

निबंध होण्यासाठी प्रार्थना ३७९-३८०; नित्यनपाकरिता कांहीं अनुभवी-
मंत्र ३८०-३८५; सूची-निर्देशिका (Index) पृ. ३८६-६२०;
स्वस्ति-वाचन (Introduction) कृ. ग. भागवत ३८६-३८९; पहाण्या-
संबंधी सूचना ३८९-३९०; प्रमुख संदर्भ ग्रंथांची यादी पृ. ६२०-
६३१; ग्रंथातील चित्रे, ग्रंथातील चित्रे पाहण्यासंबंधी सूचना; चित्रांची
सूची-यादी ६३२ ते ६३८; चित्रे पृ. १ ते ५२ (१३९); अधिकारी
चिह्नानांचे अभिप्राय-श्री. दत्ता वाळ; श्री. एम्. एम्. पिटो; प्रो. जे.
एम्. पिटेकर; प्रो. जे. रेसाईड पृ. १ ते ४.

पुरस्कार

श्री. प्रभुदेसाई यांनी लिहिलेल्या 'आदिशक्तीचें विश्वस्वरूप अर्थात् देवीकोश' या ग्रंथराजाचा ४ था भाग प्रसिद्ध होत आहे. देवीकोश या नावापेक्षा आदिशक्तीचें विश्वस्वरूप हे नावच अधिक अन्वर्थक आहे. लेखकाचे खरे मनोगत त्यामधूनच व्यक्त होत आहे. या चौथ्या खंडाला मी पुरस्कार लिहावा म्हणून माझ्याकडे जेव्हा श्री. प्रभुदेसाई आले, तेव्हा त्यांनी मला ग्रंथासंबंधीची थोडी पूर्व-पीठिका निवेदित केली. मी काही या विषयाचा खास अभ्यास करू नाही, तथापि या विषयासंबंधी मला आस्था आहे, हे मी त्यांना सांगितले व नंतर विचारले, "काय हो प्रभुदेसाई, देवीसंबंधी तुम्ही एवढे वाङ्मय वाचले मग त्यात 'लोकाः समस्तास्तव देवि भागाः । स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु ।' हा श्लोक तुमच्या वाचनात आहे काय ?" त्यावर प्रभुदेसाई यांनी देवीकोशाच्या पहिल्या मार्गातील 'ग्रंथाचे उद्दिष्ट' हे पान काढून दाखविले. त्यात सप्तशतीतील हा श्लोक थोड्या पाठभेदासह उद्धृत केलेला आढळून आला. या श्लोकार्थाचा माझ्या मनावर फार सुखोल परिणाम झाला आहे. चांगली वचने देखील ज्या काळी आढळतात तेतात व ज्या स्थितीत त्याची भेट होते त्यावर त्यांचा परिणाम अवलंबून असतो, मी कळकळ्याला गेलो होतो. काळी मंदिरातून बाहेर पडलो. एक भक्त पोथी वाचीत बसला होता. मी कौतुकाने तो काय वाचतो आहे म्हणून पाहिले, तो माझ्या नजरेला हाच श्लोक प्रथम आढळला. त्याच्या अर्थाचा विचार करीत मी घरी आलो.

"हे समस्त लोक, हे देवी, तुझे एक एक भाग होत. परंतु सर्व स्त्रियांपैकी एक एक स्त्री मात्र तुझे सकल स्वरूप आहे." हा या श्लोकार्थाचा अर्थ मी मनात आठवीत होतो. मग मला हे दिसून आले, ती काही निव्वळ आदिमातेची स्तुती नव्हे, तर तिच्या भक्तांची एक सुलभ साधनाच आहे. प्रभुदेसाई यांच्या ग्रंथाचे उद्दिष्ट असेच काहीसे आहे. त्यांची प्रार्थना, आपणांला आदिमातेचे दर्शन व्हावे अशी आहे. त्यांना विश्वास, असे दर्शन अनन्य मावानेच होईल असा आहे. हा अनन्यभाव उत्पन्न होण्यासाठी विश्वाामध्ये देवीवाचून अन्य काहीच नाही हे समजणे अवश्य आहे. त्यासाठी हा प्रचंड ग्रंथाचा प्रपंच त्यांनी केला आहे.

खरेच हा ग्रंथ एक प्रचंड प्रयत्न आहे. त्यात एवढे विषय आहेत व एवढी माहिती भरलेली आहे की, या ग्रंथाला विश्वकोश म्हणण्याचा मोह कौणालाही होईल. गीतेमध्ये विश्वरूप दाखविण्यापूर्वी श्रीकृष्णांनी आपल्या अनेक विभूती सांगितल्या तसेच हे आहे. विभूती कितीही असल्या तरी ती सर्व एकाच आदिशक्तीची रूपे आहेत हेच लेखकाला आवर्जून सांगायलाच आहे.

देवीची जशी अनेक रूपे आहेत तसेच तिच्या उपासनेची अनेक रूपे आहेत व या उपासना विविध नावांनी प्रसिद्ध आहेत. श्रीविद्या, ब्रह्मविद्या

इत्यादि तीं नांवे हात त्यासबधी ग्रथात पूर्ण प्रियेचन आलेले आहे. या ग्रथा प्रमाणे त्याच्या पूर्वभागाच्या प्रस्तावना, आशीर्वाद, अभिप्राय इत्यादि अत्यंत उत्तमोत्तम आहेत.

युगपरत्वे देवी उपासना कशी होत गेली, शक्तीपाखून पंचमहाभूते, त्याचे युग त्याची प्रतिमे म्हणजे मूर्ति या कशा झा या, तत्र मार्गाच्या साप्रदायाची शुद्ध अशुद्ध रूपे कोणती?, मंत्र, तंत्र, यंत्र यांचे या उपासनेत स्थान काय आहे? इत्यादि अनेक प्रिये या ग्रथात येऊन गेले आहेत.

देवी व उपासना याचेच कणळ विश्वस्वरूप या ग्रथात दाखविले आहे अस नाही, तर उपासकाचेही विश्वस्वरूप तेथे प्रगट केले आहे सारा चौथा खंड यासाठी आहे या चौथ्या खंडात निरनिराळे देश, वंश, संस्कृति, धर्म, पथ या मध्ये देवीचे स्वरूप कसे आहे, याचे वर्णन केले असून या सर्गाच्या अंतर्थाची आदिमातेचे एकच स्वरूप कसे आहे हेहि सुस्पष्ट दाखविले आहे. हे सर्व करीत असता शिल्प, ताम्रपट, ग्रथ, धर्माचार, समजुती याचे सर्व घाडोळे घेतले आहेत. त्याचबरोबर आर्यांच्या धर्मप्रसाराचे वर्णन अनुषंगाने आले आहे, कारण संस्कृतीचा इतिहास ओघाने सांगणे क्रमप्राप्त होते. हा सारा खंडाटोप श्री प्रभु देसाई यांनी मोठ्या परिश्रमाने केला आहे, ही प्रस्तावना लिहिताना सान्या ग्रथाचे परीक्षण करण्याची हिंमत धरणे मोठे अवघट आहे. समुद्राच्या तटा मोजण्यासारखे ते टुंकरही आहे आणि फेस गोळा करण्यासारखे ते निष्फलही आहे कारण ग्रथ वाचकाच्या हाती आहे. स्वतः पाचकानी हे समुद्रस्नान करून, देवीदर्शन करायचे अशी लेखकाप्रमाणे मीही इच्छा प्रगट करतो मात्र या ग्रथाच्या आत्म्याचे दर्शन घेता याचे म्हणून लेखकाने प्रिस्तृत अनुक्रमणिका प्रत्येक खंडाला दिली आहे त्याच्याबरोबर २०० पानापेक्षा अधिक एवढी सूची निर्देशिका (इडेक्स) घेण्यात तयार करून जोडली आहे ही तर त्या प्रयत्न पत्राकामाची परिसीमाच म्हटली पाहिजे.

कालिदासाच्या रघुवशातील नमनाने श्री प्रभुदेसाई यांनी स्वस्ति वाचन केले आहे याचा आणि अर्थ, याप्रमाणे पार्वती परमेश्वर कसे सलभ आहेत हे सांगून स्थानी अर्धनारीनटेश्वराला वंदन केले आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हट्याप्रमाणे देव आणि देवी समरूप असल्यामुळे कोणाचे अर्धांग कोणाला, कोठे लागले आहे हे समजतच नाही कारण ती रूपे दोन भासतात 'पण तो एक छल आहे त्याचे नेहमीचे स्वरूप एकच आहे.' असे जे जगाचे आईवाप पार्वती परमेश्वर यांची एकरूपता जाणणे मोठे कठीण काम आहे. साधकाचे साधन परिपक्व होईपर्यंत 'स्त्री पुरुष नाम भेदे । शिष्यण एकले नादे' हे त्याला कसे अनुभवता येणार? कविराज भर्तृहरिंनी साधकाची अवस्था वर्णन केले आहे.

जोपर अज्ञानतिमिराने डोळे भरले आहेत तोपर 'तदा दृष्ट नारीमयमिदम-
शेष जगदपि' हाच अनुभव येणार आहे. या भूमिकेतून साधनेने उत्क्रांत होत
होत, आदिमानेचे विश्वस्वरूप अनुभवाला येणे हे जीवनाचे साफल्य आहे. स्वर्ग,
मृत्यु, पाताळ या सर्वांतून व्यापक स्वरूपाचे ज्ञान होण्याची सगळी सतशतीत
इल्ली जाई ती म्हणजे जगातील एकूण एक स्त्री आदिमानेचे पूर्ण स्वरूप आहे,
अशी अनुभूति होय

श्री प्रभुदेसाई यांच्या या दर्पीस्वरूपाचे जो अध्ययन करील, मनन
करील, सावना साधील, त्यासाठी ही फलश्रुति जाई.

इतके सर्व झाले तरी प्रभुदेसाई यांचे प्रयत्न विस्मयलेले नाहीत. त्यांनी
शंभर सव्वाशेहून अधिक चित्रे अनेक ठिकाणाहून गोळा केली आहेत. मोठा
गर्ज करून त्यांचे ठसे बनविले आहेत व ते ह्या ४ थ्या गटाच्या अखेरीस
छापले आहेत. त्यामुळे ज्ञानचक्षुप्रमाणे वाचकांच्या जर्मचभूलाही आदि-
मानेचे विश्वस्वरूप पाहण्याची सोय झाली आहे. ह्या चित्रांपैकी काही चित्रांनी
मेक्सिकोपर्यंत भारतीय संस्कृतीचा कसा प्रसार झाला होता हे दिसून येते. अनेक
चित्रातील स्त्री-पुरुष परदेशातले असून भारतीय भासतात. पीठ दळून नेणारी
स्त्री, मध्य अमेरिकेतील युवक हे हुबेहुन भारतीय वेषात जाळवून येतात.
लाकडावर देवताची चित्रे कोरण्याची प्रथा कॅनेडातील रेड इंडियन्समध्ये आजही
आहे इवाई बेटातील असे एक चित्र श्री प्रभुदेसाई यांनी दिले आहे. सूर्य-
नारायणाच्या मूर्ति आणि रोम व्हेटिकनमधील २६०० वर्षांपूर्वीचे शिवलिंग
ह्या प्रतिमा उद्बोधक आहेत. भारताबाहेरील त्याचप्रमाणे भारतातील अनेक
देवतांचे ठसे आपणाला मिळतात. शेष पाताळात आहे असे आपण ऐकतो पण
मेक्सिकोमधील आदिशेष मंदिर ह्या चित्रांत आपणास पहायला मिळेल. अशी
एक ना अनेक चित्रे महान् प्रयत्नाने मिळवून श्री. प्रभुदेसाई यांनी सादर केली
आहेत. जामा बेटातील गणेश, मेक्सिकोतील गजानन, महिषासुरमर्दिनी,
शिवाचे ताडवनृत्य पार काय पण सन १६०० तील मेक्सिकोमधील शेवटचा
हिंदू सम्राट, असा सर्वच चित्रसंग्रह अतिशय बोधप्रद वाटतो. अनेक संस्कृतींचा
इतिहास, देवतांच्या प्रतिमा, जगातील आध्यात्मिक प्रतिमा अशा सर्वांचा हा
विश्वकोश पाहून विश्वाला सणाच्या दिवसाप्रमाणे आनंद होईल, असे ज्ञानेश्वरांच्या
भाषेत मी म्हटले तर त्यात वावगे होणार नाही.

लेखकाकडून विषय-विज्ञप्ति

देविकोश खंड १ सन १९६७ साली प्रकाशित झाला. नंतर दुसरा झाला, तिसरा झाला आणि आता चौथा व शेवटचा प्रकाशित होत आहे. हा संग्रह अपेक्षेपेक्षा जास्त यशस्वी झाला आहे, यात मला तरी विलकूल शंका नाही. कारण भाग जसजसे प्रकाशित झाले, जनतेने वाचले, वृत्तपत्रांनी त्याचा परामर्ष घेतला तसतसे अनेकांनी, अनेक प्रसंगी, अनेक ठिकाणी मला विचारणा केली, “ काय हो, केव्हा वाचले सगळे तुम्ही हे ? अहो, तुमचे नोकरीचे खाते हडेलप्पीचे, मग अशा विषयाकडे कसे वळलात ? किती वर्षे वाचन करता, व हा सर्व माहिती-संग्रह तरी कोठून मिळविलात ? कमाल आहे बुवा तुमची ! तुमच्या वेशावरून बोलण्यावरून तुम्ही इतके सखोल अभ्यासक व ज्ञानी असाल याची कल्पना करवत नाही इ० इ० ” याप्रमाणे अनेकांनी माझे कौतुक केले. या ग्रंथाचे वाचनाने आजवर कोणी एकानेही नारु मुरडलेले मी पाहिलेले नाही, निंदा ऐकली नाही. ऐकली ती स्तुतीच स्तुति. हेही काही थोडे नव्हे.

परामौटीची प्रशंसा आणि अत्युक्ति यांचे अनुभव आले, पण मी त्या स्तुतीच्या प्रवाहात वाहून गेलो नाही, अगर अहंकार द्रव्ये जमा केली नाहीत. मी सदैव जागृत आहे की “ मी देवीचा पाईक आहे, भुत्या आहे, ‘ कर्तुमकर्तुम् ’ तीच आहे. मजकडून ती सर्व घडवून आणीत आहेत व मला मोठेपणा देत आहे. ” हे जाणत असल्याने स्तुतीचा परिणाम होणारच कसा ?

मी पूर्ण समाधानी आहे की, देवीतत्त्वाचा आविष्कार जगाला व्हावा ही माझी इच्छा बव्हंशाने पुरी झाली आहे, ज्या उत्कट इच्छेने ही देवीची सेवा दीड तपाहून जास्त काळ झाली, ती पुरी झाली आहे. कदाचित माझे स्वतःचे श्रम तोकडे पडलेले असतील, पण ग्रंथाच्या प्रस्तावना, पुरस्कार, मान्यवर विद्वानांची सखोल परीक्षण, वृत्तपत्रीय अभिप्राय, अनेकांचे मतप्रदर्शन या सर्वांचा सामूहिक परिणाम एकच झाला की, देवीतत्त्वाचा सागर घुसळून निघाला. देवदानवाप्रमाणे समुद्र मंथन झाले आणि साररूप अमृत तत्त्वाचा लोण्याचा गोळा देवीभक्ताच्या हांती पडला. मला जे साधावयाचे होते ते हे असे साधले. विषयाला चालना देताना जेथे माझे प्रयत्न तोकडे पडले, तेथे अनेकांनी सहाय्यभूत होऊन माझा अपुरा विषय पुरा केला. मजवर देवीची कृपा हीच समजतो की, मला कारण करून तिने आपले आजवर कोणाकडून न झालेले कार्य पुरे करून घेतले. ” ‘ शानेश्वरी-दर्शन ’ घडविणाऱ्या लेखकांनी म्हटले आहे “ निरोप घेणे हे मोठे

दुःखाचे काम असते. पुनर्मीलनाची खात्री असली तरी मन उदासीन होते. मग जेथे ती खात्री नाही, तेथे किती दुःख होत असेल याची कल्पनाच वाचकांनी करावी. अनेकांच्या भेटींतील प्रतिसाद आठवून गहिवरून येते त्या प्रतिसादाने कशी स्फूर्ति मिळत गेली हेही आठवते. ” माझे वायतीतही तंतोतंत हेच घडत आहे.

मायाशक्तीची महती पूर्वापार आहे. तो कधीही न आटणारा आनंद-स्रोत आहे. ही स्फूर्तीची पौर्णिमा या कोशाद्वारे जनसागराने पाहिली; त्या आनंदात तो जनसागर न्हाऊन निघाला आहे. आता वद्य पत्र अगर अमावास्या तो पाहणारच नाही. ही नित्याची पापनाशिनी भावगंगा, ती देवघरातच स्थापन करील.

देवीकोशाचे काम मजसारख्या सामान्य भाण्णाकडे देवीच्याच इच्छेने आले आणि त्याची पूर्तता करावयाची हा कृतनिश्चय मी केला. ‘ शेंडी तुटो वा पारंबी तुटो ’ हीच वृत्ती ठेवली होती. एकाने म्हटल्याप्रमाणे ‘ Divinely ordained task ’ देवताच्या आज्ञेने कार्य, हेच खरे आहे.

ही जबाबदारी उचलताना प्रथम मी माझे ध्येय निश्चित केले. व्यवहार दोन प्रकारांनी होतो. स्वतःचे हित आणि इतरांचे हित. प्रायः प्रत्येकजण पहिला प्रकार पाहतो, पण मी मात्र दुसरा प्रकार निवडला. या प्रकारात लक्ष्मीची फारशी कृपा होत नाही पण चार-चौदात मान-मान्यता मिळते. अनेक देवीभक्त, शासनाचे मंत्री-सभापति, विद्यापीठातील कुलगुरु, प्राचार्य आणि मान्यवर विद्वान यासारख्या सर्वोच्च पदांचा उपभोग घेणारांपर्यंत, माझे हात पोहोचले. माझी शान त्यांच्या घरी वाढली. माझ्या कार्याची त्यांनी मुक्तकंठाने स्तुती केली. यातच माझ्या मनाला पूर्ण समाधान मिळाले आहे. भारतीय विद्वानांनी ग्रंथाची वाखाणणी केली यात तर समाधान आहेच, पण इंग्लंड, अमेरिकेसारख्या इतर भाषिकांनी या मराठी ग्रंथाचे कौतुक करून आपल्या संदर्भ ग्रंथालयात त्याची स्थापना केली, हे तर मानाचे मोरपिस समजावयास हवे. सारांश शक्तित्वाचा प्रसार व्हावा, त्याची मूलभूत तत्त्वे सर्व समाजाला समजावीत, या पवित्र हेतूने मी जे कार्य आरंभिले, ते सार्वभौम समाजाला पसंत पडले, झोपडीतीठ रहिवासीयांपर्यंत ते पोहोचले आहे, असे समजण्यात मला समाधान आहे.

या कोशाच्या विक्रीतून काही द्रव्यलाभ व्हावा हा कधी हेतूच नव्हता. यासाठी प्रायः मुद्रण किमतीत मी ग्रंथांची विक्री आजवर केलेली आहे. ही आदिमायेची लीला घोघर स्वस्त किमतीत वाचावयास मिळानी हा हेतु सफल झाला. वाराणसीपासून रामेश्वरपर्यंत अनेक गावी या ग्रंथाचा प्रसार झाला आहे, हे मला निश्चितपणे माहीत आहे. मग या व्यवहारात मला काही सोट आली

तरी ती मी आनंदाने सोसणार आहे. धंदेवाईक प्रकाशकाचे हाती विप्रीची सुत्रे न देण्याचा माहा हेतु सफल झाला आणि वाचकांना मंथ अल्पमूल्यात मिळाला.

देवीतत्त्वाचा सांगोपांग चर्चा करणारा मंथ आजवर मराठी भाषेत नव्हता किंवा फोणत्याच भाषेत नाही—तो उपलब्ध झाला आहे व ती अपेक्षा पुरी झाली आहे. हा विषय किती अवाढव्य आहे, याची कल्पना वाचकांना निरनिरळ्या प्रकरणांवरून येईल. ही सर्व प्रकरणे पायाभूत मानून त्यावर अनेक इमारती, विद्वान संशोधकांना उभारता येतील आणि त्यांनी तशा त्या उभाराव्यात ही प्रामाणिक इच्छा आहे, यातील साधकबाधक माहितीचा उपयोग करून त्यांना अनेक निरुपेकावता येतील आणि त्यांची वाचकाना जरूरी आहे.

पंच ज्ञानेंद्रिये या आपल्या शक्ति आहेत असे आपण मानतो. पण कान म्हणजे शक्ति नव्हे, नेत्र म्हणजे शक्ति नव्हे, ती शक्तीची इंद्रिये आहेत, त्या त्या शक्तीची साधने आहेत. प्रत्येक इंद्रियाच्या टायी शक्ति आहे व तिची प्रखरता सर्वत्र सारखी नाही. माणसाचे नेत्र, कावळ्याचे नेत्र, माजर-वटवापूळ याचे नेत्र यांची उदाहरणे पाहण्यासारखी आहेत. पहाणे आणि ऐकणे या दोन्ही क्रिया सर्प एकाच इंद्रियाने (नेत्राने) करतो असे द्वात्रिंश मागतात. माणसाला जे दिसत नाही ते पाहण्याची शक्ति कावळ्याचे नेत्रांत आहे. पिंडाला कावळा लवकर अगर उशीरा का शिवतो याची मीमांसा त्या प्रसंगीच्या मंत्रात केलेलेली आहे. ज्या मानवांच्या सर्व आशाआकांक्षा तृप्त झाल्या आहेत त्याचा आत्मा, देहपतन झाल्या बरोबर त्याला सोडून जातो. पण इतरांचा बाकी असतो. पिंड हे मृत माणसाचे प्रतीक होय. ज्याचा आत्मा मृतशरीरास तो सोडून गेला तेथे नुसता भात असतो व कावळा लवकर खातो. पण ज्या अतृप्तवासनेमुळे आत्मा रेंगाळत असतो, तो पिंडात कावळ्याला दिसतो आणि त्याच्या भीतीने तो भात खात नाही. शेवटी नातलग माणसे कंटाळून मृतदेहातील अतृप्त वासनेचा एक एक उच्चार करतात व पूर्ण होणार असे वचन मिळाले म्हणजे आत्मा पिंड सोडून जातो आणि कावळा भात खातो. रात्रीचे वेळी अगर अंधारामध्ये माणसाला माणूस दिसत नाही. कारण त्याची नेत्रशक्ति येथे कमी पडते. पण माजर, वटवापूळ या सारख्या प्राण्यामध्ये ती नेत्रशक्ति ज्यास्त प्रबळ असल्याने ती काम करते. माजर उंदीर पाहू शकते व त्यावर नेमके झडप घालून त्याला पकडते. कारण असे सांगतात की, माजर आपल्या नेत्राच्या बाहुल्या केंमेच्याप्रमाणे कमी जास्त करू शकते आणि वस्तु पाहू शकते. वटवापूळाची नेत्रशक्ति प्रखर सूर्य प्रकाशात काम देत नाही, रात्रीसारखा मंद प्रकाशच लागतो. सारांश आज ज्या काही अदृश्य शक्ति कार्य करित आहेत त्याचे संशोधन करून, संशोधकांना अधिक लिहिता येईल,

असा मालमसाला या अथात भरपूर आढळेल, त्याचा त्यानी उपयोग करावा. कदाचित शास्त्रज्ञानी या मार्गात प्रगती केलेलीही असेल.

पुस्तकविभ्रेत्यानी जरी अथ विक्रीस हातभार लावलेला असला, तरी अपेक्षेप्रमाणे मान नाही, हे नमूद करणे जरूर आहे कारण काहीही असो. मुद्रित प्रती मला हातावेगळ्या करावयाच्या आहेत याची जाणीव असल्याने गावोगाव धरोघर जाऊन मी अथाची विक्री करण्यात यशस्वी झालो. डॉ. श्रीधर व्यकटेश केतकर यांची विक्रीची हातोटी वर्णन करतांना जुने लोक सांगतात की, 'डॉक्टरसाहेब ज्ञानकोशाचे रड पाठीवर मारून धरोघर नेऊन विक्री करीत असत.' मी त्याचेच अनुकरण केले आणि बराचसा मोकळा झालो आहे. मी जर दहा घरी गेलो तर निदान ७-८ घरी तरी माझी पुस्तकाची विक्री झालेली आहे आणि होतही आहे यामुळे शिष्ट अथसपत्ती बरी हातावेगळी होईल याची चिंता वाटत नाही या परीने अथविक्री करताना, मी उत्तम विक्रेताही झालो व ती कलाही शिकलो, हाही फायदा झाला

विक्रीच्या वावरीत वाचक हेच माझे दैवत ठरले, अन्नदाते ठरले. त्यानी केलेल्या कौतुभावर आणि सहकार्यांवर अथ विक्री मी माझ्या जबाबदारीवर करण्याचे ठरविले होते आणि देवीने येथेही हात दिला. विद्वानानी अभिप्राय देऊन आणि वाचकांनी माझे हात पाठीवर फिरवून, मला कृतार्थ केले. माझे अमाची पावली, त्यानी या प्रकारे दिली यान्दल मी त्याचा सदैव ऋणी आहे.

देवीकोश भाग ४ ची रूपरेषा वर्णन करताना मी भाग ३ मध्ये असे लिहिलेले आहे की, देवतांच्या इतिहासाबरोबर तत्कालीन समाज, आचार-विचारांचे दर्शन यामध्ये होईल. ही गोष्ट सत्य आहे मी, तत्कालीन आचार-विचारांची छाप देवतांच्याही पूजासमारंभावर पडते. ऋग्वेदामध्ये यम आणि त्याची बहीण यमी यांचा संवाद दिलेला आहे. तेथे ती बहीण भावाबरोबर आपले नाते, पति या नात्याने जोडू इच्छिते. कारण त्यावेळेपावेतो कोणतेही लैंगिक बंधन नसावे, समाज स्वरूपणे वागत असला पांजिजे साप्रत जसे भारतीय शासनाचे धोरण सतती प्रतिबंध असून ते प्रत्येकाने आचरणात आणावे अशी यत्रणा चाटू आहे, ती कोणाला मानवते, कोणाला नाही तद्वत बहीण भावाचे लैंगिक संवध नसावेत अशी त्या वेळी समाज धुरिणाची नवीन प्रोषणा असावी. ती घोषणा यमाला मानवली पण यमाला मानवेना यामुळे तशा प्रकारचा संवाद वेदांमध्ये आलेला असावा. याचाच अर्थ वेदांमध्ये त्या वेळच्या समाजाचे आचारदर्शन घडते भक्त हिंसाचारी असेल तर देवताला नैवेद्य मासाहार लागतो, पण काही वेळा उलट प्रकार दिसतो देवतांच्या रुढी

समजण्यास समाजाच्या तत्कालीन रूढी समजणे अवश्यक आहे. याच हेतूने राष्ट्रीय उत्कर्षाचा सन्ध देवतावरोवर दाखवून तो इतिहास स्फूर्तिदायक बनविण्याचा प्रयत्न या भागात झालेला आहे. देवता समारंभाच्या रूढी समजण्यास तो खात्रीने मार्गदर्शक ठरेल.

कृष्णन्तो विश्वमार्यम् या आर्यांच्या प्राचीन विजिगीषु वृत्तीचे, वृहत्तर भारतामध्ये कसे रूपांतर झाले, हेही पाहण्यासारखे आहे.

(अ) सूर्यवशीय आनमक वीरांनी पूर्वेकडे जावा-सुमात्रा-बाली-पेरु मेक्सिको- तर पश्चिमेकडे सिरिया-अरेबिया-रोम-ग्रीसपर्यंत दीर्घ प्रयत्नाने व चिकाटीने वसाहती कशा स्थापन केल्या.

(आ) सनातन वैदिक धर्माच्या ध्वजेची घोडदौड कशी चौफेर झाली.

(इ) भारतीयांचे प्राचीन कर्मकांडाचे दीप, वाली दीपस्थ बाधवानी अद्यावत कसे तेवत ठेवले आहेत.

(ई) शिल्पशास्त्रातील नयनरम्य अद्भुत कलाकृतींचे दृश्य किती परिश्रमाने अखिल मानवजातीपुढे चिरस्थायी स्वरूपात उभे केले आहे.

(उ) सुवर्णांनी मढविलेली मदिरे आणि अनेक प्रकारच्या रत्नानी अलंकृत असलेल्या देवमूर्तींनी राजैश्वर्ये कसे अमाप उपभोगले, इत्यादिकांचे मनाला आल्हाददायक व तरुणाना स्फूर्तिदायक, वैभवशाली वर्णन येथे वाचावयास मिळणार आहे.

(ऊ) आधुनिक अनेक विज्ञान तत्त्वांचा व शास्त्रांचा उगम आपला भारत देश आहे आणि परदेशीय संशोधकांनी त्याला मान्यता दिलेली आहे, हेही आपण या भागात पहाल.

वृहत्तर भारतातील देवतांचे वैभव समजण्यास हा आनुपंगिक इतिहास आवश्यक म्हणूनच दिलेला आहे. मोलानाथाचे दर्शन घेण्यापूर्वी त्याच्या नंदीचे दर्शन घ्यावे लागते, तसाच प्रकार वाचकांनी समजावा. मदिरेचे वैभव जसे श्लेष शिरणाने प्रकर्षाने झळकते, तद्वत्च या पध्दतीनेही हा चौथा खंड शिरणरूपाने सदैव झळकत राहणार आहे यात मला तरी संदेह नाही.

मेक्सिको येथील देवतांच्या इतिहासावरून, एका प्राचीन भारतीय विचारधारेचा कसा उलगडा होतो तो पाहण्यासारखे आहे. भारतीय संस्कृति मानते की पृथ्वीचा भार, पाताळातील दोष भगवानाच्या मस्तकावर आहे. भौगोलिक दृष्ट्या विचार केला तर भारताच्या विरुद्ध पाजूला मेक्सिको देश आहे, म्हणजे पाताळ

देश आहे. त्या देशात आजही जादि-शेषाचे मंदिर आहे, शिवशंकराचे, आहे, कृत-त्रेता-द्वापार-कली या चार युगांचे दर्शक चक्र मंदिर आहे, सूर्य नारायणाचे आहे. इ० इ०. तेव्हां तेथील शेष भगवानाच्या मस्तकावर, आपला भू-गोल आहे, ही प्राचीन भारतीय पिचारधारा तेथील सत्य स्थितीला अनुसरून आहे. यात कोणतीही कल्पनेची भरारी नाही. यातील इतिहास मनन वेला, तर असे अनेक धागे-दोरे जुळविता येतील.

भारतीय पुराण कथा म्हणजे केवळ भाकड कथा आहेत असा आरोप काही पाश्चिमात्य व भारतीय संशोधकही करतात. ते त्याचे मत रपरे नव्हे याचे उदाहरण घर दिले. तसे आधुनिक संशोधनातूनही देता येईल. दक्षयज्ञाच्या वेळी शंकरपत्नी उमा हिचा अपमान झाला आणि तिने योगाग्नीने आपला देह जाळून घेतला. याचा सूड शंकराचा सेनापति वीरभद्र याने घेतला. दक्षाचे शीर कापले व यशमुंडात जाळून टाकले, पण देह तसाच पडलेला होता. शेवटी दक्षपत्नीच्या विनंतीवरून दक्षाला शकरांनी जीवदान दिले, पण भस्तक अस्तित्वात नसल्याने यज्ञासाठी मारलेल्या बोकडाच्या मस्तकाचे कलम त्याचे घडावर केले. त्या दिवसापासून दक्ष हा बोकडसुरी झाला. ही भाकड कथा नव्हे. कसे ते पहा. नवशक्ति मुंबई दि. ८-७-७२ यांत प्रसिद्ध झाले आहे की, इटली देशात नुकतीच कलम-तज्ञाची (सर्जन) परिषद भरलेली होती. त्यामध्ये अमेरिकन सर्जन व्हाईट उपस्थित होते. त्यांनी सांगितले की, तपमानाच्या शून्य अंशाखाली भेंदूची शस्त्रक्रिया केली तर भेंदूस कायम स्वरूपाची इजा होत नाही. बबून जातीच्या वानरावर असा प्रयोग यशस्वी झाला आहे आणि भेंदूचे कलम झालेले आहे. हाच प्रयोग माणसावर करणे आता कठीण नाही. याचा अर्थ असा की, एखाद्याला नवीन ढोके बसवून मिळू शकेल. अश्विनीकुमार वैद्यकशास्त्रांत निष्णात होते, तसाच प्रकार शकर अगर त्याचे वैद्यकीय सहाय्यागारात असावा आणि त्यांनी बोकडाचे मस्तक, दक्षाच्या शरीरावर कलम केलेले असावे, हाच निष्कर्ष या नवीन शोधा-वरून काढता येण्यासारखा आहे.

वेद-वाङ्मयातील सूत्रशक्ति रूपाने गणित विषयाची मांडणी हे तर गाढ्या विद्वानांसाठी न सुटणारे कोडे आहे. जगन्नाथपुरीचे सांप्रतचे शंकराचार्य भारती कृष्णतीर्थ याचे संमही या विषयावरील सुमारे ३० सूत्रे आहेत. ही सूत्रे अथर्व-वेदांतील परिशिष्टांपैकी असून त्याचे प्रकाशन झालेले नाही. वेरीज, वजावाकी, गुणाकार, मागाकार, वर्गमूळ, भूमिती-बीजगणित प्रमेये, त्रिकोणमिती, कॅलक्युलस इ० इ० गणित विषयाची मूलतत्त्वे, सूत्ररूपाने वर्णन केलेली आहेत. पण या सूत्रांचा अर्थ लावून ती कार्यवाहीत आणण्यास ऋतंमरा प्रज्ञा पाहिजे. या सूत्र पद्धतीने उदाहरणे सोडविल्यास, पाटीवर लावच लाव आमडेमोड करावी

लागत नाही, हा भाशा स्थानुभव आहे. केवढीही मोठी संख्या असो, त्याचः गुणाकार, भागाकार, वर्गमूल, बीजगणित, प्रमेयाचे अवयव कारण करता येते, अत्यंत जलद आणि विनचूक हातावेगळे करता येते. यातील काही सूत्रे अशी—

(१) एकाधिकेन पूर्वेण, (२) आनुरूप्येण, (३) दोषाप्यकेन चरेमण, (४) निखिलं नवतः चरतम् दशतः, (५) यावदून तावदूर्नीकृत्य वर्गं च योजयेत्, (६) परावर्त्यं योजयेत्, (७) ऊर्ध्वं तिर्यग्भ्याम्, (८) आद्यमाद्येन, अंत्यमात्येन, (९) गुणितं समुच्चयः समुच्चयं गुणितः ३० ३०

या सर्व सूत्रांचे विवरण येथे देता येणे शक्य नाही. पण स्पष्टीकरणार्थे दशांश अपूर्णाकाला लागू असणारी पहिली सूत्रे घेऊ या. या सूत्रानुसार $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{1}{4}, \frac{1}{5}$ इत्यादि अपूर्णाकांचे दशांशरूपामध्ये रूपांतरित करता येतात. आधुनिक रीतीप्रमाणे मोठा भागाकार करावा लागत नाही व दशांशांत या अपूर्णाकांचे रूपांतर मिळते. जसे $\frac{1}{2}$ हा अपूर्णाक घेतला, तर सूत्र एकाधिकेन पूर्वेण प्रमाणे शेवटचा अंक १ येईल. या अंकाला छेदांतील पूर्वेण म्हणजे १ चे पूर्वाच्या अंकाने म्हणजे १ याच्यापेक्षा एकाने अधिक आकड्याने $१ + १ = २$ याने गुणले असता, उजवे बाजूकडील येणाऱ्या उत्तराची संख्या मिळते. ही उत्तर संख्या १८ अंकाची आहे. ०५२६३१५७८९४७३६८४२१ या ठिकाणी शेवटचा अंक १ वर सांगितल्याप्रमाणे जाहे. त्याला २ आकड्याने गुणले असता संख्या २१ झाली, पुन्हा २ अंकाला दोनने गुणले म्हणजे संख्या ४२१ झाली. ४ अंकाला २ ने गुणले म्हणजे संख्या ८४२१ झाली. ८ आकड्याला २ ने गुणले म्हणजे संख्या ६८४२१ झाली. याप्रमाणे गुणाकार करून वरील संख्या येईल. $\frac{1}{3}$ या पदाचा नेहर्माच्या पद्धतीने म्हणजे १९) १ (०००५ भागाकार करून वरील संख्याच येईल व अठरा आकड्यांनंतर पुन्हा आरंभ म्हणजे तेच चक्र सुरू होईल. नेहर्माची पद्धत सुग्राह्य नाही. या सूत्राने जल्द विनचूक उत्तर मिळते हेंच वैशिष्ट्य होय. निरनिराळ्या सूत्रांचे आधारें याप्रमाणे वर्गमूल, घनमूल भूमिती—बीजगणिताचे प्रमेये, त्रिकोणमिती इत्यादि गणित शास्त्रातील अत्यंत किचकट विषय सहज सुलभ करता येतात. या मार्गातही कांही ग्राह्य-गळगे आहेत, पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ आहेत, काही पदांचे विवरण करण्याचे ग्राम मार्ग आहेत, ते प्रत्यक्ष जाणकाराकडून समजावून घ्यावे लागतील. मार्गात ही सूत्रे समजली तर शालान्त परीक्षांचे गणितच काय, पण पदवी परीक्षांचे गणितही अत्यंत सुलभ होते, असा जाणकाराचा दावा आहे. कृतंमरा प्रश्ने या सूत्रांचा माहीत झालेला भाग इतका महत्त्वाचा आहे. परंतु तपश्चर्येने ज्ञान कित्येक अज्ञान भागांचे संशोधन करून ज्ञान प्राप्त करून घेणे याची आहे. ते

साप्रतच्या व भावी भारतीयानी करून घेऊन प्राचीन ऋषींचा हा ज्ञानदीप, निरपिल विश्वाला दाखवून ते प्रकाशमय करणे हे त्याचे कर्तव्य आहे. हा प्राचीन ज्ञानसाठा विश्वाला दिला पाहिजे. आधुनिक गणितपद्धती कितीही प्रगत झालेली असली तरी मूलतत्त्वाचा विचार भारतीय ऋषींनी केलेला आहे, हेंच मला येथे दाखवावयाचे आहे. योगवाशिष्ठ अथाप्रमाणे, ही गणितशास्त्रातील सूत्र-शक्ति आहे व त्याचा अभ्यास झाला पाहिजे. (श. रा. पेंडसे, पांडुरंग बळीभद्र चाळ, कादेवाडी, मुंबई ४ हे गृहस्थ अधिक माहिती देऊ शकतील).

यातील ग्रथ सूचीचा जर कोणी सखोल अभ्यास केला, तर अनेक संस्कृती-मधील देवतांचे नावांचा सारखेपणा चटकन ध्यानात येईल. जसे:—पृथ्वीदेवता.

(१) शम-	इव्ह-रशिया
शाइप-मय	झाबिषी-आफ्रिकन
झिगारा-बॅबीलोन	झेऊस-ग्रीक
(२) टिती-भारतीय	दिकेनिना-ग्रीक
दिकरवासिनी-	दिकेयानी-ग्रीक

(३) कोकामुसी, कोटरी, कोटेश्वरी भारतीय कोटलीक्यू, कर्टिस मयसंस्कृती

(४) पॉलेनेशिया, मेक्सिको, रशिया यांनी नावे ' ट ' कारात्मक तोमन-मदर, तोतेक, तोळेनेचिन् इत्यादि.

(५) ग्रीक नावे ' ड ' कारात्मक-डिंडीमनी, डुडुम, डेरसोटा, डेलफी इत्यादि.

भारतीय स्त्रियांनी अगावर अनेक अलंकार चढविले तरी नामांमध्ये जर नथ नसेल, तर सर्वसुंदर दिसणारे स्वरूप अपुरेच रहाते. तद्वत एवढ्या मोठ्या अनेक प्रकरणांनी आणि विविध देवतांच्या इतिहासांनी नटलेल्या ग्रथांला जर ' सूची ' नसेल तर स्वरूप पूर्ण होणार नाही. कोणती देवता कोठे पहावी, कोणता विषय कोठे धुडामा, कोणती व्यक्ती कोठे पहावी, हे सर्व समजण्यास प्रदीर्घ सूची पाहिजे. किंबहुना सूचीवरून सर्व ग्रथांचे स्वरूप सहज समजते. पण यासाठी सूची प्रदीर्घ पाहिजे, सखोल अभ्यासू पाहिजे, तरच सगोथकाना व वाचकाना ती उपयुक्त ठरेल. माझे शाळासोपती श्री. कृष्णांनी गणेश भागवत यांनी दीर्घ परिश्रमाने ती सूची मजबूतील केवळ प्रेमापातळ बनविली आहे. ते स्वतः मध्यपाल असल्याने, उपयुक्ततेच्या आधुनिक दृष्टीनेनातून त्यांनी ती बनविली आहे. सूचीचा दृष्टीने आपल्या निवेदनात त्यांनी उघट केला आहे, त्यास्तव त्याची दुरुक्ति करित नाही. शेवटी मी इतकेच म्हणेन की, जगन्मातेची कृपा म्हणून मला

माझ्या स्नेहाने सूची बनवून दिली व मला आणि वाचकांना सदैव उपकार-
श्रद्धांत ठेवले आहे.

अनेक संस्कृतींच्या देवतांचे दर्शन घडून आदिशक्तिचे भव्य स्वरूपाची
फल्पना वाचकांना यावी, यासाठी अनेक दुर्मिळ चित्रे कोशाच्या या भागांत
दिली आहेत. त्याचे विवरण त्या प्रकरणांत वाचावे.

महाराष्ट्र शासन, साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळाने, भाग ४ च्या
प्रकाशनास आर्थिक सहाय्य म्हणून रु. २५००/- (रुपये पंचवीसशे फक्त)
मंजूर केले आहेत, याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

या भागातील छायाचित्रे जमा करण्यास, लोकरे आर्ट स्टुडिओ, गोरेगाव
आणि ब्लॉक्स करून देण्यास के. जोशी कंपनी पुणे यांचे सहाय्य झाले आहे. तसेच
नकाशे तयार करून देण्यास श्री. ल. वि. भडकमकर, गोरेगाव यांचे सहाय्य झाले
आहे. या सर्वांचा मी आभारी आहे. मुद्रणाचे काम नेहमीप्रमाणे प्रतिभा मुद्रणालय,
टिळक पथ, पुणे यांनी आपुलकीने करून दिले याबद्दल चालक व त्याचे सहाय्यकारी
यांचे आभार मानतो. मुद्रिते तपासून आणि सूची तयार करून दिल्याबद्दल
आले बालमित्र कृ. ग. भागवत यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत.
शेवटी भारतीय संतांच्या भाषेत वाचकांचा प्रेमाचा निरोप घेतो—

शोधिली लेकरे । देवि चरित्रे साकुडे ॥
क्षमा करा अपराध । देविभक्त तुम्ही सिद्ध ॥
नाही मी देखिला । अधिकार हा आपुला ॥
दास म्हणे देवीमाई । राख पायापे ग धाई ॥

प्रार्थनेपूर्वी

देवीकोशासारखा प्रचंड मप निर्माण करून महाराष्ट्राचा अनपेक्षित घणा देणारे प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी देवी केकावली लिहून आणगी एक धक्का महाराष्ट्राला दिला आहे. रूढार्थाने ते स्वातिप्राम विद्वान, साहित्यिक, प्रयत्नकार या कवि नाहीत आणि तरीही त्यांनी या प्रस्तात जी मुशाफिरी घाल्यली आहे, त्यातून त्यांच्या लोकविलक्षण व्यक्तिमत्त्वाने असाधारण वैशिष्ट्य आहे. इतरांना प्रदीर्घ व्यासगानेमुद्धा जे जमणे कठीण ते प्रभुदेसाई यांनी, जणू लील्या करून दाखविले आहे. लील्या अद्याउाठी की, हे सारे करण्यासाठी त्यांना सातत्याने प्रदीर्घ व्यासग करायला लागला नाही असे नव्हे, पण हा व्यासग त्यांच्या विषय-कक्षेपलीकडचा होता, त्या त्या विषयातील भव्याभव्यांनाही आश्चर्य वाटायचे असा हा त्यांचा व्यासग, म्हणूनच सर्वांच्या आदरमिश्रित कौतुकाला प्राप्त झाला. तानसेनाने मेघमल्हार किंवा दीपराग आळवारा हे समजण्याजोगे आहे. पण एखाद्या सर्गातापासून शेकडो मैल दूर असणाऱ्या शेतकऱ्याने मेघमल्हार तानसेनाच्या बरोचरीने आळवारा याचे अधिक आश्चर्य, अधिक कौतुक-श्री. देसाई यांनीही तानसेनाची बरोचरी केली आहे. नुसता मेघमल्हार कोणताही गवई गाऊ शकेल. पण केवळ तेवढ्याने काही तो तानसेन ठरत नाही, ठरणारही नाही. तानसेन जन्मारा लागतो, तसेच घोडेसे देसाई यांच्या चापतीत म्हणावे लागेल.

त्यांची 'देवी केकावली' याचली आणि देवीकोशासारखा प्रचंड नि-मारदस्त मथराज लिहिणारा हा माणूस इतका कोमल काव्यवृत्तीचा असायानेच सुळी खटवते. असा माणूस (त्यालाच विद्वान म्हणतात) कसा दरोचस्त गमीर पाहिजे, त्याच्याकडे पाहिल्यावर, 'आतून होणार की क्षणानंतर जगजुडी होणार असेच वाटले पाहिजे. सदैव कुणाला तरी पोचवून जाण्यासारखा दुःखी नि भयानक गांभीर्याने व्यापलेला चहरा, अथवा जगाचे कसे होणार ? या चिंतेने म्हणजेच अगाध विद्वत्ता असे समजण्याचा पुराता प्रयात जाई' देसाईच्या चापतीत ईश्वरकृपेने असे काही नाही, हा केवढा प्रिलास आहे ! ते माणूस असून, माणसासारखेच दिसतात नि असतात. आजच्या जमान्यात हे जरा दुर्लभ आहे. ते साहित्यातील कोणत्याही मोरपिसाने सजलेले नाहीत म्हणूनच त्यांचे काव्यही सहज सुंदर झाले आहे. जीवनातील नानाविध अनुभवांनी समृद्ध झालेले, त्या त्यांच्या जीवनाचे सहजदुःखार म्हणजेच त्यांची ही देवी केकावली ! व्यक्तीच्या पातळीवर आलेले अनुभव समाजाच्या व्यापक पातळीवर नेण्याचे काम कवि करीत असतो. व्यक्तीच्या अनुभवांत सान्यांना सहभागी जा करू शकतो तोच

खरा कवि ! जशा कवींचे जे दुःख, जे अश्रू, जो आनंद, जा रसानुभव तोच वाचकाला आपला वाटू लागतो असे जेव्हा वाचकाला वाटू लागते तेव्हाच हृदयाच्या अतर्हृदयाची तार अलगद छेडली जाते.

अशी तार ज्या वेळी छेडली जाते त्या वेळी कवींचे दुःख वा सुख हे मग कवींचे रहात नाही, ते सान्या मानवतेचे सुख-दुःख होते. कालिदासाची शकुंतला अथवा बालकवींची फुलराणी ही जाता कालिदास, बालकवींची राहिली नाही, तर ती देशकालमर्यादा जोलाडून अवघ्या विश्वाची झाली ! आवा झाडावर पिकतो पण तो झाडाचा रहात नाही, तद्वतच कवीचा अनुभव हा कवीचा रहात नाही.

कवि काव्य का करतो किंवा असे म्हणण्यापेक्षा ते त्याला का स्फुरते ? यान्ते उत्तर कवींच्या मनोवृत्तीशी निगडीत आहे. या मनोवृत्तीवर काव्याचे काव्यपण अवलंबून आहे, केशवसुतासारखे कवि काव्य हे सामाजिक उद्धोधनाचे साधन मानतात, ते म्हणतात—

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीने दिली असे ।

टेकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुनिया देऊं कसे ॥

जग उलथून टाकण्यासाठी काव्याचा उपयोग तरफेप्रमाणे करणे ही कल्पनाच गद्याहून गद्य तर आहेच पण काव्यामागे असलेल्या कोमलवृत्तीचा चोळामोळा करणारी आहे. जाईसारख्या कोमल तरल सुगंधाने जिथे वृत्ति उल्लसित व्हायची तिथे गंधहीन धोतऱ्याचे फूल आणवे तसेच हे आहे, भावनाच्या मिटलेल्या पाकळ्या अलगद विकसित करण्याचे कार्य काव्य करीत असते. बुद्धीवर घणा-घात करण्याचे काम हे काव्याचे नव्हे. फुलातून जितक्या सहजतेने सुगंध दरबळ लागतो तितक्याच सहजतेने कवीला हवे असलेले उद्धोधन झाले तर काव्यातून व्हावे, पण बुद्धीला गदगदा हलविण्यासाठी काव्याचा उपयोग करू पाहणे म्हणजे सुंदर फुलांचा सुगंध घेण्याऐवजी ते साऊन पाहण्यासारखे आहे. म्हणूनच अशा बुद्धिवादी कवींना उद्देशून कै. प्रा. डॉ. वि. पराजपे, हनुमानगढ, वर्धा हे मोरोपंताच्या केफावलीवरील आपल्या विवेचनांत म्हणतात—

वाङ्मयभूमि बुद्धि कुलटा थयथय नाचे कशी ।

..... जशी कीं रमा वा सर्वशी ॥

याळरागीमारग्या जन्मसिद्ध इति काव्यासुबधी म्हणूनच म्हणतो—

मंजुर्गीत त्यामधुर्ना स्फुरते
दिश्य अहा मग ते अवतरते
मी-तूपण ते क्षणि तिसरते
छावि अगंड ध्याग त्रिवाते

हे गुरे काव्य ! ते आपोआप स्फुरते, शब्दानून अवतरते, मी तूपणा नाहीसा करते आणि असे काव्य जीवाला अगंड ध्याग लावते. फुलांतून मुगध जसा नफळत दरगळू लागतो तद्वतच फर्वाच्या शब्दाशब्दानून जीवनाच्या अनुभूतीचा मुगध न कळत दरगळू लागतो, त्यागाय्यास ह्या. काव्याचे प्रयोजन भावना हेलावणे हे आहे, भावनेच्या द्वारा बुद्धीवर जो परिणाम होईल तेवढा पुरेसा आहे. बुद्धि ही काही क्षाले तरी मर्यादित आहे. भावनेचे तसे नाही. बुद्धि नसणाऱ्या भावणालाही भावना मात्र असते. भावना असणाऱ्याला बुद्धि असेलच असे नाही. म्हणून काव्याच्या प्रवेश समाजातील ग्राह्या स्तरापर्यंत होऊ शकतो. शांकरभाष्य न समजणाऱ्याला काण्डिस-भवभूति कळू शकतात. फळाचे विमान कळले नाही म्हणूनच त्याच्या रसास्वादाला अडचण येत नाही. यासाठीच कवीचा महिमा फार मोठा आहे. ' कवी देगे ते रवि न देगे ' असे जे म्हणतात त्यात अपराची सुद्धा अतिशयोक्ति नाही.

श्री. देसाई यांची देवी-केकावली हे गुरे काव्य आहे. ते थेट काळजाला हात घालते. केका याचा अर्थ अतःकरणापासून टाहो फोडणे, अतःकरणात निर्माण झालेला अत्युत्कट विचार नि अनार भावनेत आपोआपच ज्या वेळी शब्दरूपाने प्रकट होतो त्या वेळी त्याला केका असे म्हणतात. मोरोपताची केकावली मराठी कवितेचा शिरपेंच ठरला त्याचे कारण हेच होय.

सर्व उन्नयनवृत्तीचा कळस ज्या वृत्तीत होतो तिला भक्ति असे म्हणतात. देवी केकावलीत ही वृत्ति शब्दां शब्दानून प्रगट झाली आहे. ही देवी-केकावली आहे. देवी केकावली वाचत असताना कवीच्या आशयाची वाचक केव्हा तद्रूप होऊन जातो हे त्याचे त्यास सुद्धा कळत नाही. कवीला सुद्धा हे कळलेले नाही. इति म्हणतो—

न जाणें मघाते कृति नच कळे देवि लवही
न जाणें संघाते मन नच वळे वंद्य पदिही

न जाणें शक्तीतें स्तवानिं न गळे अक्षपणही
सदा दे सद्वुद्धि अनुसर घडो देवि कृति ही

आणि तरीही त्याची केकावली काही काही ठिकाणी अक्षरशः मोरपिसांची
आठवण करून देते हे केवढे आश्चर्य ! देवी केकावलीत कवि एके ठिकाणी असे
उद्गार काढतो की—

कसें प्रसवले ? कुणी वदविले ? महाकाव्य हे
कुणीं मजमुखीं असे ? स्फुरण दिव्यग्रंथा दिले ?

कवीला हे कळत नाही हेच त्यांच्या कवित्वाचे लक्षण होय. खरी कविता
ही आधी कळतच नाही. ती प्रगट झाल्यावरच इतरांप्रमाणे कवीलाही कळते !
कवीला आलेल्या कट्टु अनुभवांनून तो जगदंवेकडे वळला. तिच्या पायी त्याचे
मन रमू लागले. अनन्यभक्तीने तो विव्हळ झाला, आर्त झाला ! ती अत्युत्कट
आर्तताच मग—

गृहीं-जनि-स्वसौष्टिदिं कटू अनुभवे पोजलो
म्हणून तर अंबिके तव-पदीं रमूं लागलों
नको परतवूं, नको परतवूं नको लोटुं गे
तुझे चरण सेवितां, मरण येऊं दे, येऊं दे ॥

अशी शब्दाने प्रकट होते.

या देवी केकावलीत महत्त्वाचा गुण म्हणजे प्रसादरम्यता हा होय. साधी
सुबोध शैली, प्रौढीमा, प्रासादिकपणा इत्यादि सहज प्राप्त गुणानी या काव्याला एक
आगळेच सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. काही काही ठिकाणी तर अक्षरशः मोरोपंतांचीच
आठवण व्हावी अशी तद्रूपता आली आहे. उदाहरणार्थ—

दयानिधी दयाघना अमित शक्ति वर्णू किती ।
मदीय माति मंदशी स्फुराले काव्यपंक्ति प्रती ।
चुडा चुस्तनि मौक्तिका जडण केली काव्या सरी ।
जळौघ जळ-जान्हवी, विनावि देवि मानी वरी ॥

ही केका वाचताना मोरोपंतांचीच आठवण होते. देसाई यांना प्रतिभेचे ठेणे जगदंबेच्या कृपेने लाभले आहे यात तिळमान संशय नाही.

सुख-दुःख सर्वांनाच होते पण क्रान्तदर्शी कवीला होणारे दुःख किंवा सुख यांचा पोतच वेगळा असतो. त्यामुळेच कवीच्या अनुभूतीशी सारे जग समरस होऊ शकते. देसाई यांना आलेले अनुभव इतरांना आले नसतील असे नव्हे; पण देसाई यांच्या प्रतिभेचे वलय प्राप्त होताच त्यांच्या अनुभवांना विश्वात्मस्वरूप प्राप्त झाले. देवी-केकावलीत कवीची आर्तता अकृत्रिम असल्याने ती आपल्या अंतःकरणात एकदम प्रवेश करते. ज्ञानदेवांनी म्हटल्याप्रमाणे 'ये हृदयीचें तें हृदयी घातलें' असाच देवी-केकावली वाचताना शब्दो-शब्दी अनुभव येत असतो. वाचकांनी एकांतात बसून जर एकाच चिंतने ही देवी केकावली पठण केली तर त्यांचे डोळे पाणावल्यावाचून रहाणार नाहीत, इतका यात करुणरस उत्कट आहे. यात अर्थांतरन्यास, सहजतेने आलेले अनुप्रास इत्यादि अनेकविध काव्यगुण तर आहेतच, पण शिवाय रसवत्ता आहे. या रसामुळेच हे काव्य सरस झाले आहे. चपखल शब्द-योजनेने माधुर्य प्राप्त झाले आहे.

अशा या सहजसुंदर काव्यकृतीला मी प्रस्तावना लिहावी असे देसाई यांनी का सांगितले हेच मला समजत नाही. मी कवि नाही, तरी पण त्यांचे आमचे संबंध मात्र काव्यमय आहेत. आज अनेक वर्षे त्यांचे जीवन मी जवळून पहात आलो आहे. निष्काम कर्मयोग्याचे जीवन जगूनही त्यांची त्यांना जाणीवही नाही. दुःखाचे मेकमांदार त्यांनी हसत-खेळत ओंढावले. त्यांची ती स्थितप्रज्ञवृत्ति पाहून आमचे डोळे अनेक वेळा पाणावले आहेत. अनेक प्रसंगी त्यांची काव्यात्मवृत्ति उचंबळून आलेली आम्ही पाहिली आहे. आमच्या ईशावास्य-प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेले, सुश्लोक गुरुचरित्र त्यांच्याच प्रतिभेनून परिष्कृत झाले आहे. जीवनात अपयश तर सर्वांनाच येते पण त्यांनून वर न येणे हे क्षम्य नाही. अपयश क्षम्य असले तरी त्यांनून यशाचा मागोवा न घेणे हे मात्र क्षम्य नाही. अशी अनेक अपयशे ज्या वेळी पचवावी त्या वेळी कुठे यशाचे गौरीशिखर पादाक्रांत करता येते. देसाई यांनी हे गौरीशिखर आता पादाक्रांत केले आहे. आमची त्यांना आयुहाची विनंती अशी की, त्यांनी आपले आत्मचरित्र शब्दबद्ध करून महाराष्ट्राला लवकरात लवकर सादर करावे. नव्या पिढीला त्यामुळे जिवंत प्रेरणा नि स्फूर्ति मिळेल. नानाविध प्रसंगांनी रोमहर्षक झालेले त्यांचे शालेय, सेवामय आणि सार्वजनिक जीवन ही महाराष्ट्र जीवनाचीच सरिता ठरावी असे आम्हांस वाटते. म्हणून त्यात अवगाहन करण्याचे भाग्य तरुण पिढीला मिळावे हा त्यांना आत्मचरित्र लिहिण्यास सांगण्याप्रागे आमचा मुख्य हेतू आहे.

१ केकावली—लेखकाचे आत्मनिवेदन

The great lyric must be religious, it must, it would seem, be outpouring of the Soul, not towards man, but towards God, or that of God-intoxicated Prophets (T W. Daunton)

उत्कृष्ट वृत्तिप्रधान किंवा वीणा महाकाव्य हे धर्मविषयकच असले पाहिजे. मध्ये धर्मग्रंथात वर्णन केलेल्या ईश्वरप्रेमाने धुद झालेल्या भगवत्स्तुतिपाठक तांप्रमाणे ईश्वरविषयक भावना वर्णन केलेल्या असाव्यात. कवीच्या स्वतःच्या श्रवणाप्रतीविषयक उत्कृष्टवृत्ति पूर्णपणे प्रतिबिंबित झाल्या असल्यामुळे याला उत्कृष्ट वृत्तिप्रधान काव्य (Lyric poem) अगर वीणा काव्य म्हणता येईल. आंग्ल कवि बर्डस्वर्थ याच अर्थार्थे भाष्य करतो.

“ Poetry is the spontaneous overflow of powerful feeling ”

अतःकरणातील मनोवृत्ति उच्चवृद्धन त्या स्वयभूरीतीने बाहेर पडतात तेच उत्तम काव्य होय. याच निष्पत्तीवर जसे मोरोपतांच्या केकावलीकडे वाचक गहतात आणि धन्योद्गार काढतात, तद्वत् या देवी केकावलीकडे पाहून त्यांनी मातृहृदयाने कौतुक कराने एवढीच माझी अपेक्षा आहे.

मेघाचे प्रतिबिंब पाहूनि सुरे नाचोचि लागे, मुले ।

मानी सर्न मनोरथ-द्रुम फळा ओथांबिले आपुले ॥

ऐसा भक्त मयूर-चातकहि जो, नेणे दुर्जी मावके ।

तो साक्षात् धनदर्शनी किति सुखी ? ते प्रेमळा ठाडके ॥

कविवर्य मोरोपत पराडकर यांनी आपल्या एका परिपक्व काव्यास केकावली नाव का दिले त्याचे कारण त्यांनी वरील श्लोकात दिले आहे. मयुराचे वाणीला केका असे म्हणतात. या कवीचे नाव मयूर (मोरोपत) होते, तेव्हा त्यांच्या वाणीला केकावली नाव दिले हेही युक्तच होय. पण वर्षाकाळी मयूर हे मेघाची मार्गप्रतिशा करीत असतात, मेघवृष्टी होऊन ते जल मुखातून पडावे, या हेतूने आक्रोश करीत असतात, मोठ्या आनंदाने आपला पिसारा उभारून नाचत असतात, त्या वेळी तो चराच रमणीय व आकर्षक दिसतो. तेव्हा मेघ मयुराचा हा सेव्य सेवकभाव मनात आणूनच कवीने आपल्या मुखातून सवणाच्या या काव्यरसाला केकावली हे नाव दिलेले असले पाहिजे.

केकावली काव्यात शांत किंवा भक्तिरस हाच प्रमुख होय. शातरसामध्ये देवताविषयक रति अत्युत्कट झाली म्हणजे त्यालाच भक्तिरस म्हणण्यात येते. शातरसाचा स्थायीभाव, विषयसुखाविषयी तिरस्कार बुद्धि उत्पन्न होणे हाच होय. पुण्यक्षेत्रे, साधुसमागम, भगवत्कथा श्रवण, सत्चरित्र श्रवण, देहाची क्षण-भंगुरता, वृद्धावस्था, कामादि पद्दरिपूचा त्रास, इत्यादिक निर्वेदाची कारणे अगर विभाग समजावेत. प्रेमाश्रु वाहणे, कंठ सद्वदित होणे, अष्टसात्विक भाव दाटून येणे अगर भक्तिरसाने गळा दाटून येऊन प्रभूला शरण जाणे, या प्रियाना अनुभव म्हणता येईल. स्मरण, धैर्य, चिंता, हर्ष, उतावीळपणा, चाचल्य, इत्यादि मनो-विकार हेच व्यभिचारी भाव जाणावेत, आणि या सर्वांच्या संवेदनाने तिरस्काराची पूर्णता होते. यासाठीच केकावलीत शात रसाचा फार उत्तम परिपाक उतरलेला असतो, म्हणून ते एक उत्कृष्ट काव्य ठरलेले आहे.

केकावली काव्य उत्कृष्ट ठरण्याचे दुसरे कारण म्हणजे त्यामध्ये भक्त-कथांची आकर्षक वीण आहे या भक्तकथा कामधेनूप्रमाणे आहेत, म्हणून त्यांची श्रेष्ठता फार मोठी आहे. जन्म देणाऱ्या मातेपेक्षाही काही काही वेळा त्यांची श्रेष्ठता अधिक आहे. मातानी लहान मुलाना स्तनपानासाठी घेतले म्हणजे त्या दुधाने पान्हावतात, एरवी तरुण अथवा वृद्धासाठी त्या पान्हावत नाहीत. काम-धेनूचे मात्र तसे नाही. लहान मुले, तरुण मुलगे, स्त्रिया, महातारे-कोतारे, अशा सर्वांसाठी त्या पान्हावतात व सर्वांना आनंद देतात. त्यामुळेच त्या सर्वांचा उद्धार होतो.

आत्मारामाश्च मुनयो निर्प्रथा अप्युत्तमम् ।

कुर्वन्त्यहैतुर्का भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः ॥ (भागवत १-७-२०)

निर्गुणोपासक मुनीमुद्धा सगुणे परमात्म्याच्या गुणवर्णनाने रमून जातात. कारण भगवत्गुणवर्णन फारच चित्ताकर्षक असते. यासाठीच शुकदेवानेही भागवताचेच अध्ययन केले. या भगवत्कथा धेनूचे दूध, कोणीही काढावे, त्या कधी पान्हा चोरीत नाहीत. दोहन करणारा ओळखीचा असो वा अनोळखीचा असो, सर्वांना त्या दूध काढू देतात. इतर धेनुंकाही ठराविक वेळेलाच दूध देतात, पण या कामधेनूचे दूध असड काढीत बसले, तरी आटत नाही. येथे जातीभेद नाही, स्त्री-पुरुष हाही भेद नाही. जसजसे या कथामृताचे पान करावे, तसतशी त्याची गोडी वाढतच जाते आणि सर्वांचा उद्धार होतो.

काव्यात अनेक रस आहेत, आपणांला फक्त भक्तिरस पाहावयाचा आहे. यामध्ये मुख्य प्रकार असे. शांत, दास्य, वत्सल, सख्य आणि मधुर असे पाच

प्रकार आहेत. कवी ज्या मनोविकाराचे काव्यात वर्णन करतो त्या त्या मनोविकाराची कारणे, कार्ये आणि त्यांचे सहकारी इतर मनोविकार, या तिघांचे कवीने सविस्तर वर्णन योग्य रीतीने केले म्हणजे ते वाचून वाचकांच्या मनातही प्रकारांतराने ते ते मनोविकार जागृत होतात व वाचणाराला जणू कार्य साक्षात आपण त्याचा अनुभवच घेत आहोत असा भास होऊन जो लोकोत्तर आनंद होतो, त्याला रस असे म्हणतात. (रसबोध) सर जॉन लबक यांचा अभिप्राय असा की, " A true poem is a gallery of pictures. " काव्यातील प्रसंग वाचून जे निरनिराळे प्रसंग आठवतात व आनंदमय दिसावे दिसतात, त्यासुळे वाचकांच्या मनावर फार उत्कृष्ट परिणाम होतो.

श्रीकृष्ण चरित्रामध्ये राधाभक्तीचे गूढ उकलताना कलकत्ता येथील एका ईंग्रजी भाषिकात म्हटले आहे की, " जीवात्म्याने ईश्वरविषयक गाढानुराग घेऊन त्याच्या दर्शनाविषयी उत्कट साधनद्वारा कळकळीचा यत्न करणे, साक्षात्कार होण्याच्या मार्गात अडचणी येऊन निराशा वाटली तरी उद्योग चालू ठेवणे; भगवंताचे क्षणभर दर्शन होऊन वियोग झाला असता दुःख विरह होणे; निराभिमान वृत्तीने पुन्हा त्याचा शोध करून प्राप्ति झाली असता भगवत्स्वरूपात निरंतर स्मरण होऊन जाणे, हेच राधाभक्तीचे गूढ रहस्य आहे. " हेच विचार आपण केकावली काव्याला लावले तर ते योग्यच ठरतील.

वरील सर्व दृष्टिकोनांतून मोरोपंतांची केकावली ज्याप्रमाणे एक करुणा स्तोत्र ठरते, तद्वतच देवी केकावलीकडे वाचकांनी पहावे अशी माझी नम्र विनंती आहे. दोघांमध्ये जमीन-अस्मानांचे अंतर आहे. पण वाचकांनी सम दृष्टी ठेवली तर आनंद मात्र तोच मिळायचा अशी अपेक्षा आहे. भक्त कवि-मयुराने रामरूपी घनांची वृष्टी होऊन आपण. शांत व्हावे म्हणून आपल्या अवगुणांची पश्चातापयुक्त आठवण प्रत्यही करून रामरायाचे स्मरण करून, रोमांचित होऊन कंठ दाटून येऊन, डोळ्यांत अश्रू आणून, हृदय पिळवटून अत्यंत कळकळीने टाहोवर टाहो फोडले आहेत. त्यायोगे त्यांना रामरायाचे दर्शन घडले किंवा नाही हे जरी उल्लेखित नसले, तरी त्यांच्या चित्ताला शांति मात्र प्राप्त लाभलेली आहे. माझ्यापुरते मी निश्चयाने म्हणू शकेन की, मला पूर्णपणे शांति लाभलेली आहे. कारण हे काव्य आळविताना, शब्दांमध्ये उतरविताना अष्टसात्विक भाव जागृत होऊन माझे नेत्र नेहमी डवडवलेले आहेत.

कै. शंकर श्रीकृष्ण देव हे रामदासी वाङ्मयाचे संशोधक करुणाष्टकासंबंधी काय म्हणतात ते पहा. " वाचताना रडविणारी कविता ते करुणाष्टक होय.

हे देवते ! त्रिविध तापाने मी पुरा पोळून निघालो, काही थाकी उरली नाही, आता परीक्षा पुरे झाली, किती अत पाहणार, दया करा, आता करुणा येऊ दे, माझे आई ! मनारु नुसत्या आशेवर कोठवर ताटकळत ठेवू ? काही तरी आता प्रचिती येऊ दे. यापुढे धीर बरवत नाही, धैर्य ग्वचत चालले, जीव नकोशा झाला, आता अत पाहू नको "

माते, मी काय करू ते सांग. मला सेवेला लाव, ब्रह्मासुग्याची अधुरुशी कल्पना दे. आई, तुझे दर्शन दे. हे जगाच्या माते, तू आता धाज, न धावशील, वाजून उपेक्षा करशील तर आजवर मी वृथा भरवसा केला असे म्हणावे लागेल. असा बोलण्याचा प्रसंग मजवर आणू नको माते, तू पतितपावन उद्धारकर्ती आहेस ना ? मग माझी उपेक्षा केलीस, तर उद्धारकर्ती हे नाव तू कसे मिरवशील ? मग तुला जगज्जननी कोण म्हणेल ? माझे मन या ससार सागरात होरपळून निघाले आहे, स्वकीयाचा अतिकटु अनुभव आलेला आहे. त्या सर्वांनी मला अगोदरच वाळीत टाकून दूर गेले आहेत. यामुळे तुझे दयासागराचे दरवारात निशीदिनी लोळतो आहे. तुझी कीर्तिस्तोत्रे जनताजनार्दनाला सदैव ऐकणीत आहे. गातही आहे. आई, लवकर उद्धार कर ग. देवी केकावली वाचताना माझे आजवरचे गुणागुण आठवून सारग्वे अश्रू टाळीत आहे. आई, मी रडत आहे ग. हे माझे रडणे आसेष्टासाठी नसून, माझे स्वार्थाचे दैनंदिन व्यवहारासाठी नसून फक्त तुझ्या कृपेसाठी, मिळान्यास, तुझे साक्षात दर्शनासाठी आणि अतीम सुखमय जीवन समाप्तीसाठी आहे. माझ्या आसेष्टासाठी माझे रडून झाले. आता फक्त तुझेसाठीच मला रडावयाचे आहे. कारण या रडण्याने अश्रुपाताने तुझी कृपा होईल, अशी माझी श्रद्धा आहे, अढळ श्रद्धा आहे.

" आशा प्रपची जव दड आहे । चितीं कदापी नच तूही राहे ॥ " हे तत्त्व मी जाणत असल्याने तर तो ससारीचा सुगंध जाळून तुला प्रसन्न करण्यासाठी मी या केकावलीनून रडत आहे. देवासाठी रडावयाचे ते एकांतात रडावे म्हणजे देवता सन्मुख येते, असा जो तुझा दंडक आहे तो पाळूनच गेली दहा पधरा वर्षे मी एकांतात एकाही राहून तुजसाठी हे काव्य निर्माण केले आहे. देविकोश या चार मथाच्या प्रकाशनाने तुझे स्वरूप मिश्राला दाखविले आहे. हे करुणागर्पिणी, आणणी मी काय केले असता मला साक्षात्कारी दर्शन देणार आहेस. आई, लहान पोरे सुद्धा रडल्याविना माता त्याला जवळ घेत नाही, त्याला दुग्धपान देत नाही, त्याचे मुलावरून आपला मायेचा हात फिरवीत नाही. हे मी पूर्णपणे जाणत असल्याने ही केकावली एकांतात तुझे ध्यानांत मग होऊन घाचीत असताना तुझे गुणवर्णन गात असताना, सहज स्फूर्तीने मी रडतो कारण याच इर्तीने तुला

करणा येऊन तूं मला भेटणार आहेस. पांडुरंगाने नामदेवाला उचलून घेऊन त्याचे रूढे मुखकमल आपल्या घेत्याने पुसले, माझे आई, तसे तू माझे अश्रु आपल्या पदराने पुसणार आहेस ना ! पूस ना ग ! कदाचित तुझा तो पदर, जरी शत्रु-हननाने रक्तबंधाळ झालेला असून तो उद्धार करणारा असेल तरी तसला मला चालेल, नाही तरी तुझे भेट्यासाठी शेवटी रक्तविद्रु, रक्तअश्रु गाळण्यापेक्षा रक्तबंधाळ पदराने माझे शुभअश्रु लाल झालेले काय वाईट आहे ग !

आई, शेवटी इतके निश्चयपूर्वक सागतो की, तूं उद्धार करीपर्यंत या देवी केकावलीचे सतत पठण करून तुला साक्षात मजसमोर यावयाला लावून, माते-प्रमाणे तुझे स्तनपानाने उद्धार करून घेतल्याविना मी कदापी राहणार नाही. श्रीकृष्णाने पूतना राक्षसीचे स्तनपान करून तिला मुक्ति दिली. मग या तुझ्या गताला स्तनपान देऊन मला मुक्ति दिल्याविना तू कशी राहशील ? राहणार नाहीस ! राहणार नाहीस ! राहणार नाहीस !

चंपापट्टी, शके १८९३

प्र. कृ. प्रमुदेनाई

९ लो. टिळक नगर, गोरेगांव, मुंबई ६२

विद्वानांचे अभिप्राय

पंडित श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर यांनी देवी केकावलीसंबंधी जसे विचार प्रकट केलेले आहेत, तसेच भयुर केकावलीवरील कांही मान्यवर विद्वानांचे अभिप्राय खाली उद्धृत करित आहे. ते देण्यात मनीचा अंतरीक हेतू आहे. अनेक विद्वानांनी केकावलीकडे पाहण्याचा निरनिराळा दृष्टिकोन मांडलेला असल्याने त्याचा उपयोग वाचकांना देवी केकावलीचे अंतरंग समजून घेण्यास उपयोगी पडेल, भक्तांना भक्तेने पारायण करतांना मार्गदर्शन मिळेल, आणि टीकाकारांना कोणत्या निकषावर त्याचे परीक्षण करावे याचे सुलभ साधन उमगेल. वाचकही यातील कांही निकष देवी केकावली काव्य समजून घेण्यास आपण लावू शकलात तर मलाही आनंद वाटणार आहे.

(१) न्यायमूर्ती माधवराव रातडे यांचा अभिप्राय—

हे काव्य ईश्वरविषयक स्तोत्र आहे व त्याची गणना भक्तिपर ग्रंथांमध्ये होणारी आहे. येथे जो ईश्वरविषयक भक्तीच्या उद्दाराचा प्रकार आढळतो तो

एतद्देशीय लोकाखेरीज इतर कोणास समजायचा नाही व रुचायचा नाही. ईश्वर-विषयक मक्तांच्या मनात ज्या वृत्ति स्वभावतः उत्पन्न व्हाव्यात म्हणजे ज्याचे ऐश्वर्य पाहून भयचकित होणे, आपली क्षुद्रता मनात येऊन अत्यंत नम्र होणे, त्यांच्या अगाध महिम्याकडे लक्ष जाऊन आश्चर्याने थक होऊन जाणे, आपल्या पापमग्नतेमुळे घाक वाटणे असा प्रकार या काव्यात विलकूल दृष्टीस पडत नाही. उलट भज्य आणि भजक याजमधील संबंध यात अत्यंत निकटतेचा आढळतो. कवीने आपल्या श्रद्धेने परमेश्वरापाशी मागावयाचे जे अत्युत्कृष्ट वरदान त्याची प्रार्थना करून ते मागितले आहे. याच्या तोडीचे काव्य महाराष्ट्रभाषेत दुसरे नाही.

(२) निबंधमालाकार विष्णुशास्त्री चिपळूणकर—

ज्या कोणास मोरोपताच्या कवित्वगुणाची थोडक्यात परीक्षा कर्तव्य असेल त्यांनी केकावली काव्य हाती घ्यावे. ते हाती घेतले असता कालिदासाचे गुणसर्वस्व जसे मेघदूतात आढळणारे आहे, जगन्नाथपडिताच्या वाणीचे रस सर्वस्वी जशी गगालहरी प्रकट करते, त्याचप्रमाणे केकावली ही प्रस्तुत कवीच्या गुणविषयी निर्णयक होईल. रघुनाथ पडिताचे नलोपाख्यान व मोरोपताची केकावली हे यथ कोणत्याही संस्कृत काव्याशी तोलले असता त्यांना हलके ठरविणारा विरळाच सापडेल.

(३) महाराष्ट्रभाषाचित्रमयूर कृष्णाजीपंत आठल्ये—

मयूर केकावलीची रचना, त्यातील कल्पना, यमकाची कर्णमधुर जडणी, रूपके, श्लेष आणि शब्दकोमलता ही अपूर्व साधलेली आहेत प्रसाद तर कायम आर्तिशिजन वेलाप्रमाणे जणू काय फोफावत मुटला आहे. पार काय सांगावे ? कालिदासाची सर्व काव्ये आजमितीस ह्यात नसती व फक्त मेघदूत शिल्लक असते तरी त्याची योग्यता जशी सर्व संस्कृत कवीत अग्रस्थानीच मानली गेली असती, त्याप्रमाणे पताच्या काव्यातील इतर जरी उपलब्ध नसते, तरी महाराष्ट्रकवीमध्ये त्यांना केकावलीने अग्रपूजेचा मान दिला असता, यामध्ये तिळमात्र क्षमा नाही. या काव्यात परमेश्वर आपला प्रत्यक्ष पिता असून आपण त्याचे लाडके व अज्ञानी लेखक आहे, असे समजून त्याच्याशी संपर्क सलगी केलेली आहे. मानवाची परमेस्वररूपविषयीची कल्पना, नाना प्रकारचे अवतार, त्याच्या अघटित लीलाचे महात्म्य याच्या वर्णनाने भक्ति, श्रद्धा कशी तल्लीन होत असते, याचा विचार केला म्हणजे हे काव्य किती अप्रतीम, किती मक्तीरसाने डवरलेले व किती काव्यमय चमत्कृतींनी भरलेले आहे याची तत्क्षणी साध पडते. या काव्याची रचना, शब्दमाधुर्य व कोमलता ही इतरही अपूर्व आहेत ती, साप्रतच्या कवींनी त्यापुढे हातच टेकावेत.

(४) संतचरित्रकार, लक्ष्मणराव पांगारकर—

मयूर केकावली हे काव्य आहे तसे स्तोत्रही आहे; आणि ते प्रेमळ स्तोत्र आहे. पंतांची विद्वत्ता, मुमुक्षुपणा, कवित्व, भक्ति, बुद्धिवैभव, पापभीरता, आत्म-प्रत्यय, निरहंकारता, देवाविषयी लडिवाळपणा, या सर्वांचे अत्यंत मधुर मिश्रण या काव्यात आहे. हे काव्य सहस्रवार वाचूनही पुन्हा पुन्हा वाचावेसे वाटते. ही परिणतप्रज्ञाची वाणी आहे. प्रतिभा व प्रसाद हे त्यामध्ये परिपूर्ण भरलेले आहेत. हे स्तोत्र देवापुढे वसून देवाला नित्य आळविण्यास फार उपयोगाचे आहे. ते सहस्र वेळा म्हणूनही “ प्रतिशुणी नवीच दे रुचि ” या प्रकाराने निरंतर प्रेमानंदाने श्रवणारे आहे.

(५) भारतीयसाम्राज्यकर्ते नारायणराव पावगी—

मयूर केकावली म्हणजे सहज स्फूर्ती, प्रचंड काव्यीय, रसप्राचुर्य, नैसर्गिक माधुर्य, मनोहर पदलालित्य आणि उत्कृष्ट वाक्सरणी, ही चंद्रविद्याप्रमाणे आपल्या हृत्कमलावर पूर्ण प्रकाश माहून त्याला पदोपदी तत्काळ प्रफुल्लित करतील व त्याची सत्यता आपल्या अनुमवास केव्हाही आणून सोडतील.

(6) If the reign of Shiwaji was honoured by the appearance of the greatest Marathi poet from the common orders of the people, the reign of the first Brahman-Peshwah—who was established in his administration in the year 1717—was honoured by the appearance of the greatest Marathi poet from the priestly order—one of his books held in most estimation, is the Mayur Kekawali, the Trumpeting of the Peacock, so called from his own name.

(Dr. Wilson—(Molesworth's Marathi Dictionary preface.)

सन १९५० साली अंदावाई देवस्थान गोरेगांव (मुंबई) येथे शतचंडी यज्ञ, मंदिर विश्वस्तांनी साजरा केला, त्या वेळी मीमांसातीर्थ पंडित श्रीपादशास्त्री किंजवडेकर यांची प्रथम भेट होऊन, सहवासाने एकमेकांची मने एकमेकाला समजली. या वेळी देवीकोशाचे बरेचसे लिखाण तयार झाले होते, ते शास्त्रीबुवांनी पाहून, प्रकरणवारी मांडणी करून देऊन पुनर्लिखाणासाठी उपयुक्त सूचना दिल्या. त्याच वेळी त्यातील देवीपर कविता पाहून त्यांनी प्रेमाने व कौतुकाने ‘ कविराज ’ असा माझा उल्लेख करण्यास सुरवात केली. त्यांनी त्या वेळी अनाहुतपणे केलेला

गौरव सार्थ करुणासार्थीच या देवी केकावली काव्यावर जास्त मेहनत घेऊन, ती तयार झाल्यावर (पृ. ३६३-३७६ पहा), त्यांच्या व इतर मित्रांच्या आमहावरून ही केकावली निराळी पुस्तक रूपाने आहे.

खरे म्हणजे देवीकोश ग्रंथाचा जन्मच या प्रथम तयार केलेल्या ७०० श्लोकांतून झालेला आहे, हे कोणास सांगूनही खरे वाटणार नाही, पण हे त्रिंशद सत्य आहे. त्यातील काव्याचा बराचसा भाग देवीकोशात समाविष्ट झालेला असून हा निराळा छापला जात आहे. पंडीत श्रीपादशास्त्रीजींनी ग्रंथनिर्मितीस मांडणी करून दिली, दुसऱ्या खंडास विद्वत्तापूर्ण प्रस्तावना लिहून दिली आणि सांप्रत प्रकृती बरी नसताही माझ्यावरील प्रेमासुळे व आमहासुळे देवी केकावली पुस्तिकेला प्रस्तावनाही दिली, या सर्व मुक्त सहकार्याबद्दल मी त्यांचा सदैव ऋणी आहे. हे नमूद करणे आवश्यक आहे.

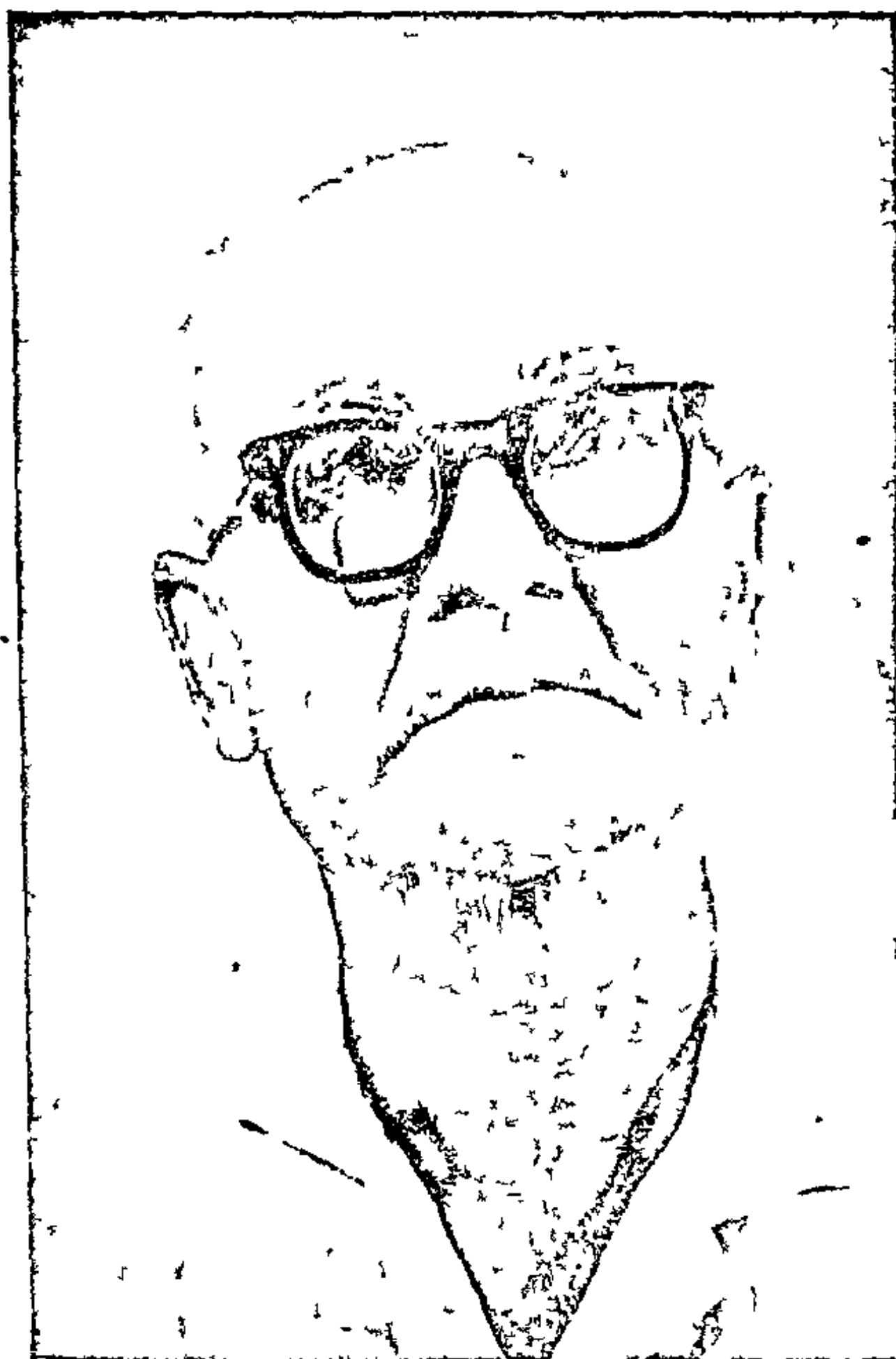
शांतादुर्गा, कवळे-गोवा (२) ३२१-३२२

श्रीशांता विजयप्रदा विजयसे दुर्गा हृदां मी भजे ।
केले शांत हरी-हरां समरिं ते क्रोधासि जी चारिजे ॥
शांतेच्या पदिं मी सदा तमुनिया घाली नमस्कार हा ।
शांता सेवक हा तुझा बहु रमे पादांबुजी नम्र हा ॥

• तारा महसुतिने भरितसे भू देवता भाऊका । भाळीं भास्कर भर्जनास भरती भू सेवके भद्रिता ॥
पद्म, भाद्रिभक्तिभात्र भरणा भाग्योदये ये घरा । भू देवा, भवभीतिला भिरकना भांडार भाडे भरा ॥ -लेखक

प्र. कृ. प्रभुदेसाई संपादक दलीवाण, १९७१

सन १९७० साली गच्चीवरील प्रयोगादाखल केल्ल्या भातशेताची पाहणी
देवीकोशाचे संपादक वरीत आहेत

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ४ था

*

पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भाग १ ला

भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता

“ ज्यामध्ये ऐहिक वैभवाची, समृद्धीची, साधनसामुग्रीची व सपत्तीची विपुलता आहे, ज्याचे आत्मिक व अध्यात्मिक सामर्थ्य केवळ अजोड आहे, असे सद्य जगातील एकमेव राष्ट्र म्हणजे भारत आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपासून तो आजपर्यंत मानवी जीवनाचे व निरिव समस्याचे सखोल चिंतन भारताने केले आहे. आम्हा युरोपियन लोकांना जर कोणाच्या वाङ्मयाने स्फूर्ति दिलेली असेल तर ती भारतीय वाङ्मयाने दिली आहे. याच वाङ्मयाने युरोपिअनांचे जीवन परिपूर्णतेने, परिपक्वतेकडे नि संपन्नतेकडे नेता येईल. आमच्या ज्ञानाच्या वक्षा, आमचे जीवन सर्वथैव जागतिक वनवाययाचे असेल, ऐहिक जीवन पारलौकिकां-तही अमरं करावयाचे असेल, तर आम्हास भारतीय वाङ्मयाचीच कास घराची लागेल ”

प्रसिद्ध जर्मन पंडित मॅक्स मुल्डर (स. १८२३-१९००), ज्याला त्याच्या भारतीय संस्कृतच्या ज्ञानाबद्दल 'वेदव्यास' म्हणत असत, त्याने 'What Can India Teach Us' या ग्रंथामध्ये वरील प्रकारचे उद्गार काढलेले आहेत आणि ते प्राचीन भारतीयांची थोरवी यथार्थपणे वर्णन करणारे असेच आहेत. आपली संस्कृति किती श्रेष्ठ दर्जाची आहे, याचे ज्ञान वरील उतान्यावरून साप्रतच्या तरुण पिढीला व्हावे यासाठीच हा एक उतारा उद्धृत केलेला आहे.

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ४ था

*

पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भाग १ ला

भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता

“ ज्यामध्ये ऐहिक वैभवाची, समृद्धीची, साधनसामुग्रीची व सपत्तीची विपुलता आहे, ज्याचे आत्मिक व अध्यात्मिक सामर्थ्य केवळ अजोड आहे, असे सगळे जगातील एकमेव राष्ट्र म्हणजे भारत आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपासून तो आजपर्यंत मानवी जीवनाचे व विविध समस्यांचे सखोल चिंतन भारताने केले आहे. आम्हा युरोपियन लोकांना जर कोणाच्या वाङ्मयाने स्फूर्ति दिलेली असेल तर ती भारतीय वाङ्मयाने दिली आहे. याच वाङ्मयाने युरोपिअनांचे जीवन परिपूर्णतेने, परिपक्वतेने नि संपन्नतेने नेता येईल. आमच्या ज्ञानाच्या रक्षा, आमचे जीवन सर्वथैव जागतिक बनवाण्याचे असेल, ऐहिक जीवन पारलौकिका-तही अमर करायलाचे असेल, तर आम्हास भारतीय वाङ्मयाचीच कास घरावी लागेल ”

प्रसिद्ध जर्मन पंडित मॅक्स मुहर (स. १८२३-१९००), ज्याला त्याच्या भारतीय संस्कृतीच्या ज्ञानाबद्दल 'वेदव्यास' म्हणत असत, त्याने 'What Can India Teach Us' या ग्रंथामध्ये वरील प्रकारचे उद्गार काढलेले आहेत आणि ते प्राचीन भारतीयांची थोरवी यथार्थपणे वर्णन करणारे असेच आहेत. आपली संस्कृति किती श्रेष्ठ दर्जाची आहे, याचे ज्ञान वरील उतान्यावरून साप्रतच्या तरुण पिढीला व्हावे यासाठीच हा एक उतारा उद्धृत केलेला आहे.

भारतीय उपनिषदातील तत्त्वज्ञानासंबंधी पाश्चात्य विद्वान सशोधक शौपेन होअर म्हणतो, “ उपनिषदाच्या द्वारे आपणास जे ग्रथ प्राप्त झालेले आहेत, या गोष्टींची थोर योग्यता पूर्वाच्या कौणत्याही शतकापेक्षा फारच मोठी समजली पाहिजे ”

पेरगो नावाचा दुसरा सशोधक म्हणतो, “ सर्वांत मोठी गोष्ट म्हणजे यहुदी धर्मातील ज्या वेडगळ कल्पना आहेत व त्या वेडगळ कल्पनेभोवती गोळा झालेले जे क्षुद्र तत्त्वज्ञान आहे, या सर्वांचा लहानपणापासूनचा जो मळ आपल्या अतःकरणावर साचलेला असतो, तो सर्व मळ उपनिषदाच्या वाचनाने साफ धुवून जाऊन अतःकरण पूर्णपणे शुद्ध व पवित्र होते. मूळ उपनिषदाच्या अभ्यासासारखा परोपकारक व उन्नतिदायक असा सगळ्या जगात दुसरा अभ्यासच नाही, माझ्या आयुष्यात माझे समाधान याच अभ्यासाने झालेले असून, मरणकाळीही याच अभ्यासाने अंतिम समाधान लाभेल. ”

(उपनिषदे-प्रस्तावना, मोरो शकर रानडे)

पॉल ब्रन्टन आपल्या एका ग्रंथात म्हणतात—

“ पाश्चिमात्य पंडितानी लायलेल्या एकूण एक शोधाची माहिती हिंदूंच्या ग्रंथांमध्ये सापडते. आमचे नवे नवे शोध म्हणजे जुन्या हिंदुस्तानचे जणू उत्खननच होय. संस्कृत वाङ्मयात ज्याचा उल्लेख नाही, असा एवढी नवा शोध आम्ही लावलेला नाही. आर्य ऋषींच्या त्या हिमालयीन उतुंग बुद्धिमत्तेपुढे आमचे मस्तरु खरोपरच नम्र होते. हिंदुतरुणाचा हा अमोल ज्ञानवारसा आहे. असा जन्मसिद्ध ठेवा मिळाला असता, या तरुणांनी पश्चिमेकडे का पहावे हेच कळत नाही. ”

पण वैदिक संस्कृतीचा हा गौरव अनेक पाश्चात्य विद्वानांना पचत नाही, हे एक उघड सत्य आहे. यासाठी सन १६५४ साली आयर्लंडचे आर्च बिशप उपर यानी वायमलच्या आधारे असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला की, सनपूर्व ४००४ वर्षे देवाने ही सृष्टि निर्माण केली आहे व त्यापूर्वी काहीही नव्हते. अर्थात भारतीय संस्कृतीही नव्हती. यासाठी या जाड्या (!) विद्वानानी असा कटच केला की, त्यापेक्षा जुना वैदिक संस्कृतीचा काल मानावयाचाच नाही. सर्व सशोधनात हेच निवार माडावयाचे. वरील सशोधनाचे धुटके पाजण्यासाठी कालांतराने ऑक्सफर्ड विश्वविद्यालयात एक अध्यासन (Chair) निर्माण करण्यात आले. आश्चर्य इतकेच की, या कटात मॅक्स मुल्लर साहेबही सामील होते. भारतीय संस्कृतीचा अपकर्ष करणे, हेच ते धर्मकृत्य समजत असत. याहून आश्चर्य म्हणजे आमच्यातील अनेक भारतीय संशोधकही त्यांना साथ देत आहेत.

(Western Indologist—A Study in Motives, Bhagwad Dutta)

दृहत्तरभारत

महाभारतातील शांतिपर्वात व्यास-शुक संवाद आलेला आहे. त्यामध्ये असा उल्लेख आहे की, एके वेळी व्यास आणि त्यांचा पुत्र शुक पाताळात राहत असताना आत्मज्ञानासंबंधी काही प्रश्न त्याने वडिलांना विचारले. व्यासांनी हा विषय त्याला एकदा सांगितला असल्याने, त्याची खात्री दुसऱ्या कोणाकडून करवून घ्यावी, असे मनात ठरवून, त्याला सांगितले की, तुझ्या प्रश्नांचे उत्तर भारतातील राजा जनक देईल, तेथे त्याने जावे. यानंतर शुक पाताळानून (अमेरिका खंड) निघाला, तो प्रथम हरिवर्ष आणि उत्तरेकडील प्रदेशात आला. त्या प्रदेशाला हरिवर्ष म्हणत. याचे कारण असे होते की, माफडाप्रमाणे तेथील लोकांची मुरे लाल रंगाची होती. सांप्रतही त्या प्रदेशातील (युरोप) मुळे लाल रंगाची आहेत. त्या प्रदेशानून तो हूण अथवा ज्यू लोकांचे प्रदेशात आला. तेथून चीनमध्ये जाऊन, हिमालय पर्वत ओलाडून मिथिला येथे जनक राजाकडे आला.

दुसरे उदाहरण श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचे देता येईल. हे दोघेजण अश्वतरी (जहाज) मधून पाताळात गेले आणि तेथून उद्दालक ऋषींना धर्मराजाचे यज्ञ-सार्थी घेऊन आले. पाताळातील नागकन्या उलुपी हिजवरोवर अर्जुनाचा विवाह झालेला होता. मयसभा निर्माण करणारा स्थापत्यशास्त्रविशारद मयासूर याला पाताळानून आणलेला होता. यावरून पाताळातील (अमेरिका) लोकांवरोवर त्या वेळी संपर्क होता हेच सिद्ध होते.

धृतराष्ट्राची पत्नी गांधारी ही गांधार म्हणजे अफगाण येथील राजकन्या होती. पंडुराजाची पत्नी मद्रि ही इराणच्या राजाची कन्या होती. भारतीय युद्धानंतर चीनमधील भागदत्त, अमेरिकेचा (पाताळ) बभ्रुवाहन, युरोपमधील विद्युलक्ष, ग्रीस देशाचा यवनाधिपति, इराण येथील शल्य, हे भारतीय युद्धानंतर धर्मराजाचे धर्माचे साम्राज्याखाली वावरत होते. राजसूय यज्ञाचे वेळी भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव चारी दिशेला जाऊन तो मुखस पादाक्रान्त करून, राजांना यज्ञाचे निमंत्रण देऊन आलेले आहेत.

सारास आर्यावर्ताची व्यापकता किती विशाल होती, सर्व देशांवरोवर संपर्क कसा घनिष्ठ होता, समुद्रवंदी नव्हती, शातीवंदी नव्हती, विशाल दृष्टीकोन होता, याची कल्पना यावी.

(सत्यार्थप्रकाश--इंग्रजी-१९६०, पृ. ३७०, ३८२)

हिंदु अमेरिका, ले. भिक्षु चमनलाल या ग्रंथानून त्याच्या सौजन्याने घेतलेले उतारे--

(1) The Indian Yadu-Turvasu traders who had gone and settled themselves in the sacred land of Dilmun in the Persian

Gulf, called by them Tur-os, the island of the revolving (tur) god, the modern Bahrein, gave them an ever-growing influence in all the lands where they placed their trading stations. They thus gradually became invested with ruling and directing power in all their principal coast settlements, such as Byblos, Bil gi or Gibil, in the city of Akkadian fire god Bil or Bel, and other trading centres in Crete and Egypt, where they introduced the worship of the Cypress tree, the mother of the Sun god, and the worship of the Akkadian-Indian god Tan or Daru which also became in Crete and in Greece, the oldest form of the Greek Zeus or Zan.

Hewitt (P 42)

(2) Greeks—Descendants of Hindus—The Hindus had colonies in Greece, Syria, and Palestine. According to Daunt the story of the great gods was preserved in the song- and poems of the Aryans but the Greeks of the ruling class in Hellas were apparently direct descendants of the Aryan conquerors, for in some cases, they seem to have preserved even their geneologies and clan connections.

Mrs Nuttall exploring the subject of the Pole-star worship states that the Hindu god Akshivan, the driver of the Aksha was adopted in Greece as Ixion, whose well-known wheel was merely the circling course of this constellation.

According to Col Todd, Prof Wilson and Pococke, Greece Persia etc were once under the sway of Rajput rulers. Pococke definitely proves the fact that Hindus ruled Greece and that Greece abounds with legends of Mahabharat and Hindu names. Greek Apollo was Pandava. Baldeo after crossing Himalayas had reached Greece. The very title of Apollo marks him, both a Pandava and as a Hya chief and Yadu lord. He is emphatically Koontius (Kynthius) Apollo that is, the son of Kunti, the wife of Pandu, the mother of three other elder Pandava princes.

Greek name Lacmon and Lughmon are corrupt forms of Lakshman, Rama's brother. 'Tribe of Lova' is connected with Lava, son of Rama.

The Parsoos, the people of Parsoo-ram, those warriors of the Axe have penetrated into the land and given the name Persia; they are the people of Bharat.

Mr. Pococke concludes that the whole map described in Ramayan and Mahabharat is positively nothing less than a journal of emigration on the most gigantic scale. (P. 47)

(3) Hindu Mythology in Egypt—Col. Churchwood in his book, 'the Symbol of Mu' says that the Egyptians believed in the Hindu doctrine of transmigration of the soul according to PAPYRUS ANANA, written about 1320 B. C.

River Nile has been mentioned in Puran, which states, "the river takes its rise from the lake Amara in the region of Somagiri, or the mountains of Moon." This lake is nothing but present by name, Victoria Nyanza. The name of the mountain is the same. The name Hari is equivalent to Horus, who steals continuous our sins.

God Osiris=Shiv; Goddess Isis=Asha=Parvati. The Greek and Roman writers make her the same as Juno, Minerva Diana, Proserpine, Venus, Ceres, Hecate etc. She thus corresponds with the three Shaktis of Hindu triad. As the unmarried Minerva, she is the Goddess Saraswati, as Ceres and Venus, she is the Hindu Lakshmi, as Olympian Juno, she is the Mountain-goddess Parvati; as Vesta or Cybele, she is Bhavan, as Bellon-Durga, Hecate-Kali.
(Hindu America, P. 50)

(4) The Institutes of Manu, running upto the vast antiquity of 1400 B. C. give an idea of the early commercial energies of India. Like the modern Sindhus who do world-wide trade, the Sindhus in the past were the pioneers of India's trade and

colonization These people coast along the shores of Mekran, traverse the mouth of the Persian Gulf and again adhering to the sea board of Oman, Hadramaut and Yemen (Eastern Arabia) and sail up the Red Sea and again, ascending the mighty stream that fertilises a land of wonders, found the kingdoms of Egypt, Nubia and Abyssinia These are the same stock that, centuries subsequently to this colonization, spread the blessings of civilization over Hellas and her islands

The Abusin is a classical name for the Indus is reproduced in Greece as the Cori Indus (Corinthus), that is the people of the Cori Indus The Cori is a mouth of Indus.

(Pococke, India in Greece)

India is the source from which not only the rest of Asia, but the whole Western World derived their knowledge and their religion (Prof Heeren's Historical Researches, Vol II/45)

(5) Rama Worship everywhere—The Indian merchants established themselves in Persian Gulf as the Kushite worshippers of the god they called Pate, the lord, the Indian Prajapati Babylonian-Ramaun Akkadian-Rama Hyshttra, Damascus-Hadad Rimmon, Semites-Abram, the father Rama, the parent-god of their race, who was originally the Pillar-Sun-God Rai or Ra

The Hindu traders established colonies not only in Persia, Arabia and Combodia Indo-China etc, but also in Mexico. About the Hindu rule in Arabia and Mesopotamia, Hewitt gives a very elaborate account in 'Ruling Races of Prehistoric Times' Vol II. (54)

The Ramas of Suryavanshi, or the Sun's tribes, their mythology, history, language, and worship, with one arm reached to Rome, with the other to Peru

(Pococke, India in Greece, P 93-(143))

(6) Rama and Ravan in Italy—The memory of their chief Ravan is still preserved in the city of Ravenna, and the sea on

the western coast of Italia, its great rival Rama, or Roma. The Indian Surya-vanshi tribes under the appellation of Suria, colonized Syria. The colonization in Abyssinia is name from Abus-sinia, the name derived from the great river Indus (Abu Sin).

(Pococke, India in Greece, P. 151)

(7) Culture and Religion—The doctrine of the World Ages (from Hindu Yugas) was imported into Pre-Columbian America. The Mexican sequence is identical with the Hindus. The essential fact remains that they were derived from a common source.

(Mackenzie, Myths of Pre-Columbian America)

However much it may wound European pride, we must acknowledge that Asiatics knew and explored America long before Europeans. (Quarterlages, the renowned Anthropologist.)

Primitive Aryan words and people no doubt came to America in the way cited by Kimmich in archaic times, before the Indo-Iranian separation and dispersion north and south of Hindukush. They no doubt also came by other routes and from fountain heads at later times—especially from Indo-Arya, by the island chain Polynesia.

(Miles Poindexter, an American Ambassador in Peru.)

(8) Bhikku Chamanlal has travelled far wide and accumulated evidence to support his thesis of the Hindu colonization of America. It would appear that he has been quite successful in his efforts to establish the far reaching influence of India on American people in religion, food, arts, and even superstitious beliefs. (Sir Radhakrishnan.)

(9) Therefore we shall be justified in saying that the higher civilizations of America were Asiatic approximately in the same sense and within the same limits as the civilizations of South-east Asia are Indian (Hindu).

(Dr. Robert Heine Geldern, Anthropologist.)

(10) In the book you (Bhikku Chamanlal) have shown clearly the culture of Mexico, Central America and Peru is striking similar to that of India and Southeast Asia as a result of accumulation from Asia I was enthralled by the intelligence and wisdom of your discourse on the discovery of America by the Hindus a few thousands years ago

(Retired Director of National Museum Ottawa Canada)

(11) The book has established beyond doubt that Hindus colonized America centuries before Columbus was born The book also shows how ancient Hindu civilization had established itself in America for centuries before the Christian era

(Pandit Madan Mohan Malviya)

(12) Those who first arrived on the Continent later to be known as Americans were group of men driven by that mighty current that set out from India towards the East

(History of Mexico—Mexican Government Publication)

(13) The (Maya) human types are like those of India The irreproachable technique of their reliefs the sumptuous head dress and ostentatious buildings on high, the system of construction all speak of India and the Orient

(Prof Raman Mensa Curator of National Museum of Mexico)

(14) Hindu merchants brought to Mexico the eighteen months year of the Pandavas and the customs of trade guild and Indian Bazar (Hewitt Primitive Traditional History pp 834 36)

(15) The North American Indians belonged to a Northern race who made their way to the Southern Hemisphere, both in America and Asia is proved by the absolute between the national system of relationships of the Iroquois (American Indian Tribe) and Indian Dravidians

(Ruling Races of Prehistoric Times in America P 234)

(16) Mayas were mighty Navigators They had large vessels in which they made voyages far distant, east and west,

taking many moons to complete a voyage Does this not entirely agree with Valmiki, when he says, 'The Mayas were mighty navigator, whose ships passed from the eastern to the western seas' concludes Colonel Churchwood, who spent 50 years in exploring the connection between India, the Lost Continent and America (Hindu America, P 9)

Mr Prescott has already pointed out, that the American Indians brought with them to America National Traditions and Rites, which first they had originated in Asia

(Hewitt, Ruling Races of Prehistoric Times in America)

(17) Barbarian Missionaries—It is proved from the writings of the Historians, then on the spot, that the thousands of books containing valuable records were burnt Arson, looting and terrorism were the Christian weapons adopted to spread the gospel of the great Jesus, who believed in non-violence What a shame? (Miss Elsie Clews Parsons)

The white men took away lands from the Indians very forcibly, they broke up ceremonies and castigated the ceremonialists, defiled the ashes of the dead (tombs), destroyed the idols and interrupted funerals The Indians were very old race, and we have every reason to believe, were worshipping the great spirit (God) hundreds of years before Jesus rode into Jerusalem They believed that all would dwell together in one universal brotherhood, where there would be no sorrow and no death

(Thomas J Cook, P 133)

(18) How Inca Empire vanished? The story of the tragic end of this glorious culture is told by Prescott on the authority of Spanish Historians of the 16th Century

The blood-stained annals of conquest afford no such example of cold-hearted and systematic persecution, not of the enemy, but of one whose whole department had been that of a friend and a benefactor They planned his capture and the trap was laid in

his own palace, where he had agreed to give them an audience. At noon the Emperor marched in a huge procession with oriental splendour. Pizarro (Spanish Bandit) determined on his murderous intention invited His Majesty to dine with him in the evening. The Emperor agreed and entered the palace with only a few Generals and without arms. The Spanish were over-joyed. The attendant nobles were loaded with gold and silver ornaments; the Emperor was carried on a sedan, a solid throne of gold of inestimable value. Not a Spaniard was to be seen, but still the Emperor did not suspect any trap. Then came Valverde a Spanish missionary on the scene and told the imprisoned Emperor to accept Christianity. The Emperor's eyes flashed fire and his dark brow grew darker and replied, " I will be no man's tributary. I am greater than any prince on earth etc. etc. " The Emperor was then arrested by his Spanish guests and his attendants were murdered and then robbed. Discovering the lurking appetite for Gold of the enemy, the King offered them gold which could be stored in a hall of 17×20 feet. The Spaniards actually took possession of the gold and executed him in a ruthless manner.

The Inca gold treasure was hidden in a big hall, where ranged on benches round the wall, statues of the dead Incas, each of the size of boy of twelve years old, all of massive gold. It was the most magnificent treasure in the whole world. (pp. 137-175)

(19) Factors which laid to the defeat of the Empire—

(a) Poor diplomacy; (b) inferior weapons; (c) lack of unity; (d) treachery of several tribes; (e) lack of origination; (f) failure to realise the full deep hidden meaning of the nomad and barbarian cult of the hungry invaders who were lured to huge accumulation of wealth and riches. All these factors may be there, but the main is lack of diplomacy and diplomacy only, in trusting the bandits like Pizarro and Cortez. In addition to this we may add that we are too peace-loving people; peace is good, but at all costs is cowardice, it is the peace of the dead. (P. 263)

General agreement amongst the list of Gods.

India	Java	Mexico
1 Agni (fire)	Shukri (Shine)	Itzpapalotl Goddess of Tamonchan
2 Prajapati (Brahma)	Dharma Raja	Creator
3 Rudra	Lodra-(Rudra)	Tezcatlipoca the Red
4 Aditi	Darga (goddess of destruction & death)	Maya, old moon- goddess.
5 Ahí-sarpa bringers of rain	Vayu,	Tlazolteotl, goddess of rain.
6 Kubera	Kubera	Tezcatlipoca
7 Indra	Shuragana	Patecatl.
8 Nirriti	Uma	Xiuhcentli, fire-god.
9 Vishnu(fertility)	Gana/Ganesh	Mayanel (goddess)
10 Indra (of water)	Shakra	Tlaoc (Water-god)
11 Yama	Yama	Tecciztecatl

Summary of agreements between India-Java-Mexico

- Group 1 —Deities of creation and fire.
- Group 2 —Destructive Red lunar deities.
- Group 3 —Deities of fertility.
- Group 4 —Gods of wealth, largely lunar.
- Group 5 —Lunar gods of destruction with followers.
- Group 6 —Deities of destruction.
- Group 7 —Rulers of water.
- Group 8 —Solar deities of fertility.

(Hindu America, Newyork Edition, pp. 192-194)

वरिल इंगजी उताऱ्यांचा गोपवारा क्रमाने खालीलप्रमाणे आहे.

(१) प्राचीन भारतामधील यदु-तुर्वसु व्यापारी इराणच्या आखातातील दिलमन बेटात राहण्यास गेले. तेथील प्रमुख तूर देवतेचे हे एक भ्रमण करणारे बेट आहे, अशी त्यावेळची भावना असल्याने या व्यापारी वर्गाला तूरोस हे नामाभिधान प्राप्त होऊन, ज्या ज्या क्षेत्री त्यांनी व्यापार केंद्रे स्थापन केली, तेथे ती चांगली भरभराटीस आली. हळूहळू तेथे उत्तम जम बसल्यावर त्यांनी

राजसत्ताही हाती घेतली व विल्लॉस, विलगी, गिविल इ० शहरे उन्नत पावली. विल अगार बेल या अग्नि देवतेचे पूजन त्यांनी मुरू केले व्रीटपेट व इजित-मध्येही त्यांनी आपली व्यापारी केंद्रे चारू करून तेथे सायप्रिस-वृक्ष (मुरूचे शाड) जो सूर्यदेवतेची माता मानला जातो, त्याचे पूजन अस्तित्वात आणले. तसेच दनु अगार टॅन याचे पूजन अक्केडिअन संस्कृतिमध्ये होऊ लागले व कालांतराने व्रीट आणि व्रीसमध्ये ते झॅन अगार झ्यूस या नावाने चालू झाले.

(२) व्रीक हा हिंदुवंश होय — व्रीस, गिरिया व पॅलेस्टाईन या क्षेत्री हिंदूच्या वसाहती होत्या डॉट या संशोधकाचे मताप्रमाणे, तेथील देवताविषयक इतिहास हा आर्यन लोकांच्या काव्यातून साठविलेला आहे हेल्स या गहरीचा व्रीक राजवंश हा उघड उघड आर्यवंशीय नेत्यांच्या जुळीतील होता त्यातील अनेकानी आपली वसावळ व पूर्वापार जुळीचे सवध कायम ठेवलेले होते.

सगौधर श्रीमती नटल या उत्तर ध्रुवताऱ्यांच्या पूजनाचे रहस्य शोधित असताना त्यांना असे दिसून आले की, भारतीय देवता अश्विन पृथ्वीच्या जशाचे भ्रमण चालविणारा—हाच व्रीक संस्कृतिने इक्सिऑन (Ixion) नावाने पूजनात आणलेला असून ध्रुवताऱ्याभोवती भ्रमण करणारा याच अथा घेतलेला आहे.

कर्नल टॉड, प्रा विल्सन जागि पोकॉर या संशोधकाचे मते राजपूत राजे, व्रीस, पर्शिया इ० भगाचे एक वेळी राजकर्त होते पोकॉर ठामपणे सिद्ध करतो की, व्रीकांच्या वाङ्मयात महाभारतातील कथा आणि नावे भरपूर आलेली आहेत. व्रीकांचा अपोलो देव म्हणजे पान्प होय. श्रीकृष्णाचा वटिलभाऊ वलदेव याने हिमालय पर्वत ओलाइन व्रीस देशात पदार्पण केलेले होते. कुथिअस (Koontius) या व्रीसमधील लोकांचा अपोलो हा देव म्हणजे कुतिपुत्र पाटव असून, त्याला तीन वटिलभाऊ होते तसेच तेथे लकमन (Lakman) आणि लघमन (Lughmon) ही जी नावे रूढ आहेत, ती प्रभु रामचंद्राचा भाऊ लक्ष्मण याचाच अपभ्रंश होय लोव (Lova) वसाचे जेगोत्र आहे, त्याची उत्पत्ति राम पुत्र लव यापासून झालेली आहे. भारतामध्ये परशु हे हत्यार वापरणारा जो परशुराम, त्याचे वंशज इराणमध्ये गेल्यावर पर्शिया हे नामाभिधान प्राप्त झाले भृगुवंश हा दयावंशी होता, हे तर प्रसिद्धच आहे हा सशोक शैवनी सार काढतो, ते असे की, रामायण महाभारतातील नकाशा अगार वर्णने म्हणजे इतर कोणतेही भाळड नसून मोठ्या प्रमाणावर इतर देशावरील आक्रमणांचा तो इतिहासच होय.

(३) इजिप्तमध्ये हिंदु पौराणिक कथा— ' सिबॉल ऑफ म्यु ' या ग्रंथात कर्नल चर्चुड म्हणतो की, सनपूर्व १३२० साली लिहिलेल्या ' पापिरस अनाना ' या ग्रंथामध्ये भारतीयांचे पुनर्जन्म तत्त्वावर विश्वास व्यक्त केलेला आहे.

नाईल नदीविकषयी असे वर्णन आहे की, ही नदी अमरा या सरोवरापासून उगम पावते आणि ते सरोवर सोमगिरी अथवा चंद्र पर्वताचे आसपास आहे. साप्रतचे व्हिन्टोरिआ न्यान्झा हेच ते अमरा सरोवर होय. त्याच्या आसपासच्या टेकड्यांना चंद्रगिरी हेंच नाव कायम आहे. होरस हे नाव हरिसाहस्र अमून, पापाचे हरण करणारा असाच त्याचा अर्थ होय.

ओसिरिस ही देवता म्हणजे शिव, इसिस = आशा = पार्वती देवी होय. ग्रीक, आणि रोमन लेखक याच स्वरूपाचा जुनो देवी मानतात. भारतीय तीन प्रमुख शक्ति देवता (महासरस्वती, महाकाली, महालक्ष्मी) याप्रमाणे ती एक अमून, मिनव्हा = सरस्वती; व्हिनस = लक्ष्मी; ऑलिंपिअन जुनो = पार्वती, फिवीन्ही = मत्रानी, वेलान = दुर्गा; हैकेटी = काली इ० समस्वरूपे दाखविता येतात.

(४) मनुच्या रचनेमध्ये सनपूर्व १४ शतकापर्यंतचा इतिहास येत असून त्या काळातील भारतीयांच्या उत्साही व्यापारवृद्धीचे दर्शन घडते. ज्याप्रमाणे साप्रतकाळी सिंधी व्यापारी धाटणीपणाने आपले व्यापारक्षेत्र जगातील सर्व प्रमुख न्हरी स्थापन करतात, तद्वत त्या काळात हेच लोक व्यापारक्षेत्र पसरविणारे असून काही न्हरी आपल्या वसाहती स्थापन केलेल्या होत्या. प्रथमतः हे मक्रानच्या फिनान्या फिनान्याने पुढे सरकत इराणच्या आग्नाताला वळसा मालन ओमान, इद्रमौत, येमेन या मार्गाने पुढे जाऊन तावटा समुद्र ओलाटून पुढे गेले. त्यानंतर नाईल नदीच्या प्रवाहाने वर चढत अत्यंत सुपीक प्रदेशात पुढे सरकत शेवटी त्यानी इजिप्त, न्युविआ आणि अत्रिशीनिआ येथे राज्ये स्थापन केली. अनेक शतकानंतर याच लोकांनी आपली संस्कृति पुढे हेलास आणि आसमतातील वेष्टे येथे पसरविली. ग्रीक व लॅटीन ग्रंथकार सिंधुनदीला 'अचुसिन' नावाने संबोधितात, आणि त्यावरूनच 'अविशिनिआ' हे नाव आले आहे. सिंधुनदीच्या एका मुखाचे नाव काँरी अमून तिच्या काठचे लोक म्हणून कोरि-इडस' या संज्ञेने ग्रीसमध्ये या व्यापाऱ्यांना ओळखले जाई शेवटी या नावाचा अपभ्रंश 'कोरिथस' या शब्दामध्ये झाला.

(५) सर्वत्र रामाचे पूजन— इराणच्या आखातामध्ये गेलेले भारतीय व्यापारी हे लग्न-कुशाचे वंशज असून, सूर्यवंशीय रामाचे उपासक होते. भारतीय प्रजापति मुद्धा या रामाचे चिंतन करीत असे. ही राम-पूजा तिकडे निरनिराळ्या संस्कृतीमध्ये निरनिराळ्या नावांनी रूढ झालेली आढळून येते. वॅविलोन-रामौन (Ramaun), अक्केडिअन-राम हशतृ (Ram Hvshtra), हेमास्कस-हददरिमान (Hadad Rimmon), सेमेटिक-अव-राम (पिल्याप्रमाणे असणारा राम) इ० इ०

इराण, अरबस्तान, क्वोडिया, इटोचायना इ० देशांतच या भारतीय व्यापाऱ्यांनी आपल्या वसाहती स्थापन केल्या, असे नमून त्याहीपलीकडे मेक्सिको येथेही स्थापन केल्या हेविट ह्या इतिहासकाराने अरबस्तान आणि मेसापोटेमिया येथील हिंदु राजांचे उत्तम चित्र रगविलेले आहे. सूर्यवंशी रामाच्या वंशजांनी त्यांचा इतिहास, भाषा, रामाचे पूजन याचा प्रसार पश्चिमेकडे रोम शहरापर्यंत तर पूर्वेकडे पेरू मेक्सिको पर्यंत केलेला आढळून येतो

(६) इटालिमध्ये राम रावणाचे अवशेष— इटलीमधील रवेन्ना (Ravenna) या शहरी रावणाच्या स्मृति आजही उपलब्ध आहेत. पश्चिम रोम अगर रामा, ही रावणाच्या शत्रूची स्मृति आपणाला दिसते. भारतीय सूर्यवंशीय जमातीने 'सूर्य' शत्रोरूनच 'सिरिया' ही वसाहत स्थापन केली सिंधु-नदीचे नाव अबुसिन सरोधिले व म्हणून अभिधीनिया हे नाव प्राप्त झाले.

(७) संस्कृति आणि धर्म—भारतीय चार युगांच्या तत्त्वांची आयात अमेरिकेत झालेली आहे. मेक्सिको येथील चार युगांची परंपरा ही भारतीयाप्रमाणेच आहे. यातील आवश्यक तत्त्व म्हणजे दोन्ही ठिसाणी मूळचा गाभा एकच आहे.

युरोपियन संस्कृतीच्या लोकांच्या अभिमानाला केवढाही मोठा तडा पडला तरी ही गोष्ट मान्य केलीच पाहिजे की, आगियातील लोकानी युरोपिअनाच्या किती तरी आधी अमेरिका खंडाचा शोध लावलेला आहे.

श्री क्रिश्च या संशोधकाने असे सिद्ध केले आहे की, भारतीय व इराणीयाची फाटाफूट हिंदुकूश पर्वताचे उत्तर दक्षिणेला त्याची वाटचाल होण्यापूर्वी प्राचीन भारतीय लोक आणि शब्द याची आयात अमेरिकेत झालेली होती. कालांतराने आर्यांची दुसरी टोळी जावा सुमात्रा वाली मार्ग अमेरिकेत आलेली आहे

(८) हिंदु अमेरिका या ग्रंथाच्या संपादक सर राधाकृष्णन, भारताचे भूतपूर्व राष्ट्रपति म्हणतात, "सिंधु चमनलाल याने जगाचा रूप रूप प्रवास करून भारतीयांनी अमेरिकेत वसाहती स्थापन केल्या, हे सिद्ध करण्यासाठी भरपूर पुरावा उपलब्ध केला आहे या पुराव्याचा सामल्याने विचार केला असता असे म्हणणे प्राप्त आहे की, आपला सिद्धांत पटविण्यासाठी त्यांनी भगिदत्त प्रयत्न केले असून तेथील धर्म, जनसमस्या, नला आणि धार्मिक समजुती, याच्यावर भारतीय पगडा मसा जाहे ह सिद्ध करण्यात बरेच यश मिळविले आहे.

(९) जावा सुमात्रा इ० जामेय जाशिया भागातील भारतीय संस्कृति हीच अमेरिकेतील उच्च संस्कृति होय, असे विधान करणे हेच सरे सत्यकथन आहे, यात शका नसावी

(१०) हिंदु-अमेरिका या ग्रंथामध्ये लेग्यकाने मेक्सिको, मध्य अमेरिका व पेरू येथील संस्कृतींचे साम्य भारत व आग्नेय आशिया येथील संस्कृतींवरून मिळते-जुळते आहे असे दाखविले असून तेच बरोबर दिसते. भारतीयानी काही सहस्र वर्षांपूर्वी अमेरिका खंडाचे संशोधन करून तेथे बसाहती केल्या जाहेत, हा भरपूर पुराव्यानिशी माडलेला सिद्धांत पाहून, माझे चित्त विस्मयाने थक् झाले आहे, असे प्रथपाल, नॅशनल म्युझियम, ओटावा-कानडा, याचे म्हणणे आहे.

(११) पं. मदनमोहन मालवीय म्हणतात की, कोल्हासच्या जन्माआधी अनेक शतके भारतीयानी अमेरिकेत बसाहती स्थापन केल्या होत्या, हे हिंदु अमेरिका या ग्रंथाने सिद्ध केले आहे. तसेच येशूच्या जन्मापूर्वी भारतीयानी तर अमेरिकेत आपली संस्कृति पूर्णपणे स्थापन केलेली होती यात शका उरत नाही.

(१२) मेक्सिकन सरकारचे वृत्त म्हणते की, अमेरिकेच्या मिनान्यावर प्रथम जे लोक उतरले आणि नंतर अमेरिकन म्हणून नावारूपाला आले, ते प्रथम भारतामधून पूर्वेकडे गेलेले आणि कालांतराने अमेरिकेकडे पुढे प्रसरण केलेले लोक होत.

(१३) मेक्सिकन वस्तुसंग्रहालयाचा संचालक प्रा. रामन मेना म्हणतो की, मयसंस्कृतीमधील माणसे ही भारतीयांप्रमाणे दिसतात. कलाकौशल्यातील निर्दोष रचना, भारी किमतीची शिरखाणे, उच्चवट्यावरील पाटामाटाच्या व डामडौलाने दिपणाऱ्या मंदिरांच्या कलाकृति या सर्वांचे ब्रारकाईने निरीक्षण केल्यास ते सर्व भारतीय होते, यांत शका नाही.

(१४) हेविट इतिहासकार म्हणतो की, भारतीय व्यापाऱ्यांनी महाभारत-कालीन अठरा महिन्यांचे वर्ष असणारी कालगणना अमेरिकेत आणली आणि भारतीय पद्धतीचे वाजार व वस्तूंची देवघेव पद्धती सुरू केली.

(१५) उत्तर अमेरिकेतील भारतीय लोक ग्वाली दक्षिण अमेरिकेत सरकले. भारतीय द्रविडियन आणि इरोक्यूज (अमेरिकेतील एक भारतीय जमात) यामधील साम्य अनेक प्रकारानी पूर्णपणे सिद्ध करता येते, असे इतिहास संशोधक मत देतात.

(१६) मयवंश फार कुशल सलामी होता. त्याच्याजवळ मोठमोठी जहाजे असून, अप्रतिहत पूर्व-पश्चिमेकडे व्यापारासाठी अनेक दिवसांच्या चंद्र-प्रकाशात अव्याहत फिरत असत. वानिमकी ऋषींच्या विधानाला या गोष्टीने पुष्टीच मिळते असे कर्नल चर्चबुड याचे मत आहे. या चर्चबुड साहेबाचा निष्कर्ष ---

की भारत, अमेरिका यामध्ये व्यापारी मार्ग प्रस्थापित करण्यासाठी त्याने जापल्या आयुष्याची पलास र्ष सशोधनात घालविली आहे.

श्री. प्रेसकॉट या सशोधकाने असे दाखवून दिले आहे की, अमेरिकेत आलेल्या भागतीयानी जापल्या प्रेसकॉट राष्ट्रीय परंपरागत कथा आणि सन्कार यांची आयात केली आहे

(१७) रानटी-अडाणी मिशनरी—अमेरिकेतील इतिहासकाराचे विधानावरून हे सिद्ध झाले आहे की, गत गोंगाचा अमोल ठेवा जसणारे ग्रथ या लोमानी नागच्या जागी जाळून टाकले आहेत. जाळपोळ, लुटाहूट आणि जगाचार ही हत्यारे मिशनर्यानी इसाईधर्माची तत्त्वे प्रसार करण्यासाठी वापर लेली जमून सुवाने मात्र शांतिस्तोत्राचा सतत जप चालत. असे, निर्जपणाचा वेवढा रजस हा ।

या पादर्या लोमानी तेथील भारतीयाच्या जमिनी जवरदस्ताने जापल्या ताब्यात घेतल्या, धार्मिक सरकार विधि उधळून टाकून ते करणाऱ्याच्या पाठीवर कोणते ओढून मिशा रेल्या, मृतांचे जपशेष खोदून काढून नष्ट केले, जनेक देवताया नूति फोडून टाक्या व मृतांच्या जतयानेला जडथळे उत्पन्न केले भारतीय फार प्राचीन काळापासून तेथे राहून देवताने पृथक् नीलक, जखलेम येथे वेण्यापूर्वीपासून करीत आलेले आहेत त्याची अशी श्रद्धा होती की, सर्वांनी वसुभासो वागून टु गी र्णी जीवन इधराचे राज्यात जगू नये. पण ही सरिशुनेची वृत्ति पादर्या लोमानी मानवरी नाही.

(१८) इंडा साम्राज्य कसे कोलमडले?—इतिहास सशोधक प्रेसकॉट याने कोळान्या दानकारी स्पॅनिश इतिहासकाराच्या विधानावरून मेक्सिको येथील कॅमिलमन भारतीय संस्कृतीचा कसा दोरपर्यंतसर्षी अत ह्याला याचे चित्र रेखाटणे आहे आणि ते खालीलप्रमाणे—

सम्राटाला सायंकाळी आपल्याकडे भोजनाचे निमंत्रण दिले. सम्राटाने भोळ्याभावाने नेमंत्रण स्वीकारले.

सायंकाळी काही निवडक सरदारांसह आणि शस्त्रे बरोबर न घेता राजाची स्वारी पिझारोच्या वाड्यात शिरली. त्यांना पाहताच पिझारो आणि त्याचे हस्तक आनंदाने बेहोष झाले. सर्व सरदार सुवर्ण आणि रुपे यांच्या अलंकाराने नखशिखात सजलेले होते. दोन माणसानी वाहून नेण्याचा मेणा अगर नालकी जी संपूर्ण सुवर्णाची असून अनेक मौल्यवान रत्नांनी जडविलेली होती, त्यामध्ये बसून राजाची स्वारी आलेली होती.

इतक्या लवाजम्यासह स्वारी आली, पण स्वागतास कोणी दिसेना. तरी कोणताही संशय त्या भारतीय सम्राटाला आला नाही, अगर आपण एखाद्या सापळ्यात शिरत आहोत याची कल्पना आली नाही. त्या भेसूर शात वातावरणात एकाकी व्हलव्हरडे नावाचा स्पॅनिश मिशनरी पुढे आला आणि राजा कैदी असल्याचे त्याला सांगण्यात येऊन त्याने इसाईधर्म स्वीकारावा असे फर्मावण्यात आले. हे शब्द ऐकताच व परिस्थितीची जाणीव होताच राजाच्या नेत्रांतून अग्निज्वाला बाहेर पडाव्या असे लाल झाले व चेहराही रागाने लालबुंद झाला. त्याने तावडतोत्र उद्गार काढले, "मी कोणाचाही अंकित होणार नाही. पृथ्वी-तलावरील सर्व राजांपेक्षा मी मोठा आहे. मी कोणालाही खंडणी देणार नाही." हे तेजस्वी प्रतिउत्तर येताच सम्राटाला कैद करण्यात आले. सरदारांना ठार करून नंतर त्यांचे सर्व अलंकार लुटण्यात आले. या कृतीवरून सम्राटाला असे वाटले की, शत्रूला धनावहल खूप अभिलाषा असवी. यासाठी त्याने १७ × २० चौ. फुटांचे खोलीच्या जागेत जेवढे सुवर्ण मावेल, तेवढे सर्व देण्याची तयारी दर्शवून सुटकेचा मार्ग सुचविला. पिझारोने ती सुवर्णसंधि साधली. तेवढा सुवर्णसाठा ताब्यात घेतला आणि नंतर सम्राटाचा मून केला.

या इंका वंशियाचा सुवर्णसाठा एका भव्य दिवाणखान्यात लपवून ठेवलेला होता. वारा वर्षांचे मुलांच्या आकाराचे पूर्ण सुवर्णाचे अनेक पुतळे तयार करून भिंतीला लागून बाजार एका ओळीत रुपे केलेले होते. जगातील सर्वात शानदार सुवर्णाचा हा साठा होता. तो शेवटी लुटला गेला.

(१९) सम्राटाचे नाशाची प्रमुख कारणे—(१) निकामी अगर निव्वस परराष्ट्रीय धोरण, (२) कमी प्रतीची शस्त्रास्त्रे, (३) विचार नाविन्याची उणीव, (४) ऐक्यमात्राची उणीव, (५) इतर जातींचा कृतघ्नपणा आणि, (६) भटक्या रानटी लोकांचा धनलोभ, संचयातील ह्युपास्वार्थी हेतु न ओळखण्याची

गुन्हगारी ही प्रमुख कारणे होत पण या सर्वात प्रमुख दुर्गुण म्हणजे अनूरोवर वागण्याचे कमकुवत धोरण आणि त्याची पावले न जोळगणे हाच होय भराला भर म्हणून, 'आम्ही शाततावादी लोक आहोत,' या ध्येयवाक्याचा सारखा धोडा लावणे आणि वेळीच प्रतिकार न करणे भ्यावपणाची शातता काय उपयोगी? ती शातता आचारणे म्हणजे ती मृताची शातता होय असल्या शाततेच्या धोरणाने देशाचे धाटोळेच होणार यात संशय नाही या परिस्थितीवरहुमच अमेरिकेतील भारतीय साम्राज्य लयाला गेले आहे साम्रतच्या राज्य धुरधरानी या कृतीपासून उत्तम बोध घेण्यासारखा आहे

भारतीय भाषेचा प्रसार व प्रभुत्व—

'There is no suggestion that the whole Semetic or Western Alphabet is Oriental in origin but in context of arhaeological discoveries showing evidences of migrations of people from one continent to another, the possibility of impact of superior phonetic concepts of Indian Gramata cannot be brushed aside'

"Tracing the origin of the Nabatean script (mother of script of Modern Arabic) and about which the Encyclopaedia of Islam admits that 'its origin is obscure' is clear that it has more structural elements of Ginar Brahmi"

(L S Wakankar Tata Review, Vol III/2,1968)

"The central position of the Semites, since non datable pre historic period, served as a principal route by which goods from India were transhipped and carried overland to the ports of the eastern Mediterranean and it is presumed that the Grammatic and scriptalogical ideas also followed the trade-route"

(Dr David Diringer, The Alphabet, New York, 1943, P 217)

श्री वाङ्मयकर हे भारतीय लिपी तज्ज्ञ असून प्राचीन भारतीय ब्राह्मी देव नागरी लिपीवर त्यांनी बरेच संशोधन केलेले आहे ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद, तैत्तिरीय संहिता, कठक संहिता, छांदोग्य उपनिषद् इ० वैदिक वाङ्मय, क्रौशतुकी, शातयजुष, शाक्यपुर्णी, अमायन, गार्ग्यायन, पाणिनी इ० वैयाकरण आणि पाश्चात्य संशोधक डॉमी थॉम्पसन, डेव्हिड निरिंजर, वॉडेल, एस महदी हसन, एस डे रे या सर्वांचा उपयोग करून, त्यांनी काही सिद्धान्त निश्चित करून,

असे दाखवून दिले आहे की, जगातील अनेक लिपींचा उगम भारतीय माहेश्वरी ब्राह्मी लिपीपासून झालेला आहे. अगर त्याचे अधिकार घटकान्वय या लिपीमधील आहेत, सन १९६७ साली पॅरीस शहरी टायपोग्राफिक संस्थेची (Association Typographique International) सभा झाली, त्या वेळी आपला संशोधनपर ग्रंथ त्यांनी वाचला व पुढे ' गणेश विद्या ' या नावाने तो प्रसिद्ध केला आहे. (Tata Press Ltd , Veer Savarkar Marg, Bombay 25)

सत ज्ञानेश्वर या ओंकाराचे वर्णन करतात—

अ-कार चरण युगुल । उ-कार उदरविशाल

म-कार महामंडल । मस्तकाकारें ॥ (ज्ञानेश्वरी अ. १।१९)

ही गणेशविद्या म्हणजे भारतीय ॐ चे स्वरूप व त्याचे संपूर्ण निवरण हेच होय. ओंकाराचे स्वरूप हे वक्ररेषा, वर्तुळाचे परिघ, अर्धचंद्राकृति रेषा, मध्यरेषा, शिरोरेषा, अत्यरेषा, नासिक्य वर्ण आणि हा उच्चारवर्ण यानी बनलेले आहे अकाराने पदयुगुल, उकाराने उदर आणि मकार महामंडल म्हणजे गोलाकार-मंडळ व शिरोपिंडु यानी मस्तकाचा भाग बनतो. ब्राह्मीभाषा अगर इतर सांप्रतच्या भारतीय भाषा या उच्चार स्वरापर अवलंबून आहेत. कठथ, तालव्य, मूर्धन्य, दत्य, ओष्ठ्य हे पाच प्रमुख उच्चार विभाग असून, सर्व स्वर आणि व्यंजने यामध्ये विभागली आहेत. गणेश विद्येतील काही घटकान्वय घेऊन हे वर्ण बनविले जातात. यासमधी निरनिराळे तक्ते ग्रंथामध्ये विषय समजावयासाठी जोडलेले आहेत जरूर त्या ठिकाणी मात्रा जोडून वर्ण पुरा केला जातो.

त्याचे म्हणणे असे की, सनपूर्व ३०००-१५०० वर्षे माहेश्वरी ब्राह्मी ही लिपि दक्षिणेत चालू होती. यामुळेच तामीळ, कन्नड, तेलगू, मल्याळी या भाषातील वर्णाक्षर घटकान्वय गणेश विद्येतील आहेत अनेक शतके नादेड (मराठवाडा) येथे या लिपीचे प्राबल्य होते. यास्तन लिपीला नदी नागरी ही उता होती डॉ. वासुदेव शरण जयपाल याचे म्हणणे असे की, वाकाटक, राष्ट्रकूट वशाचे वेळी ही लिपि उत्तरेकडे चद्रगुप्त (दुसरा) याचे वेळी पाटणा येथे गेली हा राजा आपणास देव ही उपाधी लावित असल्याने या लिपीचे नाव देव-नागरी (चद्रगुप्ताच्या पाटणा नगरीची लिपि) असे पडले. कमाने मराठी, गुजराठी, सिंधी, गुरुमुखी या भाषानीही यातील अक्षरवर्ण उचलून आपापली भाषा बनविली.

वरील इमजी उतान्यावरून ही लिपि इतर देशांत कशी पसरली ते दिसून येईल. ब्रिटिश वस्तूसंग्रहालयात सनपूर्व ६ व्या शतकातील आणि पॅरीस येथील संग्रहालयात सनपूर्व ३०००-२४०० वर्षांपूर्वीचे ब्राह्मी लिपीचे शिक्रे उपलब्ध

आहेत. तसेच हराप्पा येथे उत्खननात काही मिळालेले आहेत. भारतीय प्राचीन वाङ्मयात तुरुक्ष (Etruscans), यवन (Ionian Greek), फणि (Phoenicians) यांचा उल्लेख मिळतो. भारताबरोबर त्यांचा घनिष्ठ संबंध असल्याने त्यांनी ही लिपि तिकडे नेलेली असली पाहिजे आणि काही स्थानिक शब्द व उच्चार यांच्या मिश्रणाने लिपि तयार झाल्या असल्या तरी, वर्णांमध्ये घटकावयव गणेशविद्येचेच अधिकाशाने आलेले आहेत. ग्रीकांनी आपली लिपी सनपूर्व ४०३ वर्षी पुरी केली असे डेव्हिड डिरिंजर याने सिद्ध केले आहे.

गणेशविद्येच्या या ग्रंथात पृ. ८ वर एक सर्व भाषिक तक्ता दिला असून मूळच्या माहेश्वरी ब्राह्मीपासून भारतातील सर्व लिपि कशा तयार झाल्या याचा वंशवृक्ष दिलेला आहे. इतकेच नव्हे, तर पश्चिमेकडे फोनेशियन, ग्रीक, रोमन, नबेटियन, अरेबिक व उर्दू या लिप्या, तर पूर्वेकडे सिंहली, ब्राह्मी, मलायी, बोर्निओ, जावा, कंबोज या लिप्यांचा आधार भारतीय माहेश्वरी ब्राह्मी, कशी आहे याचे वर्णन आहे. हा तक्ता जर खरा मानला तर, प्राचीन भारतीयांनी पूर्व-पश्चिमेकडे आक्रमण करून कसे लिपि प्रभुत्व स्थापन केले होते, हे पाहून अंतःकरण हेलावून जावयास पाहिजे. यासाठीच भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता आजही कायम आहे.

(१) सनपूर्व १६ व्या शतकापर्यंत लिपि ही चित्रमय होती. दरवाजाचे चित्र काढून ड वर्ण दाखविला जाई, अगर तरवारीचे चित्र काढून त वर्ण दाखविला जाई. मेक्सिको संस्कृतीमधील लिपि चित्रमयच होती आणि निकलसन नावाचे ग्रंथकाराने तशी अनेक रंगीत चित्रे आपल्या ग्रंथात उद्धृत केलेली आहेत.

(२) देवनागरी लिपि विशिष्ट उच्चार स्वराक्षर कंठ्य, ओष्ठ्य, दंत्य इ० वर आधारित आहे, पण इतर भाषांना हा आधार नाही.

(३) ब्राह्मी व इतर काही वर्णांतील हे साम्य पहा—

अक्षर	ब्राह्मी	नबेटियन	अरेबिक	फोनेशियन
प	५	५	५	५
र	५	५	५	५
ल	५	५	५	५

सारांश ओंकारशक्तीमधील घटकावयव निरनिराळ्या तऱ्हेने घसवून, षिक म्हणजे नुक्ता (•) देऊन लिपी तयार केलेली आहे, हे उघड आहे. क लिपीमध्ये याप्रमाणे अलिफ-येत्रीम या वर्णांपासून रे-शीन-ते या २२

वर्णोपैकीं १६ वर्णांमध्ये साम्य आढळते. भारतीय ओंकारशक्ति घटकायवानी इतर भाषिकांच्या लिपि कशा तयार झालेल्या आहेत, हेच येथे प्रामुख्याने दाखवायचे आहे.

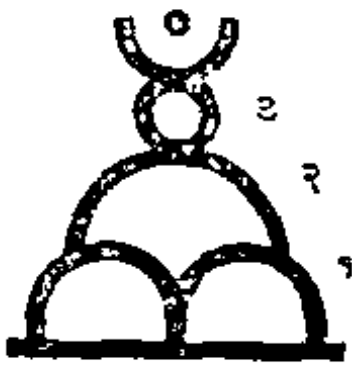
गणेशपिद्येतील घटकायवानी मराठी भाषेतील वर्ण कसे तयार होतात ते पहा या प्रत्येकात अकार अवयव, चंद्ररेषा व मात्रा आहे.

अ घ ज ङ द य र ल

याचप्रमाणे रोमन लिपीमध्ये हे अवयव आहेत.

B D K L M P S Y

ओंमचा आकार काढण्याचे दोन प्रकार आहेत. पहिला प्रकार हा वैदिक ओंकार होय. आणि त्याची जाकृति जशी काढतात :—

१ अकार, २ उकार, ३ मकार (मस्तकावरील महामंडल म्हणून ○ चिन्ह वापरतात आणि वर चंद्रकोर आहे.)

ओंकारचा दुसरा प्रकार असून त्याला पौराणिक ओंम म्हणतात.

वरीलप्रमाणेच अकार, उकार व मकार समजावे. याचेच स्वरूप पुढे ॐ हे रूढ झालेले आहे.

साराश, याचे घटकावयव एकूण सहा होतात, आणि याच अवयवाची निरनिराळी माडणी करून आवश्यक त्या मात्रा जोडल्या म्हणजे वर्ण तयार होतात. कोणी मात्रा पुढे जोडतात, कोणी मागे जोडतात, काही ठिकाणी अर्ध

मात्रा तर दुसरे ठिकाणी पूर्ण मात्रा जोडलेली असते. उदाहरणार्थ, वरील अ वर्णात तीन घटकावयव आणि एक पूर्ण मात्रा आहे. तसेच रोमन B मध्ये

दोन अवयव आणि पूर्ण मात्रा मागे जोडलेली आहे. याचप्रमाणे वरील सर्व वर्णांत अगर इतर भाषीय वर्णांत साम्यता पाहता येते आणि ज्यानी वर्ण तयार केले त्यांचे कौतुक केल्याशिवा राहवत नाही.

मागील विवरणाचा आणि चमत्कारासारख्या संशोधकांच्या मताचा विचार केला की असे स्पष्टपणे दिसते की, ब्राह्मी लिपीचा वापर करणारे सूर्यवंशीय भारतीय अरबस्तान, इराणमध्ये गेल्यावर तेथील काही स्थानिक शब्दांचे मिश्रण करून जी लिपि तयार झाली तीच अरबी आणि उर्दू लिपि झाली. वरील उतान्यात एन सायक्योपिडीया ऑफ इस्लाम कबूल करतो की, अरेबियन भाषेचे मूळ समजलेले नाही.

लिपिपद्धति जशी भारतीय आहे, तशी कालोद्देश्य करण्याची फार्सी. अरेबिक पद्धतीही भारतीयच आहे, मात्र त्याला त्यांनी अबजद पद्धति असे नाव दिले आहे. भाषेतील पहिले चार वर्ण अल्फ, बे, ज़ीम, दाल, यातील प्रत्येकाचे अद्याक्षर घेऊन अबजद शब्द तयार केला आहे. त्याचक्रमाने इतर वर्णांचे गट तयार केले असून त्यांना हवज, हतय, कलमन, सअफस, आणि करशत अशी नावे दिलेली आढळतात. प्रत्येक वर्णाचे मूल्य ठरविलेले आहे. जसे अबजद म्हणजे १, २, ३, ४ ही मूल्ये झाली, हवज = ५, ६, ७, हतय = ८, ९, १० इ० एखाद्या शब्दात येणाऱ्या अक्षरांच्या मूल्यांची बेरीज करून इष्ट संख्या काढता येते. महम्मद पैगबरने कुराण लिहीपर्यंत अरबी भाषेत विशेषे साहित्य नव्हते. पैगबराचा देहात शक ५५४ मध्ये झाला.

पण अक्षरमूल्यांच्या वेरजेने संख्या काढण्याची पद्धति भारतीय जाय समाजात फार प्राचीन काळापासून रूढ आहे. ब्राह्मणग्रंथ व श्रौतसूत्रादि साहित्यातील क्षेत्रात याचा उल्लेख आढळतो. पहिल्या आर्यभट्टाने (शके ४२१) आपल्या 'आर्यसिद्धांत' या ग्रंथात अक्षरमूल्यांच्या वेरजेने संख्या सांगण्याच्या पद्धतीचा वापर केलेला आहे. तसेच वराहमिहिर या पंडिताने आपल्या 'पंचसिद्धांतिका' या ग्रंथात शब्दसंकेत वाचन पद्धतीसरोवरच अक्षर मूल्यांचा उपयोग करून ४२७ शकमाल स्पष्टरीतीने सांगितलेला दिसून येतो. साराश फार्सी, अरबी भाषेत वापरलेले सिद्धांत, त्यापूर्वी निदान दीडशे वर्षे तरी भारतीयांना माहीत होते हेच स्पष्टपणे दिसते.

(देवीसिंहजी चौहान, इतिहास व संस्कृति, त्रैमासिक जुलै १९६९)

जिब ड्यूरॉट या अमेरिकन लेखकाने भारतीय संस्कृतीचा संपूर्ण अभ्यास करून 'भारतीय संस्कृति' नावाचा संशोधनपर ग्रंथ प्रसिद्ध केलेला आहे. त्यामध्ये वरील काही उदाहरणाप्रमाणे भारताने अनेक दालनात जमालीची प्रगति केलेली होती, याचे ऋण मान्य करून निरपेक्षवृत्तीने त्याचे मूल्यमापन केलेले आहे. काही दाखने खालीलप्रमाणे आहेत.

(१) आर्यभट्टाने सिद्धांत मांडला 'पृथ्वी गोल असून ती स्वतःभोवती फिरते' हा सिद्धान्त युरोपातील वैज्ञानिकांचे कितीतरी शतके आधी मांडला.

(२) 'गुदत्वारुपणाने पृथ्वी सर्व वस्तूना आपल्यारुढे ओढते' हा विद्वान्त न्यूटनच्या आधी भारतीयानी माडलेला आहे.

(३) पाश्चात्य दोन महापुरुष जार्किमिडीस आणि अपॉलोनियस यांच्या प्रतिभेच्या आराख्यातही जगगणितातील शून्याची उपयुक्तता जाली नाही, ती भारताने इतराना दिली, असा निर्वाळा लावलास हा लेखक देतो

(४) दशमानपद्धति आर्यभट्ट आणि ब्रह्मगुप्त यानी अरब सिरिया यांच्या कितीतरी पूर्वी भारतात प्रचारात आणलेली होती

(५) गीजगणितातील अनेक चिन्हांचा शोध आर्यभट्ट, ब्रह्मगुप्त व भास्कराचार्य यानीच केलेला आहे तसेच त्यानी 'नेगेटिव्ह क्वान्टिटी' ची कल्पना व 'परम्युटेशन अँड कॉम्बिनेशन'चे काव्यमय नियमपद्धति तयार केलेली होती

(६) होकाराचा वापर भारतीय खलाशी दोन हजार वर्षांपूर्वी करित असत अर्थात् ते यत्र म्हणजे तेलाच्या वाडग्यात लोखंडी मासा, उत्तरेकडे निर्देश करणारा तरगत ठेवित असत

(७) अणुशक्ति कल्पना भारतीय कणाद व अन्य ऋषिमुनींची होय

(८) गौतमबुद्धाचे समयी भारतीय तत्त्वज्ञान प्रथम पायथॉगोरस या विद्वानाने भारतातून तिक्डे नेऊन, नंतर सॉक्रेटिस प्लेटोमार्फत जगाला दिले.

(९) रसायनशास्त्रातील भारताची प्रगति नेत्र दिपवणारी होती खिस्त पूर्व काळातच नागार्जुन याने पाण्यावर अनेक प्रयोग करून एक समग्र यथच तयार केलेला होता कातडी कमावणे, कापड रंगवणे, काचा तयार करणे, भस्मे तयार करणे, अर्क गाळणे, गुगीची औषधे तयार करणे, उष्णतेशिवाय प्रकाश निर्माण करणे, पोलादाला पाणी देणे इ० इ० अनेक रासायनिक क्रिया त्याना अवगत होत्या

(१०) वैद्यशास्त्रात आश्चर्यकारक प्रगति होती सुश्रूत व चरक हे या शास्त्रातील प्रकांड पंडित जन्मून, रोगनिदान, औषधोपचार व शल्यचिकित्साशास्त्र पराकोटीला पोहोचलेले होते फ्रॅस्टिक सर्जरीचा प्रयोग त्यानीच प्रथम केलेला आहे शरीराचा जवयव तोडणे, जोटीपोट फाडणे, मोडलेली हाडे बसविणे इ० ज्ञान होते सारास, गॅरिसन नात्राचा लेखक म्हणतो की, 'धमनी शिवण्याच्या क्रियेखेरीज सत्र मोठ्या शस्त्रक्रिया प्राचीन भारतीय करित असत '

(११) नाडीपरीक्षा, हृदयाचे स्पंदन आणि भ्रूजपरीक्षा यावरून रोगाचे

निदान केले जात असे. लुई पाश्चर याने देवीर औषधी लस गोधून काढली हे सरे नसून, सहाव्या शतकात वैद्याना देवी टोचण्याची कला अवगत होती.

प्राचीन भारतीय अस्मितेची आणि विचारवैभवाची सपूर्ण जाणीव करून घेतल्यावर, लेखक विल ड्यूराट मोठ्या मनाने निर्वाळा देतो की, ' निःपक्षपाती निसर्ग आणि शत्रुत्व करणारा काळ, याच्यापरोबर चाललेल्या दैनंदिन झगड्याने, पाश्चात्य सस्कृतीचे पुरस्कर्ते थकूनभागून गेले, म्हणजे शेवटी समर्पण आणि शांति या पौर्वात्य तत्त्वज्ञानाकडे, ते अधिक सन्निपुतेने पाहू लागतील. '

प्राचीन भारतीय सस्कृतीचा अभ्यास करूनच आपल्या श्रेष्ठतम अस्मितेची जाणीव प्रत्येक भारतीयाने करून घेतली पाहिजे, पाश्चात्यांच्या अधानुकरणाने ते कार्य माध्य होणार नाही.

वर म्हठल्याप्रमाणे, विल ड्यूराट याने जरी भारतामधील अनेक दालनातीठ मूलस्थाने मान्य करून, ऋण मान्य केले असले तरी पाश्चात्य संशोधक त्यामध्ये प्रगति करीत आहेत आणि ज्ञानाची जी प्रक्रिया त्यांनी अनुसरली, त्यामुळेच आपल्या प्राचीन वैभवाची श्रेष्ठता आम्हाला समजली, या त्यांच्या मार्गदर्शनाबद्दल भारतीयानी सदैव त्यांचे ऋणी असले पाहिजे.

तात्पर्य प्राचीन भारतीयानी सस्कृतिवर्धनासाठी ऋणी घोडदौड केली त्याचाच हा पुरावा म्हणता येईल.

Ann Arbor (U S A) गांनी सन १९६७ साली जागतिक पौर्वात्य देगांच्या प्रतिनिधींची सभा भरून तेथे प्राचीन सस्कृतीसंबंधी निबंध वाचण्यात आले. विशेषतः तुर्कस्तान, मंगोलिया, माचुरिया या देशाविषयी जास्त होते. तेथे असे सांगण्यात आले की, टर्कीमधील प्राचीन ग्रंथ हे उइगर (Uigur) लिपीमध्ये असून, बराचशा सस्कृत ग्रंथांची ती भाषातरे आहेत. साप्रत त्याची भाषातरे ब्राह्मी लिपीच्या आधारे टर्कींग भाषेत केली आहेत. त्यातील काही शब्द पुढा—

१. पिण्यु = निसणु	२. पान = वरीर
३. ऋपि = इर्षा	४. जातक = चीडक

सुवर्णप्रभासूर, सुद्धर्मपुंडरिक, मैत्रेयसून, मैत्रेयसमिति, प्रहारक्षिता, चित्त-
मात्र इ. ग्रंथांची भाषातरे तेथे आढळतात.

मंगोलियामध्ये अनेक दुर्मिळ सस्कृत ग्रंथांचे रक्षण केलेले आहे. सचिन निघट्टुमर्ता अणगदाया यांचा तेथील व्याकरणावर सस्कृत भाषेप्रमाणेच पगडा असण्याचे दिसून येते.

भारतीय संस्कृत भाषेचा पगडा तेथे केव्हा बसला, हे जरी निश्चितपणे सांगता येत नसले तरी भारतीयांनी त्या प्रांतावर सांस्कृतिक आक्रमण केलेले होते, असे म्हणता येते.

(प्रो. लोकेशचंद्र, दिल्ली)

युरोपातील स्लाव भाषेत बरेचसे संस्कृत शब्द आहेत, असा शोध श्रीमती गुसेवा (रशियन) यानी लावलेला आहे. जसे—

वरुण = येरुण, मोक्ष = मोमोग इ०

आधुनिक प्रमुख धर्मग्रंथ

या भूमितीलावर मानवाची आद्य उत्पत्ति झाल्या दिवसापासून आज-तागायत अनेक धर्मसंस्था, द्वासनसंस्था होऊन गेल्या. दैनंदिन वागणुकीसाठी त्यानी काही राजकीय व धार्मिक बंधने पाळलेली आहेत असे दिसूत येते. ईश्वरा-संबंधी प्रत्येकाच्या काही श्रद्धा निर्माण झालेल्या आहेत व त्याचे मार्गदर्शन परमोच्च कोटीतील धार्मिक गुरुंनी केलेले आहे. याप्रमाणे आजवर कमीत कमी ३० तरी धर्मसंस्कृति तयार झालेल्या असून त्यापैकी इजिप्त, बॅबीलोन, हिटाइट, मिथ्र, ग्रीक, रोमन, वेन्ट, ट्युटोन, इंका, मय, ऑस्ट्रिक इ० अनेक संस्कृति संपूर्ण लोप पावलेल्या आहेत. असे असले तरी अद्यापही अनेक संस्कृति आपल्या आगळ्या वैभवाने चमकत आहेत. त्यातील काही आपण पाहू.

भारतीय संस्कृति

चार वेद, १८ पुराणे, उपनिषदे, मनुस्मृति, रामायण, महाभारत इ० अनेक महान ग्रंथाचे दर्शन या संस्कृतीमध्ये घडते. हे ग्रंथ किती प्राचीन आहेत, याबद्दल जरी काही मतभेद असले तरी ते इतर संस्कृतीपेक्षा प्राचीनतम आहेत, हे संशोधक मानतात. भारतीय संस्कृतीमध्ये कालमानाप्रमाणे आणि परिस्थितीच्या रेड्यामुळे कसकसे बदल घडत गेले, समाजाचे परिवर्तन कसे झाले आणि हा पंथ सर्वव्यापि कसा बनत गेला याचे दर्शन, या ग्रंथाचे वाचनाने घडते. विशेषतः उपनिषद काळी पारमार्थिक चिंतन अत्यंत पराकोटीला पोहोचले होते, याची कबुली सर्वच देतात.

बौद्ध संस्कृति

सनपूर्व सहाव्या शतकात या संस्कृतीचा उदय गौतम बुद्धाच्या जन्माने झाला. बौद्ध देवता प्रकरणात (भाग ३) यासंबंधी चोटक उहापोह झालेला आहे. यातील मुख्य धर्म म्हणजे त्रिपिटिका असून विनयपिटिका म्हणजे धार्मिक बंधने, सूतीपिटिका म्हणजे धर्माची शिकवण आणि अभिघामपिटिका म्हणजे अध्यात्मज्ञान

यांचा त्यात समाजे आहे, याशिवाय धर्मपद म्हणजे महान्याने दर्शन पद्धिगण हा मय आहे.

जैन संस्कृति

महावीर हा या धर्मपथाचा म्हापुरुष मानला जातो आणि याचा उद्धारोद्देश जैन देवता (माग ३) मध्ये जाणवतो आहे. या पध्दतीची मधी म्हा आर्षि की, प्रत्यक्ष जन्म घेण्यापूर्वी हे ब्रह्मतत्त्व मातेच्या उदरात असता, तिच्या कृपा १८ वेळा गरिष्यवादी स्वप्ने पडली, की तिने उदरी उघडून पत्तारात पुत्र म्हणून धर्मवेत्ता होणार आहे. आगम, त्रिद्वान्त, अग या नावाने यांचे धर्मपथ प्रसिद्ध असून ते एकूण ८४ आहेत, जसे काही गुण मानतात. श्वेतांबर पंथीय ४५ मानतात, तर भित्तोर पंथीय ३३ मानतात. शारांग, धर्मपथाने वास्तवीही या पंथांतची एकमात्रता नाही.

शीख

गुरुनानक याने सन १५०० च्या सुमारास या पंथाची स्थापना केली असून मयसादेव हा प्रमुख धार्मिक मय होय. त्याचा आदिमय सन १६०४ च्या सुमारास ५ व्या गुरुकृपेन तयार झालेला असून परमा म्य भित्तन मये करारे, भक्तांनी, उत्तम महान्याने यत्न मये ठेवावे, याचा उद्धारोद्देश करणाऱ्या २९८० श्लोकरचना त्यामध्ये आहेत. महाराष्ट्रीय सत नामदेव, यानेही काही श्लोक यामध्ये घेतलेले आहेत. या पंथातील दहावा गुरु गोविंदसिंह याने दसनाम मय लिहिला असून तोही मान्यता पावलेला आहे.

इस्लाम धर्म

या धर्माचा स्थापक महमद पैगबर सन ५७० मध्ये जन्म पावला असून सन ६२२ मध्ये जेव्हा तो मकेमधून मदिना येथे गेला, तेव्हा या धर्माची स्थापना झालेली आहे असे मानतात. मदिना शहरी त्याला अनेक अनुयायी मिळाल्यावर, तो परत मकेवर चालू करून जातो. ते शहर जिंकून येतले व धर्मस्थापनेचे काम पुढे चालू केले. वयाचे ६२ व्या वर्षी म्हणजे सन ६३२ साली तो पैगबरवासी झाला. आजमितिच या धर्माने सुमारे २५ कोटी अनुयायी जसावेत. कुराण हा धर्मपथ असून त्यामध्ये ११४ सुरा वचना प्रकरणे आहेत. प्रत्येक प्रकरणाची श्लोकसंख्या कमीजास्त आहे. देवादिदेव अल्हा हा एकमेव सर्वमर्थ असून, तो सर्व जाणणारा, ऐकणारा, पाहणारा, बोळणारा व सर्वत्र मरलेला असा आहे असे जरी असले, तरी त्याचे शिष्य अबुबकर, ओमर, जोयामन, अली यानी पुढे निरनिराळी खलिफा पीठे स्थापन वेदवानुळे व

उपपीठे वाढल्यामुळे आजमितीस या धर्मातही ७५ च्या वर निरनिराळे पथ आहेत.

इसाई

ज्यू धर्मीयांच्या तत्त्वातून या पथाचा उगम दोन हजार वर्षांपूर्वी झाला आणि त्या दिवसापासून इसवी सन चारू झालेला आहे. यासाठी पूर्वीचे काही ज्यू ग्रंथ या धर्माचेही ग्रंथ मानलेले आहेत. जोल्ड टेस्टामेंट व न्यू टेस्टामेंट, तसेच मॅथ्यू, मार्क, ल्युक, जॉन यांची जीज्ञससंघीची वर्णने व प्रतिपादने हेही धर्मग्रंथ मानले जातात. रोमन सम्राट कॉन्स्टेन्टाईन याने प्रथम या धर्माचा स्वीकार करून त्याने प्रजेलाही स्वीकारावयास लावल्यामुळे पुढे याची भरभराट जगभर झाली. वायव्य या धर्मग्रंथाची सुमारे १००० भाषांमध्ये भाषांतरे झालेली असून सुमारे साठ कोटींचेवर या धर्माचे अनुयायी सर्वत्र पिखुरलेले आहेत.

झोरोस्ट्रियन

अहुरमज्ज हा या पंथाचा मुख्य देव होय. या पंथातील अनुयायी जसे मानतात की, याचा जन्म सनपूर्व सुमारे सहा हजार वर्षे झालेला असामा. जसे जरी असले तरी ऐतिहासिक दृष्ट्या तो सनपूर्व सातव्या शतकात झालेला असामा. विश्वबंधुत्वाचा उपदेश या धर्माने प्रथम दिला. झोरोस्ट्राचा जन्म झाल्यावर, पंधरावे वर्षी तो आध्यात्मिक चिंतनाकडे आकर्षला गेला आणि वयाचे ३० वे वर्षी त्याला अहुरमज्जारूडून दैवी सदेश मिळाला त्या दिवसापासून आव्यत्मिक सदेशाप्रमाणे त्याने धर्मतत्त्वे प्रतिपादन केली. अवेस्ता (जान) हा याचा धर्मग्रंथ असून, त्याची मोठी पाच प्रकरणे आहेत. यास्त भागात पूजा, विधि आणि होमहवन; विस्परदात दैनंदिन पूजाविधि; वेदिदादमध्ये धर्मगुरूची वागणूक, विश्वउत्पत्ति, शास्त्र, ब्रह्मज्ञान इ० इ० विषय आहेत. खोर्दाद, अवेस्ता आणि यष्ट हेही धर्मग्रंथ आहेत.

या धर्मासंघी विशेष लक्षात ठेवण्याजोगी गोष्ट म्हणजे यातील अनेक तत्त्वे ज्यू व इसाई धर्मसंस्थापकांनी जात्मसात केलेली आहेत. जोल्ड टेस्टामेंट मधील अनेक राजांची नावे जोशिया, सायरस, दरिअस, जहासुअेरस इ० ही त्या धर्मातील आहेत. जीज्ञसच्या जन्मवेळी त्याला पाहण्यासाठी आलेला मागी नागाचा धर्मगुरू हा झोरोस्ट्रियन होता. तसेच वायव्यमधील सतन (राक्षस), राक्षस, पन्या, उद्धारकर्ता, पुनरुत्थान व अंतिम न्यायनिवाडा या गोष्टी त्या धर्मातूनच घेतलेल्या आहेत. इस्लाम आक्रमणानंतर या धर्माची पिछेहाट होऊन सांप्रत भारत व इतर देशात याची तुरळक वस्ती आहे.

ज्युडाइझम

यालाच हेब्रु पंथ असे म्हणतात. सनपूर्व बाराव्या शतकात याचा उदय झाला असे मानतात, प्रथम ही एक मटकी रानटी जमात असून उदरनिर्वाहासाठी आक्रमणशील होती त्यामध्ये नरबलींचीही रुढी होती, अनेक क्षेत्राना भेटी देत असताना, तेथील संस्कृतीबरोबर याचा संघर्ष येत गेल्याने परिस्थितीनुसार अनेक तत्त्वप्रणाली त्यांनी आत्मसात करून आपल्या पंथाची तत्त्वे निश्चित केली. यामुळेच इजिप्शियन, बॅबीलोन, हिटाइट संस्कृतीमधून यांनी काही तत्त्वे घेतलेली दिसतात. अब्राहम जरी त्याचा प्रमुख देव असला, तरी अनेक धर्मप्रचारक हे प्रत्यक्षात देव मानले जातात. त्याची श्रद्धा आहे की, त्याचा उद्धारकर्ता देव अवतार घेणार आहे. याच भावनेनून जीझसचा जन्म झाल्यावर त्या दृष्टीने त्याकडे पाहिले. पण रोमन साम्राज्याचे जू झुकारून देण्याचा त्याने जन्मजात लढवय्ये असलेल्या ज्यू लोकांना उपदेश केला नाही. उलट घातीचा संदेश दिला. यामुळेच त्यांनी जीझसला आपला धर्मगुरु मानले नाही. आपला उद्धारकर्ता अवतरणार आहे अशीच त्यांची नित्य मायना आहे. ओल्ड टेस्टामेंट हा त्याचा धर्मग्रंथ असून, नालमंड हा दुसरा ग्रंथ आहे.

शिंदो धर्म

जपान देशात हा प्रचलित आहे. सुमारे १४६० वर्षे हा धर्म या देशात अव्याहत चालत जालेला असून याचा प्रमुख धर्मग्रंथ कोजिकी आहे. यामध्ये पूर्व इतिहास दिलेला आहे. सन ७१२ साली याची निर्मिती झालेली असून त्यामध्ये मानवपूर्व उत्पत्तीचा इतिहास आणि राजवंशाचा इतिहास भरलेला आहे. सन ७२० साली निहोगी नावाचा भारतीय पुराणग्रंथाप्रमाणे राजवंशावळी आणि त्याचे वर्तुत्व याचे वर्णन करणारा ग्रंथ तयार झाला. इंगिशिकी आणि मॅन्योशू हे जाणरी ग्रंथ आहेत व ते काव्यमय आहेत.

याचे धर्मग्रंथाप्रमाणे जपानी प्रदेश हा परमेश्वराने भूतलावर प्रथम निर्माण केला व पहिला राजा हा सूर्यवंशी होता, त्यामुळे त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, ही भूमि निश्वाचे मध्यभागी असून येथील राजवंशाची सत्ता सर्व जगावर चालली पाहिजे. या देशात सूर्य ही स्त्रीलिंगी देवता आहे (Sun Goddess). या पंथाचे

१. टीप—भारतीय संस्कृतीने पूर्वदिशेकडे आक्रमण इसवी सनाच्या सुरवातीला केलेले आहे असे इतिहास सांगतो आणि आक्रमक सूर्यवंशीय लोक होते. या पंथाच्या स्थापनेचा काळ आणि पहिला राजा सूर्यवंशीय होता ही गोष्ट ध्यानात घेतली म्हणजे सूर्यवंशाच्या अक्रमक वृत्तीची प्रचिती येते.

प्रथम नांव कामी-नो मिची असे होते. परंतु चायनीजमध्ये त्यांचे भाषांतर शिन-टाओ = शिटो असे झाले आहे आणि तेच रूढ झालेले आहे.

या पंथातील देवतांची संख्या १०० पर्यंत दिलेली असून मानव ज्याप्रमाणे संसारी जीवन व्यतीत करतो, त्याप्रमाणेच त्याचाही जीवनक्रम चालत असतो. तेथील राजा मिक्डो हा सूर्याचा अंश असल्याने त्याचा मानमरातब देवताप्रमाणे ठेवतात.

टाओइझम

चीनमध्ये प्रामुख्याने तीन धर्मग्रंथ चालत होते. पैकी टाओइझम हा पंथ लाओत्से यानी स्थापन केला आहे. हा धर्मवेत्ता सनपूर्व ६०४ ते ५१७ पर्यंत होऊन गेला. भारतामध्ये व्यासांनी ज्याप्रमाणे पूर्वांच्या धर्मतत्त्वाचे सूत्रीकरण केले, त्याप्रमाणे यानेही पूर्वांच्या धर्मतत्त्वाचे सूत्रीकरण करून पंथाची निर्मिती केलेली दिसून येते.

टाओ (Tao) याचा अर्थ इतकाच की, ब्रह्मज्ञानी. अध्यात्मिक जीवन जगून परमेश्वराप्रत पोहोचणे. दुष्ट कृत्याची भरपाई माणसांनी चांगल्या कृत्याने करावी असे तो सागत असे. त्याच्या जीवनात त्याला फारसे अनुयायी मिळाले नाहीत. पण इसवी सनाच्या सुरवातीचे शतकात त्याचा मोठेपणा लोकांच्या ध्यानी घेऊन त्याला देवपण प्राप्त झाले. त्यासंबंधी अनेक कथा प्रसारात आल्या आणि हे परमात्म तत्त्व आपल्या मातेच्या उदरात ७२ वर्षे होते व नंतर जन्मास आले. इतके मानण्यापर्यंत अनुयायांची मजल गेली. सनपूर्व २१२ साली सम्राट शी-वांग-टी याने हा धर्मपंथ स्वीकारून त्याचा जोरात प्रचार केला. कॉन्फुशिअस पंथाच्या धर्मग्रंथाची होळी करण्याइतपत त्यांची मजल गेलेली होती.

त्याचे धर्मग्रंथ म्हणजे टाओ-ते-किंग ज्यामध्ये सर्व धर्मतत्त्वे निवेदन केलेली आहेत, आणि दुसरा यांग-शीची सूत्रे ज्यामध्ये लाओत्सेच्या अनुयायांची निरनिराळी भाष्ये संग्रहित केलेली आहेत. याव्यतिरिक्त वाई-शांग कांग-यिंग-पिअन नावाचा आणखी एक ग्रंथ आहे. यामध्ये रानटी काळातील क्रूर व्यवहाराचे वर्णन असल्याने सुधारणावादी त्याकडे विशेष लक्ष देत नाहीत. साप्रत काळाचा टाओइझम मात्र पूर्वांच्या तत्त्वाचा राहिलेला नाही. पूर्वांच्या धर्मतत्त्वाची जागा अनेक देवमत, राक्षसी वृत्ति, जादुटोणा, व गूढज्ञान यानी घेतलेली दिसते. या पंथाचे अनुयायी ५ कोटी आहेत.

कॉन्फुशिअन

लाओत्सेच्या नंतर पन्नास वर्षांनी हा धर्मवेत्ता जन्मास आला असून दोघांच्या गाठीभेटी झालेल्या होत्या. त्याचा जन्मकाळ सनपूर्व ५५१ ते ४७८

असा समजला जातो. सनपूर्व २४०० वर्षे चीन देशात काही धर्मसंस्कृति होती आणि ती अनेक शतके तशीच चालतही होती. तिचे सूत्रीकरण कान्फुशिअस व लाओत्से यानी केलेले दिसते आणि याजसाठीच धर्मपथाना ही नावे आली आहेत. राज्याच्या मुख्य न्यायाधीश म्हणून सेवानिवृत्त झाल्यावर त्याने धर्मग्रंथ रचनेकडे आणि प्रसाराकडे लक्ष दिले व वयाचे ७२ वर्षी तो इहलोक सोडून गेला. त्याच्या पश्चात अनुयायांनी या पंथाचा जोरदार प्रचार केला. आजमितीस या पंथाची सुमारे तीस कोटी संख्या, चीन, मलाया वगैरे भागात पसरलेली असावी.

शू किंग (इतिहास), शीह किंग (श्लोक), ली-की (धार्मिक बंधने), आय किंग (धार्मिक बदल) इ० दहा धर्मग्रंथ असून लुन-यु हा कान्फुशिअसचा वेचे असणारा ग्रंथ सर्वसाधारणपणे अधिक लोकप्रिय आहे. कारण त्यामध्ये त्याचे अनुभवाचे बोल एकनित केलेले आहेत.

आपण काही धार्मिक संस्कृतींचा इतिहास वर पाहिला आहे. सर्व पंथांमध्ये उत्तम कर्तव्याचा ऊहापोह केलेला असून बहुधा सर्वांची शिक्षण समान असल्याचे दिसून येते. धर्मश्रद्धा, मानवाची कर्तव्ये, मानव कर्मे, आज्ञापालन, पाप, पुण्य, पापनिवेदन (पश्चाताप), राग, द्वेष, दान, सहाय्य, न्याय, प्रेम, बंधुत्व, क्षमा, कुटुंबसंस्था, सौख्य, शांतता, धैर्य, युद्ध, संपत्ति, उत्सुकता, चिंतन, मार्गदर्शन, भावीजीवन इ० अनेक विषयांवर सर्व पंथांचे विवरण समान आहे, असेच आपणाला दिसून येईल. उदाहरणादाखल यातील काही विषय घेऊन अधिक स्पष्टीकरण करतो.

धर्मश्रद्धा

भारतीय—श्रद्धा ही शहाणपणाकडे नेणारी वाट आहे. मानवाच्या अंतःकरणात जर तळमळ असेल तर ही श्रद्धा त्याला आपोआप प्राप्त होईल. ज्याची अनन्य श्रद्धा आहे, तोच परमेश्वराचा लाडका होय.

बौद्ध—सद्गुणी जीवनासाठी धर्मश्रद्धा ही आवश्यक आहे. श्रद्धेचे फळ त्याला मिळाल्यापिना राहणार नाही. श्रद्धेमुळे मानवाचे भाग्य उजाळते.

जैन—श्रद्धावान माणसाने अचुक मार्ग आप्रमण केलेला असतो, त्याने आपली श्रद्धा सदासर्वकाल जागृत ठेवावी.

झोरोस्ट्रिअन—श्रद्धावान माणसाला उत्तम जीवन आणि अमरत्व प्राप्त होते. महाण्या लोकांचा धर्म श्रद्धावानांची सर्व पापे नाहीशी करील.

इस्लाम—मानवाने परमेश्वराच्या ठायी श्रद्धा ठेवल्यास तो सदैव त्याचा पाठीराखा होईल. श्रद्धावान भक्तच परमेश्वरी कृपेची इच्छा करतो.

इसाई—श्रद्धा ही आवश्यक आहे, पण ती कर्मानुसारिणी असावी. जो पूर्ण श्रद्धेने मागतो त्याला मिळते. बुद्धीला समज येण्यासाठी श्रद्धेची जरूरी आहे.

जुडाइझम—परमात्मा हा विश्वासू असून, श्रद्धावानाचे रक्षण करतो. श्रद्धावान भक्त परमेश्वराकडून उत्तम फळाची इच्छा करू शकतो.

शिंटो—श्रद्धा ही मानवी जीवनाला आधारभूत आहे. किंचित संशयही मानवाला, त्याच्या मूळ स्वभावापासून दूर फेकू शकतो.

टाओइझम—अपूर्ण श्रद्धा ही श्रद्धाच होऊ शकत नाही. परमात्मा श्रद्धावानाची भरपाई पूर्णत्वाने करील, तर श्रद्धाहीन माणसाची भरपाई खोटेपणानेच पदरात घालील.

कन्फुशिअन—अश्रद्धावान माणूस केव्हाही विजयी होणार नाही. यासाठी त्याने सर्वकाल श्रद्धावान राहिले पाहिजे. अक्षय्य मुखाचे ठिकाण अनेक श्रद्धाची अपेक्षा करित असले तरी परमेश्वर श्रद्धावान माणसाची पाठपुरवणी करित असतो.

विश्वबंधुत्व

भारतीय—सूत्र मनुष्य शत्रु-मित्र, आपला-परका यामध्ये कोणताही आपपरभाव मानीत नाही, सर्वांना समान वागणूक देतो. जो खरा मित्र आहे तो सर्वकाल तुमच्या बाजूलाच राहिल.

बौद्ध—मित्र हा एक मौलिक खाजिना आहे, म्हणून त्याला बंधूप्रमाणे कवटाळावे. मानवानी उत्तम सद्गुणी माणसेच आपले मित्र करावेत, म्हणजे ते बंधू होतील.

जैन—सर्वांना समान वागणूक द्या. सर्वांना सर्वकाल आपले बंधू माना. मानवाग्नमाणेच पशूंना वागणूक द्या, तेही तुमच्या बंधूप्रमाणे वागतील.

शोरोस्ट्रिअन—प्रत्येकाचा मित्र हा पवित्र माणूस असावा. पवित्र बांधव सर्वांना पवित्र करून सोडील.

इस्लाम—सर्व मानवजात ही एक कुटुंबसंस्था असून सर्व एकच होत. सर्व मानव हे एकमेकांचे बंधू असल्याने, त्यांनी त्याप्रमाणे वर्तन करावे. जे या रीतीचे वर्तन ठेवतात, त्यावर परमात्मा प्रीति करतो.

इसाई—सर्व मानवजात हे एकमेकांचे बंधू होत. ज्याप्रमाणे परमेश्वराजवळ आपण वागतो, तसेच इतर बांधवांबरोबर वागावे. एखाद्या बंधूचा दुष्टपणा करणे हे पाप आहे. सर्वत्र विश्वबंधुत्वाचे नाते जोडावे.

जुडाइझम—परमेश्वराने सर्व मानवाना बंधूप्रमाणे निर्माण केले असून त्याप्रमाणे त्यानी वागावे. बंधुभावाने वागणे हे त्याच्या हिताचेच आहे. या रीतीने वागले असता, परमेश्वर कृपा करून त्याची भरभराट करील.

शिंदो—अंतरिक्ष हा सर्वांचा पिता आणि भूमाता ही सर्वांची माता होय. यासाठी सर्व मानव हे बंधू असून, त्याप्रमाणे त्यानी वागावे. असे वर्तन केल्यास देशद्रोह आणि दुःख यांपासून दूर राहिल.

टाओइझम—सरा मित्र जोडण्यासाठी बंधुत्व आणि दया या गुणाची नितात जरूरी आहे. बाजारात पदार्थांची विक्री करताना मानवाची जी वृत्ति असते, ती मित्र जोडताना चांगल्या माणसाची असू नये.

कॉन्फुशिअन—मित्रत्व, बंधुत्व हे प्रमुख सद्गुण आहेत. यांभोवती अनेकाना जमवावे आणि बंधू म्हणून मानावे. सृष्ट माणसे जे बंधुप्रेम देऊ शकतील, त्यानाच जवळ करतील.

मरणानंतर जीवन

भारतीय—शरीरातील आत्मा मरणसमयी शरीराचा नाश करून दुसऱ्या नवीन सुंदर शरीरात पदार्पण करतो. पूर्णत्वास पोहोचलेला शानी अमर होतो. मरणानंतर उत्तम सत्कृत्ये तेवढी अमरत्व पावतात.

बौद्ध—सद्गुणी माणसाना मरणानंतर स्वर्ग हा आनंददायक व परम सुख देणारा आहे. जो प्रामाणिकपणे आणि सृष्टपणाने भूमीतलावर वागला, त्याला स्वर्गात त्याचे फल मिळते. चांगल्या माणसाना पुन्हा येणाऱ्या जीवनात सुख मिळेल तर, दुष्ट माणसांना शाश्वत जीवनक्रम मिळणार नाही.

जैन—मरणानंतर पुनर्जन्म प्राप्त होईल, त्यामध्ये दुष्ट माणूस नरकात जाईल तर सद्गुणी स्वर्गाला जाईल व तेथे पूर्णत्वास पोहोचेल.

झोरोस्ट्रिअन—पुनर्जन्मानंतर सद्गुणी माणूस सुखाने कालक्रमणा करील, तर दुष्ट माणूस पराकाष्ठेच्या यातना भोगील. परमात्मा दुसऱ्या जगात राहतो आणि तेथे त्याच्या अनन्यभक्तांचे स्वागत करतो.

इस्लाम—परमेश्वराच्या सेवेमध्ये ज्यानी आपले आयुष्य व्यतीत केले, अशा गुणवान माणसाना शाश्वत सुखाचे वक्षीस मिळते. तो दयाळू परमात्मा, मरणानंतर अशा माणसाना आपल्याभोवती जमवितो आणि नंदनवनाचे सुख त्याना प्राप्त करून देतो.

इसाई—मरणानंतर उत्तम लोकासाठी परमेश्वराने बसतीस्थान निर्माण करून ठेवलेले आहे. जो परमेश्वराच्या आज्ञा पाळतो तो चिरकाल जगतो. स्वर्ग

ही सुखाची जागा असून नरक ही शिथेची जागा आहे. मरणानंतर त्याच्या बऱ्यावाईट वागणुकीचा न्याय होईल व या जागा मिळतील.

जुडाइझम—मरणानंतर जड शरीर मातीत मिसळेल आणि आत्मा अमरत्वाचे ठिकाणी जाईल. ज्यांनी उत्तम आचरण केले आहे, त्यांना परमात्मां शाश्वत सुखाचे बक्षीस देईल आणि आत्मा त्यांच्याच संगतीत कायमचा राहील, कारण तो त्याचाच अंश आहे.

शीखधर्म—आचरणशील मनुष्य मरतो, तेव्हा तो आपल्या शाश्वत घराकडे जातो व तेथे शाश्वतपणे राहतो. स्वर्गामध्ये सदैव संतांची संगति त्याला प्राप्त होत असते.

टाओइझम—मानवाचे मरण म्हणजे आत्म्याचे आपल्या पूर्वोच्या घराकडे प्रयाण होय. गुणी आणि शहाणी माणसे मरणानंतर दुःख भोगणार नाहीत.

याप्रमाणे वर उल्लेखिलेल्या अनेक विषयांवर समान विचार दाखविता येतील, पण विस्तारभयास्तव मी त्याचे विवरण केलेले नाही. सांप्रतच्या प्रमुख पंथियांचे विचार सर्वत्र सारखे कसे आहेत, हे स्पष्ट करण्यास वरील तीन उदाहरणे पुरेशी व्हावीत.

(Sacred Writings of the World's Great Religions by S. E. Frost, published by New Home Library, Philadelphia, America, 1917 Edition, या ग्रंथाच्या आधारे वरील विवेचन केलेले आहे.)

धार्मिक वाङ्मयातील काही चमत्कार

आपला धर्मच इतरापेक्षा श्रेष्ठ असून त्याचे श्रेष्ठत्व मक्तांवर व इतर धर्मांवर विंबविताना बहुतेक सर्व धार्मिक पंथियांनी अद्भुत घटनांची मालिका धर्मग्रंथातून विणलेली आहे. पण त्या घटना वाचीत असताना त्यातील फोडण्यां सर्वासाधारण माणसांच्याही ध्यानात येतो. आपण जैन धर्मातील काही उदाहरणे पाहू म्हणजे या विधानाची सत्यता पटेल.

(१) ऋषभदेव या प्रथम तीर्थकरांपासून, त्यांची उंची, जीवनमान दिलेले असून उंची ७०० फुटापासून, शेवटचा महावीर याची उंची ११ फुटांर्यंत व बयोमान ७ कोटी वर्षांपासून ७२ वर्षांपर्यंत दिलेली आहे पण हे अशक्य वाटते.

(२) नागकैताने एक मामविस्ताराएवढा पर्वत एका अगुलीवर उचलला.

(३) महावीराने पायाचे अगठयाने भूमि दावली असता शेषनाग भीतीने थरथर कापू लागला.

(४) एका सर्पाने महावीराला दश केल्यावर त्याचे शरीरातून दूध गळू लागले, तरीही हा सर्प महावीराच्या सगतीमुळे ८ व्या स्वर्गात गेला.

(५) एका लहान भाड्यात उटाला घालण्यात आले.

(६) माणसाने अगावरील मळ काढू नये अगर अग राजवू नये.

(७) कोशा नावाच्या नृत्यागनेने एका थाळीत मोहरीची रास करून, त्यामध्ये एक सुई उभी केली आणि त्यावर नाचली, तरी तिला रक्ताक्षाम झाला नाही.

(कल्पभाष्य आणि विवेकसार या ग्रंथातील हे उतारे आहेत)

इसाई पुराणात (बायबल) या रीतीचे चमत्कार वर्णिले आहेत.

(१) एक महारोगी येशूजवळ येऊन रोग निवारणाची विनती करताच येशूने त्याला हाताचा स्पर्श केला व स्वरित तो रोगमुक्त झाला. (मॅथ्यू, ७-२-३)

(२) थडग्यातून दोन जीव बाहेर आठे आणि मुक्तीसाठी विनती केली. मुक्ति दिली असे म्हणताच ते डुमराचे कळपात शिरले आणि गडबड उडाल्याने सर्व कळप त्याचेसह जलाशयात नाश पावला. (मॅथ्यू, ८-२८, २९-३१)

(३) अर्धांगवाऱ्याच्या जागाराने पछाडलेला रोगी डोळीतून येशूकडे आणला आणि त्याने पश्चाताप व्यक्त करताच तो बरा झाला. (मॅथ्यू, ९-२-१३)

भारतीय वाङ्मयातील काही चमत्कार

(१) याज्ञवल्क्याने जनकाचे पल्गाची सुकी लाकडे जिवंत करून त्याला पाने, फुले आणली.

(२) जनकराजाने सुवर्णाच्या गायी याज्ञवल्क्य ऋषीला दान केल्यावर त्यांनी त्या जिवंत करून आश्रमाकडे चालत नेल्या.

(३) नारदाचा जन्म ब्रह्मदेवाचे माटीतून झाला व म्हणून तो त्याचा मानसपुत्र झाला (भागवत पुराण)

(४) सत ज्ञानदेवाने निर्जीव भित्त चालवून ते चागदेवाला सामोरे गेले.

(५) ज्ञानदेवाने रेड्यामुसरी वेद बंदविले. इ०

या चमत्कारामध्ये कुट प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, (१) पाने-फुले

तशीच कायम राहिली काय ? (२) गाईचा विस्तार वाढला काय ? (४) भित कायम सजीव राहिली काय ? (५) रेड्याने पुन्हा वेदपारायण केले काय ? या सर्वांना उत्तर नाही हेच येईल, याचे कारण असे की, चमत्कार दोन प्रकारे करता येतात. एक सिद्धीच्या सामर्थ्यावर आणि दुसरा ब्रह्मविद्येच्या सामर्थ्यावर. भैरवी अगर स्मशानी विद्येच्या बळावर सिद्धि प्राप्त होतात, ही सिद्धि प्राप्त झाली म्हणजे तो मुंगीपासून ब्रह्माविष्णूपर्यंत सर्वांचे दर्शन घडवू शकेल, परंतु या भेटीचा काळ फक्त पावणे चार घटिकाच असेल, त्यानंतर तो चमत्कार संपेल, पण दुसरा चमत्कार म्हणजे ब्रह्मविद्येच्या जोरावर केलेला असेल, तर तो कायम राहिल, देवदानवांनी केलेले अनेक चमत्कार हे साधन विद्येमुळे झालेले आहेत.

चमत्कार का केले जातात ? असा प्रश्न नेहमी उपस्थित केला जातो. याचे उत्तर दोन्ही तऱ्हेने देता येईल. (१) गोमुखीत हात घातून नित्य जपजाप्य करणाऱ्या या महात्म्यानी चमत्कार केले, आपल्या शक्तीचा प्रभाव दाखविला, म्हणजे इतरांना भीती वाटून ते नम्रभावाने त्या महात्म्यावरोवर वागतील. (२) सर्वसाधारण जनता चमत्कार करणाऱ्या माणसावर विश्वास लवकर ठेवते. श्रद्धा असते पण एरव्ही जवळ न येणारी हजारो माणसे महात्म्याजवळ आली म्हणजे उपदेश करून त्यांना सन्मार्गाला लावणे सुलभ होते.

(अनादि-स्वयं-सिद्ध-वस्तु-विचार, ले. वि ना. पावसकर)

राजा हा देवाचा अंश होय

ना विष्णुः पृथ्वीपतिः । (देवी भागवत, ६-१०-२३)

विश्वाधिकः केशवरूपभूयः । (पद्म-भूमि, ४२-२२)

सर्वदेवमयो नृपः (भागवत, ७-११-२०)

साधु सुजाननृपाला । ईस अंस भव परम कृपाला ।

(तुलसीमानस, १-२७-४)

सनातन आर्यांची ही भावना आहे की, राजामध्ये विष्णूचा अंश आहे आणि त्याच्या माध्यमाने प्रत्यक्ष परमेश्वरच राज्य करीत असतो. ही भावना इतर देशातही दिसून येते. यासाठी देशात दुष्काळ पडला, वादळामुळे नुकसान झाले, भूकंप झाले अगर रोगराईच्या साथीमुळे अनेक माणसे मृत्युमुखी पडली इ० इ० गोष्टींची उत्पत्ति झाली की, त्याचा दोष राजाच्या गैरवर्तणुकीस लावण्यात येऊन त्याला राज्यपदावरून दूर करीत, अगर वेळ-प्रसंगी फासावरही लटकावीत. यासाठी राजाचे वर्तन अगदी कठोर न्यायनीतीचे, धार्मिक आचार-विचारांचे व कोणताही क्षोभ उत्पन्न करणारे नसावे, अशी दक्षता त्याला वाळगावी लागे. काही देशात

तर असे मानीत की, राजसिंहासन हा सर्व घडामोडींचा मध्यबिंदू आहे. तेथून निघणाऱ्या बऱ्या-वाईट कपलहरी भूतलाची दयनीय अवस्था करून टाकतात. इतकेच नव्हे, तर राजाचे पाहणे, हातवारे एखाद्या विप्रिक्षित दिशेकडे जाणे म्हणजे त्या दिशेकडे सक्ते निर्माण करणारे होत. वरील गोष्टींचा उलगडा करण्यासाठी आपण जपानमधील मिकाडो राजाची हकीगत पाहू.

जाणकार इतिहासकाराचे असे मत आहे की, सुमारे १४०० वर्षे तरी हे राजसिंहासन अखडपणे टिकून आहे. हा सूर्यवशीय राजा म्हणून प्रसिद्ध आहे. यावरून एक अनुमान काढता येते की, भारतीय आर्य पूर्वेकडे संस्कृतिप्रसरणार्थ ज्या वेळी गेले, त्यापैकी कोणी सूर्यवशीय राजाने ही गादी स्थापन केलेली असावी. या राजाची सत्ता सर्व विश्वावर चालते, देशावर चालते अशी त्याची भावना आहे. यासाठी वर्षानून एक महिना त्यानी असे ठरविले आहे की, मंदिरात न जाता राजाचे दर्शन घ्याय्याचे आणि सर्व विधि त्याला अर्पण करावयाचे. सन ६४६ साली काढलेल्या एका फर्मानात असे वर्णन आढळते, ' विश्वाचे नियंत्रण करणारी राजा ही साक्षात् देवता होय. ' सुमारे दोनशे वर्षांपूर्वी या राजाचे दैनंदिन जाचणासमधी जे लिहून ठेवले गेले आहे, त्यातील काही बोधप्रद भाग असा आहे--

' राजसिंहासनावर बसण्यासाठी मिकाडो राजा हा अतिशय पवित्र आणि पूजनीय आहे, प्रजेची ही भावना कायम राखण्यासाठी राजाला अतिशय काटेकोर वर्तन ठेवावे लागते. राजाने जमिनीला कधीही पाय लावाययाचे नाहीत. यासाठी एका जागेवरून दुसरीकडे जाययाचे असल्यास त्याला इतरानी आपल्या खाद्यावरून नेले पाहिजे. हा स्वतः सूर्यवशी असल्याने जाकाशातील सूर्यकिरणांचाही स्पर्श त्याला होऊ नये. देवाचे सर्वांग जसे पवित्र असते, तसे ते या राजाचेही असल्याने व त्याला दुखापत होऊ नये यासाठी, त्याची नसे काढाययाची नाहीत अगर मस्तकावरील नेस (दाढी) कापायचे नाहीत. राजाचे शरीर साफसुफ करावयाचे तर रात्री राजे क्षोपी गेले म्हणजे इतरानी त्याचे अंगाची साफसुफी करायी आणि घाण बाहेर टाकावी. तसे केल्याने या गोष्टी राजाच्या नफळत घडत असल्याने राजाला कोणाताही दोष लागत नाही. दररोज सफाळी काही तास त्याला सिंहासनावर बसावे लागे. अंगावर राजाची वस्त्रे, डोक्यावर राजमुकुट असे. पण सिंहासनावर असताना देवमूर्तींप्रमाणे निश्चळ बसावे लागे. हात, पाय, डोळे इ० हालचाल निलकूल होता नये कारण त्याची दृष्टि एकाद्या दिशेकडे गेल्यास, अगुलीनिर्देश झाल्यास, त्या दिशेकडे सक्ते उत्पन्न होतील अशी त्यांची भावना होती. साप्रत नुसता राजमुकुटच सिंहासनावर ठेवतात. कारण तो स्थितप्रज्ञ असल्याने, राजाने तशा अवस्थेत बसणे काय अगर नुसता मुकुट तेथे असणे

काय, एकच कार्य घडते, यानुळे आता मुकुट ठेवण्याचा प्रघात सुरू झाला असावा. काही काळ प्रसंगी मात्र रामेसाहेब बसतात.

राजाचे भोजन नित्य नवीन पात्रांतून दिले पाहिजे आणि ती पात्रे साधीसुधी मातीची असली पाहिजेत. जेवण झाले म्हणजे ती फेकून देता आली पाहिजेत. कारण ती जर तशीच बाहेर टाकली गेली आणि त्यातील उरलेले अन्न अगर उष्टे भांडे कोणी वापरले तर खाणाराचे तोंड सुजेल, घशाला रोग उत्पन्न होतील.' याप्रकारे अनेक समजुती प्रचलित होत्या.

याच राजाची कृति अशी होती असे नव्हे, इतरही असे पुराणे मिळतात. आफ्रिकेतील दक्षिण गिनी प्रदेशात केप फॅडूनजवळ कुकुलू नावाचा राजा जगलात रहात असे. त्याला एक आरामखुर्चीवर बसवून ठेगीत. तेथूनच त्याने सर्व व्यवहार करावयाचे. झोपायचे तिथेच, खाण्याचे तिथेच. त्याने घर सोडायचा नाही, अगर कोणत्याही स्त्रीला स्पर्श करावयाचा नाही. समजूत अशी की, राजा झोपण्यासाठी आडवा झाला, म्हणजे देवच झोपला. मग वारा वाहणार नाही, जहाजे चालणार नाहीत बायूचे, हवेचे नियंत्रण तो करीत असल्याने, त्याने गाफील राहून चालणार नाही. इजिप्त देशातील राजाची देवाप्रमाणे पूजा होई व मानमरातब असे. त्याच्या आयुष्याची दिनचर्या ठरलेली असे. त्याबाहेर त्याने वागावयाचे नाही. त्याने झोपाचे केव्हा, उटाचे केव्हा, दरगारी काम करावे केव्हा, राणीसरकारपरीवर फिरावे केव्हा, रहावे केव्हा या सर्वांचे नियम असत. सारांश राजा जरी देव मानीत तरी त्यावर अनेक बंधने मानव घालीत असत व त्यांचे वागणुकीचे नियम करीत, असे त्याचे नाते होते.

ईश्वरस्वरूप राजाचे मरण

देवीकोश, भाग ३ मध्ये प्रथम प्रकरणात हा विचार मांडलेला आहे की, 'देवताना मरण आहे का ? असेल तर कोणत्या प्रकाराने ? इ०' त्याचेच हे पुढील विवरण समजणे युक्त होईल. राजा हा ईश्वरस्वरूप आहे म्हणजे तो ईश्वर आहे आणि त्यालाही मरण आहे, म्हणजे ईश्वराला मरण आहे, हा विचार अनेक देशात प्रचलित होता. त्याची काही ठळक उदाहरणे येथे आपणास पाहावयाची आहेत.

पाश्चात्य संस्कृतीमधील झेऊस हा प्रमुख देव. त्याची वनरूपी स्त्री बेडसत इसवी सनाच्या सुरवातीपर्यंत दाखविली जात असे. डायोनिसस हा प्रमुख देव. त्याचे शरीर डेलफी येथे अपोलो देवाच्या पुतळ्याजवळ पुरलेले असून थडग्यावर लेख होता की, 'Here lies Dionysus, the son of Semele' या ठिकाणी सिमिली पुत्र डायोनिसस पिसावा घेत आहे. अपोलो देव हा सुद्धा डेलफी येथे पुरण्यात आला होता.

या सर्वांचा निष्कर्ष हाच की, झेऊस, डायोनिसस, अपोलो हे देव मानलेले असले, तरी पूर्वी ते मानव होते, कर्तृत्ववान मानव होते, यामुळेच त्यांना मृत्यु आला आणि थडगी तयार झाली. त्यांच्या अलौकिक कर्तृत्वामुळे त्यांना देवपण मिळाले ही गोष्ट वेगळी. इजिप्तमधील प्रमुख देव ओसिरिस याचे मसाला भरून ठेवलेले शरीर मेडिस येथे मिळणे, थिनिस याचे शरीर अनहोरी येथे मिळणे, या गोष्टी वरील सिद्धांतालाच पाठिंब्या देतात. वॅग्रीलोन संस्कृतीमधील देवीची हीच स्थिति होती.

राजातील देवत्व अखंड राखणे

राजामध्ये देवत्व आहे, प्रजेचे बरेवाईट करण्याचे सामर्थ्य व कर्तुमकर्तुम शक्ति त्यामध्ये आहे, अशी भावना प्राचीन काली होती. यासाठी राजाचे संरक्षण व सुस्थिति पाळली जाई. शक्तिहीन राजा प्रजेचे संरक्षण करू शकणार नाही ही त्याची भावना होती. प्रजेने भितीही काळजी घेतली तरी कालमानाप्रमाणे त्याला वृद्धत्व येणे अपरिहार्य असून तो शक्तिहीन होणारच. मग हा राजा प्रजेचे संरक्षण कसा करणार ? त्याची दुसरी अशी भावना होती की, सृष्टिनियमाप्रमाणे तो मृत्यु पावला म्हणजे देवरूपी प्राण निघून जाणार, कोठे तरी भटकत वसणार व पुन्हा दुसऱ्या राजाच्या वेळी तो देव मिळणार नाही म्हणजे देवाच्या परंपरेत खंड पडणार, देवपूजेत व्यत्यय येणार.

त्याच्या वरालप्रमाणे दुःखाचे व चिंतेचे निवारण करण्यासाठी त्यांनी उपाय शोधून काढला. तो असा की, पहिला राजा सशक्त कार्यक्षम आहे तोपर्यंतच त्याला गादीवर ठेवाय्याचे व कार्यक्षमता कमी होण्याची लक्षणे दिसू लागताच, त्याचा शिरच्छेद करून दुसरा नवीन रक्ताचा कार्यक्षम राजा निवडावयाचा. या कृतीमुळे पहिल्या देवपूजनात खंड पडणार नाही. देवरूपी राजाची कार्यक्षमता कधी कमी पडणार नाही. याच प्रसुर भावनेने राजाचे मरणाचे निरनिराळे प्रकार पुढे प्रचारात आले.

(१) कागो प्रदेशात लोकांचा धर्माधिकारी राजा चितोम (Ohitome) आजारा पडून मरणोन्मुख होणार व तो मेल्यावर जगाचा नायनाट होईल. कारण तोच विश्वाची धारणा धरून आहे. अशी स्थिति प्राप्त झाली म्हणजे नवीन राज्यावर येणारा उमेदवार, त्याच्या घरात शिरून डोक्यावर गदाघात करून अग्न्यागार लावून त्याला ठार करी व आपण राजा म्हणून गादीवर येई.

(२) इथोपियामधील मेरो (Meroe) राजाना देवाप्रमाणे मानीत. परंतु धर्मगुरूच्या मनात त्याचे राज्य संपविण्याचे आले म्हणजे देवताचा कौल म्हणून

राजाला तो निरोप पाठवी की, त्याने इहलोकीची यात्रा संपवावी. हा आदेश आत्यक्ष पाळला जाई आणि त्या देवाचे मरण ओढवे, ही रूढी टॉल्मी (दुसरा) पर्यंत चालू होती. पण त्या वेळी गादीवर असणारा राजा इमामिनिष याने धर्मगुरूचा आदेश मानला नाहीच, पण उलट आपल्या सैन्यासह धर्मगुरूच्या मठात शिरून त्याने त्याचा शिरच्छेद केला.

(३) आम्बिकेतील पझोमल जमातीत अशी रूढी होती की, राजाने दररोज एका विवाक्षित वृक्षाखाली बसून न्यायदान केले पाहिजे. पण जर आचरी-पण किंवा दुसऱ्या कोणत्याही कारणाने त्याने तीन दिवसांपर्यंत हे आपले कर्तव्य केले नाही, तर त्याच झाडावर त्याला फासावर चढविले जाई.

असे. बारा वर्षांची मुदत भरली म्हणजे मोठा समारंभ वेला जाई व त्यामध्ये दरवारी, मानवरी आणि इतराना भेजवानी दिली जाई. हा समारंभ तेथील एका उच्चवर्णायासाठी असलेल्या देवतेसाठी आयोजित करीत. या मंदिरासाठी मोठा जमानजुमला तोडून दिलेला असे व उत्पन्नही मोठे असे. या वेळी मोठ्या संख्येने उपस्थित असलेल्या ब्राह्मणाना भोजन दिले जाई, दक्षिणा दिली जाई.

यानंतर राजेसोबत वाजतगाजत देवीच्या मंदिराजवळील तळात स्नान करून मंदिरात येत. देवीची प्रार्थना करीत व नंतर एका उच्च लाकडाच्या परांचीवर चढत. रेशमी वस्त्रानी ती परांची सुशोभित केलेली असे. वर चढल्यावर अनेक प्रजाजनांसह त्वाकूने भराभर आपले नाक, कान, ओठ इ० अवयव कापून तो खाली फेकीत असे. जितके शरीरातील मासाचे तुफडे तोडता येतील तितके तोडून नंतर वर कापून घेई. याप्रमाणे देवतेला आपला देह अर्पण करी. यानंतर जो राजा येणार, तोही या समारंभाला उपस्थित असे. जणू काय त्याला ही शिकवणच मिळत असे. इंग्रज प्रवासी लोगन याचे सांगण्याप्रमाणे ही प्रथा सन १७४३ पर्यंत चालू होती, नंतर बंद झाली.

(६) दक्षिण भारतामध्ये मलबार प्रांती अशीच एक शासनसंस्था होती व तेथे राजाची मुदत फक्त पाच वर्षांची असे. याचे नाव 'थाल्वेत्ती पोरामिअभ' असून त्याचा अर्थ शिरच्छेद करून राज्यपद मिळविणे असा होता. या मुदतीत त्याची सर्वांगीण सत्ता जनतेवर चाले, पण ही मुदत भरली म्हणजे प्रजाजन एकत्र जमा होत आणि राजाचे शीर तोडून वर उंच उडविले जाई. खाली पडता पडता ते शीर जो पड्डील, तो पुढील पाच वर्षांसाठी राजा होई.

(७) राजाने स्वतः मरण्याऐवजी दुसऱ्या कोणाचा तरी बळी देवाला देण्याची रूढी नंतर प्रचारात आली. कोणाचा तरी बळी अर्पण करायवाचा, मग राजाऐवजी दुसरा दिला तरी चालेल ही भावना प्रस्तुत झाली. स्वीडन देशात राजा औन गादीवर असताना दर नऊ वर्षांच्या मरणाच्या समयकाळी तो आपला एक एक मुलगाच ओडिन देवतेला बळी देत असे. शेवटी दहाव्या मुलाची वेळ आली आणि तेवढाच राजपुत्र शिल्क उरलेला असल्याने प्रजाजनांनी त्याचा बळी देण्यास विरोध केला. राजाचा नाइलाज झाला आणि तो स्वतः बळी गेला. उपसाला शहरी त्याची कबर उभारण्यात आली होती.

(८) ग्रीस देशातील स्पार्टन वंशात ही मुदत आठ वर्षांची होती व ती आकाशातील सूर्य-चंद्राच्या भ्रमणावरून ठरविलेली होती. दर आठ वर्षांनी त्यांच्या गति जवळपास येतात म्हणजे पूर्ण चंद्राची गति, ही सूर्याच्या गति पयदीच असते. दोन्हीचा भ्रमणकाल सारखाच असतो, यासाठी ती मुदत घातली

होती. पण येथे राजाला ठार मारण्याऐवजी, दुसऱ्या राजाला नेमीत. यानुळे राजाची शक्ति व कार्यक्षमता सदैव तरतरीत राहिल अशी त्यांची भावना होती. याचप्रमाणे फ्रीट बेटातील मिनोस राजाची कारकीर्द आठ वर्षांची टरबून दिलेली होती. पण येथे थोडी मुधारणा दिसून येते. आठ वर्षांच्या मुदतीनंतर राजा मॉट-इटा पर्वतावरील एका संबंधित गुहेमध्ये काही काळ राहावयाला जाई आणि तेथे प्रखनु देव होऊस याला गेल्या आठ वर्षांच्या कारकीर्दीचा अहवाल तो सादर करीत असे. त्यानंतर पुढील काळासाठी उपयुक्त सूचना त्या देवाजवळून घेऊन परत पुन्हा गादीवर येई. देवाच्या आशने तो पुन्हा गादीवर आल्यामुळे जनता त्याला देवाप्रमाणे मानी व त्याच्या आज्ञेचे पालन करी.

राजा म्हणजे देवाचा अवतार ही कल्पना जरी सर्वत्र सारखी रुढ असली तरी त्याचे देवत्व कशा प्रकारे संक्षुष्टात आणले जाई याचे निरनिराळे प्रकार वरीलप्रमाणे आहेत. इतरही अनेक आहेत वाचकाना या देवावद्दल कल्पना याची यासाठी काही प्रमुख उदाहरणे येथे नमूद केली आहेत इतकेच.

नववालकांचे निर्मूलन

मीस देशातच नववालकांचा घात केला जाई असे मात्र नव्हे. ज्याप्रमाणे राजे व इतर धार्मिक गुरू यांचा काही ठराविक वर्षांनी घात केला जाई, तद्वत् प्राचीन काळी काही जमाती नववालकांचा घात करीत असत व वाढीव प्रजेला प्रतिबंध करीत. पॅलेनेशियामध्ये दोन तृतीयांश मुलांचा नाश केला जाई. ईस्ट आफ्रिका भागात साधारणतः तेच प्रमाण होते. अंगोला भागातील जागा ही आक्रमक जमात सदा स्वान्यावर असल्याने आपली सर्व लहान मुले ठार करीत. तसे करण्याचे कारण ते देत की, स्वान्यावर असताना मुलांचे ओझे मातांना नसावे. जमात टिकविण्यासाठी ते इतर जमातीची विशेषतः ज्यांचे आईबाप त्यांच्या हल्ल्याला बळी पडलेले आहेत, अशी १४-१५ वर्षांची मुले जवळ करीत आणि त्यांनाच मुले मानीत. दक्षिण अमेरिकेतील मयवंश फक्त शेवटचा एक मुलगा जिवंत ठेवून इतरांचा नाश करीत. याचा परिणाम मात्र असा झाला की, सर्व मयवंशाचा शेवट झाला व स्पेन लोकांविरुद्ध लढाईची वेळ आली, तेव्हा माणूसबळच कमी पडले. पश्चिम आफ्रिका खंडात तर युवेट (Uwet) नावाचा वंश विषप्रयोगाची दिव्ये करण्याने नामशेष झाला. याप्रमाणे सर्व वंश नाश पावण्याची काही कारणे संभवतात.

(Golden Bough, Ch. XXVII)

सांप्रत सर्व देशांत संतती-नियमनाचा पुरस्कार करण्यात येत असतो, त्यातीलच हा प्रकार समजण्यास हरकत नसावी.

रूढी कशी प्रचारात येते ?

पूर्वी ग्रीस देशात अथमस नावाचा राजा असताना राणी नेफेलपासून त्याला पुत्र मीकस व एक मुलगी झाली. त्याने दुसरे लग्न केल्यावर इनो राणीपासून दोन पुत्र झाले. सवतीमत्सरामुळे तिने पहिल्या दोन मुलांचा काटा काढण्याचे ठरविले. तिने अशी युक्ति योजिली की, धान्य भाजून शेतकऱ्यांना पेरणीसाठी दिल्यामुळे ते उगवले नाही व सर्वत्र दुष्काळ पडला. भोळ्या भावाने राजाने डेलफी देवीचा कौल घेण्यास सांगितल्यावर, त्या दुष्ट सवतीने तेथील पुजाऱ्याला पैसे चारून कौल देण्यास सांगितले की, 'राजाने आपला मोठा मुलगा बळी दिल्यास पाऊस पडेल व दुष्काळ निवारण होईल.' मुलाला ही वार्ता समजल्यावर तो एका दिव्य मैढ्यावर वसून पसार झाला. तेव्हा पुन्हा कौल मिळविला की, प्रजेच्या दुःख निवारणासाठी राजालाच बळी द्यावा. राजाही निसडून गेला आणि शेवटी इनो राणीच्या मुलाचाच बळी देण्याची स्थिति प्राप्त झाली. परिणाम शेवटी झाला तो असा की, राजाने आपला पहिला मुलगा डेलफी येथील झेऊस देवाला अर्पण करित जावा, हीच रूढी पुढे चान्द्र राहिली.

सेमेटिक वंशात देशावरील संकट निवारणार्थ राजा आपला प्रथम पुत्र देवाला बळी देत असे. याच कारणासाठी अथवा मोठ्या साथीच्या रोगाचे संकट टाळण्यासाठी अगर युद्धातील पराभव टळावा म्हणून, अनेक नागरिक आपली मुले बालदेवीला बळी देत. कार्थेजिअन लोकांचा एका लढाईत पराभव झाल्यावर त्यांना असे समजून आले की, संकटाच्या वेळी स्वतःच्या मुलांचे बलिदान करण्याऐवजी त्यांनी भाडोत्री मुलांचाच बळी दिला, म्हणून त्यांचा पराजय झाला.

पॅलेस्टाईनमध्ये पूर्वी कनानिट वंश रहात असे. त्यांची देवता बाल हिचे मंदिर उंचावर बांधलेले असे आणि त्याला अशेरिम ASHERIM (भारतीय शब्द आश्रम असावा) म्हणत. या ठिकाणी देवीच्या प्रीत्यर्थ आपली मुले ते बळी देत असत. पुढे जोसिआ राजा झाल्यावर त्याने ही रूढी बंद केली, तरी पशु-पक्ष्यांच्या बाबतीत पहिल्याचा बळी देवाला देण्याची धार्मिक आज्ञा होती. न्यू साऊथ वेल्स, क्वीन्सलँड, दक्षिण ऑस्ट्रेलिया या देशांतही प्रथम मुलाचा बळी देत.

पण चीनमधील खार्ई-मुह प्रदेशात पहिल्या मुलाची हत्या करून त्याचे, तुकडे तुकडे करून घरातील सर्व मंडळी खात असत. काही वेळा इतरांनाही तो शिजविलेला पदार्थ वाटीत असत. भारतामध्ये काही लोकांची अशी श्रद्धा होती की, प्रथम मूल गंगेला अर्पण करावयाचे असते. अवीसीनियामधील केरी, बन्ना, वशदा जमाती आपली मुले आकाशदेवता वाक (Wak) ला बळी देत असत. म्हणजे

रानात झाडाझुडुपात फेकून देत, अगर ओमो नदीत फेकीत असत. रशियामध्ये केव्हन (Cavan) प्रदेशात क्रोम क्रुअच (Cromm Cruach) देवीची सुवर्णाची भव्य मूर्ती असून, धनधान्य, मध व दूध भरपूर मिळावे म्हणून पहिल्या मुलाचा देवीला बळी देत असत. पेरु देशात काझामाटका भागात मुले प्रत्येक महिन्याला बळी देत आणि बळीचे रक्त देवाचे तोंडाला व दरवाज्याला लावीत असत.

वरील त्रोटक विवरणारून ध्यानी येईल की, प्राचीन काळी प्रथम मुलाचा बळी देवाला देण्याची रूढी सर्वत्र चालू होती. पहिले पळ देवाला वाहण्याची रूढी आजही प्रचारात आहे. तिचाच हा एक भाग असावा. बाप मरणाला टेकला म्हणजे त्याचे मरण टाळण्यासाठी मुलाचा बळी देत असावेत, पण हिंदु तत्त्वज्ञानाप्रमाणे मुलाचा जन्म म्हणजे बापाचाच पुनर्जन्म असल्याने, त्याने जर बापाचे सत्त्व शोषून घेतले तर बापाचे जीविताला धोका येईल, आणि तो टाळायला म्हणून मुलाचा बळी दिला जात असावा, असे एक मत आहे.

मृत्यूची मिरवणूक

राजाचे मरण व त्याचा पुनर्जन्म, वृक्षदेवतांच्या मिरवणुका, तसेच पशुरूपी देवताचे बळी, धान्यदेवतेचे बळी याला आपखी जोड प्रत्यक्ष मृत्यूच्या मिरवणुकीची दिलेली दिसते. अर्थात ही फार प्राचीन म्हणजे मानव जेव्हा शिकारी जीवन जगत असे अगर पूर्ण रानटी अवस्थेत होता त्या वेळची ही रूढी असावी. आज त्या रूढीचे काही अवशेषच शिल्लक राहिलेले दिसतात. आपण त्यातील वानगीदाराल काही पाहू.

युरोपमध्ये 'थ्रोव्ह मगळवार' अगर 'अॅश बुधवार' या लॅट महिन्यातील दिवशी हा समारंभ करीत. रोमजवळ क्रोसिनन् गात्री या समारंभाचे वर्णन मिळते, ते असे की, त्या दिवशी सायकाळी ४ वाजता राडिका (Radica) उत्सवाला प्रारंभ होई. एक मोठी मिरवणूक वाजत गाजत सरकारी ठाण्याजवळ येई. मिरवणुकीत एक शृंगारलेली गाडी चार घोडे ओढीत असत, गाडीत भव्य खुर्चावर एक नऊ-दहा फूट उंचीची मानवाची आकृति, रगीपेरगी कपडे, डोक्यावर शिरस्त्राण, पायात लाबलाय वूट, एक हाताने लोकाना मुजरा करीत बसलेली असे. हाच मृत्युपुरुष होय. मिरवणुकीत भाग घेणाऱ्या प्रत्येक माणसाजवळ राडिका वृक्षाचे मूळ घेतलेले असे अगर पान असे. पण तसा कोणी नसल्यास त्याजवरोबर हिसकाहिसकी होऊन त्याला पळून जाण्याची वेळ येई. मिरवणूक सरकारी ठाण्यावर आली म्हणजे सरकारी अधिकारी बाहेर येऊन त्यामध्ये सामील होत. नंतर प्रमुख रस्त्याने पुन्हा मिरवणूक चाले. मिरवणुकीच्या मागे दारू भरून पिपे घेतलेली असत आणि नित्येकजण हा सरकारी माल

मनमुराद पीत, कारण पैसे घावे लागत नव्हते. एका सार्वजनिक चौफात ती मिरवणूक थांबल्यावर, त्या पुतळ्याच्या अंगावरील कपडे काढून घेत व लाकडी चौकट सर्वोसमभ जाळून टाकीत. लोकांचा जयजयकार मोठमोठ्याने चालत असे आणि हातातील राटिकाची मुळे पाने त्यावर फेकून जाळून टाकीत. मोठ्या आनंदाने लोक प्रवेश निघून जात.

सन १८७७ साली एका इंग्रज प्रवाशाने स्पेनमध्ये काटालोनिआ भागात लेरिडा गावी असलेला एक सोहळा पाहिला. मिरवणुकीत सैन्य, घोटेस्वार व इतर रक्षक असत. ही मिरवणूक 'पाव पी' (Pau Pi) देवीची वाढीत. तीन दिवस ही मिरवणूक निघाल्यावर शेवटच्या दिवशी ती प्रमुख रस्त्याने जात असताना दोन्ही बाजूंनी घरातून माणसे पाहत असत. कोणी त्यावर प्रकाशझोत टाकीत, घोड्याच्या टापाचे आवाज दणाणत, बॅडवादन चालूच असे, पण या सर्वांवर वडी म्हणजे धर्मगुरू मृताचा आत्मा आणि शरीर यासंबंधीत मंत्रोच्चार गर्जत असत. एका ठराविक चौफात मिरवणूक थांबल्यावर पाव-पी देवीचा मोठ्याने जयजयकार करून दिवे मालविले जात. अंधार झाल्याबरोबर जनसमुदायातून प्रेत पळविण्यासाठी बनावट यमदूत व देवदूत धावून येत आणि प्रेत घेऊन धावत जात. रक्षक, जनता त्यांचा पाठलाग करी आणि प्रेत ताब्यात घेऊन त्यासाठी तयार केलेल्या खड्ड्यात ते पुरून टाकीत. याप्रमाणे मृत्यूचा नाश करीत.

बोहेमियामधील ब्रालरगांधी गवताचा वनविलेला पुतळा एका चांके नसलेल्या गाडीवर बसवीत आणि ती गाडी दोन पांढरे व दोन पिंगट रंगाचे घोडे ओढीत असत. त्यांच्या अंगावर फाटके कपडे व बूट असत. दोन मुले वृद्धांचे सोंग घेऊन गाडीमागे रडत जात, दोन मुली मिरवणुकीचे अग्रभागी असत आणि इतरेजन त्यामध्ये सामील असत. मिरवणूक थांबल्यावर एका झाडाखाली त्या माणसाचा न्यायनिवाडा केला जाई व त्याला फाशीची शिक्षा मिळते. वृद्धरूपी दोन मुले त्या पुतळ्याला पळविण्याचा प्रयत्न करीत, पण त्या दोन मुली त्याला पकडून आणून मारेकऱ्यांचे हाती देत, आणि झाडावर टांगलेल्या फासावर त्याला फाशी देत. त्याचे पाठीराखे दोन वृद्ध झाडावर चढून आपले जीव धोक्यात घातून त्याला सोडविण्याचा प्रयत्न करीत. पण यश न आल्यामुळे शेवटी खाली उड्या मारून त्या मृतासाठी शोक करीत बसत. शिक्षा देणारा अधिकारी भाषण करून सांगे की, 'मृताने जनतेचे नुकसान केलेले असून त्यांचे कपडे घेतलेले आहेत आणि त्यांना आळशी वनविले आहे. यासाठी त्याला फासावर चढविला आहे.' या घेळी ते गाणे म्हणत—

' Now carry we Death out of the village,

The new Summer into the village welcome dear Summer '

या गाण्यावरून असे म्हणता येते की हा पुतळा पूर्वाच्या वसंत ऋतूचा असावा आणि त्यांचे दहन झाले म्हणजे मीष्म ऋतूचे स्वागत करीत गाणी म्हणत.

; We carried Death away for you
We brought the Summer,
Give us a good year
For wheat and rye.

बरील प्रकारची अनेक गाणी या मिरवणुकीचे वेळी म्हटली जात आणि त्यावरून हा उत्सव म्हणजे एका ऋतू काळाचे आगमान व्यक्त करण्यासाठी होता. कारण त्यामुळे त्यांना धान्य मिळणार होते, हिरवे हिरवे गवत मिळणार होते, सौख्यदायक दिवस येणार होते व नवजीवन प्राप्त होणार होते. मृत्यूच्या पुतळ्याची मिरवणूक निघाली म्हणजे त्यासंबंधी जनमतांच्या अनेक समजुती असत. हा महाभयंकर प्राणी आपल्या गांवानून दुसऱ्या गांवात नेऊन सोडला म्हणजे आपला गाव सुखी राहिल. मिरवणुकीतील मंडळीना एकाद्याकडून वर्गणी वसूल करावयाची असली म्हणजे तो पुतळा त्यांच्या घरात खिडकीतून डोकावून पाही. समजूत अशी की, त्या घरांत वर्षभरांत एकादा मृत्यु घडून न यावा असे वाटल्यास वर्गणी देऊन मोकळे व्हावे लागे. काही ठिकाणी पुतळा गावाबाहेर पोहोचविला म्हणजे अनेक जण धावत गांवात परत येत. किंवाहुना मृत्यु त्यांचे मागे त्यांचे घरी परत येईल, इतकेच काय पण धावताना एकादा खाली पडला तर त्याला मृत्यूने गाठले असे समजून तो वर्षभरांत मरण पावेल, असेही मानीत. पुतळा नदीकाठी नेल्यावर व जाळल्यावर प्रत्येकाने पाण्यात उतरून पाय धुतले पाहिजेत पण पाण्यात एकाद्याने पाय धुतले नाहीत आणि तसाच घरी परत आला, तर वर्षभरात तो मरण पावेल असे मानीत. ज्या घरातून मृत्यूच्या पुतळ्याची मिरवणूक निघाली, त्या घरांत वर्षभर कोणीही मरणार नाही, वर्षभर त्या गावात रोगराई अगर प्लेग-सारखा महाभयंकर रोग उद्भवणार नाही असे मानीत. पुरुषपुतळ्याऐवजी काही ठिकाणी वृद्ध स्त्रीचा पुतळा बनवून त्याची मिरवणूक काढात. काही गावी या पुतळ्याचे दहन न करता त्याचे अंगावरील कपडे अगर गवत यांची हिसका-हिसकी करून ज्याचे हाती कापडाचा तुकडा अगर गवत मिळेल ते घेऊन तो घरी जाई आणि गाईचा गोठा अगर कोंबड्यांची खुराडी यामध्ये ठेवी. तसे

१ भारतीय जनतादेखील प्रेताला पोहोचवित्मानंतर, हात-पाय धुवून, स्नान करून घरात प्रवेश करते, त्यामागील भावना हीच असावी.

केल्याने गाई विपुल दूध देतील आणि कोंयट्याची भरपूर अडी मिळत राहतील अशी त्याची श्रद्धा होती.

साराश, अशा प्रकारच्या पुतळ्याची मिरवणूक म्हणजे जुन्या ऋजूचे विसर्जन आणि नव्याचे स्वागत, अगर पुनर्जन्म या प्रकारची असल्याने प्रत्येकजण अहमह-मिकेने त्यात माग घेत असे. भूदेवीचे एक प्रकारचे हे पूजनच होते. तिच्या त्रिश्व-स्वरूपाचे उत्तम प्रदर्शन होते. मानवस्वभाव सर्वत्र सारखा, त्याच्या कल्पना सारख्याच, हे वरील उदाहरणावरून चांगले दिसून येते.

भारतातील उदाहरण घ्यायचे तर पंजाब प्रांतीच्या कागरा जिल्ह्यातील 'राली का मेला' या उत्सवाचे देता येईल. चैन महिन्यात हा समारंभ घडतो आणि त्या वेळी शंकर-पार्वतीचा विवाह लावतात. शंकर-पार्वतीचे मुखवटे मातीच्या मडक्यावर रंगवितात आणि ते झाडाच्या पाद्या तोडून आणून, त्यावर बसवितात. जमिनीत पुरलेल्या पादीच्या मुळात फुलाचा ढांग रचलेला असतो. नेहमीचे पद्धतीने विवाह झाल्यावर वर्गणीतून भोजनसमारंभ करतात. वैशाख सक्रातीचे दिवशी त्या पुतळ्याची मिरवणूक काढून, नदीवर नेऊन तेथे मूर्ति पाण्यात बुडवितात. या प्रकारे विसर्जन झाल्यावर थोडा वेळ रुदन केले जाते. हा समारंभ वनस्पतीच्या पुनर्जीवनाचा असतो, हे वृक्षाच्या पाद्या वापरतात यावरून घ्यानी येईल. वृक्षदेवतेचेच एक प्रकारे ते पूजन होय. कारण त्यामध्ये अनेक फुलाचेही प्रयोजन करतात. हा समारंभ घटवून आणण्यात तरुण मुलींची सुप्त भावना असते की त्यांना उत्तम पति प्राप्त होईल

(टीप—'राजा हा देवाचा अन्न आहे' येथपासूनचा भाग फेडारच्या गोडन वॉऊ या ग्रंथामालेतून घेतलेला आहे.)

मानवाची दुःखे निवारण पद्धति

प्राचीन काळी युरोपातील मानव आपली शारीरिक दुःखे अनेक प्रकारानी निवारण करी. त्यातील काही आपण पाहू.

(१) रोमन लोक ताप आलेल्या माणसाची नखे तासून, मेणावर चिटकवून ते मेण शेजारच्या धरावर सूर्योदयापूर्वी चिटकवी व ताप उतरत असे.

(२) शरीरावर जितके चामखील असतील, तेवढे लहान दगड घेऊन त्यांना लावून पानात गुठळून, रस्त्यावर टाकावेत. जो ते पान उचलिल त्याकडे रोग जातो.

(३) विंचू चापलेला मनुष्य गाढवावर शेपटीकडे तोंड करून बसणे, अगर त्याचे कानात गुणगुणणे—‘ मला विंचू चापला आहे, ’ विंचवाचे विप उतरते व गाढवात शिरते^१

(४) दाढ दुखत असल्यास उत्तम दिवशी सुवेळी, वेडक पकडून त्याचे तोंडात थुकावे व सोडून घ्यावे दाढदुखी थावते व वेडकाला दुखणे जडते

(५) वेल्समध्ये कोणी कफ विकाराने आजारी झाल्यास त्याच्या डोईचा केश पावाच्या तुफड्यात घासून कुन्याला सावयाला देत कुत्रे कफाने नंतर आजारी होते

(६) बोहेमियामध्ये ताप जाण्यासाठी, सूर्योदयापूर्वी जंगलात जाऊन स्नाईप पक्ष्याचे घरग्यातून एक पिडू घरी आणून, तीन दिवस जवळ ठेवून, परत नेऊन सोडणे, ताप जातो

(७) अथेन्स शहरी सेंट जॉन वॅन्टिस्ट चर्च आहे तापक्याने तेथे जाऊन मेणाप्रलेला दोरा सागाचे आतील वाजूस बाधल्यास ताप त्या सागात शिरतो व हा बरा होतो

(८) वल्गोरियामध्ये ताप जाण्यासाठी तापक्याने सूर्योदयाचे वेळी विलोवृक्षाचे भोवती तीन प्रदक्षणा घालताना म्हणावयाचे, ‘ तापाने झाड हलो, सूर्यमाला उष्णता देवो. ’

(९) फिनलंडमध्ये तापकरी सकाळीच जुनाट विलोवृक्षाजवळ जाऊन एका फादीला सुताच्या तीन गाठी मारून म्हणतो, ‘ माझा ताप तुला दिला आहे ’ नंतर पाठ फिरवून तो त्याकडे फिरून न पाहता पळत घरी येतो त्याचा ताप जातो

(१०) माणसाचा रोग झाडाकडे वर्ग करण्याची एक पद्धत अशी की, रोग्याची नसे तासून, पायावरील थोड्या केशात गुंडाळून, ओरुवृक्षाचे खोडात भरून, गाईच्या शेणाने तो भाग बुडवून टाकणे रोग झाडामध्ये जातो

१ टीप—अर्धशिशूची व्यथा असणाराने सूर्योदयापूर्वी गाढवाला नमस्कार केल्यास त्याची व्यथा थावते व गाढवाकडे जाते, असा अनुभव रा नारायणराव चिटणिसानी लेखकाला सांगितला आपली दु ले पशुपक्षी अगर अचेतन वस्तूकडे वर्ग करण्याची जी कल्पना प्राचीन मानवांनी उपयोगात आणली, त्याच कल्पनेत पुढे वाढ होऊन आपली दु खे व्यक्तिश अगर सामुदायिक रीत्या देवाकडे वर्ग करण्याची रूढी अस्तित्वात आली असली पाहिजे

हा थोटक इतिहास देण्यांचे कारण इतकेच की, प्राथमिक अवस्थेत रोग निवारण करण्याच्या मानवाच्या भावना सर्वत्र एक प्रकारच्याच होत्या. आपले दुःख कुधी माजरासारख्या जिवत प्राण्याकडे देणे अगर लतावृक्षादिक सजीव विश्वशक्तीकडे सुपूर्त करणे, किंवा कुधी सावासारख्या निर्जीव वस्तूकडे वर्ग करणे या भावना सर्वत्र दिसतात. भारतामध्येही या रीतीने अनेक प्रकार आजही दृष्टोपत्तीस येतात.

(Golden Bough, LV/706, by Frazer)

'The accumulated misfortunes and sins of the whole people are many times laid upon the Gods or the dying God who is supposed to bear them away for ever, leaving the people innocent and happy'

ज्याप्रमाणे आपल्या साद्यावरील ओझे दुसऱ्याच्या डोकीवर देता येते, आपल्या हाती असलेली वजनदार पिशवी दुसऱ्याकडे देता येते व आपले ओझे हलके करून मुक्ती होता येते, तद्वत् आपली पापे अगर निरनिरळ्या प्रकारची दुःखे देवाकडे सुपूर्त केली म्हणजे त्या पापाचे धनी देव होईल व आपण त्यातून मुक्त होऊ, ही भावना सगळीकडे बळावली. साप्रतही याच भावनेतून देवाकडे पाहिले जाते. नरबली-पशुबली देऊन अगर इतर दाने करून, देणग्या देऊन, मंदिराचा जीर्णोद्धार करून अगर ती बांधून लो तो आपली पापे देवाकडे देण्याचा प्रयत्न करीत असतो. गंगा नदीमध्ये एकदा स्नान केले म्हणजे सर्व पापे त्यामध्ये धुतली जातात व तिच्याकडे सोपविली जातात, तो मनुष्य पापमुक्त होतो. ह्याच भावनेतून गंगास्नानाचे अतिशय पुण्य मानलेले आहे. यामध्ये धूर्तपणाने अनेक गोष्टी मानव साध्य करून घेतो. एक तर देवाचे श्रेष्ठत्व मान्य करतो आणि आपली पापे अगर निवारण करण्याची त्याच्यामध्ये शक्ति आहे हे कबूल करतो आणि सर्व आपली पापे अगर दुःखे आपण ती देवाकडे वर्ग करून मोकळा होतो. भारतीय संत वाङ्मयात अशी अनेक उदाहरणे आहेत की, आपली दुःखे भक्तानी त्याच्याकडे वर्ग वेंचवत, ती त्यांनी स्वतः भोगून संपविलेली आहेत. सारास मानवांनी जाणूनबुजून पापे करावीत, उघड्या डोळ्यांनी करावीत आणि या ना त्या प्रकारे देवाकडे वर्ग केली म्हणजे आपण पापमुक्त झालो, या भावनेने जगाने किंवा किंवा कुधीना अजिब पापे करावीत, ही भावना अनेक देशात आजही दिसून येत आहे. अर्थात सदासर्वदा ही पत्थरी युक्ति फलरूप होईलच असे नाही आणि यासाठीच देवाकडे पापे वर्ग केव्हायार काही वेळा पळ मिळते व काही वेळा मिळत नाही. सर्वानिपथी शुद्ध, पवित्र, भावना ह्याच श्रेष्ठ मार्ग होय, यात संशय नसावा. विचार एकच उद्भवतो की आधुनिक मानवाने प्राचीन मानवावर प्रगति केलेली आहे किंवा नाही ?

प्रार्थना म्हणजे दीर्घाद्युष्य व ईश्वरप्राप्ती

मानवी मन अशातीतुळे सतत शरीर-शक्ति घालवीत असते हे ध्यानात येण्यास बुद्धीचा अडथळा येतो. मनाच्या स्थिरतेमुळे शरीर-शक्तिव्यय थावतो, मनाच्या स्थिरतेची आत्मानुभूती आणि प्रार्थना यांमध्ये फारसा फरक नाही. याचे थोडे विवरण करू.

यामध्ये सामान्यतः तीन गोष्टींचा विचार व्हायचा पाहिजे.

- (१) प्रार्थनेशिवाय असलेल्या अवस्थेत शरीराची झीज कशी होते ?
- (२) प्रार्थना मुक्ता-अवस्थेत शरीराची झीज कमी प्रमाणात होते का ?
- (३) प्रार्थनामय अवस्थेचे सुपरिणाम टिकविण्यासाठी इतर उपाय कोणते ?

या प्रश्नांचा विचार करण्यापूर्वी प्रार्थना म्हणजे काय हे पाहिले पाहिजे. प्रार्थनेचे वेळी देवाजवळ सतत मागणी करीत राहणे, त्यासाठी धरणे धरून बसणे, आपल्या दैनंदिन गरजासाठी मागणी करीत रहाणे, याला प्रार्थना म्हणता येणार नाही. सॉफ्टीस जरी मोठा तत्ववेत्ता होता तरी नास्तिक नव्हता. त्याचे म्हणणे असे की, देवाच्या बुद्धिमत्तेबद्दल मागसाने भलतीच कल्पना करून घेऊ नये. मागितल्या-पिना त्याला काही कळत नाही, तो देणार नाही, अशी कोती समजूत मानवाने करून घेऊ नये. तुमची मनोभावे सक्कलाने केलेली इच्छा प्रत्यक्ष मागणीत उतरल्यापिना ज्याला कळणार नाही, तर तो देव कसला ? भक्ताचा उणेपणा स्वयम् जो जाणतो तो देव मागितल्यापिना मनोरथ पूर्ण करतो. तो देव सर्पव्यापी सर्प-गामी आहे प्राचीन ऋषिमुनींनी प्रार्थनेचे तत्व पुरेपूर जाणलेले होते. त्यांना कोणी गूढवादी म्हटले तरी त्याकडे त्यांना लक्ष न देता एकातात प्रार्थना चारू ठेवली. गॅलिलिओपासून हायसेनबर्गपर्यंत सर्वांनी प्रार्थनेचे महत्त्व जाणले होते. डॉ. अलेक्सिस कॅरेल-नोबल पारितोषिक विजेता-हा प्रार्थनेचा पुरस्कर्ता होता. इतके कशाला, डॉ. रॉबर्ट ओपनहेमरनेही अणुध्वमाची पहिली चांचणी घेताना प्रथम गीतेमधील कृष्ण-मंत्र गायिले. साराश प्रार्थनेचा परिणाम मानवी शरिरावर घडत असल्यापिना वरील श्रेष्ठ व्यक्तींनी प्रार्थनेची महती गायलेली नाही हे ध्यानात घेणे आवश्यक आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

प्रार्थना ही शरिरातील अणुरेणूवर जशी परिणाम घडविते, तशी ती बाह्य परिस्थितीवर घडवीत असते. मानव शरिरातील रक्त अनेक पेशींचे बनलेले

आहे. त्यांतील एक रक्तपेशीचे उदाहरण घेऊ. नाडीमधील ही एक पेशी दर सेकंदाला ७ मीटर धावत असते. मनुष्य अशात झाला, रागावला म्हणजे साहजिकच रक्ताची उष्णता वाढते आणि या पेशीच्या गतीत वाढ होते व तेवढा शक्ति-व्यय होतो. अनेक कारणानी असा शक्तिव्यय सतत होत राहिला, म्हणजे जलद श्वसन, रक्त-दाव, मेंदू विकृति यासारखे रोग उत्पन्न होतात. इतकेच काय पण आयुष्यही क्षीण होते. कारण की, साठ वर्षे वयाच्या गृहस्थाची नाडी-गति मिनिटास ७० आहे, इतर सामान्य व्यवहारात ती ७७-७८ आहे आणि भावना क्षोभाचे वेळी ती ८० पर्यंत आहे. याचाच अर्थ असा की, प्रार्थना वेळेपेक्षा इतर व्यवहारामुळे संबंध दिवसात तिचे सुमारे २००० ठोके वाढले. याचाच दुसरा वैज्ञानिक परिणाम असा की, त्याचे आयुष्य २४ मिनिटांनी कमी झाले. यासाठीच शाततेची जरूरी असते.

‘ फिजिक्स अँड केमिस्ट्री ऑफ लाईफ ’ या ग्रंथामध्ये शरीराच्या या गतिमानाचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे. एका मिनिटाला तीस लक्ष या वेगाने आपल्या शरिरातील रक्तगोलक मरत असतात आणि तितके जन्मतही असतात. या प्रचंड वेगाने ९० दिवसात रक्तातील सर्व पेशी बदलून जातात. हीच क्रिया मांसलघनमाग व हाडे यामध्येही होत असते. सारांश, तीन महिन्यांच्या काळात शरिरातील कण न कण बदलून जात असतो. याचाच अर्थ ९० दिवसात मानवाला स्वशुद्धीची संधी मिळत असते, पण मानव ती गमावत असतो.

अर्थात जीवनक्रमाने शरीराला भावनाक्षोभाचे धक्के देत राहतो व त्यामुळे ९० दिवसांत नवीन येणारी पेशी पूर्वापेक्षा कमजोर, दुखापलेली रहाते. प्रत्येक ९० दिवसांचे टप्प्याला आपण आपले शरीर अधिक दुबळे बनवीत असतो. गणपतीच्या साच्यांत जर सोंड मूळच्यापेक्षा वाकडी घडलेली असेल तर त्या साच्यातून बाहेर येणाऱ्या मूर्ति वाकड्या सोंडेच्याच निघतील, सरळ निघणार नाहीत. भावना-क्षोभापासून अलिप्त राहिलेले सनकादिक भक्त, याच कृतीमुळे सदैव बाळरूप राहिलेले असावेत. ‘ एतावदेव वक्तव्यं नातो भूयोऽस्ति किंचन । पण्मासाभि-युक्तस्य योगः पार्थ प्रवर्तते ॥ ’ (महा. अनुगीता, १९।६६)

एकादी वाईट गोष्ट जर शरिरात वाईट बदल घडवू शकते, तर चांगले कृत्य चांगला परिणाम का घडवू शकणार नाही ? रोज एक मिनिट प्रार्थना केली, शानदेवानी गृहस्थाप्रमाणे ‘ निमिष एक मोटके ’ जरी प्रार्थना केली, तरी रक्त-पेशींना नवे वळण लागण्याविना राहणार नाही. कारण या मिनिटाचे महत्त्व कमी नव्हे, ते मिनिटही साधेसुधे नव्हे. त्यामध्ये दृढनिश्चय, ज्ञान, विश्वास ओतप्रोत भरलेला असतो. त्याचा परिणाम छद्मायची पेशींवर होत रहाणार आणि सहा

महिन्यांचे काळात नवनिर्मित पेशी समाधानाचे साम्राज्य पसरणारे हे निर्विवाद आहे. अनुगीतेतील श्लोकांचा हाच भावार्थ आहे. एका सेकंदाल्या प्रार्थनेमुळे काय होणार हे उद्गार हताश आहेत. प्रत्येक सेकंदाला एका पेशीतून नवी शक्ति दुसऱ्या पेशीत पुलकित होत जाते. एका सेकंदाला तीस लक्ष पेशी म्हणजे एका मिनिटास १८ कोटी पेशी नव्या दालेत शिकत असतात. नवशिक्षित पेशी प्रथम संख्येने कमी असल्या तरी त्या प्रार्थनेमुळे दिस्तबद्ध आणि कमी शक्ति-व्ययानुळे अधिक शक्तिशाली असतात. आपला प्रभाव सर्व पेशीच्या साम्राज्यावर हळूहळू पसरवीत असतात, हे साम्राज्य जुलमी नसते, लादलेले नसते. स्वतःला सुधारण्याचे या निश्चयाच्या मुशीतून ओतलेले असल्याने प्रशा अहंकारी बनत नाही, साक्षात्कारी होते. शेवटी एक क्षण असा येतो की, आपण प्रार्थना करतो हीच जाणीव हरपते आणि हरिहराची अगर जीवाशिवाची भेट होते. हेच प्रार्थनेचे अमृत फळ होय. (स्वामी विजानानंद, दि. १६-२-६९ केसरीचे आधारे)

मातृशक्तीचे पूजन

भूतलावर अन्य देशांणी व धर्मीयांनी प्राचीन काळी मातृशक्तीची पूजा केलेली आहे. त्याचे त्रोटक दिग्दर्शन ह्या प्रकरणात करण्याचे योजिलेले आहे. हे प्रकरण देण्याचे कारण उघडच आहे की, भारतीयांना असे वाटू नये की, आपला देशच फक्त शक्तिपूजक आहे आणि सांप्रत निधर्मी म्हणून मिरविणारे देश शक्तिपूजक नव्हते. आज जरी बऱ्याच देशांनी धर्मांतर केलेले असले, तरी पूर्वी हे देश शक्तिपूजकच होते, हेच प्रामुख्याने घेथे दाखवावयाचे आहे.

अतिप्राचीनकाळी आणि मध्यकाळी चीन, पेरु, मिस्रदेश, मेसापोटेमिया, युरोप, जपान, मलाया, मेक्सिको, आनिका खंड इ० देशात मातृशक्तीची पूजा चालू होती. त्यांच्या देवता होत्या, मंदिरे होती आणि त्याचे उत्सव-पूजा होत असत. मूल आणि माता यांचा जसा दृढ संबंध आहे, तद्वत मातृशक्ति आणि जगाची उत्पत्ति ह्यांचा संबंध आहे. मानव अगर पशु-पक्षी ह्यांच्या उत्पत्तीलाही कारण मातृशक्तीच असल्याने, तिला, सूर्य, मान, व. शिवाय, वरुच, चक्र, मातृशक्ति म्हणजे दया-माथेचे प्रतीक समजावयाचे असल्याने साहजिकच तिला श्रेष्ठपणा प्राप्त झाला आहे. युरोप व मध्य आशियामध्ये प्राचीन काळी अनेक संस्कृति होऊन गेल्या आहेत. त्यांचा थोडक्यात इतिहास पाहू.

बॅबिलोनियन संस्कृतीमधील उरुक, लागोश, बॅबिलोन, निनावे इ० प्रमुख ठिकाणी मातृशक्तीच्या मूर्ति होत्या. त्यांची नावे त्या त्या शहरावरून पडलेली आहेत. इतर ही त्यांची प्रमुख देवता होय. मूल पिता व मूल माता तैमत् ह्यांपासून सर्व देवतांची उत्पत्ति झाली आहे अशी त्यांची भक्ती होती. इनालिल, इया,

अनु, निलम्बिडु, डामकिना, अनातु इ० देवता होत ईस्तर ही बॅविलोनमध्येच प्रमुक्त नव्हती तर तिच्या बहुमोल गुणामुळेच व प्रभायामुळे ती सिरियामध्ये अस्ट्राॅॅ, माआमध्ये आस्तर, अरस्तान व अवेसिनयामध्ये आस्तर ह्या नावाने पूजली जात होती.

मिस्रसंस्कृति म्हणजे आजचा इजिप्त देश होय. त्याची प्रमुक्त देवता इमिस हाती आदिदेवी 'नूह' होय. तीच पुढे 'हाथोर' झाली इ. स. पूर्वी सुभारे २००० वर्षे ह्या देवीची प्रसिद्ध होती ग्रीक लोकांनी ह्या देवीला आपल्या देशात नेली आणि पुढे ती सिउली, इटलीमध्ये गेली इ. स. चौथ्या शतकापर्यंत तिची पूजा चालत असे. असे सांगतात की, ख्रिश्चिय दशरथराजाच्या विनतीवरून मिस्र राजाने निमाव्ह शहरातून इस्तरदेवीची मूर्ति त्याला भेटादाखल म्हणून पाठविली होती. फ्रीट वेटात मयासोनिअन संस्कृति होती. रिआ, मिजिआ, सिरेले स्वरूपात देवता पूजिल्या जात होत्या होमरने मिजिआ देवीवर खडकाव्य कले आहे. मास रोममध्ये इ. स. पूर्व दुसऱ्या शतकापर्यंत पूजा होत असे.

इसाई धर्म सुरू झाल्यावर पहिली चार शतके मातृशक्तीची पूजा त्या धर्मांमध्ये होत नव्हता ईस्तरदेवीचा प्रभाव कमी झाल्यावर रोमन राजाने प्रथम चौथ्या शतकात इसाई धर्माचा स्वीकार केला आणि अघ विश्वासाने अनेकांनाही तोच धर्म स्वीकारला पुढे मठन्यायस्या येऊन त्याची संरक्षक देवता म्हणून मेरी देवीची स्थापना झाली असेही कारण असू शकेल की, दक्षिण युरोप, सिरिया, आशियामायनर आदि देशात मातृशक्तीचा प्रभाव वाढता असल्याने तशी शक्ति इसाई धर्मात असल्याशिवाय अधाश्चासी लोकसमुदाय ह्या धर्माकडे आकर्षितला जाणार नाही म्हणून ह्या देवतेची पूजा होऊ लागली असली विल् ड्युरट आपल्या 'Ago of Faith' ह्या पुस्तकात लिहितो की, 'मेरीच्या पूजेमुळे कॅथोलिक धर्मपंथीयाना अत्याचारी मार्गापासून निवृत्त करून प्रेमाची शिकवण मिळाली.' प्रत्येक घनिवारी जगर मे माह्न्यात ह्या देवतेची पूजा केली जाते.

गिरगमिशच्या महाकाव्यात इस्तरदेवीचा वारवार उल्लेख येतो. ह्या काव्यात इजिप्त अथवा इस्तरचा नरक प्रवेश ह्यांचे वर्णन आहे. तिचा प्रियकर तामुज ह्याला ठार मारून नरकात नेले जाते. अर्थात सर्वत्र दुष्काळाची छाया पडते आणि त्याला शोधण्यासाठी देवी स्वतः निघते. नरकाची सात प्रवेशद्वारे ओलांडतांना प्रत्येकी दरवाज्यावर आपले कपडेलपे व अल्कार काढून ठेवून आत गेल्यावर नरक-स्वामिनी 'अनातु' देवी तिला शिक्षा सांगते की, 'तुझे सर्व शरीर ध्यामिस्त होऊन जाऊ दे.' जोपर्यंत इस्तर त्या ठिकाणी राहिली तोपर्यंत भूतलावर दुष्काळ पडला शेवटी सर्व देवतांच्या विनतीवरून तामुजला प्राणदान

मिळाल्यावर त्याला धेऊन ती भूतलावर येते. ह्या वेळी तिचे नाव अस्टाट्रे होते. ह्या कथेवर दक्षकन्या सतीच्या मरणाची व पार्वतीच्या जन्मकथेची छाया पडलेली दिसते.

वरीलप्रमाणे आणखी अनेक संस्कृतींचा त्रोटक इतिहास देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामध्ये इस्लाम, निग्रो, कनाइट, केन्टिक, ट्युटॉनिक, पॉलेनेशियन, फोनेशियन, फ्रिजियन, मेक्सिकन, सुमेरियन, सेमेटिक, हिटाइट संस्कृतींचा समावेश झालेला आपणास दिसेल. वाचकांनी तो भाग मुळातीलच 'पूर्व पश्चिम गोलार्धातील देवता' ह्या प्रकरणात वाचावा. 'पश्चिमात्य देवता' ह्या प्रकरणात अर्थातच सध्याचा युरोप व दक्षिण आशिया, रशिया, आफ्रिका खंड आणि दक्षिण अमेरिकेतील पेव व मेक्सिको येथील इतिहासात वाचावयास मिळेल. इतिहासावरून प्राचीन संस्कृति आणि देवतांचेही दर्शन घडेल.

If we survey the whole of the evidence on this subject we may conclude that a Great Mother Goddess, the personification of all the productive energies of nature, was worshipped under different names, but with a substantial similarity on myth and ritual by many people on Western Asia; (2) that associated with her, was lover, or rather series of lovers, divine or mortal, with whom she mated year by year, their commerce being deemed essential to the propagation of animals and plants, each in their several kind; and further, that fabulous union of the divine pair was simulated and as it were multiplied on by the real, though temporary union of human sexes at the sanctuary of the Goddess for the sake of, thereby ensuring the fruitfulness of the ground and increase of man and beast.' (Golden Bough, XXXI /P. 436, by Frazer)

गोल्डन बॉव या ग्रंथाचा कर्ता फ्रेझर याने आदिशक्तीच्या विश्वव्यापीपणाचा वरीलप्रमाणे निष्कर्ष काढला आहे. मृष्टीच्या जीवनक्रमात अनेक वस्तूंची उत्पत्ति व वाढ होत असते आणि ती फळोपादन शक्ती म्हणजेच आदिशक्ति होय, असे भासवीत असते. या शक्तीचे अनेक स्वरूपात जल, स्थल, वायु, पावण रूपात पूजन घडत असते. जो त्या फळोपादनाला कारणीभूत होतो, संगतीत राहतो, तोच तिचा प्रियकर होतो, मग तो दैवी असो अगर मर्त्य मानव असो. त्याचे एरुमेकांशी घनिष्ठ संबंध असणे हे मानसमृष्टि व वृक्षमृष्टि याच्या वाढीला जरूरीचे असते. कृष्टीतील हे कल्पित संबंधच सत्य आहेत असा वडेजाव करून

देवस्थानासारख्या देवाच्या निवासस्थानां मानवही सभोग करून प्रजोत्पादन करू लागला आणि तीच आदिशक्तीची इच्छा होय, असे दोंगीपणाचे प्रतिपादन करू लागला साराश आदिशक्तीची मूळ कल्पना तिची याद आणि मानवी जीवनात तिचे कार्यांचा अवतार कसा कसा होत गेला, याचे उत्तम चित्र मय कर्त्याने थोडक्यात रेखाटलेले आहे.

याच उदाहरण असे की, पूर्वी पाफोस (Paphos) या शहरी तेथील राजा सिनिरस याने आपल्या राजकन्या आणि अडोनिस देवाच्या बहिणी यांना याप्रमाणे धार्मिक वेश्या व्यवसाय करण्यास भाग पाडले होते अडोनिस हे राजपुरुषाचे नांव नसून ती त्याची पदवी होती याच्या मूळ पुरुषाने धान्य देवतेच्या सायजनिक् उत्सव प्रसंगी आपली मुर्गी मिरा हिंबरोर सभोग करूनच अडोनिसचा जन्म झालला होता याप्रमाणे अनेक राजकन्येच्या सभोगाच्या कथा उपलब्ध आहेत या प्रेमसंधानुळेच अडोनिसराजे जसे देवीचे पुजारी होते, तसे ते तच प्रियकरही मानले जात होते इजिप्त देशातही राजा हा देव मानला जात असल्याने त्याची पत्नी देवी मानली जाई 'Wife of the God' अथवा 'Mother of God' मानली जात असे

One fails to understand that men create their Gods in their own likeness and that when the creator is a savage, his creatures the Gods are savage also' (P 191)

फ्रेझर या मथकराचे वरील मत असे की, मानवच आपले देव निर्माण करतो आणि त्यामुळे प्रत्येक गुणधर्मात अथवा स्वरूपात ते त्या मानवाप्रमाणे असतात देवनिर्माता जर सुसंस्कृत असेल तर देव सुसंस्कृत असतील, जसे विष्णु लक्ष्मीचे चारतीत म्हणता येईल, पण निर्माताच जर रानटी असेल तर त्याचा देव त्याच्या आचारविचारावरहुकूम तयार झालेला असेल यामुळे काही देवता संस्कृत तर काही प्राकृत हा प्रकार निर्माण झालेला आहे

भारतीयसंस्कृतीत पार्वती ही शंकराची पत्नी मानलेली असली तरी ती भगिनीही मानलेली आहे तसेच मीरू पुराणात क्रोनस देवाने आपली पहिली वहीण वहीआ चरोचर विवाह केला तर त्याचाच पुत्र झेऊस याने आपली वहीण हिरा चरोचर विवाह केलेला दिसून येतो अशा गोष्टी का घडतात तर त्या वेळची राजकीय परिस्थिति तशी होती आणि ते चित्र देवतांचे संध्यात उमटलेले दिसते गादीचा वारसा आपल्याच रक्षाच्या कुळांत रहाणा, सरमिसळ होऊ नये म्हणून राजा आपल्या बहिणीबरोबर विवाह करा, भानुसत्ताक पद्धतीतून पितृसत्ताक पद्धतीमध्ये गादीचा वारसा चढवून घेण्याच्या वेळची ही परिस्थिति होती आणि देवादेवांचे संधावर

त्याचेच प्रतिबिंब पडलेले आपणाला दिसून येते. यानुळेच मानव आणि देवता यांच्या मध्ये बरेच साम्य काही वेळा दिसून येते.

मानवप्राणी राहत असलेल्या या भिश्वाची उत्पत्ति केव्हा झाली याचे निश्चित प्रमाण कोणीच खात्रीने सांगू शकत नाही. कोणी लक्षावधी वर्षे झाली असे म्हणतात, तर कोणी हा आकडा पाच कोटी वर्षांपर्यंत मागे नेतात. भूतलावर मानवप्राण्याची वस्ती केव्हापासून झाली याचीही निश्चित कालमर्यादा कोणाला देता येत नाही. यासाठी ख्रिस्तपूर्व अगर ताम्रयुगापूर्वीची माहिती गोळा करण्यासाठी पूर्वीची उत्खनने, ताम्रपत्र, गुहा, हाडाचे सागळे, पाषाणाची अस्त्रे यांचा सशोधना अभ्यास करावा लागतो. अपशेषाचे परिशीलन केल्यावरच तो ऐतिहासिक काळापर्यंत मानवाच्या प्रगतीचे टप्पे अनुमानाने सांगू शकतो. अशा अवशेषात हजारो वर्षापूर्वी चालत असलेल्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे प्रकार उपलब्ध झालेले आहेत. सुप्रसिद्ध सशोधक ई. ओ. जेम्स असे आर्जून सांगतात की, प्राचीन सांस्कृतिक कार्यक्रम ज्या श्रद्धेने अगर विश्वासाने केले जात होते, त्याच श्रद्धेने आणि आपुलकाने आपण त्यांच्याकडे पाहिले पाहिजे. हे कार्यक्रम वर्तमानकालाच्या निकषावर घासून त्यावर तार्किक भाष्य करणे सयुक्तिक नव्हे.

इजिप्त, मेसापोटेमिया, आशियामायनर, सिरीया इत्यादि प्रदेश हे प्राचीन संस्कृतींचेच भाग म्हणून समजले जातात. यामध्ये पर्शियाचे आखात, कॅस्पियन समुद्र, क्रीट बेटे, पूर्वेस सिंधुनदरे आणि पश्चिमेस उत्तर युरोप खंडाचा भाग येतो. या भागामध्ये आदिशक्तींची पूजा, वृक्ष वनस्पतींच्या वाढीच्या कालचक्रांशी निगडित असून पुरुषप्रकृतीचा देव हा त्या मायास्वरूप आदिशक्तीचा मुलगा म्हणूनच दाखविलेला आहे. आशियामायनरपासून मायसोनियन संस्कृतीपर्यंत काही स्थानिक परक ध्यानात घेऊनही असे म्हणता येते की, प्रत्येक ठिकाणी आदिशक्तीविषयक मध्यवर्ती कल्पना आणि शेतीविषयक उत्पादनात त्याची घातलेली सागड ही सारखीच दिसते. भारतामधील वैदिक धर्म सोडला तर इतर प्रमुखा इसाई, इस्लाम, यहूदी इत्यादि पथाची उत्पत्ति त्याच भू-प्रदेशात झालेली आहे. या धर्मांची वेदान्त-तत्त्वे, व श्रद्धावाढीची निर्मिति याच भागात झालेली असल्याने उपलब्ध साधनांच्या आधारे त्याचा चर्चा करून काही निष्कर्ष काढल्यास ते यथायोग्य होणार आहे.

या भागात प्राचीन शिल्पकलेतील अनेक नमुने उपलब्ध झालेले आहेत आणि त्यांवरूनच सांस्कृतिक गोष्टी व पुराणकथा यांचा उलगडा होण्यास मदतच होते. शिल्पकलेने पिनटलेल्या अनेक मोठमोठ्या गुहा उपलब्ध झालेल्या असून

त्यामधून जे आश्विपंजर उपलब्ध झालेले आहेत, ते पंचवीस हजार वर्षांपूर्वीचे असावेत असे तज्ञांचे मत आहे. पशूंचे आश्विपंजर ह्या ठिकाणी आपोआप जाऊन पडलेले नाहीत. उदरनिर्वाहासाठी मानवांनी ते पशु तेथे नेले असले पाहिजेत, म्हणजेच मानव आपली उपजीविका त्या काळी पशुपध्यांवर करीत असे, हे मानावे लागते. निऑक्स या फ्रान्समधील शहरी अर्धा मैल खोल असलेली एक गुहा आहे. तसेच टासकॉक्स या ठिकाणीही एक गुहा असून तिच्या भिंतीवर सुंदर चित्रे चितारलेली आहेत. सुमारे धीस हजार वर्षांपूर्वी या ठिकाणी एक जुने धर्मपीठ असावे, असे मानण्यात येते. एके ठिकाणी गेंड्याच्या युगुलांचे पुतळे खडकाला टेकून उभे केलेले आहेत.

'The numerous skulls and headless bodies that have been found in Palaeolithic and Neolithic sites suggest that the custom of cannibal feast was wide-spread and peristent'

अशा प्रकारच्या गुहांमधून धर्मकृत्ये चालत आणि नरवतीची प्रथा त्या वेळी प्रचारात होती, याचे दिग्दर्शन येथे होते. दहा सहस्र वर्षांपूर्वीच्या अश्मयुगामध्ये चित्रकला अस्तित्वात होती आणि ती भांड्यांवर चितारली जात होती, असे उपलब्ध अवशेषांवरून दिसून येते. टेपगवरा (निनेव्हजबळ) व टेलहसूना या ठिकाणी जे उत्खनन झाले, त्यामध्ये मिळालेली मातीची भांडी वरील विधानाला दुजोराच देतात. ते अवशेष असेही दाखवितात की, त्या काळी आदिशक्तीचा प्रसार भरपूर प्रमाणात झालेला होता.

'The goddess cult became the predominant influence, until at length she herself appeared in funerary architecture and its symbolism in her life.'

(Myths & Rituals in the Ancient Near East by E. O. James; हे संदर्भ, पृ. ३२, ३६, ११३, २४३, या ग्रंथातील समजावेत.)

इजिप्तमधील पिरॅमिड्स हे ख्रिस्ताब्द सुमारे तीन सहस्र वर्षांपूर्वी मृतांच्या स्मृति म्हणून उभारलेल्या आहेत. सकारा या ठिकाणी जे उत्खनन झाले त्यामध्ये भिंतींवर व चुन्याच्या दगडांवर अनेक लेख कोरलेले आढळले. त्यांवरून ओएसिस व इतर राजे लोक यांचा इतिहास समजून येतो. ओएसिस हा जरी देव मानला गेला असला, तरी तो एक सुधारणावादी राजा होता हे आपल्याला समजून येते. भारतामध्ये श्रीकृष्णाला देव मानीत असले तरी तोही एक राजाच होता. नरकामुराचा वध करून आणि त्याच्या वंदिवासात असलेल्या सोळा हजार

मुर्तीची सुटका करून, समाजाने पतिता अथवा व्यभिचारी ठरलेल्या त्या मुर्तीची निराह्वय होऊन त्याने एक मोठीच सामाजिक सुधारणा केली होती, असे म्हटले तर ते वाचगे ठरू नये. सगर राजाने गंगेच्या ओघाचा उपयोग करून घेतला, त्याचप्रमाणे या ओएसिस राजाने नाईल नदीच्या ओघाचा उपयोग करून घेऊन तेथे शेतकीव्यवसाय सुरू केला होता. हा राजा नूत्रा जर सीरिया प्रांतातील मानला तर तो स्वजातीय टोळ्या घेऊन नाईल नदीच्या खोऱ्यात आला आणि व्यवसाय सुरू केला. यास्तव त्याला आरामदेवता ना व पृथ्वीदेवता गैव यांचा नुलगा मानला गेले आहे कोणत्याही चांगल्या वृत्तीस विरोध करणारे समाज असतातच, या नियमानुसार त्याचा शत्रु सेथ (Seth) याने ओएसिसला त्याच्या या सुधारणांसाठी विरोध केला. इतकेच नव्हे, तर त्याचा खून करून त्याच्या शरीराचे मारीक तुकडे केले आणि ते नाईल नदीत फेकून दिले. परंतु या कामी ओएसिसची पत्नी इसिस ही त्याच्या मदतीला धावली आणि तिने त्याची सुटका केली. हाच ऐतिहासिक कथामाग इजिप्तमधील पुराणात अंतर्भूत करण्यात आलेला आहे. या मूळ गाभ्यावर निरनिराळ्या व्यक्तींनी आपापल्या मतांचे पूट चढविले असल्याने सांप्रत त्या काहीशा विकृत भासतात इतकेच ! परंतु पुराणातील कथा या केवळ काल्पनिकच आहेत असे मात्र म्हणता यायलाचे नाही !

वरीलप्रमाणे मेसापोटेमियामधील तानुहा इस्टर कथा, सिरियामधील मनाईट संस्कृतीच्या पुराणकथा, बॅबीलोन व मायसेोनियन पुराणकथा यांचा साक्ष्याने विचार केला असता असे स्पष्टपणे दिसते की, त्यांमधील त्या प्रांतातून आदिशक्तीचा प्रसार झालेला होता. माल्टा बेटात जी मदिरे उपलब्ध झालेली आहेत ती सुमारे ख्रिस्ताब्द तीन सहस्र वर्षांपूर्वीची असावीत असे संशोधकांचे मत आहे. या मदिरेत आदिशक्तीच्या मूर्ति असून त्यांमधील पुरुषप्रकृतीच्या देवताही आढळतात जसे सिविल अँटिस, अमोदिता अटॉनिस इत्यादि. मध्यपूर्वेतील ही देवतासंस्कृति इंग्लंडमध्येही गेलेली आढळून येते. डॉरसेट, अब्देयरी, नॉरफोक इत्यादि ठिकाणी सडूवर कोरलेल्या स्त्रीदेवतांच्या प्राचीन मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत

पुराण ग्रंथाचे श्रेष्ठत्व

आदिशक्तीचा उचार निरनिराळ्या देशांच्या पुराणग्रंथातून जास्त पहाण्यास मिळतो. परंतु हल्लीच्या वैज्ञानिक युगात प्रत्येक गोष्ट सत्याच्या निष्पादन घासून तिचा सरपणा पडताळून पाहण्याची विचारप्रणाली काही संशोधकांनी अवलंबल्यामुळे अनेक संशोधकांचा कल या पुराणग्रंथा सर्वांस्वी काल्पनिक असल्यात असे मानण्याकडे झुकलेला आहे. भारताचा पौराणिक इतिहास अनेक पुराणग्रंथांतून विखुरलेला आहे. अर्थात कालांतराने त्यात काही प्रक्षिप्त भाग समाहून घुसडला

गेळा नसेल, असे म्हणता येणार नाही. परंतु याचा अर्थ असाही खात्रीने नव्हे की, जुने पुराणमय हे विश्वासाई नाहीत. पाश्चात्य सशोधकांची यासंदर्भाची काही मते पहा

(१) एक रशियन सशोधक मॅन्निनोस्की म्हणतात, ' पुराणकथा या केवळ काल्पनिक भाकडकथा नसून पूर्वी मानव जेव्हा प्राथमिक रानटी संस्कृतीत वावरत होता त्या काळाच्या त्या सत्यकथा आहेत. त्या कथा म्हणजे आपण सांप्रत घाबत असलेल्या कादंबरी मथाचा प्रकार नसून प्राचीन काळी साक्षात घडलेल्या गोष्टींचा इतिहास आहे. जगाच्या आणि मानवाच्या चारित्र्यावर त्या कथा आजही आपले ठसे उमटवीत आहेत ज्याप्रमाणे इसाई धर्मपंथीय जनता आपल्या पवित्र वायव्य मधील जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय आणि स्वतः येशूचे मुळावरील शुद्ध माराचे वर्तन या कथा सत्य मानतात, तद्वत्च प्राचीन जडमयुगीन मानवाच्या त्या कथा सत्य आहेत अर्थात त्या कथा वर्णन करताना मानवी जीवनाच्या आवश्यक असणारी धार्मिक जीवनमूल्ये, सामाजिक कर्तव्ये, स्वकर्तव्यातील प्रामाणिकरुपणा आणि नित्य उत्पन्न होणाऱ्या दैनंदिन गरजा यांची सांगाडा घातलेली असते ही बंधने सत्य मानल्याने मानवी उत्कर्ष होण्यास मदतच होते. '

(२) दुसरे एक सशोधक मॅरेट म्हणतात, ' पुराणमथाचे काम म्हणजे मानवी कुतूहल पुरे करणे हे नसून मानवी श्रद्धा दृढ करणे हे आहे. सकेपेराचे समाधान करणे आणि त्याच्या निरर्थक प्रश्नांची उत्तरे देणे हे या मथाचे काम नसून भाविकाची श्रद्धा वाढविणे व ती दृढ करणे हे या मथाचे काम आहे.

(Faith, Hope & Charity in Primitive Religion, 1932, P 106)

पुराणमथाकडे पाहण्याची वाचकांची दृष्टि कशा प्रकारची असावी, हे दर्शविण्यासाठीच वरील दोन उतारे मुद्दाम घेतलेले आहेत आपल्या पुराणमथामध्ये जर श्रद्धा आणि विश्वासपूर्ण दृष्टीने आपण पाहिले तर त्यामध्ये प्राचीन इतिहासच आपल्याला सापडेल. त्यात त्या वेळच्या सांस्कृतिक चालीरीति आढळतील आणि त्याची उत्पत्ति कशी झाली हे आपल्याला समजून येईल.

देवता आणि ऋतु याचे संबंध एकमेकांशी निगडित झालेले आहेत. इजिप्त हा देश नाईल नदीच्या पाण्यावर अवलंबून असल्याने, त्या नदीचे पूर व पाण्याचे शोषून जाणे यावर वर्षारंभ अवलंबून असतो. तसेच धान्याची पेरणी व कापणी यावर काही इतर ऋतूची माडणी झाली ज्याप्रमाणे भारतामध्ये गंगा नदीचा प्रतिनिधि भगीरथ मानला जातो कारण त्यानेच पश्चिमाभिमुख प्रवाह खाली भारता-

कडे वळविला, तद्दत्तच नाईलचे खोरे सुपीक करण्याचा मान ओएसिस याच्याकडे असल्याने त्याला नाईलचा प्रतिनिधि मानण्यात येऊ लागले. यानुळे नदीच्या प्रवाशात अनुभूत त्याचे जन्मोत्सव अथवा पुण्यतिथी उत्सव साजरे होऊ लागले. धान्यपेरणी व कापणी हे कार्यक्रम आदिशक्तीच्याच इच्छेने होतात, असे मानल्यावर त्या त्या काळी देवतांचे उत्सव चालू झाले, ओएसिसची प्रतिमा करीतून एका ठराविक वेळी वर काढणे, ती सोन्याच्या मुर्तीत ठेवणे, त्यावर वाली व रेंती पसरणे आणि पाण्याचे सिंचन करून जाडपडाभर त्याच स्थितीत ठेवणे, तसेच चोविषाव्या दिवशी ती प्रतिमा पुन्हा खरीत ठेवणे, या कार्यक्रमावर भिन्ने पाहली जाऊ लागली. त्या चित्रांमध्ये जपळपास धान्याची कणसे अगर नाईल नदीच्या पाण्याचा प्रवाह दाखविण्यात येऊ लागला. या कार्यक्रमावरतच्या कथा पुराणात लिहिल्या गेल्या आहेत, सिरिया, मिस्र, यहुदी, वॅनीलोनियन संस्कृतींच्या व वर्षारंभीच्या कथा या अशाच ऋतूच्या आवारे लिहिलेल्या आहेत.

‘ Whether or not the mother Goddess was the first deity, the way of man devised her symbolism unquestionably is a predominant feature in the archaeological record of the ancient world of Western Asia, the Indus Valley and the Aegean cult. ’ (James, Page 113)

पश्चिम आशिया, सिंधुखोरे, इजिप्शियन संस्कृति इत्यादीमध्ये मानवजातीचे स्वरूप मानवाने प्रथम निर्माण केले हे जापल्याला अवशेषांवरून दिसून येते. पुढची पायरी म्हणून क्रमाक्रमाने पति असणे, मुले होणे इत्यादि नाती जोडण्यात येऊ लागली. प्रथम ही शक्तिरूपे कुमारी स्वरूपात मानली गेली. परंतु पुढे पुढे त्यांना पुरुष जोडीदाराची आवश्यकता भासू लागली. तेव्हा विवाहसमारंभ आले. मग मुलेप्राप्ती झाली ! भूमाता म्हणून ती धान्य व वनस्पति याची उत्पादक बनली, वनस्पतीची वाढ करणारी झाली. क्रमाक्रमाने फल आणि पुष्पदायी झाली. म्हणजेच एकच देवता निरनिराळ्या स्वरूपात मानली गेली. इनाना अथवा इष्टर ही देवता माता व पत्नी या दुहेरी भूमिनेत वावरू लागली. तसेच मॅग्नाडोलोरोसा ही या निनेह, नितू, अरुण इत्यादि नावाने ओळखली जाऊ लागली.

प्राचीन काळी राजा हा पृथ्वीपति यानला जात असे. लोकांच्या सुख-सोयीची व्यवस्था करणे हे काम उत्तम रीतीने पार पाडल्यावर त्याला सर्व साधनसंपन्न करणारी शक्ति ही राजाच्या अश्रयाने असते असे मानण्यात आले. ह्या अदृश्य शक्तीचे महत्त्व वाढविण्यासाठी राजे लोक तिला स्वर्गाची राणी, अंतरिक्षाची स्वामिनी, भू-देवता इत्यादि नावाने ओळखू लागले, या त्यांच्या सहवासामुळे

लोकांनी त्यांना एकत्र जखडून टाकले, देवतांचे विवाहसमारंभ राजेलोकांनी साजरे करावेत आणि त्यांच्या मिरवणुकी काढाव्यात. हा एक नित्याचाच प्रकार होऊन बसला. इजिप्तमध्ये हॅथोर व इसिस, सिरियामध्ये अनात व बाल, यहुदी पुराणात अशरोह व अशरोह या जोड्या आढळून येतात.

बरील अनेक कारणांसाठी सांस्कृतिक कार्यक्रमांमधून पुराणकथा अवश्य वाचल्या गेल्या पाहिजेत. विश्वाचे कोडे अद्याप घास्रज्ञानाही सुटलेले नाही. तेव्हा आपल्या पूर्वजानी ते कोडे उलगडण्यासाठी काय काय भगिथ प्रयत्न केले, याचे दिग्दर्शन या देवतांचा इतिहास पाहून होते. विश्वनिर्मितीच्या वेळेचा विस्मळीतपणा घालविण्यासाठी, अंधकाररूपी राक्षसांचा नाश करण्यासाठी, दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश करण्यासाठी प्रथम देव-दानव युद्धे झाली. त्यांची वर्णने पुराणात वर्णिली गेली. विश्वाची घडी बसविताना सत्प्रवृत्तींचा कसकसा विजय होत गेला आणि त्यापायून आजच्या मानवाला कसे मार्गदर्शन मिळेल ते पुराणवाचनाने समजते. तेव्हा तात्पर्य काय की प्रत्येकाला आपल्या धर्माच्या पुराणग्रथांचे वाचन करणे अतिशय आवश्यक आहे.

पश्चिम गोलार्धात अनेक संस्कृतींचा समावेश आहे, अनेक वंशांचा समावेश आहे. त्या सर्वांचा या ठिकाणी समग्र परामर्ष घेणे कठीण आहे. तेव्हा काही प्रमुख संस्कृतींचा विशेष ऊहापोह करून इतरांचा प्रोटक निर्देश करणे स्थलामागी अपरिहार्यच होणार आहे.

मिसरसंस्कृति

या भागातील मिसर देशाची संस्कृति फार प्राचीन मानली जाते. तेव्हा आपण त्या संस्कृतीचा इतिहास प्रथम पाहू. सनपूर्व सुमारे ४००० वर्षांपूर्वी ही प्रथम स्थापन झाली आणि इ. स. ५ व्या शतकात संपुष्टात आली. सुमारे ४॥ हजार वर्षे ही संस्कृति प्रामुख्याने गाजत होती. या देशातील मेमफॉस, टानिस-घहरी सन १८८३ साली उत्खनन झाले. हे संशोधन फिलडस पेट्री याने केलेले आहे. तसेच दुसरे एक संशोधक सर जॉन मॅसरेपो ह्यांनी उनास येथील मृतराजाचा पिरॅमिड उघडला, त्या वेळी काही गोष्टी दग्गोचर झाल्या. 'A Book of Dead' हा या संस्कृतीचा पुराणग्रंथ आहे आणि तो फार महत्त्वाचा समजला जातो. त्याप्रमाणे टेटोचा पिरॅमिड आणि पेपी येथील पिरॅमिन्स उघडले जाऊन त्यांची माहिती प्रकाशात आली. येथील सर्व अवशेषांचा विशेष अभ्यास केल्यावर संशोधकांना असे दिसून आले की, पिरॅमिन्स या कलाकृति खिरताब्द पाच सहस्र वर्षांपूर्वीच्या असल्यात, तसेच इतर ठिकाणी झालेल्या उत्खननात असे आढळून

आले की, मंदिराभोवती माणसांना राहण्यासाठी घरे बांधलेली असत, उत्तम रस्ते बांधलेले असून बाजूला पाणी वाहून नेण्यासाठी उत्तम गटारे होती. सिंधुसंस्कृतीमधील हराप्पा येथील उत्खननात ज्याप्रमाणे ह्या शहरातील बागा, चौक, बाजारपेठा इत्यादि आढळून आल्या, त्याचप्रमाणे या ठिकाणीही आढळून आल्या आहेत. एका राजाच्या राजवाड्यातील दिवाणखान्याचा आकार तर ४२३ x २३४ फूट इतका होता. भिंती चुन्याने रंगविलेल्या असून त्यावर द्राक्षांच्या वेळीचे चित्रण होते. मंदीराचे प्रवेशद्वार खुजे असून गाभान्यात दाट अंधार असे.

या संस्कृतीमध्ये वृक्षदेवतांची पूजा केलेली आढळते. ही संस्कृति पंच-महाभूतात्मक देवतानाही मानीत होती. त्याचप्रमाणे या संस्कृतीत पशूंचीही पूजा केली जात असे, हे त्याच्या पशुमुखी देवतावरून कळण्यासारखे आहे. त्यांच्या पशुमुखी देवतांची ही प्रतिके पहा.

घास्टदेवी—मार्जारमुखी; सेत्रेकदेवी—मगरमुखी
रा देव—ससाणामुखी; अनुबिसदेव—कोल्हामुखी इ० इ०.

पिरेमिड्समध्ये जे काही देवतांचे अवशेष मिळाले आहेत, त्यावरून काही देवता वेडकमुखी, सर्पमुखी व काहींचे चेहरे चतुर्भुज असे आढळून आले आहेत. काही संशोधकांचे तर असे म्हणणे आहे की, गार्ई व बैल यांची पूजा करण्याची पद्धत आर्येतर संस्कृतीत फार पूर्वीपासूनच होती. वेदकाळी इन्द्र-वरुणाना गार्ईचा बळी दिला जात असून आर्येतराना हे आवडत नाही, हेही आर्यांना ठाऊक होते. गार्ईसारखी शिंगे असलेली देवता भिस्तरसंस्कृतीमध्ये आहे. अथर्ववेदामध्ये 'गोहत्या हे पाप आहे, गोहत्या करू नये.' हे प्रथमतःच नमूद करून ठेवलेले आहे. ह्यावरून संशोधकांचे असे मत झाले आहे की, गार्ईला असलेले पात्रिच्य आर्यांनी इतरांकडून उचलले आहे, आणि ते तिचे पात्रिच्य आजतागायत त्यांनी कायम राखिले आहे. पण भारतीय संस्कृतीचा इतिहास पाहिला तर हे तरे वाटत नाही.

पक्ष्यांना महत्त्व का ?

या संस्कृतीमध्ये आत्म्यासंबंधी विवेचन आणि संशोधन झालेले होते व त्याच्या स्वरूपाबद्दल निरनिराळे विचार प्रचलीत होते. देवादिकांची वंस्ती

१ टीप—भारतात सूर्य, रवि या नावाने ओळखला जातो, त्या शब्दाचा अपभ्रंश असाना.

अंतराळात असते. पक्षी हा आपल्या पखाद्वारे अंतराळात उडतो. पर्यायाने तो कदाचित देवलोकाप्रत देखील पोहोचू शकतो, किंवा तो देवांच्या सान्निध्यातच वावरत असतो. यामुळे त्यांनी अशी कल्पना केली की, मानवी आत्मा हा देखील एक पक्षीच असून त्या रूपाने तो देवलोकात वावरू शकतो. देवाचे वास्तव्य अंतराळात असते. तेथे ते कायमचे राहातात, म्हणजे त्यांनाही पंजाची आवश्यकता असलीच पाहिजे. या समजुतीमुळे देवाना अगर या ठिकाणी राहणाऱ्या अन्य योनीतील प्राण्यांना पण दाखविले गेले आहेत. याच संस्कृतीत केवळ अशी समजूत होती असे नव्हे, तर अमेरिकेत रेडइंडिअन लोकांचीही धारणा अशीच होती नि अजूनही आहे की, पक्षी हा मानवाच्या मृत्यूनंतरचे दृश्य स्वरूप आहे. व्हर्जेनियामधील चौहाटन वंश असे मानतो की, त्याच्या जमातीचा प्रमुख त्याच्या मृत्यूनंतर पक्षीरूपाने त्याच्यामध्ये वावरतो. अझेटिक वंशाची अशी समजूत आहे की, युद्धात वीराचे मरण प्राप्त झालेला योद्धा भुंगा वून निरनिराळ्या फुलातील मधुरस चाखून उत्तम गतीस जातो. ब्राझीलमधील घोरोस वंश असे मानतो की, मृत्यूसमयी आत्मा स्वप्नामधून शरीराच्या बाहेर जातो आणि पक्षीरूपाने जगात वावरतो. ब्रिटिश कोलंबियामधील विलिक्विला इंडियन वंशाचे म्हणणे असे की, मानव शरीरातील आत्मा मानेजवळ मरणक्यात असलेल्या एका अंड्यात असतो. जर हे अंडे फुटले आणि आत्मा बाहेर गेला तर मानव मृत्यू पावला असेच समजतात. मलेशिया, बोहेमिया व मॅलेनेशिया येथील जनतेची धारणा अशी की, जादुगार-लोक जहाजाची टेहळणी करण्यासाठी त्याचा आत्मा समुद्रावर पाठवितात. आर्यसंस्कृतीमध्ये शरीर व आत्मा हे निरनिराळे परंतु परस्परपूरक कल्पिलेले असून शरीर नष्ट झाले तरी आत्मा कायम राहतो असेच मानले आहे. पुन्हा मानवयोनी प्राप्त होईपर्यंत तो आत्मा पंचमहाभूतामध्ये विलीन न होता निरनिराळ्या चौऱ्याशी लक्ष योनीमध्ये वागून असतो. तेव्हा सर्वांचा साकल्याने विचार केव्हास शरीर व आत्मा हे सर्वच संस्कृतींनी निरनिराळे मानलेले आहेत आणि माणसाचे शरीर नष्ट झाले तरी आत्म्याचे आस्तित्व कायमच राहते असेच सर्वांचे म्हणणे दिसते. शेवटी 'जात्मा अमर आहे' याबद्दल सर्वांचेच एकमत दिसते.

सनपूर्व चार सहस्र वर्षे इजिप्शियनसंस्कृति प्रथम नाईल खोऱ्यात स्थापन झाली व सुमारे इसवी सनाच्या पाचव्या शतकात संपुष्टात आली. याचे प्रमुख कारण म्हणजे पूर्वीचे सूर्यपूजन व नंतरचे ओरिंसीसपूजन यामध्ये द्वंद सुरू झाले व हेलिओपोलीस येथील प्रमुख सूर्यपीठाचा पराभव झाला व सूर्यसंस्कृति नष्ट झाली.

दोन संस्कृतींमधील मत्सर व हेवेदावे हेच संस्कृति न्हास पावण्याचे कारण होय. त्यांना समन्वय साधता आला नाही.^१

या संस्कृतींमधील देवतांची ही पार्श्वभूमि पाहिल्यावर त्यातील काही प्रमुख देवतांचे प्रोटो व वर्णन पाहू या. यातील अनेक देवतांचे विस्तार वर्णन याच मंथात अन्यत्र वाचावयास मिळेल.

इसिस

इजिप्तमधील मूळ आद्यशक्तीची ही देवता. इ. स. पूर्व १७०० व्या वर्षी ती इजिप्तमध्ये होती. पण कालांतराने ती ग्रीस व रोमन भागांत गेली. इसाई धर्माची ही प्रमुख विरोधक देवता मानली गेली आहे. ती सेव (पृथ्वी देवी) व नत (आकाश देवता) यांची मुलगी होय. असिरिस हा तिचा पति (असिरिस पहा) व त्यापासून तिला तीन मुलगे झाले. त्याची नावे ओसिरिस, होरस व सेट अशी होती. पण पहिला मुलगा ओसिरिस त्याचीही ती बायको मानली गेली आहे. (जेम्स कोश ७/४३४). ही मूळ लिबियन उत्पत्तीची देवता असेही कोणी मानतात; पण आता ती इजिप्शियन लोकांची प्रमुख देवता मानली गेली आहे. ती लोकांच्या पिश्यामास अत्यंत पात्र अशी होती. प्रेम करणारी पत्नी, भूगर्भ देवाची, पत्नी जलप्रलय करणाऱ्या देवाची पत्नी, पितराना अन्नपाणी पोहोचविणारी व नाईल नदीला पूर उत्पन्न करणारी अशी ती मानली गेली आहे. सती जगर सेत असेही ह्या देवीचे नाव होते. जलप्रलयाने सर्व शेताभातांना पाणीपुरवठा करणारी म्हणून तिला ऍकेत असे म्हणत. ती नुसतीच जलदेवता नसून, पृथ्वी, धनधान्य व आकाशातील उडुगणांची तिला देवता मानीत. ह्या देवीचे स्त्रीस्वरूप गिधाडासारखे, मस्तकावर शिरस्त्राण व पोपीरस झाडाचा दंड हातात धारण केलेली व काही वेळा मस्तकावर शिगे असलेली असे दाखविले जाते.

(जेम्स कोश, १२/७७१)

ह्या देवतेची नित्रे इजिप्तमधील तांब्याच्या नाण्यांवर आढळून आली आहेत. इ. स. पूर्व २० वर्षांच्या एका नाण्यावर ह्या देवतेचे स्वरूप विवस्त्र,

१ टीप—या संस्कृतींमधील हेवेदावे जसे संस्कृति नष्ट होण्यास कारणीभूत झाले, तसे ज्यू धर्मांमध्ये याहवे यांनी इतर पंथीयांवर असाहकार केला. 'Thou shalt have now other God but me' अहुरमज्द याने अमान—रे यरोवर आणि मार्डुक—ब्रेल याजरोवर असाहकार केल्याने त्या संस्कृति बुडाल्या. भारतीयांनी शैववैष्णव पंथीयांमध्ये जसा समन्वय साधला तसे त्यांनी न केल्याने संस्कृति बुडाल्या.

मांडीर मूल घेतलेले, व होरसला स्तनपान करीत असलेली, असे दाखविले असून कलेच्या दृष्टीने हे चित्र जरा वेदवच वाटते (न्यूमन, चि. २८). दुसऱ्या एका चित्रात ती राजाच्या मांडीर बसलेली आहे. आणखी एका चित्रात ती डुकरावर पाय पसरून बसलेली व हातात अद्भुत थिडी धारण केलेली अशी आहे व त्या ठिकाणी डुकर हे स्त्रीत्वदर्शक रूप अगर पशूची चिन्हे दाखविणे हा उद्देश दिसतो. एके ठिकाणी तिचे सर्व शरीर सर्पवेषित दाखविले आहे (न्यूमन, पा. १४४). लाजवर पसरलेले पंख हे त्या देवीचे वैशिष्ट्य, दुसऱ्या एका चित्रात दाखविले असून त्या स्वरूपातच ती आपला पति ओसिरिस ह्याला भेटते, पंखाखाली झाकते, आश्रय देते. तशीच ती सर्व मानवानाही आश्रय देते अशी लोकांची श्रद्धा आहे. तिच्या हातात गुलाबाचे फूल असते (न्यूमन, पा. २२२).

ह्या देवीमध्ये अनेक गुण दाखविले आहेत. स्वर्गदेवता, उड्डुगणाची माता, माया, प्रकृतीची जननी, सहाशी जीवनाची रक्षणकर्ती, सागराची तारा, मातरडोलोरसा, दुःखी जनाचे सात्वन करणारी, मानवी जीवनाची रक्षणकर्ती इत्यादि तिचे वर्णन केले जाते. ह्या सर्व बहुगुणानुळे सर्व संस्कृतींमध्ये तिला स्थान मिळाले असून ती लोकप्रिय झाली आहे. ही देवता अनेक नावांनी ओळखली जाते. कधी ती पद्मा—निजिजन संस्कृतीत सर्व देवांची माता, अथेनिथन—मिनव्हा अगार अथेनी, सायप्रस-व्हानस, फ्रेटन—दित्ते तिना, सिमली—प्रोसरफीन, एट्रिशिन—डिमिटर इ० तिच्या ह्या अनेक नावानुळे तिला अनेक नावांची देवता असे म्हणण्याचा प्रघात पडला आहे. (इ. ओ. जेम्स, पा. १८०)

नेपथिस

ओसिरिसचा शत्रु सेम ह्याची ही जोडीदारीण सेन व नाट यांची ही मुलगी होय. तसेच 'अनुवस' या देवीची ती माता होय. इसिस ही तिची वहीण असून तिच्याबरोबर ही जास्त निष्ठेने वागत असे. तिच्या नवऱ्याने ओसिरिसचा खून केल्यावर त्याच्या प्रेताचे तुडडे जमा करण्यात तिने इसिसला मदत केली आहे. तिची आटूति दाखविताना तिच्या मस्तकावर एक टोपली आणि एक घर दाखवितात. ती जरी इसिसला मदत करी, तरी स्वभागतः ती दुष्ट प्रवृत्तीची आणि लाचस्राज होती. म्हणजेच हा तिचा स्वभाव इसिसच्या स्वभावाच्या अगदी उलट होता. काही वेळेला या देवतेला मृत्युदेवता मानले आहे.

मात (Maat)

ही एक सूर्यदेवता होय. देवाची बोट जेव्हा पाण्यातून प्रथमच वर आली, तेव्हा मात ही देवता त्या बोटीत होती. यास्तव ती एक आद्यदेवता मानली गेली

आहे. वक्तशीरपणा हा सूर्याप्रमाणेच तिचाही एक नैसर्गिक गुण असल्याने तिला सूर्याची कन्या मानले आहे. तिचे स्वरूप दागप्रिताता तिच्या मस्तकावर शहामृगाची पिसे लोचलेली दागप्रितात. याचा अर्थ असा की, सर्वत्र समतोल दृष्टीने पाहणारी ती एक न्यायदेवता आहे. याच कारणासाठी मात या शब्दाला असा अर्थ प्राप्त झाला आहे की, मात म्हणजे सत्य अथवा गरी गोष्ट. बेचाळीस सभासदाच्या न्यायालयात बसून ती सर्व मानसांच्या पापपुण्याचा निर्णय करित असते.

मत (Mut)

रा या सूर्यदेवतेची ही पत्नी असून तिला एक मातृदेवता मानले आहे. ही देवी गिधाडनुसत असून तिच्या दोन्ही बाजूंना पंख आहेत आणि हातामध्ये पापरिसृष्ट्याचा दंड धारण केलेला आहे. सूर्याबरोबर तिचे गमन होत असल्याने तिने अनेक लहानसहान देवतांचे भक्षण केलेले आहे. अन्न व येथे या गात्री या देवतेची प्रमुख स्थाने आढळतात. या मंदिराच्या उत्तर दिशेला तिचा पति रा देव (सूर्यदेव) ह्याचेही मंदिर आहे. हे मंदिर ख्रिस्ताब्द १४५० साली राजा जमेन हेटप (तिसरा) ह्याने उभारले आहे. मार्गाच्या प्रवेशद्वाराचे अनेक सिंहाकृति ओळीत उभ्या केलेल्या आहेत. अतराळामधील ती राणी मानली असल्याने इजिप्त देशातील अनेक राण्या आपल्या झग्यावर या देवतेचे मुखवटे उठवून घेत असत. ही एक न्यायदेवता होती. राजे लोक न्यायदान करताना ते देवीचे मुकुटातील पिसाळडे लक्ष देत ज्या पक्षकाराकडे ते पीस कलले जाई, त्याचा पक्ष ररा समजून न्यायनिपाटा होत असे.

वास्त

प्राचीन काळी या संस्कृतीमध्ये मार्जारपूजा करणारे नाही लोक होते. त्यांनी ही देवता निर्माण केली मार्जाराला सूर्याच्या उन्हात बसणे पार जायडते, म्हणून देवीला हे नाव प्राप्त झाले असावे. काही वेळा सूर्यदेव रा आणि सेसमठ या देवीबरोबर बसवितात आणि मग त्या तिघांची त्रिमूर्ति बनते. या देवीचे मुख जरी मार्जारासारखे असले तरी तिचे शरीर मानवी असून पानेतून दोन बाजूला पंख फुटलेले आहेत. मानेच्या भागातून दोन्ही बाजूंना दोन गिधाटाची मुखे बाहेर आलेली दागप्रितात. या देवीचा पुत्र सेनर हा चंद्रदेव मानला जातो. बुआस्तिस येथे देवीचे मंदिर होते.

हॅथोर

प्रारभी ही देवता गायीच्या स्वरूपात पृथ्वीला जात होती. परंतु कालांतराने तिच्या स्वरूपात फरक पडत गेला व शेवटी तिला स्त्रीस्वरूप प्राप्त झाले, परंतु तिचे शिंग मात्र कायमच राहिले. दोन्ही शिंगाच्या मध्यभागी चंद्रकोर असते. आपण नेहमी पूर्ण चंद्रविंगामध्ये हरिणाकृति व त्याचा लांबसडक शिंगे पाहतो. या देवीलाही शिंगे असल्याने तिला प्राबुल्याने चंद्रदेवता मानले गेले. काही लोक तिला सूर्याचे नेत्रच समजतात. ती पाताळलोकांवर अधिकार गाजविणारी आहे. काही वेळा तिला रा या सूर्यदेवाची माता, पत्नी व कन्याही मानतात. याचे कारण असे देतात की, ज्या वेळी सूर्योदयापूर्वी चंद्र उगवला असेल त्या वेळी ती माता होय. सूर्यानंतर चंद्र उगवला म्हणजे ती त्याची पत्नी होय आणि सूर्योदयानंतर चंद्र उगवला म्हणजे ती कन्या होय. इजिप्त पुराणग्रंथात या देवीचे अनेक गुण वर्णन केलेले आहेत. ती जरी चंद्रदेवता असली तरी ती अतरिक्षदेवता, पूर्व व पश्चिम दिशांची देवता, विश्वदेवता, वनस्पति अथवा धान्यवर्धन करणारी देवता इत्यादि भूमिमातूनही वावरते. उत्तर इजिप्तमध्ये डेरेराह या ठिकाणी या देवीचे मुख्य ठिकाण असून त्या ठिकाणी एकूण सात हॅथोर देवतांचे पूजन होई. काही वेळा हिला सती देवता म्हणतात. फोनेशियन वशाची फलोत्पादक आणि वैषयिक प्रणयाची ही देवता होय. सेमेटिक वशाच्या इस्टर समान ही मानली जाते. काही संस्कृतींनी या देवीला चंद्रदेवता मानलेली असल्याने ती सिलेनी अगर आर्टिमिस समजली जाते (वेबस्टर शब्द कोश). हिटाईट संस्कृतीमध्ये हीची मूर्ति होती.

अॅस्टाटॅ

या देवीचे नाव अॅस्टाटॅ ऊर्फ केडेश ही सिंहवाहिनी असून तिच्या मस्तकावर टोप, हातात कमळाचे फूल व नागपाश असून ती नेहमी विवस्त्र असे. ही वैषयिक भावनाना चेतविणारी असून वंशवर्धन हे तिचे प्रमुख कार्य होते. या देवीचे प्रतिक हॅथोरप्रमाणे शिंगे असलेले अगर पश्याच्या चोचीप्रमाणे मुख असलेले दासवीत (वारनर शब्दकोश). सनपूर्व १३ व्या शतकातील एक सोन्याचा शिक्का सापडला असून त्यावर या देवतेचे चित्र आहे. त्यामध्ये ती कुश, विवस्त्र, रुद चेहरा, हातांमध्ये पुष्पगुच्छ व वक्षःस्थलावर सर्प रुळलेला दागविला आहे. (जेम्स धर्मकोश)

आसिरिस

असिरिस नावाचा देव पूर्वी इजिप्तमध्ये होता. हे नाव पूर्वी नाईल नदीलाही होते. ह्याला विजय व धान्य-देवता मानीत. ह्या देवाने शेजारचा प्रांत जिंकून घेतल्यावर त्या प्रांतातील इसिस हिच्यानरोवर विवाह केला. इसिस ही असिरिस याची प्रथम वहीण व नंतर पत्नी ह्या दोन्ही नात्याने होती. भारतीय

पुराणात अदिति व दक्ष यांचे नाते असेच दाखविले आहे. ह्या देवीने सर्व कायदे-कानून बनविले. अशिरिस याचा सेट नावाचा एक भाऊ होता. तो स्वभावाने अतिशय दुष्ट होता. त्याने अशिरिस ह्याला मारून नाईल नदीत फेकून दिले. इतकेच नव्हे तर नंतर ७२ मित्रांच्या साहाय्याने त्याने त्या प्रेताचे तुकडे तुकडे करून ते सर्व दिशांना फेकून दिले, (भारतीय पुराणात असेच शादस्य आढळते. ते म्हणजे विष्णूने सतीच्या प्रेताचे तुकडे करून सर्व दिशांना फेकले आणि त्यापासून शक्तिपीठे तयार झाली.) परंतु अशिरिसची पत्नी इसिस हिने ते सर्व तुकडे गोळा केले. नंतर मृताला जिवंत करण्याची संजीविनी विद्या तिने शिकून घेतली आणि पतीला जिवंत केले. त्यानंतर ह्या जोडप्याला होस हा मुलगा झाला. (ऋग्वेदकालीन इतिहास, सहस्रबुद्धे, पा. ६)

सप्तमातृका

आर्यसंस्कृतीप्रमाणे या संस्कृतीमध्ये सप्तमातृकांचे पूजन होत असे. त्यांची नावे अशी— प्रोथिसमिया, देरव्होमिया, निस्काम, मेरिआ, मॅथोनिआ, मेट्रेस व क्कद्रिव्हीआ. या सप्तमातृका पूर्वी ब्रिटन देशात आणि फ्रान्समधील कोलोन शहरी पूजिल्या जात होत्या. केल्टिक व ट्यूटेनिक पंथांत त्यांचे आस्तित्व पूर्वापासूनच होते. या संस्कृतीमध्ये (E.L.) एल ही अश्वरे देववाचक आणि (ELAT) एलाट ही अश्वरे ऋदेवतावाचक म्हणून वापरली जातात. उपलब्ध पुराव्यावरून असे दिसून येते की, भारत व मिस्र देश यांचे घनिष्ठ संबंध फार प्राचीन काळापासून आहेत. राजा ओसिरिस आणि रोम शहरचा राजा बॅक्स यांनी दक्षिण भारताचा दागरथी रामराजाप्रमाणे प्रवासही केला होता, असे मानण्यात येते. इजिप्शियन भाषेत राम याचा अर्थ ' HIGH ' म्हणजेच उंच असा केला जातो. उंच म्हणजे पिरॅमिड असेही कोणी पुढे जाऊन आपले तर्क चालवितात. सध्या दक्षिण भारतामध्ये लिंगायत समाज ज्याप्रमाणे आपल्या गळ्यात चांदीच्या छोट्याशा पेटित ठेवलेले शिवलिंग घालतो, तद्वतच प्राचीन काळी इजिप्तमधील स्त्रिया चिनीमातीचे लिंग वापरीत असत. दक्षयज्ञाच्या वेळी सतीच्या शरीराचे ज्याप्रमाणे श्रीविष्णूने आपल्या सुदर्शन चक्राने तुकडे केले, त्याप्रमाणेच सेयने ओसिरिसच्या शरीराचे तुकडे तुकडे करून ते नाईल नदीमध्ये फेकून दिले. गंगानदीचा उगम जसा श्रीशिव्याच्या जटेतून झाला तसाच नाईल नदीचा उगम ओसिरिसच्या जटेतून झाला असे मानतात. ही इतकी माहिती उपलब्ध असल्याने डॉक्टर श्री. व्यं. केतकर म्हणतात की, ' ओसिरिस व दक्षयज्ञकथा याबाबत संशोधन व्हावयास पाहिजे ' !

वॅविलोन संस्कृति

वॅविलोनिअन संस्कृति—ही अत्यंत प्राचीन संस्कृति समजली जाते. सध्याच्या इराणच्या आखाताच्या मुखाजवळ वॅविलोन हे शहर निम्नूर शहराच्या वायव्य दिशेला वगलेले होते. सुफाटिस व तैमिस या नद्यांच्या दोन्ही वाजूंना ही संस्कृति वसलेली होती. त्या काळी हे साम्राज्यही होते. सनपूर्व १७५० चे सुमारास इराण देशातील कर्नाईट जमातीने बंड करून येथील पूर्वांच्या सत्ती राजवटीकडून या प्रदेशाचा ताबा घेतला आणि तो सनपूर्व ७०० पर्यंत म्हणजे सुमारे हजार वर्षपर्यंत टिकविला. हीच वॅविलोन संस्कृति मानली जाते. शंभर वर्षांच्या आपसातील यादवी युद्धामुळे ही संस्कृति शेवटी सिरियस राजाने बुडविली, असे सर अर्नाल्ड टायन्बी या इतिहासकाराचे मत आहे. भारतामधून वॅविलोन शहरी खुष्कीच्या मार्गाने व्यापार चालत असे, तसाच तो जलमार्गानेही चालत असून याच बदरानी युरोप आणि भारत याचा संबंध जोडलेला होता. सनपूर्व सुमारे चार सहस्र वर्षे सेमेटिक या वंशाने या प्रदेशावर स्वारी करून तो कागीज केला होता. या साम्राज्याची व्याप्ति पूर्वेला इराणचे जागतात व पश्चिमेला भूमध्यसमुद्र येथपर्यंत होती. या प्रांती स्थायिक झाल्यावर त्यांनी शेजारच्या सुमेरिअन राष्ट्रांची संस्कृति जशीच्या तशी उचलून सारे व्यवहार सुरू केले.

शहरातून पक्क्या सडका बांधणे, पिट्याचे रस्ते तयार करणे, इजिप्त व अरबस्तान यांच्यातून जलमार्गाने व्यापार करणे आणि त्यासाठी मोठमोठी लाकडी जहाजे बांधणे, शत्रुस्थणार्थ शहरांना चौफेर तटबंदी करणे, देवाळये बांधणे इत्यादि अनेक सुधारणा त्यांनी आपल्या वेळी केल्या. समाजधारणेसाठी भारतात मनूने जशी मनुस्मृति तयार केली, तद्वतच त्यांच्या हम्मूराबी राजाने एक कायदासंग्रह तयार केला. त्याला आज 'हम्मूराबीचे कोड' असे संबोधिले जाते. जमिनीची मालकी, विभागणी, टपाल, काळवे, व्यापारी सवलती, मालक-नोकर-संबंध इत्यादि अनेक प्रिषयांची माहिती हा संग्रह वाचल्यावर कळून येते. त्या काळी समाजव्यवस्था किती सुधारलेली होती हे देखील आपल्याला दिसून येते.

कालांतराने सनपूर्व ११ व्या शतकापूर्वी असिरियन सेमेटिक लोकांनी वॅविलोन साम्राज्यावर स्वारी करून त्याचा विध्वंस केला आणि आपली नवीन राजधानी निनवे या शहरी स्थापन केली. हे नवीन साम्राज्य पुढे अलेक्झांडरने बुडविले.

(ऋग्वेदकालीन इतिहास, चिं. ग. काराकिर, पृष्ठे ३२-३३)

सनपूर्व सुमारे चार सहस्र वर्षांपूर्वीचा तामुझपुराण या नावाचा एक ग्रंथ उपलब्ध आहे. तसेच गिलगामेश या नावाचाही एक पुराणग्रंथ अस्तित्वात आहे.

त्यावरून या संस्कृतीवद्दल बरीच माहिती फळून येते. गिलगामेशपुराण तर शिलालेखांसारखे मोठमोठ्या पाषाणांवर कोरलेले होते आणि त्यापैकी १२ तुकडे मिळालेले आहेत. या पुराणाप्रमाणे सागरदेवता इआ (EA) हिला ते आपसु म्हणतात. (' अप्सु मे सोमो अब्रवीत् ' हे एक वैदिक सूत्र आहे.) हिचे दुसरे नाव शिगरम असे असून अखिल विश्वाची व जलाची उत्पत्ति या देवीने केली असे मानले जाते. अनु + एनलिल + इआ ही त्यांची त्रैमूर्ति होती. अनु (अनुमती) देवीची नुलगी नानी असून तिला काही वेळा नाना म्हणून संबोधित. उरुक या शहरी तिचे मंदिर होते. कालांतराने ती इस्टरमध्ये विलीन झाली.

भारतामध्ये इंद्राने वृत्राला ठार मारल्याचा कथाभाग जसा आहे, तसाच तो इतर संस्कृतीमध्येही थोड्याफार फरकाने आढळतो. इजिप्तमध्ये ' अपेप ' (APEP) या महाभयंकर सर्पाने रा आणि होरस या सूर्यकुलोत्पन्न योद्ध्या-बरोबर युद्ध केले. चीनमध्ये एक मोठा सर्परूपी दैत्य सूर्यदेवाला गिळून टाकीत असल्याचे वर्णन मिळते, तर उत्तर अमेरिका व ऑस्ट्रेलिया या देशांच्या संस्कृतीत सर्पाची जागा वेडकाने घेतलेली आढळते. या संस्कृतीमधील जोना (JONAH) ही अंधाराची देवता एकदा प्रवास करीत असताना तिचे जहाज सागरामध्ये बुडाले. तेव्हा अनेक दिवस ती माशाच्या उदरात वास्तव्य करून नंतरच वर आली. हर्क्युलस हा देव याचप्रमाणे माशाच्या उदरात तीन दिवस राहून मग पृष्ठभागावर आला होता. भारतीय पुराणातमुद्रा भगवान शंकर पार्वतीला गुह्यज्ञान सागत असताना ते चोरून ऐकण्यासाठी भगवान विष्णु माशाच्या उदरात लपून बसले होते आणि पुढे मच्छिंद्रनाथ या नावाने वारू लागले, ही कथा सर्वत्रुतच आहे.

या संस्कृतीमधील दुसरी एक देवता-नेवो-ताश्मीत याचा शिक्का उपलब्ध झालेला असून तो सनपूर्व सुमारे ४५०० ते ३५०० वर्षापूर्वीचा असावा असा संशोधकांचा अंदाज आहे. नेवोचे मुख पसरलेले, तर ताश्मीतचे कान भयंकर मोठे दाखविलेले आहेत. या जोडप्याने जंगली जनावरे आपल्या हातानी धरलेली आहेत.

ज्योतिषशास्त्राचा उगम आणि अंतराळामधील तारे व ग्रह याचा अभ्यास साधारणतः अफेडिअन संस्कृतीच्या वेळी झालेला असावा. बॅबिलोनमध्ये या शास्त्रांतील तीच आद्यसंस्कृति मानली जात होती आणि त्याची वाढ या संस्कृतीने केली. सूर्य आणि चंद्र याना देवता मानले गेल्यामुळे साहजिकच इतर महानाही देवत्व प्राप्त झाले. सूर्य आणि चंद्र हे अंतराळामध्ये फिरत असल्याने अग्नी

कल्पना केली गेली की, देवाचे कायमचे वास्तव्य अतराळात म्हणजेच स्वर्गात जाई सूर्याच्या भ्रमणाचा मार्ग तो जनुदेवाचा मार्ग होय. तेव्हा इतर लहान-सहान देवही त्याच पोऱळीत राहात असले पाहिजेत त्यांना जी नावे आहेत ती पुढीलप्रमाणे

गुर-मेरोटाफ,^१   शुन-इस्टर,
 भगळ-मार्स,^२   बुध-नेवो,
 शनि-निनिम्न, इत्यादि, इत्यादि.

या सस्कृतीमधील ग्रहाची नावे पुढे हेलिनिस् आणि रोमन सस्कृतानी घेतली असली पाहिजेत या सस्कृतीमधील इस्टर, त्याची अनोदिता झाली, डायना इफिसस झाली जनेक परक भाषा आणि प्रातपरत्वे झालेले आढळून येतात अनु हा ध्रुवतारा, वेल् हा विपुलवृत्तापरचा तारा, आ हा दक्षिण ध्रुवतारा असे प्रॅपिलोनिअन सस्कृति मानीत असे भारतामध्ये ज्याप्रमाणे सूर्याचे भ्रमण सात घोड्यांच्या रथामधून होते असे मानले जाते, तद्वतच या सस्कृतीमध्येही मानले जात होते वार्षिक पचास चंद्राच्या गतीवर आधारलेले असे महिन्याची नावे त्या त्या समयी उत्पन्न होणाऱ्या धान्यावर आधारित ठेविली गेली. ते महिने जाकाशातील एकाद्या ग्रहाच्या अधिपत्याखाली दिलेले आढळून येतात. त्याच्या वर्षाचा पहिला महिना निज्ञान हा अनु अथवा वेल त्याच्या अधिपत्या खाली दिला गेला दुसरा महिना आयर हा आ ह्याच्या अधिपत्याखाली गेला तिसरा सिवान हा महिना चंद्राच्या अधिपत्याखाली दिला आणि सहापासून बारापर्यंतचे सर्व महिने क्रमाने इस्टर, गामस, सूर्य, नेरगल, नेवू, रामन, जन्र इत्यादि देवतांच्या अधिपत्याखाली गेले आश्चर्य मानण्याइतकी गोष्ट हीच की, कोणत्याही स्त्री देवतेला यामध्ये स्थान मिळालेले नाही ग्रहांना प्रात झालेले हे देवपण पुढे इतर सस्कृतींनी अनुसरले असले पाहिजे

मंदिर कल्पना

या सस्कृतीमध्ये मंदिराची कल्पना पूर्णत्वाला पोहोचली होती असे त्याच्या राक्षणीवरून पिसून येते. काहींचे असे मत आहे की ही बॅबीलोनीयन सस्कृति सनपूर मुमारे तीन सहस्र वर्षांपूर्वी लय पावली त्याच्या मंदिराची स्थाने उच्च

टीप — १ मार्टुस ही अनु (आफाशदेवता) आणि इस्टर (पृथ्वीदेवता) यांची मुर्ती असून तिचे मंदिर दिला या गावी होते. यामध्ये तिची सुवर्णाची मूर्ति होती. ऋग्वेदामध्ये या देवीचा उल्लेख 'मार्डिक, मार्डिके, मार्डिनेभि' असा मिळतो (ज्ञानकोश, २-८४)

टेकाडावर असत, देव अद्या उच्च ठिकाणीच जन्म पावतात आणि त्या ठिकाणीच राहाण्याला त्यांना जास्त आपडते, ही कल्पना त्यांनी केलेली होती. मंदिराची माडणी चौकोनी असून बांधकाम भाजलेल्या पिट्यांचे होते. चारी दिशांना प्रवेशद्वारे असत. दिसण्यात ती त्रिकोण मुक नसली तरी रंगगोटी केलेली असे. त्या मंदिरांना ते 'झिकुराट' (ZIKKURAT) असे म्हणत. मंदिराचे वरील बांधकाम गोलाकार व टप्प्याटप्प्याने केले असल्याने शेवटी ते गोपुरासारखे तयार होत असे. मंदिराचे प्राकार प्रशस्त असून काही ठिकाणी परिसरदीही केलेली असे

'These courts, which were open to the sky, covered large areas, as much perhaps as ten or twelve acres in some cases. Brick was the material employed for the structure, though wood was used for gateways and roofs of smaller temples.'

(James, Page 243)

तसेच गाभान्यामध्ये देवाची मूर्ति यसविलेली असे.

मेक्सिको जथवा मध्य अमेरिकेमध्ये ज्याप्रमाणे 'टिओकली' (Teocalli) म्हणजे देवताची मदिरे असत, त्याचप्रमाणे ही होती. एकूण बावणी वरून असे अनुमान काढले जाते की, दोन्ही देशांच्या या मंदिराकृति समकालीन असल्यात. अमेरिकेमधील प्रमुख मंदिरांच्या बाजूला लहान लहान ओग्न्या बांधलेल्या असत आणि ह्यामध्ये देवाचा पुजारी वर्ग रहात असे. भारतातील अनेक मंदिरांमधून ही व्यवस्था केलेली आपण आजही पहातो. मथुरा येथील केशवाच्या मंदिराला मी भेट दिली असता पहिल्याच प्राकारात अनेक ओग्न्यातून सुमारे ११० पुजारी रहात असलेले मी पाहिले आहेत. पण बॅरिलॉनमधील मंदिरातून ही व्यवस्था आढळत नाही. याप्रमाणे प्रत्येक शहरी एकेक धार्मिक सस्था असे हे निष्पूर येथील उत्खननांवरून आढळून आले आहे. त्या शहरी मंदिराखाली सोळा एकर जमिनीचा भाग होता. लाकडी छत आणि साठ लाकडी खान असलेला भव्य दिवाणखाना होता. मंदिराचे कागदपत्र सुरक्षित ठेवण्यासाठी ग्रास व्यवस्था केलेली होती. दिवाणखान्यात दररोज प्रार्थना होत असे. मंदिरात जाताना पाय धुवून जावे लागे, त्यासाठी ग्रास एक हौद बाहेरच बांधलेला होता.

पूर्वेकडील बाजूला लाकडी छत असलेली एरू प्रशस्त जागा होती आणि सेमेटिक संस्कृतीचे हे वैशिष्ट्यच मानले जाते. हेतु संस्कृतीमधील मदिरेही याच धर्तीवर बांधलेली होती. ह्यामध्ये बाहेरच्या प्राकारातील ओग्न्यामध्ये व्यवस्थापकाच्या राहण्याची जागा असे पुरोहितांची निवासस्थाने असत. पूजासाहित्य

त्रिकेत्याची दुकाने माडलेली असत, क्वचित लहान मुलाची एखादी प्राथमिक शाळाही असे. या ठिकाणच्या धर्मपीठामध्ये समाजातील तंत्र्याशेड्याचे न्याय-निवाडे केले जात. बॅरिलॉन, निप्पूर, सिपरऊर ही प्रचंड धार्मिक स्थाने हेच काम करीत धर्मपीठाचे बांधकाम भाजलेल्या विटाचे असून, दरवाजे पितळी पत्र्याने मढविलेले असत. आतील राजू रंगविलेली आणि शृंगारिलेली असे. प्रवेश दरवाजे भरपूर उच्च असल्याने आत प्रवेश केल्यावर एका पवित्र व प्रसन्न वातावरणात शिरल्याची जाणीव भक्ताना होऊन त्याचे मन भक्तिसागरातच डुवून निघत असे. या धर्मपीठातील गर्भाशहात देवतेची मूर्ति असून तिच्या समोरच पडदा सोडलेला असे. गाभाऱ्यामध्ये पुजारी अथवा राजासारख्या व्यक्तीलाच प्रवेश मिळत असे. पावित्र्य टिकविण्याची पराकाष्ठा केली जाई. गर्भाशहाचे नाव 'पापाखू' असे होते. इतर शक्तिपीठाप्रमाणे या पीठात सुद्धा देवतेसमोर एक यज्ञकुंड असे बॅरिलॉन येथील मेरोडाक मंदिरातील देवतेची मूर्ति आणि तिच्यासमोरचे यज्ञकुंड तर सुवर्णाचे होते, असे समजते

भारतामध्ये शैव व वैष्णव यांची भक्तिस्थाने एकत्र दिसून येत नाहीत आणि ती ती मडळी अद्यापही त्या दोन देवतांप्रत्येका द्वैतभाव मनात ठेवून वागत असतात या सद्गुतीमध्येही असा द्वैतभाव काही देवतांच्या वागतीत होता. परंतु तो न वाढावा, म्हणून प्रयत्नही केलेले दिसतात.

'The temple of Merodack at E-sargila and that of Nabu at E-Zida were inseparately associated, for a visit of one means the other also'

देवतांच्या एकत्र वसतिस्थानामुळे द्वैतभाव नष्ट होण्यास मदतच झाली आहे. ज्या ठिकाणाहून सूर्योदय झालेला दिसतो ती जागा पवित्र मानून काही मंदिरे उच्च पर्वतावर बांधलेली होती. नैसर्गिक आपत्ति किंवा राष्ट्रीय संकटाच्या वेळी या मंदिरामधून सामुदायिक प्रार्थना केल्या जात, तसे केल्याने संकटनिवारण होते अशी लोकांची श्रद्धा होती, विश्वासही होता. विसाव्या शतकात जापण राष्ट्रीय संकटाच्या वेळी मंदिरातून, मशिदीमधून अथवा चर्चेंसमधून सामुदायिक प्रार्थना करीत असतो. घोर संकटाच्या समयी अशा सामुदायिक प्रार्थना धार्मिक संस्था मधून व्हाव्यात म्हणून राजाजाही होत असते.

बॅरिलॉन शहरातील बेल देवाचे मंदिर फार प्रसिद्ध होते. त्याची बांधणी इतकी मजबूत होती की, हिरोडटसच्या काळापर्यंत ते अस्तित्वात होते, नंतर ते काळाच्या उदरात गडप झाले. कारण हिरोडटस हा भयंकर त्या मंदिराचे वर्णन आपल्या लेखनातून देतो. भारतामध्ये, विशेषत दक्षिणेत, ज्याप्रमाणे सात प्राकार

व उंच गोपुरे असलेली मंदिरे आपल्याला दिसतात त्याप्रमाणेच या मंदिराची बांधणी होती.

‘ It consisted of eight stages or towers one above another, forming pyramids, the holy of holies being placed upon the highest stage of all the entire building being about 600 ft. high.’

सर्वात बाहेरील प्राकाराचा आकार ११५६ × ९०० फूट होता. चारी कोपन्यात चार देवतांची लहान लहान मंदिरे होती. पूर्वेकडे ११७ × ६७ फूट, उत्तरेकडे १४० × ५० फूट तर दक्षिणेला ११७ × ५० फूट असे त्यांचे आकार होते. आतील प्राकार क्रमाने लहान लहान होत आले. त्याची मापे अशी.

पहिला प्राकार : ३०० × ११० फूट, दुसरा प्राकार : २६० × ६० फूट आणि तिसरा प्राकार : २०० × २० फूट.

या भव्य आकृतीची एकूण उंची देवळान्या पायथ्याच्या रुंदीइतकी म्हणजे सुमारे ३०० फूट तरी होती. मुख्य प्रवेश दरवाजे पितळेचे होते. प्रवेशद्वाराच्या चौकात चित्तोडगडावरील जयस्तंभासारखी आठ माळ्याची आकृति जसून वर जाण्यासाठी बाहेरील बाजूनेच गोल जिना होता. अगदी वरच्या माथ्यावरील जागेत एक सुवर्णाचा पलंग आणि उत्तम सजावटीचा ग्रामियाना होता. देवांनीच निवडलेली खान्दियन वंशातील एक स्त्री त्या ठिकाणी राहून देवाची पूजा करीत असे. हे मंदिर सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे तरी बांधलेले होते. भारतामधील भव्य मंदिरे बांधण्याची कल्पना या संस्कृतीमधूनच भारतीयाना आली असेल की काय अशीही शंका मनाला चाटून गेल्याशिवाय रहात नाही.

निष्पूर येथील एनलिल देवतेचे मंदिर तर सनपूर्व चार सहस्र वर्षापूर्वीचे असणे असे मानले जाते. कारण ख्रिस्ताब्दपूर्व २७०० साली त्याची प्रथम दुरुस्ती झाल्याचा उल्लेख मिळतो व ती ऊखन या राजाने केली होती. या मंदिराने अनेक राजवटी उपभोगल्या. पहिली मूर्ति जाऊन त्या ठिकाणी बेलदेवतेची मूर्तीही आली. कालांतराने ती बदलून तिच्या जागी मेरोडाकची आली. सनपूर्व १२०० साली सगिला राजाने ते मंदिर पैशासाठी लुटले आणि त्याची मोडतोडही केली. पुढे असिरि-अन राजवटाने ते मंदिर पुन्हा बांधले. सनपूर्व सातव्या शतकात पुनरपि त्याची मोडतोड झाली आणि भक्तांनीच एकत्र येऊन त्याचा जीर्णोद्धार केला.

केवळ भारतातील मंदिराचीच मोडतोड इस्लामी राजकर्त्यांकडून केली गेली आणि इतर देशांतील मंदिरांना धक्का लागला नाही, असे वरील माहितीवरून मुळीच म्हणता येणार नाही. बरे, ही मोडतोड थायली आहे असेही नाही. या

पिसाव्या शतकाच्या मध्यकाळी दक्षिण भारतात लोकशाहीच्या जमान्यात खिश्न जमातीच्या हाती राजसत्ता आल्यावर त्यांनी हिंदूंची शेकडोंनी मंदिरे उघस्त केली (अथवा करविली), असे इतिहास सांगतो. हे तर नाहीच नव्हे. निदान वरील परिस्थितीमध्ये प्रिन्सीपानी दुसऱ्याची मंदिरे लुटली, जाळली पण या पिसाव्या शतकात आणि लोकशाही नादत असलेल्या अमेरिकेसारख्या राज्यात काय घडत आहे, ते पाहण्यासारखे आहे गेली नाही वर्षे अमेरिकेमध्ये निघो विरुद्ध गोरे लोफ यांची जातीयवादाप्ररून भाडणे चालू आहेत. सरकारने जरी सर्वोना समानतेची वागणूक मिळेल असे घोषित केले असले तरी प्रत्यक्षात मात्र उलटाच प्रकार चालला आहे याच संदर्भात श्री. एच. आर. व्होरा, मुंबईच्या 'टाईम्स ऑफ इंडिया' या अग्रगण्य वृत्तपत्राचे एक बातमीदार दिनांक २२-९-१९६२ रोजी तेथून लिहितात की, 'जॉर्जिया राज्यातील ससर या गावी माउंट मेगॅ वॉटिस्ट चर्चचा दोन दिवसापूर्वी गोऱ्या लोफानी विवस केला. याचे कारण असे की, ते चर्च निघो जमातीच्या चळवळीचे केन्द्र होते. एका रायावर लटकलेली चर्चमधील घटा, राखरूपाने तेथे धुमसणारे अवशेष आणि जळण्या चर्चभोवती सजल नेत्रानी प्रार्थना करणारे असंख्य निघो स्त्रीपुरुष हे सारेच हृदय हेलावून सोडणारे चित्र होते. ते निघो स्त्रीपुरुष टाहो फोडीत होते, 'स्वधर्मार्थ असूनही आमच्यावर उलटलेल्या या गोऱ्या लोफापासून नि त्याच्या छळापासून आम्हाला वाचवा' तीन जाडवड्यापूर्वी लीजवर्ग या दुसऱ्या एका गावी तेथील एक चर्च जमीन-दोस्त करण्यात आले. या भक्तिस्थानाच्या नाशाव्यतिरिक्त निघो पुढान्याना गोळ्या घालणे, त्यांची धरपकड करून त्यांना फ्रतेने वागविणे वगैरे अत्याचार चालूच आहेत.'

या ठिकाणी विशेष लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे आक्रमक आणि आक्रमण सहन करणारे दोन्ही समानधर्मीय, म्हणजे खिश्न, आहेत. तेथील केन्द्र सरकार या आक्रमकाच्या विरुद्ध आहे, इतकेच नव्हे तर निघोना साहाय्यक असूनही हे अत्याचार त्या सरकारला टाळता आले नाहीत. किंवा सार्धिकारी व्यक्तींचाही यामध्ये बळी पडलेला आहे. मग भारतासारख्या निधर्मी राज्यात सरकार मूग मिळून बसले असता एकात्रा शातताप्रिय जमातीवर आक्रमण न झाले तरच नवल ! असो, आपल्याला एवढेच पहाययाचे की, धर्मस्थानावरही अत्याचार करणारे नराधम युगानुयुगे वावरत आहेत आणि आपली किती युगे ते वावरणार आहेत, ते एका आई अरेलाच ठाऊक !

आपण वर्णन वाचोत असलेल्या या भूभागात अनेक संस्कृति आल्या आणि लयाला गेल्या, त्याची नामनिशाणीही राहिलेली नाही. त्या त्या संस्कृतींचे अवशेष आणि कथा-पुराणातून मिळत असलेला इतिहास हाच केवळ स्मृति म्हणून उरलेला

जाहे मेलेल्या माणसाचा देह पसरल्यानंतर वाली उरणाऱ्या रागेसारखा । ह्या सर्व सस्कृतीमधून आदिशक्तीचे पूजन होत होते जाणि त्याचसमधीनी माहिती जगनी साराशरूपाने या षिक्राणी आपण पढात आहोत

सुमेरिअनसस्कृति

सुमेरिअनसस्कृति ही सवात जाद्य समजली जाते स्यानतर क्रमाक्रमाने इतर सस्कृति उदयाला आलेल्या आहेत सनपूर्व सुमारे पाच सहस्र वर्षे^१ तैयिस व युभासिस नद्याच्या दुजावात हे राष्ट्र वसलेले होते त्या काळी ते अत्यंत सुसस्कृत माने जाई निष्पूर ही राजधानी होती राष्ट्राच्या नायाग्रूनच या सस्कृतीला 'सुमेरिअन सस्कृति' हे नाय प्राप्त जाणे जाहे हा वग गहरे वसवून त्यामध्ये रागत असे जर्मनीनी लागवड करी पारदर्शक काच तयार करी आणि निगमयाचा मजकूर भाजलेल्या मिगार कायमचा षिह्या काढाययाची कलाही याग जवगत होती भौतिक गाल्नात हा वग स्वपन्न प्रगत होता त्यानुळे नक्षने आणि राशि या त्यानीय प्रथमत तिफडे ओधून ज्वातिपगाल्नाचा श्रीगणेशा केला अस मानल जाते नौमानयन गाल्ना त्याना जवगत होते उत्तम बाधणीच्या जहाजातून ते इतर देशाशी सलाख्याचे व्यापारी सयध ठेरीत असत सोने, रूपे, तांबे याचा उपयोग त्याना टाऊन होता उच्च उच्च शिग्येरे असलेली मदिरे आणि कृतापूर्ण राजगणे, महाल बाधण्याचा त्याना रूप पोन्न होता रॅनीलोन सस्कृतीप्रमाणे त्यानी विधिनियम तयार करून समाजव्ययस्या अ युत्तमरितीने चालविण्याची व्यवस्था केली होती या सय गोर्णिसुळेच ते सुसस्कृत राष्ट्र ठरले होते

(ऋग्वेदकालीन इतिहास, चिं ग काशाकर, पृष्ठ ३२)

या सस्कृतीमध्ये रॅनिलोन व अगिरिअन सस्कृतायी रूपच सरमिसळ झाली असल्याने या सस्कृतीमधील देवता कोणत्या ते निश्चितपणे ओळखणे, कठीण मानले जाते परंतु ज्या देवता त्या दोही सस्कृतीमध्ये नाहीत त्या देवता या सस्कृतीच्या म्हणाययास हरकत नाही भरीस भर म्हणून असे दागयिता थैईल की, याच सस्कृतीला कित्यकदा 'सालिअन सस्कृति' असे म्हणतात

(१) अमा एन तुट = सर्व शक्तिमान अशी अनेक देवाची माता

(२) जमा साग गा = शात स्वभावाची दयाळू देवता

१ टीप — इतिहासकार अर्नोल्ड टायनी म्हणतो, ते सन पूर्व २२९८ साली स्थापन झाले ऊर येथील उत्खनन सनपूर्व ४००० वर्षांची सस्कृति दर्शयिते त्यालाही सुमेरिअन सस्कृतीच म्हणता थैईल

(Study of History by Toynbee P 47)

- (३) निना-अमा-दरी = स्वर्गप्राप्ती करून देणारी निनादेवता.
 (४) वॅन-अमा = वॅन या देवाची माता.

इनाना, दिंगरसेर, ऐनानची राणी याप्रमाणे आणखी काही स्त्री-देवतांची नावे आढळतात. या ठिकाणी अमा म्हणजे माता हा अर्थ ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे. कारण भारतीय संस्कृतीतही तोच शब्द त्याच अर्थी वापरलेला दिसून येतो.
 (जेम्स धर्मकोश, ९/१७२)

सेमिटिकसंस्कृति

सेमिटिकसंस्कृति ही सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षांची आहे, असे मानले जाते. हिचा विस्तार पश्चिम आशिया आणि अफ्रिकादेश यातील मृत समुद्र या भागात झालेला होता. या संस्कृतीमध्ये अनेकांचा समावेश केला जातो. अक्केडि-अन, असिरिअन, कनाइट, आर्मेनियन, फोनेशियन, कार्थेजिअन, हेब्रु, अमोनाईट, माओवाईट, अरेबिअन, साबिअन, अबेसिनिअन, इडोमाईट, नवाथिअन, इजिप्शियन इत्यादि इत्यादि. वरील सर्व वंशीयांमध्ये, भाषेचे, शारीरिक प्रकृतीचे, बुद्धिवैशिष्ट्यांचे बरेचसे साम्य असलेले आढळून आलेले आहे. कपालमितिशास्त्राप्रमाणे मस्तकाची ठेवण, त्यांची लाव्ही-रुंदी इत्यादि गोष्टीत साम्य असे. सिरिअन्स व आर्मेनिअन्स हे एकाच वंशाचे असावेत. आराम-सोबा हे शहर कॅनन व इतर प्रदेशाची राजधानी होती. लेबनॉन येथे राजधानीच्या मागील वाजूलाच मॉन्टेहेर-मॉनचा प्रदेश होता. नेबटिअनवंश हा काहीच्या मते अरबवंशच होय. तर दुसरे कोणी तो आर्मेनिअनवंशाचा असावा असेही मानतात. अरब संस्कृतीचे दडपण आल्यामुळे तो वंश त्या संस्कृतीचा मानला जातो, परंतु या वावतीत ख्रिस्ताब्दापूर्वाचा जो पुरावा उपलब्ध आहे त्यामध्ये 'अरब' शब्दाचा उल्लेख आढळून येत नाही.

(जेम्स धर्मकोश, ११/३७८)

टामुझ हा पश्चिम आशियामधील सेमिटिक वंशाचा प्रमुख देव होय. या संस्कृतीमधील पुराणग्रंथ असे सांगतात की, अफ्रोदिताच्या आज्ञेप्रमाणे टामुझने आपल्या कन्येवर बलात्कार केला (भारतीय पुराणात ब्रह्मदेवाने आपल्या मुलांवर बलात्कार केल्याचे नमूद आहे.). अशी विपरीत आणि विचित्र आज्ञा टामुझला देण्याचे कारण असे सांगितले जाते, की ह्या मुलीने एकदा अफ्रोदिताचा अपमान केलेला होता. त्याचा सूड घेण्यासाठी तिने टामुझला अशी आज्ञा केली होती. प्रत्यक्ष पित्याने बलात्कार केल्याने ती मुलगी अत्यंत दारमिंधी होऊन तत्सर्पान्व पळत पळत रानातनात गेली. आत्महत्या करून देहाचा-प्रत्यक्ष पित्याने विटाळलेल्या

देहाचा-नाश करण्याचे तिने ठरविले. परंतु वेळीच इतर देवानी तिचे मतपरिवर्तन करून तिला त्या निचारापासून परावृत्त केले. तरीही तिला चैन पडेना आणि परिणामी तिने आपले रूपांतर एका वृक्षात केले (भारतीय पुराणातही भगवान विष्णूनी तुळसीवर अत्याचार करून तिचे पातिव्रत्य भंगविले, म्हणून तिनेही आपले रूपांतर तुळसीवृक्षात केलेले आहे अशी कथा आलेली आहे) आणि ती भूतलावर नादू लागली. कालांतराने त्या झाडाच्या खोडातून एका मुलाचा जन्म झाला आणि त्याचे नाव टामुझ असेच ठेवण्यात आले. यालाच पुढे अडोनेस असे म्हणू लागले (भारतीय पुराणात धात्री वृक्षाच्या खोडातून दीर्घश्वासावरोवर एकादशीदेवीचा जन्म झाला आणि तिने मृदुमान्य राक्षसाला ठार केले अशी कथा आहे.). सिरिया, पॅरीलॉन, सायप्रस, ग्रीस इत्यादि अनेक देशांमध्ये या टामुझ देवाची पूजा होत असे

हडाड ही या संस्कृतीमधील मेघवर्जना व विद्युल्लतेची देवता होय त्याच्या पत्नीचे नाव होते अत्तार-गॅटिस अपरित्त पर्जन्य पाडून सदैव समृद्धि राहावी म्हणून शेतकरीगर्ग या जोडप्याची पूजा करीत असे या जोडप्याला पुढे एक पुत्र झाला आणि त्यामुळे त्या तिघांची या संस्कृतीची त्रैमूर्ति बनली. त्याची मदिरे -होसस, राफेनी व लेनॉन या शहरी होती असे जरी असले तरी त्याचे प्रमुख स्थान मात्र दमास्कस या गावी होते अत्तार गॅटिस म्हणजेच अलाट जगर व्हीनस ही देवता होय असे मानले जाते तसेच अस्टर ही या संस्कृतीची प्रमुख देवता होय (जेम्स धर्मकोश, १०।१८७)

इस्टर

सुमेरियन संस्कृतीप्रमाणे ती झुझुची मुल्गी, पृथ्वी व स्वर्ग ह्यांची मालकीण तिचे मूलस्थान उरुक येथे होते इस्टर हा शब्द सेमेटिक आहे. अतिप्राचीन काळी तिला सूर्यदेवता मानीत व त्या कारणास्तप ती पृथ्वी व सूर्य ह्यांची देवता मानली गेली कालांतराने तिचे रूपांतर प्रणयदेवतेमध्ये झाले ह्याच स्वरूपात ती गुक (व्हीनस) देवतेप्रमाणे स्वर्गदेवतारूप झाली ह्या देवीला कायदा व सुव्यवस्था प्रिय असल्याने तिने व टामुझ ह्यांनी स्त्री पुरुषांच्या वागणुकीची नियमावली तयार केली युद्धाच्या समयी ह्या देवतेला प्रथम वदन करून मगच सैनिक रणक्षेत्रात प्रवेश करीत इ० स० पूर्व ३००० वर्षांचे ह्या देवीचे काही शिके सापळले आहेत त्यामध्ये ह्या देवीचे स्वरूप युद्धदेवतेच आहे गिल गामेश पुराणात तिचे वर्णन युद्धदेवता म्हणूनच आहे तसेच असिरियन संस्कृतीच्या काळी तिचे वर्णन युद्धदेवता म्हणून पूजन घडत असे त्या संस्कृतीमध्ये ती अमुराची जोडीदारीण बनली आणि इतकी लोकप्रिय झाली की, असिरियन राजघाणीच्या निनेव्हा शहरात तिच्या

मूर्तीची स्थापना झाली. ह्याचा परिणाम असा झाला की, देवीच्या नावाचे नामांतर निनेव्ह, अरवेला व फिडमुर ह्यामध्ये झाले. ह्या देवीचे पुरुषरूप सकाळचा तारा (Morning Star) व स्त्रीरूप म्हणून सायंतारा (Evening Star) समज लागले. वीराची श्रद्धा होती की, ती हातात धनुष्य-बाण घेऊन, एग्याद्याला खाऊं का गिळू ह्या इयेंने रणक्षेत्रात उडी घेते. सिहवाहन व तिचे मस्तकावर अष्टकौनी दुग्धक तारा (व्याध) असे. ह्याच देवीला इशारा (विजयदेवता), इनिनि (प्रकाश देवता), अनुनित (युद्धदेवता), अंतुन (स्वर्गदेवता), अजा (प्रकाश व युद्ध देवता) व निनि अगर नाना असे संबोधित असत. (जेम्स कोश, १२।७००)

पृथ्वीची स्वामिनी, शक्तिमान व दैदिप्यमान मूर्ति, जीवाधिष्ठात्री देवता, सयामदेवता, वसंत ऋतु व वनस्पतींची देवता, प्राणीमात्रांच्या उत्पत्तीची देवता, गृहदेवता, कायदेकानू व न्यायदेवता, मानवी जिवन नष्ट करणारी देवता, वादळ-देवता इ० इ० शक्तींची देवता मानली गेली आहे. (जेम्स कोश, ७।४३४)

सेमेटिक वंशामध्ये समाजाचे पालनपोषण करण्याचा अधिकार तसा मातृवंशाकडून पितृवंशाकडे गेला, त्याप्रमाणे कित्येक देवताही स्त्रीरूप सोडून पुरुषरूप घेऊन बसल्या. ह्याच कारणामुळे इस्टर ही देवता पुरुष व स्त्री ह्या दोन्ही रूपांत आता आढळून येत आहे. निरनिराळे वंश ह्या देवीला ज्या स्वरूपांत पाहात असत ते येणेप्रमाणे:—कॅनान—अस्टाट्टे, मेसापोटेमिअन—आटार, माओव—अस्टर; दक्षिण अरेबिया—अम्पार; अविशिनिआ—अष्टर इ० इ० सेमेटिक वंग वॅविचोनमध्ये गिरल्यावर, त्यांना तेथे पूर्वीच्या सुमेरिअन संस्कृतीच्या काही देवता आढळून आल्या. असे मानतात की, चंद्रदेवता सिन (सिनीराली) व त्याची स्त्री अनु (अनुमती) ह्याची इस्टर ही मुलगी. टामुझ हा तिचा प्रियकर. देवीचा कर्कश स्वरविलाप व तिचा पाताळात अवतार ह्यामुळेच ती थेट मदर ह्या महत्त्वपूर्ण पदवीला पोहोचली असावी. पश्चिम अशियामध्ये ह्या देवीची सर्व ठिकाणी पूजा होई. तिची सुमेरिअन नावे निनि व निनिअर अशी आहेत. (वेव्हर डिक्शनरी)

कनाइट संस्कृति

कनाइट संस्कृति सनपूर्व २५०० वर्षांमध्ये अस्तिरात होती. भूमध्य-समुद्राच्या पूर्वेला नाहरेलनबीरपाश्चन करमेल पर्वतापर्यंत पसरलेल्या भूभागात त्या वेळी फोनेशिया म्हणत असत. जेबेल-नुसरिआ, लेबनॉन पर्वताचा काही भाग, गलिलाचा उंचवटा इत्यादि भू-प्रदेश या राज्यात मोडत असे. जार्दोरस, सिमिरा, बैरुट, सरपेता, टायर ही पाच शहरे त्यामध्ये होती. उत्तर आफ्रिका खंडातील फोनेशियन वसाहतवाले आपल्याला कनाइट असे म्हणत असत. यास्तव

सर्व फोनेशियन लोकांना तेच नामाभिधान लावले जाते, सेमेटिक ही एक उपसंस्कृतीच होय.

(१) अस्टार्टे—ही एक कनाइट देवता होय. तिला हेब्रुवंशाच्या देवी अष्टोरथ प्रमाणे मानली जात असे. अनाथ ही या वंशाची दुसरी एक देवता. परंतु बॅबिलॉन संस्कृतीमधील अंतूमदेवतेसमान तिचे स्वरूप भासते. बाल ही एक स्वर्गीय देवता आणि सर्व देवांची मालकीण समजली जाई. अँथिट या देवतेचेही पूजन या संस्कृतीमध्ये होत असे.

(२) अनाथ—कनाइट संस्कृतीमधील एक देवता असून तिचे बॅबिलॉन-मधील अंतुम देवाशी सादृश्य आहे. सेमेटिक विभागात ही फार लोकप्रिय होती. इजिप्शियन लोक तिला युद्धदेवता व अन्नदेवताही मानत. मुमेरिअन हिला स्वर्गीय देवता व सर्व देवांची मालकीण समजत व अँन या नावाने ओळखीत. एका हातात भाला व दुसऱ्या हातात परशु ही आयुधे नेहमी फिरवीत राहणारी असे रूप दाखविले आहे. अँथिट ही फोनेशियन युद्धदेवता या देवीचेच स्वरूप मानले गेले आहे.

केल्टिक संस्कृति

केल्टिक या नावाचा वंश सनपूर्व सुमारे दोन सहस्र वर्षे युरोपामधील न्हाईन, एल्ब आणि टॅन्यूव नद्यांच्या तीरावर वस्ती करून होता. नंतर क्रमाने तो जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड या भूभागाकडे पसरला. या संस्कृतीमध्ये गॉल वंशाचा समावेश होतो. त्यांच्या देवता पुढीलप्रमाणे :

देवी—मातर, म्हणजे भू-देवी.

देवी बैरे सिथिआ, कोमडोव्ही, डोमिनी,

कुमारी व निस्की (जलदेवता) इत्यादि.

वानवेन ही उत्तर सनुद्रावरील एक प्रेमदेवता आणि शुक्राची कन्या होय. डोनदेवी ही मथ या देवतेची वहीण असून वंगवृद्धांसाठी आणि संस्कृतिरक्षणा-साठी या देवीची प्रार्थना केली जाई. याच देवीला पुढे इराणमध्ये डननची माता असे मानू लागले (आर्यांची ' दनू ' ही कश्यप ऋषींची कन्या आणि दानव-दैत्याची माता होय.). अरिऔरहोड प्रायडनमधील शुभदेवतापैकी ही एक होय. काही वेळा या देवीची पूजा कुमारी स्वरूपात केली जाई आणि तरीही तिला पृथ्वीचे स्वरूप मानीत असत. किर्येर्वी ही प्रियकराला मोहविणारी पण एक प्रेम-देवता होय.

या संस्कृतीची जर्मन देशातील नावे मात्र अगदी निराळी वाटतात आणि त्यामध्ये माता या शब्दाला जास्त प्राधान्य दिलेले दिसते. देई मात्रेस, मात्रोनि, मात्रेस, मात्री, मातृस, मातृशस, मातर, मात्रा इत्यादि नावाने त्या ओळखल्या जातात. प्रकृतीचे मूलतः स्वरूप जे माया (Maternity) त्याजबरोबर ही नावे जास्त निगडित आहेत. त्याचप्रमाणे फुले, फळे, पृथ्वी या सर्वोंना अधिष्ठात्री देवता आहेत अशी त्याची श्रद्धा होती. जर्मनीचा प्रसिद्ध योद्धा व युद्धसेनानी हेर हिटलर स्वतःला पूर्ण आर्पण वंशाचा मानीत असे आणि म्हणूनच त्याने ज्यू जमातीचा छळ केला असे वोलले जाते. इंग्लंडमध्ये आदिशक्तीची स्वरूपे आढळतात. ती अशी :

अंद्रस्ता—विजयदेवता.

सूळ—निनर्व्हीसमान आणि उष्ण झऱ्याची देवता.

डपोना—अश्वदेवता.

वेली-सामा—कृपा करणारी देवता.

(जेम्स धर्मकोश, भाग ३, पृष्ठ २९२)

हिटाइटसंस्कृति

हिटाइटसंस्कृति सनपूर्व १७ व्या शतकात होऊन गेली. हम्मुराबी राजाच्या मरणानंतर मुभेरिअन साम्राज्य मोडले आणि सनपूर्व १७५० साली उत्तरेकडील रानटी टोळ्यांनी (फ्रिजीअन) कॅपडोशिया भागाचा ताबा घेतला. मूर्साल खेती हा पहिला राजा झाला. त्याने पुढे बॅबीलोनवर स्वारी करून भयंकर नष्ट आणली. हे गनी राज्य म्हणजेच हिटाइटसंस्कृति होय.

सन १९०७ साली बोधान केवू येथे या संस्कृतीच्या संशोधनार्थ उत्खनन झाले आणि त्यामध्ये जे अवशेष मिळाले, त्यांवरून बरीच माहिती उपलब्ध झालेली आहे. इतर संस्कृतींच्या आक्रमक हालचालीमुळे पुढे ही संस्कृति नष्ट झाली. साप्रत आपण ज्याला मेसापोटेमिया प्रदेश म्हणून ओळखतो त्याच भागात ही संस्कृति चालत होती. मित्र, वरुण, इन्द्र या भारतीय देवांचीही पूजा तेथे केली जात असे. सनपूर्व नवव्या शतकात या संस्कृतीच्या नावात बदल होऊन ती इराणीयन नावाने ओळखली जाऊ लागली. काही वेळा तेथील लोकांना ' मिडिअन्स ' असेही म्हणण्यात येत असे, आणि तसा उल्लेख असिरियन स्मारकावर केलेला दिसून येतो. मिडिआ हा प्रदेश बॅबीलोनच्या वरती ईशान्य दिशेला व कॉस्पिअन समुद्राच्या दक्षिणेला पसरलेला होता. ऋग्वेदामध्ये मित्र या देवतेसाठी एकच ऋचा आहे असे सांगितले जाते, तर या संस्कृतीमध्ये मित्र

वरुणासाठी अनेक ऋचा होत्या. हिटाइटवंशीय राजा सुयिली लुभा आणि मिटिनीचा राजा मंतिउंझा या दोघाचे युद्ध झाल्यावर तहाच्या करारनाम्यात ज्या अटी ठरल्या, त्या भाजलेल्या विटांवर खोदून ठेवलेल्या आहेत. त्यामध्ये मित्र, वरुण, इन्द्र, नासित्य इत्यादि भारतीय देवांचा उल्लेख आहे. त्याची पूजा त्या वेळी तेथे होत असे. मा ही या संस्कृतीची प्रमुख शक्तिदेवता होती.

पूर्वी आशियामायनमध्ये कॅपडोशिया या नावाचा एक जिल्हा होता. सध्या त्या भागाचा समावेश इराकमध्ये केला आहे. मा अथवा मेनेदेवी ही त्या लोकांची देवता होती. तिच्या रक्षणासाठी स्त्रिया, कुमारिका लष्करी गणवेश घातून व हातात शस्त्र घेऊन उभ्या असत. या देवतेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी भक्त आपले रक्त तिला अर्पण करीत.

मा—ही मूळ अनातोलियाची देवता. हिटाइट सांस्कृतिक देश व कॅपडोशिया ह्या ठिकाणी ह्या देवीची पूजा होत असे.

ही देवता एक आदिशक्ति मानली गेली असून हिलाच रोममध्ये युद्धदेवता मानीत असत. आशियामायनमध्ये 'लिव्रिअन नीय' म्हणून ह्या देवीची पूजा केली जाई. जनौरस असा तिला एक पुत्र झालेला होता. रोमन सैनिक तिची 'मा बेलोना' म्हणून पूजा करीत, काही ठिकाणी तिला सिबेले देवी समजत असत. हिच्या स्वभावात व गुणात व अस्टार्टे, अॅफ्रोदिता, आयलॅंडमधील केल्टिक वंशाची अनु, स्कॉटलंडमधील 'केलीच येऊर' ह्या देवीच्या स्वभावात व गुणांत साम्य होते. (इजिप्तपुराण, पा. २५८)

ह्या देवीचे पुजारी काळे कपडे घातून, ढोल व वाद्यांच्या गजरात तरवारीने अगाला जखम करून घेत आणि त्यातून वाहणारे रक्त त्या देवीला अर्पण करीत. तशा धुंद स्थितीत ते भविष्य वर्तवीत व भक्तांच्या अंगात वीरश्री उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न करीत (जेम्स, पा. १८२). ह्या देवीच्या स्त्री-रक्षकाचा लष्करी पोशाख असून त्या शस्त्रधारी असत (शा. को., क ५५). बोनाझ केवू येथील उत्खननात सापडलेल्या अवशेषावरून ह्या देवीचा झगा लाव घड्याचा, केशाची लाव वेणी, मस्तकांतर मुकुट, डाव्या हाती देवीचे राजचिन्ह व हातात काठी असून वाघ व सिंह हे वाहन असावे, असे दिसून येते. ह्याच चित्रात तिचा मुलगाही दाखविला आहे. पुरुष वेष, दाढी वाढलेली, हातात काठी व कुन्हाड, कमरेस खंजीर, सिंहवाहन असे एक रूप असून ह्या देवालाच अॅटिस म्हणत असत. येथील

उत्पन्ननाचे वैशिष्ट्य असे की, येथे उत्पन्ननात इद्र, वरुण, मित्र व नासित्य ह्या चार मिटानिअन देवतांची चित्रे मिळाली आहेत. अर्थात, हे चारही देव आर्यसंस्कृतीमधीलच आहेत, हे निराळे सांगण्याची गरज नाही. (जेम्स कोश, ६।७२५).

फ्रिजिअनसंस्कृति

काही युरोपिअन टोळ्या सनपूर्व दहाव्या शतकात आशियामायनर प्रदेशात शिरल्या. म्हणजेच डार्डनेल्सच्या पलिकडे जाऊन नंतर त्या पूर्वेकडे व दक्षिणेकडे पसरल्या. पूर्वेकडील टोळ्या कालांतराने आपणाला फ्रिजिअन असे म्हणू लागल्या. ही टोळी या प्रदेशात येण्यापूर्वी येथील संस्कृति अतिशय सुधारलेली होती. या टोळीने या प्रदेशात आपले वर्चस्व गाजविल्यावर त्यांनी आपली भाषा व संस्कृति मूळच्या रहिवाश्यावर लादली आणि तसे करताना त्यांच्या घर्मावी मूलतत्त्वे त्यांनीही काही प्रमाणात आत्मसात केली. यास्तव जिला फ्रिजिअन संस्कृति म्हटले जाते, ती बरीच प्राचीन आहे यात शका नाही. ही संस्कृति अनाटोलीयन, हेलेनिक अगर पेलसजिअन धर्मसंस्कृति पूर्वीची असली असे अनेक विद्वानांचे मत आहे.

सन १९११ साली अँटीओकपिसडिया या प्राचीन फ्रिजिअन शहरी उत्पन्न केले असता त्या ठिकाणी दोन धार्मिक मठ आढळून आले आहेत. त्यांपैकी एका मठात सिवेल, आर्टिमिस व आफ्रोदिता या देवतांच्या मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. त्या मठातील पूजाविधि हा स्त्रीदेवताचाच होता, पुरुषदेवताचा नव्हता. सिवेलदेवी ही या संस्कृतीची प्रमुख देवता होय. आशियामायनरमध्ये या देवतेची पूजा त्याच सुमारास सुरू झाली. पुढे ग्रीक व रोमन संस्कृतीने या देवीची पूजा चालू केली. ग्रीक लोक तिला जिह्वा, गी, डिमिटर या देवतासमान मानीत असत. फ्रिजिअन साम्राज्याच्या समिबर गिलाशियन प्रांतातील पेसिनस या गावी सिविल देवीचे एक पवित्र मंदिर होते. रोमन संस्कृतीमध्ये या देवीची नावे टेलस, सिरिज, ऑपस व मैय्या अशी होती. कोपनहेगन येथील एका “पॅरमिड” मध्ये (पिरॅमिड) या देवतेची मूर्ति आढळून आली आहे. (जेम्स धर्मकोश, ४।३७७ व ९।९००).

ही संस्कृति इडा या भारतीय देवतेचीही उपासक होती. या संस्कृतीच्या काही टोळ्या पुढे मीसमध्ये शिरल्या आणि त्या ठिकाणी त्यांनी तेथील डायोनिसस या देवीची पूजा आत्मसात केली. फ्रिजिअन म्हणजे मराठीत ज्यांना भृगुगोक म्हणता येईल ते हे लोक असलेत असा संशोधकांचा शोध आहे. डायोनिसस हा आर्यांच्या ‘भग’ अथवा ‘भगवान’ या शब्दाचा द्योतक

आहे, असे मानतात. ऋग्वेदातील ऋचाप्रमाणे भगूचा सर्वत्र पोष्यांनरोर आलेला आहे. काहींच्या मते भृगुलोक हे उमादेवीचे उपासन असून सर्वम्बा व एलमा ऊर्फ रेणुमा या देवतानाही मानीत असत. नासदीयमृक्ताप्रमाणे या रेणुकेलाच कोणी 'एकरीरा' असेही म्हणतात. ऋग्वेदाप्रमाणे द्रुह्य, तुर्वसुराजे गुजराथ-काठेवाडमध्ये वस्ती करून होते आणि भृगुकच्छ (भडोच) हे गाव त्या प्रदेशात मोडते गोपथब्राह्मण, शतपथब्राह्मण, ऐतरेयब्राह्मण यांच्या मते भृगु हा वरुणाचा मुलगा होता, म्हणून काही वेळा त्याला वारुणी या नावाने संबोधिले जात असे. यदु, तुर्वसु हे जसे उत्तर प्रदेशातून गुजरातमध्ये आले, तसेच फिजिअन लोक व्यापारासाठी येथे येऊन स्थाईक झाले असल्याचे संभवनीय आहे. भृगुवशीयानी भृगुकच्छ शहर वसविले. परशुरामाचे आणि सहस्रार्जुनाचे भाडण होण्यास आणि त्याचे रूपांतर युद्धात होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे परदेशी व्यापार आणि त्यामुळे मिळणारा अफाट नफा, हेच होते. फिजिअन संस्कृतीची देवता अम्मा (मा) हीच भार्गवाची अवा अथवा अम्बिका होय. अमरकोश ग्रंथातील शब्दाप्रमाणे मा, अम्मा, मात्री, भार्गवी, लोफमाता, रमा अगर लक्ष्मी ही एकाच देवतेची नावे होत. अनाटोलियामधील देवता मा हीच सावारण्यणे इजिप्तमधील मातृदेवता असारी.

(' Mother Goddess ' by S. K. Dixit, Pages 58-65).

इस्त्राइलसंस्कृति

इस्त्राइलसंस्कृति सनपूर्व सतराव्या शतकात अस्तित्वात येऊन इजिप्त अरबस्थान यांच्या दरम्यान ती चालत होती. अब्राहम हा त्याची प्रसिद्ध कर्ता पुरुष. अब्राहमचा नातू जेकब आणि त्याचा ४ था मुलगा यहुदा यावरून त्यांच्या वंशाला यहुदी हे नाव आले. याहवे ही त्याची युद्धदेवता होती. सृष्टीसंचार करताना ती पक्ष असलेल्या देवदूताप्रमाणे अगर सर्प व वृक्षरूपाने दृग्गोचर होत असे. लिथिथ ही त्याची आणखी एक पूजनीय देवता होय आणि तिचा जन्म इव्हाच्या अगोदर परतु राक्षस कुळात झालेला होता असे मानतात.

अब्राहमने या पंथाची स्थापना केली त्याच सुमारास क्रिवा किंचित पूर्वी अट्रेनधर्म याच प्रदेशात चालू झाला होता परंतु तो पूर्णतः सूर्यदर्शय व सूर्योपासक होता. कोणी असे मानतात की, अब्राहम हाच मुळी सेमेटिक वंशाचा मूळपुरुष होय आणि या वंशात नृतिपूजा केली जात असे हे सिद्ध झालेले आहे. इस्त्राइल हा एकेश्वरी धर्मपथ होता. जीझस ख्रिस्ट हा पुढे याच धर्मपथात जन्म पावलेला आहे.

(जगातील धर्मपथ-लेखक श्री. द. ल. सहस्रमुळे, पृष्ठ ११)

हेतु संस्कृति आणि ज्यू संस्कृतीसंबंधी काही माहिती

१. पृथ्वीची उत्पत्ति—देवाने आकाश व नंतर पृथ्वी निर्माण केली. देवाचा आत्मा जलावर तरंगत राहिला. त्यामुळे प्रकाश उत्पन्न झाला. सूर्य, चंद्र, तारे, पृथ्वीवर वन्यपशु, जलचर व मानव निर्माण झाले.

२. देवाधिदेव—याहोवा अगर याहवे याचा अर्थ जो सदैव आहे, जो सदैव होता, व जो सदैव असणार, असा परात्पर देव. आकाश-पृथ्वीचा धनी.

३. मानवनिर्मिति—बागेमध्ये आदम झोपला असता, देवाने त्याच्या छातीची एक फासोळी बाहेर काढून त्यामध्ये मांस भरले. तात्रडतोंब एक सुंदर स्त्री तयार झाली व ती आदमजवळ राहू लागली. नग्नवस्था झाकण्यासाठी त्यांनी अंजिराच्या पानाचे वस्त्र दिवून तयार केले व वापरू लागली.

४. दीर्घायुष्य—आदमने वयाचे १३० वर्षी शेथ या मुलाला जन्म दिला व एकूण ९३० वर्षे तो जगला. (२) शेथने वयाचे १०५ वे वर्षी अनोशाला जन्म दिला व ९१२ वर्षे जगला. (३) अनोशाने ९० वे वर्षी केनानला जन्म दिला आणि ९०५ वर्षे जगला. (४) यांची संतति : केनान ९१० वर्षे; त्याचा पुत्र महलेल ८९५ वर्षे; त्याचा पुत्र योरद ९६२ वर्षे; त्याचा पुत्र हेनाख ३६५ वर्षे; लामेसने नोहाला जन्म दिला आणि तो ७७७ वर्षे जगला. नोहाने वयाचे ५०० व्या वर्षी शेम, हाम, याफेथ यांना जन्म दिला. आणि वयाचे ९५० व्या वर्षी निधन पावला. इसाक १८०, अब्राहाम १७५ आणि याकोबाचा पुत्र योसेफ ११० वर्षे जगला. (याचा अर्थ कृत, त्रेता, द्वापार युगातील भारतीय वयोमानाप्रमाणे थेथेही वयोमान दिसते.)

५. नोव्हाची होडी—पृथ्वीवर प्रलयकाळ झाला, त्या वेळी नोव्हाच्या होडीने काही प्राणी तरले. या होडीची लांबी ३०० हात, रुंदी ५० हात व उंची ३० हात होती. बहुधा ती तीन माळ्याची असारी. डागडुगीच्या वेळी बाहेरून डांबरासारग्या टिकावू पदार्थ लावतां लागे. प्रलयकाळी नोव्हाने ठरविले की, सर्व प्रकारचे दोन दोन प्राणी (नर-मादी) बायका-मुले व इतर सर्वांची बीजे होडीवर घेतली. ४० दिवस अहोरात्र पर्जन्य चानू राहिल्याने पृथ्वी जलमय झाली आणि १५० दिवस हा धुमाकूळ चानू होता. नोव्हाच्या होडीमुळे काहींचे प्राण रक्षण झाले, इतर सर्व बुडाले. प्रलय संपल्यावर नोव्हा व इतर बाहेर पडले आणि पुन्हा वसाहत केली. या वेळी नोव्हा ६०० वर्षांचा होता.

६. मानवाची वाढ—शेम, हाम, याफेथ या नोव्हाच्या मुलापासून पुढे मानववंशाची वाढ झाली. भूपृष्ठावरील भागाची वाढणी या मुलांमध्ये झाली. (भारतीय मनुच्या मुलामध्ये याप्रमाणे वाढणी झालेली आहे.)

७. बापापासून संतती वाढ—लोट आपल्या दोन मुलींसह डोंगरात राहू लागला. इतर कोणी पुरुष तेथे नव्हता. तेव्हा मुली म्हणाल्या, आपल्या सहवासाला कोणी पुरुष नाही, तेव्हा आपण बापच शय्या सोबती करू आणि त्याचा वंश पुढे चालवू, त्यानी बापाला द्राक्षाचा रस पाजला आणि रात्री एकाच शय्येवर झोपल्यामुळे त्या गरोदर झाल्या. त्याना पुत्र झाले, एक मवाव व दुसरा बेन अम्मी यानंतर मानववश वाढीस लागला.

८. दासीपुत्र—संतती वाढविण्यास हा उपायही योजण्यात आला. अब्राहम व त्याची पत्नी साराय याना मूल नव्हते. तेव्हा सारायने आपली दासी हायार हिला पतीकडे पाठविले आणि तिला पुत्र झाला. त्याचे नाव इमाएल ठेवण्यात आले. या वेळी अब्राहम ८७ वर्षांचा होता. याकोबाला मूल नव्हते. तेव्हा त्याची पत्नी सेहल हिने आपली दासी विल्हा पतीकडे पाठविली व तिजपासून धान, नफताली, आशेर असे मुलगे झाले. अनानाने आपल्या भावजयीवरोबर संबंध जोडून तिला मुले प्राप्त करून दिली. पॅरो राजाचा योसेफ हा सरदार असून तो देखणा होता. राणीने त्याला वश करून घेण्याचे प्रयत्न केला पण 'मालकाचे स्त्रीवरोबर व्यवहार कसा करावा' असे म्हणून तो नकार देत असे. एके दिवशी तो एकातांत सापडल्यावर राणीने त्याचे वस्त्र धरून लगट करू लागताच वस्त्र सोडून टाकून तो पळून गेला. परिणाम मात्र असा झाला की, राणीने त्याजवर वलात्काराचा आळ घेतला व त्याला तुरुगात घातले.

९. यज्ञार्पण—याकोबाने डोंगरावर यज्ञ केला. याहोवा मोशेला सांगतो यज्ञाच्या वेळी कोकरू कापावे आणि त्याचे रक्त दोन्ही दारांच्या कपाळपट्टीवर लावावे. मोशेने याहोवासाठी वेदी बांधली व त्याचे नाव याहोवा-निस्सी असे ठेवले. मोशेचा सासरा इथ्रो याने यज्ञार्पण केले. अब्राहामने यज्ञवेदी बांधली. (ही वचने भारतीयांची यज्ञ कल्पना उचलून धरणारी अशीच आहेत.)

१०. देवदर्शन—याहोवाने अब्राहामला दर्शन दिले. वयाचे ९९ वर्षी अब्राहमचा पुत्र इसाक याला याहोवाने दर्शन दिले याकोबाला याहोवाने दर्शन दिले.

११. शापदेणे—(१) सर्पाने एका स्त्रीला भुलवून फळ खाण्यास सांगितले म्हणून याहोवाने सर्पाला शाप दिला, 'तू पोटाचे चालशील व माती खार्शील.'

(२) देवाच्या आशेविरुद्ध स्त्रीने फळ खाले म्हणून देवाने शाप दिला, 'गरोदरपणाचे दुःख तुला अनेक वेळा भोगावे लागेल, लेकराना जन्म देताना अपरंपार दुःख होईल व पति तुजवर सत्ता गाजवील.'

(३) देवाने जादमला शाप दिला, ' आयुष्यात सर्व दिवस वृष्ट करून तू फळे खाशील, पृथ्वीवर काटेरी झाडेसुडये उगवतील आणि शेवटी तू मातीमध्ये परत जाशील. '

(४) काइनने आपला भाऊ हानेल याचा शेतात वध केला, म्हणून देवाने शाप दिला, ' पृथ्वीवर तू परागदा आणि भटकणारा होशील. '

१२. शेज्याची सत्ता—याकोबा शेळ्याचे कळप चारीत होता त्याने शिवर, यदाम व जर्मोन झाडाच्या कोपळ्या काड्या सोडून आतील पाढरा भाग उघट्टा केला. सोलीय काड्या जुडातील पाण्याच्या पन्हेळात ठेवण्या. परिणाम जसा झाला की, त्या काड्याचे पाणी शेळ्या प्यायल्यानंतर त्या सर्व फळत्या आणि कालातराने प्रसवत्या, तेव्हा बाडी आणि ठिपकेदार प्रजा निर्माण झाली.

१३. स्मारक स्तंभ—याकोबा रात्रभर एक धोंडा उशाला घेऊन झोपला. त्याला एक स्वप्न पडले, ' उच्च शिडी उभी केलेली असून तिचा शेडा आकाशाला भिडलेला आहे, देवदूत तिजवरून खालीवर जातयेत आहेत, याहोवा वरील वाजूस उमा आहे. ' त्या पापणात देव आहे म्हणून जसा देखावा दिसला, या श्रद्धेमुळे तो पापण स्मारक स्तंभ बनला आणि लोक त्यावर तेल ओतू लागले. एरू वेधेल येथे याहोवाने याकोबाला दर्शन दिल्यानंतर त्याचे नाव इस्राइल ठेवण्यात आले. दर्शन मिळाल्यानंतर स्मरण म्हणून याकोबाने येथे पापणाचा स्तंभ उभा केला, त्यांचे पूजन केले आणि तेल ओतले.

१४. सूर्यपूजन—फारोने योसेफचे नाव सापनाथ पोनह (सूर्याचा देव) असे ठेवले, यासाठी मिसरी लोक इब्रियाच्या पत्नीस बसून जेवत नव्हते.

१५. धान्य—जवस व सानू याचा नाश झाला, पण गव्हाचा नाश झाला नाही असे वचन आहे (आर्यांचे प्रमुख धान्य सानूचे होते.). उत्पन्नाचा पाचवा वाटा फारो राजाला द्यावा लागेल.

१६. प्रेतसंस्कार—योसेफचे वटिलांचे प्रेताला मसाला भरण्यास ४० दिवस लागले व नंतर ते पुरण्यात आले. त्यानंतर ७० दिवस त्यांचे रडणे चालू होते.

१७. संस्कृतीमधील फाही चमत्कार : उदाहरणे—(अ) सूर्य भावळून अधार झाल्यावर एक धुमसती भट्टी आणि जळती दिवटी लोकांच्या समूहांतून गेली.

(आ) याकोबाने आकाशातून सदोम व गमोरा यांवर अग्नि आणि गंधक यांचा वर्षाव केला व अनेक नगरे उजाड केली.

(इ) मोशेने काठी जमिनीवर टाकली व तिचा सर्प झाला, शेपूट धरून पुन्हा वर उचलले, तेव्हा काठी झाली.

(ई) नदीतील पाण्याचे फोरड्या जमिनीवर रक्त झाले.

(उ) अहेरानाने आपला हात नदीच्या जलात धरता, त्यातून असंख्य वेडूक तयार होऊन त्यानी भूमि व्यापून टाकली.

(ऊ) अहेरानाने काठी भुईवर मारताच सर्प उग्राचे साम्राज्य झाले. तसेच गोमाशा सर्प घराघरातून शिरल्या.

वरीलप्रमाणेच गुराची मरणपीडा टळणे, मानव गरिबांवर गळणे येणे, गारा व अग्नीचा वर्षाव एकाच वेळी होणे, टोळघाटी येणे, तीन दिवसांचा सतत अंधार पडणे इ० अनेक चमत्कार आहेत.

याप्रमाणे फारोव्या राज्यात देवाने अनेक चमत्कार केल्यामुळे राजाने इस्राइल प्रजेला मिसर देशातून जाण्यास परवानगी दिली. त्या वेळी एकूण सहा-लक्ष लोक बाहेर पडले, इस्राइलमध्ये गेले व तेथे वसाहत केली. फारोव्या राज्यात ही जमात सुमारे ४०० वर्षे गुलाम म्हणून रहात होती. ज्या दिवशी त्याची सुटका झाली व त्यानी मिसरची सीमा ओलाडली तेव्हा त्यानी सात दिवसांचा बल्हाडण उत्सव साजरा केला आणि साप्रतही तो चालू आहे.

सीमा ओलाडून इस्राइलमध्ये जात असताना सागराची-जले दुभागली, जमीन कोरडी पडली. फारोचे सैन्य जे पाठलागावर आले होते, ते जेव्हा आले तेव्हा जले पुन्हा एक होऊन त्यामध्ये ते गडप झाले. (श्रीकृष्णासह यमुदेवाने यमुना नदी पार करताना, असेच पाणी दुभागून त्याची वाट मोडली झालेली होती.)

१८. देवाच्या दहा आज्ञा (Ten Commandments).

(१) मिसर देशातून सोडविले तो यावोदादेव मी आहे.

(२) माझ्याशिवाय इतर देव तुला नसावेत.

(३) पूजनासाठी कोरीव मूर्ति तयार करू नका.

(४) श्रावण दिवस पाळावा.

(५) यावोदाने सहा दिवस काम करून सातव्या दिवशी विव्राती घेतली आहे.

(६) कोणाची हत्या करू नका.

(७) कोणाची चोरी कधीही करू नका.

(८) शेजाऱ्याचे घरावर लोभ करू नका, त्याच्या बायकोचा लोभ घेऊ नका, दासीचा लोभ घेऊ नका.

(९) सुवर्ण अगर चादी याचे अन्य देव बनवू नका. इ०

वरील कराराच्या आशा तयार झाल्यावर, शेकडो वर्षांनी देवाने आपला पुत्र येशू याला जगदोद्वारासाठी पाठविला. साराश इसाईसंस्कृतीचा उदय याप्रमाणे झाला.

(देवाच्या दहा आशा, अनुवादक पंडिता रमासाई, मुक्ति मिशन, केडगाव, पुणे. १९५८)

ग्रीक संस्कृति

ग्रीक देवता व अन्य देवता प्रकरणे तयार करताना तीं एका विशिष्ट हेतूने तयार करण्यात आलेली आहेत. देवतांच्या वर्णनापूर्वी काही सांस्कृतिक इतिहास देण्याचे प्रयोजन असे की, तत्कालीन समाजरूढीचे प्रतिबिंब देवतांवर वसे आरोपित केलेले आहे, हे समजून यावे. देवतांची वर्णने, पूजा समारंभ, वार्षिक उत्सव म्हणजे तत्कालीन समाजाचे प्रतिबिंब होय. या सर्वसाधारण सिद्धान्ताला, या वाचनाने वळकटी येईल.

एकाद्या सुवर्ण चित्रकलेची पार्श्वभूमी समजल्यावर ते चित्र समजण्यास जसे उत्तम सहाय्य होते, तद्वत संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवर देवतांची चरित्रे वाचली म्हणजे त्या संस्कृतीपेक्षा निराळ्या नाहीत हे वाचकांच्या ध्यानी येईल.

सर्वेऽपि देवा समैव मूर्तयः । भारतीय अध्यात्मशास्त्रातील हे परमेश्वरी वचन सर्वत्र सारखेच आहे हे दिसून येईल. परमात्मतत्त्वाची मूर्ति तयार झाली म्हणजे तिला नाश आहेच. ज्ञानेश्वरीतील वर्णन मार्मिक आहे.

उपजेल ते नासे । नासे ते पुनरपि दिसे । हे घटिका यंत्र जैसे । परिभ्रमे ॥

सारांश इतकाच की, मानसरूपी देवता तयार होतात, क्रमाने नाश पावतात व कारणपरत्वे पुन्हा उत्पन्न होतात.

प्राचीन ग्रीक संस्कृति

युरोप महातीळ ग्रीक संस्कृति ही कार प्राचीन व प्रगत मानली जाते. तेथील संस्कृति निर्माण होण्यास त्या देशाची विशिष्ट परिस्थिति कारणीभूत झालेली आहे. एरानस मध्यवर्ती देश, दंतुर किनारा आणि अज्झाजूर एजियन समुद्रातील अनेक बेटांचा समूह. तसेच बराचसा भूभाग डॉगरांनी व्याप्त. शेतीवाडीसाठी भूभाग कमी आणि पाण्याची अन्न मिळवण्यासाठी आपसांत मारामाऱ्या व सागरावरून पानी फेकून त्याच्या करणे हे त्यांना प्रसंगातच होते. अनेक लहान लहान

राज्याचा हा प्रदेश बनलेला असल्याने अपसात नेहमी वैरभाव चालत असल्याने स्पार्टनसारखे उत्तम योद्धे त्या देशात निपजले. शिष्याय परदेशातून आणलेले युद्धकैदी गुलाम म्हणून तेथे राबवीत आणि त्याची संख्या बहुसंख्य असल्याने, त्याच्यावर आपले वर्चस्व गाजविण्यासाठी ग्रीक लोकाना नेहमी युद्धाच्या अभिनिवेपात तयार रहावे लागे.

सन १८९९ चे सुमारास डॉ. स्लायमन याला क्रीट बेटातील ग्रीसच्या प्राचीनतम संस्कृतीचा शोध लागला. ग्रीक दंतकथेमध्ये मीनोस राजाला मोठा मान आहे. त्याचा राजवाडा या बेटावर होता असे आढळून आले आहे. त्याचा काळ सुमारे सनपूर्व ३००० वर्षांचा असावा. नाँसस हे प्रमुख शहर असून राजाचा भव्य वाडा उत्पन्ननात मिळाला आहे. राजवाड्याचे क्षेत्र एकूण सुमारे पाच एकराचे असून तीन मजली लाकडी बांधकाम आणि भितीवर मानवी कृति चितारलेल्या मिळाल्या आहेत. साडपाण्याची व्यवस्था मोर्होजदारोप्रमाणेच व्यवस्थित होती. राजवाड्यात ऑलिव्ह तेलाने मोठे राजण, पैलू पाडलेले हिरे, हस्तीदंतावरील कोरीव शिल्प, नागदेवता, सहा इच उंचीच्या चांदीसोन्याच्या मूर्ति इ० अनेक वस्तु मिळल्या आहेत. मत्स्य हेच मुळी राजचिन्ह होते. सनपूर्व १२०० साली हे वैभवसंपन्न शहर भूकंपाने उध्वस्त झाले असावे. याच संस्कृतीला मिनोअन, क्रीटन, अथवा एजियन संस्कृति म्हणून संबोधिली जाते. काही भारतीय संशोधकांच्या मते ही संस्कृति आणि भारतीय संस्कृति यामध्ये बरेचसे साम्य व समानधर्म आहेत.

इलियड आणि ऑडिसी ही दोन ग्रीक महाकाव्ये म्हणजे भारतीय रामायण-महामारताप्रमाणे असून त्यातील वर्णन म्हणजे या क्रीटनमधील वैभवाचे वर्णन होय, असेच साप्रत बहुमत आहे. उत्खननामध्ये ज्या वस्तु मिळाल्या आहेत, त्यामध्ये राजे लोकांच्या थडग्यात शवावर सुवर्णाचा मुखवटा, चिलरपत, अगठ्या, बांगड्या, नक्षीकाम असलेली तरवार, सुवर्णाची भाडी, ब्राँझचे खजीर, रत्नजडित सोंगट्या आणि पट इ० अनेकांचा समावेश आहे. सूर्यपूजन, बैल, परशु आणि पितराचे पूजन त्या वेळी होते. राजाजवळ मोठे आरमार होते. भूकंपामुळे हे शहर नष्ट झाले हे जसे एक मत आहे, तसे दुसरे मत असे की, डोरिअन (स्पार्टन लोकांचे पूर्वज) लोकांच्या स्वारीमुळे सनपूर्व बाराव्या शतकात ही संस्कृति नष्ट झाली आणि त्यानंतर ग्रीक संस्कृतीचा उगम झाला.

ग्रीक लोकांचा धर्म हा नव्या-जुन्यांच्या मिश्रणाने झालेला एक धर्म आहे. ग्रीकांच्या आगमनापूर्वी त्या देशात पेलासजियन व क्रीटन वंशीय रहात होते आणि त्यांच्या अनेक गोष्टींचा ग्रीकांनी अंगिकार केलेला दिसतो. जसे अयेन्स शहरातील अधिना देवी ही मूळ क्रीटन येथील मिनोस राजाच्या राजवाड्यातील देवता.

ग्रीकांनी तिला आपली मानली झ्यूस हा देवही ग्रीकांनी आपल्याबरोबर आणला विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे ग्रीकांचे देव देवता, या विचारविकार असलेले मानवच असत झ्यूस हा एक मानवी राजाच होता त्याला मांडलिक असत आणि सलामसलत देणारी सभाही असे सर्वांना श्रेष्ठ व शक्तिमान देव म्हणजे झ्यूस किंवा जुपिटर हा होय हवा, वारे, दग व प्रकाश ही सर्व त्याचीच निर्मिति होय त्याला दाढी असून तो सुवर्णाकित दगाच्या सिंहासनावर बसता इच्छेला येईल तेव्हा दग जमविणे, विजा निर्माण करणे, पर्जन्य पाडणे त्याला शक्य असते इतर सर्वा देव झ्यूसच्या आज्ञेत सदैव रहातात, यामुळेच मानवाप्रमाणे कायदे व राज्यव्यवस्था आहे

जगाच्या जीवनात जशी मानवाची आवश्यकता आहे, तद्वत देवाचीही आहे असे ते मानीत इतर संस्कृतीप्रमाणे ग्रीकांचे देवही उत्तर ग्रीकमधील ऑलिंपस पर्वतावर रहात असून, तेथून ते विश्वाचा कारभार पाहात ऑलिंपस पर्वत म्हणजे भारतीय हिमालय अगर मेरु पर्वताप्रमाणे ते मानीत असत या ठिकाणी वैभव भोगणारा हा झ्यूस आपणाला अत्यंत सामर्थ्यवान मानीत असे. सर्व देव—मानवांनी सापळी बांधून जरी त्याला खाली ओढण्याच्या प्रयत्न केला, तरी त्याची निराशाच होईल पण याच्या उलट झ्यूसने जर इच्छा केली तर समुद्र, पृथ्वी व मानव याना एका सापळीने बांधून ओढून घेऊन ऑलिंपस पर्वतावर तो लटकवू शकेल असे त्याची श्रद्धा होती त्याच्या बाजूला गरूड नेहमी उभा असून उजव्या हाती वज्र असते ओळू वृक्ष त्याला फार प्रिय आहे हा देव मानवाचा मित्र असल्याने प्रवाशाला मदत देणे, विजय देणे, न्याय देणे अशी अनेक कामे तो करित असतो

हिरा मिवा जुनो ही शनी व त्याची पत्नी ऑप्स याची कन्या असून तीच झ्यूसची पत्नी व वहीण समजली जाते ही देवता उच्च, रुबावदार, मोठ्या व तेजस्वी नेत्राची, शुभ्र हाताची, सद्गुणी, स्त्रियाची आवडती अशी आहे या देवतेची मंदिरे अरगॉस व ऑलिंपिया येथे होती झ्यूस देवाचे वर्णन भारतीय इद्र देवाबरोबर बरेच जुळते आहे

प्राचीन भारतीयप्रमाणे ग्रीकांचा अनेक देवतांवर संपूर्ण विश्वास होता. त्यांचा प्रत्येक देव म्हणजे मानव व निर्गमशक्तिस्वरूपाचा असे जमीन, हवा, समुद्र, पर्वत, तळी, नद्या, ओढे, मैदाने इ० प्रत्येकाला निरनिराळी देवता होती त्यांची अशी धारणा होती की, ही सर्व निर्माण करणारी एकच शक्ति नसून अनेक आहेत व मानव हा त्यांचे प्रतिक आहे. यासाठीच सर्व देव बहुधा मानवच

होते, इतकेच की, मानव मर्त्य असतो तर त्याचा देव हा अमर असतो. त्याच्या भावना मानवाप्रमाणे असून ते मानवाप्रमाणे जखमीही होतात, युद्धे खेळतात, हेवेदावे करतात. इ० इ०. ग्रीक कवींनी सर्व देवांच्या म्हा याच परंपरा व रूढी यांच्या मिश्रणातून निर्माण केल्या आहेत. ट्रॉजन युद्धामध्ये एका शिपायाने एका देवाला जखमी केल्याचे व तो विव्हळत पडल्याचे फार उत्कृष्ट वर्णन रगविलेले आढळते ते याच भावनेतून होय

भारतामध्ये ज्याप्रमाणे ३३ कोटी देव असल्याचा उल्लेख येतो, तसे ग्रीक कवि हेजिअड हा पृथ्वीवर तीस हजार देव असल्याचे सांगतो मानवाप्रमाणे या देवाना शरीर असून वस्त्रे, शस्त्रे, राजवाडे याची गरज असते प्रत्येक देवाचे वेगळे शस्त्र हे वैशिष्ट्य होय. जसे भारतात मिथूचे सुदर्शन, शक्राचे निशूळ इ० प्रमाणेच होय. काही मानवी दुर्गुणही त्यामध्ये दिसून येतात. हर्ष देव हा चोरी करण्याबद्दल प्रसिद्ध, तर आफ्रोडाईट देवता छत्रोरपणाबद्दल प्रसिद्ध. अरेस हा रागीट असून, यज्ञात त्याला आहुति न देणाऱ्यांवर तो डक घरीत असे. (भारतामध्ये आहुति न दिल्यास इद्र असाच रागवत असे) ग्रीकांचे देव मिलासी असून, आनंद, सुंदर दृश्ये, उत्सव त्यांना फार प्रिय असत. भारतामध्ये जसे प्रभू रामचंद्र अथवा भगवान् श्रीकृष्ण यांचे उत्सव डामडौलाने साजरे होतात, त्याप्रमाणेच हेही उत्सव होत. भारतीय जनता देवाना प्रसन्न करून घेण्यासाठी कडक तपश्चर्या व अचारण करीत असे, तशी ग्रीक जनता देवांवर करार करून प्रसाद मिळवीत असे. अपोलो देवाचा एक भक्त म्हणतो, ' आतापर्यंत अनेकदा लहट बेल मी तुजपुढे जाळले, आता माझी इच्छा तू पुरी कर ' आणि देवाने त्याची इच्छा पुरी केली. असे जरी असले तरी फार सुख किंवा वैभव मानवाना मिळालेले देवताना आवडत नसे. याचे कारण ग्रीक पुराणे असे देतात की, मानवाला वैभव हे धोक्याचे असून त्याने तो उन्मत्त झाल्यावर देवतांचा क्रोध त्यावर होत असे आणि सर्वनाश होई. यासाठीच ग्रीक भाषेत एक म्हण प्रचारात आली आहे की, ' मरेपर्यंत कोणत्याही माणसाला सुखी समजू नये. '

आता ग्रीक पुराण ग्रंथातील काही उद्बोधक माहितीचा आढावा घेऊ.

मानवाची उत्पत्ति

वोर्देशियामधील पनोपी गात्री असे काही मातीचे पुतळे आढळून आलेले आहेत की, ते मानवानीच तयार केलेले आहेत. असे सांगितले जाते की, टिटान-वशिय प्रोमिथिअस हा महाउद्योगी मनुष्य होता आणि त्यानेच हे पुतळे बनविले असले पाहिजेत. पुतळे तयार झाल्यावर 'अपेनी देवीने त्यामध्ये प्राणदान केले

आणि ते सजीव केले, पण सृष्टीकर्ता श्यूसला देवीचे हे कृत्य आवडले नाही आणि त्याने या पुतळ्याचा नाश करण्यासाठी स्वर्गातून अग्नि आणला, पण मानवाना मात्र तो मिळू नये अशी व्यवस्था केली, परंतु प्रोमेटिअसने तो अग्नि चोरून आणून, मानवाचे उपयोगी पडेल अशी व्यवस्था केली. अर्थात हा अग्नि त्याने एका वृक्षाच्या वाळलेल्या ओडक्यातून उपलब्ध करून दिला त्याप्रमाणे या देवाने मानवाना उत्तम कला शिकवून, रानट्टी वागणुकीतून चांगली स्थिति प्राप्त करून दिली अथेनी देवीने मानवाना प्राणदान केले, म्हणून तिला मानवाची हितकर्त्री देवता मानतात.

देवताचे स्वभाववर्णन

देवतांची शरीररूपे मानवाप्रमाणेच आढळते, कारण यांचे देव म्हणजे मानवच होत, हे आपण पाहिले आहे. तत्त्वज्ञानी व अध्यात्मिक मनुष्य देवतांचे ठायी अतिशय उच्च भाव, उच्च कर्तृत्व, शुचिर्भूतपणा, स्पृहणीय वागणूक इ० सद्गुणांची सदैव अपेक्षा करित असतो. तर सर्वसाधारण माणूस आपले बुद्धीच्या पातळीप्रमाणे देवतांचे ठायी इतका उच्चतम भाव पाहत नाही. मानवाप्रमाणेच त्यांच्या ठायीही त्या त्या स्वभावगुणांचा व दुष्ट गुणांचा आरोप करित असतो. देवगण हा साधारणतः सरळमार्गी व दयाळू असतो, पण काही वेळा त्यांच्या हातून घडलेल्या कृत्यामुळे, रागीटपणा द्वेषभावही व्यक्त होतात

मानवाना राहान्यास घरे लागतात, तद्वत देवतानाही मदिरे लागतात, पण काही वेळा त्यांची घरे पर्वतमध्यावर, एकांतात, शांत वातावरणात असतात अगर् स्वर्गात असतात मानवाप्रमाणे त्यांनाही सावयास नैवेद्य, बली लागतो आणि अमृताचेही सेवन ते करित असतात, त्यामुळे त्यांना मरण प्राप्त होत नाही. मानवाप्रमाणे देवानाही युद्धामध्ये जखमा होतात, ते वेशुद्धही होतात. त्यांची शरीरे अतिशय चपळ व हलकी असल्याने, थोड्या वेळात ते खूप अंतर प्रवास करू शकतात. त्यांची कर्णेंद्रिये अतिशय तीक्ष्ण असल्याने अतिशय दूर अंतरावरीलही गोष्टी त्यांना ऐकू येऊ शकतात, इतकेच नव्हे तर भक्तानी केलेली कुजकुज त्यांच्या कानी जाऊ शकते. भक्तांच्या सकटाची खात्री झाल्यास ते त्वरित उपाययोजनाही करतात. भूतलावरील मानवाची प्रार्थना त्यांना ऐकू येते आणि योग्य परिस्थितीत ते साहाय्यही करतात. एकाठिकाणचे आकाशपाणीचे संदेश जर

१. टीप—भारतात पैठण घाहरी शालिवाहन राजाने पुतळे केले होते, त्यामध्ये युद्धप्रसंगी प्राणदान करून सैनिक सद्दे केले, असा इतिहास आहे. याशक्तीच्या गुणाने गायीमध्ये प्राणदान केले होते.

अनेक मैल अंतरावर ऐकले जातात, ग्रहगोलावरील संदेश पृथ्वीवर एकावयास मिळतात, तर देवांना मानवाची हाक ऐकू येणे अशक्य नाहीच नाही. चंद्र-मंगळावरील संदेश पृथ्वीवर येण्याची किमया मानवाने सांप्रत साधली आहेच ना ?

सर्व देवाची शक्ति सारखी नसल्याचे आढळून येते, त्यामध्ये कमीजास्तपणा दिसतो. झ्यूस अगर अपोलो देवता जे कार्य करील ते इतर लहान देवांना करता येणार नाही. (भारतामध्ये शंकर जे कार्य करू शकतात, ते विष्णु, इंद्र करू शकत नाहीत). प्रत्येक देवाजवळ त्याचा एकेक आवडता प्राणी असतो. झ्यूस-गरूड; हिरा-मोर अगर गाय; अपोलो-राजहंस; आर्टिमिसदेवी-हरण अगर अस्वल; आफ्रोदिता-चिमणी अगर बगळा; हर्मिस-कोंबडा; डिमिटर व पर्सेफिन-घोडा अगर डुक्कर; पोसेडन-घोडा अगर बैल; अथेना-घुबड; इ० (भारता-मध्येही शंकर-नंदी; विष्णु-गरूड; ब्रह्मा-राजहंस इ० वाहने आहेत.)

देवतांमध्ये अशी एक अलौकिक शक्ति आहे की, कोणत्याही वेळी त्या कोणाचेही रूप धारण करू शकतात, आपला जीवात्मा दुसऱ्याचे रूपाने उभा करू शकतात. याचे कारण जसे दिले जाते की, देवता प्रथम उत्पन्न झाल्या आणि मानव, पशु व पक्षी नंतर झाले. तेव्हा त्याची रूपे ते धारण करू शकतात. यामुळेच जर कोणी प्रतिपादन करू लागला की, मानवप्राणी हा पशु पूजनानून, देव-पूजनाकडे वळला तर ती गोष्ट पटणारी नाही. देवताचा उल्लेख व अस्तित्व प्रथम आणि त्याचे आमडते प्राणी याचा उल्लेख मागाहून येतो, तो यामुळेच होय.

राक्षसांची उत्पत्ति

यांची उत्पत्ती मानवाप्रमाणे भूमीवरच झालेली आहे. प्रथम हे मानवच होते पण त्यांच्या कृतीमुळे त्यांना राक्षसी स्वरूप देण्यात आले. ज्या वेळी युरेनस देवाची हत्या झाली आणि त्याचे रक्त भूमीवर पडले, त्या वेळी त्या भूमीवर पडलेल्या रक्तप्रिदूपामून राक्षसांची उत्पत्ति झाली. यालाच त्यांना जेजीनीस (Gegeneis) असे म्हणतात. अँग्रीअँस, फाइटॉस, हिपोटॉस, इफायलेटस इ० राक्षसांची नावे पुराणात आढळतात. (भारतीय संस्कृतीमध्ये रक्तबीज राक्षसाचे येव भूमीवर पडल्याने राक्षसांची उत्पत्ति झाल्याचे उदाहरण आहेच.)

ट्रॉजनचे युद्ध

सनपूर्व बाराव्या शतकांत (११९० साली) हे झाले असे मानतात. झ्यूस या सृष्टीकर्त्या देवाला असे वाटले की, भूमीवर माणसाचा भार फार झाला असून तो हलका करणे अवश्य आहे. यासाठी हे युद्ध व्हावे म्हणून त्याने एक युक्ती योजली. पेलीस व थेटीस याचा प्रियाह समारंभ चालू असता एन सपरचंदाचे

नाही. ट्रॉजन युद्धातील अनेक वीर जसे देवत्व पावले, तद्वत भारतीय युद्धातील धर्म, भीम, अर्जुन, भीष्म द्रोण हेही देवत्व पावलेले दिसतात. भारतीय युद्ध ट्रॉजन युद्धाचे जाधी अनेक शतके झालेले आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते.)

नरबली

पत्राय गावानजिक आर्टिमिस देवीचे एक मंदिर असून तिला आर्टिमिस टिक्कारिआ म्हणत असत. या क्षेत्री नरबलीची रूढि होती. ही रूढि पडण्याचे कारण असे दिले जाते की, तेथील देवतेची पुजारीण कोमायथो ही मेलानिपास देवाचे प्रेमपाशात अडकली. हा देव अतिशय सुंदर, देखणा होता, पण घरची मंडळी त्याच्या विवाहाला अनुकूल नव्हती. यास्तव मंदिरात दोघांच्या गाठीभेटी होत आणि प्रणयचेष्टा चालत. आर्टिमिस देवीला अर्थातच हा अनाचार आवडला नाही आणि तिने गावात रोगराई पसरून, सर्वत्र दुष्काळाने हाहाकार केला. जनतेने चौकशी करता त्यांना एरा प्रकार समजून आल्यावर, त्यांनी जोडण्याला देवीसमोर बळी दिले. इतकेच नव्हे, तर त्या दिवशी प्रत्येक वर्षी एक सुंदर पुरुष व मुलगी बळी देण्याची रूढि चालू केली.

अश्विनीकुमार

भारतीय संस्कृतीमध्ये सूर्य आणि त्याची घोडीच्या स्वरूपातील पत्नी संज्ञा यापासून अश्विनीकुमारांची उत्पत्ति झालेली आढळते. ग्रीक संस्कृतीमध्ये डिमिटर देवता आपली कन्या कोरे हिला शोधित असताना पोसेडन या सागरदेवाची तिजवर नजर गेली. त्याला चुकविण्यासाठी डिमिटरने घोडीचे रूप घेतले असता पोसेडनही घोड्याचे रूप घेऊन तिजजवळ गेला, त्यांच्या संयोगामुळे जो पुत्र झाला, त्याचे नाव एरिअन (Arion) असे ठेवण्यात आले.

समुद्रमंथन

भारतीय संस्कृतीप्रमाणे देवदानवांनी केलेल्या समुद्रमंथनाची कथा ग्रीक व सेमेटिक संस्कृतींमध्ये आढळते. तसेच इराण संस्कृति मित्रावरुणाचे पूजन करते तर यॅविलॉन संस्कृति अंतरिक्षामधील वरुण व इतर देवतांचे पूजन मान्य करते. याचा अर्थ इतकाच घेता येईल की, या सर्व संस्कृतींचे घनिष्ट दळणवळण असले पाहिजे.

देवतांना उत्तम वस्तू का अर्पण केल्या जात नाहीत ? याचे उत्तर ग्रीक पुराणकरानी असे दिले की, देवताना यशामध्ये उत्तमोत्तम हरिभाग द्यावा, असे सर्वानुसृते ठरलेले होते. पण एके वेळी अशी गोष्ट घटली की, एकादा पशूचा

उत्तुष्ट फळ त्रिवाह मंडपात टाकले. ते दिव्य फळ पाहून सर्व देव मानवाना मोह उत्पन्न झाला आणि जो-तो ते मिळविण्याचा प्रयत्न करू लागला. हिरा, अथेना, आफ्रोदिता या देवानाही वाटले की, ते फळ आपणाला मिळावे. झूसने सर्वांच्या भाडणात निकाल दिला की, जी सर्वांत सुंदर स्त्री असेल, तिला ते फळ मिळावे. तसेच उत्तम स्त्री निवडण्याचे काम त्याने प्रिआपचा पुत्र पॅरिस यावर सोपविले. सर्व स्पर्धकानी परिक्षकाजवळ आपली कहाणी सांगून, गुणवर्णन केले, स्वरूप वर्णन केले आणि आपल्या मनासारखा निकाल मिळविण्याची राटपट चारू केली.

एवढ्यावरच भागले नाही. स्पर्धा जिंकण्यासाठी लाटूच अथवा आमिष परीक्षकाला दाखविण्यात आले. (१) हिरा देवीने त्याला राज्यपद देऊ केले, (२) अथेना देवीने त्याला युद्धात जय मिळवून देण्याचे वचन दिले तर (३) आफ्रोदिताने स्वतः त्याची पत्नी होण्याचे मान्य केले. इतर देवतांची आमिषे अर्थातच यापेक्षा कमी दर्जाची असल्याने, शेवटी परीक्षकाने निकाल आफ्रोदिताचे बाजूने देऊन पत्नी मिळविली, हे निराळे सांगण्याची जरूरी नाही.

पण यामध्येच भावी सहार युद्धाचे बीज पेरले गेले. कारण हीरा आणि अथेना देवी, आफ्रोदिताचा द्वेष करू लागल्या, इतर स्पर्धकही अतिशय रुष्ट झाले, खरा न्याय न दिल्याने चिडले आणि तरवारी उपसून युद्धास तामतोन सुरुवात झाली. हे युद्ध अनेक दिवस चालले होते आणि त्यामध्ये असंख्य माणसे मृत्यूमुखी पडली व पृथ्वीचा भार हलका झाला. (भारतीय युद्धात भगवान श्रीकृष्णाचे वर्तन, द्रौपदीची अवहेलना, द्रोणाचार्य, कर्ण, याचे मृत्यू आणि अठरा अश्रौहिणी सैन्याचे रणागणावर समर्पण याची तुलना या युद्धाप्रसंगी केल्यास वावगे ठरणारं

१ टीप—१ अश्रौहिणी हा सख्यानाचक शब्द अनेक वेळा वाचण्यांत येतो. पण ही सख्या निती याचे ज्ञान पूर्णपणे नसतं. एका अश्रौहिणीमध्ये खालील प्रमाणे सैन्याचा समावेश आहे—

(१) २१८७० हत्ती-माहुत (२) २१८७० रथ-सार्थी (३) ६५६१० घोडे (रथाच्या तिप्पट) (४) १०९३५० पायदळ (रथाच्या पाचपट) कौरव-पांडवांचे सैन्य १८ अश्रौहिणी होते, म्हणजे भारतीय युद्धात केवढी एकूण हत्ती झाली ती पहा. (१) ३९३६६० हत्ती (२) ३९३६६० रथ (३) १८०९८० घोडे (४) १९६८३०० पायदळ हत्ती + रथी घोडे = १९६८३०० + नितकेच पायदळ = ३९३६०० म्हणजे सुमारे चाळीस लक्ष सख्या होते. यासाठीच कुरुक्षेत्र शब्द उच्चारला. म्हणजे अगावर आजही शहारे येतात.

नाही. ट्रॉजन युद्धातील अनेक वीर जसे देवत्व पावले, तद्वत भारतीय युद्धातील धर्म, भीम, अर्जुन, भीष्म द्रोण हेही देवत्व पावलेले दिसतात. भारतीय युद्ध ट्रॉजन युद्धाचे आधी अनेक शतके झालेले आहे असे निश्चितपणे म्हणता येते.)

नरवली

पत्राच गावानजिक आर्टिमिस देवीचे एक मंदिर असून तिला आर्टिमिस टिक्कारिआ म्हणत असत. या क्षेत्री नरवलीची रूढि होती. ही रूढि पडण्याचे कारण असे दिले जाते की, तेथील देवतेची पुजारीण कोमायथो ही मेलानिपास देवाचे प्रेमपाशात अडकली. हा देव अतिशय सुंदर, देखणा होता, पण घरची मंडळी त्याच्या विवाहाला अनुकूल नव्हती. यास्तव मंदिरात दोघांच्या गाठीमेटी होत आणि प्रणयचेष्टा चालत. आर्टिमिस देवीला अर्थातच हा अनाचार आवडला नाही आणि तिने गावात रोगराई पसरून, सर्वत्र दुष्काळाने हाहाकार केला. जनतेने चौकशी करता त्यांना खरा प्रकार समजून आल्यावर, त्यांनी जोडप्याला देवीसमोर बळी दिले. इतकेच नव्हे, तर त्या दिवशी प्रत्येक वर्षी एक सुंदर पुरुष व मुलगी बळी देण्याची रूढि चालू केली.

अश्विनीकुमार

भारतीय संस्कृतीमध्ये सूर्य आणि त्याची घोडीच्या स्वरूपांतील पत्नी संज्ञा यापासून अश्विनीकुमारांची उत्पत्ति झालेली आढळते. ग्रीक संस्कृतीमध्ये डिमिटर देवता आपली कन्या कोरे हिला शोधत असतांना पोसेडन या सागरदेवाची तिजवर नजर गेली. त्याला चुकविण्यासाठी डिमिटरने घोडीचे रूप घेतले असता पोसेडनही घोड्याचे रूप घेऊन तिजजवळ गेला. त्यांच्या संयोगामुळे जो पुत्र झाला, त्याचे नाव एरिअन (Arion) असे ठेवण्यात आले.

समुद्रमंथन

भारतीय संस्कृतीप्रमाणे देवदानवांनी केलेल्या समुद्रमंथनाची कथा ग्रीक व सेमेटिक संस्कृतीमध्ये आढळते. तसेच इराण संस्कृति मित्रावरुणाचे पूजन करते तर यॅमिलोन संस्कृति अंतरिक्षामधील वरुण व इतर देवतांचे पूजन मान्य करते. याचा अर्थ इतकाच घेता येईल की, या सर्व संस्कृतींचे धनिष्ट दळणवळण असले पाहिजे.

देवतांना उत्तम वस्तू का अर्पण केल्या जात नाहीत ? याचे उत्तर ग्रीक पुराणकरांनी असे दिले की, देवतांना यज्ञामध्ये उत्तमोत्तम द्रविर्भाग द्यावा, असे सर्वानुसते ठरलेले होते. पण एके वेळी अशी गोष्ट घटली की, एकादा पशूचा

कोणता भाग देवास अर्पण करावा आणि कोणता भाग भक्तानी घ्यावा, हे निश्चित करण्याची पाळी प्रोमेथिअस देवावर आली. त्याने एक बैल बळी दिल्यावर शरीराचे कापून निरनिराळे भाग तयार केले. पोटान्या आतड्याचे एक बोंबके तयार करून त्यामध्ये मासविरहित हाडे भरली, आणि दुसऱ्यात फक्त मास भरले. इतराना त्याच्या कृत्याबद्दल गधवार्ता नव्हती. झ्यूस या देवाला प्रथम पसती देण्यात आली असता, मोठे बोंबके म्हणून त्याने फक्त हाडे भरलेले बोंबके पसत केले आणि सहाजिकच भक्ताना मासाचे बोंबके मिळाले त्या दिवसापासून देवाचे भक्त स्वतःसाठी भरपूर मांसल भाग ठेवतात आणि हाडासारखा निःकृष्ट भाग देवाला अर्पण करतात इतर बाबतींतही हेच सदैव घडत असते. देवासाठी अर्पण करायच्या वस्तु निःकृष्ट, बारीक, कमी किंमतीच्या दिल्या जातात आणि स्वतःसाठी मात्र उत्तमोत्तम वस्तु घेतल्या जातात, चापरल्या जातात. लहान मुलाना खेळणी देऊन समजूत काढावी त्यातलाच हा प्रकार हरघडी घडतो आणि त्याच्या मोनदल्यात भक्त मात्र उत्तम गोष्टींची अपेक्षा देवापासून सदैव करतो.

मंदिरप्रवेश फक्त स्त्रीवर्गाला

ऐरिस देवतेचे मंदिर ट्रेगी या गावी होते या मंदिरात फक्त महिला-वर्गालाच प्रवेश मिळत असे यासबधीची दंतकथा अशी की, स्पार्टन वीरानी या गावावर हल्ला केला असता येथील महिला गात्रकन्यानी शत्रूपासून रक्षण करण्यासाठी अत्यंत भक्तिभावाने या देवतेचा धावा केला. भक्तांची हाक देवीने ऐकली आणि हातात शस्त्रसंभार घेऊन ती प्रकट झाली. आपल्या दिव्य तेजाने आणि पराक्रमाने तिने स्पार्टन सैन्याची दाणदाण उडवून दिली. या गोष्टीची स्मृति म्हणून या मंदिरात फक्त स्त्रीवर्गाला प्रवेश देण्यात येतो (भारतामध्ये दुर्गादेवीने जनेरु वेढ्या प्रकट होऊन शत्रूसैन्याची दाणादाण उडविलेली आहे भारतामध्ये पार्वतीचा पुत्र स्कंद अथवा कार्तिकेयस्वामी याचे मंदिरात स्त्रीवर्गाला प्रवेश देण्यात येत नाही)

देवताचे इतर प्राण्यापासून पोषण

या सृष्टीमधील देवताच्या जन्मापासून पोषण इतर प्राण्याकडून केले जाते हे एक वैशिष्ट्य मानावे लागेल. याचे एक कारण असे असू शकेल की, यांच्या देवता म्हणजे मानवच आहेत आपण काही उदाहरणे पाहू

(१) सायरस (मोठा) याला जन्मत आजोर्नानी उभिरड्यावर टांगले असता, त्याचे पोषण कुत्री अथवा गायीने केले.

(२) अटलांटा ही जन्मतः स्त्री अथवा पुरुषदर्शक नसल्याने, तिला फेकून देण्यात आल्यावर तिचे पोषण वाघ व इतर रानटी जनावरांनी केले. कालांतराने तिची गाठ एका धनगराबरोबर पडल्यावर, त्याने तिला आपल्या घरी नेऊन वाढविली.

(३) नानादेवीच्या छातीवर झ्यूसने एक डार्लिंग ठेवल्यावर ती गरोदर राहिली, अँटिस नावाचा मुलगा झाला, पण जन्मतः तिने मूल फेकून दिल्यामुळे, त्याचे पोषण एका बोकडाने केले.

(४) राजा गारगोरीस याच्या मुलीला एक विचित्र मुलगा झाल्यावर त्याचा नाश करण्यासाठी मातेने अनेक प्रयत्न केले, पण पुन्हा पुन्हा त्याचे रक्षण व पोषण पशूंनी केले. हाच मुलगा पुढे हॅबीस नांमो मोठा योद्धा निपजला.

(५) प्रिआपचा पुत्र पॅरीस याचे पोषण एका अस्वलिणीने केले.

(६) किनोसचा जन्म झाल्यावर आईने त्याला समुद्रकिनारी टाकले, पण हंसपक्ष्याने त्याचे पोषण केले. कालांतराने एका कोळ्याने त्याला आपल्या घरी नेऊन पोषण केले.

(७) इजिप्तचा राजा लॅगोस याला आपल्या नववाल्मानदल शंका येताच, त्याला फेकून देण्यात आल्यावर त्याचे पोषण एका गरूड पक्ष्याने केले, आपल्या पंखाचे त्याला आच्छादन दिले, इतकेच नव्हे तर त्याला जगप्रिण्यासाठी स्वतः रक्तदानही केले.

सारांश, स्त्रियांनी जन्मतः मुलाचा त्याग करण्याची प्रथा फार प्राचीन आहे. जेव्हा मुलाच्या जन्माची मानवी जीवनात अडचण निर्माण होते तेव्हा त्याग केला जात असला पाहिजे. अनेक प्राचीन संस्कृतींत ही रूढि आढळते.

काही अद्भुत गोष्टींचे प्रकार

(१) होरेस नावाचा लेखक लिहितो की, एका राक्षसाने मुले मिळली आणि नंतर तशीच सुरुरूप परत ओकली. कोनेस व त्यांची मुले आणि हर्क्युल्स व जेसन यांच्या साहसी कृत्यांमध्येही वरील गोष्टीस दुजोरा मिळतो.

(२) जादूच्या शाडामुळे (विशिष्ट वनस्पतीमुळे) मृत झालेला मानव जिवंत करता येत असे. याचे उदाहरण असे देतात की, क्रीट येथील मिनोस राजाचा पुत्र ग्लौकस अचानक एका मोठ्या विषामध्ये बुडाला. त्याला जिवंत करण्यासाठी

राजाने दौंडी पिटली आणि मोठे इनाम जाहीर केले. पॉलिओडास नावाचा एक तपस्वी जवळपास रहात होता आणि त्याला पशुयोनीतील प्राण्यांचे गुणधर्म माहीत होते. काही फुले आणि प्राणी यांवर त्याने पूर्वी प्रयोगही केलेले होते. त्या मृत मुलाला घेऊन पॉलिओडास काही सुवासिक गुलाम पुष्पासह एका मोठ्या पेटीत बसला असता, त्या सुवासिक वासाच्या रोखाने एक सर्प त्या पेटीत शिरला. पॉलिओडासने त्याला त्वरितच ठार मारून त्याचे शव पेटीतच ठेवले. काही वेळाने वासाच्या दिशेने दुसरा सर्प पेटीत आला, पण पहिल्याचे मृत शरीर पाहताच तो त्वरेने परत गेला. थोड्या वेळाने एक दिव्य औषधी वनस्पति घेऊन पुन्हा पेटीत येऊन त्या औषधीच्या योगे मृत सर्पाला त्याने जिवंत केले. दोन्ही सर्प बाहेर निघून गेल्यावर, त्या अवशेष औषधीच्या साहाय्याने पॉलिओडासने त्या राजपुत्रालाही जिवंत केले आणि राजाकडून बक्षीस जिंकले.

(३) पक्ष्यांची भाषा—एका गृहस्थाने सर्पांचे जोडपे ठार केल्यावर त्याच्या पिलाचे पोषण मेलापस नावाच्या तापसीने केले. ती पिले मोठी झाल्यार एके दिवशी त्यानी आपल्या उपकारकर्त्याच्या वानाची पाळी चाटली. आश्चर्य असे की, त्या दिवसापासून मेलापसला पक्ष्याची भाषा समजू लागली. हेलेनॉस व कासेंद्रा देवींच्या बाबतीत अशीच कृति पूर्वी झालेली होती.

(४) कोल्हा—लांडगा गोष्ट—एकदा एक कोल्हा शेतातील धान्य साठवण्याच्या कणगीत शिरला आणि त्याने यथेच्छ ताव मारला. कच्चे धान्य भरपूर पोटात गेल्याने त्याचे पोट फुगले आणि प्रवेशद्वारातून त्याला बाहेर पडता येईना. इतक्यात एक लांडगा तेथे धान्य खावयास आला असता कोल्हाची हकिगत त्याला कळाली. तो कोल्हाला म्हणाला, आता शरीर वारीक होईपर्यंत आतच बसून रहा, बाहेर येण्याची गडबड करू नकोस अगर् धान्यही खाऊ नकोस. कोल्हाने तशी यागणूक ठेवल्यावर त्याची तेथून सुटका झाली.

भारतीय पुराणात या तन्हेच्या अद्भुत गोष्टी आहेत. चोरी करणारा मनुष्य एका विशिष्ट आकाराच्या भोकातून पलिकडे जाऊ शकत नाही. पण निर्मळ मनुष्य मात्र जाऊ शकतो. पक्ष्याची भाषा अनेक सायुसताना समजत असे, पण ती त्याची तपस्या होती. सर्पाने चाटण्यासारखा अद्भुत प्रकार नव्हता. दिव्य औषधीने आजही सर्पविष उतरविता येते. राम-रावण युद्धात द्रौणागिरी पर्वतावरील दिव्य औषधीनेच लक्ष्मणाला प्राणदान मिळाले. साराश, अशा प्रकारच्या कथा या दोन्ही सस्कृतींमध्ये आढळतात.

१. टीप—भारतीय सस्कृतीमध्ये चदन, केवडा, रातराणी यांच्या वासला सर्प आकर्षित होतो, हे सर्पाना माहीत आहेच.

कोळी जाळे का विणतो ?

प्राचीन काळी लिडिया प्रांती आर्चिन नावाची हुशार विणकर बाई होती. ती आपल्या कलेत तरवेज असल्याने एके वेळी तिने अथेनादेवीलाच आव्हान दिले. थोड्या वेळाने देवता एका वृद्ध स्त्रीरूपाने तिजपुढे उभी राहून तिला म्हणाली, 'तू आपल्या कलेबद्दल भलतीच समजूत करून घेऊ नकोस आणि देवादिकांना आव्हानही देत बसू नकोस.' इतकी समजूत घातल्यावरही जेव्हा आर्चिन ऐकेना, तेव्हा तिने आपले देवतास्वरूप प्रकट करून आव्हान स्वीकारले. देवीने जे सणग तयार केले, त्यामध्ये सर्वसाधारण माणसे देवताचा राग कोणत्या कृतीने ओढवून घेतात, त्यांना शिक्षा कोणत्या प्रकारच्या होतात, देवतांना प्रसन्न करून घेण्यासाठी कोणत्या कृति कराव्यात इ० कृति चितारल्या होत्या. आर्चिन बाईने आपल्या सणगात याच्या विरोधी कृति म्हणजे प्रेमकथा, प्रणयप्रसंग चितारले होते. अथेनादेवीने ही कलाकृति पाहिल्यावर तिचा क्रोध भडकला आणि तिने ते वस्त्र फाडून टाकले. इतकेच नव्हे, तर मानवाना अधोगतीला नेणाऱ्या असल्या कृति रेखाटल्याबद्दल तिला भरपूर खरपूस मारही दिला. देवीच्या कृतीमुळे आर्चिन बाईला खूप त्वेष चढला आणि रागाच्या भरात गळफास लावून जीव देण्याचा तिने प्रयत्न केला, पण अथेना देवीने तिला मरू दिले नाही तिचे रूपांतर कोळ्यामध्ये केले आणि कापडरूपी जाळी तिने विणित वसावे असा साप दिला. यासाठीच कोळी सदैव जाळी विणित असतो अशी त्या संस्कृतीमध्ये समजूत आहे.

ग्रीक देवतांना अनेक जोडीदार का दाखविले जातात ? याचे थोडक्यात असे उत्तर देता येईल की, हेलेनिक काळापूर्वी देवता कुमारी स्वरूपात असत. ज्याचे विवाह झालेले नाहीत अशा कुमारिकांना अनेक प्रेमवीर असणे अशक्य नव्हे, पण विवाह झाल्यावर हे बंधन येते. अर्थात ज्याचे विवाह झालेले नाहीत अशानाच कुमारी म्हणून संशोधिले जाते. डिमिटर किविली याच्या उदाहरणाने ही गोष्ट स्पष्ट झालेली आहे.

पॅडोरा देवीची पेंटी

देवतांना उत्तम वस्तु का अर्पण केल्या जात नाहीत, या परिच्छेदामध्ये झ्यूस देवाची इतरांनी कशी पसगत केली हे आपण पाहिलेच आहे. त्यानंतर झ्यूस देवाने बदला घ्याय्याचे ठरविले. अग्निदेव यानी फायस्टोस याला मातीच्या चिगूला पासून एक स्त्री बनविण्याची आज्ञा केली. त्याप्रमाणे पुतळा बनताच अधिना देवीने त्यामध्ये प्राणदान केले, चॅरिटीज या दयाशील देवतेने तिच्या अंगावर वस्त्रालंकार घालून सजविले, होराई देवतेने तिला उत्तम पुष्पालंकार घातले, जाफ्रोदिता

देवीने आपले सौंदर्य आणि मोहकता तिला दिली आणि शेवटी हर्मिस देवाने फसवणुकीची आणि घातकीपणाची धिच्चा दिली. एका पेटीत सर्व रोगराई व दुःखाची बीजे गच्च भरून झ्यूसने ती पेटी या सर्वसंपन्न पॅडोराजवळ देऊन तिला सांगितले की, ' देवाची ही भेट तू प्रोमेथिअस याला नेऊन दे. ' पण प्रोमेथिअस हा सावध होता. त्याला झ्यूस देवाचा डंख माहीत होता, म्हणून त्याने भेट स्वीकारण्याचे टाळले. परंतु, युक्ती-प्रयुक्तीने पॅडोरादेवीने प्रोमेथिअसच्या भावाची भेट घेऊन ती पेटी त्याच्याजवळ देऊन त्याला प्रोमेथिअसला देण्यास सांगितले. ती स्त्री नंतर निघून गेली. काही वेळाने प्रोमेथिअसने ती पेटी घरात पाहताच सहज उघडली. तेव्हा सर्व रोग व दुःखबीजे त्यातून भराभर बाहेर पडून सर्वत्र फैलावली. पेटीत शिळक राहिली ती फक्त आज्ञा. याप्रमाणे पृथ्वीवर रोगराई व दुःखाचा प्रसार सर्वत्र झाला व मानव फक्त सदैव आशा करित राहिला.

भारतीय संस्कृतीत दुर्गादेवीची उत्पत्ति झाल्यावर अनेकांनी तिचे स्वरूप सजविण्यास सहाय्य केलेले असले, तरी ते दुष्टांचे निर्दालन करण्यासाठी आहे. पण या संस्कृतीमध्ये पृथ्वीवर दुःखाचा फैलाव होण्यासाठी अवतार झालेला असल्याने, येथे विरोधाभास आहे.

शुभकार्यास देवतांना निमंत्रण नाही

हिरादेवीने एकदा सर्व देवांना उपहार दिला. पण त्या प्रसंगी पेलियस देवाला निमंत्रण दिले नाही; आर्टिमिस देवीने अज्ञाच एका शुभ प्रसंगाच्या वेळी ऑयनेस देवाला निमंत्रण दिले नाही; पेरिथिअन देवीने आपल्या विवाहप्रसंगी एरिसदेवाला बोलावले नाही इ० इ०.

भारतीय संस्कृतीमध्येही दक्षयज्ञाच्या प्रसंगी आपली कन्या उमा व जावई शंकर याना निमंत्रण दिलेले नाही. काही यज्ञयागप्रसंगी वशिष्ठांनी इंद्रदेवालाही निमंत्रण दिलेले नाही, अग्नी उदाहरणे सापडतात. यावरून हेच सिद्ध होते की, देवादिकामध्ये हेवेदावे असतात, आणि वेळप्रसंगी त्याचे असे प्रदर्शनही घडवितात. मग मानवानी आपले हेवेदावे प्रफट केले तर नवल वाटावयास नको.

देवतांचे विवाह-समारंभ

भारतीय संस्कृतीमध्ये ज्याप्रमाणे दरवर्षी तुळशी विवाह, राम-सीता विवाह इ० समारंभ साजरे केले जातात, तद्वत ग्रीक संस्कृतीमध्ये ही रूढि होती. युगोद्वा प्रांती एक गुहा दाखविली जाते, ज्यामध्ये असा विवाह साजरा होत असे. क्रीटमध्ये थेरेस नदीच्या किनारी एक देवीची मूर्ति आहे, जिचा विवाह करित असत. सॅमोस हे हिरा देवीचे जन्मस्थान मानले जाते. त्या ठिकाणी विवाह साजरा होतो, तेथील

रूढि अशी की, देवीच्या प्रतिमेची मिरवणूक नदीकिनारी गेल्यावर काही तास ती लपवून ठेवतात. याचे कारण असे दिले जाते की, फार पूर्वी या क्षेत्री मिरवणूक आल्यावर, चोरांनी देवीच्या मूर्तांचे हरण करून, काही काळ लपवून ठेवून, नंतर परत केली.

या रूढीचे महत्त्व पुढे प्रत्येक व्यक्तीच्या विवाह समारंभातही उमटले. विवाह झाल्यावर काही वेळ नवरी मुलीला वऱ्हाडी मंडळी लपवून ठेवीत, वर तिला शोधून काढी व समारंभ पूर्ण केला जात असे.

ऑरगॉस शहरी हिरादेवीची प्रतिमा मिरवणुकीने नदीवर नेत व तेथे मंगल स्नान घालून परत आणली जाई. यामध्ये भक्ताची भावना अशी होती की, भक्तांनी दर्शने घेताना अगर पूजन करताना जी पापकर्मे तिला अर्पण केलेली असतील आणि ज्यांचा अमाप साठा तिजजवळ झालेला असेल, ती स्नानाच्या वेळी देवता नदीच्या पाण्यात समर्पण करून, पुन्हा पूर्व तेजाने परत येते.^१ या देवीच्या राजदंडावर मोराची आकृति असे. याचे कारण असे की, मोर हा पर्जन्यसूचक प्राणी आहे असे मानीत. काही ठिकाणी ती कुमारी, सौभाग्यवती व विधवा स्वरूपात पूजली जाई, याचे विवरण इतरत्र येऊन गेलेले असल्याने द्विरुक्ति नसो.

देवाच्या उत्सव-समारंभातून एक फार चांगली प्रथा रूढ झाली व ती म्हणजे निरनिराळ्या खेळांचे सामने सुरू झाले. हे सामने सांघिक असल्याने, तेथील निरनिराळी नगरराज्ये बरी आपसात लढून सतत रक्तपात करीत, तरी या वेळी वैर विसरून धार्मिक कारणासाठी एकत्र येत. ग्रीसच्या चार भागांत हे सांघिक खेळ होत.—(१) आलिंपियन, (२) पिथिअन, (३) इस्थमिअन, (४) नेमियन अशी त्यांची नावे होती. वर्षातील ७०-७५ दिवस या सर्व सामन्यात जात. त्यामुळे एकोपा वाढत असे. प्रत्येक नगराच्या देवतेसाठीही खेळ होत. भारतामध्ये प्रत्येक ग्रामदेवतेच्या नावाने आजही वार्षिक यात्रा भरून काही खेळ खेळले जातातच. ऑलिंपिया शहरी झ्यूस देवाच्या नावाने यात्रा भरून ५-६ दिवस सामने होत. प्रथम हे सामने मोकळ्या मैदानात होत. पण नंतर भव्य क्रीडागण सुमारे ६५० चौ. फूट क्षेत्रफळाचे तयार होऊन तेथे भरत, तेथे

१. टिप—भारतीय संस्कृतीमध्ये गंगा, नर्मदा इ० नद्यांच्या बाबतीत हाच न्याय लागू केलेला दिसून येतो. भक्त आपली पापे नद्यांना अर्पण करतात आणि नारदासारखे साधुपुरुष त्या नद्यामध्ये स्नान केल्यास नद्या ती पापकर्मे साधु पुरुषांच्या चरणी अर्पण करून ब्रह्मदेवाकडे पोहचती करून स्वताचे जीवन निर्मळ राखण्याचा प्रयत्न करतात.

शूसच्या पुतळ्यासमोर एक डुकर आणि पेप्लॉस (या देवाने पूर्वी शत्रुवर विजय मिळवून, हिप्पोडोमियाबरोबर विवाह केला. या दुहेरी आनंदाप्रीत्यर्थ हे सामने सुरू झाले असे मानण्यात येते.) देवाला काळा मेंढा बळी देऊन, खेळाचा मुहूर्त केला जात असे. मारलेल्या पशूच्या रक्तात हात बुचकळून प्रत्येक खेळाडूला शपथ घ्यावी लागे, की, “ आपण एक वर्षभर रीतसर क्रीडा विषयाचे निक्षण घेतले असून, सामन्यात कोणतीही लाडीलबाडी करणार नाही. ” देवताविषयी खेळाडूंना इतका आदर व्यक्त करावा लागे. इतक्यावरही भागत नसे, तर खेळाडूंना प्रेक्षारहात नेऊन नमन करून, शारीरिक तपासणी होई. त्यामध्ये ते हेलेनिक वशाचेच आहेत, त्याचे रक्त शुद्ध आहे, चारित्र्य विशुद्ध आहे, यांची खात्री करून घेण्यात येत असे. कारण हे सामने देवतेसमोर व्हावयाचे असत.

भालापेक, थालीपेक, कुस्ती, सुष्टीयुद्ध, पळणे इ० खेळात प्राविण्य दाखविणाराला मानाचे कडे देण्यात येई, पण त्याचा मोठा फायदा म्हणजे आशुष्यभर त्याला राजकीय करापासून सूट मिळे व जेवणही फुकट मिळत असे. सनपूर्व नवव्या शतकात हे सामने सुरू झाले आणि सन ३९३ साली रोमन सम्राट थिओडोसिअस याने ते बंद केले. साप्रतचे ऑलिंपिक सामने दर चार वर्षांनी भरतात, त्याचे मूळ या सामन्यात आहे. कारण ते त्याचेच पुनर्जीवन आहे. स्त्रीवर्गाला या सामन्यात मज्जाव असून, त्याच्यासाठी हिरादेवीच्या उत्सवात निराळे सामने होत.

पिथिअन सामने अपोलो देवाच्या स्मरणार्थ सनपूर्व ५८६ मध्ये सुरू झाले व दर चार वर्षांनी भरत असत. याच वेळी डेल्फादेवीचा उत्सवही होत असे, इस्थिमियन सामने सनपूर्व ५८२ साली पोसेडन देवाप्रीत्यर्थ सुरू होऊन दर तीन अगर पाच वर्षांनी भरत. नेमियन सामने हरक्युलसने झ्यूस देवासाठी निभिया येथील खिंडीत सुरू केले, म्हणून हे नाव आले.

शक्तीचे प्रदर्शन व कौशल्याचे खेळ याच्या या स्पर्धा धर्मकारण आणि एकता याला फार उपयुक्त होत असत. देवताचे उत्सव होत, त्यांना योग्य ती बळीच्या रूपाने आहुती मिळे आणि त्याचा मानसन्मान झाल्यावर, ग्रीक जनता देवाजवळ मागणे मागत असे की—

“ सपत्ति, आरोग्य आणि विजयप्राप्ती मिळावी, शुभ व अशुभ शकून दाखवून, सकटाची पूर्वसूचना देऊन त्यापासून बचाव करावा, देशात सैनिक-वृत्ती तेवत राहून उत्तम शिपाई पैदा व्हावेत, काव्य आणि संगीत यांच्याही स्पर्धांमुळे त्या कलावी भरभराट व्हावी, राष्ट्राची सदैव भरभराट व्हावी इ० इ०. ” देवता त्यांच्या इच्छा पूर्ण करते अशी त्यांची श्रद्धा होती.

शुभाशुभ शकून

मारतामध्ये ज्याप्रमाणे काही कृतींवरून शुभाशुभ ठरविण्याची पद्धती आहे, त्याप्रमाणे या संस्कृतीमध्ये होती. स्वप्ने, पक्ष्यांचे उड्डाण, भूकंप, ग्रहण, बळी दिलेल्या प्राण्याची आतडी यांच्यावर त्याचा विश्वास होता. निकियस हा अधिनियन योद्धा लढाईतून माघार घेण्याच्या तयारीत असता, चंद्रग्रहण सुरू झाले आणि त्याची हालचाल बंद झाली, पण शत्रूंनी त्याचा फायदा घेतला. नाकेबंदी करून आरमाराचा नाश करून टाकला. माघार घेणाऱ्या सैन्याला चंद्रग्रहण अशुभ असते, या श्रद्धेपोटी त्याला याबाबे लागले, पण सर्वनाश झाला. दुसरे उदाहरण म्हणजे ग्रीकानी इराणवर स्वारी केली, त्या वेळी झेनोफन हा नेता होता. त्याचा आत्मविश्वास होता की, “देवाच्या कृपाप्रसादाने आपण निश्चित यशस्वी होऊ.” सैनिकासमोर त्याने आत्मविश्वास प्रकट करताच, एका शिपायाला गिक आली आणि तो शुभशकून मानून त्याने त्वरितच देवाला पशुची आहुती दिली.

देवतांचा कौलप्रसाद

मारतामध्ये ज्याप्रमाणे काही व्यक्तींच्या अंगात देवतांचा संचार होऊन कौलप्रसाद घेतला जातो, तद्वत् ग्रीक लोकातही होते. महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणे लढाईत पतन झालेल्या वीरांचे स्मारक ‘वीरगळ’ या स्वरूपात करतात आणि त्या ग्रामदेवता बनतात, त्याप्रमाणे ग्रीक योद्ध्यांचेही ‘वीरगळ’ उभारले जात व ते ग्रामदेवता बनत. पारनासस पर्वताच्या पायथ्याशी डेल्फी व एपिरसमध्ये डोडोना ही देवतांची दोन स्थळे असे भविष्य सांगण्याबद्दल प्रसिद्ध होती. डेल्फी येथे जमिनीतून एका ठिकाणी थड हवा वर येत असून तो अपोलो देवाचा श्वासोच्छ्वास आहे, अशी भाविकांची श्रद्धा होती. देवीची जोगतीण पिथिया ओढयावर स्नान करून, त्या ठिकाणी तिपाईंवर बसून उत्तरे देत असे. तिला प्रश्न विचारल्यावर ती अर्धवट बेशुद्धावस्थेत जाई, आरोळ्या देई आणि तुटक-तुटक वाक्ये बोलत असे. तेथे असलेले देव-पुजारी ती वाक्ये उतरून घेत, आणि काव्यरूपाने उत्तरे सांगत असत. उदाहरणच घ्यावयाचे, तर मीडियाचा राजा फ्रोसेस याचे देता येईल. इराणी सम्राट कायरस यावर स्वारी करण्यापूर्वी देवीला शकून विचारला, तेव्हा उत्तर मिळाले, “फ्रोसेस जर हॅलीस नदी ओलांडील तर साम्राज्याचा नाश करील.” या लढाईत फ्रोसेसचा पराभव झाला, तेव्हा नष्ट होणारे साम्राज्य इराणचे नसून त्याचे स्वतःचेच होते, असा अर्थ होता.

१. टीप—बाली घेतात धर्मगुरू पेदादा याप्रमाणे अगात संचार झाल्यावर प्रश्नाची उत्तरे देतो व ती लिहून घेतली जातात.

डेलफीवर सर्व ग्रीक जनतेचा विश्वास होता. स्पार्टन योद्धे प्रत्येक स्वारीच्या वेळी पिथियाकडून कौल घेत असत. ग्रीकांना एकत्र ठेवणारे हे एक राष्ट्रीय साधन होते. शिर्मन नावाचा लेखक म्हणतो, “अनेक शतके ग्रीक जगतात डेलफी ही एक अपूर्व दैवी शक्ती बनलेली होती.” तेथील मंदिराच्या व्यवस्थेसाठी ग्रीस-मधील बारा जमातींचा एक सभ्य स्थापन केलेला होता. त्याला ‘अंफिक्रिट्यनी’ म्हणत असत. या सभ्याचा उद्देश केवळ धार्मिक असून मंदिराची दुरुस्ती व रक्षण याची ते व्यवस्था पहात. सनपूर्व सहाव्या शतकात सिन्हाच्या लोकांनी डेलफी देवीच्या यात्रेकरूंवर कर बसवून भरपूर द्रव्य संपादन केले. ही वार्ता व्यवस्थापक संघाला कळताच, देवीच्या भक्तांवर हे आक्रमण समजून, ह्या सभ्याने सिन्हा लोकांवर स्वारी करून ते नगर नष्ट करून टाकले आणि तेथील लोकांना गुलाम म्हणून बाजारात विकले. त्याचप्रमाणे येथील-देवस्थानची काही संपत्ती लाटल्याबद्दल आणि अपोलो देवस्थानच्या जमिनीत जवरीने शेती केल्याबद्दल या सभ्याने गुन्हेगाराना शिक्षा केलेली होती.

परंतु दुर्दैव असे की, या संध-सभासदाची एकी फक्त मंदिराच्या कारभारापुरतीच होती. राजकीय बाबींशी त्याचा सुतराम संबंध नव्हता. इतकेच नव्हे तर प्रांतीय राजकारणावरून ते एकमेकात भाडतही असत. यामुळे धर्मकारणात सर्वसमर्थ असलेला हा संध राजकारणात निष्पळ ठरला. सर्व ग्रीकांना तो एकत्र आणू शकला नाही.

ग्रीक सभ्याचे हे उदाहरण मुद्दाम विस्तृत देण्याचे कारण इतकेच की, ते साप्रतही अनेक मंदिरांना अनुकरणीय व्हावे. मंदिरे उभारली जातात. दैनंदिन रचनेसाठी द्रव्यनिधी, जमिनी व इमारती उभारल्या जातात, पण कालांतराने येणारे काही पदसिद्ध विश्वस्त अनेकदा या द्रव्याचा वा जमिनीचा अपहार करतात आणि मूळ देवस्थान भिकेला लावतात. अशा वेळी गावातील सर्व जमात पुढाऱ्यांनी एकत्र येऊन प्रामाणिकपणे नियमांची अंमलबजावणी केली, तर मंदिर उभारणाऱ्या व्यक्तीचा उद्देश नक्षीच सफल होऊन त्याचा आत्मा सतुष्ट होईल. मंदिर विश्वस्तांनी वरील उदाहरण सदैव ध्यानात ठेवण्याजोगे असेच आहे.

ही ग्रीक संस्कृति जरी अनेक वर्षे अस्तित्वात होती, तरी सनपूर्व सहावे शतक हे धार्मिक दृष्ट्या आणि तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे समजले जाते. कारण उघडच आहे की, याच वेळी एकसमयावच्छेदकरून अनेक देशांत धार्मिक क्रांती झालेली दिसून येते. महाराष्ट्रीय संत ज्ञानेश्वर यांच्याच शब्दांत सांगायचा वेळाले तर “ही ईश्वरभक्तांची भांदियाळी” निर्माण झालेली होती. भारतामध्ये गौतममुद्धाचा सनातन धर्मातून वेगळे होऊन अहिंसाप्रचार, चीनमध्ये लाउत्से

व कान्फुशिअस यांचा धर्मप्रचार, अरबस्थानात इसिया आणि त्यांचे सहकारी यांची हिब्रू धर्माची शिकवण, इराणमध्ये झोरोस्तिअन आणि ग्रीकमध्ये पायथॅगोरस यांची वैदिक वेदान्ताची शिकवण ही सर्व उदाहरणे पाहिली म्हणजे मांदियाळीचा बरोबर अर्थ ध्यानात येईल.

ग्रीसच्या दक्षिणेस अयोनिअन सागर द्वीपसमूहात सॅमॉस नावाचे बेट असून सनपूर्व ५८२ साली या क्षेत्री पायथॅगोरस याचा जन्म झाला. त्याचे वडील मेसारकस हे उत्तम सुवर्णकार असून, त्यांच्या कृती अद्यापही काही पदार्थ-संग्रहालयात पाहण्यात येतात. पायथॅगोरसचा जन्म हा विशेष अर्थाने महत्त्वाचा आहे. पूर्वी ग्रीसमध्ये ओरॅकस नावाच्या देवताची मंदिरे असून तेथे शकून सांगितले जात. शुभकार्याला जाण्यापूर्वी भारतामध्ये ज्याप्रमाणे देवतांचा कौलप्रसाद किंवा मुहूर्त पाहून निघण्याची प्रथा होती (काही ठिकाणी चान्द्रही आहे.), तद्वत् ग्रीकांमध्येही होती. मेसारकसला या देवीने असा आशीर्वाद दिला की, "तुला सुंदर देखणा पुत्र होऊन, तो अत्यंत बुद्धिवान् आणि दिग्गत कीर्तीचा होईल." ती भविष्यवाणी खरी ठरून पायथॅगोरस याचा जन्म झालेला आहे.

धार्मिक संस्कृति आणि अध्यात्म यांच्या अभ्यासकाला स्वरूप प्रवास करावा लागणे, हे जणू ठरलेलेच आहे. आद्य शंकराचार्य, रामदास, नामदेव, गुरुगोविंदसिंह या भारतीय व्यक्तींप्रमाणे पायथॅगोरस याने वयाच्या सुमारे विसाव्या वर्षी प्रवासाला सुरवात करून ऑरफिक, कॅबेरिक व खल्डियन संस्कृतींचा अभ्यास करून अरेबियात आला. तेथे २२ वर्षे धर्मशातांच्या संगतीत घालवून नंतर तो भारतामध्ये येऊन गौतम बुद्धाचे संगतीत राहिला. तत्कालीन बौद्ध धर्मग्रंथांमध्ये त्याला 'यवनाचार्य' म्हणून संबोधिले आहे. अनेक भारतीय विद्यांचे आणि तत्त्वज्ञानाचे परिशीलन करून सुमारे वीस वर्षांनी तो मायदेशी परत गेला. कोटोना गावाजवळ एक उंच टेकडीवर राज्यकर्त्यांनी भव्य संगमरवरी पाषाणाची इमारत त्याला बांधून दिली आणि त्यामध्ये त्याने ज्ञानसत्राचा आरंभ केला. याच ठिकाणी मुझेस (सरस्वती) देवीचे सुंदर मंदिरही होते. या संस्थेत ६०० विद्यार्थी असून, त्याची थावक, गणितज्ञ व आव्यात्मिक अशी वर्गवारी होती. अर्थात ही सर्व भारतीय नावे आहेत. प्रोकस नावाचा संशोधक लिहितो की, ग्रीसचा धर्मदाता ऑरफ्यूज हा भारताचा रहिवासी असून ग्रीसमध्ये दिलेले सर्व तत्त्वज्ञान भारतीय होते. इतकेच नव्हे तर ज्याला आज 'फोर्थ डायमेन्शन' शास्त्र म्हणतात ते शास्त्र तेथील विद्यार्थ्यांना शिकविले जात होते.

या संवधांत टेनिसन म्हणतो—

The individual itself seemed to dissolve and fade away in to bondless being, and that is not a confused state of mind, but

clearest of the clearst, surest of the surest, utterly beyond words
the only true life ”

सशोधक आइनस्टाईनही तोच खुलासा करतो—

The mind can proceed so far upon what it knows and can
prove. There comes a point when the mind takes a leap (call
it intuition or what you will) and comes out on a higher plateau
of Knowledge but can never show how it gets there ”

वरील उक्तान्याचा सारांश असा की, भारतीय योगमार्गातील जपी, तपी,
सत, साधूनी जी अवस्था 'तुरीय' म्हणून समजली आणि वर्णन केली तीच ही
अवस्था होय. मानसशास्त्रासारख्या विद्या मनाने रचल्या पण मनाच्या शान
धारणेलाही काही सीमा आहेत. मन सर्वज्ञ नाही. मन द्वैतात विचार करू शकते, पण
अद्वैतात नाही. कारण ते स्थलकालातीत आहे. पण योगी तुरीयावस्थेत गेल्यावर
मनाच्या पलीकडे जाऊ शकतो. हीच चवथी अवस्था म्हणतात. याचे ज्ञान
पायथॅगोरसने प्रथम भारतात शिकून घेतले आणि ग्रीसमध्ये प्रचार केला.

हे सर्व जरा खुलासेवार देण्याचे कारण इतकेच की, ग्रीक तत्त्वज्ञान म्हणून
जे सांगितले जाते, त्याचा मूळ पाया भारतीय तत्त्वज्ञानावरच आधारित आहे.
पायथॅगोरसनंतर सॉक्रेटिस आणि त्यानंतर प्लेटो जन्माला आले व क्रोटोना
विद्यालयात जे तत्त्वज्ञान पायथॅगोरसने शिकविलेले होते, त्याच्याच आधारे आपल्या
भाषेत ग्रीक तत्त्वज्ञान म्हणून सांगितले इतकेच.

सामाजिक-स्थिति

वरीलप्रमाणे उच्च तत्त्वज्ञान शिकविण्यास, त्या वेळची सामाजिक परिस्थिती
कारणीभूत झाली, असे म्हटल्यास वायगे ठरू नये. त्या वेळी समाजाचे आचार
विचार अथवा सामाजिक नीतिमत्ता कोणत्या थरातील होती यासंबंधी काही
उदाहरणांनी स्पष्टीकरण केलेले बरे.

(१) महिलावर्ग व्यभिचार मानीत नसे. नवरीला वर जवरीने पळवून
नेई. शारीरिक स्पर्धामध्ये स्त्रिया नशावस्थेत पुरुषवर्गाच्या बरोबर सहभागी होत.
त्याचे आरोग्य व शरीरसौष्टव श्रेष्ठ प्रतीचे असे. पति, बधू अगर पुत्र युद्धामध्ये
मारला गेल्यास त्यांना धन्यता वाटे, पण पळून अगर अपयश घेऊन आल्यास
अतिशय दुःख होई.

(२) सनपूर्व ६२१ साली ट्रेमो नावाच्या अधिकाऱ्याने अतिशय कडक
कायदे केले की, (अ) खून करणारास पाशी, तसेच आळशीपणाने रक्षाणाऱ्या

व्यक्तीलाही फाशीची शिक्षा ठेवली. (व) कर्ज न फेडणाराला, कर्ज देणारा इसम गुलाम म्हणून वापरू शकत असे. (क) एखाद्याने साधा कोबीचा कांदा चोरला तरीही फाशीची शिक्षा होत असे.

(३) अथेन्स शहरी जन्मलेली मुलगी घराबाहेर टाकीत आणि तिला जो घेऊन जाईल, त्याची ती गुलाम होत असे. पंधराव्या वर्षी विवाह होईपर्यंत मुलींना घरातच कोंडून घ्यावे लागे.

(४) वयाच्या सातव्या वर्षी मुलाला गुरूकडे शिक्षणासाठी पाठवून देत आणि तेथे तो १७ वर्षांपर्यंत रहात असे. गुरुगृही गवतावर झोपणे, पायात जोडे न घालणे, एकच कपडा वापरणे, जेवण कमी जेवणे आणि एकदा तरी आर्टिमिस देवीसमोर फटके खाणे इ० व्यवस्था असे. अशा शिक्षणसंस्थांना ते फिडिशिया म्हणत.

(५) प्रत्येक नागरिकाला वयात आल्यावर शपथ घ्यावी लागे--“ आमचे देव व घरे यांचे रक्षण करीन, मातृभूमीचा वारसा कधीही कमी होऊ देणार नाही, विधिनियम व राजाज्ञेचे पालन करीन, घटनेचे रक्षण करीन, आयुधांना कमीपणा आणणार नाही, सार्थदारांना सोडणार नाही, पूर्वजांचा धर्म सन्मानपूर्वक पाळीन. या सर्वांना देव साक्षी आहेत.” राष्ट्राबद्दल एवढी निष्ठा होती, ती पहा.

ग्रीक संस्कृतीच्या वेळी, तेथे “ सोफिझम ” नावाचा एक मतप्रवाह अथेन्स शहरी चालू झाला. सॅक्रेटिसचा जन्म सनपूर्व पाचव्या शतकात झाला आणि त्यानेही यांतील काही तत्त्वे स्वीकारली होती. या पंथाचे लोक अत्यंत बुद्धिवान् व कुशलवक्ते होते. आपल्या सवल कोटीप्रमाणे ते सर्व जनतेला शिकवीत की, “ ग्रीक पुराणामध्ये वर्णिलेल्या देवता, ह्या केवळ मनुष्याच्या अज्ञानी मनाने उभे केलेले आभास आहेत. या देवतांचा आणि निसर्गाचा मुळीच संबंध नाही. समुद्रात जो वादळे होतात, ज्या भूकंपामुळे पर्वत हलतात, ज्या कारणामुळे अवर्षण होते, या सर्वांचा आणि देवतांचा काडीमात्र संबंध नाही. या देवतांच्या ठिकाणी मानवांनी स्वतःच्या भावना कल्पिलेल्या आहेत. या देवता खरोखरच जर अस्तित्वात असतील, तर त्यांच्या ठिकाणी क्रोध, असूया, सूडबुद्धी, द्रव्यलोभ वगैरे संभवत नाही.”

याच्या अगोदरचा ग्रीक इतिहास पाहिला, तर भारतीयांप्रमाणे तो देवतांच्या अवतारविषयक कथांनी भरलेला आहे, असे त्यांच्या पुराणावरून दिसून येते. त्यांतील ही कथा पहा. ट्रायवर स्वारी करण्यासाठी ग्रीक आरमार एकत्र केले असता, समुद्रावर प्रचंड वादळ झाले आणि आरमाराची संपूर्ण वाताहत झाली. हे संकट जलदेवतेच्या कोपामुळे झाले असे समजून, राजाने आपली कन्या सागराला

अर्पण केली. पण राणीला हा देवाधर्मासाठी दिलेला बळी आवडला नाही, म्हणून तिने स्वतःच्या नवऱ्यावरच सूड उगवला. या राजाचे नाव सेफ्टिस, राणीचे नाव कासिओपिडा आणि मुलीचे नाव आंड्रोमिडा होते. वादळ उठण्याचे कारण असे होते की, वरुणदेव नेपच्यून याचा राणीने अनेक वेळा अपमान केलेला होता, यास्तव वादळ उठवून आरमार नष्ट केले होते. राजाची डेहफी येथील देवी कुल-स्वामिनी होती आणि तिच्या आज्ञेवरूनच मुलीला समुद्रदेवता नेपच्यूनला संतुष्ट करण्यासाठी बळी दिली होती. परंतु समुद्रकाठी तिला जखडून बांधली असता, सेफ्टिस नावाचा देव तेथे अवतरला आणि त्याने आंड्रोमिडाची सुटका केली.

या कथेचे साम्य भारतीय शर्मिष्ठा, देवयानी कथेबरोबर लावले जाते. आकाशात शर्मिष्ठेचा तारा, वृषपर्वा, ययाती ही नक्षत्रे या कथेचीच द्योतक होत.

तात्पर्य हेच की, सॉफिझम रूपाने त्या वेळी बुद्धिवादी देव न मानणारा वर्ग होता, तसाच साप्रतच्या कालीही आहे. दुर्जन असल्याविना सजनाचे महत्त्व पटणार नाही, त्यांतीलच हा प्रकार समजावा आणि उपेक्षा करावी, हे योग्य होय.

१. ग्रेट मदर

अनातोलियामधील वनस्पतीची प्रमुख देवता, तिचे मूळ नाव सिबेले अथवा फिवेली. ह्या देवीला अनेक नावे आहेत. भूदेवी, पर्वतदेवी, अगदस् (पर्वत शिखरावर राहणारी म्हणून अगदस्), तिला डिडिनस पर्वतावर राहणारी म्हणून डिडिमनी म्हणत. ह्या पर्वतावर प्रथम एका दगडाची पूजा करीत. उत्कास्वरूप (Batalie) हा दगड स्वर्गातून पडला अशी लोकांची श्रद्धा होती. ह्या दगड पुढे रोममध्ये आणून त्याची पूजा सुरू झाली. अशाच पूजा फ्रीट व थ्रेस येथे आढळून आली आणि त्यावरून असे अनुमान काढले की, ग्रेट मदर ही हेलेनिक कालापूर्वीची असावी. क्रेटन बेटातील निह्या, त्रिटोमार्टिस, दिकत्याना, सिमिली, वॅडिस, कोट्रीस, हेकेटी ही सर्व रूपे ह्या देवीची संबंधी असावीत अशी भाविकांची श्रद्धा आहे. कालांतराने हेलेनिक देवता आर्टिमिस, डिमिटर, त्यांच्या स्वरूपांत फ्रीटमदेवतामध्ये विलीन झालेल्या असल्यात. आटार गाट्रीस व डेरसोटो ह्या देवतांमुळे सेमेटिक देवतांचे वळण, डिमिटर, आर्टिमिस् ह्या देवतांवर आले. अनातोलिया येथील देवतांमुळे इक्ससूची डायना ह्या देवीवर सेमेटिक व हेलेनिक देवतांचा प्रभाव पडलेला असावा. ग्रेट मदरचे स्वरूप हे अशा रीतीचे आहे.

(बेचरटर डिक्शनरी)

२. अर्थ मदर (Earth Mother)

भूमातेचे कार्य अनेकविध आहे. पशु, पक्षी, झाडे, घुडपे, वन्य प्राणी व मानव ह्या सर्वांचे पोषणकार्य ह्या देवीला करावयाचे असते, इतकेच नव्हे तर

वस्तूचे उत्पादन व संवर्धन करावयाचे असते. खाण्यासाठी फळे व अन्न, वापरण्यासाठी कापूसादि तंतुमय पदार्थ, लेण्यासाठी सुवर्णादि धातू इ० इ० जीवनोपयोगी आवश्यक त्या वस्तू प्राथमिक अगर पूर्णावस्थेत उत्पन्न करून प्राणिमात्रांना पुरवावयाच्या असतात, कोणी एका कवीने भाषेची थोरवी गाताना म्हटले आहे की, “ दे जन्म मात्र माता, भाषा व्यवहार चालवी सकळ. ” पण ह्यांत भाषा ह्या शब्दाऐवजी माता शब्द घातला. “ माता व्यवहार चालवी सकळ ” इतकी थोरवी वर्णन करावी लागेल. पुराणातील बहुतेक कथा ह्याच तत्वावर आधारित आहेत. ह्या तत्वांचे उत्तम प्रतीक म्हणून वृक्षाकडे बोट दाखविता येईल. जन्म, संवर्धन, रूपांतर आणि शेवटी नाश ही सर्व स्थित्यंतरे हे रूपक दाखविते. पाने, फुले, फळे ह्यावर सर्वांचे जीवन अवलंबून आहे. पक्षी वृक्षावर घरटी बांधतात, त्यांचे तो रक्षण करतो, मानव त्याच्या छायेखाली आसरा घेतो, अगर त्या वृक्षाच्या काटक्या व पाला गोळा करून आच्छादन तयार करतो. परंतु झाडाच्या खोडात त्याचे जीवनसत्त्व साठवून ठेवलेले असते. पुरुषत्त्व अगर स्त्रीत्त्व दोन्ही रूपे एकातच विलीन झालेली असतात. फळ तयार होण्यास लागणारे स्त्री-पुरुषबीज एका ठिकाणाच असते. इतकेच नव्हे तर अडोनिससारख्या देवाची अगर एकादशीसारख्या कुमारी देवीची उत्पत्ति झाडाच्या खोडातच होते. झाड हे पृथ्वीचे गुच्छस्वरूप होय आणि म्हणूनच ती एक आदिशक्ति मानली आहे.

३. अटलांटा (Atalanta)

अर्केडिया प्रांतातील आयसास व किमेनी या जोडीची ही मुलगी होय. काही वेळा वाओशिया प्रांतातील शोइनसची मुलगी म्हणूनही मानतात. पण ही दोन्ही स्वरूपे एकच होत. तिचा जन्म झाला तेव्हा बापाने तिला फेकून दिले, कारण त्याला मुलगा पाहिजे होता. त्या अर्भकाचे पोषण एका अस्वलिणीने केले. बालपणापासून रानटी जनावरांच्या संगतीत राहिल्यामुळे, ती अतिशय धैर्यशील आणि युद्धकलेत तरबेज झालेली होती. शिकार करण्यात तर ती मटाईत होतीच, पण तिचा प्रमुख गुण म्हणजे पळण्याच्या शर्यतीत ती कोणालाही हार जात नसे. आपली तैलबुद्धी आणि चतुरपणा या कलेत ती प्रकट करीत असे.

ती विवाहयोग्य झाल्यावर बापाने तिची भेट घेतली आणि विवाहाविषयी मुचविले. तिने वडिलांची आज्ञा मान्य केली पण अट अशी घातली की, “ पळण्याच्या शर्यतीत जो मला हरवील त्याच्याबरोबर मी विवाह करील. स्पर्धक जर हरला तर त्याला ठार करण्यात येईल. ” या विचित्र अटीमुळे सर्वसाधारण माणूस तिजबरोबर विवाहास तयार होत नसे. शेवटी हिपोमेनेस नावाच्या तरुणाने

तिचे आवाहन स्वीकारले. तो ऑफ्रोदिता देवीचा भक्त असल्याने यातून यशस्वी होण्यासाठी त्याने देवीची प्रार्थना केली. देवीने त्याला दिव्य तीन सफरचंदे देऊन सांगितले की, “पळताना तू मागे पडल्यास एकेक सफरचंद मार्गावर टाकूनि जा.” याप्रमाणे शर्यत सुरू झाल्यावर जेव्हा अटलाटा त्याच्या पुढे गेली, तेव्हा त्याने एक फळ खाली टाकले. ते दिव्य फळ पाहताच अटलाटा आकर्षित झाली, खाली वाकली आणि फळ उचलून घेतले, पण तेवढ्यात ती मागे पडली. याप्रमाणे दुसरी दोन फळे क्रमाने खाली टाकली आणि अटलाटाने उचलून घेण्यात वेळ गमावल्याने ती शर्यत हरली. अर्थात युक्ति आणि ऑफ्रोदिता देवीच्या मार्गदर्शनामुळे तो विवाह घडून आला.

४. अथेना

क्रीट बेटातील मायसन सस्कृतीमधील एक देवता होय. मायसन राजवाड्या-जवळ या देवीचे एक मंदिर होते. या देवतेच्या उत्पत्तीसंबंधी कथा अशी की, सृष्टिकर्ता झ्यूस याने आपली सहचरी मेटिस हिचा गर्भ गिळल्यानंतर, तो कोठून तरी बाहेर निघणे अपरिहार्य होते. यास्तव त्याने आपल्या मस्तकातून तो गर्भ बाहेर पडण्यास जागा दिली, तीच ही अथेना देवी होय. जन्मतःच या देवीच्या हाती कुन्हाड हे शस्त्र दिले गेल्याने सर्वत्र घबराट उत्पन्न झाली. सूर्यदेवानेही आपली गती थांबवली. आपले शस्त्र पराजून ती सर्वांना भीती दाखवित होती. शेवटी तिला शांत करण्यासाठी सूर्यदेवाच्या दोन पुत्रांनी यज्ञयाग आरभिला, पण होमकुड पेटण्यासाठी ते अग्नीला आणण्यास विसरले. तरी त्यांनी तसेच पूजन पुरे केले. पुढे अशी प्रथा पडली की, अग्नीशिवाय पूजन पुरे करावयाचे. न्होड बेटातील लोकानी ही प्रथा चाडू ठेवली होती. त्यामुळे देवी त्या जनतेवर प्रसन्न झाली आणि उत्तम कलाकौशल्याचे ज्ञान त्यांना अर्पण केले.

परंतु दुसरे एक मत असे की, या देवीचा जन्म कौणत्या तरी जलाशयाच्या काठी झालेला असावा. कारण जलाशयाच्या उत्सवप्रसंगी अर्केडिअन प्रांती, ट्रिटोन नदीच्या उगमस्थानी जलाशयाचे पूजन झाल्यावर या देवतेच्या जन्म-प्रसंगाचे वर्णन सांगण्याची रुढी आहे. आफ्रिकेमध्येही ट्रिटोन सरोवराच्या उत्सव-प्रसंगी जन्म वर्णन करण्याची रुढी पाळण्यात येते.

ही देवता कुमारी होती किंवा नाही याबद्दल काही वेळा मतभेद होतात. याबद्दलची अशी कथा आहे की, हेफायस्टॉस या देवाला हिच्यासरोवरं विवाह करावा असे वाटले. ही वार्ता देवीला समजताच ती लपून बसली. तरी शेवटी देवाने तिला शोधून काढून घेतले आणि विवाहास तिच्या इच्छेविषय प्रयत्न चालविले. आपल्या दास्यनिशी देवी प्रतिकार करित असता, हेफायस्टॉस देवाचे रेत राली

भूमीवर पडले आणि त्यातून एरिक नावाचा पुत्र जन्मास आला. तो पुत्र अथेना देवीचाच आहे असे समजून गीया देवतेने तो उचलला आणि मातेजवळ संरक्षणासाठी आणून दिला. पण अथेनाला ही गोष्ट मान्य नसल्याने तिने त्या पुत्राला एका मोठ्या मजबूत पेटीत बंद करून संरक्षणासाठी तीन मुलींच्या ताब्यात दिला. त्या मुलींना सक्त ताकीद दिली की, ती पेटी त्यांनी उघडून पाहू नये. कदाचित तिचा हेतू असा असावा की, याप्रमाणे ठेवल्यावर ते बालक मृत होऊन जाईल. पण परमेश्वरी लीला आगाध आहे.

काही दिवसांनी त्या मुलींची उत्कठा वाढून, दोघीजर्णींनी मोठा हिऱ्या करून ती पेटी उघडताच, आतील दृश्यामुळे त्या वेभान झाल्या. पेटीतील मुलाचे पोषण दोन सर्प करीत असल्याचे त्यांना दिसले, आणि त्यामुळे त्या मयचक्रित झालेल्या होत्या. अथेना देवीला हे वृत्त समजताच आणि मूल जिवंत आहे हे कळताच तिने त्याला आपला मानले आणि आपल्याच मदिरात स्थान दिले. यारून तिला पुत्र होता असे दिसून येते. शिवाय अथेन्स आणि इलिस शहरी या देवीचे माता म्हणूनच पूजन होत असे.

देवीस्वरूप

साहित्य, चित्रकला अगर शिल्प यामध्ये तिचे जे स्वरूप रेखाटलेले आढळते, ते डौलदार, उग्र चेहरा, घारे डोळे व शक्तिमान शरीरयष्टी असे आहे. साधारणतः अंगावर उची कपडे व चिलगपत, हातात लांब भाला व ढाल आणि त्यावर गौरगनदेवीची प्रतिमा, भस्तकावर लहानसा किरीट आणि पायाखाली दैत्यासारखा प्राणी दाखून ठेवलेला आहे. युद्धप्रसंगाच्या देखाव्यात ती कोणा राक्षसाबरोबर युद्ध खेळत असल्याचे दाखवितात. यारून ती रणदेवताही मानलेली दिसते.

अथेन्स शहराच्या मध्यभागी अँकरा-पोलिस नावाच्या टेकटावर अनेक मदिरे बांधलेली होती. सनपूर्व पाचव्या शतकात येथील शिल्पकला जरी सर्वत्र निखुरलेली असली, तरी तिचा परमोच्च बिंदू येथील मदिरात दृग्गोचर होत होता. शिल्पात विलक्षण ओज दिसत असे. पार्थेनॉन अथेना देवीचे येथील मंदिर हे त्यापैकीच एक होय. डोरिक पद्धतीचे भव्य खांबानी ते सुशोभित होते. लाकूड, सुवर्ण आणि हस्तिदंत यांनी बनविलेला देवीचा प्रचंड पुतळा येथे तळपत होता. हे मंदिर इक्विडसन याने बांधले, तर देवीचा पुतळा किडियस या शिल्पकाराने तयार केला. देवीच्या हातातील भाल्याची लांबी ३० फूट होती. दर्यावर्दी नागाड्यांना या देवीच्या पुतळ्यांचे दर्शन सहज घडत असे. यावरून तो 'किती भव्य होता याची कल्पना करता येईल.

या देवीला युद्धदेवता मानल्यावर, इतर आनुपंगिक गोष्टी तिच्या ठायी असल्याच पाहिजेत. अश्वविद्या या देवीने सैनिकांना दिली, तसाच रथाचा उपयोग कसा करावा याचेही शिक्षण दिले. यासंबंधीची कथा अशी की, मेडुसा नावाच्या राक्षसिणीच्या शरीरातून पेगाॅस नावाचा उत्कृष्ट घोडा निघाला होता, पण त्याच्यावर स्वार होणे कोणालाच शक्य होईना. शेवटी एका रात्री बेलेरफोन नावाच्या योद्ध्याच्या स्वप्नात अथेनादेवी येऊन त्याच्या हाती घोड्याचा लगाम दिला. जागा होऊन पाहतो तर फक्त लगाम हातात आहे, पण देवता नाही. शेवटी त्याने देवतेची इच्छा समजून, त्या अवपळ पेगाॅस घोड्यावर मांड ठोकली. त्याला पुरता दमविला आणि ताब्यात आणला.

अथेनादेवी ही संगीतकलेचीही देवता मानली जात होती. आरगस प्रांती तर तुतारीवाद्याचे देवतास्वरूप पूजन होई. बासरी वाद्य हे तिचीच निर्मिती मानतात. यासंबंधी कथा अशी की, सततच्या बासरी वादनाने तिला एक प्रकारचा तिटकारा उत्पन्न झाला, कारण तिचे वादन करणाराला तोंड वेडेवाकडे कराने लागे अथवा होत असे. मर्सियस (Marsyas) ही इटालियन लोकांची रणदेवता होय. एके वेळी त्याने बासरी वाजविण्यास सुरुवात करताच, या देवीचे भान हरपले आणि त्याला थथेच्छ चोप दिला, तरी बासरीवादन थांबले नाहीच. एवढेच नव्हे तर त्या कलेत त्याने प्राविण्य मिळवून अपोलो देवाला वादनाचे आव्हान दिले. त्या दोघांमध्ये असे ठरले की, जो कोणी जिंकील, त्याने दुसऱ्याचे वाटेल ते करावे, शेवटी अपोलो देवाने पैज जिंकल्यावर त्याने मर्सियसची कातडी सोडून काढली. त्याचा परिणाम असा झाला की, त्याच्या अंगातील वाहणाऱ्या रक्तामुळे म्हणा अगर इतर देवतांना हा प्रकार सहन न झाल्याने त्यांच्या नेत्रांतून होणाऱ्या अश्रुपातामुळे म्हणा, एक नदी वाहू लागली. तीच पुढे मर्सियस नावाने प्रसिद्ध झाली.

या देवीचे स्वरूप उम आणि तापट स्वभावाचे. अशी कथा प्रचलित आहे. की, लहानपणी ती ट्रिटन देवाजवळ रहात असे. ट्रिटनची मुलगी पॅलस योद्ध्याजवळ अनेक युद्धप्रसंगाची तालीम घेत असे. एके दिवशी या मुलीचे आणि अथेनाचे भांडण होऊन, ती मुलगी अथेना देवीवर शस्त्र फेकणार, इतक्यात झ्यूस देव तेथे प्रकट झाला आणि आपले शस्त्र उपसून तिचा प्रतिकार करू लागला. पण पॅलसला ही गोष्ट आवडली नाही आणि त्याने झ्यूसवर हल्ला चढविला. हे दोघे वीर युद्धात गुंतले आहेत, असे पाहून अथेना देवीने आपल्या शत्रूवर वार करून त्याला यमसदनास पाठविले. पण नंतर तिला आपल्या कर्माचा पश्चाताप झाल्याने, तिने त्या मुलीची मूर्ति तयार करून बसविली.

अँटिक येथील उत्खननात एक प्राचीन मूर्ति मिळाली आहे. एका गोल विटेवर ती मूर्ति कोरलेली आहे. तिच्या एका बाजूला यीसस व दुसऱ्या बाजूला अँफिट्रीट देवता आहेत. आजूबाजूला जलामध्ये मत्स्य फिरत असून, पायाजाली एक दैत्य दासविला आहे. सनपूर्व ४३८ साली फिडिअन्स लोकानी सुवर्ण आणि हस्तिदंतमिश्रित तयार केलेला या देवीचा एक पुतला पॅथेनॉन शहरी बसविलेला होता. पुढे रोमन लोकानी याचीच प्रतिकृती अथेन्स शहरी बसविली, सबब या देवीला पारथेनॉन-अथेना असे नाव पडले. येसली या उत्तर ग्रीसमधील नाण्यांवर अथेना देवीची स्वरूपे कोरलेली होती. होमरच्या काव्यातही या देवीचा उल्लेख आहे. हेलेनिक संस्कृतीत ही देवी कला आणि कलोत्पादन याची देवता होती. शहाणपणा, कलाकाराला सहाय्यक, घरे-किल्ले-शहरे यांची राखण करणारी देवता मानली गेल्याने, ती एक मातृशक्ति म्हणूनच ओळखली जात असे. विकास-विस्तारकार्यातही ही एक शक्तिदेवता मानलेली आहे.

५. अना पेरिना (Anna Perenna)

या देवतेचा वार्षिक उत्सव दिनांक १५ मार्च रोजी साजरा केला जातो. या देवतेसबधीची कथा अशी की, मार्स या देवाला मिनर्वा देवीबरोबर विवाह करण्याची इच्छा झाली. हा विवाह घडून यावा म्हणून त्याने अना पेरिना देवीला मध्यस्थी करण्यास सांगितले, पण तिने अनेक खोटी कारणे सांगून हा विवाह लांबविला. मार्सने फारच लकडा लावल्यावर, एके दिवशी मिनर्वा विवाहाला तयार आहे, असे त्यांस वळविले. सर्व तयारी झाली, नवरदेव बोहल्यावर तयार झाला, मंगलाष्टके झाली आणि अतरपट बाजूला झाल्यावर नवरदेवाने पाहिले, तेथे मिनर्वाऐवजी एक महातारी अना असल्याचे दिसून आले सर्व वन्हाडी मडळींना तो रहस्यमय विषय हसण्यास कारणीभूत झाला.

६. अँफ्रोदिता

स्मार्टा व सायप्रस येथील ही युद्धदेवता होय. झ्यूस व डायोनी याची मुलगी आणि हेफायस्टॉस या अग्निदेवाची पत्नी होय. होमरच्या काव्यात हा जरी पती दासविला असला तरी प्रत्यक्षात तो तिचा प्रियकरच होता. काहींच्या मते भारतीय संस्कृतीमधील लक्ष्मीदेवीप्रमाणे या देवतेचा जन्म सागराच्या पेसातून झाला असे मानतात. सायप्रस बेटातून ती ग्रीसमध्ये गेली, म्हणून तिला 'फँप्रिस' हे नाव प्राप्त झाले.

प्रणय देवता म्हणून या देवीला मोठे स्थान आहे. लियाना विवाहकार्यात सहाय्य करणारी, त्यांना मोहकता देणारी, प्रेमसंबंधात यशस्वी करणारी इत्यादी

कार्ये ती करते, तसेच तिचा जन्म सागरातून झाला असल्याने, ती खलाशाना सुरक्षण देणारी, वृक्षसंवर्धन करणारी, युद्धात सहाय्य करणारी इत्यादी गुण तिजमध्ये आहेत. चिमण्या, बगळे हे तिचे आवडते असून, इतर प्राण्यांत मेंढा, कासव, राजहस हेही तिला आवडतात.

पौराणिक कथांवरून असे दिसते की, या देवीचा अडोनिस (Adonis) बरोबर संबंध आलेला होता. वास्तविक अडोनिस हा सेमेटिक वंशाचा देव असून त्यालाच तामुज असेही म्हणतात. असिरियाचा राजा थेईस याची कन्या स्मर्ना (Smyrna) हिला या देवीने मारले. याचे कारण असे दिले जाते की, ती या देवीला मानावयाला तयार होईना. शेवटी ती मुलगी दाईच्या मदतीने, अधाराच्या पांघरणात पळून गेली. हे वृत्त उघडकीस आल्यावर, इतर देवांनी मध्यस्थी करून, अँफोदिताचा तिला त्रास न व्हावा म्हणून त्या मुलीचे रूपांतर एका वृक्षामध्ये केले. काही दिवसांनी त्या वृक्षातून एक तरुण जन्माला आला.

या तरुणाबाबत दोन मतप्रवाह आहेत. एक प्रवाह असा की, अँफोदिताने त्या तरुणाला एका पेटीत बंद करून ती पेटी पर्सीफेनजवळ दिली, पण कालांतराने जेव्हा तो मोठा झाला आणि मोहक दिसू लागला, तेव्हा पर्सीफेनने त्याला परत करण्याचे नाकारले. शेवटी देवाचा राजा झ्यूस याने निकाल दिला की, ४ महिने त्याने अँफोदिता, ४ महिने पर्सीफेन आणि ४ महिने त्याला योग्य वाटेल त्या ठिकाणी त्याने रहावे. या निर्णयामुळे पर्सीफेनजवळ तो आठ महिने राहू लागला. कालांतराने शिकार करीत असताना त्याला अस्वलकडून मृत्यू आला. पण पूर्व द्वेषामुळे हे अस्वल अँफोदिताने मुद्दाम पाठविले असले पाहिजे असे मानण्यात येते.

या देवीचा संबंध अँचीसेस (Anchises) बरोबरही दाखविला जातो. ट्रॉयमधील इडा पर्वतावर या दोघांची भेट झाली, प्रेमसंबंध वाढले आणि त्यातून पुत्ररत्न प्राप्त झाले. होमरच्या काव्याप्रमाणे अँचीसेसला आपल्या पत्नीचे सत्य-स्वरूप प्रथम समजलेच नाही. मात्र ते समजल्यावर तो गर्भगळित झाला, त्याचा शक्तिपात झाला. हेफायस्टॉस हा अँफोदिताचा पती समजला जातो, हे आपण वर पाहिलेच आहे. पण आपल्या पत्नीचा संबंध एरीस या युद्धदेवतेबरोबर आहे, असे त्याला समजल्यावर, त्याने आपल्या पत्नीपासून दूर राहण्याची त्याला समज दिली, तरी त्याचा उपयोग झाला नाही. एरीसबरोबर समोरासमोर दोन हात करण्याची पत्नीची हिंमत झाली नाही, तेव्हा त्याने एक युक्ती योजली. ती दोघे प्रणयात दंग असताना त्याने एक भक्कम जाळे त्यांच्यावर टाकले आणि सर्व देवांना ते हिडाय वरतून पाहण्याला पाचारण केले. या प्रकारानंतर अग्निदेव अतिशय सतापला आणि काडीमोड देण्यास तयार झाला, पण सागरदेवता पोसेडन याने मध्यस्थी करून त्याची समजूत घातली. काही नुकसानमरपाई

एरीसने करावी यासाठी पोसेडन स्वतः जामनिही राहिला आणि नंतरच ती दोघे एकत्र नांदू लागली.

एका छायाचित्रात ती हंसावर आरूढ झालेली दाखविली आहे. काही शतके लोकांचे मत असे की, तिच्या वैषयिक भावनेच्या पूर्तीसाठी तिने जी वर्तणूक केली, ती मानवाला नाशाकडे नेणारी अशीच आहे. सनपूर्व पाचव्या शतकातील सायप्रस बेटातील एका चित्रात तिच्या हाती डार्लिंग दिलेले असून, मूर्ति दिसावयास कलापूर्ण आहे.

७. आर्टिमिस

मिनॉन संस्कृतीची मूळची ही देवता आणि झ्यूसची मुलगी. टिटानवंशीय लेटोबरोबर झ्यूसचा संबंध आल्याने ती गरोदर राहिली. तिला दोन मुले होतील असे अनुमान करण्यात आले, पण बाळंतपणासाठी तिला कोठे जागा मिळेलना. होमरच्या काव्यातील वर्णनाप्रमाणे असे दिसते की, अपोलो देव जन्माला येणार म्हणून सर्वत्र भीतीचे वातावरण निर्माण झाले असल्याने, हिला कोणी स्थान देत नव्हते. कारण हिच्या बाळंतपणातूनच अपोलो देवाची कदाचित् उत्पत्ती व्हावयाची. यापेक्षाही आणखी एक सबळ कारण होते. ते असे की, सवतीमत्सर जाग्रत झाल्याने हिरादेवीने आपला पुत्र एरीस याला आसमंतात पाठवून ताकीद दिली होती की, लेटोला कोणी जागा देऊ नये. इतकेच नव्हे, तर मत्सर इतका पराकोटीला गेला होता की, लेटोला तिने आज्ञा केली की, सूर्यप्रकाशात तिने बाळंतही होऊ नये. शिवाय पियान नावाचा सर्प तिच्या पाळतीवर सोडलेला होता.

अज्ञा विकट परिस्थितीत ती जागा शोधित शोधित एका बेटावर आली असता तेथील राजा डेलॉस याने तिचे स्वागत करून प्रसूतीला जागा दिली. या ठिकाणी सागरदेवता पोसेडन तिच्या मदतीला आली. बाळंतपणाच्या वेळी त्याने सागराला प्रचंड भरती आणून, ते बेट लाटांनी काही वेळ झाकून टाकले. यामुळे सूर्यप्रकाश नसतानाच तिने दोन मुलाना जन्म दिला. या बाईचे बाळंतपण कोणी केले असा प्रश्न कोणी विचारल्यास, त्याचे उत्तर असे की, प्रथम आर्टिमिस मुलगी जन्माला आली आणि आपल्या मातेला मागाहून आलेल्या भावाच्या वेळी मदत केली. या तिच्या सेवाभावामुळेच प्रसूतीसमयी अडलेल्या स्त्रिया या देवीची आराधना करतात. सुखरूप सुटका करणे हा तिचा गुणच मानला जातो.

होमरच्या म्हणण्याप्रमाणे प्रसूतीसमयी इतर अनेक देवस्त्रिया तेथे उपस्थित होत्या. अशी एक दंतकथाही आहे की, वेदना असह्य झाल्यावर, लेटोने एका जुनाट ताड वृक्षाला घट्ट मिठी मारली आणि प्रसूतीवेदना सहन करण्याचा प्रयत्न केला.

नन्मतःच या देवीने अचाट कृत्य करण्यास प्रारंभ केला. सागरदेवतेचा ओरिअन नावाचा एक पुत्र असून त्याला पाण्यावरून चालत जाण्याची किमया अवगत होती. पण तो छ्रैण असल्याने त्याने अनेक स्त्रियांबरोबर संबंध जोडलेले होते. शेवटी ओपिस नावाच्या स्त्रीवर तो बलात्कार करित असताना, त्याच्या पापाचे घडे भरले असल्याने आर्टिमिस देवीने बाण मारून त्याला ठार केले. होमरच्या म्हणण्याप्रमाणे आकाशातील कृत्तिका नक्षत्राबरोबर या गोष्टीचा संबंध असावा.

सायप्रस बेटावरील दिक्ते पर्वतावर या देवीचे स्थान होते, यास्तव हिला दिक्तेयानी असे नाव मिळाले आहे. इफेसिअन येथील मंदिरात या देवतेचा जो पुतळा मिळाला आहे, त्यामध्ये देवीला अनेक स्तनाग्रे असल्याचे दाखविले आहे, त्यावरून ही देवता फलोत्पादनाला सहाय्य करणारी आहे, असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासाठी या देवीला इलिथिया असे नाव देण्यात आले. वरील अनेक कार्यास्तव या देवतेचे कार्य विकास विस्तार स्वरूपाचे आहे.

आर्टिमेन या शब्दाचा अर्थ कत्तल करणे असा मिळतो, त्यावरून तिला हे नाव प्राप्त झालेले असावे. अटिका युवाइआ प्रदेशात या देवतेला जो पशुगली अर्पण करतात, त्याचे अवयव आधी खची केलेले असतात. आर्टिमिस हेकेटी असे नाव असलेल्या एका छायाचित्रात, ती अनेक पिलाना दूध पाजित आहे, तर नम्र स्वरूपात योनीभाग दिग्दर्शित करणारी लांडगी स्वरूपात दाखविली आहे. सनपूर्व पाचव्या शतकातील, इटलीमधील एका पुतळास्वरूपात, या देवीचे मस्तक छाटलेले असून, दोन्ही बाजूंना पल, मजबूत शरीरवाधा आणि दोन्ही हातांनी पुढेच पाय वर उचलून कमरेजवळ घट्ट धरलेले असे चित्र रेखाटलेले आहे. सनपूर्व ७४० वर्षापूर्वीची स्पार्टामध्ये या देवतेची हस्तिदत्तावर कोरलेली एक मूर्ति आढळली असून, त्यामध्ये ती सादाड, पशूची अधिष्ठात्री, पृथ्वी, आप, अतरिक्ष यांवर सत्ता गाजविणारी दाखविलेली असून, त्याचे प्रतीक म्हणून मासा, लांडगा व पक्षी याना जवळ बाळगणारी दाखविली आहे. (वरील सर्व प्रकारची छायाचित्रे न्यूमन यांच्या संग्रहात दिलेली आहेत.)

ऑलॅपियामध्ये या देवीला कुमारी, भूर स्वभावाची, चंद्राबरोबर भैत्री असणारी, शिकार-देवता मानित असत. रोमन लोक हिला डायनासट्रस मानित असत. तिच्या प्रथम अवस्थेत ती तळी, विहिरी, जगले व त्यातील वन्य प्राणी, हुक्रे, अस्यले यांची देवता मानली जात असे. यास्तव होमरच्या काव्यात तिला अग्रोटिस असे संबोधिले आहे, अॅपिनिअन गोष्टीवरून असे दिसते की, पूर्वी या देवतेला नरवली अर्पण करित असत. पण कालांतराने तिने जंगली स्वरूपाचा त्याग केल्यावर ती लहान मुलांची प्रसूतीसभरीची देवता बनली. कुमारिकांना विवाहात

सहाय्यकर्ती झाली. कालांतराने हेकेटीबरोबर हिचा संबंध आल्यावर, तिचा नादु-टोणा आणि पाताळातील दुष्ट देवताबरोबर संबंध जोडण्यात आला.

या देवीला लोचिआ (Loebia) असेही एक नांव होते. ग्रीक पुरणात जरी हिला अपोलो देवाची बहीण मानलेले असले तरी हिचे स्वागत ग्रीसप्रमाणे इतर संस्कृतींमध्येही होत असे. क्रेटनमधील ब्रिटोमार्टिस ही तिची सेवक म्हणून मानतात. यावरून हेच सिद्ध होते की, ती मूलतः ग्रीक-देवता नव्हे. एका युद्ध-प्रसंगी हिरा देवीने आपल्या धनुष्याने हिला मारले असून, रडतओरडत तिला रणांगणातून हाकलून दिलेले आहे.

८. आयो (Io)

ऑरत्रस प्रांतीचा राजा इनाकस याची ही कन्या होय. हिरादेवी हिला गुरु-स्थानी मानीत असे. सृष्टिकर्ता झ्यूसने हिजवर प्रेम करताच हिरादेवीचा मत्सर जागृत झाला. हिरादेवीचे कटकटीतून सुटका करून घेण्यासाठी आणि तिची पाळत टाळण्या-साठी झ्यूसने आयोला गाय बनविले आणि तिचे प्रेमाराधन करू लागला. हिरादेवीच्या चाणाक्ष दृष्टीतून झ्यूसची ही कल्पना सुटली नाही. ताबडतोब त्या गायीला तिने आपल्याजवळ घेतले आणि सर्वांगावर हजारो नेत्र असलेल्या पॅनोप्टस देवाला तिच्या हालचालींवर लक्ष ठेवण्यास नियोजित केले. हर्मिस हा झ्यूसचा मित्र असल्याने त्याने पॅनोप्टवर मोहनी असू टाकून त्याला ठार केले. आयोने तेथून पळून दूर देशी जावे म्हणून शेवटी हिरादेवीने तिच्या अंगावर अनेक गोमाशा उत्पन्न केल्याने तेथे रहाणे तिला अशक्य झाले आणि वैतागाने पळत पळत ती इजिप्त देशात पोहोचली.

झ्यूसने तिचे प्रेमाराधना चालविले असता त्याचा हस्तस्पर्श तिला झालेला असल्याने, तेवढ्यानेच ती गरोदर झालेली होती.^१ यामुळे इजिप्तमध्ये पोहोचल्यावर,

१. टीप—तेजापासून देहाची उत्पत्ती होते. तसेच सीता, द्रौपदी आदि स्त्रिया या अयोनिबंधवा आहेत, याचे कोडे अनेकांना आकलन होत नाही. कारण “ योनेः शरीरम् ” म्हणजे योनीपासून देहाची उत्पत्ती हा सर्वसाधारण नियम आपण नेहमी पाहतो. वैशेषिक दर्शनात योनिज व अयोनिज असे शरीराचे दोन प्रकार सांगितले आहेत (वै. सू. ४-२-५). जरायुज आणि अंडज असे ते प्रकार होत. म्हणजे पहिले मानव अगर पशूचे शरीर मानले, तर दुसरे पक्षी अगर सरपटणारे प्राणी हे होत. त्यांची उत्पत्ती अंड्यातून होते. या दुसऱ्या प्रकारात आणखी पोटभेद सांगितले. ते असे की, उवा-लिखांप्रमाणे घामटपणातून निर्माण होणारे स्वेदज प्राणी; वृक्ष, तृण यांसारखे जमिनीतून घर येणारे उद्भिज प्राणी आणि. मनु, सप्तर्षीसारखे मानसभावातून निर्माण होणारे अदृष्टविशेषजन्य प्राणी. अर्थात सीता, द्रौपदी, मीनाक्षी यांचे जन्म याच प्रकारात मोडतात.

दिवस भरलेले असल्याने ती प्रसूत होऊन जो पुत्र झाला, त्याचे नाव इपाफस (Epaphas) ठेवले गेले. कालांतराने इजिप्तमध्ये गायरूपी आयोदेवीचे पूजन ईसीया नावाने प्रचारात आले.

नवनाथापैकी गोरखनाथ हा विभूतीमधून जन्म पावला, तर महिषासुर हा आपल्या मातेच्या चित्तेच्या राखेतून उत्पन्न झाला. शकरानी मदनाला जाळल्यावर त्याच्या राखेतून गणपतीने स्वतःला खेळण्यासाठी एक बाळ बनविले, अशा कथा आहेत चंद्रहास राजाला अयोनिमवा अर्थात बिनभोगाची पत्नी पाहिजे होती, ती मिळाली अशी कातकरी लोककथा आहे. पार्वतीने आपल्या अगावरधा मळ काढून गणपती बनविला हे सर्वश्रुत आहे. गोंड राजा शालवृक्षाच्या फुलातून जन्म पावला, तर काहींची उत्पत्ती कुघ तृणापासून झालेली आपण पाहतो.

यासंबंधी म. म. गोपीनाथ कविराज असे विवरण देतात की, जेव्हा हवेतील परमाणू शुद्ध संकल्पाने आकृष्ट होऊन यथास्थानी स्थिर होतात, तेव्हा ते योनीसमवाविनाही देह उत्पन्न करू शकतात. याचे उदाहरण म्हणजे प्रलयानंतर, सृष्टीच्या प्रारंभी जी उत्पत्ती असते व देहनिर्मिती होते, ती अयोनीसमवा असते. सृष्टिकर्त्याच्या संकल्पानेच ते परमाणू एकत्र होत असतात. ऊर्ध्वरेता पुरुषाच्या अतःशक्तीचा प्रवाह ऊर्ध्वगतीत वाहत असतो. काही वेळा ऊर्ध्वरेता योगी स्त्रिया-बरोबर शरीरसंबंध न करता केवळ नामी, हृदय अगर मस्तक याला स्पर्श करून तिच्या ठिकाणी गर्भसंभव करू शकतो. ग्रीक पुराणात शेऊसच्या या प्रकारच्या अनेक कथा आहेत

आद्यशक्ति ही पुरुषसंबंधाविनाच या सकल सृष्टीची उत्पत्ति करते, हे या मघात इतरत्र आलेलेच आहे. साराश, यरुकुडातून देहाची निर्मिती होणे, अगर भूगर्भातून सीता उत्पन्न होणे, म्हणजे महान योगीपुरुषाच्या केवळ संकल्पाने भौतिक कारणे एकत्र येऊन देह निर्माण होतो, त्याला स्त्रीपिंडाची आवश्यकता नाही, असेच मानले पाहिजे.

(भा. स. को. ४/४९८-९९, आधाराकित.)

९. एम्फीट्रीट (Amphitrite)

सागरदेवता पोसेडन याची ही सहचारी होय काही ठिकाणी या देवतेचे पूजन 'नायडस' या जलदेवतेबरोबर होत असे, कारण ती मुद्दा एक जलदेवताच मानलेली होती. असे असले तरी काही ठिकाणी या देवतेला 'नायडस' या जलदेवतेची माता मानलेली आहे. पोसेडन देवाने विला पळवून आणून आपल्या घरी जवरदस्तीने ठेवलेले होते, यामुळे ती त्याजवळ राहण्यास नाखूप होती. दुसरे कारण असे की, ही जरी पोसेडनजवळ सतत असली तरी पोसेडन हा चोरून हेकाटी

आणि स्कायला या दोघीची भेट घेत असे आणि अर्थात हे एम्फीट्रीटाला मान्य नव्हते. तेव्हा या सर्व त्रासातून मुक्त होण्यासाठी एक दिवस ती पोसेडनच्या घरातून पळून गेली आणि अँटलसच्या घरी जाऊन राहिली.

पण अँटलस आणि डेल्फी याचे काही प्रेमसंबंध असल्याने डेल्फीला तिचे येणे आवडले नाही. तेव्हा आपली सवत एम्फीट्रीट आणि अँटलस याचा काटा काढण्यासाठी, तिने एक जादूचे औषधी झाड त्यांच्या घरात टाकले. त्याचा परिणाम असा झाला की, ती दोघेही विद्रूप झाली. कमरेच्या वरील भाग राक्षसाप्रमाणे तयार होऊन गळ्यात कुऱ्याच्या पट्ट्याप्रमाणे एक पट्टाही आला. खलाशी अथवा सागरावर काम करणाऱ्या लोकांना अँटलसचे हे रूप भयंकर वाटून ते त्यापासून दूर राहू लागले. याप्रमाणे जलदेवता असूनही ती जलावर काम करणाऱ्या भक्तांना अंतरली.

१०. आटार गाटिस

ही मूळ सिरिअन संस्कृतीमधील एक देवता. कालांतराने ती ग्रीसमध्ये गेली म्हणून तिला डी, सिरिया, डी, असुरिया अशी नावे प्राप्त झाली. ह्या देवीचा एक ब्रॉझ घातूचा पुतळा रोममध्ये आहे व त्याची छायाचित्रे पुस्तकातून छापलेली आढळतात. ह्या पुतळ्याची वनावट फार प्राचीन नसावी असे तज्ज्ञांचे मत आहे. ही मूर्ति पाय जोडून उभी असून अंगावर वस्त्रे व मस्तकावर टोप आहे. गळ्यात अलंकार असून पायापासून छातीपर्यंत सर्व शरीर सर्पवेष्टित असे दाखविले आहे. मुखाचे सूक्ष्म अवलोकन केले तर एखाद्या विषयाच्या चिंतनात मग्न असलेले असे स्वरूप दिसते. अँफेदितासारखा कंबरपट्टा असून हातात राजदंड घेऊन ती सिंहासनावर उभी राहिलेली आहे (न्यूमन चित्र ५९, जेम्स पान १८४). ही सेमेटिक वंशाची फलोत्पादक देवता असावी असे दुसरे एक मत आहे. काही ठिकाणी तिचा उल्लेख व्हीनिस म्हणून केला जातो. काही ठिकाणी तिला अस्टाटॅचे स्वरूप मानतात; पण ते चूक असावे, असे वाटते. रोम व त्याच्या वसाहतीमध्ये ही देवी डी, सिरिया म्हणून पूजली जात असे. डेरेसोटो हे ह्या देवीचेच स्वरूप होय. (वेबस्टर डिक्शनरी)

११. एलेथिया (Eleithya)

सृष्टिकर्ता झ्यूस व हिरादेवी यांच्या संबधातून या देवीचा जन्म झालेला आहे. यासंबंधीची पौराणिक कथा अशी की, एके काळी अकॅडिअन जमात ऑलिंपियावर स्वारी करण्याच्या विचारात होती. ऑलिंपियाच्या रक्षणासाठी एलिन जमात तयारी करित असताना एक स्त्री अकस्मात त्यांच्यामध्ये प्रगट झाली आणि

त्या पुढारी लोकांना म्हणाली, " दृष्टान्ताप्रमाणे हे मूल मी तुमच्या स्वाधीन करू इच्छिते, कारण प्रत्यक्ष युद्धाच्या वेळी याचा तुम्हाला चांगला उपयोग होईल. " त्यांनी मुलाचा स्वीकार केला व चाई गुप्त झाली.

प्रत्यक्ष लढाई चालू झाल्यावर युद्धातील म्होरक्यांनी त्या मुलाला उघड्या-नागड्या स्थितीत एका गाडीत ठेवले आणि आपल्याबरोबर घेतले. शत्रुपक्षाची चढाई सुरू होताच या मुलाने एक महाभयंकर सर्पाचे रूप धारण करून शत्रु-सैन्यात शिरकाव करताच सर्व सैन्याची दाणादाण उडाली. एवढे दैवीसामर्थ्य पाठीशी असल्यावर एलिन सैन्याला जोर चढला आणि त्याने शत्रुसैन्याचा पाठलाग करून त्याचा पूर्ण पराजय केला. त्वरितच तो सर्प अंतरधान पावला.

ज्या ठिकाणी तो अंतरधान पावला, त्या ठिकाणी त्याची स्मृति म्हणून एक मंदिर उभारण्यात आले आणि देवताच्या मूर्तीचे नाव सोसी पॅलिस (राज्याचे रक्षण करणारा देव) असे ठेवण्यात आले. तसेच त्या मंदिरात ऐलियिआ देवीचा पुतळाही उभारण्यात आला. कारण याच देवीने त्या मुलाला जन्म दिलेला होता, आणि स्त्रीरूपाने एलिन जमातीला अर्पण केलेला होता. असे मानले जाते की, ही कथा ग्रीक पुराणात क्रीटनमधून आलेली असावी. कारण त्या देशात लुसिना (Lucina) नावाची बालरक्षक देवता होती.

१२. कलिस्टो (Calisto)

ही एक प्राचीन ग्रीक देवता आहे. या देवीच्या संबंघात ' ओव्हिड ' ग्रंथकार म्हणतो की, सुष्टिकर्त्या झ्यूसने या देवीवर प्रेम केले पण फसवून केले. तो स्वतः आर्टिमिस देवीचे स्वरूप घेऊन तिच्याजवळ रहात असताना एके वेळी दोघांनी एकत्र स्नान केले असता, कलिस्टो गर्भवती राहिली. खऱ्या आर्टिमिस देवीला आपल्या पतीचे हे कृत्य समजताच, सवतीमत्सरामुळे तिने कलिस्टोची हकालपट्टी केली. कालांतराने तिला पुत्र झाला. त्याचे नाव अरकस ठेवण्यात आले आणि पुढे हाच अर्कॅडियन वंशाचा मूळपुरुष बनला.

हिरा देवीला झ्यूसचे हे कृत्य समजताच, तिने कलिस्टोचे रूपांतर एका अस्वलिणीमध्ये केले. त्या स्वरूपात तिने पंधरा वर्षांचा काळ काढल्यावर, एके दिवशी तिचा मुलगा अरकस हा शिकारीसाठी फिरत असताना (त्या स्वरूपात मातेला न ओळखल्यामुळे) तिच्यावर बाण सोडणार, इतक्यात झ्यूसने स्वर्गातून दोघांनाही वर उचलून घेतले आणि अंतरिक्षामध्ये अदळपद दिले. तोच उर्सी मेजर (urai majar) हा तारकासमूह होय.

याप्रमाणे कलिस्टो देवीचे भूमीवरून उच्चाटन झाल्यावर, आर्टिमिस देवीने क्रिमियामधील तौराय प्रांताच्या लोकांना स्फूर्ती देऊन तिची मूर्ति तेथे स्थापन करविली आणि त्यांची ती प्रमुख देवताही बनली. अस्वलिणीच्या स्वरूपात तिचे स्वर्गारोहण झाले असल्याने तिचे पूजनही साधारणतः रानटी पद्धतीनेच होत असे. तिला नरवलीही अर्पण करीत असत. या देवतेचा भाऊ तिला भेटण्यासाठी आला असता गावकऱ्यांनी त्याला पकडून, वळी देण्यासाठी तिजपुढे आणला, पण नंतर ओळख पटून देवीनेच त्याची सुटका केली. कालांतराने यीसमध्येही या देवीचे पूजन प्रचारात आले.

१३. किविली (Kybele)

या देवतेचा जन्म भारतीय संस्कृतीमधील सीतादेवीप्रमाणे भूमीमधून झाला. या देवीला कोणी अगदिस्तीस असेही म्हणतात. ती ज्या वेळी भूमीतून वर आली, तेव्हा तिचे स्त्री वा पुरुष स्वरूप ठरविता येईना. शेवटी देवांनी शल्लक्रिया करून तिचे स्त्रीरूप कायम ठेवले आणि पुरुषस्वरूप काढून टाकले.

या देवतेचा पुजारी नपुसक वर्गातील असतो. त्याचे कारण असे की, देवांनी जो पुरुषभाग काढून टाकून दिला होता, त्यामधून उत्तम वदाम वृक्ष तयार झाला. सगरीस नदीची कन्या नाना हिने त्या वृक्षाचा सुवासिक मोहर तोडून आनंदाने आपल्या वक्षःस्थळाजवळ धरला. पण चमत्कार असा झाला की, काही वेळाने त्या मोहराचे रूपांतर एका सुंदर मुलामध्ये झाले. पण हे मूल पाहताच नाना दचकली आणि हे लफडे आपल्या गळ्याला लागेल, या समजुतीमुळे तिने त्याला खाली टाकून दिले. नंतर एका बोकडाने त्या मुलाचे पालनपोषण केले. या मुलाचे नाव अँटिस असे ठेवण्यात आले.

किविला देवीला हा मुलगा पाहताच मोह उत्पन्न झाला आणि त्याच्या ठिकाणी ती अजानामुळे अनुरक्त झाली. पण अँटिस प्रेमसंबंधाला तयार होईना. याचे खरे कारण असे होते की, अँटिसचे प्रेम दुसऱ्याच एका मुलीवर जडलेले होते. शेवटी हरप्रयत्नाने तो वश होत नाही असे पाहून, किविली देवीने त्याला वेडा बनविले. आपणाला पाहिजे ती स्त्री न मिळाल्यामुळे आणि वेडेपणाच्या लहरीमुळे त्याने स्वतः पुरुषलिंग ठेचून टाकले व नपुसक बनला. त्याच स्थितीत तो मरणही पावला.

कालांतराने किविली देवीला आपल्या कृतीचा पश्चात्ताप झाला आणि ती झ्यूसला क्षरण गेली. झ्यूसने तिला वरदान दिले की, अँटिसचे शरीर नाश पावणार नाही, त्याचा केशकलाप वाढत राहील व बोटे हलत राहतील, पण

तो पूर्ण पुरुषस्वभावात असणार नाही. त्याला सदैव पाहण्याचे भाग्य देवीला लाभेल, त्याची बोटे तिच्या शरीरावरून फिरतील, पण ती पुरुषाची असणार नाहीत. यामुळेच की काय, किविली देवीचा पुजारी नपुंसक वर्गातील असतो.

एके काळी फ्रिजिआ, किडिया आणि मिसिया या प्रदेशांत या देवतेचे फार प्राबल्य होते. काळांतराने ग्रीक लोकांनी या देवीला क्रीट वेटातील हिआ देवीप्रमाणे मानल्यामुळे हिला 'न्हिआ किविली' असे जोडनाव प्राप्त झाले. सर्व देवतांची माता म्हणून या देवीला फार मान होता. सनपूर्व २०४ व्या वर्षी, रोमन लोकांनी आशियामायनरमधून हिला आपल्या देशात नेली. आशिया मायनरमधील फ्रिजियन लोकांची ही प्रमुख देवता होती, तिला ते अम्मा म्हणजे माता असे म्हणत. पेसिनस शहराजवळ मॉंट अगडसच्या पायथ्याशी, या देवतेचे मोठे मंदिर असून, तिच्या सेवेला अनेक पुजारी असत.

१४. कार्ना (Carna)

ही देवता आपल्या प्रियकराला फसविण्यात फार तरबेज होती. एखादा नवीन प्रियकर भेटला म्हणजे त्याला भेट देण्यासाठी ती एका गुहेची जागा दाखवी आणि त्याला पुढे पाठवून देई. पण प्रियकर त्या दिशेला निघाला म्हणजे आपण मात्र मागच्या भागे पळून जात असे. जानूस या प्रियकराच्या बाबतीत मात्र तिची ही मात्रा चालली नाही, कारण जानूसला दोन मस्तके असल्याने मागचेपुढचे त्याला पाहता येत असे. या दोघांचे सबंध जुळल्यावर, जानूसने तिला एक दैवी शक्ति दिली, ज्याच्या योगाने ती वटवाघुळाप्रमाणे पाठलाग करणारा प्राणी स्ट्रिज (Strige) याजबरोबर मुकाबला करून, अलवेनिआच्या राजपुत्राचा प्राण वाचवू शकली.

एकदा रोम शहरावर सार्वीन लोकांनी हल्ला केल्यावर, जानूसने शत्रूच्या मार्गात अनेक गरम पाण्याचे फवारे उत्पन्न करून त्याचा मार्ग रोखून धरला. यामुळेच की काय, सांप्रतही रोम शहराच्या एका भागाला "जानूस दरवाजा" म्हणतात. प्राचीन काळी या भागात गरम पाण्याचे झरेही होते. त्यावरून ही कथा आली असावी. दिनांक १ जून रोजी या देवतेचा उत्सव साजरा केला जातो.

१५. काकस (Cacas)

काकस आणि त्याची बहीण काका या दोन्ही अग्निदेवता होत, प्रत्येक घरी यांचे पूजन होत असे. अन्हेटार्डन पर्वतावर एक गुहा असून, मंदिराप्रत जाण्यासाठी खडकातूनच एक दादर खोदलेले आहे. या ठिकाणी या देवतांची

पूजा मंदिरात होत असे. कालांतराने या देवीचे रूपांतर व्हेस्टा (Vesta) नावामध्ये झाले.

या देवतेसंबंधी अशी कथा प्रचलित आहे की, मंदिरातील अग्निकुंड विझले असता, ते देवीच्याच अशुद्ध वर्तनामुळे विझले अशी शंका भक्ताना आली. वास्तविक यज्ञकुंडाचे रक्षण करण्यासाठी जी नवशिकी पुजारीण नेमलेली होती, तिच्या हलगर्जीपणामुळे ते कुंड विझलेले होते. भक्तानी देवीला विनंती करून ते यज्ञकुंड पुन्हा प्रज्वलित करून आपला प्रभाव दाखवावा अशी इच्छा प्रदर्शित केली. देवी भक्ताच्या हाकेला जागली आणि आपले अंगावरील रेशमीवस्त्र अग्निकुंडात फेकून, अग्नि प्रज्वलित केला. भक्ताची शंका निरसन झाली आणि भक्तिभाव अधिक वाढीस लागला. या देवीचे वाहन गर्दभ आहे, त्याचे कारण असे देतात की, एके वेळी प्रियापोस नावाच्या माणसाला ही देवता गाढ झोपलेली आहे असे वाटून, तिला शिलभ्रष्ट करण्यास तो उद्युक्त झाला. त्याच वेळी मंदिरात एक गाढव उभे होते, त्याने हा प्रकार पाहताच, मोठ्याने भोकाड पसरले, देवता जागृत झाली आणि अतिप्रसंग टळला. गाढवाच्या या उपकाराबद्दल देवीने त्याला आपले वाहन बनविले आणि श्रेष्ठता वाढविली.

१६. कोरा (Kora)

ही डिमिटर देवतेची मुलगी. ती वयात आल्यावर सिसली येथील फुल-वागेत फुले तोडीत असताना, फ्लूटो तेथे आला आणि तिला पाताळात पळवून घेऊन गेला. मुलगी नाहीशी झाल्यावर आईला वाईट वाटले. शोध घेता घेता पाताळातील पूर्ण अंधारात तिने मुलीला हाक मारली. त्यानरोबर त्या मर्त्य लोकांचा स्फोट झाला आणि पलिते पेटवावेत त्याप्रमाणे खूप प्रकाश पडला. आतून मोठा आवाज झाला "देवीला मुलगा झाला आहे." पुन्हा एकदा प्रकाश पडला. सूर्य लोक ह्याचा हेत्वार्थ असा घेतात की, मुलगी वयात आल्यावर पतीबरोबर सासरी गेली, तिला मूल झाले आणि तीही आई झाली. मुलीचा शोध लागल्यावर डिमिटरने तिला आपल्या घरी आणले (न्यूमन पा. ३१८।१९). कोरा व परसेफोन ह्या सर्वांचे एकत्रीकरण त्यांनी इस्टार ह्या देवीमध्ये केले. सुमेरियन इनान ह्या देवीचे मंदिर एरच् येथे होते. म्हणून ह्या देवीला एरची इस्टार असे संबोधू लागले. उत्तर बॉविलोनमधीन अगडे (Agade) अथवा अक्कडमधील सुमेरियन देवता अनुनित, त्या देवीला अक्कडची इस्टार म्हणू लागले. तसेच निपूरमधील ह्या मूर्तीला निपूरची इस्टार असे नाव पडले. असिरियाची राजधानी असूर शहरी होती. तेथे ह्या देवीची पूजा होई. म्हणून तिला असूरची इस्टार म्हणत. अरबेला येथे ह्या देवीची पूजा होई, म्हणून तिला अरबेला नाव प्राप्त झाले. वर म्हटल्याप्रमाणे

यज्ञ बदलल्याने ज्या देवतांचे महत्त्व कमी झाले. अर्गापैकी एक उदाहरण म्हणून गुला ' बुद्धिदेवता ' ह्या देवीचे देता येईल. इस्टार देवीचा लौकिक व इभ्रत वाढली तरी गुलादेवी तशीच राहिली; आणि तिने कनिष्ठ कार्य म्हणजे रोगराईचे निर्मूलन करणे हे हाती घेतले. पण ह्यामुळे तिची पातळी खाली आली. (शा. को. २, २१६ व जेम्स को. ७/४३४)

अनेक ठिकाणच्या उत्खननात ह्या देवीचे अवशेष सापडले आहेत. रोमन बादशहा गार्डिअन (३ रा) ह्याच्या वेळची काही नाणी सापडली आहेत. त्या नाण्यावर ह्या देवतेचे चित्र असून तिच्याजवळ एक मुलगी उभी आहे. त्या दोघाच्या मागून धान्याची लोंबरे वर येत आहेत असे दाखविले असून पुजारी तिच्यापुढे हात पसरून उभा आहे. हे चित्र अक्रेडिअन संस्कृतीमधील आहे. ह्या देवीचे पाताळरूप म्हणून विंचूचे रूप दाखवितात (न्यूमन पा. २१६). मेसापोटॅमिया येथे ही भूमिमाता मानली गेली आहे, कारण ती पृथ्वीवरील चारी ऋतूमध्ये वावरत असल्याने भूमीतून वर येणे, फलोत्पादन करणे, उष्ण ऋतूत पालापाचोळा खाली पाडून त्याचा नाश करणे आणि नवीन उत्पत्ति करणे ह्या कारणास्तव तिला भूमिमाता म्हटले आहे (इ. ओ. जेम्स पा. २३३). ही पूर्वाची जलदेवता मानली गेली असून नामू व इस्टार ह्यांनी ' अनु ' व ' की ' ह्यांना जन्म दिला. नंतर ' की '—' एनलिल ' ह्यांच्या संयोगाने ' नाना ' ही चंद्र देवता उत्पन्न झाली अशा रीतीने अनु + एनलिन + एनकी ह्या तीन देवतांची त्रिमूर्ति तयार झाली (जेम्स पा. २३४).

ह्या देवता म्हणजे मातृदेवतांचे संपूर्ण स्वरूप मानावयास पाहिजे. वर सांगितलेच आहे की, अशिरियामध्ये ह्या देवीचे प्रमुख स्थान होते. व्हीनसबरोबर तिचा संबंध होता. कोणी असे मानतात की, दोन्ही देवता एकच होत. कारण परसेफोनचे लग्न प्लूटोबरोबर त्याच रीतीने झालेले आहे. पण वेरनेरच्या मताप्रमाणे परसेफोन ही सेरेज्ची मुलगी होय, इतकाच फरक आहे. कोरा ही हेडस्ची सम्राज्ञी होती (जेम्स पा १५४). ग्रीसमधील एका चित्रात ह्या देवीचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे. दोन्ही हात जोडलेले, मस्तकावर मोगल बादशहासारखे पागोटे, त्याच्यावर तुरा, दोन्ही बाजूंना दोन माणसे हातात काही घेऊन उभी आहेत, असा देखावा आहे. ज्या ठिकाणी डिमिटर व कोरा ह्यांची चित्रे एकत्र आहेत, त्यांत आई कोण व मुलगी कोण हे ओळखणे जड जाते. ज्या स्वरूपाच्या हातात फळ आहे ती आई व फूल आहे ती मुलगी असे समजतात.

१७. गॉरगन

ग्रीक पुराणातील ह्या तीन बहिणी स्थेनो, मेडुसा आणि मुराने होत. फोरकस व कीटा ह्यांच्या ह्या मुली. त्यांची शरीरे अभेद्य पापुद्यांनी झाकलेली असून त्यांचा केशकलाप सर्पांनी वेष्टित आहे. ह्या तीन बहिणींमध्ये फक्त एकच नेत्र असल्याने ज्या माणसावर त्यांची दृष्टी पडेल, त्याला त्या दगड बनवू शकत असत. किंबहुना असेही म्हणता येईल की, त्यांच्या अत्यंत उम व विचित्र स्वरूपाकडे पाहताच मनुष्य दगडासारखा थिजून जात असे (वेबस्टर-वेरनेर). त्या मृतांच्या जगताच्या व दुष्ट दैवगतीच्या अधिष्ठात्री देवता मानल्या आहेत. इनोदिया देवीप्रमाणे ती चव्हाट्यावरील देवता होय. हेकेटीप्रमाणे वेशपाश सर्पवेष्टित अशी चंद्रदेवता होय. ज्याप्रमाणे आर्दिमिस ह्या शिकारी देवतेला घेरून टाकीत, त्याप्रमाणे अनेक कृत्या ह्या देवीला वेढीत असत. कुत्रा हा तिचा आपडता प्राणी. तो रात्रभर औरडणारा, मार्गदर्शक आणि घीस व इजिप्तमधील समजुतीप्रमाणे तो मृतांचा सोबती होय. (जेम्स पा. १७०). [भारतीय पुराणाप्रमाणे धर्मराजावरोवरही एक कुत्रा स्वर्गाच्या वाटेचा मार्गदर्शक अगर सोबती होता].

ग्रीक पुराणात अशी कथा आहे की, पॅरिउस नागाच्या योद्ध्याने या राक्षसिणीवर हल्ला चढवून, तिचे शीर घडापासून वेगळे केले. तिच्या शरीरातून जो रक्ताचा पाट वाहिला तो समुद्राच्या पाण्यात गेला. सागरदेवता नेपच्यून याने त्या रक्तमिश्रित पाण्यापासून चांदी आणि वायू मिसळून पंत असलेला पेंगॉसस नावाचा घोडा उत्पन्न केला. हा घोडा पुढे अति बलवान व तेजस्वी झाल्याने त्याला तारा-मंडलात स्थान मिळाले. पूर्वा-भाद्रपदा व उत्तरा-भाद्रपदा नक्षत्र-समूहाला भारतीयानी महाश्व संबोधिले आहे, तो हाच तारासमूह होय. देवयानी, शर्मिष्ठा तारेही जवळच आहेत. भारतीय पुराणात, समुद्रमंथनाच्या वेळी सात डोकी असलेल्या घोड्याची प्राप्ती झाली असे सांगितले आहे, ते याच संदर्भात असावे.

या देवीची जी प्रतीके उपलब्ध झालेली आहेत, ती पण फार गमतीदार आहेत. इ. स. पूर्व ६०० वर्षांचा एक पुतळा कोफू येथे मिळाला आहे. त्याचे स्वरूप अतिशय मन्य व उम असून बटबटीत डोळे, पसरलेले विक्राळ मुख, जोरजोराने चालताना पडावीत तशी लांब पावले, कमरेभोवती झगा व त्यावर तीन सर्पांचे वेष्टण, तसेच गळ्याभोवती सर्प असे रूप आहे (न्यूमन चित्र ७०). दुसऱ्या एका छायाचित्रात ती पाय पसरून बसलेली असून योनीभाग प्रामुख्याने समोर दर्शित करित आहे. विवस्त्र, दोन्ही बाजूंना सिंहाची नरडी हातानी धरलेली, शरीराला सर्पांचे वेष्टण, घोडा-वगळा इत्यादि प्राणी जवळ वाळगणारी असे शूर

रूप दाखविले आहे (न्यूमन चि. ८०). आणखी एका चित्रात तिच्या मुखाचा एक भव्य दिवा केला असून त्याच्या पाळ्याला सोळा वाती लावण्याची सोय सोळा मुखांनी केली आहे. दिवा उत्तम नक्षीदार असून इसवी सनाच्या सुरवातीच्या काळाचा इट्रिशिआमधील ब्रॉझ घातूचा असावा (न्यूमन चि. १००). दाताचे सुळे, बाहेर लोंबत असलेली जिह्वा, योनीभागाचे विदारक दृश्य, दाढीचे केस वाढलेली व सर्पवेष्टित शरीर असे रूप पाहिले असता लोकांना लांबूनच भीति न वाटली तरच नवल म्हणावयाचे (न्यूमन चि. १७०).

१८. डिडो (Dido)

डिडो व अना या इटालियन देवता होत. डिडो ही फोनेशियातून इटलीमध्ये आली, तर अना ही सेमेटिक वंशातून आली. डिडोही एलिस या नावानेही ओळखली जाते, पण एलिस हे नावही सेमेटिकच आहे. डिडो आणि तिचा प्रियकर यांनी प्रार्थना करून परमेश्वराकडून एक वेलचे कातडे भूमीवर अंधरून जेवढी जागा व्यापली जाईल, तेवढी मागून घेतली आणि त्यावर एक किल्ला बांधून त्यामध्ये ती सुखाने रहात होती. अनादेवी फिरत-फिरत तेथे आली आणि त्यांच्याच आश्रयाने राहू लागली. डिडोला अनाच्या वर्तणुकीचा संशय आल्याने व तिचा सवतीमत्सर जागा झाल्याने तिच्याविरुद्ध तिने कारस्थाने सुरू केली. डिडोच्या घासाला कंटाळून तेथून ती निघून नदीदेवता न्यूमिस याच्या आश्रयाखाली गेली.

ग्रीसमधील विख्यात ट्रॉजनचे युद्ध सनपूर्व ११९० साली झाले असून त्यानंतर सुमारे चारशे वर्षांनी रोम शहराची स्थापना झालेली आहे.

१९. डायोनी (Dione)

डायोनी नावाची श्यूसची एक सहचरी होती. अँफ्रोदिता देवीचेच हे स्वरूप असावे असे मानले जाते. डोडोना शहरी या देवतेचे पूजन होत असे. भूदेवतेचे एक स्वरूप मानले जात असे. कालांतराने श्यूस आणि हिरादेवी यांचे प्रेमसंबंध अधिक वाढल्यावर या देवतेचे महत्त्व कमी झाले.

२०. डायनादेवी

इटली देशात अल्बन डोंगराच्या रांगेत नेमी नावाचे एक सुंदर, रम्य असे सरोवर असून त्याच्या उत्तर बाजूला एका तुटलेल्या डोंगराच्या कड्याच्या पायथ्याशी या देवीचे एक स्थान आहे. नेमी नावाचे एक गावही साप्रत आहे. आसमंतातील सर्व प्रदेश घनदाट अरण्याने वेष्टिलेला होता, यास्तव त्याला 'डायनोदेवीचे जंगल' असेच नामाभिधान प्राप्त झालेले होते.

या छोट्याशा मदिराला एक पुजारी असे, पण ते पुजारीपण मिळविण्यास एक आगळीच कृती त्याला करावी लागे. अर्थात ही फार प्राचीन काळची गोष्ट आहे. देवीच्या पूजेशिवाय, रात्रदिवस, जंगलातून, झाडाझुडपातून, हाती शस्त्र घेऊन त्याला सतत हिंडावे लागे, देवीचे व स्वतःचे रक्षण करावे लागे. तो जर गाफील राहिला तर देवीचे पुजारीपण घेऊ इच्छिणारा दुसरा कोणी उमेदवार त्याचा खून केव्हा करील आणि पुजारीपण बळकावील याचा नेम नसे. याच एका रीतीने दुसरा कोणी पुजारीपण मिळवू शके. जाणकारांच्या मताप्रमाणे ही परिस्थिती सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वीची असावी.

डायना देवतेचे स्थान वन्य प्रदेशांतच असल्याने ती वृक्षवल्ली, रानटी पशुपक्षी यांची देवता मानली गेली तर नवल कसले ? तेव्हा ज्या वस्तूवर तिचा ताबा चालतो, ती वस्तू कोणाला पाहिजे असेल तर तिची आगावू परवानगी घ्यावयास पाहिजे. यास्तव त्या अरण्यातील नंतर पर्यायाने इतरही अरण्यातील जनावरांची शिकार करण्यापूर्वी, देवतेची आगावू परवानगी घेण्याची प्रथा रूढ झाली. परवानगी मागताना ते प्रार्थना करीत, “एखादी मनासारखी शिकार लवकर मिळावी, फार वेळ शोधण्यात जाऊ नये अगर वाट पाहण्यास लागू नये. मी चालत असलेल्या रस्त्यावरच ती मिळावी म्हणजे मी उत्तम रीतीने पूजन करून तुझी सेवाचाकरी करीन.” ही रूढी या देशात होती, तशी सुमात्रामध्येही होती. जगलरक्षक देवाला ते गायो (Gayos) म्हणत. शिकारी या देवासमोर सुपारी ठेवून एका ठराविक पद्धतीने तिची दोन शकले करी व प्रार्थना करी की, उत्तम शिकार मला मिळावी. केल्टिक जमात याप्रमाणे वर्षातून एकदा आर्टिमिस देवीला बळी देऊन सततची परवानगी काढून ठेवीत. (भारत अगर अन्य देशातही हीच रूढी आजही आचरणात येते. यावरून मानवस्वभाव सर्वत्र सारखाच कसा असतो हे उत्तमपणे समजते.)

प्रजोत्पादन अथवा फलोत्पादन याला ही देवता सहाय्यकर्ती मानली असल्यामुळे हिला पुरुषजोडीदार असला पाहिजे, या समजुतीमधून वीरबायस (Virbius) याची स्थापना तेथे करण्यात आली. स्त्रीशक्तीला पुरुषशक्तीची नेहमीच आवश्यकता असते. मानवी प्रजोत्पादनाला जसा विवाह-समारंभ घडवून आणतात, तद्वत् यांचा विवाह समारंभ घडवून आणला जात असे आणि कालांतराने देवताचे प्रतीक म्हणून कुमार-कुमारींचा विवाह त्या समयी घडवून आणले जाऊ लागले.

वॅवीलोनियन सस्कृतीमधील बेल हा प्रमुख देव होय. त्याचे मंदिर उंचावर असे आणि रात्री मदिरात राहण्यास कोणाला परवानगी नसे. देवाची मूर्तीही

काही वेळा नसे. या देवाच्या वार्षिक विवाहाच्या दिवशी तेथील पुजान्याने निवडलेली एक सुंदर मुलगी रात्री मंदिरात एकटी ठेवीत. त्यांची अशी थळा होती की, रात्री बेलदेव तेथे येऊन तिचा उपभोग घेईल.

अथेन्समध्ये डायोनिस देवाचा विवाह तेथील राणीबरोबर लावीत असत, पण विवाह सोहाळ्याची संपूर्णता येण्यासाठी देवाची मूर्ति उभी करीत आग देवाच्या प्रतीकासाठी एकादा भक्त उभा करीत. यासंबंधी माहिती उपलब्ध नाही. आकाशदेवता झ्यूस याचा विवाह धान्यदेवता डिमिटरबरोबर घडवून आणीत. भारतामध्ये बंगालमधील ओरियन जमात याप्रमाणे सूर्यदेवता घर्मी आणि भूदेवता यांचा विवाह साळवृक्ष फुलानी बहरला म्हणजे घडवून आणीत. जमातीचा धर्मगुरू आणि त्यांची पत्नी यांचाच तो विवाह असे. राणेपिणे, धार्मिक विधी व विवाह-सोहाळा सर्व घडवून आणीत. या सर्वांच्या मागे पवित्र कल्पना इतकीच की, देवतांचा विवाह घडवून आणला म्हणजे फलोत्पादन व प्रजोत्पादन उत्तमरीतीने होऊन, मानव सुखी राहिल. शंकर-पार्वती अगर राम-सीता विवाह आजही भारतामध्ये अनेक गावी दरवर्षी लावण्यात येतात.

पण बोअिशिया (Boeotia) देशातील हा एक समारंभ पहा. तेथील प्लॉटाई (Plotaea) प्रांतात काही ५-७ वर्षांच्या क्रमाने लहान डिडाला (Little Deodala) या देवीचा उत्सव व लग्न-समारंभ करीत. प्रत्येक वेळी पवित्र वृक्ष पाडून, त्यामधून देवतेची मूर्ति तयार करून मिरवणुकीने असोपस नदीपर्यंत वाजतगाजत मिरवणुकीने नेत. विवाह होई आणि शहरात परत आणून ठेवीत. साठ वर्षांनी अशा १४ मूर्ति जमल्या म्हणजे मोठा उत्सव करून या १४ मूर्ति लाकडाच्या ताटीवर ठेवून असोपस नदीवर नेत. तेथून मिरवणुकीने सिपेरन पर्वतमाथ्यावर नेऊन त्याचे दहन करीत. झ्यूस आणि हिरा यांच्या विवाह-समारंभाच्या वेळी हिरा देवीची मूर्ति ओक लाकडाची असे. त्यातूनच ही रूढी उद्भवली असावी.

ही ज्युपिटर व लॅटोना यांची मुलगी. मूळची ही इटालियन देवता. रोम प्रांतात सर्व ठिकाणी ह्या देवीची उपासना होत असे. अल्प्स पर्वतावरील सरोवरांच्या काठी एका लहानशा झुडुपात ह्या देवीचे मूळ स्थान होते. वनदेवता आणि प्रसूतिसमयीची मदतगार म्हणून ह्या देवतेची पूजा होई. इगोरिया व व्हर्जिस ह्या दुसऱ्या दोन जलदेवता तिच्या सख्या होत्या. टारक्सिने ह्या देवीची मूर्ति आणि पूजा प्रथम रोम शहरात आणली. पुढे इ. स. पूर्व ३९९ वर्षांच्या सुमारास धीक देवता अपोलो व आर्टिमिस ह्यांचे आगमन जेव्हा रोममध्ये झाले, तेव्हा लोक ह्या देवीलाच आर्टिमिससमान मानू लागले. आर्टिमिस ही मूळ

शिकारदेवता आणि त्यानुळे डायनासुद्धा शिकारी पोपाखात मिरवू लागली. कालांतराने डायना-इफेसर व डायना-क्रॉसवेज अशी नावे तिला मिळाली.

(वेबस्टर डिक्शनरी)

उत्खननात ह्या देवीची जी चित्रे मिळाली आहेत त्यांची स्वरूपे पाहू. रोमन नाण्यांवर डायना अगर रोमा देवीची रथात बसलेली चित्रे आहेत (शा० को० न/१६७). इ. स. पूर्व २००० वर्षांचा ब्रॉझचा एक पुतळा रोममध्ये आढळून आला आहे. त्यामध्ये ह्या देवीचे भव्य स्वरूप मातृशक्तिरूप दाखविले आहे. पायघोळ झग्यावर घालपासून वरपर्यंत अनेक पशु-पक्षी दाखविले असून वक्षस्थळावरील अनेक स्तनामांती ती सर्वांचे पोषण करते असे भासविले आहे. तिच्या मस्तकावर किरोट आहे. ह्या देवीला इफिससची डायना असे म्हणतात (न्यूमन चि. ३५). रोममधील ह्या देवीच्या पाषाणाच्या पुतळ्याला दोन हात दाखविले असून उजव्या हातात पलिता आहे, अंगात झगा आहे, असे साधारणपणे आधुनिक धर्तीचे स्वरूप आहे (न्यूमन चि० १६०). अशा रीतीने शिकार, लग्नसंस्था, पावित्र्य, प्राण्यांची राणी व अधिष्ठात्री देवता असे ह्या देवीचे स्वरूप आहे.

२१. डिमिटर

इजिप्तमधील देव न्हीआ (सूर्य) आणि क्रोनोस ह्यांची मुलगी. कोरा ऊर्फ परसोफोन ह्यांची माता. इ. स. पूर्व ७०० वर्षे होमरचे ने काव्य प्रसिद्ध झाले आहे त्यामध्ये ह्या देवीचा उल्लेख आहे. ही ग्रीक लोकांची धान्य, भाजीपाला, फळफळावळ देणारी देवता मानली गेली आहे (इ. ओ. जेम्स पान १५६). इल्युशिअन पुराणात असे वर्णन आहे की, हेडस ह्याने तिची मुलगी पळविली. त्या रागाने तिने सर्व पृथ्वी उजाड करून टाकली; पण इतरांच्या मदतीने मुलगी जेव्हा परत आली तेव्हा तिने असे ठरविले की, वर्षातून $\frac{1}{3}$ काळ आईजवळ घालवावा. ह्या ठरावानंतर ती पुन्हा धान्य पिकवू लागली. ह्या कारणास्तव तिला शेतकी व वैवाहिक संस्थेची देवता मानू लागले. (वेबस्टर डिक्शनरी)

उत्खननात जी छायाचित्रे उपलब्ध झाली आहेत त्याचाही विचार करण्यासारखा आहे. इ. स. पूर्व ५०० वर्षांचे जे दगडी व संगमरवरी पुतळे ह्या देवीचे आढळले आहेत त्यांमध्ये आई व मुलगी ही नेहमी एकत्र दाखविली आहेत. स्वरूपे ओवडधोवड असून काही ठिकाणी हातात पेटलेले पलिते अगर लांब काठी दाखविली आहे. विकास-विस्तारकार्यात ह्या देवतेचे कार्य मोडते.

ह्या देवीला डुझर बळी देत असत (न्यूनन चि. १४७, ४८, ४९). धान्य उत्पन्न करणारी, सर्पवंशाशी संबंध असलेली, हाती गुलाबाचे फूल धेतलेली असे रूप काही ठिकाणी दाखवितात. ती मधमाशीसारखी शुद्ध व पवित्र असल्याने ह्या देवीची पुजारीणसुद्धा कुमारी असावी लागते. आई व मुलांचे प्रेमाचे नाते व्यक्त करणारी, आध्यात्मिक उन्नति दाखविणाऱ्या देवतांच्यापैकी एक असे हे स्वरूप आहे. डिमिटर देवीच्या उपासक म्हणून वृद्ध स्त्रिया तर कोरा देवीच्या उपासक तरुण मुली, अविवाहित स्त्रिया असतात. स्वर्ग, पाताळ, पृथ्वी ह्यांची देवता असल्याने ती एक आद्यशक्ति मानली गेली आहे (जेम्स पा. ३०७, ३१०).

२२. डी मात्रेस

ही केल्टिक व जर्मन प्रदेशातील देवता. ह्या देवीला मात्रोनी, मात्रेस, मात्री, मात्रबस, मातर, मात्रा असे संबोधित. माता म्हणजे आई ह्या शब्दाचीच ही सर्वे रूपे आहेत हे उघड आहे. मिवहुना आर्यांचा मूळ शब्द मातृ हाच त्यानी कायम ठेवला आहे. (वेरनेर)

२३. जुनो (Juno)

ही शनी व आप्स यांची कन्या असून ज्युपिटरची भगिनी व भार्या होय. ज्येठो व नेपच्यून ही तिची भावंडे असून ही सर्व देवतांची राणी समजली जाते.

अथेना देवीचा जन्म वडिलाशिवाय झाला हे तिला आवडले नाही. आपणही असा काही जन्माच्या बाबतीत अद्भुत चमत्कार करावा आणि प्रसिद्धीला यावे अशी तिची अंतरीची इच्छा. फ्लोरा देवीला तिची मैत्रीण पुष्पाने काही सांगितले. व तिला एक दिव्य पुष्प दिले, त्याच्या स्पर्शानेच ती गरोदर झाली, आणि कालांतराने तिला मुलगा झाला, तोच मार्स (Mars) होय.

या देवीचे स्वरूप दाखविताना सुवर्णाचे सिंहासन, हातात सुवर्णाचा राजदंड, त्यावर कोकीळ पक्षी आणि मागील बाजूस मयूर असे दाखवितात. जन्म, विवाहसंस्था यांची ही अधिष्ठात्री असल्याने, स्त्रीवर्गाचे ती उपास्य दैवत बनलेली आहे. स्त्री वर्गाचे रक्षण करणे हा या देवतेचा प्रमुख गुण आहे. या देवीची वार्षिक यात्रा मार्च महिन्यांत मात्रोलिया गावी भरते.

२४. नायडस (Naiads)

भारतीय संस्कृतीमध्ये सात अप्सरा या जलदेवता म्हणून दाखविलेल्या आहेत, त्यापैकीच हा प्रकार आहे. या देवतांचे राहण्याचे ठिकाण म्हणजे गर्भजनिक पाणघटे, तळी, विहिरी, नदी इ० जलाशय होत.

या देवता दिसण्यात स्वरूपसुंदर असून, नृत्यसंगीतात तरबेज व शौकीन आहेत. त्यांची वैषयिक इच्छा प्रबळ असल्याने, तरुण मुर्तीप्रमाणे पुन्हा पुन्हा प्रकट होऊन इच्छापूर्तीसाठी तरुणांना शोधित असतात. ह्या स्वरूपात त्या भविष्यकथनही करतात आणि साहजिकच जे तरुण भविष्याच्या मार्गे लागलेले असतात, त्यांना त्या आकर्षित करून आपले दास बनवितात. अप्सरा देवतांप्रमाणे त्या मर्त्य माणसावरही आपला प्रभाव पाडू शकतात. त्या नऊ या संख्येने फिरतात, त्यामध्ये म्युझेस ही बुद्धिदेवता मानली जाते. यांना जरी कोणी कुमारी मानित असले तरी ज्यूस व अर्फेंग्रीस या नावाचे त्यांना दोन पुत्र होते, असे वर्णन मिळते.

२५. पर्सेफोन (Persephone)

सृष्टीकर्ता देव ज्यूस आणि डिमिटर देवी यांच्या संबंधांतून पर्सेफोनदेवता जन्माला आलेली आहे. काही वेळा हिला कोरे असेही म्हणतात. ती कुमारी स्वरूपात आढळते. होमरने आपल्या काव्यात ही देवता अतिशय देखणी होती असे वर्णन केले असून, पृथ्वीवरील पदार्थांची वृद्धि करणे आणि पाताळलोकातील मृत्यूवर नजर ठेवणे ही तिची प्रमुख कामे सांगितलेली आहेत.

आपल्या कन्येला कोणा पुरुषापासून प्राप्त होऊ नये, या इच्छेने मातेने जन्मतःच तिला सिसलीमध्ये एका आश्रमात लपवून ठेवली होती, पण पाताळाची अधिष्ठात्री देवता हेडीस याला या देवतेवरोबर विवाह करण्याची इच्छा झाली. मुलीच्या मातेचा या गोष्टीला विरोध होता. ज्यूसदेव हा हेडिसचा भाऊ असल्याने त्याने या विवाहाला त्याची पूर्वसंमती घेतली आणि युक्तिप्रयुक्तीने तिला आपलीशी करून घेण्याच्या उद्योगाला लागला. ती रहात असलेल्या आश्रमाच्या परिसरात हेडीसने एक उत्कृष्ट सुवासिक फुलझाड लावले आणि थोड्याच दिवसात त्याला चांगला वहर आला. पर्सेफोन त्वरितच त्या फुलाकडे आकर्षित झाली व एक फूल तिने तोडले. फूल तोडताच पृथ्वी दुभंगून त्यातून एका दिव्य रथातून हेडीस वर आला, पर्सेफोनला आपल्या रथात घेतले आणि पाताळात निघून गेला.

मुलगी हरविल्यानंतर डिमिटर मातेने तिचा खूप शोध केला, पण काही उपयोग होईना. नऊ दिवस तिने अन्नपाण्याविना घालविल्यावर, सूर्यदेवाला तिची दया येऊन त्याने पर्सेफोनचा ठावठिकाणा दिला. पाताळदेवता हेडिस यांनी आपल्या पतीच्या संमतीने तिला नेली आहे, असे समजताच तिला ज्यूसचा खूप राग आला, पण त्याच्याविरुद्ध काही करता येत नव्हते.

मुलीच्या शोधात फिरत असता शेवटी ती एलिसुस गावी एका विहिरीजवळ आली आणि म्हातारीचे रूप घेऊन बसली. तेवढ्यात त्या शहराचा राजा केलिअस याच्या मुलीने तिला पाहिले व आपल्या घरी नेले. राणी आणि मुले यांची ती देखभाल करीत होती. कामात व्यग्र झाल्याने कालांतराने तिचे दुःख थोडे कमी झाले ज्या मुलांचा ती सांभाळ करीत होती, तो मुलगा अमर व्हावा, युद्धात जखमा झाल्यावरही मृत्यू येऊ नये, यासाठी दररोज रात्री अग्नीवर ठेवून त्याचा मृत्यू ती जाळीत असे. एके दिवशी राणीच्या नजरेला हे दृश्य येताच ती घाबरली, किंकाळी फोडली आणि मुईवर पडली. आपले कृत्य इतरानी पाहिले, हे समजताच देवीरूप दाईने मूल जमिनीवर फेकून दिले आणि आपले खरे स्वरूप प्रकट करून, त्या गावी आपले मंदिर बांधण्याची आज्ञा केली.

इतर काही देवतांच्या मदतीने तिने आपली मुलगी पर्सोफोन हिला परत मिळविण्याची खटपट चारू ठेवली होती. पण नंतर मातेला समजले की, हेडिसचे सहवासात ती अनेक दिवस राहिली असल्याने आणि तेथील डाळिवही पाल्ले असल्याने, आता ती भूतलावर रहाण्यास लायक नव्हती, शुद्ध नव्हती. शेवटी झ्यूसने तडजोड करून असे ठरविले की, पर्सोफेनने ६ महिने पाताळात हेडिस कडे रहावे आणि दुसरे सहा महिने भूतलावर मातेजवळ रहावे.

डिमिटर आयसॉन (Iasion) याच्या प्रेमसंबंधातून प्लूटो या सपत्ति देणान्या देवाचा जन्म झाला. या संबधाच्या वेळी आपल्या पतीसह डिमिटर भूगर्भात राहिलेली होती, त्यामुळे जमिनीचा कस वाढण्यास मदत झाली.

२६ फार्चूना (Fortuna)

प्रसिद्ध रोमशहरी या देवतेचा पुतळा होता, पण तो नेहमी आच्छादित असे तो खराब होऊ नये म्हणून ही व्यवस्था केलेली होती, असे जरी बरबर सांगितले जाते, तरी त्याचे प्रमुख कारण असे की, ही सपत्तिदेवता असल्याने सपत्ति मिळविण्यासाठी भक्त जी अनन्वित कृत्ये करीत, त्याग्रहल तिला लाज वाटत असे अशा भक्तापासून दूर रहावे, त्याचे दर्शनही होऊ नये, यासाठी इस्लाम स्त्रियांप्रमाणे ती मुखामर व शरीरावर बुरखा घेत असे ती आधळी आहे असे मानले जात असे. जो भक्त समार्गाने वर्तन करी त्याला ती सपत्ति दान करीत असे. एका छायाचित्रात ती चार सिंहांनी ओढलेल्या गाडीत बसलेली दाखविली असून शरीरावर काळ्या रंगाचा पायघोळ झगा, मस्तकावर मुकुट, एका हाती मोर व दुसऱ्यात त्रिगुलांकित टोकाची काठी असे स्वरूप आहे.

२७. ब्रिटो मार्टिस (Brito martis)

ही एक प्राचीन देवता असून क्रेटन पुराणमहाप्रमाणे ती एक मोहक मुलगी होती. आर्टिमिस व ब्रिटोमार्टिस यांना दिक्त्याना या नावाने ओळखत असत. फ्रीट वेदात क्रिडोनिया शहरी तिचे प्रमुख स्थान होते. झ्यूस व कामेंदेवी यांची ती कन्या होय. ती विवाहयोग्य झाल्यावर मिनोस देवाने तिला मागणी घातली, पण तिला ते स्थळ पसंत नसल्याने ती पळून गेली आणि नऊ महिनेपर्यंत लपून राहिली. पुढे तिचा पाठलाग सुरू झाल्यावर पळता पळता तिने एका डोंगरकड्यावरून सागरात उडी मारली. साली आकस्मिकपणे ती एका कोळ्याच्या जाळ्यात पडल्याने तिला जखम वगैरे काही झाली नाही. नंतर आर्टिमिसदेवीने तिला सहाय्य दिल्याने ती सुखरूप राहिली.

पण दुसरे एक मत असे की, कोळ्याच्या जाळ्याच्या छत्राखाली ती एजियन सागराच्या परतीराला गेली. मिनोस देवाने तेथेही पाठलाग सुरू केल्यावर ती आर्टिमिसदेवीच्या आश्रमात शिरली. त्या ठिकाणी नंतर तिचे पूजन अफिआ (Aphaia) नावाने सुरू झाले.

ही एक भूदेवता मानलेली असून वृद्धीचे कामही करते. ग्रीष्म ऋतूमध्ये तिचा भक्तगण दर्शन घेण्यासाठी समूहाने जातो आणि ' मेपाले ' नावाचा उत्सव साजरा करतो. या उत्सवसमयी शेतीचे पीक उत्तम याचे म्हणून प्रार्थना केली जाते. ग्रीक पुराणात अनेक व्यक्तींनी पर्वताच्या कड्यावरून साली उड्या घेऊन आपल्या जीवाचे सार्थक व्हावे म्हणून प्रयत्न केलेला आढळून येतो. याचा अर्थ असा घेता येईल की, आत्मशुद्धीसाठी हवेत उड्डाण करून प्राचश्चित्त घेऊन अंती मोक्ष मिळविणे ही भावना असावी (भारतीय पुराणातही ही आत्मशुद्धीची कल्पना रूढ झालेली होती, हे पाडवाचे हिमालयाच्या कड्यावरून बलिदान अगर देवीकोश प्रथातील इतर काही उदाहरणाने सिद्ध करता येईल).

२८. बोना-डी (Bona Dao)

ही फौना देवीची कन्या होय. मोठी झाल्यावर तिच्या वडिलाचीच वधनजर तिच्याकडे वळली. तिने नकार देताच, तिला भरपूर मद्य पाजून अनुकूल करून घेण्याचाही प्रयत्न झाला पण तोही फसला. एका सुगंधी वृक्षाच्या काठीने मारून आकर्षित करण्याचा प्रयत्नही सफल झाला नाही. शेवटी वडिलानी स्वतः सर्परूप धारण करून ती निद्रावस्थेत असता आपली कामिक इच्छा पूर्ण करून घेतली.

या देवतेच्या पुजाऱ्यांजवळ हक्युलसने एकदा पाणी पिण्यास मागितले असता त्याला मिळाले नाही. त्या वेळी क्रोधाने सतप्त होऊन हक्युलसने असा दडक घातला

की, कोणीही पुरुषाने या देवतेचे पूजन करू नये. या कथेच्या आनुषंगाने डामिया शहरी जेव्हा देवतेचा वार्षिक उत्सव होतो, तेव्हा अशी रूढी आचरण्यात येत असे की, कोणी पुरुषाने समारंभात भाग घ्यावयाचा नाही, सुगंधी द्रव्ये वापरावयाची नाहीत आणि मद्याचा वापर करावयाचा नाही. पण जर कोणी मद्य घेतलेच तर त्याला वेळी दूध समजावयाचे आणि मद्याच्या पेल्याला मद्याचा पेला समजावयाचे.

हर्क्युलसने आणखी एक बंधन घातले की, रोम शहरी, अरामक्लिमा विभागात जेव्हा देवीचा उत्सव साजरा होत असे, त्या वेळी महिलावर्गाने त्यामध्ये भाग घ्यावयाचा नाही. यावरून असे दिसते की, बोनाडी या बाईच्या मरणोत्तर तिला देवत्व प्राप्त करून दिलेले दिसते.

याला पोषक दुसरी कथा अशी की, हर्क्युलसच्या मंदिरातील एक पूजक आपला वेळ फासे टाकून घालवीत असे. एक डाव देवाचा आणि दुसरा डाव आपला, याप्रमाणे त्याचा क्रम असे. पूजक जर डाव हरला, तर तो एखाद्या वेश्येबरोबर भोजन घेई आणि प्रणयचाळे करीत असे. असाच एकदा डाव हरल्यावर त्याने गाथातील प्रख्यात वेश्या अक्का लॉरेंटाला मंदिरात आणले आणि रात्रभर ती पूजकाबरोबर राहिली. रात्री तिला हर्क्युलसने दृष्टान्त दिला आणि सकाळी मंदिर सोडल्यावर जो मनुष्य प्रथम भेटेल त्याची मैत्री करण्यास सांगितले. हर्क्युलस हा भाग्य देणारा देव आहे, अशी तिची भावना असल्याने तिने त्याप्रमाणे वर्तन केले.

दैवयोगाने तिला भेटलेला मनुष्य चांगला गर्भश्रीमंत निघाला. त्याच्या संगतीत तिने अनेक दिवस मुखात घालविले. पुढे तो धनपति मरण पावल्यावर त्याने आपली सर्व मालमत्ता अक्का लॉरेंटोबाईच्या नावे करून दिली. पण बाईही तितकीच घरंदाज आणि उदार असली पाहिजे. कारण तिने ती सर्व मालमत्ता रात्राला अर्पण करून टाकली. तिच्या या अलौकिक वर्तणुकीमुळे मृत्यूनंतर तिला देवत्व प्राप्त झाले व तिचे पूजन सुरू झाले.

या देवतेप्रमाणे कारमेंटा, डी टॅसिटा, पाताळदेवता लांडा, फलदेवता पोमोना इ० देवतांच्या कथाही प्रचारात आहेत.

२९. मेतीस (Metis)

मानवप्राण्यांना ज्ञान आणि उत्तम सल्लामसलत देणारी देवता म्हणून ही प्रख्यात आहे. सृष्टिर्तुा झ्यूसची ही सहचरी, या देवीच्या पोटी गर्भ राहिल्यावर झ्यूसला असे वाटले की, सर्व देवावर वर्चस्व गाजविणारा असा पुत्र या गर्भातून

उत्पन्न व्हाता. पण काही अघटित घटना घडविल्याविना त्याला देवत्व प्राप्त होणार नाही आणि मातेच्या उदरानून नेहमीप्रमाणे बाहेर आला, तर अलौकिकत्व प्राप्त होणार नाही. या विचारघारानून स्मूसने मेतीसचा गर्भ गिळून टाकला आणि आपल्या मस्तकातून त्याला बाहेर पडण्याचा मार्ग दिला. तीच कन्या अथेना आणि देवता होय. यासाठीच ती सर्व देवांवर सत्ता गाजवीत असे.

क्रिजिअन पुराणात अशी कथा आहे की, स्मूसने आपली मुलगी पसॉफेन हिचा सर्परूप धारण करून उपभोग घेतला व त्या संबंधानून जे मूल जन्माला आले त्याचे नाव झेमेअस ठेवण्यात आले. यालाच डायोनिसस असेही म्हणतात. पण ही संतती अनौरस असल्याने व पसॉफेनची माता डिमिटर तिला हा संबंध कळू नये म्हणून, उपजतच पुढील मुलाचे तुकडे तुकडे करण्यात आले आणि गिळण्यात आले. अथेना देवीला या मुलाची वार्ता समजताच ती त्वरित तेथे आली आणि फक्त मुलाचे हृदय तेवढे याचवू शकली. 'स्मूसला या कृत्याची खबरदात नसावी, यासाठी अथेनाने हृदय आणून दिल्यावर त्याने तेही गिळून टाकले. या हृदयगर्भातून जी संतती झाली, तिचे नाव सिमिली (Semilo) असे ठेवण्यात आले.

सृष्टिकर्त्या स्मूस देवाचे वर्तन मानवांना कसे अगम्य आहे ते पहा. त्याने कालांतराने थेमिस (Themis) या आकाशदेवतेपरोवर संबंध जोडले आणि त्यातून अपत्यरूपी चार ऋजू उत्पन्न झाले. स्मूस आणि डिमिटर यांच्या प्रेमसंबंधातून पसॉफेन अगर कोरे देवीची उत्पत्ति झाली. त्याने मेमोसिन (स्मरणशक्ती देवता) बरोवर विवाह केला आणि नऊ बुद्धिदेवता-(धृति, मेधा, स्मृति. इ०) उत्पन्न झाल्या. या देवीनाच म्युझेस (Muses) म्हणतात. लेटोबरोवरच्या संबंधात अपोलो व आर्टिमिस यांचा जन्म झाला. शेवटी स्मूसने हिराबरोवर संबंध जोडला. हिरा ही ऑरगाँस प्रातीची देवता असून, तिच्या पडक्या मंदिराचे अवशेष काही ठिकाणी दिसून येतात. काही वेळा हिरा ही स्मूसची बहीण मानली जाते. याचे कारण असे दिले जाते की, शत्रुपक्षाकडील ही त्यांची देवता आत्मघात करताना तिला कोणताही कमीपणा नसावा, म्हणून बहिणीचे श्रेष्ठ नाते दाखविलेले असावे.

वरील विवरणावरून साराश निघतो तो इतकाच की, सृष्टिकर्ता देव स्मूस याचे प्रेमसंबंध सर्व देवताबरोवर दाखविलेले आहेत. ग्रीस लोकांच्या इतिहासाप्रमाणे तो साक्षात मानवाचा राजा होता आणि त्याला अनेक राण्याही होत्या. यास्तव वरील वर्णन सत्य असो वा लाक्षणिक अर्थाने असो, रुचीला गौणत्व प्राप्त करून देणारे आहे असे म्हटल्यावाचून रहावत नाही. देवताचे आचारविचार

रेखाटताना ते रुचीला सोडून रंगविणे आणि अद्भुतपणा आणणे हे एवढे उचित ठरणार नाही.

३०. मेडुसा (Medusa)

ग्रीक पुराणातील ही एक राक्षसीण होती. या बाईसंबंधी कथा फार गमतीची असल्याने सुद्धा उद्धृत केलेली आहे.

अॅरगॉस प्रांतीचा राजा आर्किसेअस नामे असून त्याला डानी (Danae) नावाची कन्या होती. भविष्य असे होते की, डानीचा पुत्र आपल्या आजोवाचा खून करील. याला उपाय म्हणजे डानीला मूलच होऊ न देणे. यासाठी राजाने तिला एका पेटित कोंडून तिजवर सक्त पहारा ठेवला. झ्यूसला हे वर्तमान समजताच आणि विधिलिखित पुरे करण्यासाठी त्याने त्या पेटिवर सुवर्ण वर्षाय करून त्या स्वरूपात पेटित शिरकाव करून घेऊन डानीची भेट घेतली. कालांतराने डानीला पुत्र झाला.

राजाला हे वृत्त समजताच त्याने मुलगी आणि नवजात बालक याना पेटित बंद करून, ती पेटि समुद्राच्या प्रवाहात सोडून दिली. वाहत वाहत ती पेटि सेरीकोस बेटाच्या किनारी लागली. तेथील राजा दिक्तस याच्या नजराला ती पेटि पडताच त्याने उघडून पाहिली, तेव्हा त्यातून माता व बालक सुपरूप बाहेर पडली. राजाने त्याचे पालनपोषण केले, मुलगा चांगला कर्तासवरता झाला. पण मातेचे पुन्हा दुर्दैव ओढवले.

राजाचा भाऊ त्याजवळ रहात असे, त्याची घक नजर डानीवर गेली नफार मिळत गेले, तरी त्याने प्रेमाराधन चालूच ठेवले. राजाचीही त्याच्या कृत्याला मूक समती असारी. यासाठी त्यानी अचाट उपाययोजना केली. मुलगा पर्सिउस याला मार्गातून दूर केल्याशिवाय हेतू साध्य होणार नाही, यासाठी त्यानी उपाययोजना केलेली होती. अनेक सरदाराकडून नजराणे घेण्याचा त्याने सपाटा चालविला. पण पर्सिउसजवळ काहीच नसल्याने, त्याने मेडुसा राक्षसिणीचे शिर कापून आणून नजराणा म्हणून द्यावे असे ठरले. यामध्ये राजाचा अतस्थ हेतू असा होता की मेडुसाच्या तावडीतून याची सुटका होणे नाही व तो पुन्हा परत येणे शक्य नाही.

पण या वेळी अघेना देवी पर्सिउसच्या साहाय्याला आली व इतर देवतानाही मदत केली. मायनी देवीकडून असा एक दिव्य, नेत्र त्याला मिळाला की, ज्यामधून राक्षसिणीचा ठाणटिकाणा बरोबर समजू शकेल. आताशामधील पन्थानी त्याला एक

जादूची काळी टोपी दिली, त्यामुळे अदृश्य स्वरूपात तो वाटेल तेथे हिडूफिरू शकेल. जल्द पळण्यासाठी कोणी एकाने बुटाची जोडी दिली, तर कोणी एकाने एक पिशवी दिली, की ज्यामध्ये लुटीचा माल ठेवला असता कोणाला त्याचा ठावठिकाणा मिळणार नाही.

वरील सर्व दिव्य साहित्यानिशी तो देवतेच्या कृपेने राक्षशिणीचे राहण्याच्या ठिकाणावर गेला. तिन्ही चहिणी ढारादूर झोपलेल्या दिसल्या. मेडुसाच्या बाबतीत एक विशेष गोष्ट अशी होती की तिची दृष्टि ज्यावर पडेल, ती वस्तु ताबडतोब पाषाण होत असे आणि हीच मोठी भीती तिची शिकार करताना पर्सिउसला होती. समोरून युद्ध करून तिला ठार करणे अशक्य होते. पण देवतानी त्याची सोय दिव्य नेत्र देऊन केलेली होती. तो दिव्य नेत्र हातात धरून उजव्या हाती तरवार घेऊन, नेत्राच्या आरशात पहात पाठीमागे सावकाश पावले टाकत, तो मेडुसा झोपली होती तेथे गेला आणि पाठ फिरवली असतानाच तरवारीचा चार करून तिचे शीर उडवले. काहींचे मत असे की, ढालीच्या चक्रचकीतपणाकडे आरश्याप्रमाणे पाहून त्याने धाव घातला. मस्तक छेदल्यानंतर त्याने जादूच्या पिशवीत ते भरले. या गडवडीत अर्थातच इतर दोघीजणी जागृत झाल्या आणि पाठलाग सुरू झाला, पण पर्सिउसच्या डोक्यावर काळी जादूची टोपी असल्याने तो दिसू शकल नाही आणि जादूच्या पायातील बुटामुळे तो लवकर सुखरूप पोहोचला.

परत येत असताना मार्गावर अँड्रामिडा युवराज्ञीला खडकाला गच्च बाधून ठेवलेले त्याने पाहिले. इथोपिआचा राजा केफिअस याची ती मुलगी असून सागरदेवतेकडून येणाऱ्या सकटाच्या निवारणार्थ तिला राजाने बळी म्हणून अर्पण केलेली होती. सागरदेवता पोसेडन याच्या रागाचे कारण असे होते की, अँड्रामिडाला अहकारामुळे असे वाटले की, जगात सर्वांसुंदर मीच एकटी आहे. त्या गर्वामुळेच तिने सागरदेवतेचा अपमान केलेला होता. तेथे पहाण्यावर असलेल्या राक्षसाचा पर्सिउसने प्रथम नाश केला आणि तिची सोडवणूक केली. आपल्याला प्राणदान करणारा हा पुरुष तिला परमेश्वराप्रमाणे वाटला आणि

१. टीप—मागाहून जाऊन वार करणे अशक्य नाही. ही अस्त्रविद्या पूर्वा होती आणि आजही आहे अर्जुनाने साली जळात पाहूनच वर मत्स्यभेद केला सन १९६७ साली ग्रेट वॉम्बे सर्कस पाहत असताना एक बडूकरीराने असा प्रयोग करून दाखविला. पूर्वेकडे तोंड करून समोर आरसा धरून त्यात पडलेले लक्षाचे पश्चिमेकडील (मागील बाजूकडील) प्रतिबिंब पाहून त्याने लक्षभेद केला. सारास, समोर आरशात पाहून मागील बाजूकडील लक्षभेद करणे अशक्य नाही. ते एक कौशल्य आहे, सरास आहे, इतकेच.

दोघांचा विवाहही झाला. तेथील राजाला पुत्र नसल्याने राज्याला वारस नव्हता. तेव्हा पर्सिउसला जो पुत्र झाला, तो तेथे राजाजवळ धारस म्हणून ठेवून हे जोडपे अॅरगॉस प्रांती परत आले.

घरी येताच मातेची चौकशी करताना त्याला दिसले की, राजा आर्किंसिआस व त्याचा भाऊ यांनी डानीची शिष्यी अत्यंत दारुण केलेली होती. तिला एका वसवेदीसमोर त्रिपन्न अवस्थेत बसलेली पाहताच पर्सिउसला वॉईट वाटले आणि राजाचा व त्याच्या भावाचा एड घेण्याचा त्याने निश्चय केला. मेडुसा राक्षसिणीचे शीर त्याने पिदावीनून वाहेर काढून असे ठेवले की, तिची दृष्टी राजाच्या भावावर पडली आणि तो पापाण बनला. राजाने एक मोठा मेळावा भरविला होता, त्यामध्ये थाळीफेकीचा प्रयोग होता. पर्सिउसने आपला प्रवेश त्या मेळाव्यात करून घेऊन थाळीफेकीच्या प्रयोगात, आर्किंसिआस राजाला ठार केले. याप्रमाणे पूर्वांचे भविष्य तरे झाले.

३१. मिनर्व्हा

रोमन लोकांची ही बुद्धिदेवता. ह्या देवीची उत्पत्ति बहुधा ज्युपिटरने आपल्या कल्पनेप्रमाणे केलेली असावी. संस्कृत-लॅटिन व ग्रीक 'Mind' ह्या अर्थां शब्दावरून उत्पत्ति होणे शक्य आहे. एट्रुरिआ प्रांतातून ह्या देवीची पूजा रोममध्ये आली असावी. प्रथम ती कलाकौशल्याची देवता होती व त्याच कारणास्तव रोममधील तिचे मंदिर म्हणजे केलेचे एक केन्द्रस्थान मानले जात होते. सर्व जनतेचे आरोग्य सांभाळणे हे तिचे प्रमुख कार्य होते. ह्या देवीला ज्युपिटर व जूनो ह्यांची संगत मिळाल्याने राजकारण व समाजकारण ही कामे सुद्धा ती करू लागली. ग्रीक संस्कृतीच्या प्रभावामुळे तिला पुढे अथेना म्हणू लागले. दिनांक १९ मार्च रोजी अन्हेटार्ईन येथील तिच्या मंदिरात पूर्वी मार्सच्या निमित्ताने मेजवानी होत असे; पण पुढे ती ह्याच देवीप्रीत्यर्थ आहे असे लोक समजू लागले व आनंदोत्सव करू लागले. (वेबस्टर डिक्शनरी)

३२. प्रेत्या अगर प्रेत्या

स्कॅंडेन्व्हेनियन लोकांची आकाशातील एक देवता. नोर्स पंथातील प्रीति आणि सौंदर्य ह्यांची देवता. युद्धात कामास आलेल्या वीरांना, ती आपले राज्य

१. टीप--कृष्ण व कंस याची कथा तुलनात्मकदृष्ट्या येथे पाहणे योग्य होईल. तेथे भाव्याने मामाचा शेवट केला, तर येथे नातवाने आजोवाना वध केला, एवढाच फरक आहे.

फोकवांग (Folkvang) सेर्रीज्मीर (Serrisigmia) ह्या ठिकाणी त्यांची सरवराई करते. ती नाजरोथची मुलगी व फ्रियची बहीण होय. ह्या देवीचा सर्वांत उत्तम अर्लंकार म्हणजे गळ्यातील सुवर्णाचा हार होय. तो हार पळविण्याचा प्रयत्न लोकी ह्याने केला, पण हैमिदालने सुरक्षण दिल्याने त्याचा वेत फसला. फ्रिगा देवीचा ह्या नावाशी काही संबंध नाही. ती एक निराळीच देवता होय. प्रणय, नववधू व लग्नसंस्था त्यांची तिला अधिष्ठात्री देवता मानीत असत.

(वेबस्टर डिक्शनरी)

३३. मायसीन अगर मायन देवता

क्रीट द्वीपामध्ये पूर्वी मिनाँन मायसीन नावाचा राजा होऊन गेला. इ. स. पूर्व ३००० वर्षांचा तो काळ होय. हा राजा अतिशय न्यायप्रिय होता. त्याच्या कारकीर्दीमध्ये देवीची काही मंदिरे तेथे बांधली गेली. ह्या काळानंतर आर्यलोकांनी तेथे जाऊन वस्ती केली. त्या राजकालीन संस्कृतीला मायसीअन संस्कृति म्हणतात (जेम्स पा. १४०). उत्पन्ननातील एका हस्तिदंती पेट्टीच्या झाकणावरील चित्रात 'रसशायरा' देवीचे स्वरूप दाखविले आहे. ह्या देवीच्या हातात धान्याच्या कणसाची जुडी असून उड्या मारीत असलेले मेंढे दोन्ही बाजूला त्या जुडीवर तुटून पडत आहेत, पण देवीने त्यांना थोपवून धरलेले आहे असे दाखविले आहे. उघडे वक्ष-स्थळ, मस्तकावर मुकुट, उत्तम नक्षीदार पायघोळ झगा व मागील बाजूस एक सर्प लोळत आहे अशा फलोत्पादन करणाऱ्या देवीचे चित्र दाखविले आहे (न्यूमन चि. १२३). दुसऱ्या एका छायाचित्रात पृथ्वीरूप राक्षसाच्या पसरलेल्या जबड्यात आकाशदेवता अडकली आहे असे दाखविले आहे. हे पापाणशिष्य आठव्या शतकातील असावे. हे शिल्पात अतिशय कल्पनापूर्ण असून ह्या शिल्पात व आर्यांच्या शिल्पात एकतन्हेचे अपूर्व साम्य आढळून येते. ह्या शिल्पातील मूर्ति बसलेली, एका हातात शस्त्र, मस्तकावर सुंदर मुकुट, अंगावर नक्षीदार अंगरसा असे स्वरूप आहे. आकाशदेव हा पिता, त्याचे वसतीस्थान भूमातेच्या वरील बाजूस आहे. (न्यूमन चि. पा. १७९-२१०).

३४. सेरेज

ही सिरेले व शनी ह्याची मुलगी. शेतकी, वनस्पती, भाजीपाला ह्यांचे संवर्धन करणारी देवता. प्रथम ती टेलूस मदर (एक भूमाता) हिच्याबरोबर असे. इ. स. पूर्व ५०० वर्षे ग्रीसमध्ये डिमिटर, कोरा व डायोनिसस ह्यांचे प्राबल्य

झाल्यार ह्या देवीचीही त्याच्याबरोबर तुलना होऊ लागली ह्याच कारणास्तव गुणामध्ये ती धान्यदेवता झाली आणि भूदेवीचे पद तिला प्राप्त झाले (वेबस्टर)

ह्या देवीची जी छायाचित्रे व उत्पन्ननात जे अवशेष सापडले आहेत, त्यावरून पाहता असे दिसते की, हेलेनिक संस्कृतीच्या काळातील पाषाणचित्रात देवीचे स्वरूप वक्षस्थळापासून वरील भागाचेच दाखविले आहे तिचे दोन्ही हात लाववर पसरलेले असून त्या हातात तिने धान्याची कणसे घेतलेली आहेत तसेच ते हात सर्पवेष्टित आहेत पाँपीमधील दुसऱ्या एका चित्रात तिच्या सत्कार समयीची छात्राचित्रे चितारली असून त्यातही सर्प आहेत तसेच पूजा साहित्य हातात घेतलेले भक्त समोर उभे आहेत असे त्यात दर्शविले आहे त्याच शहरातील आणखी एका चित्रात अगावर शुभ्र झगा, हातात तलवार आणि डाव्या हातात परडी असे रूप दाखविले आहे (न्यूमन चित्र, ६०-६१-१६२)

३५ हिरादेवी (Heera)

सर्व स्त्रीवर्गावर बर्चस्व गाजविणारी देवता काही वेळा ही भूदेवता, तर काही वेळा चंद्रदेवताही मानतात चित्रकलेमध्ये हिचे स्वरूप डौलदार रेखांतात ती अलंकारांनी युक्त, मस्तकावर मुकुट अथवा फुलांच्या वेण्या आणि हाती राजदंड असतो पण एखाद्या गुणावरच हे स्वरूप देणे योग्य ठरणार नाही पुराणात वर्णन असे की, " On occasion she is worshipped as Maid, wife and widow ", याचा अर्थ असा घेतात की, जन्मत च ती कुमारी होती विवाह झाल्यावर पत्नीपद मिळाले व पतीबरोबर भाडण झाल्यावर काही वेळा जर पती तिला सोडून बाहेरगावी गेला अगर घरी येणेजाणे बंद केले म्हणजे तिला जे एकत्र्याने आयुष्य कळावे लागे, त्या वेळी ती विधवास्वरूप मानली जात असे

सृष्टिकर्ता झ्यूस हा तिचा पती होय, पण झ्यूसच्या स्वैर वर्तणुकीमुळे त्याची बारवार भाडणे होत आणि ती एकमेकापासून दूर राहत एके वेळी अशीच ती दूरदेशी निघून गेल्यावर, झ्यूसने तिला परत आणण्यासाठी एक खाशी युक्ती योजली तिच्याच स्वरूपाचा एक लाकडी पुतळा त्याने तयार केला आणि त्याला डायडेल असे नाव दिले सगळीकडे त्याने बातमी पसरवून दिली की, झ्यूस व डायडेल यांचा विवाह ठरला असून, अमूक दिवशी तो साजरा होणार आहे विवाहाची सर्व तयारी झाली मुलीला वधूचा पोषाक चढविला व विवाहाची मिरवणूक निघाली या वेळी हिरादेवी आपल्या सख्यांसह कियायरोन पर्वतावर होती ही बातमी समजताच धावतच ती मिरवणुकीच्या जागी उपस्थित झाली आणि तिने मिरवणूक अडविण्याची पुढा मिवाह करण्यास तयार झाल्यावर झ्यूसला रूप दोष

दिला. वधूचीही सरडपट्टी काढण्यास तयार झाली. पण तिच्या अगला हात लावल्या-बरोबर सरा प्रकार तिला समजून आला आणि सर्वत्र खूप हशा पिकला. त्यानंतर ती पतीजवळ सुखाने राहू लागली.

वरील विवाहाची स्मृती म्हणून अनेक वर्षे हा विवाह समारंभ भक्ताकडून साजरा केला जात असे. त्या वेळी ओक वृक्षाच्या लाकडापासून हिरादेवीचा पुतळा बनविण्यात येऊन विवाहाची वरात किथायरॉन पर्वतावर नेऊन तेथे हिरादेवी व झ्यूस यांचा विवाह समारंभ साजरा होत असे. मूळच्या प्रकरणात जसा पुतळ्याचा नाश करण्यात आला, तसा या प्रसंगीही विवाह झाल्यानंतर पुतळा जाळून टाकण्यात येई.

३६. र्हिआ (Rhrea)

क्रोनोस या देवाची ही पत्नी होय. ही एक भूदेवता मानलेली असून हिचे अस्तित्व अनेक शहरातून असल्याचे पुराणे उपलब्ध झालेले आहेत. आर्केडिया, पेलोपेनिस, लोफनिया, कॅरिथ इत्यादी देशांत हिचे अस्तित्व जाणवले आहे. काही वेळा या देवीला क्रिविलीसमान मानतात. ही एक वृद्धिदेवता होय.

क्रॉट बेटात प्रथमतः या देवीचे बहुत काळ पूजन चालत असे. पण क्रेटन सुगानंतर ग्रॉस, आशिया मायनर भागात काही वेळा ही एकटी, तर काही वेळा अनेक देवताबरोबर दाखविली जात असे. क्रोनोस हा ग्रीक लोकांचा पूर्वकालीन देव असून अथेन्स, न्होडस् आणि थेब्स या शहरी त्याचे उत्सव समारंभ धान्याच्या सुगीच्या दिवसात करीत असत. या प्रसंगी उच्च नीच भाव पाळला जात नसे. वनी नोकरसुद्धा एकत्र भाग घेऊन भोजन करीत व देवाला नरबळां अर्पण करीत असत.

क्रोनोस देवाच्या बाबतीत असे मविष्य होते की, त्याचीच मुले त्याची राज्यातून हकालपट्टी करतील, या भीतीमुळे तो मुलाचे गर्भ लाऊन टाकीत असे. पण झ्यूसदेवाच्या वेळी ते जमले नाही. कारण जन्म झाल्यावर राणीच्या उदरी एक दगडच झाला असे सांगून, मुलाला लपविण्यात येऊन, तो दगड क्रोनोसजवळ नेऊन देताच त्याने विचार न करता तो गिळून टाकला आणि झ्यूस जिवंत राहिला. झ्यूस मोठा झाल्यानंतर त्याने सैन्य जमा केले आणि ओलिंपस पर्वतावर मुख्य ठाणे ठेवून दहा वर्षांपर्यंत क्रोनोसबरोबर मोठी लढाई दिली. या युद्धाच्या वेळी पृथ्वी कपायमान होत असे. शेवटी झ्यूसने वज्राघाताने क्रोनोसला ठार केले. सर्व टिटान सैन्य कैद करण्यात आले.

हेसाइड या ग्रंथकाराच्या मताप्रमाणे ऱ्हिआदेवीला हेसटिया, डिमिटर, हिरा पोसेडन, झ्यूस अशी मुले होती. झ्यूस या देवाचा जन्म क्रीट बेटातच झालेला आहे. ज्या गुहेमध्ये त्याची वाढ झाली, ती गुहा अग्निवर्षाव करी, व तेथील उकळत्या पाण्यामधून त्याचा जन्म झाला असे मानीत असल्याने ती गुहा अत्यंत पवित्र मानलेली होती. या इतिहासावरून एक गोष्ट सिद्ध होते की, झ्यूस हा पूर्वाचा क्रीट बेटातील देव, नंतर ग्रीसमध्ये गेला, आणि तो एक मानवच होता. ऱ्हिआ-देवीला रोममध्ये ऑप्स (Ops) मानीत असत.

क्रोनोसची ऱ्हिआदेवीशिवाय दुसरी पत्नी असून तिचे नाव फिलिरा (Phylira) असे होते. आपल्या पतीच्या वर्तनाचा संशय ऱ्हिआ देवीला आल्यावर ती त्याच्या पाळतीवर राहिली आहे असे समजाताच, फिलिरा घोडीचे रूप घेऊन फिरू लागली. क्रोनोसनेही घोड्याचे रूप घेतले व आपली इच्छा पूर्ण करून घेतली.

क्रोनोसची मालमत्ता वाटण्यात आल्यावर झ्यूसकडे आकाश, पोसेडनकडे सागरीसत्ता, आणि हेडिसकडे पाताळभागावरील अधिकार आला, आणि अर्धातच त्याच्या भागाच्या त्या प्रमुख देवता बनल्या. काहींचे म्हणणे असे की, देवताना मरण नाही. यास्तव क्रोनोस वृद्ध-अपंग झाल्याने, त्याने आपले राज्य वाटून दिले व स्वतः निवृत्त झाला. आकाशदेवाने पृथ्वीला आपली पत्नी मानणे सद्धानिकच असल्याने, पृथ्वीची जी अनेक रूपे डिमिटर, पर्सीफेन, क्विली, हिरा या झ्यूसच्या स्त्रिया मानल्या जातात. परंतु ग्रीसमध्ये गेल्यावर आणि ग्रीक साधारणतः एकपत्नी व्रताचे असल्याने त्यांनी हिरादेवी ही पत्नी मानली व इतरांपासून झालेली संतती अनौरस मानली. भारतीय संस्कृतीमधील आकाशदेवता द्यौ हिचे झ्यूसदेवावरोवर बरेच साम्य आढळते.

शस्त्रांचा क्षणखणाट, दुंदुर्भीचे निनाद, रणशिगाचे गरजणे, सिंह-लांडगे यांच्या आरोळ्या इ० गोष्टीत ऱ्हिआ देवीला फार आनंद वाटत असे,

३७. हेकेटी

या देवीचा जन्म करियन प्रांती टिटन-अॅस्टरी अगर कोयस-फोबे या जोडी-पासून झालेला आहे. कोणी हिटा झ्यूस-अॅस्टरी यांची मुलगी मानतात. कोणी तिच्या मातेचे नाव लेटो अगर नाईट असे समजतात, तर कोणी लेटो ही तिची मायगी मानतात. थेसलीन पुराणात या देवीचा बाप एडमेटस व माता फरोई शहरातील एक स्त्री होती असेही मानणारे आहेत. सरांच, या देवीच्या जन्मा-बाबत एकनाश्यता आढळत नाही.

या देवीचे स्वरूप त्रिमूर्ति स्वरूपांत मानतात. पृथ्वी, चंद्र व पाताळ हिच्या स्वरूपात एकत्रित वास करीत असल्याने, ही त्रिमूर्ति झाली. हिला सहा हात असून त्रिशूल, मशाल, खंजीर, परशू इ० हिची आयुधे आहेत. हेसाइडच्या मते ही देवता प्रथम टिटन वंशात जन्माला आली, पण कालांतराने झ्यूसने पृथ्वीवरील राज्यात वाटणी दिली व ऑलिंपिसमध्ये स्थान दिले. पूर्वकालात ही देवता रणसंग्राम, खेळ, शिकार यांत सहाय्य देत असे. तसेच, लहान मुलांची हितकर्ता होती. पण कालांतराने तिचे उत्तम गुण नंतरच्या आयुष्यात लुप्त होऊन, ती एक दुष्ट आणि जादुटोणा करणारांची देवता बनली. इतकेच नव्हे, तर रस्त्यावरील तिकटीवरील (तीन रस्ते मिळणारे स्थान) देवता बनली. हीच वन्यपना पुढे वाढीस लागून तिला तीन क्षिरेही दाखविण्यात आली. भुतेखेते आणि राक्षसांवर सत्ता चालते या समजुतीतून तिला शांत ठेवण्यासाठी तिकटीवर जेवण ठेवण्याची प्रथा रुढ झाली. जादुटोण्याची देवता हे तिचे स्वरूप मानल्यावर तिचे स्वरूपही तसेच अद्भुत झाले. तिच्या हाती भयंकर शस्त्रे असून, पायापामून कमरेपर्यंत दोन्ही बाजूंना सर्प उभे असून चावा घेण्यासाठी त्यांनी जबडे पसरलेले आहेत असे दाखवितात. तिकटीवर ठेवलेले अन्न, रात्री आपल्या सख्यांसह घेऊन ती भक्षण करते आणि तिच्याबरोबर रथक कुत्रेही असतात, अशी मक्काची भावना होती.

प्राचीन अफेडिअन संस्कृतीमधील या देवतेचे जे शिष्टे मिळालेले आहेत, त्यावर वरीलप्रमाणेच प्रतिमा आहे. अथेनिअन संस्कृतीमधील चित्रात या देवीचे स्वरूप लांडगीप्रमाणे दाखविलेले असून, तिने आपला योनीभाग पुढे दिग्दर्शित केलेला दाखविलेला आहे (न्यूमनकृत मदरगॉडेस, चित्रे ५१ व १६९ पहा). कदाचित पशुकालातील जीवउत्पत्ती तत्त्व त्यायोगे विशद करून दाखविण्याचा प्रयत्न असावा.

३८. हेस्टिआ (Hestia)

ही एक ग्रीक देवता होय. सुंदरता आणि मोहकपणा यांसाठी ती प्रसिद्ध होती. ती अग्निदेवता असून दैनंदिन जीवनात आणि घार्मिक पूजनाच्या वेळी

१. टीप—फिजिअन लोकांच्या चार शेतकीप्रधान देवतांच्या एका समूहाला 'सायावरी' असे नाव असून, त्या स्वरूपाची पूजा सोमोथ्रेस, लेमनॉस, इंब्रोस व थेवस या शहरी होत असे. हेकेटी, निहआ, पसॉफेन या देवतांबरोबर याचे उत्तम संबध होते. इजिप्तमध्येही याचे पूजन होई.

(वेबस्टर शब्दकोश)

अग्नी पुरविण्याचे काम हिच्याकडे असे. या देवतेसंबंधी विशेष कुतुहलाच्या कथा प्रचलित नसल्याने पुराणकारांना हिच्यासंबंधी विशेष उत्सुकताही नाही. कोनोस व न्हिआ यापासून हिचा जन्म झालेला असून ती आमरण कुमारीच राहिली. अपोलो व पोसेडन यांनी विवाहाची बरीच खटपट केली, परंतु त्यांना यश आले नाही, कारण विवाह न करण्याचा मानस तिने बदलला नाही. तिच्या या अती पवित्र वर्तनामुळे, या देवीचे पूजन राजवाड्यापासून तो रंकाच्या झोपडीपर्यंत होत असे.

संदर्भ ग्रंथ—

१. Handbook of Greek Mythology by H. J. Rose.
२. प्राचीन ग्रीक संस्कृति लेखमाला—प्र. ल. सासवडकर, जीवन-विकास.
३. ग्रीक तत्त्वज्ञान लेखमाला—डॉ. बाबासाहेब सापडें, प्रसाद मासिक इ० इ०

पश्चिम गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भाग २ रा

माओ संस्कृति

माओ ही संस्कृति सनपूर्व आठव्या शतकात अस्तित्वात होती. पश्चिम मृतसमुद्र व जॉर्डनदेश यामधील भूप्रदेशास पूर्वी माओ हे नाव होते. या प्रदेशाच्या उत्तर व पूर्व सरहद्दी वारंवार बदलत गेल्याने त्याबद्दल निश्चित माहिती मिळत नाही. अमान व इसराईल वंशांप्रमाणेच हा वंश मानला जातो. माओ या शब्दाची व्युत्पत्ति अशी दिली जाते की, ' माझ्या आईपासून जन्म पायलेले लोक, ' अर्थात सर्व मानवजातीचा जन्म मातेच्या पोटीच होतो. परंतु कदाचित मातांची महती वाढावी आणि मातृवंश म्हणून आपण वावरावे यासाठी त्या वंशाने हे नाव मुद्दामच धारण केलेले असावे. इसराईल धर्मीय अब्राहम याचा लोट या नावाचा पुतण्या होता. त्याच्या मुलीपासून हा वंश उत्पन्न झाला असे मानले जाते आणि याच कारणास्तव त्या वंशाला काही वेळा ' लोटची मुले ' असेही संबोधिले जाते. या वंशाची भाषा हिब्रु हीच होती. इस्टर व क्रोमेश या देवतांचे पूजन हा वंश करित असे. — (जेम्स धर्मकोश, ८।७६१).

इराणी संस्कृति

इराणचे साम्राज्य सनपूर्व सहाव्या शतकात स्थापन झाले, म्हणून या संस्कृतीचा प्रमाक या ठिकाणी लागलेला आहे. या साम्राज्याचा संस्थापक झरतुष्ट्र याचा जन्म अझरबैजान या प्रांती, सनपूर्व ६४० व्या वर्षी होऊन ५६३ साली तो मृत्यु पावला. वास्तविक ही संस्कृति आहे त्याहीपेक्षा प्राचीन असली पाहिजे, हे अनेक ऐतिहासिक पुराव्यावरून सिद्ध होण्यासारखे आहे. काहींचे मत असे की, भारतामध्ये येण्यापूर्वी अर्य या प्रांतात वस्ती करून होते. दुसरे असे म्हणतात की, आर्यांच्या काही टोळ्या इराणकडे आल्या आणि काही भारताकडे वळल्या. आणखी एक मत असे की, भारतामध्ये काही काळ वास्तव्य केल्यानंतर यज्ञयाग व त्यातील पशूची हिंसा यामध्ये मतभेद होऊन पशुहत्या न व्हावी या मताचे लोक इराणमध्ये जाऊन स्थायीक झाले. या सर्वांपासून बोध एकच घेता येतो की, इराणमधील जनसमुदाय हा आर्यांचाच एक भाग होता. या संस्कृतीचा प्रमुख

धर्म अवेस्ता ग्रंथातील मंत्रामध्ये आणि वेदातील मंत्रामध्ये खूपच साम्य असल्याचे आढळून आले आहे.

आता उदाहरणार्थ त्याच्या ग्रंथामधील 'हत्पहैदु' हा शब्द घेतला तर आपणाला दिसून येईल की, या शब्दाचा अर्थ सप्तसिंधु असा होतो. वारा सहस्र वर्षापूर्वी मरुत नावाचे सार्वभौम राजे होऊन गेले आणि वैदिक मंत्रामध्ये त्याच्या स्तुतिपर सूक्ते आहेत. 'समुद्रपर्यंताया एकराळिति' ही वैदिक ऋचा दैनंदिन प्रार्थनासूक्तात असल्याचे प्रसिद्धच आहे. आता हा सप्तसिंधु देश कोणता याबद्दल निरानिराळी मते आहेत. एका पक्षाचे मत असे की, सध्या रशियन अंमलाखाली तुर्कस्थानामधील एक भूप्रदेश आहे. इराणी संस्कृति त्या प्रांताला 'एदेनबोजो' असे म्हणे. आर्थ भारतामध्ये आल्यावर ते सिंधुनदीच्या दोन्ही तीरावर वस्ती करून राहिले. या सिंधु नदीच्या पूर्व बाजूला गंगा, यमुना, सरस्वती, शतद्रु, परुष्णी (राप्ती), असकिन (चिनाब), वितस्ता (झेलम) या नद्या होत्या, तर पश्चिम बाजूला तुष्ट्या-सुसर्तु, रस्ता, श्वेती, कुंभा, ध्रुतु, मेहन्तु व गोमति या नद्या होत्या. वरील कोणत्याही बाजूला सिंधु ही नदी मिळविली तर आठ ही सख्या होते. तेव्हा सप्तसिंधु प्रदेश तो हाच असावा की काय अशी साहजिकच शका उद्भवते. कदाचित आपल्या पूर्वाच्या मायभूमीची आठवण राहावी, या उद्देशाने पंजाब प्रांतालाही त्यांनी हे नाव दिले असावे. जसे, पवित्र गंगानदीचे स्मरण राहावे म्हणून दक्षिणेत कोन्हापूर भागात गंगानदी नसतानाही तेथील पाच नद्यांच्या समूहाला पचगंगा असा शब्दप्रयोग केलेला आपण पाहातो.

आता इराणी अथवा पारसी संस्कृति ही आर्यसंस्कृतीच कशी आहे याचे एकाच मुद्याचे किंचित विवरण करू. झरतुष्ट्र हा या संस्कृतीचा संस्थापक मानला जातो. याच्या वंशावळीचे निरीक्षण केले असता असे दिसून येते की, त्याच्या आठव्या पूर्वजाचे नाव हरिद्वेय असे आहे आणि कृष्णयजुर्वेदाच्या एका पोटशाखेचे नाव हेच आहे. या वेदाच्या मुख्य शाखा ८६ असून त्यापैकी चरक ही एक होय. या चरकशाखेच्या वारा उपशाखा असून पैकी श्वेताश्वतर व मैत्रायणी या दोन आहेत. या मैत्रायणी उपशाखेच्या ज्या आणखी सात उपशाखा आहेत, त्यापैकी हरिद्वेय ही एक आहे. याचाच अर्थ असा होतो की, पारसीवंश हा आर्यांचाच एक पोटभाग आहे आणि तो कृष्णयजुर्वेदीय आहे.

ऋग्वेद व यजुर्वेदामध्ये यज्ञांचे जे अनेक छंद आहेत त्यामध्ये आसुरीछंद या नावाचा एक प्रकार आहे. असुर हे अग्नि व वदणाचे उपासक, यज्ञोपवित धारण करणारे. परंतु पुढे सगुण-निर्गुण उपासना यावरून आणि यज्ञातील पशु-हत्या यावरून त्या दोन समाजात तेद्व उत्पन्न होऊन त्यांची परिणती युद्ध होण्यात

झाली. या युद्धानंतरच असुरवंशी इराण देशात कायम वस्तीसाठी गेले असवेत. संशोधक श्री. करंदीकर यानी मागे एकदा पुण्याच्या केसरीत लिहिलेल्या एका लेखात म्हटले आहे की, 'असुरांची उत्पत्ति या प्रदेशात झाली व त्यांची वाढही तेथेच झाली. याच असुराना पुढे दैत्य अथवा राक्षस म्हणूनही संबोधू लागले. दशशिर रावणाचा पिता पौलोमही हा याच प्रदेशातील होय आणि आजही तेथील एका भागाला असुर-दर्शक नाव आहे.'

डॉ. आर. पी. मसानी यांनी या धर्माविषयी एक पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. त्यामध्ये ते असे म्हणतात की, 'या संस्कृतीमध्ये स्त्रीदेवतांची पूजा केली जात नाही. किंवा त्या नाहीतच.' फक्त अनाहिता या देवीच्या नावाचा उल्लेख त्यांच्या ग्रंथामध्ये मिळतो. आर्द्धि-असुरा ही एक जलपिषयक देवता असून तीच अनाहिता होय, परंतु बरील मत तितकेसे रूढ मानता येत नाही. कारण असे की, आर्यांचे मंत्र व त्याची सूक्ते त्यांच्या ग्रंथामध्ये असल्याने त्यांच्या स्त्री-देवतांची पूजाही त्या संस्कृतीमध्ये अपरिहार्यच आहे. या संस्कृतीचे संशोधन करण्यासाठी 'कामा इन्स्टिट्यूट, मुंबई' या नावाची एक संस्था आहे. काही वर्षापूर्वी प्राध्यापक भे यानी इंग्लंडमध्ये या संस्कृतीविषयक एक व्याख्यानमाला गुंफली होती. ती व्याख्याने ग्रंथरूपाने त्या संस्थेने प्रसिद्ध केली आहेत. त्या ग्रंथामध्ये वैदिक देवतांप्रमाणे अनेक संस्कारांसाठी पंचमहाभूतात्मक देवता दिलेल्या आहेत. त्यापैकी काही प्रमुख देवतांची नावे आपण पाहू या. या संस्कृतीचे विवरण करताना प्राध्यापकमजकूर म्हणतात की, या संस्कृतीत स्थित्यंतरे होत गेलेली आहेत. पर्शियन धर्म हा आदि होय. त्यानंतर गाथिक, 'पुढे अवेस्ता आणि शेवटी पेहलवी अग्नी नावे त्यांना प्राप्त झाली.

पंचमहाभूतात्मक पुरुषदेवता

कार्य	वैदिक नाव	इराणी संस्कृतीदर्शक नाव
आकाश	द्यौस	झेइस
सूर्य	मित्र	हेलिओस
चन्द्र	चन्द्र	माहसलेनी
पृथ्वी	पृथ्वी	गी (GE)
अग्नि	अग्नि	पीर
पाणी	आप	हायडॉर

पंचमहाभूतात्मक स्त्रीदेवता

पजन्य	वरुणानी	अहुराणी
अमावास्या	अमवासी, राका	अतरेह माह
पौर्णिमेचा चंद्र	पूर्णमसी, कुहू	पोरेनो माह
पवित्र नदी	सरस्वती	अरेद्री
ग्रभातसमय	उषा	बाम्य
पृथ्वी	पृथ्वी	क्षम

या सस्कृतीमध्ये देवतांच्या स्वभावानुसार व त्यांच्या निरनिराळ्या कार्यानुसार निरनिराळ्या विभागात त्यांची मांडणी केलेली आहे. ती येणेप्रमाणे.

सृष्टिनिर्मिती करणाऱ्या—अहुरमज्दा, सोन्टा, मैन्यू वगैरे.

पृथ्वीविषयक—सोम, आरमैती, क्षम, अहुराणी, अरेद्री इत्यादि.

मानवी जीवनाविषयक—अर्थमाण, त्रीता, कुड, ताप, वायु वगैरे.

राजकीय—दहयुमा, दात, विस्य, दहाक इत्यादि.

युद्ध व शांतताविषयक—वेरेन्न्य, अमा, उपरतात, अक्षीती, दवी वगैरे

गृहविषयक—अरताई, मवसी, रामन, नियाझ इत्यादि.

शेतीविषयक—अयनिमा, बेरेज्य, सावझी वगैरे.

कालवाचक—असन्य, आयर, माह्य, उसहिना इत्यादि.

सद्गुण, दुर्गुण—अरस्तात, सिस्ती, अरायटी वगैरे.

पशुविषयक—झॅव्ह (Xav) इत्यादि.

त्यांचा धर्मसंस्थापक अहुरमज्दा (जर्फ शहाणा देव) ह्याला एकूण नऊ बायका होत्या. त्यांची नावे अशी—

(१) आशा, (२) इझा, (३) यावस्ती, (४) फारेस्ती, (५) आरमैती, (६) असी, (७) इजू, (८) उछुती, (९) पोरेडी.

या सस्कृतीमध्येही त्रिमूर्तीची कल्पना आहे. अहुरमज्दा + अनाहिता + मित्र ही एक आणि ज्युपिटर + अपोलो + डायना ही दुसरी जोडी होय.

वर जो स्त्रीदेवतांचा उल्लेख आला आहे, त्यातील काही प्रमुख व ठळक देवतांचे स्वभाववर्णन करणे अनाठायी होणार नाही.

१. आरमैती

आरमैती याचा अर्थ ईश्वरनिष्ठा असा केला जातो. ही देवता प्राणिमात्रांची वाढ करणारी, मानवांची पापे नाहीशी करणारी, संभ्रमावस्थेत उत्तम मार्गदर्शन करणारी, इच्छापूर्ती करणारी आणि सहनशक्ति देणारी आहे. ही अहुरमज्दा ह्याची पत्नी असून, हिच्यामार्फत काही वेळा त्या देवाची प्रार्थना केल्यास फलप्राप्ति लवकर होते. ती एक पृथ्वीदेवता असल्याने सर्वांना साद्यपदार्थ पुरविणारी व अनेकांना जन्म देणारी आहे असे मानतात. या देवतेजवळ सहस्रावधी औषधी असून विवाह-विषयक अडचणींचे ती निवारण करते. या देवतेचे साम्य इतर देवतांपरोबर दाखविले जाते. सिथीअन संस्कृतीमधील ही अपिया, मॅसिडोनियनची आना, मंगोलियनांची अत्रिया आणि वैदिक आरमती होय. या सर्वांचे सार असे सांगता येईल की, वैदिक देवतांमधील द्यौस व पृथ्वी ही जोडी म्हणजेच अहुरमज्दा आरमैती होय.

२. अरेट्टी

ही एक जलदेवता होय. ही अंतरिक्षापध्ये रहाणारी असल्याने भूतलावर येण्यासाठी अहुरमज्दा तिला मार्ग करून देतो आणि ती चार घोड्यांच्या रथात बसून प्रवास करते. मानवांची उत्पत्ति करून त्यांना अन्नधान्य पुरविते. तिच्या शरीराचा बांधा सुडौल असून दिसायला ती अतिशय मोहक आहे. ही देवता सुवर्णाची कर्णभूषणे घालणारी, कंठामध्ये शंभर नवरत्नांचा हार असलेली, उत्तम वस्त्र नेसलेली आणि सुवर्णाची पादत्राणे घालणारी आहे. या देवतेच्या मूर्ति बनवून त्यांची स्थापना केली जाते. या देवतेची तुलना आर्टिमिस, अफ्रोदिता, हीरा, इस्टर व नानिआ यांच्याबरोबर केली जाते. तसेच भारतीयांची सिनीवाळी अथवा अनुमती या चंद्रदेवतांबरोबर जरी हिची तुलना केली जात असली, तरी जलविषयक सरस्वती अथवा गंगा हिच्याबरोबर तिचे साम्य जास्त आहे.

३. असी (ASI)

ही अहुरमज्दा व आरमैती यांची कन्या असून अमेसा पेन्टा, रासनु, मित्र, डायना यांची भगिनी होय. ती मित्राच्या रथाचे सारथ्य करणारी असल्याने तिचा प्रवास सदैव रथातूनच घडत असतो. होम-हवनामध्ये तिला आहुती मिळते. मानवांना मातृसुख देणे हा तिचा स्वभावधर्म आहे. पशु व वृक्ष यांचे संवर्धन ती करते. ती सौंदर्यवती असल्याने, जवाहर या देवार्शी तिचे कडक वैर आहे. इंडो-सिथिअन नाण्यावर तिचा शिक्का असून ती राजसिंहासनावर बसलेली आणि

हातात भाला व दंड धारण केलेली आहे. भारतीय संस्कृतीत या देवीशी तुलना होऊ शकेल, अग्नी कुठलीही देवी नाही.

४. डायना

ही असी, सरोसा, रासनु याची बहीण होय. पारेंडी व हम्म यांच्या सहकार्याने ती सकल स्त्रीवर्गाला सुखी ठेवण्याचा आटोकाट प्रयत्न करते. मित्राच्या रथाचा मार्ग ती भोकळा करून देते. अहुरमज्दा याच्याबरोबर तिचे घनिष्ठ सगंध आहेत. तिच्या शत्रूंचे नाव दैत्य, झूट-डासगी हे होय. वैदिक संस्कृतीमधील प्रजापतीची कन्या द्यौ, ती हीच असावी.

५. पारेंडी

डायना व असी या देवताची ही मैत्रीण असून रथावर बसल्यानंतर ती मित्राच्या कार्यात मदत करते. वस्तूंचे संवर्धन करणारी ही देवता असल्याने, स्त्रियांच्या ऋतुकाली उत्तम फल यावे म्हणून हिची प्रार्थना करतात. वैदिक संस्कृतीमधील पुरंध्री हीच असावी.

(The Foundation of Iranian Religion by Prof. L. H. Gray,
Published by D. B. Taraporewalla & Sons, Bombay)

६. अनाहिता

इ. स. पूर्व ३००० वर्षे इराणच्या पठारास एलम् पठार म्हणून संबोधित असत व ह्यावरूनच तेथील देवतांना एलामिल देवता असे नाव पडले. कालक्रमाने तेथे निनि, शाला, किरिरिशा व नानई ह्या देवतांचे स्वामित्व इ. स. पूर्व २५० वर्षांपर्यंत चालत होते. उत्तम कुलोत्पन्न, फलोत्पादनक्षम, जलदेवता व युद्धदेवता अशी ही वायु, पर्जन्य, ढग व गारा ह्या चार घोड्यांनी ओढलेल्या रथातून निघत असे. ती कुमारी असून मजबूत बांध्याची, सुंदर, सुगामी, पवित्र व मस्तकामागे वलय असणारी अशी असे. शंभर ताऱ्यांनी चमकणारा मस्तकापर निरीट, सोन्याची कठी, सुंदर बाकी, कबरपट्टा, सुवर्णाचे कपडे व पादत्राणे असे तिचे अलंकार होते. ससेनियन काळात (इ. स. २२९ ते ६५१) अस्ताखर येथे ह्या देवतेचे मंदिर होते. नामाशी-रुस्तुम ह्या गावी राजा नरसेह (इ. स. २९३ ते ३०२) ह्याने आपले राजबल ह्या देवीच्या हस्ते घेतले, असे शिल्प-कलाकृतीतून दाखविले आहे.

स्वर्गात सर्वात उत्तम जलसंचय आहे असे मानतात. अरद्वी-सुरा-अनाहिता ही जलदेवता अहूर देवाची कन्या म्हणून भूतलावर अवतरली. अहूरमज्दा म्हणजे वरुण. आर्य व इराणियन संस्कृतीत फरक असा आहे की, ज्यांना आर्य देव म्हणतात, त्यांना इराणमध्ये असूर म्हणतात व ज्यांना आर्य असूर म्हणतात, त्यांना तिकडे देव मानले गेले आहे. वरुण हा आर्यांचा देव असून तो इराणमध्ये असूर झाला आणि पुढे त्याचेच नामांतर अहूरमज्दा झाले. आर्यांची सरस्वती व गंगा ह्या नद्या जशा स्वर्गातून अवतरल्या त्याचप्रमाणे अरद्वी अनाहिता ही भूतलावर अवतरली. वेदामध्ये तिचा उल्लेख असुराणी असा आहे, तर अवेस्ता ह्या पार्शी धर्मग्रंथात तिला अहूराणी असे म्हटले आहे. आपल्याकडे जसे सरस्वती नदीचे नामांतर देवीस्वरूपात होऊन ती ब्रह्म्याची पत्नी झाली तद्वतच अरद्वी-सुरा-अनाहिता ह्या नदीचे नामांतर अनाहिता ह्या देवी स्वरूपात झाले आहे.

श्री. आर. पी. मसानी ह्यांनी आपल्या ग्रंथात (The Religion of the Good Life of Zoroastrians) असे स्वच्छ म्हटले आहे की, इराणियन वंश एका अहूरमज्दा ह्या देवाशिवाय अन्य कोणत्याही देवाची उपासना करीत नाही. कोणीही असे समजू नये की, इराणमध्ये मूर्तिपूजा चालत होती. झोरोस्ट्रीयन धर्मीयांचा कोणत्याही स्वरूपाच्या मूर्तिपूजेला विरोध होता. इतकेच नव्हे तर इराणी राजे व योद्धे यांनी मूर्तिपूजेविरुद्ध मोहीमच उघडली होती. प्राचीन इतिहासकार हिरोटोडस् हा आपल्या ग्रंथातून मूर्तिपूजेसंबंधी असेच मत प्रदर्शित करीत असे.

“ It must not be supposed, however, that image worship was common in Iran. Idolatry in any form was repugnant to orthodox Zoroastrians and Iranians; and Kings and Heroes, waged a crusade against Idol-worship. ” (Page 89-90)

या संस्कृतीसंबंधी श्रीयुक्त आर. पी. मसानी यांचा दृष्टिकोन कसा वेगळा आहे हे दर्शविण्यासाठी वरील वाक्य उद्धृत केलेले आहे.

श्री. मसानी यांनी जरी वरीलप्रमाणे विचार प्रदर्शित केले असले तरी आर्किमिनिअन काळात अनाहिता देवीचे पुतळे बॅबिलोन, सुसा, परसोपोलीस, बॅटिआ, दमास्कस, सार्डिस इ० इ० ठिकाणी उभारले गेले होते व ते लोकप्रियही होते. ह्या सर्व ठिकाणी झोरोस्ट्रीयन पंथीयांनी त्याची पूजा केली किंवा काय, हे जरी नक्की सांगता येत नसले तरी प्रत्यक्ष अहूरमज्दाने मात्र ह्या देवीची पूजा केल्याचा उल्लेख मिळतो. शरतुष्टाने भूतलावर तिचा दूत म्हणून काम करावे ह्यासाठी

पूजा केली होती. इतकेच नव्हे तर प्रत्यक्ष झरतुग्रानेसुद्धा 'हौमा' विधीने या देवीला आळविले आहे. दुसऱ्या अनेक भक्तानी ह्या देवीला १०० घोडे, सहस्र बैल, दशसहस्र भेंढ्या बळी दिल्याचा दाखला मिळतो.

(मसानी, पृ. ८९-९०)

ही देवी श्रेष्ठ, बलिष्ठ व पवित्र असून हिला पर्जन्य व वसंत ऋतूची अधिष्ठात्री देवता मानतात. सुलभ प्रसूतीसाठी स्त्रिया ह्या देवीची आराधना करतात. वीराना ती युद्धसामग्री पुरविते व जय मिळवून देते. फलोत्पादन करणारी म्हणून प्रथम अहूरमज्दाबरोबर ती सिबेले देवीची सहचरी होती. पण पुढे अनाहिताचे श्रेष्ठत्व कायम न राहू शकल्याने अधिक स्त्री-देवता इराणियन धर्मात झाल्या नसाव्यात. अहूर हा ह्या संस्कृतीमधील एकटाच वंदनीय म्हणून राहिला आहे. झरतुष्ट्र हा प्रेषित व त्यानेच बरणाळा अहूरमज्दा असे नाव दिले. ह्या नावाचा अर्थ 'शहाणा देव' अगर 'एकमेव सर्व सत्ताविश शास्ता' असा आहे.

(इ. ओ. जेम्स, ९४-९८) (शा. को. ६/१७३)

साप्रत ज्या भागाला आपण टर्का या नावाने ओळखतो, तो भाग चवथ्या शतकापर्यंत इराणी साम्राज्यातच मोडत असे. परंतु त्यानंतर काही सैबेरियन, टारटर व याकुती या टोळ्यांनी चढाई करून तो भाग आपल्या अमलाखाली आणला. इस्लाम संस्कृतीचा उगम झाल्यावर या टोळ्यांनी या धर्माचा स्वीकार केला, आणि आता तेथे इस्लामी संस्कृति नादत आहे. तत्पूर्वी या भागात उभाई, अलत्ताई या देवता विश्वजननी व सृष्टिउत्पन्नकर्त्या म्हणून पूजिल्या जात होत्या. चरील टोळ्यांपैकी काही लोक या देवताचेही उपासक होते. ईश्वर हा परमात्मा आणि मानव-समाज यांच्यामध्ये मध्यस्थी करणारा कुडई हा देव होता. तसेच प्रमुख देवता युलगेन व दुष्ट सैतानी देवता एलरिक ही होती.

टथुटानिक संस्कृति

सनपूर्व ५८ साली ज्युलियस सीझर या नावाचा एक अतिशय पराक्रमी आणि महत्वाकांक्षी राजा होऊन गेला. या राजाच्या कारकीर्दीपासून साधारणतः या संस्कृतीची माहिती उपलब्ध आहे. तत्पूर्वी जरी ती कोठे तुरळकपणे चालू असली तरी नोंद घेण्याइतपत ती शात नाही. युरोपमधील न्हाईन व विस्तुला या दोन नद्यांच्या खोऱ्यात या संस्कृतीची प्रथम उत्पत्ति झाली असे मानण्यात येते. त्यानंतर क्रमाक्रमाने ती संस्कृति हंगेरी, डेन्मार्क, नॉर्वे, स्वीडन, बाल्कनप्रदेश, फ्रान्स, स्पेन, इंग्लंड, रशिया या देशातून पसरली गेली. ती साधारणतः पाचव्या

शतकापावेतो. याच संस्कृतीला कित्येकदा हिथिअन संस्कृति म्हटली जात असे. कारण यांमध्ये कुंडातून बळी देण्याची रूढी चालू होती.

इसाई धर्माची स्थापना येशू ख्रिस्ताने केल्यानंतर अनेक शतके तो बाल्यावस्थेतच होता. पाचव्या शतकात रोमन साम्राज्याची चलती सुरू झाली आणि या संस्कृतीच्या वाढीस सुरुवात झाली. रोमन जनता प्रथम या संस्कृतीच्या अंमलाखाली गेली आणि गोथ वंशाने त्याचा स्वीकार केला. पुढे हंगेरीमधील गिपिडीवंश, ऑस्ट्रेलियातील रुगीवंश, फ्रान्समधील गॉलवंश आणि शेवटी ब्रिटनमधील जनतेने या संस्कृतीचा स्वीकार केला. हे सर्व धर्मांतर अंदाजे सातव्या शतकापर्यंत पूर्ण झाले. डेन्मार्क सन ९७३, रशिया सन ९८८, नॉर्वे सन १००० आणि स्वीडन सन ११०० पर्यंत या संस्कृतीच्या अंमलाखाली आले आणि त्या प्रांती आस्तित्वात असलेल्या हिथिअन संस्कृतीचा संपूर्ण नाश झाला. (जेम्स धर्मकोश, १२-२४६)

थोर व ओडीन देवता

संशोधक ओल्डनवर्ग म्हणतो की, 'ऋग्वेदातील सूक्ते, म्हणजे गद्य-पद्यात्मक इतिहास असून, एडा (Edda) व नॉर्स या आख्यानाप्रमाणे आहेत. या काव्यातून थोर व ओडिन या देवतांची अचाट कृत्ये वर्णन केलेली असून ती ऋग्वेदातील बृहस्पति अथवा ब्रह्मणस्पति यांच्याबरोबर साम्य दर्शवितात. थोर देवाचे हत्यार अजस्र हातोडा हा इंद्राच्या वज्राप्रमाणे दिसतो. ह्या देवतेचा शत्रु बाल्डर (Balder) याचे वृत्रासुराशी साम्य आहे. यावरूनही ही संस्कृति आणि प्राचीन भारतीय संस्कृति एकाच उगमस्थानातून आलेली असावी.

(ज्ञानकोश, प्रस्तावना खंड, ३२८)

सहाव्या शतकापर्यंत हिथिअन संस्कृतीची मंदिरे इंग्लंडमध्येही होती. परंतु त्यानंतर इसाई धर्मगुरूंनीच त्याचा नाश केला. आईसलंडमध्येही ट्युटॉनिक वंशाच्या वेळी थोर देवीची मंदिरे असून मंदिराच्या पुजारीवर्गात सर्व स्त्रियाच होत्या! देवालयांमधील सर्व कामे त्याच करीत असत. वानगीदाखल आपण एक-दोन मंदिराची व्यवस्था पाहू या. एका देवालयातील थोर देवीची मूर्ति एका भव्य लाकडी रानावर कोरलेली होती. मंदिराचे दालन भव्य होते; परंतु त्यामानाने प्रवेशद्वार मात्र अतिशय खुजे होते. (भारतातही काही ठिकाणी प्रवेशद्वाराची माडणी अशीच आढळते). सुरक्षणाच्या दृष्टीने विचार करता ही पद्धत योग्यच समजली जात असे. साप्रत नरसोबाची वाडी (कोल्हापूर) येथील दत्ताच्या पादुकाचे दर्शन घेण्यासाठी अतिशय लहान दरवाजा आहे. एके वेळी केवळ

एकच मनुष्य मोठ्या मुष्किलीने आत शिरू शकतो. या थोर देवीच्या समोरच 'स्थली' नामक अर्धाकुंड असून त्यामध्ये सतत अग्नि पेटता राही. कुंडाच्या वेदीवर २१ ऑंस चजनाचे सुवर्णाचे गोल कडे असे, सर्व द्रव्यनिधि या धगधगत्या कुंडासमोर होत. धार्मिक वान्तीतील उमाई या कुंडासमोरच होत असत. अशा समारंभाच्या वेळी प्रमुख धर्मगुरु, वेदीवरचे ते कडे आपल्या हातात घालीत असे. वेदीवर एक लहानसा पेला 'लवूत' ने (म्हणजे बळी दिलेल्या माणसाच्या किंवा जनावराच्या रक्ताने) भरलेला असे. मुख्य मूर्तीच्या मागे इतर मूर्तीची माडणी करीत. या मंदिराच्या गच्चांसाठी प्रत्येक घट्टी द्रव्य द्यावे लागे. धार्मिक भिरवणुकांच्या वेळी सर्व भक्तगण धर्मगुरूंच्या पाठीमागे चालत असे. असे हे भव्य मंदिर थोर नदीच्या तीरावर वसलेले होते.

दुसऱ्या एका मंदिराचे वर्णनही घरीलप्रमाणेच आहे. ते मंदिर जालरनेस (KJALARNES) या गावी होते. मंदिराची लांबी ६० × १०० फूट अशी होती. यज्ञकुंड थोरदेवीच्या समोरच होते. या देवीला नरबळी दिला जाई व त्याचे रक्त ऊर्फ लवूत वेदीवर एका पेल्यात ठेवण्यात येई. ज्या माणसाला बळी द्यावयाचा असेल त्या माणसाच्या अंगावर प्रथम या पेल्यातील पवित्र रक्ताचे सिंचन करून नंतर त्याला मंदिराबाहेरील तळ्यात बुडविण्यात येई. देवालयसमोवार उंच लाकडी कुंपण असे. प्रवेशद्वार कुलूप लावून बंद करण्याची प्रथा होती. मंदिराची बांधणी लाकडी असल्याने छतावरील वहाले उत्तम कोरीव शिल्पाची असत. या शिल्पाची कल्पना थोरोल्पर मास्टर या गृहस्थाने नॉर्वेजियन मंदिरातून या ठिकाणी आणली असे मानण्यात येते. नॉर्वे देशातही थोर-देवीची मंदिरे होती, व त्या मंदिरांतून हिथियन संस्कृतीप्रमाणे नरबळी दिले जात. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे इतरधर्मीयांनी राजसत्तेच्या जोरावर हिंदूंची अनेक मंदिरे उध्वस्त केली, त्याचप्रमाणे हिथियन संस्कृतीची मंदिरे या ट्युटॉनिक धर्मगुरूंनी उध्वस्त करून त्यांतील मूर्ति फोडून टाकल्या. इतकेच नव्हे तर भारतात तुळजापूरच्या देवीची मूर्ति जशी अफजुलखानाने जात्यात भरडून तिचे पीठ पीठ केले, त्याप्रमाणे याही लाकडी मूर्ति जाळून टाकण्यात आल्या. ओलाफ ट्रिगवसन या धर्मगुरूने ही मंदिरे उध्वस्त केली. या सर्वांचा सारांश एकच की, त्या लोकांचे मत असेच होते जणू की, आपल्या नवीन संस्कृतीचा प्रसार करताना जुनी संस्कृति 'जाळुनि किंवा पुरूनि टाका' या अवस्थेलाच जाणाययाची. मूर्तीचा सत्यानाश कराययाचा आणि नवीन नवीन प्रतीके त्या ठिकाणी स्थापन कराययाची. हा नियम सर्वच आक्रमक संस्कृतींनी साधारणतः अंमलात आणलेला दिसतो. मग ती संस्कृति कुठलीही असो.

स्वीडनमध्ये उपसाला शहरी थोर-देवींचे एक मन्य मंदिर होते. या मंदिराचा बहुतेक भाग सुवर्णाने मढविलेला होता. आतील गर्भागृहात थोर, वोडन, फ्रिको या देवतांच्या मूर्ति होत्या. देवाल्याच्या उच्च भागी वळसाभोवती एक सोन्याची निशाल साखळी बांधलेली होती. या साखळीची चकाकी भक्तगणाना फार दूरवरून दिसली तरी ते त्यात समाधान मानीत असत या क्षेत्राबाबत एक अशी म्हा प्रचलित आहे की, मंदिराबाहेर एक अतिनिशाल वृक्षराज होता. त्याची पाने सर्व ऋतुमध्ये हिरवीगार राहात. या वृक्षाच्या मुळातून एक छोटासा निर्झर उगम पावून जवळच एक डोह तयार झालेला होता हिथिनन संस्कृतीप्रमाणे मुक्ति मिळविण्यासाठी भक्तगण या डोहात बुडी मारत असे आणि आश्चर्य असे की, पाण्यात पडल्यावर जर तो इसम वर आला नाही तर देवाने त्याची प्रार्थना ऐकून त्याला मुक्ति दिली असे समजण्यात येई.

या संस्कृतीमधील इतर देवता म्हणजे ओडीन ऊर्फ सृष्टिकर्ता मोठा देव, असगार्ड हा या स्वर्गलोकीचा राजा. वाल्डोर हा त्याचा पुत्र आणि वाल्डोर म्हणजे तेजाची देवता (रा. दीक्षित या देवालाच बलराम असे संबोधतात) डोनर ही मेघगर्जनेची देवता होय. झिनिटर युद्धदेवता होय. फ्रिज अथवा फ्रिजा ही ओडीनची पत्नी होय. ही देवता सर्व देवतांची माता मानली असल्याने पुत्रप्राप्तीसाठी स्त्रिया या देवतेचीच आराधना करतात. मॉरगॉन ही देवता डगड ह्याची पत्नी व नेत या देवतेची नात होय. मॅश व बॅडव याही युद्धदेवताच होत्या बॅडव-कथ म्हणजे ' लढाऊ कायळा ' होय. यालाच ' आयरिश कायळा ' असेही म्हणतात. साराश, ट्यूटॉनिक वंशाच्या देवता म्हणजे ओडिन व इडा त्याचे पुत्र वाल्डर, वली, विन्थर, नार्थर आणि मुली फ्रिजिया, थोरगेथर इ० याच होत. (जेम्स धर्मकोश, १२, पृष्ठ २४५-२५७)

इसाई संस्कृति

या धर्माचा संस्थापक येशूख्रिस्त याचा जन्म इस्रायल वंशात झाला. परंतु त्या धर्मातील मूर्तिपूजा त्याला न आवडल्याने त्याने निराळ्या धर्माची स्थापना केली येशू हा स्वतःला ईश्वराचा प्रेषित मानीत असल्याने या ठिकाणी स्त्रीदेवतेचा निर्देश आपल्याला आढळून येत नाही समोर देवतेचे प्रतीक नसल्याने त्या धर्माला तितकीशी गति प्रथम मिळाली नाही आणि शेवटी स्त्रीपुरुषाना या धर्माकडे आकर्षून घेण्यासाठी त्यांना मेरी ही स्त्रीदेवता निर्माण करावी लागली रोमन साम्राज्याच्या वेळी या संस्कृतीचा विकास झाला, तो प्रसार कसकसा होत गेला ते आपण वर पाहिलेच आहे आणि धर्मप्रसारासाठी पूर्वीच्या हिथिनन संस्कृतीतील

मदिराचा विध्यस घर्मगुरूनी कसा केला हे आपण पाहिलेच आहे. या सस्कृतीत मूर्तिपूजा नाही असा कितीही कठरव केला तरी जागोजागी अठणारे मेरीचे पुतळे आणि त्याखाली लिहिलेला मजकूर (मला शरण या, मी तुमचा उद्धार करीन, तुमचे दारिद्र्य, दुःख दूर करीन इत्यादि) हा पुरावा मूर्तिपूजानिदर्शकच होय. जगभर मेरीच्या पुतळ्याच्या भव्य मिरवणुका काढल्या जातात आणि हातात पेटत्या मेणवत्या घेऊन सहस्रावधी भक्तगण शाततेने त्यामध्ये भाग घेतो. या सर्व प्रकाराला मूर्तिपूजेशिवाय दुसरे काय नाव द्यावयाचे? साराश, याही सस्कृतीने आदिशक्तीचे स्वरूप मेरीच्या स्वरूपात आपल्या सस्कृतीत समाविष्ट करून घेतले आहे.

येशू म्हणजे शिवभक्त ईशानाथ होय

‘ येशू तेरा वर्षांचा होताच त्याच्या आत्तानी, त्याच्या विवाहाची तयारी केली, पण त्याच्या मनात ब्रह्मचारी रहावयाचे होते. यास्तव घर सोडून व्यापारी ताडथाबरोबर तो सिंधु नदीजवळ आर्यावर्तात आला. काही जैन साधूच्या सगतीत राहून फिरत फिरत तो जगन्नाथपुरीस आला. त्याने ब्रह्मचारी व्रत आचरून तेथील विद्वान ब्राह्मणांकडून वेद शिकण्यास प्रारंभ केला. स्मृतींचेही अध्ययन केले. एवढे होईपर्यंत तो २० वर्षांचा झालेला होता. यानंतर साधुसताबरोबर समागम व परिचय व्हावा म्हणून त्याने राजग्रह, वाराणशी, प्रयाग वगैरे तीर्थक्षेत्राची यात्रा केली बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठी सहा वर्षे तो बुद्धविहारात राहिला त्यानंतर त्याने नेपाळ व तिबेटचा प्रवास केला. याप्रमाणे वयाच्या तीस वर्षेपर्यंत आर्यावर्तात राहून अध्ययन करून, बौद्धभिक्षू बनून इराणमार्गे आपल्या देशात जाऊन भारतीय तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्यास प्रारंभ केला. ’ (ख्रिस्ताचे अज्ञात चरित्र, ले. डॉ. नोटोविच.)

‘ येशूने १४ व्या वर्षी भारतात येऊन शिवाची उपासना चालविली, त्या वेळी त्याचे नाव ईशानाथ असे होते. भारतात विद्याध्यायन केल्यावर याच शैव विद्येचा त्याने आपल्या देशात प्रचार केला, पण तेथील चमत्कारिक वृत्तीच्या धर्मलडाना ही शिकवण न आवडून त्यानी ईशानाथाला सुळावर चढविले. त्याच्या नायसाप्रदायी गुरूनी त्यास सुळावरून काढून नेऊन नंतर त्याला जिवंत केले. गुरू आणि ईशानाथ यानी नंतर हिमालयाच्या उतरणीवर मठ स्थापन केला या ठिकाणी ईशानाथाने तीन वर्षे कडक तपाचरण करून त्याचे शैव सांप्रदायामध्ये वयाच्या ४९ वे वर्षी निधन झाले. त्याची समाधी काश्मीर प्रांती श्रीनगरमध्ये इसासाहेबाची समाधी म्हणून अजूनही दाखविली जाते. ईश या नावाचे येशूमध्ये रूपांतर झालेले आहे. ’

नाथ नामावली

वयाच्या ३० वर्षी तो नाथपंथी शैव झाला. विटेकोनच्या राजवाड्यात त्याचे शैवपंथीय चित्र आहे. त्यामध्ये येशूला शेंडी दाखविलेली असून धोतर नेसलेला व उपरणे पांघरलेला शैव भिक्षूच दिसतो. अर्थातच हे चित्र सांप्रत ख्रिस्ती धर्मियाना आवडत नाही व भारतामधील १७ वर्षांच्या काळाचा त्याचा इतिहास त्यांना नकोसा झालेला आहे.

भविष्य पुराण, प्रतिसर्ग पर्वखंड ३, अध्याय ३, श्लोक २१-२३ यामध्ये येशूसंबंधी खालीलप्रमाणे माहिती आहे. विक्रमाचा नातू शककर्ता शालिवाहन राजा दिग्विजयार्थ हिमालयावर गेला असता एका शुभ पुरुषास तपाचरण करताना त्याने पाहिले. धर्मतत्त्वासंबंधी त्याजबरोबर चर्चा झाली. “मन निर्मळ करून सत्य वाणीने, ऐक्य भावाने व ध्यायाने सूर्य-मंडळामध्ये स्थित होऊन ईश्वराचे मी पूजन करतो, यास्तव लोक मला ईशापत्नी म्हणतात” असे त्याने उत्तर दिले. याचा निष्कर्ष असा निघतो की, शालिवाहन आणि येशू हे समकालीन होते.

डॉ. नोटोविच हे प्रख्यात रशियन विद्वान असून येशूचे वय १३ ते ३० पर्यंतचे आयुष्य शोधण्याचा त्यांनी ४० वर्षे फार प्रयत्न केलेला आहे. यासाठी त्यांनी इजिप्त, तुर्कस्थान, अरबस्तान येथील सर्व ग्रंथालये पालथी घातली. त्यावरून त्यांना समजले की, ‘एस्सेन’ पंथाचा हा असून, दोन सहस्र वर्षापूर्वी हा पंथ पूर्वेकडे कोठेतरी होता. यास्तव पूर्वेकडे प्रवास करून एगर्डाच्या नंगलात या लोकाना भेटून, दंतकथा जमा करून, नंतर पुढील चौकशीसाठी तो भारता-मध्ये आला. तिबेटमध्ये शोध करताना हिमिष्ठ गावी लामानी त्यांना येशूच्या चरित्राचे पुस्तकच दिले. येशूचे हस्ताक्षरही त्यात होते. डॉक्टर महाशयानी सर्व पानाची छायाचित्रे घेतली व मूळ पुस्तक लामाना परत दिले. स्वदेशी गेल्यावर डॉ. नोटोविच यांनी छायाचित्राच्या तीन प्रती तयार करून त्यापैकी एक प्रत भाषातरासह रोम येथील पोप महाशयांना पाठविली. सहा महिन्यांनी धर्मगुरूंचे उत्तर आले की, ‘तुम्ही दिलेली कागदपत्रे जाळून टाकण्यात आलेली आहेत व ती तुम्ही प्रकाशित करू नयेत. अशी धर्मगुरूंची आज्ञा आहे.’ अर्थात या धर्मगुरूंचा काहीही उपयोग अगर परिणाम झाला नाही आणि डॉ. नोटोविच यांनी ‘ख्रिस्ताचे अज्ञात चरित्र’ म्हणून पुस्तक प्रसिद्ध केले, आणि जगाला ख्रिस्ताच्या अज्ञात जीवनाची माहिती करून दिली.

(श्री. ज्यं. व. अम्यकर यांनी ही माहिती पुरुषार्थ मासिक, फेब्रुवारी १९३८ व वेसर-इ-हिंद साप्ताहिक २३-१-३८, यांचे आधारे स्वराज्य, पुणे, २५-१२

१९६५ यात प्रसिद्ध केली आहे. तसेच डॉ. बापूराव सावरकर यांनी सन १९४७ मध्ये त्याचे चरित्र प्रसिद्ध केलेले आहे.)

वरीलप्रमाणे सपिस्तर महत्त्वाचा उतारा देण्याचा हेतु इतकाच की, येशूने १७ वर्षे भारतात तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करूनच, वायबलचे तत्त्वज्ञान इसाई पथियाना दिले, अर्थातच त्या तत्त्वज्ञानाचे मूलस्थान भारत आहे. तो शैव पथी भिक्षू होता. त्याची समाधीही काश्मीर प्रांती आहे, ही गोष्ट भारताला भूषणभूत आहे. मग वर म्हटल्याप्रमाणे त्याचे शैव वेशातील छायाचित्र अगर १७ वर्षांचा भारतामधील इतिहास इसाई पथियाना आवडो अगर नावडो.

मॅडोना

इसाई पथाचा उगम हा पूर्वीच्या ज्यू पथापासून झाला आहे. ज्यू लोकांत त्रिमूर्तीची कल्पना ही एक देवता असल्याप्रमाणे होती. त्यामुळे इसाई धर्माचा उदय झाल्यावरही पूर्वीच्या दैवी शक्तीवर भर दिला गेला व काही देव व देवी त्या नवीन धर्मात घेतल्या गेल्या पूर्वीच्या देवता आणि सस्थापक येशू ह्यांच्यामध्ये त्याच्या श्रेष्ठपणानंदल बाद सुरू झाल्यावर येशू हाच देवाचा मुलगा, मॅडोनाचा मुलगा असे मानले (सहस्रबुद्धे) ह्या देवतेची जी छायाचित्रे उपलब्ध आहेत त्यांमधून ही गोष्ट सिद्ध होण्यासारखी आहे. इ स १४३७ मधील एका चित्रात मॅडोना ही दयेची देवता दाखविली असून, तिच्याभोवती एकत्रित झालेल्या अनेक भक्ताना ती आपल्या हातांनी आशीर्वाद देत आहे असे दृश्य आहे (न्यूमन चि, १७८) दुसरी कृति कीट बेटातील सतराव्या शतकामधील असून अनेक प्रतीकांच्या मेळाव्यात ती मध्यभागी आहे (न्यूमन चित्र, १६४). आणखी एका चित्रात ती सिंहाकृति सिंहासनावर असून एक मूल तिच्या माडीवर आहे. दुसऱ्या एका चित्रात ती व मूल एका नावेत बसलेले दाखविले आहे. एका ब्रॉझ पुतळ्यामध्ये मूल घेतलेलीच कृति आहे. बव्हेरियामधील चित्रात हातात धान्याची कणसे घेतलेली व दोन्ही बाजूंना परी उडत आहेत असा देखावा आहे. ह्या सर्व चित्रांवरून तात्पर्य हेच निघते की, मॅडोना हीच मेरी होय. सतामरिया, मॅगीओर सतामरिया, ट्रास्टेव्हीरू सतामरिया इ० स्त्रीदेवतांची चौथ्या शतकापासून पूजा होत आहे (जेम्स, पा. २५४).

मेरीची मिरवणूक

येशू ख्रिस्ताची माता मेरी आणि तिचे हातातील नवजात बालक म्हणजे येशू ख्रिस्त, असे समोकरण ख्रिस्ती प्रचारकांनी ठरवून टाकले आणि उत्सव-समारंभ सुरू केला. पण मागे अद्भुत इतिहास आहे! हे पारच थोड्यांना माहीत आहे.

इसवीसन ही कालगणना ख्रिस्ताच्या जन्मापासूनची मानली जाते, पण प्रत्यक्षात मात्र तशी ती नाही. ही कालगणना चारू करण्याचे एका ख्रिस्ती सन्याश्याच्या मनात सहाव्या शतकात आले. तोपावेतो रोमन अथवा इजिप्शियन कालगणना चारू होती. पण सन्याशाचे उलट्या कालगणनेमध्ये सहा वर्षांची चूक राहून गेली, आणि यासाठीच ख्रिस्ती धर्मगुरूंना मान्य करारे लागते की, ख्रिस्ताचा जन्म इसवी सनाच्या सहा वर्षे आधी धरला पाहिजे. याला पुरावा म्हणून असा देतात की, ख्रिस्ताचा जन्म हेरॉल्ड राजाच्या वेळी झाला. हा राजा सनपूर्व ४ च्या वर्षी मरण पावला, म्हणून सहा वर्षांचा काळ धरतात तसेच इजिप्तमधील शिरगणतीत तीच नोंद मिळते.

असे असताना ख्रिस्ताचा जन्म २५ डिसेंबर रोजी कसा धरला जातो, हे पाहणेही उद्बोधक आहे. रायनल्मध्ये असे नमूद आहे का, हा जन्म मेंढनाड्यात रानात ट्रेकल्यार मेंढ्या चरण्यासाठी नेल्या असता झाला रायनल्मध्ये कोठेही ख्रिस्त जन्मदिनाची अगर उत्सवाची नोंद नाही. ज्यू परंपरेमध्ये संताच्या अगर पुण्य पुरुषाच्या पुण्यतिथि अगर जन्मतिथि साजरा करण्याची रूढी नव्हती. मग हा दिवस कसा धरला ?

ख्रिस्ताच्या जन्मानंतर सुमारे तीनशे वर्षे रोममध्ये सूर्यादि देवतांची उपासना चारू होती, आणि विशेष म्हणजे ख्रिस्ती धर्माचाराना बंदी होती चौथ्या शतकात रोमन बादशाहा कॉन्स्टाईन याने ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला, धर्म प्रसाराला त्याने नुमा दिली आणि थोडक्याच वेळात हजारो लोकाना ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली गेली. मिथास = मित्र = सूर्य याची उपासना चारू असताना रोमन ज्योतिषी २५ डिसेंबर हा दिवस मकर सक्रातीचा मानून, त्या दिवसा पासून सूर्यप्रकाशकाल ऋमश वाढत जातो असे मानीत. हा दिवस म्हणजे नवीन सूर्याचा जन्मकाल कल्पून, त्या दिवशी रोममध्ये मोठा उत्सवसमारंभ साजरा करीत त्यामध्ये एका स्त्रीच्या हाती नवजात बालक सूर्य देऊन मोठी मिरवणूक काटीत असत. भारतीय सक्राती दिनाप्रमाणे या दिवशी मिष्टान्न भोजन, आणि एकमेकाना भेट्टी देत असत. हजारो रोमन जरी राजाच्या आज्ञेवरून ख्रिस्ती झाले, तरी मानव हा उत्सवप्रिय असल्याने, आपली पूर्वापार रूढी त्याला सोडवेना आणि ती त्याने चारू ठेविली ख्रिस्ती धर्मप्रचारकानी यापर तोड काढली आणि डिसेंबर २५ हाच ख्रिस्ताचा जन्मदिवस आहे, असे नवजात ख्रिस्ती प्रजाजनाना भासवून तो सर्व उत्सवसोहाळाच आत्मसात केला ख्रिस्तमस पुडिंग, ख्रिस्तमस केक इत्यादि मिष्टान्ने प्रचारात आणली, रंगीवेरगी भेट पत्रिका चारू केल्या, भेट्टीदाखल वस्तूची देवाण-घेवाण सुरू केली, व्यापारी वर्गाचीही या निमित्ताने चगळ झाली.

नवीन वर्ष मात्र पुढे सहा दिवसांनी म्हणजे १ जानेवारीपासून घरले, म्हणजे यांतही कशी विसंगती आहे ती पहा, २५ डिसेंबर जन्मदिवस घरावयाचा, १ जानेवारीपासून नवे वर्ष मोजायचे, सहा दिवसांची तफावत तशीच चालू ठेवायची आणि ख्रिस्ताच्या जन्मदिवसापासून मात्र कालगणना मोजायची, ही सर्व विसंगती आजवर चालत आलेली आहे आणि ती काढून टाकण्याची कोणतीही तीव्र इच्छा नाही. ज्याच्या धर्मतत्त्वाला स्वतःची बैठक नाही आणि दुसऱ्या संस्कृतीच्या उसनवारीवरच उत्सव समारंभ साजरे करावयाचे, तेथे अशी विसंगती न दिसली तरच नवल. सारांश २५ डिसेंबरची मेरीची मिरवणूक म्हणजे भारतीय संस्कृतिसदृश्य सूर्य देवाचीच मिरवणूक होय असे मानावे लागते. (ग. वि. केतकर, वेसरी २२-१२-६८)

इस्लामी संस्कृति

इस्लामी संस्कृति ही महंमद पैगंबराच्या जन्मानंतर स्थापन झाली. इ. स. ५७० साली या थोर पुरुषाचा जन्म कोरेशी वंशात झाला. मक्का या शहरी पूर्वापार प्रसिद्ध असलेल्या काबा मंदिराची व्यवस्था याच घराण्याकडे होती. या मंदिराचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. नवीटिअन अगर नववंश सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे या प्रदेशात होता आणि त्याच्या प्रमुख देवता म्हणून अलाट, मनुथू (नशीवदेवता) यांचे पूजन होत असे. प्रमुख देव दुशारा हा डायोनिसस अथवा बॉकस या देवतांप्रमाणे मानला जाई. काही संशोधकांचे म्हणणे असे आहे की, तो आर (AARA) या नावाचा देव असावा आणि आर हा हरचा अपभ्रंश असावा. त्या वेळी आणि नंतरही अनेक शतके अरबस्थानामध्ये ' हर ' या देवतेचे पूजन असे. भारतीय देवता ' रुद्र ' या शब्दाचा तो अपभ्रंश असावा हे उघडच दिसते. मक्का या पवित्र स्थानाच्या नावाची व्युत्पत्ति सागताना एक पंजाबी पंडित मला म्हणाले की, ' मख म्हणजे यज्ञ असा जरी संस्कृत शब्द असला तरी त्यांच्या भाषेत त्या शब्दाचा उच्चार " मख्ख " असा केला जातो आणि ' मख्ख ' चा ' मक्का ' असा अपभ्रंश होणे असंभवनीय मुळीच नाही. अनेक शतकापूर्वी आर्यांच्या टोळ्या जशा भारतात आल्या तद्वतच त्या इराण, अरबस्थान येथेही गेल्या आहेत. तेव्हा ज्यू, ख्रिश्चन अथवा इस्लामी संस्कृतीचा प्रसार या भागात होण्यापूर्वी तेथे आर्य संस्कृतीमधील काही देवतांची पूजा होत असावी आणि काबाचे शिवमंदिर त्या काळचे असावे असे अनुमान सहज निघते.

श्री. विनोदतोष भट्टाचार्य ह्यांनी सन १९४७ साली, ' ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, बंबोदे ' यासाठी ' शक्तिसंगमतंत्र ' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये या क्षेत्राचा उल्लेख खालीलप्रमाणे आहे.

लंकाप्रदेशमारभ्य मक्षान्तं परमेश्वरि ।

सैंधवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥ पटल-७-७१ ॥

वारुणाख्यं तथा देवी कथ्यते शृणु सांप्रतम् ।

मक्षेश्वरः पश्चिमायामुत्तरे हिंगुव्या भवेत् ॥ पटल-८-१० ॥

या दोन्ही श्लोकाचा अर्थ अगदी सरळ आहे की, ' लंका प्रदेशापासून मक्षेच्या अंतापर्यंत सैंधव महादेश (समुद्र) आहे. ज्याला सध्या वारुणाख्य देवी म्हणजे अबूच्या पहाडावरील देवी म्हणतात, त्याच्या पश्चिमेला मक्षेश्वर आहे व त्याच्या उत्तरेला हिंगुळादेवी आहे. तेव्हा तंत्रकाराच्या मते हे क्षेत्र म्हणजे मक्षेश्वर असे होते, ते शंकराचे होते. आज दिसणारा हज्जा विधि पाहिला म्हणजे वरील म्हणण्याला पुष्टीच मिळेल.

ब्रह्मीभूत परमहंस पावसकर महाराज आपल्या ग्रंथात मक्षा, अल्ला इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्ति देताना म्हणतात की, प्राचीन काळी आरभू नावाचा राजा यद या नगरीमध्ये राज्य करीत होता. शेजारीच असलेल्या कार्मण्य देशात कार्मण्य नावाचा राजा राज्यधुरा सांभाळीत असे. एकदा कार्मण्याने यद राज्यावर स्वारी करून आरभूला पराजित केले आणि त्याच्या सैनिकांसह त्याला अरण्यात घालवून दिले. राज्याची पुनः प्राप्ती व्हावी म्हणून आरभूने तपःसाधना आरभिली. शेवटी महादेव त्याला प्रसन्न झाले आणि त्याच्या मनाजोगता वर देऊन अदृश्य झाले. त्या वेळी राजा आणि इतर सैनिक यानी, ' आमचा कैवारी आला, आला, आला ' असा त्रिवार घोष केला. पण त्या ' कैवाऱ्या ' चे नाव त्यांना कुठे माहीत होते ? त्यामुळे ते नुसते ' आला ' , ' आला ' असेच त्याला संबोधू लागले. या ' आला ' चा अपभ्रंश पुढे ' अल्ला, अल्ला ' असा झालेला आहे. ज्या ठिकाणी त्यांनी तपसाधनेस्तव ' मुक्काम ' केला त्या जागेलाच पुढे मक्षा हे नाव प्राप्त झाले.

शकराच्या आज्ञेवरून पुढे मर्च्छिद्रनाथ व गोरपनाथ त्या ठिकाणी आले आणि त्यांनी राजा आणि त्याच्या सैनिकांना गनिमीकाव्याचे शिक्षण दिले. याच्या स्मरणार्थ तेथे एक शिवलिंग स्थापन झाले, त्याचे नाव ' कावा ' म्हणजेच पुढे अपभ्रंश होऊन " कावा " असे पडले. राजा व त्याच्या सैनिकांना लढाई-मध्ये दुर्यापती होऊ नयेत म्हणून त्या लिंगासमोर त्यांना जो मंत्र शिकविला त्यालाच " कल्मा " असे म्हणतात. त्या मंत्राचे सुरुवातीचे हे शब्द पहा—

नवीन वर्ष मात्र पुढे सहा दिवसांनी म्हणजे १ जानेवारीपासून घरले म्हणजे यातही कशी विसगती आहे ती पहा, २५ डिसेंबर जन्मदिवस घरावयाचा, १ जानेवारीपासून नवे वर्ष मोजायचे, सहा दिवसाची तफावत तशीच चालू ठेवायची आणि ख्रिस्ताच्या जन्मदिवसापासून मात्र कालगणना मोजायची. ही सर्व विसगती आजवर चालत आलेली आहे आणि ती काढून टाकण्याची कोणतीही तीव्र इच्छा नाही. ज्याच्या धर्मतत्वाला स्वतःची बैठक नाही आणि दुसऱ्या संस्कृतीच्या उसनवारीवरच उत्सव समारंभ साजरे करावयाचे, तेथे अशी विसगती न दिसली तरच नवल. साराश २५ डिसेंबरची मेरीची मिरवणूक म्हणजे भारतीय संस्कृतिसदृश्य सूर्य देवाचीच मिरवणूक होय असे मानावे लागते (ग. वि. केतकर, केसरी २२-१२-६८)

इस्लामी संस्कृति

इस्लामी संस्कृति ही महंमद पैगंबराच्या जन्मानंतर स्थापन झाली. इ. स. ५७० साली या थोर पुरुषाचा जन्म कोरेशी वशात झाला. मक्का या शहरी पूर्वापार प्रसिद्ध असलेल्या काबा मंदिराची व्यवस्था याच घराण्याकडे होती. या मंदिराचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. नवीटिजन अगर नववश सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे या प्रदेशात होता आणि त्याच्या प्रमुख देवता म्हणून अलाट, मनुथू (नदीदेवता) याचे पूजन होत असे. प्रमुख देव दुशारा हा डायोनिसस अथवा बॉकस या देवताप्रमाणे मानला जाई काही सशोधकांचे म्हणणे असे आहे की, तो आर (AARA) या नावाचा देव असावा आणि आर हा हरचा अपभ्रंश असावा. त्या वेळी आणि नंतरही अनेक शतके अरबस्थानामध्ये ' हर ' या देवतेचे पूजन असे. भारतीय देवता ' रुद्र ' या शब्दाचा तो अपभ्रंश असावा हे उघडच दिसते. मक्का या पवित्र स्थानाच्या नावाची व्युत्पत्ति सागताना एक पजाबी पंडित मला म्हणाले की, ' मस म्हणजे यज्ञ असा जरी संस्कृत शब्द असला तरी त्याच्या भाषेत त्या शब्दाचा उच्चार " मख्त " असा केला जातो आणि ' मख्त ' चा ' मक्का ' असा अपभ्रंश होणे असंभवनीय सुद्धीच नाही. अनेक शतकापूर्वी आर्यांच्या टोळ्या जसा भारतात आल्या तद्वतच त्या इराण, अरबस्थान येथेही गेल्या आहेत. तेव्हा ज्यू, ख्रिश्चन अथवा इस्लामी संस्कृतीचा प्रसार या भागात होण्यापूर्वी तेथे आर्य संस्कृतीमधील काही देवतांची पूजा होत असावी आणि काबाचे शिवमंदिर त्या काळचे असावे असे अनुमान सहज निघते

श्री विनोदतोष भट्टाचार्य ह्यांनी सन १९४७ साली, ' ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, बडोदे ' यासाठी ' शक्तिसंगमत्र ' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये या क्षेत्राचा उल्लेख खालीलप्रमाणे आहे.

लंकाप्रदेशमारभ्य मङ्गान्तं परमेश्वरि ।

सैधवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥ पटल-७-७१ ॥

वारुणाख्यं तथा देवी कथ्यते शृणु सांप्रतम् ।

मङ्केश्वरः पश्चिमायामुत्तरे हिंगुळा भवेत् ॥ पटल-८-१० ॥

या दोन्ही श्लोकांचा अर्थ अगदी सरळ आहे की, 'लंका प्रदेशापासून मङ्केश्या अंतापर्यंत सैधव महादेश (समुद्र) आहे. ज्याला सध्या वारुणाख्य देवी म्हणजे अवूच्या पहाडावरील देवी म्हणतात, त्याच्या पश्चिमेला मङ्केश्वर आहे व त्याच्या उत्तरेला हिंगुळादेवी आहे. तेव्हा तंत्रकारांच्या मते हे क्षेत्र म्हणजे मङ्केश्वर असे होते, ते शंकराचे होते. आज दिसणारा हज्जा विधि पाहिला म्हणजे वरील म्हणण्याला पुष्टीच मिळेल.

ब्रह्मीभूत परमहंस पावसकर महाराज आपल्या ग्रंथात मङ्गा, अल्ला इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्ति देताना म्हणतात की, प्राचीन काळी आरभू नावाचा राजा यद या नगरीमध्ये राज्य करित होता. शेजारीच असलेल्या कार्मण्य देशात कार्मण्य नावाचा राजा राज्यधुरा सांभाळित असे. एकदा कार्मण्याने यद राज्यावर स्वारी करून आरभूला पराजित केले आणि त्याच्या सैनिकांसह त्याला अरण्यात घालवून दिले. राज्याची पुनः प्राप्ती व्हावी म्हणून आरभूने तपःसाधना आरंभिली. शेवटी महादेव त्याला प्रसन्न झाले आणि त्याच्या मनाजोगता वर देऊन अदृश्य झाले. त्या वेळी राजा आणि इतर सैनिक यांनी, 'आमचा कैवारी आला, आला, आला' असा त्रिवार घोष केला. पण त्या 'कैवाऱ्या'चे नाव त्यांना कुठे माहित होते? त्यामुळे ते नुसते 'आला', 'आला' असेच त्याला संबोधू लागले. या 'आला'चा अपभ्रंश पुढे 'अल्ला, अल्ला' असा झालेला आहे. ज्या ठिकाणी त्यांनी तपसाधनेस्तव 'मुक्काम' केला त्या जागेलाच पुढे मङ्गा हे नाव प्राप्त झाले.

शंकराच्या आज्ञेवरून पुढे मन्दिच्छद्रनाथ व गोरखनाथ त्या ठिकाणी आले आणि त्यांनी राजा आणि त्याच्या सैनिकांना गनिमीकाव्याचे शिक्षण दिले. याच्या स्मरणार्थ तेथे एक शिवलिंग स्थापन झाले, त्याचे नाव 'कावा' म्हणजेच पुढे अपभ्रंश होऊन "कावा" असे पडले. राजा व त्याच्या सैनिकांना लढाई-मध्ये दुखापती होऊ नयेत म्हणून त्या लिंगासमोर त्यांना जो मंत्र शिकविला त्यालाच "कल्मा" असे म्हणतात. त्या मंत्राचे सुरुवातीचे हे शब्द पहा—

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे.

ग्रंथसंशोधनप्रकाशनमंडळ-प्रकाशन: १२ वे

[महाराष्ट्रराज्य साहित्य संस्कृति मंडळाचे अनुदान मित्रालेखा]

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

खंड ४ था

लेखक

प्रल्हाद कृष्ण प्रभुदेसाई

छा प्रयाच्या प्रकाशनानाटी महाराष्ट्रराज्य साहित्य आणि संस्कृति मन्त्रालये
अडीच हजार रुपये अनुदान दिल्ले आहे

चपापष्टी; शके १८९४]

[१२ डिसेंबर १९७२]

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे ३०.

दिनांक १५ सप्टेंबर १९७१ रोजी देविकोटा-सेवादाफ थ्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई कृष्ण चेतना समाज सलग्नसमयी अमेरिकन साथकांकडून माहिती घेत आहेत.

प्रकाशकाचे निवेदन

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या ग्रंथसंशोधन प्रकाशन मंडळाचे चारित्र्य प्रकाशन-देवीकोश चवथा खंड-मराठी जनतेच्या हाती देताना विद्यापीठाला आनंद होत आहे. ऑगस्ट १९६७ मध्ये पहिला भाग प्रसिद्ध झाला. आज चवथा व शेवटचा भाग प्रसिद्ध होत आहे व ह्या कार्याची सागता होत आहे, त्यामुळे विशेष समाधान वाटते. ह्या कोशग्रंथाचे संपादक श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी ह्या ग्रंथाच्या स्वरूपासंबंधी माहिती पहिल्या भागाच्या विस्तृत प्रस्तावनेमध्ये दिलेली आहे, त्यावरून देवीभक्तांप्रमाणेच देवी-उपासना परंपरेसंबंधी सशोधनात्मक अभ्यास करणाऱ्यांनाही हा ग्रंथ फार उपयोगी पडेल असा विश्वास वाटतो.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळाने ह्या चवथ्या भागाच्या प्रकाशनासाठी अडीच हजार रुपये अनुदान दिले आहे. मंडळाच्या या साहाय्याबद्दल प्रकाशक ऋणी आहे.

ग्रंथ-संपादक श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी ग्रंथ संपादनासाठी फार परिश्रम घेतले आहेत. ग्रंथामध्ये संकलित केलेल्या विविध माहितीवरून वाचकाना ह्या विधानाची सत्यता पटून येईल. देवीसंबंधी इतकी विविध माहिती कोणत्याही ग्रंथात एकत्र केलेली नाही. ह्या परिश्रमपूर्वक संपादनावद्दल विद्यापीठ त्यांना संतोषपूर्वक घन्यवाद देत आहे.

ह्या ग्रंथामध्ये मांडलेली मते व इतर ग्रंथांतून घेतलेली अवतरणे इत्यादी-बाबतची सर्व जबाबदारी ग्रंथ-संपादकांची आहे. प्रकाशकावर त्यासंबंधी कसलीही जबाबदारी नाही.

प्रतिभा मुद्रणालयाने मुद्रणाची जबाबदारी योग्य प्रकारे पार पाडली. त्याबद्दल मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक व इतर संबंधी सेवकवर्ग यांचे आभार मानून हे निवेदन पूर्ण करित आहे.

विजयादशमी

शके १८९४

१७ ऑक्टोबर १९७२

प्रकाशक,

ग्रंथसंशोधन प्रकाशन मंडळ,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे ३०.

अनुक्रमणिका

अकाशकाचे निवेदन	पृ. ३
पुरस्कार—श्री. वि. स. पाणे	पृ. १५ ते १७
लेखकाकडून विषय-विज्ञप्ति	पृ. १८ ते २६
देवी केकावली—प्रार्थनेपूर्वी (प्रस्तावना)	
प. श्रीपादशास्त्री किन्नरडेकर	पृ. २७ ते ३२
देवी केकावली—लेखकाचे आत्मनिवेदन	पृ. ३३ ते ४०
१. पश्चिम गोलाधीतील देवतांचे स्वरूप, भाग १ ला	पृ. १ ते १४४
भारतीय संस्कृति, धर्म, देवता, लिपी, भाषा, ज्ञान-विज्ञान व ग्रंथ यांचा जगावर परिणाम तौलनिक	पृ. १ ते ६०

भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता १-२; वृहत्तर भारत ३; हिंदु, अमेरिका-
चमनलाल-उत्तरे (इंग्रजी) ३-११; मराठी सारांश ११-१८; ग्रीक
हा हिंदु वश होय १२; इजिप्तमध्ये हिंदु पौराणिक कथा १२-१३; सर्वत्र
रामाचे पूजन १३, इटलीमध्ये राम-रावणाचे अवशेष १४; संस्कृति आणि
धर्म अमेरिका १४-१६; रानटी-अडाणी मिशनरी १६; इमा साम्राज्य
कसे कोसळले ? १६-१७; सम्राटाचे नाशार्ची प्रमुख कारणे १७-१८;
भारतीय भाषा प्रसार व प्रभुत्व १८-२५; भारतीय माहेश्वरी ब्राह्मी
लिपीपासून जगातील अनेक लिपींचा उगम १९-२२; गणेशविद्या ॐचे
स्वरूप १९-२१; भारतीय कालोल्लेख पद्धति व इतर पद्धति भारतीयच २२;
भारतीय ज्ञान-विज्ञान सिद्धांत २२-२४. आधुनिक प्रमुख धर्मग्रंथ—भारतीय,
बौद्ध, जैन, शीख, इस्लाम, इसाई, झोरोस्ट्रियन, जुडा, शिटो, टाओ,
कन्फुशियन २५-३०; धर्मश्रद्धा—भारतीय, बौद्ध, जैन, झोरोस्ट्रियन,
इस्लाम, इसाई, जुडा, शिटो, कन्फुशियन ३०-३१; विश्वबंधुत्व—
भारतीय, बौद्ध, जैन, झोरोस्ट्रियन, इस्लाम, इसाई, जुडा, शिटो, टाओ,
कन्फुशियन ३१-३२; मरणांतर जीवन—भारतीय, बौद्ध, जैन, झोरो-
स्ट्रियन, इस्लाम, इसाई, जुडा, शिटो, शीख, टाओ ३२-३३; धार्मिक

वाङ्मयातील काही चमत्कार ३३-३५, भारतीय वाङ्मय काही चमत्कार
३४-३५ राजा देवाचा अश ३५-३७, ईश्वररूप राजाचे मरण
३७-३८ राजातील देवत्व जखड राखण ३८-४१, नव्यालकाचे
निर्मूलन ४१-४३, मृत्यूची मिश्रणक ४३-४६ मानवाची रोग दु गे
निवारण पद्धति ४६-४८, पाप व दु ग निवारण पद्धति ४८, प्रार्थना,
म्हणजे दीर्घायुष्य व ईश्वरप्राप्ती ४९, वैज्ञानिक दृष्टिकोन ४९-५१
मातृगुप्तीचे पूजन ५१-५३, जादिशक्तीचा विश्वव्यापीपणा ५३-६०
पुराण ग्रंथाचे श्रेष्ठत्व ५७-६०

देवताना अनुसरून सांस्कृतिक परंपरा व
संस्कृति विवेचन

प्र ६० ते ११४

मिसर संस्कृति ६०-६७ ब्रह्म पंचमहाभूत-पशुदवतांची पूजा ६१,
पक्ष्याना महत्त्व का ? ६१-६०, इसिस ६३-६४, नेफिथिस ६४, मात
६४-६५, मत ६५, बाल ६५, हॅथोर ६६, जॅस्टाट ६६, असिसिस
६६-६७, सप्तमातृका ६७ बॅबिलोन संस्कृति ६८-७५, इआ देवता
६९, त्रैमूर्ति अनु, एनलिल, इआ ६९, जोना, नेत्रो, तामित ६९; ग्रह
तारे देवता-अनुदेव, मेरोटाक गुरु, इस्टर गुप्त, मार्स मगळ, नेत्रो युध,
निनिम्न शनि, सूर्य, चंद्र, हा, वेल, आ ६९-७०, मंदिर कल्पना
७०-७३, त्रेलदेव मंदिर ७२-७३, एनलिल देवता मंदिर ७३, मंदिर-
अत्याचार, मोडतोड, विघ्नस, लूट ७३-७४, सुमेरिअन संस्कृति
७५-७६, अमा एन-नूट, जमा साग गा ७५, निना अमा दरी, बॅन-
अमा, इनाना, दिंगरसर, ऐनानची राणी ७६, सेमेटिक संस्कृति ७६-
७८, टामुझ ७६-७७, हडाड, अत्तारगॅटीस अलाट, अस्टर ७७, इस्टर
७७-७८, कनाइट संस्कृति ७८-७९, जस्टाट, बाल, जॅन्थिट, अनाथ
७९, चॅन्डिक संस्कृति ७९-८०, देवी मातर, त्रेरे मिथिया, कोमडोही,
डोमिनी, कुमारी, निस्फी, मानवेन, डोन, अरि-रोग, किर्यां ७९,
अद्रस्ता, सूल, इपोना, बेडी सामा ८०, हिटाइट संस्कृति ८०-८२,
मा मेनेदेवी जॅन्थिस ८१, फ्रिजिअन संस्कृति ८०-८३,
सिवेलदेवी ८२, इन्नाइट संस्कृति ८३-८८, लिथिय ८३
हेब्रु संस्कृति आणि न्यू संस्कृति ८४-८८, मानव निमित्ती, नोंब्याची

होडी ८४; देवान्या दहा आज्ञा ८७-८८; ग्रीक संस्कृति ८८-१४४; प्राचीन ग्रीक संस्कृति ८८-९१; माननाची उत्पत्ति ९१-९२; देवतांचे स्वभाववर्णन ९२-९३; राक्षसाची उत्पत्ति ९३; ट्रॉजनचे युद्ध ९३-९५; अश्विनीकुमार ९५; समुद्रमंथन ९५; देवताना उत्तम वस्तू का अर्पण केल्या जात नाहीत? ९५-९६; मंदिर प्रवेश फक्त लीवर्गाला ९६; देवतांचे इतर प्राण्यापासून पोषण ९६-९७; काही अद्भुत गोष्टींचे प्रकार ९७-९९; पक्ष्याची भाषा ९८, कोन्हा-लाडगा गोष्ट ९८; कोळी नाळे का विणतो? ९९; ग्रीक देवताना अनेक जोडीदार का दाखविले जातात? ९९; पॅडोरा देवीची पेट्टी ९९-१००; शुभ कार्यास देवताना निमंत्रण नाही १००; देवतांचे विवाह-समारंभ १००-१०२; शुभाशुभ शकून १०३; देवतांचा कौल-प्रसाद १०३-१०५; धार्मिक संस्कृति आणि अध्यात्म १०५-१०६; सामाजिक स्थिति १०६-१०८; ग्रीक देवता १०८-१४४; मेट मंदर १०८; अर्थ मंदर १०८-१०९; अँटलाटा १०९-११०; अथेना ११०-११३; अनापेरिना ११३; अँफोदिता ११३-११५; आर्टिमिस ११५-११७; आयो ११७-११८ एम्फीट्रीट ११८-११९, आटार गाटीस ११९; एलेथिया ११९-१२० कलिस्टो १२०-१२१; किनिली १२१-१२२; कार्ना १२२; काकस १२२-१२३; कोरा १२३-१२४; गॉरगन १२५-१२६; डिडो १२६; डायोनी १२६; डायना १२६-१२९; डिमिटर १२९-१३०; डी माचेस १३०; जुनो १३०; नायडस १३०-१३१; पॅसेफोन १३१-१३२; फार्चूना १३२; त्रिटो मार्टिस १३३; बोना-डी १३३-१३४; मेलीस १३४-१३६, मेडुसा १३६-१३८; मिनर्व्हा १३८; फेया अगर फेजा १३८-१३९; मायसीन अगर मायन देवता १३९; सेरेज १३९-१४०; हिरा देवी १४०-१४१; व्हिजा १४१-१४२; हेबेटी १४२-१४३; हेस्टिया १४३-१४४.

२. पश्चिमगोळार्धातील देवतांचे स्वरूप, भाग २ रा पृ. १४५ ते २३१

सांस्कृतिक परंपरा व चालीरीती यांना अनुसरून देवतांचे स्वरूप, उत्सव-समारंभ, चालीरीती यांवर होणारा परिणाम ... .. पृ. १४५-२२७

माओसंस्कृति १४५; इराणी संस्कृति १४५-१५२; पंचमहाभूतात्मक
 पुरुषदेवता १४७; पंचमहाभूतात्मकः स्त्रीदेवता १४८; आरमैती १४९;
 अरेद्धी १४९; असी १४९-१५०; डायना १५०; अनाहिता १५०-
 १५२; द्युटानिक संस्कृति १५२-१५५; थोर व ओडिनदेवता
 १५३-१५५; इसाई संस्कृति १५५-१६०; येशु म्हणजे शिवभक्त
 ईशानाथ होय १५६; नाथ नामावली १५७-१५८; मॅडोना १५८;
 मेरीची मिरवणूक १५८-१६०; इस्लामी संस्कृति १६०-१७१;
 इस्लामी व आर्य संस्कृति व इतर संस्कृति १६०; अरबस्थान, मक्का,
 अल्ला-अल्ला व काबा व्युत्पत्ति १६१-१६२; काबा मंदिर १६२;
 महंमद पैगंबेर व मूर्तिपूजा १६३; महंमदाची चित्रे १६४; हज्ज यात्रा
 करणे, मक्का, मदिना क्षेत्रे-यात्रेचे विधि १६५-१६७; अरब संस्कृति
 व मूर्तिपूजा १६७; महंमदापूर्वी भारतीय संस्कृति १६७-१६८; इस्लाम
 संस्कृतीत स्त्रीदेवता नाहीत १६८-१६९; इस्लाम संस्कृति पोटभेद व कुराणे
 १६९; इस्लामधर्म अंधश्रद्धा १६९; शुक्रवार पवित्र का ? १६९-१७०;
 काबा आदम पहिला मानव-प्रेषित; स्वर्गनरकाची कल्पना १७०; प्रेषिताचे
 चमत्कार १७१; रशियन-सैबेरियन संस्कृति १७१-१७६; रशियन
 अथवा स्लाव संस्कृति प्रदेश व्याप्ती १७१; इरझा-मोक्ष वशा, मॉर्डविन
 जमात देवता; १७१-१७२; सॅमाईड जमातदेवता; स्लाव वशा देवता
 १७३; वैदिक संस्कृति आर्य वसतीस्थान १७३; बुरिआट जमातदेवता
 १७४; ओस्ताक वंशीय देवता १७४-१७५; कॉकेशस-काळासमुद्र-
 कॉस्पियन समुद्र परिसर वशा व संस्कृति देवता १७५-१७६; लॅप वंशीय
 देवता १७६; आफ्रिका खंडातील काही संस्कृति १७६-१८० कुल्द-
 निग्रोसंस्कृति मसाई वशा-निओटिक निग्रो, बॉनी वंश ईस्ट आफ्रिका १७६;
 बॉनी वंश, ओर्जोगो संस्कृति १७७-१७९; दहोमन-निग्रो संस्कृति १७९-
 १८०; मेक्सिकन-पेरू संस्कृति १८०-२०९; भारतीय आर्यांची
 वसाहत १८१-१८२; भारतीय संस्कृतीशी साम्य १८१-१८३; इसाई
 संस्कृतीने केलेला मय व इका संस्कृतीच्या यथाच्चा मदिराचा नाश व लुटा-
 लूट १८१-१८२; येथील संस्कृती-मय-नहुआ-ऑस्टिक-सूर्यवंशीय इका
 संस्कृति होत १८३; या संस्कृतीत कालगणना पद्धती सारखीच १८३-

१८४, सृष्टि उत्पत्तीची कल्पना १८४-१८५, मेक्सिकोमधील वसाहत
 १८५, अटलांटिक महासागरातील युनायटेड स्टेट्स प्रदेश १८६ अमेरिकन,
 मेक्सिको, पेरू देशातील भारतीय सख्खतीचे ठसे १८७-१९० राज्या-
 रोहण समारंभ-मेक्सिको १८८, मेक्सिकोमधील मय-संस्कृतीत राज्य १९१,
 ईश्वरनिंदेला महाभयंकर शिक्षा असत १९१, मय देवता १९१-१९२,
 पेरू देशातील इका राज्याची स्थापना १९२, शिवलिंग पृजन १९२,
 सूर्य-मंदिर इका संस्कृतीचे उत्तम शिल्प १९२-१९३ स्पॅनिश लुटारू
 सैनिक व पिझारो यानी केलेला इका सूर्यमंदिराचा विध्वंस व लुटारू
 १९३-१९४, अॅस्टिक पथिथाचे शिवमंदिर मेक्सिको १९४-१९५,
 ब्रह्मदेवाचे मंदिर मेक्सिको १९५, पेरू मेक्सिको येथील सूर्यवर्गीय लोक
 उत्तम शि पत्तण व उत्तम दर्यापट्टी १९६ मेक्सिको-कुझेना येथील भव्य
 पुतळा व भव्य किड्या १९६, पेरू देशातील लोक व सूर्यवर्गीय इका राजे
 व देवदेवता १९७-२०९ कुशाची मुलं, राज सुद्रापूत्रा हवन करीत,
 वेश्या व्यवसाय, सुवर्णसाठा, बहिणीपरोवर विवाह व वेश्यावृद्धि १९७, धर्म-
 गुरूचे मंदिरामधील शिक्षण १९८, रामसीताविवाह, कालगणन पद्धति
 १९८-१९९ मंदिर व्यवस्था २०० सूर्य देवतेची कल्पना २००-२०१,
 सूर्य मंदिरात नरवली पद्धति २०१ देवाचा वळी उत्सव समारंभ २०१-
 २०२, देवाचे मरण वीस दिवसावर आले २०३, देवपणाची मुदत भरल्या
 वरचा समारंभ २०३, स्त्रीदेवतेचा वळी २०४, चंद्रदेवता मेहेली २०५,
 यमदेवता मिक्लन २०५, वरुण देवता शार्गाहर्गातिमु २०५, टॅलोक
 वरुण देव मंदिर, उत्सव व नरवली पद्धति २०५-२०६, मकादेवता
 २०६-२०७, पेरू देशातील वृक्षदेवता व धान्यदेवता व त्याजिपथी
 इतर देशातील रूढि २०७-२०८, पुष्पदेवता सोशिपली २०८, विष्टा
 देवता ला शोलेजोल २०८, उदीर देवता ओमेरेकुली २०८,
 पिशाच्च योनी कल्पना २०९, मयसंस्कृति २०९-२१६, या संस्कृतीचा
 धार्मिक व सामाजिक चालीरीतीचा पुराणग्रंथ पोपलूह २१०, सृष्टीची
 उत्पत्ति २१०, उपकारकत्याचे विसरण म्हणून शिक्षा २१०-२११, या
 संस्कृतीचे अग्रदोष, देवाग्ये, नरवली पद्धत २१२; आर्ट-गळपासाची
 देवता २१२, हुन ही-मरणाची देवता २१२, वी कुकुलकन देव

२१२-२१३. श्री ते पी देवता २१३-२१४; झिलालेर मंदिर, सूर्य-
मदिरे पाल्फु शहर २१४; भारतीय द्रवताचे पेय सोमरस, सोमपल्ली
व इतर संस्कृतीतील त्याची नावे २१४-२१६; तोफोसीनकवे धान्य,
भाजीपाला देवता, टेटुलिरिनेता प्रभृतीची देवता २१६ इका संस्कृति
२१६-२२७; देवदेवता पूजन, गुरुकुल सस्था २१६-२१७; विश्वन
देवदासी पद्धति २१७-२१९; इकासंस्कृतीचे सूर्य मंदिर २१९-२२०
सूर्य देवतेचा उत्सव २२०-२२१; पेढ देवतातील रोगनिवारणार्थ सितुआ
उत्सव २२१-२२२ चंद्रदेवता-कायचा २२२-२२३, तितिकाका
मंदिर, धान्य देवता अफसुभामा, सरामामा, सोमामामा २२३-२२४,
जलदेवता, मयहुएल देवता २२४-२२५; कोटलोक्यू-देवताची माता
तोततज्ञिन-मातृदेवता २२५ टिकोमेकोटल देवी; सिककोटल देवता
दामोलटेटुटल-भूदेवता २२६; दोगगाठी ग्राम २२६, हुयाफा युवड
देवता, ग्रामदेवता २२७, जमेरिनेतील हिंदुमंदिर २२७-२२९; आधुनिक
जमेरिनेतील कृष्णशक्तीचा अवतार २२९-२३१

३. पूर्व गोलाधीतील देवताचे स्वरूप .. .. पृ २३२-३६०

भारतीय संस्कृतीचे धाडसी प्रचारक व बौद्धसंस्कृति

यांचा प्रभाव ... .. पृ. २३२-२४४

हिंदु संस्कृतीचा प्रचार व प्रसार २३२; बौद्धभिद्यु व धर्मप्रसार २३२-
२३३, हिंदुसंस्कृति व बौद्धसंस्कृती यांच्या प्रसाराचा परिणाम २३३-२३५,
तिबेट संस्कृति २३६-२४०; तिबेट व बौद्धधर्म-यथ व देवता २३६-
२३९, योनमा देवी २३८-२३९; तिबेट, भारतीय धर्मग्रंथ व पंडित राहुल
साकृत्यायन २३९-२४०, तिबेट व चीन २४०; भारतीय आर्यांच्या
पूर्वेकडील नेटे व देश यांतील घसाहती व भारत मायभूमि
२४०-२४४; भारतीय धर्मपंडिताची चूक व त्याचा परिणाम २४३-
२४४; चीन-संस्कृति २४४-२६१. सृष्टि-उत्पत्तीची पुराणरूपना
२४४-२४५; पौराणिक कथाची उत्पत्ती २४५-२४६ धर्मपेत्ता
कॉन्कुशस २४६-२४७. ताऊजम २४७, धार्मिक समजुती २४७,
देवता पूजन, मानवाची उत्पत्ती रूपना २४७-२४८, मानवाचे देवता
स्वरूप २४८-२४९. देवतामध्ये शासनाधिकार्याची रूपना २४९;

चीनमध्ये बौद्ध पंथ का सुरू झाले ? २४९; धर्मसंस्थापकाचे पूजन २५०; सार्वजनिक उत्सवाची प्रथा २५०-२५१; चंद्रसूर्याचे पूजन २५१-२५२; कालगतीचे चक्र ६० वर्षांचे; विलक्षण आकृतीचे देव २५२; देवतांचे पूजन का ? २५२-२५३; देवतांची प्रधान मंडळे २५३; लोसुवान, ली-मू, ली-कुंग, तीन-यू, फेंग-पो, यू-शीह २५३-२५४; कुवान-यिन २५४-२५५; ताऊ-यू; २५५; सी-वॅंग-यू २५५-२५६; हॅंगून २५६-२५७; अप्सरा जलदेवतेचा प्रकार २५७-२५८; साओ-चून स्वयंपाकघरांतील देवता, वू-युवेह साथी-रोगदेवता २५८; पाव-कुवान, चुंग-कुई भूतबाधा देव, व इतर देवता २५९; चीन पौराणिक रम्यकथा २५९-२६०; मर्कट देवता, २६०-२६१; कोल्हा पूजनीय प्राणी २६१; जपान-संस्कृति २६१-२७९; जिह-पेन-झिंगापू-यामाटो उगवत्या सूर्याचा देश २६२; धर्मग्रंथ कर्जिको, निहोंगी २६२; अमी-युजुदुरू-सिकोटो-आद्यदेवता इझांगी-इझनामी-पुरुषप्रकृति इझनामी-आदिशक्ति, सृष्टी उत्पत्ति कथा, यो-इन सृष्टीकर्ते देव-जोडी; अमातेरसु-सूर्यदेवता, सुकी-युमी चंद्रदेवता, कागु-मुची अग्नि देवता २६२-२६३; भारतीय संस्कृतीची देवघेय २६३-२६४; जपानी मंदिरे २६४-२६५; अग्निहोत्र, देवाचा पर्वत-मिनकामी यामा, जपानी कलाकौशल्य २६५-२६६; धार्मिक समजुती २६६-२६७; मृतासाठी महोत्सव २६८; सेन-जेन-फुजी पर्वतावरील देवता, का-नो-हन- साकु-याहिमे देवता, ओ-अना-मोचि देवता २६८-२६९; देवता प्रकट झाली दंतकथा २६९; काननदेवी २६९-२७१; सातलक्ष्मी २७१-२७२; वेन्टेन सामा-सरस्वती देवी २७२; हॅंगून, वेन्टेन देवता व हॅंगून याचा विवाह २७२; वेन्टेन देवता २७२-२७३; किर्वायोजिन-लक्ष्मीवर्ग देवता २७३-२७४; संगनिची उत्सव टागो-नो-मेकु-उत्सव, जिजो-ल्लदान बालक देवता २७४; जलदेवता व नश्यळी पद्धति २७४-२७५; कप्पा अथवा कौम्पिरा जलदेवता, कप्पा देवता मंदिर २७५-२७६; तिफ्टी वरील देवता व इशागी आदिशक्ति २७६; वृथ पूजन-कामेलिया, फ्रिक्टोमेरिया, पार्सन पवित्र वृक्ष २७६-२७७; तोरी देवता, किनोवेक, कोजिन देव-शुक्षदेवता, कोर्मान-मार्गदेवता २७७; पशूपूजन, कोल्हा सहा पूजनीय

प्राणी २७७-२७८; घंटापूजन २७८-२७९; फोर्मोसा द्वीप संस्कृति
 टेकरपदा-आदिशक्ति देवता, सापाशिअस व ताकापुटा-युद्धदेवता
 काकरिंग व कलापेटा-भूकंपदेवता २७९; अंदमान बेटे संस्कृति २८०-
 २८१; विलकु आदिमाता देवता, चंद्रदेवता २८०; लक्ष्मीनारायण
 मंदिर-घिडल मंदिर, २८०-२८१; जावा सुमात्रा संस्कृति, जमात २८१;
 प्लेया देवी आदिमाया, करदेव सृष्टिकर्ता २८१; सिलोन संस्कृति
 २८१-२८२; कार्तिकेय, दुर्गादेवी, शंकर मंदिरे, पट्टिनी देवळे २८२;
 ब्रह्मदेश संस्कृति २८२-२८४; पियू, मोन जमाती २८२; बुद्ध प्रतिमा,
 विष्णु, गणेश, हनुमान दुर्गादेवी मूर्ति २८२-२८३; श्रीक्षेत्र राजसंस्था,
 प्रोम, थाटोन, पेगू-रम्मण देश, ननपथा मंदिर, नाट-भूतयोनी देवता, विश्व-
 मान्य आनंद मंदिर २८३-२८४; वदामा, सारावती, हाथावती, चोयसा,
 थरोसा, अधाक्रेसा, येकोसा, मेकोसा देवता २८४; मलाया द्वीपकल्प
 संस्कृति २८४-२८६; बौद्धप्रसार, सुमात्रा बेटे श्रीत्रिजयसाम्राज्य, पूर्वांचि
 नांव लंकासुख २८४-२८५; जावा बेट शैलेंद्र राजे, व घराणे गांगवंशीय
 राजे, मोन घराणे २८५; बृहत्तर भारत संज्ञा ब्रह्मदेश, मलाया, जावा
 सुमात्रा, बोर्निओ, इंडोचायना, कंबोडिया, चाली इ० पूर्वेकडील भागास,
 मूलवर्मा राजा, राजमहर्षि कंबूस्वयंभुव, ख्मेरवंश-सूर्यवर्मा राजा २८६;
 बडाबुद्ध म्हणजे बोरोबोदर २८६-२८७; चंडी-कवर-स्तूप-शिल्पकलेची
 क्षेत्रे २८७-२९०; भीमचंडी, अर्जुनचंडी, कलसनचंडी २८८; बेनानं-
 चंडी, प्रमयनन, वेलाइनचंडी २८९; इंडोनेशिया २९०-२९२; जावा-
 मलाया रामायण प्रचार २९०-२९१; नागपूजन-मलाया २९१-२९२;
 कौलालपूर हिंदुमंदिरे २९२; कंबोडिआ २९२-३०२; भारतीय संस्कृतीची
 जपवणूक-कंबोडिया २९३; चंपादेश (कंबोडिआ) २९३-३०२;
 कंबोजाची राजधानी थ्रेण्णूर २९४; शक्तिमंदिरे- ओंकारधोम २९४;
 देवता-पो-देवता याचक शब्द, पो-सहाइनो, पो-कोसीगराई, पो-नागर,
 पतन-कुमई, पोयान-दरी २९४-२९५; भारतीय घटणीची मंदिरे, प्रा-
 प्रांग-साम-योत, पनोमरंग २९५; ख्मेरवंशीय राजे २९५-२९६;
 भारतीय कलाकृतींची शहरे २९६-३०२; वंतेनसेरी-ईश्वरपूर-मंदिरे
 २९६-२९७; प्रविहार-क्षेत्र-मंदिरे २९७-२९८; अंकोर-ओंकारवॅट

पिष्णु मंदिर २९८-३००, सयामा राजपुत्र ख्मेर राजवटीने सुवर्ग युग
 २९८-२९९, बौद्धधर्माचे जात्रमण व परिणाम २९९-३००, बायन
 मदिरे अफोरतोम-हिंदु व बौद्धधर्माकृति ३०१-३०२ सयाम ३०२-
 ३१० मोनवग, रभेखन, ताइवदा या तीन घटांचे मिश्रण, पल्लवपथीय,
 कलिंग प्रार्तीय व वग प्रार्तीय वसाहती, अयोध्या, लखपुरी, राजपुरी, छाननका
 लोक, पिससानुलोक, ओंकारपुरी, गहरांची नावे भारतीय ३०२, ताइवगाचा
 सयाम प्रवेश ३०२-३०४, ख्मेरवशीय राजकन्या शामादेवी, घम व
 सस्कृति प्रचार ३०३-३०४, बौद्धपथीय भेंगराय व राम काम हेंग
 यांची नेंगराड व मुमोताई येथे राज्यस्थापना ३०८, श्री इद्रादित्य तथा
 रोरराजाची मुमोताई येथे राज्यस्थापना, इद्रादित्य पुत्र राम काम हेंग यांची
 मलायापर्यंत साम्राज्यवाढ ३०४-३०५, बुद्धाच्या मूर्ति, सिंहली
 मूर्ति प्रवास, पाचूची बुद्धमूर्ति ३०५-३०६, मोन व ख्मेर वशीय
 अमल ३०७, अयोध्या (सयाम) ३०७-३०९, वैभव, कालव्याचे
 शहर, हिंदु मंदिर व बौद्ध विहार व त्यातीर भव्य शिल्प, देवता मूर्ति
 व पुतळे ३०८-३०९, प्रचनन येथील हिंदुमदिरे, वत्तार गुरुचे
 अवशेष, वत्तार सार्वभौम देव ३०९-३१०, न्यूगिनी ३१०-३११,
 हितुमुहेत देवता ३११, पॉलेनेशिया सस्कृति ३११-३१८, व्याप्ती
 हवाई, मार्शल, फिनिक्स, सोसायटी, कुक, फिजी, सॅमोजा इत्यादि बेटे
 ३११, मौरी (मौर्य शब्दाचा अपभ्रंश) वशा सस्कृतीतील प्रमुख वशा ३१२,
 भारतीय सस्कृतीचे ठसे ३१२-३१३, आयो देवता, टॅन देव, राता देव
 ३१३ हवाई सॅमोजा ३१३-३१८ हवाईवशा व देवता ३१३, काने कू
 लोनो त्रैमूर्ति ३१३, सॅमोजा वेगाची उत्पत्ति ३१३-३१४, तुली, तगोला
 देवता ३१३-३१४ मौई प्रमुख देवता ३१४-३१७ पंच महाभूतात्मक
 देवता जोनुई, टी यीरा, निकानपू, व्हाई तिरा, तन्दाकी, व्हाही रो, युगा,
 व्यापु मात्तपी, व्हाहू, हिनाउरी, ३१६-३१७ टिकी लिग देवता ३१७
 रॅने तुतारी, रॅने पपेको, रॅने युएटी लिगप्रधा देवता ३१८ न्यूझीलंड
 ३१८-३२० रॅने काटाका लिग वृक्ष ३१८, असेहरोही, मारिकोरिको
 देवता, हिना देवी, रोगायरोरा घान्यदेवता ३१८-३१९, तारका
 देवता, ३१९-३२२ तगोरा मत्स्य व सागर देवता ३२२ देवताच

मरण ३२२; मंत्राने पठण ३२३; रोगादेवता; पेल देवता (हवाई वेट)
 जलदेवता, लाका-वनदेवता ३२३-३२४; मंदिरे व शिल्प (सोसायटी,
 फेडली, मार्किट, गॅमोआ वेटे) ३२४-३२५; मंदिराने आश्रयस्थान
 ३२५-३२६; मंदिरे तीन प्रकारची, मारी पवित्र मंदिरे, फाईटोका
 मृतशव मंदिरे, हिजन-नरवळी मंदिरे ३२६-३२७; अहु-मृत पुरण्याची
 ठिकाणे व पुतळे (इस्टर वेट) ३२७-३२९; बाली द्वीप संस्कृति ३२९-
 ३६०; बली व बालीवेट पाताळांत, बाली हे देवाचे वेट आहे ३२९-
 ३३०; प्रल्हादपुत्र वैरोचन-बली, ययाती बंगालील सुतापा राजाचापुत्र व बली
 वामन अवतार यांच्या कथा व बाली वेट ३३०-३३१; कालगणना
 पद्धति, ओदालन वार्षिक उत्सव, मिपिजन सहामाही उत्सव ३३२;
 मंदिर बांधणी ३३२-३३३; कलाकौशल्य, धार्मिक समजुती, ३३३-३३५;
 धर्मगुरु पेमेंको सामदेवता पुजारी, पेदान्दा प्रमुख धार्मिक पुजारी, ३३५-
 ३३६; पेदान्दाचे कर्मकांड ३३६-३४०; मंत्रपठण ३४०-३४१;
 मंत्रार्थाचे अज्ञान ३४१-३४२; अगामध्ये देवतांचा संचार होणे ३४२;
 ओदालन वार्षिक उत्सव, ४ दिवसांचा कार्यक्रम ३४२-३४५; मंदिरातील
 मूर्ति, मुखवट्याची सजावट, मंदिर शृंगारणे ३४६; इतर देवता निमंत्रण
 ३४७; ओदालन उत्सवा करिता शिधासासुधी, देवता मिष्टान्न मोजन
 ३४७-३४९; देवताना स्थानापन्न होण्यासाठी आवाहन विधि ३४९-
 ३५१; पवित्र जल तयार करणे ३५१-३५२; देवतांचे मंगलम्बान ३५२;
 दुष्टदेवतांचे पूजन ३५२-३५३; नृत्य हा या संस्कृतीतील वैशिष्ट्यपूर्ण
 भाग ३५३-३५४; भुतेग्येते ३५४; मंदिर समाज पावित्र्य ३५४-३५५;
 उत्सवसमाप्ति ३५५; अंत्यविधि-समारंभ ३५५-३५९; प्रेतयात्रा रहस्य-
 मयच, प्रेत संस्कार ३५५-३५७; सामुदायिक दफन विधि ३५७-३५८;
 सामुदायिक दहन यात्रा व दहन विधि ३५८-३५९; बाली संस्कृति म्हणजे
 पूर्वाची भारतीय संस्कृति, भारतातील उत्पन्न व अन्मयुगीन गोल व
 चौकोनी विहिरी व अवशेष ३५९-३६०; वाचक्रास निवेदन ३६१;
 देवी केकावली पृ. ३६३-३७६; अंबेचे जोगवे एकनाथ कृत व
 प्र. कृ. प्रभुदेसाई कृत पृ. ३७६-३७८; आदिमायेजवल मागणे रामदास
 -कृत ३७८; ज्ञानेश्वर कृत पसायदान ३७८-३७९; विश्वात्मक निर्मिती

नवीन वर्ष मात्र पुढे सहा दिवसांनी म्हणजे १ जानेवारीपासून धरले. म्हणजे यातही कशी विसंगती आहे ती पहा, २५ डिसेंबर जन्मदिवस धरावयाचा, १ जानेवारीपासून नवे वर्ष मोजायचे, सहा दिवसाची तफावत तशीच चालू ठेवायची आणि ख्रिस्ताच्या जन्मदिवसापासून मात्र कालगणना मोजायची. ही सर्व विसंगती आजवर चालत आलेली आहे आणि ती काढून टाकण्याची कोणतीही तीव्र इच्छा नाही. ज्याच्या धर्मतत्वाला स्वतःची बैठक नाही आणि दुसऱ्या संस्कृतीच्या उत्सव समारंभ साजरे करावयाचे, तेथे अशी विसंगती न दिसली तरच नवल. सारांश २५ डिसेंबरची मेरीची मिरवणूक म्हणजे भारतीय संस्कृतिसदृश्य सूर्य देवाचीच मिरवणूक होय असे मानावे लागते. (ग. वि. केतकर, केसरी २२-१२-६८)

इस्लामी संस्कृति

इस्लामी संस्कृति ही महंमद पैगंबराच्या जन्मानंतर स्थापन झाली. इ. स. ५७० साली या थोर पुरुषाचा जन्म कोरेशी वंशात झाला. मक्का या शहरी पूर्वापार प्रसिद्ध असलेल्या काबा मंदिराची व्यवस्था याच घराण्याकडे होती. या मंदिराचा इतिहास अतिशय प्राचीन आहे. नवीटिजन अगर नववंश सनपूर्व सुमारे तीन सहस्र वर्षे या प्रदेशात होता आणि त्याच्या प्रमुख देवता म्हणून अलाट, मनुथू (नदीदेवता) याचे पूजन होत असे. प्रमुख देव दुशारा हा डायोनिसस अथवा बॉकस या देवताप्रमाणे मानला जाई. काही संशोधकाचे म्हणणे असे आहे की, तो आर (AARA) या नावाचा देव असावा आणि आर हा हरचा अपभ्रंश असावा. त्या वेळी आणि नंतरही अनेक शतके अरबस्थानामध्ये ' हर ' या देवतेचे पूजन असे. भारतीय देवता ' रुद्र ' या शब्दाचा तो अपभ्रंश असावा हे उघडच दिसते. मक्का या पवित्र स्थानाच्या नावाची व्युत्पत्ति सागताना एक पंजाबी पंडित मला म्हणाले की, ' मरु म्हणजे यज्ञ असा जरी संस्कृत शब्द असला तरी त्याच्या भाषेत त्या शब्दाचा उच्चार " मरुत " असा केला जातो आणि ' मरुत ' चा ' मक्का ' असा अपभ्रंश होणे असंभवनीय मुळीच नाही. अनेक शतकापूर्वी आर्यांच्या टोळ्या जशा भारतात आल्या तद्वतच त्या इराण, अरबस्थान येथेही गेल्या आहेत. तेव्हा ज्यू, ख्रिश्चन अथवा इस्लामी संस्कृतीचा प्रसार या भागात होण्यापूर्वी तेथे आर्य संस्कृतीमधील काही देवतांची पूजा होत असावी आणि काबाचे शिवमंदिर त्या काळचे असावे असे अनुमान सहज निघते.

श्री. विनोदतोष भट्टाचार्य ह्यांनी सन १९४७ साली, ' ओरिएंटल इन्स्टिट्यूट, बडोदे ' यासाठी ' शक्तिसंगमत्र ' या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये या क्षेत्राचा उल्लेख खालीलप्रमाणे आहे.

लंकाप्रदेशमारभ्य मङ्कान्तं परमेश्वरि ।

सैधवाख्यो महादेशः पर्वते तिष्ठति प्रिये ॥ पटल-७-७१ ॥

वारुणाख्यं तथा देवी कथ्यते शृणु सांप्रतम् ।

मक्षेश्वरः पश्चिमायामुत्तरे हिंशुळा भवेत् ॥ पटल-८-१० ॥

या दोन्ही श्लोकांचा अर्थ अगदी सरळ आहे की, 'लंका प्रदेशापासून मक्षेश्वर अंतापर्यंत सैधव महादेश (समुद्र) आहे. ज्याला सध्या वारुणाख्य देवी म्हणजे अवूच्या पहाडावरील देवी म्हणतात, त्याच्या पश्चिमेला मक्षेश्वर आहे व त्याच्या उत्तरेला हिंशुळादेवी आहे. तेव्हा तंत्रकारांच्या मते हे क्षेत्र म्हणजे मक्षेश्वर असे होते, ते शंकराचे होते. आज दिसणारा हज्जा विधि पाहिला म्हणजे वरील म्हणण्याला पुष्टीच मिळेल.

ब्रह्मीभूत परमहंस पावसकर महाराज आपल्या ग्रंथात मक्षा, अल्ला इत्यादि शब्दांच्या व्युत्पत्ति देताना म्हणतात की, प्राचीन काळी आरभू नावाचा राजा यद या नगरीमध्ये राज्य करीत होता. शेजारीच असलेल्या कार्मण्य देशात कार्मण्य नावाचा राजा राज्यधुरा सांभाळीत असे. एकदा कार्मण्याने यद राज्यावर स्वारी करून आरभूला पराजित केले आणि त्याच्या सैनिकांसह त्याला अरण्यात घालवून दिले. राज्याची पुनः प्राप्ती व्हावी म्हणून आरभूने तपःसाधना आरंभिली. शेवटी महादेव त्याला प्रसन्न झाले आणि त्याच्या मनाजोगता वर देऊन अदृश्य झाले. त्या वेळी राजा आणि इतर सैनिक यांनी, 'आमचा कैवारी आला, आला, आला' असा त्रिवार घोष केला. पण त्या 'कैवाऱ्या'चे नाव त्यांना कुठे माहीत होते? त्यामुळे ते नुसते 'आला', 'आला' असेच त्याला संबोधू लागले. या 'आला'चा अपभ्रंश पुढे 'अल्ला, अल्ला' असा झालेला आहे. ज्या ठिकाणी त्यांनी तपसाधनेस्तव 'मुक्काम' केला त्या जागेलाच पुढे मक्षा हे नाव प्राप्त झाले.

शंकराच्या आज्ञेवरून पुढे मच्छिद्रनाथ व गोरखनाथ त्या ठिकाणी आले आणि त्यांनी राजा आणि त्याच्या सैनिकांना गनिमीकाऱ्याचे शिक्षण दिले. याच्या स्मरणार्थ तेथे एक शिवलिंग स्थापन झाले, त्याचे नाव 'कावा' म्हणजेच पुढे अपभ्रंश होऊन "कावा" असे पडले. राजा व त्याच्या सैनिकांना लढाई-मध्ये दुखापती होऊ नयेत म्हणून त्या लिंगासमोर त्यांना जो मंत्र शिकविला त्यालाच "कलमा" असे म्हणतात. त्या मंत्राचे सुरुवातीचे हे शब्द पहा—

रसुले खुदाके सुनो हदीस, फर्जे हयं मसले एकसोतीस
 चार खुशी बोले तुज, महंमदबीन अब्दुला बुज,
 अब्दुलबीन मुतलीब जान, मुतलीबबीन हासमाजान,
 .....वाजेत करना तनकु तर
 वस्सलातो सलाम आलेकुम हम मुतुल,
 गुरू गोरखनाथकी द्वाही, मर्च्छिद्रनाथकी द्वाही

या भद्रपालनाचा सविस्तर विधि राजाने आत्मसात केल्यावर आणि आपण जखमी होणार नाही अशी खात्री झाल्यावर आरभू राजाने परत कार्पण्य राज्यावर स्वारी करून आपला मुलुप परत घेतला. तेव्हापासून त्या प्रदेशाला आरभू या नावावरून अरबस्तान हे नाव आले आणि त्याच्या वंशाला अरब हे नामाभिधान प्राप्त झाले.

याच ग्रंथकाराने ब्रह्मा, विष्णु व महादेव यांची भूमंडळावरील मृत्युस्थाने निरनिराळ्या प्रदेशांतील दिलेली आहेत. महादेवांचे स्थान अरबस्थानातील मक्का आणि अत्रेसिनेयामधील जबल-अलू-कमर म्हणजेच चंद्रगिरीपर्वत असा निर्देश आहे.

(आत्मज्ञान ग्रंथ, ले. ब्र. प्र. विष्णु नारायण पावसकर, १९३३, पृष्ठ ३६९.)

आधुनिक युगांतील एखाद्या चिकित्सकाला इस्लामसंस्कृतीमधील वरील शब्दाची व्युत्पत्ति एकदम पटण्यासारखी नाही. हे जरी वरवर खरे असले तरी जोपावेतो त्याला दुसरी पर्यायी व्युत्पत्ति देता येणार नाही आणि वरील व्युत्पत्ति साधार खोडून काढता येणार नाही. तोपावेतो ग्रंथकाराने दिलेली व्युत्पत्ति खरी मानून चालण्याशिवाय गत्यंतर नाही. असो.

कावांतील ही काळी दिळा अब्राहमला देवदूत मॅत्रिअल याने दिली होती आणि त्यानेच तिची स्थापना तेथे केलेली आहे. महंमदाच्या बालपणी प्रलयाने वा अन्य कारणाने कावाचे देवालय पडले आणि पुनः बाधणी झाल्यावर कावाची स्थापना कोणी करावी असा प्रश्न उपस्थित झाला असता, पंच समितीने अठे ठरविले की, स्थापनेच्या दिवशी जो भक्त प्रथम मंदिरात येईल, त्याच्या हातून स्थापना करण्यात यावी. म्हणतात ना, नशिवात योग असला म्हणजे सारे कष्टे मुरळीत घडून येते ! महंमदाच्या नशीबानेच त्याला मंदिराकडे खेचून आणले जणू ! त्या दिवशी महंमद पहिल्याने मंदिरात आल्यामुळे त्याच्याच हस्ते कावाची स्थापना झाली. महंमद थोडासा मोठा झाल्यावर त्याला मूर्तिपूजा आणडेनाशी शास्त्रे. यानंतर त्याने निरीश्वरवादी धर्माची स्थापना करण्याचे ठरविले, मुरवातीस

त्याला चार शिष्य मिळाले. त्यामध्ये त्याची वयस्कर स्त्री सादिना, यहीद नावाची दासी, अबूबकर नावाचा व्यापारी आणि ओमर नावाचा एक योद्धा होता. आपल्या या शिष्यांना तो नेहमी सांगे,

‘ The motionless stone idols in the holy temple of Makka have not created this World. ’

म्हणजे ‘ मक्का येथील पवित्र मंदिरातील अचल दगडी मूर्तींनी हे विश्व निर्माण केलेले नाही. पूर्वाच्या अरबी चालीरितीप्रमाणे अधार्मिक विधि करण्याची मुळीच गरज नाही. कावा हे देवाचे माहेरघर खरे आणि ते धर्मक्षेत्र आहे, हेही तितकेच खरे. परंतु अल्लाच्या प्रेरणेने ते इब्राहिम ह्याने स्थापन केलेले आहे. ’ हे कावाचे मंदिर हिथियान संस्कृतीनिदर्शक असल्याने आणि या ठिकाणी मूर्तिपूजा चालत असल्याने तेथे खऱ्या देवाला मुळीच स्थान नाही.

(Religious Leaders by H. Thomas, Page 107)

त्याला मूर्तिपूजा न आवडण्यास कारणेही तशाच जबरदस्त घडली. तेथील मूर्तिपूजेने विकृत स्वरूप धारण केले होते. धर्माच्या नावावर तेथे भयंकर अत्याचार चालत होते. लूटमार व तटे झगडे हे तर नित्याचेच होऊन बसले होते. स्त्री वर्गाला गुलामगिरीत पिचावे लागत होते आणि त्याचे जीवन असह्य झालेले होते. एखाद्याच्या घरी मुलगी जन्माला येणे ही गोष्ट अशुभ व आपत्ती-कारण मानली जाऊ लागल्यामुळे कित्येकजण जन्मतःच त्या निष्पाप अर्भकाच्या जीव घेत अगर जिवंत गाडून टाकीत असत. एक पुरुष अनेक स्त्रियांबरोबर विवाह करून त्यांना निर्दय वागणूक देऊन, ती पक्त भोग्य वस्तु आहे, या कल्पनेतच वावरत असे.

या प्रकारची महंमदला चीड येत होती आणि हे अत्याचार कसे नष्ट करावेत, याविषयी तो नेहमी विचारमग्न असे. धर्माचे हे घाणेरडे स्वरूप त्याला थाववावयाचे होते. इतिहासकार सर विल्यम मूर या सवधाने म्हणतो की, बरील गोष्टीमुळे तो नेहमी गभीर व चिंतामग्न असे. एकान्तवासात राहून तो मननशील बनला होता. खरा धर्म काय असावा याचे तो चिंतन करीत असे. यासाठी तो जवळच्या निर्जन पहाडावर जाऊन बसे. जाताना सानूचे पीठ व पाणी बरोबर घेऊन जाई आणि ते खाद्य संपेपर्यंत तेथेच मनन करीत असे. जसजसे त्याचे चित्त एकाम झाले, तसे वयाच्या ४० व्या वर्षी त्याला सदेश मिळू लागले. एका रमजानच्या अठराव्या दिवशी रात्री हजरत जibril सदेश घेऊन आला की, ‘ घोषणा कर. ज्याने सृष्टीची रचना केली, ज्याने घट्ट झालेल्या मासापासून

मानवाला बनविले त्याची घोषणा कर. ज्याने मानवाला लेखणीच्या द्वारा शानदान केले तो तुझा भगवान कृपाळू आहे. तू घोषणा कर' (सुरेअलक १-५)

याप्रमाणे महंमदाचे अंतरंगात पहिली ईश्वराची वाणी प्रकट झाली आणि पुढे पुढे त्याचे प्रमाण वाढतच गेले. (भा. सं. को. २/४१६)

या त्याच्या शिकवणुकीचा परिणाम असा झाला की, इतर धर्मगुरूंनी त्याला काबा मंदिरात येण्यास मनाई केली, तेव्हा तो मदिना या शहरी आपल्या शिष्यांसह राहावयास गेला. काही काळाने त्याच्या म्हणण्याला पुष्टी देणारे पुष्कळ लोक त्याला मिळून त्याचा अनुयायी वर्ग वाढला. सन ६२२ मध्ये त्याने आपल्या शिष्यांसह मक्केमध्ये घुसण्याचा प्रयत्न करताच मूळ रहिवाशांनी त्याला कडवा प्रतिकार केला, त्यामुळे हुदियाबिया या शहरी त्याचा परामव झाल्याने तो परत गेला. परंतु दोन वर्षांनी त्याने पुन्हा प्रयत्न केला आणि या वेळी तो यशस्वी झाला. लढाई संपल्यावर महंमद स्वतः एका पांढऱ्या उंटाने वरून मक्का शहरात शिरला, काबा देवाळयाच्या पायऱ्या चढून वर गेला, स्वतः स्थापन केलेल्या काळ्या शिळ्याला सात प्रदक्षिणा घातल्या आणि त्या शिळ्याव्यतिरिक्त त्या मंदिराच्या परिसरात असलेल्या सुमारे ३६० मूर्ती फोडून टाकल्या. इतकेच करून तो थावला नाही, तर असे करण्याला त्याला विरोध करणाऱ्या अधार्मिक लोकांचा त्याने शिरच्छेद केला.

(Religious Leaders by Thomas, Page 119)

मूळ मूर्ती त्याने न फोडण्याचे कारण असे संभवते, की ती त्याने स्वतःच स्थापन केलेली होती.

दिनांक १६ फेब्रुवारी १९६० च्या 'केसरी' (पुणे) या वर्तमानपत्रात दादुमिया नावाच्या ग्रहस्थानी 'अरब देशातील महंमदाची चित्रे' या शीर्षका-खाली एक पत्र प्रसिद्ध केले आहे. त्यामध्ये ते म्हणतात, 'इस्लाम धर्मीयांची काशी जी हजू, तेथील सर्व गोष्टींचे रंगीत फोटो आर्टपेपरवर अमेरिकेच्या जिऑग्राफिकल मॅगझिनमध्ये अतिशय सुंदर तऱ्हेने छापलेले आहेत. काबाचा दगड, जे पूर्वी शिवलिंग होते असे म्हणतात, त्याचाही उत्कृष्ट रंगीत फोटो त्या मासिकात छापलेला आहे.' 'धर्मसंस्थापकांची आत्मचरित्रे' या नावाचा इंग्रजी भाषेतील ग्रंथ श्री. थॉमससाहेबांनी लिहिलेला आहे. त्यामध्ये देखील महंमदाचे सुंदर रंगीत चित्र छापलेले आहे, असे म्हणतात. तो ग्रंथ अजूनही भारताबाहेर विकला जातो, पण या ग्रंथाच्या आधारे श्री. कन्हैयालाल मुनशी यांनी लिहिलेल्या एका पुस्तकात ते छायाचित्र छापले असता, मुस्लीम जनतेच्या विरोधात सरकारला ते पुस्तक जप्त करावे लागले. परदेशीय लोकांनी महंमदाचे

चित्र पाहिले असता मुस्लीम लोकांच्या भावना दुखावल्या जात नाहीत, पण भारतीयानी मात्र ते चित्र पाहिले असता, 'मुस्लीम लोकांच्या धार्मिक भावना दुखावल्या जातात !' हा विचित्रच न्याय नव्हे काय ?

मुस्लीम संस्कृतीत हज्ज करणे आणि मक्का व मदिना या पवित्र क्षेत्रांना भेट देणे अतिशय पुण्यकारक मानतात. साहजिकच आहे, जेथे धर्माच्या प्रेषिताचा जन्म झाला आणि धर्माच्या संस्थापनेचे पहिलेच सलामीचे शिंग फुकले गेले ह्या स्थळापेक्षा इतर कोणते स्थळ पवित्र असू शकेल ? आणि त्या स्थळाना भेट देणे यापेक्षा दुसरी कोणती गोष्ट पुण्यकारक असू शकेल ? या यात्रेचा विधि कुराण-ग्रंथामध्ये (२ / १५४-१६१) वर्णिलेला आहे तेथे गेल्यावर खालीलप्रमाणे धार्मिक विधि करावे लागतात.

- (१) हज्जची वस्त्रे परिधान करणे.
- (२) अरफान नामक मैदानात मुक्काम करणे.
- (३) मिना येथे सडे पेंकणे.
- (४) काबाला प्रदक्षिणा घालणे.
- (५) साफामारव्हा या पर्वतावर दौड मारणे, इत्यादि.

काबामोवती हॅरम नावाचा पवित्र परिसर दर्शविणारा भाग पाषाणांनी सीमावेष्टीत असून ह्यामध्ये होणाऱ्या सर्व धार्मिक विधींना 'ओम्रा' अथवा 'उमराह' असे म्हणतात. यात्रा सुरू होण्यापूर्वीच्या कपडे बदलण्याच्या विधीला 'मीकात्' असे म्हणतात. कपडे बदलणे म्हणजे पाचसहा हात लांबीचे पंचे नेसणे होय. नेसणीच्या वस्त्रास 'इजार' तर पाघरण्याच्या वस्त्रास 'रिजू' असे म्हणतात. 'रिजू' अंगावरून घेताना डावा सादा झाकून व उजवा सादा मोकळा ठेवून जानव्यासारखे अगावर घेतात (भारतीय संस्कृतीत उपरणे देखील याच पद्धतीने घेतले जाते). हॅरममध्ये प्रवेश झाल्यावर यात्रेकरू 'ताविफ' (म्हणजे काबाला प्रदक्षिणा घालणे) करतो. मदिनात आल्यावर काळ्या शिळे पासून विधीला सुरुवात होते. या काळ्या शिळेला (जी बरीच जाड व उच आहे) 'सगे अस्वद' असे म्हटले जाते या 'सगे अस्वद' चा सरळ अर्थ 'सगमरवरी पाषाण' असा होतो. (सगे = सगमरवरी आणि अस्वद = अश्मा = पाषाण).

काया या शब्दाचा अरबी भाषेतील अर्थ, सहा बाजूनीसारखी असलेली घन आकृति असा आहे आणि येथील मशीदीत त्या आकाराची आकृति आहे, म्हणून त्याला काया म्हणतात. त्यांची लांबी, रुंदी, उंची सुमारे ३० फूट असून

तो मोठमोठ्या राखी रगाच्या पाषाणानी बाधून काढलेला आहे. पायाला दोन फूट उंचीचा चौथरा आहे. या चबुतऱ्यामध्ये पूर्व बाजूला ' हजरूल अस्त्रद ' नावाचा काळा पाषाण बसविलेला असून दक्षिणेकडील कोपऱ्यात दुसरा एक साधा पाषाण दीड फूट लांब व दीड इंच उंच उभा ठेवलेला आहे. या दुसऱ्या खांबाला ' यमन स्तंभ ' असे म्हणतात. काबामोवती वायव्य बाजूच्या भिंतीत एक सुवर्णाची तोटी असून तिला ' मिह्याबूर रहिमा ' (दया मुख) म्हणतात. काबा शिळेवर पडणारे पावसाचे पाणी या तोटीतून खाली येऊन इस्माईलच्या कबरीवर पडते. (भा. सं. को., २/२४५.)

या शिळेला सात प्रदक्षिणा घालीत असता प्रत्येक वेळी ' बोषा ' (पाषाणाचे चुबन) घ्यावे लागते. परंतु जास्त गर्दीच्या वेळी हे प्रत्येकालाच शक्य होत नाही. अशा वेळी शिळेला स्पर्श करणे, हातातील काठी लावणे, किमानपक्षी त्याकडे नुसता नेत्रकटाक्ष टाकणे एवढे केले तरी चालते. पंढरपूर (भारत) या क्षेत्री आषाढी कार्तिकीच्या वारीच्या वेळी जेव्हा भक्ताना प्रत्यक्ष विहलाचे दर्शन घेणे अशक्य होते, तेव्हा नुसत्या शिखराचे दर्शन घेऊन ते समाधान पावतात आणि यात्रा सफल झाल्याच्या आनंदात घोषर परततात.

(जेम्स धर्मकोश, १० / १०-११.)

काळ्या शिळेसमोर ' आवेझमझम ' या नावाची पाण्याची विहीर आहे, त्यातील पाणी अतिशय पवित्र मानले जाते. ते पाणी डोळ्यांना लावणे, पिणे अथवा घरी नेणे या गोष्टी भक्त मोठ्या श्रद्धेने करतात. काळ्या पाषाणाच्या मागील बाजूस भिंतीमध्ये एका कोनाड्यात एक तुपाचा दिवा जळत असतो, त्या दिव्याची ज्योत शिळेवर पडलेली पाहणे अतिशय पवित्र मानले जाते. तसेच पूजेच्या वेळी बहुधा लाल व पाढरी फुले वाहिली जातात. (शकराला पांढरे फूल आणि शाक्तीदेवतेला लाल फूल वाहण्याची रूढि भारतात आहे). या शिळेसमोर एक चक्र आहे, ते बहुधा श्रीचक्र असावे असा संशोधकाचा दावा आहे. या चक्राकृतीच्या प्रतिकृति ' बडा तावीज ' म्हणून इस्लामधर्मीय मोठ्या श्रद्धेने वापरतात. (भारतामध्ये अनेक शक्तीपीठामधून देवतेसमोर श्रीचक्राची आकृति काढलेली असते, हे अनेकांनी पाहिलेली आहे.)

सहा दिवसांपर्यंत तवाफ करणे आणि साफा व मारव्हा या टेकड्यांना प्रदक्षिणा घालणे हा कार्यक्रम चालतो. काबाच्या मदिरापासून या टेकड्यांपर्यंत यात्रिक आपले खांदे हलवित सात प्रदक्षिणा घालीत असतो. पूर्वी या टेकड्यावर लहान लहान मदिरे होती, असे सांगतात, साप्रत या टेकड्यांची उंची फारशी राहिलेली नाही.

(जेम्स धर्मकोश, १०।१०)

सातव्या दिवशी खुतवा, आठव्या दिवशी (८ मैल अंतरावरील) मीना दरीत मुक्काम करणे, नवव्या दिवशी अरफाट टेकडीवर नमाज पडणे इत्यादि कार्यक्रम असतो. दहावा दिवस ' यौ-मु-न-न-ह ' म्हणजे यशाचा दिवस मानतात. त्या दिवशी मीनादरीत सैतान खांबावर पाषाणवृष्टि करून त्या ठिकाणी मेंढी, बकरी, गाय, उंट यापैकी एकादे जनावर बळी द्यावयाचा विधि करतात. हा दहा दिवसांचा विधि पूर्ण झाल्यावर मगच यात्रिक हाजी बनतो. (भारतात नवरात्रात नऊ दिवस पूजन झाल्यावर दहावा दिवस यशाचा असतो.)

या दहा दिवसांत त्याला अतिशय व्रतस्थ रहावे लागते. हजार व रिज याच वस्त्रावर रहावयाचे; दुसरे घालावयाचे नाही, तळहाताने चोळावयाचे नाही, खाजवावयाचे नाही, स्त्री-संभोग करावयाचा नाही, मांस-भक्षण करावयाचे नाही अगर कोणतेही कामिक वा वाचिक कुकर्म करावयाचे नाही, इत्यादि बंधने असतात. (श्री. रमेश सहस्रबुद्धे, प्रजामित्र, दि. २।१।१९६१)

महंमद पैगंबराच्या जन्मापूर्वी अरब संस्कृतीमध्ये मूर्तिपूजा सर्रास चालू होती. गीतेमधील ' हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं । जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ॥ ' या उपदेशाप्रमाणे तो भक्तांना उपदेश करी, जो सऱ्या धर्माचा उपदेश ऐकणार नाही, त्यास युद्ध करून जिंकावे. युद्धात जय मिळाल्यास शत्रूची दौलत मिळेल व मृत्यु आल्यास स्वर्ग मिळेल. सन ६२४ साली त्याने मक्का काबीज केली व मूर्ती फोडून टाकल्या. (मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, ले. पांगारकर, खं. १, पृ. ९)

श्री. पु. ना. ओरु, भारतीय इतिहास पुनर्लेखन संस्था दिल्ली, हे पुणे येथील दि. १५-२-६६ केसरीच्या अंकात लिहितात की, तुर्कस्तान देशातील इस्तंबूल शहरी मख्तब-ए-सुलतानिया नावाचे भव्य ग्रंथालय आहे. त्यामध्ये सयार-उल्-ओकूल नावाचा अरबी भाषेतील एक ग्रंथ अबू अमीर अबदुल असमाई याने लिहिलेला आहे. त्यामध्ये त्याने जिह्म बिनतोई कवीने केलेली ' विक्रम-प्रशस्ती ' ही कविता दिलेली आहे. बिनतोई कवि महंमद पैगंबराच्या पूर्वी सुमारे १६५ वर्षे होऊन गेला. त्या प्रशस्तीमध्ये असे वर्णन आहे की, ' ते लोक धन्य होत की, जे विक्रमाच्या कारकीर्दीत जन्माला आले. दुर्दैवाने आम्ही अरबी लोक त्या वेळी ईश्वराचे अस्तित्व विसरून विलासी जीवनात धुंद होतो. लांडग्याच्या पंजातील कोकराप्रमाणे आम्ही तडफडत होतो. अमावस्येच्या अंधारात देश बुडाला होता. अशा परिस्थितीत विक्रमाने आमच्या देशात ज्ञान, सुधारणा यांचा सुराद उपःकाल आणला. त्याचा पवित्र धर्म आमच्या देशात प्रसृत केला, त्यांनी विद्वान धार्मिक आमच्याकडे घाडले आणि आम्हांला सत्याचा मार्ग दाखविला इ० इ० ' विस्तृत मजकूर आहे. ही सर्व प्रशस्ती एका सुवर्णाच्या

पन्थावर कोरलेली होती आणि काबा मंदिराच्या आतील भिंतीवर टांगलेली होती. इतर अनेक वचने शेळी व उंटाच्या कातड्यावर बाहेरील वाजूस होती. महंमदाने मक्का काबीज केल्यावर ही वचने हसन बिन सादिक याच्या हाती लागली. द्रव्यलोभामुळे त्याने ती खलिफा हसन-अल्-रशीदच्या दरबारी विकली आणि त्या राजाच्या पदरी असलेल्या अबूअमीर अबदुल असमाई याने आपल्या यंत्रात त्यांची नोंद केली आहे. या वृत्तान्तावरून श्री. ओफ़ यांनी अनेक निष्कर्ष काढले आहेत की, महंमदापूर्वी तेथे भारतीय संस्कृति होती, काबा मंदिरात पूर्वी दुर्गेची मूर्ति होती, अल्ला हा संस्कृत शब्द दुर्गावाचक आहे, उज्जयनीच्या महाकाळाप्रमाणे तेथे शिवलिंग स्थापन केलेले होते. तेथे चंद्र व शनी मूर्ति होत्या, काबाला सात प्रदक्षिणा व इतर विधि भारतीयच आहेत इ० इ०.

असे सांगतात की, इजिप्तच्या खेदिवाकडून दरवर्षी एक सुंदर उत्तम गालिचा काबा मंदिरासाठी भेट म्हणून येतो. तो ऐसपैस पसरल्यावर मुद्दाम राखून ठेवलेल्या एका खिडकीवजा भोकातून भक्तांना काबाचे दर्शन घेता येते.

(जगातील धर्मपंथ, ले. द. ल. सहस्रबुद्धे, पृष्ठ ४२-४५)

सन ६३२ साली महंमद पैगंबरवासी झाला आणि मक्का येथेच त्याची कबर बांधण्यात आली. कबरेवर उत्कृष्ट काळ्या रंगाची संगमरवरी पाषाणाची शिळा आहे. समोवार उंची सोनेरी कलावतूचे पडदे नेहमी सोडलेले असतात. हजयात्रिक त्या कबरीपुढे डोके टेकून प्रार्थना करतात. वरील वर्णनाचा आणि संस्कृतीचा विचार वाचकांनीच करावा आणि कोठे साम्य आढळते किंवा काय ते पाहाण्याचे करावे.

या संस्कृतीमध्ये स्त्रीदेवता का नाहीत, हे कुराणाच्याच भाषेत पाहाण्यासारखे व समजण्यासारखे आहे.

(१) स्त्रिया म्हणजे देवीच्या मूर्ति. अरब लोक पूर्वी लात, इज्जा व अलात या देवता परमेश्वराच्याच मुली समजून त्यांची भक्ति करीत. ही किती अविचाराची व कमीपणाची गोष्ट ! ज्या स्त्रिया पुरुषापेक्षा दर्जाने कमी प्रतीत्या त्यांना परमेश्वरासमान कसे मानले जावे ! (कुराण, ४/११७)

(२) मुलीच्या जातीचे पालनपोषण, राहणी वगैरे लहानपणापासून घृंगारात केले जाते आणि एकदा कज्जाचा प्रसंग आला तर त्या वेळी ती चांगला अर्धबोध करू शकत नाही. (कुराण, ४३/१८)

(३) लात, इज्जा व अलात या अरबवंशाच्या स्त्रीदेवता इस्लाधर्मा-पूर्वीच्या होत. (कुराण, ५३/१९-२०)

कुराणामध्ये जर स्त्रियाना हा दर्जा दिलेला आहे, तर मग त्या सस्कृतीमध्ये स्त्रीदेवता असण्याची सुतराम शक्यता नाही हेच ररे. पैगवराची माता आयशा, त्याच्या चार बायका सातिजा, सौदा, सारा, हाजरा, त्याची कन्या रुकिया, तशीच एक स्त्रीसाधु राबिया याची नावे शुक्रवारी 'खुदवा' होतो त्या वेळी उच्चारली जात असली तरी त्या पुण्यपुरुषाच्या मान्यवर स्त्रिया म्हणून. देवता म्हणून नव्हे, हे ध्यानात घ्यावयास हवे.

मुस्लिमसस्कृति एक जातीय सस्कृति आहे आणि तिच्यात पोटभेद नाहीत असे मात्र मुळीच नव्हे. इस्लामच्या उदयाबरोबर अनुयायांनी पहिली गोष्ट केली, म्हणजे इराणमधील सासाणी साम्राज्य धुळीला मिळविले (सन ६५२) त्यामुळे इराणी जनता कालांतराने अरबाची विरोधक बनली आणि या तिरस्कारामुळेच अली या शियापथाचे ते अनुयायी झाले. शियापथ म्हणजे अरबविरोधी पंथ असेच रूपक तयार झाले. या पथाची श्रद्धा अशी की, आपला परित्राता पैगवर अजून अवतार घेणार आहे, तर सुनीपथीय म्हणतात, पैगवराचा जन्म झालेला आहे. या दोन पथात हाच मूलतः फरक आहे. सुफीपथ हा शिया पथाचाच एक पोटभाग होय.

श्री. वि. दा सावरकर एके ठिकाणी म्हणतात की, शिया व सुनी या दोन प्रमुख भेदाबरोबर खालील अनेक पोटभेद आहेत.

हनिफाई, मालेकी, हानवाली, मोटाझली, नोधेमियन,
हेथिडिअन, मोझदरी, वाशेरी, घमामी, कादेरिअन,
सेफेशिअन, मुशाबेही, केरामिअन, खारेजायी इ० इ०.

आणि या अनेक पोटभेदाचा परिणाम असा झाला आहे, मूळच्या एका कुराणमथाची आता सातशेंवर कुराणे तयार झालेली आहेत.

(विलोस्कर मासिक, जुलै १९३५)

इस्लाम धर्मातील अंधश्रद्धा

इस्लाम हा एक सत्यधर्म असून हिंदु, इसाई, बौद्ध, जैन इ० पय्या-प्रमाणे अंधश्रद्धा त्याच्यामध्ये नाही असे इस्लामधर्मीय मानतात, पण ते पूर्णशाने खरे नव्हे.

शुक्रवार पवित्र का ?

या पथाचे मत असे की, परमेश्वराने एका विशिष्ट प्रकारे या जगाची निर्मिती केलेली आहे. शनिवारी परमेश्वराने पृथ्वी निर्माण केली, रविवारी पर्वत निर्माण

केले. सोमवारी वनस्पती व मंगळवारी अंधार निर्माण केला, बुधवारी उजेड निर्माण केला, तर गुरुवारी सर्व प्राणिमात्र निर्माण केले, शेवटी शुक्रवारी मानव निर्माण केला, यासाठी हा दिवस शुभ मानला जातो. याव्यतिरिक्त सूर्यही प्रथम याच दिवशी उगवला. एक दिवशी सर्व जग बुडणार आहे व त्यानंतर सर्व प्रेतांमे जिवंत होऊन उठतील तो दिवसही शुक्रवाच असेल. यासाठी हा दिवस पवित्र होय. शुक्रवारचे शेवटचे तीन तास परमेश्वर सर्वांच्या इच्छा तृप्त करण्याच्या इराद्याने बसलेला असतो. यासाठी त्या वेळी केलेली प्रार्थना जास्त फलदायी होते.

बाबा आदम पहिला मानव :

परमेश्वराने मातीपासून हा पहिला मानव बनविला व जिवात्म्याला आज्ञा केली की, याच्या शरीरात प्रवेश कर. पण आत्मा म्हणाला, 'मला अतः प्रवेश करण्याची भीती वाटते, कारण तेथे फक्त अधारच आहे.' यासाठी परमेश्वराने आदमच्या शरीरात उजेड तयार केला, आणि नंतर आत्म्याने शरीरात प्रवेश केला. प्रथम हा मानव स्वर्गात तयार झाला, व नंतर स्वर्गच्युत होऊन शुक्रवारी पृथ्वीवर आला. त्याजबरोबर त्याची पत्नी हव्वा हीसुद्धा स्वर्गातून खाली आली. त्याचे आडनाव अबुल वशर होते. येथे आल्यावर त्याला तीन मुले झाली. हावील काबील आणि शिस ही त्याची नावे होती. हा पहिला प्रेषित असून परमेश्वराने याप्रमाणे अनेक प्रेषित पाठविले आहेत. मोझेस, येसू हेही प्रेषितच होते. सन ५७१ पर्यंत याप्रमाणे मानवजातीच्या उद्दारासाठी एकूण १२४०५९ प्रेषित होऊन गेल्यावर त्या साली शेवटचा प्रेषित महंमद पैगंबर आल्यावर ती पूर्ण सख्या १२४०६० झाली आणि प्रेषित येण्याचे कायमचे बंद झाले.

स्वर्ग व नरकाची कल्पना आहे

परमेश्वराने पृथ्वीच्या निर्मितीबरोबर काही फरिस्ते निर्माण केले आणि त्यांना स्वर्ग व नरक ओढण्याचे काम वाटून दिले आहे.

दारूळ जलाल मोत्यानी मढविलेला स्वर्ग, दारूळ सलाम (स्फटिकाचा), जन्नतुल माना (पाचूचा), जन्नतुल खुलद (पिवळ्या रत्नाचा), जन्नतुल नईम (चांदीचा), जन्नतुल फिरदोस (ताम्रवर्णी सुवर्णाचा), जन्नतुल अदन (रत्नाचा).

याप्रमाणे सात स्वर्गांची कल्पना आहे. सात नरक आहेत आणि त्यांची योजना काही विशिष्ट वर्गांसाठी आहे.

जहनुम-हिब्रुच्यासाठी, लिजा-इसाई पंथासाठी, हुतमा-ज्यू लोकांसाठी, सायरिर-सभियानसाठी, सकर-अग्नीपूजकासाठी, जाहिमा-देववादी मूर्ति-पूजकासाठी, हाविया-दांभिकासाठी.

प्रेषितांचे चमत्कार—प्रेषितांच्या जीवनात खूप चमत्कार असतात आणि हे चमत्कार-सामर्थ्य परमेश्वराच्या आशेमुळे त्यांच्यामध्ये आलेले असते. परमेश्वराच्या आशेने कुमारी मेरीला गर्भ राहिला आणि मुलगा झाला. परमेश्वर मातीच्या गोळ्यावर फुंकर घालून मानव बनवू शकतो, त्याला हे अशक्य नाही. शेवटचा प्रेषित महंमद याचा चमत्कार तर फारच विलक्षण आहे. परमेश्वराने एके दिवशी आपला दूत गॅब्रियल याला महंमदकडे पाठविला. येताना तो आपला घोडा बुराक याच्यासह आला. काहींच्या मते बुराकचे तोंड स्त्रीचे होते, तर काहींच्या मते ते पुरुषाचे होते. त्याची मान हंसाची, कंबर सिंहाची आणि पंख व शेपटी मोराप्रमाणे होती. याच घोड्याचा उपयोग करून, महंमद पैगंबर एका रात्रीत आकाशाचे जे निरनिराळे तांब्याचे, लोखंडाचे गंधकाचे इ० इ०. सात भाग आहेत, त्यांचा प्रवास करून आला. प्रेषितांच्या जीवनातील केवढा मोठा चमत्कार हा आहे.

या समाजामध्ये घरील प्रकारच्या कथांना कुराण, हादीस किंवा महंमद पैगंबराचे चरित्र यामध्ये आधार आहेत, केवळ ऐकीव भाकडकथा नव्हेत. इतके असूनही आमच्या घर्मात अंधभद्रा व भाकडकथा नाहीत असे ज्याला म्हणावयाचे असेल, त्याला कोण विरोध करणार !

(केसरी, दि. १३-११-६९, आर. डी. देशपांडे यांच्या लेखाधारे.)

रशियन-सैबेरियन संस्कृति

सांप्रतकाळी रशियन प्रदेशात 'स्वरोम' नावाचा एक प्रमुख देव असून त्याच्या नावाने निवासस्थान ओळखले जाते. पूर्वी त्यांचा 'व्होलेस' या नावाचा पशुपाल देव होता. त्यांच्या एका देवाचे नाव 'योगुस' हा 'भग' या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. खाडा या अर्था YMA असा शब्द असून त्याचा उच्चार 'ईम्' असा केला जातो आणि हाच आपला कृतांतकाळ यम होय. तात्पर्य, सुमारे दहा सहस्र वर्षापूर्वी या भागात भयंकर हिमवर्षाव झाल्यामुळे आर्य पुन्हा दक्षिणेकडे खाली सरकले. सांप्रतच्या सैबेरियामधील हंस्तीदंतांच्या खाणी म्हणजेच त्या वेळी हिमवर्षावाखाली गाडले गेलेले सहस्रावधी हत्तींचे कंकळपत्र होत. (श्री. अ. ज. करंदीकर, 'महाराष्ट्र टाईम्स', १-८-६३)

रशियन अथवा स्लाव संस्कृतीमध्ये त्यांच्या आसपासच्या प्रदेशांचा म्हणजे कॉकेशस, सैबेरिया, लॅपीश इत्यादींचा समावेश करावा लागेल. रशियाचा भूप्रदेश अवाढव्य असल्याने त्यामध्ये अनेक संस्कृति होऊन गेल्या, असे इतिहास सांगतो. आपण त्यांतील काही नमुन्यादाखल पाहूया.

(अ) इरझा व मोझ या दोन वंशांची मॉर्डविन ही जमात होती. पूर्वी जरी यांची संस्कृति निराळी असली तरी सन-१७५० पर्यंत रशियन स्लाव लोकांनी

या जमातीचे पूर्णतः इसाईकरण करून टाकले. सन १४४६ साली एक इटालियन प्रवासी जी वॉरबरो ह्याने एका जमातीचे सक्षिप्त वर्णन आपल्या प्रवासवृत्तात केलेले आहे सन १७८३ साली रशियाने या भागातील जमिनीची मोजणी केली त्या वेळी जमीनमोजणीदार मिलकोव्हीक ह्याने त्या जमातीच्या संस्कृतीबद्दलची बरीच नोंद करून ठेवली आहे. त्यावरून त्याच्या अनेक आकृत्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत वरील नोंदीवरून या जमातीबद्दलची जी काही माहिती मिळते, ती पुढीलप्रमाणे आहे.

या जमातीमध्ये आदिशक्ति अनेक स्वरूपात पूजिली जात असे.

१. निस्के अन्हा अथवा माता निस्के : घरांमध्ये त्रियांकडून दैनंदिन पूजिली जाणारी देवी.

२. स्कवास अन्हा : मोक्ष वशातील आकाशदेवता, स्काजू ह्याची ही पत्नी.

३. अझेर-अन्हा : इसरा व मोक्ष वशीयाची आकाशदेवता. हीच भूतलावर पर्जन्यवृष्टी करून धान्य पुरविते, अशी समजूत. कोर्टकचेऱ्यात घापथविधि होताना या देवतेला साक्ष ठेवले जात असे.

४. वर्मा अन्हा : ही एक वायु-देवता. शेतातल्या धान्याची नासाडी न व्हावी आणि धनधान्य उत्तम पिकावे म्हणून या देवतेचे पूजन केले जात असे.

या प्रमुख देवताव्यातिरिक्त इतरही काही छोट्यामोठ्या देवता होत्या. त्याची नावे येणेप्रमाणे :

देवतेचे रशियन नाव व त्या नावाचा मराठी अर्थ

१. मास्टर अन्हा-पृथ्वीदेवता	११. केकस अन्हा-दरवाज्यावरील देवता.
२. पाफ्स अन्हा-क्षेत्रदेवता	१२. कलदास अन्हा-गुराच्या गोठ्याची देवता.
३. अझेर अन्हा-क्षेत्रमाता.	१३. बन अन्हा-न्हाणीघर देवता.
४. नोराव्ह अन्हा-धान्यदेवता.	१४. कोव्ह वावस-चंद्रदेवता.
५. वीर अन्हा-अरण्यदेवी	१५. निस्केपर अन्हा-मधमाशाच्या पोळ्याची देवता.
६. कव्हटो अन्हा-वृक्षदेवता.	१६. वेल अन्हा-ग्रामदेवता.
७. वेद अन्हा-जलदेवता.	१७. वेलन पस-ग्रामदेव.
८. टोल अन्हा-अग्निदेवता	
९. कुद अन्हा-गृहदेवता.	
१०. जर्त अन्हा-राहण्याच्या जागेची देवता.	

याप्रमाणे लहानसहान गोष्टींसाठी ह्या संस्कृतीमध्ये देवता होत्या असे दिसून येते. (जेम्स धर्मकोश, ८/पृष्ठे ८४६-८४७.)

(आ) रशियाच्या पूर्व भागात सॅमाईड जमात राहाते. न्हायबॉय ही त्यांची देवता होती. ती वेसाकोट्ट याची पत्नी आणि न्यट्टु याची माता होय. ही जमात अशी आहे की, प्रत्येक माणसाला तीन आत्मे असतात असे ती मानते.

(१) बुद्धिवादी आत्मा, ज्याने मनुष्य विचार करतो आणि समजतो. (२) शारीरिक अथवा देहात्मा. (३) छायात्मा, जो शरीरावरोवर सदासर्वदा फिरतो. देहात्म्यालाच इंदाद म्हणतात आणि प्राणवायुग्रहण व श्वासोच्छ्वासही तोच करतो.

(जेम्स धर्मकोश, ११/पृष्ठ १७६.)

(इ) स्लाव वशात सिस्तीकरणापूर्वी देवतापूजन अस्तित्वात होते आणि त्याचे वार्षिक उत्सव होत असत. सेमर्गला-शीत व धुक्याची देवता; झोलोटगा-बाबा-सुवर्णदेवता, उडवोग-सपत्ति व यश देणारा देव, स्ट्रीबोग-वायु अंगर युद्ध देवता; मोकोश-व्यापारवृद्धीची देवता, इत्यादि. देवता या संस्कृतीत होत्या. या संस्कृतीमधील काही देवता ग्रीकोरोमन संस्कृतीमधील देवतासमान होत जसे काहींचे मत आहे. जसे, झिझीलिया-ही देवता व्हिनिस या देवतेसमान, पोगोव्वा-ही डायना या देवतेसमान, मर्झना-ही सिरिज या धान्यदेवते समान, इत्यादि, इत्यादि. या देवतांच्या मूर्ति अस्तित्वात होत्या. त्याची पूजा होत असे. तसेच त्याची मंदिरे व त्याचा पुजारी वर्गही होता. वार्षिक यानेच्या वेळी याना पशुबळी देत. तसेच लढाईच्या वेळी युद्धवैदीही नरबळी म्हणून देत. इसाई धर्म स्वीकारल्यानंतरही पाचशे वर्षांपर्यंत हे धार्मिक उत्सव जुन्या चालीरितीनुसार चालत असत. (जेम्स धर्मकोश, ११/पृष्ठे ५९३-५९५.)

आपले प्राचीन वसतिस्थान सोडून आर्य खाली सरकत सरकत व्होल्गा नदीपर्यंत आले आणि नंतर पूर्वेकडे वैकुल सरोवरासन्निध असलेल्या अंगारा नदीपर्यंत पसरले. व्होल्गा नदीला पूर्वी व्हा नदी म्हणत असत आणि वैदिक ' रसा ' या शब्दाचा तो अपभ्रंश आहे. अंगारा नदीकाठी राहणारे हे लोक भारतामध्ये अंगिरसकूल म्हणून प्रसिद्ध झाले, आणि मिडियामध्ये अंगिरस म्हणून ओळखले गेले. वैकुलच्या पश्चिमेस वालकश सरोवर आहे. त्याच्या दक्षिणेला आणि काश्गरच्या उत्तरेला सेमिरेचिन्स्क नावाचा प्रांत सांप्रत आहे. हाच सप्तसिंधु प्रदेश होय. वेदकाळातील पणी संस्कृतीची वस्ती सैबेरियामधील ओबी नदीच्या मुखापासून लॅपलॅंडच्या हिमाच्छादित प्रदेशापर्यंत पसरलेली होती.

(श्री. अ. ज. करदीकर)

(ई) पूर्व सैबेरिया व रशियन सरहद्दीवर बैकुल प्रदेशात, अंगारा नदीच्या किनाऱ्यावर बुरिआट नावाची एक जमात राहात असे, ती आपल्या देवताना दैंगरी या नावाने संबोधित असे. शराखोसर या देवतेला तीन मुली होत्या. भूतलावर सहल करण्यासाठी त्या एकदा खाली उतरल्या. परंतु येताना राजहंसाच्या चामड्याचा पोषाख घालून त्या आल्या, त्यांनी कमळानी प्रफुल्ल झालेली सरोवरे अवलोकिली आणि त्या प्रमुदित झाल्या. साहजिकच त्या तळ्यात जलविहार करण्याची इच्छा त्यांच्या मनात उत्पन्न झाली. आपल्या अंगावरील पवित्र कपडे त्यांनी तळ्याकाठी उतरवून ठेवले व त्या जलक्रीडा करू लागल्या. थोड्याच अवकाशात बुरिआट जमातीचा प्रमुख देव खोरिदाई याने तो प्रकार पाहिल्यावर त्या वस्त्रविहीन विलासिनींना पाहून तो कामवेडा झाला. त्यापैकी एका मुलीचे कपडे त्याने लपविले, त्यामुळे जलक्रीडा झाल्यावर ती कपडे शोधत राहिली. इतर दोघी उशीर होईल म्हणून निघून गेल्या. त्या निघून गेल्यावर खोरिदाईने त्या मागे राहिलेल्या मुलीला आपल्याबरोबर आणून तिच्याशी विवाह केला. त्या स्त्रियेपासून—तिचे नाव खोवाशी—जी संतती उत्पन्न झाली तीच ही बुरिआट जमात होय. कालांतराने खोवाशीला आपले खोरिदाईने लपविलेले राजहंस चामड्याचे कपडे सापडले आणि ती ते अंगावर चढवून पुन्हा आपल्या स्वगृही गेली. अशा या स्वर्गाय देवतेपासून त्या वंशाची उत्पत्ती झाली असल्यामुळे तिलाच आद्यदेवी असे मानतात. त्यांच्यामध्येही स्वर्गाची कल्पना असून सखिडाड-मोईन हा तेथील अधिकारी पुरुष व सरबेला-खातुम ही त्याची पत्नी होय असे मानतात.

(जेम्स धर्मकोश, भाग ३, पृष्ठ १)

(उ) सैबेरियाच्या वायव्य भागात राहणाऱ्या जमातीला 'ओस्ताक-वंशीय' असे मानतात. त्यांच्या तीन उपशाखा असून त्यापैकी एकाचे नाव 'योनिशियन' आहे. तोमन-मदर ही त्यांची कुलदेवता आहे. ती दक्षिणेकडील खडकांत राहते आणि वसंतऋतूमध्ये जलक्रीडा करण्यासाठी खाली उतरते. ती अतिशय मुस्वरूप व दयाळू आहे. जलक्रीडा करित असताना ती आपले हात खाली षट्कते. त्यामुळे तिच्या अंगावरील पिसे खाली गळतात. आश्चर्य असे की, त्या पंखांपासून हंस, बदके तयार होतात आणि परत जाताना ती याच प्राण्यांचा धाहून म्हणून उपयोग करते. प्राणिमात्रांचे जीवन हीच देवता सुसह्य व सुखकर करते.

'खोदासम' ही त्यांची दुसरी देवता असून ती दुष्ट प्रवृत्तीची आहे उत्तरेकडील अंधान्या प्रदेशांत तिचे वसतीस्थान आहे. अल्था हा देशरक्षक देव या दुष्ट देवतेबरोबर नैहमी मांडत असून सत्प्रवृत्तीच्या सज्जनांचे रक्षण करतो. एके वेळी सप्तआकाशात राहणाऱ्या 'ऐस' देवाची ही पत्नी होती. पण

त्याच्याशी भांडण करून ती त्याला सोडून चंद्राकडे राहावयास गेल्यावर ऐसने तिला पृथ्वीवर अंधारात लोटून दिली. अंधःकार व शीत यांमध्ये ती स्वतः काळ कंठीत असल्याने रोगराई उत्पन्न करते आणि उत्पादनाच्या आड येते. या दुष्ट प्रवृत्तीच्या स्त्रीच्या संपर्कात आल्याने कलेकलेने क्षीण होत जाण्याची शिक्षा चंद्रालाही मिळाली. भूदेव अल्पा यानेच या दुष्ट देवतेला दूर लोटीत लोटीत उत्तरेकडे मृत वेटापर्यंत नेल्याने आता जलातील मादयाव्यतिरिक्त कोणावरच तिचा अधिकार चालत नाही.

त्या संस्कृतीच्या मतानुसार पृथ्वी ही सपाट असून सप्तसागराने वेष्टित आहे. वरील वाजूस सप्तआकाश आणि खालील वाजूस सप्तपाताळ आहेत. प्रत्येक आकाशात सूर्यरूप अग्निदेव सदैव तळपत असतो. भूतलावर मृत्यु कसा अस्तित्वात आला यासंबंधीची त्याची समजूत खूपच रम्य आहे. त्याच्या समजुतीप्रमाणे अतिप्राचीन काळी भूतलावर मनुष्य मृत्यु पावत नसे. पण एकदा चुकून तसे झाले ररे ! ऐस या स्वर्गातील देवाला ही बातमी समजताच एका कुऱ्याबरोबर त्याने त्या इसमाच्या नातेवाईकाना निरोप पाठविला की, ' त्या मृताला गवतामध्ये गुंडाळून वृक्षावर ठेवून द्या, म्हणजे कालांतराने तो जिवंत होईल. ' पण त्या कुऱ्याचा एक स्त्रू दिला होता की काय देव जाणे ! त्याने निरोप दिला, ' त्या मृताला गवतात गुंडाळून भूमीमध्ये गाडून टाका. ' याप्रमाणे त्याला भूमीमध्ये गाडल्याने तीच प्रथा रूढ झाली आणि मृत्युरूपी यमानेही आपले पाय भूतलावरील ओसरीवर बेलाशक पसरले. कुऱ्याला परत स्वर्गात जाता आले नाही आणि शाप मिळून तोही भूतलावर राहून आपली उपजिविका विष्टा खाऊन करू लागला,

(जेम्स धर्मकोश, ९/पृष्ठे ५७९-५८१)

(क) काळा समुद्र आणि कॅस्पियन समुद्र यांच्यामधील मागाला कॉकेशस असे संबोधिले जाते. इरानियन, तुर्को-टारटर, अर्मेनियन, आवार, किरिआन, लाझेस, अजार इत्यादि अनेक वंश व संस्कृति तेथे होत्या. चवथ्या शतकापर्यंत तेथे इसाई संस्कृतीचा प्रवेश झालेला नव्हता. सन ६४६ नंतर केव्हातरी इस्लामी-संस्कृति तेथे आली आणि अनेक जमाती तिने आपल्या अमलाखाली आणल्या. प्रत्येक वंशाचे धर्मपंथ वेगवेगळे असून धर्मपीठाचे नाव ' साती ' असे होते. हे धर्मपीठ एराद्या टेकडीवर, वृक्षराज्याच्या एखाद्या दाट छायेत असे. ह्या ठिकाणी एक चांदीचा लहानसा पेला ठेवण्यात येई आणि नैवेद्याचे मद्य त्यातून प्राशन केले जाई.

गुदानीसाती, साकमती आणि करतीस-ज्वरी या तीन शक्तिदेवतांची पूजा येथे होय असे. गुदानीसाती हा सेवसूर जमातीचा मठ असून त्यामध्ये सर्व

देवतांचा वास असे. यातील पूजनाने चोर-चिलटांपासून त्यांना वाठणारी भीती नष्ट होई. शिकार अथवा लुटारूट करण्यापूर्वी या मठात जाऊन देवाचा कौल घेण्यात येई, कारण तसे केल्याने काम यशस्वी होतेच अशी त्यांची निष्ठा होती. रोगराईचे निवारण होण्यासाठी, अथवा जमिनीचा कस सुधारण्यासाठी अथवा एखाद्या माणसाचे वेड जावे म्हणून या मठात देवतेची प्रार्थना केली जाई. सैतान अगर अनिष्ट महापासून घास न व्हावा म्हणून करतीस-ज्वरीची आराधना केली जाई व त्यानिमित्त बकऱ्याचा बळी दिला जाई. खाकमती देवतेच्या मंदिरात अशी, सिमेन व समदंसी या तीन लहान देवता मदतीस असत. एखाद्या लहान मुलाने अपराध केला आणि गुन्हा नाकबूल केला, तर या लहान देवता येऊन त्याला आजारी पाहून शिक्षा करीत, अशी त्यांची समजूत होती.

(जेम्स धर्मकोश, ११/पृष्ठ ४८५)

(ए) स्कॅडेनेव्हिया द्वीपकल्पाच्या उत्तरेकडे, आर्क्टिक प्रदेशात लॅप नावाचा एक वंश राहात असे. या संस्कृतीमध्ये अक्का हा देवतावाचक शब्द वापरीत असत आणि त्या त्या पदार्थाचे नाव त्यामागे लिहीत असत. 'जसे, सरअक्का-इंद्रधनुष्यावर सत्ता गाजविणारी एक बृद्ध देवता. या देवतेचे कार्य म्हणजे प्रसूतीसमयी स्त्रियांना मदत करून त्यांना संकटमुक्त करणे. जुलुसअक्का-घराच्या दरवाज्यावर असणारी देवता. ही लहान मुलांची देवता असून रोगराई-पासून मुलांना वाचविणे, हे तिचे प्रमुख कर्तव्य आहे.

(जेम्स धर्मकोश, ७/पृष्ठ ७१९)

आफ्रिका खंडातील काही संस्कृति

भारतीय संस्कृतीमध्ये भूतलाची विभागणी नवखंड पृथ्वीमध्ये केलेली आहे. तसेच ती 'सप्तद्वीप वसुंधरा' या शब्दातही केलेली आहे. या सप्तद्वीपांपैकी शात्मलद्वीप (सावरी), कुशद्वीप (दर्भ, लब्हाळे) व क्रोचद्वीपाचा काही भाग मिळून, म्हणजेच उत्तरेकडील अल्जिरिया, मोरोक्को व बार्बरी संस्थाने यांचा ह्याच आफ्रिकाखंडामध्ये समावेश झालेला आहे. यातील भूभाग अतिशय प्रचंड असल्याने आजही राजकीय दृष्ट्या त्याचे अनेक स्वतंत्र प्रांत बनलेले आहेत आणि गोऱ्या राष्ट्रांची तेथील मालकी संपुष्टात येत असल्याने धर्मप्रत त्या खंडात सुमारे २५ स्वतंत्र राष्ट्रे उदयाला आली आहेत, असे म्हटले असता वावगे ठरणार नाही. अर्थात अमाप भूभागावरच अनेक वंश व अनेक संस्कृति तेथे नांदत असल्या पाहिजेत हे उघडच आहे. स्थलामावी आपल्याला सर्वच संस्कृतींचा परामर्ष घेता येणे शक्य नसल्याने विषयमांडणीसाठी केवळ मोजक्याच संस्कृतींचा आढावा घ्यावयाचा आहे.

या खंडातील आद्य रहिवाशियापैकी झुलू ही एक प्रख्यात निग्रो संस्कृति आहे. अकुलुकुलु ही या संस्कृतीमधील प्रमुख शक्तिदेवता मानतात. मुलुंगु या आदिशक्तीने प्रथम पृथ्वी व मनुष्यप्राणी यांची उत्पत्ति केली. म्हांत्रे या देवीने पर्जन्य उत्पन्न केला आणि झांत्रिसी या भूतलावरील मातेने या सर्वांचा उपयोग करून पृथ्वी समृद्ध केली. या भूतलावर जे इतर लहानसहान देव व देवता आहेत त्या सर्वांची उत्पत्ति झांत्रिसी या देवीपासूनच झालेली आहे. या संस्कृतीमध्ये देवी दुग्गा (' दुर्गा ' या शब्दाचा अपभ्रंश असावा), कारथेज व चंद्र या देवतांची पूजा होत असे. एरोर-रॅहन हा पुद्गपवर्गाचा, तर त्याची वायको मोरेयवा ही स्त्रीवर्गाची आवडती देवता होती. देवतांची ही जोडी, फेरद्वीपातील देरेथंगा पर्वतावर राहात असे. या पर्वताला साप्रत सॅटीलोस-डी-अँटीकोस असे नामाभिधान आहे. (भारतामध्ये शंकरपार्वती कैलास पर्वतावर राहातात असे मानतात.) अथेनी ट्रीगोजेम्स ही एक जलदेवता होय. परंतु अथेनी या नावावरून ती ग्रीकोरोमन संस्कृतीमधील देवता असल्याचा संशय येतो.

मसाईवंश हा निओटिक निग्रो असून बार्निगापर्वत व केनिथापर्वत या दोन पर्वतांनी वेष्टित अशा मध्यपूर्व आफ्रिकेतील नांदी पठारावर प्रामुख्याने वस्ती करून आहे. आकाश व त्याखालील भूभागाची सत्ताधारी देवता म्हणून ती संस्कृति ऐनाँय या आदिशक्तीची पूजा करते. पण काही वेळा या स्त्रीस्वरूपाला ' काळादेव ' म्हणूनही संबोधिले जाते. या संस्कृतीमध्ये त्रिमूर्तिकल्पना होती आणि ऐनाँय, काळादेव व पर्जन्यदेवता लालदेव मिळून त्रिमूर्ति मानली जात असे. ऐनाँय व काळादेव हे पृथ्वीचे संवर्धन व्हावे म्हणून पीकपाणी उत्तम होण्यास मदत करतात. परंतु लालदेव हा स्वभावतःच दुष्ट असल्याने तो या संवर्धनाच्या कार्यात अडथळा आणीत असतो. विशेषतः दक्षिणेकडील म्हणजे विपुलवृत्ताच्या दक्षिणेकडे राहणाऱ्या प्राणिमात्रांचे पाण्यावाचून हाल करण्याचा प्रयत्न हा देव करतो. त्याने तसे करू नये म्हणून ऐनाँयचे नि त्याचे नेहमीच भांडण होते. त्या भांडणाच्या परिणामाने मोठमोठे दग देखील गडगडतात नि गर्जना करतात असे मानले जाते. ऐनाँय या आदिशक्तीला कोणी कोणी प्रेमाने ' पासई-देवी ' असेही संबोधतात. त्या भागात राहणाऱ्या या संस्कृतीव्यतिरिक्त जमाती या देवतेला ' काई ' अथवा ' गाई ' या नावाने ओळखतात.

ईस्ट आफ्रिका भागात बॉर्नीवंश हा प्रमुख वंश आहे. त्या संस्कृतीमधील एक प्रमुख, एका गोन्या प्रवास्याला म्हणाला की, ' बांका ' हा त्यांचा प्रमुख देव होय. तो आदिपुरुष असल्याने भूतलावर वृक्ष, नद्या व पर्वत हे सर्व त्यानेच

उत्पन्न करून ते वॉनीवशाच्या उन्नतीसाठी दिलेले आहेत. तो उच आकाशात राहात असल्याने लोक त्याला पाहू शकत नाहीत. पण तो मात्र सर्व प्राणिमात्राची हालचाल बारकाईने पाहू शकतो. एखाद्या वेळी एखाद्याने चूक केली तर तो खाली उतरून त्याला मारतो देखील, अशी त्याची भावना आहे. या भीतीमुळे या जमातीत कोणी पापऋमें करीत नाहीत. मानव मृत्यु पात्रल्यावर त्याला पुण्याची रूढि या लोकामध्ये आहे. त्यासाठी खोल खड्डा खणायला लागतो. परंतु प्रेत त्या खड्ड्यात ठेवल्यावरोवर बरेचसे लोक तो खड्डा बुजविण्यापूर्वीच तेथून पळ काढतात. कारण त्यांना अशी भीती वाटते की, वाकादेव खाली उतरून आपल्याला धरील-मारील. हा देव अतिशय करारी स्वभावाचा असल्याने प्राणिमात्रांना त्याची सदैव दहशत असते आणि त्याला सदैव सतुष्ट ठेवण्यासाठी प्रत्येक पदार्थाचा उत्कृष्ट भाग प्रथमतः त्याला अर्पण करून मगच बाकीचा खाल्ला जातो. त्याला अर्पण करण्याचा भाग आहुति म्हणून यज्ञात टाकतात आणि तसे केल्याने तो त्याला पोहोचतो अशी त्याची समजूत आहे. (आर्यसंस्कृतीमध्ये होमहवन करून हविर्भाग अर्पण करण्याचा मूळ उद्देश तोच आहे.) गाय-म्हैस खाली अथवा मधमाशाचे पोळे झाडावरून काढले तर ते वाकानेच आपल्याला मुद्दाम दिलेले आहे, या श्रद्धेने प्रथम काही भाग त्याला अर्पण करतात, म्हणजे तो वर आकाशाकडे उडवितात, असा भाग अर्पण करताना प्रत्येक वेळी वाकाची प्रार्थना केली जाते, 'वाका, भूतलावरील सर्व वस्तु मानवासाठी उत्पन्न करून तूच आम्हाला दिलेल्या आहेस म्हणून तुझा भाग प्रथम तुलाच अर्पण करीत आहे. याच रीतीने तू आम्हाला सदैव वस्तूंचा पुरवठा करीत राहा आणि आमच्या मुला-बाळांचे रक्षण कर.' वॉनी ही जरी वन्य अशिक्षित जमात असली तरी प्राणिमात्र उत्पन्नकर्त्या ईश्वराबद्दल वेवढी अपार श्रद्धा त्यांच्या ठायी होती हेच याने दिसून येते. ही श्रद्धा होती म्हणून प्राणिमात्र निदान दोन वेळा पोटभर खात होते आणि सुखाने कालक्रमणा तरी करीत होते. याच आरशात आजच्या श्रद्धा विहीन विश्वाचे प्रतिदिन किती पुसट आणि भेसूर दिसत आहे हे आपण पाहातच आहोत जसो.

नझांबीदेवी ही दुसऱ्या एका ओजोगो संस्कृतीची देवता होय. पश्चिम घाटूम विभागात ही संस्कृति नादत होती. ही शक्तिदेवता आकाशात रहाते आणि मेघ-गर्जना करून लोकाना सावध करते की, 'आता पर्जन्यवृष्टि होईल. तेव्हा सावध रहावे.' सर्व विश्वाची उत्पन्नकर्ती व संहारकर्ती देवता हीच असल्याने मानवाने इहलोकात केलेल्या पापपुण्याच्या सचयाप्रमाणे ती त्यांना पुनर्जन्म देते अथवा अग्नीत जाळून टाकते. मानवाच्या उत्कर्षासाठी तिची ही क्रिया सतत चालू असते. 'नजमे' या नावाची एक जमात याच देवीची उपासक आहे. त्यांच्या मतानुसार

पृथ्वी, आकाश, चंद्र, सूर्य, तारे इत्यादि सर्व काही या नज्ञांवीदेवीनेच उत्पन्न केलेले असून मानवाचे पालनपोषण हीच शक्तिदेवता करीत असते. युरोपीमधील 'वाल्वा' ही जमात मात्र 'इंद्रागार' (बहुधा आर्यांचा इंद्रदेव असावा) या देवाने सर्व काही उत्पन्न केले असे मानते. पश्चिम आफ्रिकेमधील 'योरुवस' या निग्रो लोकांचे म्हणणे असे की, पुरुषप्रकृतीचा 'ओलोरन' हाच सर्वेश्वर असून त्यानेच पृथ्वी व इतर देव निर्माण केलेले आहेत. ओदुदुवा व ओवताल या मायावी प्रकृतीच्या जोडीपासून अंगजू हा पुत्र आणि येमझ ही कन्या झाली. या वहीणभावाचा विवाह झाला आणि त्यांना आंगरून नावाचा पुत्रही झाला. हा पुत्र अतिशय दुष्ट नि हीन प्रवृत्तिचा निघाला. त्यामुळे येमझला अतिशय दुःख झाले आणि त्यामध्येच तिचा अंत झाला. ज्या ठिकाणी तिचा मृतदेह पुरला गेला, त्या ठिकाणी एक सुंदर शहर वसविण्यात आले. त्याचे नाव 'इंफे'. या शहराला पुढे तीर्थक्षेत्राचे पावित्र्य प्राप्त झाले. अंगजूच्या मृत्युनंतर त्याच्या शरीरातून पंधरा देव व पंधरा देवता निर्माण झाल्या.

येमझ ही वाहत्या पाण्याची देवता मानली गेली. ती पीतवर्णाची, नीलमणी घारण करणारी आणि शुभ्रवस्त्र परिधान करणारी असे तिच्या स्वरूपाचे वर्णन करतात. अंगजूच्या शरीरातून जे पंधरा देव व पंधरा देवता उत्पन्न झाल्या म्हणून सांगितल्या त्यापैकी शिंगो व आंगूर या जोडीची पूजा आजही होत आहे. ओया, ओशुन, आलोकून, ओलोसा, ओशिसी, ओरून, ओशु इत्यादि त्या देवदेवतांची नावे असून प्रत्येकाचे कार्य निरनिराळे आहे. काही भागात असे मत आहे की, पृथ्वी व देवांचे वसतिस्थान यामध्ये पूर्वी एक उंच शिडी लावलेली होती. भूतलावरील एखादा मानव वृद्ध झाला, त्याला काम करणे अशक्य झाले अगर तो लुळापागळा झाला तर देव त्याला या शिडीवरून वर स्वर्गात नेत असत. पण एकदा चमत्कार झाला ! एक लहानगो मूल नकळत ती शिडी चढून वर गेले आणि त्याला धरण्यासाठी त्याच्या आईनेही पाठलाग केला. अर्थात त्या दोघांची पळापळी वर स्वर्गात पोहोचल्यावर संपली. अकाली त्या दोघाचे स्वर्गात आगमन झालेले पाहून देव कोपला आणि त्याने ती शिडी कायमचीच भूतलावर फेकून दिली. यामुळे वृद्ध व पंगु लोकांचे अतोनात हाल आता या भूतलावर होत आहेत.

दहोमन निग्रो संस्कृतीमध्ये सूर्याला लिसा, चंद्राला ग्लेटी या नावाने संबोधतात. आकाशात चमकणारे तारे ही त्यांची मुले होत. त्या दोघांचे भाडण म्हणजेच ग्रहण होय अशी त्यांची कल्पना होती. इवे हा निग्रो वंश एनीन्ह्व्हो या इंद्रधनुष्याधिष्ठीत देवतेचे पूजन करतो. त्यांच्या मताप्रमाणे इंद्रधनुष्य हा एक अतिविशाल सर्प असून (भारतीयांच्या वासुकी सर्पाप्रमाणे) त्याला जेव्हा तहान

लागते, तेव्हा तो सागरानून वर येतो, झेपटावर उभा राहातो आणि सावकाशपणे आपले मस्तक खाली वाकवून पलीकडील तीरावरील पाणी पिऊन घेतो. सर्पाचा अर्धवर्तुळाकार आकार म्हणजेच इंद्रधनुष्य होय.

वरील संस्कृतीमध्ये त्याचप्रमाणे इतरही काही संस्कृतीमध्ये एक गोष्ट प्रामुख्याने नजरेत भरते की, प्रत्येक संस्कृतीत सूर्य ही पुरुषदेवता तर चंद्र ही स्त्रीदेवता मानली गेली आहे. याचा अर्थ सूर्य हा पुरुषप्रकृति व चंद्र ही माया असा होतो, भूतलावर अनेक उत्पात करण्यास ही जोटी कारणीभूत आहे. त्याच्या भ्रमणाने काही वेळा अनेक स्थित्यंतरे होतात, हे प्रत्यही जापणाला दिसतेच. सागराला भरती ओहोटी येणे ही क्रिया चंद्र या स्त्रीदेवतेवर अवलंबून आहे, हे एकच उदाहरण वरील सिद्धांतास पुरेसे आहे.

(जेम्स धर्मकोश, ९/२७५, ९/२८१, ८/४८९.)

आकाशदेवता — ही कल्पना अनेक संस्कृतींनी मान्य केलेली आहे आणि या देवतेचे नाव सर्वत्र आढळते, कसे ते पहा—

भारत—वृषणदेवता
जपान—शिंटो
अदमान—पुल्लुगु
चीन—टीन
एस्पानिया—उकलो

आफ्रिकन—इझांबु, फिदी, मुकुड,
कलग, कुकुउलेटीट, रोपी
मेक्सिको—पॅडिल, टैसडेलप्युगो
लॅपीश—मुमल
मोंगोलिया—टॅगरी

मेक्सिकन पेरू संस्कृति

‘ कृत, त्रेता, द्वापार, कलियुगाप्रमाणे चार युगांच्या कालमापनावर संपूर्ण श्रद्धा ठेवणारे, गुरुकुल सस्था, सोम्याग, इंद्र-गणेशादि देवतांचे पूजन करणारे, भारतीय नृत्यकलेतील अगविशेष नित्यशः कृतीत उतरविणारे; जन्म मृत्यु व विवाहसंस्थेचे भारतीय नियम पाळणारे; सती-देवदासींच्या रूढि आचरणारे आणि भारतीय कथा-पुराणांवर विश्वास ठेवून ते श्रद्धेने ऐकणारा जनसमुदाय दक्षिण अमेरिकेमध्ये पाहिल्यावर कोणत्याही संस्कृतीतील सूत्र इसम आपले असेच मत प्रदर्शित करील की, भारतीय आर्यांनी अमेरिका हे खड्क प्रथम शोधून काढून तेथे आपली बसाहत स्थापन केली. ’ बौद्धभिक्षू चमनलाल ह्याने सर्वथ जगाचा तीन वेळा प्रवास करून, या विषयाचे संपूर्ण संशोधन करून ‘ हिंदु-अमेरिका ’ या नावाचा एक ग्रंथ संपादिला आहे. त्यातील प्रस्तावनेत वरील उतारा आहे. ते पुढे असे म्हणतात की, मेक्सिकन सरकारी इतिहासकार, पुराणवस्तु-संशोधनखाते आणि इसज, अमेरिकन व स्पॅनिश इतिहासकारांचे या विषयावरील ग्रंथांचे

आलोडन केल्यानर त्यानी केलेल्या चरील विधानास पुष्टीच मिळते. तडीपार झालेल्या स्पॅनिश गृहस्थाने मेक्सिकोमध्ये प्रवेश केल्यानर आणि तेथील सूर्यवर्गीय राजाला वपटाने ठार करून राजसत्ता काबीज केल्यानर विशप डाय गो-डी लडा ह्याने मयसस्कृतीच्या अनेक मयांची होळी केली आणि त्यानून जे पक्त तीन नशीबवान ग्रथ वाचले ते अद्यापही ड्रेसडेन, पॅरीस व माद्रीद येथील ग्रथ-सग्रहाल्यात अत्यंत काळजीपूर्वक जपून ठेवलेले आहेत प्रस्तुत ग्रथाचा लेखक म्हणतो, 'प्रवास करीत असताना मी जेव्हा प्रथम अमेरिकेच्या किनाऱ्यावर उतरलो तेव्हा हनुमानाचा मुखपटा घातलेला आणि भारतीय पद्धतीचे नृत्यगाणे पाहिले आणि ह्या नृत्यनाट्याद्वारे रामरावणाच्या सैनिकांचे युद्ध चाललेले असल्याचे दृश्य प्रथम अनुभवले.' (हिंदु अमेरिका, पृष्ठ १८९). ह्या मयातील अर्वाचीन चित्रे भारतीयांचीच असल्याचा भास प्रथमतः होईल, इतकी ती भारतीय संस्कृतीशी निगडित आहेत.

दक्षिण अमेरिकेमधील इतिहाससशोधक फिमिच यासवधात म्हणतो, " भारतीय लोक कोटमारन अथवा चीनमधील जहाजाप्रमाणे असणाऱ्या जल वाहतुकीच्या साधनाने पॅसिफिक महासागर ओलाडून टोळ्याटोळ्यांनी इ. स. पाचव्या शतमानाचे प्रथम मार्क्स व हवाई बेटे यामध्ये आले आणि तेथून सुमारे तीस दिवसाचा प्रवास करून पेरु व मेक्सिको देशात येऊन पोहोचले " (हिंदु अमेरिका, पृष्ठ १२)

कर्नल चर्चुड या सशोधकाने भारत व अमेरिका यामधील प्राचीन नौकानयन शास्त्राचा अभ्यास करण्यासाठी वयाची पन्नास वर्षे खर्ची घातल्यावर त्याचे असे मत झाले की, " वाल्मिकीचे असे मत होते की, मयसस्कृतीमधील लोक हे उत्कृष्ट कलाकुसरीची कामे करणारे आणि नौकानयनी होते त्याची जहाजे पूर्वे पश्चिम व दक्षिण-उत्तर सागरामधून सैर सचार करीत होती, " हे वाल्मिकीचे म्हणणे खरे जसेल पाहिजे

सन १४९२ साली कोलंबस ह्याने अमेरिकेमध्ये प्रवेश केल्यानर आणि तेथील परिस्थिति, तेथील वैभव, चालीरीति पाहिल्यानर त्याने पहिला उच्चार केला तो हाच की,

“ I Discovered India ”

तो अमेरिकेचे सशोधन केले जसे म्हणत नाही, इतके तेथील संस्कृतीचे भारतीय संस्कृतीशी असलेले साम्य त्याच्या ध्यानात आले होते, परंतु वर

म्हटल्याप्रमाणे सोळाव्या शतकात एक तडीपार झालेला इसम आपल्या चारो अनुयायासह तेथे गेला आणि त्याने तेथील राजाला पसमून, त्याला ठार मारून, राजसत्ता आपल्या हाती घेतली. तेथील मदिरे छुटली गेली, उध्वस्त झाली ग्रथसपत्तीची अक्षरशः राखरागोळी झाली आणि क्रमाक्रमाने इसाई संस्कृतीचा विजय होऊन प्राचीन मय, इका संस्कृति नष्ट झाल्या. हा सर्व दोष भारतीयांचाच आहे, हे कबूल करावयास लाज वाटत असली, तरी हे न पचणारे कट्ट सत्याचे जहर आहे, हे मात्र निर्विवाद ! धर्ममार्तंडानी त्या सुमारास जी समुद्रवर्दी घातली त्यानेच हा सर्व आत्मनाश झाला. मूळ सबंध तुटल्यामुळे प्रेमाने, धर्माचे आणि त्या धर्माचे रक्षण करण्याचे कर्तव्य भारतीयानी पार पाडले नाही. असो. “अव पछताये क्या होय ? जब चिडिया चुग गयी खेत !”

सुरवातीला म्हटल्याप्रमाणे अनेक सशोधकानी अमेरिकेमध्ये भारतीय पाचव्या शतकात गेले असे प्रतिपादिले आहे, पण तेही तितकेसे सत्य दिसत नाही. कारण मयसंस्कृति आणि इका ही सूर्यवशीय संस्कृति भारतामध्ये त्या काळापूर्वी अनेक शतके होऊन गेलेली आहे. इतिहासकारांच्या मते, रघुवशीय श्रीरामचंद्र आणि श्रीकृष्ण पाडवाचा काळ हा सनपूर्व अडीच हजार वर्षापूर्वीचा आहे. अर्जुनाने पाताळलोक जिंकून मय शिल्पकार आणून मयसभा बांधवून घेतली, असे महाभारत सांगते. ह्या पार्श्वभूमीवरून एक अमेरिकन सशोधक अलेक्झांडर डेलमार काय म्हणतो ते पहा :

(१) त्या देशात आढळून आलेली मातीची धरणे, (२) सर्पाकृति असलेले व एक सहस्र फूट लांबी असलेले एक टेकाड व त्याच्या मुखात १६० X ८० फूट आकाराची अंडाकृति, ही दसमास वर्षे मानीत असलेल्या ब्राह्मणकाळाची निदर्शक, (३) अनेक टेकाडातून बुद्ध व श्रीकृष्ण यांच्या मूर्तींचे असलेले अस्तित्व, (४) ४" X २ ३" व ३" जाड काळ्या रंगाच्या पिटेवर रेखा असलेली आकृति (म्हणजेच शामनकालमापनातील पचांग), (५) ब्राह्मणधर्माची इतरन आढळणारी मुस्पष्ट चिन्हे इत्यादि, तेथे आढळलेल्या अवशेषांवरून तो असा निष्कर्ष काढतो की, महाभारतीय युद्ध सनपूर्व चौदाव्या शतकात झाले आणि त्या सुमारास उत्तर आशियामधील मंगोलियामधून शामनलोक (सूर्य-वशीय) पॅसिफिक महासागरातून अमेरिकेमध्ये गेले असावेत. याच सुमारास मंगोलियन लोकांची पांगापांग झाल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत. कालमापन मात्राप्रमाणे शामनकालानंतर दसमास वर्षांचा ब्राह्मणकाल येतो. त्यानंतर चारा महिन्यांचा म्हणून अथवा चौदाकाळ येतो. चौदाकाळ हा सुद्धा विस्तार सहस्रव्या शतकापूर्वी उदयास आला.

(ज्ञानकोश, वेतसर, १/१५६)

वरील उतान्याचा नीट विचार केला म्हणजे संशोधक किमिच ह्याचे म्हणणेही टिकत नाही. कर्नल चर्चबुड आपल्या संशोधनात वानिमकी ऋषींचा उल्लेख करतो आणि वानिमकी ऋषि तर प्रभुरामचंद्र याच्या समकालीन आहेत. वरील सर्व संशोधनांचा कसाही अर्थ लावला तरी एवढी एक गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते की, भारतीयांनी प्रथम अमेरिकेमध्ये जाऊन वसाहती केल्या आहेत. अर्थातच त्यांनी आपल्या देवताही जाताना आपल्याबरोबर नेल्या असल्या पाहिजेत. म्हणूनच गणपतीसारख्या देवतांच्या मूर्ति तेथे आढळून येतात.

मेक्सिकोमधील देवता व मंदिरे यांचे वर्णन मी ज्या ग्रंथांच्या आधारे करणार आहे, तो ग्रंथ श्री. लेविस स्पेन्स^१ या ग्रंथात लिहिलेला आहे. तोही वरीलप्रमाणेच संशोधनविषयक ऊहापोह न करता फक्त इतकेच नमूद करतो की, 'मेक्सिको हे राजधानीचे शहर, अॅस्टिक व मय या वंशांनी सन ७८० च्या सुमारास वसविले आणि त्यांची मूळ संस्कृति अशियन होती. पेरु या पश्चिम किनाऱ्यावरील देशात इंका ही सूर्यवंशीय संस्कृति होती. पोपलवूह (Popalvuh) हा मय वंशीयांची पौराणिक माहिती देणारा पुराणग्रंथ सन ७०० च्या सुमारास तयार झाला. त्यामध्ये त्यापूर्वीची सर्व माहिती एकत्रित करण्यात आली आहे.' या ग्रंथातील विधानानेही चमनलाल यांच्या भारतीयांनी प्रथम तेथे जाऊन वसाहती स्थापल्या, या मतास पुष्टीच मिळते. असो.

या भूप्रदेशात प्रामुख्याने तीन संस्कृति नांदत होत्या. एक मयसंस्कृति, दुसरी नहुआवंशाची अॅस्टिकसंस्कृति आणि पेरुदेशातील सूर्यवंशीय इंकासंस्कृति. क्रमाक्रमाने आपण या सर्वांचा त्रोटकपणे विचार करू. अॅस्टिकसंस्कृति ही प्रामुख्याने मेक्सिकोमध्ये चालू होती. ही संस्कृति भारतामधील नागवंशीय संस्कृति होती. जन्मेजयाच्या सर्प यज्ञाच्या वेळी 'अस्तिक ऋषीने' तो वंश वाचविला आणि त्याच्या या कृत्याच्या स्मरणार्थ त्या संस्कृतीने 'अॅस्टिक' हे नाव धारण करून या प्रांती स्थापन केलेल्या होत्या. अस्तिक या शब्दाचा पुढे अस्तेक व अॅझटेक असा अपभ्रंश झालेला आहे. (हिंदु अमेरिका, पृष्ठ १९९).

वर आपण म्हटलेच आहे की, ही संस्कृति कृत, त्रेता, द्वापार व कलियुग मानणारी आहे. मेक्सिको या ग्रंथकर्त्याने यासंबंधी मेक्सिकन आणि भारतीय संस्कृतींची तुलना केली असून ती एकच कशी आहे हे पुराव्यानिशी सिद्ध केलेले आहे. भारतीय लोक चार युगांचे प्रतीक म्हणून पादरा, लाल, पिवळा व काळा रंग मानतात. दोघांची कालगणनेची पद्धत सारखीच आहे. ब्रह्मदेवाचा

एक दिवस म्हणजे भूतलावरील मानवाची ४३,२०,००० वर्षे हे कोष्टक देखील दोषाना सारखेच मान्य आहे. इतकेच नव्हे तर या ग्रथकर्त्याने एक कोष्टक तयार केलेले आहे. त्याचप्रमाणे इतर संस्कृतीही चार युगाची कल्पना मानित होत्या, असे ठाम मत आहे. प्रत्येक संस्कृति क्रमाक्रमाने प्रत्येक युगासाठी एक एक प्रतीकात्मक रंग मानित असे.

संस्कृति	कृतयुग	त्रेतायुग	द्वापारयुग	कलियुग
ग्रीक	पिवळा	पादरा	लाल	काळा
भारतीय (१)	पादरा	लाल	पिवळा	काळा
भारतीय (२)	पादरा	पिवळा	लाल	काळा
केल्टिक	पादरा	लाल	पिवळा	काळा
मेक्सिकन	पादरा	पिवळा	लाल	काळा

उपरिनिर्दिष्ट ग्रथकार असा सारांश काढतात—

“ The important fact remains that the Greek, Celtic, Indian and Mexican religious doctrines are essentially the same and have evidently been derived from a common source ”

(Clamanah, Hindu America, Pages 42-43)

सृष्टिउत्पत्तिसंबंधीची या संस्कृतीची कल्पना अशी की, प्रारंभी सर्वत्र आधारच आधार होता आणि सागराचे पाणी भूतलावरील चिखल झाकून टाकित होते. नंतर काही काळाने चिखल हळुहळू वर येऊन त्यामुळे भूभाग तयार झाला या वेळी दोन देवता—एक पुरुष आणि एक स्त्री—भूतलावर अवतरल्या. ओमेटिओट्ल (Ometeotl) व पत्नी यानी जीवसृष्टि आणि मानवसृष्टि उत्पन्न केल्या. त्याची अशीही समजूत होती की, प्रथम सृष्टिकर्त्याने पृथ्वी तारे पर्वत उत्पन्न केले आणि नंतर मानवाची जोडी तयार केली. परंतु तो भूभाग पाणसूर्याने नाहीसा केला. पुन्हा दुसरी सृष्टि निर्माण झाली, ती वायुसूर्याने नाहीशी केली. पण त्यानंतर पुन्हा जी सृष्टि निर्माण झाली, त्या वेळी त्यातील अधःकाररूपी राश्ट्राचा मानवानी नाश केला आणि मगच ती स्थिर, चिरस्थायी राहिली. यहूदी संस्कृतीमध्ये जलप्रलयाच्या ज्या पौराणिक कथा उपलब्ध आहेत, त्याचप्रमाणे याही आहेत. भारतामध्ये चार युगांच्या अती जलप्रलय होऊन नवीन सृष्टि उत्पन्न होते असेच वर्णन आढळते. या संस्कृतीच्या मते मानवनिर्मिती, मेक्सिको प्रदेशाच्या उत्तरेकडील सात गुहामध्ये प्रथम झाली. नंतर तिचा फैलाव दक्षिणेकडे झाला. ऐतिहासिक दृष्ट्या हेही तरेच आहे. कारण या संस्कृतीमधील मूळ पुरुष जहांगानून प्रथम उत्तर किनाऱ्यावर उतरले आणि नंतर क्रमाक्रमाने पाली

दक्षिणेकडे व पेरू देशात सरकले. याच ऐतिहासिक सत्य वधेवर त्याच्या मानव उत्पत्तीच्या पुराणकथा आणि लोकरागिते आधारलेली आहेत.

(स्पेन्स, मेक्सिकन पुराणकथा, पृ. १२३)

मेक्सिकोमधील वसाहत

' Fossils of the so-called Tepaxpan man discovered in 1949 on the edge of an old lake bed, on the high Mexican plateau and some corn doles that develop from a small wild variety, suggest that there were human beings in America 6000 or more years before Christ '

साराश, सहा हजार वर्षांपूर्वीपासून तेथे मानववस्ती होती. हत्तींची शिकार करून उपजीविका करित. याच्यामध्ये पुढे सुधारणा होत जाऊन, ख्रिस्तपूर्व १५०० वर्षे मेक्सिकोच्या अग्नेय भागात ते राहू लागले. सुमारे सनपूर्व ८०० वर्षांपूर्वी ते खाली मेक्सिकोच्या दरीमध्ये आले व काही खाली पेरू देशापर्यंत पोहोचले. मयसंस्कृतीचे हे लोक पुढे झपाट्याने कार्यप्रवण होऊन, जीवननमात वाढ करू शकले. साधारण दहाव्या शतकापर्यंत याची चलती होती.

या संस्कृतीनंतर नहुया (Nahu) संस्कृतीवाढ येथे होऊन सनपूर्व दुसऱ्या शतकात त्याच्यासंबंधी इतिहास उपलब्ध आहे. मयसंस्कृतीमध्ये अनेक पोटशाखा होत्या. ओलमेक, तोतोनेक, झॅपोटेकस, हुवास्टेकस, ओटोमिज, तरस्कन, कोरा, हुईचोल इ० नावे सागता येतील. यानंतर टोलेकस (Toltees) वंश प्रगतीपथावर आला आणि काही काल त्याची चलती होती. शेवटी सन १४ व्या शतकात अस्तिकवशीय उत्तरेकडून खाली मेक्सिको भागात येऊन त्यांनी आपले वर्चस्व स्थापन केले आणि त्याचा संपूर्ण नाश स्पॅनिश लुटारुनी सन १६९७ साली मयराजा ठार मारून केला.

अनेक इतिहासकारांचे मत असे की, आशियामधून धाडशी प्रवासी प्रथम अमेरिकेत येऊन, नमाक्रमाने खाली मेक्सिकोकडे सरकले. भारतीय संशोधक चमनलाल तर निश्चयपूर्वक सागतात की, जावा सुमात्रा पॅलेनेशिया मार्गे सूर्यवशीय लोक अमेरिकेत गेले आणि त्यांनी राज्यविस्तार केला.

वसाहती करणाराची ही त्रोटक माहिती देण्याचे कारण इतकेच की, तेथे मानववस्ती वेव्हापासून झाली, कोणती गेली हे समजावे. कारण देवतांचा इतिहास पाहताना निरनिराळ्या संस्कृतींच्या निरनिराळ्या देवता व त्याची नावे दिसून येतात. बरकाईने अभ्यास करणाराला त्याचे सजोळ संशोधन करून वर्गवारी

करावी लागेल. या लेखकाने मात्र इतके विश्लेषण केलेले नसल्याने काही देवतांचा इतिहास इकडे तिकडे होण्याचा संभव आहे.

अटलांटिक महासगरांतील बुडालेला खंडप्रदेश

एडगर केसी नावाचे संशोधकाने अटलांटिक महासगरासंबंधी एक ग्रंथ नुकताच प्रसिद्ध केलेला आहे व तो फार उद्बोधक आहे. त्याच्या पिताजींनी आत्मज्ञानाच्या सामर्थ्याने आठ सहस्र स्त्री-पुरुषांचे विचारलेखन अगर मनो-लेखन करून ठेवलेले होते आणि ती सर्व माणसे त्या बुडालेल्या खंडभागाशी संलग्न होती. या सागराच्या तळाचे भूभागाचे वारीकसारीक नकाशे, नॅशनल जॉग्रफिकल सोसायटीने तयार केले असून ते पाहवायास मिळतात. मानवाच्या अस्तित्वाविषयी लिहावयाचे म्हटले, तर काही वर्षांपूर्वी जेवढी प्राचीनता सांगण्यात येत असे त्यापेक्षा अनेक पटीने कार्बन-१४ या साधनाने सांगता येते. उदाहरण द्यावयाचे तर ली-के या दांपत्याला अफिकेत सापडलेले मानवाचे सागाडे सतरा लक्ष वर्षांपूर्वीचे ठरविलेले होते. पण कार्बनच्या नवीन सोयीमुळे १॥ ते २ कोटी वर्षांपर्यंत त्याचा काळ मागे नेण्यात आला आहे. तेव्हा वरील संशोधनाचा आणि मनोलेखनाचा साराश इतकाच की, त्या बुडालेल्या खंडावर अनेक हजार वर्षांपूर्वीपासून सारंगे आघात होत होते, पूर्वसूचना निर्गम देत होता, तेथील मानवी वस्ती क्रमशः सन्नद्ध होऊन अमेरिका-युरोपकडे पसरत होती व सुमारे दहा सहस्र वर्षांपूर्वी शेवटच्या निस्सर्गाच्या जोरदार आघाताने उरलासुरला भाग सागराच्या तळाशी गडप झाला. हे खंड बुडण्याचा लेखकाने जो सारांश काढला, तो या आधुनिक वैज्ञानिक जगात बहुमोलचा आहे. तो सारांश असा :—

(१) त्या खंडावर फार प्रगत अशी भौतिक व यानिक संस्कृति होती व तुलनेच्या मानाने ती साप्रतच्या अमेरिकेइतकी होती.

(२) या दोन्ही प्रगतीचा अतिरेक होऊन तेथील जनता केवळ भोगनारी बनली. लढाया, युद्धे, शस्त्रनिर्मिती यांनी वेचनी झाली व स्वार्थी झाली.

(३) वरील कारणांमुळे, देवधर्म बुडाला, सद्गुणाचा लोप झाला, माणुसकी विसरले, आत्मनिष्ठ बनले आणि नवनव्या शस्त्रानी खंडनाशाला कारणीभूत झाले. (डॉ. पी. एन्. जोशी, केसरी २९-९-६८)

वरील विवरणावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते की अमेरिका-मेक्सिकोमधील मानवसाहत ही दहा हजार वर्षांपूर्वीची तरी निश्चित आहे व ती प्रगतमय अस्तिक-संस्कृतीप्रमाणे आहे.

हिंदु अमेरिका-भिक्षू चमनलाल (प्रकारक, भारतीय विद्याभवन) यातील भारतीय संस्कृतीचे अमेरिकन, मेक्सिको पेरू देशातील संस्कृतीवरील प्रमुख ठसे—

१. गणेशाचे पूजन तेथे होत असे.
२. इंद्र, यम, शंकर, विष्णु, वृत्र, कूर्म, वराह, वामन यांचे पूजन होते.
३. यज्ञकर्मातील अग्नि अरणीमथनाने उत्पन्न केला जात असे.
४. ब्रह्मा-विष्णु महेश या त्रिमूर्ति होत्या.
५. दसरा राण, राम-सीता विवाहाने साजरा करीत.
६. कुझको (कुश-को) येथे कोरीकाचन सुवर्णमंदिर होते.
७. सूर्यमंदिर हे प्रमुख उत्तम शिल्पाचे मंदिर होते.

८. ब्राह्मणवशाची राजसत्ता होती. सूर्याचा राजशिक्षा होता राजदंड सुवर्ण रत्नांकित असून, सूर्याच्या जिभेवर रत्ने बसविलेली होती.

९. कोर्टदरवार व न्यायासनात, राजसिंहासनाच्या समोर प्रथम ओळीत ३० निरनिराळ्या राज्यभागाचे न्यायाधीश बसत, दुसऱ्या ओळीत दुय्यम न्यायाधीश बसत, तिसऱ्या ओळीत पिर्यादी, वादी, आरोपी व साक्षीदार बसत. सर्वांच्या रक्षणासाठी मालदार चोपदारही असत. आरोपीचे छात्राचित्र लावलेले असे.

१०. अयोग्य स्त्रीसभोग, सून, पुरुषाने स्त्रीवेष व स्त्रीने पुरुषवेष धारण करणे, दारूच्या नशेत वावरणे, वडिलार्जित संपत्ती उधळणे, राजाचे विरुद्ध कोणतीही कारवाई करणे, खोटा इतिहास लिहिणे इ० इ० साठी फाशीची शिक्षा देत असत. तसेच कुमारिकेला अथवा विवाहित स्त्रीला पळवून बळजबरी सभोग करणे, वडिलाचे पालकत्वाखाली असलेली मुलगी अथवा विवाहिता यांच्यावर हल्ला करणे, घरफोडी करणे, यानाही फाशीची शिक्षा मिळत असे. असेही न्यायाचे उदाहरण आहे की, मायावन राजाच्या बधूने एका कुमारिकेवर बळजबरी केली असता, त्याला फासावर चढविण्यात आले.

११. राजवशातील कोणी मरण पावल्यावर, माडलिमाना वृत्त पोचवीत व सर्व एकत्र आल्यावर चार अगर पाच दिवसांनी दफन करीत. प्रेतावर १५-२० सुंदर नक्षीदार अगररले चढवून त्यावर अनेक सुवर्ण व रत्नजडित हार घातून सजवीत. मृताच्या छातीवर भारी किंमतीचे रत्न ठेवीत. मस्तकावरील दोन्ही बाजूचे केस कापून, लहानपणी चौलसस्काराचे वेळी कापलेल्या झुलपाबरोबर एका कोरीव लाकडी पेट्टीत बंद करून, ती प्रेताजवळ ठेवीत. यानंतर राजमुग्गार एक मुसण्टा चढवून, त्याच्या सेवकाचा-जो दैनंदिन व्यवहारात त्याची सेवा करीत

असे-वध करीत ते मानीत की, पुढील जन्मात हा सेवक त्याजबरोबर राहून, राजाला सौख्य देईल. त्या शहरातील प्रमुख देवताचे कपडे त्याचे प्रेतावर घातले जात. प्रेतयाना धीर गभीर धातावरणात चालत असताना देशोदेशींचे राजे, नातेवाईक, मित्र परिवार आणि गतधवा राण्या बरोबर चालत, रडारड चालत असली तरी धर्मगुरु वेदमंत्रांचे पठण करीत असे. मदिराजवळ प्रेत आल्यावर तेथील धर्मप्रमुख प्रेताला सामोरे जाऊन, प्रेतावर सुगंधीत द्रव्य शिंपडून पायऱ्यांवर ठेवीत मनोक्त अग्नि दिल्यावर वस्त्रे जळू लागत, सुवर्ण वितळू लागे, अशा वेळी राजस्त्रिया सती जात व काही गुलामही जाळले जात. कारण दुसऱ्या जगात हा वर्ग मृताची सेवा करण्यास उपयुक्त होईल, अशी त्याची भावना होती, श्रद्धा होती

दुसऱ्या दिवशी दहनाच्या ठिकाणची काही रक्षा, न जळलेली हाडे, एकत्र करून, वेसाची झुलपे असलेल्या पेटित ठेवून, त्यावर राजाचा लाकडी पुतळा उभारण्यात येई चार दिवसपर्यंत या पुतळ्यासमोर सकाळ सध्याकाळ निरनिराळ्या वस्तू ठेवण्यात येत. कारण ते असे मानीत की, मृताचा आत्मा चार दिवस तेथे राहून, या वस्तूचा उपभोग घेतो आणि नंतरच स्वर्गाला जातो. (भारतामध्येही हा चौथा समारंभ काही जातीत साजरा करतात.) वार्षिक श्राद्धदिनही पाळला जात असे

१२. राज्यारोहण समारंभ— मॅक्सिमो येथील शेवटचा राजा मोर्टझुमा याच्या राज्यारोहण समारंभाचे वर्णन लिहिलेले आढळते मदिराच्या पायऱ्यांवर धर्मप्रमुख उभा राहून, नवीन निवडलेल्या राजाला सांगे—‘ सर्वांनी आपणाला राजा म्हणून निवडलेले आहे, आपण पूर्वी सैन्यप्रमुख म्हणून कामगिरी केली असून, राजमंडळाच्या कामकाजाची माहिती करून घेतलेली आहे इ० उपदेश देई. ’ राजदरबारात नवीन राजाचे आगमन होताच, मानकरी उठून स्वागत करीत आणि सिंहासनावर तो आरूढ होई. राजा शपथ घेत असे—‘ निर्गुण निराकार देवताच्या साक्षीने मी शपथ घेतो की, माझे पूर्वजाचे रीतिरिवाज व धर्म यांचे मी पालन करीन, देशाचे प्राणपणाने रक्षण करीन, प्रजाजनांचे पालन दयेने करीत. ’

१३. भारतीयप्रमाणे चार युगाची कल्पना येथे होती आणि ती एका धर्मचक्रावर साकार केलेली होती. ते चक्र साप्रत उपलब्ध आहे (पृ. ६०).

१४. येथे वर्णाश्रमसंस्था होती. प्रत्येक वर्णाची कर्तव्ये ठरवून दिलेली होती आणि त्याप्रमाणे आचरण करणे त्यांना भाग पाडले जाई. पिढीजाद घडे मुलांना शिकविले जात आणि तेही हौशीने करीत (पृ. ६६)

१५. मुले व मुली ५ वर्षांची झाल्यार, सरकार त्यांचा ताना घेऊन

त्याच्या बुद्धीच्या वसोटीप्रमाणे त्यांना शिक्षण देत असे. तो भार आई-बापावर नव्हता (पृ. १६६).

१६. नृत्याचे प्रकार भारतातील कुलदरीतील संस्कृतीप्रमाणे होते. ते दक्षिणेतील द्रविडाप्रमाणे काही ठिकाणी आढळतात (पृ. ८२).

१७. पुनप्राप्तीसाठी स्त्रिया देवपूजा व आराधना करीत (पृ. ८२).

१८. आकडे लेखनपद्धती पूर्वीच्या भारतीय पद्धतीप्रमाणे म्हणजे रेखा व शून्येमिश्रित होती. जसे महाराष्ट्रात, ॥≡ हे चिन्ह पधरा आप्यासाठी वापरीत. तेथे ॥ हे चिन्ह अठरा सख्यासाठी वापरीत. याचा अर्थ भारतात (१) रेखा चार सख्या दर्शविते तर तिकडे पाच सख्या दर्शवीत असे (पृ. ८२).

१९. प्राचीन भारतीय गुरुकुलसंस्था तिकडे होती. गुरुकुलात अनेक वर्षांचा अभ्यासक्रम निरनिराळ्या प्रेणीत विभागलेला असून, प्रत्येक विद्यार्थ्यांवर कडक नजर राखली जात असे (पृ. ९६).

२०. मुलाचा जन्म झाल्यावर दाई त्याच्या कानांत उपदेश देत असे— ' बाळा, तू येथे जन्म घेतलास, ते जग दुःखी आहे, उदास आहे, भरपूर श्रमी आणि दुर्दैवी आहे. येथे दुःखाश्रूनी दरी भरलेली असून, तू मोठा झाल्यावर, भरपूर श्रमाने आणि अनेक दुःखदायक घटनानी आपले अन्न तुला मिळवावे लागेल. ' या उपदेशानंतर मूल मातेच्या स्वाधीन केले जाई. ज्या दिवशी जन्म झाला, तो दिवस अथवा एखादी उत्तम घटना, याच्यावरून मुलाचे नाव ठेवले जात असे (भारतातही ही रूढि आढळते) (पृ. १०१).

२१. मुली सरकारने तांच्यात घेतल्यावर, त्यापैकी काही देवस्थानाकडे देवाच्या सेवेला दिल्या जात आणि तेथील कामाबरोबर शिक्षणही दिले जाई. त्यांच्यावर कडक निर्बंध असत. विवाहयोग्य वय झाल्यावर त्यांना विवाह करण्यास परवानगी दिली जाई (पृ. १०३).

२२. भोजन करण्यापूर्वी अग्नीला अन्नदान करण्यात येई (पृ. १०४). (भारतात यालाच वैश्वदेव म्हणतात.)

२३. वर्णश्रमधर्माप्रमाणे धदा करून कुभार, बुरुट इ०, वस्तू तयार करून, पाठीवर वाहून, बाजारात जाणून विक्रीत. किंमत ठरविताना घासाघीस करीत असत, तिप्पट चौपट किंमत पहिल्याने सांगत (पृ. १२१).

२४. यान चुना खाणे, कोमेन खाणे आणि त्याच्या धुदीत अनेक मेल चालणे हा नित्याचा व्यवहार चालत असे (पृ. १२२).

२५. खेड्यापाड्यातील रहाणी अत्यंत साधी, झोपडीत कपडशाही नाहीत, मोरी नाही, धुराडी नाहीत, पाण्याचा योग्य पुरवठा नाही, वारवार कपडे बदलणेही नाही. तात्पर्य, अतिशय कमी गरजात रहाणी ठेवीत (पृ. १२३).

२६. भोजनात मक्याची हाताने वळलेली भाकरी, माजी, डाळी, पालेभाज्या, मिरी साधारणतः हा शाकाहारच असे (पृ. १२५).

२७. देवादिकाना फुलाचे हार घालणे, पाहुण्याचे स्वागत फुलानी करणे, स्त्रियानी वेणीत फुले माळणे, याप्रमाणे वापर होत असे (पृ. १२८).

२८. दैनंदिन औषधोपचार, आयुर्वेदप्रमाणेच. औषध देणाराला ते 'गुण्या' नामाने संबोधित. गात्रात पंचायतराज्य असे (पृ. १३१).

२९. भारतात चरकपूजा, अथवा बगड नवस घेतात, त्याप्रमाणे येथेही पूजन घडे आणि भक्त टागून घेऊन, उच्च काठीवर फिरविले जात (पृ. १५).

३०. नागपूजन, अहि-वृत्रपूजन या ठिकाणी होते (पृ. १८).

३१. भारतीय सौंगट्याचा खेळ तेथे खेळला जात असे (पृ. २८).

३२. संख्याशास्त्र आणि शून्याचा भारतीय उपयोग तेथे होत असे (पृ. ३२).

३३. चंद्र-सूर्य ग्रहणाच्या वेळी त्याची अशी समजूत होती की, त्या वेळी हे देव संमटात असल्याने ढोल-वाजनी वाजवून जल्लोस केल्याने त्याचे शत्रू पळून जाऊन चंद्र-सूर्याची सुटका त्वरित होईल (पृ. ५९).

३४. तेथील मदिरे पिरॅमिडच्या आकाराची असत. पण ती इजिप्तसंस्कृति नसून, भारतीय आहे. उच्च टेकाडावर सपाट जागा बनवून तेथे देवाची स्थापना करित. इजिप्तमधील पिरॅमिड हीच भारतीय शिल्पाची नकल असारी (पृ. ५९).

३५. व्यापारी, सोनार, धार्मिक प्रवचनकार व साहित्यिक संदेश देणारी माणसे प्रथम तिकडे गेली आणि त्यांनी वसाहती केल्या (पृ. ६०).

३६. वटवाघळाने दारावर परत फडफडावणे म्हणजे घरघन्याला धोका; कोल्हा-सर्प मार्गात आडवे जाणे—अशुभचिन्ह; अन्नाची नासधूस, पानात जिन्नस टाकणे म्हणजे अर्घ्यण पडेल, इ० त्याच्या समजूती होत्या (पृ. १२८).

३७. योगसाधन करणे, ध्यानधारणा करणे, एकत्र कुटुंबात राहणे, चेटुक करणे, गावात चेटमिणी असणे, हेही प्रकार होते (पृ. १३०).

३८. पौराणिक कथामध्ये शत्रुतला-विश्वामित्र कथा, इद्राच्या पराक्रमाच्या कथा, नागाच्या-गरुडाच्या कथा सारख्याच आढळतात (२०४).

३९. अस्तिक ऋषि अगर अस्तिक (देवधर्म मानणारा) यावरून तेथील सस्कृतीला अॅस्टिक नाव आले असते. (Astee-Aztee-Astik) (पृ. २०५)

४०. सोमयागासारखे याग करणे, मदिरातील यज्ञकुंडे सतत प्रज्वलित ठेवणे, यज्ञप्रमाणे हवन करणे. ही कर्मे होत असत (पृ. २३६).

४१. महाभयकर शिक्षा असत. ईश्वरनिंदा महाभयकर गुन्हा समजून त्यासाठी देहदंडाची शिक्षा होई. त्यातून इका सस्कृतीचा धर्मगुरूही सुटत नसे. सूर्यमदिरातीक सेवेन्यानी तेथील नियमाचे उल्लंघन केल्यास, जिवतपणी पुरले जाऊन ज्या गावचा हा गुन्हेगार असेल, तो गावच उध्वस्त केला जात असे. सून आणि परस्त्रीसभोग याला देहात शासन, चोरी विश्वासघात याला डाग देणे, सोटे बोलणारे व कड्या पिकविणारे याना पहिल्या गुन्ह्यासाठी पटके, दुसरा गुन्हा, गदेच्या मार आणि तिसऱ्या वेळी त्याच्या जिब्या लाफडी ठोकल्यावर गिळे मारून जाम करून टाकीत. काही कुल्लक गुन्ह्यासाठी गुन्हेगाराना अमुक दिवसपर्यंत तो जेथे जेथे जाईल, तेथे डोक्यावर अमुक वजनाचा दगड घेऊनच हिंडायचाच ही शिक्षा असे (पृ. ६८)

४२. मेक्सिकोमधील मयसस्कृतिराज्य सन ५८०-६३० पर्यंत बुडाले. फादर लडा लिहितो की, या सस्कृतीमध्ये शहर वस्ती मुख्य मदिराचे भोवती होत असे. जमीन नागरणे व शेतकापणीचे आधी धरतीमातेचे पूजन केले जाई. (२१४) धरतीमातेच्या नावाने शपथ घेतली जाई आणि शपथ घेतल्यावर मृत्तिका प्रत्यक्ष मुखात घालीत. (पृ. १३७)

४३. मय देवता — Ixchel = इक्सचेल = मुले देणारी देवता.

Kimichua = किनिचाहुवा = सूर्य देवता.

Kimich Kakmo = किनिच करमो = अग्निदेवता.

Kukulean Gucumatz = कुकुलीन गुकुमाझ = सर्पदेवता.

Itzama = इझमा = सर्व देवतांचा बाप इद्र.

पर्जन्यदेवता. (पृ. २२३)

भारतातील मायादेवी तिक्डे गेल्यावर, तिचेच नावे मयसस्कृति सुरू झाली.

Tlogue = त्रिलोकनाथ, त्रिमूर्ति, त्रिणूचे कूर्मरूप (ग्नेमाळा), हनुमान (कोपन), यमाची मदिरे होती असे माइल्स पॉडेक्सर (Miles Pondexter) अमेरिकन वकील सांगतो,

४४ मनको, चक्री, जौका आणि निसू टोपा या चार अयर लोकानी अमेरिकेमध्ये पेह शहरी इका राज्याची स्थापना केली (पृ १२०)

४५ त्रिचलिगा पूजन—श्रीमती नटल लिहितात की, सल्कोमहुआ याना असे लिहून ठेवले आहे की, पेह देशातील इकाराज्याची स्थापना मनको टोपा यानी केली याने सुवर्णकाराकडून अडाकृति लववर्तुळ अशी सुवर्णाचा आकृति तयार करवून, ती सृष्टिउत्पन्नकर्त्यांची म्हणून बसविली या राजाचा नातू मत्या (Matya) याने या मदिराचा जीर्णोद्धार केला, सुवर्णमूतासभोवार अनेक रत्ने बसविली आणि सर्व प्रजेला पहिला मान या देवाला देण्याची आज्ञा केली मूर्तीच्या उजवे बाजूला सूर्य व शुक यांच्या मूर्ति बसविल्या, तर डावीकडे चंद्र व गुरु यांच्या मूर्ति बसविल्या लिंगाच्या वरच्या बाजूला स्वस्तिकाकृति पाच तारे बसविले, तर लिंगाच्या समोरील भागावर चार ताराकृति बसविल्या या सर्व मूर्तींना एकत्रित नाव दिले वीरकोचा पाचा-याचासिक (Viracochay Pachayachichic) सर्व जगाला ज्ञानदान करणारा देव (पृ ६८)

४६ सूर्य मदिरे—इकासंस्कृतीचे उत्तम शिल्प असलेले सूर्यमदिरे कुझको शहरी होते, साप्रत येथे चर्च बनविले आहे शिल्पशास्त्रदृष्ट्या सर्व जगातील ही उत्कृष्ट कलाकृति गणली जाते सर्व शिल्प उत्तम घडीव निर निराळ्या आकाराच्या पाषाणाचे असून, साध्याचा मिलाफ एकजीवपणा दर्शवितो आधुनिक काळातील कलावंत स्थापत्यविशारदाला, सर्व साधनसामुग्री अनुकूल असूनही, वरीलप्रमाणे कलाकृति निर्माण करता यावयाची नाही

मदिराच्या भिंती आतून व बाहेरून सुवर्णाच्या पत्र्यांनी मढविलेल्या होत्या बगीच्यातील झाडे, फुले, वेळी सर्व सुवर्णाच्या बनविलेल्या होत्या या वृक्षवेळींच्या लाद्या पानावर अनेक ठिकाणी रत्नजडित पक्षी, प्राणी बसविलेले असून, पाण्याचे कारजे आणि बागकामाची हत्यारे ही सुद्धा सुवर्णाची होती या बगीच्यात पाणी जाण्याचे नळ रुपाचे होते पण या बाहेरच्या बागेपेक्षा, मदिराच्या आतील भागाची शोभा त्रिलोभनीय व आकर्षक होती आतील समोरील भिंतीवर (जेथे आता इसाई यज्ञकुंड आहे) सूर्य देवाची रत्नजडित दैदिप्यमान भव्य आकृति होती त्यातून बाहेर पटणारा प्रकाश जणू अग्नीच्या ठिणग्या बाहेर उन्त आहेत, त्याप्रमाणे भाषिकाच्या नेत्रावर आदळत असून, त्यामुळे काही वेळा त्यांचे नेत्र झाडून जात या सूर्यभिंतीच्या समोरच्या बाजूला चंद्राची रुपाची

मूर्ति होती. तसेच या सूर्य-चंद्र मूर्तींच्या आजूबाजूला अनेक तारे बसविलेले असून इंद्रधनुष्याची कमानही रंगविलेली होती.

या सूर्यमूर्तींच्या खाली इका राजाच्या प्रतिमा ठेविलेल्या असत. त्या प्रतिमा उत्तम सुवर्णलंकारानी सजविलेल्या, मस्तकावर राजमुकुट मुवर्णांचे झळमट असलेल्या व हाती सुशोभित राजदंड धेतलेल्या असत. दुसऱ्या बाजूला चंद्रदेवतांच्या खाली त्यांच्या राण्यांच्या प्रतिमा नटवून सजवून ठेविलेल्या असत. या सर्व प्रतिमा मुवर्णांच्या असत. पुराणानुरीच्या काही देवतांचेही मुखवटे येथे पाहाण्यास मिळत. पूजा समारंभासाठी लागणारी सर्व उपकरणे मुवर्णांची असून या सर्व वस्तु ठेवण्यासाठी मजबूत जामदारगाना होता.

स्पॅनिश लुटारू पिझारो व त्याचे सैनिक जेव्हा या मंदिराचे आवारात शिरले तेव्हा प्रथमतः त्याचे डोळे दिपून गेले. डोळ्यांनी पाहात असतानाही त्यांचा समोरील वस्तूवर विश्वास बसना. कारण उघटच आहे. इतके सुवर्ण, उत्तम कलाकृति पूर्वी त्यांचे पूर्वजानीही पाहिली नव्हती. पण त्याची आवड, याना नव्हती. कदर नव्हती; त्यांना पाहिजे होते सुवर्ण. म्हणून त्यांनी काय केले याचे इतिहासकारांनी लिहून ठेवलेले मूळ वर्णन आधी वाचा—

Ruthlessly the precious symbols were torn from their places, the regal mummies were thrown down, hacked to pieces and their regalia and ornaments torn off. Holy vessels were battered and smashed. Magnificent rugs and textiles, such as the world had never seen before, were cut and hacked to pieces with swords and daggers, and were used as wrappings in which to bundle up the golden loot. Fighting among themselves, each striving to gain the lion's share of treasure, the mail-clad soldiers trampled jewels and images, battered and hammered gold utensils into shapeless forms, more easily carried, and stripped the temple and its marvellous garden of every vestige of precious metal and precious stones.

Heedless of the beauty, the art, the incalculable value of their loot, the contents of the temple, the golden plates which had covered its walls, the amazingly wrought trees, birds and other

objects in the gardens were cast into the melting pot and transformed into bullion. Of that vast treasure all that remains today are a few battered plates of gold that once covered the outer walls (p 168)

वरील उतान्याचा साराश हाच की, स्पॅनिश लुटारू सैनिकांनी या सूर्य-मंदिरातील मूर्ति फोडल्या, तोडल्या, मोडल्या, सुवर्णाची भाडी बडुकीच्या दस्त्यांनी चेंचून चेंचून काढली, मूर्तीच्या अगावरील मौल्यवान वपडे फाडून, तोडून, त्याचा उपयोग सुवर्णाची लूट बांधण्यासाठी केला, बगीच्यातील सुवर्णाचे सुंदर पशु-पक्षी, वेली ओढूनतोडून भट्टीत टाकून वितळविल्या, सुवर्णाच्या पय्यांनी मढविलेल्या भिंती, स्त्रीच्या अगावरील वस्त्रे ओढून घ्यावीत त्याप्रमाणे पत्रे जोडून उघडयानागड्या केल्या, अमानुषपणाचा कळस केला. आज तेथे चर्च उभारले असून, पूर्वीच्या मंदिराचा लवलेशही शिल्लक ठेवलेला नाही. चुकूनमाकून जे काही सुवर्णाचे पत्रे भिंतीवर शिल्लक राहिले, तेच सग्रहालयात दासविण्यात येतात. देवताचा ऊर्जितकाळ संपला असल्याने, त्याचेही वैभव नष्ट झाले. देवता नामशेष झाल्या. (भारतामध्ये इतर संस्कृतीयांनी जे केले, तेच येथेही अमेरिकेत भारतीय संस्कृतिनाशाला कारणीभूत झाले, हा दैवदुर्विलास उठावदार दिसतो खरा. पण इतके होऊनसुद्धा धार्मिक ग्लानीतून भारतीय नेते अद्याप जगो होत नाहीत हे आश्चर्य नव्हे काय ? वरील प्रकारचे पूर्ववैभव भारतीयाना प्राप्त होण्यासाठी, भारतीय जनतेने भारतीय राजकीय धुरधराच्या मार्गदर्शनाची आणि कृतीची अपेक्षा केली, तर ते गैरवाजवी ठरेल काय ?)

ऑस्ट्रिक पंथियांचे शिवमंदिर

मेक्सिको देशात तेनोचिलन (Tenochtitlan) हे राजधानीच्या शहरी प्रगव्यात शिवमंदिर होते. येथील मंदिरे ही पिरॅमिडप्रमाणे दिसणाऱ्या उच्च द्विगान्यावर बांधलेली असत. हीच प्रथा भारतात व ग्रीसमध्येही आढळून येते. यांना टिओकली = देव हवेली असे नाव होते. या मंदिराला अनेक प्राकार दक्षिण भारतातील मंदिराप्रमाणे होते. या प्राकाराना खाली उत्तम फरसवदी होती, अनेक प्राकार ओलाडल्यानंतर मुख्य मंदिराच्या प्रवेशद्वाराजवळ जाता येत असे. ११४ पायऱ्या चढून वर गेल्यावर मंदिरात प्रवेश होई. मंदिरात तीन-चार दालने असून, एक गर्भागृह, दुसरे नरवळीसाठी व काही धर्मगुरूंचे वसतिस्थान म्हणून वापरित. या उच्च ठिकाणावरून शहराच्या वस्तीवर चौफेर नजर टाकता येई. सन १४८३ मध्ये पाया घाटून सन १४९० साली राजा अहुइझाल याने ते पुरे केले.

गर्भाग्रहात दोन मोठी लाकडी यज्ञकुंडे उभारलेली असून एक प्रमुख देव शंकर हुइत्सिलोपोक्तेल (Huitzilopochtli) युद्धदेवतेसाठी असून दुसरे नित्याच्या हवनासाठी होते. शिवाची भव्य मूर्ति नखशिखान्त सुवर्णाने मढविलेली असून त्यावर हिरे-माणके जडविलेली होती. अंगावर सुवर्णाचे सर्प रुळत होते. उजवे हाती धनुष्य आणि डाव्या हाती बाणांचा पुंजका धरलेला होता. त्याच्या बाजूला लहान मूर्ति हुजन्त्याची असून त्याच्या हाती भाला व निशाण, ती सुवर्णाने मंडीत होती. शिवाच्या गळ्याभोवती मानवाची सुवर्ण मुंडकी असून, त्यांना अमूल्य रत्नांनी सजविलेला होती. मूर्तीसमोर धुपाटण्यात तीन मानवी हृदये व धूप जळत होते. मंदिरातील ढोल भव्य असून तो सर्पाच्या कातडीने मढविलेला होता व त्याचा आवाज अनेक मैल लांब जात असे.

राजवाडेही असेच भव्य असत. कोरा वॉकर हा लेखक म्हणतो की, इंग्लंडमधील आठव्या हेन्रीचा राजवाडा म्हणजे येथील राजाच्या घोड्याच्या तवेल्याप्रमाणे होता. (पृ. २३०)

मेक्सिको शहरातील ब्रह्मदेवाचे मंदिरही असेच भव्य होते. मूर्ति (Tezcatlipoca एझकालीपोका = ब्रह्मदेव) काळ्या पाषाणाची होती. काही अन्य ठिकाणी या देवाची मूर्ति लाकूड कोरून मानवाकृति बनवीत, पण सर्व शरीर काळ्या रंगाने मागून मुख तेवढे लाकडी रंगाचे असे. त्याच्या कानांत सुवर्णाच्या गोळाकृति, खालच्या ओठांत माणिक वसविलेले व मस्तकावर लाल-हिरव्या रंगाचा तुरा प्लोचीत असत. गळ्यात छातीपर्यंत लोळणारा सुवर्ण कंठा, नाभीवर अमोल रत्न, डाव्या हाती पिसांचा पंखा व आरसा, सर्वत्र दृष्टिक्षेपाने पाहणारा म्हणून त्याला इलाचिया (Itlachia) म्हणत. उजव्या हाती भाला, याने तो गुन्हेगाराना शिक्षा करील ही भीति उत्पन्न होई. डाव्या पायावर २० लहान घंटा तर उजव्या पायाजवळ चार हरणांच्या पायाचे खूर यावरून, तो अत्यंत चपळ आहे, असा बोध घेत, अंगावर उत्तम झगा असे. दर चार वर्षांनी या देवाचे उत्सवाचे वेळी हा सर्वांची पापे क्षमा करतो अशा समजुतीने त्या वेळी त्याची प्रतिमा करून ती प्रसाद म्हणून भक्षण करण्यात येई.

या देवाचे मंदिरही ८० पायऱ्या चढून गेल्यावर भेटत असे. या ठिकाणी माथ्यावर १०×१२ फूट चौरस जागेत गर्भाग्रह असून अनेक रंगीत उंची कपडे व पडदे याच्या मागे अंधारात मूर्ति असल्याने भीतिदायक भासत असे. फक्त पुजारीच आत देवापर्यंत जात असे. या मूर्तीसमोर भव्य यज्ञकुंडही होते. (पृ. १२)

उत्तम शिल्पकार

पेरू-मेक्सिको देशातील सूर्यवंशी लोक हे भव्य मंदिरे, राजवाडे, धर्मशाळा, रस्ते, कालवे बांधण्यात अत्यंत कुशल हेते आणि याचे प्रत्यंतर आजही अनेक ठिकाणी घडते. हा वंश जेथे जेथे गेला, मग तो देग रोम असो, पेरू असो, जावा-कंबोडिया असो, त्या त्या ठिकाणी त्यांनी भारताप्रमाणे भव्य कलाकृति निर्माण करून ठेवलेल्या आहेत. त्यांतही आश्चर्य असे की, शिल्पाचे स्थानापासून शेकडो मैलावरील दगडाच्या खाणीतून, दगड आणून ही शिल्पे उमारलेली आहेत, अशापैकी एक शिल्प ओलंटी गावाजवळ सायुनिक नावाने प्रसिद्ध आहे. हा एकसंध पाषाण १७ फूट लांब, १० फूट रुंद आणि ३ फूट जाड असून अशी दंतकथा सांगितली जाते की, इक्वेडोरच्या खाणीतून तो आणीत असताना काही माणसे ओझ्याखाली चिरडली गेली आणि त्यामुळेच तो पाषाण तेथे शेंदूर-चर्चित होऊन पडलेला आहे. (पृ. १७०)

याहीपेक्षा मोठा पुतळा विल्का-हौमन (Wilka-Human) याचा होता. तो ५० फूट लांब आणि १२ फूट व्यासाचा होता. होता म्हणण्याचे कारण इतकेच की, जेसुइटानी, तो सुमारे ८० माणसे, सतत तीन दिवस कामावर लावून, त्याचे तुकडे तुकडे करून टाकलेले आहेत.

इतिहासकार प्रेसकॉट, कुझेका येथील दगडी किल्ल्याचे वर्णन करताना लिहितो की, अनेक लहानमोठ्या पाषाणांनी किल्ल्याच्या भिंती बांधलेल्या होत्या. त्यांतील काही पाषाण ३८ x १८ x ६ फूट एवढ्या आकारचे होते. असले अवाढव्य पाषाण आणले कसे आणि भिंतीच्या रचनेत ठेवले कसे याचेच स्थापत्य-विद्यारदाना आश्चर्य वाटते. इतिहासकार त्या कुशलपणाचे वर्णन करताना म्हणतो—

‘Over pathless sierras buried in snow; galleries were cut for leagues, that hung suspended in the air; precipices were scaled by stairways, hewn out of the native bed; ravines of hideous depth were filled up with solid masonry.’ (पृ. १४९)

सगर-सुत

इक्ष्वाकु वंशांतील या राजाचे ६० हजार पुत्र म्हणजे कर्नल टॉड याच्या मताप्रमाणे ते सूर्यवंशीय राजांचे ६० हजार दर्यावर्दी खलाशी होते आणि त्यांना प्रचंड नौकानून सूर्यसंस्कृति जगभर पसरविण्यास सर्व साधने अनुकूल होती. (पृ. ११२).

अत्रेसेनिया

अरबलोक यांना ' Children of Kush ' म्हणत आणि यांचा तोंडावळा बंगाल-विहारमधील डोंगरी लोकांप्रमाणे (Pelasa) असून, तोच वंश तिकडे गेला असावा, असे सर विलीयम जोन्स म्हणतात. (पृ. ११२)

युद्धापूर्वी हवन

युद्ध सुरू करण्यापूर्वी, शत्रूला राजदूत जाऊन बळवीत असे की, युद्धाला तयार रहा. इका राजे लढाईला निघाले म्हणजे सर्वप्रथम धर्मगुरु देवमूर्ति घेऊन पुढे असत, त्यानंतर मुत्सद्दी आणि सैन्य, याप्रमाणे रणांगणावर गेल्यावर प्रथम अग्नि पेटवून हवन केले जाई आणि नंतर युद्ध सुरू होई. (पृ. ११०)

वेश्याव्यवसाय

पेरूमधील माणसे उत्तम, ध्येयवादी आणि पवित्र होती. स्पॅनिश विजेते मनसिओ, लेजेसामा यांनी असे लिहून ठेवलेले आहे की, त्या देशात आम्हाला एकही खोटे बोलणारा आढळला नाही, चोरी दरबडे नव्हते, अगर वेश्याव्यवसाय करणारी कोणी स्त्री नव्हती. (पृ. ११४)

सुवर्णसाठा

तेथील राजे अगर धनाढ्य मनुष्य मृत पावला असता त्याच्याबरोबर लक्ष लक्ष रुपये किंमतीचे सुवर्ण पुरण्यात येई. दूरसिलो या गावी थडगी उक्तरत्यांवर लक्षांमधी रुपये किंमतीचे सुवर्ण उकरून काढण्यात आले (सन १५७६). या सुवर्णासंबंधी एक किस्सा असा की, एका स्पॅनिश लफंग्याने सुवर्णाची चोरी करून तो ते बजन करीत असताना, एका पेरूमधील हिंदु गृहस्थाने पाहताच, त्याच्या तराजूवर हात मारून म्हणाला, ' तुझी मातृभूमि, सोडून इतक्या दूरवर येऊन अशी प्राणावर बेतणारी कर्मेच करावयाची असतील, तर मी ज्या देशात सर्व लोक सुवर्णाचे पात्रात भोजन करतात व पेये पितात आणि जेथे सुवर्ण म्हणजे तुझ्या देशातील लोखंडाप्रमाणे आहे, असा देश दाखवितो. ' (पृ. ११४)

बहिणीबरोबर विवाह

इंकाराजे आपला वंश शुद्ध राखण्यासाठी स्वतःच्या बहिणीबरोबर विवाह करून राजवंशाचे रक्त शुद्ध राखीत. ही प्रथा त्यांनी बौद्धांपासून घेतली असावी. कारण पूर्वी इक्ष्वाकु वंशातील एका राजाला अनेक मुली झाल्या. सुना आल्या आणि गादीसंबंधी भाडणे सुरू झाली. तेव्हा हा नियम केला की, राजपुत्राने

स्वतःच्या वहिणीबरोबर विवाह करावा. असा बौद्धपिटीकांत उल्लेख आहे. (पृ. १५७).

मंदिरातील धर्मगुरूचे शिक्षण

मंदिराची व्यवस्था पाहण्यासाठी प्रमुख धर्मगुरूच्या हातापत्नी अनेक दुय्यम पुजारी असत, जोइस नावाचा संशोचक यासंबंधीचे वर्णन करताना म्हणतो, मंदिराची देखरेख, देवाची पूजाअर्चा, अग्निहोत्रकुंडाचे रक्षण, यज्ञ-होम-हवन, प्रश्न व शकून सागणे, ज्योतिष वर्तविणे, हस्तलिपिते तयार करणे इ० कामे पूजकाला असत. दिवसातून चार वेळा आणि रात्री तीन वेळा सूर्यदेवाला धुपारती करण्याची रुढि होती.

धर्मगुरूची संस्था चान्द्र रहावी म्हणून वयाचे ७।८ वर्षांपासून नवीन लहान मुलांची निवड करून, मठात ठेवून घेऊन, त्यांना सर्व शिक्षण देणे हेही काम त्याला करावे लागे. या मुलांनी सुरवातीला मंदिर झाडणे, गंध उगाळणे, होमासाठी सर्पण जमा करून आणणे, यज्ञकुंडासाठी विटा तयार करणे, ही कामे करावी लागत. सकाळी उठून स्नानसंध्या करून, वेदपठण व पूजाअर्चा विधींचे शिक्षण घ्यावे लागे. काही ठराविक वेळी शंखनाद करून सर्वांना वदों देणे, एकत्र भोजन करून नंतर सारवासारव करणे, ही कामे करीत. एखादे वेळी रात्री १२ वाजता खाद्य कार्यक्रमासाठी बाहेर पर्वतावर गुरूबरोबर साहित्य घेऊन जावे लागत असे.

मठातील काही भाग मुर्तीसाठीही राखून ठेवलेला असून त्यांचे शिक्षणही वरीलप्रमाणेच थोड्याफार फरकाने होई, आणि देवाचा सेवाधर्म शिकविला जाई. शिक्षण पुरे झाल्यावर त्यांना विवाह करण्यास परवानगी होती. काही मुली सेवेला मुद्दाम येत, कारण त्यांची समजूत होती की, याप्रमाणे सेवा केल्यावर त्यांना योग्य असा पति लवकर प्राप्त होईल. (पृ. १३८)

रामसीताविवाह

पेरुमधील इंका हे सूर्यवंशीय असल्याने पूर्वजाची स्मृति म्हणून दर वर्षी ते रामसीताविवाहसमारंभ साजरा करीत. (पृ. ११२)

कालगणन पद्धति

मग व अस्तिक वंशीयांची कालगणनपद्धति अत्यंत उत्कृष्ट गणली गेलेली आहे. दिवस, महिना, वर्ष याची गणना एका विशिष्ट शास्त्रीय आधारावर बसविलेली होती. त्यांचे आपण त्रोटकपणे वर्णन पाहू—

कालगणनेवर मनुष्यत्वाचा आरोप केलेला असून केवळ शून्याप्रमाणे मानलेला नव्हता. दिवस, मास, वर्ष याचे स्पष्ट अस्तित्वनिदर्शक शब्द असून, ते कालगणना वाहून नेत असत. या संस्कृतीचा एक अभ्यासक एरिक थॉम्पसन याने असा खुलासा केला आहे की, ३१ डिसेंबर १९६८ हा दिवस घेतला; ३१ क्रमाकाचा देव डिसेंबर महिना वर्षाअखेर वाहून नेतो. एक क्रमाकाचा सहस्राचा अक, ९ क्रमाकाचा शतकाचा अक, ६ क्रमाकाचा दशकाचा अक आणि ८ क्रमाकाचा अक वर्षाचा निदर्शक. याप्रमाणे वाहून नेऊन कालगणना पुरी करतील. पुन्हा १ जानेवारीपासून नवीन रहाटगाडगे चालू होते. शेतकरी डोक्यावर लाकडाच्या मोळ्या घेतो अथवा साणीतील कामगार माथ्यावर दगड वाहतो त्याप्रमाणे हे देव कालगणनेचे ओझे वाहत असत आणि याप्रकारे निदर्शक अनेक कलाकृति उपलब्ध आहेत.

१८ दिवसाचे एक कालचक्र याप्रमाणे २० चक्रे झाली म्हणजे एक वर्ष होई, $१८ \times २० = ३६०$ दिवस. वर्षाशेवटी याला ५ संख्या जोडून ३६५ दिवस करीत. याला हाब (Haab) असे म्हणत. हे पाच दिवस नेहमीच्या कालगणनेतील नसल्याने ते देवाचे असे मानीत आणि त्या काळी वागणूक वेगळीच असे. दिवसा झोपाय्याचे नाही, भाडणे नाहीत, चालताना वाकडेतिकडे पाऊल टाकाय्याचे नाही, कोणत्याही वाईट गोष्टी कराय्याच्या नाहीत, शक्य तर घरातच वसून राहावयाचे व दिवस व्यतीत करावयाचे. त्याची अशी समजूत होती की, या देवाच्या पाच दिवसात जे केले जाईल, तेच त्याला इतर ३६० दिवस करावे लागेल.

निरनिराळ्या दिवसाच्या कालगणनेला निरनिराळी नावे होती—

- (१) ३६० दिवस = तुन (Tun) = १ वर्ष.
- (२) ७२०० दिवस = २० तुन = १ कटून (Katun) = २० वर्षे.
- (३) १,४४,००० दिवस = २० कटून = १ बकटून (Baktun)
= ४०० वर्षे.
- (४) २८,८०,००० दिवस = २० बकटून = १ पिकटून (Pictun)
= ८,००० वर्षे.
- (५) ५,७६,००,००० दिवस = २० पिकटून = १ कलबटून
(Calabtun) = १,६०,००० वर्षे
- (६) १,१५,२०,००,००० दिवस = २० कलबटून = १ किंचिलटून
(Kinchultun) = ३२,००,००० = ३२ लक्ष वर्षे.
- (७) २० किंचिलटून = १ अलौटून (Alautun) =
६,४०,००,००० वर्षे = ६ कोटी, ४० लक्ष वर्षे.

मदिरव्यवस्था

या सस्कृतीमध्ये देवघर अथवा मदिराला टिजोकली (Teocalli) म्हणत असत. ही मदिरे उच्च टेकाडावर बांधलेली असत. त्याची बांधणी साधारणतः पिरॅमिडसूच्या आकाराची असून बाहेरील गोल जिन्न्याने वर गेल्यावर माथ्यावर देवतेची मूर्ति असे. त्याच्या बाजूच्या खोलीत नरमेधाचा पाषाण असे व तेथे शिरच्छेद केलेल्याची मस्तके एका कोठारात साठवून ठेवलेली असत. सोळाव्या शतकात स्पॅनिशलोक त्या देशात शिरल्यावर एके ठिकाणी त्यांना अशी १,३६,००० मस्तके आढळून आली. अशा एका युद्धदेवतेच्या मदिराचा घेर ४८०० चौरस फूट असून चारी दिशाना प्रवेशदरवाजे होते. परिसराच्या मध्यभागी समांतर भुज चौकोनी मुख्य देवालय असून त्याची लांबी रुंदी ३७५ X ३०० चौरस फूट होती. उर्ध्वदिशेकडे निमुळत्या होत गेलेल्या अशा सहा टप्प्यांची त्याची बांधणी होती. सर्व बांधकाम दगडी असून बाहेरील गोल जिन्न्याला ३४० पायऱ्या होत्या. त्याच्या माथ्यावर तीन मजली ५६ फूट उंचीचे असे दोन मनोरे होते. एकामध्ये इष्टदेवतेची मूर्ति आणि दुसऱ्यामध्ये नरमेधाचा पाषाण होता नरमेधाची दुर्गंधी तेथे ब्रह्मोरात्र येत असून रक्ताच्या समार्जनाने गाभारा सदोदित मागलेला असे मितीची जाडी १२ फूट, सावाचा घेर १७ फूट तर उंची १८ फूट असलेले दुसरे एका देवघर आढळून आलेले आहे.

, मदिराच्या व्यवस्थेसाठी आणि देवताच्या पूजनासाठी पुरोहितवर्ग असे वशापरपरेने पुजारीपण त्या वशाकडे राही नरबली निघडण्याचा अधिकार या वर्गाकडे असे. त्याच्या उपजीविनेची व्यवस्था मदिरातर्फे केली जाई. काही वेळा झाटाला प्रथमच आलेली फळे अथवा इतर उत्पादनाचा प्रथम अंशभाग सर्वोत्तमी या वर्गाला अर्पण करण्यात येई राज्याच्या मन्त्रिमंडळात त्यांना मानाचे स्थान असे त्यांचे जाचार विचार अतिशय कठोर असत. उपवास करून प्रार्थना चादू ठेवणे, यज्ञयाग करणे, कुडातील अग्नि सतत प्रज्वलित ठेवणे, समारंभाच्या वेळी अगर नृत्याच्या प्रारंभी धार्मिक मंत्रांचे पठण करणे, रात्रीअपरात्री भक्त गणानी बोलविल्यास त्यांच्या घरी जाणे, तिन्हीत्रिकाळ स्नाने करून पुजासमयी पावित्र्य रागणे आणि वेळप्रसंगी या कठोर नियमांचे पालन करण्यात कसर झाल्यास अथवा खोटे बोलल्यास शिक्षा म्हणून आपली जिब्हा कापून देवतेला रक्ताचा नैवेद्य अर्पण करणे इत्यादि त्यांचे आचार असत.

(मेक्सिकन पुराण, पृ. ११६)

सूर्यदेवता

या सस्कृतीमधील सूर्यासमधीची कल्पना फार अद्भूत होती. लोफाना असे वाटे री, सूर्यमाला ही असडपणे चान्त आणेली नाही. काही ना काही

कारणामुळे अनेक सूर्य अस्तंगत झालेले आहेत. साप्रतच्या मानवयुगापूर्वी जलप्रलयाने त्या सूर्याचा नाश केलेला असून प्रत्येक ५२ वर्षांच्या शेवटी सूर्य अस्तंगत होत असल्यामुळे आज प्रकाशात असलेल्या सूर्याची जोपासना मानवानी केली पाहिजे, त्याला त्याचे खाद्य पुरविले पाहिजे, मानवसंख्येचा दहावा भाग नरवळी म्हणून त्याला अर्पण केल्याने तो संतुष्ट व पुष्ट राहिल अशी व्यवस्था केली पाहिजे. स्वजातीय नरवळी देण्यापेक्षा परस्पर काम भागवावे म्हणून पर-प्रातातील माणसे धरून आणून वळी दिली जात. काही वेळा नरवळी मिळविण्यासाठी शेजारच्या प्रांतावर स्वारी करून जे युद्धकैदी मिळतील ते या सूर्य-देवतेला वळी दिले जात असत.

दिनांक १७ मार्च अथवा १ डिसेंबर या दिवशी एका भव्य सूर्यमंदिरात हा नरवळीचा खास कार्यक्रम होई. मंदिरातील मागील भिंतीवर एक अवाढव्य सूर्याकृति काढीत असत. वळी दिल्या जाणाऱ्या माणसाला स्नान घालून लाल रंगाचा पोषाख व मस्तकावर पाढऱ्या पिसांचा मुकूट घालण्यांत येई. लाल रंग हा सूर्याचा प्रतीक आणि मुकुटाची पिसे ही सूर्यकिरणांचे प्रतीक मानीत असत. त्याच्या हातात पक्ष्यांच्या पिसानी मढविलेली काठी व कापूस भरलेली ढाल देत असत. गरुडाच्या पंखाची काही पिसे आणि लाल रंग एका भांड्यात देऊन पुरोहित त्याला संबोधून गंभीर आवाजात बोलू लागे, 'वळीमहाराज, आपण आनाशात आमच्या पवित्र सूर्यदेवतेकडे जावे आणि तिला निवेदन करावे की, 'आपल्या भूतलावरील भक्तांनी आपल्याला नमस्कार सांगितला असून आमची सदैव आठवण ठेवून आपली कृपादृष्टि अशीच सदोदित आमच्यावर रहावी असे त्यांनी विनविले आहे, तसेच ही पिसानी मढविलेली काठी व कापूस भरलेली ढाल आपला प्रवास सदैव सुरक्षर होण्यासाठी आणि आपल्या भक्तांच्या शत्रूंचा परिहार करण्यासाठी आपल्याला दिलेली आहे त्यांचा स्वीकार करावा.' याप्रमाणे त्या वळी दिल्या जाणाऱ्या इसमाने, स्वर्गात जाऊन सूर्यदेवतेला सांगण्याचे अश्वासन दिल्यानंतर मगच त्याचा शिरच्छेद करण्यात येई.

हा भव्य समारंभ बहुधा वसंतऋतूमध्ये साजरा होत असे. सूर्यदेवतेची शक्ति क्षीण होऊ नये, यासाठी एक एक नरवळी देण्यांत येई. साधारणतः हा सूर्यजन्माचा समारंभ समजला जात असे. या सूर्यदेवतेचे नांव तोतेक (Totec) असे होते.

देवाचा वळी

मानव देवाला प्रसन्न करून घेण्यासाठी नरवळी, पशुवळी देतात. हे सर्वांना माहीत आहे. पण देवालाही वळी देतात, म्हणजे काय ? असेही काही

देशात घडते. मेक्सिको देशातील हा प्रकार यासाठीच मुदाम नमूद करावयाचा आहे ।

एप्रिल महिन्यात इसाई धर्माचा इस्टरचा सण येतो, त्याच सुमारास हा सण येत असे. अस्तिक वशाच्या पाचव्या महिन्याच्या पहिल्या दिवसापासून या उत्सवाचा प्रारंभ होई आणि त्याला टॉक्स कॅटल (Tox Catl) म्हणत. यामध्ये देवाधिदेव 'टॉक्स कॅटलीपोका' याचे प्राणार्पण होई वळी जाणाऱ्या या देवाची निवड शत्रून्डील कैद्यातून होई व वर्षभर त्याचे उत्तम प्रकारे पालनपोषण केले जाई. एक वर्षानंतर या देवाचा अंत होणार असल्याने आणि त्याच्या मरणानंतर पुन्हा दुसरा देव उत्पन्न होणार असल्याने, वर्षभर या देवाला सर्व सुख सपत्तीचा उपभोग करण्यास कोठेच मज्जा नसे. इसाई धर्मातील इस्टर उत्सवातील खिस्ताने मरण आणि पुनरुत्थान, याप्रमाणेच हा सण साजरा होत होता.

हा देव कसा असावा याचाही नियम होता. अगाने सडपातळ, खाना प्रमाणे ताठ, फार उंच नाही, फार ठेंगणा नाही, अगावर कोणतेही वण अथवा इद्रियामध्ये विद्वेषता नाही. सुखवस्तुपणामुळे तो जर जाडाजुडा झालेला असेल, तर मिठाचे पाणी पिण्यास देऊन त्याला बारीक करीत. देवासारखे उच्च राहणीमान त्याने जगावे, म्हणून त्याला त्याची शिकवण दिली जाई, त्याने शुद्ध आणि भारदस्त भाषा वापरावी, श्रीकृष्णाप्रमाणे मुरलीवादन करावे, एखाद्या बादशहा प्रमाणे लोटाला टेकून हुक्का ओढावा, अगर अकटवाजाप्रमाणे सुगंधी पुष्पाचे गुच्छ हुगीत जाणे, इ० इ० प्रकारची शिकवण दिली जाई. एखाद्या मंदिरात गामाऱ्याप्रमाणे असलेल्या खोलीत त्याची राहण्याची व्यवस्था करीत व त्या ठिकाणी भक्तगण देवाप्रमाणे पूजन करून, त्याला उत्तमोत्तम भोजन नैवेद्य म्हणून दिले जात. भरजरी धड्डे पाघरून तो त्या ठिकाणी वावरत असे. देवाप्रमाणे त्याला अनेक पुष्पालकारानी भूषित करण्यात येई. सर्वांग सुवर्णाच्या अलंकारानी भरून गेलेले असे.

हा देव रस्त्याने निघाला म्हणजे एका हातात मुरली तर दुसऱ्यात हुक्का. अनेक भक्त त्याला पाहताच साष्टांग नमस्कार घालीत, अश्रूने त्याचे चरण धुऊन काढीत, त्याचे चरणरज मस्तकावर घारण करीत अगर मुखात घालून सेवन करीत. महिला वर्ग आपली घरातील कामे सोडून, त्याच्या दर्शनाला धावून येत

१. आत्मवलिदान केल्याने देवाधिदेव प्रसन्न होऊन मानवाची दुःखे दूर करील, ही भावना प्राचीन काळी होती. जुलमाने एखाद्याला वळी देण्यापेक्षा हा प्रकार निश्चितच श्रेष्ठ समजला जात असे.

असे. आपल्या मुलांना त्याच्या चरणावर घातून त्याचे आशीर्वाद घेत. या देवाच्या आगमनाची पूर्व वर्दी तुतारीच्या नादाने नगरवासियांना दिली जात असे. देवाधिदेव म्हणून सर्वजण त्याचे स्वागत करीत असत. पण ही देवाची स्वारी हिंडत असताना दहा-बारा शिष्यगण त्याने पळून जाऊ नये म्हणून मागे पहारा करीत असे. हा सर्व शिष्यगण, राजसैनिकांप्रमाणे लष्करी वेशात असे.

देवाचे मरण वीस दिवसांवर आले

म्हणजे त्याच्या राहणीत फरक केला जाई. चार सुंदर उपवर मुली, पुष्प-देवता, मकादेवता, जलदेवता आणि क्षारदेवता या स्वरूपात त्याच्या सेवेला दिल्या जात व त्यांचा उपभोग तो घेत असे. आता फक्त चार दिवस उरले म्हणजे सर्व तऱ्हांच्या दैवी उपभोगांचा त्याच्यावर वर्षाव होई, राजवाड्यातील सर्व व्यक्ति त्याच्या सेवेत रुजू होत. सर्वत्र नृत्य, गाणी सुरू होत. आनंदोत्सव जोरात चालू होई.

देवपणाची मुदत भरली

शेवटच्या दिवशी ही सर्व मिरवणूक नदीकिनारी आल्यावर देव, त्याचे हुजरे आणि त्याच्या चार वायका एका नावेवर चढत व ती नांव दुसऱ्या तीरावर डोंगराच्या पायथ्याशी जाई. 'निरोप देणारा पर्वत' हेच त्याचे नामाभिधान पडलेले होते. कारण या ठिकाणी त्याच्या चारही वायका त्याला निरोप देत, मागे रहात आणि हा वर्षभराचा वावराणा देवाधिदेव आपल्या इतर संरक्षक हुजऱ्यांसह मंदमंद पावले टाकीत टेकडी चढण्यास सुरवात करी. ज्या मुरलीच्या नादाने लोकांची मने त्याने आकर्षून घेतली होती, ती मुरली पायऱ्या चढत असताना क्रमाक्रमाने तो मोडून टाकी व अत्यंत जड मनस्थितीत वर चढून जाई. मेक्सिकन लोकांची या प्रकारची मंदिरे जरा उंचावरच असत. शेवटची पायरी चढून तो वर पोहोचला म्हणजे मंदिरांतील पुजारीवर्ग त्याच्यावर तुटून पडे. उचलून त्याला तांदळास्वरूप देवासमोर पालथा निजवीत. एक पुजारी छातीवर खोल जखम करी, तर दुसरा आपला हात आतमध्ये खुपसून, त्या देवाचे काळीज बाहेर काढून घेई व सूर्यदेवाला अर्पण करी. त्यानंतर त्याचे शरीर पायऱ्यांचे खाली आणले जाई. मस्तक तोडून एका भाल्यावर खोचले जाई आणि तळ्याच्या पहिल्या तीरावरील लोकांना त्याचे दर्शन देत.

एक वर्षभर ज्याने देव म्हणून वैभव मिरविले, सुखसोहाळे भोगले, अनेकांच्या पूजाअर्चा घेऊन आशीर्वाद दिले, त्या देवपणाची सद्दी संपली म्हणजे त्याचाच वळी दिला जाई. मानवांच्या देवाविषयी काय रूढि आणि अद्भुत कल्पना आहेत, त्याचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

पुरुषदेवाचे अर्पण होई आणि महिलावर्गाचे नव्हते असे नाही. मका देवता म्हणून एका कोनळ्या तेरा चौदा वर्षांच्या पोरीचेही याप्रमाणे देवाला अर्पण करण्यात येई तो प्रकार सप्टेंबर महिन्यात होई.

या मुलीची निवड अर्थात गुलाम नोकरातून होई. मकादेवताप्रमाणे तिला भरपूर सजवीत असत. गळ्यात दागिने घालीत, केशाची सजावट करून त्यामध्ये हिरव्या मक्याची अपक्व कणसे भरून देवतास्वरूप बनवीत, त्यावर हिरव्या रंगाची पिसे खोवीत. याप्रमाणे सजावटीने घोघर त्या देवतास्वरूपाची मिरवणूक काढून भक्ताना दर्शन घडवीत. या उत्सवाच्या पूर्वी सात दिवस अनेक भक्तगण कडक उपवास करीत, रात्री ज्या मंदिरात या देवीची मूर्ति असेल तेथे उत्सव समारंभ होई. मंदिरात कळिंगडे, मका कणसे, मिरी, गुलाबफुले व इतर प्रकारची धान्ये घान्या राशी पडत. अशा मंदिरात मोठ्या मिरवणुकीने या सजवलेल्या देवतेला मोठ्या समारंभाने आणली जाई. मकाकणसे व धान्याच्या राशीवर तिला उभे केल्यावर, मंदिरातील एक पुजारी वस्तरा घेऊन तिजजवळ येऊन मस्तकावरील मक्याची कणसे, हिरवी पिसे ही तिच्या केशासह कापून घेई व देवीला वाहत असे मंदिरातील सर्व माणसे रात्रभर जागी रहात, नाच करीत गाणी म्हणत.

सकाळी पुन्हा तिच्या मस्तकावर मक्याचा मुकुट व इतर सजावट करून धान्याच्या राशीवर उभी करीत. या ठिकाणी ज्यानी उपवास केलेला असून आपल्या कानातून रक्त काढून बशात साठविले आहे, असे भक्त तिच्या समोर येऊन तिला वदन करीत व वशीर्तील रक्त तिजपुढे सरडून काढून अर्पण करीत त्याचप्रमाणे महिलावर्गाही आपले रक्त अर्पण करी याप्रमाणे लहानथोर सर्वांनी तिला वदन केल्यावर घरोघर जात आणि सणावाराचे भोजन करीत पण ती देवता मान अन्नाविना तशीच मंदिरात तडफडत असे, तिला पाणीही मिळत नसे.

सायंकाळी सर्व भक्त मंदिरात पुन्हा जमल्यावर देवीचा पुजारी या मानवी स्वरूपाची पूजा करी, धुपारती दाखवी आणि नंतर तिला त्या धान्याच्या राशीवर उताणी पाडून तिचे मस्तक तोडण्यात येई खाली गळणारे रक्त एका भाड्यात घरून, मंदिरातील लाकडी देवीच्या मूर्तीवर, धान्यावर आणि इतर भक्तावर शिंपडण्यात येई. याप्रमाणे त्या देवीचा अंत होई. क्षणभराचे देवत्व मिळाले, पण शेवटी देहाची विटवना काही टळली नाही. देवासाठी देहार्पण झाले, पण देवाने तिला काय फळ दिले, ते अज्ञातच राहिले आहे.

चंद्रदेवता

या संस्कृतीमध्ये चंद्रदेवतेचे नाव मेझेळी (Metzli) असे होते या देवतेचे कार्य दोन प्रकारचे मानलेले होते (१) शैते आणि वृक्ष याची राढ करणे आणि त्याचे संरक्षण करणे व (२) रात्री अपरात्री भूमीवर प्रकाश टाकणे. शात वातावरण निर्माण करणे, भुतेसेते, दूषित वारे याचे निर्मूलन करणे. याचाच अर्थ असा की, चंद्र ही आदिशक्ति जीवनसृष्टीची उत्पत्ति करून तिचे संवर्धन करते. या देवतेची सत्ता पाण्यावर चालते व सागराला भरतीओहोटी तिच्याच आज्ञेने येते तेथील एका चंद्रदेवतेच्या मंदिराचा पाया ४२६ X १३७ फूट असा आढळून आला आहे (स्पेन्स, पृष्ठ १०६)

यमदेवता

मिकलन (Mitelan) या देवतेचे स्थान उत्तर दिशेकडे असून त्या बाजूला अन्नाचा दुप्ताळ असावा आणि त्यामुळे मानव मोठ्या संख्येने मृत्युमुग्धी पडत असत. या देवतेचे मुख अक्रालविभ्राल असून नित्यश मृत्युसुरी जाणारे प्राणी याच देवतेच्या मुखात प्रवेश करीत असतात जे मानव युद्धामध्ये मरण पावले, स्त्रियांचे रक्षण करताना ज्यानी आपले प्राण वेचले आणि प्रसंगप्रियेणी जे महापूर तरून गेले ते सर्व वरुणलोकात म्हणजेच स्वर्गात जातात. परंतु त्याव्यतिरिक्त मरण पावणारे जीवात्मे याच देवतेच्या मुखात प्रवेश करतात अशा मानवानी या यमलोकातून निसटून जाऊ नये म्हणून त्याच्याभोवती राक्षसांचा जागता पहारा असतो. (स्पेन्स, पृष्ठ ९६)

वरुणदेवता

शाशीहुर्वातिकु (Chachuhuratticue) ही टॅलोक या वरुण 'देवतेची पत्नी होय या देवतेचा पोषाख अतिशय आकर्षक होता गळ्याभोवती रत्नाचा हार घातून त्यामध्ये सुवर्णाचा लोलक लोंबत असे. माण्यावर निळ्या रंगीत कागदाचा मुकुट निळ्या रंगाच्या पिसानी मढविलेला असे. पाढऱ्या शुभ्र खड्यानी मढविलेल्या तोरणानी तिचे नेत्र सजवीत असत. अगावरचे वस्त्र नीलवर्णाचे असून त्यावर पाण्यात वाढणारी झाडे अथवा फुले याची कलाकुसर केलेली असे डाव्या हातात एक फूल आणि उजव्या हातात एक पाण्याचे भाडे असे.

(स्पेन्स, पृष्ठ ११०)

टॅलोक या वरुणदेवतेचे मंदिर पिरॅमिडरूपी मंदिराच्या शिखरावर असे या देवाची मूर्ति हिरव्या रंगाची होती नरमेघानंतर प्रेत पुरण्याची जागा जवळच होती हा देव पर्जन्याची वृष्टि करून थकून भागून जाई आणि त्यामुळे त्याची

शक्ती क्षीण होते, त्याच्या गेलेल्या शक्तीची भरपाई करण्यासाठी दर आठ वर्षांनी त्याचा उत्सव भव्य प्रमाणात साजरा होत असे. या वेळी पाच सहा कोवळी लहान अर्भके देखील या देवतेला अर्पण केली जात, या वेळच्या नरवळीची रीत तर अधिकच हृदयद्रावक होती, त्या बालकांना ठार मारून त्यांची हृदये काढून घेतली जात आणि त्याचा नैवेद्य देवतेला दाखविण्यात येत असे. तसेच हृदय काढून घेतल्यावर शरीराचा उरलेला भाग पुरून टाकण्यात येई, या उत्सवाचे वैशिष्ट्य असे की, काही भक्तमंडळी देवालयजवळील तळ्यामध्ये शिरून पाणसर्प अथवा बेडक्या तोंडात धरून विहार करण्याचा चमत्कार करून दाखवत, इतकेच नव्हे तर कित्येकदा ह्या प्राण्यांना ते गिळूनही टाकीत. मक्याची खीर हा या देवतेचा आवडता नैवेद्य होय, तेव्हा उत्सव समयी मक्याची खीर व मध याचा नैवेद्य समर्पण करून भक्तगण रात्रभर जागरण करी आणि नाचगाण्यात रंगून जाई. दुसऱ्या दिवशी पुनः मद्यपान करून सर्व लोक विभ्रान्ति घेत असत. (स्पेन्स, पृ. ७८)

मकादेवता

शिकोमेकोहुल (Chicomocohualt) या शब्दाचा अर्थ सात सर्प असा केला जातो. या भूप्रदेशात मका हे प्रमुख धान्य असल्याने त्या धान्याच्या नावानेच फलोत्पादन करणाऱ्या धान्यदेवतेला हे नांव प्राप्त झाले असावे. एप्रिल महिन्याच्या दिनांक पाच रोजी या देवतेच्या नावाने वसंतोत्सव साजरा करण्यात येत असे. शेतकरी व भक्तगण आपली घरेदारे साफसूफ करून सुशोभित करीत आणि वेळप्रसंगी रक्ताने सडासमार्जनही करीत. घरातील देव्हारे शृंगारले जात शेतकरिविर्ग जमावाने देतावर जाऊन तेथून मक्याची कोवळी रोपटी उपटून काढून, त्यांची मोळी घाधून मिरवणूकाने त्यांना आपल्या घरा आणि त्यानंतर लुटपुटूच्या लढाया होत त्यामध्ये त्या रोपाच्या मोळ्या लुटण्याचा प्रयत्न केला जाई. शेतकऱ्यांच्या मुली मात्र मका भरून टोपल्या या देवतास्वरूपापुढे ठेवीत. त्यानंतर त्यांतून सर्वांना प्रसाद वाटला जाई, काही भाविक शेतकरी हा प्रसाद बीबियाणे म्हणून वापरीत व तसे केल्याने उत्तम पीकपाणी येते अशी त्यांची श्रद्धा होती. प्रत्येक घरटी वहुधा या देवतेची मूर्ति असे, कापणी होऊन नवीन धान्य घरांत आले म्हणजे त्याची टोपली भरून आणि शिगेवर शिजविलेले वेडूक ठेवून ती या देवतेपुढे ठेवल्यावर नैवेद्य समर्पण करण्यात येई. वेडूक ठेवण्याचे कारण ते असे देत की, वरुण देवता टॅलोक ह्याची पत्नी म्हणजे वेडकी होय. तिच्याच सहकार्यामुळे वरुणदेव उत्तम पीकपाणी देऊ शकतो. धान्याचे पीक देऊन यशल्या भागलेल्या भूमातेचा धक्या घालविण्यासाठी व पुनरोत्पत्ति जोमाने करण्यासाठी तिची क्षिजलेली शक्ति

मरून काढणे अत्यावश्यक असल्याने जलाचे प्रतिक जो वेडूक तो तिला अर्पण करण्यात येत असे.

ह्या निराळ्या रूढि पहा

पेरू देशात अनेक उपयुक्त वृक्षांच्या ठायी एक एक देवता वास करीत असते, अशी श्रद्धा होती. ही देवता त्या त्या वृक्षाची वाढ करून फुले, पळे मानवाना देते असे ते मानीत. मका हे तेथील प्रमुख धान्य असल्याने त्यांनी मका देवता मानलेली आहे, तिला ते 'झारा मामा' म्हणत याप्रमाणे क्रिनोआ-मामा, कोका मामा, अकसो मामा इ० इतर वृक्षदेवताना संबोधित असत. मक्याची काही झाडे उपटून एकत्र गाधून, त्याला मानवाचा आकार देऊन, मिरवणुकीने शेतातरी घरी आणीत असे. उत्तम उर्ची कपड्यात ती झाडे गुंडाळून, मक्याच्या गुदामात तीन दिवस ठेवून, ही देवता मक्याचे रक्षण करो अशी प्रार्थना करीत. या देवतेला काही वेळा 'पिरुआ' (Pirua) असे म्हणत.

धान्यदेवतेचे पूजन याप्रमाणे अनेक देशात निरनिराळ्या प्रकाराने केले जात आहे. मलाया हा देश तादूळ पिकाविषयातच प्रख्यात आहे. तेथील मध्य गोर्निओ भागात कयान जमात रहाते आणि तादूळ जास्त पिकावा, नाश पावू नये म्हणून ती जनेन प्रयोग करते भाताची लोंगेरे एका काठीने बडवून दाणे खाली पाटीत पडले म्हणजे पाटी झाकून, वरून दोरने गाधून, तादळाचे कोठारात आणून ठेवतात. त्याची अशी श्रद्धा आहे की, असे केल्याने धान्य-देवता पाटीत बसून कोठाराचे रक्षण करते काही वेळा लाकडाचे दोन हात बनवून, देवता म्हणून ठेवतात या देवतेचा इतका मान राखला जातो की घरातील गृहिणी प्रत्येक वेळी वापरासाठी धान्य बाहेर काढताना या देवतेची प्रार्थना करते, 'हे कोठार सदैव मरलेले राहू दे, किडामुग्यांनी धान्याचा नाश होऊ नये अगर चोरानी छुट्टू नये.'

ब्रह्मदेशात करेन जमात, उत्तम पीक याने म्हणून या केलाह (Kelah) देवतेची प्रार्थना करते, 'ये, धान्यदेवते ये, शेतात ये, तादळाच्या दाण्यात ये, तू राने नदीतून ये अथवा काव नदीतून, अगर त्याच्या संगमस्थानापासून ये, तू पूर्वेकडून ये अथवा पश्चिमेकडून ये, पश्याच्या स्वरातून प्रगट हो, माकडाच्या ओरडण्यातून प्रगट हो अगर गजराजाच्या सोडेतून खाली उतर, तादळाच्या कोठारात असलीस तर तेथून ये आणि शेतातील धान्यात प्रवेश कर.'

वाली बेटात भातशेत कापणीच्या वेळी मालक स्वतः सुरुवात करून १०८ काड्यांच्या दोन पेंढ्या बाधतो त्यातील एक पुष्प व दुसरी स्त्री म्हणून

तिच्या गळ्यात दागिने घालून, मिरवणुकीने कोठारात आणून ठेवतो सर्व धान्य सपले तरी या धान्यदेवता मात्र विकल्या जात नाहीत. धान्यकोठार पुढील वर्षी भरावे म्हणून तोपापेतो, त्या देवता तेथे ठेवल्या जातात

याप्रमाणे धान्यदेवतेची अनेक देशात स्थापना करून पूजन केले जाते

पुष्पदेवता

सोशित्नी हे पुष्पदेवतेचे या संस्कृतीमधील नामाभिधान होय. फुलावर ज्या पाकोळ्या विहरतात, त्याच आकाराचे या देवतेचे स्वरूप होते परंतु तिला मुंगे मात्र अनेक दाखविलेली असत. या देवतेप्रीत्यर्थ वार्षिक जत्रा भरत असे नरवली अर्पण केला जाई आणि देवतेला त्याच्या रक्ताचा नैवेद्य समर्पण केला जाई (स्पेन्स, पृष्ठ २०३)

विष्ठादेवता

लाझोलेओल (Tlazolteotl) हे या देवतेचे या संस्कृतीतील नाव होय भूतलावरील मानवनिर्मित दुर्गंधी पचविणारी आणि तिचे निर्मूलन करणारी ही एक भूदेवता होय एखाद्या मानवाने भयंकर पापे करून त्याला पश्चात्ताप झाल्यास आणि तो या देवतेला शरण गेल्यास त्याची पापे ती नाहीशी करी. ती कोणाला वैभवही देत जसे. पापी मनुष्य आपले पाप धुऊन घेण्यासाठी प्रथम पुरोहिताकडे जाऊन शुभदिवस ठरवून घेऊन त्या दिवशी देवतेची शेणाची मूर्ति बनवीत असे समोर अग्निमुड पेटलेले असून त्यामध्ये धूपाचा धूर व सुवास दरवळत असे नंतर देवता, कुड आणि पुरोहित या सर्वासम्यक् तो प्रायश्चित्त घेणारा मनुष्य आपल्या पापाचा पाढा वाचून काढी व त्याने क्षमायाचनेची भीक मागितल्यास पुरोहित त्याला सागत असे, ' तुझी पापे मी ऐकून घेतली त्याचा नाश करण्यासाठी देवी इश्टुइनेम ज्या वेळी पृथ्वीवर उत्सवसमयी अवतार घेईल, त्या वेळी तू उपवास कर आणि जतिम दिवशी लहानदा कात्याने आपल्या जिभेवर चार पासण्या ओढ. तसे केल्याने तुझ्या पापांचा त्वरित नाश होईल '

(स्पेन्स, पृष्ठ १०७)

उंदीरदेवता

ओमेटेकुली (Omic'ocultl) हे या देवतेचे या संस्कृतीतील नामाभिधान होय एखाद्या मनुष्य किती दुर्बलानी आहे हे दर्शविण्याचे प्रतीक म्हणजेच या देवतेचे पूजन होय दुर्गुणांच्या चढत्या कमानीप्रमाणे उंदीर स्वरूपाची ती ती सग्या काढली जाई समजा, एखाद्या ठिकाणी चारशे स्वरूपांची पूजा केली जात असेल, तर तो मनुष्य परमोच्च दुर्गुणी समजला जात असे उंदीर हे आपल्या

अगच्या दुर्गुणांनी सर्वत्र नाश आणि घाण करीत असतात म्हणून त्याचे प्रतीक घेतलेले असते. (स्पेन्स, पृष्ठ १०४)

पिशाच्चयोनी

या संस्कृतीमध्ये या भूतयोनीलाही स्थान होतेच. प्रसूतीनंतर लगेच एखाद्या स्त्रीला मृत्यु आल्यास तिला ही योनी प्राप्त होते. ही पिशाच्चें परद्वेष्टी असल्याने आणि त्यांचा सचार रात्रीचा होत असल्याने ती चंद्रदेवतेच्या मैत्रिणी समजल्या जात. त्यांचे चेहरे पांढरे फटफटीत असून त्यांचे हातही लांबच लांब व पावडर फासल्याप्रमाणे पांढरे असत. भुवयांवर सोनेरी छटा असून त्या अगावर मौल्यवान वस्त्र परिधान करीत. त्याची मदिरे रस्त्याच्या तिठ्यावर अथवा भर चव्हाट्यावर बांधलेली असत. लहान कोवळी अर्भके हे त्याचे आवडते खाद्य असल्याने त्यांच्या फिरण्याच्या दिवशी अथवा वेळी माता आपल्या मुलांना एकटे बाहेर सोडीत नसत. कारण एखादे वेळी, ती मुले पछाडली जावयाचा संभव असे या पिशाच्च्यांची भूक भागविण्यासाठी पाकोळीच्या आकाराच्या मक्याच्या पिठाच्या भाकरी करून त्यांना अर्पण करीत असत. (स्पेन्स, पृ. १३०)

वरील देवताव्यतिरिक्त या संस्कृतीत युद्धदेवता, औषधीदेवता, बुद्धिदात्री देवता, आनंदसमारभाच्या देवता, भरपूर मासे मिळवून देणारी देवता, पारधीच्या वेळी पुष्कळ पशुपक्षी मिळवून देणाऱ्या देवता इत्यादि अनेक प्रकारच्या देवता मानलेल्या होत्या. वरील देवतांचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास त्याचे बऱ्हाशी भारतीय देवतानुरोवर साम्य आहे असे आढळून येईल.

मयसंस्कृति

मध्य अमेरिकेमध्ये या संस्कृतीची वाढ प्रथम झाली. पेरू देशाच्या उत्तरेला सुमारे दोनशे मैलावर ही संस्कृति नांदत होती ' ही संस्कृति बौद्धिकदृष्ट्या सुधारणादात्री होती. त्यांच्या बोली भाषेला ' दिआपस ' या नावाने संबोधिले जाई. किची, पिपल इत्यादि सहा उपभाषांचा यांत समावेश झालेला होता. ' मय आणि

१. टीप—अर्नॉल्ड टायन्बी, येथील संस्कृतीला एन्डिन अथवा अँडियन (Andean) असे म्हणतो, मय संस्कृतीचा नाश सातव्या शतकात झाला. युक्तेन हे राजधानीचे शहर होते. त्यानंतर चारशे वर्षे मेक्सिकन संस्कृतीची भरभराट होती. तिचा नाश कोर्टेझ याने केला. शेवटी इकासंस्कृति उदयाला आली तिचा नाश स्पेनचा लुटारू पिझारो याने सन १५३० च्या सुमारास केला आणि पोर्तुगीज राजवट सुरू झाली. (Study of History, P 52)

नहुआ या दोन संस्कृति वेगवेगळ्या मानल्या जातात. या संस्कृतींच्या धार्मिक व सामाजिक चालिरीतींची सविस्तर माहिती देणारा पुराणग्रंथ म्हणजे 'पोपल वूह' (Popal Vook) होय. असे म्हणतात की, या ग्रंथाची रचना सातव्या शतकात झालेली असून त्या वेळी ज्ञात असलेल्या प्राचीन चालिरीतींचा त्यामध्ये अंतर्भाव केलेला आहे. सन १८५४ साली एका इसाई धर्मोपदेशकाला या ग्रंथाची मूळ प्रत आढळली. नहुआ हे नामाभिधान राज्यकर्त्या वंशाला लावले जाई, तर सुधारणावादी लोकांना मय म्हटले जात असे. ही संस्कृति नरमेघ करणारी असून काही वेळा लहान मुली जलदेवतेला प्रसन्न करून घेण्यासाठी पाण्यात फेकून देत असत.

सृष्टीची उत्पत्ति

पृथ्वीच्या उत्पत्तीची कथा या पुराणग्रंथाप्रमाणे अशी आहे. एकदा वायु-देवता हुराकन (Huracan) भूलोक अंधकाराने वेष्टित असताना, त्यावरून भ्रमण करता करता 'पृथ्वी पृथ्वी' अशी आरोळी मारता झाला. त्याबरोबर सृष्टीसह भूलोक दग्धोचर झाला. त्यानंतर हुराकन, गुकुमाश, इमुकेन इत्यादि पाच प्रमुख देवतांनी (या पंचमहाभूतात्मक देवता असल्यात) असे ठरविले की, भूतलावर प्रथम जलसृष्टि निर्माण करावी आणि नंतर मानव व इतर जीवसृष्टि उत्पन्न करावी. जलसृष्टि व प्राणीसृष्टि तर ठरविल्याप्रमाणे तयार झाली. मानवसृष्टि निर्माण करण्यासाठी त्यांनी लाकूड कोरून काही मानवाकृति तयार केल्या आणि त्या इतरांबरोबर भूतलावर नांदू लागल्या. कालांतराने त्या पाच देवांना असे आढळून आले की, या मानवसृष्टीला उपकारकर्त्या निर्मात्याबद्दल मुळीच आदरभाव राहिलेला नाही, तेव्हा मानवसृष्टीचा आपण विनाश करून टाकावा. उपकारकर्त्या देवाचा विसर पडल्यामुळे मानवांना त्यांच्या कृतघ्नपणाची अतीभयंकर शिक्षा मिळाली. कोणती ती पहा.

उपकारकर्त्यांचे विसरण म्हणून शिक्षा

वायुदेवाने जलाशयाला उघाण भरती आणून प्रलयाचा समय आणला. पर्जन्य-देवता कोपून एकसमयावच्छेदेकरून जोरदार वृष्टि सुरू झाली. पक्षीगण माणसांवर तुडून पडला. कोणी माणसांचे डोळे फोडले, कोणी मस्तकावर जोराने वंचुप्रहार चालू केले, कोणी मांसांचे लचके तोडण्यास सुरुवात केली, तर कोणी दारीरातील अस्थि बाहेर ओढून फाडून त्यांचे चूर्ण करण्यास प्रारंभ केला. अशा प्रकारे देवांच्या अनुशेने मानवांचा सृष्ट घेण्यात प्राणीसृष्टीलाही अतिशय कष्ट पडले. गोठ्यातील गायीगायरे आणि घरातील मांड्याहुंड्यासारख्या निर्जीव वस्तूदेखील त्यांची धीःयू करू लागल्या. कोवटेमुथे म्हणाले, 'हे कृतघ्न मानवांनो, तुम्ही आम्हांला

अतिशय अमानुषतेने वागविलेत, म्हणून आम्ही आता त्याचा सूड म्हणून तुमचे चावे घेत आहोत.' रस्त्यावरील मैलाचे निर्जीव दगड उद्गारले, 'तुम्ही मानवांनी रात्रंदिवस रस्त्यांवरून वाहतूक करून आम्हांला फार त्रास दिलात, तुमच्यासाठी, केवळ तुमच्यासाठीच तुम्हांला नीट मार्गदर्शन व्हावे म्हणून अहो-रात्र आम्ही येथे वसून आहोत. तुमच्या हितार्थ आम्ही आरडाओरड करून पुढच्या दगडांना नीट सूचना देत असू. आता तुमच्या कृतप्रपणामुळे आम्ही तुमच्या अस्थि भरडून त्यांचे चूर्ण चूर्ण करून टाकतो.' इतकेच कदाला घरातील भांडी, वाट्या, पेले, कपवस्त्रा इत्यादि वस्तु देखील दांतओठ घात किंचाळल्या, 'सर्व-काळ तुम्ही आम्हांला दुःख दिलेत. सर्व दिवस आमच्या वरील वाजूच्या ओष्ठरूपी कडा हुंगीत, फुंकरीत वसून त्याच्यावर प्रेमीयुगुलासारखे ओष्ठमिलन केलेत. घगघगत्या विस्तवावर ठेवून अगर अतिउष्ण पेये आमच्यामध्ये ओतून आम्हांला तुम्ही नाळलेत, माजलेत, पोळलेत ! ही अघोर कृति करताना आम्हा निर्जीव सृष्टीलाही काही भावना आहेत याची कदापि जाणीव तुम्ही ठेवली नाहीत. आता परमेश्वर जागा झाला आहे. जळण्याची पाळी आता तुमच्यावर आली आहे ! भोगा आता आपल्या पापाची फळे !' याप्रमाणे मानवसृष्टीची संसेहोलपट होताच ती सैरासैरा इतस्ततः पळू लागली. पण जाणार कुठे ! सर्वांचाच त्यांच्यावर कोप झाला होता. स्वसंरक्षार्थ माणसे घरांच्या छपरावर चढताच ती छपरेच मोडून खाली पडली ! झाडांच्या माथ्यावर चढण्याचा त्यांनी प्रयत्न करताच ते वृक्षच उन्मळून खाली भुईसपाट झाले. पर्वतांच्या गुहेमधून लपण्याचा यत्न करताच, अहो आश्चर्यम्, ते गुहांचे दरवाजेच खडाखडा बंद झाले ! याप्रमाणे कोठेही आश्रय न मिळाल्याने त्या कृतघ्न मानवांनी अखेर जंगलातीठ महाबलाढय आणि शक्तिमान पशूंच्या पोटात त्रिसावा घेतला आणि त्यातूनही ज्यांना जगण्याचा मोह सुटला नाही ते अजूनही रानावनात 'माऊड रूपाने' संचार करीत आहेत. या परिच्छेदातील तात्पर्य जितके सोपे तितकेच गहन आहे. आजच्या युगातील सर्व मानवांनी ते आपल्या मनोशिळेवर कोरून ठेवल्यास त्यात त्यांचा फायदाच आहे. (मेक्सिकन पुराण, पृष्ठ २०९).

१. टीप—भारतामध्ये श्रीमत् भागवतामध्ये (४।३०-११) अशी कथा आहे की, पुरंजन राजाने यज्ञासाठी म्हणून अनेक अनावश्यक पशूंची (गज, सिंह, वाघ, रेडे इ०) शिकार केली. अर्थात यज्ञीय कार्यासाठी त्यांची हत्या हेतुतः झाल्याने ते पावन झाले, पण अनावश्यक हत्या राजाने केली, म्हणून नंतर त्याचे ज्ञाती-वांधवांनी राजाचा सूड घेतला. कोणी पोटात शिंगे खुपसली, कोणी शरीरात नखे रोवली, कोणी चाबे घेतले इ० इ० आणि राजाला जर्जर केले. दोन्ही ठिकाणी कल्पनासाम्य एकच आढळते.

या सस्कृतीचे अथशेष दासविणारे मिटला नावाचे शहर मध्य अमेरिकेमध्ये आहे पूर्वाच्या अनेक वस्तूची जरी नासधूस झालेली असली तरी साप्रत तीन पिरॅमिडस्वरूपी देवालये आणि सहा प्रेक्षणीय वास्तु अद्याप सारे बरबाद झालेल्या एसाद्या सस्थानिकाप्रमाणे आपल्या कपाळाला हात लावून निर्जाविपणे उम्या आहेत त्या बोलत नाहीत नुसत्या अश्रु टाळतात व म्हणतात, 'पहा, पाहिलीत आमची अवस्था ! तुम्ही तरी आमच्यापासून घडा घ्या नि शहाणे व्हा !' एका राजवाड्याचा अवशेष १३० X १३० चौ फूट असून प्रवेशद्वारावरील चौकटीचा पाषाण एकसव नि अठरा फूट लांबीचा आहे तेथील शिल्पाची तुलना सावारणत रोमन ग्रीक सस्कृतीबरोबर केली जाते दुसऱ्या एका राजवाड्याचे साब मानवाकृति असून तेथील तळघरात योद्धे व नरगळी याची मस्तके पेकून देण्यात येत होती ही वास्तू चार मजल्यांची असून अनेक लहान लहान सोल्यातून शिल्पकाम कोरलेले आढळते एकूण रचना पाहाता हे देवघर असावे असे मत सशोधक देतात या ठिकाणी पहिला मजला मुख्य पुरोहितासाठी राखून ठेवलेला असून इतर पाहुण्यांची ऊठवस याच ठिकाणी होई दुसरा मजला मदिरातील शिष्यवर्गाला राहण्यासाठी, तर तिसरा मजला फक्त राजेसहिब व त्याच्या कुटुंबिया साठी राखून ठेवलेला होता खोल्यांमधून विश्रुतीसाठी मौल्यवान् चटया होत्या आणि त्यावर वन्य पशूची कातडी अथरलेली असत तेथील माणसाना जे अन्न पुरविले जात होत, ते प्रामुख्याने वध केलेल्या पशुपक्ष्याचे अथवा जाळ्यात पडलेल्या पारसराचे मास असे बरोबर खावयास मक्याची भाकरी असे पेंय म्हणून दळलेल्या कॉफीमध्ये मक्याची पूड मिसळून व त्यात पाणी टाकून ते तयार करित असत कधी कधी मद्य देखील प्यावयास मिळत असे

(स्पेन्स, पृष्ठ २०६)

डॉ पॉल शोलास या जर्मन सशोधकाच्या मते या सस्कृतीमधील सर्व देवतांची नावे समजून येणे फार कठीण असल्याने त्यांना 'ए' पासून 'पी' पर्यंत नावे दिलेली आहेत असे जरी असले तरी देवतांच्या कार्यावरून त्यांची नावे समजणे कठीण नाही त्यांची समजूत अशी होती की, माणूस जर आत्महत्या करून मरण पावला तर त्याला स्वर्ग प्राप्त होतो यासाठी गळफासाची देवता म्हणून 'आटॅब' (Ixtab) मानली होती

हुन हौ (Hun Hau)—ही मरणाची देवता होती व तिचे वाहन कुत्रा असे यासाठी शिआप येथील जगलात राहणारी लकडन जात, माणसाच्या घडग्या वर कुत्र्याची प्रतिमा ठेवीत असत

वी कुकुलकन (Kukulcan)—हा मयसस्कृतीमधील प्रमुख देव होय त्याच काही गुण टॅलोक देवाप्रमाणे आहेत याचे नाक हत्तीच्या सोंडेप्रमाणे असून

सर्पांच्या विषारी सुब्ब्याप्रमाणे तोंडात दोन दात असतात. त्याची प्रमुख खूण म्हणजे हाती मशाल अगर अग्नि असणे. असे जरी असले तरी भूमि, पाणी, हवा, दर्शक म्हणून मका कर्णास, मासा व घुबड ही चिन्हे म्हणजे देवाचे प्रतीक मानतात. जन्म-मृत्यूला हाच देव कारणीभूत होतो असे मानतात.

सी देव—आकाशातील तारास्वरूप हा देव असून तो दोरीने खाली लोंवत राहिलेला आहे असे मानतात. त्याच्या चेहऱ्यावर भरपूर अलंकार असून बहुधा तो शुक्रतारा असावा.

डी देव—कुकुलकन समान असून तो अतिशय वृद्ध, गाल सोलगत झालेले, दंतहीन असतो. चंद्र आणि रात्री याचे प्रतीक हा देव आहे. याची प्रमुख खूण म्हणजे हा डोक्यावर क्षिपला धारण करतो.

ई देव—याला घनन (Ghanan) नाव असून, घान्यदेवता विशेषतः मकादेवता मानतात. हा तरुण देखणा असून मस्तक लंबवर्तुळाकार असते. या मयसंस्कृतीमधील विशेष प्रकार असा की, या देवाच्याप्रमाणे इतरांची मस्तके असावीत म्हणून मूल जन्म पावल्याबरोबर डोक्याच्या दोन्ही बाजूला फळ्या बांधून कोवळे हाड आहे, तोपावेतो त्याला आकार आणीत व मस्तक मक्याच्या कणसाप्रमाणे लांब दिसावे म्हणून प्रयत्न करीत. फलोत्पादन, भरभराट हा देव देतो.

एफ् देव—हा देव ओळखण्याची खूण म्हणजे याच्या मुखावर उभे-आडवे डाग असत आणि झाईपदेवाबरोबर त्याचे साम्य असे.

जी देव—सर्पाप्रमाणे लांब जीभ आणि ती बाहेर लोंवत असलेली ही त्याची प्रमुख खूण होय. कुकुलकन देवातील काही गुण याच्या अंगी आहेत.

एच् देव—याच्या मस्तकावर माशाच्या सवल्याप्रमाणे खूण असते.

आय् देव— आपल्या मस्तकी ती सर्पांची वेटोळे धारण करते व पाणी, पूर इ० दर्शक ही देवता होय.

के देवता— हा बी देवाप्रमाणे असून तो हुनार-कू देवाचा पुत्र होय. याने लिहिण्याची कला निर्माण केली. याला वैद्यकीय ज्ञान होते.

एल् देवता—याचे नाव एकचुहा (Ekehuach) असून तो प्रवासी लोकाना साहाय्यकारी आहे. त्याचा वर्ण काळा आणि तो वृद्ध आहे.

एम् देवता— एक अहौ (Ek Ahau) त्याचे नाव असून वर्णाने काळा, लाल ओठ असलेला आहे.

एन् देवता—वर्षांचे दिवस ३६० याची निदर्शक आकृतिचे चिन्ह याचे मस्तकावर दाखवितात. यामुळे हा कालदर्शक देव ठरतो.

ओ देवता—स्त्रीदर्शक देवता असून तिच्या डोळ्यांच्या भोवती भयंकर आठ्या पडलेल्या असतात. या देवीचे स्वरूप अस्पृष्ट दर्शवितात.

पी देवता—बेडकाप्रमाणे याचे स्वरूप असते, पण मस्तकावर एन् देवते-प्रमाणे आकृति असते.

याशिवाय इतर देवताही आहेत.

शिलालेख मंदिर

पालकूं शहरी हे मंदिर आहे. मंदिराचा पाया ४० फूट उंचीचा व दर्शनी वाजू ७४ फूट लांब व २५ फूट रुंदीच्या असून त्या भागावर सुंदर गॅलरी आहे. या मंदिराच्या वाजूला जपानी बांधणीची तीन सूर्यमंदिरे आहेत. मंदिरातील आतील वाजूच्या चारी भितींवर शिलालेख कोरलेले आहेत. एका सूर्य-मंदिरात तर इतका अंधार आहे की, जेवढा प्रकाश दरवाज्याच्या फटीतून आत जाईल तेवढाच, मोठमोठ्या चौकोनी पाषाणांच्या एकावर एक रचून जरी भिती बांधलेल्या असल्या, तरी चारीकशा सुईचा प्रवेश देखील दोन भितीमधील सांध्यामध्ये होणार नाही, इतक्या त्या रचताना एकजीव करून रचलेल्या आहेत.^१

(स्पेन्स, पृष्ठ १८५)

या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे ह्या ठिकाणी जोगिणींसाठी मठ बांधलेले असत. पेरुदेशीय संस्कृतीमध्येही असे मठ असत. तेव्हा त्यांचे वर्णन त्या ठिकाणी पहावे.

भारतीय देवतांचे जे एकमेव आवडते पेय—सोमरस—तेही या देशात तयार केले जात असे. सोमवेलीला ते ओक्ली (Oetli) असे म्हणत व तिला देवता-स्वरूप मानित असत. ऋग्वेदामध्ये (१०-३४-१) सूक्तात सांगितले आहे की, सोमवेल ही मोजवान पर्वतावर (हिमालय पर्वताचे एक शिखर) वाढते, आणि वायुदेवता तिचे संवर्धन करते. ऋग्वेद (९-८६-२४) सूक्ताप्रमाणे ही सोमवेल गरूडाने प्रथम आकाशातून आणली. त्याचा रस काढून त्यामध्ये पाणी, दूध, तूप व जवाचे पीठ घालून मिश्रण तयार करून त्याचा देवाला नैवेद्य दाखवित असत. नंतर पुरोहितवर्ग ते पेय पीत असे. या पेयाचा घर जेव्हा एका माड्यातून दुसऱ्यात पडे, तेव्हा ती चादीसारखी चकाकत असे. ते पेय अतिशय पुष्टिकारक व धमपरिहारक असे. सोमवेलीचा रस पूर्वी पिवळ्या रंगाचा असे. एक संशोधक तर असे म्हणतो की, सोमवेलीच्या एकूण चौवीस जाती आहेत.

१. टीप— हीच बांधणी पद्धति भारतामधील काही मंदिरातून आणि जावा-सुमात्राकडील शिल्पकला मंदिरातून पाहण्यात येते.

इराणीयन झरतुष्ट्र संस्कृति या सोमाला हवोमा या नावाने संबोधिते. ऋग्वेद काळाच्या अंती ही पिवळी सोमवेल चंद्रप्रकाशात सोडून पाणी आणि दूध यामध्ये धुतली म्हणून हिचे चंद्राशी साम्य दर्शवू लागले. म्हणजेच चंद्रदेवता पिवळ्या पिवळ्या कलांनी वर्धन पावते आणि सागरातील जलाला भरती-ओहोटी या क्रियेने शुद्ध करते (ज्याप्रमाणे सोमवेलींना धुऊन शुद्ध करतात). यास्तव चंद्रदेवतेला सोम असेही एक नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. अशा या सोमवेलीचे अस्तित्व अमेरिकेतील संस्कृतीला माहित होते. (जेम्स धार्मिक कोश, ११-६८६)

या सोमरसासाठी इंद्राने अनेकदा भाडणतटे उपस्थित करून त्या पेयाचा पहिला मानकरी कोणी व्हावे हे ठरवून घेतले आहे. तो कयाभाग असा : सोमरसाचा पहिला मानकरी कोणी व्हावे, हा प्रश्न स्पर्धा घेऊन सोडवावा असे देवानी ठरविले. वरुण व इंद्र या दोघांनाही सारखीच त्या पेयाची अभिलाषा होती. त्या दोघाची पळण्याची शर्यत लागली. वरुण त्यात सदोदित आघाडीवरच राहिलेला पाहून इंद्राने त्याला हरविण्यासाठी कपटनीतीचा अवलंब करावयाचे ठरविले. अतः त्याने वरुणाला असे सुचविले की, आपण दोघेही एकदमच इच्छितस्थळी जावे व त्या मोवदल्यात वरुणाला सोमाचा दोनतृतीयांश भाग मिळावा व उरलेला भाग इंद्राला मिळावा. परंतु वरुणाला यशाची खात्री असल्याने तो या तडजोडीस मान्य होईना. तो पुढे पुढे पळतच राहिला. शेवटी इंद्राने वरुणाला तीनचतुर्थ्यांश भाग देण्याचे कबूल केल्यावर दोघांमध्ये तडजोड झाल्याने दोघेही इच्छितस्थळी एकसमयावच्छेदेकरून पोहोचले.

ग्रीक पुराणात सोमसदृश देवाचा उल्लेख सापडतो. वॉरस हे त्या देवतेचे नाव होय. तो लोकाना द्राक्षांचा रस पाजून दुःखीजनाची दुःखे नाहीशी करी. प्रचंड शक्तीची कामे करण्यास या रसाच्या सेवनाने जोम चढतो. लढाईच्या वेळी याच्या प्राशनाने सैनिकांना स्फूर्ति मिळते. त्यांचे बाहू शत्रूच्या नरडीचा घोट घेण्यासाठी स्फुरण पावतात आणि त्यामुळे विजय मिळतोच, अशी त्याची समजूत असल्याने लढाईच्या वेळी त्याचा फार मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होई.

वेदाचार्य पंडित श्रीपादशास्त्री सातवळेकर, ' विवेक ' साप्ताहिकाच्या एका अंकात पुण्यातील सन १९६० च्या सुमारास झालेल्या वाजसनीय यज्ञाबद्दल टीका करताना म्हणतात, ' सुमारे ५० वर्षांपूर्वी जर्मन संशोधकांनी भारतीय ग्रंथांच्या आणि वाङ्मयाच्या मदतीने व मार्गदर्शनाने काश्मीर आणि हिमालय पर्वताचा जंगली भाग धुंडाळून ही सोमवेल शोधून काढली होती. त्यानंतर काश्मीर नरेशा-बरोबर करार करून दरसाल हजारो मण, ही वनस्पति त्यांनी जर्मनीमध्ये आयात रून त्यांपासून रसायने तयार करून, कोट्यवधी रुपयाची कमाई केली. या

वेलीच्या रसामध्ये फॉस्फरसचा अंश असल्याने कोणत्याही वस्तूला हे रसायन चोळले असता उत्कृष्ट चकाकी येत असे. '

मेक्सिको प्रदेशाच्या वायव्य विभागात एक वन्य जमात राहत असे त्याच्या देवता पुढीलप्रमाणे.

तोकोसी-नकवे

धान्य व भाजीपाला देवता. भूप्रदेशाची मालकीण आणि देवताची माता मानली जाई.

टेटुलिरिकेता

गर्भधारणा आणि प्रसूतीची देवता या संस्कृतीमधील अनन्यसाधारण समजूत अशी की, पृथ्वीच्या चार मुख्य दिशाना तावडा, निळा, पाढरा व पिवळा अशा चार रंगाच्या चार सर्पांची वस्ती असून ते त्या त्या दिशेकडून भूतलावर पर्जन्य आणतात. त्यांची नावे अनुक्रमे नालिबामी, वापरियामा, केणीमोळा व हौस्टे-उपुरी ही होत. अतराळामध्ये स्वर्गदेवता वास करीत असून तिचे वस्त्र निळ्या रंगाचे आणि त्यावर तारकाची कलाकुरसर केलेली आहे. भूतलावरील सर्व स्थावरजगम वस्तु ती देवता आपल्या पायाच्या पंज्यामध्ये धरून ठेवते.

इंकासंस्कृति

या प्रदेशातील तिसरी भारतीयसदृश संस्कृति म्हणजे इंकासंस्कृति होय. या संस्कृतीचा जोरदार प्रसार मेक्सिकोच्या दक्षिणेला असलेल्या पेरू देशात झालेला होता व्हेगा या नावाचा एक स्पॅनिश लेखक म्हणतो की, या संस्कृतीच्या अनुयायांच्या घरी निरनिराळ्या देवतांचे पूजन होत असे.

'Their objects of Gods were trees, mountains, flowers caves, large stones, pieces of jasper and animals etc Worship of stone Gods was universal, as in ancient Palestine'

(Spence, page 292)

याचा सारांश असा की, पाषाणाच्या मूर्तव्यतिरिक्त वृक्ष, वेली, पुष्पे, पर्वत यांची प्रतिकेही त्यांच्या पूजनात होती. पर्वताचा एखादा अदभुत सुळका दिसला म्हणजे त्याला देव मानून त्याचे पूजन होत असे. (भारतामध्येही या प्रकाराने पूजन घडत असे.) त्या जडसृष्टीने जगन्नियत्याची-थोराण्याची अवजा वेली, यास्तमच त्याला ते तसे पाषाणरूप प्राप्त झाले अशी त्याची समजूत होती

गुरुकुल सस्था

या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य म्हणजे जोगी व जोगिणींची मठसस्था हे दाखविता येईल. मुख्य मंदिराच्या आग्यासाली या सस्था चालत असत. मठांमध्ये फक्त

शुद्ध आचरण करणाऱ्या तापसी लोकानाच राहान्यास परवानगी असे. राजाने निमंत्रण केल्यासच ते मठाबाहेर पडत आणि संभाषण करीत. इतर वेळी बाहेर जाण्याची त्यांना अनुज्ञा नसे. ते अगावर काळे कपडे वापरीत व जाड्याभरड्या अन्नावर आपली उपजीविका करीत. त्यांचा दैनंदिन कार्यक्रम अतिशय कष्टमय असे. देवाच्या मूर्तीच्या समोर रात्रभर वसून मंत्रपठण करायला लागे. देवतेसाठी पहारा करायला लागे. काहीजण विद्यार्जनासाठी मंदिराच्या परिसरातील वनश्रीमध्ये जाऊन वसत. भारतीय संस्कृतीमधील 'गुरुकुल' सस्यांमधून ज्याप्रमाणे लहान मुले विद्यार्जनासाठी पाठवीत, त्याचप्रमाणे या मठातही लहान मुलाची विद्यार्जनाची सोय केलेली असे. अशा शिकाऊ मुलांना ते 'यनौती' असे म्हणत.

काही लहान मुलीही सूर्यदेवतेच्या सेवेला वाहिलेल्या असत आणि त्याही मठामधून राहात. तेथे राहात असताना स्त्रीव्यवस्थापिकेच्या कडक शिस्तीखाली त्यांना आपले आयुष्य कठिबे लागे. या मुलींना शिक्षणासह इतरही कामे करावी लागत. त्यामध्ये मठातील अभिकुडार जागता पहारा ठेवणे, मंदिरासाठी लागणारे कापडाचे पडदे तयार करणे, त्यावर उत्तमोत्तम कलाकुसरीची कामे करणे, मुख्य धर्मगुरूचे कपडे तयार करणे इत्यादि कामांचा समावेश केलेला होता. यनौतीप्रमाणेच त्यांचाही आयुष्यक्रम कडक तापसी वृत्तीचाच होता. इतका की, जर एखाद्या तरुण कुमारिकेने तेथील नियमांचा भंग केला तर तिला जिवंत पुरून टाकीत. इतकेच नव्हे तर तिच्या संरक्षित प्रियकराला देखील सुळावर चढवीत असत. एवढ्यावरच हे प्रकरण थांबत होते काय ! छे हो ! त्या प्रियकराचा सबंध गावच्या गाव नेस्तनाबूत करून टाकीत. असे होते तेथील धार्मिक मठातील पवित्र वातावरण !

ख्रिश्चन देवदासी पद्धति

प्राचीन काळी भारतामध्ये ज्याप्रमाणे देवदासी पद्धति रूढ होती, तशी ती अन्यदेशीही होती. (देवीकोश भाग ३, पृ. २९८-९९ पहा) ख्रिस्तापूर्वीची ती पद्धति अजून पूर्ण लोप पावलेली नाही, असे सांप्रतच्या ख्रिस्ताच्या 'ननरी' किंवा 'कॉन्व्हेंट' मधील व्यवस्था पाहिली म्हणजे म्हणावेसे वाटते. रोमन कॅथॉलिक पध्यामध्ये आजही प्रत्येक घराणे एक मुलगी देवाला वाहते व तिला नन अथवा जोगीण करण्याची प्रथा रूढ आहे. ननरीमध्ये मुलगी टाकली म्हणजे ती जवळजवळ बंदीवासातच पडते बाहेरच्या जगापरोबर तिचा सबंध तुटतो आणि तिजवर संन्यासी जीवन लादले जाते. तेथील व्यवस्थापिका 'मदर सुपीरिअर' हिचा तिजवर अनियंत्रित अधिकार चालतो. लहानशा अपराधाबद्दल, वाटेल तेवढी मोठी शिक्षा देण्यात येते. चांगली वस्तु पाहावयाची नाही, चांगले गाणे ऐकावयाचे नाही, चांगल्या वस्तूचा लोभ धरावयाचा नाही, इ० अनेक निबंध

तिजवर लादले जाऊन, स्त्रीसुलभ जीवन खुरटवून टाकण्यात येई, तसे न केल्यास ईश्वरभक्तीमध्ये व्यत्यय निर्माण होतो असे त्यांचे सांगणे असते,

या बंदिवासाचा परिणाम शेवटी स्त्री-जीवनावर होतो आणि अनेकजणी तेथून पळून जातात, बाहेर आल्यावर विवाह करतात आणि शाळा-कॉलेजांमध्ये विद्यादान करतात, पण ते स्वातंत्र्य राखून अशा पळून जाणाऱ्या मुर्लींची संख्या वाढतच आहे. मग त्याचे वय २० असो, ३० असो वा ५० असो. सन १९६६ साली एकट्या अमेरिकेत ननरीमधून पळालेल्या स्त्रियांची संख्या तीन हजार सहाशे होती व दिवसेंदिवस ती वाढतच आहे.

परक्या मिशनऱ्यांनी पूर्वेकाली व आजही भारतीयांच्या अनेक रुढींवर कडक टीका करून, हिंदुधर्माविषयी सुशिक्षितांमध्ये घृणा उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न चालू ठेवला आहे, शाब्दिक हल्ले चालू आहेत, पण स्वतःच्या पायाखाली मात्र काय जळते आहे याची दाद कधी मागे घेतली नाही व आजही घेत नाहीत, हेच वरील उदाहरणावरून दिसून येते.

काही ख्रिस्ती धर्मगुरूंना या चालीबद्दल घृणा वाटू लागली आहे. सन १९६३ साली डिसेंबर महिन्यात बेल्जियम प्रीस्ट कार्डिबल स्युनेन्स याने 'दि नन इन द वर्ल्ड' या नावाचे पुस्तक प्रसिद्ध केले असून त्यामध्ये तो म्हणतो, 'नन्सचा समाज पुष्कळ अंशी एका किल्लेकोटात बंदिस्त असलेला वाटतो. या किल्ल्याभोवती खंदकावर पूल टाकण्याची त्यांना भीती वाटते. तेथे ननचे आयुष्य संकुचित होते. बाहेरच्या आजच्या जगाशी तिचा संपर्क तुटतो व त्यातच धार्मिकता आहे अशी धर्ममतिज्ञांची भ्रद्धा आहे. त्याबाहेर पडल्या तर मानव-जातीची अधिक सेवा करू शकतील, जगातील सर्व नन्सनी कॉन्व्हेंटच्या बाहेर पडावे व जगात अधिक उपयुक्त आयुष्य वेचावे, असे त्याने शेवटी आवाहन केलेले आहे.'

भारतामधील देवदासीची पद्धति मात्र कायद्याने संपुष्टात आली आणि यांची छुप्यारीतीने चालू रहावी हे आश्चर्य नव्हे काय !

(अमृत, जुलै १९६९ मधील श्री. ग. वि. केतकरांचे लेखाधारे)

नन्सचा समाज किल्लेकोटात बंदिस्त असतो, यास्तव हजारों स्त्रिया तेथून पळून जाऊन वैवाहिक जीवन जगतात हे आपण पाहिले. सांप्रत युरोप-अमेरिके-मध्ये संपन्नतेमुळे उपभोग प्रवृत्तीला बहर आलेला असल्याने संन्यस्त जीवन पत्करण्यास तिकडे मुलीच मिळत नाहीतशा झाल्या असून धार्मिक मठसंस्था बंद पडण्याची भीती निर्माण झालेली आहे. यावर उपाय म्हणून कॅथोलिक धर्मगुरूंनी भारतामधून सुमारे दोन हजार केरळीय मुर्लींची तिकडे आयात केली आहे. अशी

तक्रार इंडियन नॅशनल चर्चचे अधिकाऱ्यांनी केलेली आहे. आजवर तिकडे भारत सरकार अगर इतरांनी लक्ष दिलेच नाही. पण आता लंडन येथील 'संडे टाइम्स' या प्रमुख पत्राने आगस्ट १९७० मध्ये थाला जाहीर वाचा फोडून एका तेथून पळून आलेल्या मुलीची कहाणीच प्रसिद्ध केली. आश्चर्य असे की, भारतातील कॅथोलिक पंथीय प्रमुख धर्मगुरु कार्डिनल ग्रेस यांनीच ही निर्यात मान्य केली आहे. आंतरराष्ट्रीय पातळीवर बंदुकांची चोरी करणाराला 'गन रनिंग' म्हणतात, तर संडे टाइम्सने या प्रकाराला 'नन रनिंग' असे नाव दिले आहे. 'युरोपातील ख्रिस्ती धार्मिक संस्था जगविण्यासाठी या केरळीय मुलींचे आयुष्य बरबाद होणार आहे. सारांश या प्रकाराने का होईना तिकडे देवदासीची पद्धती चालूच आहे.

(श्री. प. ग. पेंडसे, लंडन, केसरी ४-९-७०, तरुण भारत २०-८-७०).

इंकासंस्कृतीचे सूर्यमंदिर

या भूप्रदेशावर इंका म्हणजे सूर्यसंस्कृतीचा जास्त पगडा होता. तेव्हा एका सूर्यमंदिराची माहिती आपण करून घेणे इष्ट ठरेल. कुझको (कुझ-को) या राजधानीच्या शहरी हे मंदिर ८० फूट उंच टेकाडावर बांधलेले होते. टेकाडावर मंदिरे उभारण्याची चाल भारताप्रमाणे अनेक देशांत आढळून येते. याचे कारण एक तिबेटियन लामा धर्मगुरु असे देतात की, 'The Lord must reside high above his creation, besides only those would visit the temples, who are prepared to undergo the hardships of a steep ascent. The way to the Lord is not a very easy way.'

मावार्थ असा की जग निर्माण करणारा देव त्याच्या निर्मितीपेक्षा उंच भागी राहाणेच योग्य होय. अशा देवाचे दर्शन घडण्यापूर्वी पायऱ्यांची चढण चढण्याचे श्रम त्याने घेतले पाहिजेत, कारण परमेश्वरप्राप्तीचा मार्ग हा सोपा नाही, हे भक्ताला उमजले पाहिजे.

मंदिराचा परिसर अतिशय विस्तृत होता आणि त्यामध्ये अनेक लहान लहान महदेवतांची लहान-लहान मंदिरे होती. मुख्य मंदिराची बाहेरील बाजू बगीच्याने सुशोभित केलेली असून त्यामधून हॉटने नावाच्या नदीचा प्रवाह झुळझुळ वाहत होता. पण हा बगीचा कशाचा होता म्हणता आपण ? नेहमीच्या फुलझाडांचा आणि वृक्षराजांचा समजता की काय ! छे, छे ! मेक्सिको (माझिका-सुवर्ण) या सुवर्णाच्या देशातील प्रमुख सूर्यदेवाच्या सभोवार सुवर्णाची झाडे तयार केलेली होती. त्यांवर रत्नांनी बनविलेले प्राणी, फिडे, वेळी, फळे, फुले इत्यादींच्या प्रतिकृति लटकत होत्या. इतकेच कशाला ? या बागेत कुदळी, फावडी, कात्री इत्यादि बागकामाची अवजारेही होती, ती सुद्धा सोन्याचीच बर का ! मुख्य सूर्यमंदिराच्या भिंती अंतर्बाह्य सुवर्णाच्या पत्र्यांनी सडविलेल्या होत्या. या मंदिराची

माहिती, ते स्पॅनिश लोकानी उध्वस्त केल्यानंतर ज्याने प्रत्यक्ष मिळविली तो स्क्वअर नावाचा प्रवासी लिहितो की, 'मंदिराच्या सुवर्णाच्या पत्र्याचे तुकडे अनेक घरामधून जपून ठेवलेले मी स्वतः पाहिले. कागदाच्या जाडीइतपतच त्या पत्र्याची जाडी होती.' (स्पेन्स, पृष्ठ २६०)

सूर्यदेवतेचा उत्सव

या सूर्यदेवतेचा वार्षिक उत्सव हिवाळा आणि हेमंत ऋतूंमध्ये साजरा करण्यात येई आणि तो वरील सूर्यमंदिराच्या ठिकाणीच होत असे. कुझको या शहराच्या पूर्व बाजूला एक मोठी टेकटी होती. त्या ठिकाणी हा उत्सवाचा कार्यक्रम होत असे, कारण सूर्य या टेकडामागूनच प्रभातकाळी उदय पावत असे. सूर्योपासक भक्तमंडळी पहाटे आपल्या घरातून बाहेर पडून सर्व पूजासाहित्यासह पर्वतराजीकडे चालू लागत, यज्ञीयशस्त्र (चाकू), शेंगडी, लाकूडफाटा, मका आणि कोकाशाडाची पाने (भारतातील विड्यांच्या पानांप्रमाणे ही पाने चघळली जात असत) उत्तम वस्त्रांत बांधून व या सर्व वस्तु लामा नावाच्या घोड्यावर लादून ते इच्छितस्थळी जात असत. तेथे गेल्यावर लाकडाच्या ढिगाऱ्याचे एक कुंड रचले जाई व सूर्य उगविण्याच्या वेळी ते पेटवून देत. लामा नावाच्या त्या घोड्याला चाकूने ठार मारून त्याच ढिगाऱ्यावर त्याला ठेवण्यात येई. ज्वाला प्रचलित झाल्या आणि धुराचा लोट आकाशात गेला म्हणजे सूर्याला झाकून टाकीत, सर्वत्र शांतता असे. अशा वेळी तो देखावा भयानक परंतु रमणीय वाटे. धुराच्या पार्श्वभूमीवर सूर्यनिंब धूसर व मलीन झालेले दिसे, परंतु दृष्टीला मोहक भासे. तेथील शांतता फक्त नाल्याच्या प्रवाहाच्या खळखळाटाने भंगत असे. काही वेळाने सूर्यदेवता वर आल्यावर भक्तमंडळी त्या यज्ञकुंडाला प्रदक्षिणा घालीत व त्या घालताना जळलेल्या लामाच्या कातडीमधून केस ओढून काढून घरोघर घेऊन जात. त्याचे केस तोडताना ते प्रार्थना करीत, 'हे सृष्टिनियंत्या सूर्यदेवा आणि गर्जना करणाऱ्या देवा, तू नेहमी तरुण राहावेस म्हणून हे लामारूपी खाद्य तुला अर्पण केलेले आहे त्याचा स्वीकार कर, मानवाच्या संख्येत नेहमी भर घालीत ना आणि त्यांना शांततामय सुप्ताचे आयुष्य लाभू दे.' लामाला बळी देण्याची या प्रकारची एकूण २० ठिकाणे होती.

वाढत्या सूर्याचा दुसरा सूर्योत्सव जून महिन्यात साजरा करीत आणि तो नऊ दिवस चालत असे. त्या वेळी सूर्योपासक तीन दिवसाचे कडक उपोषण करीत. त्या तीन दिवस घरात अजिबात विस्तव पेटविला जात नसे. चवथ्या दिवशी सर्व सूर्योपासक कुझको येथील एका मोठ्या चौकात जमून उगवत्या सूर्याचे स्वागत करीत. याप्रमाणे सूर्यदर्शन झाल्यानंतर सर्वजण मिरवणुकीने त्या टेकडीवरील मंदिरात जाऊन त्या ठिकाणी कुडातील पहिला अग्नि बाहेर काढण्यात येई.

सूर्यभिगाद्वारे नवीन अग्नि पेटवून ते कुंड प्रज्वलित करीत आणि त्यात लामाची आहुति टाकण्यात येत असे. त्या नवीन अग्नीला धान्य, फुले व प्राणी यांचीही आहुति अर्पण करण्यात येई. धूपदीप जाळून त्याला ओवाळण्यात येई. नंतर प्रसाद घेतल्यावर सर्वजण घोघरी परतत. (स्पेन्स, पृष्ठ ३१२)

पेरुदेशातील रोगनिवारणार्थ उत्सव

सप्टेंबर महिन्यात घडणाऱ्या या उत्सव-समारंभाला सितुआ (Situa) उत्सव म्हणतात. गावातील आणि आसपासच्या सर्व रोगराईची हकालपट्टी आणि संकटाचे निवारण व्हावे, हा प्रमुख हेतु या उत्सव-समारंभाचा असतो. साधारणतः या महिन्यात येथे पावसाळ्याला सुरुवात होते व रोगराई सुरू होते. त्याच्या निवारणासाठी म्हणून हा समारंभ घेतला जातो. चंद्राच्या पहिल्या दिवशी प्रत्येक घरातील काही माणसे उपवास करतात. रात्री दोन तऱ्हेच्या मकेच्या पेजी तयार करतात, त्यापैकी एक सार्धी तर दुसरी पाच ते दहा वर्षांच्या मुलांच्या डोळ्या-जवळून काढलेले रक्त मिसळलेली असते. गावातील ज्येष्ठ माणसांच्या घरी रात्री जमल्यावर, उपवास करणारे स्नान करतात आणि रक्ताची पेज, मस्तक, तोंड, छाती, हात व पाय यांना चोळतात. असे केल्याने अंगातील दुवळेपणा अथवा अशक्तपणा निघून जातो, ही भावना असे. घरातील प्रमुख वर्ता पुरुष त्यांतील एक टिळा उंबरठ्याला लावतो. सूर्यदेवतेचा पुजारी याप्रमाणे पहाटे पूजन करून, टिळे लावून सूर्य उगवताच सूर्याची प्रार्थना करीत, 'गावातील सर्व रोगराई आणि संकटे तुझ्या किरणांवरून गावाबाहेर जावोत.' नंतर सार्धी पेज घेऊन ते उपवास सोडीत.

इतके होत आहे तो मंदिरातून प्रमुख पुजारी हातात माला घेऊन बाहेर येई. या वेळी तो स्वतःला सूर्याचा दूतच समजे. शरीरावरील उंची झगा, कमर-पट्ट्याने बांधलेला असून, हातांतील माला अनेक रंगांच्या पिसांनी मढविलेला आणि सुवर्णाच्या कंकणांनी सुशोभित केलेला असे. माला फिरवीत फिरवीत हा दूत घाबत खाली उतरे आणि मध्यावर दुसरे चार दूत उभे असत तेथपर्यंत जाऊन, माल्याने त्यांच्या माल्यांना स्पर्श करी. त्यांना आज्ञा देई की, त्यांनी पुढे पळत जाऊन रोगराईच्या राक्षसाला गावाबाहेर घालवून द्यावे. हे चार दूत चार दिशांनी गावातील प्रमुख रस्त्यांनी जात असता, घोघर लहानमोठी माणसे आनंदाने ओरडून त्यांचे स्वागत करीत, त्यांच्या झग्याला हात लावीत व म्हणत, 'सर्व रोगराई नष्ट होवो, परमेश्वरा, आमच्यावर पुन्हा दुसरे वर्ष पाहण्याची कृपा कर, तुझे अनंत उपकार आहेत.' झग्याला हात लावल्यावर, देवदूत पुढे गेला म्हणजे ते तोच हात मस्तक, तोंड, हात, पायांवरून फिरवीत (भारतीय भक्त देवाचे तीर्थ घेतल्यावर अगर देवाच्या आरतीवर हात फिरविल्यावर याचप्रमाणे

नंतर कृति करीत असतो, हे साम्य लक्षात घेण्यासारखे आहे). हे चार देवदूत गावाबाहेर गेल्यावर, तेथे दुसरे तयार असलेले दूत त्यांना भेटत आणि तो दुःखे व संकट घेऊन गावापासून चारपाच मैल गेल्यावर, तो भाला तेथेच रोवून, नदीवर स्नान करून परत येई. देवदूत गावाबाहेर जात असताना लोक आनंदाने बेहोष झालेले असत. हातात मशाली घेऊन नाचत असत. मशाली एकमेकाना भिडवीत आणि 'आमची सर्व दुःखे नाहीशी होवोत,' अशा आरीळ्या देत असत.

गिनी, गोलडकोस्ट या भागात सन १८४४ साली एका इंग्रज प्रवाशाने या प्रकारचे उत्सव पाहिल्यावर वरीलप्रमाणे वर्णन लिहून ठेवलेले आहे. दुःख-हरणाचे दोन प्रकार व्यक्तिशः अगर सामुदायिक असतात व वरील प्रकार हा सामुदायिक प्रकारात मोडतो. पेरूमधील जनता सूर्य उपासक असल्याने, आपला भार त्यांनी सूर्यदेवानर घातलेला दिसतो.

संकट निवारणार्थ वरीलप्रमाणे सामुदायिक उत्सव-समारंभ, (१) पॉईंट बरो, अलास्का येथे ' तुना ' (Tuna) या भूतपिशाच्चाची हकालपट्टी, (२) पश्चिम आफ्रिका भागात टोगोलॅंड येथील अडकलू पर्वतावरील यात्रा, (३) क्वीन्सलंडमधील मोलॅंगा देवाची यात्रा, (४) तिबेटमधील ल्हासा शहरातील ' जलनो ' देवाची यात्रा इ० प्रमाणे आचरले जातात. उत्सवाचा प्रमुख हेतु हाच की, संकटाची हकालपट्टी व्हावी. (फेडररकृत गोलडन वाऊ ग्रंथावरून)

चंद्रदेवता

एका भव्य मंदिरात चंद्रदेवतेची मूर्ति एका भव्य चांदीच्या पत्र्यावर रेखाटली होती. तिला ते ' कायचा ' देवी असे म्हणत. प्रार्थनेच्या वेळी इका घराण्यातील स्त्रिया त्या मूर्तीच्या सभोवार वर्तुळाकार अशा बसत. इंद्रधनुष्याची सतरंगी भव्य कमान तेथे उभारलेली असून सुवर्णरेखांकित छटा सर्वत्र कोरण्यात आलेल्या होत्या. मंदिरातील सर्व पूजासाहित्याची पात्रे सुवर्णाचीच होती. एका दालनात चांदीचे भले मोठे वारा राजण भरून त्यात आहुतीसाठी धान्य होते. जलप्रवाहदेखाील आकर्षक वाटावा अशा पद्धतीने इकडून तिकडे रोळविला होता. तो मुद्रा चांदीच्या नळ्यांनी ! अलोट संपत्तीचा या देवमंदिरात कसा कसा सदुपयोग केलेला होता हे खरोखर आजच्या पिढीने पाहाण्यासारखे आहे. आजचे ' सेवेकरी ' म्हणविणारे अनेक पुजारी आणि मालक देवस्थानचे उत्पन्न कसे गिळंफृत करता येईल याचाच विचार करतात. त्यांनी यानून अवश्य बोध घ्यावा. असो. एक स्पॅनिश प्रवासी पेट्रो पिझारो ह्याने मंदिरातील ही अलौकिक नि अभूतपूर्व दौलत संपदा ' याचि देही याचि डोळा ' पाहिल्याचे आपल्या प्रवासवर्णनात

नमूद करून ठेवलेले आहे. पण देवतानाही मृत्यु असतो की ! नवीन स्पॅनिश राजवट आल्यावर तेथील संपत्ती लुटली गेली आणि देवतांच्या मूर्तीही लंपास झाल्या. आता तेथे पाहावे तो प्रमुख इसाईपंथीय चर्च आपला पाठरा झगा घालून उभे असलेले दिसते. (स्पेन्स, पृष्ठ २६२)

या सस्कृतीचे पंचांग चंद्राच्या गतीवर आधारलेले होते. वषाचे ३६० दिवस बारा चंद्रांमध्ये विभागले होते आणि त्यांची नावे पदार्थोत्पत्तीच्या कालावर आधारित होती.

- (१) लहान वाढता चंद्र.....साधारणतः जानेवारी महिना.
- (२) मोठा वाढता चंद्र.....फेब्रुवारी महिना.
- (३) पुष्पवर्धक चंद्र.....मार्च महिना.
- (४) जुळ्या धान्य वणसाचा चंद्र.....एप्रिल महिना.
- (५) सुगीचा चंद्र.....मे महिना.

याप्रमाणे ऋमाने जमीन फोडणारा चंद्र, पाणीपुरवटा करणारा चंद्र, पेरणीचा चंद्र, उत्सवाचा चंद्र, आणि शेवटी सूर्योत्सवाचा चंद्र अशी अनेक नावे डिसेंबर महिन्यापर्यंत होती. (स्पेन्स, पृष्ठ २६६)

तितिकाका मंदिर

हे मंदिर काओटी बेटामध्ये असून मुख्य भूमीपासून सहा मैल लांब आहे. इतरांप्रमाणे हे सुद्धा उध्वस्त झालेल्या स्थितीमध्येच पाहाण्यास मिळते. मार्गावर एक ४०×१०×५ फूट या आकाराचे दगडी बाधणीचे तळे असून त्यातील पाणी झिरपवून त्याचा शेतीला उपयोग करून घेतात. मुख्य मंदिर सात गाळ्यांचे असून १८३×८० चौरस फूट आकाराचे दगडी बाधकाम व त्यावर प्लॅस्टर केलेले आहे. त्यामध्ये एकूण ३५ दालने असून फक्त एकच दालन घडीव पाषाणाचे आहे. अतर्गहात दोन प्रशस्त दालने असून दरवाज्यासमोरील भिंतीवर लहान लहान कोनाडे आहेत. ह्यामध्ये त्या काळी मूर्ति माडून ठेवीत असत. चिमु पर्वताच्या पठारावर याप्रमाणेच एक भव्य कलाकृति ८००×४७०×२०० फूट या बाधणीची आढळून आली आहे. (स्पेन्स, पृष्ठ २७१)

धान्यदेवता

अन्नधान्य आणि वृक्षाचे संवर्धन करणारी ही देवता होय. आजदेखील ब्राझील प्रांती ही देवता मानली जाते व तिची पूजाअर्चा केली जाते. पेरुसस्कृतीत हिला माता या नावाने संबोधिले जात असे. ज्या जड पदार्थांवरुन या देवतेचा

संबंध येई, त्या त्या पदार्थाच्या नावापुढे 'मामा' हा देवतावाचक शब्द जोडला जाई. जसे, अकसूमामा-बटाटाभाता; सरामामा-मकादेवता; कौकामामा-कोका वृक्षाची देवता इत्यादि. यापैकी सरामामा ही प्रमुख मानली जाई. कारण मका हे त्या देशातील प्रमुख धान्य होय. या सरामामाची मूर्ति खडकात कणीसरूपाने कोरलेली असे अथवा मक्याच्या कणसाचे वाटवे करून तीच मूर्ति म्हणून पूजित. नवीन वर्षी पुन्हा नवीन मूर्ति बनविली जाई. अशी मूर्ति तयार झाली म्हणजे तीन दिवसपर्यंत तिच्यावर कडक नजर ठेवण्यात येई आणि नंतर पूजनाच्या वेळी पुरोहित तिला प्रश्न करी, 'वर्षभर राहाणार की नाही?' 'होय' असे उत्तर मिळाले तर तिची राखण केली जाई, पूजन केले जाई आणि नकारार्थी उत्तर मिळाल्यास त्या देवतेचा नाश करून दुसरी मूर्ति तयार करण्यात येई.

(स्पेन्स, पृष्ठ २९५)

जलदेवता

या संस्कृतीत जलाशय, तळी, सरोवरे यांचेही पूजन होत असे. वर जो तितिकाका मंदिराजवळील तळ्याचा उल्लेख आला आहे, त्याच तळ्याचे पूजन केले जात असे. हे तळे सृष्टिकर्त्यानेच उत्पन्न केले आहे, ही भावना सर्वत्र असल्याने ते अतिशय पवित्र मानले जाई. तळ्याच्या काठावर निळसर पाषाणाची मत्स्याकृति पण मानवी मस्तक असलेली जलदेवतेची मूर्ति होती. दुसरी एक सर्पाकृति होती. या देवता मानवाना भरपूर पाणी-पुरवठा करतात अशी त्यांची श्रद्धा होती. स्पॅनिश लोकानी या मूर्तीचा नाश करून टाकला आणि या 'आयत्या विळात' मेरीच्या मूर्तीचा 'नागोना' येऊन बसला.

(स्पेन्स, पृष्ठ २८८)

मयहुएल देवता

ही पूर्वी एका शेतकऱ्याची पत्नी होती. एके वेळी अशी हक्कित घडली की, ती शेतामध्ये बसली असता, तिला एक उंदीर दिसला. त्याला मारण्याचा प्रयत्न करता तो निसटला, पण पुन्हा पुन्हा तिच्याभोवती पेच्या मारू लागला. असे करीत असता प्रत्येक वेळी जवळच असलेल्या 'मगे' (Maguoy) झाडाला तो फुरतडत असे. तिच्याकडे पाहून हसल्यासारखे करी, जणू काय प्रणयवाळाच तो करीत असावा. त्या वाईने झाडानून बाहेर सवणारा रस एका कमडळमध्ये जमा करून घरी आली आणि नवरा-बायसो तो भरपूर प्याली. त्याचा परिणाम असा झाला की, त्यांच्या काम-भावना प्रदत्त झाल्या आणि एकमेकांचे एकमेकांना अधिक आकर्षण वाटू लागले. जे आपणाला प्रिय ते देवालाही प्रिय म्हणून तो रस त्यांनी देवालाही अर्पण केला. देव त्यांच्यावर प्रसन्न झाला आणि मयहुएल ही रणायनाची देवता बनविली व पतीला पुष्प देवता बनविली.

या देवतेचे चित्र रेखाटतांना नग, मगो वृथाग्याळी सर्प व काष्ठव या-गार वसलेली, वृक्ष फुलानी बहरलेला असे असते

कोटर्लीन्यू देवता

मेक्सिको येथील नॅशनल म्युझियममध्ये या देवतेचा सुमारे आठ फूट उंचीचा पुतळा ठेवण्यात आलेला आहे. मेक्सिको शहर हे पूर्वी आस्तिफ वशियाची राजधानी होती आणि स्पॅनिश लोमानी तिचा सपूर्ण नाश केला तरी या देवतेचा पुतळा नंतर सापडला व साप्रत तो म्युझियममध्ये ठेवण्यात आलेला आहे. हा पुतळा म्हणजे सर्व देवतांची माता मानलेल्या देवतेचा आहे. या पुतळ्याच्या भव्यपणावरून आणि गुतापुतीच्या अनेक शिल्पाकृतींवरून असे मानण्यात येत की, ही पत्न एकाच देवीची जाकृति नसून, मिथ्यासंधीची गती अगर उत्पत्तीची अनुक्रम-पद्धति यामध्ये दाखविलेली आहे. मेक्सिकन लेग्नक पर्नाडिष यांचे वर्णन करतो, ते असे की, 'या देवीचा झगा म्हणजे जणू सर्पांच्या वेढोळ्याचा बनलेला असून मानवाच्या उत्पादनशक्तीचे ते प्रतीक होय तिच्या अगावर मानवाची मुडकी दाखविली आहेत व जीवन मरणाची जणू ती सांगडच आहे. मागील बानूष शिल्प्यांनी मढविलेल्या तेरा नामड्याच्या वाद्या दाखविल्या असून त्या स्वर्गाच्या प्रतीक होत तिच्या गळ्याभोवती मानवी कातडी गुडाळलेली आहेत. त्यावर हाताचे पजे आणि मानवी हृदयाचे ठसे आहेत. मानवांनी नेहमी बलीदानाला तयार असले पाहिजे, याचे ते सूचक चिन्ह होय. यामुळेच मिथ्याची सचलन गती कायम राहिल व देवादिक् जापती कामे करू शकतील. अगदी वरील बानूष सृष्टिकर्ता देव जापल्या जोर्नीदारिणीसह वास करित आहे. सारांश, या देवतेचे हे स्वरूप म्हणजे सृष्टीच्या उत्पत्ति विनाशाचे असून, सर्व काही ही आदिमायाच कारणीभूत होय असे दर्शविले आहे.'

(Mexican Mythology by Ireno Nicholson, P 86)

तोनतझिन देवता (Tonantzin)

ही एक मातृदेवता होय. पूर्वी तेनामुना गापी आस्तिक वर्गीय, या देवतेचे पूजन करित या देवीचे नेत्र मोत्याने मढविलेले असत. अगात शिल्प्यांनी मढविलेला झगा असून त्यावर फुलांच्या माळा असत. हातामध्ये हाडू असे. वैद्यकीय व्यवसाय करणारे, सुईणपणा करणारे याची ती पुरस्कर्ती होती.

१ टीप— या स्वरूपाची तुलना कल्कत्ता येथील भारतीय काली देवीच्या मूतापरोवर करता येईल.

छिकोमेकोटल देवी (Chicomecoatl)

भाणसाचे पोषण करणारी नागकुळातील एक दयावान स्त्री देवता जल-पुष्पानी तिला अलंकृत करीत व हातामध्ये सूर्य-चिन्हाकित ढाल ही वापरीत असे, हिची तुलना कोटलीक्यू देवींवरून करतात, या देवीपेशा जाणपी कमी प्रतीच्या देवता हिच्या सगतीत असत.

सिकोकोटल

ही त्यातील प्रमुख असून शुभ्रवस्त्रे धारण करी. असे जरी असले तरी भावी सफटे, दुःखे अगर युद्धे याची आगाऊ सूचना, ही रात्रो विलाप करून ओरडून लोकांना देत असे. तिचे तोंड अर्धे लाल आणि अर्धे काळे रंगिलेले असून, मस्तकी पिशाचा मुकुट वापरीत असे. (ही भारतातील हाकामारी देवीं-वरींवर साम्य दर्शविते.)

टाकोलटेडल

ही भूदेवता, फलोत्पादन करणारी असून, हिच्या ठिकाणी काही चेटनिणीचे गुणधर्म वास करीत असत, चित्रामध्ये ती झाडूवर बसलेली असून हातात सर्प धरलेला आहे.

दोरागांठीशास्त्र

स्पॅनिश लोक या प्रदेशात येण्यापूर्वी येथे बरेचसे सख्याशास्त्राचे व्यवहार दोरागांठी पद्धतीने करीत असत. दोन्याचे अनेक रंग आणि त्यांवर अनेक क्रमांकाच्या गांठी मारल्या जाऊन पूर्व संकेतानुसार एकाच्या मनातीत हेतु दुसरा जाणू शकत असे, जसे, काळा दोरा घेऊन त्याला चार गांठी मारून तो पाठविता म्हणजे ज्याच्याकडे तो दोरा येई तो समजून चुने की, हा दोरा पाठविणारा गृहस्थ एका गावाहून चार दिवसांनी निघणार आहे. तसेच पाठरा दोरा व त्याला दहा गांठी असल्या म्हणजे दुसरा समजे की, हा दोरा पाठविणारा गृहस्थली पोरीचल्यावर दहा दिवसांनी वड सुरू होणार आहे. ज्याला हा खुणेचा दोरा मिळे त्याला जर त्या वडात भाग घ्यायचा असेल तर लाल दोन्याला एक गांठ मारून तो निरोपाचे उत्तर देई आणि जर तो वडात गृहभागी होऊ इच्छित नसेल तर निळ्या दोन्याला एक गांठ मारून तो आपला नकार कळवी. या पद्धतीला ते 'क्वीपॉस' असे म्हणत. परंतु कालांतराने हे दोरे आणि दोरागांठीची पद्धतही स्पॅनिश राजवटीत बंद पडली आणि ती काळरूपी समुद्राच्या जगदी तळाशी जाऊन तिचे नावोनिनाणमुद्रा राहिले नाही.

(स्पेन्स, पृष्ठ २७८)

वरील अनेक देवतांव्यतिरिक्त दुसऱ्याही काही देवता या संस्कृतीत होत्या. हुचाका म्हणजे घुवडदेवता, हिची अनेक स्वरूपांत ग्रामदेवता म्हणून पूजा होई. हिचे स्वरूप म्हणजे लहान लहान गोल पाषाण अवत अथवा काही ठिकाणी रेघोच्या काढून वेडीवाकडी मानवाकृति रेखाटलेली असे. या देवतेचा प्रमुख उद्देश शेतीची राखण करणे हाच असल्याने मार्गात अनेक ठिकाणी तिची स्थापना केली जाई. त्याची अशीही समजूत होती की, या देवतेच्या पूजनाने कालव्यातील पाणी आढून न जाता त्याचा शेताला पाणीपुरवठा होईल. हेरनानटिझ् अँव्हँटोना या स्पॅनिश गृहस्थाने या सर्व मूर्ति कोडून टाकल्या आहेत. (स्पेन्स, पृष्ठ २९४)

वरील देवतात्रियेचनात अशी शंका येणे साहजिक आहे की, भारतातील शक्तिस्थानाची माहिती ज्या विपुल प्रमाणात या ग्रंथात दिली गेली आहे, त्या मानाने या पश्चिमगोलाधीतील माहिती फारच कमी आहे. मला ही गोष्ट कवूल आहे. माझे म्हणणे इतकेच की, प्राचीन काळी आदिशक्तीची स्वरूपे सर्व देशांत मोठ्या भाविकतेने पूजिली जात होती, हे या प्रकरणातील थोटक टाचणावरूनही कळण्यासारखे आहे. संपूर्ण वर्णन करणे हा मूलतः हेतूच नव्हता. पण कालांतराने इसाई आणि इस्लाम संस्कृतीचा पगडा जगातील इतर देशांवर पडून ते सर्व देश या ना त्या संस्कृतीच्या अंमलाखाली गेले. भारत हा असा एकच देश आहे की, ज्याने आक्रमकांबरोबर यशस्वी टक्कर देऊन आपली संस्कृति काही प्रमाणात तरी टिकविली ! इसाई आणि इस्लाम या दोन्ही संस्कृतीत स्त्रीदेवताना मान नसल्याने, किंवाहुना त्या संस्कृतीत मूर्तीपूजाच नसल्याने त्या त्या देशांतील जुनी शक्तिस्थाने नष्ट झाली आणि नवीन उत्पन्न होऊ शकली नाहीत. भारतात मात्र जुनी स्थाने टिकून राहिली आणि संस्कृतीही मूर्तीपूजाच असल्याने नवीन स्थाने उत्पन्न झाली, अजूनही होत आहेत. साहजिकच भारतात शक्तिपूजेचे महत्त्व आज जितके आहे, तितके इतर देशात नसल्याने, त्यांच्या स्थानाची माहिती कमी प्रमाणात असणे स्वामानिकच आहे.

अमेरिकेतील हिंदु मंदिर

दिनांक ११ सप्टेंबर १८९३ साली शिकागो येथे भरलेल्या सर्वधर्म परिषदेत कपासवस्त्र विभूषित उंच्यायी भारताचा प्रतिनिधी म्हणून बोलावयाला उठला आणि 'अमेरिकेतील माझ्या वंपूनी आणि भगिर्नानो' असे आदिमय भावनेने ओथंबलेले शब्द मुखातून बाहेर पडताच, सभागृह टाळ्याच्या कटकडाटाने निनादून गेले. स्वामींचे ते शब्द म्हणजे पूर्वापार चालत आलेल्या भारतीय संस्कृतीच्या निराट अनुभवाचा तो आविष्कार होता.

‘ भारतीय तुम्हाला पापी म्हणावयाला तयार नाहीत. तुम्ही अमृताचे पुत्र आहात. या जगात पाप म्हणून काही नाही. पाप कोणते असेल तर मानवाला पापी म्हणणे हेच पाप होय. तुम्ही आम्ही सर्वशक्तिमान आत्मे आहोत. नित्य, शुद्ध, बुद्ध महान आत्मे आहोत. उठा, जागे, व्हा, आणि स्व-स्वरूपाचा विकास करण्याचा महान यत्न करा, ’ पापापासून मुक्त होण्याचे अभयाचे असे आश्वासन आजवर त्यांना कोणी दिलेले नव्हते. त्यांच्या धर्ममार्तंडांनाही असा महान संदेश त्यांना ऐकविलेला नव्हता. स्वामी विवेकानंदाच्या या सत्यवेधी वाणीमुळे, त्यांच्या धर्मभावना जागृत झाल्या, ईश्वरी शक्तीचे, आत्मशक्तीचे त्यांना दर्शन झाले. कान टवकारून ऐकलेले स्वामींचे मधुरशब्द हृदयसंपुष्टात सोलगर रुजले आणि भारतीय वेदान्त व तत्त्वज्ञान परम आदराचा विषय झाला.

संत ज्ञानेश्वरानी म्हटले आहे,

‘ इवलेसे रोप लाविलेले द्वारी । वेदू तथाचा गेला गगनावरी ॥ ’

तीच स्थिती स्वामींनी रुजविलेल्या शब्दाची झाली. स्वामी विवेकानंद आणि त्याचे गुरुवधु शारदानंद, अभेदानंद व तुरीयानंद यांनी परिपदेनंतरही वेदान्त आणि भारतीय तत्त्वज्ञान यांच्या परंपरेवर प्रकाशझोत टाकण्यासाठी, वादळी दौरा करून, अनुकूल वातावरण निर्माण केले. अनेक जिज्ञासूंना जवळ घेऊन त्यांचे शंकासमाधान केले. वेदान्त हा एखादा धर्मसंप्रदाय नसून, तो एक जीवनदर्शन आहे, अशी व्यापक प्रतीती त्यांना घडविली. कोणत्याही धर्माचा अनुयायी वेदान्ताचा स्वीकार करू शकतो आणि त्यामध्ये धर्मपरिवर्तनाचा कोणताही संबंध नाही. याची खात्री झाल्यावर, विज्ञान युगात वावरणारे पण आत्मशास्त्रीच्या लाभासाठी अंधारात चाचपडणारे उध्वस्त मनस्क अमेरिकन लोक या मार्गाकडे आकर्षित झाले आणि त्यांचा परिणाम अनेक वेदान्त केंद्रे स्थापन करण्यात झाला.

स्वामी विवेकानंदांनी या कार्याला शुभ मुहूर्त म्हणून सन १८९४ साली न्यूयॉर्क येथे वेदांत सोसायटी स्थापन केली. सन १९०० साली सॅनफ्रान्सिस्को येथे दुसरे केंद्र सुरू केले. अभेदानंदांच्या एका युरोपियन शिष्याने कॅलिफोर्नियातील सॅटाक्रा काउंटीमध्ये शांति आश्रमासाठी १६० एकर जागा दिली. स्वामी तुरीयानंदांनी कामास सुरुवात केली. मॉंट हॅमिल्टनच्या पूर्वे उतारावर अडीच हजार फूट उंचीवर असलेले हे स्थान गर्द वनराजीने वेढलेले होते. आपल्या बारा शिष्यांसह स्वामींनी तेथे दि. २-८-१९०० रोजी कामास सुरुवात केली. अनेक संमंटे सोसून, त्या निर्जन भूमीत शांतीचा आश्रम घसविला. ध्यान-चित्तनाच्या द्वारा अनेक अमेरिकन या आश्रमात आत्मिक शांतीचा उपभोग घेत आहेत. स्वामी

त्रिगुणार्तीतानंद यानी पुढे सॅनफ्रान्सिस्को येथे वेदान्त मंडळासाठी तीन मजली वास्तु सन १९०६ साली बांधून त्याचे नाव 'हिंदु मंदिर' असे ठेवले पण दुर्दैव असे की, शांति सदेश देणाऱ्या या स्वामींचा दि. १०-१-१९१५ रोजी एका प्रवचन प्रसंगी स्थानिक धर्मवेड्याने बॉय टाकून देहान्त केला. स्वधर्मासाठी स्वामींनी देहार्पण केले असेच म्हटले पाहिजे.

स्वामी अखिलानंदानी सन १९२८ साली प्रॉव्हिडन्स (न्होड आयलंड) आगि सन १९४१ साली बोस्टन येथे वेदान्तमंडळाची स्थापना केली. सन १९३० ज्ञानेश्वरानंदानी शिर्कगो येथे, सन १९२५ साली स्वामी प्रभावानंदानी पोर्टलंड (ऑरेगान) येथे, व सन १९३० मध्ये हॉलिवुड येथे केंद्राची स्थापना केली. सन १९३८ साली विविदिशानन्द स्वामी यानी वॉशिंग्टन येथे केंद्र चालू केले. या प्रसंग केंद्राशिवाय इतर लहानसहान उपकेंद्रे अनेक आहेत. आपला उद्योग-धंदा सांभाळून असख्य अमेरिकन जनता या केंद्राच्या मार्गदर्शनाचा लाभ घेत आहे. दैनंदिन कार्यात व्यग्र असणारी ही जनता आश्रमात येऊन साधनेतही व्यग्र होते, हे दृश्य पाहिल्यावर कोणत्याही सत्वसंपन्न भारतीयाला आनंदाचे भरते आनंदा विना राहाणार नाही. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे अमरत्व यामध्ये साठविलेले आहे.

अमेरिकन लोकसंख्येच्या मानाने हे कार्य अल्प वाटण्यासारखे आहे. पण मानव हा 'अमृतस्य पुत्र' म्हणजे त्याला प्रयत्नाने अमृतत्व प्राप्त करून घेता येते. काही थोड्यांच्या आत्मबलावरच, बहुतांची जीवन नौका अधर्माच्या तुफान दर्यातून पार नेता येते, असेच भगवान श्रीकृष्णाचे वचन आहे.

‘ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ’

आधुनिक अमेरिकेतील कृष्णशक्तीचा अवतार

हरे राम हरे राम, राम राम हरे हरे ।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण, कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥

अमेरिकेमधील सॅनफ्रान्सिस्कोसारख्या प्रसिद्ध शहरी सांप्रतकाळी वरील हरिधून जर ऐकू येऊ लागली, तर कोणत्या भारतीयाचे अतःकरण प्रेमाने उचलून आल्याविना राहिल ? सांप्रत अशी धून ऐकू येते हे सत्य आहे. याचे कारणही उघड आहे.

अमेरिकेत त्रिपुल भौतिक समृद्धी असली, नव्हे दिवसेंदिवस ती वाढतच असली, तरी अतर्भन असमाधानीच राहिले आहे. मानसिक समाधान मिळविण्यासाठी एल्. एस्. डी. सारखी मादक पेये, गाजा, भाग, अश्लिल वाङ्मय व चित्रपट जरी नित्य वाढत असले, तरी या सर्वांमध्ये त्यांना ते समाधान मिळत

नाही, हे पूणपणे अनेकाना समजून आलेले आहे आणि यासाठी हिप्पी म्हणून ओळखले जाणारे हजारो तरुण-तरुणीही या मार्गाकडे आकर्षिते जात आहेत, हेही सत्य आहे. स्वामी भक्तिवेदानंद या नावाच्या भारतीय धर्मप्रचारकाने तेथे 'आंतरराष्ट्रीय कृष्णचेतना समाज' या नावाची संस्था स्थापन केलेली आहे. अनेकजण या संस्थेचे सभासद झालेले असून ते आपल्याला 'साधक' या नावाने संबोधतात.

त्याची दिनचर्या वाचणण्यासारखी आहे. ते दररोज प्रातःकाळी उठून, पितांबर धारण करून कृष्णकीर्तन करतात. आठवड्यातून तीन दिवस तर हे सायंकाळीही कृष्णकीर्तनात दग होतात आणि अनेकानी तो आनंद लुटावा म्हणून उपदेश करतात. कीर्तनानंतर प्रसाद वाटला जातो. प्रत्येक रविवारी प्रीतिभोजन होते. जेवणात भारतीय पद्धतीचे पदार्थ वाढले जातात. त्यानी विधिपूर्वक वैष्णव धर्म स्वीकारला असल्याने मास, मदिरा इतकेच काय पण फित्येक चहा, कॉफी देखील घेत नाहीत. या सभासदांना नावेही भारतीयच धारण केलेली आहेत. जुलै महिन्यात जगन्नाथपुरीच्या रथयात्रेप्रमाणे एक सप्ताह रथोत्सव करतात. समुद्रकिनारी रथ आणल्यावर त्यातील मूर्ति रथाखाली घेऊन ही भक्तमंडळी, समुद्राच्या वाळवंटात हरिमजनी तल्लीन होऊन नाचू-गाऊ लागतात. याप्रमाणे श्रीकृष्णभक्तीचे महिमान चंद्रकलेप्रमाणे वाढते आहे.

वाचकहो, खरे सांगा, हे वाचल्यावर आपल्या मनात आनंदाच्या गुदगुन्या होत आहेत की नाही ? भारतीय संस्कृतीचे पुनर्जीवन घडत असलेले पाहून मन आनंदाने डोलते किंवा नाही ? गीतेमधील श्रीकृष्णाचे वचन 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत' हे सत्य आहे की नाही ? ज्या देशात धर्माची ग्लानी जास्त, तेथेच हा भगवान श्रीकृष्णाचा अवतार आहे किंवा नाही ? या सर्वांचे उत्तर आपण होकारार्थी घाल, अशी माझी खात्री आहे आणि यासाठीच भारतीय संस्कृति अमर आहे, हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे.

गेल्या दहा वर्षांत अमेरिकन सामाजिक जीवनात योगमार्गाने एक महत्त्वपूर्ण स्थान मिळविलेले आहे. कु. मारशिया मूर ही तेथील प्रसिद्ध योगिनी आहे. या विषयावर तिने दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले असून, अशा वाङ्मयाला तिकडे अतिशय मागणी आहे. प्राचीन काळी योगाचरण करणाऱ्या आत्म्यानी जणू तिच्या शरीरात प्रवेश मिळविला आहे, या मानेतून तिची भाषणे ऐकण्यासाठी रूपा गर्दी उमळते. सात वर्षांपूर्वी या योगिनीने योस्टन शहरी एक अध्यात्मविद्येचा वर्ग चालविला होता. त्यातील अनेक विद्यार्थी आज स्वतंत्रपणे वर्ग चालवून, कृष्णभक्तीचा प्रचार करीत आहेत. पुनर्जन्म, भविष्य, अध्यात्म या विषयांवरील

पुस्तके लासोनी रापत जाहेत व सूत्र लेखन या वृत्तीचा अभ्यास-प्रिचार करीत जाहेत

अमेरिकन जनता आपल्या चर्चमधील औपचारिक जीवनाचे उरगळी आहे आणि यासाठीच आपल्या पारंपारिक भौतिक मूल्यांचा त्याग करून, अध्यात्म जीवनाकडे वळत आहे, हे खरोखर स्पष्टणीय आहे योगगिनण घेणारी एक अमेरिकन रहिणी म्हणत—

योगान्दळे शरीरात पुसूपूर व्यायान मिळतो जप, ध्यान, प्राणायाम यानी स्वतःवर पूण कदजा प्रस्थापित करता येतो मनार आणि शरिरावर नियंत्रण स रलवार, ब्रह्माच्या लहरीवर तरंगत असल्याची जाणानुभूति येते आपल्या चेतनाशक्तीचा विस्तार होतो, प्रणवादिशक्तीचा विकास हातो आणि अखेर समाप्तीचे सौख्य अनुभवता येते ' हेच सरे मनाचे समाधान व पूर्ण अक्षय शांति होय ' आजचे हे इवलेसे रोपटे विस्तार पावणार आहे, असे निश्चितपणे म्हणता येईल

(सा हिंदुस्थानमधील डॉ हेमन्द्रनाथ र्जनर्जी याच्या लेखाधारे)

जधातो धर्मजिज्ञासा । भारतीय संस्कृतीमधील हे एक सूत्र असून हेच सांप्रत आधुनिक अमेरिका रज्जात वार्तीस लागत आहे

हायर्ड विद्यापीठातील प्रा डोनाल्ड सांप्रत (सप्टेंबर १९६९) भारतात जालेले असून, गुरु नानक याच्या धर्मतत्वाचा अभ्यास करीत असून त्याचे म्हणणे असे की, ' अमेरिकेतील युवक तेथील धर्मतत्वाना कगळलेले असून, नव्या धर्माकडे चातकासारखे डोळे लावून बसलेले आहेत भारत हे त्याचे आशास्थान असून, वार्षिक व अध्यात्मिक आचार प्रिचारासघी ते सारखे प्रश्न प्रिचारीत असतात येथील धर्मासघी त्याची जिज्ञासा वाढत असून, ती पुरी करण्यासाठीच ते भारताच्या दौन्यावर जालेले आहेत '

अशा जिज्ञासू मानवाच्या इच्छा पुन्या करणे हेच भारतीय धर्ममार्तेडाचे कर्तव्य असून, ते त्यानी पार पाडले पाहिजे. भारतीय संस्कृतीची श्रेष्ठता यापेक्षा दुसरी कोणती असणार ?

जय भारत । जय भारतीय संस्कृती ।

पूर्व गोलार्धातील देवतांचे स्वरूप

भारतीय संस्कृतीचे धाडसी प्रचारक

चीन, ब्रह्मदेश, क्वेट्झिया, जपान, जावा, सुमात्रा व पॉर्नेनिशिया इत्यादि भारताच्या पूर्वेकडील भागाचा समावेश या प्रकरणात करण्याचे योजिले आहे भारतीय संस्कृतीचा विस्तार या भागातून होण्यापूर्वी काही स्थानिक संस्कृति तेथे नादत होत्या यात संदेह नाही जसे चीनच्या संस्कृतीचा काल ख्रिस्तपूर्व तीन सहस्र वर्षांचा धरला जातो. एल्म अथवा अक्वेडिया प्रातापलीकडील तऱ्हेची दरमिधून हा वंश पूर्व तुर्कस्थानमार्गे चीन देशात जाऊन, पीत नदीच्या काठा काठाने पूर्वेकडे सरकून शाशी, होनान या प्रांतात स्थायीक झाला भारतीयप्रमाणेच त्यांना पूर्वाच्या तद्देशीय वन्यजमातीबरोबर झगटे करावे लागले संस्कृतिस्वरूपाचा वाटा लागला आणि मगच ते केंद्रस्थानी सत्ता प्रस्थापित करू शकले.

भारताचा प्राचीन इतिहास श्री आर. के. मुकुर्जी ह्यांनी लिहिलेला आहे व तो विशेषतः सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून लिहिण्यात आलेला असल्याने भारतीय संस्कृतीचा विस्तार वरील भूप्रदेशातून केव्हा आणि कशाप्रकारे झाला याचे धाडसे दर्शन त्यांनी आपल्या ग्रंथातून घडविले आहे इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात माणसाची दाटी झाली असावी आणि चरितार्थाच्या सोयीसाठी अन्य ठिकाणी स्थलांतर करणे जरूर झाल्यामुळे इसवी सन ७५ साली प्रथमच काही भारतीय व्यापार करण्यासाठी या भागात गेले, बंगालमधील टोळ्या ब्रह्मदेश, सिलोनकडे गेल्या अशोकवन्धीय लोफ व कलिंगेवन्धीय लोक जावासुमात्राकडे गेले, गुजराथ व दक्षिणेकडील काही लोक ब्रह्मदेशातील इरावती नदीच्या जवळील प्रदेशात गेले आणि व्यापार करून माया जोडण्यास त्यांनी प्रारंभ केला सन ७८ साली तर गुजराथमधून वीस सहस्र लोफानी त्या भागात स्थलांतर केल्याचे इतिहास सांगतो स्थलांतर केलेल्या लोकात अनेक ब्राह्मण कुटुंबे होती प्रमात्रमाने या 'भटानी' आपले पाय या देशाच्या ओसरीवर पसरले आणि राज्ययंत्रणाही हळुहळु आपल्या हातात घेतली.

याच वेळी बौद्धाभिभूती धर्मप्रसारास्तव अनेक देशात प्रयाण करून धर्माचा प्रसार चालू केला त्यांच्या या कार्यात त्यांना रूपाच यश मिळाल्याने काही काळ तरी या धर्माची चलती अनेक प्रदेशातून होती * तिच्या शतकात

* सन ६५ साली काश्यप मातंग, मिंग-टीचे राजदरबारी प्रथम उपस्थित झाला आणि त्याने अनेक भारतीय पंथ राज्याला भेट दिले. पुढे त्याची भाषांतरे झाली.

ब्रह्मदेश, सयाम, कबोडिआ यामधील

प्राचीन महत्त्वाची शहरे

- १ आतामरान ख्मेरवशीय राजधानी, ब्राह्मणी राजपट होती
- २ अकोरथाम कबोडिआची राजधानी, स्थापना सन १०२
- ३ अकोरवॅट ख्मेरवशीयाची राजधानी, सूर्यवर्मन (२ रा) याने सन ६९१३-७० इतिरा घाघून त्यामध्ये विष्णुमूर्ति म्हणून स्वतःचीच प्रतिकृति यमविती

४ अयाध्या सन १३५० साली ख्मेरवशीय राजपुत्र उत्ताग याने या शहराची स्थापना केली जतिशय सुंदर शहर म्हणून वर्णन मिळते सुमारे ६० वर्षे राजधानीचे वैभव या शहराने उपभोगले

- ५ कौलालपर गाल्फेणी व हिंदुमंदिरासाठी प्रसिद्ध शहर आहे
- ६ चेगमाई सयाम प्रदेशातील बुद्धमूर्तीसाठी प्रसिद्ध शहर
- ७ चेगगाई ताइथीय मंगराय याने राजधानीसाठी वसविलेले शहर
- ८ नाग्योन (पनाणी) मलायातील राजधानीचे एक शहर
- ९ नाग्योन ब्रह्मदेशातील राजधानीचे शहर
- १० पलेवग सुभात्रा बेगातील बुद्धमूर्तीचे ठिकाण
- ११ प्रवन्नत जायामधील ब्रह्मा विष्णु महेश मंदिर
- १२ पेनाग मलायामधील, सर्जीय नागाचे मंदिर
- १३ प्रविहार अकोरच्या उत्तरेस ३५ मैल अंतरावर २३०० फूट उंचीवराल रमणिय क्षत्र स्थापत्यशास्त्रातील अप्रतीम कौशल्य यथे प्रगट झाल्ले दिसते
- १४ पापेह सयामी युद्धानंतर सन १४०० नंतरची ख्मेरवशीयाची राजधानी
- १५ प्रोम पियूवशियांची राजधानी शहर यालाच श्रीक्षेत्र असेही म्हणतात

१६ बोरौबुदर जात। बेटातील बडाबुद्धमंदिर ठिकाण

१७ वायन मदिरे कनोडिअन संस्कृतीतील शिल्पकलेचा उत्कृष्ट नमुना येथे पहाण्यास मिळतो वृत्तीचे शिवमंदिर, पण बौद्ध आक्रमणाने आता बौद्ध मंदिर बाले आहे

१८. वेलाहनचडी विष्णुमूर्तीचे मंदिर, पण विष्णुमुर्ति म्हणजे राजा पत्ररुद्रा याचीच प्रतिकृति होय.

१९ वेन्तेनश्री (देवीचा बालेफिळा) अल्पोरच्या ईशान्येस १५ मैल अंतरावर राजघर्मन (५ वा) याने सन ९५७ ते ९६१ मध्ये उभारलेले शकर-पार्वतीचे मंदिर. या ठिकाणी शिल्पामध्ये महाभारतातील अनेक प्रसंग उत्कृष्टपणे चितारलेले आहेत.

२०. लखपुरी सन १००० नंतरची ख्मेरवंशीय ब्राह्मण राजांनी स्थापन केलेले शहर व राजधानी

२१. लंपून प्राचीन नाव हरिपंजय म्याममध्ये मोनवशीय साम्राज्याने स्थापन केलेले शहर

२२ सिमपिंग हरिहर मंदिर क्षेत्र, पण हरिहर म्हणजे राजा कीर्तिराज याचीच प्रतिकृति होय

२३ थाटान यालाच पेगू म्हणतात मोनवशीय राजांची ब्रह्मदेशातील राजधानी शहर

२४ सुकतोईयालाच सावानका लोफु अगर सचनालय असेही म्हणतात ताईवशीय राजा रामकहॅगा याने शहर स्थापन करून तेथे राजधानी उभारली

२५. विप्रकेश्वर राजा मूलवर्मा याने ' बहुमुवर्णाक ' नामे यज्ञ करून ७०,००० गाई प्राण्यांना दान दिल्या, ते शहर.

चीनमध्ये १८० मठ आणि त्या मठात ३७०० भिक्षू होते. तसेच १३ भाषांतरकारही होते. येथे बौद्धधर्माची झपाट्याने वाढ झाल्याने चवथ्या शतकात १७०६८ बौद्ध मंदिरे तयार झाली. याच वेळी २६३ बौद्ध ग्रंथांची चिनी भाषात भाषांतरे तयार झाली होती. तीन सहस्र भारतीय त्या प्रांती स्थायिक झालेले होते. कनिष्क आणि चालुक्य या राज्यकर्त्यांच्या वेळी त्या प्रांती भारतीय वकिलाती होत्या. ह्यु-एन-सांग हा चिनी भिक्षू मध्य आशियामार्गे भारतामध्ये सन ६२९ साली आला. नालंदा विद्यापीठात संस्कृत शिकला आणि सर्व भारत पाहून सन ६४६ च्या सुमारास परत गेला. जाताना त्याने जे ग्रंथ नेले, त्यांची भाषांतरे पुढे त्यानेच केलेली आहेत. दहाव्या शतकापर्यंत ही परिस्थिती होती आणि नंतर तिला उत्तरती कळा लागली. ब्रह्मदेशात बौद्धधर्माचा रूप प्रचार नि प्रसारही, अशोक राजाचे दूत सोना व उत्तरा यांच्या हस्ते झाला आणि तेथील अनेक लहानमोठ्या राज्यकर्त्यांनी भारतीय नावेही धारण केलेली होती. द्वारापती, श्रीक्षेत्र इत्यादि ठिकाणी अनिर्द्व राजाने अनेक मंदिरे, पंगोडे व बौद्धमठ बांधले होते. दहाव्या शतकापर्यंत या धर्माची चलती होती. सयाम भागात दुसऱ्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंत हिंदु राजे राज्य करीत होते, नंतर कंबोज राजांनी त्याचा पराभव करून राज्यसत्ता हाती घेतली. युनान भागात सातव्या शतकापर्यंत थाईवशीयानी राज्यसत्ता हाती घेतली आणि सुमारे सहाशे वर्षे राजशकट चालविला. ते भारतीय संस्कृतीचे इतके भोक्ते होते की, ते स्वतःला गाधार म्हणवीत. एका प्रांताला त्यांनी विदेह हे नाव देऊन राजधानीच्या शहराला मिथिला हे नाव दिले होते. तसेच कौसंबी होते, सुवर्णग्रामही होते. सन १२६३ साली मोंगल सरदार कुबलीखान ह्याने हे भारतीय राज्य बुडवून तेथे आपली सत्ता स्थापन केली.

पण एवढ्याने या वंशाने कच खाल्ली नाही व हिंमतही सोडली नाही. तो आणखी पुर्वेकडे सरकला आणि सयामप्रांती इंद्रादित्याने तेराव्या शतकात राज्यसत्ता स्थापन केली. त्याचा मुळगा राम-कर्हेगा हा देखील तसाच पराक्रमी निघाला. त्याने अनेक मंदिरे व मठ बांधून त्यांत बुद्धमूर्तींची स्थापना केली. सन १३४७ साली त्याच्या मुलाने 'श्री-सूर्यवंशी-राम-महाधर्म-राजाधिराज' ही पदवी धारण केली. त्याच्या एका नातलगाने आयोध्या नावाचे नगर वसवून तेथे राज्य स्थापन केले. काही वर्षे ही दोन्ही राज्ये फार प्रबळ होती.

ज्याला सांप्रत कंबोडिया असे संबोधिले जाते, त्या प्रांती कंबुज जयवर्मन ह्याने सन ८०२ साली राज्य स्थापन करून त्याने पन्नास वर्षे राज्योपभोग घेतला. अंकोरथोम हे त्याचे राजधानीचे शहर होते. या राजाने भारतानून बौद्ध पंडित हिरण्यदाय याला खास निमंत्रण पाठवून आपल्याकडे बोलावून घेतले.

आणि त्याच्या सौजन्याने 'देवराज' नावाचा नवीनच धर्मपथ स्थापन केला. सन ८८९ साली यशोवर्मन हा राजा गादीवर जाला असता त्याने राज्याचा विस्तार करून साम्राज्य बनविले व सर्वत्र भरभराट केली. अनेक मदिरे, तसेच मठ बांधले आणि संस्कृत शिलालेख खोदविले. त्यापैकी वायव्येचे मदिरे हे ज्योडियन शिल्पांचा जत्युत्कृष्ट नमुना म्हणून दाखविले जाते. त्यावर खोदलेला शिलालेख उपरब्ध झालेला आहे. त्यावरून असे दिसून येते की, त्या मदिरेचा नोकरवर्ग एकूण ६६,६२५ इतनाच होता, ३४०० गावांचे उत्पन्न त्या मदिरेसाठी तोट्टन दिव्या हाते, शिक्षणसाध्यात एकूण ४३९ नोकर सुमारे ९७० दिव्य श्रमिणा शिकवीत असत आणि हा सर्व खर्च मदिरेमार्फत केला जात असे या साम्राज्यामध्ये लहानमोठी ७९८ मदिरे आणि १०२ सरकारी औषधालये होती आणि १२० धर्मशाळा होत्या. चार लक्ष मण तांदूळ सध्याना मदत म्हणून दिली जाई. ताम्रपूर, ध्रुवपूर, ज्येष्ठापूर इत्यादि प्रसिद्ध शहरे असून त्यामध्ये अनेक धर्मशाळा, विप्रशाळा, आरोग्यशाळा आणि जत्रछत्रे असत. शैवपथ व अनुयायांचा यात जास्त भरणा होता. सर्वत्र हिंदुमय वातावरण होते परंतु माणसासारखा काळही बदलला आणि त्याने या सर्वांना आपल्या उदरगत गन्प केले.

प्राचीन चंपादेशाला साप्रत अनामदेश म्हणतात. हिंदुराजा श्री मारयाने दुसऱ्या शतकात या भागात वसाहत करून राज्य स्थापन केले. ज्याला म्हणून अथवा किरात असे संबोधिले जाते, त्या वंशातील हा राजा होता आणि तो स्वतःला चामरशीय म्हणत असे. त्या वंशातील राजा भद्रवर्मन ह्याने मासुन गारी भद्रेश्वरस्वामींच उच्छ्रित शिवालय बांधले होते. भारतीय संस्कृतिनिदर्शक अशी पोटविभागाची नावे ठेवली. जशी-अमरावती, विजयपांडुरंग इत्यादि एका राजाने तर आपल्याला 'उच्छ्रराज' ही पदवी राज्याच्या उच्छ्र राज्यव्यवस्थेबद्दल बदाल करवून घेतली होती. त्या काळची राजभाषा संस्कृत होती. या राज्यात अनेक शक्तीची मदिरे उभारली गेली होती. उमा, गौरी, भगवती, महाभगवती, देवीमहादेवी, गणेश, विनायक, कार्तिकेय, लक्ष्मी, पद्मा या सर्व देवता पूजल्या जात होत्या. याशिवाय ब्रह्मा, इद्र, यम, चंद्र, सूर्य, कुबेर, सरस्वती यांच्या मूर्तींचे पूजन होत असे. या मदिरेची प्राणी बदामी, कांजिवरम या दक्षिण भारतातील मदिरेसारखी आणि मिटाची असे सहाव्या शतकात चिनी सरदाराने या प्रांतावर आक्रमण केले, परंतु राजाने ते परतून लावले. शेवटी पंधराव्या शतकात जेव्हा पुन्हा चीनचे आक्रमण झाले त्या वेळी मात्र ते हिंदुराज लयाला गेले.

जावा, सुमात्रा, माली इत्यादि घेडाना पूर्वी सुवर्णभूमी म्हणून संबोधिले जात होते. मद्रास भागातील ताम्रलिपी, पालुटा व मच्छलीपट्टण या बंदरांवरून अनेक

भारतीय या भागात वसाहतीसाठी आले. एका शिलालेखावरून जसे दिसते की, या वसाहती या भागात चवथ्या शतकात स्थापन झाल्या मलाया येथील सरकारी सशोधन यथावरून जसे दिसते की, उदन नदीच्या खोऱ्यात नागोन, पटाणी, महाग या भागात त्यांनी राज्ये स्थापन केली होती त्यापैकी नागोन येथील राजा प्रमुख व वार्नीचे माडलिफ जसाचेत एके ठिकाणी एका स्तूपासभोवतार ५० मंदिराची उभारणी केलेली आढळून आलेली आहे. विजय नागाच्या राजाने चौथ्या शतकात राज्य करून सर्वत्र भरभराट केली गिगोरमधील शिलालेखावरून जसे दिसते की, त्या राजाने चीनपरोबर व्यापारसंधर्ही प्रस्थापित केले होते. बोर्नियोमधील चार सङ्कृत शिलालेखावरून जसे दिसते की, चौथ्या शतकात या प्रांती हिंदु ब्राह्मणांनी वसाहती केल्या फोटिण्याचा नातू जाणि जवयमाचा मुलगा मूलवर्मा ह्याने 'बहुसुवर्णक' हा यज्ञ विप्रकेश्वर या गारी करून त्यामध्ये विपुल सुवर्ण आणि वीस सहस्र गायाचे दान ब्राह्मणाना दिले.

वरीलपैकी अनेक वसाहती ब्राह्मणवर्गीने स्थापलेल्या होत्या या हिनात हा चिनी प्रवासी लिहितो की, त्याने ज्या जहाजातून प्रवास केला त्या जहाजात २०० ब्राह्मणवर्गातील व्यापारी होते बौद्ध आणि हिंदुसंस्कृतीचा पार जोराचा प्रसार या भागात झाला. अनेक हिंदुमंदिरे ब्राह्मणी वर्चस्वाखाली उत्तम स्थितीत होती. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे बाराव्या शतकापर्यंत अनेक हिंदुराज्ये भरभराटीत होती, तशी ती या भागात होती. भारतामधील राजांनी सत्तास्पर्धेचा खेळ माडला. आपसात वैमनस्य वाढवून सर्वत्र दुही फैलावल्याने जसा मुसलमानी संस्कृतीचा शिरकाव होऊन ती राज्ये पत्त्याच्या पगल्यागत ढसाढसा टाकळली, तद्वत या भागातही शैलेंद्र विरुद्ध चोला घराणे, मजपहित येथील गिरिद्विवर्धन विरुद्ध रगजीवन यांच्यातील वैमनस्यामुळे सन १३८९ साली ही शेवटची हिंदु राज्ये मुसलमानी सत्तेला रळी पडली परिणाम व्हायचा तोच झाला. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे सोमनाथ, काशीविश्वेश्वर इत्यादि हिंदूंची प्राणप्रिय मानविंदु क्षेत्रे विध्वंसिची गेली तद्वत याही भागात त्या आक्रमकांनी तेच केले. जावामधील डिआगच्या पठारावर चडी, भीम, श्रीगडी अर्जुना, चडीसेवी, चडीलारो इत्यादि हजारो मंदिरांचा नाश करण्यात आला तेथे पाहणाराला आज दिसतात ते फक्त मोडलेले, टुटलेले देवतांचे अथवा शिल्पांचे अवशेष, इतस्तत विखुरलेले आणि सग्रहालयात एकर माडलेले ! काळाची गती अगम्य आहे, मानवाला अनाफलनीय आहे. श्रीरामचंद्र, श्रीकृष्णभगवान यांची देखील राज्ये काळाच्या उदरात गडप झाली. मग ही राज्ये लयाला गेली म्हणून त्यात वाईट वाटून घेण्यासारखे काय आहे ?

(भारताचा प्राचीन इतिहास, लेखक मुकजी, पृष्ठे ४९३-५१६)

तिबेट हा भारताच्या उत्तर सरहद्दीवरील प्रदेश होय. प्राचीन काळी या प्रदेशाला देवाचा आणि ऋषीमुनींचा प्रदेश म्हणून ओळखला जात असे. सातत्याने या देशात लामा धर्माचे प्राबल्य आहे. पद्मसंभव नावाचा एक महामयकर महत्त्वाकांक्षी ब्राह्मण उदयान (स्वॉट) येथे जन्माला आल्यावर मोठेपणी त्या वेळच्या प्रसिद्ध नालद विद्यापीठामध्ये त्यांनी विद्यार्जन केले. त्याच विद्यापीठात पुढे शिक्षक म्हणून काम करित असताना त्याने बौद्धधर्म स्वीकारला आणि धर्माच्या प्रसारार्थ तो नंतर तिबेटमध्ये गेला. इ. स. ७४७ साली त्याने सामयास या गावी पहिला मठ स्थापन करून आपल्या धर्मप्रसाराच्या कार्यास शुभारंभ केला. तेथील राजा सी प्रॉम ह्याने आणि त्याच्या आणखी काही प्रजाजनानी यापूर्वीच बौद्धधर्माचा स्वीकार केलेला असल्याने त्याच्या धर्मप्रसाराला अनुकूल वातावरण आपोआपच निर्माण झाले. सन ७४९ च्या सुमारास सामयास गावी पहिला बौद्धविहार बांधण्यात येऊन पद्मसंभवाचा मठ शांतिरक्षित याला तेथे प्रसृत नेमण्यात आले. या विहारातील विद्यार्थ्यांनी संस्कृत भाषेचा उत्तम अभ्यास करून, भारतातील अनेक संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे केली आणि ती या मठातून संग्रहित करून ठेवली. सन ७८३ मध्ये दोन स्तूप उभारण्यात आले आहेत. त्यावरील शिलालेखावरून पद्मसंभवाने लामाधर्म स्थापन केला असे दिसून येते.

(नेमस धर्मकोश, भाग ९, पृष्ठ ५९०)

बौद्धधर्मामध्ये दोन प्रमुख पथ आहेत हीनयान आणि महायान. बुद्ध हा मानवप्राण्याचा दयाळू शिक्षक असून, आपले शिष्यगण आणि श्रोतृगण यांच्या सतत सहवासात राहून तो आपली धर्मतत्त्वे आणि धार्मिक विधि त्यांना समजावून देत असतो, असे हीनयानपथीय मानतात. वाउल्ट, महायानपथीय लोकांना असे वाटते की, लोकसेवा करणाऱ्या देवता, राक्षस, भव्य मदिरे व त्यातील मूर्ति, सांस्कृतिक कार्यक्रमांच्या दगदार चालिरीती आणि मोठ्या गडबडीचे उत्सव समारंभ हेच बोधिसत्त्वाचे अथवा अभितभाचे स्वर्गीय स्वरूप होय. सर्वश्रेष्ठ बौद्धदेव रुदेव स्वर्गमुग्ध उपभोगणारा, सुखवती नगरामध्ये अक्षय सुखात राहणारा आणि सर्व प्राणिमात्रांना त्रिपुल प्रकाश देणारा असा आहे. हीनयानपथाचा प्रसार दक्षिणापथ, सिलोन, यावद्वीप, बालद्वीप या भागात झाला, तर महायानपथाचा प्रसार चीन, जपान, उत्तराग्द, सयामदेश, वगदेश इत्यादि भागात झाला. तिबेटात जो बौद्धपथ सुरू झाला, त्यामध्ये मनयान शाखा प्रामुख्याने पुढे आली कारण पद्मसंभव हा मूलतः ब्राह्मणवर्गीय असल्याने या धर्मातही त्याने आपल्या मूल संस्कृतीच्या रीतिभाती, बीजन्यास, मनजप, उपचार, अभियेक, संस्कृत भाषा इत्यादि प्रकार आणले आणि हीच मंत्रयान शाखेची वैशिष्ट्ये म्हणून दाखविताना येतील. एक मान रारे की, बौद्धधर्माचा कोणताही पथ असो अथवा

शाखा असो, त्यांमध्ये वज्रवाही, तारा, मणिमेखला, मणिपद्मा इत्यादि शक्ति-
देवतांचे पूजन असतेच. (त्र्यं. भि. खरेशास्त्री, मंत्रशास्त्र)

पद्मसभवाच्या पाच प्रमुख शिष्या होत्या. त्यापैकी खंतो-वेशा-मौग-चाल
या नावाची एक शिष्या होती. आपल्या गुरुचे लिखाण याच शिष्येने प्रसिद्ध
केले असून 'सुवर्ण-माला' (Golden Rosary) हे त्याचे नाव आहे. सुमारे
पाचशे वर्षांपूर्वी हा ग्रंथ उजेडात आला. त्यामध्ये नऊ भाग असून त्यात लामा-
धर्माची तत्त्वे विग्रह केलेली आहेत. त्यामध्ये एके ठिकाणी मातमरुद्राची मलय
पर्वतावरील राहाणी वर्णन केलेली असून बुद्धदेवाचे वर्चस्व दाखविण्यासाठी असे
म्हटले आहे की, मलय पर्वतावर जाऊन बुद्धदेवाने शंकरांना जिंकून घेतले.
त्या वेळी रुद्राच्या मुली (म्हणजे योगिनी) व राक्षस यांचा संयोग घडून आल्या-
मुळे त्यांच्यापासून अष्टमातृकांची उत्पत्ती झाली. त्याची नावे येणेप्रमाणे—

गौरिम्मा (पाढरा वर्ण)	घासमारी (कालपट हिरवा वर्ण)
सौरिम्मा (पिवळा वर्ण)	शोनामा (दाट निळा वर्ण)
चांडाळी (पिवळसर पांढरा वर्ण)	प्रमो (लाल वर्ण)
वेताळी (काळा वर्ण)	पुष्काशी (लालसर-पिवळा वर्ण)

तिथेटी मापेत यांचे नाव ' भामो ' असे असून अष्टदिशांना जी मोठमोठी
स्मशाने आहेत, त्यांच्यावर देगदरेख करण्याचे काम याना देण्यात येते.

(जॉन बुड्राफ, शक्ति व शाक्त, पृ. ६६८)

भारतीय संस्कृतीमध्येही अष्टदिग्पालांचो कल्पना असून त्यांना निरनिराळ्या
आठ दिशांवर देगदरेख करण्याचे काम नेमून दिलेले असून त्या दिशेकडून
येणाऱ्या शत्रूंपासून अखिल प्राणिमात्रांचे रक्षण करणे, हे त्यांचे कर्तव्य होते. ते,
आपापल्या जागा सोडून जाऊ नयेत म्हणून आणि त्यांच्या वाहानाची गरज
भागाधी म्हणून सहा हत्तींची तरतूद केलेली होती आणि त्या हत्तींत एक
हत्तीणही होती.

(१) पूर्व— इंद्र, मेघांचा राजा, वाहन ऐरावत व इतर सहा हत्ती.
ऐरावताची स्त्री अभ्रनू.

(२) अग्नेय— अग्नि, सूर्याप्रमाणे तीन सुते, आकाशात सूर्य, वायुमध्ये
बीज आणि भूतलावर अग्नि, वाहन—भेंटा, हातात शस्त्र—माला, हत्ती पुंड्रक
आणि कपिला.

(३) दक्षिण— यम, वाहन—महिष, हत्ती वामन आणि पिंगळा, हातात
शस्त्र—गदा.

(४) नैर्ऋत्य—निरिती, वाहन—राक्षस, हत्ती कुमुद आणि अनुपमा, हातात शस्त्र—परजणारी तरवार.

(५) पश्चिम—वरुण, वाहन—मकर, हत्ती अजन आणि अजनायती, हातात शस्त्र—निशुल.

(६) वायव्य—वायु, वाहन—हत्ती पुष्पदंत आणि शुभदती

(७) उत्तर—कुबेर, वाहन—घोडा आणि हत्ती सार्वभौम, हातात शस्त्र—गदा

(८) ईशान्य—ईशान्यदेवता, वाहन—वृषभ, हत्ती सुप्रतिक

(डौसन, हिंदु मायथांलात्री, पृष्ठ १८०)

अष्टदिक्पालाचे मंदिर दक्षिण भारतामध्ये नागापट्टण येथे आहे या मंदिरातील मूर्ति उम्या असून, त्या पाषाणाच्या आहेत. या ठिकाणी कायारोहण स्वामींचे मुख्य मंदिर असून त्याची सर्ती म्हणून नीलायथाक्षी ही देवी दाखविलेली आहे बौद्धधर्मातही अष्टदिक्पालाची कल्पना असून, वज्रयानीपथाचे वज्रोष्णीष, रत्नोष्णीष, पद्मोष्णीष, विश्वोष्णीष, तेजोष्णीष, ध्वजोष्णीष, तीक्ष्णोष्णीष आणि सत्रोष्णीष हे दिक्पाल आठ दिशा रक्षणासाठी नेमलेले आहेत त्याचे वर्ण, मुद्रा यांचेही वर्णन मिळते.

(इ. बु इ)

(South Indian Stories by Jagdish, Page, 27)

खोन मा

तिबेटातील लोक असे मानतात की, भूतलावर अनेक राक्षस असून ते त्रास देत असतात पण हे सर्व राक्षस खोन मा या जखसड म्हातारी देवीच्या आशेत वागतात रोमन वंश ज्याप्रमाणे मनिआ देवीला भजतो, त्याप्रमाणेच हिचे पूजन केले जाते. ती पीतवस्त्रे धारण करते, हातात सोनेरी पाश धरते व एडक्यावर स्वार होऊन सर्वत्र भ्रमण करते राक्षसांनी घरात शिरून त्रास देऊ नये यासाठी घरमालक घराच्या उंबरठ्याच्या गेहेर तोरणासारखे वाचूचे झाड बसवितो त्यावर एडक्याचे मुडणे, भौन्यवान सुवर्ण अगर रुप्याची पाने अगर मनुष्य, स्त्री, घर याच्या आकृति आणि ताडूळ, गहू, डाळी ही धान्ये त्यावर लटकवून देवता या सर्वांचा जय असतो, राक्षसांची भयभजा होऊन घरावर हडा भरण्यास आलाच तर माणसाच्या जाकृतीवर त्याचा राग व्हावा, वायव्य व्हाऊन शेत व्हावा आणि राने रूपाच्या दर्शनाने भुज्ज जाऊन, त्याने घरात प्रवेश करू नये व त्यालाच माणसाना त्रास होऊ नये तसेच सर्व पदार्थांची माटणी तोरणावर झाली म्हणजे कुलोपाध्याय घरमालकाच्या वतीने खोन मा देवीच पूजन करून

तिची प्रार्थना करतो की, ' तोरणावरील सर्व रुचकर व आवडीच्या पदार्थांचा स्वीकार करून घरणीतून वर येण्याचे, राक्षसांचे मार्ग बंद करून टाक म्हणजे ते मानवांना त्रास देणार नाहीत. '

(Golden Bough A. E. Vol. II, P. 645 by Frazer).

वरील उदाहरणावरून दैनंदिन जीवनातील एका रूढीचा उलगटा होतो. भारतांत अगर अन्य देशात घराचे प्रवेशद्वारावर, शेतावर, दुकानचे दारावर इत्यादि ठिकाणी अनेक प्रकारची वाहुली अगर मिरची-लिवू सारख्या वस्तू टांगलेल्या दिसतात. दुष्ट प्रवृत्तींच्या माणसाची नजर घरातील माणसावर, धनधान्यावर, व्यापारउदीमावर पडून नाश होऊ नये म्हणून या गोष्टी करण्यात येतात. नजर पडलीच तर त्या वस्तूवर पडावी आणि त्याचा नाश व्हावा, पण मूळ वस्तूंना वाधा होऊ नये, यासाठी वाहुल्याप्रमाणे इतर वस्तूही बांधण्यात येत असल्यात. वायूरूपाने अनेक जीवास्त्रे इतस्ततः वावरत असतात, खाण्याच्या शोधात असतात. तेव्हा त्यांनी दारावरील त्या वस्तूंचे भक्षण करून संतोष पावून निघून जावे, हाच यामागील हेतु आहे. भारतामध्ये आज ही रूढि अनेक ठिकाणी पाळण्यात येते, असे अनुभवास येते.

बौद्धधर्मांत तांत्रिक आचारानुसार अनेक शक्तिदेवतांची पूजा केली जाते, परंतु त्यामध्ये ताम्रयंत्र हा एक अपूर्व नमुना दिसतो. हे यंत्र तांब्याचे वनवितेले असून दंडामध्ये बांधण्यासाठी दोन गोल कड्या असतात. याची लांबी-रुंदी साधारणतः ३ ३" X ४ ३" असून एका वाजूला देवताशक्तीचे कुशांग स्वरूप, पद्मासन घालून बसलेले, डाव्या वाजूला चक्र, त्याच्या खाली वज्र व घंटा ही चिन्हे दाखविलेली असतात. यंत्राच्या दुसऱ्या वाजूला वज्रचिन्हाभित्त चारी कोपण्यात तिवेटी अक्षरात ओं, आं, हूं, र्हीं हा बीजमंत्र खोदलेला असतो. अशा रीतीने तिवेटमध्ये शक्तीची स्वरूपे पूजनात आहेत. .

(गोरखपूर, शक्तिअंक १९३४, पृष्ठ ६५९)

कालगतांची चाल ही नेहमीच गतिमान आणि कोणालाही अगम्य, अनामलनीय अशीच आहे. या विभाव्या शतकात पंडित राहुल सांठ्यायन या नावाचे एक विद्वान कवि भारतात होऊन गेले, मुस्लीम राजसत्तेच्या कालगटात भारतामधील संस्कृत-संघसंपत्ती नष्ट झाल्यानुळे, या पंडिताने तिवेटी भाषा आत्मसात करून, अनेक हालअपेष्टा सोडून तिवेटमधील मठातील धर्मग्रथांच्या नकला स्वतः करून घेतल्या. त्या सर्व नकलांचा मारा दोनघे खेचरावर लादून भारतामध्ये जाणून तो घाटणा व कलकत्ता येथील संघसंपत्तीसाठी जतन करून ठेवण्यात आला. ही भारतीयांची संघसंपत्ती योग्य वेळीच परत आली, असेच मानले

पाहिजे. कारण सन १९५८ साली तिबेट, चीनच्या आक्रमणाचा वळी पडला आणि मुख्य लामा गुरुलाच परागंदा होऊन भारतामध्ये आश्रय घ्यावा लागला. धर्म न मानणारी नवीन राजवट तेथे सुरू झाली असून ती मूळची संयुक्तपत्ती अजून शिष्टाक आहे, का मठाप्रमाणेच तीही अर्जाच्या भक्ष्यस्थानी पडली हे कळण्यास आज तरी मार्ग नाही. पण सन १९६९ पर्यंत तेथील सर्व धर्ममठाची आणि लामा गुरूंची पूर्ण उचलवागडी शांत्याचे वृत्त आहे.

बौद्धधर्माच्या प्रसाराने ब्रह्मदेश, सिलोन, कंबोडिया, अनाम, जपान इत्यादि वेटाचा संबंध जोडलेला आहे, परंतु आपण तो यथावकाश सुविलार वर्णनात पुढे पाहू.

प्राचीन यात्रादीप म्हणजे साप्रतचा जावा-सुमात्रा भाग होय. भारतीय या भागात वसाहतीसाठी कोणत्या प्रकारे आले, ह्याने दिग्दर्शन कर आलेलेच आहे. उत्तर भारतामधून वसाहतीसाठी अगस्तिक्रमि दक्षिण भारतामध्ये आले आणि तेथे थोडी स्थिरस्थावर पाहिल्यानंतर, तेथील व्यापारी मंडळींवरुन या भागातही गेले होते, याचा उल्लेख तेथील पूर्वीच्या संस्कृति अवशेषामध्ये आढळतो. पांडव-कालीन महापुराणाची स्मारके आजही तेथे पहावयास मिळतात. शहरांतील कित्येक रस्त्यांना त्याची नावे दिलेली आहेत. वामन अवतारामधील वळी राजाची कथा सर्वाना विदितच आहे. त्रिपाद भूमीचे दान मागून वामनाने वळीला अगदी पाताळापर्यंत पोहोचविले. आर्यांचे संस्कृतिप्रसरण याप्रमाणे सर्वत्र चालूच होते. वाली बेट हे त्रिपुरवृत्ताच्या दक्षिणेला असल्याने त्याला पाताळ म्हणून संबोधिले असावे. पाश्चिमात्यही या भागाचा 'डाऊन अंडर' म्हणजे पाताळ असाच उल्लेख करित होते.

पंडित सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांनी प्राचीन कोश या नावाचा ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. त्यामध्ये 'सप्तपाताळ' शब्दाची व्याप्ति (अतळ, वितळ, नितळ इत्यादि) जावा, सुमात्रा पासून न्युझिलंड बेटापर्यंत दिलेली आहे (पृष्ठ ६६८). मयामूर, दंतमुख रावण यांची वस्ती याच भागात असावी, असे भौगोलिक परिस्थितीवरून दिसते. इतक्या प्रदीर्घ कालानंतर आजही रामायणातील-महाभारतातील कथा मोठ्या तन्मयतेने तेथे वाचल्या जातात आणि त्यावर आधारित नाट्यप्रसंगही दाखविले जातात. पाहुण्यांच्या सत्कार-सभारंभप्रसंगी जो सोहळा आयोजित केला जातो, त्यावर भारतीय पद्धतीचा, संस्कृतीचा संपूर्ण ठसा उमटलेला आढळून येतो. याचे आधुनिक उदाहरण म्हणून असे दाखविता येईल की, रशियाचे पंतप्रधान श्रीयुत निकिता क्रुशचेव्ह, मार्च १९६० साली वाली बेटास भेट द्यावयास गेले होते, त्यावेळी त्यांनी त्या बेटावर पाऊल ठेवताक्षणीच

संस्कृतमध्ये वेदघोष करण्यात येऊन झाजाच्या निनादात त्याचे सुस्वागतम् करण्यात आले मार्गामध्ये पुष्पवृष्टी करण्यात येत होती, गुलाबपाण्याचे सिंचन करण्यात येत होते. उदकत्याचा मुवास सर्वत्र दरवळत होता आणि मंगल वाद्याचा मजुळ निनादानेही आरंभत भरून राहिला होता. धर्मगुरूंनी वेदोक्त प्रार्थना म्हटल्यानंतरच त्याच्या मिरवणुकीला सुरुवात झाली जो देश या भारतीय संस्कृतीचे माहेरघर समजला जातो, त्या ठिकाणी निधर्मी राजसत्तेच्या नाकाखाली, पाहुण्याच्या शुभागमन प्रसंगी जी संस्कृति पाळली जात नाही आणि बाली, जावा, मॉरिशस इत्यादि भारतापासून सहस्राधिक मैल दूर असलेल्या भागात ती आचरलेली पाहून एवढ्या भारतीयाला लाज वाटल्यावाचून राहाणार नाही.

सौ० मालिनीबाई देशपांडे यांनी सन १९५२ साली या भागातून सफर केल्यानंतर आपले अनुभव पुण्याच्या वेसरी वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध केले होते. त्यानंतर हे सर्व लेख 'आपले पूर्वपार शेजारी' या पुस्तकात संकलित केले गेले. या बाईंचा हेतु जरी देवताशोधन हा नसला तरी प्रथात दिलेली माहिती भारतीय संस्कृति निदर्शकच आहे.

पधराव्या शतकात पाश्चिमात्य लोक ज्याप्रमाणे व्यापारवृद्धीसाठी भारता मध्ये आले त्याप्रमाणे याही भागात मसाल्याच्या जिनसाचा व्यापार करण्यासाठी आले भारतामध्ये ज्याप्रमाणे क्रमाक्रमाने त्यांनी वस्तान बसविले, त्याप्रमाणे याही भागात बसविले आणि मुसलमानी राजसत्ता कोलमडून पडली मुस्लिम राजसत्तेने भारतीय कलाकृतींचा नाश केलाच होता त्यामध्ये या लोकांनी आणखी भर घालून त्यांचा पुरा विध्वंस केला केवळ निखुरलेले अवशेष छिनमिन स्थितीत पाहावयास त्यांनी ठेवले आहेत ! कलसन् पलावरन येथील उत्पन्ननामध्ये चडीसरी, चडीसेवू, चडीजयो, चडाप्लावसन इत्यादि अनेक शक्तिदेवतांच्या मूर्ति आढळून आलेल्या आहेत. (जेम्स घार्मिक कोश, ७/४९६)

भारतीय आर्योनी या भागात बसाहती केल्या आणि राज्ये भरभराटीस आल्यानंतर कालांतराने येथील दाटवस्तीमुळे म्हणा अथवा घाडसी दर्यावर्दीपणामुळे म्हणा, येथील लोकांनी पुढे सरकण्यास सुरुवात करून क्रमाक्रमाने पॅसिफिक महासागरातील समोआ, टोंगा, सोसायटी, फुक, हवाई इत्यादि द्वीपे काबीज करून त्या ठिकाणी आपल्या बसाहती स्थापल्या.

W H Rivers यासशोधकाने 'The History of Malenesian Society' या नावाने दोन भाग प्रसिद्ध केलेले असून त्यामध्ये तो असा निष्कर्ष काढतो की,

“Migrants moved into Pacific from the islands of Indo-Nesia
They had most probably passed into these islands from the earlier
home on the main land of India ” (जेम्स धर्मकोश, १०/१०३)

वसाहतीवाल्याचा लोंढा प्रथम फिजी बेटात गेला आणि नंतर समोआ, टोंगा इत्यादि बेटाकडे सरकून नंतर दक्षिणेकडील बेटाकडे वळला असावा घसाहती करताना तेथील मूळ वन्य जमातीबरोबर संस्कृति-संकरही करावा लागला आणि ती त्यांना आत्मसात करावी लागली.

तेथील अवशेषावरून हे सिद्ध झाले आहे की, त्या द्वीपसमूहात सूर्य, देवी, विष्णु, शंकर इत्यादि भारतीय देवतांच्या कोरीव मूर्तीची पूजा मंदिरामधून होत असे. धार्मिकप्रिधि इसाईसंस्कृतिप्रमाणे फक्त रविवारी न करता जन्मकाळापासून मृत्युकाळापर्यंत अव्याहत चालत असत. मग ती वेळ मानवाची कामधंदा करावयाची असो अथवा करमणुकीची असो. चंद्राची स्थित्यंतरे, आकाशातील तारका व मेघ ह्यांच्या हालचाली, धूमकेतूचे उगवणे, इंद्रधनुष्याचे दर्शन, मेघ गर्जनेची दिशा, काही विवक्षित पक्ष्याचे दर्शन आणि त्यांच्या हालचाली इत्यादि गोष्टींवरून तेही भारतीयाप्रमाणे शुभशकून योग ठरवीत असत. यामध्ये युद्धातील जयापजय, घरातील आजारीपण आणि त्याचे उच्चाटण, मरणकालादिकाचे शकून इत्यादि गोष्टींचा समावेश झालेला होता.

‘ An account of Polynesian Races ’, या नावाचा तीन भागातील ग्रंथ A Fornander या ग्रहस्थाने लिहिलेला असून त्यामध्ये तेथील वसाहती संबंधी ते लिहितात की—

‘ The migrants ’ traditions and myths point to the West, as the place from which they came The home of their God was a beautiful paradise away to the West, possibly Gods and living heroes of Indonesia, or Pre Indonesian days ’

(जेम्स धर्मकोश, १०/१०५)

या द्वीपसमूहातील भारतीयांची अशी श्रद्धा होती की, देह जरी मृत झाला तरी मनुष्य-आत्मा हा अमर आहे. देहत्याग केल्यावर आत्मा स्वर्गाला जातो आणि हा स्वर्गलोक (Heaven) कोठे तरी पश्चिम दिशेला आहे. इतकेच नव्हे, तर स्वर्गाला जाण्याचा मार्ग पश्चिम दिशेकडे आहे. (भारतीय संस्कृतीचा स्वर्ग उत्तर दिशेला, हिमालय पर्वताच्या वाजूला आहे, अशी श्रद्धा आहे). या श्रद्धेचा आविष्कार त्यांनी कसा सुंदर रीतीने केला आहे, तो पहा—‘ मरणोत्तर आत्मा

वेटाच्या पश्चिम किनाऱ्यावर जातो. सागरामध्ये उडी घेऊन पश्चिम दिशेला स्वर्गाकडे प्रयाण करतो. इतकेच नव्हे, तर मरणोत्तर देहाचे आस्थिअवशेष एका लाकडाच्या होडीत ठेवून ती होडी पश्चिमेकडे म्हणजेच स्वर्गाच्या दिशेला लोटून देत. ' इतकी प्रगाढ श्रद्धा त्याची आपल्या मायभूमीच्या ठायी होती. कालांतराने मूळ भारताचा सगळ्या तुटलाच होता. तरी तेथील आर्यांच्या मनात त्या भूमीबद्दलच्या प्रेमाची अखंड ज्योत तेवत होती. परकीय इतिहासकारानी केलेली बरील वर्णने वाचली म्हणजे मायभूमी सोडून वसाहतीसाठी गेलेल्या आपल्या सुपूर्वजानी भारतीय संस्कृति राखण्यासाठी आणि तिचा प्रसार करण्यासाठी केवढी जिवापाड मेहेनत, केवढे श्रम घेतले असतील, त्याची कल्पना येते हे वर्णन वाचून खऱ्या हाडाच्या भारतीयाने हृदय थरारून गेले पाहिजे. अगस्ति व वामनाच्या वेळचे आर्य द्रष्टे होते. त्यांनी सर्व जगभर संस्कृतीचा विस्तार केला परंतु कालांतराने भारतीय धर्मपंडिताना दुर्बुद्धी सुचली आणि त्यांनी समुद्रवदी, रोटीवदी, वेटीवदी इत्यादि निर्वध लादले. गार्गीपासून वासराची ताटातूट करारी, त्याप्रमाणे या वसाहती वसविण्यास गेलेल्या भारतीय सुपुत्राना मूळ मायदेशापासून तोडून टाकले. त्यांची स्थिती अनुत्पनीय करून टाकली. परकीय आक्रमणाच्या वेळी ते परतविण्यास मूळ देशाची मदत मिळाली नाही, साहाय्य लाभले नाही आणि एखाद्या दुबळ्या शेळीला वाघाने अलगद आपल्या घशात लोटाने, त्याप्रमाणे परधर्मीयानी त्यांना आपल्या संस्कृतीत सामावून घेतले. धन्य ते भारतीय धर्ममार्तंड ! याच सगळ्यात स्वातंत्र्यवीर सावरकर म्हणतात, ' परदेशगमन, जातीगहिष्कार हे पाप ठरविण्याची अवदसा ज्या दिवशी आम्हास आठविली, त्याच काळी आमचे हिंदुराष्ट्र मेक्सिकोपासून मिसर देशापर्यंत पसरलेल्या आपल्या जागतिक हिंदुसाम्राज्यास आचविले. परदेशीय व्यापार बुडाला, नाविक कला व बल पार पार लयास गेले. '

दूरागमन केलेल्या भारतीयाना मायभूमीबद्दल केवढे प्रगाढ प्रेम आणि उत्कट आपुलकी वाटते, याचे एक उदाहरण मी स्वतः अनुभविले आहे. सन १९५८ साली मॉरिशस वेटातून एक शाळामास्तर बाळगोपाळशेट महाबळेश्वरकर भारतामध्ये मायभूमीचे दर्शन घेण्यास आले होते. त्याचे घराणे दोनशे वर्षापूर्वी इतर भारतीयाने रोजगारध्यानिमित्त त्या देशात गेले होते. आपल्या पवित्र मायभूमीचे दर्शन व्हावे, आपली तीर्थक्षेत्रे पाहावीत आणि आपल्या आसस्वकीयांना एकदा डोळे भरून पाह्यावे, या इच्छेने ते भारतात आलेले होते. अद्यापि त्यांनी आपली भारतीय संस्कृति घरातील आचरणातून, मंदिरातून उत्तम रीतीने टिकविली आहे. ते उत्तम मराठी वीरू शकतात. व्याख्याने देऊ शकतात. काव्यही थोडेफार करू शकतात. भारतातील तीर्थक्षेत्रे पाहिल्यावर आणि काही मान्यवर नेत्यांच्या भेटी घेतल्यावर माझ्या घरी गोरेगाव

येथे त्याचे स्वागन करण्याचे भाग्य मला लाभले. परदेशात संस्कृति ठिकठिकाणी त्यांना किती महाप्रयास करावे लागतात, त्याचे हृदयद्रावक वर्णन त्यांनी केले. ते पोटाच्या उद्योगास्तव तेथे मॅच शिक्षकांच्या व्यवसायात असून बाकीचा वेळ मंदिरांची वाढ करणे, बाधवांना धार्मिक शिक्षण देणे, वेळप्रसंगी धार्मिक प्रयोग चालविणे, भजन-कीर्तन चालू ठेवणे, देवतांचे उत्सव-समारंभ साजरे करणे इत्यादि गोष्टींत ते आपला वेळ व्यतीत करतात. भारतातील तीर्थक्षेत्रे पाहिल्यावर आणि इष्टमित्राची भेट घेतल्यावर त्यांना धन्यता वाटली आणि आयुष्याचे सार्थक झाल्याचे समाधान त्यांच्या मुखावर बिलसले. साधत, समुद्रबंदीचा बाधोवा गुहेत झोपला असल्यामुळे ही दूर गेलेली आईची लेकरे इकडे येऊन तिला भेटू शकतात. लेखकाबरोबर पत्रव्यवहार करून अजूनही मातृभूमीची माहिती ते घेत असतात. देवीकोश ग्रंथाचा प्रसार आकाशवाणीवरून त्यांनी तेथे केला आहे.

चीन

आतापर्यंतच्या अवलोकनावरून आपण पाहिले आहे की, या संस्कृतीचे मूळ वंशज या देशात अक्केडिया या प्रांतातून आले. त्यांच्या पुराण ग्रंथातून कुन-कुन पर्वताचा उल्लेख आढळतो आणि त्या पर्वतावर त्यांच्या देवतांचे वसतीस्थान आहे असे ते मानतात. हा पर्वत वॅविलॉनजवळ हिंदुकुश या नावाने ओळखला जातो आणि यावरूनच त्यांच्या मूळ स्थानाची कल्पना करता येते. हा पर्वत तीन सहस्र मैल उंच असून त्या ठिकाणी अमृतकुंडातून चार प्रमुख नद्यांचा उगम झालेला आहे. भारतीयांचा सुमेरू पर्वत म्हणतात तो हाच असावा. नुकुवा या सृष्टिकर्त्या देवाने मानवाची स्त्री-पुरुष जोडी याच पर्वतमाथ्यावर उत्पन्न केली. या देवाला पान-कू असेही म्हणत. पृथ्वीला आकार द्याच देवाने दिला. पान म्हणजे अंडे अथवा कवच आणि कू म्हणजे धारण करणे, अशी या पानकू शब्दाची उत्पत्ति आहे. हा देव अतिशय बुटका, अंगात कातडे अगर पानाचा झगा वापरणारा, मस्तकावर दोन शिंगे, उजव्या हातात लोखंडी हातोडा आणि डाव्या हातात लोखंडी छिन्नी अशा स्वरूपाचा असून काही चित्रलेखनांत त्याच्या मदतीला घोडा, कासव, पक्षी व ड्रॅगून दाखविले आहेत. कोणी दोन हात अधिक दाखवून त्यामध्ये सूर्य आणि चंद्र दाखवितात. पृथ्वी तयार करण्यास त्याला अठरा सहस्र वर्षे लागली असे म्हणतात. या कालमर्यादेमध्ये त्याने चंद्र, सूर्य, स्वर्ग, तारकापुंज तयार केले आणि त्याची उंची दर दिवशी सहा फुटानी वाढून ते अंतराळात अतिशय उंचावर जाऊन बसले आहेत. पान-कू देवाने आपले शरीर इतके फुगविले की, त्याचे मस्तक म्हणजे भूतलावरील पर्वत झाले, त्याचा श्वासोच्छ्वास हा वायु झाला, त्याचा आवाज मेघगर्जना झाली, त्याची शरीररगांचे चारी दिशा बनल्या. त्याच्या रक्ताचे रूपांतर नद्यांमध्ये झाले, शरीराचा मेद म्हणजे मेदिनी झाली.

कातडी व केस, औषधी वृक्ष तयार झाले. हाताचे खडक बनले. चरबीची अमोलिक रत्ने तयार झाली. शरीराला आलेला घाम पर्जन्य झाला आणि त्याच्या शरीरावर वावरणारे कीटक हे मानवप्राणी झाले.

(चायनीज पुराणग्रंथ, लेखक वेरनर, पृष्ठ ७७)

दुसरा एक पक्ष असे मानतो की, पृथ्वी तयार झाल्यावर न्यु-कुवा-शिह या देवीने मानवप्राणी तयार केले. या देवतेचे शरीर मत्स्याकृति असून मस्तक वृषभाचे होते.

(चा. पु., पृष्ठ ८२)

वर जी पौराणिक कथा दिली आहे, त्यासंबंधी लेखक विवेचन करतो की,

' Mythology is the science of unscientific man's explanation of what we call the other world itself and its denizens, their mysterious habits and surprising actions, both there and here, usually including the creation of this world also. '

(चा. पु., पृ. ६०)

पौराणिक कथांची उत्पत्ति

पौराणिक कथा म्हणजे ज्याला आपण दुसरे विश्व मानतो, त्यासंबंधी कल्पनाशक्तीच्या जोरावर केलेले वर्णन असून ज्याला कसलाही सु-सूत्र आधार नाही व ज्यामध्ये पृथ्वीच्या उत्पत्तीची माहिती अंतर्भूत असते, अशी वर्णने होत. ग्रीस, स्कॅंडेनेव्हीया या देशातील पौराणिक कथा फारच रम्य वाटतात; परंतु त्यामानाने चीन किंवा इतर देशांतील तुलनेला त्या उतरत नाहीत, असे या ग्रंथकाराचे मत आहे. त्याचे कारण तो असे देतो की, ज्या संस्कृतीची बौद्धिक पातळी प्रगल्भ झालेली नसते, तेथे कल्पनेची भरारी कमी असल्याने सुरस कथा निर्माण होऊ शकत नाहीत. बौद्धिक उत्कर्षाबरोबरच कल्पनाशक्तीची वाढ होते. यासाठी ज्या संस्कृतीमध्ये ही वाढ झालेली नाही, त्या ठिकाणी कमी दर्जाच्या कथा निर्माण होतात. याशिवाय नुसती कल्पनाशक्ति असूनही भागत नाही, ती असणाराला दोंडगा आत्मविश्वास पाहिजे व त्याप्रमाणे त्याचे वर्तनही पाहिजे. कल्पनेबरोबरच स्वतःचे भावविश्वही हवेच. कथा वाचताना वाचकाच्या भावना उचंबळून आल्या पाहिजेत, हेलावल्या गेल्या पाहिजेत. यातनामय आणि संकटमय कथांनी मन थरारते आणि उत्स्फूर्त काव्यमय प्रसंग निर्माण होतात. संकटे आणि वीरांची शूर कृत्ये यांनी रंगविलेला कथामाग जास्त आकर्षक होऊ शकतो. कल्पनाशक्ति जर

सतत वाढत राहिली आणि एका विशिष्ट गतीनेच चालत राहिली, तर कथा-भागात फरक पडणार नाही, सांगळी तुटल्यासारखे भासणार नाही. यामुळेच असे म्हटले जाते की, पौराणिक कथा या आपोआप वाढतात. त्या कोण्या एका व्यक्तीच्या कथा नसून, व्यक्तीच्या वंशांच्या, संस्कृतीच्या कथा असतात.

(चा. पु., पृ. ६६)

धर्मवेत्ता कॉन्फुशस

चिनी संस्कृतीचा एक मोठा धर्मवेत्ता कॉन्फुशस ह्याला अध्यात्माविषयी वादविवाद घातलेला आवडत नसे. त्याचा काल साधारणपणे ख्रिस्तपूर्व ५५१-४७९ असा मानला जातो. त्याच्या मरणानंतर अनेक वर्षांनी म्हणजे सन पूर्व २०२ ते २२१ या हून राजवंशाच्या वेळी ही संस्कृति जास्त वाढीस लागली, असे अर्नोल्ड टायन्चाचे मत आहे. ह्याने सृष्टीची उत्पत्ति व वाढ यांवर कधीही भाष्य केले नाही. संशोधनात तो विशेषसा शिरला नाही, फक्त वास्तववादी घडामोडींच्या अनुषंगाने काही धर्मतत्त्वे त्याने प्रतिपादन केली आणि ती लोकांकडून आचरणात आणविली. इतकेच नव्हे, तर ह्या धर्मतत्त्वांवर कोणतीही टीका करण्यास त्याने मनाई केली होती.

(चा. पु., पृ. ८८)

वरील संदर्भामध्ये हा खालील एक गुरु-शिष्य संवाद पहा—

शिष्य—ईश्वराची सेवा कशी करावी !

गुरु—अद्याप तुला मानवाची सेवा करता येत नाही. ती पहिल्याने शीक म्हणजे कालांतराने तुला ईश्वराची सेवा आपोआप करता येईल.

शिष्य—मृत्यु म्हणजे काय ?

गुरु—अद्याप तुला बरेच जगायचे आहे. मेल्यावर तुला आपोआप कळेल.

शिष्य—स्वर्गलोक कशाला म्हणतात आणि तो कोणत्या प्राप्त होतो ?

गुरु—तुझ्या मृत्यूनंतर या गोष्टी तुला कळतील. आज त्यांचा विचार नको.

तात्पर्य, अशा काही उत्तरांमुळे शिष्याच्या कल्पनाशक्तीची वाढ खुंटली होती. सुमारे दोन हजार वर्षे तरी त्याच्या मतांचा पगडा जनतेवर राहिल्यामुळे विचारशक्तीची वाढ होण्यास सवड मिळाली नसावी. याचा परिणाम असा झाला की, पौराणिक कथा या प्राचीन वन्य जमाती अग्न अशिक्षित समाजाबरोबर जोडलेल्या आहेत, सुधारणावादी जनतेबरोबर नव्हे अथवा तत्त्वज्ञानाच्या बैठकीवर तर नाहीच नाही. कॉन्फुशसने शिकविलेल्या धर्माच्या ते ताउत्तम (टाओइझम) म्हणतात. त्यामध्ये नीतिशास्त्र व सदाचरणी मार्ग दाखविलेले असून काही वेळा

जादुटोण्यापरही विश्वास दाखविला आहे. पितरपूजा मान या काळात अधिक प्रचारात आली.

सर अर्नॉल्ड टायन्वी, ताओ (टाओ) या शब्दाची व्याख्या खालीलप्रमाणे देतो—

“ The way the universe works The great Tao is like a boat that drifts; it can go this way, it can go that ” सारांश, विश्वाची नियमन करणारी शक्ति ती ताओ होय. (Study of History, P. 509)

ताउझम हा जरी नीतिशास्त्र शिःविणारा धर्म असला, तरी कालांतराने त्यामध्ये पितराची, भूतमात्राची, सर्प, कीटक, वृक्ष, पाषाण यांच्या पूजेचा समावेश करण्यात आला. कारण या चेतन-अचेतन वस्तूंमध्येही जीवात्मा असावा ही धार्मिक समजूत प्रचारात आली. या सर्व सचेतन-अचेतन वस्तूनाही देवत्व प्राप्त झाले. कॉन्फुशिअनिझम हा राजधर्म बनलेला होता. (चा. पु., पृष्ठ ७३)

धार्मिक समजूती

यातील काही धार्मिक समजूती पहा—

(१) भूतसृष्टी ही चांगली व वाईट अशी दोन्ही प्रकारची असून ही काही दिवस शुभ तर काही दिवस अशुभ असते.

(२) जलदेवता डॅंगून ही चंद्र-सूर्यांना भक्षण करावयास पाहाते म्हणून ग्रहणे लागतात.

(३) इंद्रधनुष्य हे भूमीवरील दूषित वातावरण आणि सूर्य-किरणे यांच्या मिलाफाने तयार होते.

(४) दडावर ताईत बांधल्याने, घराच्या प्रवेशद्वारावर बाहुली टांगल्याने, वाघाचे पजे, घोड्याच्या आकृति गळ्यात बांधल्याने रोगराई दूर होते.

(५) जपानी माणसाप्रमाणे याची अशी समजूत होती की, सूर्य हा पूर्वी गुहेत लपून बसलेला होता, तेव्हा त्याला बाहेर आणून लोकोपयोगी करण्यासाठी युक्ति योजावी लागली. गुहेबाहेर येऊन आरशात आपले रूप पाहण्याची त्याला विनती करण्यात आली, त्याप्रमाणे तो बाहेर आल्यावर गुहा बंद करण्यात आली.

देवतापूजन या संस्कृतीमध्ये कसे चालू झाले असावे, यासंबंधीची कल्पना अशी—मानवाची उत्पत्ति पानकू व चिनमॅंग या देवतांनी केली. त्यांनी उत्पन्न केलेला हा मानव दोन प्रकारची सृष्टी मानू लागला, एक सत्यसृष्टी व दुसरी

भासमान सृष्टी. पहिल्यामध्ये मानव हा सत्य आहे. कालक्रमण जाणतावस्थेत होते आणि शुद्धीवर असताना जीवमान व्यतीत होते. भासमान सृष्टीमध्ये मानवाची पाण्यात पडलेली पडछाया, स्वप्नावस्थेतील अंग आणि वेशुद्धावस्था यांचा समावेश होतो. या दोन सृष्टी जरी वेगवेगळ्या भासत असल्या तरी त्यामध्ये आत्मा हा एकच आहे. दुसऱ्या क्षणभंगुर भासमान सृष्टीतील आत्मा हा पहिल्या सृष्टीमध्ये परत आणावा लागतो, तो जर परत आणला गेला नाही तर तो इतर जड वस्तूंमध्ये अथवा वायुसृष्टीत अदृश्य योनीमध्ये प्रवेश करून मानवाला अपाय वेष्ट्याशिवाय राहात नाही. तो प्रसंग टाळण्यासाठी त्या भासमान आत्म्याची आराधना करूनही त्याला परत आणावे लागते आणि जीवात्म्याचे व्यवहार चालू करावे लागतात. या कारणासाठी आत्म्याची पूजा सुरू झाली असली पाहिजे. मग तो आत्मा जिवंत मानवाचा असो अथवा मृत पितराचा असो. त्याचे पूजन होऊ लागले. (चा. पु., पृष्ठ ९३)

मानवाचे देवतास्वरूप

भूतलावर नशी चांगल्या व दुष्ट प्रवृत्तींची माणसे आहेत त्याप्रमाणे मरणोत्तर जगामध्येही देव व दानव योनी आहेत. भूतलावरील एखाद्या उत्तम गुणांची व्यक्ति मृत्यु पावली, म्हणजे दुसऱ्या जगात ती तेथील पुण्याईच्या साठ्यावर देवपदावरच आरूढ झालेली असते आणि दुर्गुणी व्यक्ति दानव-योनीत खितपत पडते. भारतामध्ये प्रभुरामचंद्र अथवा श्रीकृष्ण यानी आपल्या उत्तम, अलौकिक गुणानी सृष्टी गाजविली, तेव्हा अर्थातच त्याच्या येथील प्रयाणा-नंतर त्यांना देवपण प्राप्त होऊन मानव त्याची पूजा करू लागला. रावण अथवा कस यांची पूजा कोणी करित नाही, हेच तत्त्व पुराणकथामधील अनेक व्यक्तींना लागू झालेले आपल्याला दिसून येईल, मग तो देश भारत असो वा चीन-जपान असो. 'टी' हा एक वेळचा चीनमधील प्रख्यात राजा होऊन गेला, त्याच्या अगच्या उत्तम गुणसमुच्चयामुळे मृत्यूनंतर त्याला देवपण प्राप्त होऊन शॅंगटी या नावाने त्याचे पूजन होऊ लागले. मृत्यूनंतर त्याच्या आत्म्याने पुन्हा भूतलावर येऊ नये आणि कोणाला अपाय करण्याचा प्रयत्न करू नये म्हणून त्याचे पूजन सुरू झाले, या धार्मिक समजुतीचा परिणाम असा झाला की, हे चांगले जीवात्मे मृत्यूनंतर ज्या दुसऱ्या जगात राहातात, ती सखे म्हणजे स्वर्ग अथवा पाताळ. ही पवित्रच असली पाहिजेत, या श्रद्धेमुळे त्या नावाच्या ठिकाणांची पूजा सुरू झाली. भारतामध्ये भगवान् शंकर, विष्णु इत्यादि देव वैलास वैकुण्ठामध्ये (हिमालय पर्वतात) राहातात म्हणून तो पर्वतही पूजनीय झाला आहे. तद्वत त्या देशात काही पवित्र स्थळांचीही पूजा चालू असते. प्रभुरामचंद्राचे वंशज अथवा त्यांचे काही भक्त त्यांची पूजा करू लागले, म्हणून आणि त्यांच्या

अंगच्या पवित्र आणि अत्युत्कृष्ट गुणांमुळे शेजारीपाजारी व मग सर्व जनताही त्यांचे पूजन करू लागली. यास्तव त्यांचेच रूपांतर सार्वजनिक पूजाउत्सवात झाले. पूजेबरोबर काही ठिकाणी बळी देण्याचीही प्रथा रूढ झाली. (चा. पु., पृष्ठ ९४)

देवतामध्ये शासनाधिकार्यांची कल्पना

हू बोस या गृहस्थाने आपल्या ' ड्रॅगून देवता आणि दैत्य ' (Dragon Image & Demon) या ग्रंथात या दुसऱ्या भाषमान सृष्टीची तुलना भूतलाबरोबर केलेली आहे. तो म्हणतो की, चीन देशात एकूण अठरा प्रांत आहेत आणि प्रत्येक प्रांतात शासनव्यवस्थेसाठी ८/९ वरिष्ठ अधिकारी आहेत. त्याचप्रमाणे स्वर्ग आणि यमलोकात अनेक प्रांत असून त्यावर अधिकारीवर्ग आहे. भूतलावरील बऱ्यावाईट कृत्यानुसार त्यांना त्या त्या प्रांतात पाठविले जाते. प्रांताधिकारी वर्गाची ज्याप्रमाणे येथे निवासस्थाने आहेत, तशी त्या लोकांतही आहेत. राज्यामध्ये शांतता व सुव्यवस्था राखण्यासाठी ज्याप्रमाणे सैन्य व पोलिसदले असतात, तसे त्या लोकांतही द्वारपाल, दानव व भूतमात्रांच्या पलटणी आहेत. याचे तात्पर्य एवढेच की सत्यसृष्टीमध्ये आपण जे जे अनुभवतो तेच दुसऱ्या जगात असेल असे मानतो, इतकेच ! (चा. पु., पृष्ठ ९८)

चीनमध्ये बौद्धपंथ का सुरू झाले ?

महायानपंथीय भिक्षुंनी इ० स० ६५ मध्ये चीनमध्ये प्रवेश करून धर्म-प्रसाराचे काम चालू केले. या संस्कृतीमध्ये पितर-पूजा असल्याने आणि आत्मा अमर आहे, हे तत्त्व बौद्धधर्मात असल्याने, बौद्धधर्म-प्रसाराला येथे जलद गती मिळाली, पितर-पूजेमुळे हा पंथ अनेक शतके टिकू शकला. बुद्धधर्माची त्रयी म्हणजे (१) शाक्य, (२) अमित व (३) तथागत. याचाच क्रमाने अर्थ असा, (१) धर्मतत्त्वे प्रतिपादण्यासाठी अवतरलेला बुद्ध, (२) प्रचारात असलेले बुद्धधर्माचे तत्त्व आणि (३) तत्त्वाचे पालन करायला लागणारा बुद्ध. ताजो संस्कृतीमध्येही ही त्रिमूर्तीची कल्पना होतीच आणि त्यांना ' तीन शुद्ध पवित्र देव ' असे म्हणत, ते देव असे : (१) सुचिंग हा अमोलिक पर्वताची निर्मिती करून तेथे स्वर्गात राहाणारा, ज्या ठिकाणी फक्त सत्य गोष्टींचाच उगम होतो आणि ज्याच्या प्रवेशद्वाराला ' सुवर्णद्वार ' असे नाव आहे असा. कोणी याला लोचिंग-हीन असेही म्हणतात. (२) शॅंग चिंग, हा दुसऱ्या स्वर्गावर अधिकार चालवितो. धार्मिक पुस्तकांची मोजदाद करणे, त्यांचे रक्षण करणे, कालाची मोजदाद ठेवणे इत्यादि कामे तो सृष्टीनिर्मितीपासून करीत आहे. (३) लावोत्सु, हा तिसऱ्या स्वर्गावर सत्ता गाजवितो आणि सर्व भूतमात्रांचे रक्षण करतो. (चा. पु., पृष्ठ १२४)

धर्मसंस्थापकाचे पूजन

ताओ धर्मसंस्थापक कॉन्फुशस हा देव नव्हे. परंतु तो पिढ्यान पिढ्यान धर्मसंस्थापक असल्याने वर्षांतून एकदा त्याच्या स्मरणार्थ त्याचे पूजन केले जाते त्याचे प्रथम वेदाप्रमाणे मानले जातात वार्षिक उत्सवप्रसंगी सहस्रावधी पशु त्याला बळी दिले जातात. वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की, चीनमध्ये पितरपूजा, बौद्धपूजा व कॉन्फुशस याची पूजा होते. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे शंकर व विष्णु यांची स्थाने अलग असतात त्याप्रमाणे येथे दिसून येत नाही. या सर्वांच्या मूर्ती एकमेकांच्या मंदिरात असू शकतात. कुईसिंग हा साहित्यविषयक पदवीदान करणारा देव मानलेला असल्याने त्याची आकृति चितारताना एका हातात ब्रश आणि दुसऱ्या हातात ताओ धर्मग्रंथ असतो याचीही मूर्ति वरील मंदिरात आढळते. (चा पु, पृष्ठ ११६)

मेरू पर्वताची कल्पना या संस्कृतीमध्ये आहे. स्वर्गाचे चार राजसत्ता धिकारी या पर्वतावर वास्तव्य करून रहातात तो पर्वत ३०२ लक्ष 'ली' उंच असून पूर्व बाजूची उतरण सुवर्णाची, पश्चिमेकडील रुप्याची, अग्नेय बाजू स्फटिकाची व ईशान्य बाजू स्वच्छ पारदर्शक द्रव्याची बनलेली आहे.

(चा. पु., पृष्ठ १४२)

सार्वजनिक उत्सवाची प्रथा

या संस्कृतीमध्ये सार्वजनिक उत्सवाची रूढि सुमारे दोन सहस्र वर्षांपूर्वी म्हणजे हॅन राजघराण्याच्या वेळेपासून चारू झाली असावी. नवीन वर्षारंभाचा दिवस हा पहिला उत्सव होय (भारतामध्ये ज्याप्रमाणे चैत्र महिन्यातील पाडवा, अथवा कार्तिक महिन्यातील पाडवा साजरा करतात, त्याप्रमाणे). या दिवशी घरेदारे शृंगारणे, उद्योगधंदे नद ठेवणे, देवताना हवन अर्पण करणे, आकाशकडील लावणे, नवीन कपडे शिवणे, दृष्टमित्राना भेटा देणे, मधुर पक्वान्नाच्या मेजवानीच्या झोडणे इत्यादि कार्यक्रम त्या दिवशी साजरे केले जातात. या संस्कृतीमध्ये अशा रीतीने आठ उत्सव साजरे केले जातात आणि त्यापैकी चार भूतमात्रांच्या पूजे साठी असतात.

(१) दुसऱ्या चंद्राच्या पंधराव्या दिवशी प्राचीन भूतमात्रांची पूजा.

(२) तिसऱ्या चंद्राच्या तिसऱ्या दिवशी मृतांच्या शडग्यांची पूजा व दुरुस्ती.

(३) पाचव्या चंद्राच्या पाचव्या दिवशी जलदेवता ड्रॅगून त्याची पूजा.

१. दुसरा चंद्र म्हणजे दुसरा महिना, तिसरा महिना समजावे.

या दिवशी ड्रॅगूनच्या आकाराची लहान लहान नावांची स्पर्धा होते. या दिवसासाठी खास वनावटीच्या तादुळाचे केक व मद्य प्राशन करून आनंदात दिवस घालवितात.

(४) सातव्या चंद्राच्या पंधराव्या दिवशी मध्यकालीन भूतमात्रांची पूजा.

(५) आठव्या चंद्राच्या पंधराव्या दिवशी पावसाळ्याच्या मध्यावर मृताचा दिवस साजरा केला जातो. या दिवशी नरकपुरीची दारे उघडली जातात. त्यामुळे बुभुक्षित भुतांचे शवे वाहेर येऊन भक्ष्य शोधण्यासाठी इतस्ततः संचार करतात. त्यांना शांत करण्यासाठी स्त्रीवर्ग त्या दिवशी चंद्राचे पूजन करून नैवेद्याला फळे व भाकरी अर्पण करतो. या नैवेद्यावर भूतप्राणी झडप घालून त्याचा महिनाभर उपभोग घेत असतो.

(६) नवव्या चंद्राच्या नवव्या दिवशी चुंगयँग देवाचा उत्सव होतो. या दिवशी प्रत्येक जण डोंगरमाथा अगर मंदिराचा माथा चढून जाण्याचा प्रयत्न करतो. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे संक्रांतीच्या दिवशी पतंग उडविण्याचा खेळ खेळला जातो, त्याचप्रमाणे या दिवशीही येथे पतंग उडविले जातात.

(७) दहाव्या चंद्राच्या पाचव्या दिवशी चालू कालातील भूतमात्रांची पूजा.

(८) वर्ष संपविण्याच्या दिवशी च्यूसी हा स्वयंपाकघरातील देव स्वर्गामध्ये जाऊन त्या घरातील वार्षिक अहवाल मोठ्या देवाला सादर करतो. शहाणे लोक त्या दिवशी त्या देवासाठी गोडघोड भोजन तयार करतात, तर दुष्ट प्रवृत्तीची माणसे त्या देवाच्या ओठाला मद्य अथवा अन्य चिकट पदार्थ लावतात. तसे करण्याचा त्याचा हेतु असा की, ओठ चिकट झाले म्हणजे स्वर्गात गेल्यावर हा देव जास्त बडबड करणार नाही आणि घरातील वाईटसाईट गोष्टी मुख्य देवाला सांगणार नाही आणि त्यामुळे त्या देवाला कळणारही नाहीत !

(चा. पु., पृष्ठ ८८)

चंद्रसूर्याचे पूजन

अंतराळामधील सूर्य-चंद्र व ग्रह याची पूजा येथे होते. या आकाशस्थ ग्रहांचा रंग बदलणे म्हणजे भूतलावरील मानवावर संकटे येण्याची आगाऊ सूचनाच होय, असे हे लोक मानतात. सूर्याच्या प्रकाशात अगर देखाव्यात बदल होणे याचा अर्थ मानवजाती, पशुपक्षी आणि राज्यव्यवस्था यांच्यावर संकटपरंपरा ओढविण्याचे पूर्वदुश्चिन्हच होय अशी यांची समजूत आहे. ज्या वेळी तो जास्त आरक्त होतो आणि त्याला कलाशीलता येते त्या वेळी भारी वाळ हा वाईट असून तो समीप आलेला आहे याचीच सूचना देत असतो, त्या वेळी दुष्काळ पडतो

अथवा राजमृत्यूही होतो. हा अनर्थ टळण्यासाठी सूर्य चंद्राची पूजा सक्कारी रीत्या जाहीरपणे केली जात असे. (चा. पु, पृष्ठ १७६)

आजचे सशोधकही हेच म्हणत आहेत की, सूर्यामरील डाग कमीजास्त प्रमाणात प्रकट लागले म्हणजे उष्णतामानावर परिणाम होतो आणि मानव जीवितावरही त्याचा परिणाम होतो. आर्मस्ट्रॉंग, कॉल्डिन व आर्लिन हे तीन वीर तर दि. २१-७-६९ रोजी चंद्रावर पदार्पणही करून आलेले आहेत व त्यांनी चंद्रावरून आणलेल्या सडक मातीचे सशोधन वरील गुणधर्मांचा ठोक्ताळा पाहण्यासाठी चालू आहे.

कालगतीचक्र ६० वर्षांचे

या सस्कृतीमध्ये भारतीयाप्रमाणे येथे ६० वर्षांच्या कालगतीचा एक एक फेरा मानता आहे आणि प्रत्येक नवीन वर्षावर एक एक तारादेवता स्थापित केली आहे. वर्ष सुरू झाले म्हणजे त्या त्या तारादेवतेचे पूजन केले जाते.

विलक्षण आकृतीचे देव

'These gods are represented by grotesque images white, black, yellow and red, ferocious Gods with vindicative eye-balls popping out and gentle faces as expressive as a lump of putty, some looking like men and some looking like women'

हे तारकादेव काळ्या, पिवळ्या, लाल रंगाच्या मूर्तीचे असून, काही दिसण्यात उग्र तर दुसरे शांत वृत्तीचे असतात. स्त्री व पुरुष दोन्ही स्वरूपात ते दिसून येतात. अशा एका ६० मूर्तींच्या मदिरात, कोणा एकाचे मुख हुकरासारखे तर दुसऱ्याचे मुगुसासारखे आढळून आले आहे. कोण्या एका देवतेचे दोन्ही हात डोक्याच्या वाजूने मस्तकापर्यंत पसरलेले असून दोन्ही नेत्र खाली पायाकडे दृष्टी लावून आहेत. पायाजवळ काही उदीर इकडून तिकडे उडत्या मारीत असून काही निळातून हळूच तोंड बाहेर काढून पहात आहेत, असा देखावा आहे. कोणा एका मूर्तींच्या मस्तकातून नागाफणा बाहेर पडलेला आहे.

(चा. पु., पृष्ठ १७६)

देवतांचे पूजन का ?

या तारकादेवतांची पूजा सततीच्या सुप्तसमृद्धीसाठी केली जाते. ते असेही समजतात की, मानवी भरभराट, बाजारातील तेजी-मदी, विवाह समारंभ, पर्जन्य अथवा दुष्काळ या गोष्टी तारकाच्या स्वाधीन असल्याने त्याची पूजा करून त्यांना प्रसन्न ठेवणे उचित आहे ही पूजा धरोघर ताओधर्मीय पुरोहित अथवा ज्योतिषी

यांच्याकडून केली जाते. एखादा मनुष्य आजारी पडला तर तारकादेवतांच्या अवकृपेमुळे असे झाले, असे मानतात. आजारीपणाचे निवारण करण्यासाठी दहा तारा देवतांची पूजा केली जाते. त्यांच्या मूर्ति कागदांच्या वनविल्या जात. त्यामध्ये पाच देवता शुभ देवतांपैकी आणि पाच अशुभांपैकी असत. त्यांना दोन निरनिराळ्या ओळींत समोरासमोर बसवून मधोमध पक्षात्रांची तपटे ठेवीत. त्यांची अशी श्रद्धा होती की, अशुभदेवता बुभुक्षित असल्याने पहिल्याने पोटभर पदार्थ ग्रहण करतील आणि नंतर अग्नेय दिशेला निघून जातील. शुभदेवता त्यांचा पाठलाग करून त्यांना दूर हाकलून देतील आणि आजारीपणाचे संकट निवारण होईल. अर्भकाप्रमाणे असणाऱ्या तारादेवतांची पूजा केली तर स्त्रीला पुत्ररत्न प्राप्त होईल. शुभमहांची पूजा न केल्यास एक वर्षांच्या काळात आईवापांवर प्राणसंकट येईल. बलुसट्रेड या ताऱ्याचे पूजन न झाल्यास तो माणसांवर कोर्टदरवाराचे लफडे आणील; प्लीचबॉसम हा तारा आकडी, वेडेपणा यांवर प्रभुत्व गाजवितो. अशा अनेक समजुतींमुळे तारकादेवतांचे पूजन होते. (चा. पु., पृष्ठ १८९)

देवतांची प्रधानमंडळे

या संस्कृतीमध्ये प्रत्येक पंचमहाभूतात्मक देवतेला एक प्रधानमंडळ व्यवस्था पाहण्यासाठी दिलेली आढळून येते. त्याप्रमाणे आकाश-देवतेलाही प्रधानमंडळ असून त्याचा प्रमुख लो-सुवान या देवाची नेमणूक केलेली आढळून येते. त्याचे चार दुय्यम प्रधान, तारका देवतांपैकी आहेत. शी-चिंग-हू हा अध्यात्मिक हत्ती तर हुवी-लु हा गृहातील अग्नि होय. (चा. पु., पृष्ठ २३६)

मेघगर्जना म्हणून वादळदेवता ली-सू या देवतेची पूजा होते. यांच्या प्रधानमंडळांत अनेक लहान-मोठे सरदार आहेत. (१) ली-कुंग, मेघगर्जनेचा सरदार; (२) तीन यू, विद्युल्लतेची माता; (३) फेंग-पो, वायुदेवाचा एक सरदार; (४) यू-शीह, पर्जन्याचा मालक, इत्यादि. भारतीयांनी मरुतदेवता या पर्जन्यासाठी मानलेल्या असून त्यांमध्ये प्रमुखस्थान वरुणाला आहे. भारताच्या आजच्या स्वातंत्र्ययुगांत नौकादलाच्या मानचिन्हावर 'शं नो वरुणः' हेच ब्रीदवाक्य कोरलेले आहे. ली-सू हा प्रधानमंडळात मध्यभागी बसतो आणि इतर देवतांची मांडणी आजूबाजूला होते. ली-सू या देवाला तीन नेत्र असून तो काळ्या घोड्यावर स्वार होऊन निमिषार्धांत लक्षावधी मैलांचा प्रवास करू शकतो. लिंग-कू हा दिसण्यात त्रिद्रुप असून, कृष्णवर्णी, वटवाघुळाचे पंख परिधान करणारा, घानराचे मस्तक असलेला, गरुडासारखी लांब चोच असलेला असा आहे. एका हातात लोखंडी छिन्नी व दुसऱ्या हातात 'अध्यात्मिक ज्ञानाचा हातोडा' असून तो ढोलावर सारसे आघात करित असतो. त्या बडविण्याचा भयंकर आवाज होतो;

इतना की, एखादे वेळी त्या आवाजाने माणसाचा मृत्यूही होतो. कोणी या देवाला भारतीय गरुडाचे रूप देतात.

पेंग पो हा देव वृद्ध असून पाढरी दाढी, पिवळा अंगरखा, लाल टोपी, हातात एक मोठी गोंगपाटाची पिशवी धरून, नाकातून येणारा श्वासोच्छ्वासाचा वारा तो पाहिजे त्या दिशेकडे वळवितो, अशी त्याची ख्याती आहे. थू शीह ही देवता पिवळट खवले असलेले चिलखत घातून मस्तकावर निळी टोपी अंग लोकरीची पिवळी उच्च टोपी घालते ही देवता काळ्याभोर मेघावर उभी राहून झारीतून भूतलावर पाण्याचा वर्षाव करते. वेदातील पर्जन्यदेवता हीच असावी. (चा पु, पृष्ठ १९८)

कुवान यिन ही सर्व प्राणिमात्रांवर दया करणारी देवता आहे. बौद्ध धर्मीयानीही ही देवता मानलेली आहे. इसाई धर्मपथात जे स्थान मेरीला आहे तेच या संस्कृतीमध्ये कुवान यिन या देवतेला आहे. स्त्री पुरुष व मुले या देवतेची भक्ती करून तिची स्तुतिस्तोत्रे गातात. येथील कोणत्याही देवतेच्या मंदिरात या देवीची मूर्ति लहानशा गामान्यात बसविलेली आढळून येईल. मातांची ती अतिशय लाडकी असून, सर्व काळ ती त्याचे संरक्षण करते, अशी त्या संस्कृतीतील लोकांची श्रद्धा आहे. कोणत्याही सकटकाळी या देवतेची प्रार्थना करतात, 'हे दयाशील माते, हे सकटनाशिनी माते, या दुःखानून मला मुक्त कर. या यातनानून माझी सुटका कर. या प्रातः सकटापासून माझे संरक्षण कर.' समुद्रात जहाजे चालवीत असताना सकटात सापडलेल्या नावाड्याचे ती संरक्षण करते परंतु सकटात सापडूनही जर कोणी या देवतेची आठवण केली नाही, अथवा तिची प्रार्थना केली नाही, तर सकटाची भयानकता आणखीनच वाढते. पर्जन्य जोरजोरात कोसळतो आणि दुःखाचा वडेलोट होतो. अग्नीप्रलय झालेला असल्यास या देवतेच्या प्रार्थनेने अग्नीच थंड होऊन जातो व भक्तांची सुटका होते. पर्वत प्रायः लाटांमुळे कोणी सकटग्रस्त झाला असल्यास कोणीही हिची प्रार्थना केली तर पाणी एकदम गुढ्याएवढे कमी होते. एखादा व्यापारी व्यापार करून सुवर्ण, चांदी, मोती अथवा अमोल रत्ने जहाजातून भरून मायदेशी येत असेल आणि त्याच वेळी दर्यावर तुफान उसळले तर या देवतेच्या स्मरणाने त्या जहाजाचे संरक्षण होते. द्वादशयुद्धात आठवण केल्यास प्रतिपक्षाची तलवार अथवा भाला बोधट होऊन जातो. एखाद्या भक्ताच्या मनात वाईट विचार आले आणि त्याने या देवतेचे स्मरण केले तर त्याचे मन शुद्ध होते. श्लोधाग्नि भडकला असल्यास नाग घेताच तो शांत होतो. थंडा मनुष्य तिच्या नामस्मरणाने शहाणा होतो. एखाद्या गर्भवती स्त्रीने पोटी मुलगी मागितली तर ती अतिशय सुंदर होते. बुद्ध देवाच्या नावाचा ६२ लक्ष वेळा जप करण आणि या देवतेचे एकदाच स्मरण

करणे, या दोहोंचाही परिणाम सारखाच होतो. या देवतेचे कायमचे वसतीस्थान पू-द्व या बेटांवर असून ती त्या ठिकाणी जलपुष्पांवरून बाहात आलेली आहे (भारतात लक्ष्मीदेवी कमलपुष्पावरून किनार्यावर आलेली आहे). या देवतेचे मुखकमल सुवर्णप्रमाणे चकचकीत आणि चंद्रासमान शीतल आहे. ती अतिशय सौंदर्यवान अशी मानली जाते. दोन, सहा आणि नवव्या महिन्याच्या एकूण विसाव्या दिवशी या देवतेच्या नावाने उत्सव साजरे होतात. या कुवान-यिन देवीच्या वरील अनेक गुणांमुळे तिची अनेक रूपांतरे झालेली आढळून येतात. (चा. पु., पृष्ठ २५२)

ताऊ-यू

ही अशीच एक पूजनीय देवता होय. या देवतेला बुशेलमाता अथवा उत्तरध्रुवाची माता असेही म्हणतात. तोओ व बौद्धधर्मीय, दोघेही या देवीचे पूजन करतात. भारतीय संस्कृतीमधील मरीची देवी हीच असावी. राजपुरुषांची ती माता असे मानले जाते. तिला सृष्टीतील अनेक चमत्काराचे ज्ञान असल्यामुळे सूर्य-लोक्यावरून तिला चंद्रलोकावर जाता येत असे. सागराचे उलंघन ती करू शकते. तिच्या उत्तम गुणांची कीर्ति पसरल्यानंतर उत्तर दिशेचा राजा चौ-यू ह्याने तिच्या बरोबर विवाह केला. या दांपत्याला एकूण नऊ पुत्र झाले. स्वर्गातील प्रमुख देवाने तिला वर बोलावून घेतले आणि उत्तर ध्रुवाच्या बाजूचे संरक्षण करण्याची कामगिरी तिच्यावर सोपविली. अर्थात तिच्या नऊ मुलांना तिच्याच आसपास स्थाने मिळाली. उत्तर-ध्रुव तारा आणि त्याच्याभोवती वर्तुळात फिरणारा लहान सप्तर्षीचा समूह हीच तिची प्रजावळ असावी. या देवीच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना ती कमळासनावर बसविलेली आणि ते आसन अंतराळामधून वेगवान गतीने धावणाऱ्या गाड्यावर ठेवलेले दाखवितात. तसेच ती त्रिनेत्री, अष्टादशभुजा, त्यांमध्ये धनुष्य, वाण, भाला, तरवार, निशाण, डूंगूनमस्तक, पॅगोडा, पाच रथ, सूर्यचक्र, चंद्रचक्र, कमळ इत्यादि आयुधे धारण करणारी (ग्रंथात दाखविलेल्या छायाचित्रामध्ये फक्त आठच भुजा दाखविलेल्या आहेत). नीलवस्त्र परिधान करणारी असून तिची सत्ता मानवी जीवनाच्या पुस्तकावर-दीर्घायुष्यावर-चालते. प्रत्येक महिन्याच्या तिसऱ्या आणि सत्ताविसाव्या दिवशी तिचे भक्त मांस भक्षण करीत नाहीत. (चा. पु., पृ. १४४)

सी-वॅग-यू

या देवतेला सुवर्णकासवमाता असे म्हणतात. कुन-लू या पर्वताच्या उंच माथ्यावर या देवीचे वसतीस्थान आहे. पर्वताचा परिघ सुमारे १००० ' ली ' म्हणजे ३३३ मैल आहे. मंदिराच्या भिंती अमोलिक रत्नांच्या बांधलेल्या असून

अमर व चिरंजीवी लोक या ठिकाणी राहतात. ही अमर माणसे ज्या रंगाचा कपडा अंगावर घापरतात, त्यावरून त्यांचे सात वर्ग केलेले आहेत. लाल, निळा, किरमिजी, पिवळा, हिरवा, काळा आणि सृष्टीचा रंग याप्रमाणे ते वर्ग आहेत. दुर्मिळ आणि मौल्यवान रत्नाचा या ठिकाणी एक रत्नसागर आहे. साती बर्गोतील अमर जीवांमे या ठिकाणी जमून उत्सव साजरा करतात. त्याला 'पीच उत्सव' असे म्हणतात. येथील पीचवृक्ष तीन सहस्र वर्षांनी एकदा पालवतात आणि त्यानंतर तीन हजार वर्षांनंतर ह्यांना फळे येतात. पालवी येण्याचे आणि फळे येण्याचे दिवस हे या देवतेचे जन्मदिवस समजले जातात आणि चिरंजीव आत्मे त्या निमित्ताने एकत्र येतात. (चा. पु., पृ. १३७).

ड्रॅगून

ही एक काल्पनिक जलदेवता आहे. ही देवता म्हणजे अग्निज्वाला बाहेर टाकणारा सर्पच होय.

'Dragon is a type of a man, self-controlled and with powers that verge upon the supernatural.'

या देवतेचे चित्र रेखाटताना तिला घोड्याचे मस्तक व सर्पाची शेपटी दारसवितात. दोन्ही बाजूंना पंख असून तिला प्रत्येकी पाच बोटे असलेले चार पाय असतात. हरिणासमान शिंगे, उंटासारखी लाव मान, पण सर्पासारखे बारीक-मोठे फुगीर पोट, गरुडपक्ष्याप्रमाणे पायांचे पंजे पण त्यांना बाघासारखी नखे आणि बैलाच्या कानासारखे कान असतात. प्राचीन काळी अनेक पशुपक्षाची देवते म्हणून ज्यांची पूजा केली जात होती, त्या सर्वांची प्रतीके यांच्या स्वरूपात समाविष्ट केलेली दिसून येतील. या जातीमधील सर्वांत लहान प्राणी रेशमी किड्याएवढा असेल, तर सर्वांत मोठा प्राणी स्वर्ग व पृथ्वी यांनाही व्यापून उरेल एवढ्या आकाराचा असतो. त्याच्या गळ्यात मोत्यासारखे एक रत्न लोंबत असते आणि ते सूर्याचे प्रतीक म्हणून असते.

चीनमध्ये या देवतेची सत्ता पर्जन्यावर चालते. त्याची हाडे, दांत व लाळ औषधी आहेत. पर्वतभागात निवास करून राहणारे हे प्राणी त्रासदायक असतात, तर जलाशय, तळी या ठिकाणी राहणाऱ्या मानवाना साहाय्यक असतात. दृश्यातून अदृश्यात प्रवेश करण्याची शक्ति त्याच्यापाशी आहे. हे प्राणी वसंत-ऋतूमध्ये अंतरिक्षात जातात, तर वर्षाऋतूत पाण्यामध्ये लपून बसतात. काही देवताना जरी पंख नसले तरी अंतरिक्षापर्यंत उड्डाण करण्याची शक्ति त्यांच्यामध्ये असते. स्वर्गामध्ये राहणारा हा प्राणी देवांचे दरवाजे राखतो. वायु उत्पन्न करून

भूतलावर पर्जन्यवृष्टी करतो. भूतलावर जे प्राणी राहातात ते नद्या व ओढोळ यांचे प्रवाह निश्चित करतात. भूमीमध्ये पुरून टेवलेल्या द्रव्यराशींचे रक्षण करतात. भारतीय संस्कृतीतही अशा द्रव्याची राखण भुजंग करतो असे मानले जाते.

सागराच्या तळाशी राहाणाऱ्या यातील काही देवता मोती व नीळमणी यांचे साणे सातात. सागरामध्ये अशा पाच देवता आहेत. एक मध्यमार्गी आणि चार, चारी दिशाना आहेत. याच्या शरीराची लांबी दीडकीसाची असून अंगे डोंगराप्रमाणे जाडजूड आहेत. याचा परिणाम असा होतो की, ही जज्ज देवता एका वाजूवरून दुसऱ्या वाजूला वळली म्हणजे भूतलावर उत्पात होऊन एखादे वेळी एक पर्यंत दुसऱ्यावर जाऊन आदळतो. त्यांना प्रत्येकी पाच पाय असून पाचवा पोटाजवळ आहे. इच्छामात्रे ते स्वर्गातही पोहोचू शकतात. यांच्या शरीराचे वर्णन करताना असे दाखविले जाते की, याना लाय दाढी, केसाळ शेपटी, वेढव पाय, गोलगट डोळे, लहान व जाड कान, नेहमी उघडे असलेले तोंड, लांब नीभ, तीक्ष्ण दात व अंगामध्ये पित्रव्या सवल्यांचे चकचकीत चिलरत असते. त्याचा श्वासोच्छ्वास इतका उष्ण असतो की, लहान-सहान मासे त्यामुळे भिजून मितळूनही जातात. ज्या वेळी तो सागरतळाचे आपले निवासस्थान सोडून भूपृष्ठा-कडे प्रयाण करतो, त्या वेळी अमृतमथनाप्रमाणे सागर घुसळून निघतो. दह्यावर लोणी वात्रे त्याप्रमाणे वरती पादरा शुध्र पेश जमा होऊन प्रचंड वादळ उठते. ज्या वेळी तो हवेतून आभाशात जातो, तेव्हा वायुदेवता किंचालून सैरासैरा पळत सुटते. बुवाघार धारा गाली कोसळतात. घरावरील उपरे उडून जातात आणि जे जे मार्गात आडवे येईल, ते ते तुफानामध्ये वाहून किवा उडून जाते. सागर-तळाच्या या देवता अमर आहेत. कोणत्याही माध्यमाशिवाय त्यांना एकमेकांचे आचार-विचार समजून येतात. इतर देवताप्रमाणे चर्पभरातून एमदा ते सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाला भेटून आपल्या जगाचा अहवाल त्याला सादर करतात. साधारणतः ते तिसऱ्या महिन्यात ब्रह्मदेवाला भेटतात. (चा. पु., पृष्ठे २०९-२११)

अप्सरा

जलदेवतांचा तिसरा प्रकार म्हणजे विहिरीजवळच्या अप्सरा होत. या सदैव विहिरीमध्येच राहाण्याचे कारण असे दिले जाते की, एकदा वारा अप्सरा एकत्र जमल्या आणि त्यांनी चॅंग-टाओ-लिग या गृहस्थाला आपल्या जाळ्यात ओढण्याचा प्रयत्न केला. त्या सर्वांनी आपापल्या रत्नजडित अंगठ्या त्या गृहस्थाला देऊन आपल्याशीच विवाह करण्याचा हट्ट धरला. चॅंगने त्या सर्व अंगठ्या हातात दाखून त्याची एकच अंगठी केली आणि ती विहिरीमध्ये फेकून

दिली. नंतर तो त्यांना म्हणाला, 'जां कोणी ही अगठी या विहिरीमधून दर आणीत तिच्याशीच मी प्रियाह्वद होईन.' अगठी आणण्यासाठी सर्वांनी विहिरीमध्ये उड्या मारताच चॅंगने परून झारण घाटून त्यांना आत्ममध्ये उद करून टाकले सर्वांचा रास वाचविला आणि 'जरुदेवता म्हणून लोक तुमचे पूजन करतील,' असा त्यांना आशीर्वाद दिला (चा पु, पृष्ठ २१७)

साओ-चुन

ही स्वयपाकघरातील देवता मानली जाते. ताओ धर्मीयांनी ही देवता पूजनात आणणे असली तरी इतर पथीय देगील या देवतेला मानतात. असे सांगितले जाते की, आमामास्था व पौर्णिमा या दिवशी देशात सर्वत्र या देवतेची पूजा केली जाते त्या देशात ह्या देवतेच्या अशा सुमारे ६० लक्ष प्रतिमा असल्यात. या देवतेचे मंदिर म्हणजे स्वयपाकघरातील एक लहानसा कोनाडा होय. स्वयपाकघरातील हे मंदिर सदैव धुराने मागवलेले असते. या देवतेची मूर्ति एका 'फार्दिंग' ला (एक नाणे) विकला जाते. कोणी याला 'स्टोव्हदेव' असेही म्हणतात. गरीब अथवा श्रीमंत कोणीही असो त्याच्या घरी ही देवता असते घरातील सर्व माणसांच्या बऱ्यावाईट कृत्याची तिला संपूर्ण माहिती असते आणि त्यानद्वलच्या अहवाल वर्षानून एकदा ती स्वर्गातील प्रसुर देवाना देत असते. यास्तय घरात ती चार दिवस गरहजर असते. ती स्वर्गात जाण्याच्या दिवशी आणि परत येण्याच्या दिवशी उत्तम साजरे केले जातात. जाण्याच्या दिवशी गोडाचा स्वयपाक केला जातो. परमेश्वराजवळ तिने फक्त गोडगोडच सागावे, आपल्या दुष्टकृत्याचा पाडा वाचू नये म्हणून जाण्याच्या दिवशी तिच्या ओम्ना भय लावतात ही देवता खिस्ताब्द दोन शतके तरी पूजनात आहे

(चा. पु, पृष्ठ १६८)

पाव वृषण आणि चुग वृद्ध हे भूतमाधवपत्नी प्रसुद्ध देव हात या ती प्रधानमंडळात सन मर्त्री जयन भूतमानाचा नाग करण, त्यांना हुमहुम लागण इत्यादि काम त्यांना करावी लागतात एखाद्या वानाचा भूतयोनीतीची काणी पकडले तर याच देवाची आराधना करावी लागते (पृष्ठ २४८) निरनिराळ्या रोगांवर उपाय सुचविण्यासाठी एक जांभवा मण्ड आहे त्यामध्ये पान वृ, पूसी व घन-नग या देवांचा समावेश आहे (चा पु, पृष्ठ २४८)

There are also Gods, Goddess, Patrons, etc of wind rain, snow, fire & rivers hills, caves trees flowers, theatres, horses, oxen, cane sheep dogs pigs scorpions lizards, gold, tea, salt lamps, wells, carpenters, masons ear, nose throat, monkeys, fire shadows, gamblers, inn keepers puners divers brothels etc etc

याप्रमाणे सुमार शंभर प्रकारच्या देवतांची यादी मूळ मयान दिलेली आहे. यावरून एकत्र दिसते की वायु, पजन्य, जमिनी या पंचमहाभूतांमधून देवतांवर पशुसर्पगोतील गाई, बैल, गेल्या, मेंढ्या, धातुवर्गातील सोने, रपें, पितळ, मानवी शराराच अय्यन, नाक, कान, तोंड, मानवा स्वभावातील चांगल्यावाईट गुणदर्शक भावना, दया, श्रमा, श्रुता, लहानसहान धंदेपळे, जुगारी, गाठीर, सुतार, गयटा, चामार, ज्योतिषी अथवा बाजारवसव्या इत्यादि सर्वांसमूहा देवतांचा स्थापना केलेली आहे. स्थावरजगम सर्व वस्तूसाठी देवता मानलेल्या आहेत

या मुक्तुतीमधील पौराणिक कथा जतिशय रम्य आहेत, तशाच त्या उत्सोवही आहेत त्यातील दोनतीन कथा वानगीदाखल येथे देण्याचे याजिल जाई याचकांना त्यानुळे उत्कृति करून येईल आणि मनाची थोडी पार करमणूकही हाईल नयान मुक्तुतीचा दड्या जरी उत्तरेकडून खाली सरला आणि त्यागाला अनेक वन्य जमाती नामनाप झाल्या, तरी त्यातून ज्या काही वाचल्या, त्यांनी आपले अस्तित्व जाजगी दाखूत ठेवलेले आढळते कुची या महाराष्ट्रातून काही मैलांवर जग नावाची रातरी जमात एका पयतावर राहते त्यांचे गिरम्यान एका विशिष्ट प्रकारे बनविलेले आहे यातूनच्या कामग्याचा सांगाना तयार करून मागाठ घालून तो वेणाच्या गाठीवर अडकवितात आणि दोन्ही सांगाच्या जावारांने तो राहता हा सागाडा लाल कपड्याने झाकला जातो त्यामध्ये वानाचे तोंड असते, जशी समजून असल्याने तो झाकलेला जमता याच्या उत्पत्ताची कथा अशा सांगितली जात की, पश्चिम दिशाकडून एका चिना राज्यावर आक्रमण झाले त्यावेळी राजा म्हणाला, 'जा कोणी शत्रूच्या राजाचे शीर ताडून आणाल त्याला राजकन्या दिली जाईल' राजाचा

ही दवडी एका हुशार कुन्याच्या कार्नी पडताच त्याने तो पण जिंकण्याचा निश्चय केला. लपतछपत तो शत्रुराजाच्या तंबूत शिरला आणि त्या राजाचे-शत्रूचे मस्तक आपल्या पजानी तोडले. ते तोंडात धरून तो राजाच्या द्वारी आला. यामुळे शत्रूसैन्य पराभव पावून सैरावैरा पळून गेले.

राजप्रतिज्ञा एका यःकश्चित कुन्याने पूर्ण केलेली पाहाताच राजा खिन्न झाला आणि राजकन्येचा विवाह श्वानाबरोबर कसा करावा या पेचात पडला. कुन्याने राजाची मनस्थिती ओळखून तो म्हणाला, ' २८० दिवसात (गर्भधारणेचा हा काल आहे.) मानवाचे मस्तक धारण करून मी पुन्हा तुला भेटेन, त्या वेळी हा विवाह करून घ्यावा. ' राजाने या गोष्टीला मान्यता दिली. त्यानंतर एका मोठ्या घटेखाली तो कुत्रा तप करण्यास बसला. ' २८० दिवस पूर्ण होईतो मला कोणीही त्रास देऊ नये ', अशी त्याने सर्वाना विनती केली. सर्व काही सुरळीत चालले असता शोधट्या दिवशी राजाचे कुतूहल त्याला स्वस्थ बसू देईना. म्हणून घंटा जराशा कलवंडून त्याने आत टोकावले. त्या वेळी त्या कुन्याचे सर्व शरीर मानवाचे झाले होते, पण फक्त तोंड श्वानाचे राहिलेले होते. अधीरपणाने राजाने जर सुदतीआधी घंटा उचलली नसती, तर ते श्वान पूर्ण मानवरूपी झाले असते. तपश्चर्येचा भंग झाल्यामुळे पुन्हा घंटा खाली ठेवून उपयोग होण्याजोगा नव्हता, चुकी राजाचीच होती. यास्तव राजाने श्वानाच्या त्याच स्वरूपात त्याचा आणि राजकन्येचा विवाह लावून देऊन आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली. पण विवाहाच्या वेळी पाहुण्यांना जाण्याचे स्थानमुख दिसू नये म्हणून राजाने त्यावर पडदा टाकला. आजही या देवतेच्या उत्सवसमयी देवीच्या मुखावर पडदा टाकलेला असतो (पृ. ४२०). भारतीय काली देवीचा इतिहास पाहाताना याच प्रकारे सुदत देऊन देवता अर्धस्वरूपात उत्पन्न झालेल्या आहेत, हे वाचकांनी वाचलेच असेल.

मर्कट-देवता

चीनच्या पूर्वे दिशेला हुवा-कोओ-शान नावाचा एक पर्वत आहे. त्याच्या एका उतारावर ३६ फूट उंच आणि २४ फूट परिघाचा खडकाचा एक मुळका आहे. त्या मुळकाच्या माथ्यावर एक अंडे तयार झाले, वायूने त्याचे पालनपोषण केले आणि शेवटी त्यामधून एक पापाणाची माकडाची मूर्ति बाहेर आली. ती जरी पापाणाची होती, तरी जन्मतःच तिने चारी दिशाना प्रणाम केला. कालांतराने त्या मूर्तीत जीव आला आणि त्याने पर्वतमाथ्यावरून उड्या मारणे, वृक्षांची पाने-फळे खाणे इत्यादि मर्कटलीला करावयास प्रारंभ केला. त्यामुळे त्या पर्वताचे ते माकड म्हणजे एक भूषणच होऊन बसले. या कृत्यामुळे

काही लोकानी 'माकडाचा राजा' अशी त्याला पदवी दिली. सर्वत्र त्याचा सत्कार व्हावा आणि त्याला अजिंक्यपद मिळावे म्हणून त्याने अठरा वर्षे पृथ्वी-पर्यटन केल्यावर, स्वर्गातील अमरलोकांचा राजा पृ-टी ह्याला भेटला असता हवेतून वसे उडत जाण्याचे आणि ७२ प्रकारांत आपले रूप वसे बदलावयाचे याची गुरुकिर्ती त्याने त्याला दिली. जगभर प्रवास करीत असताना साहाजिकच त्या माकडाच्या आकारात व रूपात परक पडला आणि ते मानवस्वरूपी झाले. पृ-टी जवळून मिद्या प्रांत झाल्यावर ते माकड एका उडीमध्ये १०८०० ली म्हणजे ३६ सहस्र मैल भूभाग ओलाडू शकत असे. यासमयी इतर अनेक कथा सुमारे ४० पानात नूळमघात वर्णिलेल्या आहेत. शेवटी बुद्धाने या माकडाला देवपण दिले (चा पु पृ. ३२५-३२७) भारतीय संस्कृतीतील हनुमानाचे वरील कथेतील माकडाशी बरेचसे साम्य दिसून येईल.

कोन्हा एक पृजनीय प्राणी, म्हणून या संस्कृतीत महत्त्व पावलेला आहे. तो दीर्घ आयुष्य भोगणारा (वेळप्रसंगी एक सहस्र वर्षेपर्यंतही), धूर्त, साध-चित्त, सदायी, दूरदृष्टी असणारा आणि शेपटी आपटली तर अग्नि उत्पन्न होईल अशा गुणानी शरीरानी युक्त असतो. कधी वृद्ध स्त्री तर कधी सुंदर रूपयौवना, मादक तरुणी यांची रूपे धारण करून मानवाची चेष्टा करून त्यांना त्रास देण्यात तो प्रख्यात आहे त्याच्या अनेक कथा वर्णिल्या आहेत. त्यापैकी एक अशी, एक घरधनी गवताच्या गजीतून रोज थोडे थोडे गवत उपयोगासाठी काढून घेत असल्यामुळे त्यामध्ये एक पोक्ळी निर्माण झालेली होती. कोन्होवानी आपले वस्तान त्या ठिकाणी मसविले. एके दिवशी त्या कोल्ह्याने वृद्धाचे स्वरूप धारण करून त्या घरधन्याला आपल्या झोपडीत पाहणुचाराला बोलाविले. याप्रमाणे मालक त्या ठिकाणी गेल्यावर गजीमध्ये अतिशय रम्य आणि उत्तम सजावटीची झोपडी त्याला दिसली आणि तो आश्चर्य करीत राहिला. पराळाचे पदार्थ, चहा, मध याचा यथेच्च समाचार घेतल्यावर जेव्हा तो बाहेर आला, तेव्हा त्याने पाहिलेल्या नि अनुभवलेल्या देवताच्या कसल्याही खुणा तेथे नव्हत्या. ही सर्व कोल्ह्याची किमया होती, असे त्याला नंतर समजले.

(Strange Stories from Chinese Studies by H A Hills, P 570)

जपान

संप्रतच्या जापुनिक जगात हा देश फार पुढारलेला मानला जातो तेव्हा येथील देवतांचे प्राचीन स्वरूप विस्ताराने पाहणे सयुक्तिकच ठरेल, असे वाटल्यावरून

ते देत आहे 'जपानमधील पुराणकथा' (Myths and Legends of Japan) या नावाचा एक ग्रंथ जी एफ एच डेव्हीस या संशोधकांनी प्रसिद्ध केलेला आहे त्याच्या आधारे यातील पिवरण बघू शकता आहोत असे समजावे हा देश चीनच्या पूर्वेला असल्याने ते या देशाला 'Jih Pen' म्हणजे ज्या देशातून सूर्य वर येतो ता देण असे म्हणतात याच शब्दाचा अपभ्रंश 'जपान' असा झालेला आहे मार्कोपोलो या देशाला 'झिगापू' असे म्हणता तर दुसरे कोणी त्याला 'यामागो' असे म्हणत आणखी हे एक लाबलचक नाव पहा

The Luxuriant Reed plains of Land of Fresh Rice Cars of a Thousand Autumns of a Long Five Hundred Autumns वर्षानुवर्षे सतत भात पिकविणारा प्रदेश असा त्याचा भावार्थ होय

सातव्या शतकापर्यंत त्याचे धर्मग्रंथ तयार झालेले नव्हते पण सन ७१२ साली 'कजिकी' नावाचा आणि सन ७२० साली 'निहोंगी' या नावाचा असे दोन ग्रंथ तयार झाले या ग्रंथावरून त्यापूर्वीची पौराणिक माहिती, चमत्कार, दंतकथा, देवतांचा इतिहास याचा माहिती मिळते भारतामध्ये ज्या प्रमाणे दशावताराची कल्पना आहे, त्याप्रमाणे ती या संस्कृतीमध्येही असावी त्याची आद्यदेवता अमी युजुदुरु सिकोटो ही असून, सातवी पिढी इझामी आणि इझनामी ही जाडी होय या दोघांचे भाडण म्हणजे पुरुष आणि प्रकृति यांच्या मधील सवाद होय असे मानते जाते त्यापैकी इझनामी ही आदिशक्तीची स्त्री रूप अवतार होय चिनीसंस्कृतामध्ये ज्याप्रमाणे येंग व चीन या आद्य जोतीने भ्रमूणी निर्माण केली, त्याप्रमाणे या संस्कृतीमध्ये यो इन (Yo In) यांनी सर्व सृष्टी निर्माण केली त्यांनी प्रथम एक जे तयार केले आणि त्याचा वरील हलका भाग वेगळा करताच स्वर्गलोक तयार व्हाय चाली राहिलेला स्थूलभाग भूतल तयार झाला भूतल तयार झाल्यावर इझामी व इझनामी याना तयार करण्यात आले भारतीय संस्कृतीमधील यम व यमी यांच्याप्रमाणे प्रथमतः ही दोघे भाऊ बहीण होती पण कालांतराने तेव्हा त्यांना कामनासना उत्पन्न चाली, तेव्हा त्यांनी पिताहनुद्ध व्हावयाचे ठरविले त्यासाठी त्यांना एक मजेशीर प्रयोग केला भूतलावर एक ग्यात्र उभा करून दोघांनी त्याभोवती उलटमुलट दिशेने प्रदक्षिणा घालण्यास सुरुवात केली त्या दोघांची भेट जेव्हा अशा रीतीने फिरता फिरता झाली, तेव्हा इझनामी म्हणाली, 'मी मला हव्या जगणाऱ्या प्रिय तरुणाला प्रथमच भेटत आहे' पण या शब्दांनी

१ टीप Myths and Legends of Japan by F. Hadland Davies या ग्रंथातील पृष्ठाचे पुढील क्रमांक समजावेत

इशागी उलटित झाला नाही. कारण तेथील चालिरीतीप्रमाणे प्रथम भेटीत पहिल्याने प्रश्न करणे हा मान पुरुषाचा असतो, स्त्रीचा नव्हे. तेहा दोघानी पुन्हा खावाभोवती प्रदक्षिणा घालण्यास सुरुवात केली. त्याची भेट झाल्यावर इशागीने इझनामीला प्रश्न विचारले आणि मगच दोघाचा विवाह झाला.

(ज. पु, पृष्ठ २१)

नंतर इझनामी देवीने समुद्र, नद्या, झाडे झुडुपे, पर्यंत याना जन्म देऊन आपल्या पतीच्या संमतीने या सर्वांवर शास्ता म्हणून जमा तेरसू या सूर्यदेवतेची स्थापना केली. एक मोठी शिटी लावून जमा तेरसूला पर जाणावात पाठवून दिले जमा तेरसू तेथे सर्वत्र फिरून सर्वांवर देगरेग ठेवू लागला. पुढे इझनामीला एक कन्या झाली. तिचे नाव सुमी कुमी (चंद्रदेवता) असे ठेवण्यात आले. तिला वर पाठवून देण्यात आले. पण तिचे अमा तेरसूवरुन काही पटेना. एकमेकाची भाडणे चालू झाली आणि एकमेकांचे सुगायलोकनदेखील न करण्याचे त्यांनी ठरविले. यामुळेच ते दोघेजण वेगवेगळ्या वेळी उगवतात व मायळतात. इझनामीने पुढे पुन्हा कागु सुची या अग्निदेवतेला जन्म दिला. ती देवलोकात गेल्यावर तिचा विवाह झाला, पण कालांतराने तिचा पती इशागीकडे गेला. हे तिला आनडले नाही. पतीला शिष्या करण्यासाठी तिने आठ दुष्ट चेटक्या निर्माण केल्या आणि त्या पतीच्या पाठलागावर पाठविल्या पण या वेळेपासतो नृथी व देवतानिर्मित्तचे त्याचे कार्य संपुष्टात जाले असल्याने तो अहाजी या वेळात कायमचाच राहाण्यास गेला.

(ज. पु., पृष्ठ २४)

भारतीय सत्कृतीची देवदेव जपानमध्ये फार प्राचीन काळापासून चालू आहे. तेथील सनातन धर्माचे नाव 'ब्राह्मनोक्या' होय. या प्रदेशाची नारा ही राजधानी होती आणि भारतातील वाराणसी क्षेत्रासारखी ती प्रसिद्ध होती. तेथील राजवस्त सूर्यमयीय होते तेथील प्राचीन सास्कृतिक चिन्हे आजही दृग्गोचर होत आहेत टोकियो शहरापासून १५ मैलावर इद्रदेवाचे मंदिर आजही उभे असून द्वारपाल म्हणून दोन हनुमानाच्या मूर्ति आहेत. टोकियो शहरातील सरस्वती-मंदिर प्रेमिकांचे आनडते स्थान असून तिला बेन्तेनसामा या नावाने संबोधिले जाते क्योतो, नारा, कोयापर्यंत, तोक्यो, भियाजिमा इत्यादि शहरातून विष्णु अयताराच्या मत्स्य, कर्म, वराह देवतांच्या मूर्ति आहेत. एम्मानाम्मा म्हणजे यमराज याचीही तेथे पूजा होते. त्याची प्रतिमा चितारताना मस्तकावर चिनी पद्धतीचा त्रिशूल, वृषभवाहन, ताम्रवर्ण आणि नेत्रामध्ये अग्निज्वाळेप्रमाणे तेज चमकत असलेले दाखवितात. काही वेळा जपानी माता लहानग्यांना दटावताना म्हणतात, 'वारवार खोटे बोललात तर यमराज येऊन क्षोपेत तुमची जीभ कापून टाकील'

बरं का !' यासाठी या देवतेची कृपा संपादन करण्यासाठी १६ जानेवारी व १६ जुलै रोजी शाळाना मुद्दाम सुट्टी देतात आणि मुले तेथे जाऊन देवापुढे सामुदायिक प्रार्थना करतात.

क्योटो येथील संजूसंजेडो मंदिरात ३३,३३३ मूर्ति आहेत. मूळमूर्ति सुमारे एक सहस्र असून त्या प्रत्येकी पाच फूट उंचीच्या आणि त्याच्या अंगावर चितारलेल्या लहान लहान सहस्रावधी मूर्तींनी युक्त अशा आहेत. या सर्वांची संख्या घरीलप्रमाणे भरते. मंदिराच्या प्रवेशद्वारावर ब्रह्मा, इंद्र, शिव, विरोचन, वैश्रवण या देवता आहेत. इ. स. ११३२ च्या सुमारास तोबा नावाच्या राजाने हे मंदिर बांधले आणि सन १६६२ साली त्याचा जीर्णोद्धार होऊन त्याला साप्रतचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. (जेम्स धार्मिक कोश, १/१४७)

जपानी मंदिरे

सन १८६८ पर्यंत क्योटो हे राजधानीचे शहर होते, नंतर टोकियो झाले. या शहरात बौद्ध व शिंटो धर्मांचा मंदिरे जागोजाग विखुरलेली दिसतात. १५९८ बौद्ध मंदिरे असून २७३ शिंटो धर्मांचा आहेत. याच शहरात तोजी नावाचा पंगोटा पाच मजली असून त्याची उंची १८७ फूट आहे.

जपानमधील दुसरे एक शहर नारा, या गावी सर्व जगातील भव्य बौद्ध मंदिर असून, तोडाजी या नावाने ते प्रसिद्ध आहे. या मंदिरामध्ये ५३ फूट उंचीची ब्रॉझ धातूची बुद्धाची भव्य मूर्ति आहे. मंदिराची बांधणी जाठव्या शतकातील असून शिल्पकलेसाठी हे फार प्रख्यात आहे. या ठिकाणचे वैशिष्ट्य असे की, एका रात्राला भव्य भोऊ असून, त्यातून आरपार जाणारा पार पुण्यवान समजला जातो. अनेक प्रवासी हा प्रयोग करून पाहतात. नास्तिक माणसाचे हृदयातही भाविकता उत्पन्न व्हावी, माथा देवाचे चरणी आपोआप नमावित इतके तेथील वातावरण घोरगंभीर, शांत असते. मंदिरे जगदी स्वच्छ राखण्यात येत असल्यामुळे, परित्रपणा आपोआपच उठून दिसतो. येथील वनस्थळे अनुकरण इतरत्र व्हावे अशी नमुनेदार व्यवस्था चटकन लक्षा येथून घेते.

येथील कामुगा नावाचे एक मंदिर दिव्याचे रोपणाईसाठी प्रसिद्ध आहे. अनेक भाविक भक्त या मंदिरात टागत्या दीपांची भेट म्हणून देतात. त्यामुळे साप्रत येथे सुमारे तीन सहस्र दीप जळत असतात. मंदिराप्रत जाण्याचा मार्ग डिजर-पार्क म्हणजे हरिणाचे कळपातून जातो. सहस्रावधी हरणे त्या वागेत इतकतः फिरत असून, मंदिराला भेट देणारे भक्त त्यांना खाऊ-पिऊ घालतात.

भारतामध्ये काही ठिकाणी माकडाना चणे खाण्यास देण्याची रूढि आहे, अगर नदीमध्ये मास्याना खाण्यास टाकतात, त्याचप्रमाणे येथील रूढि भासते. विकानेर येथील श्रीकरणीदेवीचे भक्त तेथे उदिराना खाणे घालतात.

फाशिमी नावाचे मंदिर येथे असून, त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे देवाला लाकडी कमानीची भेट समर्पण करतात. सुमारे वीस हजार तरी कमानी त्या मंदिरात आहेत असे सांगतात. जपानमध्ये दोन भव्य हिंदु मंदिरेही आहेत व प्रत्येकात सुमारे हजार हिंदुदेवता एकत्र ठेवलेल्या आढळतात. . . .

(श्रीकात टिळक, प्रवासवर्णन—केसरी १९-११-६७)

अग्निहोत्र

या देशात तुरळक कोठे अग्निहोत्र आजही चालत आहे. दिनांक १-३-१९६९ रोजी शिवपुरी—अकलकोट (भारत) येथे सोमयाग भव्य प्रमाणात सात दिवस चालू झाला. अनेक देशातील प्रतिनिधी या अपूर्व यज्ञास उपस्थित होते. त्यापैकी एन्. मोरी हे जपानी प्रतिनिधी होते. जपानमध्ये अखंडपणे अकराशे वर्षे चाललेल्या अग्निहोत्राचा चित्रपट त्यांनी यज्ञसमितीला भेट म्हणून अर्पण केला. जपानी संस्कृतीमध्ये अग्निपूजा होती, याचाच हा पुरावा म्हणून देता येईल.

(केसरी—पुणे, दि. ३-३-६९)

देवांचा पर्वत

टोकिओपासून १२० मैल अंतरावर मात्सुशिरो नावाचे गाव असून तेथे भारतातील भगवान शंकराच्या कैलासपर्वताप्रमाणे, देवांचा एक पर्वत आहे. त्याला ' मिनकामी यामा ' असे म्हणतात. पर्वतशिखरावर देवतांची वस्ती आहे, असे मानले जाते. साप्रत या पर्वताच्या पोटात सहा मैल लांबीचे भुयार खोदलेले असून हवामानशाम्बज्ञ उत्तमपणे त्या ठिकाणी प्रयोगशाळा चालवीत आहेत.

जपानी कलाकौशल्य

रा. डेव्हीस याच्या ग्रथात जी देवताविषयक छायाचित्रे दिलेली आहेत ती मूळ मूर्तीची नसून चित्रकाराने चितारलेली दिलेली आहेत. जपानी चित्रकला आजही प्रसिद्ध आहे आणि अगदी लहान-सहान वस्तूंवरही ती आढळेल. या कलेविषयी जाणकारांचे मत असे—

“ Great in small things, but small in great things ”

म्हणजे अगदी लहान-सहान वस्तूही ते अतिशय कौशल्यपूर्ण रीतीने आणि वारीक-सारीक असे दाखवून चितारतील, पण मोठ्या चित्रात तसे लक्ष देणार

नाहीत जसे फुले, फळ, पक्षी व लहान प्राणी चितारण्यात ते तरवेज जास्त, वेसाची वळणे जथवा उग्रा ते बहुतेक चितारतील, चंद्रदेवतेसमोर एवढी चेराबॅगॅजम् वृक्षाची लहानशी फाशी सत्य भासाची इतकी उत्कृष्ट काढतील, पण एखादे म ठे शि प तयार करायचाचे असेल जगर युद्धाचा देखावा चितारावयाचा असल तर तितकं तारकाचे द्रागभिणार नाहीत मात्रात निवल्या जाणाऱ्या जगदी स्वस्त किमतीच्या त्याच्या टॉपेल्वर नशा असल्यानिवाय राहणार नाही

कोणी असे मानतात की, जपानी चित्रकलेचा उगम बौद्ध संस्कृतीमधून झालेला असून त्यापर चिनी संस्कृतीची छाप पडलेली आहे या कारणास्तव बौद्ध मंदिरातील मूला शैल्यपूर्ण असते, तर शिगे मंदिरातील साधीमुधी असत या क्लेशग्रही एक भावपूर्ण कथा प्रचलित आहे ता अनी—हिंदारी जिंगारो या नावाचा एक शिल्पकार होता एकदा त्याची एक कलाकृति पूर्ण झाल्यावर ती एका मंदिरात ठेवण्यात आली कालांतराने त्या कलाकृतीत आपोआप जीवशक्ति प्राप्त झाली इतडे शेतकऱ्याची तयार व्हालेली शेते एक काळा घोगा रात्रीचा वेळून त्याचा नाश करून जाई एकदा लोहानी त्याचा पाठलाग करताच ता एका मंदिरात गिरला आणि गुप्त झाल्या त्या मंदिरातच त्या शिल्पकाराची घोव्याची कलाकृति टागून ठेवण्यात आली होती ताच तो घोवा जसावा असे त्या शिल्पकाराला वाटून शिल्पकृतीजवळ एक लाकडी रान उभा करून त्याने घोव्याला दोरीने ठाणपद करून टाकले त्यानंतर घोव्याला धाडेर जाताना आल्यामुळे शेतकऱ्याचा नाश वाचला दुसरा एक चित्रकार शेशीबू यासबधी अशीच एक कथा प्रचलित आहे लहानपणी त्याला शिवा देण्यासाठी म्हणून त्याच्या आईने त्याला एका बुद्धमंदिरात दोरीने बांधून ठेवठे त्या मुलाने आपल्या डोळ्यातील जत्रू गाळून त्याची आई तयार केली आणि पायाच्या योगाचा ब्रह्मासारखा उपयोग करून आनवाजुठा अनेक उदीर चितारले थोड्या वेळान त्या उदरामध्ये जीव उपन्न होऊन त्यानी त्या मुलाचे दोर कुतडून टाकून त्याची मुक्का केली या सर्वांचे तापय असे की, इतकी सजीवता, इतकी वास्तवता जपानी चित्रकलेत असते

(ज पु, पृष्ठ ११६)

धार्मिक समजुती

या संस्कृतीमध्ये काही धार्मिक समेत पाळण्यात येत होते ते असे—

(१) माणसाच्या वयाची २५, ४२, ६१ ही वर्षे जन्म असतात, तर स्त्रीपक्षाची १०, ३३, ३७ ही वर्षे जन्म असतात या जन्म वेळी धार्मिक कृत्ये केली तरच वाईट परिणाम टळतात १६, २५, ३४, ४३, ५२, ६१ ही वर्षे प्रयासाचा घातक असल्याने त्या वेळी माणसाने प्रयास करू नये

(२) नवीन कपडा तयार करावयाचा झाल्यास प्रथम त्रिया काही एका मंत्राचे पठण करतात आणि तीन चिमटी मीठ खांद्यावर टाकून मगच कपडा गिवावयास सुरवात करतात.

(३) काही दिवस पश्यासाठी, तर काही दिवस माकडांसाठी शुभ दिवस म्हणून रागून ठेवलेले असतात. माकडांचा जो दिवस असेल त्या दिवशी नवीन सुई शिवण्यास घेऊ नये, पण पश्यांच्या दिवशी अवश्य घ्यावी. हा संकेत न पाळता जर प्रथमच सुई माकडांच्या दिवशी घेतली तर कपडा जळून जाण्याची भीती असते. पण इतर दिवशी घेतल्यास कपडा जास्त टिकतो आणि उत्तम प्रकारे तयार होतो.

(४) लहान मुलांचे दात पडले असता ते पवित्र जागी जमिनीवर टाकले, तर पुन्हा येणारे दात उंदरासारंगे तीक्ष्ण येतात.

(५) लहान मुलांच्या कपाळावर ' कुत्रा ' शब्द कुंकवाने लिहिला तर कोन्हाच्या जादुगिरीच्या प्रयोगाचा त्या मुलावर काही प्रभाव पडत नाही.

(६) लहान मुलांच्या हाताचा गाईने कागदावर ठसा घेऊन त्याचा तावीज करून गळ्यात घातल्यास त्याला दृष्ट लागत नाही. तसेच एखादे मंदिराचे चित्र, तादूळ, धर्मसूत्रे, बुद्धाची पावले अशाचा तावीज करून घातला असता दृष्ट लागत नाही.

(७) टेगाशिवा वृक्षाची पाने सनुद्रावर सफरीसाठी जाणाऱ्या नावाड्याच्या घरावर बाधतात. तसे केव्याने त्या नावाड्याचा प्रवास निर्विघ्न पार पडतो, अशी त्याची धर्दा आहे.

(८) जपानी त्रिया स्वयंपाकघरात बाबूची फुंकणी वापरतात. काही वेळा जास्त वापराने अथवा उष्णतेने ती फुटते. अशा वेळी त्या फुटक्या फुंकणीत तांब्याचे नाणे घालून काही मंत्राचा जप करून ती साली रस्त्यावर फेकली जाते. यामुळे विमोगामी देवतेची हक्कान्पट्टी होते, अशी त्याची समजूत आहे. हा देव दरिद्रीनारायण असल्याने त्याच्या जाण्याने घरातील दारिद्र्य दूर होते असे ते मानतात.

(ज. पु., पृष्ठ ३४९)

भारतीय संस्कृतीमध्येही गापाला जाण्याचे शुभ दिवस, नवीन वस्त्र परिधान करण्याचे शुभ दिवस, लहान मुलाचे पडलेले दात तुळशीवृंदावनात टाकणे, गळ्यात अथवा दंटात तावीज बाधणे इत्यादि इत्यादि संकेत पाळतात.

मृतांसाठी महोत्सव

या संस्कृतीमधील पुरुष आत्मघात (हाराकिरी) करण्याविषयी सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. आत्मघात करताना त्याच्या काही इच्छा अतृप्त राहातात, तेव्हा त्याची पूर्तता करून घेण्यासाठी त्याचे जीवात्मे जुलै महिन्याच्या १३ ते १५ तारखेपर्यंत परत येतात, अशी त्याची समजूत आहे. या वेळी वृक्षराजींना सर्वत्र सुगंधी मोहोर जालेला असल्यामुळे त्याचा सुवास सर्वत्र दरवळत असतो. जोरदार वायु हा सुगंध सर्वत्र पसरवीत असतो. फुलपागरे या फुलावरून त्या फुलावर बागडत असतात. आयुष्यातील काही क्षण ज्या चांगल्या ठिकाणी व्यतीत झाले त्या बरील-प्रमाणे असणाऱ्या जागा पाहाण्यासाठी, त्या क्षणाचा उपभोग घेण्यासाठी ते जीवात्मे चोरम्या पावळानी येतात आणि वातावरणात रमून जातात. या वेळी काही पाईन वृक्षांवर दिवे लावण्यात येतात. स्मशानात कदील लावून ठेवण्यात येतात आणि गोड जेवणाचा कार्यक्रम करून त्याचा काही भाग त्या जीवात्म्यां-साठी स्मशानात ठेवतात. (ज. पु., पृ. १६१)

सेन-जेन

ही फुजी पर्वतावरील देवता होय. जपानी संस्कृतीमधील तिचे नाव का नो-हन-साकु-या-हिमे असे असून त्याचा भार्या असा की, जो झाडाच्या फुलांच्या फुलोन्याप्रमाणे सदैव स्फूर्ति देणारी ती देवता. या देशातील प्रख्यात फुजी पर्वत-माथ्यावर देवीचे हे क्षेत्र असून ते अतिशय पवित्र मानले जाते. भक्तांची अशी श्रद्धा आहे की, ही देवता अतस्त्रिभूत सदैव धिरम्या घालत असून जो कोणी मनात तिच्याविषयी विकल्प घेऊन वर येईल, त्याला ती खाली लोटून देते. या देवीच्या मंदिराच्या परिसरात ओ-अना मोची नावाची दुसरी एक ल्हान देवता असून तिला शरीराचा कायाकल्प घडविणारे अमृतच मानले जाते. एक जपानी कवि तिला म्हणतो, ' आम्ही तुझ्याभोवती असलो म्हणजे मरणदेखील विसरून जातो. '

एके वेळी या देवीची कीर्ति चीनच्या राजाने ऐकली. त्याने असे ऐकले की, पर्वत आणि ते मंदिर एका रात्रीत भूमीतून वर आले आहे. (भारतामध्ये एका रात्रीत अनेक मंदिरे बाधली गेलेली या ग्रथातून वाचकानी वाचले असेलच). राजाने या स्थानाला भेट देण्याचे ठरवून आपल्यारोबर आपली सुस्वरूप पत्नी आणि इतर माणसे घेऊन जल्द गतीने जाण्यास निघाला. सोम्याच्या वादळातही राजाने आपली जहाजे चालविली आणि किनाऱ्यावर उतरल्यावर मिरवणुकीने सर्वजण निघाले. स्वतः राजाची स्वारी आगाडीवरच होती. मंदिर दृष्टीपथात आल्यावर आणि पुढील अंतर थोडेच आहे असे समजून अमृत पिण्यासाठी

अर्धर झालेला तो राजा धावतच सुट्या आणि एकदाचा मंदिराप्रत पोहोचला. इतर माणसे त्याच्या मागोमाग धावत वर येऊन पाहतात तो राजा स्वस्थ निजलेला होता. लोकाना वाटले तो अमृत प्यायल्यावर स्वस्थ चित्ताने पडला असारा. पण हाय रे दैवा ! ती होती त्याची अखेरचीच चिरस्थायी निद्रा ! अर्थात अतिशय श्रमामुळे त्याला ही स्थिती प्राप्त झालेली होती. (ज. पु., पृष्ठ १३३)

देवता प्रकट झाली

या देवीसंबंधाने आणखी एक दंतकथा प्रचलित आहे, ती अशी. एकदा येसोजी नावाच्या माणसाची जाई मरणाच्या दवारी पडली असता कामो-चामाकिको या मात्रिकानी त्याला सांगितले की, वरील मंदिराच्या नैर्ऋत्य दिशेला एक निझर असून वाजूला मानवाना दीर्घायुष्य देणाऱ्या देवतेचे मंदिर आहे. त्या निझराचे पाणी नुश्या आईला आणून पात्रल्यावर ती वरी होईल. येसोजी धावतच त्या स्थळाकडे निघाला. पर्वतमार्गावरील एका तिठ्यावर आला असता पुढील मार्गा-विषयी संभ्रमात पडला. अशा वेळी त्या टिकाणी एक सुंदरी प्राप्त झाली व तिने त्याला इच्छित मार्गदर्शन केले. ह्या स्थळी पोहोचल्यावर अमृततुल्य जल त्याला प्यावयास देऊन मातेसाठी थोडेसे देऊन ती त्याला म्हणाली, ' पुन्हा एकदा चार दिवसानी तुला यावे लागेल ! ' येसोजीला तिने पुन्हा तिठ्यापर्यंत आणून सोडल्यावर ते पाणी घेऊन तो घरी आला. मातेला पाणी दिल्यावर तिला जरासा उतार पडला. चार दिवसानी पुन्हा पाणी आणून दिल्यावर तिला पूर्ण गुण पडला. आपल्या उपकारकर्तीचे आभार मानण्यासाठी येसोजी परत तेथे गेला असता, ती सुंदरी त्याला दिसली नाही, इतकेच नव्हे तर तो निझरही आढून गेलेला होता. त्याने मनोभावे देवाची प्रार्थना करताच फुजी देवता प्रकट होऊन त्याला पुष्पप्रसाद देऊन ती अदृश्य झाली. येसोजी मनात समजला की, त्याला मार्गदर्शन करणारी सुंदरी म्हणजे स्वतः देवीच त्या रूपात प्रकट झालेली होती. (ज. पु., पृष्ठ १३५)

काननदेवी

ही एक कृपाळू आणि दयाशील देवता होय. भारतीय दुर्गादेवतेप्रमाणे या देवीला सहस्र बाहु असल्याचे मानतात, परंतु प्रत्यक्षात मान चारच भुजा आहेत. भारतात सहस्र भुजा असलेली देवीची मूर्ति आढळली आहे, हे आपण पाहिलेच आहे. प्रत्येक हातात जायुध असून भक्ताचे मनोरथ पुरविण्याकडे त्याचा उपयोग केला जातो. ही देवता अनेक स्वरूपांत दाखविली जाते. वर म्हटल्या-प्रमाणे सेजु-क्यानन देवीला सहस्र बाहु आहेत ही भावना आहे. जिवू-ची-भन-क्यानन या देवीच्या स्वरूपात अकरा मुखे दाखवितात. (भारतीय संस्कृतीत एकापेक्षा अनेक मुखाची स्त्रीदेवता दिसून येत नाही. मग ही देवता कोठून आली

ते समजत नाही). या देवीच्या हास्यात कमालीचा नाजुकपणा आणि स्वर्गाय मोहकता भक्तांना दिसते. तिच्या अनेक मुखांवर हे निरनिराळे आवेष्कार दाखविण्याचा कलाकाराचा हेतु वराच साध्य झालेला आहे. वाटो-कवानन हे तिचे अश्वमुख्य स्वरूप असून शेतकरीवर्ग या स्वरूपाची पूजा करतो आणि आपले पशुधन व घोडे याचे संरक्षण करण्याची तिला विनती करतो. चिनी लोक याच स्वरूपाला कवानर्जान असे म्हणत असून ते तिला अमितभाचेच स्वरूप मानतात. कवाननदेवीमध्ये लहान मुलांच्या जीजेदेवीप्रमाणे अनेक सारखे गुण आहेत.

(ज. पु., पृष्ठ २०४)

कवाननदेवीचे स्वरूप म्हणजे वोधिसत्त्वाचे स्त्री-स्वरूप होय असे बौद्ध पंथाय मानतात. अवलोकितेश्वराला हे स्त्रीस्वरूप कसे प्राप्त झाले याचा उलगाडा कोठेच होत नाही. या रूपाला तीन मस्तके, अनेक भुजा आणि कमळ, चक्र, कुन्हाड, पंगोडा ही त्यांमध्ये आयुधे असतात.

नर-आई पर्वतावर या देवीचे एक प्रमुख ठिकाण आहे. त्याचदलची दंतकथा अशी की, प्राचीन काळी या मंदिराच्या जागे 'सावन-झेंजी' नावाच्या तपस्व्याने आपले उर्वरित आयुष्य घालविण्याचे ठरविले. या ठिकाणावरून आषाढकी सरोवर व मियाझू-उपसागर यांच्यामध्ये असणारी अयो-नो-हर्शाडिट ही कड्याची जागा फारच रमणीय दिसते. हे रमणीय क्षेत्र आणि तेथील आकर्षक देखावा पाहण्यास आजही यात्रिक या स्थानाला भेट देत असतात. सावन झेंजी ह्याने आपल्या उपासनेसाठी त्या ठिकाणी एक लहानशी देवीची लाकडी मूर्ति स्थापन केली. देवीची पूजा, पाठ, बौद्धसूक्ते यांचे पठण करून तो आपला काळ व्यतीत करीत असे. एकदा त्या पर्वतमाथ्यावर भयंकर वर्षावृष्टी होऊन २० फूट जाडीचा थर सर्वत्र पसरल्याने तपस्व्याची शोषडी त्याखाली गाडली गेली. त्यामुळे त्याला अनेक दिवस काही खावण्यासही मिळाले नाही. परंतु म्हणतात ना, देवतांना आपल्या श्रद्धावान भक्ताची काळजी वहावीच लागते. एके दिवशी त्या तपस्व्याने वर्षाच्या दिगान्यांतून बाहेर पाहाताच त्याला एक मृत हरीण दिसले. - तेही वर्षात गोकून गेलेले होते. हरिणांचे मांस खाणे जरी निषिद्ध मानले गेले असले, तरी प्राण जगविण्यासाठी त्याने ते खावयाचे ठरविले. (भारतीय पुराणात विद्यामित्राने कुन्याच्या तगडीचे मांस यासाठीच भक्षण केलेले आहे). गोकुलेल्या हरिणाच्या मांसाचा तुकडा त्याने हत्याराने काढून घेतला आणि शिजविला. त्यापैकी अर्धा भाग त्याने खाल्ला आणि अर्धा भाग तसाच भांड्यात ठेवून दिला. काही दिवसांनी वर्षा वितळल्यावर मत्तमंडळी त्या तपस्व्याची अवस्था पाहण्यासाठी सुदाम मंदिरात आली. अन्नपाण्याविना तो इतका दीर्घकाळ कसा जगू शकला

याचे त्यांना आश्चर्य वाटले. तपस्याने झालेली हकीगत त्यांना सांगितली. लोकांनी मांस शिजविलेल्या भांड्यात पाहिले, तो तेथे एक सुवर्णाचा तुकडा त्यांना आढळला. देवीच्या स्वरूपाचे दर्शन घेता त्यांना असे आढळून आले की, देवीच्या माडीचा कोर्णातरी लचका तोडलेला आहे. तेव्हा भक्ताना समजून चुमले की, भक्ताचे रक्षण करण्यासाठीच देवीने आपले मांस हरिणरूपात त्याला ग्वावयास दिले. नंतर लचका तोडलेल्या ठिकाणी त्यांनी दुसरा तुकडा आणून बसविला.

(ज. पु., पृष्ठ २०६)

या देवतासंबंधाने एका उत्कृष्ट कलाकृतीचा नमुना पाहता येतो. कोनो-होगाई या कलाकाराने एका वस्त्रावर उत्तम कशिदा काढलेला असून त्यामध्ये या देवतेला मातृदेवता म्हणून दाखविली आहे. एका नळकाड्यातून गंगोदकासारखे पवित्र जल खाली पडत असून त्या पतीत जलाच्या धारा खाली आपटण्याने वर निघणाऱ्या बुडबुड्यांतून एकेक बालक हात जोडून बसलेले आहे. असे सागतात की, ही कलाकृति पूर्ण होण्यास तीन वर्षे लागली. त्यामध्ये १२ सहस्रापेक्षा जास्त रेशमां सुताच्या निरनिराळ्या छटांचा आविष्कार केलेला असून १२ सुवर्णतारांमध्ये तो गोबलेला आहे. ही कृती पाहून प्रेक्षक आश्चर्याने थक्क होऊन जातो. या क्वानन देवतेची मंदिरे आणि प्रमुख स्थाने तेहतास ठिकाणी आहेत. त्यामध्ये किशु, यामाटो, यायाशिटो, क्याटो, हरिया, अचेयी इत्यादि स्थानाचा समावेश आहे.

(ज. पु., पृष्ठ २०५)

सातलक्ष्मी^१

वेन्टेन ही मूळची सागरदेवता, कारण तिचा जन्मच सागरात झालेला आहे. लक्ष्मीदेवीची जी सात स्वरूपे आहेत त्यापैकी हे एक हाय.

(१) फुकुरो-कुजो—मोठे मस्तक असून जवळ हरिणबालक, कासव व तराजू असतो.

(२) डायकोवू—हिची बैठक तांदुळाच्या गोणीवर असून वरोवर एक उंदीर असतो.

(३) इमुयी—हिच्यावरोवर एक मस्त्याकृति असते.

(४) होटेई—लक्ष्मीच्या एका हास्यस्वरूपाचे नाव.

१. भारतामध्ये अष्टलक्ष्मी मानलेल्या आहेत.

(५) विशापन—युद्धदेवता स्वरूप असल्याने अंगावर चिलसत, भाला व पंगोडा असतो.

(६) वेन्टेन—सौंदर्य, संपत्तिवर्धन करणारी आणि संतति देणारी देवता. हिला वाम्सरस्वती असे म्हणतात. (ज. पु., पृष्ठ ११५)

जपानी संस्कृतीमध्ये ड्रॅगून अथवा सर्प हे जलवाहक असल्याने अनेक ठिकाणी ते पवित्र मानलेले आहेत. या देवतेच्या मूर्तीला आठ भुजा दाखवितात. पैकी सहा वरील बाजूस असून त्यामध्ये धनुष्य, बाण, चक्र, तरवार, चाथी व पवित्र रत्न हीं आयुधे असून इतर दोन हात प्रार्थना करीत असलेल्या स्वरूपात आहेत. ही देवता क्वानन देवीचे बरेच साम्य दाखविते. परंतु भूभागावरील द्वीपामध्ये या देवतेचा प्रत्यक्ष संचार आहे. (ज. पु., पृष्ठ २०८)

टोकियो शहरी एक सरस्वतीचे मंदिर आहे, ते प्रेमिकाचे आवडते आहे. परंतु या देवतेलाही तेथे वेन्टेन-सामा याच नावाने संबोधिले जाते. क्योटो, नारा, कौयापर्वत, तोक्यो, मियाजिमा इत्यादि शहरामध्ये विष्णूच्या अवतारांपैकी मस्त्य-वराह इत्यादि देवतांच्या मूर्ती आहेत. काही ठिकाणी या देवतेला ' किछीजोतेन ' या नावाने संबोधितात.

(केसरी, पुणे, ११/१०/१९५९)

देवता व ड्रॅगून यांचा विवाह

एके काळी कोशिगो गावी एका अवाढव्य आकाराचा ड्रॅगून एका गुहेत राहात असे. आपले भक्ष्य म्हणून तो शेजार-पाजारची मुले मारून खात असे. सहाव्या शतकातील ही गोष्ट आहे. वेन्टेन देवीने त्याच्या कृत्याला प्रतिबंध करावयाचे ठरवून भक्तांचे रक्षण केले. प्रथमतः तिने एक भयंकर मोठा धरणीकंप घडवून आणला आणि आपण स्वतः अंतराळामध्ये गुहेभोवती फिरत राहिली. हेतु हा की, तो ड्रॅगून बाहेर आल्यावर त्याचा बंदोबस्त करता यावा. पण इतके करूनही तो ड्रॅगून जेव्हा गुहेबाहेर येईना, तेव्हा ती खाली उतरली, गुहेमध्ये प्रवेश केला आणि त्या ड्रॅगूनबरोबर विवाह करून ती त्याच्यासह राहू लागली. कालांतराने आपल्या अंगच्या उत्तम गुणामुळे तिने त्या ड्रॅगूनवर ताबा मिळविला आणि लहान मुलांचे भक्षण करण्यापासून त्याला परावृत्त केले. पण प्रथमतः तिने जो धरणीकंप घडवून आणला त्यामध्ये एक नवीन द्वीप तयार झाले, त्याचे नाव ईनोशिया. आजही हे बेट अस्तित्वात आहे आणि ते वेन्टेन देवीच्या नावाने ओळखिले जाते.

या देवीसंबंधी आणखी एक मजेशीर दंतकथा पाहू या. अमेदेरा येथील मदिराच्या जीर्णोद्दाराच्या वेळी हनयकी-वैशु (विष्णु) या नावाचा एक कवि तेथे उपस्थित होता. मदिराच्या परिसरात हिंडत असताना एका सरोवराच्या काठी त्याला एक वेन्टेनदेवीची मूर्ति आणि तेजो-सुई (नवजीवन देणारे पाणी) असा फल्क त्याने पाहिला. एवढ्यात वान्याने एक कागदाचे चिठोरे उडत येऊन त्याच्या पायाजवळ पडले. त्याने उचलून पाहिले, तो त्यापर सुंदर आणि सुवाच्य अक्षरात एक कविता लिहिलेली होती. अक्षर पाहताच ते कोणातरी स्त्रीचे असावे, असे त्याच्या मनाने ठरविले. त्याला वाटले, अशा सुंदर अक्षरे लिहिणारी पत्नी आपल्याला मिळायी. तो देवीच्या मदिरात गेला आणि अशी पत्नी आपल्याला मिळायी म्हणून त्याने तिची मनोभावे प्रार्थना केली. फलप्राप्तीसाठी त्याने सात दिवसांचे पूजाव्रत घेऊन तो निष्ठेने देवीची सेवा करू लागला. सातव्या रात्री त्याने एक आश्चर्यकारक दिसावा पाहिला. मध्यरात्रीच्या सुमारास मदिराचा प्रवेश-दरवाजा आपोआप उघडला जाऊन एक वृद्ध गृहस्थ मस्तकावर काळी टोपी आणि समारभाच्या वेळी वापरतात तसल्या पोषाळात मंदिरात जाला. देवीच्या पुढे गुडघे टेकून प्रार्थना करीत असतानाच गाभान्याचा दरवाजा उघडला गेला आणि आतून एका तरुण मुलगा बाहेर येऊन त्या वृद्धाला म्हणाला, 'वैशुवर आम्ही दया करण्याचे ठरविले आहे. त्यासाठी तुम्ही पूर्ण चौकशी करून हा विवाह घडवून आणावा.'

नंतर त्या वृद्धाने एक दोरी घेऊन त्याचे एक टोक वैशुच्या भोवती गुंडाळले आणि दुसऱ्या टोकाला अग्नि चेतविला. खुणेने कोणाला तरी आमंत्रण दिले. क्षणार्धात त्या स्थळी एक तरुणी जाली. तिने आपले मुख वान्याच्या पसाराली झाकून घेतले होते. त्वरितच तिने वैशुसमोर गुडघे टेकले. काही वेळाने तो मुलगा म्हणाला, 'वैशुवर आम्ही कृपा करावयाचे ठरविले आहे. त्याची निंतीही मान्य करावयाची ठरविले असल्याने, तुझ्याशेजारी जी मुलगी बसली आहे तीच तुझी पत्नी होईल. भेट होताच त्या तुझ्या पत्नीस घरी घेऊन जावे.' काही वेळाने तो वृद्ध गृहस्थ आणि ती मुलगी अंतर्धान पावली. वैशु घरी परत येत असताना आदल्या दिवशी देवळात दिसलेली मुलगी त्याला घराबाहेर उभी असलेली दिसली. 'वेन्टेन देवीने तुला पत्नी दिलेली आहे, तिचा स्वीकार करावा' असे तिने म्हणताच नंतर ती दोघे एकत्र राहू लागली. (ज. पु., पृष्ठ २०९)

किरी-भोजिन

ही लक्ष्मीच्याच वर्गापैकी असावी. कारण ती झियाना सपत्नी आणि संतती

प्रदान करते. नवीन वर्षांभीचा उत्सव अनेक संस्कृतीत साजरा करतात. तसाच तो या संस्कृतीमध्ये केला जातो. त्याला 'संगनिची उत्सव' असे म्हणतात. याच वेळी टागो-नो-सेकु हा खास बालकांसाठीच असलेला उत्सव तीन दिवस साजरा करतात. देशरक्षणार्थ मुलाना प्रोत्साहन देणे आणि त्यांच्यात लष्करी शिस्तीची आवड उत्पन्न करणे हे प्रधान हेतु या उत्सवामागे असतात इतर संस्कृतींनी ही प्रथा परोक्षर आत्मसात करावयाला उचित अशीच आहे.

जिजो

ही एक लहान बालकाची देवता मानतात. ही देवता बौद्धवर्गीय असून तिच्यामध्ये कथानन देवीचे अनेक गुण दाखविलेले आहेत. इतर देशातील बौद्ध संस्कृतीपेक्षा ती जपानमध्येच जास्त मानली जाते. जपानी स्त्रीवर्ग या देवीचा निस्सीम भक्त आहे. या देवतेमध्ये बुद्धाचेही अनेक गुण अंतर्भूत केलेले आहेत. देवता कोणतीही असो, अनेक वेळा असे घडते की, मानवासाठी नीतिशास्त्रांमध्ये जे उत्तम गुण सांगितले आहेत, त्यांतील अनेक आपल्या प्रिय देवतेच्या ठिकाणी भक्त आरोपीत करीत असतात. बुद्धाचे निर्वाण ही देवता मानीत नाही अथवा कमलासनावरही बसत नाही. ही देवता खवळलेला सागर शात करते. ज्यांची मुले जगत नाहीत अथवा जिवंत असलेल्यापैकी काही मयत झालेली आहेत, अशा जपानी त्रिया कागदावर प्रार्थना लिहून ते कागद नदी अथवा समुद्रामध्ये सोडून देतात. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, वाहात वाहात ते कागद त्या मृताच्या जीवात्म्याला जाऊन भेटतील आणि मारुहृदयभूभातील प्रेममयी अमृत त्यांच्याप्रत पोहोचवतील.

(ज. पु., पृष्ठ १०४)

जलदेवता

या देशात पूर्वी नरबळीची प्रथा होती. मोठमोठे किल्ले अथवा नद्यांवर पूल बांधायचाचे झाल्यास त्याच्या पायाभरणीच्या वेळी नरबळी दिल्यास त्या बालूला दीर्घकाळ स्थैर्य लाभते अशी त्याची कल्पना होती. कदाचित् असेही झाले असण्याचा संभव आहे की, असली अवाढव्य कामे ठेकेदाराकडून करून घेतली जात असता वेठाने मजूर कामावर लावले जात आणि त्यांना कामावद्दल आत्मियता नसल्याने कधीकधी ते कामचुकारपणा करीत असवेत. त्या काळी धुल्लक मजुराला विशेषतः मान नसल्यामुळे तो ठेकेदार त्या मजुराला खड्ड्यात लोटून देत असावा व त्याचे मरण ओढवून आणीत असावा. त्यामुळे या रुढीचा उगम झाला असावे दिसू आहे. परंतु कालांतराने नरबळी प्रथेवर लोकांची श्रद्धा बसल्याने ती प्रत्येक बालूच्या बांधणीच्या वेळी अस्तित्वात आली आणि पुढे रुढ झाली. एकदा मिटमुई नदीवर पूल बांधण्याने कंग्राट होरिओ योशिहारू या ठेकेदाराने घेतले. पाया बांधण्यासाठी यदात्या पटखळत्या नदीच्या पाण्यात अनेक अवजड पाषाण पेंकले गेले, तरी

पाया धरेना. कारण ते दगड पाण्याने वाहून दूरवर जात. एकदा तर झालेले थोडेसे बाधकामही प्रवाहाने पाडून टाकले. तेव्हा ठेकेदार आणि इतर अधिकारी वर्ग याची खात्री होऊन चुकली की, या जलदेवतेला नरबळीची आवश्यकता आहे. यासाठी गेनासुके या माणसाला मधल्या खांब्याखाली जिवंत गाडण्यात आले. नंतर झालेले बाधकाम तीनशे वर्षे टिकले. त्या मृताची स्मृति मधल्या खांब्याला त्याने नाव देऊन चिरस्थायी करण्यात आली. असे सांगितले जाते की, रात्री लालसर प्रकाश त्या खांब्यातून बाहेर येतो आणि भाविकांना तो दिसतोही. (ज. पु., पृष्ठ ३४४)

कप्पा अथवा कोम्पिरा

ही दुसरी एक जलदेवता आहे. त्याचा शरीरभाग काष्ठवासासारखा असून अंगावर लव असते. त्याचे अवयव बारीक असतात. त्याचे मस्तक मर्कटाच्या मस्तकासमान असून वरच्या पोकळीत त्याला शक्तिमान करणारा द्रवपदार्थ साठलेला असतो. या द्रवशक्तीच्या जोरावरच तो माणसाना लढाईत आवाहन देतो आणि असे आवाहन देणे त्याला अतिशयच आवडते. माणसेही त्याचे आवाहन मोठ्या शौर्याने स्वीकारतात. जरी ही देवता तटेखोर अथवा क्रूर असली तरी ती आदरातिथ्यशील आहे. युद्धाचे आवाहन स्वीकारणारा माणूस युद्ध सुरू झाल्यावर जोरजोराने कप्पाच्या शरीरावर ठोके मारतो आणि त्याचा पराभव करतो. कप्पा आपला पराभव हसतमुखाने स्वीकारतो आणि पराभवनिदर्शक म्हणून आपली मान वाकडी करतो. मान खाली करताना त्याच्या मस्तकातील द्रवपदार्थ बाहेर पडतो आणि त्याची युद्धाची खुमखुमी साफ जिरून जाते. परंतु त्याचा पराभव करणे हे दुसऱ्या प्रकाराने अनिष्टच होय. कारण गेलेली शक्ति पुन्हा मिळविण्यासाठी, स्नानासाठी पाण्यात शिरलेल्या माणसाला तो आत ओढून घेतो आणि बटवाघुळाप्रमाणे त्याच्या रक्ताचे शोषण करतो. अशी काही विद्वक्षित ठिकाणे आहेत की, वर्षातून दोनतीन माणसे याप्रमाणे तो ओढून घेतोच घेतो. रक्तशोषणानंतर मनुष्य पाण्याबाहेर आला म्हणजे तो आजारी पडतो आणि शेवटी परलोकी निघून जातो.

देवता करारपत्र देतात

मिटसुईजवळ कावाची-सुरा नावाचे एक लहानसे गाव असून तेथे कावाची नदीच्या किनारी या कप्पादेवतेचे एक मंदिर आहे. त्याला कावाको नो-मिया असे म्हणतात. असे सांगतात की, या देवतेने पूर्वी एक करारपत्र लिहून दिलेले

१. नदीवरील पूल अगर बंधारे टासळू नयेत, म्हणून भारतामध्येही या प्रकारे नरबळी देत असल्याच्या कथा वारंवार ऐकू येतात. सन १९६९ साली उत्तर प्रदेशात जलसंचयाचा बंधारा बाधताना ठेकेदाराने एका मजुराचा बळी दिला आहे.

असून ते या मंदिरात आहे. करारपत्र लिहिण्यासंबंधीची दंतकथा अशी की, कावाची नदीच्या पात्रामध्ये एक कप्पा राहात असे. तो उदरनिर्वाहास्तव गावकऱ्यांची नदीवर पाणी पिण्यास आलेली जनावरे मारीत असे. एकदा एक घोडा तेथे पाणी पिण्यास आला असता कप्प्याने त्याला पकडले. पण घोड्याची शक्ति इतकी की, त्याने त्या कप्पालाच बाहेर खेचून काढले, आणि फरफटत मालकाच्या घरी आणले. गावकऱ्यांनी लगेच त्याच्या मुसक्या बांधून त्याला ठार मारण्यास ते सज्ज झाले, कारण याच कप्प्याने त्यांची अनेक जनावरे मारली होती. घोड्याचा मालक दयाळू आणि युक्तिवाज होता. त्याने अशी युक्ति सुचविली की, आपण कप्प्याजवळून करारपत्र लिहून घेऊ की, त्याने यापुढे गावकऱ्यांची जनावरे ठार करू नयेत. कप्प्याने या करारास मान्यता दिली आणि स्वाक्षरी म्हणून आपल्या हाताचा तळधा शार्डमध्ये बुडवून तो करारपत्रावर उठविला. हे करारपत्र त्या मंदिरात असल्याने देवतेला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. (ज. पु., पृष्ठ ३४९)

तिकटीवरील देवता

जपानमधील देवता पहाताना सुरुवातीलाच आपण पाहिले आहे की, इझांगी या आदिशक्तीने तिच्या यजमानाचा पाठलाग करण्यासाठी आठ दुष्ट देवता निर्माण केल्या. त्यांपैकीच ही एक देवता होय. या देवतेपासून त्रास न व्हावा अथवा झाला असल्यास तो जावा, या दुहेरी हेतूमुळे या देवीच्या पूजनार्थ तीन तीन स्त्रियांचा समूह तिकटीवर जातो आणि देवीचा महामंत्र म्हणून सर्वत्र तांदूळ फेकतात. त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, मंतरलेल्या तांदूळदाण्यांनी चारी दिशांना मारून टाकल्यामुळे भुतेखेते जवळ येत नाहीत. त्यानंतर त्या बायका आपल्या हातांची बोटे लाकडाच्या फणीवर चोळतात. यांत चित्ताने भुतांच्या मधुर आवाजाचे ग्रहण करून त्याप्रमाणे वागतात. (ज. पु., पृष्ठ ३४६)

वृक्षपूजन

भारतीय संस्कृतीप्रमाणे जपानी संस्कृतीमध्येही वृक्षपूजा आहे. कामेलिया नावाचा वृक्ष फार पवित्र मानला जातो. यागेळी या गावी असा एक जुनाट वृक्ष आहे. त्याचे खोड जुळे असून पसरलेल्या फांद्या माणसाच्या शरीरातील शिरांसारख्या, मासतात. त्याच्या रक्षणासाठी दगडाची भित बांधलेली आहे. समारंभाच्या वेळी या ठिकाणी अनेक दिवे लावले जातात. या वृक्षाच्या जुळ्या खोडांच्या वाढण्याचा भावार्थ असा काढला जातो की, माणसांच्या (नवरा-बायकोच्या) सुखी संसारप्रमाणे त्यांचे आयुष्य चालले आहे. या वृक्षावर शुभ देवतांचा निरंतरचा निवास असल्याने तो भक्तांच्या सर्व कामना पूर्ण करतो.

(ज. पु., पृष्ठ २७५)

क्रिंटोमेरिआ

या वृक्षाची लागवड युसुनोमिया शहरापासून विको या शहरापर्यंत वीस मैलाच्या टापूत सरळ रेषेत केली आहे. ही झाडे पवित्र मानण्याचे कारण असे की, याकासो शहरातील आठशे बौद्ध भिक्षूनी त्या वृक्षाची लागवड केलेली आहे. त्याची वाढ भयंकर झालेली असून एका वृक्षाच्या खोडाचा व्यास तर १० फुटापर्यंत आहे. (ज. पु., पृष्ठ १७५)

पाईन

हा वृक्षही पवित्र मानला जातो. क्वाननदेरा येथील स्मशानात एक भव्य वृक्ष आहे त्याचे वैशिष्ट्य असे दासवितात की, पशूच्या पायाप्रमाणे अथवा साटेच्या चार पायाप्रमाणे या वृक्षाला चार पाय आहेत. इतके असूनही तो वर एकाच खोडाने वाढलेला आहे. या वृक्षामोवती कुपण घातलेले असून, मुळाजवळ अनेक देवता माडलेल्या आहेत त्यांना ' तोरी देवता ' असे म्हणतात. भारतामध्ये कोणा एखाद्या देवीला ज्याप्रमाणे विंचवाच्या प्रतिकृति अर्पण करतात अथवा कोंडडेबकरे अर्पण करतात, त्याप्रमाणे याच्या मुळाजवळ गवताच्या बनविलेल्या अनेक प्रतिकृति दिसतात. फोशीन ही या संस्कृतीमधील मार्गदेवता असल्याने तिचा प्रवास सुखावह व्हावा, यास्तव त्या कृति अर्पण केलेल्या असतात. जे भाविक लोक अशी प्रतिकृति वाहतात त्याची अशी भावना असते की, त्या मार्गावरून जे घोडे प्रवास करतील त्यांना कोणत्याही प्रकारचा त्रास न व्हावा आणि रोगराईपासून ते सदा मुक्त असोत नवीन वर्षाच्या उत्सवसमारंभात या वृक्षाला मोठा मान दिला जातो. घराच्या, मंदिरांच्या अथवा बागेच्या प्रवेशद्वारी या वृक्षाची ' शुभ ' म्हणून लागवड केली जाते. त्यामुळे मानवाचे वैवाहिक आयुष्यही सुखावह होते अशी त्याची श्रद्धा आहे. फिनो-बेके नागाची देवता या वृक्षावर राहाते. गाहेर वेगवेगळ्या वेळात हिंडून ती प्रवाशांची करमणूक करते. कोणी तिला छेडल्यास ती खोडात शिरून लपून बसते. याचप्रमाणे इनोमी वृक्षावर कोजीन देव राहातो. एकाक्ष वृक्ष, चेस्टनट वृक्ष, शात पाईनवृक्ष यांच्याही अनेक कथा आहेत. (ज. पु , पृष्ठ १७६)

पशूपूजन

वृक्षपूजेप्रमाणेच या संस्कृतीत पशूची पूजा होते आणि कोन्हा हा अतिशयच प्रिय मानला जातो. यामावत एक दंतकथा प्रचलित आहे. ती अशी-एकदा काही लहान मुलानी कोल्हाची दोन लहान पिले पकडून एका दयाळू माणसाला मिळी. मुलानी त्यापैकी एकाच्या पायाला थोडीशी दुखापत केली होती. त्या दयाळू

माणसाने त्याला औषधपाणी केले व त्याला पूर्ण बरे वाटल्यावर त्या पिलाना त्याने सोडून दिले. पिलांची माता हे सर्व लावून पाहता होती. पुढे असे झाले की, त्या गृहस्थाचा मुलगा आजारी पडला. वैद्याने निर्णय दिला की, कोल्हाचे यकृत मिळाले तरच हा मुलगा वाचेल. हे वृत्त बाहेर पसरल्यावर एक शिकारी त्या गृहस्थाकडे आला आणि काही ठराविक किंमत दिल्यास यकृत आणून देण्याचे त्यास वचन दिले. दुसऱ्या दिवशी रात्री एक माणूस ते यकृत घेऊन आला. औषध तयार झाले. ते मुलाने घेतल्यावर त्याला खरोखरच आराम वाटला. काही दिवसांनी एक स्वरूपसुंदर स्त्री त्या गृहस्थाकडे आली आणि म्हणाली, 'तुम्ही माझ्या एका मुलाला औषधपाणी करून सोडून दिलेत. त्याच्या मोबदल्यात मी आज माझे एक मूल मारून त्याचे यकृत तुम्हाला आणून दिले. माझेच यजमान शिकारी वेषात येऊन त्यांनी ते तुम्हाला आणून दिले होते.'

(ज. पु., पृष्ठ १००)

ससा हा एक या लोकाचा पूजनिय प्राणी आहे. शाक्यमुनींनी इद्राची भूक शमविण्यासाठी आपला देह सशाच्या रूपात त्याला अर्पण केला होता. नंतर त्याची स्मृति म्हणून त्याला चंद्राच्या अकावर आश्रय मिळाला. चीनच्या टाओ संस्कृतीप्रमाणे तो चंद्रत्रिंवात राहून तेथे औषधी कुटण्याचे काम करतो. काहींच्या मते तो तेथे तादूळ कुटीत असतो. हा प्राणी एक सहस्र वर्षेपर्यंत जगू शकतो. त्याला पाचशे वर्षे झाली म्हणजे त्याची लोकर पाढरी शुभ्र होते.

(ज. पु., पृष्ठ २५५)

घंटापूजन

निपोन येथील कारागीर कलाकुसरीच्या घटा बनविण्यात वाकबगार आहेत अनेक मंदिरातून घटा बांधलेल्या असतात. भारतामध्ये ज्याप्रमाणे अनेक मंदिरातून घटानाद होत असतो अथवा इसाई धर्मपंथीयांच्या चर्चसमधून घटा घणघणत असतात, तद्वत येथेही होतो. सर्वांत भव्य घटा क्योटो शहरात जोडो मंदिरात आहे. तिचे वजन ७४ टन असून घटेचा लोलक आपटण्यास एका वेळी ७५ माणसे लागतात. ही 'एकाकुजी' या नावाने प्रसिद्ध आहे. बाजूच्या पन्थाची जाडी सहा इंच, व्यास ४'-७' व उंची आठ फूट आहे. आतील लोलक म्हणजे भला मोठा लाकडी ओंडकाच होय. तो दोरीने ओढल्यावर आपल्या मधुर आवाजाने दशदिशा मारून टाकतो. तेराव्या शतकापासून ही घटा या मंदिरात आहे.

(चा. पु., पृष्ठ १४०)

या घटेसंबंधी अशी कथा प्रचलित आहे की, ओनो की मी नावाचा एक माणूस मृत्यू पावल्यावर यमलोकात गेला. परंतु आश्चर्य असे की, ईमा तो

(यमराज) त्याला पाहून म्हणाला, ' तू आयुष्य फार लवकर संपविलेस. अजून तुझी काही वर्षे बाकी आहेत. तेव्हा पृथ्वीवर जाऊन तुझे उर्वरित आयुष्य भोगून ये. ' यमराजाचे म्हणणे त्याने मान्य केले. परंतु त्याला परत जाण्याचा मार्गच सापडेना. तेव्हा यमराज त्याला म्हणाला, ' इंकाकुंजी येथील घंटेचा मधुर आवाज तुला परत भूलोकावर जाण्यास मार्गदर्शन करील. ' आणि आश्चर्य असे की, तो मनुष्य त्याच घंटेच्या आवाजाच्या अनुरोधाने परत आला.

(ज. पु., पृष्ठ १४१)

भारतीय संस्कृतीमध्ये घंटेला प्राचीन काळापासून निष्ठापूर्ण स्थान आहे. मंदिरात तशीच घरातही ती सदा पूजनीय आहे. ' घंटानादेन कुर्यात् ' हा पूजा-विधीतील तिचा मंत्र आहे. इसाई चर्चसमध्येही मोठमोठ्या घंटा बांधलेल्या असतात. आजही युरोपमध्ये चर्चसमधून घंटा वाजविणारी वतनी माणसे आहेत. हॉलंडमध्ये घंटा तयार करण्याचे प्रचंड कारखाने आहेत. खास तंत्रज्ञांच्या देखरेखीखाली कमीअधिक उंचीच्या आवाजाच्या घंटा तेथे तयार होतात. सुमारे पाच हजार पौंड वजनाची घंटा तेथे एका चर्चमध्ये आहे. परंतु जपानमधील इंकाकुंजी घंटेपेक्षा ती लहानच आहे. आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे सन १९२२ पासून घंटा वाजविण्याच्या कलेचे शिक्षण देण्यासाठी येथे तीन वर्षांचा शिक्षणक्रम असून तो पूर्ण केल्यावर पदवीही मिळते. इतकेच काय, पण अशा घंटावादकांची वार्षिक स्पर्धा घेऊन त्यांना वक्षीसेही दिली जातात.

(केसरी, पुणे. २०-४-१९६४)

जपानच्या वायव्य दिशेला फोर्मोसा नावाचे एक द्वीप आहे. त्याचा संबंध चीनवरोवर जास्त येतो. तेथील प्रमुख आदिशक्तीस्वरूप देवतेचे नाव टेकरपदा असे असून तिचा यजमान जेव्हा पृथ्वीवरील पर्जन्य रोखून धरतो, तेव्हा ती जोरजोराने त्याच्यावरोवर भांडण करते आणि हे त्यांचे भांडण म्हणजेच मेघ-गर्जना होय. शेवटी तिच्या बोलण्याचा परिणाम होऊन पृथ्वीवर पर्जन्यवृष्टी होते. सापाशिअस व ताकापुटा या दोन युद्धदेवता होत. काकरिंग व कलापेटा या दोन देवतांच्या भांडणामुळे भूकंप होतात. भांडणाच्या वेळी हे जोडपे जी घरातील चीजवस्तूंची आदळआपट करतात, तीच घरणीकंपापूर्वी होणाऱ्या आवाजास कारणीभूत होते. काही काळ विद्युल्लतेचा चकचकाटही होतो. असे तेथील देवतांचे त्रोटक स्वरूप आहे.

(जेम्स धर्मकोश ६, पृष्ठ ८४,)

अंदमान बेटे संस्कृति

२२३ द्वीपांची, ३०० मैल लांबीची व सुमारे ३२ मैल रुंदीची ही भारतीय द्वीपमाला, कलकत्यापासून १७८० आणि मद्रासपासून ७४० मैल असून, क्षेत्रफळ २५८० वर्ग मैल आहे. सुमारे ७५००० वस्ती असून, त्यापैकी ३५००० हिंदु आहेत. प्राकृत भाषा, संस्कृतनिष्ठ व संस्कृतप्रभव आहे.

रामायण कालापासून बाराव्या शतकापर्यंत, या बेटांवरोबर भारताचा घनिष्ठ संबंध होता व साप्रत तेथे किरात लोकांची वस्ती आहे. उत्कल, कलिंग, तामिळ या समूहांनी पूर्वेकडे जेव्हा यव, सौमित्र, वरुण, कंबोज इ० मार्गावर वर्चस्व गाजविले, त्याचा पाया या बेटातूनच तयार झाला. या भागास भेट देणारा इटालियन प्रवासी टालेमी याने पहिल्या शतकात हा सर्व प्रदेश पाहिला, आचार-विचार व जनता पाहिली, त्यावरून ते पूर्णपणे भारतीय आहेत असे समजून, त्या भागाला त्याने (Indonesus) इंडोनेसस असे नाव दिले. इंद्रदुम्न, इंद्रुमान, हनुमान अशी पूर्णतः भारतीय नावे द्वीपांना आढळतात.

आठव्या शतकाच्या सुमारास अरब व्यापारी या प्रदेशात शिरले आणि क्रमाक्रमाने बलवान झाल्यावर तेथील हिंदु मंदिरे, व मूर्तीचे भंगन आरंभिले. आक्रमण काली आपल्या पवित्र मातृभूमीचे रक्षण करण्याऐवजी धर्मरक्षण व्हावे म्हणून अनेकांनी पितृभूमीस पलायन केले व जे उरले ते धर्मोतरास बळी पडले. हिंदु मंदिरे, हिंदु मूर्ती यांचे सहसावधी भग्नावशेष अजून शिल्लक इतस्ततः विखुरलेले दिसतात. (कौशिक-केसरी ७-७-६८)

भारताच्या पूर्वेला अंदमान हे एक लहानसे बेट आहे. तेथे वन्य जमातच आजवर रहात असे. येथे शक्तिस्थाने नाहीतच असे म्हटले तरी चालेल. तराई हा तेथील वंश होय. विलकु ही त्या वंशाची आदिमाता मानली जाते. पर्जन्य आणि वायु याची तीच अधिष्ठात्री मानली जाते. चंद्रदेवता ही स्त्री व पुरुष या दोन्ही स्वरूपांत मानतात. वाढता चंद्र हा पुरुष आणि उतरता चंद्र ही स्त्री होय. इतरही पंचमहाभूतात्मक देवता ही संस्कृति मानत असे.

(जेम्स धर्मकोश ९, पृष्ठ २६५)

अंदमानातील पोर्टब्लेअर या गावी पूर्वी भारतीय ब्रिटिश सरकार जन्म-ठेपेच्या शिक्षेचे कैदी ठेवीत असे. स्वा. वीर वि. दा. सावरकर व इतर काही प्रांतिकारक त्याच ठिकाणी शिक्षा भोगून आले आहेत. त्या बेटाची म्हणजे सुमारे १९१० च्या सुमारास सरकारी खर्चाने श्रीलक्ष्मीनारायणाचे मंदिर हिंदु वैद्यांच्या

सोयीसाठी येथे बांधले गेले. एक मशीदही बांधली होती. आता त्या वेटावर भारतीयांची वस्ती वाढल्यानंतर एक विठ्ठल मंदिर बांधण्यात आले आहे.

(वि. दा. सावरकर, 'माझी जन्मठेप' पहा.)

जावा-सुमात्रा या मलाया देशातील द्वीपसमूहामध्ये पूर्वी वन्यसमाज रहात असे. करी या देवाने पृथ्वी उत्पन्न केली असे ते समजत आणि मानवजात प्लेया या देवीने उत्पन्न केली आहे असे ते मानीत असत. मानवाला जीवनोपयोगी साहित्य व पर्जन्य करी देवाने दिले. हा देव मानवाना जीवन देणारा आहे, तसाच ते घेणाराही आहे. पापपुण्याचे माप तोच भरून ठेवतो. याचा अर्थ असा की, उत्पत्ति व लय ही दोन्ही कार्ये एकाच देवतेच्या हातात आहेत. या देवाला रक्ताचा नैवेद्य लागत असे. आकाशात मेघगर्जना झाली म्हणजे हा सृष्टिकर्ता देव कोपला आहे असे समजून, त्याला शांत करण्यासाठी, रक्ताचे थेंब वर आकाशात पिचकारी मारून उडवीत असत. प्लेयादेवीलाही रक्ताचा नैवेद्य समर्पण करीत असत. (जेम्स धर्मकोश, ९/२७२)

सिलोन

येथील जो इतिहास उपलब्ध आहे, त्यावरून असे दिसते की, अनुराधापूर काळ म्हणजे सनपूर्व ४५७ ते सन ७०० पर्यंतचा काळ आणि पोलोन्नाहव म्हणजे सन ७५० पासून सन १२४० पर्यंतचा काळ, असे दोन प्रमुख टप्पे आहेत. या दोन्ही काळात येथे बौद्ध पंथियांचीच पकड जास्त दिसते, त्यामुळे ब्राह्मणधर्माची मंदिरे व मूर्ति क्वचितच दिसतात. तोलुविला, गालविहार, अनुराधापूर या ठिकाणी बुद्धाचे पुतळे उभारलेले आहेत अथवा एडकांत कोरलेले आहेत. अकुनवा येथे जी बुद्धाची मूर्ति आहे, तिला मस्तकाजवळ प्रकाशवलय दाखविले असून ती पाचव्या शतकातील असावी असे म्हणतात.

ब्रह्मदेशात बौद्धधर्माचा प्रसार येथील बौद्ध भिक्षुंनी केला. पंधगू, उत्तराजीव, छापता, आनंद इ० भिदु सिलोनमधून तिकडे गेले व त्यांनी प्रसार केला. ही गोष्ट बाराव्या शतकात घडून आलेली आहे. सिलोन येथे अकराव्या शतकात विजयवाहुराजा राज्य करीत असता तेथे हीनयान पंथाचा प्रचार वाढीस लागला आणि पराक्रम बाहु (११६४-११९७) याने तो पूर्ण केला. यामुळे सिलोनला फार महत्त्व प्राप्त झाले होते व तेथूनच प्रचाराची सूत्रे ब्रह्मदेश, सयाम, कंबोडिया या भागांत हलविली जात होती.

मलायामधील श्रीक्षेत्र अथवा जापक राजांनी सिलोनवर दोन स्वान्या सन १२३० व १२५६ साली केल्या. पण पराक्रम बाहु (२) याने त्या परतविल्या. तसेच दक्षिणेतील चोलवंशीय राजांनी सिलोनवर स्वारी केली, तेव्हा विजयवाहु

(१) (सन १०६५-११२०) याने ब्रह्मदेशातून राजा अनुरुद्ध याची मदत मागवून हला परतविला.

सिलोन येथे बौद्धधर्माचा प्रसार राजा अशोकाच्या वेळेपासून झालेला आहे. त्याने आपला पुत्र महेन्द्र व कन्या संघमित्रा राजदूत म्हणून तेथे पाठविले आणि सिलोन येथील राजा देवानाप्रिया याने त्याचे स्वागत केले, असा इतिहास आहे.

सिलोन गॅझेट (पृष्ठ १४०) प्रमाणे चोलवंशीय राजानी आपली सत्ता तेथे प्रस्थापित केल्यावर, कार्तिकेय, दुर्गादेवी, शंकर याची मंदिरे उभारली.

पट्टिनी देवळे

हे दुर्गादेवीचे मंदिर कोलंबो येथील मॅजिस्ट्रेट कोर्टाजवळ असून कत्रायाम येथे स्कंदाचे मंदिर आहे. या मूर्तींवर काही वेळा शिव-नैत्राचे निरण पडतात, त्यामुळे त्याला ' Lord of Rays ' असे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. वार्षिक यात्रेच्या वेळी भारतामधून अनेक हिंदु-मुस्लीम यात्रेकरू तेथे जातात.

ब्रह्मदेश

हा देश भारताचे पूर्व बाजूला अक्षांश १०°-२८° आणि रेखांश ९२°-१००° या रेषांवर वसलेला आहे. त्याची लांबी १६०० मैल असून जास्तीत जास्त रुंदी ५७५ मैल आहे. या देशातील दोन प्रमुख जमाती पियू (Pyu) ही तिबेटमधून आलेली असून, मोन (Mon) अगर तलइंग ही भारतातील तेलंगण प्रांतातून तेथे वसाहतीसाठी गेलेली आहे. पाचव्या शतकापासून पियू जमातीने मध्य ब्रह्मदेशमध्ये वसाहत करून इरावती नदीच्या किनारी जुन्या प्रोम शहरी राजधानी बसवली होती. मोन वंशाने दक्षिणभागात थाटोन व पेगू येथे दोन अलग राज्ये बसविली होती. परंतु अकराव्या शतकात थाटोन येथील वंशाचा पाडाव झाल्यावर पेगू शहरांचे सर्व संस्कृतीवर्धन झालेले दिसून येते. प्रोम शहरी बौद्ध धर्मियाचे बर्चस्व असून साधारणपणे तिसऱ्या शतकातील सम्राट अशोकाच्या वेळेपासून त्याची सुरवात झालेली असावी. प्रोमजवळील मौनगन गावी जे उत्खनन झालेले आहे आणि त्यामध्ये सुवर्णाच्या ज्या वस्तु मिळालेल्या आहेत, त्या वरील अक्षरे पाळी भाषेतील असून कदंबराजघराण्याच्या वेळच्या त्या असल्यात असे संशोधक प्रा. फिनाट साहेबाचे मत आहे. तसे बुद्धाच्या दोन सुवर्ण मूर्ति, चांदीचा करंडक आणि दोन चांदीच्या द्वारपालाच्या मूर्ति या स्तूपामध्ये आढळल्या आहेत. त्यावरून वरील विधानानाच बळकटी येते.

कलगनगाव येथे बुद्ध प्रतिमेच्या जवळ शिवलिंग आढळले असून त्याची उंची १४ इंच आहे. या देशात अनेक गांवी निष्णु, गणेश, हनुमान, सूर्य, दुर्गा

देवी या ब्राह्मण देवतांच्या मूर्ति आढळून येतात. यावरून असे म्हणता येते की, बौद्ध धर्माबरोबर त्या वेळी ब्राह्मण देवतांचेही पूजन घडत असले पाहिजे. सर्वसाधारण शेतकरी हीनयानी बौद्ध पंथीय, काही शेतकरी हिंदु व महायानी पंथीय, पण राजसत्ता या दोघानाही सांभाळून घेत असे. प्रोम येथील राजसंस्थेला त्या वेळी भारतीय नांव श्री-क्षेत्र असे होते.

प्रोम शहरातून राजे साहेबांची स्वारी निघाली की, तिचा थाट और होता. चीनमधील तंग घराण्याच्या वर्णनाप्रमाणे (६०६-९१८) प्रोम शहराभोवती संरक्षणात्मक नऊ भिंती होत्या. त्यांची १६० ली लांबी असून त्यांना बारा प्रमुख दरवाजे होते. राजघराण्यातील माणसे फक्त कापसाची वस्त्रे वापरत. कारण रेशमी कापड तयार करतांना काही जीवांची हत्या घडत होती, व धर्माला ती मान्य नव्हती.

राजाच्या मस्तकावर सुवर्ण पुष्पांकित पागोटे असून त्यामध्ये मौक्तिकाचे सर गुंफलेले असत. राजांची स्वारी हत्तीवरील अंबारीत, रत्नखचित आसनावर आरूढ होत असे आणि रस्त्यांतून प्रजाजन मुजरे करीत. शहरात एके ठिकाणी १०० फूट उंच हत्तीची प्रतिमा होती, तेथपर्यंत ही मिरवणूक जाई. राजा खाली उतरून, गुढघे टेकून त्या प्रतिमेसमोर सर्वत्र आवादीआवाद् राखण्यासाठी प्रार्थना करी. नगरवासीजन या प्रतिमेसमोर उद-धूप जाळून प्रार्थना करीत. चंद्रकोरीप्रमाणे आकृतीची सुवर्ण अगर रुप्याची नाणी या प्रतिमेपुढे ठेवीत. तेलाचा अभाव असल्याने सर्वत्र मेणबत्ती वापरली जाई. स्त्रीवर्गही या मिरवणुकीत सामील होत असे. भारतामधील राजे लोकांच्या मिरवणुकीप्रमाणेच हे दृश्य सुंदर दिसत असे.

दक्षिण भागातील थाटोन व पेगू ही शहरे पूर्वी बंदरे होती आणि भारतीय या गावी बोटीतून येऊ शकत होते. थाटोन येथील राजप्रदेशाचे नाव रमणदेश असे होते व भारतामधील दक्षिण भारतीयाप्रमाणे हे नाव दिसते. या शहरी अनाव्रहत नावाचा फार प्रख्यात राजा होऊन गेला. त्याने आसपासच्या प्रदेशात मंदिरे उभारणी करण्यास सुरवात केली व जवळजवळ दोन शतके ती चालू होती. पेगानच्या जवळ दोन मैलांवर मियानकात्रा गावी 'ननपया' नावाचे मंदिर असून, त्यावर ब्राह्मणदेवतांचे उत्तम शिल्प कोरलेले आजही आढळते. त्या वेळी मंदिरवांघणी इतकी भरभराटीत होती की, आजही सुमारे पाच सहस्र स्तूपाचे अवशेष पहावयास मिळतात. 'नाट' ही या देशातील एक भूतयोनी देवता मानतात. अशा ३७ देवतांचे एक मंदिर या क्षेत्री वांघण्यात आलेले आहे. येथील क्रियाक्षित राजाने सन १०९० मध्ये सांप्रतच्या विश्वमान्य आनंद मंदिराची उभारणी पुरी केली. देवापुढे गुढघे टेकून प्रार्थना करीत असलेली स्वतःची मूर्ति

या मंदिरात उषविलेली आहे. त्यावरून हा भारतीय राजा होता, याची खात्री पटते. हा राजा सन १११२ साली स्वर्गवासी झाला. त्याच्या वंशजांनी पुढे काही मंदिरे बांधली आणि शेवटी सन १२८७ साली कुवलीसाम्राज्या नाताने या शहरावर स्वारी करून राजवश बुडवून टाकला

तेथील काही देवतांची नावे अशी

१. पद्मावती = बदामा, २. सरस्वती = सारावती, ३. ह्सावती = हाथावती, ४. पृथ्वी = द्योयसा, ५. आप = थरोसा, ६. आकाश = अधोकेसा, ७. वृक्षदेवता = येकोसा, ८. मेघदेवता = मेकोसा, ९० ९० (जेम्स धर्मकोश, ३/३३).

ब्रिटिश राजवटीतील मंडाले या शहरातील कारागृहात लो. टिळक याचा ' गीता रहस्य-कर्मयोग ' हा ग्रंथ जन्मास आला.

मलाया

“ All the inhabitants, both men and women, let their hair hang loose and wear garments without sleeves, made of cloth material. The king and the chief nobles wear, in addition a piece of dawn red cloth which covers the upper-part of the back between the shoulders. They girdle their loins with a golden cord and wear golden rings in their ears. Their women folk cover themselves with beautiful scarves enriched with the precious stones ” (Chinese Annals)

संप्रत आपण ज्याला मलायाद्वीपकल्प म्हणतो, त्या भागातील चिनी प्रशासनांनी इसवी सनाच्या पहिल्या शतकातील केलेले वरील वर्णन आहे. वरील वर्णन साधारणतः बौद्ध भिक्षु व भिक्षुणी याना लागू पडते. याचाच अर्थ बौद्ध-प्रचारकांनी त्या भागात वसाहती करून आपले आसन स्थिर केलेले होते. श्रीतम्मरात (लिंगोर) केडाह, पेनांग, सुमानावेटातील पल्लवग, ब्रिटिश मलाया, मलाक्का, सिंगापूर, जरी, बकापेट इ० भागाचा समावेश झालेला असा हा प्रदेश श्रीविजयसाम्राज्य म्हणून ओळखला जात असे.

असे जरी असले तरी मलाया व जावा येथील पूर्व इतिहासावरून असे दिसते की, या भागाला लकासुग्न हे नाव होते. चीनच्या माहितीवरून रक्तद्वीप (लाल मातीची भूमि) तांब्रलिंग, टक्कोला, पानपान, जरी इ० लहान राज्याचा समावेश या श्रीविजयसाम्राज्यात झालेला होता. यी-चिंग या चिनी

प्रवाशाने जेव्हा सन ६७१ साली पल्लवंग या सुमात्रा वेटातील शहरांस भेट दिली. तेव्हा तो म्हणतो की, 'त्या क्षेत्री हजारो बौद्ध भिक्षु असून त्यांचे ध्यान व मनन सतत चालू असते. भारताप्रमाणे तेथे धर्मचर्चा चालते आणि विधिनियम सर्व एकच आहेत.' इतकेच नव्हे तर भारतामध्ये जाऊन शिक्षण घेण्यापूर्वी येथे वर्ष दोन वर्षे ते घेतल्यास भारतामध्ये ते सुकर होते. सन ६८९ च्या सुमारास पुन्हा या शहरास त्याने भेट दिली, अनेक संस्कृत ग्रंथांच्या नक्ला करून घेतल्या व पुस्तके लिहिली. यावरून तेथील संस्कृत भाषेची थोरवी आणि महत्त्व ध्यानी येते.

आठव्या शतकाच्या मध्यावर जावा वेटाच्या मध्यभागी एका राज्याची उभारणी केली गेली, आणि तेथील राजे आपणाला शैलेंद्र म्हणू लागले. सुमात्रा वेटातील श्रीविजयसाम्राज्यावर आस्ते कदम त्यांनी आपली परकूड बसवून, या शतकाच्या शेवटी, जावा-सुमात्रा-मलायाद्वीपकल्प एवढ्या मोठ्या भागावर शैलेंद्रांनी सत्ता प्रस्थापित केली. भारतातील नागरी लिपी तेथे चालू केली. अरब व्यापारी या राज्याला जयगं राज्य म्हणत, तर इतर जावक म्हणत असत. येथील राजा चंद्रभानु याने सन १२३६ व १२५६ साली सिलोनवर स्वान्या केल्या होत्या पण त्यात तो पराजय पावला.

हे शैलेंद्र घराणे तिकडे कसे गेले हे पाहणे उद्बोधक आहे. इतिहासकार वेल्स याच्या मताप्रमाणे म्हैसूर येथील गांग वंश प्रथम तिकडे गेला. पण मुजुमदार म्हणतात की, त्या वेळी गांगवंश पूर्वकिनाऱ्यावरील कलिंग देशातून, पलौरा बंदरातून तिकडे गेला. आठव्या शतकात कामार्णव नावाचा त्रि-कलिंग देशाचा राजा होऊन गेला आणि या त्रि-कलिंग शब्दाचाच अपभ्रंश पुढे तेलंग असा झालेला आहे. या राजांच्या कारकीर्दीतच काही लोक ब्रह्मदेशाच्या दक्षिण भागात प्रवेश करते झाले आणि पुढे हळुहळु उत्तरेकडे त्यांनी आपले पाय मोनवंश म्हणून पसरले. पण इतिहासकार जोन्वु डुब्रेविल (Jouveau Dubreuil) आपल्या Ancient History of Deccan यामध्ये असे प्रतिपादितो की, सहाव्या शतकात म्हैसूर व कलिंग येथे गांगवंश राज्य करीत असता, काही वर्षांनी चालुक्य राजघराणे उदयास येऊन पुलकेशीन (दुसरा) राजाने ही दोन्ही राज्ये बुडविली. त्यामुळे पराभव पावलेले गांगवंशीय राजे आपल्या प्रजाजनांसह नदीव काढण्यासाठी पूर्वेकडे ब्रह्मदेश, मलाया भागांत गेले आणि त्यांनी राजसंस्था स्थापन केली. इतिहासकारांचे हे मत जास्त पटण्यासारखे आहे. या सर्वांचा सारांश इतकाच की, गांगवंश ब्रह्मदेश, मलाया भागात गेला, अपभ्रंशाने तो मोन झाला आणि अमरावती अगार नालंदा भागातील संस्कृतीचे त्यांनी तिकडे वर्धन व प्रसार केला. भारतीयांचा प्रसरणकालीचा हा इतिहास फार स्फूर्तिदायक आहे.

यानंतर तेथे बलीतुंग, दक्ष, सिंधोक, एअरलंग, अंगरोक, कृतराजस, राजस-नागर इ० अनेक राजे झाले. त्यांनी निरनिराळ्या राजधान्यांतून कारभार केले. शैव आणि बौद्ध वास्तु उभारल्या, व सन १४०२ मध्ये मलाका येथे उठाव केलेल्या मलिक इब्राहिम या अरब राजाने हिंदुराज्ये बुडविली व त्या संस्कृतीची वाढ होत गेली.

वृहत्तर-भारत ही संज्ञा ब्रह्मदेश, मलाया, जावा, सुमात्रा, बोर्नो, इंडो-चायना, कंबोडिया, बाली. इ० पूर्वेकडील भागास आहे. इतिहासकार मुजुमदार यांनी तिकडे संशोधन केले, तेव्हा त्यांना कमीत कमी २० तरी संस्कृत शिलालेख आढळून आले. तेथील राजे आपणांस 'राजाधिराज' ही उपाधी लावून घेत असत. गोमती नदीवरील ६१२२ धनु लांबीचा कालवा पूर्ण झाला म्हणून त्या वेळी तेथील राजाने १००० गाईंचे दान केले. मूलवर्मा राजाने विप्रकेश्वर येथे 'बहुसुवर्णक' यज्ञ करून, ब्राह्मणांना २००० गाई दान केल्या. चंपादेशांत एका शिलालेखात, 'कौण्डिन्य याने द्रोणपुत्र अश्वत्थामा याजकडून मिळविलेला माला या ठिकाणी रोवला' असा उल्लेख आहे.

सूर्यवंशीय राजा महर्षि कंबूस्वयंभुवा, याच्या नावावरून सांप्रतचे कंबोडिया हे नाव आले आहे. इतिहासात असेही नमूद आहे की, 'इंद्रप्रस्थाचा राजपुत्र येथे गेला आणि त्याने तेथील राजाचा पराभव केला.' ब्रिटानिका एन्सायक्लोपिडीआ (आवृत्ति १९२९) म्हणते, 'इसवी सनापूर्वी काही शतके, हिंदुस्थानच्या पूर्व-किनाऱ्यावरून गेलेल्या लोकांचा कंबोडियामध्ये प्रभाव पडू लागला. त्यांनी तेथे वैदिकधर्म आणि संस्कृतभाषा आणली. देशाच्या हिंदीकरणाचा हा उपक्रम पाचव्या शतकात ख्मेर वंशातील सूर्यवर्मा राजाच्या राजवटीत ठळकपणे दिसून आला.' याचा अर्थ इतकाच घेता येईल की, इसवी सनापूर्वी भारतीयानी तिकडे जाऊन संस्कृतीचा प्रचार सुरू केलेला होता आणि त्याला पूर्णत्व ख्मेर राजवटीत आले.

या वृहत्तर-भारतामध्ये संस्कृत शब्दांचा भरणा विपुल आहे, रामायण-महाभारताचा प्रसार आहे. सयाममध्ये तेथील भाषेत आढळणारे हे शब्द पहा-

१. कर्मशाला = कारखाना, २. कर्मशूर = कारागीर, ३. कर्मसंपादिक = संस्था-कार्यवाह, ४. रेसागणित = भूमिति, ५. पाटीगणित = अंकगणित इ० इ०.

षष्ठा बुद्ध म्हणजेच बोरोबोदर

हे जावामधील दुसरे प्रेक्षणीय स्थळ आहे. या वास्तूला चार प्रवेशद्वारे असून पायथ्याच्या पायथ्या चढून जात प्रवेश करता येतो. या दरवाज्यावरील

कमानी काल-मकर आकृतीच्या असून भारतामधील दुसऱ्या शतकातील लोमेश ऋषि गुहेतील शिल्पाप्रमाणे आहेत. पहिल्या माळ्याचा आकार ४७९ चौरस फूट असून, त्यानंतर एकावर एक असे सहा माळे आहेत. पण या माळ्यांचे वैशिष्ट्य असे की, खालच्यापेक्षा वरच्या माळ्याचा भाग चारी बाजूंनी कमी होत गेलेला असल्याने वरच्या माळ्यांचा आकार कमी कमी होत गेलेला आहे. सर्वांत वरच्या भागावरील गोल पोकळ स्तूपाचा व्यास ५२ फूट आहे. महायान पंथातील पाच ध्यानी बुद्ध, पूर्वबाजूस अशोम्य, दक्षिण बाजूस रत्नसंभव, पश्चिम बाजूस अमितभ आणि उत्तरेकडे अमोघसिद्धि यांच्या प्रत्येकी ९२ मूर्ति बसविल्या असून, त्यांच्या वरील बाजूस विरोचनाच्या ७२ आणि कोनाड्यांतून ६४ मूर्ति, याप्रमाणे एकूण ५०४ पुतळे येथे आढळतात. याशिवाय अनेक लहान लहान पोकळ स्तूप ठिकठिकाणी उभारलेले आहेत.

उत्तर दारांतून आत प्रवेश केल्यावर डाव्या बाजूने पहात गेल्यावर बुद्धाच्या जीवनावरील १२० उत्तम चित्रणे पाहाता येतात. जन्म, तारुण्य, दीक्षा इ० अनेक प्रकार 'ललितविस्तार' ग्रंथाप्रमाणे चित्रण केलेले आहेत. याशिवाय प्रत्येक भजल्यावरील गोल सज्जामध्ये अनेक चित्रणे आढळतात आणि ती सर्व एका ओळीत मांडली तर त्याची लांबी तीन मैल होईल असे मानले जाते. पायावर बाहेरील बाजूने असेच १६० चित्रांचे शिल्प कोरलेले आढळते. या त्रोटक वर्णनावरून त्या भव्य चिरस्थायी वास्तूची कल्पना यावी असे वाटते. क्रोम या संशोधकाच्या मते याची बांधणी सन ७५० ते ८०० पर्यंतची असावी,

कारिच वेल्स यांचे मत असे की, सिलोनमधील मेरुपर्यंतशिल्पाप्रमाणे ही आकृति भासते.

सन ७७८ साली पेनांग करौ येथील महाराजाने आपल्या गुरूंच्या आशेवरून जोगियाकर्ताजवळ कळस गावी एका मठाची स्थापना करून त्यामध्ये तारा देवीची स्थापना केली. या स्थानाला कलसनचंडी हे नाव पडले. येथे वापरलेली भाषा उत्तरभारतीय असून, त्यावर नालंदाविश्वविद्यालयाची छाप पडलेली दिसते.

चंडी या शब्दाचा मूळचा अर्थ, स्मरणार्थ उभारलेली कचर, स्तूप अगर छत्री असा आहे. पण सांप्रत त्याचा उपयोग जावा-सुमात्राकडील शिल्पकलेची क्षेत्रे असा रूढ झालेला आहे. अर्जुनचंडी, भीमचंडी, कलसनचंडी, मेनदूतचंडी, सेवूचंडी, प्लौसनचंडी, बेनानचंडी, बेलाहनचंडी, जागोचंडी इ० अनेक शिल्पकलेची स्थाने आहेत आणि ती निरनिराळ्या राजांनी उभारलेली आहेत. यांच्या बांधणीविषयी रेजिनाॅल्ड मे लिहितात,

“The plan of the temple was Indian The principal building was placed in the centre of the group and the subsidiary ones were set all round occupying its proper place and thus, forming a complete whole ”

प्रमुख देवतेचे स्थान मध्यभागी आणि परिवार देवतांची मदिरे समोस्यर असणे हे भारतीय मदिराचे वैशिष्ट्य येथेही दिसून येते

या सर्व शिल्पामध्ये डिआग पठारावरील भीमचडी आणि अर्जुनचडी यांची बाधणी सन ७३२ च्या सुमारास झालेली असावी आणि तशा रीतीचा संस्कृत शिलालेख छगल या गावी शैव मदिराच्या अवशेषात मिळाला आहे. दक्षिण भारतातील पल्लव बाधणीचा येथील बाधणीवर परिणाम घडलेला असावा, असे संशोधकाचे मत आहे. पठाराच्या उत्तर बाजूला अर्जुनचडी आणि दक्षिण भागी भीमचडी आहेत या पठारावरील आणखी काही मदिरेसमूह नष्ट झालेले आहेत. ही दोन्ही शैवस्थाने आहेत दक्षिण भारताप्रमाणे ही मदिरे घटीवर दगडाची असून, भिंतीच्या बाहेर अनेक कोनाडे आहेत, पण त्यामधील ब्राह्मणदेवतांच्या लहानसहान मूर्ति मात्र नष्ट झालेल्या आहेत. येथील शिल्पकलेची दोन वैशिष्ट्ये अशी की, दरवाज्यावरील चौकटीवर ‘काल मकर’ याची आकृति असून, कोनाड्यावर निरनिराळ्या प्राण्यांच्या आकृत्या आहेत, भीमचडीच्या मदिरावर दोन्ही बाजूच्या कोनाड्यातून काही मानवाकृति दिसतात. येथील शिल्प वैशिष्ट्य म्हणजे दरवाजाच्या कार्नीसवर जोड कमळे आणि कमळ कळे व लहानसर वडाचे झाड आहे. याशिवाय वेलीच्या कुड्या, मोहर, फुले याचा समावेश माले-सारख्या शिल्पात केलेला आहे. जावानीज इतिहासाप्रमाणे हे शिल्प शैलेंद्रराजांनी मध्य जावा जिंकल्यावर सन ६७५ ते ७५० पर्यंत तयार झाले असावे.

कलसचडीच्या आसपास सेवूचडी असून, मुख्य स्तूपाच्या परिवारात लहान-मोठ्या २५० मूर्ती आहेत. एका संशोधकाच्या मते येथील बाधकाम हे घोरोबोदर बाधणी वेळचेच असावे आणि ते सन ८०० साली पुरे झालेले आहे. मेनदूतचडी येथे १४ फूट उंचीचा बुद्धाचा पुतळा असून, तो पूर्णपणे गुप्तशैलीचा आहे. मदिराच्या पाषाणी बाधकाभात एकूण बावीस शिल्पे कोरलेली असून घोरोबोदरच्या

१. टीप—मध्यप्रदेशात महानदीच्या काठी रायपूर, धखारोड ही दोन गावे आहेत पडझड झालेली अनेक प्राचीन शिल्पे तेथे आहेत. संशोधक बेगलर (Beglar) याच्या मते, काल मकर हे येथील गुप्त राजवटीतील शिल्प असून, तीच प्रतिकृति डिआंगपठार अगर अन्य ख्मेरशिल्पकलेत आढळते.

(Reginald May, P. 113)

सालोसाल या क्षेत्राला प्रवासी मान देतात. बोरोबोदरच्या अग्रेय दिशेला बेनान-चंडीचे स्थान व तेथे शिवाची मूर्ति आहे. त्याच्या डोक्यावर मुकूट असून, दाढी वाढलेली व पोट पुढे आलेले आहे. त्याच्या बाजूला गणेशाची मूर्ति, गळ्यात मुंडामाळा घातलेली आहे.

नवव्या शतकाच्या मध्यास जावामधील शासनात सत्तातर झाले आणि ब्राह्मणधर्माचा प्रसारक राजा तेथे आला. जोगियाकर्ता व सुरकर्ता या दोन शहरांना जोडणाऱ्या रस्त्यावर प्रमदनन येथे त्याने मंदिरे बांधण्यास सुरवात केली. ब्रह्मा, शिव, विष्णु याची मंदिरे उभारून त्याच्या समोर त्यांच्या वहानांच्या मूर्ति मंदिरात बसविल्या. बाहेरील बाजूने निरनिराळ्या शिल्पाच्या आकृति खोदल्या, त्यामुळे हे क्षेत्र प्रेक्षणीय झालेले आहे. लोरो जोगरंग येथे दक्ष राजाने आपला पिता बलितुंग याच्या स्मरणार्थ सन ९१५ साली एक शिवमंदिर बांधले आणि गणेश, पार्वती यांच्या मूर्ति स्थापन केल्या. राजा सिंधोक याने बेलाहन व इतर गावी शिवमंदिरे बांधली, पण ती विशेष प्रसिद्ध नसल्याने, त्याची संपूर्ण माहिती मिळत नाही. या राजाच्या कारकीर्दीत जावानीज भाषेत रामायण अथ तयार झाला व तांत्रिक बौद्धिज्ञांमवर काही ग्रंथ प्रकाशित झाले, हे विशेष होय.

एअरलंग राजाने आपली सत्ता जावामध्ये स्थिर केल्यावर सन १०३७ साली तो गादीवर बसला. हा ब्राह्मणधर्माचा पुरस्कर्ता असून त्याने अनेक मंदिरे उभारली. बेलाहनचंडी येथील विष्णूची मूर्ति म्हणजे त्याचीच प्रतिकृति असून सन १०४९ साली तो मृत्यु पावल्यावर त्याचे दफन त्या मंदिरातच करण्यात आले आहे. आपल्या हयातीत त्याने 'शिवशासन' नावाचा जावानीज भाषेतील राजशासनावरील ग्रंथ तयार केला आणि महामारताची तीन पर्वे भाषांतरित केली. सन १२९२ चे सुमारास कुबलीखान या चीनच्या सरदाराने मोठी फौज पाठवून या राजाकडून खंडणी वसूल केली. त्यानंतर मजापहित येथे नवीन राज्य सुरू झाले व कीर्तिराजस राज्य करू लागला. सिमपिंग गावी त्याने हरिहराचे मंदिर उभारले आणि आतील हरिहराची मूर्ति म्हणजे स्वतःचीच प्रतिकृति तयार करून बसविली. संप्रत ती बटाव्हिया संग्रहालयात पाहता येते. पुढे सन १३५० ते १३८९ पर्यंत राजसनागर राज्यकर्ता होता. त्याने नवीन मंदिराची उभारणी केली नसली तरी पनतरन येथे जी मंदिरे बांधलेली होती त्यावर बाहेरील बाजूने रामायण व कृष्णायनमधील अनेक देखावे खोदून काढले. त्याच्या मरणानंतर येथील हिंदुसाम्राज्य मोडकळीस आले. राजसत्तेसाठी आपसात यादवी सुरू झाली, आणि मलाका येथे व्यापारासाठी आलेल्या अरबीसंस्कृतीची वाढ होऊन

मलिक इब्राहिम, जो सत्तागरी झालेला होता, त्याने हे राज्य सन १४०२ साली बुडविले. येथील हिंदु सस्कृतीचे लोम पुढे बाली वेटांत शिरले आणि तेथे स्थायीक झाले.

सशोधक रेजिनॉल्ड मे निष्कर्ष काढतो की, 'In the Javanese history there is one deity, who always occupied a very important position and that is the Goddess Sri, the Earth mother, the goddess of glory and fertility, especially rice' जावा प्रदेशात श्री देवीलाच सर्वत्र मान मिळत असे.

इंडोनेशिया

जावा, सुमात्रा, बोर्निओ आणि सिलेबस ही चार बेटे मिळून पूर्वेकडील बेटांचा, ज्याला सांप्रत इंडोनेशिया म्हणतात हा भाग तयार होतो. या बेटांचा भूभाग जरी तुटक असला तरी एकूण चौरस मैल क्षेत्र काही कमी नाही जावा बेटाची लांबी ७२५ मैल तर सर्वसाधारण रुंदी १४० मैल, सुमात्रा ११०० मैल आणि ३०० मैल, बोर्निओ ९९० मैल व ७०० मैल आणि सिलेबसचा आकार आठ पायांनी एकादी वस्तु आकर्षण करून घेणाऱ्या समुद्रफूल (Octopus) प्राण्यासारखा असल्याने त्याचे क्षेत्रफळ वाढणे कठीणच पडते. याशिवाय दाली, बका इत्यादि अनेक लहान बेटे या समूहात मोडतात सन १९६० च्या शिरगणतीप्रमाणे या सर्व भागातील लोकसंख्या सहा कोटीपर्यंत होती. पूर्वी निरनिराळ्या राजवशांनी सत्ता गानविल्हावर शेवटी डच लोकांनी तेथील सत्ता सोडून गेल्यावर लोकशाही स्थापन झालेली आहे

जावा मलाया भागांत रामायणाचा प्रसार

थायलँडमध्ये जे रामायण वाचले जाते त्याचे स्थानिक नाव आहे 'रामकियेन रामकीर्ति' बहुधा हे बाल्मिकीरामायणाचे भाषांतर असून सन ८०७ साली राम नरेश नावाच्या ग्रहस्थाने हे प्रसिद्ध केलेले आहे. त्या भागांत जयोध्या नगरी आहे, तशी लवपुरी (लौम्बुरी) आहे बँकॉक येथील मंदिरात रामायणातील अनेक महत्त्वाच्या घटना चित्रण केलेल्या असून राष्ट्रीय समहाल्लात अनेक राममूर्ति आहेत. कम्बोडियामधील अकोर (ओंकार) मंदिरात रामायणातील देखावे चित्रित केलेले आहेत. त्या प्रदेशातील रामायणाची ही निरनिराळी नावे पहा. मलाया-हिमायत शिरीराम, इंडोनेशिया-रामायण काकविन. नौसेना प्रमुख अँडमिरलचे नाव 'लक्ष्मण' म्हणून संबोधितात व ते शूरत्वाचे द्योतक मानले जाते. ।

भारतीय संस्कृतीचे अवशेष अद्यापही येथे अनेक रूपानी दिसतात. येथील राजचिन्ह गरुड आहे, ध्येयवाक्य 'भिनका टन्गल इका' म्हणजे 'भिन्नत्वात एकत्व आहे;' सभेची सुरुवात करताना वक्ता म्हणतो, बापा बापा (वडीलधारी पुरुषमंडळी हो!), इबु इबु (वडीलधान्या स्त्रियानो!), सौदरा सौदरा (सहोदर वधूनो!), सौदरी सौदरी (सहोदर मगिनीनो!) इ० इ० वार्तापट दावविताना प्रथम 'अनेका वार्ता दुनिया' असा फलक असतो. नावे मुसलमानी असली तरी आजनावे हिंदूच आहेत, जसे अबदुल्ला वासुकी, मेघनाथी धर्माधिकारी, रहीम मुर्यधर्मो, सहस्रबाहो इ० इ०. मध्य जागात बाराची नावे भारतीय आहेत, सोमा, भगार, बुदा, रासपती, सुक्रा इ० इ० बँक ऑफ पिरटिवी = पृथ्वी बँक, जाकर्ता जयकर्ता ही भारतीय नावे आहेत.

साराश तेराव्या शतकात हा प्रदेश जरी मुसलमानी आक्रमणास बळी पडला असला आणि तेथील शेवटचा सम्राट मोजो पाहिर व त्याची मुले यानी गायक, शिल्पकार, चित्रकार, संगीतज्ञ व विद्वान यासह पुढे गेली घेतात आश्रय घेतला असला, तरी अनेक अवशेष आजही तेथे प्रत्यक्ष दृग्गोचर होत आहेत

वरील सर्व प्राचीन साधनांचा उपयोग करून साप्रतच्या भारतीय धुरिणांनी दोन्ही देशात एकात्मता वाढीला लावून, पूर्वीच्या भारतीय संस्कृतीचे तेथे पुनर्जीवन करणे हे खासच भूषणावह ठरल.

बँकॉक शहरामध्ये रामायणावर आधारित छायानाट्याचे प्रयोग आजही होत असतात. विशाल गणेशमूर्तीभोवती नृत्य करून, थाय तरुणी त्या विघ्न हत्याची उपासना करीत असतात. एका मंदिरात २२ इंच उंचीची बुद्धाची पाचूची मूर्ति सपूर्ण सुवर्णाच्या रत्नजडित सिंहासनावर विराजमान आहे. सन १४५७ ते १७८२ या दीर्घ काळात ही मूर्ति निरनिराळ्या राज्यकर्त्यांनी देशो-देशी हिंडविली पण शेवटी थाय राजाने दानूबरोबर युद्ध करून, ती मूर्ति जिंकून घेतली आणि राजधानीत आणून स्थापन केली आहे. तेथील प्रजा ९५% बौद्ध-धर्मीय साप्रत असल्याने, तेथे अनेक बुद्धमंदिरे असणे स्वाभाविक आहे. एका मंदिरामध्ये तर १६० फूट लांबीची बुद्धाची भव्य मूर्ति निद्रिस्त स्वरूपात आहे. असे भव्य शिल्प अन्यत्र क्वचितच पहावयास मिळते.

(श्रीकांत टिळक-प्रवासवर्णन, केसरी, १७-१०-६७)

नागपूजन

मलायामधील पेनांग शहर हे प्रसिद्ध आहे. येथे एका खोलसर गामान्यात अनेक नातीवत सर्प व अजगरे सोडलेली असून, वरील कठड्यांवरून अनेक

भाविक तरुण-तरुणी आणि प्रवासी, त्याचे प्रत्यही दर्शन घेत असतात. या प्रदेशात पूर्वी नागपूजन होते, हेच अनुमान काढता येते.

कौलालापूर येथे चुनखडीच्या डोंगरात वाट्टे लेणी आहेत. सुमारे २७० पायऱ्या चढून वर टेकडीच्या माथ्यावर गेल्यानंतर, अनेक हिंदुपद्धतीची देवालये पाहाता येतात. ही जुनाट मदिरे सांप्रत अन्य संस्कृतीच्या अमलाखाली असल्याने कालाच्या ओघात ती त्रिती दिवस तग धरतील आणि भारतीय प्रवासी यांना पाहता येतील, हे तो परमेश्वरच जाणे. आज तरी प्राचीन भारतीय प्रसरण कालाची साक्ष ती मदिरे देत आहेत, हे ग्वरे.

(श्रीकांत टिळक-प्रवासवर्णन, केसरी, १७-१२-६७)

कंबोडिया

सयामच्या पूर्वभाजला हा लहानसा देश आहे. अक्षांस १०२° ते १०८° आणि रेखांश १०°-१५° याप्रमाणे आहेत. फ्रेंच इंडोचायना देशापैकी हा एक पचमाश भाग असून राजधानी पॉम-पेह शहर होते. या देशाच्या उत्तरेस टोनकिन प्रांत व पूर्वेला अनाम देश होता. याच अनाम देशाच्या उत्तर भागाला सांप्रत व्हीएट-मिन्ह (Viet-Minh) हा कम्युनिस्टव्याप्त प्रांत असून, दक्षिण भागाला व्हीएटनाम हा विगर कम्युनिष्ट प्रांत संबोधला जातो. आजही कंबोडिया प्रांत स्वतंत्र आहे.

इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात कौंडिण्य नावाचा ब्राह्मण भारतातून या प्रदेशात आला आणि तेथील राणी ' विलो लीफ ' बरोबर विवाह करून, त्याने उघडयानागड्या जनतेला सुधारण्याचे कार्य केले. चवथ्या शतकात पुन्हा काही ब्राह्मण कौंडिण्य ऋषींच्या मार्गदर्शनाखाली येथे प्रचारकार्य करण्याकरिता आले आणि जनतेला सुखी व संपन्न करण्याच्या कार्यात त्यांना साहाय्य दिले. या त्यांच्या सांस्कृतिक कार्यामुळे येथे हिंदुधर्माची प्रगती झाली आणि ब्राह्मण देवतांची स्थापना व मदिरे वाढीस लागली. हरी हर, यक्षा, अर्धनारी इ० अनेक देवतांच्या मूर्ति स्थापन झाल्या. तसेच अनेक संस्कृतशिलालेख निरनिराळ्या प्रसंगाने लिहिले गेले. चीन व इतर देशात या देशातील सरकारी वकील पाठविण्यात येऊ लागले, याचे पुरावे चीनच्या वार्षिक प्रतिवृत्तात मिळतात. जयवर्मन, रुद्रवर्मन, यशोवर्मन यासारखे पराक्रमी राजे या भूमीला लाभले. ते आपणाला सूर्यमूर्तीस म्हणत. आपल्या कारकीर्दीमध्ये त्यांनी अनेक शक्तिस्थाने निर्माण केली. त्यांची कलाकुसर व सुवक मांडणी पाहण्यास सांप्रत अनेक प्रवासी तेथे जात असतात आणि त्या शिल्पांवर अनेक मय निर्माण झालेले आहेत.

कंबोडियात भारतीय संस्कृतीची जपवणूक

नरोत्तम सिंहनुक हे सांप्रत तेथील राजे आहेत. कंबोज वंशावलीप्रमाणे कंबोजपि हे त्यांचे आदिपुरुष होत. मिरा नावाच्या अम्सरेवरोवर विवाह करून त्यांनी सूर्यवंशाची स्थापना त्या देशात केली, यास्तव कंबोज हे नाव त्या देशाला प्राप्त झाले. चवदाव्या शतकापावेतो संस्कृत ही तेथे राजभाषा होती. सांप्रतही अनेक मंत्रविधि त्याच भाषेत आहेत. दररोजच्या वापरातील अनेक संस्कृत शब्द आहेत. टेलीफोन (दूरशब्द), टेलीग्राम (दूरलेख), टाइपरायटर (अंगुली लेख), टायपिस्ट (अंगुली लेखक), आगगाडी (अयसमय अथवा लोहमय वाहन), सायकल (द्विचक्रयान), रिक्शा (त्रिचक्रयान), इ० इ० 'रामायण रामकेर' (रामकीर्ति रामायण) हे महाकाव्य लोकप्रिय असून नाट्यातील अभिनयाचा प्रमुख विषय तोच आहे. नृत्यकलेतील प्रमुख विषयही रामायणच आहे.

शुभ कार्ये करण्यासाठी ज्योतिषाकडून शुभ वेळा काढतात. मुलांचे जावळ काढून झाल्यावर मीकाड या पवित्र नदीचे पाणी तांब्याच्या पात्रात घेऊन त्यावर अभिषेक करतात. कैलासपर्वतावरील गंगा नदीचे पाण्याइतके पावित्र्य त्या पाण्यामध्ये मानतात. शैव ब्राह्मण डोकीवर केस वाढवीत नाहीत. राज्याभिषेकादि राजसंस्कार शैव ब्राह्मणांच्या हातून होतात. या वेळी युवराज उजवे हाती शिवाची व डावे हाती विष्णूची प्रतिमा घेऊन वेदोक्त मंत्राने त्यावर प्रोक्षण करवून घेतात.

गुरुवार हा जास्त शुभ दिवस मानला जातो. राजनर्तकींचा दीक्षासमारंभ अगर इतर शुभ कार्ये शक्य तर या दिवशी करतात. दाट केसरी रंगाची वस्त्रे त्या दिवशी मुख्यतः वापरतात. अष्ट दिशांना वेदी मांडून संस्कार करण्यात येतात, त्या वेळी चारही दिशांना लाह्याची परंपरण केली जाते. सायंकाळी स्त्रिया व मुली सुगंधी द्रव्य आणि तांदूळ यांचे तिलक लावतात. जीवनातील साफल्य आणि मांगल्य आधुनिक जीवनात याप्रमाणे ओतप्रोत भरलेले तेथे आढळते. रामायण हे कंबोजी कथांचा आणि नृत्यांचा प्राण आहे. कथा ऐकण्यात अगर नृत्य पाहाण्यात आई, बाप, लहान मुले तल्लीन होऊन जातात. रामाचा वनवास, काचन मृगकथा, हनुमंताची लंकेतील कामगिरी, सीताशोक, रामरावणयुद्धातील प्रचंड काया वानर व राक्षसांचे नृत्य इत्यादि देखाव्यात ते नल्लीन होऊन जातात. सडसडीत नर्तिकांची कुंकुमाक्षण मुखकमले संध्याकाळच्या अंधारात लुप्त होऊ लागतात, तेव्हा शिवमुंदरात तन्मय झालेल्या प्रेक्षकांच्या कार्यक्रम संपल्याची खेदपूर्ण जाणीव होते.

चंपादेश (कंबोडिया)

कंबोडिया हा सयाम प्रदेशाचा एक भाग असून मध्य सर्धोम भाग म्हणजे मेनम नदीचे खोरे अगर लखपुरीच्या आसंमतातील प्रदेश होय. येथे पूर्वी रघ्नेर

वंशीयराजांची सत्ता होती आणि यालाच कंबोडिया म्हणत. श्री तामराज येथील राजा उत्तरभागी सरकला आणि त्याने लवपुरी येथील राज्य दहाव्या शतकाच्या शेवटी काबीज केले. त्याचा पुत्र सूर्यवर्मन (१) याने ही राज्यपद्धती येथे सन १००० साली चालू केली, यावरून काही वेळा सयाम व कंबोडिया येथील भागात ऋषदे, गाणे, नृत्य व लिपी यामध्ये बरेच साम्य आढळून येते.

ही राजवट प्रायः ब्राह्मण घर्मायांची असल्याने निरनिराळ्या शहरी हिंदु-मंदिरे उभारली गेली. वन-हिन-वोन, पनोम-वन, कौराट इ० अनेक ठिकाणी संस्कृतशिलालेख आढळून आलेले आहेत. यावरून तेथील ब्राह्मणधर्माचे प्राक्तन्य दिसून येते. पिमई, पनोम-वन, पनोम-रग, मॉंग-तम इ० शहरातून ही मंदिरे बांधली गेलेली होती. काही आज उभी आहेत, तर इतरांचे अवशेष त्या त्या ठिकाणी सापडतात.

श्रेष्ठपूर ही कंबोजाची राजधानी होती. या शहरी श्रुतवर्मा राजाने भद्रेश्वराचे शिवालय बांधले. हर्षवर्मा (दुसरा) याने शंकर व पार्वती यांची मंदिरे उभारली. सूर्यवर्मा याने शिवरूपिलेश्वराचे मंदिर बांधले. उदयादित्य (दुसरा) याने शिव-मंदिर उभारणीत अफाट पैसा खर्च केला. बेथोन येथे विषपान करणारी शंकराची मूर्ति सापडलेली आहे. सोमशर्मा राजाने त्रिभुवनेश्वराची प्रतिष्ठापना केली. संभोर (शिवपुरी) येथे राजवाड्यात हरिहराची मूर्ति आढळली आहे. ही मूर्ति शैव-वैष्णव वाद मिटवू पाहणारा राजा ईशानवर्मा याने वसविलेली असली.

साम्रतचा कंबोडिया व इंडोचायना हे भाग या प्रदेशात मोडत असे. या ठिकाणी पूर्वी हिंदुसाम्राज्य होते, हे आपण वर पाहिलेच आहे. असेही सांगतात की, व्यापारी जहाजातून कंबोडिया नावे ब्राह्मण प्रथम कंबुज (साम्रतचे पुनान) येथे गेला आणि तेथील राजान्येश्वरोवर विवाहबद्ध होऊन राज्यकारभार पाहू लागला. प्रैसुक, वीममाग व धोम शहरांत सुमारे ५० मंदिरे तरी गुप्तकालीन बांधणीची, म्हणजेच वरती सपाट छत असलेली आढळून आलेली आहेत. बांधणी अर्थात विटाची होती. यशोवर्मन दुसरा याने सन ११२५ च्या सुमारास यशोधरापूर (साम्रतचे ओंकारवॅट) आणि यशोवर्मन याने सन ९०० च्या सुमारास ओंकारधोम या ठिकाणी मंदिरे बांधून भारतीय शिल्पांनी नटविली होती. त्यामध्ये शिव, विष्णु व शक्तीची मंदिरे होती.

(Archaeology of India, P. 206)

त्या वेळी तेथे शक्तिपूजा चालत होती. पण कालांतराने इतर संस्कृतींच्या आक्रमणांमुळे हिंदूसंस्कृति बुडाली आणि मंदिरेही उध्वस्त झाली. क्वचित एखादे-दुसरे पीठ अस्तित्वात आहे इतकेच. या देशांत 'पो' हा देवतावाचक धर्म

असून त्या त्या कर्तृत्वशक्तीचे दर्शक नाव त्या पुढे ठेवले जाते. पो-सहा इनो ही आद्यकुमारी माता असून, पो-कोसी-गराई या देवीचा जन्म तिच्यापोटी झालेला आहे. भारतीयांची उमाभगवती देवतेला आता पो-नागर ही संज्ञा आली असून ती विश्वमाता अथवा विश्वजननी म्हणून मान्यता पावलेली आहे. न्हाव्यग या शहरी या देवीचे मंदिर आहे. कोचीन-चायना भागात विनहोप या ठिकाणी झालेल्या उत्पन्ननात एक लक्ष्मीची मूर्ति आढळली असून, तिच्या हाती कमलपुष्प व नागाच्या प्रभायळीखाली तिचे आसन दाखविले आहे. पत्तन-कुमई ही देवता स्त्री-सम्राज्ञी मानली जात असून आकाशातील भेषापासून तिचा जन्म झालेला आहे असे मानतात. या देवीला एकूण ९७ प्रति असून १३८ मुले आहेत. तांदूळ हे या देवताील प्रमुख उत्पन्न असून त्यावर या देवतेची सत्ता चालते. पोयान-दरी ही रोगराईची देवता होय. ती दऱ्यापोऱ्यातून राहते अथवा गुहे-मध्ये असते आणि लहान मुलांचे सर्व आजार बरे करते.

(जेम्स धर्मकोश ३, पृष्ठ ३४१)

प्रा प्रांग साम-योत येथील कलाकृति आज उभी आहे, या ठिकाणी उंच गोल मनोऱ्याचा, वरचा भाग निमुळता होत गेलेली व सपूर्ण भारतीय घडणीची तीन मंदिरे आहेत, बौद्ध बांधणीचा येथे कोणताही अंश दिसत नाही. मंदिराची तीन शिखरे म्हणजे भारतीय देवापैकी ब्रह्मा-विष्णु महेश या त्रिमूर्तीची ती मंदिरे असली पाहिजेत. शिखरावरील कलाकृतीत दाढीगळे अनेक ऋषि आणि हाती गदा धेतलेल्या काही मूर्ती आहेत. यावरून हे स्थान ब्राह्मणधर्मीयानी निर्माण केलेले असावे, पण नंतर बौद्धधर्मीयानी त्या ठिकाणी मस्तकावर शीपफणा असलेली बुद्धाची मूर्ति बसविली असल्याने, ते एक बौद्ध क्षेत्र मानले जाते.

पनोम रग येथील मंदिरापासतही हाच संशय निर्माण केला गेलेला आहे. सुमारे पाचशे फूट उंच टेकाडावर असलेली ही कलाकृति ख्मेर राजानी निर्माण केलेली आहे. दरवाज्यावरील कमानी व भितीवरील इतर स्थाने याचेवर ब्राह्मण-देवतांच्या मूर्तीची कलाकृति आजही स्पष्टपणे दिसते. स्तूप अगर विहार यासाठी बौद्धांची जी एक विशिष्ट पद्धती आहे, त्याचा या ठिकाणी नागमूसही आढळत नाही. इतके असूनही ऑमोनिअर सारखे फ्रेंच संशोधक मात्र मत देतात की हे बौद्धांचे क्षेत्र असावे. या संशोधकाला बांधणीमधील मर्म व सूक्ष्म भेद समजलेला नाही असेच म्हणावे लागते.

ल्यपुरी येथील सन १०२२ च्या शिलालेखाप्रमाणे ख्मेर वर्शास्य राजे आपणाला सूर्यप्रीय म्हणवीत असत, तरी त्यानी महायान, हीनयान, ब्राह्मणधर्म अगर योगमार्गी या सर्वांना सम वागणूक दिली आहे. 'The Royal Court

was surrounded by Brahmin rites and ceremonies and the people followed the Buddhist faith ' या त्याच्या समत्वाच्या वागणुकीमुळेच दोन्ही धर्मांची प्रगती त्याच्या राज्यात होत होती. महा-तात यासारखी बौद्धधर्मांय कला कृति बाधली गेली ती याच वेळी अजर पनोम-रग येथे मायादेवी व लुमिनी या बुद्धाच्या मातांची चित्रे रेखाटण्यात आली. या संस्कृतीने सुमारे तीनशे वर्षे येथे राज्य केले.

या देशात भारतीयाना अभिमानास्पद वाटणाऱ्या अनेक कलाकृति असून त्या सर्वांचे वर्णन येथे करणे अशक्य आहे. बतेनसेरी, प्रविहार, अकोर (ओंकार) आणि वायन या चार स्थानांचे चोटक वर्णन वानगी दाखल पहारणे इष्ट होईल

बंतेनसेरी

बंतेनसेरी हे क्षेत्र अकोर क्षेत्राच्या ईशान्येस १५ मैलावर आहे. बतेनसेरी याचा अर्थ स्त्रीचा अथवा देवीचा बालेकिल्ला असा केला जातो. भगवान शंकरा साठी राखून ठेवलेल्या या मागाला येथील पितृपाच्या आरुड्यांवरून पूर्वी ईश्वरपूर असेच सांगेसे नाव होते

उपलब्ध सनावलीवरून असे दिसते की, सन १५२ ते १६१ चे दरम्यान ही कलाकृति तयार झालेली असून त्या वेळी जयवर्मन (५) राज्य करीत होता. कालप्रवाहात या वास्तूची मोडतोड होऊन अवशेष इतस्तत पडलेले होते व काही रानटी माणसे तेथील वस्तु बाजारात विक्रीत असत नोव्हेंबर १९२३ मध्ये चोरांची एक गेली तेथे आली आणि भिंतीवरील अक्षरा मूर्तीची चोरी करून जात असता, सर्वजण पकडेल गेले व त्यांना शिक्षा मिळाली. या गटल्याच्या वेळी जो साक्षीपुरावा झाला त्याप्रमाणे मॅच संशोधक परमेटिअर व गालौबेव्ह यानी त्या ठिकाणाला भेट देऊन, वास्तूचे महत्त्व समजून घेतले व बरिष्ठाकडे त्याप्रमाणे अहवाल सादर केला. मॅच सरकारास वास्तूचे महत्त्व पटून, सन १९२७ ते १९३२ पर्यंत जीणांद्वारांचे काम पूर्ण केले गेले. सर्वत्र पिळुरलेले अवशेष जमा करून, आधुनिक पद्धतीने त्यांची पूर्ववत नीट बाधणी केली वास्तूचा ऊर्जितकाळ पुन्हा उदयाला आला हिंदु संस्कृतीची ही उत्तम कलाकृति आहे.

या मंदिराची बाधणी दहाव्या शतकातील आहे असे वर म्हटले आहे, पण बाहेरील काही कलाकृतींचा भाग धवदाव्या शतकातील असावा असे संशोधक फिनॉट यांचे मत असले तरी ते इतर मान्य करीत नाहीत.

या मंदिराचा बाहेरील परिसर सुमारे ३३० चौ. फुटांचा असून पूर्ण पश्चिम बाजूला मध्य गोपुरे आहेत यानून आत प्रवेश केल्यावर मध्यभागी सुमारे

१२५ चौ. फूट जागेवर मुख्य मंदिर आहे. यामध्ये तीन प्रमुख गाभारे तीन देवांसाठी असून, त्यामध्ये शंकर-पार्वती-गणेश यांच्या मूर्ती आहेत. या तीन गाभान्यासभोवार भव्य सज्जा असून, त्यामध्ये पाषाणावर महाभारतामधील व इतर काही प्रसंगाचे चित्रण आहे. महाभारतामध्ये सुंद-उपसुंद राक्षसाची कथा प्रसिद्ध असून त्यांचेच चित्रण एके ठिकाणी आहे. राक्षसाची तपश्चर्या, देवांची सभा, तिलोत्तमानिर्मिती, राक्षसावर तिची मोहनी आणि तिच्या प्राप्तीसाठीच्या भांडणांत दोघांचाही अंत, असे चित्रण आहे. तसेच रावण, कैलास पर्वत हलवीत असता शंकरांनी त्याला पायाच्या अंगठ्याने खाली दाबणे, हे चित्रण आहे. याप्रमाणे अनेक देखावे शिल्पकलेत दाखविलेले आहेत. गाभान्याचे तीन दरवाजे, पायाच्या बैठकीवरील माकडे व सिंह यांच्या आकृतींनी रक्षित आहेत. गोपुरावरील अप्सरांचे चित्रण मोहक असून आजुबाजूला इतरही सुंदर शिल्पकाम आहे. एकंदरीत या शिल्पाची गणना उत्तम शिल्पात केली जाते.

प्रविहार

हे क्षेत्र अंकोरच्या उत्तरेस आणि श्रीसाखेत या रेल्वे स्टेशनपासून दक्षिणेस सुमारे ६५ मैल अंतरावर घनदाट अरण्यात वसलेले आहे. १५०० फूट उंचीवर गेल्यावर या मंदिरात जाण्यासाठी दगडी पायऱ्याची सुरुवात होते. प्रत्येक पायरी अखंड पाषाणाची बनविलेली असून, अगर काही ठिकाणी मूळच्या खडकात कोरलेली असून तिची लांबी सुमारे ३० फूट आणि उंची एक फूट आहे. याप्रमाणे १६० पायऱ्या चढून गेल्यावर इतस्ततः दगडांच्या काही राशी पडलेल्या दिसतात व काही अंतरावर दोन्ही बाजूंना नक्षीदार वठडा असलेला लहानसा जिना दिसतो. या जिनाच्या सुरुवातीलाच दोन्ही बाजूंना दोन दहा फूट उंचीच्या, फणा पसरलेल्या नागाकृति नेत्राना आनंद देतात. हा जिना संपताच गोपूरवजा लहानशा पाषाणाच्या मंदिरातून पुढे मार्ग जातो. घटीव पाषाणाच्या या मार्गावरून सुमारे १०० फूट गेल्यावर पहिल्यासारखाच लहान जिना चढून वर जावे लागते आणि गोपूरातून पुढे जावे लागते. मार्गामध्ये डाव्या हाताला, प्राचीन-काळी बांधलेला एक सुंदर तलाव दिसतो, पण सांप्रत गर्द झाडीमध्ये तो दडून गेलेला आहे. वृक्षांच्या रागा खूप शोभा देतात. उजव्या बाजूला एक पक्का रस्ता दिसतो, त्याचा उपयोग पूर्वी खार्णातून काढलेले मोठमोठे सलग पाषाण जागेवर आणण्यासाठी झालेला असावा. या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूंना एका ओळीत मोठमोठे वृक्ष आणि त्यामध्ये उंच शिवलिंगांच्या आकाराचे दगड पुरलेले असल्याने फार रमणीय शोभा दिसते. समोरील तिसरा जिना चढून गेल्यावर एक चौकोनी मंदिरशिल्प आढळते. त्याच्या दोन्ही बाजूंना दुसऱ्या दोन गोल सज्जा

असलेल्या कलाकृति आहेत. गामान्यात शंकर-पार्वतीच्या मूर्ति पूर्वी असाव्यात, पण सांप्रत दिसत नाहीत. डावीकडील बाजूस एक लहानसा स्तूप आढळतो.

देवतांच्या या मुख्य मंदिरातून पुढे गेल्यावर, मागील बाजूस काही अंतरावर पुन्हा एक जिना अमन, आजूबाजूला नागमूर्तींचे अवशेष दिसतात. पुन्हा चवथ्या घडीव रस्त्यावरून पुढे गेल्यावर, जिना चढत्यावर आणि गोपुरातून प्रवेश केल्यावर सर्वांत प्रसुर असे देवालय आपण पाहतो. या मंदिराच्या मागे ४० फुटावरील तुटलेल्या कड्यापर्यंत पोहोचल्यावर, सुमारे २३०० फूट उंचीच्या या भव्य शिल्पाची कल्पना येते. पाषाणाचे घडीव रस्ते, दोन्ही बाजूला घनदाट वृक्षराजी, लहान लहान जिने, गोपुरे या क्रमाने चारपाच वेळा मोड्या-थोड्या चढणीचा मार्ग सुमारे ८०० फूट चढून गेल्यावर मगच मुख्य देवाचे दर्शन घडते. या प्रकारची लोंगरावरील मंदिराची बांधणी एक आगळीच मानली पाहिजे. हे सर्व ब्राह्मणकालीन ब्राह्मणदेवतांचे शिल्प आहे, हे आणखी एक विशेष होय. मुख्य मंदिराचे पटार सुमारे अर्धा मैल लांबीचे असून, त्यामध्ये पाण्याची तळी आणि दोनचार इतर इमारतीही आहेत. त्यांतील काही मोड्याळीठ आलेल्या, तर काही पूर्ववत तऱ्हे उभ्या आहेत. त्या सर्व घडीव पाषाणाच्या आहेत.

कोम्प्लेक्स कोरल या संशोधकांच्या मताप्रमाणे ही कलाकृति सन १०४० साली सुरू होऊन काही वर्षांनी पूर्ण झाली. ख्मेरसंस्कृतीमध्ये घडत असलेला बदल येथे उठावदारपणे दिसून येतो. द्वाररक्षक म्हणून सिंहांच्या दोनतीन आकृत्या येथे आढळतात. मुख्य मंदिरात कोणतीही मूर्ति सांप्रत आढळत नाही. सर्व अवशेषांवरून हे ब्राह्मण संस्कृतीचे क्षेत्र होते असे निश्चितपणे म्हणता येते.

रेजिनाॅल्ट मे या संशोधकाला या टिकाणी लडकात कोरलेले एक मानवाकृति पाऊल आढळले. आपला पाय त्यामध्ये बरोबर बसतो असा त्याने अनुभव घेतला, पण अशा रीतीने येथे पाऊल कोरण्याचे कारण काय, याचे कोडे मात्र त्याला उमगलेले नाही.

अंग्कोर (Angkor) अंकारवॅट मंदिर

बंबोजमधील ख्मेर राजवटीचे सुवर्ण युग म्हणजे दुसरा सूर्यवर्मा (१११३ ते ११५०) याच्या राजवटीचा काळ होय. हे राजे विष्णुभक्त असल्यामुळे त्यांनी 'अंकोरवाट' हे विष्णुमंदिर बांधले. आजही, आशिया खंडातील ही एक गर्वाचम कलाकृति मानली जाते. भारतामधील वेरूळ येथील कैलाशलेण्याप्रमाणे ही कलाकृति कोणी मानवाने तयार केली, हे आजच्या बंबोजी लोकाना उरून

वाटत नाही व प्रत्यक्ष इंद्रदेवाने प्रथम ही मातीची कलाकृति तयार करून मग त्याला पाषाणरूप दिले असेच ते मानतात. त्यावर दिसणारी डिग्रे, ही इंद्राच्या हाताच्या बोटांचे ठसे आहेत, असे ते समजतात. रामायण-महाभारत यामधील अनेक प्रसंगांची चित्रे शिल्पात खोदलेली आहेत. समुद्रमंथनाचा देखावा तर फारच उत्कृष्ट आहे.

सन १९३७ साली एका कंत्रोळी भक्ताला दृष्टात झाल्यावरून मंदिराच्या तलावाजवळ खोदकाम झाल्यावर, काशाचे शेषशायीविष्णूचे भव्य मस्तक आढळून आले. हीच मूर्ति मंदिरात पूर्वी असली पाहिजे. शेषशायीभगवानाचे हे महान प्रसादमय तेजस्वी मस्तक संपूर्ण भारतीय शैलीचे आहे.

ही कलाकृति निर्माण करण्यास किती काळ लागला याची निश्चित माहिती मिळत नाही, पण काहींच्या मते तो काळ ३० ते ५० वर्षांपर्यंतचा असावा. ताजमहाल बांधणीस वीस वर्षे लागली, यारून या मंदिराची कलाकृति किती उत्कृष्ट असेल याची कल्पना बाचकांना यावी. या मंदिरात जी विष्णुमूर्ति स्थापन केलेली आहे, ती मात्र भारतातील शिल्पाप्रमाणे नसून, सूर्यवर्मन राजाचीच मूर्ति विष्णूसुररूप म्हणून बसविलेली आहे. मंदिराच्या भितीवर अनेक अप्सरांचे चित्रण केलेले आढळते.

सुमारे दोनशे-तीनशे वर्षे हे क्षेत्र अज्ञात होते, झाडेझुडपे वाढलेली होती, कलाकृतीमध्ये खूप गाळ साचलेला होता व माणसांची मुळीच वर्दळ नव्हती. कारण अशा घनदाट अरण्यात सहसा कोणी जात नसे. परंतु हेन्री मौहोट हा फ्रेंच संशोधक त्या ठिकाणी फिरत असता सन १८६० साली त्याला हे क्षेत्र प्रथम उमगले आणि नंतर ते प्रसिद्धीला आले. या शहरी पूर्वी खमेर राजवंशाची राजधानी होती, पण सन १४४० साली अनेक वर्षांच्या युद्धानंतर सयामी राजांनी ते राज्य मोडकळीस आणल्याने, तेथील राजधानी पोपेह हा शहरी नेण्यात आली. यामुळे तेथील वर्दळ कमी झालेली होती. हेन्रीने ही कलाकृति पाहताच उद्गार काढले,

“ This architectural work perhaps has not and perhaps never has had, its equal on the face of the globe ”

इतकी अप्रतीम ती कलाकृति आहे.

याप्रमाणे प्रथम ही जरी ब्राह्मण कलाकृति म्हणून तयार झाली तरी कालौघात ती तशी टिकली नाही. सन ११८१ च्या सुमारास जयवर्मन (७) हा राजा असताना महायान पंथीय बौद्धांची जोरदार लाट त्या राज्यावर आली

आणि त्यांनी या कलाकृतीवर आक्रमण करून, त्यामध्ये काही बुद्धांच्या मूर्ति स्थापन केल्या. पुढे चवदाव्या शतकात सिलोनमधून हीनयान पंथियांची दुसरी जोरदार लाट येऊन त्यांनी या मंदिराचा तावा घेतला व बौद्ध कलाकृतीची अधिक भरती केली. यावरून सर्वसाधारण माणसांना वाटते की, अंकोर ही कलाकृति बौद्धानीच तयार केलेली आहे, पण मूलतः तसे नव्हे. पुढे तर निरनिराळे शिलालेख तेथे बसविले गेले आणि एक प्रसुन्न बौद्ध मठ म्हणून त्याची सर्वत्र ग्ल्याती झाली.

जानेवारी १९०८ ते मे १९११ हा तीन वर्षांचा प्रदीर्घ काळ मॅन्च सरकारने साफसुफी करण्यास घालविल्यावर, आता या मंदिराला प्रेक्षणीय स्वरूप प्राप्त झाले असून, हजारो प्रवासी ते पाहण्याचा आनंद लुटत आहेत.

या मंदिराची बाधणी चौकोनी आकाराची असून, प्रत्येक बाजू २२० यार्ड लांबीची असल्याने एकूण आकार ४८४०० चौरस यार्डाचा होतो. इंग्लंड-मधील कॅटरबरी येथील धर्ममंदिर फार मोठे म्हणून सांगितले जाते. म्हणजे ५०० × ८५ फूट, तेव्हा त्याचा चौरस आकार होतो, फक्त ४७२२ चौ. यार्ड. याचाच अर्थ अंकोरची कलाकृति कॅटरबरीपेक्षा दहापट मोठी आहे. ही सर्व कलाकृति बालुकामय पाषाणाची असून, चुन्याचा वापर केलेला नाही, हे तिचे वैशिष्ट्य होय. एकावर एक अनेक माले असून, मधल्या दिखराची उंची २२० फूट आहे. चारही कोपऱ्यांवर कंगारेदार शिल्पयुक्त वळस आहेतच. अनेक कलाकृसर-युक्त खांबे पाहण्यात येतात. ख्मेरसंस्कृतीचे असे आणखी एक वैशिष्ट्य दाखविता येते की, खांब्याच्या एका बाजूला एक इंच खोल अशी अनेक छिद्रे एका ठराविक रीतीने पाडलेली दिसतात. ती का व कशासाठी पाडलेली आहेत याचा बोध आजवर झालेला नाही. मंदिराच्या बाहेरील बाजूने एक गोल सज्जा असून त्याचीच लांबी अर्धा मैल भरेल. येथे पाषाणांच्या मूर्तींमध्ये अनेक कलाकृति सोदलेल्या आहेत, त्यामध्ये केवळ १७५० अम्सरांच्या मूर्ति असून, प्रत्येकाची आकृति, अंगाची ठेवण, शिरोभूषण व अंगविशेष निरनिराळे दाखविलेले आहेत. या मंदिराची जी छायाचित्रे प्रसिद्ध झाली आहेत, ती जरी पाहिली, तरी मन प्रसन्न होते.

या प्रकारच्या कलाकृतींचे वर्णन करण्यास स्थापत्यशास्त्राचे संपूर्ण ज्ञान पाहिजे, कधीची भरारी पाहिजे, कसबी कारागिरांचा डामडौल पाहिजे अगर वरदहस्त लेखकांची अस्खलित लेखणीच पाहिजे, असे जे एका लेखकाने म्हटले आहे तेच सर्वथैव खरे आहे. साधारण कल्पना येण्यास हे वर्णन पुरेसे व्हावे. भारतीय संस्कृतीचा विस्तार दृगोचर होतो, हेच मूलतः दाखविणे आहे.

वायन मंदिरे

अंकोरवॅट येथील विष्णु मंदिराची निर्मिती झाल्यावर त्याच्या उत्तर बाजूला अंकोरतोम नावाचे दुसरे शहर बाराव्या शतकाच्या शेवटी बसविले गेले व त्या ठिकाणी ही नवीन कलाकृति निर्माण करण्यात आली. या दोन्ही कलाकृतींच्या पूर्व बाजूला सियेमरीप नावाची नदी उत्तर-दक्षिण वाहात असून मंदिराकडे जाण्यासाठी पूल आणि भराव घालून तयार केलेल्या बांधावरून जावे लागते. वरील क्षेत्राप्रमाणे हे स्थलही कालौघात विसरले गेले होते. झाडेझुडपे वाढली होती, त्याचा ऊर्जितकाळ लोप पावलेला होता. पेरी लोटां या संशोधकाला हे क्षेत्र प्रथम उगमले आणि कालांतराने फ्रेंच सरकारने सन १९१२-१४ सालापर्यंत त्याची साफसफाई करून, त्याचा ऊर्जितकाळ पुन्हा उदयाला आणलेला आहे.

असा एक समज प्रचारात आहे की, सन ८९० साली यशोवर्मन राजाने जेव्हा अंकोरवॅट शहराची प्रथम स्थापना केली, तेव्हाच ही कलाकृति उभारलेली असावी. शहरामोवती दोन मैल लांबी रुंदीचा दगडी तट असून, त्यास पाच महाद्वारे होती. या चौकोनी तटाच्या आत राजवाडे आणि देवालये होती. मंदिराच्या संरक्षणासाठी, ६०६० वार लांबीचा खंदक होता. मंदिरबांधणीचे कौशल्य असे की, निरनिराळ्या रंगाचे दगड, चुना-सिमेंटच्या मिश्रणाविना कुशलतेने बसविलेले आहेत. पण संशोधकांचे असे मत झाले आहे की, महायान पंथीय बौद्धांनी बाराव्या शतकाच्या शेवटी ही वास्तु निर्माण करून त्यामध्ये लोकेश्वर बुद्धमूर्तीची स्थापना केली. मंदिराच्या पूर्व बाजूला आकर्षक बांधारा असून त्यावरून 'पोटॅ-नॉर्ड' या क्षेत्राकडे जाता येते. या बांधाच्या दोन्ही बाजूंना वीस फूट उंचीच्या, पाषाणांच्या देव-दानवांच्या भव्य मूर्ति बसविलेल्या आहेत. अमृतमंथनाच्या वेळी शेवाची दोरी करून ज्याप्रमाणे रस्सीऐवज देव-दानवांनी केली, त्याचीच ही प्रतिकृति भासते. अथवा भूतलावर कोणाची सत्ता नांदावी, त्यासाठी ही स्पर्धा आहे, असा भास होतो. कसेही असो, या प्रकारचे हे एकमेव शिल्प भारतीय कलेचा नमुना म्हणून या ठिकाणी आजही पाहण्यास मिळत आहे.

बौद्धविहाराप्रमाणे यांची बांधणी असल्यामुळे, एक भव्य दिवाणखाना आणि त्यामोवती पाषाणांच्या भिंतीमध्ये आतून-बाहेरून उठावाचे चित्रण हेच प्रमुख होय. देवमूर्तींच्या खात्रावरील चित्रण साधारणतः भारतातील पालवंशीय चित्रणाप्रमाणे आहे. भिंतीवरील बाहेरील बाजूचे चित्रण ऐतिहासिक घटनांचे असून आतील बाजूला पुराणमंथातील देवादिकांचे आहे. दुयडी भरून चाललेली नदी, किनाऱ्यावर पोळ्या-भाकरी माजणारे भक्तजन, डोक्यावरून मोठ्या कष्टाने सामान वाहून नेणारी माणसे ३० अनेक दृश्ये आहेत. या शिल्पकलेसाठीच हे स्थान प्रसिद्ध आहे.

सन १९१२ साली हे स्थान साफसूफ करीत असताना एक गोष्ट मात्र प्रामुख्याने लक्षात आली, ती अशी की, सांप्रतच्या चित्रणाच्या ज्या भिंती आहेत, त्याच्या खाली ९-१० फुटांवर उत्तम फरसबंदी असलेली आढळून आली आहे. ही तेथे कशी आली याचा उलगडा आजवर झालेला नाही. यामुळे संशय घेण्यास जागा आहे की, दक्षिणेकडील अंकोरवॅट मंदिराच्या वेळी अगर तत्पूर्वी त्या ठिकाणी हिंदु मंदिर तयार झालेले असावे आणि इतक्या खोलवर फरशी असणे म्हणजे खोल गाभान्यांत भगवान शंकराची मूर्ति बसविलेली असावी. बौद्धांनी ती कलाकृति पाहून, त्या पायावरच आजचे मंदिर उभारलेले असावे. एरव्ही या पूर्व-बांधणीचा उलगडा होत नाही.

सयाम

हा अतिशय डोंगराळ प्रदेश सुमारे १२०० मैल आणि ५०० मैल रुंदीचा असून वंशभेदाप्रमाणे त्याचे साधारणतः चार विभाग पडतात. उत्तर भाग हा ब्रह्मदेशाप्रमाणे मोनवंशाने उत्तरेकडील शान भागातून प्रवेश करून व्यापलेला आहे. अर्थात हे दक्षिण भारतीय लोक होते. तसेच पूर्व बाजूने कंबोडियातील ख्मेर वंश आला, तर सावन लोक व सुकोताई भागातून ताई वंशाने प्रवेश मिळविला. साराश या भागात तीन वंशांचे मिश्रण आढळते. ईशान्य भागात हिंदूंनी वसाहत केली. दक्षिण भागात पहिल्या शतकात पल्लव वंशीय लोक येऊन त्यांची परिणती सहाव्या शतकात श्रीवियजराज्यस्थापनेपर्यंत झालेली होती. पुढे आठव्या शतकात कलिंग प्रांतीय आणि वंग प्रांतीय यांनी येथे प्रवेश मिळविला व वसाहती केल्या. याप्रमाणे हा भाग वसाहतीखाली आणला गेला, असे इतिहास सांगतो. या भागातील शहरांची नावे अयोध्या, लवपुरी, राजपुरी, शांतापुरी, सावनकालोक, पितसानुलोक, ओंकारपुरी इ० पूर्ण भारतीय आहेत, पण त्यांचे अपभ्रंश आता निराळे झालेले दिसतात.

ताईवंशाचा सयाम प्रवेश

जर्मन भूगर्भशास्त्रज्ञ केडनेर यांचे म्हणणे असे की, ताईवंश हा उष्ण कटिबंधातील हवामानांत डोंगरपठारांवर राहून भातशेती पिकविणारा असल्याने चीनच्या दक्षिण प्रांती क्वांग-सी भागातील मूळचा रहिवासी आहे. सहाव्या शतकानंतरचा याचा इतिहास मिळतो. दक्षिणेकडील नान-चौ या शहरी याचे प्रथम राज्य स्थापन झालेले होते. नवव्या शतकाच्या मध्यावर यातील काही प्रमुख कर्ते पुढे पश्चिमेकडे ब्रह्मदेश आणि पूर्वेकडे टोनकिन भागाकडे सरकले आणि वंशाचा विस्तार झाला.

' From the time they continued to found colonies in the south until about A D 860 a Tai prince called Brahma crossed the Me. Kong river and founded the first Tai settlement at Chai Praka in Chengrai district. Those who settled in Burma, were known as Tai Yaa (Great Tai) now called Shan and those who settled in the Lao states and Siam are called Tai Noi (Little Tai) now called Siamese '

नान-चौ येथील तार्ईसाम्राज्य थोडक्याच दिवसात मोडफळीस आल्यामुळे आणि पिढ्या पिढ्यातील अंतर वाढत गेल्याने, शान व सयामी लोकांचा चीन वरोरचा संबंध संपूर्णपणे सर्व वाजून तुटला आणि भारतीय संस्कृतीवरोर त्यांनी लगट केली, हे सर्व पुढील इतिहासावरून स्पष्टपणे दिसून येते. तार्ई वशाला आपल्यात सामावून घेणे हेच भारतीय संस्कृतीचे श्रेष्ठत्व म्हणता येईल.

सयाममधील साप्रतचे शहर लाम्पून याचे पूर्वीचे नाव हरिपजय असे होते. चैंगमाई शहरापासून अग्नेय दिशेला १० मैलांवर हे असून मी कॉंग नदी काठी वसलेले आहे. सातव्या शतकाचे मध्यावर खेच वशीय राजकन्या शामादेवी हीने मोठ्या लवाजम्यासह त्यामध्ये (५०० धर्मगुरू होते) उत्तरेकडे जाऊन हरिपजय शहर स्थापन केले. हस पक्षी हा या किंवा मोनसंस्कृतीचे मानचिन्ह होते आणि अजूनही काही धार्मिक स्थानांच्या शिखरांवर त्यांचे अवशेष साक्ष पटायतात. काही मंदिरात मोनभाषेतील शिलालेखही जादळतात व ते ते तेराव्या शतकातील आहेत. (सन १२१३, १२१७ इ.) शामादेवीवशा पुराण आणि फिनकलमालिनी, हे ग्रंथही वरील विधानालाच दुजोरा देतात. या ग्रंथाप्रमाणे असे दिसते की, लवपुरी येथील राजाची शामादेवी ही कन्या असून तिचा विवाह ब्रह्मदेशचा राजा रामना नागर याजवरोर झालेला होता. परंतु सन ६६३ साली तिने पताचा त्याग करून संस्कृति-प्रचारासाठी ती उत्तरेकडे चाल करून गेली, हरिपजय शहर वसविले आणि कारभार पाहू लागली. तिकडे गेली तेव्हा ती गरोदर होती. तिला दोन पुत्र झाले, एकाला तिने हरिपजय (लाम्पून) येथे गादीवर बसविले आणि दुसरा लम्पांग (केलांग) येथे नवीन गादी निर्माण करून तेथे बसविला. पाच बौद्ध मठांची स्थापना तिने या नवीन शहरी केली. तसेच अलवनगणपुरी (Lampang Luang) या नवीन शहराची स्थापना करून तिने तेथे एक मंदिर उभारले. या शहरी एक विहीर आहे आणि ती शामादेवीची स्मृति म्हणून दाखविली जाते, याचे कारण असे की तिने शहर वसविले पण पिण्याच्या पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणू लागताच तिने विहीर खणली व जलदेवतेची प्रार्थना करताच जमिनीतून झऱ्याचे पत्रे वर उडू लागले. सारास शामादेवी ही त्या काळी मोठी महत्वाकांक्षी आणि कर्तव्यवान राणी होऊन गेली.

धर्मप्रसारासाठी तिने पतीचा त्याग केला, सधार सुखावर पाणी सोडले व कयोडियाचे उत्तर भागी जाऊन राज्य स्थापन केले, मठ, मदिरे बांधली आणि धर्मध्वजा उचावली

लाम्पून येथील गादीवर पुढे अनुरुद्ध, दित्तराज (११२०-५०), अदित्तराज (सन ११५०-७५) यांनी राज्य केले व वाट कुकुट, वाट सी लीम इ० मदिरे बांधली विष्णु, लक्ष्मी, शिव पार्वती यांच्या ब्राँझ धातूच्या ताईवशी यांनी केलेल्या अनेक मूर्ति सयाम भागात सापडल्या आहेत

नान चौ येथील ताईसाम्राज्यावर कुबलीग्वानने स्वारी केल्यामुळे ते डब घाईस आले आणि ताईवशीय दक्षिणेकडे मोठ्या वेगाने सरकले. यामध्ये मॅगराय आणि राम-कामहॅंग नावाचे दोन तरुण उदयास आले आणि त्यांनी आपली निरनिराळी राज्ये चॅंगमाई व सुकोताई येथे स्थापन केली. मॅगराय सन १२३९ मध्ये जन्म पावला व सन १२५९ मध्ये गादीवर बसला सन १२९२ साली त्याने लाम्पून येथील मोनवशीय राज्य काबीज करून तो उत्तर सयामचा अधिपति झाला सन १२९६ साली त्याने चॅंगमाई येथे नवीन राजधानी स्थापन केली सन १३१७ साली तो स्वर्गवासी झाला

मॅगराय हा बौद्धपंथीय राजा असल्याने त्याने सन १२९२ साली चॅंगमाई येथे चॅंगमन हा बौद्धस्तूप उभारला. ब्रह्मदेशातील पागन येथील स्तूपाप्रमाणेच याची बांधणी आहे. सांप्रत जो स्तूप चॅंगमाई येथे पाहण्यात येतो, तो सन १४७१ साली ताई राजा तिलोकराज याने जीर्णोद्धार केल्यानंतरचा आहे. या शहराच्या सीमेवर दुसरा एक स्तूप 'चेत-योत' या नावाचा असून तो मॅगरायने बांधला असे मानले जाते. त्याच्या शिखराला सात गोल कगोरे आहेत, हे त्याचे वैशिष्ट्य असून शिवाय त्याची बांधणी गया येथील महाबोधीमदिराप्रमाणे आहे. त्याचा पुत्र तिलोकराज यानेही काही विहार व स्तूप उभारलेले आहेत.

तेराव्या शतकाच्या मध्यावर सुकोताई हे ख्मेर वशीयांचे ताब्यात होते पण आजूबाजूला ताईवशीय ल्हान ल्हान राज्ये असल्याने, शेवटी ती बड करून उठली आणि सुकोताई येथे ताई वशाची स्थापना श्री इद्रादित्य हया रोकुराजा याच्या नावाने झाली, क्रमाक्रमाने मध्य सयामवर या राजाची सत्ता वाढत गेली व ती दक्षिणेकडे अयोध्येपर्यंत वाढली. सन १२७३ साली इद्रादित्याचा पुत्र राम कामहॅंग गादीवर आल्यावर त्याने आपले साम्राज्य दक्षिणेकडे नाखोन श्रीतामराज, पूर्वेकडे मेरगुई व पश्चिमेकडे मलाया द्वीपकल्पापर्यंत वाढविले. यावरून असे मानले जाते की, हा फार पराक्रमी राजा होऊन गेला

सुकोताई आणि सावनका-लोक ही जुनी शहरे नष्ट झाली असून सांप्रत जी त्याच नावाची शहरे आढळतात, ती पूर्वीच्या स्थानापासून थोड्या अंतरावर

वसविली आहेत. नवीन सुकोताई शहराला तानी हे नाव असून तेथे राजतानी व प्रचूम पोन ही नवी बौद्ध स्थाने आहेत तसेच या ठिकाणी महा तात हे प्रख्यात बौद्ध स्थान आहे. प्रजेडी चेत-तेओ या नावाचे एक प्रसिद्ध स्थळ असून, या ठिकाणी लहान लहान स्तूपाच्या सात ओळी आहेत त्या फारच आकर्षक वाटतात

बुद्धाच्या मूर्ति आणि भक्तांच्या श्रद्धा

चेंगमाई (सयाम) येथे एक बुद्धमूर्ति असून त्याबद्दल अशी कथा सांगितली जाते की, बुद्धाच्या निर्माणानंतर अजातशत्रूने ती मूर्ति पनविली ती पालवशीय शिल्पकलायुक्त असून, त्यामध्ये बुद्धदेहाचे अवशेष भरलेले आहेत प्रथम तीन भिक्षूनी ती सिलोनमध्ये नेली आणि नंतर सुकोताई, लम्पागमार्ग ती चेंगमाई येथे आली. ' प्रा सिला ' या नावाने आज ती ओळखली जाते. या मूर्तीचा उपयोग साप्रत पर्जन्य येण्याकडे केला जातो. वेळेवर पाऊस न आल्याने हाहा कार उडाला असेल, तर त्रिधीपूर्णक या मूर्तीवर पाण्याचा अभिषेक केला असता पाऊस येतो व पिके पिकतात.

(रेजीनॉल्ड मे, पृ. १६६)

या प्रकारच्या मूर्ति नवव्या शतकात बुद्धगया येथे प्रचलित होत्या.

सिंहली बुद्धमूर्तीचा प्रवास

सयाममध्ये प्र सिहिंग या ठिकाणी बुद्धाची एक प्रख्यात मूर्ति आहे व तिला रूप इतिहास आहे. तेराव्या शतकाच्या मध्यावर सुकोताई येथील तार्डवशीय राजा रोकुराजा तथा इद्रदित्य याने नाग्वोन श्रीतामराज येथील राज्याला भेट दिली, त्या वेळी त्याला समजले की, सिंहलद्वीपच्या राजाजवळ उत्तम शिल्प असलेली बुद्धाची मूर्ति आहे. ती मूर्ति आपल्याजवळ आणायी असा विचार करून नाग्वोन येथील राजाच्या सहकाराने, त्याने आपले दूत सिंहलद्वीपाला पाठविले. दूतानी ती बुद्धाची मूर्ति आपल्या राजाला बक्षीस द्यावी अशी विनती केल्यावरून राजाने ती देण्याचे मान्य केले. दूत मूर्ति घेऊन येत असता, वाटेत जहाज फुटले पण मूर्ति मात्र एका तराफ्यावर शिळक राहून, परमेश्वरकृपेने ती तराफा हलभेहलके श्रीतामराज राजधानीकडे जात होता तेथील राजाला स्वप्नात दृष्टान्त झाला की, मूर्ति तराफ्यावरून शहराकडे येत आहे दुसऱ्या दिवशी दृष्टाताप्रमाणे मूर्ति राजाला दिसल्यावर, भोड्या मिरवणुकीने त्याने ती राजवाड्यात आणली आणि तिची स्थापन केली.

रोकराजाग हा वृत्तात समजल्यावर, तो श्रीतामराज येथे जाताने आला आणि मूर्ति घेऊन गेला. सुकोताईजवळ त्याने दगड-विटांचा एक भव्य स्तूप निर्माण करून त्यामध्ये ती मूर्ति स्थापन करून त्या क्षेत्राचे व मंदिराचे नाव उचनालय (सावनका-लोक) असे ठेवले. या ठिकाणी ती मूर्ति सुमारे शंभर वर्षे सुप्ताने नांदली. पण नंतर तिलाही धकाधकीचे आयुष्य लाभले.

पुढील ५० वर्षांच्या कालखंडात, त्या मूर्तीची कीर्ति सर्वत्र पसरल्यामुळे अनेक राजाना ती आपल्याजवळ आसावी अशी प्रवळ इच्छा झाली. सुकोताई येथील मूळची राजसत्ता दुर्बल झाली असल्याने, अनेक लहान लहान राजांनी तिची संसेहोत्पट केली. सुकोताईहून ती क्रमाक्रमाने चैनाट, अयोध्या, कापेगपेठ, टाक-रहेंग, चेंगमाई, चेंगराई, चेंगसेन आणि पुन्हा चेंगमाई येथे येऊन प्र-सिद्धि येथे कायम झाली. सन १३५०-१४०० या कालखंडात मूर्तीने इतरा प्रवास केला. सन १६६२ साली राजा नारायण याने पुन्हा ती अयोध्या शहरी आणून स्थापन केली. परंतु सन १७६७ साली ब्रह्मदेशातील नाखोन येथील राजाने अयोध्या शहरावर हल्ला करून ते त्रिकले आणि मैत्रीच्या पूर्वसंधामुळे ती मूर्ति चेंगमाई येथील स्तूपात नेऊन स्थापन केली. पुढे १७९५ साली ती मूर्ति चेंकाक येथे आणून राष्ट्रीय वस्तुसंमहालयात ठेवली गेली आहे.

या मूर्तीचे वैशिष्ट्य असे की, ती पद्मासनावर स्थापन केलेली असून, २६ इंच उंचीची आहे. मस्तकाच्या समोवार तेजोवलय आहे. हात, पाय, डोळे यांनी ठेवण अतिशय अप्रतीम आहे. देवतांनाही त्यांच्या श्रेष्ठपणामुळे कसा वास सहन करावा लागतो, स्थापना झाल्यानंतरही पुन्हा उच्चाटन, पुन्हा स्थापना या प्रमाणे अनेक शहरी प्रवास घडतो, हा इतिहास रम्य आहे.

पाचूची बुद्धमूर्ति

प्रजेडी सुआंग येथील राजा तिलोरराज याने सन १४०१ मध्ये बौद्ध मंदिर बांधायलासुद्धात करून अनेक वर्षांनी बांधकाम पुरे केले. त्याने नाग-नी भागातून हिरव्या रंगाचा दगड आणून, चेंगमाई येथेच मूर्ति घडवून घेतली. पाषाणाच्या रंगाररून तिला हे नाव आले आहे. ही मूर्ति साधारण दोन फूट उंचीची आहे. या मूर्तीची अशीही दंतकथा प्रचलित आहे की, सम्राट अशोकाने घेतली तिची भारतात प्रथम निर्मिती झाली. नंतर सिंगेन, अंकोर, अयोध्या, लॅम्बॅंग व नंतर चेंगमाई येथे आली.

मोन व ख्मेर वंशीय अंमल

मोन वंशियांची ज्या भागात वसाहत होती आणि अयोध्याशहराप्रमाणे गावे होती, त्याला पूर्वी द्वारावती म्हणत असत. काठेवाडातील श्रीकृष्णाचे क्षेत्र द्वारका, त्याचाच हा अपभ्रंश होता. हुवेनसंग या चिनी प्रवाशाने या भागाला ईशानपूर असे नाव दिलेले आहे. सन १३५० साली राजपुत्र उक्तांग याने अयोध्या राजधानी स्थापन केली. पाचव्या शतकापासून दहाव्या शतकापर्यंत या भागात मोन वंशीय अधिकार गाजवीत होते आणि नंतर त्याची जागा ख्मेर वंशियानी घेतली. या भागात प्रपातम नावाचे एक प्रसिद्ध शहर आहे. त्याबद्दल अशी कथा सांगितली जाते की, पूर्वी याचे नाव शिरिछावी असे असून सम्राट अशोकाच्या वेळी दोन धर्मप्रचारक शोण व उत्तर यांनी तेथे जाऊन मठ स्थापन केलेले होते. त्याचे काही अवशेष आज उपलब्ध आहेत. मोनवंशीय हे बहुधा बौद्धपंथीय असल्याने ब्राह्मण देवतांच्या मूर्ति अगर मंदिरे या भागात आढळत नाहीत, पण लवपुरी येथील महातातमंदिर नागाच्या सत फण्यांखालील बौद्धाची मूर्ति व अनेक बौद्ध मूर्ति, येथील प्राचीन बौद्ध संस्कृतीची साक्ष देतात.

अयोध्या

सयाम उपसागराच्या उत्तर टोकाला हे शहर वसलेले होते. सांप्रत त्याचा अपभ्रंश 'अयुत्य' असा झालेला आहे. मेनाम (मेनका), पा-साक व आणखी एक नदी यांच्या मुखाजवळ जो त्रिभुज प्रदेश बनलेला आहे, त्यावर या शहराची उभारणी केली आहे. वॅकांक शहराच्या उत्तरेला सुमारे ४५ मैलावर हे शहर आहे. साधारण १४ चौ. मैलाचा हा भू-भाग फार रमणीय दिसतो. प्राचीन द्वारावती शहर ते हेंच होय. ख्मेर राजवटीच्यांनी हे शहर उभारले असे म्हणतात. या शहराने अनेक राजघटी पाहिल्या. सन १२५० चे सुमारास युवानवंशीय सम्राट कुवलीखान याने ताईवंशाचा पाडाव केल्यावर, तो वश खाली सरवून, या शहरी राहू लागला. सन १७६७ पर्यंत हे राजधानीचे शहर म्हणून मिरवले गेले पण या वर्षी ब्रह्मदेशातील नारपोन राजानी या शहरावर स्वारी करून त्याची पूर्ण धूलदाण करून टाकली. राजे बौद्ध पंथीय होते.

अनेक उत्तमोत्तम शिल्पकला व प्रेक्षणीय स्थळे या राजानी नाहीशी केली, हिंदुमंदिरातील मूर्ती फोडल्या, पुतळे उलटून टाकले भितीवरील चित्रकला विदारण केली आणि जंगम माल व भांडी-हुंडी लुटून नेली. सैनिकांच्या हुंडीच्या हुंडींनी सर्व शहर लुटून फस्त केले आणि शहराचे वैभव पार धुळीला मिळविले.

या शहराचे वैभव अंतर्गत कालव्याप्त्युळे होते. मेनका नदीला काळवे काढून शहरात निरनिराळ्या भागात फिरवून, हे शहर जणू एक बेटच बनवून सोडलेले

होते गावात रस्ते असले तरी सर्व व्यवहार कालव्यामधून चालत असे, त्यामुळे सर्व काळवे नावानी फुटून गेलेले दिसत सुमारे १०० जठद्वारे आणि १५ भूद्वारे या शहरात होती. कालव्याच्या भिंती प्रिटानी बांधून काढलेल्या असून बाजूने अनेक वृक्षांची लागवड केलेली होती. कालव्यावरील वाहनमार्ग उच्च पुलावरून असल्याने खालून नागा अविरोधपणे जात येत असत. एक भूदरवाजा तर इतका मोठा होता की, माहुत हत्तीवर बसून त्यातून जात असे. शहराभोवती प्रचंड तट असून उत्तरा बुधज व त्यावर तोफा डागलेल्या होत्या.

या शहरात तीन भव्य राजवाडे असून ठायी ठायी शिल्प सौंदर्यांनी नटलेली देवी, शंकर, विष्णु इत्यादि अनेक ब्राह्मण देवतांची मदिरे होती, बौद्धमठ आणि विहार होते. अमृतसागर तलावाचे विहारात बुद्धाचा ९० फूट लांबीचा, शयनावस्थेतील पुतळा आजही पाहता येतो. त्याचे सुरावर निद्रिस्तभाव आणि मधुर स्मित याचा सुंदर मिलाफ झालेला आहे. राजवैभव तर असे नेत्रदीपक होते की, हजारो नौकामधून मिरवणूका निघत ३००० मोठ्या नौका आणि २०,००० लहान नौका एके वेळी मिरवणुकीत भाग घेत असत.

(ले प्रवासी, केसरी १४-५-१९६७)

कीम्पर नावाचा जर्मन डॉक्टर सन १६९० च्या सुमारास या शहरी गेला असता, त्याने वर्णन लिहून ठेवलेले आहे. ते असे—

‘ कालव्यांच्या बाजूने शहरातील रस्ते सरळ असून, काही मोठे तर काही लहान, पण ते मलीन व अस्वच्छ दिसतात. भरतीच्या वेळी काही रस्त्यावर पाणी उफाळून येते. शहराचा आकार जरी मोठा असला तरी मनुष्यवस्ती त्या मानाने कमी आहे. शहरात भरपूर मोकळ्या जागा असून, रस्त्यांच्या बाजूला अनेक ठिकाणी वागण्याचे आहेत. त्या शहरी एकूण तीन राजवाडे आहेत. शहरातून रस्त्याचा जसा उपयोग होतो, तद्वत कालव्याचाही होतो. म्हणजे माणसे एका ठिकाणाहून दुसरीकडे कालव्यातून नावात बसून जातात. रस्त्याप्रमाणे गावात कालव्याचेही जाळे पसरलेले आहे. राज्यामध्ये ज्याप्रमाणे असल्या धर्म मदिरे आहेत, तशी या राजधानीच्या शहरातही आहेत. त्यामधून मठाध्यक्ष आणि भिक्षु यांची गर्दी झालेली दिसते. मदिरे बांधताना रस्ता आणि मंदिर यांच्यामध्ये भरपूर मोकळी जागा सोडलेली असून, नानाविध आकाराचे राव, कमाना, छपरे, पायऱ्या यामुळे ती आकर्षक दिसतात. धर्ममंदिरात मानवी आकाराच्या बुद्धाच्या मूर्ति आणि अनेक लहान मूर्ति राखून भरलेल्या दिसतात.

राजा राम त्रिवेदी (२) याने सन १४९१ साली आपले वडील ज्यैलोक्यनाथ यांच्या स्मरणार्थ एक मंदिर उभारून त्यामध्ये ५० फूट उंचीचा

बुद्धाचा पुतळा २४ फूट उंचीच्या चौथऱ्यावर बसविला. तो ब्रॉझ धातूचा असून ८०० पौंड वजनाच्या सुवर्णाच्या पत्र्यांनी मढविलेला होता.' या मंदिराला 'श्री सरपेट' म्हणत. ही मूर्ति तयार करण्यास तीन वर्षांपेक्षा अधिक काळ लागलेला होता. परंतु सन १७६७ सालच्या आक्रमणकारांनी ब्रह्मी फौजानी तो फोडून टाकला. कालांतराने त्याची जुळवाजुळव करणे बँकाक येथील राजाला अशक्य वाटल्यामुळे, बँकाक येथेच जेतुर्पान मंदिराच्या खाली ते अवशेष त्याने गाडून टाकले आहेत. जुन्या जीवनमूल्यांचा आणि सांस्कृतिक अवशेषांचा नाग करणे, हे जणू काय आक्रमकांचे नेहमीचेच सूत्र दिसते.

पण काळ-पुरुष हा घड्याळ्याच्या लंबकाप्रमाणे आहे, हे पदोपदी तो अनुभवास आणून देत असतो. कोठेही शाश्वतपणा त्याला दाखवावयाचा नाही. मग तो मानव असो, सम्राट असो अगर ते वैभवशाली नगर असो. वैभवाचे एका टोकाला लंबक पोहोचला, की दुसऱ्या टोकाची अधोगती लगेच सुरू होते. लंबकाची गती असेल त्याप्रमाणे दुसरे टोक गांठण्यास कमी जास्त वेळ लागेल इतकेच. पण दुसरे टोक गांठले म्हणजे पूर्ववत सर्व प्रदेश सपाट करून टाकल्याविना तो काळपुरुष राहात नाही. पशु, पक्षी यांच्या अंगावर पावसाच्या पाण्याच्या भयंकर मारा झाला, म्हणजे एकदा अंग झटकून घेऊन ती पाण्याचा निचरा करून घेतात, तद्वत भूमि आपले अंग झटकून घेते आणि पृष्ठभाग सपाट बनविते, काही वेळा अवरोपही राहात नाहीत. याप्रमाणे युगायुगांचा खेळ ही भूदेवी सतत खेळत असते.

श्रीधर्माशोकराज याने सन १५१० मध्ये, सहा फूट आठ इंच उंचीचा शिवाचा ब्रॉझ धातूचा पुतळा बनविलेला होता. सांप्रत तो बँकाक येथे वस्तुसंग्रहालयात आहे. इतर ब्राह्मणदेवतांचे पुतळे येथे ठेवलेले आहेत.

फ्रान-फैन (कंबोडिया) शहरातील एका रजत बौद्धालयात फरशीवर ४७०० चादीचे पत्रे मारलेले असून, बुद्धाची १९० पौंडांची सुवर्ण मूर्ती एका काचेच्या कपाटात मांडलेली आहे. कपाटावरील नक्षीकाम व मूर्तीची मांडणी आकर्षक आहे.

सुरकर्ता संस्थानात प्रवनन येथे अनेक हिंदु देवालये आहेत. येथील एका मंदिराचे वैशिष्ट्य असे की, मुख्य मंदिरामोवती तिहेरी तट असून दुसऱ्या व तिसऱ्या तटाच्या पोकळीत १५७ मंदिरे उभारलेली होती. तटाच्या मध्यभागी

१. टीप—भारतामध्येही अनेक उंच उंच बुद्धाच्या मूर्ति आढळलेल्या आहेत. गोमटेश्वर येथील मूर्ति ५६ फूट, नालंदा ८० फूट, तर मामलपुरम-मागीरथ येथील मूर्ति ९८ फूट उंच आणि ४३ फूट रुंद होती.

काळस्वरूप शिव, दुर्गा, गणेश, चतुर्भुज ब्रह्मा, विष्णु, चण्डीसेवू, चडीव्वा इत्यादि देवतांची देवालये होती अनेक मंदिरांमर गिलालेग आदळून आलेले आहेत त्यामध्ये पूर्वीचा इतिहास वर्णिलेला आहे

(जेम्स धर्मकोश, ७-४९६ आणि केतकर शानकोश, ७ २५०)

काही ठिकाणी वत्तार गुरुचे अवशेष मिळालेले आहेत वत्तार-वृहत्तर असा त्याचा अर्थ आहे म्हणजे या देवाची घण्टा आणि उत्पत्ती मोठी आदरणीय असली पाहिजे भौमकाव्याचे मलायिन भाषातर 'दिकायतसगसांव' या नावाने प्रसिद्ध आहे या काव्याचा विशेष असा की, त्यात वत्तार हा सार्वभौम देव मानला असून ब्रह्मा व विष्णु हे दुय्यम प्रतीचे मानलेले आहेत अर्थात ते काव्य कोणीतरी शिवभक्ताने केले असले पाहिजे. काही ठिकाणी सेरी म्हणजे दुर्गादेवी हे नाव प्रचलित आहे मलायन लोकांची अध्यात्मविषयक व्याख्याने अथवा धार्मिक प्रवचने होतात, त्यामध्ये संस्कृत शब्दाचा भरणा जास्त आहे

(जेम्स धर्मकोश, ८-३५४)

परंतु ही भारतीय संस्कृति या ठिकाणी जाणखी किती दिवस टिकाय घरून राहाणार, याबद्दल थोडी चानवाच आहे कारण इस्लामी संस्कृतीचे आक्रमण वाढतेच आहे हे सर्व देश जाता स्वतंत्र झालेले आहेत भारतीयांचे, राजकीय व सामाजिक समर्थ त्यामुळे दुरावत चालले आहेत आणि चिनी आक्रमक आपडे वस्तान वसत्रिण्याच्या प्रयत्नात आहेत याच पार्श्वभूमीवर भारताचे त्या भागातील भूतपूर्व वकीर श्री अण्णासाहेब पंत म्हणतात, 'जगभय आशियातील जाया, सुमात्रा आदि राष्ट्रे आपली जस्मिता टिकविण्यासाठी फार पुरातन काळापासून प्रयत्न करीत आहेत ही प्राचीन भारतीय जस्मिता टिकविण्यासाठीच त्या राष्ट्रांचे झोळे भारताकडे लागलेले असतात आपल्या संस्कृतीबद्दलच्या अभिमानामुळे आणि ही राष्ट्रे जोगी जोगी आहेत म्हणून आजवर आपले त्याकडे दुर्लक्ष यालेले असले, तरी यापुढे आपल्याला तसे करून चालणार नाही भारतीयानी लक्ष न दिल्यास चीनच्या नवीन आक्रमक संस्कृतीखाली उरलीसुरली प्राचीन भारतीय संस्कृतीही येथून नष्ट होईल आणि भारतीयाना कायमचा पश्चात्ताप करायाची पाळी येईल' (केसरी, पुणे, दिनांक २५-४-१९६४) पण या सर्वांचे दूरगामी परिणाम आळखून त्याप्रमाणे धर्तन करणारी केंद्रिय सत्ता आज भारतामध्ये अकार्यकारण नाही ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे ।

न्यूगिनी

जावा सुमात्राच्या दक्षिणेला आणि ऑस्ट्रेलियाजड्या जेजारी न्यूगिनी नावाचा द्वीपसमूह आहे त्यामध्ये एक न्यू आयर्लंड नावाचे बेट आहे तेथील

हिंदुधुहेत ही देवता आदिशक्तिस्यरूपी असून पृथ्वी, आकाश व मानवजात याच देवीने निर्माण केली असे तेथील लोक मानीत. हिंदुधुहेत या शब्दाचा अर्थ त्यामुळे न्नीपूर्वज असा केला जातो. आश्चर्य इतकेच की, जरी ही देवता मानलेली असली तरी या देवतेची मूर्ति बनविलेली नाही. ही देवता कोणाजवळून काही मागत नाही व दिल्यास घेतही नाही. तसेच ती कोणाला काही देतही नाही. असे म्हणतात, की, तिच्या भक्ताने एकादा गुन्हा केला तरी ती त्याला शिक्षा करीत नाही. इतकी शांत आणि निरुपद्रवी देवता अन्यत्र कोठेच आढळून येत नाही. (जेम्स धर्मकोश, १, ३३७)

पॉलेनेशिया

पॉलेनेशिया द्वीपसमूहातून भारतीयंच्या वसाहती कशाप्रकारे झाल्या याचे थोडक प्रियरण सुरुवातीला आलेच आहे. हा द्वीपसमूह पॅसिफिक महासागरामध्ये ऑस्ट्रेलिया-न्यूझिलंडच्या उत्तरेला, जपानच्या पूर्वेला आणि अमेरिकारांडाच्या पश्चिमेला वसलेला आहे. हवाई, मार्शल, फिनिक्स, सोसायटी, कुक, फिजी, फेडली, टॉगा, मंगार्झा, ऑस्टर, सॅमोआ, युनियन, तारिटी इत्यादि बेटांचा हा भाग आहे. जात्रासुमात्रामधून भारतीय तिकडे व्यापारासाठी अथवा जनवाढीचा दडा जास्त झाल्याने सरकले व वन्य जमातींविरोधर संकर करून स्थायीक झाले. राजकर्ते बनले, संगोधक पर्षी, स्मिथ, फोरनंदर, रिहर्स यांनी संशोधन करून या संस्कृतीसंबंधीची माहिती प्रसिद्ध केलेली आहे. 'पॉलेनेशियन पुराण व कथा' [Myths & Legends of Polynesia] या नावाचे पुस्तक जोन्स अंडरसन यांनी लिहिलेले आहे, त्याच्या आधारे पुढील सर्व माहिती देण्यात आली आहे.

वरील सर्व संगोधकांचे म्हणणे असे की, ख्रिस्ताब्द पाचव्या-लहाव्या शतकात भारतामधील राजकीय व सामाजिक परिस्थिती चिघळलेली असल्याने आणि काही अस्थिर वातावरण निर्माण झालेले असल्यामुळे उत्तर भारतामधून वीस हजार कुटुंबे अरिस्थानर ह्याच्या नेतृत्वाखाली सामुदायिकरीत्या स्थलांतर करून ब्रह्मदेश, मलाया, मादागास्कर इत्यादि भागांत गेली आणि तिकडे स्थायिक झाली. या मंडळांचे परदेशांत व्यवस्थित वस्तान वसलेले आहे, असे समजताच मुमारे दहा वर्षांनंतर आणखी वीस सहस्र कुटुंबे कलिंग देशाच्या किनाऱ्यापरून वाली बेटांपर्यंत गेली आणि योग्य स्थळी स्थायिक झाली. (Myths & Legends of Polynesia, by Anderson. (पृष्ठ २१)). आता असे अनुमान करण्यास

जागा आहे की, उत्तर भारतामधून जी कुडुंचे गेली, त्यामध्ये काही मौर्यवंशीय होती आणि या शब्दाचाच अपभ्रंश पुढे त्या नवीन ठिकाणी मौरी (Mouri) असा झालेला असावा. हा वंश तेथील संस्कृतीमधील आजही एक प्रमुख वंश म्हणून गणला जातो. त्याच्या लोककथांमधून व लोकगीतांमधून त्यांचे पूर्वज पश्चिम दिशेकडून त्या देशी आल्याचा उल्लेख मिळतो. क्रमाक्रमाने या स्थलांतरित लोकांची वाढ होऊन त्यांनी न्युगिनी, सॅमोआ, टोंगा, हवाई, मंगार्ईआ, इस्टर इत्यादि बेटे काबीज केली. (अंडरसन, पृष्ठ १३)

भारतीय वेदाप्रमाणेच हा वंश आपला वंश इतिहास, मुसोद्गत करून इतर वंशांना शिकवीत असे. पाठ्यपुस्तके नव्हतीच, पण पाठशाळा होत्या आणि त्यामध्ये सर्व पाठातरच असे. इतकेच नव्हे तर भारतीय संस्कृतीत अनेक धार्मिक विधि व काही प्रसंग वेदमंत्राने मुखवात करून अथवा एखाद्या विवक्षित मंत्राचा जप करून केला जातो, ह्याप्रमाणे हा वंशही करीत असे. अशा मंत्राना ते करकिया (Karakia) (कारिका हा मूळ संस्कृत शब्द आहे) म्हणजे पठणमंत्र (Charm, Incantation) म्हणत असत. करकिया हा उच्चार, मूळ शब्द कारिका हा माहीत नसल्यामुळे केला गेला असण्याचा संभव आहे. परंतु वास्तविक त्याचा संस्कृतसदृश उच्चार आणि उपयोग पाहिला म्हणजे तो शब्द कारिकाच आहे, यात तिळमान संदेह राहू नये.

(अंडरसन, पृष्ठ ५९)

काही कारिकाचे नमुने पाहाणे उचित ठरेल. ते असे— आयो (Io) ही सृष्टी उत्पन्नकर्त्री देवता. तिला उद्देशून ही कारिका आहे.

T is Io.

The A-io-nuku of motion.

The A-io-rangi of space.

The A-io-papa of Earth.

The A-io-matua of parents.

The primval darkness.

The continuous darkness.

The night, The day,

The rangi and papa i space and matter,

The Sky Father and the Earth Mother,

who beget Tana-rangi-tanke, Aitua Rango-ma-Tane,

Tane-Mahivta, Tawalyri-matea, Tangora, etc.

(Myths and Legends of Polynesians by Anderson, Page 354)

या सर्व मंत्राचा भावार्थ असा की, आयो देवतेपासून सूर्य, चंद्र, तारे उत्पन्न झाले. पूर्वी आकाश स्थितिजाला टेकलेले होते. परंतु टॅने ' ह्याने टेकू (Toko) लावून ते वर उचलले आणि पुढे ते टेकूच सूर्यकिरण बनले. दिवस, रात्री कोणी उत्पन्न केल्या, अवकाश, पृथ्वी कोणी उत्पन्न केली इत्यादि संबंधानेच वरील कारिका आहे. मूळ कारिकाचे इंग्रजीत भाषांतर लेखकाने करवून घेऊन वरील उतारे दिले आहेत. तेव्हा हे सर्व स्पष्ट आहे की, भारतीय संस्कृतीचे हे अवशेष आहेत. फिजी बेटातील वैतुपुवंश असे मानतो की, पूर्वी भूमि व आकाश एकमेकांना चिकटलेले होते. परंतु कालांतराने भूमीच्या तापण्याने वाफ उत्पन्न झाली आणि त्या वाफेच्या जोरदार दावामुळे ते मूळ स्थानावरून भ्रष्ट होऊन वरील बाजूस गेले. त्याच वाफान्यामधून मानवाची उत्पत्ति झाली आणि पुरुषाच्या घामापासून स्त्रीची उत्पत्ति झाली. (अंडरसन, पृष्ठ ४१५.)

रातादेव म्हणून या संस्कृतीमध्ये एक प्रमुख देवता आहे. वास्तविक हा या वंशातील एक पूर्वज होय. इंडोनेशियामधून न्युगिनी, फिजी बेटे इत्यादि ओलाहून जाऊन त्याने तिफडे वसाहत केली (पृष्ठ १७९). या राजाने नहाज-बाधणी केली आणि सफरीसाठी निघाला असा उल्लेख पुराणातून मिळतो. (पृष्ठ १८६). या नांवाप्रमाणेच हेमा, तन्हाकी, वाहिरो ही नावे या संस्कृतीत प्रसिद्ध आहेत.

हवाई, सॅमोआ

इतर संस्कृतीप्रमाणेच हवाई वंशातही त्याच्या पौराणिक कथांचा संग्रह आहे. त्यामध्ये एकूण चार लक्ष देवता असल्याचा उल्लेख मिळतो. काने-कू-लोनो ही त्रैमूर्ति येथे प्रसिद्ध आहे. सॅमोआ बेटाची उत्पत्ति कशी झाली या-संबंधीची कथा अशी—तुली हा तगोला देवाचा मुलगा. तो एकदा पक्षीरूपाने अंतराळात विहार करित असता त्याला कोठेही उतरण्यास जागा मिळेना. तेव्हा तो परत सृष्टीकर्त्याकडे गेला आणि त्याला त्याने आपले दुःख निवेदन केले. सृष्टीकर्त्याने अंतराळामधून एक पाषाण खाली पोकला. विश्वाच्या गतीमान चक्रामध्ये तो फिरत असता त्याचा आकार वाढत वाढत गेला आणि शेवटी एका प्रचंड खडकरूपात तो भूमीवर स्थिर झाला. तुली या खडकावर राहू लागला. पुढे

१. टीप—भारतीय सूर्यवंशाने पश्चिमेकडे जेव्हा प्रसरण केले तेव्हा हाच शब्द क्रीट, अकेडिअन व ग्रीस संस्कृतीत आलेला असून, शेवटी Tan=Zan=Zeus झाला. पण पूर्वीचा तो भारतीय शब्द दनूचा अपभ्रंश आहे असे चमनलाल म्हणतात.

निसर्गतः त्यावर झाडाझुडुपांची वाढ झाली. तुलीने त्या वाढलेल्या गवतातील दोन झुबके उपटले आणि त्यांना मानवाचा आकार देऊन त्यात प्राण भरला^१. तेव्हापासून येथे मानवीनस्ती झाली (पृष्ठ ३८३). दुसऱ्या कोणाचे असे मत आहे की, भूतलावर पूर्वी सर्वत्र अंधार व पाणीच होते. आयो ही देवता त्यामध्ये कोठेतरी राहात होती. (आयो म्हणजे भारतीयाचा ॐकार असावा). या देवतेनेच सर्व प्राणीसृष्टी व जलसृष्टी नंतर उत्पन्न केली. या संस्कृतीने भूपृष्ठावर दहा आणि भूपृष्ठाखाली दहा अशाप्रकारे भुवनाची कल्पना केलेली होती. बाळाठीच की काय कोण जाणे, पूर्वी पॅलेनिशियन संस्कृतीचे वर्ष दहा महिन्याचे होते (पृष्ठ ३५६). पण या ठिकाणी जर आपण मेक्सिकन संस्कृतीचा इतिहास ध्यानी आणला, तर असे दिसून येईल की, अतिपूर्वी त्या प्रांतात दशमास वर्षच चालू होते. पॅलेनेशियामधूनच भारतीय लोक पुढे प्रवास करून मेक्सिकोमध्ये गेले, असे संशोधकांनी मान्य केले आहे. तेव्हा असे अनुमान करण्यास हरकत नसावी की, दशमास संस्कृतीचे लोक मध्य अंगोलियामधून परस्पर अथवा भारताच्या माध्यमातून या वेदात प्रथम आले आणि कालांतराने पुढे अमेरिकेमध्ये सरकले.

कोणी असे मानतात की, नृष्टिकर्ता आयो देव म्हणजे आपला ज्युपिटर अथवा गुरु असावा. इजिप्शियन संस्कृतीचा सूर्यदेव रा, या संस्कृतीमध्ये तम-नेव्-ते-रा (तमाचा नाश करणारा असा अर्थ असावा) या नावाने प्रसिद्ध आहे. तेव्हा त्या संस्कृतीमधील काही लोक पूर्वी येथे आले असल्यास, घरील नाव येण्याचा संभव आहे. या आयो देवतेची दहा भुवने भूपृष्ठाच्या वर आहेत आणि आपले अंतरिक्ष हे सर्वात खालचे होय. सर्वात उंच भुवनामध्ये तो राहातो. (भारतात गोलोक हा सर्वात उंचावर आहे असे मानतात आणि तेथेच महाविष्णु व राधा राहात असते, अशी समजूत आहे) (पृष्ठ ३५२). निर्मितीनंतर पो = रात्र आणि ओ = दिवस यांचे राहाटगाडगे चालू झाले.

या सूर्यदेवता संबंधात एक रम्य कथा प्रचलित आहे. मोई ही या संस्कृतीमधील एक प्रमुख देवता आहे. तिच्या वडिलाचे नाव माफी-तुरारा आणि आईचे नाव तरांगा असे होते. एके दिवशी ती दोघे समुद्रकिनार्यावरून फिरत असता तिला पूर्ण वाढ न झालेला एक गर्भ त्या ठिकाणी आढळला. तिने आपले काही केस ओढून काढले आणि त्या गर्भाला त्यामध्ये गुंडाळून पाण्यात सोडून दिला. जलदेवतानी त्याची वाढ केली. पण सागरातील लाटामुळे तो पुनः किनार्यावर फेकला गेला आणि काही दिवस तसाच तेथे पडून राहिला. एका जलराक्षसाने

१. भगवान शंकरांनी आपल्या जटा उपटून राक्षस निर्माण केला आहे.
२. दशमास वर्ष ही प्राचीन भारतीय परंपरा होती.

त्याला पहाताच, उन्मत्त घेऊन आपल्या घरी नेऊन त्याचे सुगोपन केले त्याचे नाव त्याने तमा नुई-की ते रगी असे ठेवले. जलराक्षसाने त्या मुलांना पौराणिक कथा शिकविल्या, नृत्यगायनादि कला शिकविल्या आणि सर्व अद्भुत गोष्टीत त्याला तरवेज केले. कालांतराने भूतलावरील माहिती मिळविण्यासाठी तो वर आला आणि इतस्ततः फिरू लागला.

त्याच्या मातेला तरांगाला पुढे चार पुत्र होऊन तेही सर्व पिढ्यांमध्ये प्रवीण होत. कर्मधर्मसंयोगाने मौई, मातेच्या घरी येऊन त्याचे भाऊ नृत्य करीत असता त्याच्या भागे लपून राहिले. वास्तविक ही नृत्याची तालीम चालली होती त्यानंतर ते सर्व कोठेतरी नृत्याच्या कार्यक्रमांला जाणार होते. सर्व तयारी झाल्यावर मातेने आपल्या चारही मुलांना बरोबर घेतले आणि जाण्यास निघाली. एवढ्यात तिने मौईला लपून बसलेला पाहिला. तिने विचारले, 'तू कोणाचा मुलगा आहेस ?' तो म्हणाला, 'आई, मी तुझाच पुत्र आहे.' हे पटवून देण्यासाठी मौईने आपली जन्मकथा तिला निवेदन केली व त्याची सात्री पत्न्या नंतरच त्या चार भावंडांनी मौईला आपला वडीलभाऊ म्हणून मानले.

(अडरसन, पृष्ठ '१२)

(पारकाईने जर पाहिले तर ही कथा भारतीय महाभारतामधील कर्णाच्या कथेबरोबर मूळच साम्य दाखविते)

एकदा या मौईला वाटले की, सूर्याच्या प्रगर उन्हांनुळे आणि त्याच्या लयकर प्रवास करण्याच्या कारणानुळे दिवस लहान होतात आणि मानवाना काम करण्यास व जेवण शिजविण्यास पुरेसा वेळ मिळत नाही. तेहा सूर्यावर आक्रमण करून, त्याला नमवून, आपले उन्निष्ट साध्य करण्याचे त्याने ठरविले. पण हे व्हावे कसे ? जलराक्षसाने त्याला अनेक अद्भुत विमया शिकविलेल्या होत्या. त्याचा उपयोग करण्याचे त्याने ठरविले. आपल्या चारही भावांना त्याने आपला वेत सांगितला. अर्थात त्यांना तो मूर्खपणाच वाटला, परंतु वडील बंधूच्या आज्ञेने उल्लंघन करावयाचे नाही म्हणून ते सर्व त्याच्याबरोबर गेले. एका पहाट, मोठ-मोठी दोरखडे घेऊन, भावासह, सूर्य उगविण्याचे पर्वतावरील जे त्रिकाण त्या गुहेजवळ तो गेला. दोरखडाच्या साहाय्याने त्याने गुहेच्या तोंडाजवळ एक मोठे-जाळे तयार करून चारी भावांच्या हातात दोरीचे एक एक टोक देऊन, त्याच्या दृश्यावर काम करण्यास तयार राहण्यास सांगितले. सूर्य क्षितिजावर आल्यावर

१. वडीलबंधु म्हणून घर्मराजाच्या आज्ञेचे उल्लंघन इतर पाडव करीत नसत.

आणि त्याचे मस्तक जाळ्याच्या मधोमध दिसल्यावरुन दोऱ्यांची टोके ओढण्याची त्याने खूण केली. भावानी दोऱ्या जोराने ओढल्या. पण त्याचा परिणाम असा झाला की, त्या दोऱ्या तुटल्या आणि सूर्य जाळ्यात सापडला नाही.

पुन्हा पिचार करता मौईला असे दिसून आले की, दोऱ्या जुन्या आणि सुन्या असल्यामुळे सूर्याने आपल्या प्रस्तर तेजाने त्या जाळून टाकल्या आणि त्यामुळेच त्या तुटून गेल्या असल्यात. तेव्हा त्याने ओल्या गवताच्या दोऱ्या पिणण्याची कला शोधून काढली आणि ती सर्वांना शिकविली. काही दिवसांनी त्या ओल्या दोऱ्या घेऊन, पूर्वीप्रमाणे जाळे तयार करून त्याने सूर्याला त्यामध्ये पडण्याचा प्रयत्न केला. त्या दिवशी दोऱ्या तुटल्या नाहीत. सूर्य जाळ्याच्या मध्यभागी दिसल्यावर, तो जाळ्यात अडकला आहे असे समजून मौईने त्यावर सुरी-रगा व्हेनुआ या देवतेच्या नबड्याच्या हाडाने त्याला मारण्यास प्रारंभ करताच सूर्य काकुळतीला येऊन म्हणाला, 'तुझ्या इच्छेप्रमाणे मी सावकाश चालेन. त्यामुळे अर्थातच दिवसमान मोठे होईल, पण मला मारू नको रे बावा मारू नको !' या सस्कृतीमध्ये असे मानतात की, मौई देवाच्या कृपेमुळेच सूर्य सावकाश चालत आहे व त्याने आपले प्रस्तर तेज कमी केलेले आहे.

(अडरसन, पृष्ठे १९२ ते २००)

या कथेचे मूळ पाहाताना असे दिसून येईल की, या सस्कृतीमधील पूर्वज उत्तरेकडून विपुलवृत्ताकडील द्वीपामध्ये येत असताना क्रमाक्रमाने दिवसमान मोठे होत गेले. मौई हा उत्कृष्ट दर्यावर्दी असल्याने त्याने ताहिटी, मॉगिआ, रारोटोंगा या बेटाना मैदी देऊन तो खाली दक्षिणेकडे सरकला. भूकपातून अग्नि मिळविणे, अन्न, वारा, पाऊस, पाणी यावर सत्ता गाजविणे, ही त्याची कार्ये म्हणूनही वर्णिली जातात.

(अडरसन, पृष्ठ २२८)

(भारतीय सस्कृतीमध्येही विश्वकर्माने सृष्टीचे चक्र फिरते ठेवून सूर्याचे प्रस्तर तेज कमी केल्याची नोंद आहे आणि त्यानंतर त्याची पत्नी सध्यादेवी परत त्याच्याकडे राहाण्यास गेलेली आहे.)

पंचमहाभूतात्मक देवता या सस्कृतीनेही मानलेल्या आहेत. त्या अशा :

ओ-नुई :	मोठा वाळा ढग.
टी-यीरा :	विद्युत्ता देवता.
टी-कानपू :	वायुदेवता.
व्हाई-तिरी :	मेघगर्जनेची देवता.
तव्हाकी :	विद्युत्देवता.

व्हाव्ही-रो :	शेंडेनक्षत्रदेवता.
युवा :	पर्जन्यदेवता.
आपु-मातंगी :	वादळदेवता.
व्हाट्ट :	वादळी पर्जन्यदेवता.
हिनाउरी :	नववालकांची देवता. (हिच्या स्मरणाने गर्भवती स्त्रीची सुटका लवकर होते, अशी समजूत आहे.)

या संस्कृतीमधील पुरुषवाचक देवता प्रमुख आणि स्त्रीवाचक देवता जरा कमी प्रतीच्या मानतात. कारण पुरुष हा जन्माला कारणीभूत होतो तर स्त्री ही मृत्यूला कारणीभूत होते अशी त्यांची समजूत आहे. (पृष्ठ ४०५). मानव व मृत्यु यांचे नाते असे की, सूर्य ज्याप्रमाणे संध्याकाळी मरतो (म्हणजे अस्ताला जातो) आणि सकाळी पुनश्च जन्म घेतो, तद्वत माणसाचे हे आयुष्य आहे असे काहींना वाटले. तेव्हा मौईदेवाने त्यांना सांगितले की, 'मृत्यु शक्यतो मानवापासून लांबवर असावा, जवळ नको' (पृष्ठ २९२). यास्तव माणसापासून मृत्यु इतका दूर राहिलेला आहे. तसे जर नसते तर आपणही सूर्यासारखे संध्याकाळी मृत्यु पावून सकाळी पुनर्जीवित झालो असतो. मानवाचे जीवनमान दीर्घायुषी का त्याचे हे कारण, खासच गमतीचे वाटेल.

या भागात लिंगपूजाही चालत होती (Phallic Worship). 'टिकी' हे त्या लिंगाचे नाव होते. भारतामधील लिंगायत समाज ज्याप्रमाणे गळ्यात लिंगधारणा करतो, त्याप्रमाणे प्रजोत्पादन उत्तम रीतीने व्हावे यासाठी तेथील महिलावर्ग 'टिकी' गळ्यात घालीत असत. गर्भाप्रमाणे त्याचा आकार बनविण्यात येई. त्यांची अशी धारणा होती की, ते धारण केल्यावर उदरातील गर्भाला कोणत्याही प्रकारची इजा होणार नाही व कोणी करूही शकणार नाही. सांप्रतही याच कारणासाठी तेथे लिंगधारणा चालू आहे. हवाई बेटात तर ह्याचा सर्रास उपयोग केला जातो. पुना शहरी (भारतीय 'पुणे' नव्हे) केपकुमुका या ठिकाणी दोन मोठ्या लिंगाकृति आहेत. त्याला पोहाऊ-ए-कोन या नावाने संबोधिले जाते. त्यांचे पूजा-अर्चादि विधि ज्याप्रमाणे चालतात, अथवा उत्सवादि कार्यक्रम ज्याप्रकारे पार पडतात, त्यावरून असे निश्चयाने म्हणता येते की, ती लिंगे अतिशय प्राचीन काळापासून तेथे स्थापिली असली पाहिजेत. फिजी बेटात हुना, नालोआ गावाजवळ अशी लिंगे आढळून आलेली आहेत. थोकाव्हा गावाजवळ जे लिंग आहे ते काळ्या पाषाणाचे, गोल आकाराचे व मध्यभागी वाटोळे असे आहे. इतकेच नव्हे, तर ते सात-आठ फूट उंच आहे. लेगक त्याचे असे चर्चन करतो—

' A round black, mule-stone slightly inclined with a laka (a band with closest fringe) tied round the middle '

(अडरसन, पृष्ठ ४१३)

म्हण ही या भागातील एक प्रसिद्ध देवता जगून, तिला ६ ते १२ मुखे असतात असे वर्णन मिळते अनेक ठिकाणी ही मुखे लिंगप्रधान आहेत टॅने तुतारी, टॅने पेपन, टॅने युएटि इ० इ० त्याचा अनेक नावे आहेत लिंगप्रधान देवता आणि त्याची अनेक नावे ही आपल्या संस्कृतीमधील शंकराशी मिळती जुळती आहेत कारण भगवान शंकराना पाच मुखे असून त्यांना अनेक नावानी जोळगले जाते, हे सर्वविदुतच आहे

न्यूझीलंड

न्यूझीलंडच्या उत्तरेला रौ न्हाना जिल्ह्यात एक लिंगवृध होता त्याचे नाव टॅने नागा असे असून त्याची चमत्कार करण्याची शक्ती निदान वीस पिढ्या तरी चालू होती एखाद्या निपुत्रिक स्त्रीला सतानप्राप्ती व्हावी अशी प्रबळ इच्छा झाली तर तिचा पती आपल्या स्त्रीला घेऊन त्या वृक्षाजवळ जाई दोघेही दान्ही हातानी झाल्याच्या सोडाला रिळग्या घालीत आणि त्याच वेळी पुरोहित माही मनाचा उच्चार करून त्यांना आगीमोद देत असे वृक्षाच्या पूर्वनाचूची जाराघना केली तर पुत्रलाम आणि पश्चिम नाचूची वेला तर कन्या प्राप्त होत अस ज्या अर्था शेरडो र्ये ही रूढि जमलान होती, त्या अर्था ती सत्य असलीच पाहिजे, असे माझेही मत आहे (अडरसन, पृष्ठ ४१४)

भारतामध्येही अश्वत्याला प्रसन्न करून घेतल्यावर पुत्रलाम होतो, याची अनेक उदाहरणे आहेत

मौरी पुराणात अरोहीरोही ही सूर्याची पत्नी मानलेली आहे याचाच अर्थ सूर्याची प्रखर उष्णता जसाही कोणी करतात पुढे सूर्याची उष्णता आणि प्रतिध्वनी यापासून एका स्त्रीची उत्पत्ती झाली तिचे नाव मारिकोरिको असे देण्यात जाले तिचा विवाह तिकी या देवानरोवर लावून देण्यात आला आणि त्यांना द्विनै को अटाना नावाचा पुत्र झाला (अडरसन, पृष्ठ ४१५)

भारतीय संस्कृतीमध्येही दुर्गादेवीची उत्पत्ती सर्व देवांच्या तेजापासून झाली असून ती शंकराची पत्नी मानली जाते म्कद हा शंकराचा मुलगा आहेच

या प्रदेशात ' टॅनेचे जिवत पाणी ' या नावाचे एक क्षेत्र ओळखले जाते मौरी पुराणाप्रमाणे हे स्थळ भूगृष्ट्याच्या वर चौथ्या जगात आहे असे मानतात आणि काही वेळा त्याला ऐरा सरोवर असे संबोधिले जाते

‘Bathed in these waters, the wearying find renewal of strength, the sick are healed, the dead find life’

तात्पर्य, त्या पाण्यात स्नान केल्यावर शिणभाग नाश पावतो, नवीन तरतरी व तरुणा येतो, आजारी बरे होतात आणि मृत झालेल्यांनाही पुन्हा जीवनप्राप्ती होते. एके वेळी प्रवास करून थकवा आल्यावर चंद्राने येथे स्नान केले असना त्याला नवजीवन प्राप्त झाले. श्यामवर्णी ‘हिनादेवी’ हिने स्नान केल्यावर ती गौरवर्णी बनली अतिरिक्त संचार करणाऱ्या यमिणीने स्नान केले असता तिचे मृत मूल तिला परत मिळाले. असे मानले जाते की, नवबालके प्रथम अदृश्य स्वरूपात या ठिकाणी जन्म घेऊन भग भूतलावर येतात. हवाई पुराणातही या स्थळाचा निर्देश आहे. हे अमृततुल्य पाणी प्रथम एका निर्झरातून उत्पन्न होऊन पुढे वाहात वाहात जोड्यात रूपांतर पावून पुढे वाहात जाते. भूतलावरील मानव-उत्पत्ती प्रथम याच भागात झालेली असावी असे मानतात हवाई नृत्यामधील एका गाण्यामध्ये या स्थळाचा निर्देश ‘Water of Tane’ असा आहे. त्या संस्कृतीमध्ये रौंगायरोरा नावाची एक देवता आहे. न्युझीलंड भागात हीच धान्यदेवता अमून तिचा उल्लेख ‘Kumara is connected with Tane’ असा केला जातो (पृष्ठ ४२४) याचाच अर्थ कुमार हा शकराचा मुलगा असून त्याच्या सहस्र ही देवता आहे.

तारकादेवता

बुध, मंगळ, गुरु, शुक्र, रवि, हे ग्रह हवाई लोमाना माहीत होते. त्याची नावे येणेप्रमाण होती. शुक-फायटी, सकाळचा तारा-पैरो, मिथुन राशीतील दोन जुळे तारे हीई व तरारा इत्यादि. राहौआ या ताऱ्याच्या ऑक्टोबरमधील उगण्यापासून वर्षारंभ मानला जाई. अनुत्ताही या ताऱ्यामुळे सफरी लोमाना मार्गदर्शन होत असे. पनौई हा अतिशय वेगाने धावणारा तारा होय. (पृष्ठ ३९७)

मिथुन राशीच्या जुळ्या तारकांच्या उत्पत्तीची कथा अशी की, एका जाई-धापाची ही दोन जुळी मुले होती. आईबाप त्यांना दोन वेगवेगळ्या ठिकाणी ठेवणार असे कळताच ती घरातून पळून गेली. या वेदातून त्या वेदात प्रवास करीत करीत ती शेवटी ताहिटी वेदामध्ये गेली. घरातून मुले नाहिरी झाल्याचे समजल्यावर त्याची आई त्याच्या घोषार्थ त्याच्यामागे धावतच होती मागोमा घेतघेत तीमुद्धा ताहिटी वेदात येऊन पोहोचली. आईला पाहताच ती मुले एका पर्वतमाथ्यावर

१. पार्वती मूलत काळसर होती. पण नंतर गौर वर्णी झाली ही भारतीय कथा आहे.

चडून गेली. तरी आई त्याचा पाठलाग करीतच आहे असे त्यांना पाहताच शेवटी त्या माथ्यावरून ती उडून गेली आणि त्यांनी आकाशात आपला कायम मुक्काम ठोकला. ती दोन जुळी मुले म्हणजे मिथुन राशीचे पुनर्वसु नक्षत्राचे दोन जुळे तारे होत.

मूळनक्षत्रातील तान्याची कथा अशी की, हार्वे वेटातील, तारा-केरेकेरे या नावाच्या एका वारंला एक मुलगा व एक मुलगी झाली. त्या वारंचा नवरा जातीने कोळी होता, त्याने मासे धरून आणल्यावर रात्रीच्या वेळी आईने ते शिजविले आणि खाण्याच्या वेळी मुले झोपली असल्याने त्यांना उठविले नाही. नवरावायकोने ते मासे खाल्ले, यास्तविक मुले अंधरुणावर जागीच होती. परंतु आईने हाक न मारल्यामुळे ती उठली नव्हती. मासे खाताना आईने आपल्याला बोलावले नाही याबद्दल मुलांना राग येऊन ती रात्री घरातून पळून गेली. एका उंच पर्वतावर जाऊन खूप रडली आणि आकाशात उडून गेली व कायम तेथेच राहिली. आईचाप शोध करीत त्या पर्वतमाथ्यावर आले आणि दोन्ही मुलांना आकाशात लुकलुकताना पाहिले. त्याबरोबर ती दोघेही मुलांच्या शोधार्थ अतराळात गेली. त्या दिवसापासून मुले पुढे आणि आईचाप मागे अशी पळापळी अव्याहतपणे चालू आहे. ही पळापळी वृश्चिक राशीतील मूळ नक्षत्रात चालू आहे. जास्त प्रकाशाच्या दोन तारका म्हणजे ते आईचाप व कमी प्रकाशाच्या दोन तारका म्हणजे ती दोन मुले होत. (अंडरसन, पृ. ४००)

ज्येष्ठा नक्षत्रातील तान्यांची कथा अशी की, ताहिटी वेटांमध्ये तौआ-रेहुआ ह्याला दोन मुले होती. मुलाचे नाव टेहुआ आणि मुलीचे नाव पिपरी असे होते. वडिलानी मासे पकडून आणल्यावर आईने ते शिजविले. मुलाची झोपमोड होईल म्हणून त्यांना त्यांनी उठविले नाही आणि त्या दोघांनीच भोजन केले. मुले जागीच होती. त्यांना मासे खायला बोलाविले नाही म्हणून फार वारंटे वाटले. आईवडील झोपल्यावर ती मुले घरातून पळून गेली आणि वर आकाशात राहू लागली. मुले अंधरुणावर नाहीत असे पाहून आईने पाठलाग चालू केला. मुले वर गेलेली पाहून ती माता एका पक्षार स्वार झाली आणि त्यांच्या मागे धावली. मुलांना ती एकसारखी हाका मारीत होती, “पिपरी, या, परत या” (या हा शब्द दोन किंवा अधिक समूहवाचक आहे). मुलांनी उत्तर दिले, “आम्ही परत येणार नाही. चागल्या शिजविलेल्या मासापैकी एकदेरील तुम्ही आम्हांला दिला नाही.”

पुन्हा पुन्हा त्या आईच्या कानारर हेच उत्तर येत होते. ज्येष्ठा नक्षत्रातील प्रकाशमान तारा म्हणजे ती आई व लुकलुकणाऱ्या तारका म्हणजे ती मुले होत. (अंडरसन, पृष्ठ ४०१)

चंद्र हा सुद्धा तारकादेवतांमध्ये मोटतो. सॅमोआ येथामध्ये या देवतेला सिना असे म्हणतात (भारतीय नाव सिनीवाळी असे आहे). चंद्रावर जी काही जाकृति दिसते त्यासंबंधी अनेक कथा आहेत. मयंकर दुष्काळाचे दिवस होते. एक माता आपल्या मुलांना घेऊन बसली असता चंद्रबिंब वर वर येताना तिने पाहिले. मातेला वाटले की ती एक साद्य वस्तूच आहे. जठराग्नि पेटला मग काय विचारता हो ! मुलांना काही गायला मिळावे या उद्देशाने ती चंद्राला म्हणाली, “ तू ग्वाळी घेऊन माझ्या भुकेलेल्या मुलांना तुझ्यातला एक तुकडा दे. ” मुलांची ही केविलवाणी दैन्यावस्था पाहून चंद्राला दया घेऊन माता सिना, व मुले यांना घेऊन तो वर गेला. यामाठीच चंद्रबिंबामध्ये माता मुलांना घेऊन बसली आहे असे दृश्य दिसते, अशी त्याची श्रद्धा आहे. (अंडरसन, पृष्ठ २६२)

मौरी वंशीयांची अर्शाच एक कथा आहे. ऐना नावाची एक स्त्री राणी पाणी जाणण्यासाठी जात असता चंद्रबिंब एकाएकी ढगाआट गेले. त्याचा परिणाम असा झाला की, ऐना एका झाडाच्या गोडाला ठेचाळून खाली पडली. त्यामुळे क्रोधावश होऊन तिने चंद्राला शाप दिला की, “ तू पुन्हा ढगायाहेर येऊ नकोस आणि प्रकाशही देऊ नकोस. ” चंद्राला असे वागता येणे शक्य नव्हते. सदासर्वदा ढगाआड अंधारात तो बसा राहाणार आणि त्याद्वारे मानवाचे अहित कसे करणार ! यास्तव तो स्वतःच ग्वाळी आला आणि ऐनाला उचवून वर वर नेऊ लागताच तिने एका नाईओ वृक्षाचा आधार घेतला. चंद्राने तो वृक्षच उपटून त्यासह ऐनाला घेऊन तो वर गेला. यामाठीच पूर्णचंद्रबिंबामध्ये ऐना एका खडकाला टेकून उभी आहे आणि वाजला तो वृक्ष, असे दृश्य दिसते. (अंडरसन, पृष्ठ २६३)

बॅविलोनियन संस्कृतीमध्ये सिन हे चंद्राचे नांव आहे, तसेच सॅमोआ-मर्धाल सिना झाले असावे. मौरीवंशीय यालाच ऐनादेवी असे म्हणतात. सूर्य-चंद्रदेवता काही वेळा स्त्रीवाचक तर काही वेळा पुरुषवाचक आडळून येतात. इना, ऐना, सिना हीं या प्रदेशात मात्र स्त्रीवाचक रूपे आहेत. ज्या वेळी ही रूपे पुरुषवाचक असतील त्या वेळी ती रोगा या देवतेपासून तयार झालेली असतात. (अंडरसन, पृष्ठ ३५०)

(श्री. ग. स. गोडबोले, आरे दूध केंद्राचे सर्वाधिकारी एकदा मला म्हणाले की, न्यूझीलंड येथे मौरी वंश असून, तो पॉलिनेशियामधून तिकडे गेला असे ते मानतात. पण संपूर्ण प्राचीन इतिहास त्यांना जात नाही.)

वर आपण पाहिलेच आहे की, या संकृतीमध्ये त्रिमूर्तीची कल्पना आहे. केने-कू लोनो ही त्रयी म्हणजे अनुक्रमे प्रकाश, स्थैर्य आणि गर्जना याची प्रतीक होय. त्याचप्रमाणे सृष्टीकर्ता विश्वकर्मा आणि पालनकर्ता याचीही ती प्रतीके आहेत. केने म्हणजे प्रकाश या देवतेने कानोला देवाला दूर लोटून दिले आणि तो अधारावर राज्य करू लागला. यास्तव तो केनेचा पक्का वेरी बनला, केने या सृष्टीनिर्मिती करणाऱ्या देवाने श्वासाबरोबर मानवप्राणी निर्माण करून ते भूतलावर वावरू लागले. कोनोला या देवाला तशी मानवसृष्टी निर्माण करता येईना आणि त्याच्या राज्यात तर त्याला ती पाहिजे होती. तेव्हा ती मानवजात केनेच्या लोकामधून चोरण्याचा त्याने सपाटा चालविला. यामुळेच भूतलावर मानवाना मृत्यु येऊ लागला. मानवाच्या मृत्युनिषयी ही त्याची उत्पत्ति आहे.

पण दक्षिणभागी न्यूझीलंडमध्ये हा कोनोला देव, तगोरा या नावाने प्रसिद्ध असून तो मत्स्य व सागरदेवता मानलेला आहे. टोनो या चंद्रदेवतेबरोबर ती सागरावर अधिराज्य गाजविते. पण दक्षिण न्यूझीलंडमध्ये ही देवता माहीत नाही एके ठिकाणी वाईट, दुष्ट असणारा हा देव दुसऱ्या ठिकाणी उत्तम गुणदर्शक ठरतो. मानवाच्या स्वभावाचे निरीक्षण केले तर या गोष्टीत आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. कारण एके ठिकाणी अथवा काही लोकाना उत्तम गुणांकित असणारा मनुष्य दुसऱ्या ठिकाणी अथवा दुसऱ्या काही लोकाना तो क्रूर, दुष्ट, वाईट दिखतोच की ! हीच वसोटी या ठिकाणी देवानाही लावलेली असली पाहिजे.

देवतांचे मरण

वरील दृष्टांतावरून एक निराळाच सिद्धांत या संकृतीमध्ये माडलेला आहे आणि तो म्हणजे 'देव मरतात काय ?' हा, यासबबी एक सवाद पहा :

"The God of whom I speak is dead," said a witness in a native Court in New Zealand

"Gods do not die," said the Court

"The Court is mistaken," said the witness

"Gods do die unless there are TOHUNGA to keep them alive "

वरील सवादाचा भावार्थ असा की, देवाची पूजाअर्चा करण्यासाठी जर भक्तमंडळी नसली तर देवांचे अस्तित्वच नाहीसे होते, म्हणजे पर्यायाने ते मरण पावतात. यासाठी देवतांचे पूजनअर्चन सतत चालले पाहिजे.

मंत्रांचे पठण

आयो अथवा ॐ याची स्तुति पुरोहितवर्ग मंत्रांचे पठण दीर्घ स्वर एका विवक्षित पद्धतीने उच्चारून करतो. या मंत्रांचे पठण एक किंवा दोघे मिळून करतात आणि एक श्वास घेण्यासाठी थांबला तर दुसरा तोच स्वर घेऊन पठण पुढे चालू ठेवतो. मंत्रांचे उच्चार करताना प्रथम दीर्घ श्वास आत घेऊन नंतर सावकाशपणे म्हटले जातात (पृष्ठ ३४८). भारतीय वैदिकांचीही वेदपठण म्हणण्याचीही साधारणतः हीच रीत आहे. फिजी बेटांत अग्निवरून चालत जाण्याचा पराक्रम काही पुरोहित करतात.

रौगा ही एक प्रमुख देवता मानतात. त्याला ताताची मुलगी, पत्नी म्हणून हवी होती. पण तिचा ठावठिकाणा त्याला माहित नसल्यामुळे आपल्या घाकट्या भावांना त्याने तिच्या संशोधनार्थ पाठविले. भूतलावर फिरता फिरता बोरबोर या ठिकाणी वैरामती नावाची एक कुलीन व योग्य मुलगी त्यांना आढळली. स्वर्गलोकात राहणाऱ्या रौगादेवाला भावांनी तिजबद्दल सर्व माहिती सांगितली. रौगाने आपले इंद्रधनुष्य सज्ज केले आणि एक टोक स्वर्गात तर दुसरे टोक भूतलावर ठेवून त्यावरून तो सरसर खाली आला. एकमेकांनी अनुरूप असल्याचा निर्वाळा दिल्यावर त्या दोघांचा विवाह झाला. पुढे त्यांना एक मुलगाही झाला. ही एक शेतकीप्रधान देवता मानतात. (भारतीय संस्कृतीमध्ये अर्जुनाने बाणांचा पूल रचून भीमाला इंद्राचा ऐरावत आणावयास पाठविले आहे). उत्सव-समारंभाच्या वेळी या देवतेला हुकराचा बळी अर्पण करतात. प्रथम त्याला व्यवस्थितपणे सजविले जाते. परंतु काही वेळा त्या हुकराला ठार मारतात अथवा काही वेळा सोडूनही देतात. पण जर त्याला सोडून दिले तर तो 'ओवाळलेला' म्हणून इतस्ततः फिरू शकतो, त्याला कोणी मारीत नाहीत. कारण तो देवाचा असतो. (भारतामध्ये बळीच्या बाबतीत ही प्रथा अनेक ठिकाणी दिसते.)

(अंडरसन, पृष्ठ ४३२)

पेलेदेवता

हवाई बेटातील ही एक जलदेवता होय, त्याचप्रमाणे ती अग्निदेवताही मानतात. असे मानले जाते की, ही देवता स्वतः ताहिटी बेटामध्ये राहून तिने हवाई बेटाभोवती पाण्याचा वेढा घातलेला आहे. तिच्या वडिलांचे नाव काने-होवालानी आणि आईचे नाव काहिनली असे होते. बहिआ-लोआ या देवतेबरोबर तिचा विवाह झालेला असून मुलांचे नाव येने-हुने आणि मुलीचे नाव लाका असे आहे. लाका ही वनदेवता असून ती डोंगरपठारावर राहाते. पूजेच्या वेळी तिला हुकराचा नैवेद्य अर्पण करतात. हुला नावाचा जो एक नृत्याचा प्रकार

आहे, त्यामध्ये या देवतेच्या संधी गाणी गायली जातात. ही देवता मानवाला सुस्वर आवाज देते, वक्षिसे देते अगर मनकामना पुरविते अशी हिची ख्याती आहे (पृष्ठ २८३ व ४४७). इसाई संस्कृतीचा प्रसार झाला तरीही या देवतेचे पूजन चालूच आहे.

वरील विवरणावरून असे दिसून येईल की, देवता आणि देवत्व पावलेले पूर्वजाव्यतिरिक्त या संस्कृतीमध्ये अनेक लहानसहान देवता होत्या. त्यामध्ये मत्स्य, सर्प, कुत्रे, पक्षी, युद्ध, शांतता, सूड, गायन, वृक्ष, वायु, पर्जन्य, मेघ, अंधकार, प्रकाश, प्रवास, शिकार, मासेमारी, रोगराई इत्यादींसाठीही अनेक देवता होत्या. या सर्व देवाना प्रसन्न ठेवण्यासाठी लहान लहान कारिका म्हटल्या जात आणि देवताना वश करून घेतले जाई. काही जुन्या देवता नष्ट झाल्या अथवा मागे पडल्या तरी त्यांच्या जागा नवीन देवता भरून काढीत आणि यासुळेच मौर्य-वंशीयही म्हणत की, 'देवतांना मरण आहे, त्या मरतात.'

(अंडरसन, पृष्ठ ४५३)

येथे एक लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की, या भागातील पौराणिक कथांचा संग्रह वळंदां इसाई धर्मोपदेशकांनी केलेला आहे आणि त्याचा प्राचीन संस्कृतीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन द्वेषबुद्धीचा जरी म्हणता आला नाही, तरी खात्रीने सहृदयतेचा नव्हता. यासुळे आपल्याला प्राचीन संस्कृतीचा खरा इतिहास अथवा चालीरीती उपलब्ध झाल्याच आहेत, असा दावा करण्यात काही हंशील नाही. खऱ्या भारतीय दृष्टिकोनातून जर संशोधन झाले तर यापेक्षा अधिक सांस्कृतिक साम्य निश्चितपणे आढळून येण्यासारखे आहे, असे म्हणता येईल.

मंदिरे व शिल्प

या भागातील मंदिरांच्या कलाकृति दक्षिणेकडील भागात म्हणजे सोसायटी, मॅडली, मार्किंस, सॅमोआ इत्यादि बेटातून आढळून येतात व त्याचे अवशेष दिसतात. या मंदिरांना 'मारु' अथवा 'मारी' असे नाव होते. मंदिराचे प्राकार दगडी कुंपणाने वेष्टित असून, आतील भाग दगडी परसंबंदीचा होता. प्राकाराच्या मागील वाजूस पिरॅमिडच्या आकाराचे मंदिर असे आणि पुढील पटांगण मोकळे असे. कॅप्टन कुक ह्याने आपल्या प्रवासात अशी एक कलाकृति ताहिटी बेटामध्ये पाहिली आणि तिचे वर्णन करताना तो म्हणतो, 'ते मंदिर ३६०' X ३५४' लांबी-रूंदीचे होते. पायथ्याच्या अकरा पायथ्या चढून गेल्यावर मंदिराच्या सभामंडपात जाता येत असे, प्रत्येक पायरी दोन फूट उंचीची होती आणि उत्तम कोरल सडकाच्या चौकोनी तुकड्यांनी ती बांधून वाढलेली होती. दगडाचे साधे कगानेही भरलेले नसत, तर एकमेकांवर दगडाचे

चौकोन रचलेले असून पायऱ्यांच्या आतील बाजू लहान दगडगोऱ्यांनी भरून घेतलेली होती. असे दगडाचे तुकडे ३३' X २३' आकाराचे होते. प्राकारात जे मंदिर होते, त्याचा आकार २६७ X ८७ चौ. फूट होता. गाभाऱ्यावर आपण ज्याप्रमाणे कळस उभारतो आणि वरची बाजू आच्छादून घेतो, त्याप्रमाणे येथे शिल्प नसून, वरील छताची बाजू उघडीच होती.

मंदिराचे व परिसराचे आकार वेगवेगळे असत. पाओपा या गावची कलाकृति १३८ X २६ चौ. फूट होती. परिसराच्या कुंपणाच्या भिंतीची उंची साडेसहा फूट असून त्यासाठी वापरलेले दगड ११ X १२ X २३ फूट आकाराचे होते. एखाद्या बेटामध्ये असे मोठे दगड उपलब्ध नसल्यास त्याची शेजारच्या दुसऱ्या बेटावरून आयात करित. सोसायटी बेटाच्या दहा मैल परिसराच्या टापूंत अशा २२० मारी आढळून आलेल्या असून, मिशनरी लोकानी आपली संस्कृति दड करण्यासाठी या सर्व मंदिराचा नाश करून टाकलेला आहे.

काही मंदिरांच्या मध्यभागी हवनकुंडे असत आणि त्यांच्यामागे देवतांच्या मूर्ति असत. मूर्ति पाषाणाच्या अथवा लाकडाच्या असून शिल्प रेखीव नसल्याने त्या आकर्षक नव्हत्या. काही ठिकाणी तर लाकडाचे मोठे ओडकेच देवता म्हणून मांडीत असत (भारतामध्ये देवता म्हणून पाषाणाचे ताडुळे मांडण्याची प्रथा होती व काही ठिकाणी ती अजूनही आहे.) त्या देवता दिसाव्यात म्हणून मानवाकृति मुखाचे आकार रंगाने काढीत आणि वरील बाजूस पश्यांच्या पिसाचा मुसुट घालीत. काही ठिकाणी त्याची दैनंदिन पूजा होई पण इतर ठिकाणी त्या मूर्ति उत्सवानिमित्त शोभेसाठी मांडलेल्या असत.

मंदिराचे आश्रयस्थान

हवनकुंडे बहुधा लाकडीच असून ती साधारतः दहा फूट उंचीची असत. त्यामध्ये होम करताना घान्य, फळे अथवा नरबळीचे हवन केले जाई. या मंदिराचा उपयोग प्राणावर संकट आलेला मनुष्य आश्रयासाठी म्हणून करी. असा मनुष्य मंदिर-परिसरात जसला म्हणजे शत्रुदेखील त्याला तेथून हुसकून लावण्याचा प्रयत्न करीत नसे. इतकेच नव्हे, तर तो शत्रु त्याला मंदिरात भेटला असता काहीही बोलत नसे. किंबहुना तो शत्रुत्व विसरून जाऊन त्याच्याबरोबर मित्रत्वाने वागत असे. महाराष्ट्रात शिवाजीने पुण्याजवळील रोहिडेश्वराच्या मंदिरात रात्री बारा वाजता, आपले विश्वासु सवंगडी जमवून स्वराज्याचा पाया घातला आणि सर्वांकडून गुप्तपणे शपथा घेवविल्या असे इतिहास सांगतो. तसेच ग्वालियारच्या किड्यामध्ये मध्यभागी उंचावर एका देवीच्या मंदिरात तेथील राजा आपल्या मंत्रिमंडळाची गुप्त बैठक भरवीत असे, असे आजही प्रवाश्यांना सांगितले जाते. मंदिर म्हणजे

देवता आणि मनुष्य या दोघाच्या सगमाची परमपवित्र जागा असे समजले जाई. आपल्या कार्यात यश मिळावे यासाठी राजेलोक देखील आपली काही गुप्त सल्लवते या ठिकाणी येऊन देवतेसमोर करीत असत. [औरगजेव वादशाहाच्या घास्तीमुळे मथुरेची केशवाची मूर्ति हलवून रजपूत राजाच्या बालेकिल्ल्यात, माथद्वारा या ठिकाणी ती आणली गेली रजपूत राजाचे जरी आपसात हाडवैर होते तरी या मूर्तीच्या रक्षणास्तव सर्वांनी ऐक्य साधले. या मदिरात दोन षडवे शत्रु एकत्र आले, तरी प्रेमाने वागत असे इतिहास सागतो. पण हे प्रेम मदिराबाहेर न टिकल्याने त्याची राज्ये नष्ट झाली.] कित्येकदा अनेक चांगल्या सामाजिक कार्यासाठी या मदिराचा उपयोग केला जाई या परिसरात कोणी रक्तपात केल्यास त्याला ताबडतोब मृत्यु येईल अशी सर्वांची श्रद्धा होती. मदिराच्या या पवित्र भागाला काही वेळा 'टापू' असे म्हणत आणि टापूच्या मर्यादानियमाचे कोणी उल्लंघन केल्यास त्याला फाशीची शिक्षा देण्यात येई.

ही मदिरा दोन प्रकारची होती, 'मारी' ही पवित्र असल्याने तेथे मृत्यूनंतर शव पुरण्यात येत नसे. पण जेथे मृताची शवे पुरण्याची व्यवस्था केलेली असे, त्या मदिराना 'फाईटोका' असे म्हणत या अशा फाईटोकाच्या माथ्यावर २०'X१४' या आकाराचे एक लहानसे घर असून त्याभोवती फिरता सज्जा असे. या वरच्या घरात राजेलोकाची थडगी बांधून त्याचे मृतदेह त्यामध्ये ठेवले जात मृतदेह आतमध्ये ठेवल्यावर मलीमोठी पाषाणाची शिळा त्यावर ठेवण्यात येई काही राजेलोक अशी घरे आपल्या जिवतपणीच बांधून ठेवीत असत याचे कारण त्याच्या आवडीचे शिल्प त्यांना तयार करता येऊन मृत्यूनंतर त्याचा देह त्यामध्ये ठेवण्यात येई. काही शिळा इतक्या जड असत की, दोर बांधून त्या वर उचलून थडग्यावर ठेवण्यास दोनदो माणसाचे बळ लागत असे. या जागा सुंदर दिसाव्यात म्हणून त्याच्या समोवार वृक्षाची लागवड केली जाई. आजही कित्येक 'फाईटोका' अशा वनश्रीमध्ये झोलात उभ्या असून प्रवाश्याची आकर्षणे बनल्या आहेत. या भव्य कलाकृति पाहिल्या म्हणजे कोणीही म्हणेल की, त्या तयार करणारा समाज खूप सुधारणावादी व कल्पक होता. इजिप्तमधील पिरॅमिड बांधणीचा याच्यावर परिणाम झालेला असावा

टोंगाटाधू येतात टेलिआ नावाचा असा एक प्रचंड फाईटोका असून त्यात प्रेत पुरलेले नाही. त्याचे कारण असे देतात की, टेलिआच्या राजाने ती

१. टीप— सन १९७० साली सत मेहेरवाना यानी समाधी घेतली, पण त्यासाठी त्यांनी अहमदनगरजवळ (महाराष्ट्र) मेहेरवादा येथे स्वतःसाठी समाधीची जागा तयार करून ठेवलेली होती.

कलाकृति मरणोत्तर आपले शव ठेवण्यासाठी तयार केली खरी, पण ती सपूर्ण तयार झाल्यावर त्याच्या पसतीला ती न उतरल्याने त्याच्या शेजारी दुसरी कलाकृति तयार केली गेली आणि त्यामध्ये त्याचा मृतदेह ठेवला गेला.

जसे सांगतात की, सन १५३५ च्या सुमारास टकलावू येथील राजाने पिरॅमिड बांधण्यासाठी माणसे कामाला लावली, परंतु लावून मोठमोठे दगड त्यासाठी आणताना तो त्या मजुराना मारीत असे. उत्तम दगड शोधण्यासाठी राजा स्वतः आसपासच्या बेटानून फिरून पाहणी करीत असे. अशा एका कलाकृतीच्या पायाचा आकार १५६×१४० चौ. फूट होता. वर जाण्यास उच उच टऱ्याच्या चार पायऱ्या होत्या. पहिली पायरी चार फूट उच तर वरच्या प्रत्येकी ३॥ फूट उंचीच्या होत्या. पायरीची रुंदी ५॥ फूट होती. प्रत्येक पायरीचा पाषाण तिच्या उंचीइतका जाड असे. पायरीचे कोपऱ्याचे दगड घडीव असून काहींचा आकार तर २४×१२×२ घ. फूट इतका भव्य होता. पिरॅमिड बांधला त्या ठिकाणी चांगला दगड उपलब्ध नसल्याने ते सर्व पाषाण १२० मैल अंतरावर असलेल्या लिफुका या बेटावरून जहाजातून आणलेले होते.

मदिराचा तिसरा प्रकार म्हणजे नरबळी देण्यासाठी बांधलेल्या जागा त्यांना हिअन (Hen) असे म्हणत. अशा मदिराचा विस्तार पाच पाच एकर जागेवर पसरलेला असे. परिसराचे कुपण सधे दगड रचून तयार केलेले असे. चॅप्टन किंग याने असे एक मंदिर स्वतः पाहिले होते आणि नरबळी देण्याच्या टेबलावरही तो उभा राहिला होता. त्या जागेचा आकार १२०×६० चौ. फूट असून मोठमोठे पाषाण भितीसाठी वापरलेले होते. मदिरासमोवार लाकडी कठडा बांधलेला होता. एका कोपऱ्यात वीस फूट उंचीची शिडी ठेवलेली होती. मदिरात सभामंडपाच्या मागील बाजूला बारा मूर्ति गोलाकार माडून ठेवलेल्या होत्या. त्याच्या समोवती यज्ञमुंड व नरबळी मारण्यासाठी टेबल ठेवलेले असे. नरबळी देताना पुरोहिताला उभे राहण्यासाठी या टेबलाजवळ खास जागा तयार केलेली होती (अंडरसन, पृष्ठे ४५३-५८). समोआ बेटात मदिराचा आकार राहण्याच्या घरासारखाच असून त्यांना फले-आयतू असे समोघण्यात येत असे. अरिया बेटात राजा तुतेरगीवर्मा याने असे एक मंदिर सिस्तपूर्व चारशेपन्नास वर्षांपूर्वी बांधलेले होते आणि त्याची उंची बारा फॅदम (फॅदम-सहा फुटाचे माप) इतकी होती.

पॅलेनेशियाच्या उत्तर बाजूला इस्टर नावाचे एक बेट असून तेथील पाषाणाचे शिल्प अत्युत्कृष्ट होते. सर्वत्र विखुरलेल्या अवशेषावरून त्याची कल्पना केली जाते. पूर्वी या बेटावर ज्वालामुखी धुमसत होता आणि त्याचे अवशेष किनाऱ्यावर ठायी ठायी दिसतात. कित्येक खडकाची उंची तर १७०० फूट आहे आणि मृत

माणसाना पुरण्याची जी ठिकाणे आढळून येतात त्यावरून असे अनुमान काढले जाते की, या वेटावर असंख्य मानवांची वस्ती होती. मृताना पुरण्याची अशी २६० ठिकाणे आजही दिसून येतात आणि त्यांना अहू (Ahu) या नावाने संबोधिले जाते. सन १९३० साली या वेटावर मानववस्ती सुमारे ३०० पर्यंत होती.

समुद्रकाठी जो एक अहू आहे त्याची लांबी ३०० फूट असून बांधणी मात्र मारी मंदिरासारखी नाही. बाहेरच्या परिसराची उंची चौदा फूट आहे, तर मधला शबे पुरण्यासारखा बांधलेला भाग १०० फूट उंचीचा आहे. या मधल्या भागाला दोन्ही बाजूंना लांब पत्रासारख्या आकृति असून त्याची रुंदी १०० फूट तरी असूची. दोन्ही पत्रांच्या मधील भाग मृतशरीरे पुरण्यासाठी उपयोगात आणला जाई. काही वेळा मृताचे दगडी पुतळे बाजूच्याच दगडी म्हाणीत बनवून येथे मांडीत असत आणि या पुतळ्याचा स्वीकारही याच ठिकाणी केला जाई. असे सुमारे पंधरा पुतळे याच ठिकाणी पडून आहेत. मध्यभागाच्या या भव्य कलाकृतीमध्ये आतील बाजूने सुमारे २० फूट उंचीवर प्रेत ठेवण्यासाठी गेल्या तयार केलेल्या आहेत. (बौद्ध विहारामध्ये मिद्याथ्योना राहण्यासाठी ज्याप्रमाणे ओवण्या सोदलेल्या असत, त्याचप्रमाणे त्या होत्या). या मध्यभागाच्या कृतीपाठीमागे सुमारे १५० फूट मोफळी जागा प्रेतासाठी राखून ठेवलेली आहे. दगडी पुतळ्याची उंची साधारणतः ३० ते ३६ फूट असे, ज्याचे घडीव काम पूर्ण झाले नाही असा एफ ६६ फूट उंचीचा पुतळा तशाच अर्धवट स्थितीत तेथे पडलेला आहे.

हे एकसंध पुतळे वनविण्याची त्याची रीत अशी होती की, पुतळ्याच्या दगडाभोवती खोणितच संदक रणवाक्याचे आणि त्यातून पुतळ्याचे काम पूर्ण करून झाल्यावर मग तो पुतळा तेथून हलवावयाचा. हे पुतळे तयार करण्यासाठी जे हातोडे, छिन्ना व इतर अवजारे वापरली, त्यापैकी नाही तेथे मिळून आली आहेत. हे पुतळे प्रवेशद्वारी एका ओळीत उभे करण्याची मनीषा असली तरी ते काम अपूर्णच राहिलेले दिसते. या पुतळ्याची उंची ३० ते ३६ फूट असून मस्तकाचा आकार ६ फूट उंच व ८ फूट रुंद आढळून आला आहे. फित्येकाच्या मस्तकावर मुकुट कोरलेले आहेत. एके काळी सुमारे तीस-चाळीस टन वजनाचे हे पुतळे खोणितून कोणत्या पद्धतीने हलविले असतील आणि जाग्यावर आणून उभे केले असतील, याचे आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहात नाही. कमीतकमी शंभर मजूर तरी ते उचलण्यास लागले असतील, असे अनुमान केले जाते. सन १७२२ साली वॅ. रोगापिन याने या वेटाला भेट दिली, तेव्हा

यातील बरेचसे पुतळे ओळीने उभे होते. परंतु त्यानंतर बहुधा मिशनरी लोकानी त्यांना खाली पाडून टाकले असावे. आरम्भक संस्कृति कुठलीही असो, मुस्लीम असो वा इसाई असो, प्राचीन कलाकृतींचा विध्वंस करणे हेच एकमेव ध्येय त्यांनी मानलेले होते असे दिसते. भारतीयानी मात्र आपल्या आरम्भणकाळी कोठे विध्वंस केल्याचे उदाहरण दिसून येत नाही.

मैरी वशीयानी १२ ते १८ इंच उंचीच्या टागो देवतेच्या मूर्ति तयार केलेल्या होत्या. तसेच टिकी बाघल्या होत्या. यावरून असे दिसते की, पुजारी-वर्गाचे अस्तित्व या ठिकाणी असावे. हवाई व ईस्टर बेटांमध्ये इसाई धर्मोपदेशकाचा प्रवेश सन १८२० च्या सुमारास झाला आणि त्यानंतर विध्वंसनाचे कार्य झाले असावे. (अडरसन, पृष्ठे ४६४-४६७)

पॉलेनेशियन प्रदेशात भारतीय संस्कृतीचा प्रवेश कसा झाला, त्याची ऊर्जितावस्था कशी झाली आणि आरम्भकाच्या हल्ल्यामुळे तिचा विध्वंस कसा झाला याचे हे थोटक वर्णन आहे. या बेटातूनच पुढे अमेरिकेमध्ये भारतीय संस्कृति गेलेली असल्याने, या टप्प्याचे यथार्थ ज्ञान असावे या हेतूने खुलासेवार वर्णन दिलेले आहे. देवतांच्या वर्णनाप्रोवरच इतरही गोष्टींची माहिती मनोरंजक वाटेल, यासाठीच मुद्दाम ती ओघाओघाने दिलेली आहे. तसेच हा प्राचीन विस्तारवादी संस्कृतीचा इतिहास आहे. नेपोलियनसारखा योद्धा ५-५-१८२१ साली मृत्यू पावला. तत्पुर्वी लिहिलेल्या मृत्युपत्रात तो लिहितो, 'इतिहास नीट मनन करणे यासारखा दुसरा गुरु नाही. ज्याला आयुष्याचे तत्त्वज्ञान म्हणतात ते अशा इतिहासाच्या वाचनानेच निर्माण होते.' भारतीयच्या सुदैवाने त्याचा असा हा उज्वल इतिहास आहे.

बाली-द्वीप संस्कृति (बाली हे देवाचे बेट आहे.)

भारतीय संस्कृतीमध्ये बटु वामन ह्याने असामान्य दातृत्व असलेल्या बळी या दैत्यराजाकडून त्रिपादभूर्माचे दान मिळविले. नंतर त्याने आपले मूळ परमेश्वरी विश्वविराट स्वरूप प्रकट करून दोन पावलात स्वर्ग व भूलोक व्यापून तिसरे पाऊल बळी राजाच्या मस्तकावर ठेवून त्याला पाताळात पाठवून दिले. ज्या ठिकाणी बळी राजाने वस्ती केली ते बालीबेट या नावाने आज विख्यात आहे. हे द्वीप विषुववृत्ताच्या दक्षिणेकडे असल्याने याला " पाताळ " ही संज्ञा विषुववृत्ताच्या उत्तरेकडे राहाणाऱ्या भारतीयानी अगर अन्य संस्कृतीने दिली असली पाहिजे. कारण पश्चिमात्य संस्कृतीही याला Down Under म्हणजे पाताळ समजते.

बालीद्वीप हे देवाचे आहे असे आजही मानले जाते, Balu belongs to the God आणि तेथील स्थावरजगम मालमत्ताही परमेश्वराचीच आहे,

असे समजतात. भारतीयाप्रमाणे तेथील चार वर्णांची उत्पत्ति, सृष्टीकर्त्या देवाच्या मुखापासून ब्राह्मण, हातापासून क्षत्रिय, नाभीपासून वैश्य व चरणांपासून शूद्र अशी झालेली आहे असे मानतात. वर्णांमध्ये ब्राह्मण हा श्रेष्ठ मानला जातो व इतरांनी हात जोडून त्याजबरोबर संभाषण करावे लागते, राजद्वारी त्याला प्रथम मान आहे. प्राचीन संस्कृतीचे यथायोग्य अनुकरण स्वतः करणे आणि इतरांकडून ते करवून घेणे ही अत्यंत अवघट पण अपरिहार्य कामे त्याला आजही करावी लागतात. येथील लोक बव्हंशी शैवपंथीय असून सूर्य, विष्णु, देवी यांचीही वेधे पूजा होते. येथे भारतीय संस्कृति अद्यापीही अत्यंत बडवी असून ती इस्लाम व इसाई धर्मपंथीयाना कोणत्याही प्रकारे शिरकात करू देत नाही ही अत्यंत अभिमानाची गोष्ट आहे.

बली आणि बाली बेट

प्रल्हादपुत्र विरोचन व त्याचा पुत्र वैरोचन याला बलि म्हणतात आणि विष्णूने वामन अवतारामध्ये यालाच पातळात घातले, अशी पौराणिक कथा आहे. वैरोचनाच्या पत्नीचे नाव विंध्यावली असे होते. पुराणकथांतून दुसराही बली नावाचा राजा असून तो आर्यकुलोत्पन्न ययातीपुत्र जो अनु, त्यांच्या वंशात सुतापा नावाचा राजा होऊन गेला, त्याचा पुत्र होय. याचे नाव बलि असून त्याच्या पत्नीचे नाव सुदेष्णा असे होते. दीर्घतमाऋषींच्या आशीर्वादाने तिला अंग, वंग, सुह्य, पुंड्र, अंध्र व कर्लिंग असे सहा पुत्र झाले होते. (मत्स्य. पु. अ. ४८). पुत्रांची ही सहा नावे पाहिली म्हणजे हे एक रूपक असावे असे वाटते. या बलीराजाने खाली दक्षिणेकडे आक्रमण करित असता, त्या त्या देशातील लोकांबरोबर सलोला वाढवून त्यांना पुत्रवत् मानले. अंध्र प्रांतात बलीराजा नावाची एक जात आजही आहे. कै. श्री. म. माटे, आपल्या परशुरामचरित्र ग्रंथात सांगतात की, 'बलि हा शूद्र वर्गाचा म्हणजे त्या काळी जमीन वसणान्या वर्गाचा राजा होता.'

त्या काळची भौगोलिक परिस्थिती अशी दिसते की, जावासुमात्रा हा भाग भारताला बराच सलग होता, त्यामुळे वन्य जमातींना रेटित त्या प्रदेशात नेणे सुलभ होते. जाणकारांचे असे मत आहे की, त्या भागात शूद्रवर्ण जमातच आजही प्रामुख्याने आहे. बालीमध्ये चातुर्वर्ण्य व्यवस्था असून शालीवाहन पंचांग, सणवार ठरविण्यास वापरतात. वापरून बाली बेटाचा पूर्वज अनु हा आर्य ययाति आणि असुर कन्या शर्मिष्ठा यांचा मुलगा असणे असंभवनीय नाही.

वामन अवतार म्हणजे शायबध ब्राह्मण (१-२-५-१) प्रमाणे देव व असुर यांच्या युद्धात, देवांचा पराभव झाल्यावर, दैत्यांनी सर्व पृथ्वी व्यापली.

देवांना राहण्यापुरती सुरक्षित जागाही राहिली नाही. तेव्हा देवांनी यशरूप विष्णूला आपला पुढारी नेमून, दैत्यांकडून आपली वाटणी मागितली. शेवटी तडजोड होऊन विष्णु तीन पावलात जेवढी भूमि आक्रमण करील तेवढीच देऊ, असे वचन मिळाल्यावर विष्णुरूप वामनाने अक्राळविक्राळ स्वरूप धारण करून सर्व विश्व व्यापले आणि तिसऱ्या पदाने वलीला पाताळात दबडले. याचा साराश इतकाच दिसतो की, पूर्व किनारा वामनाने वसाहतीसाठी व्यापला. यासाठी वामन-द्वादशीला त्याचे स्मरण केले जाते. पश्चिम किनारा पुढे परशुरामाने व्यापला.

(चि. ग. कर्वे-प्रसाद-नोव्हेंबर १९५८)

येथील जनता अत्यंत देशाभिमानी व धर्माभिमानी आहे. सन १९०६ साली त्या वेळच्या डच सरकारने वांडुंग येथील राजाकडून ७५ सहस्र रुपयांची, काही कारणास्तव नुकसानभरपाईची मागणी केली. राजाला ते त्याच्यावर आक्रमण वाटले आणि शेवटच्या माणसापर्यंत त्याने प्रतिकार करण्याचे ठरविले. डच सैन्य राज्यावर चालून आले. आधुनिक शस्त्रांनी युक्त व मुसज्ज अशा सैनिकांपुढे आपला निभाव लागणार नाही हे जाणून आत्मघाताच्या तयारीने सर्वजण पुढे सरसावले. राजवाडा आदल्या रात्री भस्मसात करण्यात आला. दुसऱ्या दिवशी सहस्रावधि सैनिक, स्त्रीपुरुष, मुले यांची मूक मिरवणूक राजाच्या मागोमाग शत्रूशी सामना करावयास निघाली. मार्गामध्ये कोणी हूं की चू केले नाही. पण १०/२० पावलांवर शत्रूसैन्य दिसल्यावर राजाने तरवार काढून हुकूम दिला, त्याबरोबर सर्वजण डच सैनिकांवर तुटून पडले. सूं सूं करित गोळ्या सुटल्या. घडाडधुडूम तोफा डागल्या. हजारोनी आपले देह राजासह धारातीर्थी ठेवले. जखमी स्त्रियांनी आपल्या कोवळ्या अर्भकांना निष्ठुर होऊन स्वतःच्या हातांनी माल्याने भोसकले आणि जणू ती ईश्वराच्या घरी सुरक्षित राहातील म्हणून त्यांना स्वर्गधरी पाठविले. राजाचा बारा वर्षांचा मुलगा पुढे सरसावला. मृत बापाची जागा त्याने घेतली आणि उरल्यासुरल्या सैन्यानिशी परत हल्ला चढविला. परिणाम व्हायचा तोच झाला. सर्वच्या सर्व गारद झाले आणि वाली प्रदेश अखेर डच सरकारच्या ताब्यात आला. डेनपसर या शहरातील वाली हॉटेल समोरच्या चौकात हा प्रकार घडला आणि प्रवासी त्या हुतात्म्यांच्या बलिदानाला आजही भक्तीने अभिवादन करतात.

येथील लोक शेतीप्रधान आहेत. भातशेती हा त्यांचा प्रमुख उद्योग आहे. डोंगरपठारावर जे ओहोळ वाहतात त्यांचा उपयोग करून घेऊन हे लोक शेती करतात. वर्षानून त्यांना तीन वेळा भाताची पिके मिळतात. प्रत्येक गावांत माम-देवतेचे मंदिर असते आणि काही प्रमुख देवतांची मंदिरे निरनिराळ्या शहरांतून

आहेत मानवसंख्येच्या दृष्टीने विचार केल्यास स्त्रीगर्ताचे शेकड्या प्रमाण अधिक आढळते आता, केळी, ही येथील प्रमुख फळे आहेत या देशात सतीची चाल होती आणि १००३ पर्यंत ती चालू होती आता कायद्याने ती बंद आहे परंतु ज्या वेळी ही चाल अस्तित्वात होती त्या वेळी गतधना स्वखुशीने सती नात, तर कित्येकदा सामाजिक दडपणामुळे त्यांना सती जावे लागत असे

या दशातील कालगणना निश्चित स्वरूपाची नाही चंद्रवर्ष ३५४ दिवसाचे मानतात तर दुसरे काही सूर्यवर्ष ४२० दिवसाचे संपूर्ण वर्ष आणि जावानीजवाली हे २१० दिवसांचे वर्ष मानतात पाच दिवसांचा आठवडा आणि पस्तीस दिवसांचा महिना असतो यामुळे कित्येक शात्या पुरुषांना आपले वयही सांगता येत नाही पण जन्मोत्सव साजरे होण्याचे दिवस त्यांना नमूने समजतात यामुळे दुसरा फायदा असा की, वर्षातून सर्व काळी, जन्म मृत्यूचे व वर्ष अधवर्षांचे उत्सव समारंभ चालूच राहतात याशिवाय विवाह समारंभही असतातच वार्षिक उत्सवाला ओदलन (Odalan) तर सहामाही उत्सवाला सिपिअन (Sepian) म्हणतात वर्षातून एक दिवस शांततादिन म्हणून पाळतात त्या दिवशी शेतात कोणी काम करीत नाहीत गिरण्या कारखान्यात जात नाहीत दिवसभर सर्व रस्ते ओस पडलेले असतात इतकेच काय, पण घरात विस्तारही पेटविला जात नाही घराच्या मागील बाजूला बसून सर्वजण शांतपणे दिवसभर प्रार्थना करीत असतात

मंदिर बाधणी

याची मंदिरे दोन प्रकारची असतात एक प्रत्येकाच्या घरात असते, तर दुसरे सार्वजनिक असते सार्वजनिक मंदिर म्हणजे एक मोठा परिसर लाल विटांचे कुपण असलेला आणि त्यामध्ये तीन मोकळी दालने पाडलेला असतो प्रवेशद्वारी मोठी कमान असून पहिल्या दालनात कोणालाही प्रवेश असतो तेथेच लहानसा नगरग्रामा, उत्सवाचा स्वयंपाक करण्यासाठी लहानसे स्वयंपाकघर व भक्तांना राहण्यास ताडांचे छप्पर असलेली झोपडी धर्मशाळा म्हणून असते मघत्या दालनात वाली लोकांशिवाय इतरांना प्रवेश दिला जात नाही याच्या मध्यभागी एक लहानशी झोपडीवजा इमारत असून त्याला कुलुपकडीची व्यवस्था केलेला असतो हेच देवघर होय खजिना, सामानसुमान येथेच ठवले जाते एका बाजूला बाहेर एक ओग असतो, त्यावर उत्सवाच्या वेळी देवता नेऊन बसतात आणि दुसऱ्या लहानशा ओथ्यावर सूर्यनारायण बसतात देवघरावर एखाद्या वेळी पंगोडाप्रमाणे अनेक वर्तुळाकार चक्रे असलेले घुमटवजा अकरा माळ्यांची छोटीशी इमारत असते, त्याला ते मेग्गट्ट म्हणतात त्यामध्ये देवतांची आणि रत्नांची पेटी

असते. ही देवळे म्हणजे एरवी ओसाड भासतात, पण फक्त उत्सवसमारभाच्या वेळी ती माणसानी पुढून जातात सर्जात, तमन, साची, सिजोकावटी, कोवो फामभहन, गेलगेल, तेजेल, पेनारम, अगोएग, मेनसुई इत्यादि मदिरे पाहाण्यासारंगी आहेत या मदिरामध्येही ग्राममदिर, मृत्युमदिर, मागरमदिर, सरोवर मदिर, शेतकाममदिर असे अनेक प्रकार आढळून येतात. काही मदिरे अतिशय साधी तर काही थोड्याफार कलाकुसरीची असतात काहींवर पक्षी फुले यांचे नक्षीकाम असते. ज्या देवघरावर टपरे असतात, त्यांना मेरोज असे म्हणतात. याच्या मदिरीत चारही वणाच्या लोफाना प्रवेश असल्याने धार्मिक भेदभाव मदिरीत पाळला जात नाही

मूर्तांसाठी असलेल्या मदिरीतून समोर एक होमकुड असते नवीन मदिरे बांधताना चनता स्वधुपीने रावफामास मदत करते कोणी इतर मागाने मदत करतात अकराच्या मदिरीच्या प्रवेशद्वारीच नदीची मूर्ति असते काहा ठिकाणी गरड अथवा वासवाची मूर्ति असते. काही ठिकाणी दीपमाळेसारंगे खाद्य असतात.

वसतक्रन्मध्ये एकदा सर्व देवताना समुद्रस्नानाला मिरवणुकीने नेतात. त्यासाठी त्यांना २५-३० मैल लाव जाणे लागते. देवाच्या लहान मूर्ति बायका डोक्यावर घेतात, तर अतिशय जड मूर्ति रावच्या पालखीतून नेतात. मिरवणुकीबरोबर बायबृद असतो. सायकाळी मिरवणूक सागरकिनारी पोहोचल्यावर देवताग्राहक व इतर भक्तगण समुद्रात कमरेइतक्या गोल पाण्यात जातात. 'पेदान्दा' तीरावर उभा राहून इतराना थापण्यास सागतो. मंत्राचे पठण होते, देव व भक्त स्नान करून बाहेर येतात, काही मडळी लगेच देवतासह घरी परत येतात, तर काही रात्री बाळगटातच शोपून राहतात

कलाकौशल्य

काही कला वशापरपरा चालस जाल्ल्या आहेत. सुवर्ण, रुपे, पाषाण, लाकूड यावर नक्षीकाम करणारे कलाकार वशापरपरेने आलेले असतात. मूर्ति बनविणे हा कित्येकांचा धंदाच असतो स्त्री वर्गाही सोने, रुपे यावर दारीक नक्षीकाम करण्यात कुशल असतो मदिरीतील भाडी आणि काही समारभाची भाडी यावर नक्षीकाम असते. मृत्यूच्या शवपेटिका व मनोरे बनविणारे कारागीर येथे असतात.

धार्मिक समजुती

या संस्कृतीमधील काही धार्मिक व गहन अपंगुनांच्या समजुती—

१. (अ) सूर्यपूजा व सूर्यसेवन, संस्कृत मंत्रविधीने करावयाचे.

(आ) शिव व सूर्य यांच्यामध्ये ते द्वैतभाव मानीत नाहीत.

(इ) एखाद्या गरोदर स्त्रीला जुळे झाले आणि ते जर मुलगे नसतील तर घरार भयकर मोठे सुकट येणार असे समजून त्या स्त्रीला काही दिवस स्मशानात ठेवतात, घर धुऊन साफसुफ करतात, प्रसंगी जाळूनही टाकतात. आपत्ती टाळण्यासाठी मंदिरातून प्रार्थना केली जाते व नंतर सर्वत्र पवित्र जलाचे सिंचन केले जाते.

२. जर स्त्रीला एखादे विद्रूप मूल झाले तर, सर्व गाव भितीने घाबरून जातो आणि मंदिराची वंद केली जातात.

३. स्त्रीच्या गरोदरपणी पतीने व्रतस्थ राहून पान खाणे, अफू खाणे, जुगार खेळणे इत्यादि गोष्टी बंद केल्या पाहिजेत, एरवी मुखावड प्रसूती होत नाही.

४. पण जेव्हा पुत्रजन्म होतो, तेव्हा ते शुभ लक्षण समजून सर्वत्र आनंद-आनंद पसरतो व भोजनसमारंभही होतात.

५. प्रत्येक पर्वतमाथ्यावर, वृक्षाच्या राईमधून, तळी, गुहा या ठिकाणी पंचमहाभूतात्मक देवतांचा निवास असतो, ह्या समजुतीमुळे त्यांची पूजा केली जाते. त्यांचा स्वर्गलोक म्हणजे शिवलोक होय.

६. जलदेवता म्हणून सरोवरासाठी 'देसी देवा देवता' (Desi Deva) असून त्याचे पूजन होते.

७. प्रमुख देवता म्हणजे शिव, ब्रह्मा, विष्णु, दुर्गा, देवी या असून, यमराज हा मुले व माणसे खाणारा देव आहे असे ते मानतात.

८. पहाटे गृहस्वामिनी केलीच्या पानावर थोडासा भात, त्यावर गुळ, कुंदू व गुळ घालून ते पान घरामोर रस्त्यावर ठेवते आणि असे केल्याने भूतयोर्नातील जीवांचे ते ग्राऊन दिवसभर कोणत्या ग्राम व उपद्रव देत नाहीत, असे समजतात.

९. शोपलेच्या माणसाला एकदा मोठ्याने ओगडून उठायवाचे नाही. कारण त्या अवस्थेत त्याचा जीवात्मा म्त्रप्रसृष्टीत वापरत असतो आणि त्यामुळे त्याला परत आणायला त्या माणसाला पुरेसा वेळ मिळत नाही.

१०. मंदिर-मन्नांसाठी प्रत्येक घट्टी दरमहा तांदूळ द्यावे लागतात.

११. शेतीची लागवड, कापणी सुख पुरोहितांच्या आशीर्वादाने शुभ

दिवशी करावयाची, तरच भरपूर पीकपाणी येते. श्रीदेवीचेही पूजन करावयाचे असते.

१२. कुत्र्याला लाय मारू नये, कारण परमेश्वराचा अश प्रत्येक प्राणिमात्राच्या ठायी वसलेला आहे.

१३. प्रत्येक माणसाने वृक्षारोपण केले पाहिजे, निदान वृक्षाला वृक्षाची पादी तरी बाघली पाहिजे. एरव्ही वृक्षदेवताचा त्याच्यावर राग होऊन एकतर माणसाचे केश गळून पडतील अथवा मृत्यु पावून त्याला लहान झुडूप व्हावे लागेल.

१४. भारतामध्ये आम्रपल्लवाना पवित्र मानून धार्मिक कार्यात त्याचा उपयोग केला जातो, तर येथे ताडपत्राचा तोच उपयोग केला जातो.

धर्मगुरु

त्याच्या धर्मगुरूंचे दोन प्रकार आहेत. एक आमदेवतेचा पुजारी, त्याला पेंमंको म्हणतात, तर दुसरा प्रमुख धार्मिक पुजारी, त्याला पेदान्दा म्हणतात. ब्राह्मणवर्गाला इडाबागुस असे म्हणतात. या संस्कृतीमध्ये वाटेल त्या वर्गाच्या इसमाला पेदान्दा होता येते. जर अर्गा पात्रता असेल तरच या पदासाठी निवड केली जाते आणि उमेदवार हा चोर, व्याधियस्त, व्यसनी नसल्याची खात्री केली जाते. दोन वर्षांच्या शिक्षणक्रमात त्याला अनेक धार्मिक ग्रंथांचे पठण करावे लागते. पुरोहितांचे पारिभाषिक शब्द, मंत्र, तंत्र आणि संस्कृत अध्ययन करावे लागते. प्राणायाम, योगसाधन आणि योगमुद्रांचे ज्ञान असावे लागते. शुद्धाचरण राखण्यासाठी त्याला जेनसमूहापासून एकटे व वेगळे रहावे लागते. तो परान्नाचा स्वीकार करू शकत नाही, काच अथवा धातूच्या पात्रात जेवात नाही, मासाहार नाही, मद्यसेवन नाही, कोणाबरोबर हस्तादोलन करावयाचे नाही, मस्तकावर जटाभार ठेवावयाचा, भोजन घेताना नेहमी पूर्वेकडे मुस करून ते घ्यावयाचे. एवढा शिक्षणक्रम पूर्ण झाल्यावर त्याला प्रथम 'मोवदा' (Moweda) या नावाच्या लहान प्रमाणावर होणाऱ्या धार्मिक समारंभाला पाठवितात.

त्या दिवशी त्याने पहाटे उठून, स्नान करून, शचिभूत होऊन मंदिरात जाण्याची तयारी करावयाची, प्रार्थना म्हणता म्हणताच मस्तकावरी केशाच्या गाठी मारणे, डोळ्याला व कमरेला पांढरे वस्त्र गुडाळणे आणि अंगावर तसेच वस्त्र टाकणे, इत्यादि क्रिया करावयाच्या. पूजेचे साहित्य चांदीच्या ताटात घेऊन त्यात सुवर्णपात्र, घटा, निराजन, फुले इत्यादि ठेवून मंदिरात प्रवेश करावयाचा. रात्रीच्या वेळची पूजा असेल तर सायकाळी फुलणारी ताजी फुले घ्यावयाची.

ही पूजा करताना मस्तकावर त्रिकोणी मुद्रा, गळ्यात व मनगटावर सुवर्णवे अलंकार, गळ्यात ताईत, कानामध्ये रत्नजडित कुंडले इत्यादि अलंकार घालावयाचे. नंतर पूजाविधि चान्द्र ज्ञान्यावर जवळ जवळ तासभर प्रथम निर- निराळ्या मंत्राचे पठण करावयाचे. चंदनाची भुकटी हाताना चोळून ज्ञान्यावर फुले पाण्यात भिजवून वास घेत राहावयाचे. देवताचे पहिले निर्मान्य वाढून टामून नवीन पूजा करावयाची. नंतर प्राणायाम करून तो पुजारी समावस्थित होतो. गेल्यावर त्याच्या अंगी देवतासंचार होतो. आजवर त्याने जे योगिक ज्ञान मिळविलेले असेल, त्याचा उत्कर्ष अथवा समरसता साधण्यासाठी व आपल्या चित्तशक्तीची वाढ करून घेण्यासाठी उच्च भावावस्थेत पोहोचून, अति शुद्ध भावनात निमज्जन होणे, यालाच समाधी अथवा Trance म्हणतात. योग मार्गातीलच हा एक प्रकार आहे. तो शक्तीच्या काडीने पाण्यावर काही अक्षरे लिहितो. भक्ताच्या प्रश्नांची उत्तरे देतो, त्यांना आशीर्वाद देतो आणि कालांतराने पूर्वस्थितीत येतो. त्याची ती गूढभाषा व संकेत, काही अनुभवी माणसानाच कळतात, सर्वांना नाही.

पेदान्दाचे कर्मकांड

डॉ. लोकेशचंद्र, एम्. ए. यानी या संस्कृतीसंबंधी अधिक संशोधन भारतीय दृष्टिकोनातून केलेले असून ते 'हिंदु-विश्व' या मासिकात प्रसिद्ध केले आहे. त्यातील ध्यानधारणेच्या आकृति, न्यास व मंत्ररचना यावरून असे निश्चितपणे म्हणता येते की, त्याच्या क्रिया बहुधा बौद्ध तांत्रिक मार्गाने होत असल्यात. एका ताडपत्रीवर 'सूर्यसेवन' नावाचा ग्रंथ डॉ. लोकेशचंद्र याना उपलब्ध झाला असून त्यामध्ये त्यांच्या म्हणजेच पेदान्दाच्या धार्मिक आचरणाचे संपूर्ण चित्र रेखाटले आहे. उपासना व ध्यानधारणेला वसण्यापूर्वी, बाह्यशुचि ज्ञान्यावर वस्त्र, मेसला, उत्तरीय परिधान करावयाचे व समंत्रक धारणा घरावयाची. ही प्राथमिक क्रिया ज्ञान्यावर पुन्हा हस्तपादादि प्रक्षालन करून पद्मसन (तेथील शब्द पशील आहे) घालून बसल्यावर जनेक त्रियानी, न्यासानी शिवाची आराधना चान्द्र होते. आवाहन, प्रतिष्ठा, योग, क्रम आणि विसर्जन याचे आचार समंत्रक मुद्रांसहित करावे लागतात. त्यानंतर प्रमाणमाने करशोधन मंत्र, प्राणायाम, पूरक-कुंभक-रेचक ज्ञान्यावर तोय-तीर्थ बनवून त्यावर अ उ म अक्षरे (म्हणजेच उंकार) लिहिली जातात. अग्निमंडळ, सूर्यमंडळ, व चंद्रमंडळ याना त्रितत्त्वमुद्रा करून नमस्कार केला जातो. या उपासनाक्रिया चान्द्र असताना धूप जळत असतो, त्याची सुवासिक वलये पेदान्दाच्या मस्तका- भोवती भ्रमण करीत असतात आणि ध्यानधारणा केंद्रित करण्यास उद्युक्त करतात.

भूचरी—खेचरी मुद्रा—शक्ति

कोणतीही मुद्रा करावयाची तर त्याला योगसाधनेची आवश्यकता आहे. चित्तवृत्तीचा निरोध करून त्याचा लय स्वतःमध्ये करून घेऊन, द्रष्टा जेव्हा स्वरूपानुभवातच निमग्न होऊन जातो, तेव्हा त्या स्थितीस योग म्हणतात. अशी योगाची व्याख्या पतंजली यानी केलेली आहे योगाची अंगे आठ आहेत— यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान व समाधी. सत्यभाषण, धीर्यरक्षण आणि परवस्तूचा अभिलाष न धरणे याला 'यम' असे म्हणतात. तप, मंत्राचे पठण, सतोष, ईश्वर पूजन, परित्रता याला 'नियम' म्हणतात. श्वास आत घेणे व बाहेर सोडणे, त्याची गति स्थिर करणे याला 'प्राणायाम' म्हणतात. चित्ताचा लय आत्मस्वरूपात करून, इन्द्रियाचे लक्ष विषयावरून काढून घेऊन ते चित्तामध्ये नेणे याला 'प्रत्याहार' म्हणतात चित्ताला एके ठायी बांधून ठेवणे याला 'धारणा' म्हणतात. या धारणेचा एकसारखा जो अनुभव येतो त्याला 'ध्यान' म्हणतात. धारणा व ध्यान यांच्या संग्रहात मनाचा लय होऊन त्या वेळी इतर कशाचाही अनुभव न येणे याला 'समाधी' म्हणतात.

आसन व प्राणायाम मिळून 'अभ्यासमला' होते आणि यालाच दुसरे नाव 'हटयोग' असे आहे. ह म्हणजे सूर्य आणि ठ म्हणजे चंद्र, या दोन्ही नाड्यातून वाहणाऱ्या प्राणवायूचा योग करावा लागतो, यास्तव त्याला 'हटयोग' म्हणतात हटयोग-प्रदिपिकेत, आसन, कुम्भक, मुद्रा व नादानुसंधान अशी हटयोगाची चार प्रमुख अंगे दिलेली आहेत. हट ते आसन आपण घालून बसल्यावर प्राणायाम करून विषयापासून प्रत्याहार करावयाचा. नंतर भूचरी, चाचरी, खेचरी, अगोचरी, अलक्ष, शाम्बी, पण्मुक्ती, अचल इ० इ० मुद्रा करावयाच्या असतात. या मुद्रांचे थोडे विवरण खालीलप्रमाणे—

भूचरी—नासिकेच्या अघोररून भूमीवर लक्ष लावून बसणे.

चाचरी—दोन्ही डोळ्यांची बुबुळे हाताच्या बोटांनी थोडा वेळ दाबून, तेथे दिवणाऱ्या प्रकाशात लक्ष लावून बसणे.

खेचरी—दृष्टी ऊर्ध्व करून भूमध्यभागी लक्ष लावून बसले असता, ब्रह्मरूपी स्वयंज्योतिप्रकाशावर चित्त स्थिर करणे.

अगोचरी—सर्व बाह्य जगताचे भान सोडून, हृदयांतरातच लक्ष लावून प्रकाश पहाणे.

अलक्ष—हृदयात अगुण्मात्र ज्योतीचे ध्यान करणे.

शाम्बी—बहिर्दृष्टी ठेवून अतर्यामी लक्ष ठेवणे व पापण्याची उषह-साप पद ठेवणे

षण्मुखी—मुख, नेत्र, कर्ण व नासिका यांची छिद्रे बंद करून प्रकाश पहाणे व नाद येणे.

अचल—आरसा समोर ठेवून त्यामध्ये आपल्या उजव्या नेत्राच्या प्रतिबिंबाकडे एकसारखे काही वेळ, काही दिवस पहात असता, परमप्रकाश दिसतो तिकडे लक्ष ठेवणे.

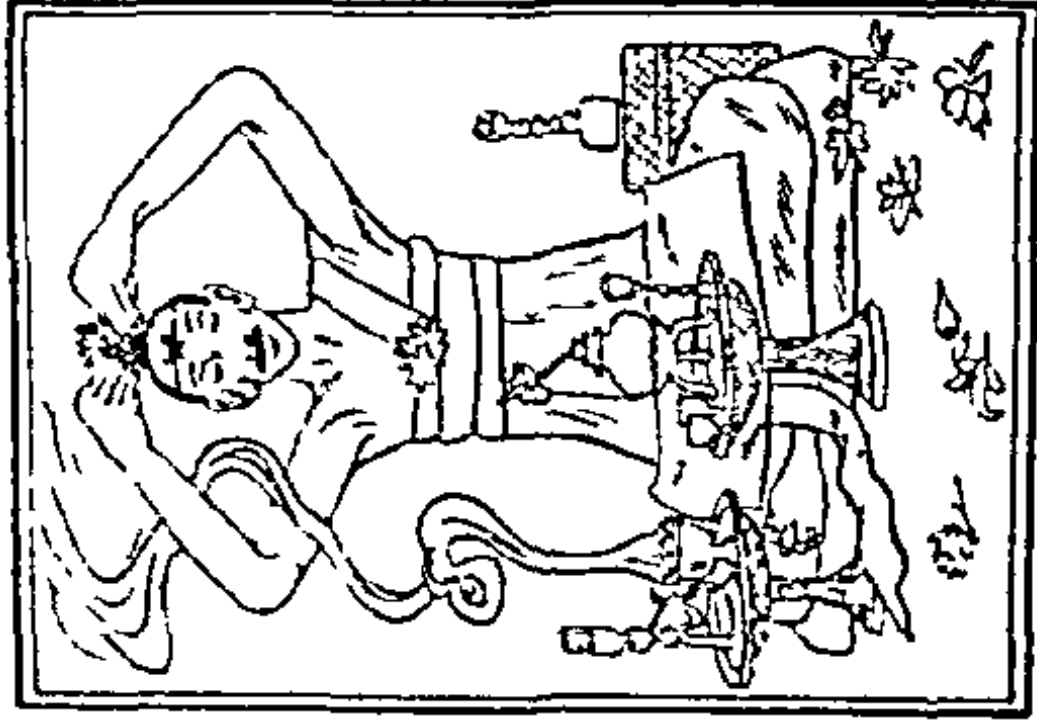
(सार्थ केकावली, लेखक-शं. वि. पराजपे, पृ. ६६२-६५)

बाली बेटात तेथील साप्रतचे धर्मगुरू ज्या काही मुद्रा नेहमी करतात, त्यातील काही उदाहरणार्थ येथे दिलेल्या आहेत. त्या त्या कृतीचे योग्य ते रसग्रहण वाचकाना करता यावे यासाठी हे अत्यंत छोटक प्रिवरण येथे देण्यात आलेले आहे.

टीप—देवीला नमस्कार योनीमुद्रेने करतात, पण ती मुद्रा छापणे योग्य दिसले नाही म्हणून घातलेली नाही.

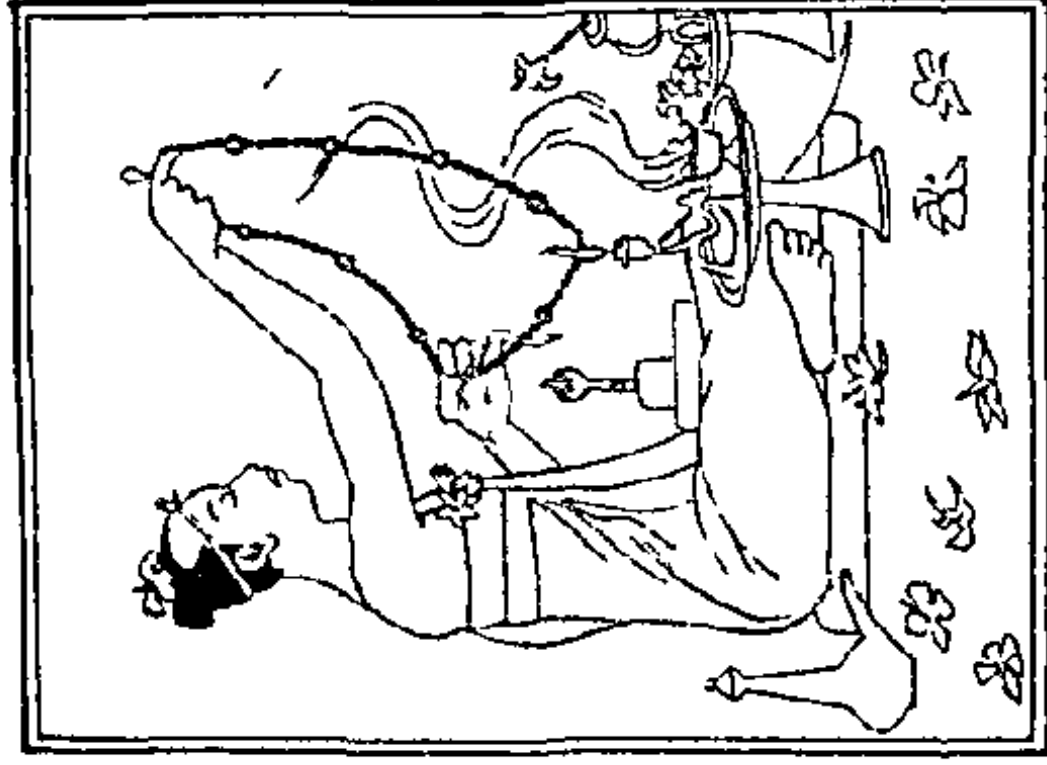
शोणत्याही धार्मिक क्रियेला प्रारंभ होण्यापूर्वी वेदान्दा ममत्त्व जप माधना करीत घाटे, (४) ३३६.

आत्मान योजयित्वा शिवान्ते द्वादशायुले ।
संगोप्य दग्ध्वा स्वानु प्लावयेदमृतेन च ॥

(अग्निपुराण, ३०३/१४)

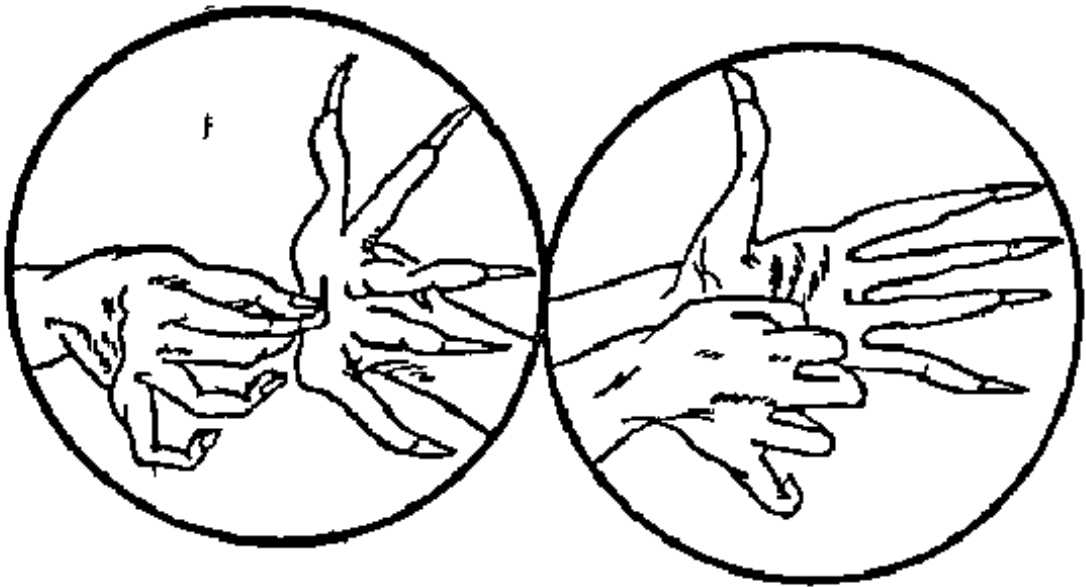
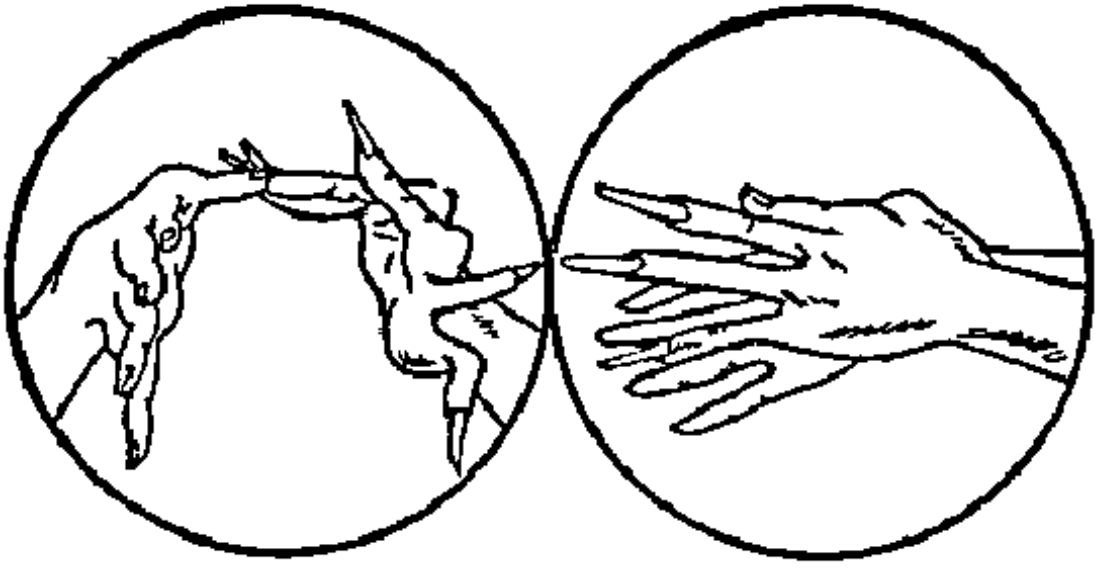
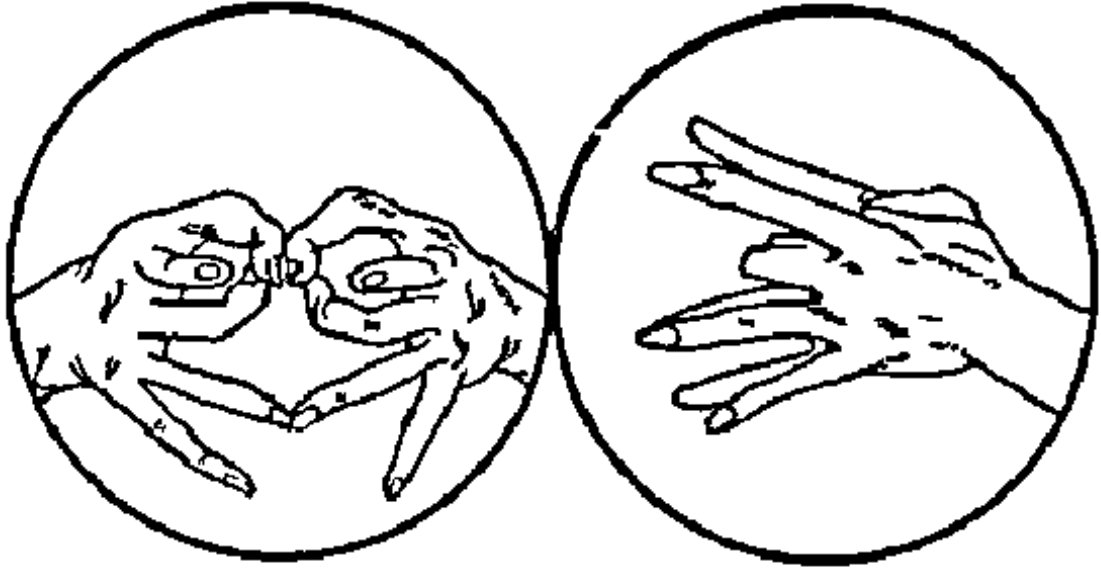
गायत्रीमवाचा १०८ उपाशु जप केल्यावर,
पेदादा ध्यानमग्न हाऊन आत्मा शिवात्तस्यली
स्वापन करतो (४) ३३८

मुख्य धर्मगुरु पेदान्दा, समस्तक शिवभूत म्हणजे
यज्ञोपविन धारण करीत आहे (४) ३३८

आवाहन, प्रतिष्ठा, योग, क्रम आणि विसर्जन या
पाच प्रकारच्या मुद्रानी पंच-ज्ञानेदियांचे सवध
जोडले जातात, (४) ३३६

धार्मिक विधीचे आचरण करण्यापूर्वी, काही न्यासमुद्रा (४) ३३६ ३३८

उदवत्ती पान, तांब्या, पळी, ताम्हन, फुले, घंटा, माळ इ० सामान समोर मांडलेले असते.

भारतामध्ये जो पूजेचा षोडशोपचार प्रकार चालू आहे तद्वत्च, किंनुना अधिक प्रामाणिकपणाने येथे तो आचरणात आणला जातो, असे दिसते. सप्ततीर्थ अथवा अप्सुदेवमंत्र—

अप्सुदेव पवित्राणि गंगादेवि नमोऽस्तुते ।
सर्वक्लेशविनाशिनी तोथेन परिशुध्यते ॥ (इ० इ०)

सप्तगंगा मंत्राचे पठण—

ॐ गंगा सरस्वती सिन्धु विपाशा कौशिकी नदी ।
यमुना महती श्रेष्ठा सरयुश्च महानदी ॥
मन्दाकिनि सुरदेवि नमस्ते मूलहारिणि ।
जम्बुशङ्ख महादेवि देवी देव नियोगतः ॥
मेरुप्रदक्षिणां कृत्वा क्लेशान् नारायणप्रिय ।
पर्वताश्व मुखपुण्ये शिशुक्लेशान् विनाशय ॥ (इ० इ०)

मृत्युञ्जय, दीर्घायुर । सप्तवृद्धि मंत्रांचे पठण—

ॐ दीर्घायुर्बलवृद्धिशक्तिकरणं मृत्युञ्जयः शाश्वतम् ।
रोगादिक्षयकुष्ठदृष्टकल्पं चन्द्रप्रभाभाररम् ॥
न्ही मन्त्रं च चतुर्मुनं त्रिनयनं व्यालोपवीतं शिवम् ।
शीतं चामृतमध्यसासुखकरं जीवत्सया व्यासङ्गम् ।

तसेच तेथील शुद्धिमंत्र व आशीर्वादमंत्रही मिती अर्थपूर्ण आहेत हे पाहण्यासारखे आहे —

ॐ प्रथमं शुद्धं, द्वितीयं शुद्धं, तृतीयं शुद्धं, चतुर्थं शुद्धं,
पञ्चमं शुद्धं, शुद्धं शुद्धं वारि अस्तु ।
ॐ आयुर्वृद्धिः यशोवृद्धिः प्रज्ञासुखश्रियाम् ।
धर्मसन्तानवृद्धिश्च सन्तु ते सप्तवृद्धयः ॥
यावन्मेरौ स्थिता देवा यावद्गंगा महीतले ।
चन्द्रार्कौ गगने यावत् तावत् तावत् विजयी भवेत् ॥

ॐ दीर्घायुरस्तु तदस्तु । ॐ आविघ्नमस्तु तदस्तु । ॐ शुभमस्तु तदस्तु ।
ॐ श्रेयो भवतु । ॐ सुखं भवतु । ॐ पूर्णं भवतु । सप्तशृद्धिरस्तु ॥

वाली वेदातील मंत्रविधींचे जे काही साहित्य उपलब्ध झाले आहे, त्यावरून निश्चितपणे म्हणता येईल की, आजही तेथील कर्मकांड अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे आहे. आपल्याकडील भारतातील साधे दशमंथी ब्राह्मण तर सोडाच पण आचार्यपीठाधिपतीही इतके निष्पूर कर्मकांडी नसावेत असे वाटते. पेदान्दाची उपासना अत्यंत कडक असल्याने, अनेक न्यास धीजमंत्रांसहित करावे लागतात. तसेच मंत्राचे पठण करावे लागते. अनेक प्रकारच्या मुद्रा करान्या लागतात. जसे गंगादेवीची स्तुती करताना हाताच्या बोटांची अमृतमुद्रा करावी लागते. त्याच्या कर्मकांडाची केवळ कल्पना येण्यासाठी काही जंत्री पहा—

मुद्रेसहित सप्ततीर्थमंत्र, चतुरैश्वर्यमंत्र, स्वरन्यास, व्यंजनन्यास, चारी दिशांचे शक्तिन्यास, त्रितत्वमंत्र, कूटमंत्र, शिबीकरणन्यास, शिवांगन्यास, अष्टप्रहमन्यास, चतुःसन्धान्यास, चतुर्ऋषीन्यास, घंटाप्रार्थना, क्षमायाचनामंत्र, जलसंस्कार, सप्ताॐकारक्षमा, सप्तगंगास्तव हे सर्व प्राथमिक विधि आटोपल्यावर, तुञ्जु वल्लुवन (कल्पकपुष्प) पाण्यामध्ये घालून मंत्राने ते पवित्र जल तयार केले जाते. त्या पाण्याचे गंधमाल्यादिनी पंचोपचार पूजन होते. उदकाजली, पाश्चाध्यमंत्र झाल्यावर मृत्युञ्जय मंत्राचे पठण होते. ' शुद्धं शुद्धं धारि अस्तु ' या मंत्राने मार्जन झाल्यावर, पेदान्दा अंगाला चंदनलेप करतो. त्यानंतर मंत्रोच्चाराने शिरोवेष्टन करतो. ' यशोपवितं ' मंत्राने नवे जानवे धारण करतो, यालाच ते शिवसूत्र म्हणतात. ब्रह्मा-विष्णुप्रतिकात्मक मेखला व कौपिन धारण झाल्यावर १०८ मण्यांच्या मालेने उपांशु जप करीत असताना योगसाधनेने ध्यानमग्न होतो. या वेळी त्याचा आत्मा जड शरिराचा त्याग करून, लिंगदेह धारण करून, शिरोभागी शिखास्थानी द्वादशांगुल जागी येतो. अग्निपुराणामध्ये या क्रियेचे वर्णन खालीलप्रमाणे आढळते—

आत्मानं योजयित्वा शिखान्ते द्वादशांगुले ।

संशोष्य दग्ध्वा स्वतनुं प्लावयेदमृतेन च ॥ (३०३-१४)

याप्रमाणे पेदान्दाचा आत्मा शिवस्वरूप झाल्यावर, तो मंत्राचा शतत उच्चार करीत रहातो, अञ्जलीमुद्रा करून आदित्यप्रार्थना होत असते. शिवामृतमंत्राच्या उच्चाराने तो जलाचे अमृतीकरण करतो. जमलेले भाविक ' स्तव-भटार ' म्हणजे शिवाचे प्रार्थना स्तोत्र मोठ्याने पठण करीत असतात. त्रिभुवनमंत्र, क्षमायाचना, अनुमहमंत्र, काल-मास-नक्षत्र यांचा उच्चार करून एक पुष्प शिवमंत्राने

पेदान्दाचे शिरोभागी वाहिल्यावर, तो समाधीचे विस्मर्जन करतो आणि आत्मा पुन्हा जड शरीरात परत येतो.

नंतर आचमन करून सूर्याच्या दहा नावांचा मंत्र पेदान्दा म्हणतो. ती नावे अशी—सूर्य, भास्कर, दिवंकर, अर्क, आदित्य, रवि, मातंग, स्थाय, सरथाय, आणि अश्व. (भारतातील बारा सूर्य नावांपेक्षा ही वेगळीच आहेत.) शिरोवेष्टण काढून झाल्यावर, आचमन करून फूल पाण्यात पडले, म्हणजे पेदान्दा संपूर्णपणे पूर्वस्थितीवर आला असे मानले जाते व सर्व विधि संपतो.

भारतामधील तांत्रिक, षोडशन्यास आणि ५१ मुद्रा करतात, पण त्याचे प्रदर्शन करीत नाहीत. गुरुमुखात जालेली ती विद्या ते गुप्तपणे आचरतात. संपूर्ण अधिकारी झाल्याशिवाय ज्याप्रमाणे ही गूढ विद्या भारतामध्ये गुरु देत नाहीत, तद्वत्च बाली बेटामध्येही प्राथमिक पुरे झाल्याशिवाय योग्यता वाढल्याशिवाय पेदान्दाचे उच्चपद प्राप्त होत नाही.

या परीक्षेत तो उतरला म्हणजे पुढील अधिकारप्राप्तीसाठी मुख्य गुरु पाहातो की, ह्याला कर्मकांडांचे पूर्ण ज्ञान झालेले आहे, पूर्वजांच्या रीतीभातींचे पूर्णपणे आकलन झालेले आहे, प्राच्य लेखांचे वाचन त्याला करता येते, धर्मसंस्कारांचे आणि उत्सवसमारंभाचे शुभाशुभ दिवस त्याला ठरविता येतात, त्याने पाच भाषांचा अभ्यास केलेला आहे. पेदान्दाला पाच भाषा येणे आवश्यक मानले जाते. धर्म ग्रंथांच्या वाचनासाठी संस्कृतभाषा, काव्य व पुराणग्रंथासाठी कविभाषा, सर्वसाधारण लोकांसाठी मलायन-बालीभाषा, प्रवासीवर्गासाठी मध्यम बालीभाषा आणि राज्यकर्त्यांसाठी इंडोनेशियनभाषा असतात. बहुधा शेवटपर्यंत ब्राह्मणवर्गाशिवाय इतर वर्गांचा विद्यार्थी टिकतच नसल्याने, पेदान्दा हे बहुतेक ब्राह्मणवर्गापैकी असतात. पेदान्दा त्रिवाह करू शकतो, पण त्याला आचरणाने फार पवित्र रहावे लागते.

खेडेगावचे जे पुजारी असतात ते इतर वर्गापैकी असतात. त्यांना ज्ञान वेताचेच असते. त्यांच्या मंदिरात 'लॉटार' (Lontar) म्हणून वंशपरंपरेने चालत आलेला धार्मिक ग्रंथ असतो. त्याची दैनंदिन पूजा तोंडपाठ झालेली असते. त्याला कोणताही शास्त्रार्थ सांगता येत नाही. या धार्मिक पुस्तकात रामायण-महाभारतातील अनेक प्रसंग वर्णन केलेले असतात आणि त्याचे वाचन ती मोठमोठ्याने करतो. हे ग्रंथ ताडाच्या पानांवर लिहिलेले असतात. २४ इंच लांब व २ १/२ इंच रुंद पानांच्या पट्ट्यावर एका बाजूला चित्रे आणि दुसऱ्या बाजूला काही संस्कृत अक्षरे व ग्रंथातील मजकूर असतो. हा ग्रंथ वंशपरंपरेने चालत आलेला असल्याने ह्यामध्ये अनेक अशुद्ध शब्द घुसलेले असतात, पण कोणीच ते सुधारित नाहीत. एका विवक्षित रीतीने ती पाने एकात

एक दोन्याने ओवलेली असतात. असे समजते की, या प्रकारचे धर्मग्रंथ सांप्रत पुणे येथे भाडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूट, बरोडा येथील रामायण संशोधन शाखा व दक्षिण देशातील प्रमुख मधालयात पाहण्यास सापडतात. किंवा कुना ताडपत्रांमधील लेखनकलेचा उगम अतीप्राचीन काळी भारतामध्येच झालेला दिसून येतो आणि येंयूनच या लेखनकलेचा प्रसार अन्य देशात झाला असला पाहिजे.

मंत्रपठण

धार्मिक आचारविचाराने मन जुन्या जागतीज अथवा बाली भाषेत आहत, त्याला 'कविभाषा' (Kawi Language) असे म्हणतात. ज्याला संस्कृत भाषेचे ज्ञान आहे त्याने हे मंत्र सूक्ष्म दृष्टीने पाहिल्यास त्याला असे आढळून येईल की, त्यातील प्रत्येक शब्द संस्कृत असून त्याचा अपभ्रंश तेथील भाषेत झालेला आहे. तेथील लोकां शैवपंथीय असल्याने अर्थातच शंकरासंबंधीच्या मंत्राचा भ्रंश जास्त आहे. आपण जाता काही उदाहरणे पाहू. प्रत्येक मंत्राची सुरुवात 'ओम्' बीजाक्षराने होते.

ओम् प्रणम्य भास्करं देवम् । सर्वकलेशविनाशनम् ॥

परमादित्यं शिवार्धम् । मुक्तिमुक्तिवरप्रदम् ॥

हा मूळ संस्कृतमंत्र बाली भाषेत अपभ्रंश पावून, आज त्याचे रूपांतर असे झाले ते पहा—

Wong Perenama Perenadiem,

Sarwa Kalosa Winasajem,

Perenamuja raksa sanem,

Boata Boati para namem

गंगा, सिंधु, सरस्वती या नद्यांसमूही हा मंत्र पहा. प्रथम संस्कृत,

ओम् गंगा सरस्वती सिंधुः ।

विपासा कौशिकी नदी ॥

यमुना महती श्रेष्ठा ।

शरयुश्च महानदी ॥

जाता त्याचा अपभ्रंश पहा,

Wong Ganga Sarasoeti Sindoo

Sepa Kosi Kinandem,

Jamoo Jams Jamenandem,
Sarwa joentia monandem

गान्धप्रमाणे इतर संस्कृत मंत्रांचे अपभ्रंग झालेले आहेत. त्यांपैकी काही मंत्र येणेप्रमाणे,

ओम् क्षमस्व माम् महादेव सर्वप्राणिहितंकर ।

मुञ्ज माम् सर्वपापेभ्यः पालयस्व सदाशिव ॥ १ ॥

ओम् समसमानियः नमः । ओम् तमजीवसुधाय नमः ॥

ओम् श्रेयो भवतु । ओम् सुखम् भवतु ॥ २ ॥

क्षतव्यः कायिको दोषः । क्षतव्यः वाचिको मम ।

क्षतव्यः मनसः दोषः । तत् प्रमादं क्षमस्व माम् ॥ ३ ॥

पापोहम् पापकर्माहम् । पापात्मा पापसंभवः ।

त्र्याही माम् सर्वपापेभ्यः । केनसिद् एनसः माम रक्षतु ? ॥ ४ ॥

ओम आदितस्य परं ज्योतिः । रक्ततेजो नमोस्तुते ॥

श्वेतपंकजमध्यस्ते । भास्कराय नमो नमः ॥ ५ ॥

ओम् मंत्रहीनः मनीषाहीनोः । भक्तीहीनो महेश्वरः ॥

यत् पूजितम् मया देव । परिपूर्णं तत् अस्तु मे ॥ ६ ॥

मंत्रार्थाचे अज्ञान

वरील मंत्र आणि इतर मंत्र आज जरी तेथे प्रचलित असले, तरी पेदान्दाशिवाय इतर ग्रामीण पुजाऱ्यांना त्याचा अर्थ सांगता येत नाही. त्यामुळे त्याचा कसा घोटाळा होतो ते पहा : गंगा-सरस्वती या कोणी भारतामधील, म्हणजे मूळ वसतीस्थानांतील पवित्र नद्यांचे स्मरण आहे हे त्यांना माहित नसल्याने ते कोणीतरी भवंर शूर राक्षस आहेत आणि त्यांचे निर्दालन करण्यासाठी यमुना हा कोणी देव आला आहे, इत्यादि अर्थ ते भक्तांना सांगतात. यमुना हा देव होण्याचे कारण इतकेच की, नमो हा त्यांच्या ओळखीचा एक देव आहे. बाली प्रदेशातील ग्रामीण पुजारी असे अज्ञानी आहेत म्हणून वाईट वाटून घेण्याचे काहीच कारण नाही. कारण मूळ भारतीय संस्कृतीशी असलेला त्याचा संबंध कित्येक सहस्र वर्षांपूर्वीच तुटलेला आहे. परंतु खुद्द भारतामध्येही असा प्रकार कित्येकदा आढळतो. आता हेच पहा ना. मी देवतासंबंधी माहिती गोळा करीत असताना सोलापूर शहरी हिंदुळांविषयी मंदिरात गेलो, त्या वेळी तेथील लिंगायत पुजाऱ्याला देवीच्या मूळ ठिकाणासंबंधी विचारले असता तो म्हणाला की, ते

ठिकाण कोल्हापूरपलीकडे कोठे तरी मोठ्या उच्च डोंगरावर आहे. वास्तविक या देवीचे मूळस्थान बलुचिस्तानमध्ये आहे पण त्याला कोणी खरी हकिकत सांगत नाही त्यासमधीचा ग्रंथ त्याच्या भाषेत उपलब्ध नाही, तेव्हा सांगोवागी जे काही त्याला समजले त्याचा उच्चार तो भक्ताजवळ करतो. संस्कृत शब्दाचे शुद्ध उच्चार भारतामध्ये सर्व प्रदेशातील लोकाना येत नाहीत हे तर निवार सत्य आहे कारण त्याच्या जिब्वेला शुद्ध उच्चाराचे वळणच नसते मुळी ! तेव्हा बालीसारख्या लांब प्रदेशांत संस्कृतीसंस्कारानेच केवळ तयार झालेल्या आजच्या पिढीला ते शब्द शुद्धपणे उच्चारता यावेत, अशी आगळी अपेक्षा न करणेच बरे, नाही का ! जे काही ते करतात, तेच त्यांना अतिशय भूषणास्पद, अभिमानास्पद आहे जे घडते आहे त त्यांना शतश नव्हे कोम्यावधि धन्यवाद देण्याइतकेच घडते आहे, एवढे मात्र निश्चित !

अगामध्ये देवताचा सचार होणे

ही एक भारतीय रूढि आहे भारतामध्ये अनेक मंदिरातून आजही ही प्रथा चालू आहे. देवतासचार झालेली ही माणसे भक्तांच्या काही प्रश्नाची उत्तरे देतात आणि दैवी कोपामुळे ओढवलेल्या आपत्तीवर उपाययोजना करतात त्याचप्रमाणे बाली पेटातही ही रूढि अस्तित्वात आहे हा देवतासचार बहुधा पुजान्याच्या अथवा पेटान्दाच्या शरीरात होतो. देवताचा सचार होण्यास त्याचे माध्यम जो मानवदेह तोही पवित्र असावा लागतो तेथे काही काही गाजातच असे देवतासचार होणारे लोक आहेत काही ठराविक मंत्रपठनाने हा सचार होतो, तर काही वेळा होतही नाही याउळे कोणी भक्ताने विचारले तर त्याला उत्तर मिळते, 'देवतासचार होईल अथवा न होईल देवाची मर्जी बसली तर होईलही' उत्सवसमयी देवतार्चा प्रतीभे अथवा मुखवटे तयार केले जाऊन त्यामध्ये देवत्व आले की नाही हे पहाण्यासाठी हा देवतासचार आवश्यक मानला जातो बालीनीज लोकांची अशी श्रद्धा आहे की, देव नेहमी शिवलोक्यात उच्च पर्वतावर अगर सागराच्या ठिकाणी राहात असल्याने मूर्तीमध्ये ते नेहमी वास्तव्य करीत नाहीत तेव्हा उत्सवप्रसंगी पाचारण करून मूर्ति, प्रतीभे अथवा मुखवटे यांमध्ये प्रार्थना करून, मंत्रपठन करून त्यांना आणवे लागते

ओदालन (Odalan)

या धार्मिक उत्सवाचे स्वरूप जनवेळी या ग्रंथकाराने आपल्या 'बाली वेदातील मंदिरातील उत्सव' या ग्रंथात फार विस्ताराने आणि सखोल अभ्यास करून वर्णन केलेले आहे त्या साठ पानांतील मजकूर आपल्याला अगदी

त्रोटकपणे पहावयाचा आहे. या उत्सवाचा कार्यक्रम चार दिवस चालतो तो येणेप्रमाणे—

पहिला दिवस

१. पहाटे देवताजाग्रति, निर्माल्य काढून नवीन फुले चढविणे.

२. रात्रीपर्यंत आलेला प्रसाद सकाळी मोहल्यातील भक्ताना वाटणे.

३. देवतापूजन आणि नैवेद्याचे साहित्य तयार करणे. गृहदेवताप्रमाणे मंदिराच्या दुसऱ्या दालनात अनेक देवता माडलेल्या असतात. त्यांना पुरोहिताची पत्नी त्रिडा, दक्षिणा व नैवेद्य नेऊन ठेवते. या गृहदेवता लहान तादळास्वरूप असतात. मध्यभागी मुख्य मंदिर, सूर्य मंदिर व ओटा असतो.

४. दोनप्रहरी सुमारे ३ वाजता गावकरी आपले कोंडडे आणून त्याची लढत लावतात. प्रत्येक घराटी कोंडडा आलाच पाहिजे. नाहीतर १० 'केपिंग' दड होतो. हा खेळ मनोरंजक असल्याने तो पहाण्यास शेजारचे गावकरीही येतात.

५. रात्री नऊ वाजता भक्तमंडळी आपापले नैवेद्य अर्पण करण्यास घेऊन येतात. त्यामध्ये प्रथम ब्राह्मणवर्गाने नैवेद्य आणावयाचा, नंतर इतरानी आणावयाचा. उर्वानी एकाच दिवशी आणला पाहिजे अशी सक्ती नाही. चार दिवसात केव्हाही सगळीनुसार आणता.

दुसरा दिवस

१. देवताजाग्रती, नवीन फुले चढविणे इत्यादि.

२. या दिवशी कोणी नैवेद्य आणित नाहीत कारण देवाचा तो वाहेर फिरायला जाण्याचा दिवस असतो. पण जर घरात सुतक असेल अथवा येण्याचा निकडीचा समव असेल, बाई मासिक पाळीत जाणार असेल, तर या दिवशी तो चालतो.

३. दुपारी कोंड्याची लढत पहिल्या दिवसाप्रमाणे.

४. रात्री नऊ वाजता नृत्य व वाद्यवृद्ध कार्यक्रम. मंदिराच्या दुसऱ्या दालनातील सर्व लहान लहान देवतापुढे नृत्य होते आणि तत्पूर्वी प्रत्येक देवतेला नैवेद्य दाखविला जातो

५. रात्री बारा वाजता कार्यक्रम संपतो मग पहारेन्याशिवाय इतर कोणी रहात नाही.

तिसरा दिवस

हा उत्सवातील प्रमुख दिवस होय.

१. देवताजायंती झाल्यावर आज सर्व माणसांना कामावर बोलाविण्यात येते. जो कोणी उपस्थित राहणार नाही त्याला शंभर केंपिंग दंड भरावा लागतो. पण याचा निवाडा व इतर प्रमादांचा निवाडा उत्सव संपल्यावर पंचाच्या समितीने करावयाचा असतो. अनेक महिला मंदिरात जमून निरनिराळे खाद्यपदार्थ बनविण्यात मग्न झालेल्या असतात. हे सर्व पदार्थ बहुधा तांदुळाच्या पिठापासून तयार करतात.

२. सायंकाळी भक्तमंडळी स्नानासाठी व पवित्र पाणी आणण्यासाठी वाद्यवृंदासह मिरवणुकीने जातात. प्रत्येक मंदिराचे हे स्नानठिकाण वेगवेगळे असते. कोठे समुद्र, कोठे नदी, कोठे सरोवर, कोठे विहीर वगैरे.

३. रात्रौ अत्रा वाजता परत आल्यावर देवतांना खावयास फराळाचे पदार्थ अर्पण करून मग नृत्यांचा कार्यक्रम होतो. वाद्यवृंद वाजतच असतो.

४. रात्रौ ११॥ वाजता सर्व देवतांना आवाहन होते. पेदान्दाचा मंत्रोच्चार सतत चालूच असतो. प्रत्येक देवतेला अभिषेक, पूजा केली जाते. यामध्ये मंदिराच्या बाहेरील देवतांचाही समावेश होतो आणि त्याचे ठिकाण मंदिरापासून शंभर पावलावर असते.

५. सभारंभ.संपल्यावर सर्व देवतांना प्रेमाचा निरोप देणे व प्रार्थना ३ वाजेपर्यंत चालतात.

६. मंदिरातील व मंदिराबाहेरील दालन माणसानी फुलून जाते. अनेक भक्तमंडळी गप्पागोष्टीत वेळ घालवितात. स्त्रीपुरुष एकत्र असले तरी मर्यादातिक्रमण कोणी करीत नाहीत.

चवथा दिवस

१. पेदान्दा सर्वांना पहाटे पाच वाजता उठण्याचा आदेश देतो.

२. कोंबडी, बदके, टोपलीत घालून ती काठीच्या दोन टोकांना बांधून तयार झाल्यावर त्यांमध्ये भात व मांसाचे तुकडे घालतात.

३. गर्भाग्रह दालनातून दुसऱ्या दालनात जाण्यास मिरवणूक निघते. मुर्लीजवळ लहान लहान बाहुल्या दिल्या जातात. पाणी, भांडी, धुपाटणे सर्व काही सामान वरोवर घेतात. हा कार्यक्रम देवाच्या पाठवणीचा असतो आणि त्यासाठी पाठेय म्हणून कोंबडी, बदकी दिली जातात. फटाके उडवितात. सर्वत्र पावत्र जळाचे सिंचन करून नंतर बाहेरच्या दालनात येतात.

४. बाहेरच्या दालनातून मामदेवांचे प्रतिकालय आणि प्रवेशद्वाराबाहेर इतर देवांचे प्रतिकालय असते. तेथे त्याचे पाथेय ठेवले जाते. या वेळी त्या पक्षांचे काही पंख उपटून घेतले जातात आणि त्या ठिकाणी ते भूमिवर ठेवतात. मुर्तीजवळ असलेल्या बाहुल्या घेऊन त्या वर आमाशात उडवून दिल्या जातात. त्या बाहुल्या अप्सरांचे प्रतीक मानून, वर उडवून त्यांची पाठवणी करतात.

५. हा समारंभ संपल्यावर परत दुसऱ्या दालनात येऊन मुखवऱ्यांवरील देवतांच्या लहान मूर्ति काढून घेऊन त्या कापडात गुंडाळून उच जागी ठेवून देतात. लाकडी प्रतीके तेथे मंदिरातच राहू देतात. उत्सव-कार्यक्रम संपल्यावर सर्वजण आपापल्या घरोघर जातात.

वरील ओदालन समारंभ म्हणजे सांप्रत भारतातील गोवा अथवा उत्तर भारतामध्ये काही ठिकाणी चालू असलेल्या 'दोला' विधीचेच थोड्याफार प्रमाणात अनुकरण असावे असे वाटते. ओदालन शब्दही दोला शब्दाचाच अपभ्रंश असला पाहिजे असे मला वाटते. दोला विधीचे कार्यक्रमही चार दिवस चालतात.

वरील उत्सवाचे वर्णन करणारा ग्रंथलेखक जरी पाश्चिमात्य असला तरी ग्रंथलेखनापूर्वी त्याने वालीमध्ये आठ वर्षे वास्तव्य केलेले आहे. १९३७ साली तो रहात असलेल्या सजन या गावाच्या उत्सवाचे निरीक्षण त्याने अम्यासू वृत्तीने केलेले आहे. १०५ मंदिराच्या पुजाऱ्यांच्या घरी त्याचे वास्तव्य होते आणि त्यांच्या साहाय्याने धार्मिक विधीतील अगदी लहानसहान चारकावे त्याने लक्षपूर्वक पाहून, ऐकून ते समजावून घेतलेले आहेत. वालीनीज भंत्राचे ग्राम्य उच्चार संस्कृत पंडिताच्या द्वारे समजावून घेऊन भाषांतरित करून घेतलेले असल्याने त्याने केलेले उत्सवसमारंभाचे विवेचन अतिमृद्दम आहे. यात सदेह नाही आपल्याला ते सर्वस्वी भाषांतरित करून घ्यावयाचे नाहीत, पण आजही ह्या घेदात भारतीय संस्कृति किती यथोचित प्रमाणात आहे, याचेच विवेचन जरा सविस्तरपणे करावयाचे आहे. थोडेसे विषयान्तर होत जाहे. परंतु ग्रंथाचा दृष्टिकोन देवतांचा संचार व अनुपंगाने भारतीय संस्कृतीचा प्रादेशिक आविष्कार हा असल्याने तसे होणे अपरिहार्यच आहे.

ओदालन समारंभाचा दिवस निश्चित करणे

हे काम पेदान्दा ह्याचे असते. या वेळी गावात जर एकादा मृत्यु झाला अथवा अमंगल कृत्य कोणी केले, खून मारामारी केली, तर हा दिवस पुढे ढकलला जातो. गावकऱ्यांना जर सोयर-सुतक असेल तर त्या काळात तो मंदिरात प्रवेश करणार नाही. मासिक पाळी आलेली स्त्री मंदिरात जाणार नाही.

मंदिरातील मूर्ति

मंदिरांतील मूर्ति सुवर्णाच्या, अष्टधातूंच्या वा लाकडांच्या असतात, त्यांना अर्जा (Artja) म्हणतात. काही ठिकाणी ताडाच्या पानांनी देवाकृति बनवून तिचे पूजन होते (भारतामध्ये कोणत्याही धार्मिक कृत्याच्या वेळी, देवनास्थापनेच्या वेळी आख्याऱ्या पानांच्या मातृका देवता बनवितात, तसेच जिवती अगर जलदेवतांच्या प्रतिमा बनवितात). अशा मूर्ति वृद्ध स्त्रिया अतिशय कुशलतेने तयार करतात. मानवाकृति मुखवटा पानांच्या निरनिराळ्या अवयवानी तयार करतात. छाती, बरगड्या, पोटा, नाभी, रक्तवाहिन्या इत्यादि सर्व अवयव दाखविले जातात. मस्तकावर एक पक्ष्याची आकृति बनवितात. (भारतामध्ये आज शंकराचार्यांचे उपास्य दैवत जे शारदा, तिच्या स्क्रंधावर पोपट पाहिल्याचे आठवते. त्याचेच हे प्रतिक असावे). सर्व अवयव तयार झाल्यावर उदरभागी काही ताडूळ व सुपाऱ्या ठेवून देतात. अंगावर कपडे घालून झाल्यावर डोक्यावर फुले माळतात. मुखवटे बसविताना पुरुषाच्या डाव्या बाजूला स्त्रीचा मुखवटा बसविला जातो.

मुखवट्यांची सजावट

काही ठिकाणी हे मुखवटे सजविताना लाकडी चौकोनी पलकांवर मानवाकृति रेखाटलेल्या असतात, गरीराकृतीसाठी दोन त्रिकोण एकावर एक रेखाटलेले असून हे पलक सरळ उभे करून त्यावर मुखवटे तयार करतात. यांची उंची दीड ते दोन फूट असते. प्रथम काही कपड्याची वेष्टणे घालून त्यावर चोनेरी धर्ष असलेले पोशाखी कपडे घालतात. मस्तकावर फुले माळतात. नेत्रांच्या आकृति सजवितात. मुख्य पुजाऱ्याची पत्नी हे सर्व सजविण्याचे काम करते. पुजारी सर्व तयारी झाल्यावर मुखवट्यांवर सुवर्णाच्या दोऱ्या कमरेवर बांधून पूर्णाकृति तयार करतो. देवताना आवाहन करण्यापूर्वी ही सगळी प्राथमिक तयारी करावी लागते.

मंदिर शृंगारणे

उत्सवानिमित्त लतापल्लवाना मंदिर व प्रवेशद्वार सजविले जाते. प्रवेशद्वारी मोठमोठे बांधू उंच उभे करून त्यावर चित्रचित्र रंगांची कागदी अथवा पल्ल्यांची तोरणे बांधतात. एके ठिकाणी एक देवतेचा मुखवटा बांधून तेथे काही खाद्यपदार्थ ठेवतात, त्याचा हेतू असा असतो की, मुख्य देवतेचे आगमनप्रसंगी दुष्ट देवतानी ते खाद्य खाऊन संतुष्ट राहावे आणि मुख्य देवतेला उपद्रव देऊ नये. ते अन्न पाहून वायूमार्गाने गमन करणारे लिंगधारी अथवा इतर योनीतील आत्मे त्याकडे आकर्षिले जावेत आणि मध्ये कोणी विघ्ने आणू नयेत. याप्रमाणे दुष्ट प्रभृतींच्या देवताना उत्सवप्रसंगी दूर ठेवले जाते.

इतर देवतांना निमंत्रण

भारतीयांच्या घरी काही मंगलकार्य असले म्हणजे आपण ज्याप्रमाणे आपले आश्लेष अथवा मित्रमडळींना निमंत्रण देतो, त्याप्रमाणे या उत्सवप्रसंगी गावातील व शेजारच्या गावांतील देवतानाही निमंत्रण देण्याची रूढि आहे या देवताना उतरण्यासाठी मदिरावाहेर एक प्रतीक्षालय बांधलेले असते. गावातील देवताचे प्रतीक्षालय मदिराच्या पहिल्या दालनात असते, तर इतर देवताचे प्रवेशद्वाराबाहेर असते ज्याप्रमाणे वहाडीमडळींचा जानोसा ठेवण्याची जागा असते, त्याप्रमाणेच ही व्यवस्था असते. उत्सवसमारंभ चालू असला म्हणजे त्यांना आल्या दिवसापासून जाईपर्यंत एकदा भोजन मिळते आणि दोनतीन वेळा फराळाचे सामान दिले जाते, म्हणजे त्या त्या मडपात ते ठेवले जाते. इतकेच नव्हे तर मुख्य पक्कांच्या वेळी ज्याप्रमाणे भारतात पाहुणे मडळींना भोजनपात्रे तयार झाल्यावर पाटावर बसण्याची पिनती करतात, तद्वत तिसऱ्या दिवशी मुख्य समारंभाच्या वेळी याना खास वाद्यवृंदांनोर निमंत्रण त्यांच्या मडपात दिले जाते. समारंभ संपल्यावर तिसऱ्या दिवशी यजमान व इतर सर्व मडळी या पाहुणे-मडळींची मडपात जाऊन पाठवणी करतात जाताना पाथेय म्हणून एका टोपलीत कोंबडी, बदके, मासाचे तुकडे, तांदूळ इत्यादि पदार्थ देतात समारंभ संपला असल्याने त्यांना स्वस्थानी जाण्याची प्रार्थना करतात. या रीतीने उत्सव प्रसंगी देवतांच्या आगमनाच्या वेळी ही पाहुणीमडळी त्यांच्या सत्कारासाठी हजरच ठेवतात

ज्याप्रमाणे देवता पाहुणे म्हणून बोलाविल्या जातात, त्याप्रमाणे अतिरिक्तातील अप्सरा व पत्न्या यानाही निमंत्रणे दिली जातात समारंभात त्या वाहुल्यांच्या रूपाने वापरतात आणि त्यांना निरोप देण्याच्या वेळी काही वाहुल्या वर आकाशात उडवितात म्हणजे त्या स्वर्गही गेल्या असे मानतात यांना त्रिधाधरी म्हणतात

या उत्सवप्रसंगी वाद्यवृंद सतत वाजत असतो सुमारे तीस माणसांचा हा सच निरनिराळी वाद्ये वाजवीत असतो त्यांच्यासाठी खास झोपडी बांधलेली असून त्यांच्या भोजनाची व्यवस्था मदिरातच केली जाते नृत्य, गायन, पूजा समारंभ वगैरे अनेक वेळा वाद्यवादन करावे लागते या वाद्यवृंदाला गॅमेलिन (Gamelan) असे नाव आहे

शिधासामुग्री

उत्सवप्रसंगी त्या मोहल्यातील घराकडून शिधा येणे आवश्यक असते मदिराच्या शेतीचे जरी काही उत्पन्न असले तरी ते पुजारी व रोजचे कार्यक्रम

याला पुरेसे असल्याने असे उत्सव सार्वजनिक शिधा जमवून साजरे करावे लागतात. प्रत्येक घरटी दोन नारळ, दीडशेर तांदूळ, तीन अडी, १५ नाणी, भाजीपाला, फळे असतील त्याप्रमाणे द्यावे लागतात. देवाच्या भेटिला जाताना कोणी रिक्तहस्ताने मंदिरांत जाऊ नये हा नियम पाळला जातो. कोणी तांदूळ, रोट्या, काजूगर, कोंबडीची तगडी, लाल सफेत केक, सुपान्या इत्यादि अगर गोड पदार्थ जो तो आपल्या ऐपतीप्रमाणे नेतो. पुजारी त्यांचा नैवेद्य देवाला समर्पण करतो आणि म्हणतो, ' भक्ताने या वस्तु तुला अर्पण केल्या आहेत. त्याचा तू स्वीकार कर. ' त्यावर जलसिंचन करून नैवेद्य दाखविला जातो आणि प्रसाद दिला जातो. काही वेळा बोललेले नवस फेडावयाचे असतात, ते अशा प्रसंगी शिधानैवेद्य देऊन फेडले जातात. अशा वेळी चांदीची फुले अगर मौल्यवान वस्तु देवाला नवसाप्रीत्यर्थ ज्या वाहिलेल्या असतात, त्या मान पुजारी ठेवून घेतो, चांदीच्या परत करतो. प्रसादाबरोबर पुजारी तीन पळ्या तीर्थ देतो. त्याचे सेवन केल्यावर ओले हात नेत्राना अथवा मस्तकावरील केशाना पुसले जातात.

देवतांना मिष्टान्नभोजन

उत्सवाचा कार्यक्रम चालू झाला म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणे शिधा जमतो. प्रत्येक घरटी तो आलेला आहे किंवा नाही याचा हिशेब कोठीवरील मनुष्य ठेवतो आणि न देणारा दंडाला पात्र होतो. उत्सवाचे तीन दिवस महिला-वर्ग आळीपाळीने मंदिरात जमून मिष्टान्नाचे निरनिराळ्या आकाराचे पदार्थ तयार करतो. निरनिराळ्या आकारासाठी ताडाच्या पानांच्या आकृति बनवून त्यांमध्ये पीठ घातून पदार्थ तयार केले जातात. ताडुळाच्या पिठापासून अनेकरंगी व विविध आकाराचे पदार्थ बनविण्यात महिलावर्ग अत्यंत कुशल असतो. मंदिराच्या दुसऱ्या दालनात ज्या लहान लहान तांदळाच्या आकाराच्या देवता असतात, त्यांना ठराविक आकाराचे पदार्थ नैवेद्यासाठी लागतात, व स्त्रियाना ते पूर्णतः अवगत असतात. या लहान देवतांना हे पदार्थ देण्याचा हेतु असा की, त्यांना विदित व्हावे की, मंदिरात मोठा उत्सव होणार आहे, मुख्य देवता येणार आहेत, तेव्हा त्यांना दुष्ट प्रवृत्तीच्या भाणसांपासून अगर देवतांपासून उपसर्ग पोहोचू नये.

वाक्यगार ग्रहिणींना माहीत असते की, अशा वेळी काय काय सामान नैवेद्य दाखविण्याच्या वेळी लागते आणि त्या सर्वांची यादी त्यांना पाठ असते. सर्व सामान जमविण्याची जबाबदारी त्यांचीच असते, त्यांना त्या वेळी सालील-प्रमाणे वस्तु लागतात.

मातीचे भांडे, लालरंगाचे पान, केळीचे पान, लवंगा, बंदकाच अड, नारळ, अननस, मसाला, मुळे, फणस, पपया, तांदूळ, पाच नाणी, मका, केक, ताडाची कोयळी पाने, मीठ, कॅलिंगड, काकडी, टरबूज, भाजी इत्यादि.

मंदिरात ज्याप्रमाणे मिष्टान्न नैवेद्य तयार केला जातो, त्याप्रमाणे मंदिराच्या आसपासच्या अनेक गृहिणी घरीच सगळे पदार्थ तयार करून आणि सायंकाळी दहापाच महिला त्या एकत्रितपणे घेऊन येतात. एका टोपलीमध्ये व्यवस्थितपणे त्या जिनसांची व फळांची कलापूर्ण मांडणी करून ती वीस-पंचवीस पौंड वजनाची टोपली मस्तकावर धारण करून, मंदिर पर्वतमाग्यावर असेल, अगर नदी-सागराच्या उथळ पाण्यातून मार्ग असेल तर तो तोल संभाळून, आक्रमण करून उत्सवाच्या दिवशी तेथे घेऊन जातात आणि अर्पण करतात. प्रवासी लोक हा देखावा मोठ्या हौसेने पाहतात आणि त्याची छायानिबेही घेतात.

तिसऱ्या दिवशी नैवेद्यासाठी हुकराचा बळी देऊन, त्याच्या मांसाचे निरनिराळे पदार्थ बनवितात. त्याच मांसाचे काही तुकडे फुलांप्रमाणे कापून, ते शिजवून नैवेद्याच्या शिरोभागी ठेवले जातात. वाडीतील अगर मोहळ्यातील ज्या लोकांनी शिधा दिला असेल त्या सर्वांना यांतील मांस प्रसाद म्हणून वाटले जाते.

देवतांना स्थानापन्न होण्यासाठी आवाहन करणे

वर म्हटल्याप्रमाणे या लोकांची अग्नी भावना आहे की, देवतांचा निवास नेहमी मूर्तीमध्ये नसतो, तेव्हा उत्सवप्रसंगी त्यांना खास विधीने आवाहन करावे लागते आणि मूर्तीमध्ये अथवा मुसवट्यामध्ये प्रवेश करून द्यावा लागतो. परंतु यामध्ये इंग्रजी भंयकाराला जरी काही नाविन्य दिसले असले तरी भारतीय दृष्टिकोनातून पाहणाराला अगर भारतीयच्या पंचायतनपूजाविधि ज्ञात असणाराला यामध्ये काही आगळे दिसणार नाही. पंचायतनपूजा करतानाही 'आदित्यादि नवग्रहांना' आवाहन करावे लागते. त्याचप्रमाणे तेथील मंदिरातील दुसऱ्या दालनात सूर्याचे स्थान व इतर ग्रहदेवतांचे लहानलहान तांदळे असतात, त्यांचे आवाहन करतात. भारतीय पूजेत गंगा, सरस्वती, नद्या, ब्रह्मा, विष्णु इत्यादि देवतांना आवाहन करतात आणि पूजा-समारंभाला सर्वांना निमंत्रण देऊन मगच इष्टदेवतेचे पूजन केले जाते. 'ध्यानआवाहनादि षोडशोपचारपूजा' याचा अर्थ सरळ आहे की, देवतांना आवाहन करावयाचे आहे. 'ॐ अपसर्पन्तु ये भूता ते भूता भूमिसंस्थिताः ।' या मंत्राने दुष्ट देवतांची हकालपट्टी करावयाची असते. 'देवा आयान्तु-धातुयाना अपयान्तु' । हा मंत्र याच अर्थां वापरलेला आहे. 'आगमार्थं तु देवानां, गमनार्थं तु रक्षसाम् ।' या मंत्राने घंटानाद केला जातो.

कशासाठी ? तर देवतांच्या आगमनासाठी आणि दुष्ट देवतांच्या गमनासाठी, हे सर्व विस्ताराने सांगण्याचे कारण इतकेच की, मूळ मूर्तीमध्ये उत्सवप्रसंगी देवताना स्थानापन्न करणे, हे पूर्णपणे भारतीय पूजापद्धतीला अनुसरूनच आहे. शिवाय मूळमूर्ति आणि उत्सवमूर्ति या वेगवेगळ्या असतात, तेव्हा मूळ मूर्तीमधील देवपण अशा समयी उत्सवमूर्तीमध्ये आणायचाचे असते.

देवतांचे आवाहन करण्यासाठी मंदिराचा दुय्यम पुरोहित स्नान करून नवीन वस्त्रे नेसून, डोकरीला पचावजा कापड गुडाळून, पूजासाहित्य एका तपकट घेऊन, दक्षिणेकडे तोंड करून पूजेला बसतो. दक्षिण दिशेला तोंड करून बसण्याचे कारण असे संभवते की, मरणसमयी जीवात्म्याच्या जाण्याची ती दिशा असल्याने त्याच वाजूने पुन्हा आवाहन करणे हे संयुक्तिक वाटते अथवा महापुरुष हा पश्चिमेकडे मुख करून बसलेला असल्यामुळे व आज्यभाग हे त्याचे नेत्र असल्यामुळे उजवा डोळा उत्तर आणि डावा डोळा दक्षिणेकडे येतो. यास्तव आज्यभाग दक्षिणस्थ होऊन द्यावे, 'दक्षिणमक्षुत्तर भवत्युत्तर दक्षिणम्' (अश्वलायन सूत्र १०/१६). या वेळी एक मशाल जळत असते. इतकी तयारी झाल्यावर मंदिराचा मुख्य वृद्ध पुरोहित पुढे सरसावतो आणि मोडक्या तोडक्या शिडीवर चढून वर जेथे देवाची पेटी ठेवलेली असते तेथपर्यंत जातो. घराचा आकारबजा असलेली लहानशी पेटी, कोनाड्यातून बाहेर काढून घेऊन ती जागा साफसुफ करतो. दुय्यम पुरोहित ती पेटी वरच्यावर धरून ठेवतो. कारण माणसाच्या मस्तकाच्या रेषेपली ती न्यावयाची नाही असा संकेत असतो. तसे झाल्यास त्यामुळे देवाचा अवमान होतो. पेटी पुन्हा जाग्यावर ठेवली जाते. मंदिरात ज्या देवतांच्या मूर्ति असतात त्याची प्राथमिक पूजा, स्नान, पायपूजा झाल्यावर त्यांच्या पूजनाला सुरवात होते. अष्टमसू, नवमहाची पूजा आणि इतर प्रमुख देवतांचे आवाहन झाल्यावर, प्रमुख देवतेला अगर इष्टदेवतेला आवाहन करतात. फुलाचे पूजासाहित्य पाण्याने शुद्ध करून घ्यायचाचे 'अपवित्रं पवित्रो वा' हा मंत्र त्या वेळी म्हटला जातो. पृथ्वादेवीची पूजा (म्हणजे मूर्ति नसल्याने तुसतेच भूमिपूजन) व इष्टदेवतेच्या मूर्तीची पूजा झाल्यावर देवतांचे आवाहन चालू होते. दोन्ही हात कानाच्या वर नेऊन मानेसह पुन्हा पुन्हा पाली वाकून तो देवाला गिनती करतो, 'हे परमेश्वरा, हा तुमचा भक्त, तुम्ही स्थानापन्न होण्यासाठी तुमची प्रार्थना करीत आहे. चंदनाच्या धूपाच्या घुराची शिटी लावलेली आहे त्यावरून आपण पाली यावे आणि मूर्तीमध्ये स्थानापन्न व्हावे'.

अशी प्रार्थना केल्यावर तो पुरोहित पुन्हा शिडीवरून वर चढतो आणि देवाची पेटी ग्वाळी आणून त्यास तयार केलेल्या उचासनावर ठेवतो. 'ओम् क्षमस्व मां महादेव' या मंत्राने सुरवात केली जाते. नंतर पेटी उघडून ती

पुरोहित चंदनाच्या मूर्ति गुंडाळलेल्या कापडातून बाहेर काढून हातावर घेऊन, फुलाने त्यांवर जलसिंचन करून तत्रकार्तील कापडाने ती पुसतो. देवतांसाठी जे मुखवटे केलेले असतात त्यापैकी एकावर मूर्तीची स्थापना केली जाते. नंतर दुसरे गुंडाळे पेटीतून काढून दुसऱ्या मूर्तीची स्थापना वरीलप्रमाणेच विधि करून दुसऱ्या मुखवट्यावर केली जाते. देवताचे आगमन उत्सवाप्रीत्यर्थ झालेले आहे असे मानले जाते. दोन मुखवट्यापैकी एक पुरुष व दुसरी स्त्रीशक्ति असते, किंवा ते शंकर-पार्वतीसमान मानतात. सर्वत्र पवित्र जलाचे सिंचन होऊन शुचि-भूतपणा जाणला जातो. (याप्रमाणे जलसिंचन करणे, ह्याला अभ्युक्षण/ म्हणतात. 'तदभ्युक्षाऽभिप्रतिष्ठाय' - अश्वलायन ३/१). या मूर्तींना बसण्यासाठी जे आसन असते त्याला रत्नासन म्हणतात. 'रत्नैःकल्पितमासनं हिमजले स्नानं च दिव्याम्बरम्' या शंकराचार्यांच्या मानसपूजेच्या विधीची आठवण होते आणि हा पूजाप्रकार म्हणजे भारतीय पूजापद्धतीचा वाली द्वीपस्थ आविष्कार आहे. उत्तम वस्त्राला निरनिराळी नाणी, मणी, रत्ने गुंफलेली असतात. त्या वस्त्राची घडीही करता येते. हातात पाण्याचे भाडे व धुपाटणे घेऊन पुरोहित देवताना त्यावर आसनस्थ होण्याची विनंती करतो. देवता स्थानापन्न झाल्यावर नदीदेवता, व इतर निमंत्रित देवताना, या प्रमुख इष्ट देवतेच्या भेटीसाठी बोलाविण्यात येते आणि एास दूतांची त्यासाठी खानगी होते. यानंतर प्रमुख कार्यक्रमाला सुरुवात होते. हे आवाहन तिसऱ्या दिवशी होते.

पवित्र जल तयार करणे

उत्सवसभारंभाच्या वेळी मंदिरामध्ये पाण्याचे मोठमोठे राजण भरलेले असतात. त्यातून दोन कलशामध्ये पाणी घेतल्यावर ते देवाजगळ नेले जाते. मंत्रोच्चार करून ते देवाला दाखविले, की पवित्र जल तयार होते. या वेळी पवित्र गंगा यमुना या भारतीय नद्यांचा उल्लेख मंत्रोच्चाराने केला जातो. 'ओम् गंगा सिंधुः सरस्वती च यमुना' या मंत्राचे पठण करतात. इतर विधि झाल्यावर शेवटी 'ओम् श्रेयो भवतु' या मंत्राने पवित्र जल बनविण्याचे काम पूर्ण केले जाते. भारतामधील पुण्याहवाचनविधीमध्येही हा विधि अंतर्भूत केलेला आहे. दोन कलशांमध्ये पाणी भरून, त्यांत काही द्रव्य टाकून, वर आंब्यांची पाने ठेवून त्यावर देवतास्वरूप सुपारी घातून ताढून अथवा नारळ ठेवला जातो. पूजारंभ झाल्यानंतर पुरोहित 'कलशस्य मुने त्रिष्णुः कंठे रुद्रः समाश्रिताः' इत्यादि मंत्राने या कलशामध्ये त्रिष्णु, रुद्र, ब्रह्मा, मातृगण, सप्तसागर, सप्तद्वीप, वसुंधरा, चारी-वेद, गायत्री, सावित्री, गंगायमुना या नद्या आणि शेवटी वरुणदेवता या जलामध्ये येवोत अशी प्रार्थना झाल्यावरच ते पवित्र जल म्हणून अभिमंत्रणाला, पूजा-साहित्य शुद्ध करण्याला, तीर्थ देण्याला अथवा सभारंभाच्या शेवटी अवभृत्

स्नानासाठी उपयोगात आणले जाते. भारतीय संस्कृतीला यामध्ये काही आगळे वाटण्याचे कारण नाही. दोन्ही देशांचे विधि व मंत्र एकच आहेत.

याशिवाय ज्याप्रमाणे भारतीय गंगा, सरस्वती अथवा मानससरोवर येथील पाणी पवित्र मानतात, त्याप्रमाणे वाली लोक पर्वतमाथ्यावरील वाहू सरोवरातील पाणी पवित्र मानून, त्याचा उपयोग करतात. पवित्र जल वनविष्याचे काम पुरोहित मंत्र म्हणून करीत असतो, त्या वेळी इतर भक्तमंडळी ते मंत्र स्वस्थ चित्ताने ऐकत असतात. शातियुक्ताचे पठण श्रद्धेने श्रवण करतात. शेवटी यातील तीर्थ सर्वांना दिले जाते. काचित् प्रसंगी या वेळी पुरोहिताच्या अंगी देवतासंचारही होतो.

देवतांचे मंगलस्नान

देवता स्थानापन्न झाल्या म्हणजे मंत्रविधीने त्यांना स्नान घालण्यात येते. सुवासिक अक्षर, उटणे व इतर पदार्थ स्नानाला वापरतात. त्यांच्या वेसांना तेल लावतात. याच वेळी नव्ये साफ करण्याचा विधि केला जातो. स्नानाच्या वेळी वाद्ये वाजत असतात. काही वेळां नृत्य केले जाते. हे नैमित्तिक स्नान झाले तरी स्नानासाठी म्हणून तिसऱ्या दिवशी सायंकाळी देवतेची मिरवणूक निघते, अशा स्नानाची प्रत्येक मंदिराची जागा जवळपासच विहीर, सरोवर इत्यादि ठिकाणी असते. मिरवणुकीने तेथे गेल्यावर देवांना स्नान घालतात. काही भक्तमंडळीही स्नान करतात आणि परत मंदिरात येतात. वालीलोक बहुधा सायंकाळी स्नान करतात, त्यामधून ही रूढि निघाली असावी. यज्ञयागामध्ये सर्व कार्यक्रमांच्या शेवटी अवभृत्स्नान हा विधि भारतीय पाळतात. या वेळी सर्वजण मिरवणुकीने समुद्र, नदी, तळे या ठिकाणी जाऊन स्नाने करतात, त्यातीलच हा प्रकार असावा.

दुष्ट देवतांचे पूजन

या समारंभाच्या वेळी दुष्ट प्रवृत्तीच्या घांती अथवा अदृश्य योनीतील जीवात्म्यानी या ठिकाणी येऊन कार्यामध्ये विघ्ने आणू नयेत, यासाठी उपाय योजण्यात येतात. मंदिरात प्रवेशद्वारी बांधून त्या तोंडामध्ये रक्षक देवता आणि काही अन्न या जीवात्म्यांसाठी ठेवलेले असते, हे आपण वर पाहिलेच आहे. त्याप्रमाणे मुख्य समारंभाच्या तिसऱ्या दिवशी मंदिरातील दुसऱ्या दाटनात असलेल्या सूर्यादि नवमहांची पूजा होते. या शैवपंथीय वेदात सूर्यपूजा आजही चालते, हे मोठे सूत्रक मानावे लागेल. कारण अमेरिकेत मेक्सिकोमध्ये सूर्यवंशीय लोक गेले, तेव्हा ते जर याच मार्गाने गेले असतील तर त्यांच्या संस्कृतीचा हा एक अवशेष राहिला असणे अशक्य नाही. या घांतीच्या पूजेच्या वेळी एका

लोग्गडी कढईत ६ अडी, नारळाचा वीस, भासांचे ९ तुम्बे व ६६ धान्याचे दाणे एकत्र हलविले जातात ही पूजा व नैवेद्य पशुपतिपूजा म्हणून प्रसिद्ध आहे. या महादेवताना वरील गाय अर्पण केल्यावर त्याची प्रार्थना केली जाते की, ' सर्व मह व राक्षसगणानो, ग्वासी या. हे खाणे खा आणि देवाच्या भोजनप्रसंगी व्यर्थय जाणू नका. त्याच्या ग्वाण्यात भाग मागू नका आणि ग्वाणे झाल्यावर आपापल्या दिशेकडे जा. पूर्वेकडे ईश्वराच्या घरी, दक्षिणेकडे ब्रह्म्याच्या घरी, पश्चिमेकडे महादेवाच्या घरी, उत्तरेकडे पिण्णूच्या घरी आणि मध्यभागी शिवाच्या घरी जा ' या पूजेच्या मंत्राचे पठण होतच असते.

या उत्सवप्रसंगी देवताच्या करमणुकीसाठी नृत्याचा कार्यक्रम होतो. नृत्य हा या सस्कृतीमधील एक वैशिष्ट्यपूर्ण भाग आहे. तो पाहण्यासाठी अनेक प्रवासी येथे जातात. तसेच चित्रपटानून या नृत्याचे वारवार देवाचे दागविण्यात येतात ४ ते १२ वर्षे वयाच्या मुले-मुली या कलेत तरवेज असून, त्यांचेच नृत्य उत्सव-प्रसंगी होते. नारा वर्ष वयाच्यापेक्षा जास्त वय असलेले दुसरे कोणी सहसा नाचत नाहीत. हौसेखातर कोणी तसे केले तर निराळे नृत्याचे कार्यक्रम सायकाळी मंदिरात अथवा वडाच्या झाडाग्याली होतात. नर्तक उत्तम पोषाग घालून सजलेला असतो त्याच्या भाळी चदनाचा टिळा लापला जातो उजेडासाठी मशाली पाजळलेल्या असतात आणि वात्राच्या गजरात कार्यक्रम चालू असतो. या नृत्याच्या वेळी बहुधा रामायण-महाभारत यांतील कथाभागावर आधारभूत प्रसंग असतात. या नृत्यासाठी प्राथमिक तालमी धेऊन प्रयोग ठाकठीक बसविलेले असतात. कित्येकदा शेजारच्या गावातील नर्तक आपला कार्यक्रम अशा वेळी करतात किंवा त्यांना बोलाविण्यातही येते

नृत्यामधील दुसरा प्रकार म्हणजे छायाचित्रे (Shadow Play) होत या सस्कृतीमधील हा कार्यक्रमसुद्धा आकर्षक असतो त्यांना 'वायांग' (Wayang) म्हणतात एका साध्या दिव्याच्या आयेने पडद्यावर चित्रांच्या आकृति पाडून हा कार्यक्रम सादर केला जातो.

नृत्याचा तिसरा प्रकार म्हणजे सध्यांग (Sanghyang) नृत्य होय भित्तामनी, पांतावर काही ठिकाणी हे नृत्य पाहावयास मिळते आणि ते नेहमी रात्रीचे होते. दोन लहाण मुली जगावर कुलाचे अल्कार घालून हे नृत्य एकामतेने करतात प्रेक्षकाना वाटते की, त्याच्या अंगांत देवताचा सचारच झालेला आहे. एक इद्ध वाई गाणे म्हणत असते आणि त्या तालावर या दोन मुली डोळे मिटून नृत्य करतात. शरीर लग्गविण्याचे अनेक प्रकार त्या या वेळी करून, शेवटी पेटत्या निग्नान्यावरून चालत जातात. देवाचा पुजारी पाण्याचे भाडे

त्यांच्यासमोर घरून देवतास्वरूप त्या पाण्यात उतरावे म्हणून विनंती करतो. त्याच्या एकंदर अविर्भावावरून त्यात काही मंत्रतंत्र, जादूटोणा असावा, असे प्रथमदर्शनी वाटते, पण तसे नसून ते एक नेत्र मिळून कुशलतेने करावयाचे नृत्य असते.

भुतेखेते

यांना ते लेयक (Leyaks) म्हणतात. ते रात्री वावरते, अग्नीज्वालेमध्ये नाचते, स्मशानात राहून नवीन पुरलेल्या प्रेतावर आपला चरितार्थ चालविते. ते वाटेल त्या रूपात जगात वावरते. एखादे वेळी रस्त्यावर गाडी हाकणाऱ्याशिवाय देखील ते गाडी चालवू शकते. वाली लोक त्यांच्या नावाचा उच्चारही करण्यासही भितात. त्यांच्या नावाचे अनेक पुतळे उभारलेले असून त्या ठिकाणी त्यांना खाणेपिणे दिले जाते. देवतापेशामुद्धा या योनीतील प्राण्यांना माणसे घाबरतात. ज्याला या जीवात्म्यावर ताबा मिळवायचा आहे, तो स्मशानात राहून तीन महिनेपर्यंत रात्रीच्या वेळी त्यांची आराधना करतो, शेवटी त्यांना विपुल खाद्यपदार्थ देऊन तो त्या विद्येचा अधिकारी बनतो. नंतर तो एकटाच राहून जादुगार म्हणून अनेकांचे हितअहित तो या विद्येने साधू शकतो.

परंतु या विद्येमुळे एखादा रोगी बनला तर पेदान्दाजवळ त्याची मात्रा असते. तो सर्व दुष्परिणाम निवारण करू शकतो. त्यांना ताईत देतो. त्यामध्ये कोको-बिया, जुळे केळे, कापूर, फुलावरून खाली गळलेले पावसाचे पाणी अथवा घातूच्या पत्र्यावर कोरलेले ताईत, सर्पांची लाळ, इत्यादि वस्तूंच्या साहाय्याने तो उपाय योजतो.

पावित्र्य

मंदिरातील कार्यक्रम किती पावित्र्याने केले जातात ते आपण वर पाहिलेच आहे. सोयरसुतक असल्यास कोणी मंदिरात जाणार नाहीत. तसेच स्त्री मासिक पाळीमध्ये असेल तर मंदिरात जाणार नाही. मंदिरातील पुरोहितांना किती कठीण परिस्थितीत रहावे लागते तेही पाहिले आहे. प्रथमदर्शनी स्त्रीवर्ग, मग तो कोणत्याही वर्णाचा असो, उघड्या छातीने सर्वत्र फिरताना इतरांना चमत्कारिक वाटते, परंतु संवयीने त्यांच्या दृष्टिकोनांत बदल होतो. चोळी घालणारा वर्ग म्हणजे वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया होत. इंडोनेशिया सरकारने कायद्याने कंचुकी घालणे आवश्यक ठरविले आहे आणि शहरी स्त्रिया क्वचित त्याचा उपयोग करू लागल्या आहेत. परंतु ग्रामीण भागात अद्यापि प्राचीन रूढीच अस्तित्वात आहे. येथील स्त्रिया जरी अशा अर्धनग्न अवस्थेत समाजात वावरत असल्या तरी कोणी पापी नजरेने त्यांच्याकडे पाहणार नाही परकी स्त्री प - --- झोपलेले

आढळणारही नाहीत, स्त्रीच्या देहाला इतकेच काय पण हातालाही पुरुषपरी स्पर्श करणार नाही अथवा एवत्र खेळणार नाहीत. इतकी कडक शिस्त आहे म्हणूनच अजूनही समाजधारणा मजबूत व प्राचीन रूढींना अनुसरूनच आहे.

सत्सवसमाप्ती

पाहुण्या देवताना निरोप दिल्यावर सर्व मडळी पुन्हा मंदिराच्या दालनात येतात. मुखवट्यावर ज्या देवतांच्या लहान मूर्ति ठेवलेल्या असतात त्या पेदान्दा काढून घेतो. त्यांना पूर्ववत् कापडात गुंडाळतो, नंतर शिडीवर चढून ती पेटी पूर्ववत् जाग्यावर ठेवतो. मुखवट्याचा साज उतरवून फलक मोडले करतात. येथे आपण हे ध्यानात घेतले पाहिजे की, मुखवटा म्हणजे देव नव्हे. देवतास्वरूप त्यामध्ये मंत्राचे आवाहन करून आणावे लागते हे आपण वर पाहिलेच आहे. मुखवटा धातूचा असो वा पाषाणाचा असो वा मातीचा असो, तो ज्या देवतास्वरूपाचा असेल त्याला भक्तिभावाने अर्पण केलेली पूजा पवित्रे या संबंधी एक मराठी कवि म्हणतो—

केळा मातीचा गणपती । परी माती नव्हे गणपती ॥

माती मातीमार्जीं सामावे । पूजा गणपतिसी पावे ॥ १ ॥

केळा मातीचा पशुपती । परी माती नव्हे पशुपती ॥

माती मातीमार्जीं सामावे । पूजा शंकरासी पावे ॥ २ ॥

तेव्हा पूजेचे माध्यम कोणतेही असले तरी पूजन त्या त्या देवतेला पोहोचते हाच या कवितेचा भावार्थ होय. नंतर सर्व सामानसुमान जाग्यावर ठेवले जाते अथवा घरोघर पोहोचविले जाते. मंदिर झाडून साफ केले जाते, दरवाजे बंद होतात आणि लोखंड घरोघर परत जातात.

मुख्य मूर्तीचा पूजाविधि झाल्यावर ती कापडात गुंडाळून पुन्हा पूर्ववत् पेटीमध्ये ठेवली जाते, ही पण भारतीय संस्कृतीच होय. श्रीमत् भागवताची यज्ञभाचार्यकृत नी संस्कृत चूर्णिका आहे, त्यामध्ये याचप्रमाणे विधि सांगितलेला आहे, तो भाग असा की, 'ततस्तन्मयात्मानं ध्यायन् निर्मात्य शिरस्याधाय देव देहे मूर्तिं मदिरे करंडादिपु वा सथाप्य पूजाविधिं समापयेत् ।'

(अ. ३/४९-५३)

अंत्याविधि समारंभ

या संकृतीमधील प्रेतयात्रा जरा रहस्यमयच आहे. तेव्हा थोडक्यातच त्याचा परामर्श घेऊ. या संकृतीमध्ये पुनर्जन्माचे तत्त्व मानतात. कारण मानवांनी जर जिवंतपणी उत्तम कृत्ये केली तर मृत्यूनंतर त्याला उत्तम गति मिळते,

रमणीयाचरणं कुर्वन्तो रमणीयां योनिमारोहन् ।
कपूयाचरणं कुर्वन्तः कपूयां योनिमारोहन् ॥

(छादोग्य उपनिषद्)

नाहीतर एरव्ही वाघ, सिंह, कुत्रा ही पशुयोनी मृत्यूनंतर जीवात्म्याला प्राप्त होते. मरणकाळापामून दहनकाळापर्यंत आत्मा घराभोवती घुटमळत राहतो. त्याच्या मार्गदर्शनासाठी मृत्यूनंतर घरासमोर दोन बांबू उभे करून त्यावर दिवे लावण्यात येतात. मृत्यु झाल्यावर सर्वोनाच एकदम दहन मिळत नाही. कारण ते काम फार ग्वर्चाचे असल्याने सामान्य माणसाला परबडत नाही. कालांतराने अशी प्रेते सामुदायिक रीतीने जाळतात. असे जर आहे, तर मृत्यु आल्याबरोबर प्रेताचे काय करतात ? मृत्यु झाला म्हणजे चारपाच दिवस प्रेत घरात ठेवून देतात, कारण त्यामुळे नातेवाईक व इतर आत्मेष्टमंडळी समाचाराला येऊ शकतात. घराच्या अंगणात दोन बांबूची कुंडे करतात. एक दफन-देवता प्रजापतीच्या नावाने आणि दुसरे सूर्यदेवतेच्या नावाने. या सुमारास शेजारपजारचे लोक डोक्यावरून भेटी आणतात आणि घराच्या कोपऱ्यात रचून ठेवतात. मृत्यूनंतर सुतक पाळले जाते आणि ती कुटुंबे मंदिरात जात नाहीत, हा विधि तीन प्रकारचा असतो. तो म्हणजे 'उत्तम' ब्राह्मणवर्गासाठी आणि क्षत्रियवर्गासाठी, 'मध्यम' मध्यमवर्गासाठी आणि 'नीच' शूद्रांसाठी, जो सर्वात कमी सर्चाचा असतो.

पांचव्या दिवशी प्रेताला स्नान घालतात, केंस विचरून त्याला तेल लावले जाते, कानशीने त्याचे दात घासले जातात. वास्तविक हा विधि लघ्नाच्या वेळी अमर त्या अगोदर करतात. पण जर एखाद्याचा करावयाचा राहिला असेल तर तो या वेळी करावा लागतो. शेवटी त्याच्या अंगाला तादुळाचे पीठ, मद्य, मीठ, मसाला व चंदनाची सुकी याचे मिश्रण करून चौपडतात आणि त्यामुळे अंगाला येणारी दुर्गंधी कमी होते. प्रेताच्या हातापायाचे अंगठे दोरीने एकत्र बांधले जातात. पेदान्दा त्या ठिकाणी येतो आणि फुटके आरशाचे तुकडे डोम्यावर, लोखंडाचा कीस दातावर, जास्वंदफुले नाकपुडीत, सुवर्णाची अंगठी तोंडात आणि हातापायाच्या ठिकाणी लोखंडी खिले ठोकून देतो. याचा अर्थ ते असा सांगतात की, यामुळे त्याचा आत्मा उत्तम गतीला पोहोचतो. त्याचे नेत्र आरशासारखे चकचकीत राहातील, दात लोखंडाप्रमाणे मजबूत होतील. नेहमी श्वासाबरोबर उत्तम सुवास येईल आणि हातपाय लोखंडाप्रमाणे कामकाजाला मजबूत होतील. या प्रक्रियेशी मानवाच्या निरीक्षण बुद्धीनून निर्माण झालेला सूक्ष्म असा वैज्ञानिक

कार्यकारणभाव आहे, हे लक्षात घेता, जीवनाच्या उत्क्रांतीचा अभ्यास करणाऱ्यांना या बारीकसारीक गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या वाटतील. राष्ट्रांमधील संस्कृतीचे दुवे अशाच बारीकसारीक गोष्टींच्या नाजूक धाग्यांनी एकत्र गुंफले जातात म्हणून समाजशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीनेही या गोष्टींचे महत्त्व आहे असे मला वाटते.

भारतीय अश्वलायन सूत्राप्रमाणे मृताच्या नात्रपुड्यावर सुवापात्रे, कानावर प्रशिहरण पात्रे, उपस्थानावर शय्यापात्र, दोन्ही मांड्यांवर अरणी, उजव्या गुढ्यावर उरळ आणि डाव्यावर मुसळ इत्यादि ठेवण्याचा नियम सांगितला आहेच.

त्यानंतर एक अंडे घेऊन ते सर्व उघड्या शरीरावर फिरविले जाते. यानंतर तो देह लावलेल्या कापडामध्ये घट्ट गुंडाळून दोन्हांनी बांधला जातो. त्यावर ताडाच्या पानाचे वेष्टन घालून, पुन्हा कापड गुंडाळून बावूच्या शवपेटीमध्ये ते ठेवतात. वाजतगाजत ते प्रेत स्मशानात नेऊन दोन फूट खड्डा करून त्यात पुरून टाकतात आणि माणसे घरी परत येतात. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, पुरणे हा अंतिम विधि नव्हे, कारण योग्य वेळी ते पुन्हा उकरावयाचे असते.

पुढे त्या मयताच्या वारसानी दफनासाठी पैसा जमविला, पेदान्दाकडून शुभदिवस मिळविला आणि एखाद्या श्रीमंत माणसाचे दफन अथवा सामुदायिक दफन व्हावयाचा दिवस ठरला म्हणजे पुढची क्रिया चालू होते. दफनाचा एकंदर खर्च सुमारे २५ हजार रुपये अथवा त्याहून जास्तही होतो आणि तो ज्याप्रकारचे पवित्र जल वापरले जाईल त्यावर अवलंबून असतो. (याशिवाय आसेष्टांना अनेक भोजने अनेक दिवस द्यावी लागतात). हे पवित्र जल उत्तरेकडील म्तितामनी परताररील बाटूर सरोवरातून आणावे लागते. आणणारा माणूस ते तेथून घेताना तळ्यात किंमत म्हणून काही नाणी टाकतो. (राजपुताना भागात बहिभाट नावाची उच्चवर्णीय जात आहे. सर्पांची वंदावळ ती सांगते. यापैकी एखादा जर बिहिरीवर पाणी प्याला तर तेथे काही पैसे ठेवूनच मग ते पुढे जातात. तात्पर्य हेच की, कोणतीही वस्तु विनामूल्य घेऊ नये हाच त्यांचा उद्देश असतो; शिवाय शवपेटी वनविण्यालाही फार खर्च येतो. त्यासाठी घराबाहेर छप्पर घालून कारागिर बावूची शवपेटी वनविण्याला पंधरवडाही घेतात. या पेठ्या वनविणारे कारागिर कुशल असतात. ब्राह्मणवर्गाला बैल, 'वृषभो दक्षिणा' म्हणजे ब्राह्मणाला बैल दक्षिणा द्यावी असे अश्वलायन सूत्र १४।९ वचन आहे. क्षत्रियाला पंखवाला सिंह, वैश्याला हरिण आणि क्षूद्राला अर्धा हत्ती व अर्धा माठा या आकाराच्या शवपेठ्या सांगितलेल्या आहेत. काही वेळा क्षत्रिय, वैश्य यांनी बैलाची शवपेटी वनविली तरी चालते. या शवपेठ्यांमध्ये प्रेते

ठेवण्याची जागा असते. पेटीची आकृति अगदी हुबेहूब एन्हा जनावराइतकी कुशलतेने काढतात.

दफनाचा दिवस ठरला म्हणजे नातेवाईक लोक स्मशानात जातात आणि आपापल्या मृताची प्रेते उक्कून मिळतील तेवढ्या अस्थी बाहेर काढून घरी आणून एका चदनाच्या फलकावर त्याच्या पुन्हा प्रतिकृति तयार करतात. त्यांना उक्कूर (Ukur) म्हणतात, अथवा अगेनन (Angenan) असेही म्हणतात. हाडे एकमेकाना जोडून शरीरातील शिरा व नाड्या यासाठी दोन्याचा उपयोग करून, नारळामध्ये तादूळ घालतात व तो हृदयाच्या ठिकाणी ठेवतात. हृदयाशी संपर्क साधण्यासाठी त्याला एक काठी बांधून त्याच्या दुसऱ्या टोकाला अड्याच्या कवचात तेलवात ठेवतात. या प्रतिकृतीवर पवित्र जलाचे सिंचन होते. पण या मध्ये जीवात्मा आणण्यासाठी ती प्रतिकृति स्मशानात नेऊन तेथे खड्ड्याच्या आसपास पुन्हा खणणे चालले असताना सर्वजण एकत्र जमून मोठ्याने पुष्कळ वेळ आक्रोश करतात ' माई, माई ' म्हणजे ' आत्म्या, लवकर ये, लवकर ये ' असा त्याचा एकसारखा गोंगाट चालू असतो. दुष्ट प्रवृत्तीचे जीवात्मे दूर ठेवण्यासाठी काही नाणी आजूबाजूला गवतावर फेकली जातात. हा आक्रोश चालला असताना अड्याच्या कवचातील तेलवात कोणीतरी पाजळतो आणि आत्मा परत आला आहे असे पेदान्दा लोकांना सांगतो. नंतर सर्वजण त्या प्रेताच्या प्रतिकृतीसह परत येतात. पति अगर पत्नी जर पूर्वी मृत झाली असेल तर त्याच्या प्रतिकृति एकदमच दहनास नेतात लिंगदेह हा खाचेत पार्थिव देहाला अग्निस्कार होईपर्यंत पडून राहातो आणि त्यानंतर खाचेतून निघून घुरागुरीवर स्पर्गलोकी जातो असे श्रुतिवचन आहे. (अश्वलायन, ४।८)

सामुदायिक दहनयात्रा

वर सांगितल्याप्रमाणे शवपेन्हा तयार झाल्या म्हणजे या प्रेतांच्या प्रतिकृति त्यामध्ये घालून सार्वत्रिक मिरवणूक, शुभदिवशी वाद्यवृदाच्या शीवत निघते. यातील मडळी पादरा क्षणा, हिरण्या विजारी घालून दुर्गादेवीला अर्पण करण्यासाठी नैवेद्य घेऊन जात असतात. ही देवता पृथ्वीदेवीसमान असून मृत्युसमयी तिला वृत्त करावयाची असते. (भारतामध्येही स्मशानात दुर्गादेवी असते आणि त्याप्रमाणेच चौदाव्या शतकातील दुर्गाईचा अथवा दुर्गादेवीचा दुष्काळ प्रसिद्ध आहे) शवपेटीचे मनोरे सुदक आणि सापत्तिक स्थितानुसार जकरा माळ्यापर्यंत उच्च असतात. घोडा-चैलाच्या आकृति आठ फूट उंचीच्या असून त्याच्या पोटा

१. भारतामध्ये मोहरम सणाच्या शेवटी तामूत मिरवणूक निघते. त्या वेळी हे डोले असेच उच्च उच्च तयार करतात. ही सुद्धा मृतांचीच मिरवणूक असते.

आणि पाठांच्या मधील भागात प्रेतांच्या प्रतिकृति ठेवलेल्या असतात. प्रेतयात्रेच्या वेळी पैसे उघडले जातात, तसेच काही पळे उघडली जातात, तीर्थांचे सिंचनही होत असते. हे तीर्थ दोन प्रकारचे असते ' तोय पत्र ' म्हणजे ताडुळाचे पिवळे पाणी आणि चंदनाची मुकी यांपासून सर्वसाधारण लोकासाठी तयार केलेले आणि ' तोय-अमृत ' म्हणजे ज्याने पुनर्जन्म टळतो व जे देवताप्रीत्यर्थ वापरले जाते ते. या मिरवणुकीमध्ये काळे कपडे परिधान करून काहींचे नृत्य चालू असते. त्यामध्ये देव व दानवाची युद्धे प्रतिकामक रीतीने दाखवितात. पण त्यात शेवटी देवाचा विजय होतो, म्हणजे प्रेते राक्षसाना खावयास मिळत नाहीत असा भावार्थ. या यात्रेच्या वेळी फटाके उडविले जातात व नाणी फेकली जातात, त्यामुळे भुतेखेते दूर राहतात अशी श्रद्धा आहे. स्मशानात पोहोचल्यावर नातेवाईक प्रेताला प्रदक्षिणा घालून एकेक लाकूट त्याच्या शवपेटी खाली ठेवतात. काड्याच्या पेटीने विस्तव न पेटवता सूर्याच्या किरणाद्वारे तो पेटवितात अथवा दोन लाकडे एकमेकावर घासून तो पेटवितात. या पवित्र अग्निने प्रेताचे दहन करतात. दहन सुरु झाले म्हणजे लोकाना तंबाकू, सुपारी, मद्य दिले जाते आणि त्याच्या गप्पागोष्टी चालतात. पेदान्दा मंत्र म्हणून सर्वांवर पवित्र जल शिंपडीत असतो. अग्निने एकदा मनोऱ्याला स्पर्श केला म्हणजे काही लोक त्यावरील मौल्यवान कपडे ओढून घरी घेऊन जातात एका काठीला बांधलेल्या दोन कोंवड्यांना सोडून देण्यात येते आणि त्या उडून जातात. म्हणजे जीवात्मेही असेच निघून गेले असे मानतात. या सार्वजनिक दहनामुळे आकाश धुराच्या लोटानी भरून जाते अशा प्रकारे शवपेट्या जळान्यानंतर त्यावर पाणी ओतून मिळतील त्या अस्थि अथवा रक्षा जमा करून एका मार्तीच्या भाड्यात घालून सागराकडे नेतात.

मुसंचितं संचित्य पवनेन सन्युय ।

म्हणजे अर्त्या नीट वेचून कुभात ठेवण्यावर चितामस्म सुपाने पाखडतात. अर्त्यांचा कलश वावूच्या एका वाटीवर ठेवतात आणि वाद्यासह मिरवणूक चालते. समुद्राच्या गुडघामर पाण्यात गेल्यावर ती रक्षा पाण्यावर पसरतात. पेदान्दा मंत्राचे पठण करीत असतो आणि सागराला प्रार्थना करतो की, ' ही रक्षा तू आपल्या विशाल उदरात चिरतून सामावून ठेव. ' नंतर सर्वजण स्नान करून दुःखी अंतःकरणाने घरी येतात

गोल अथवा चौकोनी विहिरी

सन १९४७ साली भारतामध्ये म्हैसूर प्रांती ब्रह्मगिरी येथे उत्खनन करण्यात आले. त्या वेळी अस्मयुगातील वरील प्रकारच्या विहिरी आढळून आल्या १६ ते २१ फुटाची गोल विहीर अथवा ७ X ५ X ६ फूट चौकोनी विहीर

ठेवण्याची जागा असते. पेटीची आकृति अगदी हुबेहूब रान्या जनावराइतकी कुशलतेने काढतात.

दफनाचा दिवस ठरला म्हणजे नातेवाईक लोक स्मशानात जातात आणि आपापल्या मृतांची प्रेते उकरून भिळतील तेवढ्या अस्थी बाहेर पाडून घरी आणून एका चंदनाच्या पलंगावर त्याच्या पुन्हा प्रतिकृति तयार करतात. त्यांना उकूर (Ukur) म्हणतात, अथवा अंगेनन (Angonan) असेही म्हणतात. हाडे एकमेकांना जोडून शरीरातील शिरा व नाड्या यांसाठी दोऱ्यांचा उपयोग करून, नारळामध्ये तादूळ घालतात व तो हृदयाच्या ठिकाणी ठेवतात. हृदयाशी संपर्क साधण्यासाठी त्याला एक काठी बांधून त्याच्या दुसऱ्या टोकाला अड्याच्या कवचात तेलघात ठेवतात. या प्रतिकृतीवर पवित्र जलाचे छिन्न होते. पण यामध्ये जीवात्मा आणण्यासाठी ती प्रतिकृति स्मशानात नेऊन तेथे घड्याच्या आसपास पुन्हा खणणे चालले असताना सर्वजण एकत्र जमून मोठ्याने पुष्कळ वेळ आक्रोश करतात. ' माई, माई ' म्हणजे ' आत्म्या, लवकर ये, लवकर ये ' असा त्याचा एकसारखा गोंगाट चालू असतो. दुष्ट प्रवृत्तींचे जीवात्मे दूर ठेवण्यासाठी काही नाणी आजूबाजूला गमतावर फेवली जातात. हा आक्रोश चालला असताना अड्याच्या कवचातील तेलघात कोणीतरी पाजळतो आणि आत्मा परत आला आहे असे पेदान्दा लोकांना सांगतो. नंतर सर्वजण त्या प्रेताच्या प्रतिकृतीसह परत येतात. पति अगर पत्नी जर पूर्वी मृत झाली असेल तर त्याच्या प्रतिकृति एकदमच दहनास नेतात. लिंगदेह हा साचेत पार्थिव देहाला अभिसंस्कार होईपर्यंत पडून राहातो आणि त्यानंतर साचेतून निघून धुरासरोवर स्वर्गलोकी जातो असे श्रुतिवचन आहे. (अश्वलायन, ४।८)

सामुदायिक दहनयात्रा

वर सांगितल्याप्रमाणे शवपेट्या तयार झाल्या म्हणजे या प्रेताच्या प्रतिकृति त्यामध्ये घालून सार्वत्रिक मिरवणूक, शुभदिवशी वाद्यत्रुंदाच्या सोबत निघते. यातील मंडळी पादरा झगा, हिरव्या पिजारी घाडून दुर्गादेवीला अर्पण करण्यासाठी नैवेद्य घेऊन जात असतात. ही देवता पृथ्वीदेवीसमान असून मृत्युसमयी तिला वृत्त करावयाची असते. (भारतामध्येही स्मशानात दुर्गादेवी असते आणि त्यावरूनच चौदाव्या शतकातील दुर्गाटीचा अथवा दुर्गादेवीचा दुष्काळ प्रसिद्ध आहे). शवपेट्याचे मनोरे सुवक आणि सापत्तिक स्थितीनुसार अकरा माळ्यापर्यंत उंच असतात. घोडा-बैलाच्या आकृति आठ फूट उंचीच्या असून त्याच्या पोटा

१. भारतामध्ये मोहरम सणाच्या शेवटी तावूत मिरवणूक निघते. त्या वेळी हे डोले असेच उंच उंच तयार करतात. ही सुद्धा मृतांचीच मिरवणूक असते.

आणि पाठीच्या मधील भागात प्रेतांच्या प्रतिकृति ठेवलेल्या असतात. प्रेतयात्रेच्या वेळी पैसे उधळले जातात, तसेच काही फळे उधळली जातात, तीर्थांचे सिंचनही होत असते. हे तीर्थ दोन प्रकारचे असते ' तोय-पंजट ' म्हणजे तांदुळाचे पिवळे पाणी आणि चंदनाची भुकी यांपासून सर्वसाधारण लोकांसाठी तयार केलेले आणि ' तोय-अमृत ' म्हणजे ज्याने पुनर्जन्म टळतो व जे देवताप्रीत्यर्थ वापरले जाते ते. या मिरवणुकीमध्ये काळे कपडे परिधान करून काहींचे नृत्य चालू असते. त्यामध्ये देव व दानवांची युद्धे प्रतिक्रामक रीतीने दाखवितात. पण त्यात शेवटी देवांचा विजय होतो, म्हणजे प्रेते राक्षसाना खावयास मिळत नाहीत असा भावार्थ. या यात्रेच्या वेळी फटाके उडविले जातात व नाणी फेकली जातात, त्यामुळे भुतेखेते दूर राहतात अशी श्रद्धा आहे. स्मशानात पोहोचल्यावर नातेवाईक प्रेताला प्रदक्षिणा घालून एकेक लाकूड त्याच्या शवपेटी खाली ठेवतात. काड्याच्या पेटीने विस्तृत न पेटवता सूर्याच्या किरणाद्वारे तो पेटवितात अथवा दोन लाकडे एकमेकांवर घासून तो पेटवितात. या पवित्र अग्निने प्रेतांचे दहन करतात. दहन सुरू झाले म्हणजे लोकांना तंबाकू, सुपारी, मद्य दिले जाते आणि त्यांच्या गप्पागोष्टी चालतात. पेदान्दा मंत्र म्हणून सर्वांवर पवित्र जल शिंपडीत असतो. अग्निने एकदा मनोन्याला स्पर्श केला म्हणजे काही लोक त्यावरील मौल्यवान कपडे ओढून घरी घेऊन जातात. एका काठीला बांधलेल्या दोन कोंबड्यांना सोडून देण्यांत येते आणि त्या उडून जातात. म्हणजे जीवात्मेही असेच निघून गेले असे मानतात. या सार्वजनिक दहनामुळे आकाश घुराच्या लोटांनी भरून जाते. अशा प्रकारे शवपेट्या जळाल्यानंतर त्यावर पाणी ओतून मिळतील त्या अस्थि अथवा रक्षा जमा करून एका मातीच्या भांड्यात घालून सागराकडे नेतात.

मुसंचितं संचित्य पवनेन सम्यूय ।

म्हणजे अस्थी नीट वेचून कुंभांत ठेवल्यावर चिताभस्म सुपाने पाखडतात. अस्थींचा कलश बांबूच्या एका ताटीवर ठेवतात आणि बाद्यांसह मिरवणूक चालते. समुद्राच्या गुडघाभर पाण्यात गेल्यावर ती रक्षा पाण्यावर पसरतात. पेदान्दा मंत्रांचे पठण करीत असतो आणि सागराला प्रार्थना करतो की, ' ही रक्षा तू आपल्या विशाल उदरात चिरंतन सामावून ठेव. ' नंतर सर्वजण स्नान करून दुःखी अंतःकरणाने घरी येतात.

गोल अथवा चौकोनी विहिरी

सन १९४७ साली भारतामध्ये म्हैसूर प्रांती ब्रह्मगिरी येथे उत्खनन करण्यात आले. त्या वेळी अश्मयुगातील वरील प्रकारच्या विहिरी आढळून आल्या. १६ ते २१ फुटांची गोल विहीर अथवा ७ X ५ X ६ फूट चौकोनी विहीर

होती. यामध्ये मानवी देहपत्राच्या अस्थी, मुडकी, मातीची भाडी, लोखंडी वस्तु, मणी, वागड्या, शस्त्र, शिंपले इ० वस्तु आढळल्या. साधारणतः सनपूर्व चवथ्या शतकातील या विहिरी असल्यात, असा शास्त्रज्ञांचा अंदाज आहे. यामध्ये जी नाणी सापडली ती पण सन पूर्वाचीच आहेत. चिंगलपेट, हैदराबाद, पुदुचोटा इ० दक्षिणेतील शहरी अशा प्रकारच्या विहिरी आढळल्या. येथे जे अस्थींचे अवशेष मिळाले त्यावरून जसे अनुमान करण्यात आले आहे की, ते अवशेष या विहिरीमध्ये ठेवण्यापूर्वी, अन्य ठिकाणी काही काळ पुरले गेले असले पाहिजेत. किंबहुना वाळविले गेले असले पाहिजेत आणि नंतरच या ठिकाणी ठेवण्यात आले.

साप्रतही वस्त्र सुस्थानातील मरिया गोंडजमात, ओरिसामधील बादोस जमात, छोटानागपूरकडील मुडजमात आणि आसाममधील सासिया, नागा जमाती मृताचे अवशेष याच प्रकाराने जतन करून ठेवतात.

भारतामधून अतिप्राचीन काळी ज्या वसाहतवाद्यांनी रथलातर केले, त्यांचेच वंशज आज वाली बेटात आहेत आणि पूर्वाच्याच रूढि थोड्याफार फरकाने आजही चालू आहेत, हे निश्चितपणे दिसून येते.

(भारतीय पुराणवस्तु ग्रंथ, पृ. ४२)

वरील विवरणावरून आणि भारतीय धर्मशास्त्राच्या आधारावरून मला असे दाखवाययाचे आहे की, अतिप्राचीन भारतीय संस्कृति आज वाली बेटात नांदत असून आधुनिक भारतीय संस्कृतीवर काही सुधारणावादी संस्कार झालेले असावेत असे आजच्या पौरोहित्य विधींवरून दिसून येते.

या वाली प्रकरणात देवतांच्या आविष्कारापेक्षा, देवतांचे उत्सव, समारंभ व काही सामाजिक रूढि यांवरच भर दिला गेला आहे, त्याची लेखनाला जाणीव आहे, पण साप्रतची वालीसंस्कृति म्हणजे पूर्वाची भारतीय संस्कृति होय हे दर्शविण्यासाठी त्याचा ऊहापोह करणे आवश्यक होते, हे याचकानी ध्यानी घ्यावे.

वालीसंस्कृति आधारग्रंथ

- 1 Bali Temples and Festivals by Gane Belo
- 2 Bliss in Bali by Gaeques Chegory.
- 3 Bali, Enchanted Isle by Hellen Eva Yates
- 4 Bali Dwipa by Swamy Sadanand

वाचकांना नम्र निवेदन

देवीकोश ग्रंथाचे वाचन करणारे भाविक जनहो, सुमारे १५ वर्षांपूर्वी कोणत्याही पूर्वसंस्काराविना, आदिशक्ति जगदंबा देवीच्या कृपाप्रेरणेने या अति-विशाल शक्तितत्त्वाचे संकलन करण्याची महत्त्वाची कामगिरी माझ्याकडे आली. मी एकाकी राहून, प्रयत्नाची शिकस्त करून जेवढे संकलन करता आले, तेवढे आर्थिक संकटांची पर्वा न करता आपल्यापुढे माडले व आपण सर्वांनी त्याचे मनसोक्त कौतुक केले, याबद्दल मी शतशः ऋणी आहे. येथील माहिती संपूर्ण नाही. याची मला पूर्ण जाणीव आहे, पण प्रत्येकाच्या प्रयत्नाला सीमा असतेच ना ! अद्यापही यामध्ये संशोधनाला आणि पूर्णत्व येण्याच्या दृष्टीने प्रयत्नवादी माणसाला खूप खूप वाव आहे व तसा कोणी प्रयत्न केल्यास मला आनंदच वाटे.

डॉ. पी. एन्. जोशी यांनी अथपरीक्षण करताना म्हटल्याप्रमाणे हा देवीकोश असला, तरी कोशाची माडणी यामध्ये नाही. फक्त निरनिराळ्या दृष्टिकोनातून शक्तितत्त्वाचा आविष्कार वाचकाला घडावा, आर्य संस्कृतीची श्रेष्ठता समजावी, आर्यांच्या प्राचीन प्रसरणकालाचा रम्य इतिहास कळून आल्यावर अभिमान वाटावा, देवतांच्या उत्सव-समारंभाचे व वैभवाचे दर्शन घडावे, शिल्पातील भव्यता व देवताविषयक स्वरूप समजावे, मानवी भावना व समजुती सर्वत्र सारख्याच आहेत हे मनात ध्यावे आणि मानवांनी या दृश्य-अदृश्य शक्तीपुढे सदैव नतमस्तक रहावे, हेच विशद करण्याचा अंतरीचा हेतू होता. तो हेतू कितपत साध्य झाला, याचा निर्णय सूत्र वाचकांनीच घ्यावयाचा आहे. आई जगदंबेच्या मनातील हेतू तडीला गेला याबद्दल व देवीकोशकार म्हणून चिरस्मृतीचे भाग्य मला दिले याबद्दल, तिचे चरण-कमल शतशः वंदन करण्यापेक्षा मी अधिक काय करू शकणार ? -जय जगदंबे-

देवी—केकावली

पृथ्वी-वृत्त

त्रिकालजगि आदिशक्ति तळपेचि कार्यान्विता ।
प्रदीर्घ परि राखिते स्वाकिय रूपडे मागुता ॥
कुणा करुनिया पुढे करित कारभारीपणा ।
करा धरुनिया करी लिहवि ग्रंथ विस्तारणा ॥ १ ॥

अकल्पनिय स्तोत्रपाठ स्वरूपें किती संस्कृती ।
परी विकट ज्ञान तें सुलभ नाहिं सर्वांप्रती ॥
धरोनि मनि हेतुतें रचित काव्यग्रंथादिका ।
मिळो सुलभ एकठायिं विखुरें पुराणादिका ॥ २ ॥

कथा विदित वाङ्मयास, मधु-कैटभा मारिती ।
अघोरपथि जातिही वसत संप्रती भारती ॥
अगा, असुर-वृत्ति उन्नतपणें उफाळी घुजां ।
उडी त्वारित घेऊनी निपटि वृत्ति अष्टामुजा ॥ ३ ॥

उदात्त तव प्रार्थना वदत ग्रंथ सप्ताशती ।
जनांसि धनधान्य दे, पुरव कामना आंस ती ॥
मिळो जय सदा, मिळो यश सदा, नको द्वेष तो ।
युगानुयुग भक्ति-पोटिं जनघोष हा चालतो ॥ ४ ॥

समाप्तिसमर्थिं सनातन सु-तत्त्व गीता वदे ।
त्यजी दुरित कामना शरण रीघ कृष्णा-पदे ॥
स्वतंत्रपण तें नको, कुटिलवृत्ति 'मी मी' नको ।
तुही तुहि वदा वदा विनावि अंविके ही पिको ॥ ५ ॥

कर्वार विणि शालजोडि म्हणतो मृडाणीस्तव ।
मनी खाचित्त जाणतो, अखिल कर्म देवास्तव ॥
ऋषी स्तवन-स्तोत्र, वस्त्र-सम अर्पि देवास हे ।
म्हणोनि मम काव्य-वस्त्र अजि वाहि मार्तेस हें ॥ ६ ॥

स्व-सत्व हरणीं, मुळा कुटुनि चांगुणे घातिला ।
 कुळाल तुळवी मुळां भजनि दंग जई जाहला ॥
 सुभक्तियुत भावने विनयितां पुन्हां दाखिणी ।
 तशी मरण भीक घाल जननीं तुझ्या भेटिणी ॥ ७ ॥

अपूर्वतम ग्रंथ धीं रचित संत ज्ञानेश्वरू ।
 समर्पण करी गुरुपदिं निवृत्ति सिद्धिवरू ॥
 वदे मज पसायदान खल सांबु दे व्यंकटीं ।
 म्हणोनि तुज प्रार्थना, मजसि देइ ते दान कीं ॥ ८ ॥

तुका तुळित तोळिं थोरिय, वदे नको ही नको ।
 उपानहाचे विठूला चरणिं राहु दे मागतो ॥
 अनादि तव रूप त्या, खचित पूर्णसे ज्ञान दे ।
 रजासम तुझ्या पर्दा सतत त्यासि गे लोटुं दे ॥ ९ ॥

विठाई ति चिटाई नाम मुखि घेत नामा पहा ।
 विशुद्धतम भावनें दगळ साध्य झाला त्या ॥
 विशुद्ध मनभावना करि पुनीत गंगाजले ।
 तथैव मम भावना, प्रकटरूप दावी भले ॥ १० ॥

समस्त सुर स्वर्गिंचे स्तविति ब्रह्मरूपा जया ।
 त्वरे तिळकि तारिखी, हरसि संकटा त्यांचिया ॥
 सवाल संसारिचा हरासि तूच दुःखे भये ।
 म्हणोनि तुज अंबिके, विनवि वारण्या ताप हे ॥ ११ ॥

नव्या भवन मंदिरी तविन मूर्ति जइ येतसे ।
 तुझ्या प्रथम वंदना, खचित देवते येतसे ॥
 त्या समधि ते गमे परमब्रह्म भेटिस ये ।
 अशीस तव घेऊनी वसतसे निजस्थानिं गे ॥ १२ ॥

जरी जपतसे जर्धा सतत नित्य अष्टोत्तरी ।
 खडी खचित सिद्धि-खाण खुलते त्याला तरी ॥
 जप स्मरणिं आत्म-शांति मिळते गती उत्तमा ।
 नवार्णव-जपांत दुर्लभ तुझ्या दिसे कांहीं ना ॥ १३ ॥

शिला शिकल शिल्पकार क्षणही गमे थांबला ।
स्वाचित्ति-रत-सायुधी कुशल घांव तो घातला ॥
समाधिस्थित संयमी घडाले मूर्ति ही सुंदर ।
सहर्षपर नाचला, वदुनि सुंदरा सुंदर ॥ १४ ॥

कद्रू कडक चंडतापि न मिळे मुळी शांतता ।
अकालिन अगांतुकी जलद ओततां सौख्यता ॥
जगी त्रिविध रावतां नच कुठे गमे शांतता ।
कृपाघन स्रवून तूं, विनवि देवते दे अतां ॥ १५ ॥

सदैव स्मरणा घडो, भजन कीर्तना आवडो ।
पदच्युति पदी न हो चरण-युग्म सेवा घडो ॥
सगूण गुण कीर्तने गडद आत्मबोधांमृते ।
स्तवी सवल अंबिका खचित त्यासि उद्धारिते ॥ १६ ॥

किमर्थ मतिं भेदभाव जन-संत देवामधे ।
रणी मरण देउनी करित देव उद्धार हे ॥
जिगीषु जन-मान्य-संत नच मार्ग हा आचरी ।
कृपा करुनि दाटशी, खलजनाप्रती उद्धरी ॥ १७ ॥

उदात्त तव तत्त्व गे निरिल वस्तु वाटी जनां ।
पुरा परम भक्त तो कधि परोक्ष कीं खाईना ॥
तुझा भरवसा धरी खचित तारिसी कीं तया ।
तुझ्या वरदहस्तिते अचुक पावतो गे जया ॥ १८ ॥

शुभा शुचित भाधि उत्तम घडे सदां कर्म तें ।
निकृष्ट-कृश भाधि उत्तम कसे फट्यां येतसे ॥
पवित्र-तप-दान-यज्ञ समभाव सेवा घडो ।
ज्यो कष्ट-झूट-काम तम-भाव सारा गळो ॥ १९ ॥

परात्पर मुभक्त तो कधि न आर्यस्त्री निंदितो ।
तुझे स्वरूप मानुनी दुःखविणे, मनी नाणितो ॥
अकर्मक अनादरुं अनुग्रहां नसे पात्र तो ।
घडे उलट कोपही, त्वरित नामुशी पावतो ॥ २० ॥

अनेक अरि-वीरसें प्रदळसे तुवां ताडिले ।
 नशा-नियाति-नीच-भ्रांत-उन्मादिता झाडिले ॥
 परोपरि-परायणी पुरुष, पांग त्वां फेडिले ।
 यदूपतिपरी बहू विनितभक्त त्वा तारिले ॥ २१ ॥

अगा अमय कार्ये स्फूर्ति मनुजा तुवां अर्पिठी ।
 प्रदिततम ज्ञानदीप धारिला समोरी तरी ॥
 दवाव दश-दुर्गुणी-मनुज हेतु, भासे मळा ।
 अविध-रत्त-वृत्तिनाश दिसतो मळा चांगळा ॥ २२ ॥

स्वइच्छ सुख सांपडे शपथ देवते सांगतो ।
 स्तुती-स्तवार्नि सामुदायिक तुझ्या अर्धीं मग्न तो ॥
 क्षणो-क्षणिक तेधवां विसर दुःख संसारिचे ।
 विदग्ध अभिलाषता अनुभवी समाधी सुरे ॥ २३ ॥
 नितंब निज पुष्ट, तुंग-कुच, योम्य देवी तुला ।
 त्रिविध जगतासि पोषण स्वधर्म संततिला ॥
 प्रदीर्घ पयदान पाजुनिच पावसा पोषितें ।
 पयोधर पराग पाझरुनि साधका तारितें ॥ २४ ॥

विरांचि-हर-विष्णु पूजित तुझी सदा पाऊलें ।
 भिद्यस्त-मुळि पूजनीं, श्रम उगीच कां वाहुं गे ॥
 स्वरूप तव जाणते नच कधी परा सेविती ।
 स्वरूपि तुज जाणते, नच कधीं परां पूजिती ॥ २५ ॥

अति प्रखर चंडताप शिरि साहताती तरूं ।
 मलीन बहु जाहलें र्याचित पर्णपृष्ठावरूं ॥
 घनांडु शिष्टकोनि सिंचन करी तथा अमृते ।
 द्वाघन दयांमृते मम धुयोत मालिन्य ते ॥ २६ ॥

सुषुद्ध मनि जाणती नच चुकोचे भोक्तव्यतां ।
 तयांसि अनुरूप बुद्धि समर्थी तरीं प्राप्ततां ॥
 अर्चित्य जरि लोटतां, शिरसि सापरा फोडण्या ।
 नको मजसि घामना, प्रतिकटांत रक्षीं क्षणा ॥ २७ ॥

मदोत्कटहि माउली खचित साधकांची जगी ।
चिरायु चरणाश्रये पिकत श्रेष्ठ विद्यानिर्धी ॥
कृपा निखिल वर्षतां वनत सृष्टिधात्राच तो ।
निरूपणिं तुझ्या रमे सकल धृति गात्रांत तो ॥२८॥

तुझे चरणिं पूर्ण निष्ठ मजसी अधिष्ठान दे ।
असो सतत कार्यनिष्ठ मज कार्य सातत्य दे ॥
जरी सतत अपिशी, खचित भाग्य निष्ठेस ये ।
खरा परम निष्ठवत तरि पाठराखीस ये ॥२९॥

सदा सतत दर्शनी मिळत गोडसा गे रसा ।
बुवा धुपट सोवळ्या कुटकिं आप काढाचसा ॥
ममत्वि झटका नको, चढ उतार प्रेमा नको ॥
दयांमृत, दयाबुधे भराती ओहटीही नको ॥३०॥

मनोमय मति वृती तवपदी असो यज्ञ कीं ।
विरार वच जाप्य हो, नमन कार्य हस्तादिकीं ॥
भ्रमतिस प्रदक्षिणा, हवन ते घडो भक्षणी ।
प्रणाभि परिशुद्ध हो, हृदय लागतां मेदिनीं ॥३१॥

स्वकामपर कर्म सांबुनि सदैव निष्कामतां ।
नितांत-रत कार्यमग्न गति देईं सेवाव्रता ॥
फलांत नच वृप्ति वांच्छित मुळी स्वकर्मांतरी ।
तव स्वरूपि तन्मयी रमुनि कठ छोलो तरी ॥ ३२ ॥

अती परिचयी कुणी वदाति मान ना मान्यता ।
निमूट न खरें सुभक्त आणि देव नात्यास त्यां ॥
पुती परिचयांत वाढवित मातृप्रेमा जसा ।
तसा सतत नांदु दे मजवरी कृपाधारसा ॥ ३३ ॥

खळा नयन-वृप्ति देशि जरि मंदिरी पातळा ।
असो नच असोहि मदिरी तरी शुभांगे मळा ॥
अगा, करुणवर्षिणी अणिक भाक ध्यानीं असो ।
सुपुप्ति अवधारणी तव स्वरूप दृष्टी घसो ॥ ३४ ॥

न कांहीं परते मिळो, सतत मानवा सेविता ।
परिश्रम जरी दुणे मनि मिळो समाधानता ॥
दिगंत दरबार हा तव पदीं असो अंबिके ।
चुरो सु-मन हे तिथे जन शिरी घरो धूळ ते ॥ ३५ ॥

नसे अणु अणू लणे भजत भक्तिभावे नरां ।
तुझे चरण संपुटी भरति ये मुखासागरा ।
नव्या नियति नीतिचे नयन दावि मार्गाप्रती ।
सुभाग्य-दिन शोधि मी मज गमे लपे सांप्रती ॥ ३६ ॥

मिजासि मदिरा पितां विसरतो स्वदेहाप्रती ।
प्रमत्त-मद पोरचेष्टिं न स्मरेचि वस्त्रादिकी ।
लईलुट लुटोनि देधिरस नृप्ति आनंदता ।
रता परम-ब्रह्मी भ्रांति निपजो जिता वा मृता ॥ ३७ ॥

मुत्या भगवती स्तुति सतत गाऊं दे गाऊं दे ।
मुग्गी मधुर गाऊनि मुखद मार्ग तो दाऊं दे ॥
प्रसाद-पट अंबिके झडकरी घरी वो करी ।
पुराण-पर पोतहि अढळ ढाळ माझे शिरीं ॥ ३८ ॥

मला विदित भक्त-वाल-नृप आणि खीहट तो ।
सदा पुरविळाचि जाय नियमां जगी जाणतो ॥
करी असुर हट्ट त्यासि शिव सत्त्वरी पावतो ।
धुवापरिस हट्टभारिं तव दर्शना बैसतो ॥ ३९ ॥

गडाड गर्जेन गावाशिवि अंबिका अंबिका ।
नवार्णव जपाक्षरीं तव सु-नाम राहो मुरा ॥
मनोजय मनोगती समर्थि अंबिके दे निकाी ।
अखंड मज प्राप्त होय फळितार्थ कार्यादिकां ॥ ४० ॥

निकृष्ट-निपटा-निपोटि मनि लाहि जई कांजि तो ।
अप्राप्य अनपेक्ष अमृतफळासि फंड त्यागितो ॥
स्वयें समजतां स्वरूप तव मंगला कां त्यजूं ? ।
सकाम सद्भक्तिहीन जन आंगटा कां भजूं ? ॥ ४१ ॥

जळौघ जिरतां जळांबुधि जळी न धांवे करी ।
प्रफुल्लित प्रवाह रोटे चदरीं तथा सागरीं ॥
प्रणाम प्रणति परोपरि पर्दां जहूं लागली ।
कशी अवरुं मी तथा ? स्वपदि खेचुनी घेतली ॥ ४२ ॥
गमे मजसि अश्रु-शिंपलण आवडे गे तुला ।
दयांमृत दयाघना बनवुनी तइं ओपला ॥
अनाथ आतिथी सनाथ करि कीर्ति ही नांदते ।
कृपाघन-स्वरूप वाकळ जनीं समा ओढते ॥ ४३ ॥
समग्र समजून रूप मन होइं वेढे-पिसे ।
पळाढ्य बहुढंगि जाणुनि पदे तुझीं ध्यातसे ॥
रुतून बसले रुतून बमळें नको ओढुं गे ।
तुझे चरण-खुंटी घोरपष्ठ सु-दृढा वांध गे ॥ ४४ ॥
कठीण जगणें मुलांस जरि टांकि माता तथा ।
नको मरण त्यापरीं म्हणुनि फोडिं टाहो पहां ॥
तुझे हृदय-अंबुधी त्वारित चर्मिही येऊं दे ।
चचंबळुनि चाहुं दे, तव पयांमृतें जीवूं दे ॥ ४५ ॥
तपी तळमळे तुझ्या निशिदिनी कथासागरीं ।
गृहादि-जन-ग्रामकंटक-कुठार त्यागावरी ॥
मनासि न गमे दुजे विरहवन्दिनें पोळतो ।
विमीर-घन लोट संचित, तुझे पर्दां पाहतो ॥ ४६ ॥
फिती दिवस आणरी तळमळूं तुझ्या दर्शना ।
तुझ्या पद-रता नरा चचित नाहि ही बंचना ॥
नको करु नको असे सकळ-संग मी त्यागितो ।
निसंग पादिं राहुं दे वरद अंबिके मागतो ॥ ४७ ॥
भगीरथ प्रयत्न अंति न तुटें तुझे अंतर ।
निचित नयना पुढें न तरि तोडिसी अंतर ॥
करी अभय तूं करी गळित धैर्य मी होत गे ।
पदांबुज पदांमृता त्यजुं कसें कुठें जाऊं गे ॥ ४८ ॥

घडोघडी घटीघडी वय असंड मी नाशिले ।
 रुचीक-रुचि दिव्य-संत उपदेश मी फेकिले ॥
 नको पळहि वाळणे नयन-गोल हेलावतो ।
 चुकी भरुनि नां निघे सतत आसवे गाळतो ॥ ४९ ॥

स्वकीय सुख-संतती, स्व-जनकासि जइं त्यागिते ।
 स्वकीय सहचारिणी अनुसरीत त्यां कौतुके ॥
 स्वकीय मुगि-सोयरे सहजची तया वाळित्ती ।
 अशा समयिं अंबिके उघड दार घे हातिं फीं ॥ ५० ॥

नको शिरासे शाल मंदिल तुझी दुशाला नको ।
 सुरेद्र नगरी नको मलिन-द्रव्य-कीर्ती नको ॥
 रसाळ रस रंगिला सकस भक्तिचा देईं गे ।
 दयार्णव दिगंत स्राव शिरिं अंबिके घाहुं दे ॥ ५१ ॥

मुसामधिं मदोत्कटा गदगदां ध्वनी-घोष दे ।
 उचंबळ खळालुनी नयनिं पूर तो लोटुं दे ॥
 मनोधन मनोगती मुसमुशी खवूं दे सरी ।
 प्रसाद-कट अंबिके मजवरी करी वो करी ॥ ५२ ॥

नको नजर नर्तकी कराळिं रोखुं भाड्यावरी ।
 नको कुरबुरी नको कुरटिं कावरी-दावरी ॥
 गळ्यां शुदमरावयासि इतुकी पुरे चातुरी ।
 चुका क्षणिक क्षालता, शरण लीन व्याघ्रांवरी ॥ ५३ ॥

ह्याति- हितगूजही मनसुरादसे बोलुं दे ।
 अघाखिवरि आग्रही दिलखुशी मला सांगु दे ।
 गमे झगझगति झालर बिनीवरी पामर
 कटाक्ष करुणाजले भिजवुनी करी उद्धर ॥ ५४ ॥

गृहों-जनि स्वसौहर्दी कटुं अनूभवे पोळलो ।
 म्हणून तर अंबिके, तव-पदी रमू लागलो ॥
 नको परतवूं, नको परतवू नको लोटुं गे ।
 तुझे चरण सेवितां, मरण येऊं दे, येऊं दे ॥ ५५ ॥

बळो मजवरी कृपा सतत वागवी भावनां ।
 घडो सतत त्याग हा असुर लोभ द्रव्या मनां ॥
 नको विषय सौख्य हें कधि नसेचि वृत्ती जया ।
 जडो भगवती तुझे रुचिर-रूप चित्तालया ॥ ५६ ॥

कळो न हित लेकरां, म्हणुनि प्रार्थना मी करी ।
 खळो न नयनाश्रुही त्वदिय ध्यान जेव्हां धरी ॥
 गळो सकल राग-लोभ-कटुता कृपा ही करी ।
 घडो स्मरण तें सदा चरण-पाद सेवा करी ॥ ५७ ॥

चळो न मन हे जरीं विषय नाचती ही मुतें ।
 छळो न मज यापुढें जननिं घोर चिंता चितें ॥
 जळो अमित घोर पातक जरी असें फार ते ।
 झळो मन सदा तुझ्या शुचित दर्शना-अमृतें ॥ ५८ ॥

सुगंध संसारिचा उधळुनि सुखी जाहलो ।
 सुदुःस्तर सिंहासनीं तव कृपे जनीं बैसलों ॥
 शुभाशकुन योग दर्शनि मिळे जनीं सर्वदा ।
 उणेंपण कृपे नसे सतत राहि संतुष्ट गा ॥ ५९ ॥

पेरात्परहि पुण्यशील पुण्यप्रतापी जरी ।
 शिराणि शरणागती सु-गाति देवि झाली खरी ॥
 नितांत खल-निर्झरी स्व-करि रक्षणाळा उभी ।
 कुणांस भिवूं मी तरी ? वरदहस्त आई उभी ॥ ६० ॥

दयानिधी दयाघना अमित शक्ति वर्णू किती ।
 मदीय मति मंदशो स्फुरलि काव्यपंक्ति प्रती ॥
 चुडा चुरुनि मौक्तिका, जडण केली काव्या खरी ।
 जलौघ जल-जान्हवी, वितवि देवि मानी बरी ॥ ६१ ॥

अगोचरहि आद्यशक्ति अदिती पुरी जाणली ।
 जळीं-स्थळि-वनांतरी भरुनि पूर्णशी राहिली ॥
 कृपीवलहि मातृ-शक्ति सुरमाड भू सेवितो ।
 निमज्ज-मनिं, शक्ति-तत्त्व जगि मींच हाकारितो ॥ ६२ ॥

पढीक-पत-पाहुणे, विनति येत माझे घरां ।
फराळ-फळ अर्पिलें फणस फार काटेरिं हां ॥
सुवास-सुख एथ ना, विनवितो पहा फोबुनी ।
वदां स्व-मत धापुळे, मधुरसे गरे वाखुनी ॥ ६३ ॥

सु-काव्य मिरवावया खचित्त गूण ते तीन कीं ।
प्रगल्भ-प्रतिभा, प्रवाहि-रचना नि प्रज्ञामती ॥
क्रमे जशि जर्नी-कवीमयुर-ज्ञानदेवा गती ।
वरां विनवितो इथें गुण जरी नसें एक कीं ॥ ६४ ॥

सु-शब्द शुभ सौष्टवादि गुण काव्यरूपा नसे ।
चरित्र गुणवान देविपर पाप-नाशी असे ॥
फरोनि श्रवणास माधुजन देति माधू-जनां ।
परी न मिळतां कुणी सतत तेंचि गाती मनां ॥ ६५ ॥

पटाइत नसे कवी परि प्रयत्नवादी सरा ।
सु-संभवचि वाचनी खरखरीत वाटे जरा ॥
तुम्ही रसिक-श्रेष्ठ हो, विनति गूण व्यावा बरा ।
कडू कचित भासता विनवितो क्षमा हो करा ॥ ६६ ॥

खळाळुनि खुळावतो हृदयभाव तो मोहरीं ।
वचे वठवितां पुरें बळ नसेचि मे वैखरीं ॥
विशुद्ध मन होतसे खळखळोनि नेत्रांतरां ।
सुविद्य भवभूति चर्णोनि ठरो फिका अंतरां ॥ ६७ ॥

समाप्ति आनि ग्रंथ पावत सरी तुझी मे कृपा ।
जर्गी बदलत्या क्षणीं कठिण पूर्ण संकल्पता ॥
सुरूं करुनि कार्यपूर्ती घडणें अपेक्षा कुणा ? ।
परी भिळत गोष्ट शेवट, तुझी कृपा ही घना ॥ ६८ ॥

कसें प्रवसलें ? कुणी बदविले ? महाकाव्य हें ।
कुणी मजमुर्खीं असे ? स्फुरण दिव्यग्रंथा दिलें ? ॥
कसा विसरूं ध्यान तें जननिचे जिते जागते ?
जहाळ जरवी जनी दिसत गौरग्रामांत जें ॥ ६९ ॥

वसंततिलका

वंदीत नित्य कर जोहुनि सुप्रभार्ती ।
शुंभासुरादि खल दैत्य विनाशकर्ती ॥
निर्दायी दैत्य करिती अडणूक त्याला ।
त्या चंभुमुंड महिपासुरमर्दिनीला ॥ ७० ॥

वंदीत नित्य कर जोहुनि सुप्रभार्ती ।
चामुंडरूप दिसते, बहुरूप कांती ॥
जी मोहवि सुरवरादिक इंद्रब्रह्मा ।
कीं तापसी मुनिवरा रत ध्यानब्रह्मा ॥ ७१ ॥

वंदीत नित्य कर जोहुनि सुप्रभार्ती ।
गौरी गणेशजननी सुरविघ्नहर्ती ॥
माता म्हणोनि नमना करी स्कंद जीला ।
विघ्नाविनाशी वरदा शुभ देवतेला ॥ ७२ ॥

वंदीत नित्य कर जोहुनि सुप्रभार्ती ।
योगी वशिष्ठ प्रतिपालिं जयांसि प्रीती ॥
रक्षितसे सुरभिं संकटिं विप्रवर्या ।
जी आद्यशक्ति स्वप्ते निजविश्वकार्या ॥ ७३ ॥

वंदीत नित्य कर जोडोनि सुप्रभार्ती ।
अष्टासुजाहि महिपासुरमर्दिनी ती ॥
वर्षास ऐशिवरी नांदत भक्त धार्मी ।
तें स्थान मुंबईसमीपचि गौरधार्मी ॥ ७४ ॥

शिसारिणी

न जाणे भंग्राते कृति नच फळे देवि लवही ।
न जाणे तंग्राते मन नच वळे वंश पदिही ॥
न जाणे शक्तीते स्तवनिं न गळे अज्ञपणही ।
सदा दे सदबुद्धी अनुसर घडो देवि कृति ही ॥ ७५ ॥

न जाणे मी पूजा विपुल मनिं आलस्य जडलें ।
 न जाणे कर्तव्या मन विमुख ध्यानिं न रमले ॥
 क्षमावंते, माते, सकलजन उद्धार करि ये ।
 कु-पुत्रातें देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७६ ॥

घरित्री या माते, बहुत तव रूपें विखुरली ।
 गणीं गे त्यांते मी मम जननी तूतें वरियली ॥
 न शोभे कल्याणी समुचित असा त्याग समये ।
 कु-पुत्राते देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७७ ॥

जगन्माते अंबे तव चरणपूजा नच घडे ।
 मनोभावे सेवा नच प्रचुर वाचा बडबडे ॥
 परीं माते दृष्टी विलसितही स्नेहार्द्र वलये ।
 कु-पुत्रातें देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७८ ॥

सुरां देवा सेवा त्रिविध विधिची मी त्याजियली
 निराळंबी लंबोदर जननि तूते वरियली ॥
 मृडाणी रुद्राणी शिवसखि वरि दक्ष तनये ।
 कु-पुत्रातें देखूं परि नच कु-माता नयनिं ये ॥ ७९ ॥

सदा आत्मा राहे बिलगुनि शरीरा जड जरी ।
 सुरादुःखासाही संवंगडि उभा नित्य समरीं ॥
 चिताभीतीयुक्ता तव पदिं रिघे अंत्यसमये ।
 कु-पुत्रा देसोनीं उदरिं जननी ठाव धरि ये ॥ ८० ॥

महामाये मूले परम विशदे शक्ति अमले ।
 रमा, रम्ये, शांते, सरलहृदये, देवि कमले ॥
 जगन्मूले, आद्ये, कवि विबुध वन्दे श्रुतिनुतें ।
 कृपेवीणें अंबे जगिं अमरता केंधि मिळतें ? ॥ ८१ ॥

अमंग

अंबामाते तूझी अगाध करणी । असुरमर्दिनी, नमीतसे ॥
 महिषामूर जगीं मातळा बहुत । देवासी घालीत पायातर्त्री ॥

कागाळी हो त्यांनी, केळी तूझे कार्नी । दानवाळा रणीं नष्ट करी ॥
 मधू कैटभही, धूम्रलोचनही । चंडमुंड तेही निर्दाळीले ॥
 कृष्णाजीनंदन वाणि तूझे बळ । शुंभ नी निशुंभ भारियेले ॥ ८२ ॥
 असूर मातले भूमिवरी भारी । त्यांना निर्दाळीं अंवामाता ॥
 अंतराळामध्ये सुवत्ता तेजाची । तुळा ठाव त्याची तेजामध्ये ॥
 नित्यंता तो तूज धाडी भूमीवरी । असूरां संहारी, तारी देवां ॥
 अंबिका पाहुनी सुरांना आनंद । कृष्णाजि नंदन त्यांत दंग ॥ ८३ ॥
 आमुच्या देवता सदा शस्त्रधारी । संकटाते हारी भक्तांचिया ॥
 अंवामाते तूझ्या अष्टभुजांतरी । त्रिशुळादि भारी शस्त्रभार ॥
 त्रिगूळ फिरवी सांब जेव्हां करी । धरारे मुरारी ब्रह्मादिक ॥
 मुरारीस प्रीय सुदर्शनचक्र । जलांमार्जी नक्र उद्धरीला ॥
 उद्धरीले जन कोदंडधारीने । कृष्णाजि-नंदन मर्म जाणे ॥ ८४ ॥
 रत्नसागरासी देवदानवांनीं । मेरूमांदारानी घुसळिले ॥
 अमोल तीं रत्नें चवदा निघती । वांटणी इच्छिती देवासुर ॥
 वांच्छित ते दोघे अमृतरसाते । कलह करी ते तयाळागीं ॥
 सुरा-अमृतासी देव-दानवाते । मोहिनीरूपाते वांटी हरी ॥
 विश्वरूपा मोहे दानव मुळला । मुळुनी सुरेला स्वीकारीती ॥
 कृष्णाजी नंदन जाणितो मोहिनी । महाळसा देवि नाम पावें ॥ ८५ ॥
 दंडकारण्यांत पुण्यपीठ तीन । घवत्री दर्शन अंबिकेचे ॥
 नासिकाजवळ सप्तशृंगी माता । मूळ आदीमाया सूत्र जाणें ॥
 महालक्ष्मीसी पहा कोल्हापूरी । तुळजाभवानी तुळजापूरी ॥
 रेणुका माहुरी, अंबेची जोगाई । करा हो सगाई भक्त तुम्हीं ॥
 मराठ्याची मान ताठ हो भारती । कृष्णाजी-नंदन विनवितसे ॥ ८६ ॥

अनुष्टुभ

कवी दुःख कवी जाणे । अन्या का जाणवे कधी ?
 प्रसूतीकालचें दुःख । बंध्या का जाणते कधी ?
 दृष्टीचें सत्य कर्तव्य । शुभ सर्वत्र पाहाणें ॥
 परी ती अशुभें ओढी । कचित् हो शुभगामिनी ॥

दोषांचे गुणरूपाने । गुणी-ग्राहण होऊं दे ॥
 गुणाला दोष-रूपानें । पाहतां दोषी तो स्वयें ॥
 गुणिजनी गुण वेंचोनी । पावणें सज्जना पदे ॥
 येथे दृष्टीस ये दोष । सत्य तो तव दोष रे ॥
 बुद्धिवादी सदा वाद । कां खेळां नसत्या गुणी ?
 उत्कृष्ट देखि जें येथें । घेवोनी चाल वाढवा ॥
 मत्तदयाधिष्ठिता देवी । काव्य हें वदवीतसे ॥
 वृक्षाचें सहजा भावें । मधुरसें फळ येतसे ॥
 भावना वाहवी माझी । दुधळी सरिता जशी ॥
 लोटोनी नेई ती सर्वा । अश्रद्धा, श्रद्धवानही ॥
 मद्राचें प्रसवली काव्य । जननी प्रसवते जशी ॥
 देविभक्त शिरीं घेती । देविच्या जमृता कथा ॥ ८७ ॥

हरिणी

सुरगुरु परी मोठे मोठे प्रकांडहि पंडिते ।
 विवरण विरीं केलें माते, परी नच पूर्ण ते ॥
 विविध वल्यीं माया तूझी अगम्य सदा नरां ।
 टिपुस टिटवी शोषूं दे ना न अंताहि सागरा ॥ ८८ ॥
 पटलि पसरे आदीमाये स्वरूप तुझे जर्गी ।
 दिसत मज गे ठायी ठायीं तुझे निजरूपही ॥
 प्रसव प्रसुती कोण्या पंथी परी तुज पूजी गे ।
 परिमित अती बुद्धी माझी किती किति शोधू गे ॥ ८९ ॥

अंबेचा जोगवा

अंबेचा जोगवा हो । अंबेचा जोगवा ।
 गर्जना उदयोऽस्तु चालवा ॥ ध्रु० ॥
 आंढपीठ निवास प्रमुख ।
 नुरस शूर चरित्र आविट ।
 गाता भक्तिभावे धीट ।
 अक्षय सुख लाभे जीवा, हो ॥ १ ॥

रेणुकापीठ मातापूर ।

अंश-जोगाई, कोल्हापूर ।

सप्तशृंग गड अवघड ।

अर्धपीठ निवास बरवा, हो ॥ २ ॥

भरजरी पट करी लसलस ।

भाली कुंकुमाचा मळपट ।

थिरीं रत्नजडित कीरिट ।

पेका पैजण गुंजारवा, हो ॥ ३ ॥

ब्रह्मा-विष्णु-महेश पूजित ।

अष्टासुजाहि शस्त्रायुत ।

प्रचंड शक्तिची ये प्रचित ।

चंड-मुंड-सहिप दातवा, हो ॥ ४ ॥

अश्विन शारदीय नवरात्र ।

दीप तेवति अहोरात्र ।

घटिं माळ विविध कुसुमांत ।

भक्तजन करिती सेवा, हो ॥ ५ ॥

माझी माय कुलस्वामिनी ।

त्रिगुणरूप ब्रह्मचारिणी ।

गावूं असुर-हनन-गुण गाणां ।

तारील भक्तांचा हा थवा, हो ॥ ६ ॥

संत एकनाथकृत आदिशक्तीचे वर्णन

जोगवा

अनादि निर्गूण प्रगटली भवानी । मोह महिषासुर मर्दना
लागुनी । त्रिविध तापाची धरावया धाडणी । भक्तालागुनी,
पावसी निर्वाणी ॥ १ ॥

आईचा जोगवा, जोगवा मागेन ॥ ध्रु० ॥

द्रुत सारोनी माळ मी घालीन । हाती बोधाचा झेडा मी घेईन ।
भेदरहित, वारीला जाईन ॥ २ ॥

नवविध भक्तिच्या करीन नवरात्रा । करूनी मागेन पोटी
ज्ञानपुत्रा । धरीन सद्भाव अंतरांच्या मित्रा । दंभ सासरा,
सांडीन कुपात्रा ॥ ३ ॥

पूर्ण बोधाची घेईन परधी । आशातृष्णेच्या पाडीन दरधी ।
मनोविकार करीन कुरवंडी । अद्भूत रसाची, भरीन
दुरधी ॥ ४ ॥

आतां साजणी झाले मी निःसंग । विकल्प नवन्याचा सोडियेला
संग । कामक्रोध हे झोडियेले मांग । केला मोकळा, मार्ग
सुरंग ॥ ५ ॥

ऐसा जोगवा मागुनी ठेविला । जाऊनी महाद्वारी नवस फेडिला ।
एका जनार्दने एकपणे देखिला । जन्ममरणाचा, फेर
चुकविला ॥ ६ ॥

ममर्थ रामदासकृत आदिमायेजवळ मागणे

कल्याण करी आदिमाये । जनहित धिवरी ॥ १ ॥ ध्रु० ॥
तळमळ तळमळ होतचि आहे । हे जन हाति धरी ॥ २ ॥
अपराधी जन चुकतचि गेले । तुझी तूची सावरी ॥ ३ ॥
कठीण त्यावरी कठीण आले । आता न दिसे छरी ॥ ४ ॥
कोठे जात्रे, काय करावें । आरंभिळी बोहरी ॥ ५ ॥
दास म्हणे आम्हि केले पावलो । दयोसे नाहि सरी ॥ ६ ॥

मंत ज्ञानेश्वरांचे ज्ञानेश्वरीनिर्मिती नंतर मागणे

आतां विश्वात्मकें देवे । येणें वाग्यज्ञ तोपावे ।
तोपोनि मज गावें । पसायदान हें ॥ १ ॥
जे गटांची अ्यकटी सांडो । त्या सत्कर्मी रती वाडो ।
भूतां परस्पर जघो । मंत्र जीवांचें ॥ २ ॥

दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्ये पाहो ।
जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥ ३ ॥
वर्षत सकल मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूतळी । भेटो तया भूतां ॥ ४ ॥
किंबहुना सर्व सुखी । पूर्ण होवोनी तिहीं लोकीं ।
भजि जो आदिमायरूपी । असंडित ॥ ५ ॥

विश्वात्मक निर्मिती निर्वेध होण्यासाठी प्रार्थना

नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः ।
नमः प्रकृत्यै भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ १ ॥
सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोस्तुते ॥ २ ॥
आवाहनं न जानामि न जानामि विसर्जनम् ।
पूजां चैव न जानामि क्षम्यतां परमेश्वरि ॥ ३ ॥
अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम ।
तस्मात्कारुण्यभावेन रक्षस्व परमेश्वरि ॥ ४ ॥
अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।
दासोऽहमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वरि ॥ ५ ॥
मंत्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वरि ।
यत्पूजितं मया देवि परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ ६ ॥
ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयंताम् । न्यायेन मार्गेण गतिर्धरित्रीम् ।
गोत्राह्वणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं । लोकाः समस्ताः सुखिनो
भवन्तु ॥ ७ ॥
सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु । सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥ ८ ॥
काले वर्षतु पर्जन्यः । पृथिवी सस्यशालिनी ।
देशोऽयं क्षोभरहितो । ब्राह्मणाः सन्तु निर्भयाः ॥ ९ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवाहितं यदायुः ॥ १० ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

नित्य जपाकरिता काही अनुभवी मंत्र

देवीकोशाचे वाचन शान्त्यावर, अनेक वाचकानी मला सूचना केली आहे की, देवता प्रसन्न होऊन त्यांच्या दैनंदिन जीवनात तिचा कृपाप्रसाद व्हावा, यासाठी काही अनुभवसिद्ध मंत्रांची यादी यथाच्या शेवटी सग्रहित केल्यास अनेकाना ती उपयुक्त ठरेल. मद्रास हा एक निराळाच विषय आहे आणि त्यासंबंधी अनेक मंत्र उपलब्ध आहेत. यासाठी त्याचा ऊहापोह या मघात करण्याचा मानस नव्हता, पण अनेक वाचकांच्या इच्छेला मान देऊन काही प्रमुख देवीमंत्र देण्याचे मी योजिले आहे. या विषयातील जाणकार समजल्या जाणाऱ्या काही मित्रांना मी पिनंती केली आणि त्यांनी अनुभवसिद्ध असलेले असे मंत्र मजकडे पाठवून मला सहाय्य केले आहे. हे मंत्र सिद्ध असल्याचा त्यांचा अनुभव आहे, माझा नव्हे.

मंत्रपठणाने अनुभव येण्यास, श्रद्धा ही सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट आहे. कोणतीही कृति श्रद्धेने केल्यासच त्याला फलप्राप्ति होते. शुद्ध, सार्विक्रम आचरण, नियमितपणा व कडक व्रताचरण करणारालाच उपासनेचे फळ मिळते. मंत्र नरी अनुभवसिद्ध असला, प्रभावी असला, तरी नियम न पाळणाराला त्याचे फळ मिळणे कठीण आहे. मंत्राचा जप करणाराने, गुरूकडून त्याची पूर्ण माहिती करून घ्यावी आणि मगच पठण करणे दितायह आहे. समर्थ रामदासांच्या शब्दांत सागावयाचे म्हणजे असे—

नाना मंत्रांचे उपचार । हा रोक्षुडा मक्षसाक्षात्कार । वेदशास्त्रांचें
जें सार । ते अनुभवासि येतें ॥ (दासबोध १-९-३).

हे मंत्र संप्रदित करण्यास चिंतामणीब्रुवा धुंडीराजशास्त्री (उज्जैन), नारायणशास्त्री महाले (मुंबई), दत्तात्रयशास्त्री नासिककर (पुणे) आणि दत्तात्रय गणेश जोशी (यु. दशरणी, रत्नागिरी) यांचे जे सहाय्य झाले, त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. सप्तशती (गोरखपूर प्रत) मंत्रांमध्ये काही सिद्धसम्पुट मंत्र दिले आहेत. ते जिज्ञासुनी पहावे. तसेच मंत्रशास्त्रादि मंत्रही पहावेत.

परमहंस परिव्राजकान्नाथ अच्युतानंदस्वामी (भाग्यतस्वामी) यांनी स्यानुभयांचे म्हणून ए. म. प. चिंतामणीब्रुवा धुंडीराजशास्त्री अपामार्जनी, राहानार उज्जयिनी, यांना दिलेले मंत्र, या मंत्रांचे पठण करणे झाल्यास शुचिर्भूत होऊन, प्रातःकाळी, सायंकाळी अथवा मध्यरात्री दहा माला म्हणजे १०८० जप

झाल्यास फलप्राप्ति लवकर होईल. किमानपक्षी एक माळ तरी नियमाने करावी. अधिक स्पष्टीकरण जाणत्या उपासकाकडून घ्यावे.

१. सर्वमनोरथमिद्वीसाठी, दारिद्र्यदुःख नाशासाठी

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः ।
स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददामि ॥
दारिद्र्यदुःखभयहारिणी का त्वदन्या ।
सर्वोपकारकरणाय सदाऽऽर्द्रचित्ता ॥ सप्तशती ४-१७.

२. सर्वपिडा निवारण

शरणागतदीनार्तपरित्रागपरायणे ।
सर्वस्यातिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ स. ११-१२.

३. भयनिवारण-संकटनाश

सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमान्विते ।
भद्रेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गेदेवि नमोऽस्तु ते ॥ स. ११-२४.

४. शारीरिक रोग निवारण

रोगानशेषानपहंसि तुष्टा ।
रुष्टा तु कामान्सकलानभीष्टान् ॥
त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां ।
त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ॥ स. ११-२९.

५. प्रतिकुलास अनुकूल करून घेणे (कोर्टकचेरीतील कामास यशप्राप्ति)

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय माहामाया प्रयच्छति ॥ स. १-५५.

६. इच्छित वरप्राप्ति

कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ।
नदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥ भागवत १०-१२-४

७. संसारातील सर्व आपत्ति सुसह्य होऊन संसार सुखपूर्ण होण्यासाठी

भव भेषज रघुनाथजसु सुनाहि जे नर अरु नारि ।
तिन्ह कर सकल मनोरथ सिद्ध करहि त्रिसिरारि ॥

८. बुद्धिप्राप्ति (ज्ञानवृद्धि)

(१) या देवी सर्वभूतेषु बुद्धिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ स. ५-२२.

(२) सर्वचैतन्यरूपान्तामाद्यां विद्यां च धीमहि ।

बुद्धि र्यां न प्रचोदयात् ॥

९. निद्राप्राप्ति

या देवी सर्वभूतेषु निद्रारूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ स. ५-२३.

१०. शक्तिप्राप्ति

या देवी सर्वभूतेषु शक्तिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ स. ५-३२.

११. मनःशांति प्राप्ति

या देवी सर्वभूतेषु शांतिरूपेण संस्थिता ।

नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥ स. ५-४७.

१२. स्त्री-पुरुषांना सदैव मंगलकारक (सर्व कार्यसिद्धि)

सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये त्र्यंबके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ स. ११-१०.

कुमारिकानी हृदिगौरीवी मूर्ति करून पूजन करून या मंत्राचा जप केल्यास लवकर विवाह घडून येईल व मनाप्रमाणे पति मिळेल.

१३. कुमारांना सुलक्षणा पत्निलाभ होण्यासाठी

पत्नीं मनोरमां देहि मनोवृत्तानुसारिणीम् ।

तारिणीं दुर्गसंसारसागरस्य कुलोद्भवाम् ॥ अगर्लास्तोन, श्लो. २१.

१४. भूतप्रेतादिवाधा निवारण

(१) सर्वावाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।

एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ (स. ११-३९)

(२) इन्द्रियाणामधिष्ठात्रां भूतानां चाखिलेषु या ।

भूतेषु सततं तस्यै व्याप्त्यै दैव्यै नमो नमः ॥ स. ५-७७.

देवीसुक्तम्-२७

(३) पनवर्जं पवनकुमार खल वन पावक ग्यानघन ।

जासु हृदयआगार वसहि राम सर चाप धर ॥

रामचरितमानस, बालकांड १७

(सद्दर हनुमान-मंत्र घरी तयार केलेल्या पातळ डिकामध्ये शेंदूर घालून त्या मिश्रणाने प्रवेशद्वाराच्या चौकोटीच्या वरच्या बाजूला सुंदर अक्षरात लिहून ठेवावा. दर शनिवारी दिवा उदवत्ती दागमावी. कोणतीही अज्ञात शक्तिजन्य पीडा वास्तूत प्रवेश करणार नाही व पूर्वा प्रवेश झाला असल्यास बाहेर निघून जाईल.)

१५. गतवस्तु प्राप्त करून घेणे

कार्तवीर्यार्जुनां नाम राजाबाहु सहस्रवान् ।

तस्य स्मरणमात्रेण गतं नष्टं च लभ्यते ॥

१६. दृष्टिक्षय निवारण करणे

शर्यातिं च सुकन्या च च्यवनं शक्रमाश्रिनौ ।

भोजनान्ते स्मरेन्नित्यं तस्य चक्षुर्न नश्याति ॥

(भाजनानंतर हात धुतल्यावर ओठा हात नेत्रावरून फिरवावा.)

१७. सर्पभय निवारण

नर्मदायै नमः प्रातः नर्मदायै नमो निशि ।

नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विपसर्पतः ॥

१८. सुप्ताने निद्रा येणे

अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो महामुनिः ।

कपिलो मुनिरास्तिकः पचैते सुरप्रशायिनः ॥ (नारदपंचरात्र)

१९. स्त्रियांनी संततिप्राप्तीसाठी करावयाचा मंत्र

(१) देवकीसुत गोविंद वासुदेव जगत्पते ।

देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गता ॥ (सतानगोपाळ)

(२) पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वकामांश्च देहि मे ।
रूपं देहि जयं देहि, यशो देहि द्विषो जहि ॥

२०. प्रवास निर्विघ्नपणे पार पडण्यासाठी

(१) जले रक्षतु वाराहः स्थले रक्षतु वामनः ।
अटव्यां नारसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥ (नारायणवर्म)

(२) प्रविसि नगर कीजे सव काजा ।
हृदयं राखि कोसलपुर राजा ॥
गरल सुधा रिपु करहिं भिताई ।
गोपद सिंधु अल्ल सितलाई ॥ रामचरितमानस, सुदरकांड ४

२१. प्रवासात इच्छित स्थळी पोहोचल्यावर सर्व सुखसोयीसाठी

गच्छ गीतमं शीघ्रं त्वं ग्रामेषु नगरेषु च ।
वासनं भोजनं शय्यां कल्पयस्व महामुने ॥

२२. संवेदना जागृती-नवार्णव मंत्र

ॐ ऐं ह्रीं क्लीं चामुंडायै विद्महे नमः ।

२३. सौभाग्यवृद्धि [उत्तम नवरा]

ॐ देवेद्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्र-प्रियभामिनि ।
विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभं च देहि मे ॥
(महार्णव)

रोज १०८

२४. विद्या-प्राप्ति विशेष

ॐ नमस्ते शारदे देवि सरस्वति भक्तिप्रदे ।
वस त्वं मम जिह्वाग्रे सर्वविद्याप्रदा भव ॥

रोज १०८

२५. वाचासिद्धि

चंद्रप्रभासां यशसा ज्वलन्ती । भियं लोके देवज्युष्टामुदाराम् ।
तां पद्मनीं शरणमदं प्रपद्ये । अलक्ष्मीर्मिं नश्यतां त्वां वृणे ॥

प्रत्येक अक्षरास तीन हजार जप करावा. मुखात शुक्रवारी हियर नक्षत्रावर करावी. गूळ, मने, खोदरे रोज मुनीना प्रसाद वाढावा.

२६. सर्वकाम जयार्थ

संस्कारित श्रीयंत्रापर, रक्तचंदन, केशर व दूधमिश्रित पाण्याने, दररोज भीष्मकाची १६ जावर्तने, १६ दिवस करावीत.

२७. उत्तम संतति प्राप्तीसाठी

पिंपळाच्या कोवळ्या ५ पानाचा विडा देवीसमोर ठेवून णालील (१) मंत्राचा १०८ जप करून उभयतानी भक्षण करावा.

(१) कर्दमेन प्रजा भूता मयि संभव कर्दम ।

श्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥

(२) व्यापक ब्रह्म निरंजन निर्गुन विगत विनोद ।

सो अज प्रेम भगतिवस कौसल्या के गोद ॥

रामचरितमानस, बालकांड १९८

(टीप— रामचरितमानसातील मंत्र रोज ४८ वेळा, असे ४८ दिवस पठण करून सिद्ध करून ठेवावे. मंत्र जपाची वेळ नित्य एकाच अंशाची. सिद्ध झाल्यापर वेव्हाही व सवडीनुसार संख्या जपाची.)

२८. विवाहप्राप्ति

गणपति अथर्वशीर्षाची दररोज २१ जावर्तने दुधाच्या 'अभिषेकाने २१ दिवस केल्यास लवकर विवाह होतो. मुला-मुलीने दोषानीही करावीत.

२९. कुंडलिनी जागृतीचा मंत्र

ॐ नमो भगवति, राजराजेश्वरि, सागरतीर, महामायापूर, निवासिनि, महाकालि, महालक्ष्मि, महासरस्वति, अन्नपूर्णा, शक्तिदेवि, अंबे, माते, उदयोऽस्तु उदयोऽस्तु उदयोऽस्तु । ऐम् ष्ठीम् छीम् श्रीम् याम् राम् लाम् शम् दम् वम् तम् ॥

स्नान करून रात्री अगर पहाटे एकान्तात होईल तेवढा जप करावा. पण दररोज कमीत कमी १०८ वेळा तरी करावा. अनुभवाने अध्यात्माचा आनंद लुटता येतो. सहस्र सूर्योदये प्रखर तेज दिसते, दिव्यश्रुति, दिव्यदृष्टि, दिव्यस्पर्श, दिव्यरस, दिव्यगंध यांचा अनुभव येतो. तद्दानभुक्तेर विजय मिळविता येतो भारी घटना अगोदर दिसू लागतात. सारांश 'अहं ब्रह्मास्मि' याचा साक्षात् अनुभव येतो.

सूची-निर्देशिका (Index)

स्थिति-वाचन

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

- (कालिदास-रघुवंश, सर्ग १, श्लोक १)

या वन्दनात आदिशक्तीचे सर्वार्थाने यथार्थ स्वरूप प्रकट होते. कोणत्याही ग्रंथरूपीदेवतेचे आदिशक्ति स्वरूप असेच असते. ' अयमात्मा वाङ्मयः', ' ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावति ।', ' अधिमौक्तिक, अधिदैविक व अध्यात्मिक ' ' द्वैत व अद्वैत, द्वंद्व व निद्वंद्व, शैव, वैष्णव, मातृऋण, पितृऋण, आचार्यऋण ' यात प्रतीत होणारी तत्त्वे वा वाद यात अनुस्यूत आहेत. साराशाने पितरौ-माता च पिता च, असा एक शेष द्वंद्व घेतात. माता-पार्वती, पिता-परमेश्वर-शिव, प्रकृति-पुरुष अगर दोन पिते (पालनकर्ता व संहारकर्ता) पार्वतीप-शिव, रमेश्वर-विष्णु, अशा अर्थाने ही घेता येईल.

कोणत्याही ग्रंथरूपदेवतेचे वा ग्रंथरूपगुरुदेवतेचे स्वरूप ' वागर्थो ' व ' वागर्थप्रतिपत्तये ' साठीच असावे व असावयास पाहिजे. या ग्रंथदेवतांत शक्तिदेवता, शक्तिपीठ देवता, वैदिक देवता, पौराणिक देवता, पर्वतीय देवता, शस्त्रधारी देवता, जलदेवता, वृक्षदेवता, ग्रामदेवता, दशमहाविद्यादेवता, तंत्र-मंत्र-यंत्र देवता, तिकटीवरच्या देवता अशी निरनिराळ्या अनेक तऱ्हांची वर्गवारी निरनिराळ्या विषयानुरूप, लक्षणाने व ' Literature of power and literature of despair ' या कार्यांश उक्ति अनुसंधानाने आढळेल.

पुस्तकरूपीदेवतेचा आत्मा वा अंतरंग जाणून घेण्याची पंचकर्मेन्द्रिये व पंचशर्नेन्द्रिये आहेत. या साधनांनी जसा शरीरस्थ आत्मा जाणून घेता येतो, तद्वतच पुस्तकरूपीदेवतेचे आहे. म्हणूनच ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः, श्रोतव्यः, मन्तव्यः निधिध्यासयितव्यः ' अशी उपनिषदीय धृति रूढ आहे. अशा या अनेक साधनांपैकी अवतरणिका (अनुक्रमणिका) (Contents) व सूची-निर्देशिका (Index) हे पुस्तकरूपीदेवतेचा आत्मा वा अंतरंग जाणून घेण्याचे दोन बहिरंग ज्ञानचक्षू होत. सूर्याचंद्रमणौ हे जगाचे दोन नेत्र होत, ' Eye is an index to character ' . " जगात नर तुला कोणत्या इंद्रियाची नितान्त आवश्यकता असेल तर ते ' डोळे "

होत. एखादे वेळी इतर इंद्रिय नसले तरी चालेल, पण 'नेत्र' हवेच." असे साने गुरुजी यांनी 'श्यामची आई' या पुस्तकांत काढलेले उद्गार यथार्थ होत. या दोन ज्ञानचक्षूंच्या योगाने पुस्तकरूपीदेवतेचा आत्मिक आविष्कार जाणण्याची व ओळख होण्यास बरीच मदत होते. या दोन साधनांनी 'स्मृति सुलभता' (To externalize the sixth sense, the memory), ' त्वरित संदर्भता ' (ready reference) व ' सारनिका ' (Documentation) यास मदत होते, व ग्रंथाचा उलगडा होण्यास मदत होते. या दोन साधनांनी अनेक ग्रंथ प्रसविण्यास व त्यायोगे ऋषिऋण फेडण्यास मदत होईल. हे दीपासारखे आहे; एकदीप दुसऱ्या दीपावर लावला तरी पहिल्याचे तेज कमी होत नाही. ही दोन साधने जरी वर वर चालली तरी मतलब ध्यानी येऊन, पुस्तक वाचनाची अभिरुची वा जिज्ञासा प्राप्त होऊ शकवी, म्हणूनच, ' अथातो धर्मजिज्ञासा ' ' अथातो वेदजिज्ञासा ' या महावाक्याने गुरुरूपीदेवताग्रंथाचा प्रारंभ केला गेला. जिज्ञासा असेल तर ज्ञान हे त्यातील इंगित होय.

प्रस्तुत ग्रंथाचे नाम ' आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप ' -अर्थात् ' देवीकोश ' असे आहे व तो चार खंडात्मक आहे. म्हणजे या ग्रंथाचे मुख्यनामाभिधान (Main title) ' आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप ' हे होय व उपनामाभिधान (Sub-title) ' देवीकोश ' हे होय. त्यामुळे ग्रंथाची मांडणी कोशरूपात्मक, नाही. अकारविल्हेवारी नाही. ' देवीकोश ' उपनामाभिधानसार्थकतेनुसार व साधनेनुसार ' पृथक्करणात्मक वा कलमवार अनुक्रमणिका ' (Analytical contents) व अकारविल्हे-विषयानुरूप सूची-निर्देशिका (Alphabeticoclassed index) तयार केली आहेत. या योगे ग्रंथास कोशस्वरूप प्राप्त व्हावे. कोणत्याही ग्रंथरूपदेवतेसंबंधी असे करता येईल. प्रातिनिधिक-प्रत-पुस्तके (Standardization of books) ह्या मूल्यमापनानुसार कलमवार-पृथक्करणात्मक अनुक्रमणिका व अकारविल्हे विषयवार सूची-निर्देशिका यांची वरील दर्शविलेल्या उपयुक्ततेनुसार व मूल्यमापनानुसार नितान्त गरज भासते.

आपल्याकडील जुन्या ग्रंथात अनुक्रमणिका व सूची-निर्देशिका यांचे बीज-रूप व महती आढळते. विशेषतः ' श्रीगुरुचरित्र ' ग्रंथांत या दोहोंचे प्रयोजन व उपयुक्तता मार्मिक रीतीने विशद केलेली असल्याने खालील उतारा वानगीदाखल उद्धृत करित आहे. तो लक्षणेने घ्यावयाचा आहे.

ऐसे नामधारक विनवित । सिद्धाचे चरणी लागत ॥ म्हणे गुरुचरणामृत
अवतरणिका मज सांगा ॥१३॥ या गुरुचरित्रामृती । अमृताहुनी परमवृत्ती ॥
मक्तजनांची मनोवृत्ती । बुडी देवोनी स्थिरावली ॥१४॥ मी अवृत्त आहे अजुनी ।

हेचि कथा पुन्हा सुचवोनी ॥ अक्षयामृत पाजूनी ! आनद सागरीं मज ठेवा
 ॥ १५ ॥ बहु औपधींचे काढोनी सारण । त्रैलोक्य चिंतामणी रसायण ॥
 संग्रह करितां विचक्षण । तैसे सार मज सांगा ॥ १६ ॥ ऐकोनी शिष्याची
 प्रार्थना । आनद सिद्धाचिया मना ॥ म्हणतीं बालका तुझी वासना अखंड राहो ।
 गुरुचरित्री ॥ १७ ॥ श्री गुरुचरित्राची ऐका । सागेन आता अवतरणिका ॥
 प्रथमाध्यायापासून सारांशनिका बावनाच्या अध्यायापर्यंत... ॥१८॥
 ऐसे अपार गुरुचरित्र । अनंत कथापरमधारक ॥ त्यातील बावनाध्याय मात्र ।
 प्रस्तुत कथिले तुजलागी ॥७४॥ सिद्ध म्हणे नामधारका । तुज कथिली अवत-
 रणिका ॥ श्रीगुरु वाटती लोका । गुरु असती गाणागापुरी ॥ ७५ ॥ कलियुगी
 अधर्मवृत्ति पावले । म्हणेनि श्रीगुरु गुप्त झाले ॥ भक्तजनासी जैसे पहिले ।
 तैसेची भेटती अध्यापी ॥७६॥ ही अवतरणिका सिद्धमाला । श्रीगुरु भेटती
 जपे त्याला ॥ जैसे भावार्थ असे आपुला । तैसे कार्य संपादिते ॥ ७७ ॥
 नामधारक तू शिष्य भला । अवतरणिकेचा प्रश्न केला ॥ म्हणेनि इतिहास
 सारांशला । पुन्हा बदलो सच्छिष्या ॥ ७८ ॥ पूर्वी ऐकले असेल फानी ।
 त्याचे तात्काळ येईल ध्यानी ॥ इतरां इच्छा होईल मनी । श्रीगुरुचरित्र
 श्रवणाची ॥७९॥ ऐशी ही अवतरणिका जाण । तुज कथिली कथांची रूण ॥
 इचे सतत करिता स्मरण । कथा अनुक्रमे स्मरतसे ॥८०॥ ऐसे वदे सिद्धमुनी
 नामधारका लागे चरणी ॥ मिनवीतसे कर जोडोनी । तुजें वचनी सर्व सिद्धि ॥८१॥

श्रोते म्हणती बटुनी पायी । श्रीगुरु केली बहु नवलई ॥
 बालका अमृत पाजी आई । तैसे आम्हा पाजिले ॥ ९७ ॥

प्रति अध्याय एक ओधी । ओविली रत्नमाला बरवी ॥
 मनाचे कंठी घालिता पदवी । सर्वार्थासी पाववीत ॥ ९८ ॥

सिद्धाचे वचन रत्नसाणी । त्यातले नामधारके रत्ने आणी ॥
 बावन्न मरोनी राजणी । भक्त याचका तोषविले ॥ ९९ ॥

विद्या सिद्ध हा कल्पतरू । नामधारके पसरिला करू ॥
 याचा करोनि परोपकारू । भक्ताकरिता बहु केला ॥ १०० ॥

विद्या सिद्धमुनी बलाहक । नामधारक शिष्यचातक ॥
 मुर पसरोनी विदु एक । मागता अपार वर्षला ॥ १०१ ॥

तेणे भक्तां अभक्तां फुकाचा । सकळा लाभ झाला अमृताचा ॥
हृदयकोशीं खळजनांचा । पाषाण समयीं पाझरे ॥ १०२ ॥

श्रीगुरुरायाचे धरु चरण । सिद्धसुनीते करु वंदन ॥

नामधारका करु नमन ॥ ऐसे करी नारायणा ॥ १०३ ॥

(श्रीगुरुचरित्र, अध्याय ५३)

यांत ग्रथन व अनुस्यूत केलेल्या विचारांनुसार कळमवार अनुक्रमणिका व अकारविल्हे-विषयवार सूची-निर्देशिका यांची रचना केलेली आहे. ती वाचकांस उपयोगी व सोयीची होऊन, ग्रंथवाचनजिज्ञासा व अभिरुची जागृत होईल असा भ्रंवसा वाटतो. संदर्भसाहाय्यता, स्मृतिसुलभता, सारनिका यांसही मदत होईल.

‘ न्यू पूना कॉलेज ’ (परशुरामभाऊ महाविद्यालय)च्या वार्षिकांत एक ब्रौदवाक्य असे ‘ Let thy aims be to thy country, to thy gods, and to truth ’ Shakespeare; या दृष्टिकोनांतून ग्रंथ प्रसवला पाहिजे ही पाश्चात्य कल्पना बहुतेक सर्व पाश्चात्य ग्रंथांत व त्यांच्या इतर सर्व व्यवहारांत ‘ राष्ट्र हाच आदिशक्तिदेवता ’ धर्म या दृष्टिकोनांतून प्रतीत होते. ‘ आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप ’ [देवीकोश] या ग्रंथातही हा दृष्टिकोन दिसून येतो. त्यांस साजेशी वरील विवेचनानुसार अनुक्रमणिका व सूची-निर्देशिका करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो वाचकांस रुचावा ही मनीषा व पुस्तकरूपी आदिशक्तिदेवतेस प्रार्थना.

चैत्र शु॥१ शके १८९३ }
२७-३-१९७१, पुणे. }

कृ. ग. भांगवत

सूची-निर्देशिका

पहाण्यासंबंधी सूचना— (१) ११, याचा अर्थ खंड १, पृष्ठ ११;
(१ प्र) १३ याचा अर्थ खं. १ प्रस्तावना, पृष्ठ १३; (१ वि) १६, याचा अर्थ,
खंड १ विषयभ्रवेग, पृष्ठ १६; (३ पु.) ५ याचा अर्थ खंड ३ पुरस्कार, पृष्ठ
५. उदा० आदिशक्ति (१) २५२-२५३ याचा अर्थ आदिशक्ति खं. १,
पृष्ठे २५२-२५३ यांवर माहिती आदिशक्तीवद्दल मिळेल. मूळाक्षरे अ ते छ
पर्यंत अनुक्रमे घेतलेली आहेत. अनुस्वरित अक्षर, जोडाक्षर संस्कृतप्रमाणे
घराय्याचे. उदा० अंघिका = अम्बिका; चांगदेव = चाङ्गदेव; अंजलि =
अञ्जलि; एंडिन पर्वत = एण्डिन पर्वत; अंदमान = अन्दमान. श्री = शरी;

क्ष = क्श ङ = ज्य म्हणजे श्र नी सुरू होणारे शब्द श या बाराखडीच्या शेवटी; क्ष या अक्षरानी सुरू होणारे शब्द क च्या बाराखडीच्या शेवटी; व झ या अक्षरानी सुरू होणारे शब्द ज या बाराखडीच्या शेवटी. सारांश जोडाक्षराने सुरुवात होणारे शब्द जोडाक्षराचे पहिले अक्षर त्या बाराखडीच्या शेवटी जोडाक्षराने सुरुवात होणारे शब्द. उ० स्वघा = स या बाराखडीच्या शेवटी अकार विल्हेवारीने लावलेला. ज्या अक्षरावर चंद्राकृति आहे असे अक्षर, चंद्राकृति नसताना जे अक्षर होईल त्याप्रमाणे मानणे. उदा० टँलोक देव = टलोक देव; यॅंग-चिन देव = यंग-चिन देव = यङ्चिन देव. याप्रमाणे अकारविल्हेवारीने अक्षराची व शब्दांची माडणी आहे. गोल कंसातील आकडे खंडाचे समजावेत व इतर अंक पृष्ठांचे समजावेत. उदाहरणार्थ (३) १८५, ३ हा खंड, पृष्ठ १८५.

अईहोळ क्षेत्र (वदामी कर्नाटक),
भेगुती मंदिर; मलप्रमानदी तीर व
परशुराम; ब्राह्मण, बौद्ध, जैन गुहा
व शिल्प (२) २८२, २८३
अकबर बादशहा व गंगाजल (३)
१८५
अकसूमामा -बटाटामाता देवता
(पेरु) (४) २२४
अकुलुकुलु शक्तिदेवता (निग्रो-
संस्कृती आफ्रिका) (४) १७७
अकू, देवता देवदूत मूल स्वरूप
(अफेडिअन) (१ वि) ५०
अकोला कालिका-देवता, कलापूर्ण
शिल्प-मंदिर (१) ३८२
अक्ता अंघेचे रूप (अंबा) (१) ७६
अक्तागारू (आसरा), जलदेवता
(म्हैसूरभाग) (३) २१०
अक्ता-देवतावाचकशब्द (आर्किटक
रशियन) (४) १७६
अक्ता लारेंटो-देवता (चीन) व हर्क्यु-
लस कथा (४) १३४
अफेडियन संस्कृति देवता व देवतांचे
मूल स्वरूप (१ वि) ५०

अक्षरमाला व मातृका (२) ३९०,
-प्रतिकात्मक माला, आदिमाया
कालीच्या गळ्यात; प्रत्येक अक्षर देवता
(वर्णोद्धार तंत्र) (२) ३९०
अक्षर वर्ण, वर्णमालेतील प्रत्येक अक्षर-
देवता तंत्रकारदृष्ट्या (२) ३९०
अक्षरसमूह-देवता शक्ति (२) ४३,
३८९; व शक्ति (२) ४३, ३८९
अक्षरा शक्तिदेवता, पार्वतीच्या शरीर
कोशापासून (२) ३७३; देवी;
भंडाराक्षस सेनापति पुंड्रकेतु वघकर्त्री;
तंत्रदेवता; त्वरितादेवी (३) ४११
अक्षिवन देवता (भारतीय) पृथ्वीच्या
अक्षाचे भ्रमण चालविणारा; इक्वि-
ऑन (ग्रीक) (४) ४, १२
अक्षीती देवता, युद्ध व शांतताविषयक
कार्य (इराणी) (४) १४८
अक्षुप्ता-तंत्रदेवता (जैन) (२)
४११
अक्षोभ्य (ध्यानीबुद्ध) (३) ३९६,
३९७, ४००, ४०४, ४१६,
४१८, ४२३, ४२४, ४२५,

- ४३०, ४३१; ९२ मूर्ति (जावा)
(४) २८७
- अक्षौहिणी संख्येचा अर्थ (४) ९४
- अक्सोमामा-वृक्षदेवता (इंकासंस्कृति-
पेरुमेक्सिको) (४) २०७
- अखत्या-विष्णुनिर्मित मातृका; माया-
देवी परिचारिका (२) ३८५
- अखिलकारक शक्तिधर भगवान
(२) २८
- अखिलंदनायकी पहा अखिलेश्वरी
(३) ४५३
- अखिलेश्वरी शक्तिदेवी (तिरुवन-
कावल शिव क्षेत्र-श्रीरंगपट्टण)
(३) ४५३
- अखिलानंद-वेदान्त मंडळ स्थापन-
कर्ता (बोस्टन, व्होड आयलड,
अमेरिका) (४) २२९
- अखिलेश्वरी-देवी-(महाभागा)
(बाणगड-दिनाजपूर), -देवकोटा
महापीठ (१) २९४
- अगदस (अेटमदर) देवता (ग्रीक)
(४) १०८; मूळ देवता किवेली
अथवा सिविले पुढे अगदस पर्वतावर
स्थापारी (४) १०८
- अगदसतीस-देवी, सिविले देवी-
अगदस पर्वतावर स्थापन म्हणून
नावात बदल (१ वि) ४५
- अगदिस्तीस (किप्रिली) देवता
(ग्रीक) (४) १२१
- अगरतारा देवी (बाणगाव-तिरहूत-
बगाल (३) ४५१
- अगस्ति ऋषि (२) ३७३, (४)
२४०; व लोपामुद्रा; व राजा सुपुम्नु
यास शाप; व वाराणसी क्षेत्र; व विध्य
- पर्वत; करवीर क्षेत्री महालक्ष्मी प्रसन्न
(२) २००, २०१, २०२;—तारा
म्हणजे तेजस्वी देव (१) २९;
—मुनि; सप्तसागर पिणारे व गंगा
(३) १७९; मलेश्वराची आराधना
करणारे (बेझवाडा) (३) ४५५.
- अगस्त्य ऋषि व कावेरी (लोपामुद्रा)
पत्नी कथा, कावेरी नदी जन्मकथा
(३) २०६, २०८
- अग्नायी (१) १७, ६४, (२)
११; शा वगोतील देवता, देवताची
सखी, ब्रह्मज्ञानी जोडीदारीण (२)
११, देवपत्नी (१) १७, ६४,
- अग्नि (३) ४, ९, १३, २४८;
(Agni fire) (४) ११; —अग्नेय
दिशा-दिक्पाल (तिबेट) (४)
२३७; अश्वत्य वृक्षनिवासी कथा,
अग्निमथन (३) १४३-१४४;
जैन दिक्पाल (३) ४३७;—उपासक
असुर (इराण) (४) १४६; तारा
(१) २९, - देव (४) १४६,
१४७; देवता (हिंदु), देवदूत मूळ
स्वरूप (१ वि) ५०; - देवाना
अमरत्व देणारा (३) ९; —बृहस्पति
ब्राह्मण वर्णाय (३) ४, —वैदिक
देवता (३) २४८, (४) १४७
- अग्नितत्त्व लिंग (तिरुवनमलाई)
(२) १२५.
- अग्निदिव्य चाल (भारत, अमेरिका)
(३) ३००, ३०१, ३०२, (४)
१९०
- अग्निदुर्गा देवता, नव दुर्गापैकी एक
(१) १२१.

अग्निपुत्र ऋषि, इंद्राने यास आयुर्वेद सांगितला. (३) १४०.

अग्निवेश ऋषि, इंद्राने यास आयुर्वेद सांगितला (३) १४०.

अग्नेयी शक्ति, मातृका (२) ४३

अग्नीगोप्त राक्षस; जेजिनस देवाच्या रक्तबिंदूपाखून उपन्न (ग्रीक) (४) ९३

अग्नीपीना देवता-ठसा (पोर्तुगीज-नाणकमुद्रा) (३) २२८

अग्रोटेस (आर्टीमिस) -वन्यप्राणी देवता (ग्रीक) (४) ११६

अघाविनाशिनी-शंकरनिर्मित मातृका; अंधकासूर व इतर राक्षस वधार्थ (२) ३८४

अघोर (२) २५, ४६; -शिव-निर्मित मातृगण १९०; (२) ३८५; शंकरमुख, सातमुखापैकी एक (३) ४४८; शिवनाम (२) २५, ४६; सहरकशक्ति (२) २५

अघोरा (१) १४४, (२) ४३, ४४; जीवात्म्याला शिवाच्या शास्वत निवासकाडे नेणारी शक्ति (२) ४३, ४४; शक्ति अथवा पराशक्ति (२) ४३, ४४; शक्तिपीठदेवता, भुवनेश्वरी देवी परिचारिका (१) १४४

अंकम्मा ग्रामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००

अंकलम्मा ग्रामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००; जमात देवता (चेंचु-आंध्र प्रदेश) (३) ३७८

अंकुशा जैन (श्वेतांबर) देवता (३) ४४२

अंकोर (Angkor) (ऑंकार)

मंदिर (४) २९०; अंकोरवॅट मंदिर (कंबोडिया), मिष्णु मंदिर, अप्रतिम शिल्प कलाकृति, ख्मेर राजांची राजधानी (४) २९८-३००

अंग बलिपुत्र (४) ३३०

अंगजू देव, यमज्ञ वहीण व पत्नी (आफिरका) (४) १७९

अंगलाई देवता, बहुजनसमाजदेवता (१ मि) ६४

अंगवंग पीठ, शक्तिपीठ (तंत्रकार निर्मित) (१) २७८

अंगारा नदी (स्पेनिया; चैकुल सरोवर) व अंगिरस कुल व बुरियाट जमात (४) १७३, १७४

अंगिरल लोक (मीडिया स्पेनिया) अंगारानदी तीरवासी (४) १७३

अंगिरस ऋषि व प्रत्यंगिरा देवी उत्पत्ति कथा (१) १३५; कुल (४) १७३

अंगिरा ऋषि, पत्नी श्रद्धा व कन्या सिनिवाली कथा (१) ७३;

व प्रत्यंगिरा देवी (३) ३९१, ४२५

अंगेनन (Angenan) अथवा उकूर (Ukur)-मृताच्या अस्थींची प्रेत-प्रतिकृति (वाली वेट) (४) ३५८

अचला गौरी (३) ४५४; देवी, अभयवा (मायावरम-तामिळनाड)

(१) ९२; द्वारमातृका (३) ३२९

अचलेश्वर महादेव; -तीर्थ (अर्जुदापर्वत) (१) ३६१

अच्छरू माता, शक्तिपीठदेवता, कुल-देवता (२) ७२, ७७-७८

अच्छोद क्षेत्र, शक्तिपीठ, शिवधारिणी
देवी, उतीचे वसतीस्थान (१) २९३
अच्युता जैन विद्यादेवता, (३)
४३९, ४४१, ४४७; मनोभेगा
(दिगंबर) (३) ४४१; यक्षिणी
देवता (३) ४३९, ४४१; शामा
(श्वेतांबर) (३) ४४१; शासन
देवता (३) ४४१
अज रुद्र (१) २५६; शंकरमुग
सप्तमुग्गापैकी एक ब्रह्मदेवाना दिले,
अजाशक्ति उत्पत्ति (३) ४४८,
४४९
अजएकपाद एक वायवीय देवता
(३) २०
अजपाजपहारिणी देवता, पार्वती
शरीरकोशापाखून उत्पत्ति, चारणशी
क्षेत्र रक्षकदेवता (२) ३७३
अजमत्तरान (सडोबा) औरगजंनाने
दिलेले सडोबाचे नाव (जेजुरी)
(३) २९५
अजा (इस्टर)—प्रकाश व युद्धदेवता
(सेमेटिक-जाशिया) (४) ७८
अजा एकादशी (३) २८१
अजा देवी (प्रभासतीर्थ) (३) ४४८-
४४९; शक्ति (३) ४४९
अजार सस्कृति (काकेशस) (४)
१७५
अजिठा लेणी (३२ गुहा बौद्धकालीन
बौद्धगुहा) (३) २४८
अजित जैनयक्ष (३) ४४०
अजिता (१) १४४, (२) ३८५;
जैनदेवता यक्षिणी (अजीतनाथ सेवे-
करीण) (३) ४३८, ४४१; जैन-
पश्चिम द्वाररक्षक देवता (३) ४६९;

निष्णुनिर्मितमातृका, मनमालिनी
(अघोर मातृका) मदतनीठ (२)
३८५; शक्तिपीठ देवता, भुवनेश्वरी
देवी परिचारिका (१) १४४.
अजितनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६,
४४१
अजुवाई, निमही देवता, तांदळास्वरूप,
कथा (अनवाग्राम-मराठवाडा) (३)
७०, ७६-७८
अजैरुपाद रुद्र (१) २५६
अजैका देवी, अजुवाई, शंवासुराचे पोटा
पोडन वाहेर आली, यक्षमुंडानून जन्म
(गौडगाव) (३) ७८
अँझटेक अस्तिफ्चा अपभ्रंश (४)
१८३
अझोर-अव्हा आकाशदेवता, फोर्ट-
कचेरी शपथ देवता (इसरा व मोक्ष
वंशीय) (४) १७२; क्षेत्रमाता
देवता (रशियन) (४) १७२
अँटलस देव (ग्रीक) (४) ११९
अटलांटा देवता (ग्रीक), प्राण्यापाखून
पोषण (४) ९७; ट्रिपोमेनसशी
निवाह; पळण्याच्या शर्यतीत परामव
करून (४) १०९-११०.
अटार गॅटीस देवता (सिरिया),- डी
सिरिया देवता (ग्रीस) (१ वि)
४५.
अँटिस, आदिशक्तीनरोवर पुरुष प्रकृति
देव (४) ५७; देव (ग्रीक)
(४) १२१-१२२, देव (हिटाइट)
(३) ११, (४) ८१
अट्टहास शक्तिपीठ (लामपूरगाव)
(१) २८२, २९०

- अट्टहासा पार्वतीनिर्मित योगिनी
(वाराणसी क्षेत्र) (२) ३७२
- अडकलू पर्वत यात्रा, उकटनिवारणार्थ
यात्रा उत्सव (टोगोलॅट्ट आशिया)
(४) २२२
- अडर देवता वाराणसी महिन्याची अधि-
ष्ठात्री (वॅनिलोन) (४) ७०
- ऑडॉनिस देव (सिरिया) (३) ११,
पुरुष देव आदिशक्ती बरोबर (४)
५७
- अडोनीस देव, राजेलोकांची पदवी,
राजे देवीचे पुजारी व प्रियकर (४)
५४; देव, उत्तति झाडाच्या खोडा-
पासून, म्हणून झाड ही आदिशक्ति
मानली गेली (ग्रीक-रोमन) (४)
१०९; देव तामुज (सेमेटिक) (४)
७७, ११४
- अणिमा सिद्धि, चौवीस सिद्धीपैकी एक
(३) ३९८
- अणु-किरणोत्सर्ग (२) ६७-७०;
गर्भरचना (२) ६३-६४; परमाणु
कोष्टक (१) १९९; भार व अणु-
शक्ति (२) ६४-६५; विभाजन
(२) ६५-६७
- अणुशक्ति-उत्पादन व कार्य (२)
५९-७१; परिभाषा (२) ६०-
६३; युरेनियम कमिशन (२) ७०-
७१; व कणाद ऋषि (१) १९९,
(२) ५९
- ऑखियन, अथवा एन्डिन संस्कृति
मध्य अमेरिका (४) २०९
- ऑलामिखा, युबराही, इथोपियाचा राजा
केफियास पिता, पर्सिउसने मेडुसा
राक्षसीला ठार मारून तिची मुटका
- करून विवाह केला (ग्रीक) (४)
१३७, १३८
- अतर्क्य सहस्रशक्ति, भगवंताच्या स्वरूप
शक्ती पैकी एक (२) २८
- अतल, सप्तपातल लोकांपैकी (१)
३९३, ३९६,
अतला देवी मंदिर (जोनपूर घहर),
पण आता अतल मशीद (३) ४४९
- अतार गॅटीस आदिशक्ती (इजि-
प्शियन) (१) १००; देवता
(सेमेटिक-आशिया), धैर्मूर्ति पैकी एक;
अलाट, व्हीनस देवता या नावाची मुद्रा
ओळखली जाते (४) ७७
- अतारी जमात व देवता (३) ३६९
- अतिचंद्रिका, नवदुर्गांपैकी एक (१)
१२८
- अतिबळा -शंकर आत्मतेज निर्मित
मातृका (२) ३८४
- अतिमानवी देवता, मानव व देव
यामधील देवसादृश्य योनीकल्पना; संघ
देवता (३) १९
- अतिशांकरा-शक्तिपीठ देवता (कार्ति-
स्वामितीर्थ) (१) २९३
- अतुत्ताही तारका देवता; सफरी लोका-
करिता मार्गदर्शक तारा (हवाई)
(४) ३१९
- अथर्वगिरा अथवा बगळामुखी देवता,
अथर्वा नावाची सुप्तवेदनात्मक शक्ती-
पासून नामोत्पत्ति (३) ३९१
- अथर्वण मुनि, दधिची ऋषि व दधिमथी
माता याचा पिता (३) ४७६
- अथर्ववेद देवता (३) १३
- अथर्ववेदी ब्राह्मण (३) ३६१

- अथर्वाशक्ति, प्राणिमात्रांत असणारी
सुप्त संवेदनात्मक शक्ति (१) ४१७-
४१९, ४२१, (३) ३९१; व
कावळा (१) ४१८-४१९
- अथर्वागिरा शक्ति-अथर्वा शक्तीचा
दुसरा भाग वाङ्गामुखी, वगळामुखी
(१) ४२१
- अथुवचेरी अम्मत, कुलदेवता, कदर
वन्यजमातीची (कोचीन, कोइंबतूर)
(३) ३७१
- अथेना देवता (ग्रीक) (४) ८९,
९१, ९३, ९४, ९९, ११०-११३;
पारथेनान (४) ११३, १३०,
१३५, १३६; -मायसन संस्कृति
(फ्रीटवेट) युद्धदेवता, संगीतकला
देवता (४) ११०-११३; मिनव्हा
(४) १३८
- अथेना देवी, आद्यशक्ति मातृशक्ति
स्वरूपात (१ वि) ४६; नाणकमुद्रा
देवता (३) २३२; (आणखी पहा
अथेनी)
- अथेनी ट्रीगोजेम्स जलदेवता (निमो-
आफिका) (४) १७७
- अथेनी देवी (१ वि) ४५, ४६;
नाणकमुद्रा देवता (१ वि) ४८;
मातृशक्तिस्वरूप आद्यशक्ति देवता
(१ वि) ४६; पारथेनान अथेनी
(१ वि) ४५; मिनव्हा (अथे-
नियन) (४) ६४; शस्त्रधारी देवता
(१) २१९; आणखी पहा अथेना
- अथ्थर आदिशक्ति देवता (दक्षिण
अरेविया) (१) १००
- अदर्शना, शंकरआत्मतेजनिर्मित
मातृका, अंधकासूर राक्षस व अनेक
राक्षस पारिपत्यार्थ (२) ३८४
- अदली सुसलमानी नाणे (३) २२६
- अदिति (१ वि) १८, ४४, ४६,
(१) २७-२९, ६५, १००, (२)
१२, (३) १२, २०, (४) ११
३७१; अदिष्टी (३) ४४९; अमूर्त
देवता (३) २०; आदिशक्ति-
शाश्वत माता (१ वि) १८, (१)
१००, (२) १२; कश्यपकृषि-
भार्या (३) १२; दक्षमाता व
भार्या (१ वि) ४४-४५, (४)
६७; मातृत्व-मानृशक्ति (१) ६५;
वैदिक देवता (१) २७-२९; सर्व-
देवमाता (१ वि) ४६
- अदिति पुत्र (वरुण) (३) १७३
- अदित्तराज : राजा (लाम्पून-सयाम)
(४) ३०४
- अदिष्टी-अदिति (३) ४४९
- अथर देवी; अरासुरी अंवा; उदरशब्द
अपभ्रंश (प्रभास, सोमनाथ-काठेवाड)
(१) २८७; अर्बुदादेवी (१)
३६०
- अधाकेसा आकाशदेवता (ब्रह्मदेश)
(४) २८४
- अधिकमास व्रते (३) २७६
- अधिभौतिक शक्ति, अपरिमित पर-
मेश्वरी शक्ति (२) १७
- अधोमुखी योगिनी, पिठोरी
आमानास्याव्रत त्यांमध्ये चौघट
योगिनींची पूजा (२) ३७५,
(३) ३११
- अध्यात्मिक शक्ति (२) ३१

अँन (अनाय) देवता, देवांची मायकीण,
सर्गीय देवता (सुमेरिया) (४)

७९

अनकार्ई देवी (अनकार्ई टेकड्या
मनमाड) (३) ४४९

अनगकुसुमा देवता, श्रीचक्र आठ
पात्रांच्या कमळातील एक (२)
४२८

अनगमदननुरा देवता, श्रीचक्र आठ
पात्रांच्या कमळातील एक (२)
४२८

अनगमदना देवता, श्रीचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगमदनाकुशा देवता, श्रीचक्र
अष्टदल कमळातील एक (२) ४२८

अनगामालिनी देवता, श्रीचक्र
अष्टदल कमळातील एक (२) ४२८

अनगामेखला देवता, श्रीचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगारेखा देवता, श्रीचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगवेगिनी देवता, श्रीचक्र अष्टदल
कमळातील एक (२) ४२८

अनगा शक्तिपीठ देवता (भारता
श्रमतीर्थ) (१) २९३

अनतनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
४४३, ४४५

अनतमति जैन यक्षिणी देवता (३)
४३९ त्रिद्यादेवता, शासनदेवता,
(३) ४४२-४४३

अनतमुखा श्री बौद्ध तनदेवता (३)
४१५

अनतलक्ष्मी सत्यवती, गति देवता
(अनाधरम् आंध्र) (३) ४५३

अनतशक्ति, परमेश्वरस्वरूप शक्ति
(२) २८

अनता पार्वतीचे एक नाव, (१)
२६३

अनसारी मुसाहर जमात देवता,
(३) ३८३

अनसिंग देवी, सतीचा हातरूपी
तादला (वाशिम-चहाड, जामगाव
अहमदनगर) (३) ४४९, ४५०

अना देवता, (चीक-रोमन ऐमेडिक)
(४) १२६

अनातु देवता, मूळमाता व मूळपिता
तैमत पासून उत्पत्ति (बॅबिलोन)
(४) ५२

अनाघ देवता (कनाइट), अतुमदेवी
शीशाम्य अनदेवता युद्धदेवता (इजि
प्शियन), सर्गीयदेवता, सर्व देवताची
मालकीण (सुमेरियन), अँघिट
(फोनेशिया) याच देवतेचे स्वरूप
(४) ७९, शस्त्रधारी देवता (१
वि) ४६, (१) २१९

अनापेरिना (Amaperenna) देवता,
कथा (चीक) (४) ११३

अनामय ज्योतिर्लिंग (१) २६३

अनाहतचक्र, शरीरातील-जागा हृदया
मध्ये वायूरूपाने (१) २४८

शक्ति काशिनी (१) ४५८

अनाहिता (१ वि) ४६, अहुरदेव
कन्या (४) १५१, देवता (इराणी)
(४) १४७, १४८, जलदेवता,
युद्धदेवता (४) १४७, १५०-
१५२, त्रैमूर्तिपैकी एक (इराणी)
(४) १४८ देवी (इराण नाणक
मुद्रा) (३) २३१, नदी (अरबी

- सुरा-अनाहिता) (४) १५१,
वसंतऋतु व पर्जन्य अधिष्ठात्री, श्रेष्ठ-
बलिष्ठ व पवित्र देवता (४) १५२
अनित्या योगिनी (प्रभासतीर्थ) (३)
३१२.
अनिरुद्ध राजा (ब्रह्मदेश) याने अनेक
मंदिरे, पॅगोडे, बौद्धमठ बाधिले (४)
२३३.
अनु आकाशदेवता (बॅबिलोन) (४)
७०; तारा देव (बॅबिलोन) (४)
७०; देवता (बॅबिलोन) मूळ माता
व पिता तैमतपामून उत्पत्ति (४)
५२; इस्टार व नामू कन्या (४)
१२४; (कैल्टिक) (४) ८१;
देवता (अनुमति); चंद्रदेवता सिन
(सिनीवाली) पत्नी (सुमेरियन)
(४) ७८; देवी (अनुमति)
(बॅबिलोन) (४) ६९; राजा-
ययाति व शर्मिष्ठा पुन, बळीवंशज
(४) ३३०; स्वर्ग (१) २११
अनु-एनालिन-एनकी (ग्रीक) त्रैमूर्ति
(४) १२४
अनुगामिनी देवी (रंकाळातलाम
कोल्हापूर) (२) २५८
अनुग्रहशक्ति व ईशान (शिव)
(२) २५
अनुनित (इस्टर), युद्धदेवता (सेमे-
टिक-आशिया) (४) ७८
अनुविस देव (मिसर) (४) ६१;
देवी (मिसर) (४) ६४
अनु-बेल-आ (स्वर्ग-लक्ष्मी-जल),
त्रिमूर्ति (बॅबिलोन) (१) २११
अनुमति (१) ७४; अनु देवता
(सुमेरियन) (४) ७८; चंद्रदेवता
(सिनीवाली) (भारत) (१) ७४,
(४) १४९; देवी (अनु) (बॅबि-
लोन) (४) ६९
अनु-येळ-आप (स्वर्ग-पृथ्वी-जल),
त्रिमूर्ति (१ त्रि) ४६
अनुरुद्ध राजा (ब्रह्मदेश) (४) २८२;
(लाम्पून सयाम) (४) ३०४
अनुसूया देवी, देवी मंदिर, देवीचे
तीर्थ रक्तपिती झालेल्या रोग्यास चोळले
तर रक्तपिती जाते ही श्रद्धा;
(आबोली-बडोदा) (३) ४४९
अंतरंग शक्ति, परमेश्वर अनंत शक्तीनी
संपन्न, त्यात ही एक प्रमुख शक्ति.
(२) ५४.
अंतरवेदी पीठ (१) २७८.
अंतरिक्ष देवता (३) २०.
अंतरेहमाह (अमवासी, राका),
अमावास्या देवता (इराणी) (४)
१४८
अंतुन (इस्टर), स्वर्गदेवता (सेमे-
टिक-आशिया) (४) ७८
अंतूम देवता (बॅबिलोन) (४) ७९
अंत्यविधि समारंभ (वालीवेट) (४)
३५५-३५९
अन्थिट युद्धदेवता (कनाइट फोने-
शियन) (४) ७९
अंदमान बेटे संस्कृति (४) २८०-
२८१
अंदल देवी, श्रीबिलीपुथुर गावी मंदिर
(मदुरा), कथा (३) ५०७-५०८
अंद्रस्ता, विजय देवता (कैल्टिक)
(४) ८०
अंधकासुर, प्रल्हादवशज; व योगेश्वरी
देवी-मातृका कथा; विष्णु-शंकराशी

युद्ध (२) ८७-८८; शंकराशी युद्ध
 व मातृगण उत्पत्ति (२) ३८२-३८४
 अंधकूप नरक (२) १०८
 अंधतामिस्र नरक (२) १०८
 अंध बलिपुत्र (४) ३३०
 अन्नपूर्णा देवी (१) ८६, २९८,
 ३०७, ४२४, (२) १२२,
 ३०६, ३०७, ३१०, ४७५,
 (३) २५९, ३८७, (४) ३८४,
 घाट व मंदिर (नागलवॉद क्षेत्र-
 ब्रह्मपुत्रा नदी) (२) ४७५; दश-
 महा विद्याशक्ति (१) ४२४;
 देवता मूर्ति (चितोड) (१) २९८
 ३०७; देवी मूर्ति (शिव-काची)
 (२) १२२; नामोत्पत्ति व कथा
 (२) ३०६-३०७, ३१०, (३)
 ३८७; मंदिर (वाराणसी) (२)
 ३०६-३०७, ३१०, (३) ३८७,
 मूर्ति (कैलास लेणे) (३) २५९,
 मूर्ति (वाराणसी) (२) ३०६-
 ३०७, ३१०, (३) ३८७; शक्ती
 देवीचे एक शांत स्वरूप (१) ८६
 अन्य जमाती व देवता (भारतीय)
 (३) ३६९-३८६
 अन्विक्षिकी योगिनी (प्रभासतीर्थ)
 (३) ३१२
 अपरा अथवा घोरतरी (२) ४३,
 ४४; एकादशी (३) २८१;
 डाकिनी (भैरवी) (१) ४१५;
 शक्ति (२) २१, ४३, ४४
 अपराजिता (१) २३१-२३२, (२)
 ३७३, ३८४ ३८५; जैन द्वाररक्षक
 (उत्तर दिशा) देवता (३) ४६९;
 जैन विद्यादेवता (३) ४३८,

४४३; देवी-आदिशक्तीचे एक रूप
 (१) २३१-२३२; बौद्ध देवता
 (१) २३२, (३) ४०३-४०४,
 ४०६; मातृका (शंकर आत्मतेजोत्पत्ति)
 (२) ३८४; मातृका-विष्णुनिर्मित,
 मायादेवी परिचारिका (२) ३८५;
 योगिनी (पार्यतीज्या शरीर कोशापासून)
 (२) ३७३; सप्तमी व्रत (बौद्ध)
 (१) २३२.
 अपर्णा (१) ९९, २८०; उमा
 (१) ९९; नामोत्पत्ति (१) ९९;
 पीठ देवता (करतोया तट) (१)
 २८०, २८३; योगिनी (प्रभासतीर्थ)
 (३) ३१२; हिमवान पर्वत कन्या
 (१) ९९
 अपान-नपात अग्निदेवता (इराण-
 नाणकमुद्रा) (२) २३१
 अपानपात, अंतरिक्षदेवता (३) २०
 अपिया देवता (सिधियन) (४)
 १४९
 अपोलो (Apollo) (३) २; अथवा
 कृष्ण (१ वि) ५०; देव (४)
 ३७, ३८; देव (ग्रीक-रोमन (४)
 ९३, १०३, ११२, ११५, ११७,
 १२८, १३५; देवता-त्रैमूर्तीपैकी
 एक (इराणी) (४) १४८; देवता
 (पार्थिया नाणकमुद्रा) (३)
 २३१; देवता मूळ स्वरूप सूर्य
 (लॅटिन) (१ वि) ५०; मानवदेव,
 डेलफी या गांधी पुरले (४) ३७,
 ३८; व मर्सिअस रणदेवता व नदी
 कथा (४) ११२
 अप्पया दीक्षित भारतीय तंत्रकार
 (२) ४११

- अप्पार देवता (द. अरेबिया) (४)
७८
- अप्यजिता, चौसठ्ठ योगिनी पैकी एक
योगिनी (२) ३७४
- अप्रतिचक्रा जैन विद्या देवता, शासन
देवता (३) ४४६
- अप्सरा (आसराचा अपभ्रंश), जल
देवता, स्वर्गातनिवास करणाऱ्या स्त्रिया,
(३) २०९, २११, जलदेवता
प्रकार (चीन) (४) २७७-२७८
- आफिया (Aphaia) ब्रिटोमार्टिस
भूदेवता (ग्रीक) (४) १३३
- अब राम (पित्याप्रमाणे असणारा
राम), (सेमेटिक) (४) ५, १३,
- अबला शंकर आत्मतेज निर्मित
मातृका, अघकासूर वगैरे राक्षस पारि
पत्यार्थ (२) ३८४
- अबिया देवता आरमैती देवतेनरोनर
साम्य (इराणी) (मगोलियन),
(४) १४९.
- अबूबकर, महमद पैगबराचा व्यापारी
शिष्य (४) १६३
- अबुसीन (Abusin) सिंधुनदीला
लॅटिन ग्रथकारानी दिलेले नाव, या
वरून अधिसिनिया, सिंधी व्यापारी
वसाहतकाळ (४) ६, ७, १३,
१४
- अबूसिबेल देवालय (इजिप्त) (३)
२४२, २४३
- अब्राहम देव (हेब्रुपथ) (४) २८,
१६२, (इस्लाइल) (४) १४५
धर्मपथ सस्थापक (इस्लाइल-सेमे
टिक) (४) ८३, ८५
- अभयंबा देवता (१) ७८, ९२-
९३, (३) ३८७, अचलादेवी
(१) ९२, नामोत्पत्ती (१) ९३,
(३) ३८७, पौराणिक देवता
(मायावरम्) (१) ७८, ९२-
९३, मंदिर मूर्ति (१) ९२-९३.
- अभया शक्तिपीठ देवता (उष्णतीर्थ)
(१) २९२
- अभिनदन जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
४४१, ४४५, ४४६
- अभिरामसुंदरी देवता, शक्तिदेवी, व
सफोजीराजे (तिरुक्कवेयूर क्षेत्र) (३)
५०८-५०९
- अभेदानंद स्वामी, विवेकानंद गुरुबधू,
यानी वेदात सोसायटी शांति आश्रमा-
साठी जागा मिळविली (अमेरिका)
(४) २२८
- अमजाई जमात देवता (तावट जमात)
(३) ३८१
- अमरकटक (१) २९२; पर्वत,
सगमरवरी दगड, नर्मदा नदी उगम
स्थान, नर्मदा मदिरे (३) २००,
२०१, राजा, कन्या नर्मदा नदी
(रूपकथा) (३) १९९, शक्तिपीठ-
स्थान (चन्विकादेवी) (१) २९२.
- अमरकंटकेश्वर शंकरस्थान, शिवपीठ,
शक्तिस्थान (१) २७८.
- अमथेर माताजी, पौराणिक देवता
(वडनगर सौराष्ट्र) (१) ७८, ९३
- अमर पीठभैरव (१) २८१
- अमरावती-अबाभवानी, शक्तिपीठ
देवता (२) ७२, ८२ ८७,
अमरेश्वर (१) २५९

- अमरी शक्तिपीठ देवता (त्रिम्योता पीठ) (१) २८१
- अमरेश्वर लिंग (अमरावती) (१) २५९
- अमर्चिन देवी, नवरात्रांत कोल्हू समारंभ साजरा करतात (दक्षिणभाग) (१) २२९
- अमलेश्वर-ओंकार ज्योतिर्लिंग (१) २५७
- अमवासी देवता (वैदिक) (४) १४८
- अमा देवता, युद्ध शांततापिपयक कार्य (हराणी) (४) १४८
- अमा-एनतुट देवता, सर्वशक्तिमान, अनेक देवतांची माता (सुमेरिअन) (४) ७५
- अमातेरसू सूर्यदेवता (जपान) (४) २६३
- अमावास्या व्रत (३) ३४३-३४४
- अमॉस (Amos) देवता; या देवतेच्या देवदासी असत (३) २९९, ३००
- अभित, धर्मप्रचारक बुद्ध; बुद्धधर्माच्या त्रयीपैकी एक (४) २४९
- अभितभ, क्लानजीन देवीस्वरूप (चीन) (४) २७०; ध्यानी बुद्ध (३) ३९६, ३९७, ४०५, ४०८, ४२३; ध्यानी बुद्ध ९२ मूर्ति (जावा) (४) २८७
- अमी यजुदुरू-सिकोटो आव देवता (जपान) (४) २६२
- अमूर्त देवता, दोन वर्ग-अमूर्तभान व अमूर्तधारणा यावर आधारित, दृश्य रूप नाही (३) २०
- अमृता, शक्तिपीठ देवता (विणानदी तटी-पीठस्थान) (१) २९३
- अमृतेश जोतिर्लिंग (सोमनाथ) (१) २६३
- अमृतेशी चौसष्ट योगिनीपैकी एका योगिनीचे नाव (२) ३७४
- अमृतेश्वरी देवता, धाराण्ठी क्षेत्र रथणाचे कार्य (२) ३७३
- अमेसा देवता (हराणी) (४) १४९
- अमोघ जैन यज्ञ जैन पंथ पूर्व कालातील व नंतरच्या कालात समाविष्ट (३) ४४०
- अमोघसिद्धि ध्यानीबुद्ध (३) ३९६, ३९७, ४०७, ४१०, ४१४, ४१७, ४२३; ९२ मूर्ति (जावा) (४) २८७
- अमोघा शक्ति, अष्ट शक्ती देवतांपैकी एक देवता (२) २७८
- अमोघाक्षी शक्तिपीठ देवता (निवाद्या नदीवर-प्रशाग्या क्षेत्र) (१) २९२
- अंफिट्रियनी, ग्रीक वारा जमातीचा धर्ममंदिर संघ (४) १०४
- अंबर पीठभैरव (१) २८१
- अंबरीष (१) २७०; ऋषि (३) २१९; विष्णुमक्त राजा; साधन द्वादशी दुर्वास ऋषि कथा (१) २६९-२७१; व अंबरेश्वरी (३) ५०१
- अंबा (१ वि) ३३, (१) ७६, ९२, १००, १३१, २९३, (३) ४४३; अरामुरी (२) ८६, (३) ३५९, ३८७, ४८१, (अरामुरी) (१ वि) ४५, (१) २८७, ३५६, ३६२-३७०; आणि

अंबिका दोन रूपे (१) ९२, (२)
८२-८३; आरोग्य-भवानी (२)
१८३; (गिरनार) (१) ११,
३८२-३८३; (जोगाईचे) (१)
१०, (३) २२; दुर्गादेवी (३)
४४३; (देवगिरी) (१) २९५,
३३३-३३८; देवता (४) ८३;
देवी (१ वि) ४५; (अमरावती)
(३) २२; (गोरगाव) (२)
१२४; (तुकाई) (३) ८०;
पाणिनीय रूपे अष्टा, जक्षा (१)
७६; भार्गवांची (१) १००, (४)
८३; लोकमाता निर्दर्शक (१ वि)
३३; आणखी पहा अरासुरी

अंबाजी (२) ३५६; जमात
देवता (३) ३७५, ३७७;
देवता मंदिर (वडोदे); (साप्ता,
धिसाडी जमातीची) (२) ३५६;
हरसिद्धि देवता (वडोदे) (२)
३५६

अंबाबाई : (अमरावती) (१)
११; कुलदेवता (३) ३६६;
अष्टभुजा (गोरगाव-मुंबई) (१)
३२५, ३२६, ३२७; (गोरगाव-
मुंबई) (३) ३५९; जमातदेवता
(कोष्टी, गवळी, गुरव, तेली, तोडा,
मांग, चाणी-लिंगायत) (३) ३७४,
३७६, ३७७, ३८०, ३८१,
३८४, ३८५

अंबाभवानी (अमरावती (२) ७२,
८२, ८७; कमलादेवी (३) ७९;
जमातदेवता (गोंधळी-जोशी, कुडबुडे,

बुरुड, मोई, लोणारी) (३) ३७७,
३८०, ३८२, ३८३, ३८४; देवता
(४) ३७४, ३७५, ३८४

अंबामाता देवी, मंदिर (सिद्धपूर-
गुजराथ) (१) १८५

अंबालिका देवता, दुर्गादेवी (३)
४४३

अंबावरू देवता, नाग जातीवर अधि-
कार गाजवणारी (तेलंगण) (३)
४२०

अंबिका (१ वि) ४३, ४५, ४६,
(१) ७८, ९२, १००, २२५,
२८१, २८२, २८४, ३६३,
४२४, (२) २२, ५७, ८२,
८३, ११६, १७५, २३७, ४११,
(३) ३६८, ३८७, ३९३, ४४०,
४४३, (४) ८३, ३६३,
३६४, ३६५, ३६८, ३६९,
३७०, ३७५; आणि अंबा दोन
रूपे वेगळी (१) ९२, (२) ८२-
८३; कुलदेवता (३) ३६८; जैन
देवता, शासनदेवता (३) ४४३;
जैन तांत्रिक देवता (२) ४११;
जैन यज्ञिणी देवता (३) ४४०;
दशमहाविद्या देवता (कामार्शीपीठ)
(१) २८४, ४२४, (३) ३९३;
देवता (२) ५७, ११६; देवी
आर्य व जैन अंबिका परक (३)
३६३; नामोत्पत्ति (३) ३८७;
पौराणिक देवता (१) ७८, ९२;
भार्गवांची (१) १००, (४)
८३; मंदिर (दिघारा) (२)

- ३३७; मातृशक्तीचा अवतार देवता (१ वि) ४६; मूर्ति (जालंदर-कांगडापीठ) (२) १७५; शक्ति (२) २२; शक्तिपीठ देवता (ज्वाला-मुखीपीठ, विराटपीठ) (१) २८१, २८२; शंकराची वहीण, भार्या व माता (१ वि) ४५, (१) ९२, (३) ३८७; शिवपत्नी (१) २२५; शिवादेवी (१ वि) ४३
- अंबिकेश्वरी देवी, अंबरीष राजाने स्थापना केली (अंबेर-जयपूर) (३) ५०१.
- अंबीतिमा, दयाळुमाता (१) ६५; मातृ-देवता (२) १२-१३; सरस्वती नदी (१) ६५
- अंबेचा जोगया, एकनाथ कृत (४) ३७७-३७८; प्र. क. प्रभुदेसाई कृत (४) ३७६-३७७.
- अंबेजोगाई (मराठवाडा) (२) ७२, ८७-९२; कुलस्वामिनी (२) ९१, ९२, (४) ३७५, ३७७; क्षेत्र (२) ९०; देवी शक्तिपीठ-योगेश्वरी (२) ८८, ९२; योगेश्वरी (जोगेश्वरी) तांदळास्वरूप मूर्ति; साडेतीन पिठापैकी एक; मातृकाशक्ति (आठवी मातृका), नामोत्पत्ति (२) ८७-९२
- अम्मतळी जमात देवता चेंचू, आंध्र प्रदेश आदिवासी जमात (३) ३७८.
- अम्मा आदिशक्तिस्वरूप (फ्रिजिअन) (१) १००; देवता मार्गवांची (४) ८३; मा (फ्रिजिअन) (४) ८३
- अम्ना जैन देवता (३) ४४३
- अयन ऋते (३) २७६.
- अयःपान नरक (२) १०८
- अयमित्रा देवता, शेतीविषयक कार्य (इराणी) (४) १४८.
- अया (Aya, Aia or Ai) आदि-शक्तीचे स्वरूप (अफेटियन) (१) १००
- अयाचित ऋते (३) २७३.
- अयुत्य (सयाम) शहर, अयोध्येचा अपभ्रंश (४) ३०७
- अयोध्या (नावा) (४) २९०; पीठ (भारत) (१) २७७; (सयाम) अपभ्रंश अयुत्य; मोनराजे बौद्धपंथीय राजधानी; ख्मेर राजांनी बाढविले; हिंदू मंदिरे व बौद्धविहार शिल्पे; ९० फूट लांब शयनावस्थेतील बुद्ध पुतळा (४) ३०७-३०८
- अयोनिक मदर आदिशक्तिस्वरूप देवता (१ वि) ४९
- अयोनिसंभव देव-देवता, सुरासुर, (४) ११७-११८
- अयोमुखी, शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका, अंधकासुर व इतर राक्षस पारिपत्यार्थ (२) ३८४
- अरण्यदेवी (दुर्गादेवी) (आराह-पाटणा) (३) ५०९-५१०; षष्ठीदेवी (३) ३२६
- अरताई देवता, गृहविषयक कार्य (इराणी) (४) १४८.
- अरफाट टेकडी (अरबस्तान) (४) १६७
- अरवेला देवता (कोरादेवता) (ग्रीक) (४) १२३

- अरस्तात देवता, सद्गुण-दुर्गुण कार्य (इराणी) (४) १४८
- अराधी, देवीमंदिरातील धंदेवाईक पूजक-उपासक (३) ५४
- अरायटी देवता, सद्गुण-दुर्गुण कार्य (इराणी) (४) १४८
- अरामुरी देवी (१) ११, २९४; अंबा (१ वि) ४५, (१) १३१, २८७, ३५६, ३६३-३७०, (२) ८६, (३) ३५९, ३८७; -अंबा अधर देवी (१) २८७; अंबा घोलागडवाली (३) ४८१; अंबा-नामोत्पत्ति (३) ३८७; अंबा पर्व-तीय देवता (१) ३५६, ३६२-३७०-देवी (अर्बुदापीठ) (१) २९४; (आणखी पहा अंबा)
- अरिऔरहोड देवता, शुभदेवता, कुमारी स्वरूपांतपूजा, पृथ्वीस्वरूप (४) ७९ (कोल्टिक)
- ऑरिस्टॉटल ग्रीकपंडित, वनस्पती व नाणक मुद्रा यांचदल मत (३) १४०, २२३
- अरुणा श्रीयंत्रातील आठ त्रिकोण समूहातील देवता (२) ४२८
- अरुंधती (१) ६९, ७०, २९३; पीठदेवता (१) २९३; वसिष्ठ-ऋषी पत्नी, जन्मकथा (१) ६८, ६९, ७०
- अरेट्टी (सरस्वती)-नदी देवता (इराणी) (४) १४८; जलदेवता (इराणी) (४) १४९; देवता-पृथ्वीविषयक कार्य (इराणी) (४) १४८; मुरा-अनाहिता, अहुरदेवाची कन्या (४) १५१, १५२
- अरेस देव (ग्रीक) (४) ९१
- अरोहीरोही सूर्य-पत्नी (मौरीवंश-न्यूझीलंड) (४) ३१८
- अर्जा (Artja) म्हणजे मूर्ति-त्या सुवर्ण, अष्टधातू, लाकडाच्या असतात (वालीबेट) (४) ३४६
- अर्जुन, त्रिपुरसुंदरीने अर्जुनाला धनु-र्विद्या शिकविली अशी कथा (३) ४१२; मूर्ति (महाबलिपुरम-गुहा) (३) २६५; रथमंदिर (महाबलि-पुरम) (३) २५०
- अर्जुनचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा सुमात्रा) (४) २८७, २८८
- अर्जुना मंदिर (जावा) (४) २३५
- अर्थ मदर (Earth Mother) देवता, भूमाता (ग्रीक) (४) १०८-१०९
- अर्धनारी नटेश्वर, शंकरस्वरूप (१) ५३-५४, २०७-२१०, २६९, (२) २८३, (३) ४०५, ४७४; उत्पत्तिकथा (१) २०७-२१०, २६९; तार-तारका युगुलस्वरूप (तार ॐ कार, तारा ॐकार पत्नी) (महायान बौद्ध पंथीय) (२) ९५; देवता मूर्ति (कंबोडिया) (४) २९२; मूर्ति (कैलास लेणे) (३) २५९; मूर्ति (अइहोळ क्षेत्र-गुहा) (२) २८३, (३) ४०५; शिवशक्तिस्वरूप पुरुष-स्त्री विश्व धारणेला सारस्वी (१) २१०; स्वरूप (१) २०९
- अर्धलक्ष्मीहरि विष्णुस्वरूप (१) ५३
- अर्बुद हिमालय पुत्र, नाग (१) ३५८, ३६०

अर्बुदा (१) २९४, ३५६, ३५८-
३६२; अधरदेवी (१) ३६०;
क्षेत्र कथा (१) ३६०; देवी-नामो-
त्पत्ति-कथा (१) ३५८-३६०,
पर्वतीयदेवता (१) ३५६, ३५८-
३६२; पीठ (१) २९४; मूर्ती
(१) ३६०

अर्मेनियन संस्कृति (४) १७५, १७६
अर्यमा देवी, अदितीची कन्या (१)
२८

अर्यमाण देवता मानवी-जीवननिपयक
कार्य (इराणी) (४) १४८.

अर्वेवादेवी पर्वतीयदेवता (आफ्रिका)
सर्पोंची रक्षणकर्ता (१) ३५७

अॅव्हॅन्डोना (हेरनानटिझ), स्पॅनिश
मूर्तिमजक (मेक्सिको) (४) २२७

अलक्ष्मी (१) ७८, ९३-९७, (३)
१३६, ३०४, ३०६, ३८७, ३९०;

कथा (१) ९५-९६; ज्येष्ठागौरी
(३) ३०४ ३०६, ३९०;

नामोत्पत्ति (३) ३८७, पिंपळवृक्ष
निवासिनी (१) ९५, (३) १३६,

पौराणिकदेवता (१) ७८, ९३-
९७; व लक्ष्मी (१) ९३, ९४,

९५, ९७, (३) १३६, ३०४,
३८७, ३९०; स्वरूपवर्णन (१)

९४, ९६. (आणखी पहा, ज्येष्ठा-
गौरी, लक्ष्मी)

अलताई देवता विश्वजननी, सृष्टी
उत्पन्नकर्ता (इराणी साम्राज्य) (४)

१५२

अलंदाशी, शंकर आत्मतेज निर्मित
मानुषा, जघकासुर व इतर राक्षस
पारिपत्यार्थ (२) ३८४.

अलहन मीनाक्षी देवीचा भाऊ,
मीनाक्षीच्या दरवर्षीच्या विवाह
सोहळ्याला याचे तीन दिवस पूजन,
राक्षस (२) २८०

अलाट देवता (नवीटिअन) (४)
१६०; अथवा अतारगॅटीस अथवा

व्हीनस (सेमेटिक-आशिया) (४)
७७

अलात, अरब-स्त्रीदेवता (४) १६८

अलातु देवी, नरक-स्वामिनी (४) ५२

अलेक्झांडर (दी ग्रेट) ग्रीकयोद्धा व
पौरस, नाणकमुद्रा (३) २२४

२२५; अथेनी देवी (ग्रीक नाणक-
मुद्रा (३) २२३-२२४

अल्बा देशरक्षक देव (रशियन)
(४) १७४

अल्पा, अंबेचे रूप (अंबा) (१)
७६; ' आला 'चा अपभ्रंश-कथा,
मुस्लीम देव (४) १६१; अल्पा शब्द

दुर्गावाचक (४) १६८

अल्लाहदीन खिलजी, दक्षिण हिंदु-
स्थानातील देवालयभंगक, सपत्तीची

लूट, मशिदी उभारल्या (३) ६५

अल्लानाथ ज्योतिर्लिंग (कातिपुरी)
(१) २५९

अवटारोध नरक (२) १०८

अवंती पीठ देवता (भैरवपर्वत-पीठ
स्थान) (१) २८१

अवर्गे महालक्ष्मी देवताशक्ति (२)
४३, ३८९; ब्राह्मणी देवताशक्ति
(२) ४३, ३८९

अंबलोकितेश्वर काननदेवी स्वरूप
(बौद्ध) (४) २७० (जपान);

- ध्यानी बोधिसत्त्व (३) ३९७,
४००, ४०८, ४०९, ४१०
- अवधारू जमात देवता (जोगी जमात-
तामिळनाड) (३) ३८०
- अविकारी, शंकर आत्मतेजनिर्मित
मातृका, अंधकानूर व इतर राजस-
संहारार्थ (२) ३८४
- अविद्या योगिनी (प्रमासतीर्थ) (३)
३१२; शक्ति, जीव गुफरटून टाङ्गारी
मायाशक्ति (२) २१-२२
- अवीची नरक (२) १०८
- अवेस्ता (ज्ञान) इराणी धर्मग्रंथ
(४) २७, १४६
- अव्यक्त भावशक्ति अथवा तिरो-
भाव शक्ति, विमर्शशक्तीचे आश्रय-
स्थान (२) ४७
- अॅव्हेलॉन (सर आर्थर) तंत्र मार्ग
विवेचक व संशोधक (२) ४०८,
४१०, ४१७, ४१८, ४१९
- अशानी शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका
(२) ३८४
- अशितार्तु आदिशक्तिदेवता (वैविलो-
नियन (१) १००
- अशी देवता, खारुमती शक्तिदेवतेची
मदतनीस (रशियन) (४) १७६
- अशोक राजा, बौद्ध धर्मप्रसारक
(भारत), विहार बांधले (३) २३८;
सम्राट, स्तूप व स्तंभ उभारले-
८४००० (३) २३९, २४०
- अशोककान्ता बौद्ध-देवता (३)
४०७, ४२२, ४२३, ४३०-
४३१
- अशोका जैन विद्या देवता, शासन
- देवता, दुर्गादेवीचा अवतार (३)
४४२
- अश्मदंशना विष्णुनिर्मित मातृका,
भवमालिनी देवीची परिचारिका (२)
३८५
- अश्मयुग संस्कृति (३) ३४८
- अश्वत्थ (३) १३५, १३६, १३९,
२११; अश्वत्थोद्यापन धार्मिक
विधि (३) १५०; अश्वत्थविद्या
(३) १५०-१५१; अप्सरानिवास
(३) २११; उत्पत्ति कथा (३)
१४३-१४४; उपासना, सेवा संतान
पुत्रप्राप्ति (३) १३५-१३६, १४६,
(४) ३१८; औषधीय व राजा-
यनिक गुणधर्म (३) १४८-१४९;
पिपळ-विष्णु (३) १३५, १४६;
पुत्रलाभ पवित्र वृक्ष (४) ३१८;
पूजनीय (३) १४४; प्रजापति
प्रतिक (१) १४६; ब्रह्मा-विष्णु-
महेश वसतीस्थान (३) १४४;
ब्रह्म-विष्णु-महेश-लक्ष्मी-अलक्ष्मी यांचे
वास्तव्य (३) १३६, १४९; यज्ञीय
वृक्ष (३) १४४-१४५, १४७;
यम व पितर निवास, मुळार्शी पिंड-
दान (गया) (३) १४४; विश्व-
वृक्ष-रूपक (३) १४७; वृक्ष (३)
१३२; वृक्ष-पिपळ (३) १४३-
१५१; व्रत (३) १४९-१५०
- अश्वत्थ-तीर्थ शक्ति पीठ स्थान
(वंदनीय पीठदेवता) (१) २९३
- अश्वत्थ-विद्या विश्वविद्या अथवा
गूढ सृष्टिरहस्य (३) १५०-१५१
- अश्वलायन ऋषि, सूर्यमालेचा

- करून सिद्धांत माडणारे ऋषि (१)
३९२
- अश्ववर्मा हिंदु ब्राह्मण (मलाया)
(४) २३५
- अश्वारूढा शक्तिदेवी (३) ४५०
- अश्विनी, अश्विन् देवपत्नी (१) १७
- अश्विनीकुमार वनस्पति-शास्त्रज्ञ
(वेदकार्त्तन) (३) १४०; उत्पत्ती
(४) ९५
- अश्वी देवता, दिव्यदेवता (३) २०
- अश्वोरेथ, आदिशक्ति देवता (जुने
वायव्य) (१) १००
- अष्ट-तारा देवता (तांत्रिक) (२)
९५
- अष्ट-दिक्पाल (२) ३८१; चित्रे
कोरलेले (३) २२; (जैन) (३)
४३७; (तिबेट भारतीय सद्गण) (४)
२३७-२३८; मंदिर (नागापण्डु)
(४) २३८; वज्रयानी पंथ-बौद्ध
धर्म (४) २३८; संघ (देवता)
(३) २२
- अष्ट-देवता यज्ञसमारंभाचे वेळी
आवाहन (जैनपंथीय) (३) ४३८
- अष्ट-मुजा (१) १२४, १३१,
(२) १०३, (३) ३८७ (४)
३६३; उत्पत्ती कथा (२) ३१२-
३१३; दुर्गादेवी (१) १२४; कुरु-
कुल्ला (बौद्ध देवता) (३) ४०६;
देवी (१ वि) ४५, (२) ३१२-
३१३, ३१६-३१७; देवी (पुणे)
(१) १३१; नामोत्पत्ति (३)
३८७; योगमाया (२) ३१२-
३१३; विंध्यवासिनी (विंध्य पर्वत)
- (१ वि) ४५, (२) १०३ (३)
३१२-३१३, ३१६-३१७; वीर-
लक्ष्मी, आठ महालक्ष्मीपैकी एक
(२) २६३.
- अष्ट भैरव अवतार शिव (कैलास
लेजे) (३) २५८; नात्रे (३)
२५८-२५९
- अष्ट महामाया गौर, तारादेवीचा
प्रकार, बौद्ध देवता (३) ४०८
- अष्ट मातृका (२) ३८६, ३८७,
३८८, ३९३, ३९४; आठ प्रमुखा
दुर्गुण मातृका-नात्रे (२) ३८६;
उत्पत्ती व वर्ण (लामाधर्म-तिबेट)
(४) २३७; कार्य (२) ३८८;
(तिबेट) (२) ३९३; ब्राह्मण-
धर्म-यज्ञीय (३) ४३९; मूर्ति
(यवतेश्वर-पुणे) (२) ३९४;
स्वरूप (२) ३८७-३८८
- अष्टमी बौद्ध तांत्रिक देवता, तारा-
योगिनी समूहापैकी एक (३)
४०९
- अष्टर देवता, इस्टर (सेमेटिक) मूळ
नाव (अविस्तीनिया) (४) ७८
- अष्ट-लक्ष्मी (२) १२२, १२३,
२६३; नात्रे (२) १२२, १२३,
२६३. (आणखी पहा-अष्टशक्ती,
आठ-लक्ष्मी)
- अष्टवर्ग वर्णमाला योगिनी स्वरूप
(२) ३७६
- अष्टवसु संघ-देवता (३) २२
- अष्टविनायक (१) २५; स्थाने
(महाराष्ट्र) (१) २५
- अष्टशक्ति (२) ४२-४३; देवता-

- नावे (२) २७८. आणखी पहा-
अष्टलक्ष्मी, आठलक्ष्मी
- अष्टादशमुजा देवी (२) ३१५;
घाडगाव (भोकरधन-औरंगाबाद)
(२) ३४६; सप्तशृंगी (२) ३४३,
३४५, ३४६, ३५०
- अष्टादश आदिशक्ति (फोनेशियन)
(१) १००; देवी दिक्तेयानी (१
वि) ४५
- अष्टावक्रा पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
- अष्टोरथ देवता, अस्टार्टे (फिनाइट)
(हेब्रु) (४) ७९
- असक्नी, चिनाव नदी (सप्तसिंधु
प्रदेश) (४) १४६
- असगार्ड देव, स्वर्गलोकीचा राजा
(ट्युटॉनिक) (४) १५५
- असन्य देवता, कालवाचककार्य (इराणी)
(४) १४८
- असंहार भैरव, शिवाचे अष्टभैरवांपैकी
एक (कैलास लेणे) (३) २५९
- आसिक्नी, प्राचेतस दक्षाची पत्नी व
अदितीची माता (१) २८
- आसिरस देव; इसिस, पत्नी व बहीण,
विजय व धान्य देवता (मिस्र) (४)
६३, ६६-६७; नाइल नदीचे नाव
(४) ६६
- आसिरियन संस्कृति-देवता व देवतांचे
मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०
- आसिरिस (इजिप्त), देवीचा पुत्र व
पति (१ वि) ४४
- असी देवता, अहुरमज्द पत्नी, कन्या
(इराणी) (४) १४८, १४९;
डायना भगिनी (४) १४९, १५०;
- पशु-पक्षी संवर्धन करणारी देवता,
मातृ सुख देवता (४) १४९
- असुया दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका
-वाराही (२) ३८६
- असुर (३) १३, (४) १४६,
१४७, १५१; अग्नि व वरुण
उपासक (४) १४६; अहुरमज्द
(४) १५१; (इराण) (४)
१४७, १५१; कश्यप प्रजापति ज्येष्ठ
पुत्र (३) १३
- अस्टर आदिशक्ती देवता (अँव्रेसिनि-
यन) (१) १००; देवता (माओ-
वंश) (४) ७८, (सेमेटिक-
आशिया) (४) ७७.
- अस्टारजु देवता, चंद्रमूलस्वरूप
(असीरियन) (१ वि) ५०
- अस्टार्टे आदिशक्तीस्वरूप देवता
(१ वि) ४९, देवता (३) ३००,
(४) ८१, (आटार गॉटिस स्वरूप)
(४) ११९, (कनाइट) (४)
७९, (कॅनान वंश) (४) ७८,
(मिस्र) (कामदेवता) (४) ६६,
(सीरिया) (४) ५२, ५३; देवी-
नाणक मुद्रा (सीरिया) (१ वि)
४८, (२) १३२
- ऑस्टिक (Astik) संस्कृति
(अमेरिका) (४) १८३, १८५,
१८६; अस्तिक ऋषी वरुण नाव
(४) १९१; शिवमंदिर (४)
१९४-१९६
- अस्तिक ऋषि, जरत्कारु पुत्र, कथा
(३) ४२०; व ऑस्टिक संस्कृति
(४) १८३, १९१; व जनमेजय

- सर्पयज्ञ, व नागवशीय सस्कृति (४) १८३
- अस्तिकयंश सस्कृति (४) १८३, १८५, १८६, १९१, १९४-१९६
- अस्तेक अस्तिकचा अपभ्रंश (४) १८३
- अस्थोरेथ देवता, मूळस्वरूप चंद्र (सिरिया) (१ वि) ५०
- अस्मत जैन यज्ञ (३) ४४०
- अहंकारकर्षिणी श्रीयत्रातील सोळा पाकळ्याचे कमळ त्यातील एक देवता (२) ४२८
- अहिष्ठना देवता, मृण्मयमूर्ति (रामनगर), बौद्ध शिल्पदेवता (३) ४५०
- अहिर जमात (उत्तिसगड परगणा), छानिपिडा जमातदेवता (३) ४७०
- अहिवृष्ट अंतरिक्ष देवता (३) २०, एकादशरुद्रांपैकी एक (१) २५६
- अहि वृष्ट पूजन (मेक्सिको) (४) १९०
- अहि-सर्प (Abi-sarpa) पर्जन्य जाणणारा देव (४) ११
- अहिहोळ गुहा, शिल्पयुक्त अनेक देवता मूर्ति कोरलेल्या, सप्तमातृभाच्या आठ-मूर्ति (कर्नाटक) (३) २६९
- अहुइझाल राजा, पिरॅमिडसारखे उच्च शिवमंदिर बांधले (इकासस्कृति-मेक्सिको पेरू) (४) १९४
- अहुर देव (इरागी) (४) १५२
- अहुरमज्द मुख्य देव (इराणी सस्कृति) (४) २७, (झोरोस्त्रियन) (४) ६३; इराणी घर्मसंस्थापक, सृष्टी-निर्माता देव, त्याच्या नऊ वायका
- (४) १४८; त्रिमूर्ति (अहुरमज्द-अनाहिता-मित्र), चौस साम्य (४) १४९, वरुण (इराणी) (४) १५१, १५२
- अहुराणी वरुणानी, पर्जन्यदेवता, पृथ्वीविषयक कार्य करणारी (इराणी) (४) १४८, १५१
- अहू मृत पुरण्याची जागा, ३६० जागा पुतळे उभारलेल्या (इस्टरबेट-वॉलेने-शिया) (४) ३२८-३२९
- अहेरिया, देवी (३) ४५०; द्रविड वंश एक पोटजात (३) ४५०, वन्यजमातीतील हिंदु या देवीचे पूजक (पंजाब, उत्तर प्रदेश) (३) ४५०
- आ (जल) (१) २११ तारा, देव (बॅविलोन) (४) ७०, त्रिमूर्ति (आ-जल, बेल-लक्ष्मी, अनु-स्वर्ग) (बॅविलोन) (१) २११, मूळ स्वरूप सागर (असिरियन) (१ वि) ५०
- आईजी, खारडिया शीग्र जमातीची कुलदेवता (विलडा मारवाड), जमात देवता (३) ४५०, ४५१, दरगह (३) ४५०
- आकर्षिणी विष्णुनिर्मित मातृका, काली (शुफरेवती) मदतनीस (२) ३८५
- आकारी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा) (३) १०२
- आकाशगंगा सुरलोकाची अतराळातील गंगा (३) १७८-१७९
- आकाश-गर्भ ध्यानी बोधीसत्व (३) ३९७

आकाश तत्त्व लिंग पंचतत्त्वाची पाच
लिंगे त्यापैकी एक (चिदंबरम) (२)
१२५

आकाशदेवता अनेक संस्कृतींनी
मान्य केलेली, ह्याची नावे (४)
१८०, मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि)
५०, देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२

आकाशम्मा जमातदेवता, चेंचू जमा
तीची (जात्र) (३) ३७८

आकाशी ग्रामदेवता (जि. रत्नागिरी)
(३) १०२, जमातदेवता, ढोर
जमातीची (वेळगाव पिजापूर) (३)
३८०, दुवळी जमातीची (जि. ठाणे,
सुरत) (३) ३८१, देवी (३) ४४९

आर्यार देवता, ईश्वर देवीचे एक
नाम (वॅविलोन) (अबेसीनिया)
(४) ५२

आगम, जैन धर्मग्रंथ, सूर्य व ग्रह यांचे
ज्ञान देणारी विद्या (१) ४०१,
४०२

आगमेश्वरी देवी (२) ४१९

आगरी जमात (उपजाती दास, ढोल,
घरप, शुद्ध) (३) ३६९, जमात-
देवता (३) ३७०

आगवानी देवता, ग्रामदेवता, वसत-
चडी-सीतला देवीची बहीण, रोग
निवारक (३) १०८

आंग्रे (कान्होजीराय) मुद्रा (३)
२३४

आंग्लाई देवी अगणापूर डोहात
सापडली, अगणापूरचा अपभ्रंश
(सज्जनगड) (२) ८१

अजकरूपा शक्ति शिवाच्या आश्रयाने
राहणारी एक शक्ति (२) २४

आज्ञाचक्र दोन भुवयामध्ये महत्-
रूपाने आहे, मानवदेहातील कुड-
लिनीच्या आवार नवचक्रा पैकीं एक
(१) २४८; व मानुषा (२) ३९१
आर्टव (1xtab) गळफासाची
देवता (मय) (४) २१२

आटार देवता, इस्टर देवता (सेमेटिक)
हिचे एक नाम (मेसेपोटोमियन)
(४) ७८

आटार गाटीस देवता, मूळ सिरियन
संस्कृतीतील, सेमेटिकवशाची फलो
त्पादक देवता (ग्रीक) (४) १०८,
११९

आटारगाटिस हडाड व तिचा
मुलगा प्रामूर्ति (सिरियन) (१ वि)
४६, (१) २११

आठ दुर्गुण-मातृका (२) ३८६
आठ महालक्ष्मी संघ (२) १२२,
१२३, २६३ आणि पहा
अष्टलक्ष्मी, अष्टशक्ती

आत्मशक्ति, सर्वशक्तिमान भगवताची
एक शक्ति (२) २८

आदम आदिमानव (इस्त्राइल) (४)
८४, देवाचा आदमला शाप
(४) ८६

आदिती, शंकर आत्मतेजनिर्मित
मातृका, अधकानुर व इतर राक्षस
पारिपत्यार्थ (२) ३८४

आदित्य, ब्राह्मणग्रंथ देवता व सुरुद्र व
आदित्य संख्या ३३ (३) १३

आदिदेवता (पाश्चिमात्य) (१ वि)
४६

आदिनाथ अथवा ऋषभनाथ, जैन-
तीर्थंकर (३) ४३६; (बेटळ लेणे)
(३) २५१, २५६

आदिप्रजा अथवा प्रजापारमिता,
आदिशक्ति (बौद्ध) (३) ३९६
आदिप्रज्ञा व आदिवुद्ध (प्रकृति-पुरुष)
यांपासून भिन्नाची उत्पत्ति (बौद्ध)
(३) ३९६

आदिवुद्ध व आदिप्रजा (पुरुष-प्रकृति)
यांपासून भिन्नाची उत्पत्ति (३)
३९६

आदिभमानी अथवा द्विगुलानवारी
देवी, सात महिणी (या देवी आहेत)
त्यांपैकी एक; भमानी शब्दाचा अपभ्रंश
(उत्तर प्रदेश) (३) ४८१

आदिभवानी (द्विगुळा) देवता
(बेटळीस्थान) (३) ४८१.

आदिमाया (२) ५७, (४) ३७५,
३७८, ३७९; व अवतारी पुरुष
(१ वि) ६२

आदिशक्ति (कमलादेवी) (करमाळे)
(३) ७९; (चाणळ) (२) ७२,
७८-८१; व रामदास स्वामी (२)
७८-७९, ८१

आदिशक्ति (१) १, २; (२)
४२३; आवाहन (लक्ष्मीकान्हेन)
(१) १०-११; तात्त्विक स्वरूप
(१) १९१-२५५; नात्रे इतर
संस्कृतीमधील (१) १००;
पूजन-स्मरण, व्यक्ति व राष्ट्र-
वैभवाकारक (१ प्र) १३; मातृत्व
(१ वि) १७-१८; मूळमाया
(१) ४२३, रूपे (१) १००,
२१२-२१७, २५१-२५५; विश्व-

व्यापीपणा-साधने (४) ५३-६०;
विद्यसंचार, व्याप्ती व महत्ता (२ प्र)
२१-२२, २३-२४; पश्चिम
गोळार्ध (४) ५३-६०, १४५,
१४७, पूर्वगोळार्ध (४) २३२-
२३५; विश्वरूप आहुती (२) ३;
सर्वत्र मूलतः एतच्च (१ वि) ४९;
स्वरूप देयता (१ वि) ४९; लामन
देव, इद्र, महाभारत, एतनाथ, राम-
दास, रामकृष्ण परमहंस, प्रियेकानंद,
अरविंद मोद, छायरसर, प्र. क.
प्रभुदेसाई (संयुक्ता) कृत (१)
१-११, (४) ३६३

आदिशक्ति व गणेश (१ वि) ६३
आदिशक्ति व प्रादेशिक भारतीय संघ
(१ वि) १४

आदिशक्ति व संस्कृत संघ (१ वि)
१५

आद्य गौड ब्राह्मण (३) ३६१

आद्यविद्या म्हणजे आद्य शक्ति (देवी
भागवत) (२) २४

आद्य शक्ति देवता (१ वि) ४६,
(४) ३७१

आद्यशक्ति-आद्यविद्या (२) २४

आद्यशक्ति : संचार-पूर्वगोळार्ध (२
प्र) २१-२२, (४) २३२-२३५;
पश्चिम गोळार्ध (२ प्र) २२-२३
(४) ५३-६०, १४५-१४७

आद्या योगिनी (प्रभासतीर्थ), चौवट
योगिनीपैकी एक (३) ३१२

आद्या लक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक
श्रीयंत्रापर न्यास कोरलेले (कामाक्षी-
मंदिर) (२) १२२

आधारचक्रे, कुडलिनी शक्तीची (१)

- २४७-२४८, व मातृका (२)
३९१
- आधुनिक काळातील देवता (१
वि) २८
- आनंदनायकी (१) ७८, ९८, (१)
३८७; नामोत्पत्ति (३) ३८७;
देवी (अयणी-वेळगाव) (१) ९८;
पौराणिक देवता (१) ७८, ९८
- आनंद शक्ति, शक्तीचे एक स्वरूप,
स्वातंत्र्य (२) ४१
- आनंदा पार्वतीचे एक नाव (१)
२६३
- आनंदा भैरवी देवीरूप, तत्रदेवता
(२) १४९
- आनंदी देवी (भवानी) (अलकावती)
(आळंद) (गुजोटी-आळंद) (१)
१४१-१४४, यल्ला (१) १४४
- आनंदीभवानी देवी (चोपडे-
खानदेश) (३) ४५१
- आनर्त, देवीच्या बारा प्रमुख स्थाना-
पैकी एक, अम्बादेवी (१) २९३
- आना देवता, आरमती देवता (इराणी)
साम्य (मॅसिडोनियन) (४)
१४९
- आप देवता, कार्य-पाणी (वैदिक)
(४) १४७
- आपतत्त्व-लिंग (जंबुजेश्वर), शंकराची
पंचतत्त्वाची पाच लिंगे त्यापैकी एक
(२) १२५
- ऑप्स देवता, सिनेल देवी (फ्रिजियन)
चे नाव (रोमन) (४) ८२
- आपसु-इआ सागरदेवता; शिगरम
देवता (बॅविलोन) (४) ६९
- आपस्तंब ब्राह्मण (३) ३६१
- आपु-मातंगी वादळदेवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१७
- आपो देवी, वैदिक देवता (१) २९
- ऑप्स (Ops) देवता, शनीपत्नी
(ग्रीक) (४) ९०, १३०, व्हीआ
(रोमन) (४) १४२
- आफ्रिकारवंडातील संस्कृति (४)
१७६-१८०
- आफ्रोडाईट देवता (ग्रीक) (४)
९१
- आफ्रोदिता आदिशक्तीचे स्वरूप
(१ वि) ४९, (४) ५७; इस्टर
(बॅविलोन) (४) ७०, कॅथीसदेवी
(ग्रीक) (४) ११३; देवता
(४) ७०, ७६, ८१, १४९;
देवता (ग्रीक) (४) ९३, ९४,
९९, १००, ११०, ११३-११५
११९, १२६; देवी (रोमन)
(४) ७०, देवी व टामुझ (४)
७६; पॅरिस पत्नी (४) ९४;
(फ्रिजियन) (४) ८२, युद्धदेवता,
सागरफेसातून जन्म, प्रणयदेवता, वृक्ष
देवता (४) ११३-११४; व
अॅटलांटार्यत (४) ११०; व
जचिसेस (४) ११४; व अॅडोनिस
(४) ४१४; व ट्रोजन युद्ध (४)
९४-९५; सायप्रिस देवी (१ वि)
४५; हेफायटसची पत्नी (४) ११३
- ऑर्फेमीस म्युझेस देवता पुत्र (ग्रीक)
(४) १३१
- आदिस देवता, देवदूत मूलस्वरूप
(इजिप्त) (१ वि) ५०
- आवेझमझम पवित्र विहिर (मक्का)
(४) १६६

- १३५; देवी (फिजिअन) (४)
 ८२; देवी (नाणक मुद्रा) (३)
 २३२; देवी मंदिर (४) ९५;
 पशुवळी देवता (१ वि) ४६;
 मातृशक्ति स्वरूप-आद्यशक्ति देवता
 (१ वि) ४६; लोचिया (४)
 ११७; शिकार देवता (४) ११६,
 १२८-१२९; हेकेटी (४) ११६
 आर्दिमिस टिष्कारिया देवता व नर-
 वली लुढी (ग्रीक) (४) ९५
 आर्द्र पटेश्वरी तंत्र देवता (२) ४२२
 आर्द्वि-असुरा जल देवता (इराणी)
 (४) १४७; अनाहिता (४) १४७
 आर्यतारा (३) ४६८; बौद्ध देवता
 हरितवर्णतारांपैकी एक (३) ४६८;
 मूर्ति (इन्डिपूर-बंगाल) (३)
 ४६८
 आर्य देवता-शस्त्रधारी (१ वि) ४६,
 (१) २१७-२१९, (४) ३७५
 आर्यप्रज्ञा बौद्ध देवता (३) ४१८;
 प्रज्ञापारमिता देवतेचे एक स्वरूप
 (३) ४१८
 आर्यमारिची बौद्ध देवता (३)
 ४२२; मारिची देवीच्या हातांत सुई-
 दोरा स्वरूप (३) ४२२
 आर्यभू देवता, शस्त्रधारी देवता,
 स्वातंत्र्य-देवता, अंबेचे स्वरूप (१)
 २५३
 आर्यन्ना आद्यशंकराचार्य माता (३)
 १३५
 आर्यवज्रवाराही बौद्ध तंत्र देवता,
 वज्रवाराहीचे एक स्वरूप (३) ४२७
 आर्यशारदा बौद्ध देवता, महा-
 सरस्वतीचे एक मूर्तिस्वरूप (३)
 ४२३
 आर्याजांगुली बौद्ध देवता (३)
 ३९८, ४०७, ४२३; शुभ्र तारेचे
 स्वरूप (३) ३९८, ४०७; जांगुली
 देवतेचे एक नाव (३) ४०७
 आर्यादुर्गा (अंकोला, कुलदेवता) (३)
 ३६१, ३६३; देवी (हसोळ-राजापूर-
 रत्नागिरी) (३) ५०७; मूर्तिस्वरूप
 वर्णन, उत्पत्ति दंतकथा (३) ५०७
 आर्या-शक्ति शक्तीचे एक व्यक्त स्वरूप
 (२) २२
 आर्येतर शक्ति देवता व संत (१ वि)
 ६५
 आलवर्ट वनस्पति संशोधक ग्रंथकार
 (३) १४०
 ऑलिंपस पर्वत-ग्रीक देवता राहण्याची
 जागा (४) ९०; मेरू (१ वि)
 ५०; मेरू अथवा हिमालयाप्रमाणे
 मानत (४) ९०
 ऑलिंपिक सामने व देवता (४)
 १०२
 ऑलिंपियन जुनो देवता (रोमन),
 शक्तिदेवता-पार्वती, भवानी यांबरोबर
 साम्य (४) ५, १३
 ऑलिंपियन सामने (ग्रीक), देव-
 उत्सवातील व यात्रेतील सांघिक सामने
 एक रूढ प्रथा, नगर सामने, शक्ति-
 प्रदर्शन स्पर्धा, खेळ कौशल्य धर्मकारण
 यांस उपयुक्त (४) १०१, १०२
 आलोकून देवता (आफ्रिका) (४)
 १७९
 आवरण-शक्ति अज्ञानामुळे वस्तूवर

- आमलकी एफादकी (३) २८१
 आंजा (आम्र) वृक्ष (३) १३९,
 १५१-१५५, इद्र (३) १३७,
 जौषधीय उपयोग (३) १५४,
 १५५, नात्रे (३) १५१, १५२,
 १५३, पत्रि वृक्ष (३) १५४,
 फळ जाती (३) १५२, १५३,
 फळनाश्रीय (३) १५१-१५२
 आय देव, पाणी पूरदर्शन (मय) (४)
 २१३
 आयई (काली) जथवा कोरावई देवी
 (तामिल) (२) १८१
 आयनार वन्यजमात, कोरावई जथवा
 आयई देवी पूजक (२) १४१
 आयनेस देव (ग्रीक) (४) १००
 आयर देवता, काल्वाचक कार्य (इराणी)
 (४) १४८; महिना आदेवीच्या
 जपित्याखाली (बॅनिलोन) (४)
 ७०
 आयशा पेगवर माता (४) १६९
 आयसॅन (Inson), डिमिटर पत्नी व
 ल्येदेव पुत्र (ग्रीक) (४) १३२
 आयसाम रिमेती पत्नी, अटलांटा
 कन्या (ग्रीक) (४) १०९
 आयो (Io) देवता ईशिया (इजिप्त)
 (४) ११८, देता (ग्रीक) (४)
 ११७-११८, सृष्टी उत्पन्नकर्त्री देवता
 (पॅन्थेथिया) (४) ३१२, ३१३,
 ३१४, माग्नी ऑफार-आयो (४)
 ३१४
 आर देव (अरबी) (४) १६०;
 हरना जपधरा (४) १६०
 आरकम कॅस्टोरेसी पुत्र, उद्यमिजर
 तामकामूह (ग्रीक) (४) १२०
 आरनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६
 आरभू यद् (अरवस्तान) नगरीचा
 राजा, (४) १६१, १६२; आरभू
 वरून अरवस्तान नामाभिधान (४)
 १६२
 आरमती शारंग देवता, उफळत्याज्योती,
 देवाच्या सहचारिणीपैकी एक (१)
 ६३, (२) ११
 आरमैती देवता, पृथ्वीविषयक कार्य
 (इराणी) जाहुरमज्द नऊ पत्नीपैकी
 एक (४) १४८, १४९, वैदिक देवता
 द्यौष व पृथ्वी यानरोवर साम्य (४)
 १४९, साम्य (इतर संस्कृति देवता-
 वरोवर, (४) १४९
 आरसा देवी (कौहापूर) (२)
 २५८
 आराही तत्रदेवता (३) ४५१
 आरोग्या शक्तिपीठ देवता (वैद्यनाथ-
 पीठ) (१) २९२
 आर्किसियरा अॅरगॉथ प्राताचा राजा
 (ग्रीक) (४) १३६, १३८, व
 त्याची कन्या हानी, भाऊ पॅरिउथ
 व मेडुसारागशीण कन्या (४) १३६-
 १३८
 आर्टिमिस-अॅमोटेथ (४) ११६;
 आदिशक्ति स्वरूप देवता (१ वि)
 ४९, ५०, इशिया (४) ११६,
 चंद्रदेवता (१ वि) (४) ११६,
 दिक्षेयानी (४) ११६, देता (२)
 १३२, (४) ६६, १६९; देवी
 (ग्रीक) (१ वि) ४७, (४)
 ९३, ९५, १००, १०७, १०८,
 ११५-११७, १२०, १२१,
 १२७, (४) १२८-१२९, १३३,

- १३५; देवी (फिजिअन) (४)
 ८२; देवी (नाणक मुद्रा) (३)
 २३२; देवी मंदिर (४) ९५;
 पशुवली देवता (१ वि) ४६;
 मातृशक्ति स्वरूप-आद्यशक्ति देवता
 (१ वि) ४६; लोचिया (४)
 ११७; शिकार देवता (४) ११६,
 १२८-१२९; हेक्टेटी (४) ११६
 आर्टिमिस टिष्कारिया देवता व नर-
 वली लुडी (ग्रीक) (४) ९५
 आर्द्र पटेश्वरी तंत्र देवता (२) ४२२
 आर्द्धि-असुरा जल देवता (इराणी)
 (४) १४७; अनाहिता (४) १४७
 आर्यतारा (३) ४६८; बौद्ध देवता
 हरितवर्णतारापैकी एक (३) ४६८;
 मूर्ति (इच्छिपूर-बंगाल) (३)
 ४६८
 आर्य देवता-शस्त्रधारी (१ वि) ४६,
 (१) २१७-२१९, (४) ३७५
 आर्यप्रज्ञा बौद्ध देवता (३) ४१८;
 प्रज्ञापारमिता देवतेचे एक स्वरूप
 (३) ४१८
 आर्यमारिची बौद्ध देवता (३)
 ४२२, मारिची देवीच्या हातात मुई-
 दोरा स्वरूप (३) ४२२
 आर्यभू देवता, शस्त्रधारी देवता,
 स्वातंत्र्य-देवता, अवेचे स्वरूप (१)
 २५३
 आर्यवा आद्यशंकराचार्य माता (३)
 १३५
 आर्यवज्रवाराही बौद्ध तंत्र देवता,
 वज्रवाराहीचे एक स्वरूप (३) ४२७
 आर्यशारदा बौद्ध देवता, महा-
 सरस्वतीचे एक मूर्तिस्वरूप (३)
 ४२३
 आर्याजांगुली बौद्ध देवता (३)
 ३९८, ४०७, ४२३; शुभ्र तारेने
 स्वरूप (३) ३९८, ४०७; जांगुली
 देवतेचे एक नाम (३) ४०७
 आर्यादुर्गा (अंकोला, कुलदेवता) (३)
 ३६१, ३६३; देवी (हसोळ-राजापूर-
 रत्नागिरी) (३) ५०७; मूर्तिस्वरूप
 वर्णन, उत्पत्ति दंतकथा (३) ५०७
 आर्या-शक्ति शक्तीचे एक व्यक्त स्वरूप
 (२) २२
 आर्येतर शक्ति देवता व उत (१ वि)
 ६५
 आलवर्ट वनस्पति सशोधक ग्रथकार
 (३) १४०
 ऑलिंपस पर्वत-ग्रीक देवता राहण्याची
 जागा (४) ९०; मेरू (१ वि)
 ५०; मेरू अथवा हिमालयाप्रमाणे
 मानत (४) ९०
 ऑलिंपिक सामने व देवता (४)
 १०२
 ऑलिंपियन जुनो देवता (रोमन),
 शक्तिदेवता-पार्वती, भवानी याबरोबर
 साम्य (४) ५, १३
 ऑलिंपियन सामने (ग्रीक), देव-
 उत्सवातील व यानेतील साधिक सामने
 एक रूढ प्रथा, नगर सामने, शक्ति-
 प्रदर्शन स्पर्धा, खेळ कौशल्य धर्मभारण
 यास उपयुक्त (४) १०१, १०२
 आलोकून देवता (आफ्रिका) (४)
 १७९
 आवरण-शक्ति अज्ञानामुळे वस्तूवर

आवरण पडते ती एक शक्ति
(२) ७

आवळी वृक्ष रोपण (३) १३२,
शक्तिदेवी, पूजन (३) १३५,
१७०

आवाज-अविनाशी, सर्वव्यापी भावना-
वादी (१ पुर.) ५-७

आवार वश सस्कृति (काँकेशसभाग-
रशिया) (४) १७५

आशा देवता, अहुरमज्द-नऊ पत्नी-
पैकी एक (इराणी) (४) १४८

आशापुरी-आसापुरी (१) १११,
१८५, (२) ३६४, कुलदेवता
(गुजरात) (३) ४५३; -गोत्ररक्षक
देवता (१) १११, देवी (वडनगर-
सौराष्ट्र) (१) ९३, (२) ३६४,
देवीमंदिर (सिद्धपूर-गुजरात) (१)
१८५, पौराणिक देवता (१) ९३,
१११

आशापुरी माता (३) ३७७,
३८४; चारण-जमात देवता (३)
३७७; जाट्रिजा रजपूत जमात
(कच्छ) (३) ३८४

आशापूर्णी देवी, अष्टभुजा देवी
मंदिर (जालदर) (२) १७५

आश्तर देवता, मातृशक्तिदेवता
(माओ), इश्तर (वॅविलोन) (४)
५२

आसकनिकळ आखरा (जलदेवता)
(मद्रास भाग) (३) २१०

आसपूर्णी देवता, मामादेवी (गगीर)
-देवतांची माता तिचे एक स्वरूप,
सर्वांच्या इच्छा पूर्ण करणारी, मंदिर
(बुदी) (३) ४९५

आसमाई मनोवाञ्छित इच्छा पूर्ण
करणारी देवता (उत्तर प्रदेश),
उत्पत्तिकथा (३) ४५४

आसरा (३) ११८, १२२,
२०९-२१३; अम्सरा (अपभ्रंश)
(३) २०९, २११, ग्रामदेवता
(छिंदवाडा भाग, दक्षिण भाग)
(३) १२२, २१०, जलदेवता एक
प्रकार (३) २०९-२१३, देवता
(उमरावती भाग) (३) ११८,
प्रतीक, लुढी, कथा (३) २१२-
२१३; सात आसरा नावे (३)
२१२; स्वरूप (३) २०९

आसापुरी आशापुरी-कुलदेवता
(गुजरात) (३) ४५३

आसिपत्र नरक (२) १०८

ऑसिरिस देव (इजिप्त) (१)
२६३; इसिसदेवीचा पुत्र व इसिस-
देवी कन्या असे जोडनाते, अदिती
दक्षप्रजापतीप्रमाणे (१) २६३

आसुरी दुर्गा तांत्रिकाची देवता (१)
१२१

इआ (EA) सागरदेवता (वॅवि-
लोन), आपसु दुसरे नाव, त्रैमूर्तीपैकी
एक (४) ६९

इओ देवता (पॅलेस्टाइन-नाणक मुद्रा)
(३) २३०

इक्सचेल (Ixchel) मुले देणारी
देवता (मय) (४) १९१

इक्सिऑन (Ixion) (अश्विन)
देव, घुवतान्याभोवती भ्रमण करणारा
(मीक) (४) ४, १२

इगोरिया जलदेवता, डायनादेवीची सगी
(मॉक रोमन) (४) १२८

- इंका संस्कृति (४) १८१, १८२, १८३, १९२-२०८, २१६-२२७ (अमेरिका); कालगणन पद्धति (४) १९८-१९९; गुरुकुल संस्था (४) २१६-२१७; देवता (४) २०५-२०८, २२२-२२७; देवाचा वळी (४) २०१-२०४ नरवळी पद्धत (४) २०१; बहिणीबरोबर विवाह (४) १९७-१९८; मंदिर व्यवस्था (४) २००; मंदिरातील धर्मगुरूचे शिक्षण (४) १९८; युद्धापूर्वी हवन (४) १९७; राजे (४) १९७; रामसीता विवाह (४) १९८; वेद्या-व्यवसाय (४) १९७; शिवलिंग-पूजन (४) १९२; साम्राज्यनाश (४) ९, १०, १६, १७, १८; सूर्यदेवता कल्पना (४) २०१-२०४, २२०-२२१, सूर्यमंदिर (४) १९२-१९४, २१९-२२०; सुवर्णसाठा (४) १९७; (पेरू-अमेरिका) २१६-२२७
- इंग्वाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- इंगीशिकी पुराणग्रंथ-शिंटोधर्म (जपान) (४) २८
- इच्छाशक्ति शक्तीच्या तीन अंगांपैकी एक, -स्वातंत्र्याचे चमत्कार (२) ४०-४१, ४४, ४५
- इज् देवता, अहुरमज्द नऊ पत्नीपैकी एक (इराणी) (४) १४८
- इजार इज्यात्रानेसणीचे वस्त्र (मुस्लिम) (४) १६५, १६७
- इजिप्त संस्कृति, देवता व देवतांचे मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०
- इज्जा (अरबी) स्त्री देवता (४) १६८
- इझनामी देवता, आदिशक्ति स्त्रीरूप इझांगी देवाची पत्नी व बहीण, यम-यमीसारखे (जपान) (४) २६२, २६३, २७६; सृष्टिकर्ता देवता (जपान) (४) २६३; आठ चेटक्या निर्माण केल्या (३) २६२, २७६
- इझापपलोल (Itz'apalotl)-अग्नि-देव (४) ११ (मेक्सिको)
- इझामा (Itzamna) पर्जन्यदेवता, इद्र (मय) (४) १९१
- इझा देवता, अहुरमज्द नऊ पत्नीपैकी एक (इराणी) (४) १४८
- इझांगी आदिशक्ति पुरुषदेवता (जपान), इझनामी आदिशक्ति पत्नी व बहीण (४) २६२, २६३, २७६; इझनामी पत्नीने आठ दुष्ट देवता पतीच्या पाठलागाकरिता उत्पन्न केल्या (४) २६३, २७६
- इझांबू आकाश देवता (आफ्रिका) (४) १८०
- इटोनिया देवी (थेसली), नाणक मुद्रा (३) २३०
- इडा स्त्रीदेवता (वैदिक) (१) १७; गायत्री देवी (१ वि) ४९; अथवा कैलास (१ वि) ५०; आदिशक्ति स्वरूपदेवता (गायत्री देवी) (१ वि) ४९; देवता (ट्युटानिक) (४) १५५; देवता (फिजियन, भारतीय) (४) ८२; धेनु (१) १७; वैदिक देवता (१) १७, ३०

इडानागूस ब्राह्मण वर्ग (बाली) (४)

३३५

इंडोनेशिया (४) २९० - २९२,

व्याप्ति-जावा, सुमात्रा, बोर्नियो,

सिलेबस, बाली, वका बेटे (४)

२९०

इतुपूजाव्रत (बंगाल) (३) ३४२-

३४३, कहाणी (३) ३४३, देवता

(४) ३४२

इनाना देवता (सुमेरियन) (४) ७६

इनालिल देवता (बॅरिलॉन) (४) ५१

इनिनि (इस्टर) प्रकाशदेवता

(सेमेटिक-आशिया) (४) ७८

इनिना देवता-इन्तर (४) ५२

इनोदिया चव्हाऱ्याऱील देवता

(ग्रीक) (४) १२५

इंदिरा एकादशी (३) २८१

इंद्र (१) १७, १४६, (२) २७८

२९०, २९५, २९९, ३८३,

(३) ४, ७, ९, ११, १३, २०,

१४०, २४८, २८३, ४०१,

४३०, ४७६, ५०३, ५०६,

(४) ११, ६९, ८१, ९०, ९१,

९३, १००; अथवा ज्युपिटर

(१ वि) ५०; अथवा इयूस (१

वि) ५०, (४) ९०; आम्नृथ

(३) १३५; कोजागरव्रत देवता

(३) २८३, क्षत्रियवर्णी (३)

४; जैन दिक्पाल (३) ४३७; देव

(१) १७, (३) ७, २०८,

४४०, ५०३, ५०६, (८) ११

१५३, १७९; देव मंदिर (टोर्नियो-

जपान) (४) २६३, देव सेनापती

(१) २०; देवता (१ वि)

५०, (३) १३, (४) २३४

(चपादेश), (४) २६४

(जपान), पूर्व दिशा दिक्पाल (तिबेट)

(४) २३७; पत्नी शची (२)

११, २७६-२७७; बौद्ध देवता

सेवक, अकित (३) ४०१, ४३०;

मर्त्यदेव (३) ९; माता वैदिक

देवता (१) ७७, मानवसपर्क देव

(३) ७; (मिंटानीअन) (४)

८२; मूर्ति (३) २५६,

(मेक्सिको) (४) १८७; मेघ-

गर्जना देवता (३) २०; (मेसा-

पोटेमिया) (३) ३५७; व

आयुर्वेद (३) १४०; व ऐन्द्री-

शक्ति (२) ३८३; व ज्ञानप्रसन्नाया

देवी (३) ५०६; व दधिची

ऋषि (३) ४७६; व पराशक्ति

व भडासूर (१) २९०; व यक्ष-

स्वरूप ब्रह्मदेव कथा (१) २९०;

व वसिष्ठ-वज्रेश्वरी कथा (१) २९५,

२९९, (४) १००; व ससा

(शाक्यमुनि रूपात) (४) २७८;

व सोमरस (४) २१५; व सौंदर्य-

नायकी देवी (३) ५०३; वृत्रासुर

(२) २७८, (३) ११, (४)

६९; वैदिक देवता (३) २४८,

(४) ९१; हिटाइट संस्कृति देव

(४) ८१

इंद्रनील पर्वत कालिका व कात्यायनी

देवी (१) २९४

इंद्रलक्ष्मी अष्ट लक्ष्मीपैकी एक (दक्षिण

भारत) (२) १२३

इंद्र-शची (२) ११, २७६-२७७;

व नहुय राजा (२) २७६-२७७

- इंद्रसभा लेणे (वेरुळ लेणे) (३)
२५१, २५३, २५६
- इंद्राक्षी पीठदेवता (ल्कापीठ) (१)
२८२
- इंद्रागार देव, आर्यांचा इद्रदेव असाया
(आफ्रिका) (४) १७९
- इंद्राणी (१) १७, ६४, ६५, ७७,
१४६, २९३, (२) ११, ३८२,
४११, (३) २१, ४०२; अष्ट-
मातृका देवतापैकी एक (३) ३८२,
(३) ४३९, ज्ञानगर्ग देवता (२)
११, तान्त्रिक देवता (जैन) (२)
४११, देव पत्नी (१) १७, ८४,
पीठदेवता (देवलोकपीठ) (१)
२९३, ब्रह्मवादिनी वैदिक देवता
(१) ७७, (२) ११; मातृशक्ति
(१) ६५; मूर्ति (३) २५६; व
परमाश्र देव (बौद्ध) (३) ४०२,
व महिषामूर जन्म (१) १४६,
वैदिक देवता (३) २१
- इंद्रादित्य, हिंदु राजा (सयाम) (४)
२३३
- इंद्रा-नासित्या जोड देवता, युग्मदेवता
(३) २१
- इंद्रा-मरुत जोड देवता, युग्मदेवता
(३) २१
- इंद्रायणी देवी, कोलकासुराचा वधकर्त्री
(परभणी) (३) ४५५
- इंद्रयस्तंभन-सिद्धि, चौवीस प्रकारच्या
सिद्धीपैकी एक (३) ३९८
- इपाफस (Epaphas) आयो देवतापुत्र
(ग्रीक) (४) ११८
- इपोना जश्वदेवता (केल्टिक) (४)
८०
- इफायलेटस राक्षस (ग्रीक) (४)
९३
- इफिसस देवता (हेलेनिक, रोमन),
डायना (वॅप्रिलोन) (४) ७०
- इमा नो यमदेवता (जपान) (४)
२७८-२७९
- इमुकेन देवता (मय) (४) २१०
- इंफे तीर्थक्षेत्र (आफ्रिका) (४) १७९
- इया देवता (वॅप्रिलोन) (४) ५१
- इरझावंश (रशियन-सैवेरियन) (४)
१७१
- इराणी संस्कृति (४) १४५-१५२;
देवता (४) १४७-१५२; धर्म-
संस्थापक इरतुष्ट (४) १४५.
सप्तसिंधु हतहैदु (४) १४६; हीच
आर्य संस्कृती (४) १४६-१४८
- इरानियन वंश व संस्कृति (कॉकेशस-
रशिया) (४) १७५
- इस्वर वन्यजमात (निलगिरी पर्वत),
देशवालीनाद ग्रामदेवतापूजक (३)
३७०
- इला आदिशक्ति देवता (१) ७६,
ज्ञानगर्ग देवता, देवसहचारिणी (१)
६३, (२) ११, देवता (एलवग्र-
सोमवंश) (१) ७६; वैदिक देवता
(३) २१, सिनिवाली (१) ७६
- इलाचिया (Itlachia) सर्वसाक्षी देव
(मेक्सिको) (४) १९५
- इलाह देव (अमोराइटसंस्कृति) (१)
७६

- इलिगेर जमात (कर्नाटक प्रात),
तुळजाभवानी, थल्लमा, हनुमानपूजक
(३) ३७०
- इलिथिया (आर्टिमिस) फलोत्पादन
साहाय्यक देवता ग्रीक (४) ११६
- इलियट भारतीय नाणक मुद्रा अम्या-
सक (३) २२४
- इलियट (चार्लस) हिंदुइज्जम व
बुद्धिज्ञम ग्रथकर्ता (३) २, ३
- इलियट्ट ग्रीक महाकाव्य (४) ८९
- इलिशा अथवा इल्यास जलदेवता
(मुस्लीम) (३) २१६
- इल्यास अथवा इलिशा जलदेवता
(मुसलमान) (३) २१६,
- इवे निग्रोजमात वंश (४) १७९
- इशारा (इस्टर) विजयदेवता (सेमे-
टिक) (४) ७८
- इशतर आदिशक्ति (सुमेरियन) (१)
१००; मातृशक्ति देवता (बॅविलोन)
(४) ५१, ५२
- इष्टर देवी (असीरिया), पशुवळी देवता
(२) १३२
- इसवी सन कालगणना (४) १५९
- इसाई धर्म-धर्म ग्रंथ (४) २७;
धर्मश्रद्धा (४) ३१; धार्मिक चमत्कार
(४) ३४; मरणांतर जीवन (४)
३२; विश्वबंधुत्व (४) ३१
- इसाई संस्कृति (४) १५५-१६०;
देवता (४) १५८-१६०; धर्म-
संस्थापक येशू ख्रिस्त (४) १५५-
१५७; येशू म्हणजे ईशानाथ (४)
१५६; व देवालय भंजन (३) ६६
- इसासाहेबाची समाधी-येशुख्रिस्त
(कादिर) (४) १५६
- इसिया हिंदू धर्म तत्त्ववेत्ता (अरबस्तान)
(४) १०५
- इसिस (१ वि) ४६, ४७, ४८,
४९, ५०, (१) २६३, ३६४,
(२) ४६९, (३) २१६, (४)
५, १३, ५२, ६०, ६३, ६४;
अनेक गुण देवता (४) ६४; अनेक
नांवांची देवता-अथेनी डिमिटर,
दिक्तेलिना, प्रोसरफीन, मिनर्व्ही,
व्हीनस (४) ६४; आदिमाता
(मिसर) (१ वि) ४६; आदिशक्ति
स्वरूप देवता (१ वि) ४९, (४)
६३; आशा-पार्वती (इजिप्त) (४)
५, १३; ओसिरिस पती व पुत्र
(मिसर, लिबियन) (१) २६३,
(४) ६३; जलदेवता (इजिप्त,
लिबियन) (३) २१६; देवता-
मूळ स्वरूप चंद्र (१ वि) ५०,
(४) ५, १३; देवमाता (मिसर)
(१ वि) ४६; देवी (इजिप्त)
(१) ३६४; नाणक मुद्रा देवता
(इजिप्त) (१ वि) ४८; बीभत्स-
स्वरूपी (१ वि) ४७; मातृशक्ति
स्वरूप आद्यशक्ति देवता (मिसर-
इजिप्त) (१ वि) ४६; व तिचा
पुत्र ओसिरिस (परशुराम कथा साम्य)
(२) ४६९; व भृगुलोक ही देवी
उपासक (२) ४६९; सती-सेत
(४) ६३; सर्व देवमाता (फ्रिजिअन)
(४) ६४; स्वरूप (४) ६३-
६४; हॅथोर जोडी (४) ६०
- इसुबी सप्तलक्ष्मीस्वरूपांपैकी एक
(जपान) (४) २७१
- इस्टर (१ वि) ४४, ४६, ५०,

- (१) १००, २१९, (३) ३१,
 (४) ५७, ६६, ६९, ७०, ७७-
 ७८, १४५, १४९; आदिशक्ति
 (माओची संस्कृति) (१) १००,
 (४) ५७; आफ्रोदिता (रोमन)
 (४) ७०; तामुझ जोडी (३)
 ३१, (४) ५७, ७८; देवता
 (अफ्रोडिअन) (१ वि) ५०; देवता
 (इजिप्त, सीरिया, हिटाइट) (१ वि)
 ४४, (३) ३१; देवता (वॅविलोन)
 (४) ६९, ७०, १४९; देवता
 (माओ) (४) १४५; देवता
 (सेमेटिक) (४) ६६; पृथ्वी देवता
 (सेमेटिक) (४) ७७, ७८;
 प्रणय-सूर्य-स्वर्ग युद्ध देवता (सेमेटिक
 आशिया) (४) ७७-७८; मातृ-
 शक्ति स्वरूप आद्यशक्ति देवता
 (सेमेटिक) (१ वि) ४६; गल्लधारी
 देवता (१ वि) ४६, (१) २१९,
 शुक देवता (वॅविलॉन) (४) ७०;
 स्त्री व पुरुषरूपात (४) ७८;
 स्वरूप (४) ७८
- इस्टार अरवेला (४) १२३; देवता
 (ग्रीक), असूरची, अफ्रडिची,
 निपूरची, एरची (४) १२३, १२४;
 मातृशक्ति स्वरूप आद्यशक्ति देवता
 (१ वि) ४६, (४) १२४; व
 कोरा देवी (ग्रीक) (४) १२३-
 १२४
- इस्थामियन सामने देवताप्रीत्यर्थ व
 उत्सवाप्रीत्यर्थ, शक्तीप्रदर्शन, गेळ
 कौशल्य, स्पर्धा, धर्मकारण यास
 उपयुक्त (ग्रीक) (४) १०१,
 १०२
- इस्लाइल संस्कृति (४) ८३-८८
 आब्राहम पंथ स्थापनकर्ती (४)
 ८३, ८५; एकेश्वरी पंथ (४) ८३;
 देवदेवता (४) ८४-८५; देवाच्या-
 दहा आज्ञा (४) ८७-८८;
 नोव्हाची होडी (४) ८४, व ज्यू
 व हेब्रु (४) ८४-८८
- इस्लामधर्म धर्मग्रंथ व संस्थापक (४)
 २६, धर्मश्रद्धा (४) ३०; मरणा-
 नंतर जीवन (४) ३२; विश्वबंधुत्व
 (४) ३१
- इस्लामी संस्कृति (३) ६५-६६
 (४) २६, १६०-१७१; अल्लादेव,
 उत्पत्ती (४) २६१; कायाशिवलिंग
 (४) १६१-१६३; देवदेवता
 (४) १६८; धर्मसंस्थापक महमद-
 पैगंबर (४) २६, १६०; पोटभेद
 (४) १६९; मक्का धर्मक्षेत्र उत्पत्ति
 (४) १६०-१६१; व देवालयमंजन
 (३) ६५-६६; हजयात्राविधी (४)
 १६५-१६७
- इष्टा जावर्ग देवता (२) ११; वैदिक
 देवता (१) १७;
- इल्लु देवता मूळ स्वरूप आकाश
 (असिरियन) (१ वि) ५०
- ई देव घनन (Ghannan) धान्यदेवता
 (मय) (४) २१३
- ईम (YMA) देव-यमदेव (रशियन)
 (४) १७१
- ईशानाथ येशुख्रिस्त (४) १५६
- ईशान (२) २९, ४६; जैन दिस्पाल
 ईशान्यदिशा (३) ४३७; पीठभैरव
 (१) २८१; शंकरमुखा सातमुखां-
 पैकी एक (३) ४४८; शिवशक्ति

- पाच, त्यापैकी एक अनुग्रह शक्ति (२) २५; शिवाच्या पाच नावांपैकी एक (२) २९, ४६
- ईशानपूर (स्याम) (४) ३०७
- ईशानवर्मा राजा, शिववैष्णव वाद मिटवू पाहणारा (चपादेश) (४) २९४
- ईशान्य देवता, ईशान्य दिशा दिग्पाल (तिपेट) (४) २३८
- ईशायसी (येसू) (४) १५७
- ईश्वर गढ्य आदिवासी जमातदेवता (३) ३७६, जैन यज्ञ (३) ४४०, ४४२, पीठभैरव (१) २८२
- ईश्वर-पार्वती पांचाल जमातदेवता (३) ३८२
- ईश्वरपूर (वेल्लेनसेरी-कचोडिया) हिंदू शिव मंदिरे (४) २९६
- ईश्वर प्रार्थना (४) ४९-५१; व दीर्घायुष्य (४) ४९; वैज्ञानिक दृष्टिकोण (४) ४९-५१
- ईश्वररुद्र एकादशरुद्र नावांपैकी एक (१) २५६
- ईश्वरी (२) २७५, ३८८, ४२२; अगत्या तटातटा (२) २७५, उमचटादेवीगुप्ती (२) ४२२; मीनाक्षी (२) २७५; योगेश्वरी मानूषा (२) ३८८ मकरपत्नी पूर्वजन्मीनी कथा (२) २७५
- ईश्वरी अंश-राजा-सुवर्णम-संस्कृतीत (४) ३५-८१
- ईशिया (आयो) देवता (इतित) (मोर) (४) ११८
- इशग लिपि (इरान) या लिपीत
- संस्कृत ग्रंथाची भाषातरे आहेत (४) २४
- उकलो आकाशदेवता (एस्योनिया) (४) १८०
- उकूर-अथवा जगेनन मृत (प्रेत) अर्च्याची प्रतिकृति करणे (वालीवेट) (४) ३५८
- उग्रचंडा शक्तिपथीय देवता, तान्त्रिक मार्गीय देवता (२) ४२१-४२२
- उग्रचंडिका नवदुर्गांपैकी एक पौराणिक देवता (१) १२८
- उग्रतारा (१) २२५, २८८, ४०७-४०८, (२) ७२, ९३-९५, ४२१, (३) ३८८, ३९५, ४१०; अक्षोभ्यशक्ति (१) ४०८, (२) ९४; तंत्र देवता (२) ४२१, तीक्ष्णतारा (बौद्ध) (३) ४१०; दशमहाविद्या देवता (१) ४०७-४०८; देवी (१) २८८, (२) ९३, (३) ४१०; नामोत्पत्ति (३) ३८८, ३९५; प्रलयशक्ति (१) ४०८; बौद्ध पंथीय तान्त्रिक देवता (२) ९४, ९५; मदिरे (गोहट्टी) (३) ४१०, (महिष-भागलपूर) (२) ९३, (सहरसा-नेपाळ) (१) २८८; शक्तिपीठ देवता (२) ७२, ९३, ९४, शाक्तिपथीय देवता (२) ९३; शिवपत्नी (१) २२५; सूर्यशक्ति-पत्नीकथा (१) ४०७; स्वरूप (१) ४०८, (२) ९३, ९४, ९५
- उग्रप्रभा तान्त्रिक देवता (२) ४२२
- उग्रसूर दैत्य राजा (२) २९५
- उमा जयया उम तारा, तान्त्रिक देवता

- (२) ४२१, आठ तारा तानिक देवतापैकी एक (२) ९५
- उग्रावैद्या चौसष्ट योगिनीपैकी एक (२) ३७४
- उमेश्वरी चौसष्ट योगिनीपैकी एक (२) ३७४
- उच्चाटनी पार्वती शरीरकोषापसून या देवताशक्तीची उत्पत्ति (२) ३७३
- उच्छिष्ट गणपती गाणपत्यवर्ग-पथ, शाक्तपथीय व वाममार्गीय पद्धतीने आराधना (१) २५
- उच्छिष्ट गणेश गाणपत्य तत्रातील गणपतीचे एक उपास्यरूप (२) ४११
- उच्चुस्मजभल बौद्ध देवता (३) ४०१
- उजानि पीठ (वरद्वान जिल्हा, कोग्राम) (१) २८०, २८३
- उज्जयिनी पीठ (माळवा प्रांत) (१) २८०, २८३
- उज्जुती देवता, अहुरमज्द-नऊ पत्नी-पैकी एक (इराणी) (४) १४८
- उल्लुबोग सपत्ति व यश देणारा देव (स्लाव रशियन) (४) १७३
- उडियान पीठ वीरजा, जया, विजया देवता (१) २७७, २७८, २९४
- शक्तिपीठ कात्यायनी देवी (२) १०३, ४२७
- उत्कल पीठ, कात्यायनी देवी (१) ०९४
- उत्पन्नित देवता (३) ३४६-३५८, देवदेवतामूर्ती (पाश्चिमात्य संस्कृति) (३) ३५५, ३५७, ३५८; देवदेवतामूर्ति (भारतीय) (३) ३५२, ३५३, ३५४, मातृ देवता (हरप्पा मोहोजदरो) (३) ३५२-३५३, मातृशक्तिनिदर्शक मूर्ति (भारत) (३) ३४८-३४९
- उत्तक गौतममुनिशिष्य, कर्णभूषणे कथा (१) ३५९
- उत्तमा पार्वतीचे एका मन्वतरातील नाव (१) २६३
- उत्तर बौद्धधर्म प्रचारक (प्रपातम स्याम) (४) ३०७
- उत्तर कुरुप्रदेश शक्तिपीठ, जोषवी देवता (१) २९३
- उत्तरकौल, तानिकाचा एक पथ, एक शाक्त पथ (२) ४१०
- उत्तरकौलिष्क पंथ दक्षिण पथीय शाक्त पथ (शाक्त) (२) १४९
- उत्तरमालिका विष्णुनिर्मित मातृका काली (शुष्करेवती) देवी मदतनीस (२) ३८५
- उत्तरा अशोक राजाचा दूत, बौद्धधर्म प्रचारक (ब्रह्मदेश) (४) २३३
- उत्तांग मोनवशीय राजा, अयोध्या (स्याम) राजधानी स्थापनकर्ता (४) ३०७
- उत्पत्ति एकादशी (३) २८१
- उत्पलहस्तिका विष्णुनिर्मित मातृका, मायादेवीची सेत्रिका (१) ३८५
- उत्पला पीठदेवता (वर्तकतीर्थ) (१) २९३
- उत्पलाक्षी पीठदेवता (सहस्राक्ष क्षेत्र) (१) २९२
- उदयगिरी जैन पद्धती गुहा (ओरिसा) (३) २४६
- उदयपूर पीठ (त्रिपुरा संस्थान) त्रिपुरा

पीठ (१) २८६
 उदयादित्य (दुसरा) शिवमंदिर
 उमावर्णात अष्टाष्ट पैसा रत्न केला
 (चंपादेश) (४) २९४
 उदीयान पीठ (१) २७६, २७७
 उदुंबरी शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका
 (२) २८४
 उदालक ऋषि धर्मराजाचे यज्ञासाठी
 याना पातळ्यातून आणले (४) ३
 उनाईमाता पौराणिक देवता (विलि-
 मोरा-सुरत) (१) ७८, ९८-९९
 उंदिर देवता ओमेटेकुली (Omete-
 culta) (पेरु मेक्सिको इका संस्कृती)
 (४) २०८-२०९
 उन्मत्त पीठ भैरव (१) २८१
 उन्मत्त भैरव शिवाचे अष्टभैरव
 अवतारांपैकी एक (वेरुळ लेणे)
 (३) २५९
 उन्मत्ता शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका
 (२) ३८४
 उपनिषदांतील देवता (१) १३
 उपरतात देवता, शुद्ध-शांततापिषयक
 कार्य (इराणी) (४) १४८
 उपांगललिता-व्रत (३) २७८-
 २८०; कथा (३) २७८-२७९;
 व ललितापंचमी व्रत (३) २७९
 उपांगुजप (२) ३९९
 उपास्य देवता (१) २४१-२४२;
 व त्यांची पुराणे (२ प्र) १
 उप्पर जमात, वन्य जमात (म्हैसूर-
 चावणकोर), देवता (३) ३७१
 उभयवराहानना-मारिची बौद्धदेवता
 (३) ४२२
 उभाई देवता विश्वजननी व सृष्टि

उत्पन्नकर्ती देवता (इराण-साम्राज्य)
 (४) १५२
 उमराई गुरव जमात देवता (३)
 ३७७
 उमराह अथवा ओम्रा, धार्मिक विधी-
 हाज यात्रेतील (४) १६४
 उमा (१ वि) ३२, (१) ६५,
 ७८, ८५, ८६, ८९, ९९-१००,
 २८२, २८९, २९२, (२) २४,
 २९, ३०, ३१, ३१९, ३७४,
 ४१८, (३) ६०, ३१२, ३५३,
 ३८८, (४) ११, ८३, १००,
 २३४; आदिदेवता (२) ३०;
 आदिशक्ति स्वरूप (१) १००,
 (२) २४, ३१; अंबा (१)
 १००, (४) ८३; अशिका (१)
 १००, (४) ८३; अम्मा (किजि-
 अन) (१) १००, (४) ८३;
 इतर संस्कृतीतील नावे (१) १००,
 इंद्रकथा (२) ३०; उगम (बॅरि-
 लोन) (१) १००; उमी (अफे-
 डिअन) (१) १००; गौरी (१)
 ९९; तंत्रदेवता (१) १००; दक्ष-
 कन्या (४) १००; देवता (चंपा-
 देश) (४) २३४, (४) १५
 (जावा); देवी (३) ६०; देवी
 उपासक भृगुलोक (४) ८३; द्रविड
 संस्कृति देवता (१) ८५, १००,
 नाणकमुद्रा (१ वि) ३२; नामो-
 त्पत्ति (१) ९९, (३) ३८८;
 पीठ देवता (१) २८२, २८९
 (२) ३१९; पौराणिक देवता (१)
 ७८, ८९; मॅट (इजिप्त) (१)
 १००; मा (अनाटोलिया) (१)

- १००, मातृशक्ति (१) ६५,
योगिनी (२) ३७४, (३) ३१२,
शक्तिपीठ देवता (१) २९२,
शकरपत्नी (१ वि) ३२; (३)
३५३, शिवशक्ति व सहचरी (२)
२९, सौम्यस्वरूपी (१ वि) ३२,
(१) ८६, (२) ४१८, (३)
३५३; स्वरूप (१) ९९, १००,
हिमालय कन्या (१) ९९
- उमानद पीठभैरव (१) २८०
उमाभगवती देवी, विश्वमाता (कचो-
डिया), पोनागर सज्ञा (४) २९५
उमा महादेवी पीठ देवता (मिथिला)
(१) २८१
उमामहेश्वर (१) ३९३
उरुशक्ति एक परमात्म्य शक्ति
(२) २८
उर्वेगी (१) ३०, ७७, २९३,
(३) २११, जतरिक्ष देवता (१)
३०, अप्सरा (१) ३०, (३)
२११, नारायण उरुपासून उत्पत्ति
(१) ३०, पीठ देवता (१)
२९३; पुरुरवा (उषा रमि देवता)
पत्नी (१) ३०, ब्रह्मवादिनी देवता
(१) ७७, मार्गशीर्षमास अधि
ष्ठात्री देवता (१) ३०, वैदिक
देवता (१) ७७
- उलुकी शकर आत्मजेतनिर्मित मातृका
(२) ३८४
उल्का योगिनी (देवकन्या), दुर्गा
देवीची परिचारिका (२) ३७७
उल्लिका पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
उल्लादन वन्य जमात (दक्षिण भारत)
- कापिरी, थिकुटी, छाजन देवतापूजक
(३) ३७०
उषा उपकाल देवता (१) ३०,
(४) १४८, दिव्य देवता (३)
२०, श्रु देव कन्या (१) ३०,
यज्ञीय देवता (१) ३१, वैदिक
देवता (१) ३०-३१, (३) २१,
४२१, ४२२, सूर्यपत्नी (१)
३१, स्वरूप (१) ३०-३१
उपूत्रीवा पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
उप्राणी योगिनी (२) ३७५, (३)
३११
उष्णतीर्थ पीठ, अभया देवी (१)
२९२
उष्णीश विजया बौद्ध देवता (३)
३९७, ४०४, ४१३, बौद्ध तत्र
देवता (३) ४१५
उसलाई मामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२
उसहिना देवता, कालवाचक कार्य
(इराणी) (४) १४८
ऊर्द्धमाता देवता, नामोत्पत्ति (३)
३८८
ऊर्ध्वकेगी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
ऋक्षार्क्षी पार्वतीनिर्मित योगिनी (२)
३७२
ऋग्वेदांतील देवता (२) १०, २१
ऋग्वेदी ब्राह्मण (३) ३६४,
३६६
ऋषभनाथ अथवा आदिनाथ जैन-
तीर्थकर (३) ४३६, ४४६
ऋष्यशृगमुनी (३) ३२०

- ए देवता, मूलस्वरूप सागर (अक्वेडिअन)
(१ मि) ५०
- एअरलग राजा ब्राह्मणधर्मपुरस्कर्ता,
' शिवशासन ' ग्रथ तयारकर्ता, महा
भारत ३ पर्वे भाषांतरितकर्ता,
(मलाया जाया) (४) २८९
- एकअहौ (Ek Ahaw) एम् देवता
(मय) (४) २१३
- एकफोटी महादेव देव (सडोवा)
(३) २९५
- एकचुहा (Ekchuah) प्रवासी देव,
एल् देवता (मय) (४) २१३
- एकजटा बौद्धतंत्र देवता (२) ९५,
३१३, बौद्ध देवता (३) ३९७,
४०४, ४०६, ४०७, ४०८,
४२३, ४३०, ४३१, बौद्ध नील
तारा (३) ४०८, विद्युज्जाठा
कराली (बौद्ध) (३) ४३०
- एकदत्त गणपतीचे उपाम्बरूप तान्त्रिक
दृष्ट्या (२) ४११
- एकनाथ महाराज (३) २७८, सत
कृत देवीचे स्तयन (१) ५-६,
जोगवा (४) ३७७-३७८
- एकपर्णा हिमवान पर्वतकन्या (१)
९९, १२२ जयगीस्वयन्व्रद्धि पत्नी
(१) १२२, दुर्गादेवी (१) १२२
- एकपाताला हिमवान पर्वतकन्या (१)
९९
- एकमुक्त व्रत (३) २७३
- एकमत-रुद्र एकादशरुद्रांपैकी एक
(१) २५६
- एकलिंगनी चतुर्भुज शंकराचे लिंग,
रजपुतांचे श्रद्धा स्थान (वैलासपुरी
थेन, राजस्थान) (१) ३३९,
(३) ३१
- एकवीरा (१) २९२, (२) ८३,
१८९, २५९, ३७५, ३८४,
४३४, ४३५, ४४३-४४६,
४५८, ४६९, ४७२, ४७९, (३)
१०२, १२२, ३११, ३५९,
३६८, ३७२ ३८१, ३८८, (४)
८३, कुलदेवता (स्वामिनी) (२)
४७२ (एकनाथ महाराजाची),
(२) ४४४ (कोळी, पाठारे प्रभु),
(३) ३६८ (यजुर्वेदीय ब्राह्मण)
ग्रामदेवता (३) ३५९, (३)
२०२ (रत्नागिरी जिल्हा), जमात
देवता (३) ३७२, ३८१ (कासार,
तामट), देवी (२) ८३, ४४४,
४७९, नामोत्पत्ति (२) ४४३,
(३) १२२, ३८८, पीठदेवता
(१) २९२, मंदिर (२) ८३
(अमरावती), (२) २५९ (कोल्हापूर),
(२) १८९ (पैठण), महानुभाव
पथ देवता (२) ४५८, मातृका
शिव आत्मतेजनिर्मित (२) ३८४,
मूर्ति (कार्ल लेणी) (२) ४४४,
योरिनी (२) ३७५, (३) ३११
रेणुका (२) ४४३, ४६९, (३)
१२२, (४) ८३ सामाजिक देवता
(२) ४३५, ४४३-४४६
- एकवीस गंगा उत्पत्ति व नामे (३)
१०७
- एकशे आठ शक्तिपीठे स्थाने (१)
२९१-२९३
- एकशत पृजनीय ऋक्ष (जपा) (४)
२७७

- एकाक्षी देवता, मंदिर करंजा (वन्हाड)
(३) ४५५; मातृका (शंकर आत्म-
तेजनिर्मित) (२) ३८४
- एकांकुजी (इंकाकुजी) घंटा (जोडो-
मंदिर जपान), वजन ७४ टन (४)
२७८-२७९; कथा (४) २७८-
२७९
- एकादश रुद्र, नवि (१) २५६
- एकादशी (३) २८०-२८१, २८२,
३८८, (४) ७७, १०९; उत्पत्ति
(कथा) (३) २८०, २८१, (४)
७७, १०९; कुमारी देवी (३)
२८१; तिथी, नावे (३) २८१; देवी
(३) २८१, २८२, २८३; नामो-
त्पत्ति (३) ३८२, ३८८; व्रत
देवता (३) २८०-२८३
- एकादशी व्रत (३) २७५, २८०,
२८२
- एकानंगा देवी अथवा एकानंशादेवी
(३) ४५४-४५५
- एकानंशा (१) १०२, (२)
३१३, (३) ४५४-४५५ एकानंगा-
देवी (३) ४५५; कालरानी देवी,
कथा (१) १०२; दुर्गादेवी स्वरूप
(३) ४५४; नामोत्पत्ति (३)
४५४-४५५; प्रजापति अंश (३)
४५४, (२) ३१३; मूर्ति (सुवने-
श्वरभाग) (३) ४५५; योगमाया
अंश श्रीकृष्णरक्षणार्थ (२) ३१३,
(४) ४५५
- एकांबर (२) १२६; मंदिर (२)
१२२; शंकर (२) १२२; शंकर
(लिंग) (२) १२५, १२६
- एकाम्रक पर्वत पीठ, कार्तिमति देवी
(१) २९२
- एकावन्न काली देवी, मंदिर (कलकत्ता)
(२) १३३
- एकावन्न शक्तिपीठे (१) २७८-
२९१
- एकोणतीस नरक (२) १०८
- ऐकैत जलदेवता, पृथ्वी-आकाश देवता,
इनीसदेवीचे एक नाव, (इजिप्त,
लिविया) (३) २१६
- एचू देव (मय) (४) २१३
- एझकालीपोका (Tezcatlipoca)
ब्रह्मदेव, रुद्र, कुवेर (मेक्सिको)
(४) ११, १९५
- एडफ देवालय (इजिप्त) रामायण महा-
भारतकालीन देखावे चित्रित (३)
२४४
- एन् देवता कालदर्शक देव (मय)
(४) २१३
- एनलिल देवता (वॅविलोन) (४)
६९, ७३, १२४; त्रिमूर्तीपैकी एक
(४) ६९, १२४; मूर्ति (निप्पूर-
सुमेरिया) (३) ३५७, (४) ७३
- एनाय देवी (मसाई वंश-आफ्रिका),
पर्वतीय देवता (किलिमाजारो पर्वत)
(१) ३५७
- एनिन्ह्व्हो देवता (इने-निघोवंश),
इंद्रधनुष्याधिष्ठित देवता (आफ्रिका)
(४) १७९-१८०
- एन्डिन संस्कृति अथवा अँडियन
(मय) संस्कृती (पेरू) (४) २०९
- एफू देव, झाईष देवावरोवर साम्य
(मय) (४) २१३

- एम्फिट्रीटे (Amphitrite) जलदेवता,
 सागरदेवता (३) २१६-२१७,
 (ग्रीक) (४) ११३, ११८-११९;
 मूर्ति (४) ११३
 एम देवता एकजहौ (मय) (४)
 २१३
 एम्मासामा यमराज (जपान) (४)
 २६३-२६४
 एयनार देवी, खडोवास्वरूपी, ग्राम-
 देवता, क्षेत्रदेवता (दक्षिण भारत)
 (३) ४५५
 एरिअन देव, पोसेडेन सागरदेवाचा
 पुत्र (ग्रीक) (४) १५
 एरिक् देव, हेफायटास देवाचा पुत्र
 (ग्रीक) (४) १११
 एरिस देव, युद्धदेवता (ग्रीक) (४)
 १००, ११४, ११५
 एरोर-रहन देव, मोरेयवा पत्नी
 (आफ्रिका) (४) १७७
 एल् देवता, एकचुहा, प्रवासी देवता
 (मय) (४) २१३
 एलमा (रेणुका) देवता (भुगुलोक)
 (४) ८३
 एलरिक सैतानी देवता (इराणी साम्राज्य)
 (४) १५२
 एलापत्र नागराजा व मनसा देवी कथा
 (३) ४१९-४२०
 एलामिल देवता (एलम पठार-इराण)
 (४) १५०
 एलेथिया देवता श्यूस व हिरा देवता
 याची कन्या (ग्रीक) (४) ११९
 १२०
 एलोहिम देव (अमोराइट संस्कृती)
 (१) ७६
 एलोहिमा चंद्रदेवता, पर्वतीय देवता
 (सिनई पर्वत) (१) ३५७
 एल्लमा जमात देवता (कोष्ठी-तेलंगण)
 (३) ९५; देवी (कोन्हापूर) (२) २५९
 एल्युन देवता मूल देवदूतस्वरूप
 (सिरिया) (१ वि) ५०
 एसाई जमात देवता (वाणी-वैश्य)
 (३) ३८५
 एसेनपंथ येशू ख्रिस्त हा या पयाचा
 (४) १५७
 ऐडिल आकाशदेवता (मेक्सिको)
 (४) १८०
 ऐतिहासिक देवता (१) २९५-
 ३५५
 ऐना देवता, चंद्र देवता (न्यूझीलंड)
 (४) ३२१
 ऐतानची राणी देवता (सुमेरियन)
 (४) ७६
 ऐनाय देव आदिशक्ति देवता (मसाई
 वंश), त्रिमूर्तीपैकी एक, पासईदेवी
 असेही संबोधितात (आफ्रिका) (४)
 १७७
 ऐन्डी (२) ३१, ४२, ४३, ३७३,
 ३८३, ३८६, ३८७, ३८९,
 ३९४, ३९५; उत्पत्ति इद्रापाखून
 (२) ३८३; देवता (२) ३७३;
 मत्सर-दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका (२)
 ३८६; महामातृका (अष्ट) शक्ति-
 पैकी एक (२) ४२, ३८९; मूर्ति
 (यश्वेश्वर-पुणे) (२) ३९४; यमों
 अक्षरसमूह देवताशक्ति (२) १४३,
 ३८९; शक्तिस्वरूप देवता (२)
 ३१; सप्तमातृकांपैकी एक (२)

- ३८३, ३९४, ३९५; स्वरूप (२)
३८७
- ऐवा सरोवर-टॅनेचे जीवत पाणी क्षेत्र
(मौरी-न्यूझीलंड) (४) ३१८,
३१९
- ऐयनार पुरुषदेव, ग्रामदेवता (तामिळ-
नाड) (३) १००
- ऐरा जैन तीर्थंकर माता देवता (३)
४३८
- ऐरावतेश्वर शंकर नाम, कथा (धारा-
सूर-तंजोर) (३) ४७७
- ऐरिस देवी, मंदिर (टेगीगाव) फक्त
महिलावर्गाला प्रवेश (ग्रीक) (४)
९६
- ऐस देव, सोदासम पत्नी कथा (रशियन)
(४) १७४-१७५
- ओ देवता, स्त्री-दर्शक (मय) (४)
२१४
- ओ-अना-मोची देवता, शरीर
कायाकल्प देवता कथा (जपान) (४)
२६८-२६९
- ओएसिस देव, एक सुधारणामादी राजा,
मानव-देव (इजिप्त) (४) ५६
- ओकोनासे देवता, मूल स्वरूप सागर
(ग्रीक) (१ वि) ५०
- ओंकार जमात देवता (३) ३८२;
बारा ज्योतिर्लिंगापैकी एक (उजयिनी)
(१) २५६
- ओंकार (ओंकार) (१) १८-२०,
(२ प्र) ४, (२) २-५, ९४;
(४) १९-२१; अर्थ (१) १९;
अष्टविकृति वर्णन व आकृति (२)
३; गणेशविद्या (४) १९; परमे-
श्वराचे निर्गुण नाव (२) २; प्रणव
मंत्र (१) १९; बीज मंत्र (१)
१९; महती (१) २०; व तार
(बौद्ध) (२) ९४; व श्री बीज
(२) २-५; व श्री मायारूप (२)
३; शक्ति घटकाय व आकृति (४)
१९, २१, शक्तिघटकायानी इतर
भाषिकाच्या लिपि (४) २०-२१;
शुद्ध स्वरूप वर्णन (१) १८, (४)
१९; सर्व चराचर उत्पत्तिमूल (२ प्र)
४; स्वरूप-लिपिदृष्ट्या (४) १९-
२१
- ओकारथोम भारतीय शिल्पमदिरे
असलेले शहर (कनोडिया) (४)
२९४
- ओकारमान्वाता पीठ (१) २७८
- ओंकाररूपिणी (गंगा) (३) १८३
- ओकारात्या योगिनी (प्रभासतीर्थ)
(३) ३१२
- ओगरून देव, अगज येमझ याचा पुत्र,
दुष्ट प्रवृत्ति (आफ्रिका) (४) १७९
- ओंगूर देवता व शिंगो जोडी (आफ्रिका)
(४) १७९
- ओजोगो संस्कृति (पश्चिम वाट्टम
आफ्रिका) (४) १७८
- ओटोमीज एक मय पोटशाखा (४)
१८५
- ओडिन देव (४) ४०; देवता
(ट्युटानिक, स्वीडन) (४) ४०,
१५३; नरगली देवता (१) २४४,
(४) ४०; सृष्टिकर्ता मोठा देव
(ट्युटानिक) (४) १५३, १५५
- ओडिसा संप्रदाय देवालये (३) ३७
- ओडीसी ग्रीक महाकाव्य (४) ८९

- ओदालन वार्षिक उत्सव (बालीवेट)
इतर देवताना निमंत्रण (४) ३४७,
उत्सव नृत्ये वैशिष्ट्य (४) ३५३-
३५४; उत्सव समाप्ति (४) ३५५;
चार दिवसाचा कार्यक्रम (४) ३४२-
३४५; दुष्ट देवताचे पूजन (४)
३५२-३५३, देवता आवाहन (४)
३४९-३५०; शिधासामुग्री देवताना
मिष्टान्न भोजन (४) ३४७-३४९;
पवित्र जल तयार करणे (४) ३५१-
३५२; मदिरातील उत्सव स्वरूप
भारतीय संस्कृतीचा आविष्कार (४)
३४२-३५५; मदिरातील मूर्तिमुख-
ट्याची सजावट (४) ३४६;
शाततादिन (४) ३३२
- ओदुदुवा मायावी प्रकृति देव व
ओनताल जोडी (आफ्रिका) (४)
१७९
- ओ-नुई मेघदेवता (पॉलेनेशिया)
(४) ३१६
- ओपिस स्त्री व सागरदेवता पुत्र
ओरिअन कथा (ग्रीक) (४)
११६
- ओफिस राजा (तक्षशीला) व
अलेक्झांडर (३) २२४
- ओवताल मायावी प्रकृति देवता व
ओदुदुवा जोडी (आफ्रिका) (४)
१७९
- ओवी नदी (सैबेरिया), पणी संस्कृती
(वेदकालीन) यमती (४) १७३
- ओमेटेओटल (Ometeotl) सृष्टि-
उत्पत्ति कर्ता देव (मेक्सिको) (४)
१८८
- ओमेटेकुली (Ometecultli) उंदिर
देवता (पेरु-मेक्सिको-इंका संस्कृति)
(४) २०८-२०९
- ओम्रा अथवा उमराह धार्मिक विधी
हजयात्रा (मुस्लिम) (४) १६५
- ओया देवता (आफ्रिका) (४)
१७९
- ओरॅकस देवता मदिरे, शकुनी कौल
प्रसाद मंदिरे (ग्रीक) (४) १०५
- ओरायन धन्य जमात (ओरिसा),
धर्मी देवतापूजक (३) ३७०
- ओरियन सागरदेव पुत्र, स्त्रीण,
अर्टिमिस देवीने ठार केले (ग्रीक)
(४) ११६; जमात (बगाल)
(४) १२८
- ओरियान कुलकुळा, बौद्ध देवता
(३) ४०६
- ओरून देवता (आफ्रिका) (४) १७९
- ओरोसोवी जमातदेवता, जालरिया
कोळी जमातीची (३) ३८०
- ओलमेक मय पोटशाखा (४) १८५
- ओलोरन देव (आफ्रिका) (४)
१७९
- ओलोसा देवता (आफ्रिका) (४)
१७९
- ओल्ड टेस्टामेंट (४) २७, २८
- ओल्ड फेथफुल गरम सारा,
पचान्याची उची १२५ फूट
(अमेरिका) (३) १९४, १९५
- ओशिसी देवता (आफ्रिका) (४)
१७९
- ओशु देवता (आफ्रिका) (४)
१७९

ओशुन देवता (आफ्रिका) (४)
१७९
ओस्ताक वंश (रशियन) सेबेरिया
तोमन मदर कुलदेवता (४) १७४
ओपधि देवता (उत्तर कुरुप्रदेश
पीठ) (१) २९३
ओसाम देवी (काठेवाड) पाडव
कालपूर्वी स्थापना (१ वि) ७८
ओसाममाता (गोंडलवन-सौराष्ट्र)
(१) ३५६, ३७१-३७४, (३)
३८७; देवी अनुग्रह व भीम-हिंडीवा-
सुर कथा (१) ३७१-३७२,
पर्वतीय देवता (१) ३५६, ३७३
-३७४
ओसिया आदिशक्तिस्वरूप देवता
(हेलेनिक) (१ वि) ४९
ओसिरस (३) २४२, २४३,
(४) ५, १३, ५३, ६४, ६७,
इसिस देवीचा पुत्र व पति (मिस्र)
(४) ६३, ६४, देवपुतळे (३)
२४२-२४३; व सेधेदेवी (४)
६७; शिवसमस्वरूप (इजिप्त) (४)
५, १३
ओसिरिस देव (इजिप्त), रुद्र,
आश्रितारा (१) ५९, (४) ३८;
देवता (इजिप्त) मूळस्वरूप सागर
(१ वि) ५०
औ देवता (अफ्रोडिअन) मूळ स्वरूप
आफ्राश (१ वि) ५०
औका इकाराज्य एक सस्थापक (पेह)
(४) १९२
औट शक्तिपीठे (२) ४७२, (४)
३७७-३७८
औत्स ग्रीक मुर्तण-नाणे (३) २२७

औदुवर (३) १३५, १३६, १५५
-१५७, २११; अप्सरानिवास-
सचारक्षेत्र (३) २११; औपधीय
उपयोग (३) १५६, १५७,
यज्ञीय वृक्ष (३) १५५, व वृसिंह
(३) १५७; वृक्षदेवता (३)
१५५-१५७, सद्गुरू दत्तानय
निवास (३) १३५, १३६,
१५५
औन राजा (स्वीडन) दर नऊ
वर्षांचा मरणाच्या समयी स्वतःचा
मुलगा ओडिन देवतेला वळी देत
असे. (४) ४०
औरोनासे देवता आफ्राश मूळस्वरूप
(ग्रीक) (१ वि) ५०
औरंगजेब (३) ८८, १८५, १८६;
२९७, २९८, व गगाजल (३)
१८५, १८६; व नाथद्वारा (३)
८८; बादशहा व गंडोबा (३)
२९७, २९८
औसानचिचि देवता, औसानविधी-
वरून नाव, पूजाविधि व कथा (३)
४५१-४५२
कंकरमाता देवता, सीतलादेवीच्या सहा
वहिणींपैकी एक, रोगराई, ससर्गजन्य
रोग वाटविणारी व प्रतिबधक देवता
मुलावर अमल चालविते (३)
१०८
कंकालभैरव (२) २६३, २६४
कंकाली, चौसष्ट योगिनींपैकी एक
(२) ३७४, (३) ३८९;
देवता, नामोत्पत्ति, कस-काली जप-
भंग (३) ३८९; योगिनी (३)
३११

कंकाळी (१ वि) ६६, (१) ७८,
१०७-१०८, देवी (उत्तर-प्रात)
(१) १०७, तीन रूपे (१) १०७,
पौराणिक देवता (१) ७८, १०७-
१०८, शाक्त पथीय देवता
(१ वि) ६६

कचळी ओस्वाळ जमात सामुद्रीमाता
देवता (मुयई, काठेवाड) (३) ५०४

कालिकी धर्मग्रंथ जपान (४) २६२

कंजार जमात (उत्तर प्रदेश, पंजाब),
देवता (३) ३७४

कटक उपपीठ, कटकेश्वरी देवी (१)
२९४

कटकी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

कटकेश्वरी देवी (कटक उपपीठ)
(१) २९४

कटुमुखी शंकर आत्मतेजनिर्मित
मातृका (२) ३८४

कटेरी शक्तिदेवता (दक्षिण भारत)
मुलभ प्रसूतीसाठी पूजन-कलश प्रतीक
(३) ४५५

कसकलक्ष्मी पोतुराज स्वरूपाचे एक
नाम (३) ११५, ११७

कणाद ऋषि व अणुशक्ति (१)
१९९, (२) ५९

कॅटरवरी धर्म मंदिर (इंग्लंड) (४)
३००

कण्णळी देवी पत्तिनी देवीचे नाम,
महानसती देवी (तामिळनाड) (३)
८८५

कण्णिदापरमेश्वरी देवी, जमात देवता
(कोमटी) (३) ३७४

कण्व ब्राम्हण व देवता (३) ३६१,
३६२

कतेरी मंत्र वीस अक्षरापेक्षा जास्त
असणाऱ्या मंत्राचे नाम (२) ३९९
कतेनदवर देवता ग्राम देवता (दक्षिण
भारत) (१) २२४

कथोष्ठिया जमात (राजस्थान) व
देवता (३) ३७२

कर्दववनवासिनी मीनाषी देवीचे
एक नाम (२) २७५

कर्दवा गोनरक्षक देवता (१) १११

कदर वन्य आदिवासी जमात (कोचीन,
कोईमत्तूर) व देवता (३) ३७१

कद्रिच्छिआ देवता सप्तमातृकापैकी एक
देवता (ब्रिटन, फ्रान्स, मिस्र) (४)
६७

कद्रु कश्यपऋषि-पत्नी; व मनसादेवी,
सर्पजन्मदात्री (३) ४१९, ४२०

कनकदुर्गा देवी, मूर्ति (अन्नावरम-
आम्र) (३) ४५३; देवी (वेङ्ग-
वाडा-विजयवाडा) (३) ४५५-
४५६; वन्य जमातदेवता (चिलकी-
गृह-वगाल) (३) ४५६

कनकमुनि (मातृषी बुद्धस्वरूप) (३)
३९७

कनकवर्णा बौद्ध देवता, प्रज्ञापारमिता
देवीचे एक नाम (३) ४१८

कनकसुंदरी ऐतिहासिक देवता (करेडी-
माल्या) (१) २९५, २९६,
२९७, (३) ३८८; कथा, दत्तकथा
२९६, २९७; केरडीमाता देवता
(१) २९६; नामोत्पत्ति (१)
२९६, (३) ३८८; व शिवछत्रपति

- (१) २९७; शक्तित्रिकोण (१)
 २९७; स्वरूप (१) २९७
 कनका देवी जमात देवता (३)
 ३८५ (वाणी-नार्वेकर)
 कनकेश्वरी देवी मंदिर (सिद्धपूर)
 (१) १८५
 कनाइट संस्कृति (४) ७८, ७९;
 देवता (४) ७९
 कनिष्क कुद्यान राजा (३) २२७;
 भारतीय नाणी व नाणकमुद्रा (३)
 २२६, २२७; स्तूप (३) २३९,
 २४०
 कर्निगहम भारतीय नाणक अभ्यासक
 व पुराणवस्तु सं. अधिकारी (३)
 २२४, २३७
 कंदरिया महादेव मंदिर, (खजुरहो)
 बुंदेलखंडी शैली शिल्पनिदर्शक
 (३) ३७
 कंदर्पा जैन विद्या देवता (३) ४४३
 कान्निअम्मा इरूर वन्य जमात देवता
 (निलगिरी पर्वत) (३) ३७०
 कन्यका देवी कोमटी जमात देवता
 (३) ३७४
 कन्यका परमेश्वरी (२) ४३४,
 ४३५, ४४६-४४७, (३) ३७४,
 ४६१; कथा (२) ४४६-४४७,
 (३) ४६१; कण्णिदा परमेश्वरी
 देवी (३) ३७४; कुलदेवता-जमात
 देवता (कोमटी जमात); (४)
 ३७४; मंदिर (२) ३७४; वैश्य
 समाज देवता (२) ४३५, ४४७;
 उति (३) ३७४; सामाजिक देवता
 (२) ४३४, ४४६-४४७
 कन्याकुमारी (१) २३८, २८४,
 ४२७, (२) ९५-१०१, (३)
 ३५९, ३८८; उत्पत्तिकथा (२)
 ९५-९८, ९९-१००; देवी (३)
 ३५९; नामोत्पत्ति (३) ३८८;
 बालादेवीचे स्वरूप (१) ४२७;
 मंदिर (१) २३८, २८४; शक्तिपीठ
 (२) ९८; व त्रिमूर्ति (२) ९६,
 ९७; व वाणासूर (२) ९५, ९७
 कन्याश्रम पीठ (कनोज-उत्तर प्रदेश)
 शर्वाणी पीठदेवता (१) २८०,
 २८४
 कंसारा जमात (गुजरात-सौराष्ट्र),
 काळीकुलदेवता (३) ३७४
 कपर्दिनी शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका
 (२) ३८४
 कपाटा बौद्ध द्वारदेवता (३) ४३,
 (३) ४१३
 कपालहस्ता पार्वती योगसामर्थ्यनिर्मित
 योगिनी (२) ३७२
 कपालिनी तंत्र देवता (२) २४०,
 पीठदेवता (विभास पीठ) (१)
 २८२
 कपाली पीठभैरव (नेपाळ), महामाया-
 पीठदेवता; (१) २८१; पीठभैरव
 (विभास पीठ) कपालिनी, भीमरूपा
 पीठ देवता (१) २८२; एका-
 दशरुद्रांपैकी एक (१) २५६
 कपालीश्वर शंकरस्थान (मलयापूर)
 (३) ४५६
 कपालेशी देवी, दुर्गादेवीचे एक रूप
 (१) १२२
 कपिला शक्तिदेवी (महालिंग क्षेत्र)
 (१) २९२
 कपिलेश्वर पीठभैरव (उज्ययिनी),

मंगला, मंगलचंडी पीठदेवता (१)
२८०
कपाळमोचनतीर्थ शक्तिस्थान, गुदि
मायादेवी (१) २०३
कपाळी वामागारी पथीय देवता (२)
१४९
कपिल मुनि (३) १८१, जेठा गौरी
पत्नी (३) १०४ व शगरकथा
(३) १८१
कपोतिका पार्वती योगसामर्थ्यनिर्मित
मातृका (२) ३७२
कपोल जमात (फाटेगाम्, सुपई),
सासुमी मात्रादेवता पूजक (३)
५०४
कप्पा अथवा कोमिरा जन्मदेवता
(जपान) (४) २७५ २७६
काप्पिरी जमात देवता (अन्नादन वन्य
जमात), पाषाणरूपात पूजा (३)
३७०
कॅप्रिस (आम्बोदिता) देवता (ग्रीक)
(४) ११३
कबा ए पॅगोडा बुद्ध मंदिर (ब्रह्मदेश)
(३) ३२
कवीर सत (४) ३६३
कमलपुष्प शकराला प्रिय (३) १३६
कचलिगर जमात (गौरी मक्कट्ट, गगा
मक्कट्ट) (कर्नाटक), देवता (३)
३७१
कमलहारिका त्रिष्णुनिर्मित मातृका,
मायादेवीची परिचारिका (२) ३८५
कमला (१) २४२, २९२, ८२२,
४२५, (२) २७, ३१, ७२,
१०१ १०२, (३) ७०, ७८
७९, ३८२, ३८८, कर्ममार्गि

पूजक देवता (१) ४२३, जमात
देवता (पांताळ) (३) ३८०
दशमहाविद्याशक्ति देवता (१)
८०२, ८२३, दशावतार बौद्ध
उपधित (१) ८२५, देवी (२)
७०, ७८ ८० (कर्माष्टे), ३८२
(कर्नाटक), नामोपति (३) ३८८,
निघटी देवता (३) ७०, ७८ ७९,
मंदिर (३) ७९, मूर्ति (२)
१०२, वर्ण (शुभ्र) (१) २४२,
त्रिष्णुशक्ति (२) २७, शक्तिदेवी
(१) २०२, (२) ३१; शक्तिपीठ
देवता (मानपूर) (२) ७२, १०१,
१०२, श्रीकुलार्ताळ देवता (१)
४२३
कमलाक्षी (२) ३७३, तांत्रिक
देवता (३) ८५८, पार्वती शरीर
मोशननिर्मित शक्तिदेवता (२) ३७३
कमलात्मिका दशमहाविद्याशक्ति
देवता (१) ४२४
कमलालय शक्तिस्थान, कमलादेवी
देवता (१) २९२
कमलोद्भवा देवताशक्ति व वर्ण (२)
४३, (३) ३८९, महामानृकापैकी
एक (३) ३८९
कमलना यामदेवता (रत्नागिरी
जयळ) (३) १०२, देवी तांदळा
स्वरूप (भीमाशंकर क्षेत्र) (३)
४५६
कमळा (महालक्ष्मी सुदरी) दशमहा
विद्यादेवता (१) १४०, ४२३,
श्रीकुळदेवता (२) १३९, १४०
कमळोबिंबि सामाजिक देवता (मिर्झा

- पूर, उत्तर प्रदेश) (२) ४३४, ४४७-४४८
- कमार जमात (आसाम, बंगाल, मध्य-प्रदेश), व देवता (३) ३७१
- कमाली शकर आत्मतेजनिर्मित मातृका (२) ३८४, रुद्र, एकादश-रुद्रापैकी एक (१) २५६
- कपना शर आत्मतेजनिर्मित मातृका (२) ३८४
- कंपिनी शकर आत्मतेज निर्मित मातृका (२) ३८४
- कंब ऋषि कबोज वश आदिपुरुष, त्यावरून देशाला नाव (कनोडिया) (४) २९३
- कंबुज जयवर्मन हिंदुराजा (कनोडिया) (४) २३३-२३४
- कंबूस्वयमुवा राजा, सूर्यवंशीय (कनोडिया) (४) २८६
- कंबोज (कनोडिया) कबु ऋषीवरून नाव (४) २९३
- कंबोडिया (४) २९२-३०२, ख्मेर वशीय राजे (४) २९५-२९६, देवता (४) २९४-२९६, भारतीय कलाकृति शहरे (४) २९६-३०२, भारतीय घडणीची मदिरे (४) २९५, भारतीय सस्कृतीची जपणूक (४) २९३, राजधानी (४) २९३, शक्तिमदिरे (४) २९४
- कम्मालर पाचाळ, विश्वब्राह्मण जमात तामिळनाड (३) ३७२
- करगा उत्सव (बगळूर-बगळोर)
- आदिशक्तीप्रीत्यर्थ (१) २२२-२२५
- करजेश्वरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- करणशक्ति परमेश्वराची एक सर्वश्रेष्ठ शक्ति (२) १५-१६
- करतीसज्वरी शक्तिदेवता, अनिट ग्रह आराधना देवता (रशियन) (४) १७५, १७६
- करतोयात्तट पीठ (भवानीपूर, बंगाल), अपर्णा पीठदेवता (१) २८०, २८३
- करंभ असुर व इद्र कथा (१) १५०
- करवीर (१) २८०, २८४, २८५, २९२, २९३, (२) २०२, २५३, २५४, २५५, (३) २३३; कोल्हापूर (१) २८४, २८५, (२) २५३, २५४, २५५, क्षेत्र (१) २९२, (२) २०२, २५५; देवी शक्तिस्थान (१) २९२, २९३; पीठ (१) २८०, २८४, २८५; महात्म्य (२) २५३, मुद्रा (क्षेत्र) (३) २३३
- कराजिणी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- करालवदना देवी (२) १४१
- कराला (१) २४२, ३५६, ३७४-३७५, (२) १०६, १४९, कामाख्या देवीची अनुचरी देवता (२) १०६, कुलदेवता (रजपुत-घराणा) (१) ३७४, ३७५, चडी देवीचे एक नाव (१) ३७४,

- पर्वतीय देवता (चितोडगड) (१)
३५६, ३७४, ३७५, वर्ण (कृष्ण)
(१) २४२, वामाचारी पर्याय
देवता (२) १४९.
- करालिनी चौसष्ट योगिनींपैकी एक
(२) ३७४, ३७५, (३) ३११,
शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका (२)
३८४
- कराली शंकर आत्मतेजनिर्मित मातृका
(२) ३८४
- करी देव, सृष्टिउत्पन्न व लयकर्ता
(जाग-सुमात्रा) (४) २८१
- करेत जमात, केलाहदेव (ब्रह्मदेश)
(४) २०७
- कर्कटी (आसरा) जलचराचे नामामि-
घानावरून नाम (३) २१२
- कर्काटक, देवीचे एक प्रमुख स्थान
(महाकांती देवी) (१) २९४
- कर्णतारा बौद्ध देवता (३) ४०६
- कर्णपिशाची देवता (३) ४५६
- कर्णभोटी शंकर आत्मतेज निर्मित
मातृका (२) ३८४
- कर्णशक्ति परमेश्वराची एक कार्यशक्ति
(२) १५, १६
- कर्णत्वशक्ति (२) ९, १५, १६
- कर्दम ऋषि, पत्नी अनुभूती व तुळजा
भवानी (३) ३९०; व देवहुती
(२) २१२
- कर्पूरतिलका दुर्गादेवी परिचारिका
योगिनी (२) ३७७
- कर्प भारतीय नाणक मुद्रा (३) २२५
- कन्दारु माहण (३) ३६०-३६१,
३६२-३६३, ३६७; देवता (३)
३६१, ३६३
- कलग आकाशदेवता (आम्बिका)
(४) १८०
- कलंकीरूपा-दुर्गा दशमहाविद्या देवता
दशावतार सवध (१) ४२५
- कलंजर पर्वत, शक्तिस्थान, काली देवी
(१) २९२
- कलर्वा (तामीळ-गौर) जेष्ठा गौरांचे
एक नाव (३) ३०५
- कलदास-अव्हा गुराच्या गोठ्याची
देवता (रशियन) (४) १७२
- कलसनचेंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-
सुमात्रा) (४) २८७, २८८
- कलसन-पलांबरन उत्पन्न व शक्ति-
देवताच्या मूर्ती (४) २४१
- कलहप्रिया योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
- कलहस्ती वायुतत्त्व-लिंग (२) १२५
- कला योगिनी (३) ३१२
- कलांची (शिल्प) संख्या, चौसष्ट,
बहात्तर, शहाणेशि, शंभर (३) २५३
- कलापेटा भूकप देवता (फोर्मेसा)
(४) २७९
- कलाल जमात (भारत) देवता (३)
३७१
- कलिंग पीठ तंत्रकारनिर्मित (१)
२७८
- कलिंग वलिपुत्र (४) ३३०
- कलिंगशैली देवालय (३) ३६
- कलिंदी खोम पोटजमात (गंगा
किनार) व देवता (३) ३८०
- कलिस्टो देवता (ग्रीक) (४) १२०-
१२१
- कलीकाळ दैत्य, उमयूर दैत्यपुत्र (२)
२९५

कलेचे (शिल्प) प्रयोजन (३)
२३५

कल्पक बौद्ध देवता (३) ४१३

कल्पकवली देवी, शक्तिदेवी (मलया-
पूर) (३) ४५६

कल्मा (मंत्र) (४) १६१, १६२

कल्याण देवी (महाकोसल) स्त्री-
सौंदर्याच्या सर्व कळा या मूर्तीत
दासविल्पा आहेत. (३) ४५७

कल्याणसुंदर शिव पार्वती वैवाहिक
संबंधित शिल्प, मूर्ति (दक्षिण प्रांतात)
(३) ४०५

कल्याणी (१) ३६, २९२, (२)
३८५, (३) ३१२; त्रिपुरा देवीचे
एक नाव (१) ३६; मातृका, माया-
देवी परिचारिका (२) ३८५;
योगिनी (३) ३१२; शक्तिदेवी
(१) २९२

कल्याणेश्वरी (बंगाल) देवी तांदळा-
मूर्ति, मंदिर (३) ४५७-४५८

कल्लुम्मा (कमलादेवी) जमात देवता
(३) ३७७ (घिसाडी), ३८२
(पाचाळ), ३८५ (लोहार)

कवगै-कमलोद्भवा देवताशक्ति, महा-
मातृका (२) ४३, ३८९

कवित्व बीजशक्ति अठवार शास्त्रा-
तील एक शक्ति (२) ६

कवेर ऋषि व कावेरी नदी कथा
(३) २०६

कव्हटो-अव्हा वृक्षदेवता (रशियन)
(४) १७२

कश्यप ऋषि (१) २४०, (२)
९४, (३) १२, १३, ३९३,
४१९, (४) ७९; तेजनिर्मित मनसा-

देवी (१) २४०, (३) २९३;

व अदिति (३) १२; व उग्रतारा

देवी (२) ९४; व दनुकन्या (४)

७९; व देव असुर (३) १३; व

मनसा देवी कथा (३) ४१९

कळकाई ग्रामदेवता (बंगाल) (३)
४७९

कळवा देवी अपभ्रंश काली (३)
१०२, १०३

कळयाणी जमात देवता (खडेलवाल)
(३) ३७५

कळवार जमात (बिहार, ओरिसा,
उत्तरप्रदेश), देवता (३) ३७१

कळविकरणी शक्तिदेवी (२) ४३

कळसुवाई (२) ४३४, ४३५,
४४८-४४९; कथा (२) ४४९;

कोळी समाज कुलदेवता-तांदळाम्बरू-
पात (२) ४३५, ४४९; सामाजिक

देवता (२) ४३४, ४४८-४४९;
शिग्र (२) ४४८

कळ्या शक्तिदेवी (१) २९३

का-अवानी जमात देवता मूळमाता
(राशिया) (आताम) (३) ३७५

काई अथवा गाई देवता, ऐनाय देवतेचे
एक नाव (आफ्रिका) (४) १७७

काकजंधिका मातृका (२) ३८४

काकती देवी, दुर्गादेवी (आंध्रप्रांत)
(३) ४५७

काक-तुण्डिका योगिनी (२) ३७२

काकदृष्टी योगिनी (२) ३७५,
(३) ३११

काकरिंग भूकंप देवता (फोर्मोसा)
(४) २७९

- काकस (Cacas) अग्निदेवता (चीक) (४) १२२-१२३
 काका अग्निदेवता (चीक) (४) १२२
 काकिनी (२) ३७४, ३७६, (३) ४५८, अनाहतचक्र-शक्तिदेवता (३) ४५८; तांत्रिक देवता (३) ४५८; योगिनी (७) ३७४, योगिनी-मातृका मूलस्वरूप (२) ३७६
 काकी पार्वती शरीर कोदनिर्मित शक्ति देवता (२) ३७३
 कागु-सुची अग्नि देवता (जपान) (४) २६३
 काचनहुंडली तांत्रिक देवता, सिद्धि-प्राप्ति देवता (३) ४५७
 कांचनसखा नदी, भुवनेश्वरीदेवीपासून उगम, (१) १४४
 कांच रुद्र एकादश रुद्रांपैकी एक (१) २५६
 कांची जमात (मध्य व उत्तरप्रदेश), देवता (३) ३७२
 कांची कामकोटी पीठ (२) १२०; क्षेत्र (२) ११९, १२३, १२५; पीठ (१) २७७, २८०, २८४; पृथ्वीपुत्रादि (२) १२५; शक्ति-पीठ (२) ११९; शंकर नेत्र (२) ११९
 कांचीपूर देवीगंगान कामाक्षी देवी (१) २९३, (२) १२३
 काटी मित्रफनगर-नाणे (३) २२६, काँट्राट्टी मातृका (भेट्टेरेनियन संघ) (२) ३९३
 कांटाकाटी देवी (पारळी पैतनाथ) (२) २५८
 कात्यायन ऋषी (२) ९९, १०२, १०४, (३) ३८८; कन्याकुमारी ऋषिपत्नी (२) ९९; मुनि (१) २४०, व कात्यायनी देवी (१) २४०, (२) १०२, १०४, (३) ३८८
 कात्यायन-ब्राह्मण (३) ३६१, ३६४
 कात्यायनी (१) ३५, ८६, ११३, ११७, २४०, २७६, २७८, २८२, २९४, (२) २४, ५६, ५६, ७२, ९४, १०२-१०४ २३१, २५८, २५९, २६०, २७०, ३१०, ३१९, ४२७, (३) ८, २८६-२९१, ३१२, ३८८; अयोनि समवा (३) ८; उत्पत्तिकथा (२) १०२, १०३; तत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२) ४२७; त्रिपुरादेवीचे एक नांव (१) ३५; देवी (१) २९४ (उत्कल), (२) २४, ५६; नवगौरीपैकी एक (१) ११३; नवदुर्गापैकी एक (१) ११७; नामोत्पत्ती (१) २४०, (२) १०२, १०४, (३) ३८८; पीठदेवाता (१) २७६, २७८, २८२; मंदिर (२) २५९ (कोल्हापूर), (२) ९४ (मागलपूर जिल्हा, (२) ३१० (वाराणसी), महालक्ष्मीची वर्दीण (२) २६०, २७०; मूर्ति (कोल्हापूर) (२) २५८, योगिनी (३) ३१२; व कात्यायन ऋषी (१) २४०, (२) १०२, १०४ (३) ३८८; व कार्तिकस्यामी (२) १०३; व मरिषापुर (२) १०३, १०४; व्यापेक्षरी देवी (२) २३१; प्रथ (२) ५६, (३) २८६, २८७; शक्तिदेवता (२) ५५; शक्तिदेवी, उग्रस्वरूपी (१) ८६; शक्तिपीठ

- देवता (२) ७२, (२) १०३
(उडियान), (२) ३१९ (वृंदावन)
कांतारवासिनी (१) ८६, (२)
१४९, २०४, (३) ३९१; दुर्गा
देवीचे एक स्वरूप (२) २०४,
(३) ३९१; नामोत्पत्ती (१) ३९१;
वनशंकरा (२) २०४, (३) ३९१;
वामाचारी पंथीय देवता (२) १४९;
शक्तिदेवी, उग्रस्वरूप देवता (१) ८६
कांतिमति देवी शक्ति-देवी (तिरुनेल-
वेल्ली (३) ४६०
कांतीपुरी, अल्लानाथ लिंग (१) २५९
कात्री शक्तिदेवी उग्रस्वरूप (१) ८६
कादेरियन मुसलमान पोटभेद (४)
१६९
काने-कू-छोनो त्रैमूर्ति (पॉलेनेशिया)
(४) ३१३
काने-होवालानी पेले देवतेचा पिता
(ताहिटी हवाई) (४) ३०३
कानोला देव अंधारावर राज्य करणारा
देव (पॉलेनेशिया) (४) ३२२; मत्स्य
व सागर देवता (न्यूझीलंड) (४)
३२२
का-नो-हन-साकु-या-हिमे स्फूर्तीदेवता
(जपान) (४) २६८-२६९
कांदळाचे पाषाण, ग्राम देवताचा एक
प्रकार (३) १२४
कान्फुशस (शिअस) (३) २१८;
धर्मवेत्ता (चीन) (४) २९, ३०,
१०५, २४६, २५०; पूजन (४)
२५०; मंदिर (३) २१८; व धर्म-
ग्रंथः (४) २९; शिकपिलेला धर्म
म्हणजे ताउझम नीतिधर्म व राजधर्म
(४) २४७
कान्फुशस धर्मग्रंथ (४) ३०,
धर्मश्रद्धा (४) ३१, विश्वबंधुत्व
(४) ३२
कान्फुशस पहा कान्फुशस
कान्हेई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)
(३) १०२
कान्हेरी लेणी, बौद्ध गुहा (३) २४६
कापालिक ग्रंथ (२) ४०८
कावा मंदिर (मुस्लिम) (४) १६२,
१६३, १६५; शिव-मंदिर (४)
१६०; शिवलिंग (४) १६१;
शिला (४) १६२, १६३, १६५,
१६६
काम अथवा वयुपीड (१ वि) ५०;
दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका-योगेश्वरी
(२) ३८६; देवता (३) २०;
बौद्ध देवता (३) ४१३
कामकळा काली नऊ कालीचे भेद
त्यापैकी एक (२) १२८
कामकोटी देवी (२) १२०;
कामाक्षी देवीचे एक नाव (२)
११९-१२०; पीठ (२) १२०,
१२३, १२४
कामगिरी पीठ दशमहाविद्येचे स्थान,
कामाख्या पीठदेवता (१) २८०,
२८४; शक्तिपीठ (२) १०३
कामचारिणी देवी, मंदार पर्वत शक्ति-
स्थान (१) २९१
कामद जमात (नेमाड), हिंजलज देवी
जमात देवता (३) ३७२
कामदा एकादशी (३) २८१; देवी,
कात्यायनी देवीचे नाव (२) ५६
कामदेव (२) १०५, (३) १५१;

यत्र (२) ४०८, व रति (२)
 १०५, व शक्र (२) १०५
 कामधेनु पिण्डनिर्मित मातृका, शुष्क-
 रेवतीची परिचारिका (२) ३८५
 कामरूप, देवीचे प्रभुग स्थान (१)
 २७७, २९४, (२) ११७, पीठ,
 कामेश्वरी पीठदेवता (१) २७६,
 २७७, (३) ३८८ व शक्र
 (२) १०५, व कामदेव (२)
 १०५
 कामरूपा शक्र आत्मतेजनिर्मित
 मातृका (२) ३८४
 कामलिया जमात, बहुचरा देवीपूजक
 (३) ३७१
 कामाकर्पिणी तनूदेवता (श्रीयत्र)
 (२) ४२८
 कामाकोटी देवी (२) १२६
 कामादेवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 कामाक्षा देवी (१ वि) ६६
 कामाक्षी (१) ११, २३८, २४०,
 २९१, २९३, (२ प्र) १०,
 (२) ११९, १२६, १५७,
 १६०, १८९, ३७२, ३७४,
 (३) ३५९, ३६९, ३७६, ३८८;
 उत्पत्ति कथा (२) १२०, १२१,
 १२६, कामाकोटी देवी (२) १२०;
 चेटीसमाजदेवता (२) १२५,
 जमातदेवता (गुडिगर) (३)
 ३७६ (गोरे), निपुरासुद्धी
 स्वरूप (२) ११९; देवता (१)
 ११, (२) १५७, (३) ३६९
 (घास्वत-गोरे), देवी (१) २९३
 (काची), (१) २९१ (गंध-

मादन पर्वत), (२) १६०
 (शिरोडे-गोवा); नामोत्पत्ति (१)
 २४०, (२) २२१; मंदिर (१)
 २३८ (काची), (२) १८९
 (प्रतिष्ठान), (३) १६० (शिरोडे-
 गोवा); योगिनी (२) ३७२,
 ३७४; व कामासुर (१) २४०,
 (२) २२१; शक्तिपीठ देवता
 (२ प्र) १०, (२) ११९-१२६;
 शंकर (एकांबर) (२) १२१, १२२
 कामाक्षी अम्मा कुलदेवता (कम्मालर
 जमात) (३) ३७२
 कामाख्या (१ वि) २८-२९, (१) ११,
 ८३, २२५, २७७, २७८, २८०,
 २८४, ४२४, (२ प्र) १०, (२)
 ७२, १०३-११९, १६०, ३७३,
 ३७५, ४०९, (३) २३, १०३,
 ३११, ३८८, ४२१, ४५८,
 ४६५; अनुचरी (२) १०६; कामे-
 श्वरी (२) १७६, (३) ४५८,
 कौलपथीय देवता (२) ४०९; क्षेत्र
 (२) १०४, १०५, १०६;
 कामदादेवी (अपभ्रंश) (३)
 १०३; टेकडी (२) १०७; दश-
 महाविद्याशक्ति (१) ४२४, (२)
 ११६, -दर्शना पुस्तक (३) ४६५;
 देवी (१ वि) २८, २९, (१)
 ११, ८३, २७८, (२ प्र) १०,
 (२) ११६, १६०, (३) २३,
 ४६५; पीठ (२) १०४, १०८,
 १११, ११७; पीठदेवता (१)
 २८०, २८४, भीमादेवी (२)
 १०८, मंदिर (२) १०६, (३)
 ४२१; योगिनी (२) ३७५, (१)

३११, योनीपीठ (२) १०४,
 १०५, १०६, १०७, ११७, रूपे
 (२) १०६, १०७, व नरकासुर
 (१) ८३, (२) १०९-१११,
 व वसिष्ठऋषि (२) ११०-१११,
 (३) २३, शक्तिदेवता (२)
 ३७३, शक्तिपीठ (१) २८४,
 (२) १०३, ११०-११५ (गुप्त),
 (२) ११९, शक्तिपीठ देवता (२)
 ७२, शाक्तपथीय केंद्रस्थान (२)
 १०४ १०५, शिवपत्नी अविका (१)
 २२६, २७७, स्थानक (२) १०६,
 आणखी पहा का मै खा
 कामाख्यावासिनी दत्तमहाविद्या शक्ति
 देवता (१) ४२४
 कामासुर दैत्य (२) १२१, (३)
 ३८८, व कामाक्षी (२) १२१,
 ३८८
 कामिका एकादशी (३) २८१
 कामिनी योगिनी (२) ३७४
 कामि नो मिची (शिंटो) धर्म
 (जपान) (४) २८-२९
 कामी क्षुद्रदेवता (जपान) (३) १५
 कामेलिया पवित्र पूजनीय वृक्ष
 (जपान) (४) २७६
 कामेश्वर (१) २७६, २८४, (२)
 ११६, २९०, ४१६, पीठ (१)
 २८४, (२) ११६ (कामाख्या),
 भैरव (१) २७६, शंकर (२)
 २९०, ४१६
 कामेश्वरी (१) ३५, २७६, (२)
 ९५, १०६, २९०, ४१३, ४१६,
 ४०७, ४२८, (३) ४५८,
 कामाख्या देवी (उत्सवमूर्ति) (२)

१०६, (३) ४५८, तन्त्रदेवता (२)
 ९५ (तारा), (२) ४२७, ४२८
 (श्रीचक्र), तान्त्रिक नित्या देवता
 (२) ४१३, ४१६, (३) ४५८,
 त्रिपुरा (१) ३५, देवी (१) ३५,
 पीठ देवता (कामरूप) (१) २७६,
 शंकरपत्नी (२) २९०, ४१६
 कामै र्ना (कामाख्या) जमात देवता
 (खासिया आसाम) (३) ३७५
 कामो यामाकिको मात्रिक व सेनजेन
 देवी (जपान) (४) २६९
 काम्य व्रते (३) २७३
 काम्या योगिनी (२) ३७४
 कायचा चंद्रदेवता (इका) (४)
 २२२ २२३
 कायस्थ जात (प्रभु, चाद्रसेनीय
 पाताणे, पाठारे) (१) ३८६ ३८७
 कायारोहणस्वामी मंदिर (नागापट्टण)
 (४) २३८
 कायाचरोहतीर्थ शक्तिस्थान, माता
 देवी (१) २९३
 काथिक व्रते (३) २७३
 कारथेज देवता (आफ्रिका) (४)
 १७७
 कारमेटा देवता (ग्रीक) (४) १३४
 कारीरीष्टि पर्जन्य पडण्यासाठी एक
 धार्मिक प्रयोग, पिंडीयाग (३) १७२
 कार्तिकस्वामी (२) ३७३, (३)
 ४०१, (४) ९६, शंकर पार्वती
 पुन, मंदिरात स्त्रीप्रवेश नाही (४)
 ९६, हयग्रीव चौद्ध देवाचा सेनापति
 (३) ४०१
 कार्तिकस्वामीतीर्थ शक्ति स्थान, अति
 शांकरि देवी (१) २९३

कार्तिकेय (२) ३८१, (३) ३८८;
अथवा मार्ग (१ वि) ५०, कुमार
(३) ३८८, तारा (१) २९;
देवता (चपादेश) (६) २३४;
मंदिर (चीओन) (४) २८२;
मूर्ति (खजुरहो) (२) ३८१

कार्तिकेयी देवी (१) २९०

कार्ना देवता (श्रीक) (६) १२२

कार्नाक-सूर्यमंदिर (येर) (३) २४२

कार्मण्य राजा (आरभू-अरवस्थान)
(६) १६१, १६२

कार्मुकी योगिनी (२) ३७५, (३)
३११

कार्पायण भारतीय नाणकमुद्रा (३)
२२५

कार्पायण भारतीय तांत्र्याचे नाणे
(बौद्धकाल) (३) २२६

कालगणना (१) १९७-१९८;
कोटक (१) १९७; (पेव इंका-
संस्कृति) (४) १९८-१९९;
(वालीवेट) चंद्रवर्ष ३५४ दिवसाचे,
सूर्यवर्ष ४२० दिवसाचे; जागा-
नीजवाली-२१० दिवसांचे वर्ष, ५
दिवसांचा आठवडा, ३५ दिवसांचा
महिना (६) ३३२; भारतीय (१)
१९७-१९८

कालन जमान, व देवता (३) ३७२

कालवर्णी मातृका (३) ३८४

कालभाषिणी योगिनी (२) ३७५,
(३) ३११

कालभैरव (३) ११७, ३९२;
(३) २५८ (कैलास लिंग), यम
(३) ३९२; रुद्र (३) ३९२;

शंकर (३) ११७; शिव अष्टभैरव
अवतार (३) २५८

कालमाधव पीठ, कालीपीठ देवता
२८०, २८३

कालरात्री योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११; व बौद्ध देवता वज्रवाराही
(३) ४२७

कालसंकर्षिणी मातृका, वागीश्वरीची
मदतनीस (२) ३८५

कालसूत्र नरक (२) १०८

कालात्री योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

काला-पाको देवी जमातदेवता (ओरा-
यन) (बंगाल) (३) ३७०

कालिका (१) १०६, २९३,
२९४, २९५, २९७, २९८,
३०७, ३०८, ३५६, ३७५-३७९,
३८०-३८१, ३८२, ४२५, (२
प्र) १०, (२) ३१, १८९,
२२४, २७२, ३८५, ४२७, (३)
३१, ७८, ३७२, ३७३, ३७६;
अजेका (अजुवाई) देवी (३) ७८;
ऐतिहासिक देवता (१) २९४,
२९८, ३०७, ३०८; काश्यप ऋषि
पत्नी (१) ३७९; कालकेय दैत्य पुत्र
(१) ३७९; कुलदेवता (मराठे
सरदार) (२) २७२; -कृष्ण (१)
४२५; जमातदेवता (३) ३७२
(कयोडिया), (३) ३७३ (कौंडार),
(३) ३७६ (माधिया); तोदळा
स्वरूप देवी (पूर्णगिरी) (१) ३८१;
दक्षप्रजापति कन्या (१) ३७९;
दक्षप्रजापति कृष्णसंबंध (१) ४२५;
देवी (१) १०६, २९३, २९४,

- २९७, (२ प्र) १०; पर्वतीय देवता (१) ३५६, ३७५-३७९, ३७९ ३८०, ३८०-३८१, ३८१ ३८२, मंदिर (१) ३८२ (अकोला), (१) २९७ (उज्जयिनी), (१) ३०८, ३८०-३८१ (दिल्ली), (२) २२४ (नाशिक टिकापूर), (१) ३७५, ३७९ (पायागड), (२) १८९ (पैठण); मातृका, शुष्मरेवती देवीची मदतनीस (२) ३८५, मूर्ति (१) २९५, २९८, ३०७ (चितोड), (१) ३७७, ३७९ (पायागड), शक्तिदेवता (२) ३१; शक्तिपीठ देवता (१) ३८१, (२) ४२७, -स्थाने (१) ३८२ (अकोला), (१) २९४ (इद्रनील पर्वत), (१) २९७ (उज्जयिनी), (१) ३५६, ३७९-३८० (कालीमठ), (१) २९५, २९८, ३०७ (चितोड), (२) २२४ (टिकापूर नाशिक), (१) २९४, ३०८, ३५६, ३८० ३८१ (दिल्ली), (१) ३५६, ३७५-३७९ (पायागड), (१) ३५६, ३८१ ३८२ (पूर्णगिरी)
- कालिजाई जलदेवता, काली देवीचा अवतार, चिल्कासरोवर रक्षक देवता, तेलगू, उरिया कोळी, जमात देवता (जोडिठा) (३) ४५९
- कालिदास, राजकन्या व कालीदेवी कथा (२) १४५, १४६
- कालिवुरी मामदेवता (बगाल) (३) ४७९
- कालिमम्मा मामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००
- काली (१ वि) १८, २८, ३२, ४०, ४३, ४६, ४७, ४८, ४९, ६०, (१) ३५, ८३, ८६, ९५, १२१, २४२, २८०, २८२, २८४, २८९, २९२, ४२३, ४२४, (२) ५५, ५७, ९६, १२६ १५३, १२८, १३२, १३३, १३९, १४०, १४१, १४७, १४८, १४९, १५१, १५४, २५३, २८०, २८४, ३५२, ३५३, ३६३, ३७२, ३७४, ३८०, ३८४, ३८५, ३८९, ३९९, ४१८, ४२०, ४७५, (३) १, २१, ६०, १०३, २६२, २६३, ३११, ३५३, ३५९, ३७३, ३७६, ३८०, ३८३, ३८८, ४०३, ४३९, ४४१, ४४६, ४८१, (४) ५, १३, २२५; आदिमाया व श्रीकृष्ण (२) ५७, आदिशक्ति स्वरूप (३) २१; आद्यशक्तिस्वरूप (१ वि) ४९, उग्रस्वरूपा (१ वि) ४७, ४८, (१) ८६, (३) ६०, कळवा अपभ्रंश (३) १०३, कालीवारी (२) १४८ (आसाम), कुल (कुळ) देवता (१) ४२३, (२) १३९, कृष्णवर्णा (१) २४२, केलाममानी (३) ४८१; चासुडा (१ वि) ४२, ४३; जमात देवता (३) ३७३ (केवट), (३) ३७६ (गदारिया), (३) ३८० (डोम), (३) ३८० (मुसाहर), जैन यक्षिणी देवता (३) ४४१, जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४१,

४४६; तंत्र देवता (२) ४१८; त्रिपुरादेवी (१) ३५; दशमहा-
पिद्यादेवी (१) ४२३, ४२४, दुर्गा-
स्वरूप आविष्कार (१) १२१; देवता (२) ५५, (३) १; देवी
(१ वि) ३२, ६०, (१) २९२, (२) ९५ (कलकत्ता), ९६, १४८ (पाटण-काठेवाड), ३८०, ३८९, (३) ६०, ३५९, ४०३; नऊमेद (२) १२८; नामोत्पत्ति (३) १८८; नृत्या (२) ४२०; पशुवळी देवता (१ वि) ४६; पार्वतीच्या देहापासून निर्मिती (१ वि) ४३; पीठ (१) २८०, २८४, २८९ (पूरनपूर); पीठ देवता (१) २८०, २८२; धीजमंत्र (२) ३९९; मंदिर (२) १३२, १३५ (कलकत्ता), (१ वि) २८ (काली-घाट), (२) १४३ (साटमाड), (२) १४८ (गोकाक), (२) १४७ (तुमळुक), (२) १४०, १४१ (दक्षिणेश्वर), (१) ८३ (दिल्ली), (२) १४७ (धार), (१) २८९ (पीठ); माता (१) १२६, १४४, २८०, (२) १५१, ३६३, ४७५; मानुका (२) ३८४, ३८५; मूर्ति (२) २६२, २६३ (अंबरनाथ), (२) १५४ (साटमाड), (४) २२५; योगिनी (२) ३७२, ३७४, (३) ३११; व कालिदास (२) १४५-१४७; व गुद गोविंदसिंह (२) १४२-१४३; व चंढमुंड (२) १२७, १२८; व वर्णमाला

(२) ३८९; व शंभूचूड (२) १२९-१३१, १४१, (२) ३८९; व शाक्त पंथ (२) १४९; व श्रीकृष्ण (२) ३५२, ३५३; वन्य जमात देवता (२) १४१; शक्ति-देवता (१ वि) १८; शररपत्नी (२) १२७, (३) ३५३; शुष्क-रेवती (२) ३८५;—स्थाने (२) ९५ (कलकत्ता), (१ वि) २८ कालीघाट, (२) १४८ (गोकाक), (२) १४७ (तुमळुक), (१) ८३ (दिल्ली), (२) १४७ (धार), (२) १४८ (पाटण-काठेवाड); स्वरूप (२) १२६, १२७, १३५, १३६, १३७; हेकेटी देवी सम स्वरूप (४) ५, १३ कालीवारी (काली) वन्यजमात देवता (आसाम) (२) १४९ कालीमठ कालिका देवी, शक्तिपीठ (मंदाकिनीनदीतीर) (१) ३७९-३८० कालेश्री भ्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२ कालेश्वर शक्तिपीठ, शिवपीठ (१) २७८ कालीलेख अवजद पद्धति फार्सी अरेबिक पद्धति ही भारतीयच (४) २२ फावळा व अथर्वाशक्ति (१) ४१८-४१९ फावेरी जमात देवता (गुडिगार) (३) ३७६; देवी उत्पत्ति कथा, कथा, कृष्णराजसागर, जलदेवता, नदी, मूर्ति (३) २०६-२०९

- कावेलम्मा जमातदेवता (वेद) (३) ३८६
 काशी क्षेत्र (२) ११९; देवी (२) ३०७
 काशीबाबा मामदेव (३) १००
 काशीविश्वेश्वर (२) ३०३, ३०७, ३०८; मंदिर (३) ६५, ३०७, ३०८
 काश्मिरी शैली देवालय (३) ३५-३६
 काश्मीर प्रदेश शक्तिदेवी स्थान, मेघादेवी (१) २९३
 काश्मीरा पीठ (१) २८०, २८५
 काश्यप मानवी बुद्धाचे स्वरूप (३) ३९७
 काश्यपऋषि व आयुर्वेद (३) १४०
 काश्यपमातंग बौद्ध भिक्षु व भारतीय ग्रंथ भेट चीनचा राजा मिंग-टी (४) २३२
 कासार जमात (महाराष्ट्र) व देवता (३) ३७२
 कासुगा दिव्यांची रोपणाई मंदिर (जपान) (४) २६४
 कासूहाग विजयनगर नाणे (३) २२६
 कासेद्रा देवता (ग्रीक) (४) ९८
 कास्त ब्राह्मण (कात्यायन) (३) ३६४
 काहिनली, पेले देवतेची माता (साहिटी-हवाई) (४) ३२३
 काळिका देवी मंदिर (भोसरी) (३) ३३०
 काळिकाई मामदेवता (त्रि. रत्नागिरी, वाघेपाटगे-रोहे-कुलावा) (३) १०२, १०५
 काळिकामाता जमात देवता (वंजारी) (३) ३८६
 काळिकाय जमात देवता (घनगर) (३) ३८१
 काळवादेवी (२) २२८, २३५, २७३
 काळभैरव (१) ४१५, (२) २५८, २७३, ३०८; कुलदेवता (३) ३६०; -जोगेश्वरी (२) २७३, ३०८; तीर्थ (२) २५८; दक्षिणमूर्ति यम (१) ४१५; मूर्ति (२) २५८; रुद्र (१) ४१५
 काळभैरवी जोगेश्वरी (२) २७३, ३०८ (कान्हेरी)
 काळरात्री (१ वि) ६६, (१) ७८, १०१, १०३, ११३, ११७, ४०६, ४२२, (२) ३१०, ३७५; उत्पत्ती कथा (१) १०१-१०२; एकानंशा (१) १०२; तंत्र देवता (१) १०२; देवता (१ वि) ६६, (२) ३१०; नवगौरीपैकी एक (१) ११३; नवदुर्गापैकी - एक (१) ११७; पौराणिक देवता (१) ७८, १०२-१०३; योगिनी (२) ३७५; व अमृत रक्षण (१) १०१; व शंकर (१) १०१-१०२; विश्वसंहारऋदाक्ति (१) ४०६; शक्ति देवता (१) ४२२
 काळ्या देव त्रिमूर्ती पैकी एक (आफ्रिका) (४) १७७
 काळ्याग्नि ज्योतिर्लिंग (१) २६३
 काळिका शक्तिदेवता (१ वि) ६६

- फाळी (१) २२५, (२) १४९;
 वामाचारी पंथीय देवता (२) १४९;
 शिवपत्नी (१) २२५
 फाळीजोगेश्वरी देवी (पुणे) (२)
 १९४
 फाळीदेवता जालदर पीठ अधिष्ठात्री
 (२) १७५
 फाळी देवी जमात देवता (३) ३७१
 (कळवार), ३७४ (कंठारा)
 फाळीशक्ति तंत्र देवता (२) ४३
 फाल्गुवाई वामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 किंठणी योगिनी (२) ३७५, (३)
 ३११
 किनिच ककमो (Kinich Kakmo)
 अग्नि देवता (मय संस्कृति) (४)
 १९१
 किनिचा हुवा (Kinichahua) सूर्य-
 देवता (मय) (४) १९१
 किनोबेके पाइन वृथावर राहाणारी
 देवता, प्रजाप्ती करमणूक देवता
 (जपान) (४) २७७
 किनोस देव (मीक) (४) ९७
 किन्नर जैन यष्ट (३) ४४०
 किंयाक्षित राजा (भारतीय)
 (ब्रह्मदेव) (४) २८३-२८४
 किबिली (Kybele) (४) ५,
 १३, ९९, १०८, १२१-१२२,
 १४२; अगदम्नीय देवी (४)
 १२१; उत्पत्ती (४) १२१; देवता
 (४) १९, १२१, १२२ (मीक),
 (४) १२२ (किनिनियन); पृष्ठी
 देवी (४) १९१, १४२; मयानी
 मय (४) ५, १३; निद्या
 (४) १२२; व अँटिस (४)
 १२१, १२२; सिबेले (४) ५, १०८
 क्रियेर्वी प्रेमदेवता (केल्टिक) (४) ७९
 क्रिखंत ब्राह्मण (गोमंतक) (३)
 ३६४
 क्रिआन संस्कृति वंश (कॉकेशस-
 रशिया) (४) १७५
 क्रिरिशा देवता (इराण) (४) १५०
 क्रिरीट पीठ (१) २८०, २८५
 क्रिरीटेश्वरी देवी, मंदिर (बंगाल)
 (३) ४६०
 क्रिर्गुला, देवता जलदेवता (वॅविलो-
 नियन) (३) २१७
 क्रिशी-वोजिन देवता लक्ष्मीवर्गापैकी
 एक, संतति-संपत्तिकारक (४)
 २७३-२७४
 क्रिशोरी मजन समाज (आग्राम)
 व देवता (३) ३७२
 क्रिष्किधा पर्वत, शक्तिस्थान, तारा
 शक्तिदेवता (१) २९३
 क्रिस्ती घ्राह्यण (३) ३६१, ३६७,
 ३६८
 की देवता (४) १२४
 कीटिनी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 कीर्ति (१) ७४, (२) २६;
 अष्टशक्तीपैकी एक (२) २७८;
 लोकमाता (१) ७४; शक्ति (२)
 २६, २७८; सप्तमातापैकी एक
 (३) ४३८
 कीर्तिराजस राजा (मजापरहित-मयाया)
 (४) २८९
 कुआना परम्यदेवता (वॅविलोनियन)
 (३) २१७

- कुईसिंग साहित्यविषयक देव (चीन) (४) २५०
- कुक्क (कॅप्टन) प्रवासी (पॉलनेशिया) (४) ३२४
- कुकर्मी जमातदेवता (डोम) (३) ३८०
- कुकुउलेटीट आफाशदेवता (आफ्रिका) (४) १८०
- कुकुलकन (Kukulcan), बी देवता जन्म मृत्यु देव (मय) (४) २१२, २१३
- कुकुलीन गुकुमाझ (Kukulean Gucumatz) सर्पदेवता (मय) (४) १९१
- कुधनूर भदिरे (आध्र) बेसर शैली शिल्प (३) ३९
- कुम्कुटी मातृका (२) ३८४
- कुझेको शहर (मेक्सिको) दगाडी मिल्हा (४) १९६; सूर्य मंदिर (४) १९२; सुवर्ण मंदिर (४) १८७
- कुंची द्वारदेवता (३) ४३; बौद्ध द्वारदेवता (३) ४१३
- कुटभी मातृका (२) ३८४
- कुटुंबिका मातृका (२) ३८४
- कुवई देव, ईश्वर व मानव यामधील मध्यस्थ देव (इराण साम्राज्य) (४) १५२
- कुववक्कळ जमात (महाराष्ट्र-म्हैसूर), व देवता (३) ३७३
- कुडिका पौराणिक देवता (१) ७८, १०३-१०४ (मद्रास)
- कुंड देवता, मानवी जीवनविषयक कार्य करणे (इराणी) (४) १४८
- कुंडणपूर विदर्भ प्राचीन राजधानी, भीष्मक राजा (२) ८२-८७
- कुंडला बौद्ध यक्षिणी (३) ४३२
- कुंडलिनी (२) २७; चक्र (१) २४८; जायति मन (४) ३८५; योगिनी (३) ३१२; वैष्णवी शक्ति (२) २७; शक्ति (१) २४७-२४९; शक्ति-आधारचक्रे मातृका (२) ३९१
- कुंडालिनी आदिशक्ति स्वरूप देवता (१ वि) ४९
- कुत्रा व अथर्वाशक्ति (१) ४१८-४१९
- कुद-अव्हा गृहदेवता (रशियन) (४) १७२
- कुनलुन (हिंदुकुश) पर्वत (बॅविलॉन जवळ) (४) २४४
- कुंती व कात्यायनी व्रत (३) २९२, २९३, २९४
- कुंथनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६
- कुंथिअस अपोलो (ग्रीक) कुंतीपुत्र पाडव (४) ४, १२
- कुवलीखान चीनचा सरदार (४) २८९; नानचौ-ताई साम्राज्यावर स्वारी (४) ३०४; युनानमधील हिंदु-साम्राज्य बुडपिणारा (४) २३३; युवान वशीय सम्राट (४) ३०७
- कुवेर आर्य देव (३) ४०१, ४३९, (४) ११; उत्तर दिशादिक्पाल (तिबेट) (४) २३८; (जावा) (४) ११; जैन यक्ष (३) ४३९, ४४०; जैन यक्ष-दिक्पाल (उत्तर) (३) ४३७; देव (जावा) (४) ११; देवता (चंपादेश) (४)

- २३४, बौद्ध धर्मरक्षक देवता (३)
३९८, यत्र (२) ४०८, ४३०
कुबेरा जैन तांत्रिक देवता (२) ४११
कुब्जा योगिनी (२) ३७२, (३)
३१२
कुमार जैन यक्ष (३) ४४०
कुमार देवी (१ त्रि) ४८, (३) २२७,
नाणक मुद्रा (१ त्रि) ४८, (३)
२२७, पीठ भैरव (१) २८१
कुमारिका कुलदेवता (०) २७२,
जमात देवता (ताम्र) (३) ३८१,
ट वर्ग देवताशक्ति (२) ४३, ३८९
कुमारी (१) ३५, २८१, २८४,
२९२, २९३, (२) ९६, ९७,
१४९, ३८४, (३) ३२९, (४)
७९; कुडपीठ (१) २८४, तत्र
देवता (२) १४९, त्रिपुरा (१)
३५; देवता (४) ७९ (केल्टिक),
देवी (१) ३५, २९२ (मायापुरी),
(१) २९३ (केरळ), द्वारमातृका
(३) २२९; पीठ देवता (१)
२८१; मातृका (२) ३८४, ३९४,
व त्रिमूर्ति देव (२) ९६, ९७
कुमारी भेरी गायल्टाईन नाणक मुद्रा
(३) २३१
कुमुदवन शक्तिस्थान, सत्यवादिनी
देवी (१) २९३
कुमुदा देवी, मानस सरोवर शक्तिस्थान
(१) २९१
कुंभकर्णी मातृका (२) ३८४
कुंभकोणम, योगलिंग (२) १२५
कुंभा नदी (सप्त सिंधु प्रदेश) (४)
१४६
कुंभार जमात व देवता (३) ३७२-
३७३
कुंभारवाडा (वेरळ-लेणे) (३)
०५१
कुंभी देवी (जेष्ठागौरी) (३) ३०६
कुभीपाक नरक (२) १०८
कुभेश्वर शिवमंदिर (कुभकोणम)
(३) ४९६
कुरकुला तत्रदेवता (२) ४२१
कुरवा जमात (म्हैसूर, हैद्राबाद),
व देवता (३) ३७४
कुराण मुखलमान धर्मग्रंथ (४) ०६,
१६८, १६९, १७०, १७१
कुरुकुला बौद्ध देवता (३) ३९७,
४२७, मूर्ति (३) ४२७ (बौद्ध),
रक्ततारा (३) ३९७ (बौद्ध)
कुरुकुला, गौर तारा प्रकार (२)
४०८ (बौद्ध), तत्र ग्रंथ (२)
४१२, तत्र देवता (२) ४०७,
४०६ (बौद्ध), बौद्ध देवता (३)
४०१, ४०३, ४०५, ४०६, ४०८
कुरुक्षेत्र पीठ (१) २८०, २८४
कुरुविधारन जमात (दक्षिण,
तामिळ) व देवता (३) ३७३
कुलकुल्या (१) ७८, १०४, २४०,
(३) ३८८, दुर्गादेवी (३)
३८८, नामोत्पत्ति (१) २४०,
(३) ३८८, पौराणिक देवता (१)
७८, १०४ (कुसी नगर)
कुलगोळम्मा देवता (आंध्र प्रदेश)
(३) ४५९
कुलजा योगिनी (३) ३१०
कुलदेवता (१) ०४१, (३)
१४, ३६०

कुलनन्दा योगिनी (२) ३७४
 कुलयोगिनी तंत्रदेवता संकेत (२)
 ४१४
 कुलसुंदरी तंत्रदेवता, नित्या देवता
 (२) ४१३
 कुला तंत्रदेवी कौलपंथीय उपासक
 (२) ४२०
 कुलार्णव तंत्र (२) ४१२
 कुलिका योगिनी (२) ३७४
 कुलुका तंत्रदेवी कौलिकपंथीय उपासक
 (२) ४२०
 कुलेशी योगिनी (२) ३७४
 कुलेश्वरी देवी, दुर्गादेवी (हजारीबाग-
 बंगाल) (३) ४६०
 कुवत-उल-उस्मान मशीद मुसलमानी
 शिल्पनिदर्शक (दिल्ली) (३) २६६
 कुवान-थिन बौद्ध देवता (चीन)
 (३) ४१०; प्राणिमात्रावर दया
 करणारी मातृदेवता (चीन) (४)
 २५४-२५५
 कुशाको शहर कोरीकांचन सुवर्ण मंदिर
 (मेक्सिको) (४) १८७
 कुशाची मुले सूर्यवंशी लोक (अमेरिका)
 (४) १९७
 कुशाद्वीप शक्तिस्थान, कुशोदका देवी
 (१) २९३
 कुशोदका देवी (कुशाद्वीप) (१)
 २९३
 कुसुम जैनयक्ष (३) ४४०
 कुसुमबाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 कुसुममालिनी जैन यक्षिणी (३)
 ४३९

कुहु (१) १७, ७४, (३) २१;
 देवता (१) ७४; नष्टचंद्रा (१)
 ७४; वैदिक देवता (१) १७, ७४,
 (३) २१
 कुत्रकुल्या पौराणिक देवता (१) ७८
 कू स्थैर्य देवता, विश्वकर्मा देवता
 निमूर्तिपैकी एक (पॉलेनेशिया) (४)
 ३२२
 कूर्म देवता (मेक्सिको) (४) १८७
 कूर्ममूर्ति बगला दशमहा विद्यादेवी
 दशावतार संबंध (१) ४२५
 कूप्मांड-दुर्गा (२) ३१०
 कूप्मांडिनी (?) ७८, ११६,
 ११७; नव दुर्गापैकी एक (१)
 ११७; पौराणिक देवता (१) ७८,
 ११६, ११७
 कूप्मांडी देवी (जैन) अरासुरी अंबा
 (१) ३६३
 कृतधर्माण ऋषि ब्रह्मवेत्ताऋषि (२
 प्र) ५, ६
 कृतशौचतीर्थ शक्तिस्थान, सिंहिका-
 देवी (१) २९२
 कृतिवासा जोतिर्लिंग (१) २६३
 कृमिभोजन नरक (२) १०८
 कृष्ण (श्रीकृष्ण) (१ वि) ४६,
 ५०, (२) ८२-८७, ३११,
 ३१२, ३१३, ३१८, (३) ५,
 १०, २७, १३३, १४३, १६५,
 १६६, १६७, २४८, २८०,
 २८६, २८७, २८८, २८९,
 २९०, ३६४, ३६६, ३७६,
 (४) ३, ५६, ९१; अथवा अपोलो
 (१ वि) ५०; इच्छामरणी देव
 (३) १०, कुलदैवत (३) ३६४

(चक्र ब्राह्मण), (३) ३६६
 (सह्याषी ब्राह्मण-उडुपी); गीता-
 अक्षय (३) १४३; जन्म व विध्य-
 वासिनी देवी (२) ३११, ३१२,
 ३१३, ३१८; जमात देवता
 (गवळी) (३) ३७६; देवता (३)
 २४८, २८०; मानव देव (३)
 ५, (४) ९१; राजा (४) ५६;
 रुक्मिणी व अंबामवानी (२) ८२,
 ८७; व अर्जुन (४) ३; व गोपी
 (३) २८६, २८७, व तुळस
 (३) १६५, १६६, १६७; व
 रास-श्रीडा (३) २८७-२९०; व
 वृक्ष देवता (३) १३३; दारुधारी
 देव (१ वि) ४६; संस्कृत देव
 (३) २७; हिंदु देवता (१ वि)
 ५०

कृष्ण नाणक-मुद्रा (३) २२८

कृष्णतुळस अतिशय पवित्र व औषधीय
 (३) १६२, १६४

कृष्णदेवराय पुष्कळ मंदिरे उभारली
 (विजयनगर) (३) ३२

कृष्णनाथ पीठ भैरव (१) २८२

कृष्णमातंगी तंत्र देवता (२) ४२२

कृष्णयामारी बौद्ध देवता (३) ४२६

कृष्णराज व वेरूळ लेणे खोदाई
 (राष्ट्रकूट) (३) २४९, २५३

कृष्णराजसागर तलाव कावेरी नदी
 (३) २०८

कृष्णरूपा कालिका दशमहाविद्या
 देवता, दशावतार रूप (१) ४२५

कृष्णल भारतीय नाणक मुद्रा (३)
 २२५

कृष्णशक्तीचा अवतार (अमेरिका)
 (४) २२९-२३१

कृष्णा देवी (१) २९४; नदी, जल-
 देवता (३) २०८

कृष्णानंद तंत्रसार ग्रंथकर्ता, आगमेश्वरी
 देवी उपासक (२) ४१९

कृष्णावाई देवी, देवी मंदिर (वाई-
 सातारा, महायलेश्वर, कन्हाड) (३)
 ४६३

कृष्णावतार मूर्ति (कैलास लेणे)
 (३) २५९

कृष्णावेणी शक्तिस्थान, कृष्णादेवी
 (१) २९४

के वैद्यकीय देवता (मय) (४) २१३

केकस-अब्हा दरवाजावरील देवता
 (रशियन) (४) १७२

केकराक्षी योगिनी (२) ३७२

केकरी मातृका (२) ३८४

केचिच थेऊर आदिशक्ति (स्कॉटिश)
 (१) १००

केडुजाई ग्राम-देवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२

केडेश अस्टाट देवता (मिसर) (४)
 ६६

केव्हिटन भारतीय नाणक-मुद्रा अभ्यासक
 (३) २२४

केणीमोका पर्वत आणणारा पांढरा
 साप (मेक्सिको) (४) २१६

केदार (१) २५६, २९४; क्षेत्र
 शक्तिस्थान, सन्मार्गदायिनी देवी

(१) २९२; वारा ज्योतिर्लिंगावैकी
 एक (हिमालय) (१) २५६;

मृत्युलोकातील लिंग (१) २५९

- शक्तिपीठ (१) २७८, २९४,
शिवपीठ (१) २७८
- केदारजननी देवी (१) ३८७
- केदारनाथ मुक्तिर्लिंग (२) १२५
- केदारर्लिंग ज्योतिषा, साक्षात् शम्भु
(जोल्हापूर) (२) २६१
- केने प्रकाशदेवता, सृष्टिकर्त्री देवता
(पॉलेनेगिया) (४) ३२२
- केने कूलोनो प्रैशूर्ति, प्रकाश, स्थैर्य,
गर्जना प्रतीक, अनुक्रमे सृष्टिकर्ता,
विश्वकर्मा व पालनकर्ता प्रतीक
(पॉलेनेशिया) (४) ३२२
- केरळीमाता देवी, कनकमुदरी देवीचे
एक नाम (माळगा) (१) २९६
- केरळ शक्तिस्थान, कुमारी शक्तिदेवी
(१) २९३
- केरामिअन सुसल्मान पोटभेद (४)
१६९
- केलाभमानी देवी (काली) कैलामय्या
(उत्तरप्रदेश) (३) ४८१
- केलाह जमात देवता (करेन), धान्य-
देवता (ब्रह्मदेश) (४) २०७
- केलिच थेऊर देवी (स्कॉटलंड)
(४) ८१
- केलिट्ठु सस्कृति (४) ७९ ८०
- केवट जमात (निहार, ओरिसा, मध्य-
प्रदेश) व देवता (३) ३७३
- केविदारी मातृका (२) ३८४
- कोशिनी मातृका (२) ३८४
- केसाईखाती जमातदेवता (च्युतिया-
आसाम), कालीदेवीचे एक नाम,
ताम्रेश्वरी, मंदिर (खादिया) (३)
५१२
- केसनाळ पीठ अथवा बुदावन पीठ
(१) २८२, २८९, (२) १०३
- केसाईखाती जमातदेवता (च्युतिया-
आसाम), कालीदेवीचे नाम, नरबली
देवता (१) २७७
- केसी (एडगर) सरोवर, जटलाटिक
महासागर समधी अथर्ता (४)
१८६
- केळमाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- केळई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- कैकाळी जमात व देवता (३) ३७३
- कैटभ दैत्य, जन्म विष्णूच्या कानातील
मळापासून, ब्रह्मदेवाच्या घामापासून,
व योगमायादेवी (१) ४१, ४२,
राक्षस (२) ३००
- कैटभासुर व इद्राणी व महिषासुर
जन्म (१) १४६
- कैरकळ देवी (कुमकोणम) (३)
५१०-५११
- कैलामय्या देवी, केलाभमानी (उत्तर-
प्रदेश) (३) ४८१
- केलास (१) २७८, अथवा इडा
(१ रि) ५०, देवता पर्वत (४)
२६५, पर्वत व रावण (वेरूळ लेणे)
(३) २५१, २५४, वेरूळ लेणे
(३) २५१, २५३, २५६-२६२,
शक्तिपीठ (१) २७८, शिवपीठ
(१) २७८

- कैलासनाथ मंदिर (काची) (३) २४९
- कोकामामा कोकावृक्षाची देवता (पेरु) (४) २२४; वृक्ष देवता (इका संस्कृती पेरु-मेक्सिको) (४) २०७
- कोकामुख पीठ (१) २७९
- कोकामुखी पीठ (नेपाळ), कोकेश्वरी देवी (१) २९४
- कोकेश्वरी देवी (वराहक्षेत्र-नेपाळ) (१) २९४
- कोकणस्थ ब्राह्मण, चित्तपावन, चिप-लोगे (३) ३६५, ३६७
- कोकणी जमात (ठाणे जिल्हा) व देवता (३) ३७४
- कोजागर व्रत (३) २८३-२८६; कथा (३) २८४-२८५; कृत्ये (३) २८३-२८५; देवता (३) २८३, २८६; पालन (३) २८५
- कोजिकी शिटोघर्ममंत्र (जपान) (४) २८
- कोजीन देव, इनोकी वृक्षावर राहातो (जपान) (४) २७७
- कोटकी देवी, कोटवती (२) १७४
- कोटम्मा जमात देवता (तोगत-कोठी) (३) ९५
- कोटरा मातृदेवता कोटवीदेवी, व बाणासुर (३) ४५९
- कोटराक्षी योगिनी (२) ३७२, शक्तिदेवता (२) ३७३
- कोटरी देवी, कोट्टरी देवी (२) ३५९
- कोटलीक्यू देवता, आदिमाया (मेक्सिको-आस्तिकवर्षा) (४) २२५, २२६
- कोटवती देवी, कोटकी, व अनिरुद्ध-उपा (२) १७४, (३) ४६०
- कोटवी नम मातृदेवता, बाणासुर माता (१) २९२, (३) ४५९; पीठदेवता (कोटी तीर्थ) (१) २९२; देवी-नानी विवी (१) २८९, (२) ३५९-३६० (बलुचिस्तान-हिंगुळा नदी तीर); हिंगुळा (२) ३५९
- कोटवै मातृदेवता (३) ४५९
- कोटितीर्थ शक्तिस्थान, कोटवी देवी (१) २९२
- कोटिमहेश्वरी देवी व क्षेत्र (वाली-मठ) (१) ३८०
- कोटिमुद्रा पीठ (१) २७८
- कोटीमाहेश्वरी देवी व क्षेत्र (वाली-मठ) (३) ४६३
- कोटीश्वरी देवी व व्रत; (३) ३३८
- कोटीस देवता, भेट मंदर रूप (भीक) (४) १०८
- कोटेश्वर क्षेत्र (अर्बुदापर्वत) (१) ३६१; महादेव मंदिर (बालाघाट-मध्यप्रदेश) (३) ५००
- कोटेश्वरी देवी देवालय (मुरुड-जंजिरा) (१) १२५
- कोट्टरी (१) २८२; देवी (२) ३५९ (बलुचिस्तान); पीठदेवता हिंगुळापीठ (१) २८२
- कोट्टवी पीठ देवता, हिंगुळा पीठ (१) २८२
- कोटघाई देवी व मंदिर (वाराणसी) (३) ४५९
- कोणा मातृका (२) ३८४

- कोणार्क सूर्य मंदिर (ओडिसा सांप्रदाय शैलीचे) (३) ३६, २६५-२६६
 कोडणपूर देवता (३) २६०, देवी (खेड-शिवापूर), निग्रही देवता (३) ७०, ७९-८२; पाथरवट जमात देवता (३) ३८२
 कोंडार जमात व देवता (३) ३७३
 कोदेश्वर गिक्लिग (जनतपूर) (३) ७६
 कोनो-होगाई जपानी कलाकार (४) २७१
 कोपन हनुमान देव व मंदिर (मय-संस्कृति) (४) १९२
 कोमटी जमात व देवता (३) ३७४, समाज व देवता (३) ४६१
 कोमडोही देवता (केल्टिक) (४) ७९
 कोममॉग गुप्तकालीन वाघणीची मदिरे (कवोडिया) (४) २९४
 कोमलुम्मा जमात देवता (कोयी मद्रास हैद्राबाद) (३) ३७४
 कोमेश देवता (माओ) (४) १४५
 कोम्पिरा जलदेवता (जपान) (४) २७५-२७६, मंदिर (४) २७५
 कोंगई जमात देवता (कोणी) (३) ३७४
 कोयी जमात (मद्रास, हैद्राबाद) व देवता (३) ३७४
 कोरकू माता ग्रामदेवता, देवीरोगास्तव (उमरावती भाग) (३) ११८
 कोरवा जमात (मध्यप्रदेश) व देवता (३) ३७४
 कोरा देवता (ग्रीक रोमन) अरबेला देवी (४) १२३, इस्टार देवी (४) १२३, डिमिटर देवी कन्या (४) ९५, १२९, नाणक मुद्रा देवता (१ वि) ४८, (४) १२४, पाताळस्वरूप देवता (अक्केडियन) (४) १२४, मय पोटशाखा (४) १८५, भूमिमाता (४) १२४, १३९ (मेसोपोटेमिया), रोगराई निर्मूलन देवता (४) १२४
 कोराट शहर, संस्कृत शिलालेख, हिंदु मदिरे (कवोडिया) (४) २९४
 कोराराशा जमात देवता (कोळी) (३) ३७४
 कोरावई (काली) देवी (तामिळ) (२) १४१
 कोरी (कोळी) जमात व देवता (उत्तरप्रदेश व वहाड) (३) ४८७-४८८
 कोरीकांचन सुवर्णमंदिर (मेक्सिको) (४) १८७
 कोरे (पर्सोन) देवता (ग्रीक) (४) ९५, १३१, १३५
 कोर्टेझ स्पॅनिश लुटारू, मेक्सिकन संस्कृतीचा नाशकर्ता (४) २०९
 कोल जमात (द्रविडप्रांतीय) व देवता (३) ३७४
 कोलवस अमेरिका रड संशोधक (४) १८१
 कोलंबो देवी (वराहगिरी), दुर्गादेवीचे आभिष्कारी स्वरूप (१) १२२
 कोलवू नवरात्रातील अमर्चिन देवीचा उत्सव (दक्षिण भाग) (१) २२९
 कोलस देवता (लॅटिन) मूल स्वरूप आकाश (१ वि) ५०

- कोलारलक्ष्मी अष्ट लक्ष्मीपैकी एक
(२) १२३
- कोलापुरीअम्मा जमात देवता (कुरवा-
म्हैसूर, हैद्राबाद) (३) ३७४
- कोलासुरभयकारी जमात देवता (कोल-
सातारा मोल्हापूर) (१) २३९-२४०
- कोलासूर व पीठजा देवी व शूद्रक
(२) १८५
- कोलेरम्मा देवी, मंदिर (कोलार-
म्हैसूर) (३) ४६१
- कोल्टा जमात (जोरिस्ता), शेतमरी
जमात, व देवता (३) ३७३
- कोल्हा देवी (अणहिल्वाड) (२)
२६३, २६४, महासरस्वती (२)
२६४
- कोल्हंबिका देवी व गौतमऋषि व
कोल्हासूर (त्र्यंबोेश्वर-नाशिक) (३)
४६१
- कोल्हा पूननीय प्राणी (चीन) (४)
२६१, (जपान) (४) २७७-
२७८
- कोल्हाटी (डुकर-पाल) जमात
(महाराष्ट्र), व देवता (३) ३७४
- कोल्हापूर क्षेत्र (करवीर) (२)
२५१, २५६, २५८-२५९,
२६१, २६३, २६४, २६९,
२७० (जाणसी पहा, करवीर
क्षेत्रपीठ)
- कोल्हापूर पीठ करवीरपीठ (दक्षिण)
(१) २८४
- कोल्हासुर (२) २७०, ३७५,
ब्रह्मदेव मानसपुत्र (२) २५४,
व करवीर (२) २५३, २५४,
२५६; व महाशक्ती (२) २६१
- कोल्ह-बावस चंद्रदेवता (रशियन)
(४) १७२
- कोशीन, मार्ग व प्रवासदेवता
(जपान) (४) २७७
- कोष्टी जमात, व देवता (३) ३७४
- कोळी (महार राज-खोलेसी) जमात,
व देवता (३) ३७४
- कोळी देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२
- कोळेरम्मा जमात देवता (देवार
मध्यप्रदेश) (३) ३८१
- कौकेलेन (कोष्टी) जमात (मद्रास)
(३) ४६३
- कौडाने चैत्य (कुलावा) (३)
२४७
- कौबेल (आगास्टिन) वनस्पति व
कर्ता (३) १४०
- कौडिण्य हिंदु ब्राह्मण, राज्यकारभारी
(कबुज फुनान) (४) २९४,
(कबोडिया) (४) २९२,
(मलाया) (४) २३५
- कौबेरी शक्ति तत्रशक्ति, अष्टशक्तीपैकी
(२) ४३
- कौमारी (२) ४२, ३७३, ३८२,
३८३, ३८४, ३८६, ३८७-
३८८, ३९२, (३) ३८८, ४३९,
अष्टशक्तीपैकी एक (२) ४२,
कुमार-स्वदापासून तेज उत्पत्ती (२)
३८३; तत्रशक्तिदेवता, देवता (२)
३७३; नामोत्पत्ती (३) ३८८,
महामातृकापैकी एक (२) ४२,
मातृका (सप्त अष्ट) (२) ३८२,
३८४, (३) ४३९, मोह दुर्गुण
प्रतिनिधित्व मातृका (२) ३८६,

- स्वरूपवर्णन (२) ३८७, ३८८, ३९२
- कौमुदिका योगिनी, दुर्गादेवी परिचरिका (२) ३७७
- कौर्मिशक्ति देवता (२) ३७३
- कौलपंथ (२) ४०९-४१०; उगम (३) ४०९; कौलशब्द अर्थ (३) ४०९-४१०; पूजा देवता (३) ४०९, ४१०
- कौलमतवादी (२) ४१४
- कौलाचार (२) ४१२; श्रीयंत्र (२) ४२६
- कौलालपुर शहर, बांटूलेणी, हिंदु मंदिरे (मलाया) (४) २९२
- कौलिनी तंत्रशब्द, तंत्र देवता (श्रीयंत्र) (२) ४१४, ४२८
- कौशिकी (१ वि) ४२, ४३, ४५, (१) ७८, १०४-१०७, १६६, (२) १४९, ३१६, ३१७, ४२२, (३) ३८९; अंबिका (१ वि) ४२; उत्पत्ति कथा (१) १०५, १०६, १०७, १६६, (२) ३१७; गौरवर्णी (१) १०६, १०७, १६६; तंत्र देवता (२) १४९; देवी (२) ४१७; नामोत्पत्ती (३) ३८९; पार्वती शरीर-कोश उत्पत्ती (१) १०६, १०७, १६६; पौराणिक देवता (१) ७८, १०४-१०७; व चंडमुंड (१) १०६, १०७, १६६; व शुभ-निशुंम (१) १०६, १०७, १६६; विध्यवासिनी (१ वि) ४५, (२) ३१६; शिवा (१ वि) ४२, ४३; सखी (उमचंडा) (२) ४२२
- कौसंबी शहर (युनान) (४) २३३
- क्युपिष्ठ अथवा काम (१ वि) ५०
- क्रकुचंद्र मानुषी बुद्ध स्वरूप (३) ३९७
- क्रमदीश्वर पीठभैरव (जयंती पीठ) (१) २८०
- क्रमवंत ब्राह्मण (३) ३६१, ३६३ ३६४
- क्रिओद्रीक्स आदिशक्ति देवता (मेडि-टेरेनिअन) (१) १००
- क्रिप्टोमेरिया पवित्र वृक्ष (जपान) (४) २७७
- क्रिया योगिनी (१) ३१२
- क्रियाशक्ति (२) ४१, ४४, ४५
- कुचुनदी (सप्तसिंधु प्रदेश) (४) १४६
- क्रोध दुर्गुण प्रतिनिवित्व मातृका-माहेश्वरी (२) ३८६
- क्रोधभैरव शिवाचे अष्ट भैरव अवतारापैत्री एक (कैलासलेणे) (३) २५८
- क्रोधिसा पीठभैरव (करवीरापीठ) (१) २८०, २८२ (कालीपीठ)
- क्रोधिनी मातृका (२) ३८४
- क्रोधी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- क्रोधेश पीठभैरव (करवीरापीठ) (१) २८०, २८२ (कालीपीठ)
- क्रोनस देव, बहीण हिरा हिजबरोर रिजाह (ग्रीक) (४) ५४
- क्रोनोस देव (इजिप्त), डिमिटर देवीचा पिता (४) १२९; (ग्रीक)
- किलिया व न्हीजादेवी पत्नी, कथा (४) १४१, १४२

- क्रोम क्रुअच (Cromm Cruach)
पहिल्या मुळाची वळी देवता, देवी
(रशिया) (४) ४३
- क्रौंची मातृका (२) ३८४
- क्लिन्ना तत्र नित्या देवता (२) ४१३
- फानजीन अश्वमुसी वाटाकानन
देवता, शेतकरी वर्ग देवता (जपान)
(४) २७०
- फानन देवी, कृपाळु दयाशील देवता
(४) २६९-२७१, २७२, दत्त-
कथा (४) २७०-२७१, मदिरे
(४) २७२, स्वरूप (४) २६९,
२७०
- फिनारी रोमन नाणे (३) २३१
- फिनोआ मामा वृक्ष देवता (इका
संस्कृति पेरु मेक्सिको) (४) २०७
- फीर्पोस दौरागाठी शास्त्र (मेक्सिको)
(४) २२६
- क्षणिका-अलक्ष्मी देवी (बंगाल)
(१) ९७
- क्षमा शक्तिदेवता (२) ३७३
- क्षार देवता (मेक्सिको इका संस्कृति)
(४) २०३
- क्षारकर्म नरक (२) १०८
- क्षिती वीस अकी संख्येला भारतीय
नाम (१) ३९९
- क्षितीगर्भ ध्यानी रोषित्व (३)
३९७
- क्षीररांब पीठभैरव (युगाद्या, क्षीर-
ग्रामपीठ), युगाद्या देवी (१) २८१
- क्षीरग्राम पीठ (कदा वरदान),
युगाद्या पीठदेवता (१) २८१,
२८८
- क्षीरभवानी (१) ११, (३)
३९५; आदिशक्ति (१) ११,
उत्सव (१) ४५, कथा (१) ४३,
४४, देवी मन (१) ४३, नामो-
त्पत्ती (३) ३९५, मदिरे (१)
४४, योगमाया काश्मीर (१) ४३-
४६
- क्षीराब्धितनया लक्ष्मी नामोत्पत्ति
(१) ५०
- क्षुद्रदेवता (३) १४-१५
- क्षेत्रज्ञाशक्ति तत्स्थारूप शक्ति,
देवता व्यक्त शक्ति (२) २२-२३
- क्षेत्रपाल शिव प्रमुख परिवार देवता
(३) २१
- क्षेमकरी योगिनी (३) ३१२
- क्षेमकरी-दुर्गा देवी, नव दुर्गापैकी एक
(१) १२१
- क्षेमकाया देवी (निमिपारण्य क्षेत्र)
(२) २९३
- क्ष्वेला मातृका (२) ३८४
- खंदिनी मातृका, वागीश्वरी देवी
परिचारिका (२) ३८५
- खजुरहो मदिरे (मध्यप्रदेश) (३)
३७, २६९
- खट्वांगी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
- खंडागिरी बौद्ध गुहा (ओरिसा) (३)
२४६
- खंडनाथ (खंडोना) (३) २९५
- खंडपरशु (शंकर) (३) २९५
- खंडरोहा बौद्ध देवता (३) ४२७
- खंडेराव जमात देवता (ठाकूर)
(३) ३८०

- संखेलवाल जमात (राजपुताना) व देवता (३) ३७५
- संखोवा (२) ४५८, (३) २७, ९९, २९५-३०१; कुलदेवता (३) ३६६ (जेजुरी, पाली); चंपागौरी व्रतदेव (३) २९५; चंपाषष्ठी नवरात्र (३) २९५, २९६; जमात देवता (जेजुरी, पाली) (३) ३६९, ३७०, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७७, ३८०, ३८१, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६; देवता (२) ४५८ (महानुभाष-पय), नामोत्पत्ती (३) २९५; नामे (३) २९५; प्रमुख मदिरे (३) ३०१ (महाराष्ट्र), प्राकृत देव (३) २७, ९९; मंदिर (जेजुरी) (३) २९६, २९७; मूर्ति (३) २९७; म्हाळसा पत्नी (३) २९६, येळ-कोट (२) २९८; व अघोरी नवस (३) ३००-३०१, व देवदासी (३) २९८-३००; व वाघ्या-मुरळी (३) २९८, ३००; सन्वा-लाख भुगा व अवरगजेन बादशाहा (३) २९७-२९८; स्वरूप (३) २९६, २९७
- संब्रो-येशा-सौंग-चाल, पद्मसभव लामा-धर्मसस्थापक शिष्या (तिबेट) (४) २३७
- सत्री जमात (महाराष्ट्र) व देवता (३) ३७५
- सादिरवन्ती बौद्ध देवता, हरिततारा देवता प्रकार (३) ४०८
- सरजाई देवी (कोंडणपूर पुणे) (३) ८१
- सरवेला-सातुम देवता (रशियन) (४) १७४
- सवीस पुरुषप्रकृति पिशाच देवता (३) २१३
- साकमती शक्ति देवता (रशियन) (४) १७५, १७६
- साखा जमात (गुजरात, ठाणे व नागपूर) व देवता (३) ३७५
- खाजाखिज्र मुसलमान जलदेवता (इलिशा अथवा इत्यास) उत्सव (३) २१६
- सातिजा महंमद पैगंबर पत्नी (४) १६३, १६९
- साती घर्मपीठ (रशिया) (४) १७५
- सादिरवन्ती तारा बौद्ध देवता (३) ४०७
- सामदा (कामाख्या) ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२, १०३
- सारडिया शीस जमात व देवता (३) ४५०
- सारवेल राजा-कलिगाधिपति (३) २४६
- सारेजायी मुसलमान पोटभेद (४) १६९
- साल्डिन संस्कृति (सुमेरियन) (४) ७५-७६
- सासिया जमात (आसाम) व देवता (३) ३७५
- सुरियाराणी जमातदेवता (कोरवा मध्यप्रदेश) (३) ३७४

- खुतवा प्रार्थना (मुसलमान) (४)
 १६७, १६९
 खेचरी योगिनी (२) ३७४
 खेटा मातृका (२) ३८४
 खेडजाई मामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०२
 खेडजाय जमातदेवता (धनगर)
 (३) ३८१
 खेडावा ब्राह्मण (जंबुकण्व) व देवता
 (३) ३६२
 खेनसू चंद्रदेव, वास्टदेवीपुत्र (मिसर)
 (४) ६५
 खेरमाई जमातदेवता (कोल-द्रविड)
 (३) ३७४
 खेरमाता (१) २२९, (३)
 १०८, ११८; मामदेवता (३)
 १०८, ११८ (दमोह जिल्हा);
 देवी नवरान (वन्हाड-शिवणी)
 (१) २२९; भू-देवता (दमोह-
 जिल्हा) (३) ११८
 खेवसूर जमात व देवता (रशियन)
 (४) १७५
 खोकलाई देवी (कोंडणपूर) (३)
 ८९
 खोकली मामदेवता, मातामईची
 बहीण (शिंद्याडा) (३) १२२
 खोडियारमाता ऐतिहासिक देवता
 (१) २९५, ३०९-३१०, (३)
 ३८९; कुलस्वामिनी (१) ३०९;
 जमात देवता (३) ३७७, ३७८,
 ३८२, ३८४, ३८५ (काठेवाट);
 नामोत्पत्ती (३) ३८९; स्वरूप
 (१) ३०९-३१०
 खोडियाळ देवकन्या, कथा (३)
 १४६
 खोत ब्राह्मण (३) ३६१, ३६५
 खोदासम जमातदेवता (ओस्ताक)
 दुष्ट प्रवृत्ति देवता (रशियन) (४)
 १७४-१७५
 खोन-मा देवी, राक्षस संरक्षक देवता
 (तिवेट) (४) २३८-२३९
 खोनाशी देवता, आद्यदेवता (बुरिआट
 जमात) (रशियन) (४) १७४
 खोरिदाई देव (बुरिआट जमात)
 (रशियन) (४) १७४
 खेर राजवट (कंबोज) सुवर्णयुग
 म्हणजे सूर्यवर्मा (दुसरा) (४)
 २९८-२९९; वंश (सयाम) (४)
 ३०२, ३०३, ३०७; वंशीय राजे
 सूर्यवंशीय, महायान, हीनयान व
 ब्राह्मण धर्म यांस समान वागणूक
 (४) २९५-२९६; (कंबोडिया)
 (४) २९३-२९४, २९५, २९६
 खी-मोंग बौद्धधर्मी राजा (तिवेट)
 (४) २३६
 गंगनाथ मामदेव (दक्षिण) (३)
 १००
 गंगम्मा मामदेवता (दक्षिण) (३)
 १००, १०८; जमात देवता (३)
 ३८० (जोगी), (३) ३८६ (वेद-
 म्हैसूर), (३) ४६३ (धनगर);
 मंदिर (३) ४६३ (तिरुपति-मद्रास)
 गंगा (१) ६२, ६३, ६५, (२)
 ३८१, (३) १७८-१९८, २२०,
 २२१, २५०, ३७३, (४)
 १४६, १४९, १५१; उत्तमी कथा
 (३) १७९-१८०, १८३; कवि

वर्णन (३) २२०-२२१; जल-
देवता (३) १७८-१९८; जल
महत्त्व, औषधीय, पवित्र (३)
१८४, १८५, १८६; देवी (२)
३८१, (३) ३७३ (जमातदेवता-
केवट); द्वार-शक्तिस्थान (१) २९२;
नदी (१) ६५, (३) १७९,
१८०, (४) १४६, १४९, १५१;
नाम (३) १८३; पवित्रता (३)
१८४; पुराणकथा (३) १८७-
१८८; भागीरथी (३) १८१;
भीष्माचार्य माता (३) १८७; मन्त्र
(३) १८३; मन्दिर (३) १८२,
१९५, १९६; मातृलभा नदी (१)
६५; मूर्ति (३) १८३, १८८,
१९५, १९६, २५० (वेरूळ);
-राजापूर (३) १९२-१९४; व
जगन्नाथ पण्डित (३) १८८-१९२;
व भगिरथ (३) १७९, १८१,
१८२, १९६; व शंकर (३)
१८२, १८३, १८७, १९८; व
सगर (३) १८१; सरस्वती सवती-
मत्सर (१) ६२, ६३; हिमालय
कन्या (३) १८७
गंगाम्ना पीठस्थ देवता ग्राम स्वरूपात्
(३) १०३ (कनौड़क)
गजगौरी व्रत (३) २९१-२९४;
व कुत्ती-गाधारी (३) २९२-२९३,
२९४, विधि (३) २९१, २९२,
२९३; हस्तागौरी (३) २९१
गजलक्ष्मी (१ वि) ४८, (१)
८५, (२) १०१, १२३, २६३;
अष्ट लक्ष्मीपैकी एक (२) १२३,
२६३; कमलादेवी स्वरूप (२)

१०१; देवी (१) ८५; नाणक-
मुद्रा देवता (१ वि) ४८; मूर्ति
(वेरूळ लेणे) (३) २५४, ३५७;
सागर-उमलोत्पत्ति (नाणकमुद्रा)
(३) २२२
गजवक्त्रा शक्ति देवता (२) ३७३
गजानन अकार स्वरूप, जन्मकथा,
वैदिक देवता (१) २०-२२
गजानन महाराज (शेगाप); व
नर्मदादेवी (३) २०४, २०५
गजानना योगिनी (२) ३७२
गजांतलक्ष्मी (१) ७८, १०८-
११०, (३) २९२, ३८९; उत्पत्ती
(१) १०८; देवी (३) ३९२;
नामोत्पत्ती (३) ३८९; पौराणिक
देवता (१) ७८, १०८-११०;
मूर्ति (१) १७९ (वेरूळ लेणे),
(१) ११० (पन्हाळगड, कामपूर,
बेहारी); मूर्ति शिल्प (१) १०८-
१०९
गङ्गनीचा महमंद, सोमनाथ मूर्ति-
भंजक (३) ६५
गटेमाळा विष्णूचे कूर्म रूप (मय-
संस्कृति) (४) १९२
गडकाली (१ वि) ६०, (२)
१४४, १४७, ३५५, देवी (३)
१४४, ३५५; व कालीदास (१
वि) ६०, (२) १४५-१४७
गणगौर चैत्रगौरी पूजा (राजखान)
(१) २२२
गणदेवी (वडोदा) (३) ४६३
गणपति (१) २२-२७, (२)
३९९, ४१०, (३) १, ४, ९३,
१३६, २५९, ४०३, ४०४, (४)

११८; उत्सव (१) २७; गाणपत्य
पंथ (१) २४-२५; ग्रंथ (१)
२५; ग्रंथारंभी स्तवन (१) २७;
जमात देवता (३) ३७६,
३८५; जन्मकथा (१) २२; तत्र-
देवता (२) ४१०-४११; दुर्वा-
शमी प्रिय (३) १३६; देवता
(३) १, ४; नावे (१) २२,
२३; बीजमंत्र (२) ३९९; भक्त
(१) २६; मूर्ति (इतर देश)
(१) २७; व गोकर्णमहाबलेश्वर
कथा (३) ९३; व वारकासुर (१)
२५; व बौद्ध देवता (३) ४०३,
४०४; व मदन (४) ११८; व
महाभारत (१) २७; व मातृका
मूर्ति (वैलास लेणे) (३) २५९;
व सिंदुर दैत्य (१) २६, २७;
वैदिक देवता (१) २२-२७; स्थाने
(१) २५; आणखी पहा
गजानन, गणेश
गणांविका पार्वतीचे नाव (१) २६३
गणेश (१ वि) ४६, ५०, ६३, (१)
२५, २९, (२) ३०५, ४०८,
(३) १४, २१, २३, २७, ११८,
१७२, २०५, ३०४, ३७०,
३७६, ३८४, ४१७, ४१८,
(४) ११, १९-२२, १८७,
२३४, २८२, २८९, २९१,
३१०; आदिशक्तिरूप साम्य (१
वि) ६३; ॐकार स्वरूप (४)
१९; ग्रामदेवता (३) ११८;
जन्मकथा (१ वि) ६३; जमात
देवता (३) ३७६, ३८४, ३८५,
४१७; जानुष (१ वि) ५०; तारा

(१) २९; देवता (४) २३४
(चंपादेश), (४) ११ (जावा),
(४) १८७ (मेक्सिको-पेद्र);
नावे (१ वि) ६३; परिवार देवता
(३) २१; पार्थिव देवता (३)
२१; पौराणिक देवता (३) १४;
मंदिरे (४) ३१० (प्रथम-
सयाम); माता जेष्टागौरी (३)
३०४; मूर्ति (१ वि) ६३, (४)
२९१ (बॅकॉक), (४) २८९
(बेनानचंडी तोरोजोगरंग-जावा)
(४) २८२ (ब्रह्मदेश), (३)
२५४ (शंकर पार्वतीसह); यंत्र
(२) ४०८; व गुणेश (२)
३०५; व दिवोदास (२) ३०५;
बौद्ध देवता (३) ४१७, ४१८;
-विद्या (४) १९-२२; शस्त्रवारी
देव (१ वि) ४६, (३) ४१७;
संस्कृतकालदेवता (३) १७२;
संस्कृत देव (३) २७; स्थळे (१)
२५; स्वयंभू देवता (३) २३;
स्वरूपे (१ वि) ६३, आणखी
पहा 'गजानन' 'गणपति'
गणेशांविका कुलदेवता (लंबूकण्व
नेमाड) (३) ३६२
गणेशी मातृका (२) ३९४
गणेश्वरी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
गंडकी जमात देवता (डोम) (३)
३८०; देवी (२) १५६; पीठ
(१) २८०, २८५, (२) १५५;
पीठ देवता (१) २८०
गंडा वन्य जमात (ओरिसा, मध्य-
प्रदेश) (फोटी) व देवता (३) ४७७

गतवस्तुप्राप्तमंत्र (४) ३८३
 गदव आदिवासी जमात (विजगापट्टण
 विभाग) व देवता (३) ३७५-
 ३७६
 गदारिया जमात (उत्तर व मध्य-
 प्रदेश) व देवता (३) ३७६
 गद्याण विजयनगर नाणे (३) २२६
 गद्याणक भारतीय नाणे (३) २२६
 गनसाम ग्रामदेव (दक्षिण भारत)
 (३) १००
 गंधमादन पर्वत शक्तिस्थान, कामाक्षी
 देवी (१) २९१
 गंधर्व जैन यज्ञ (३) ४४०
 गंधर्वा जैन देवता, यक्षिणी व विद्या-
 देवता, चंडा (३) ४४२ : ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 गन्धाकर्षिणी तंत्र देवता (श्रीचक्र)
 (२) ४२८
 गॉत्रिअल देवदूत (४) १६२, १७१
 गॅमेलिन (Gamelan) वाद्यवृंद
 (बालीनेट) (४) ३४७
 गया, जश्वत्य वृक्ष पिंडदान (१)
 १४४; क्षेत्र शक्तिस्थान, मगलादेवी
 (१) २९२, २९३; बुद्ध (२)
 ४८३
 गरुड गायत्री (१) ३३
 गरुडयज्ञ जैन यज्ञ (३) ४४०
 गर्ग ऋषि (१) ३९२; मुनि (२)
 ३११
 गर्दभी मातृका (२) ३८४
 गर्वराहिता शक्तिदेवता (२) ३७३
 गवंडी (त्रिरे-सागर) जमात व
 देवता (३) ३७६
 गवळी जमात व देवता (३) ३७६

गाई देवता अथवा काई देवता
 (आफ्रिका) (४) १७७
 गागाभट्ट शिवराज्याभियेक मार्गदर्शक
 पंडित (३) ३०९
 गांगवंशीय हिंदुराजे (ब्रह्मदेश-
 मलाया) अपभ्रंश-मोनराजे (४)
 २८५-२८६
 गाडसी देवी, गासी देवी स्वरूप,
 अलक्ष्मीचे स्वरूप (बंगाल) (३)
 ४६४
 गाणपत्य तंत्र (२) ४११; तत्रे
 (२) ४१७; पंथ (१) २४, २५,
 (३) २४८
 गांधर्वामाया देवता व जालंदर दैत्य
 (३) ४६४
 गांधार राजे (युनान) (४) २३३;
 शिल्प (३) २३९
 गांधारी जैन विद्यादेवता (३)
 ४३९, ४४६
 गात्रीत जमात व देवता (३) ३७६
 गाय गायत्री (१) ३४
 गायत्री (१ प्र) ९-१०, (१ वि)
 ४६, (१) ३१-३४, ६३, ६९,
 २८१, २८७, २९३, (२)
 ४०८, ४३०; गाय (१ प्र) ९,
 १०, (१) ३४; ग्रंथ (१) ३३;
 चतुःपदा (१ प्र) ९, (१) ३३;
 त्रिपदा (१ प्र) ९; त्रिभिध अर्थ
 (१) ३२; देवी (१) ३२, ६९,
 २९३ (वेदवदनतीर्थ); नदी (१)
 ३४; पंचमुखी (१) ३१, ३३;
 पाच प्रकार (१) ३३;
 पीठ देवता (मणिवेद) (१) २८१,
 २८७; पूजाविधि (१) ३३; मंत्र

- (१) ३२, ३३; मंदिरे (१) ३३
 (ठाणे, पुष्कर, महाड-कुलाबा),
 (१) २८७ (पुष्कर, मणिपूर);
 मातृशक्ति अवतार देवता (१ वि)
 ४६; मूर्तिध्यान (१) ३१-३२;
 यंत्र (१) ३२, ३३ (२) ४०८,
 ४३०; विश्वजननी (१ प्र) ९;
 सरस्वती (१) ६३; स्वरूप
 (१ प्र) ९-१०, (१) ३२
 गायत्री वैष्णवी शक्तिदेवता (२)
 २७
 गायो (Gayos) जंगलरक्षकदेवता
 (सुमात्रा) (४) १२७
 गौरगन देवता उग्रस्वरूपा (१ वि)
 ४७; (ग्रीक) (४) १२५-१२६
 गौर्गेन देवी (ग्रीक) (२) १३६
 मार्गायण ऋषि, मिश्राची उत्पत्ति
 प्रतिपादक (१) ३९२
 मार्गेय ऋषि व आयुर्वेद (३) १४०
 गार्डेनर (जोसेफ) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
 (३) १४०
 गार्डेनर (पॅरी) नाणक-मुद्रा संशोधक
 (३) २३१
 गार्सी अलक्ष्मीस्वरूपदेवता (३)
 ४६४
 गाचदेवी (१) २३८, (२) २२८,
 २२९, २३५, (३) ३८९; नामो-
 त्पत्ती (३) ३८९; रक्षकदेवता (१)
 २३८; शक्तिदेवता (२) २२८-
 २२९, २३५ (मुंबई)
 गिरजा (१) २२५; मातादेवी, भ्रैस-
 माळची देवी (वेल्ड) (३) ४६४;
 शिष्यपत्नी (१) २२५
 गिरनार अंबा (१) ११, ३५६,
 ३८२-३८६, (३) ३८९; कथा
 (१) ३८२-३८३; देवता (१)
 ११; नामोत्पत्ति (३) ३८९;
 पर्वतीय देवता (१) ३५७, ३८२-
 ३८६ (सौराष्ट्र), मंदिर (१) ३८४
 गिरा जमातदेवता (रायकरी-कोळी)
 (३) ३८४
 गिरिजा (१) ३५६, (२) २४;
 देवीमंदिर, मूर्ति (फुल्हेर-दरभंगा)
 (३) ५११; पर्वतीय देवता (१)
 ३५६; शक्तिदेवता (२) २४
 गी देवता (ग्रीक) (१ वि) ५०,
 देवता (४) ८२ (ग्रीक); पृथ्वी
 देवता (इराणी) (४) १४७; पृथ्वी
 मूलस्वरूप देवता (१ वि) ५०
 (ग्रीक)
 गीझ पिरॅमिड (Gizah) (इजिप्त)
 (३) २४१
 गीता-गौरव (१ वि) २३-२४
 गीया देवता (ग्रीक) (४) १११
 गीरवीरा ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 गीश देवी (अफगाणिस्तान) (३)
 ४६३
 गुकुमाश देवता (मय) (४) २१०
 गुजर जमातीची देवता (पंजाब)
 (३) ३७६
 गुजरात-राजस्थानशैली देवालय
 (३) ३७-३८
 गुंजा भारतीय नाणे (३) २२६
 गुड्डीगार जमात (गोवे, कानडा) व
 देवता (३) ३७६
 गुढी देवता (३) ४६४

गुणेश गणेशापासून निर्मिती व दिवोदास
(२) ३०५

गुण्या वैद्य (मक्सिको) (४) १९०

गुदानीरमाती शक्तिदेवता (रशियन)
(४) १७५, मठ १७५, १७६

गुप्तकामास्या देवी (२) ११६

गुप्तदुर्गा देवी, मत्र (२) ११६

गुप्तशैली देवालये (३) ३६

गुप्ताबाई (ताम्हाने राजापूर) (३)
४६५ ४६६

गुरुरा जमात (नेपाळ), व देवता
(३) ३७७

गुरव (३) ५३, जमात व देवता
(३) ३७७

गुरय्याबाबा ग्रामदेव, गोठणीपरचा
देव (दमोह जिल्हा) (३) ११८

गुरुकाली अथवा गुह्यकाली देवी
(नेपाळ) (२) १२८

गुरुकुल सस्था (इमा) (४) २१६-
२१७

गुरु गोविंदसिंह शीखधर्मवीर (४)
१०५

गुरुनानक शीखधर्मसस्थापक (४)
२६

गुरुत्पत्ति शक्तिदेवता (२) ३७३

गुरुत्महृदया त्रिण्णुनिर्मित मातृका,
भवमालिनी देवी परिचारिका (२)
३८५

गुलसालिया माता ग्रामदेवता, रोगराई
देवता (बगाल) (३) १०८

गुला बुद्धिदेवता (ग्रीक) (४) १२४

गुलाबराव महाराज मधुराद्वैताचार्य
(२) ३९१, (३) २९०, २९१,

व कात्यायनी व्रत (३) २९०, व

मातृका-कुडलिनी शक्ति (२) ३९१,
व रासक्रीडा (३) २९०-२९१

गुहा शिल्प (३) २४५-२६५

गुह्यकाली (गुह्येश्वरी) देवी (नेपाळ)
(२) १५३, १५५, १५६, अथवा

गुरुकाली (२) १२८

गुह्यमहाभैरवी आदिशक्ति स्वरूप
देवता (१ वि) ४९

गुह्येश्वरी (१) ११, २८६, २९५,
(२) १५३-१५६, (३) ३८९,

अधिष्ठात्री देवता (नेपाळ) (२)
१५३ ऐतिहासिक देवता (१) २९५,

काशीरूप (२) १५३, गुह्यकाली
(२) १५३, १५५, १५६, घाट

(२) १५५, देवी (१) ११, २८६,
२९५, नामोत्पत्ती (२) १५४,

(३) ३८९, मंदिर (२) १५४,
शक्तिपीठ (२) १५५, १५६,

स्वरूप (२) १५४

गुळकव्या जमात देवता (कुडवकळ-
महाराष्ट्र-भ्रैसूर) (३) ३७३

गूहाशया योगिनी (३) ३१२

गृध्रास्या योगिनी (२) ३७२

गृहणी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

गृहमातृका बौद्धदेवता (३) ४३३

गेव पृथ्वारिव (इजिप्त) (४) ५७

गोकर्ण (१) २७८, क्षेत्र (१)
२९२, महाबळेश्वर (३) ७०, ९२

९३ (त्रिमही देवता), लिंग (३)

९२, व गणपति रात्रणक्या (३)

९२ ९३, शक्तिपीठ (१) २७८,

शिवपीठ (१) २७८, शक्तिस्थान
भद्रकर्णिका देवी (१) २९२, (३) ९३

- गोटी देवी, जमात देवता (माळी)
(३) ४६६
- गोळेश्वर हेमाडपती शिल्पमंदिर
(सिन्नर नाशिक) (३) ४२
- गोत्रदेवी (१) ७८, १११-११२
(३) ३८९; चोरीस गोत्राच्या
चोवीस देवता (१) १११, नामो-
त्पत्ती (३) ३८९, पौराणिक देवता
(१) ७८, १११-११२
- गोत्रपा गोत्रदेवीचे एक नाव (१)
१११
- गोदावरी-तीर (१) २८०, २८५,
२९२, नदी (३) २०८, पीठ
(राजमहेंद्री) (१) २८०, २८५,
शक्तिस्थान, त्रिसध्या देवी (१)
२९२
- गोधा ब्रह्मवादिनी देवता, वैदिक देवता
(१) ७७
- गोधळी देवळातील देवपूजक जात
(३) ५४, समाज व देवता (३)
३७७
- गोपी व कात्यायनी व्रत, श्रीकृष्ण रास-
नीडा (३) २८६, २८७, २८८,
२८९
- गोपुरे दक्षिणेकडील मंदिर प्रवेशशिल्प
(३) २६७-२६९
- गोमती देवी (गोमतपर्वत) (१)
२९१, नदी (सप्तसिंधु प्रदेश) (४)
१४६; शक्तिदेवता (तिरुनेलवल्ली-
तामिळनाड) (३) ४६६
- गोमंत पर्वत शक्तिस्थान, गोमती देवी
(१) २९१
- गोमुख जैनयक्ष (३) ४४०
- गोमेध जैनयक्ष (३) ४४०
- गोरक्षनाथ (१) ३८४-३८५
- गोरखनाथ विभूतीपासून जन्म, व
कागा, कल्मामंत्र (४) ११८, १६१,
१६२
- गोलोक पिण्ड व राधा निवासस्थान
(भारतीय) (४) ३१४
- गोल्लम (गोपाल) जमात (तामिळ
आंध्र) (३) ३७७
- गोवर्धन ब्राह्मण (३) ३६१
- गोवा व ख्रिस्तीकरण (२) ३२६-
३३१; व पोर्तुगीज जुलमी कायदे
(२) ३२८-३३१
- गोसाईन देवी (नील-बायथोथी),
जमात देवता (जाट) (३) ३७८
- गोसाईन-इरा जमातदेवता (संथाल-
भागलपूर) (३) ३८६
- गोसावी मंदिरदेवपूजक भक्तवर्ग (३)
५३
- गोसावी परिव्राजक ब्राह्मण व देवता
(३) ३६४
- गोहेल रजपूत जमात व देवता (३)
३८४
- गोळक ब्राह्मण (३) ३६४
- गौडपादाचार्य तत्रकार (२) ४११
- गौतम मानवी बुद्धस्वरूप (३)
३९७
- गौतम ऋषि व गोदावरी नदी (३)
२०८, ४६१
- गौतमी सप्तऋषींची सहचारिणी (१)
१२२
- गौरिम्मा अष्टमातृकांपैकी एक
(तिबेट) (४) २३७

- गौरी (१ वि) ४२, ४३, (१) ३५, ७८, ८६, ११२-११४, १२१, २९९, (२) १५५, ३७६, ४०५, ४१८, (३) ६०, १८७, ३०२, ३०३, ३०४, ३१२, ३५६, ३८२, ३८९, ४०१, ४०६, ४३९, ४४२, ४४६, ४७८, (४) २३४, ३७३, ३७९; -उत्पत्तिकथा (१) ११३, ११४; -कुड (केदारनाथ) (१) ११३; -गणपति (३) ३०२, ३०३, ३०४; गणेश-जननी, माता (३) ३०४, (४) ३७३; जमातदेवता (पाचाळ) (३) ३८२; जैनयाक्षिणीदेवता (१) ११४; जैनविद्यादेवता (२) ४०५, (३) ४३९, ४४२, ४४६, तत्रदेवता (१) ११४, तारा बौद्धदेवता (३) ४०६; त्रिपुरादेवी (१) ३५; देवता (४) २३४ (चपादेश), देवी (१ वि) ४२, (१) १२१, २९२, (२) ४०५, (३) ६०, (४) ३७९, नामोत्पत्ति (१) ११३, (३) ३८९; पार्वतीचे एक नाव (१) ११३, पौराणिक देवता (१) ७८, ११२-११४; बौद्ध वज्रयानपथ देवता (१) ११४; मातृकाशक्ति (२) ३७६; मूर्ति (२) १५५ (साटमाडू), मूर्तिस्वरूप (१) ११३; योगिनी (३) ३१२; व दुर्गासुर दैत्य (३) ४५६, व बौद्धदेवता (३) ४०१; वर्ण (१) ११४; व्रत (१) ११४; शक्तिदेवी (१) २९२, शक्तिदेवी शात स्वरूप (१) ८६, (२) ४१८, (३) ६०, -शकर (हिमालयपर्वतशिखर) (१) ३५६, (३) ४७८, शिवा-देवी (१ वि) ४३; हिमालयकन्या (३) १८७
- गौवी (गौरी) देवता (बौद्ध वज्रयान पथ) (१) ११४
- ग्रँट भारतीयनाणकमुद्राअभ्यासक (३) २२४
- ग्रंथसाहेब शीखधर्मग्रंथ (४) २६
- ग्रहणी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- ग्रहदेवता (बॅबिलोन) (४) ६९, ७०
- ग्रामदेवता (१ वि) ४७, (१) २४१, (३) १४, ९८-१३०, उत्पत्तिकारण मीमांसा (३) ९९-१०१, उत्सवबोध (३) १२९, १३०, कार्य (३) १०३, १०४; पीठस्थ देवता-अपभ्रंश (३) १०३; प्रकार (१) २४१, (३) ९९-१०१, १२४, (३) १४, मातृ-शक्तिरूपच (३) ९८; मूर्तिस्वरूप-तांदळा (१ वि) ४७, (३) १०९, रत्नागिरी जिल्हा यादी (३) १०२, व पर्जन्यवृष्टि (३) १०५, १०६, १०७; ससर्गरोगप्रतिबंधक देवता (३) १०७, १०८, १०९; स्वरूप (१ वि) ४७.
- ग्राम्या मातृका (२) ३८४.
- ग्रायनी देवी (मीरू) (४) १३६
- ग्रासिया जमात (गुजरात, राजस्थान) व देवता (३) ३७६.

- ग्रीकदेवता वाहने (४) ९३
 ग्रीकपुराणकथा तुलनात्मक विचार
 (१ वि) २५-२६
 ग्रीक संस्कृति (१ वि) ५०, (४)
 ८८-१४४, देवता (४) १०८-
 १४४, (४) ९९ (अनेक
 जोडीदार), (४) ९५-९६, (४)
 ९६-९७ (इतर प्राण्यापासून
 पोषण), (४) ९५-९६ (उत्तम
 वस्तू अर्पण केल्या जात नाहीत),
 (४) १०१-१०२ (उत्सव
 समारंभ), (४) १०३-१०५
 (कौल), (४) ९६ (मंदिर प्रवेश
 फक्त स्त्री वर्गास), (१ वि) ५०
 (मूलतत्त्वस्वरूप), (४) ९३ (व
 आनडता प्राणी), (४) १०३ (व
 शुभाशुभशुन), (४) १००-
 १०२ (विवाह समारंभ) (४)
 १०० (शुभ कार्यास निमंत्रण नाही),
 (४) ९२-९३ (स्वभाववर्णन),
 धार्मिक विचार व अध्यात्म तत्त्वज्ञान
 (४) १०५-१०६, प्राचीन (४)
 ८८-१४४, मानवाची उत्पत्ति
 (४) ९१-९२, राक्षस उत्पत्ति
 (४) ९३, व भारतीय संस्कृति
 तुलनात्मक (४) ८९, ९०, ९१,
 ९३, ९४, ९५, ९६, १०५,
 १०६, सामने (४) १०१-१०२,
 सामाजिक स्थिति (४) १०६-
 १०८
 ग्रेट मंदर वनस्पतीदेवता (ग्रीक)
 (४) १०८
 ग्लेटी चंद्रदेवता (आफ्रिका) (४)
 १७९
 घटोदरी मातृका (२) ३८४
 घटाकर्ण यत्र (तांत्रिकांचे) (२)
 ४०८, ४३०
 घटाकर्णी मातृका वागीश्वरी देवी
 सेनिका (२) ३८५
 घटादेवी (१ वि) ६४
 घटापूजन (जपान व इतर देश)
 (४) २७८-२७९
 घटारवा मातृका (२) ३८४
 घटीशिला (बौद्धगुहा) (३) २४६
 घनदककारा देवता (२) ३७३
 घनन ई देव, धान्यदेवता (मय)
 (४) २१३
 घाटशीला पीठ, रुक्मिणीदेवी,
 रात्रिनीदेवी, तुकाईदेवी (तुळजा
 पूर) (१) २७९
 घारापुरी लेणी (मुंबई) (३)
 २६३, २६४, २६९
 घासमारी अष्टमातृकापैकी एक
 (तिबेट) (४) २३७, (गौरी)
 देवता (बौद्ध-वज्रयानपथ) (१)
 ११४
 घिसाळी जमात (महाराष्ट्र, कर्नाटक)
 व देवता (३) ३७७
 घृतमारी देवी (जेजुरी) अथवा महा
 मारी, उत्पत्ति, नामोत्पत्ति (३)
 २९७
 घृताची आसरा, अप्सरा (३) २११
 घृष्णावती राणी शिवभक्त, दत्तदुर्ग
 राजा पति (३) २५१
 घृष्णेश घृष्णेश्वर द्वारा जोतिलिंगापैकी
 एक (१) २५६
 घृष्णेश्वर मंदिर वारा जोतिलिंगापैकी
 एक (३) २५१

- घोडमुखी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- घोडाचोळी देवता (महानुभावपंथ) (२) ४७८
- घोडासटवाई देवी, नृति (भोसरी-पुणे) (३) ३२९
- घोर देव ग्रामदेवता (छिदवाडा भाग) (३) १२२
- घोरतरी शक्ति अथवा अपराशक्ति (२) ४३, ४४
- घोररक्ताक्षी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- घोररक्तांगी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- घोरराक्षस व शंकर, महेशानी कथा, योगिनी उत्पत्ति (२) ३७२
- घोरा बौद्धतात्रिकदेवता (३) ४०९; योगिनी (२) ३७४; शक्ति, अथवा अपरापराशक्ति (२) ४३, ४४
- घोराक्षी योगिनी (२) ३७५, (३) ३११
- घोरांगिरा शक्ति (१) ४२१
- घोषा ब्रह्मवादिनी वैदिक देवता (१) ७७
- घोषांबिका देवी (सौंदर्यनायकी) (पुलवनेश्वरम-तंजाऊर) (३) ५०३
- चक्रपदी (१) ७८, ११७-११८; उत्पत्तिकथा (१) ११७-११८; पौराणिक देवता (१) ७८, ११७-११८
- चकारात्मक देवी (तांत्रिक दृष्ट्या), प्रत्येक अक्षरवर्ण-देवता (२) ३९०
- चक्री इमाराज्य सस्थापनापैकी एक (पेरू) (४) १९२
- चक्रपाणी पीठभैरव (१) २८०; भैरव (२) १५५
- चक्रपूजा (शाक्तपंथीय) तंत्रदेवतापूजा (२) ४२४
- चक्रहृदया मातृका, वागीश्वरीदेवी सेविका (२) ३८५
- चक्री योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- चक्रेश्वर पिणूचे नाव (३) ४४१
- चक्रेश्वरी जैन तंत्रदेवता (२) ४११; जैन देवता (३) ४४०
- चंग-टाओ-लिंग व अम्बरा-आसरा (चीन) (४) २५७-२५८
- चंगळच्या जमातदेवता (कुडवकळ-महाराष्ट्र-म्हैसूर) (३) ३७३
- चर्चाई मुलदेवता (१) ११२
- चट्टल (चद्रगेमर) पीठ (१) २८०, २८५ (चितगाय जिल्हा)
- चंड जमात (३) ३७८
- चंडकाई आसरा (३) २११; चंडिका (३) १०२, १०३ (ग्रामदेवता-रत्नागिरी जिल्हा); जमातदेवता (तांबट) (३) ३८१
- चंडनाथिका दुर्गादेवी, अष्टशक्ति-देवतापैकी एक देवता (१) १२८, (३) ४६९
- चंड-प्रचंड द्वारपाल (३) ४३; राक्षस; व शंकर व हरसिद्धि देवी (२) ३५४
- चंडभैरव शिव अष्ट भैरव अवतारापैकी एक (कैलास लेणे) (३) २५९
- चंड-महाचंड द्वारपाल (३) ४३

- चंड-मातंगिनी तांत्रिक देवता (३)
४६९
- चंडमारी (चंडिका) शक्ति देवता (१)
२४०
- चंड-मुंड (१ वि) ४३, ४५, (१)
१०५, १६६, २४०, ३१३, (२)
१०३, १२७, ३२३, (३) ३७८,
(४) ३७३; अनार्य वंशज (२)
१०३; जमात (१) २४०, (३)
३७८ (बंगाल); दैत्य (१ वि)
४३, (१) १०५, (२) १०३,
(४) ३७३; व कौशिकी देवी (१)
१६६; व चामुंडा देवी (१ वि)
४५, (१) ३१३; व जगदंबा (२)
१२७; व शांतादुर्गा मूर्ति स्वरूप (२)
३२३
- चंडविक्रमा योगिनी (२) ३७२
- चंडा (१) ३६, ८६, १२८, २८१,
२८२, (२) ३७२, ३७४, ३८४,
(३) ४०७, ४३९, ४४२, ४६८;
गंधर्वादेवता (जैन) (३) ४४२;
जैन यक्षिणीदेवता (३) ४३९,
४४२, ४६८; जैन विद्यादेवता (३)
४४२; त्रिपुरादेवी अवतार (१)
३६; दुर्गादेवी अष्टशक्तीपैकी एक
(३) ४६८; नव दुर्गापैकी एक
(१) १२८; पीठभैरव (१)
२८१, २८२; प्रचंडादेवता (जैन)
(३) ४४२, ४६८; बौद्धदेवता
(३) ४०७; मातृका (२) ३८४;
योगिनी (२) ३७२, ३७४; शक्ति
देवी उग्र स्वरूपा (१) ८६
- चंडारूपा नवदुर्गापैकी एक देवी (१)
१२८
- चंडावती नव दुर्गापैकी एक देवी (१)
१२८
- चंडाळी (गौरी) देवता (बौद्ध ब्रह्मयान-
पथ) (१) ११४;
- चंडिका (१ वि) ४२, (१) ३५,
२४०, २९२, २९५, (२) २३०,
३७४, (३) १०३, ३११, ३६८,
४६८, ४६९; ऐतिहासिक देवता
(१) २९५, ३४२-३४३ (विदर्भ);
कुलदेवता (३) ३६८; त्रिपुरा
देवी भेद (१) ३५; दुर्गा देवी,
अष्टशक्ती पैकी एक (३) ४६८;
देवी (१) २९२ (अमरकंटक),
(३) ४६९ (चंडिकावन), (१)
२९२ (परळ, मुंबई); पीठदेवता
(३) ४६८ (अमरकंटक); पीठस्थ
देवता, अपभ्रंश चंडकाई (३) १०३;
मातृदेवता (३) ४६८-४६९;
योगिनी (२) ३७४, (३) ३११;
व जडभरतकथा (३) ४६८-४६९;
(विदर्भ) (१) २९५, ३४२-
३४३; शक्तिदेवता (१) २४०;
शिवादेवी (१ वि) ४२
- चंडि-काली नऊ कालीपैकी एक देवी,
तंत्रदेवता (२) १२८
- चंडिकेश्वर देवता मंदिर (तंजावर)
(३) २६८
- चंडीलारो देवता मंदिर (जावा)
(४) २३५
- चंडी (१ वि) १८, ३१, ४५, (१)
१२१, २७६, २७८, २८०, (२)
१५५, (३) ६०, ४६८, (४)
२३५; उग्रस्वरूपी देवता (३) ६०;
चंडिका (३) ४६८; देवी, मंदिर

- (जावा) (४) २३५; पीठ देवता (१) २८०, (२) १५५ (गंडकी), (१) २७६, २७८ (जालंदर), महिषा-
 नुरमर्दिनी (१ वि) ४५; शक्ति
 देवता (१ वि) १८, ३१; स्वभाव
 आविष्काररूप (१) १२१
 चंडी स्मरणार्थ उभारलेली कवच, स्तूप,
 अगर छत्री- शिल्पफलेचे क्षेत्र (जावा
 मुमात्रा) (४) २८७-२८८;
 चंडीजयो मूर्ति शक्तिदेवता (४) २४१
 चंडीप्लावमन मूर्ति, शक्तिदेवता (४)
 २४१
 चंडीलवंग देवता-मंदिरे (प्रवनन-
 सयाम) (४) ३१०
 चंडीसरी मूर्ति, शक्तिदेवता (४)
 २४१
 चंडीसेवा देवता मंदिर (जावा)
 (४) २३५
 चंडीसेवू देवता मंदिरे (प्रवनन-
 सयाम) (४) ३१०; मूर्ति, शक्ति
 देवता (४) २४१
 चंडेश परिवार देवता (३) २०; पीठ-
 भैरव (१) २८२
 चंडेश्वरी जमातदेवता, देवी (गुरखा)
 (३) ३७७
 चंडोओमल जमातदेवता (चड) (३)
 ३७८
 चंडोप्रा दुर्गा, अष्टशक्तिस्वरूप देवता
 (१) १२८
 चंडोवोगा जमात देवी (संयाल)
 (३) ३७८
 चतुर्मुजा बौद्धदेवता, गौर तारा प्रकार
 (३) ४०८
 चतुर्मुख जैनयश (३) ४४०
 चतुःशृंगी (१) १३१, (२) १९६-
 १९९, २५०, ३४४-३४५, (३)
 ३८४, ३८९, ३९४; उत्पत्ति कथा
 (२) १९६, १९७; जमातदेवता
 (३) ३८४ (राजळ); देवी (१)
 १३१, (२) १९६, १९८, १९९,
 २५० (पुणे); नवरात्रोत्सव (२)
 १९८; नामोत्पत्ती (२) १९७,
 १९८, (३) ३८९, ३९४; मंदिर
 (१) १३१, (२) १९६ (पुणे);
 सतशृंगी (वणी) (२) १९६,
 १९७, १९८, (२) ३४४-३४५
 चतुष्पीठे इतिहास, नापे (१) २७६-
 २७८
 चंद्र (१ वि) ५०, (१) ७३-७४,
 (३) ४०१, (४) १४७, २२२-
 २२३, २३४, २७८, २८०, ३२१;
 कायचा देवी (इका) (४) २२२-
 २२३; तारका देवता (४) ३२१;
 त्याद्वरील आकृति कथा (४) ३२१
 (मीरी-सॅमोजा); देवता (१) ७४,
 (४) १४७, २८० (अंदमान), (४)
 २२२-२२३ (इका), (४) २३४
 (चंपादेश); प्रजापतिकन्या २७ पत्न्या
 (१) ७३-७४; मूलस्वरूपदेवता
 व इतर संस्कृति (१ वि) ५०;
 विव व सता (चीन) (४) २७८;
 व बौद्धदेवता (३) ४०१; व
 लोकमाता (१) ७४; व शाक्य-
 मुनि समर्पण स्मृति कथा (४) २७८;
 शशाङ्क (४) २७८; सिनदेवता
 (वॅनिलोन) (४) ३२१; सिनी
 (१) ७४; हिना देवी (४) ३२१
 (मीरीवंश)

- चंद्रगर्भा योगिनी (२) ३७४
 चंद्रगिरा पर्वत महादेवाने स्थान,
 जवळ-अल-कमर (असेगीनिया) (४)
 १६२
 चंद्रगुप्ती देवी, जमात देवता (माळी-
 सोलापूर) (३) ३८३
 चंद्रघंटा ऐतिहासिक देवता (१) ७८,
 ११६; नवदुर्गापैकी एक (१) ११७,
 (२) ३१० (यागण्ठी क्षेत्र)
 चंद्र-पृथ्वी-पाताळ भूमि (१ वि)
 ४६
 चंद्रप्रभा जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
 ४४२
 चंद्रभागा-नदी-नटी शक्तिस्थान, फळा
 देवी (१) २९३
 चंद्रभागा पीठदेवता (प्रभास) (१)
 २८१
 चंद्रमंडला योगिनी (३) ३१२
 चंद्रमंडल वीरदेवता (३) ४००
 चंद्रवदनी (१) ७८, ११४-११५,
 (३) ७३, ७४; देवी (१) ७८,
 ११४, ११५ (देवप्रयाग); नारायण-
 मुनी पत्नी-कथा (३) ७३-७४;
 पीठस्थान (१) ११४; पौराणिक
 देवता (१) ७८, ११४-११५;
 यंत्ररूपदेवता (१) ११५; व
 सेतुराजा कथा (३) ७३-७४;
 शिवलिगात देह धिळीन (३) ७४;
 सीतादेवी अवतार (३) ७३
 चंद्रशेखर पीठमैख (१) २८०
 चंद्र-सूर्य-ग्रह पूजन (चीन) (४)
 २५१, २५२
 चंद्रसेना मातृका (२) ३८४
 चंद्रहास राजा व अयोनिसंभवा पत्नी
 (४) ११८; व माळिघाम कथा
 (३) १६०
 चंद्रा वीरदेवता सुंदादेवी (३) ४०७
 चंद्रालंबा (३) ७४, ७५, ७६;
 कुलदेवता (३) ७४; चांदला-
 परमेश्वरी देवी (३) ७५, ७६
 चंद्रिष्ठा यामदेवता (३) ११२;
 मातृका (२) ३८४; देवी (१)
 २९२ (हरिधंढ्रपीठ)
 चमत्कार धार्मिक यादूनव (मुख्य
 संस्कृतीतीत) (४) ३३-३५
 चमनलाल बौद्धभि. हिंदू अमेरिका
 संघकर्ता (४) ३, १८०, १८३,
 १८७
 चंपागौरी व्रत अथवा चंपापट्टी व्रत
 (३) २९४-३०२; गंडोवा व्रत-
 देवत (३) २९५
 चंपादेश (अनाम) (४) २३४,
 (४) २९३-२९४ (कंबोडिया);
 शक्तिदेवता व मंदिरे (४) २३४,
 २९४
 चंपावती रक्षकदेवता, गावदेवी (१)
 २३९
 चंपापट्टी व्रत अथवा चंपागौरी व्रत
 (३) २९४
 चरक भारतीय औषधीय संगोष्क
 महर्षी (३) २३७, २१९
 चरकपूजा अथवा बगड नवम (३)
 ३०१, (४) १९० (भारत, मेक्सिको,
 पेरू)
 चरकब्राह्मण (३) ३६१
 चरक-यजुर्वेदी ब्राह्मण व देवता (३)
 ३६४

चरकसंहिता अथवा सशृतसंहिता
अग्निवेशकृत (३) १४०
चॅरिटीज दयाशीलदेवता (श्रीक)
(४) ९९
चर्चिका आष्टमातृकापैकी एक (२)
३८६; कुलदेवता (परमारवंश भेलसा)
(३) ४६७; छाछी देवी (३) ३२९,
४६७ (उत्तरप्रदेश); जातमातृ देवी
(३) ३२८; देवी, मंदिर (मलुचि-
स्तान, लखनौ, वाराणशी) (३)
४६७
चर्चिता दुर्गा देवीच्या अष्टशक्तिपैकी
एक देवता (१) १२२
चर्ममुंडा देवता (२) ३७३
चलच्छिग्रा मातृका (२) ३८४
चलज्वाला मातृका (२) ३८४;
शिवनिर्मित माता (२) १७०
च-वर्गे-महेशानी देवताशक्ति (२)
४३, ३८९
चांगदेव वटेश्वर योगी व अनुग्रह
कथा (३) ९१, ९२
चांगुणा सत्वशील सती (४) ३६४
चाचवलकराण ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०२
चांबाळी अष्टमातृकापैकी एक (तिबेट)
(४) २३७
चांदशहावली ग्राम देवता (उमरावती
भाग) (३) ११८
चांदसदगर व्यापारी शिवभक्त व
मनसादेवी कथा (आग्राम) (३)
४२०, ४२१
चांदेश्वरी जमातदेवता (देवाग-
तेलगण) (३) ३८१
चांद्रायण व्रत (३) २७३

चाफळ आदिशक्ति (२) ७२, ७८-
८१; मंदिर (२) ८१; व समर्थ
रामदास (२) ७८, ७९, ८०;
शक्तिपीठ देवता (२) ७२, ७८-
८१
चाम जमात (इंडोचीन) व देवता
(३) ३७७
चामर जमात (पंजाब), व देवता
(३) ३७६
चामुंडा (१ वि) ४३, ४५, (१)
८६, १११, २४२, २९५, ३१०-
३१४, (२) ४२, ४३, १०६,
१७५, ३७३, ३८२, ३८३,
३८४, ३८६, ३८७, ३८९,
३९४, ३९५, (३) ६०, ११२,
३१२, ३७३, ३७६, ३८९, ४३९;
अष्टमातृकापैकी एक देवता (२)
४२, (३) ४३९; उग्रस्वरूपा (१)
८६, (३) ६०; उत्पत्ती (१) ३१३;
ऐतिहासिक देवता (१) २९५,
३१०-३१४; कामाख्या देवी सहचरी
(२) १०६; काली (१ वि) ४३;
कुलदेवता (म्हैसूर राजघराणे) (१)
३१२; कृष्णवर्णा (१) २४२;
गोनदेवी (१) १११; जमात
देवता (३) ३७३ (कोंडार),
(३) ३७६ (मासीया गुजरात);
टेकडी (१) ३१०; तनदेवता (२)
३८७; देवता (२) ३७३, (३)
११२; देवी (१) २९५, (२)
१७५ (जालंदर), (१) ३१०-
३१४ (म्हैसूर); नामोत्पत्ती (१
वि) ४३, ४५, (१) ३१३, (३)
३८९; पैशुन दुर्गुण प्रतिनिधित्व

- ठिकाणी (२) २५, शक्तीव्या पंच
स्वरूपापैकी एक (२) ४१
- चिदंबरम क्षेत्र आकाशतत्त्व लिग
(२) १०५, गोपुरे (३) ०६८,
मोक्षलिग (०) १२५
- चिदवरा शक्ति (२) ५१
- चिन्मंग पानकूदेवता, मानव उत्पत्ति
वृत्त (चीन) (४) ०८७-०४८
- चिन्तनपूरनी शक्तदेवता (उत्तर
प्रदेश) (३) ४८०, ४८१
- चित्तपूर्ण देवी, कुमारी देवी (नागर-
कोट) (२) १७३
- चिंदिया देव, ग्रामदेवता (अमरावती
भाग) (३) ११८
- चिन्नमा (०) ४३४, ४४९-
४५४, देवी चरित्रकथा (२)
४४९-४५४, देवी स्मृति उत्सव
(दगलोर), शैव व वैष्णव पथ
वादन्या (२) ८४९-४५४,
सामाजिक देवता (जांश्र) (२) ४७३
- चिपळोणे ब्राह्मण, चित्तपावन
कोरणस्थ (३) ३६५
- चीन संस्कृति (८) २३३, ०४४-
२६१, देवता (४) २५१-०६१,
देवता उत्सव (४) २५०-०५१,
देवता कल्पना (४) २४८ २४९,
धर्मवेत्ता कान्फुशस (४) २४६
०४७, २५० धार्मिक समजुती
(८) २४७-२४८ पौराणिक
कथा उत्पत्ती (४) २४-२४६,
व बौद्धधर्म (४) ०३३, २४९,
सृष्टि व मानव उत्पत्ति देवदेवता
(४) २४४-२४५
- चुंग कुई भूतवाधा प्रमुखदेव (चीन)
(४) २५९
- चुंग यंग देव-उत्सव (चीन) (४)
२५१
- चुडेल भूतयोनी, आसरादेवता (३)
०११
- चुंदा बौद्धदेवता (३) ४०६, ४०७,
४१५
- चुवाळपीठ (काठेवाट), बहुचरा
देवी (०) २०७, ०००, २१५
- चेंगमन बौद्धस्तूप (चेंगराई सयाम)
(४) ३०४
- चेंगमाई भेंगराय राजाची राजधानी
(४) ३०४, ३०५, ३०६,
प्राचीन बुद्धमूर्ति (सयाम) (४)
३०५
- चेंगराई भेंगराय राजाची राजधानी
(सयाम) (४) ३०४
- चेचलाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- चेंचू आदिवासी जमात (आंध्र) (३)
३७८
- चेटकीण डारीण तनदेवता (३)
४७२
- चेडा जमात देवता (कोकणी, ठामूर,
रायकरी ठाणे) (३) ३७४, ३८०,
३८४
- चेतना शक्ति (२) ६
- चेत योत स्तूप भेंगरायराजाने वाधला
(सयाम) (४) ३०४
- चेन्नमेशव मंदिर होयसळशैली (३)
४०
- चेस्टनट पवित्र वृक्ष (जपान) (४)
२७७

- चैतन्यशक्ति जगत्पालक शक्तीचा एक भाग (१) २४८
- चैतन्यसंप्रदाय व शक्ति (२) ५३-५४
- चैत्यगृहे गुहा खोदनामातील प्रकारची बौद्ध मदिरे, बुद्ध-आयतन प्रार्थना मदिरे नालाच्या जाकाराची (३) २४७
- चैत्रगौर (१) २२१-२२३. उत्तर-समारभ (१) २२१-२२२ (महाराष्ट्र, बिहार) ऋगा (कर्नाटक) (१) २०२, गणगौर (राजस्थान) (१) २२२-२२३
- चैत्रनवरात्र (१) १३७
- चैत्ररथचक्र शक्तिस्थान, मदोक्तटादेवी (१) २९१
- चोक्कानायकी शक्तिदेवी, त्यागराजशंकर (तिरुवनमियुर-मद्रास) (३) ४६८
- चोखोवा जमान देवता (महार) (३) ३८३
- चोमोउरी शिखरदेवता, शिगरगौरी-शंकर भाग (३) ४७८
- चोमां लुंगमा मिश्रमाता, वायुमाता, शिगरशंकर (चीनमंडीठ हिमालयाचा भाग), देशदेवी (चीन) (३) ४७८
- चोलवंशीय राज्य व हिंदु मदिरे (सिलोन) (४) २८२
- चोवीस जितमाता देवता (जैन) (३) ४३९
- चोवीस तीर्थंकर (जैन) (३) ४३६, ४३७
- चोवीस यक्ष (जैन) (३) ४४०
- चोवीस सिद्धि (बौद्ध) (३) ३९८
- चौकर्णी यामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा) (३) १०२
- चौखिश्चरी कुलदेवता, जमातदेवता (देवांग-विणकर) (३) ४६८
- चौदामुवने (१) ३९३, ३९६
- चौदारत्ने समुद्रमथनानून निघालेली (१) ५०
- चौरसी देवी जमात देवता (केवट, बिहार, ओरिसा, मध्यप्रदेश) (३) ३७३
- चौरी (गौरी) (बौद्ध-वज्रयानीप्रथ) देवता (१) ११४
- चौव्याशी सिद्धपुरुष (बौद्ध) (३) ३९८
- चौसष्ट योगिनी (१) ३६१, (२) १२५, २४८, ३५५, ३७१, ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, ३७६, ३७८, ३७९, ३८१, (३) ३११, ३१२; उत्पत्तीकथा (२) ३७१-३७२. कार्त्तिकेचीच्या परिचारिका (२) ३८०; मथ (कामार्शी पीठ-काची) (२) १२५, नावे (२) ३७२, ३७३, ३७४, ३७५, (३) ३११, ३१२; मदिरे (पाच) (सनुव्हो, तेर, भेटाघाट) (२) ३७८, ३७९, ३८१; महाळसा देवी (म्हाडदोळवाडा) परिवारदेवता (२) २४८, मूर्ति (१) ३६१ (अमुंदापर्वत) (आणखी पहा, 'योगिनी')
- च्छुतिया जमात (आसाम), व देवता (३) ५१२, वन्यजमात (आसाम), व देवता (३) ३७८

- च्यूसी स्वयंपाकघरातील देवता (४)
२५१ (चीन)
- छगलंड क्षेत्र शक्तिस्थान, प्रचंडा देवी
(१) २९२
- छत्रदा ग्रामदेवता (मोटेरा) (३)
११२
- छन्नारमाता जमातदेवता (३) ३८२
(बात्री-काठेवाड)
- छत्रोष्णीश अष्टदिक्पाल (बौद्ध वज्र-
यानीपंथ) (४) २३८
- छाग वक्रेश्वरी देवी (२) ३७३
- छाछी देवी, चर्चिका देवी, जातमानु
देवता (उत्तर प्रदेश) (३) २२९,
४६७
- छानिपिट्टा जमातदेवता, सांथीदेवता,
(३) ४७० (अहिर, रावत-छत्तिस-
गड)
- छामता जमात (काठेवाड) व देवता
(३) ३७८
- छायन जमातदेवता (उल्लादन-दक्षिण
भारत) (३) ३७०
- छाया (यम-सूर्य-पत्नी) (३) ४३७
- छिकोमेकोटल (Chicomecoatl)
देवी, पोषण करणारी देवता (आस्तिक-
मेक्सिको) (४) २२६
- छिन्नया देवी, चतरही देवी, चिध्या
देवी (मिर्झापूर-उत्तर प्रदेश) (३)
४६७
- छिन्नमस्तका दशमहाविद्यादेवतापैकी
एक (१) ४२४
- छिन्नमस्ता (१) २८४, ४१३-४१४,
४१५, ४२३, ४२४, ४२५, (२)
११६, ३७३, ३९९, (३) ३८९,
४६५; देवी (३) १८९, १९०;
- तत्रदेवता (१) ४१४; दशमहा
विद्या देवतापैकी एक (१) ४१३-
४१४, ४२३, ४२४, (२) ११६,
(३) ४२८; देवी व जगन्नाथ पंडित
(३) १८९-१९०; ध्यान (१)
४१३; नृसिंह दशअवतारसंबंधित
(२) ३७३; पराडाकिनी (१)
४१५; प्रकाशचक्रिका (१) २८४;
बीजमंत्र (२) ३९९; बौद्धदेवता
(३) ४०२, ४२८; राजस प्रधान
(१) ४२३; शक्ति (पार्वती शरीर
कोशापासून) (२) ३७३; सत्व-
गुणात्मिका (१) ४२३; संहारकर्त्री
(१) ४१५; स्वरूप (१) ४१४;
स्वातंत्र्यवीर सावरकरकृत वर्णन (१)
४१३-४१४
- छेडोवा जमातदेवता (महार) (३)
३८३
- छेला सोमनाथ कथा (१) ८२-
८४; नियही देवता (१) ७०,
८२-८४
- छेसूकटेरी शक्तिदेवता (दक्षिण भारत)
(३) ४५५
- छोटाई देव ग्रामदेवता, धीवरसभाज-
देवता (३) ११८
- जखनाचार्य, अनेक मंदिरे उभारली
(३) ३२
- जखुनाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- जगदंबा (१) १०, (२) ३७६,
३८०, ३८१, ३८२, (३) ६०,
६२, ७९; अंशस्वरूपिणी योगिनी
(२) ३७६; आदिशक्ति (१)
१०; देवी (३) ६२; भवानी

- जनाबाई देवी, मंदिर (काठेगाड)
नामदेव शिष्या (३) ४७०
- जनी देवी (जादिशक्ति) अपभ्रंश
जननी (१) ३८७
- जन्नतुल अदन, खुल्द, नईम, फिरदोस
माना मुस्लिमधर्मातील स्वर्ग (४)
२७०
- जन्तुतनया (गंगा) (३) १८३
- जप प्रकार (२) ३९९
- जपसिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३
- जपान संस्कृति २६१-२७९, कला
कौशल्य (४) २६५ २६६, घटा
पूजन (४) २७७ २७८, देवता
(४) २६८ २७९, धर्मग्रंथ (४)
२६२, धार्मिक समनुती (४)
२६६ २६७, नामामिघाने (४)
२६१ २६२, पशुपूजन (४)
२७७-२७८, मदिरे (४) २६४
२६५, व भारतीय संस्कृति (४)
२६३ २६४, वृक्षपूजन (४)
२७६-२७७, सृष्टि व मानव उत्पत्ति
कल्पना व देवता (४) २६२-
२६३
- जवल अल कमर पर्वत (जॅसेनिया),
चंद्रगिरीपर्वत (४) १६२
- जमदग्नि (२) ४८८, ४६१,
४६२, ४६३, ४६४, ४७४,
४७८, ४७९, ऋषि (२) ४६१
ऋषि आश्रम (यहम्मा रेण्ड्या),
रेणुका परशुराम कथा (२) २७८,
४६१ ४६५, ४७८ ४७९ रेणुका
पिवाह कथा (२) ८७४
- जमनाबाई जमातदेवता (कासर
महाराष्ट्र) (३) ३७२
- जमनायमाता कुलदेवता (कछमहा
रजपूत), मंदिर (रामगड जयपूर)
(३) ४७०
- जमा साग गा शात दयाळू देवता
(सुमेरिअन) (४) ७७
- जमुकण्व ब्राह्मण व देवता (३)
३६१, ३६२
- जमुकेश्वर आपतत्र लिंग (२) १२५
- जवुनदा अप्रतिचक्रा जैनविद्यादेवता
(३) ४४६
- जंबुद्वन्मा जमातदेवता (उधर, म्हैसूर,
त्राणकोर) (३) ३७१
- जभादेवी जैनदेवता (३) ४३८
- जभाल भक्तरक्षक बौद्धदेवता (३)
३९८
- जयपीठ भैरव (१) २८२
- जयकाली घाट, देवी, मंदिर (नाँगल
बाद क्षेत्र, ब्रह्मपुनानदी) (२) ४७५
- जयतारा बौद्धदेवता (३) ४०६
- जयदुर्गा ग्रामदेवता (वगाळ) (३)
४७९, नवदुर्गापैकी एक (१)
१२१, पीठदेवता (वैद्यनाथपीठ)
(१) २८०
- जयत (रुद्र) एकादश रुद्रापैकी एक
(१) २७७
- जयंती (१) २८०, २८५, २९२,
(२) ३७३, ३८४, (३) ४७१,
जीणमाता देवी (३) ४७१, देवता
(राजस्थानी) (३) ४७१,
देवी (३) ४७१ (सीकर जयपूर),
(१) २९२ (हस्तिनापूर), पीठ
(जि. सिल्लेह) (१) २८०, २८५,
पीठ देवता (१) २८०, मातृका
(२) ३८४, शक्तिदेवता (२) ३७३

- (३) ७९; मंदिर (२) ३८०-३८१ (सजुरहो), सौम्यस्वरूपा देवी (३) ६०
- जगद्धात्री (१) ७८, ११८-१२०, (२) ३९; उत्पत्ति कथा (१) ११८-११९, जग निर्मितीस कारणीभूत शक्ति (२) ३९; पौराणिक देवता (१) ७८, ११८-१२०; पिण्याची माता (१) ११९, पिण्ड-स्वरूपा (१) १२९; स्वरूप (१) ११८, ११९
- जगद्योती पार्वतीचे एक नाव (१) २६३
- जगन्नाथपंडित (३) १८८-१९२; गगामातेरून उद्धार (३) १९०-१९२
- जगन्नाथ पीठभैरव (गडकी, वरजा-क्षेत्र-उत्कल (१) २८०, २८२
- जगन्नाथ मंदिर (पुरी), कलिंग गैली, ओडिसासंप्रदाय मंदिर (३) ३६
- जगन्नियंत्याचे स्थान चौदा भुवने, यादी (१) ३९६
- जगन्मातुली त्रिनी देवता (३) ४७०
- जगन्माता गोनदेवी (१) १११; पार्वतीदेवीचे एक नाव (१) २६३; लक्ष्मी (१) ११९; श्री (१) ११९
- जगरनाथसभा गुहा, भवानीची मूर्ति (वेरळ लेणे) (३) २५१, २५६
- जगुली लोकदेवता (ओरिसा) (३) ४७१
- जंग (जोकिम) वनस्पतीशास्त्र (३) १४०
- जंगम शिवमंदिरातील देवतापूजक (गोह्वा-म्हैसूर) (३) ५३
- जंजिया कुलदेवता, जमातदेवता (३) ३७७
- जडभरत ऋषभदेव पुत्र (१) २४३; व चटिकादेवी (जमरकठक) (१) २४३-२४४, (३) ४६८-४६९
- जतुपी जामरा, जलदेवता (३) २१२
- जनी (१) ३५६, ३८६-३८७, (३) ३८९; उत्सव (१) ३८७; कुलस्रामिनी (कायस्थ) (१) ३८६, ३८७; जनी आदिशक्ती-देवीचा अपभ्रंश (१) ३८७; देवी (३) ३८९; नामो-पत्ती (३) ३८९; पर्वतीय देवता (१) ३५६, ३८६-३८७
- जनमेजय राजा, संपन्न कथा व मनसादेवी (३) ४१९, ४२०
- जनलोक ब्रह्मांडाच्या चौदा भुवनापैकी, जगन्नियंत्याचे एक स्थान (१) ३९३, ३९६
- जनस्थान पीठ, भ्रामरी पीठदेवता, भद्रकाली देवता (नाशिक) (१) २८०, २८५; शक्तिपीठ (नाशिक) (२) २२४; (आणखी पहा, जल-स्थान पीठ)
- जनाई जमातदेवता (३) ३६९ (अतारी), ३७६ (गवळी), ३७७ (गुरव), ३८० (टोर), ३८३ (माळी), ३८४ (माग), ३८५ (वैश्य), ३८६ (होयार), जनी-देवी (१) ३८६-३८७

- जनाबाई देवी, मंदिर (काठेगाड)
नामदेव शिष्या (३) ४७०
- जनी देवी (जादिशक्ति) अपभ्रदा
जननी (१) ३८७
- जन्नतुल अदन, जुल्द, नईम, फिरदोस
माना मुस्लिमधर्मातील स्वर्ग (४)
१७०
- जन्तुतनया (गगा) (३) १८३
- जप प्रकार (२) ३९९
- जपसिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३
- जपान संस्कृति २६१-२७९, कला
कौशल्य (४) २६७-२६६, घटा-
पूजन (४) २७७ २७८, देवता
(४) २६८ २७९, धर्मग्रंथ (४)
२६२, धार्मिक समनुती (४)
२६६-२६७, नामाभिधाने (४)
२६१ २६२, पशुपूजन (४)
२७७ २७८, मदिरे (४) २६४-
२६५, व भारतीय संस्कृति (४)
२६३-२६४, वृक्षपूजन (४)
२७६-२७७, सृष्टि व मानव उत्पत्ति
कल्पना व देवता (४) २६२
२६३
- जबल अल कमर पर्वत (अँसेनिया),
चद्रगिरीपर्वत (४) १६२
- जमदग्नि (२) ४५८, ४६१,
४६२, ४६३, ४६४, ४७४,
४७८, ४७९, ऋषि (२) ४६१,
ऋषि आश्रम (यल्लम्मा टेम्ड्या),
रेणुका परशुराम कथा (२) २५८,
४६१-४६५, ४७८-४७९, रेणुका
विवाह कथा (२) ४७४
- जमनाबाई जमातदेवता (कासार
महाराष्ट्र) (३) ३७२
- जमवायमाता कुलदेवता (कछवहा
रजपूत), मंदिर (रामगड जयपूर)
(३) ४७०
- जमा साग गा शात दयाळू देवता
(सुमेरिअन) (४) ७५
- जयुक्कण्व त्राह्मण व देवता (३)
३६१, ३६२
- जयुकेश्वर आपतत्त्र लिग (२) १२५
- जंजुनदा अप्रतिवक्त्रा जैनविद्यादेवता
(३) ४४६
- जंजुळम्मा जमातदेवता (उप्पर, म्हैसूर,
घानणकोर) (३) ३७१
- जभादेवी जैनदेवता (३) ४३८
- जंभाल भक्तरक्षक बौद्धदेवता (३)
३९८
- जयपीठ भैरव (१) २८२
- जयकाली घाट, देवी, मंदिर (नॉगल-
वाद क्षेत्र, ब्रह्मपुरानदी) (२) ४७५
- जयतारा बौद्धदेवता (३) ४०६
- जयदुर्गा ग्रामदेवता (बगाल) (३)
४७९; नवदुर्गापैकी एक (१)
१२१, पीठदेवता (वैद्यनाथपीठ)
(१) २८०
- जयत (रुद्र) एकादश रुद्रापैकी एक
(१) २५७
- जयंती (१) २८०, २८५, २९२,
(२) ३७३, ३८४, (३) ४७१,
जीणमाता देवी (३) ४७१, देवता
(राजस्थानी) (३) ४७१,
देवी (३) ४७१ (सीकर जयपूर),
(१) २९२ (हस्तिनापूर), पीठ
(जि सिल्हेट) (१) २८०, २८५,
पीठ देवता (१) २८०, मातृका
(२) ३८४, शक्तिदेवता (२) ३७३

- जयत्रागेश्वरी ग्रामदेवता (नेपाळ)
(३) ४७०
- जयमगला देवी, मंदिर (१) १८३
(आर्यघाट क्षेत्र-नेपाळ), (१)
२८८ (सुलौना-मिथिला)
- जयरामा जैनमाता देवता (३) ४३९
- जयवर्मन राजा, सूर्यवशीय, जनेक
शक्तिस्थाने निर्माता (कचोडिया)
(४) २९२
- जय विजय द्वारपाल (३) ४३, मूर्ति
(दुमाळ लेणे वेरुळ) (३) २७५
- जयश्यामा जैनमाता देवता (३) ४३९
- जया (१) १४४, २९२, २९४,
(२) २६, २७८, ३७३, ३७४,
३७६, ३७७, ३८४, (३) २८१,
४३८, ४६९, अष्टशक्तीपैकी एक
(२) २७८ एकादशी (३)
२८१, जैनदेवता (३) ४३८,
जैन पूर्वद्वाररक्षक देवता (३) ४६९;
देवी (१) २९४ (उडियान),
(१) २९२ (वराहपर्वत), भुवने-
श्वरी सेनिका (१) १४४, मातृमा
(२) ३८४, योगिनी (२) ३७४,
३७६, ३७७ (दुर्गादेवी परिचारिका),
शक्तिदेवता (२) २६, ३७३,
शक्तिपीठ देवता (१) १४४
- जयाट्टि (जेजुरी), प्रेमपुरी सडोवादेवत
स्थान (३) २९५
- जयावती जैनमाता देवता (३)
४३९
- जयिनी तत्रदेवता (श्रीयत्र) (२)
४२८
- जरद्वार वामुनी नागाची बहीण,
ब्राह्मण व अस्तिक कथा (३) ४१९-
४२०
- जरहई ग्रामदेवता, ताप बरी करणारी
(छिंदवाडा भाग) (३) १२२
- जरा देवी (३) ३२७-३२८,
४६९-४७०, जिवती-जीमंतिका (३)
३२८-४७०, देवी (३) २२७-
२२८, ४६९; मूर्तिस्वरूप (३)
३२८, राक्षसीण (३) ४६९; व
जरासंध जन्मकथा (३) २२७-२२८,
४६९, हरिती (बौद्धधर्म) वाल्मिकी
देवता (३) ४७०,
- जरासंध (२) ३५२-३५३, (३)
२२७, २२८, ४६९, जन्मकथा
(३) २२७, २२८, ४६९, राजा
(मगधदेश) (२) ३५२-३५३,
व जरादेवी कथा (३) २२७-
२२८, ४६९; व सौमिजाजी देवी
कथा (३) ३५२-३५३
- जरीमरी जमातदेवता (फासेपारधी)
(३) ३८२, देवता (१ वि) ३१,
पोतुराजा (३) ११५, ११७,
- जर्तअव्हा राहाण्याच्या जागेची देवता
(रशियन) (४) १७२
- जलचिकित्सा व जलदेवताची प्रार्थना
(३) २१९-२२०
- जलजोगिनी आसरा, जलदेवता (पजार)
(३) २१०;
- जलदेवता (३) १७१-२२१, (४)
२०५, २७४; आसरा (३) २०९-
२१३, इतर देशातील व संस्कृतीतील
(३) २१६-२१९, (४) २०५,
२७४, डाकीण (३) २१३, नद्या
(३) १७८-२०९, २२०, २२१

- (हिन्दुस्थान); प्रकार (३) २०९, २१०, २१३, २१४; लाम (३) २१३-२१४; व जलत्रिकुला (३) २१९; व पर्जन्य (३) १७२, १७३, १७५; व पर्जन्योत्सव व विवि (३) १७६, १७७; वरुण (आर्य) (३) १७२, (४) २०५; हडल (३) २१३
- जलधोजा लक्ष्मीदेवी (१) ५०
- जलनो देव, यात्रा (ल्हासा-तिबेट) (४) २२२
- जलपरी आसरा, जलदेवता (पंजाब भाग) (३) २१०
- जलमाता मातृशक्तिरूपा देवता (१ वि) १८
- जलयोगिनी आसरा, जलदेवता (पंजाब भाग (३) २१०
- जलवंती देवी, लिट्ल् मरमेड (३) २१९
- जलस्तभंन मिद्धि (बौद्ध) (३) ३९८
- जलस्थलपीठ, भ्रामरी देवी (१) १ २८०, २८५, (२) २२४
- जलस्थानपीठ, भ्रामरी देवी (१) १ २८०, २८५, (२) २२४
- जलेगी शक्तिदेवता (२) ३७३
- जवळ (खोत) ब्राह्मण (३) ३६५
- जसवंतसिंग राजा (मारवाड), मदिरे बाघली (३) ३२
- जहनुम नरक (मुस्लिमधर्म) (४) १७०
- जळप्रिया शक्ति देवी (शिवलिंग क्षेत्र) (१) २९२
- जाइर-इरा जमातदेवता (संथाल-जाइर स्थान) (३) ३८६
- जापमाता ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- जारा देवी, ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- जाराई (१ वि) ३१; ग्रामदेवता (३) १८, १००, १०२ (रत्नागिरी जिल्हा), जमातदेवता (३) ३७४ (कोष्टी, फोलाटी), ३७६ (जिरे गपटी), ३८१ (घोडिया); देवता (१ वि) ३१
- जाखिया ग्रामदेव (अहेरिया-द्रमिड, वन्यजमात पंजाब, उत्तरप्रदेश) (३) ४५०
- जागेदारी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- जागोचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमाना) (४) २८७, २८८
- जांग अनार्यजमात (कटक प्रात), व देवता (३) ३८०
- जांगुली (३) ३९७, ४०७, ४०८, ४१५, ४२०, ४२३; आर्य (३) ४०७, ४२३ (बौद्ध); तारा (३) ३९७, ४०८ (बौद्ध), बौद्ध देवता (३) ३९७, ४०८, ४२३; सर्प-विषहरण करणारी देवता (३) ४०७, ४१५, ४२० (बौद्ध), हारिती (३) ४२० (बौद्ध)
- जाट जमात (राजपुताना-मारवाड), व देवता (३) ३७८-३७९
- जाडेजा रजपूतजमात (कच्छ), व देवता (३) ३८४

- जातमातृ देवता, बाळ संरक्षक देवता
(३) ३२८, ३२९
- जातवेदसी ताम्रिकदेवता (३) ४७१
- जानकी मंदिर (जबलपूर-मिथिला)
(३) ४७१-४७२
- जानाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२ जमात देवता (कोल्हाटी)
(३) ३७४
- जानुस अथवा गणेश (१ वि) ५०;
देव (ग्रीक-रोमन) (४) १२२
- जाबाल-नार्मद ब्राह्मण (३) ३६७
- जांबुनदा जैन त्रियादेवता (३) ४३९
- जांभड ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- जांभदेवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- जायादेवी (जेष्टा गौरी) (३)
३०६
- जालंदर कांगडापीठ (२) १७४-
१७५; दैत्य व शंकर (२)
१७०; दैत्यस्त्री वृंदा कथा (३)
१६१; पीठ (१) २७६, २७८
(चंडी देवी), (१) २८१, २८६
(त्रिपुरमालीनी, त्रिपुरमुदरी), (१)
२८६ (पंजाब); पीठ देवता (२)
१७४-१७५; शक्तिपीठ (२) १०३
- जालंदरी देवी (नगरकोट) (१)
२७६-२७७
- जालंधर (२) ४२७; दैत्य व शंकर
(२) १७०; पर्वत, शक्तिस्थान
(विश्वगुप्ती देवता), (१) २९३;
पीठ (१) २७७, (२) १६९-
१७० (ज्वालामुखी देवी); (२) ४२७
(भगमाग्निनी, वज्रेश्वरी देवी)
- जालरिया जमात (गंजम-विजयापट्टण),
व देवता (३) ३७९
- जावा-सुमात्रा (४) २९०; देवता
(४) २८१; संस्कृती (४) २८१;
सुवर्णभूमि संज्ञा (वाली बेट) (४)
२३४
- जाहिमा नरक (मुस्लीम धर्म) (४)
१७०
- जिजो लहान बालकांची देवता
(जपान) (४) २७४
- जिन (तीर्थंकर), जैनधर्मतत्त्व-
विवेचक (३) ४३६
- जिनप्रभ (२) ४११
- जिनमाता देवता (३) ४३८, ४३९
- जिनेश्वर जैनतीर्थंकर (३) ४३८
- जिवती अथवा जिवंतिका (जरा देवी)
(३) ३२८; देवी (महाराष्ट्र) (३)
४७०
- जिवू-ची-मन-कानन अकरामुखी स्व-
रूपी देवता (जपान) (४) २६९,
२७०
- जिह-पेन (Jih-Pen) जपानदेश
(४) २६२
- जी देव (भय) (४) २१३
- जीअस ठाकूराणी जमातदेवता
(डाका) (३) ४१७; पर्णशबरी
देवता (३) ४१७ (बौद्ध)
- जीझस (४) २७, २८; (येशु)
खाइस्ट (इस्त्राइल) (४) ८३, ८८
- जीणमाता देवी, कथा (रात्रस्थान)
(३) ४७१
- जीवदानी उत्पत्ती कथा (२) १६८-
१६९; देवी (त्रिरार-ठाणे) (२)
१६८-१६९

जीवनशक्ति प्राणिशास्त्रात् एक प्रयोग
(२) ६

जीवंतिका अथवा जिवती (जरा देवी)
(३) ३२८

जुगा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०२

जुनो आदिशक्ति स्वरूप देवता (रोमन),
अथवा दुर्गा (१ वि) ४९, ५०;
देवता (ग्रीक) (४) ९०, १३०,
१३८; देवी (४) ५, १३

जुलुस अक्षा बाल-रक्षक देवता (रशिया)
(४) १७६

जुहु ब्रह्मवादिनी, वैदिक देवता (१)
७७

जेजिनस (Gegeneis) राक्षस युरेनस
देव हत्या-रक्त विद्रुपासून उत्पत्ति (४)
९३

जेठरा देवता (उत्तर भारत) (३)
१००

जेठवा रजपूत (काठेवाड) जमात व
देवता (३) ३८४

जेमिनी सामवेदी ब्राह्मणजातीचा मूळ
पुरुष (३) ३६८

जेष्ठा मातृका (२) ३८४

जेष्ठागौरी (२) ३०९, ४५८, (३)
३०२-३०८, ३९०; अलक्ष्मी (३)
३०४, ३९०; उत्पत्ती कथा (३)
३७४; कथा (३) ३०२-३०३,
३०५, ३०६; नवगौरीपैकी एक
(२) ३०९ - (वाराणसी); नामे
(३) ३०४; नामोत्पत्ती (३) ३९०;
पूजन प्रकार (देशपरत्वे) (३) ३०३-
३०४; भराडी-गौर (३) ३०६-
३०८ (विदर्भ); महानुभाव पंथीय

देवता (२) ४५८; रूपे (३) ३०४;
व गणपति (३) ३०२, ३०३; व्रत
(३) ३०२-३०८; शक्ति (२)
४१; शक्तिदेवता (२) ४२, ४३;
स्वरूपवर्णन (३) ३०२, ३०४,
३०५ (आणखी पहा, ' ज्येष्ठा-
गौरी ')

जेसन अचाट शक्ति देव (ग्रीक) (४)
९७

जेसोर पीठ (१) २७८

जेहोवा (Jehovah) यहूदी लोकांचा
स्वर्गात राहाणारा पिता (१) २९

जैन गुहा (वेरूळ) (३) २४८

जैन ग्रंथ व मंत्र-ग्रंथ (२) ४०५-
४०६, ४२४; तंत्रे व तंत्रदेवता
(२) ४११; पंथ (२) ४२४,
(३) ४३५-४३६; पंथीय देवता
(२) ४०५, ४११, (३) ४३६-
४४७

जैन संस्कृति धर्मग्रंथ (४) २६;
धर्मश्रद्धा (४) ३०; धार्मिक चमत्कार
(४) ३३-३४; मरणांतर जीवन (४)
३२; विश्वग्रंथत्व (४) ३१

जोइस संशोधक व इंका संस्कृति (४)
१९८

जोकुमर देवी, जमातदेवता (३)
३७१ (कव्वलिगर-कर्नाटक)

जोखाई (१ वि) ३१, ४७, ६४,
६५, (३) १००, ३५३; अनार्य
दैवत (१ वि) ६४; ग्रामदेवता (३)
१००; जमातदेवता (३) ३७४
(कोल्हाटी), ३७६ (जिरेगवंडी),
३७७ (गुरव), ३८१ (धोडिया),
३८६ (होलार); तिकटीवरची

- देवता (१ वि) ४७, देवता (१ वि)
३१, ६१, (३) ३५३
- जोगती-जोगतिणी देवीभक्त, भक्तिणी,
भविष्यशमुन करणारी (३) २४
- जोगया अनेचा, एमनाथकृत (४)
३७७-३७८ प्रभुदेसाई (प्र. कृ.)
कृत (४) ३७६ ३७७
- जोगाई (१ वि) ६५, (३) २९७
- कुलदेवता (३) ३६५ राडोमा
शेवेकरी देवता (म्हैपठार-जैजुरी),
देवता (१ वि) ६१
- जोगाईचे अंबा जाद्विशक्तिदेवता
(१) १०
- जोगिनी जासरा, जलदेवता, योगिनी
(पजाब भाग) (३) २१०
- जोगी जमात (तामिळनाड) व देवता
(३) ३८०
- जोगेश्वरी (१) १३१, १६७,
१६८, (२) ८७-८९, ९०-९३,
१९०, १९३, १९४, १९९,
४७०, (३) २०, ३५९, ३६०,
३६५, ३६८, ३९०; अनेजोगाई
(२) ८७-८९, (३) २०,
३६०, औद्विशक्तिपीठापैत्री एक
(२) ८७२ (अनेजोगाई), काळी
(२) १९४ (पुणे) कुलदेवता
(३) ३५०, ३६०, ३६५, ३६८
(ब्राह्मण), मामदेवता (२) १९२,
१९४, १९९, तादळास्वरूप (३)
२०, तानडी (२) १९३ (पुणे),
देवी (१) १३१ (पुणे), १६८,
(२) ८७, ९०-९३ (मुगवली-
राजस्थान), (३) १९३ (पुणे),
(२) १९८, १९९, नामोत्पत्ति
(३) ३९०, पिपळी (२) १०४
(पुणे), पीठे (अनेजोगाई, मुर्द-
भटाराष्ट्र) (२) ८७-८९, मदिरे
(१) १३१, (२) १९३ (पुणे),
(२) ९२-९३ (मुगवली राजस्थान),
योगमाया-अपभ्रश (३) ३९०,
योगेश्वरी-अपभ्रश (१) १६७,
१६८, (२) ८७, ८८, (३)
३९०, शक्तिपीठ (२) १९२
(पुणे) स्वयभू-देवता (३) २२
जोडो मदिरे (क्योटो-जपान) ७४
टन वजनाची घटा (४) २७८
जोतिवा जमातदेवता (तैत्री) (३)
३८१
- जोत्सना योगिनी (२) ३७४
- जोना (Jonah) अधार देवता, कथा
(नॉविलोन) (४) ६९
- जोन्स (सर विल्यम) पुराण वस्तू
संगोधक, आशियाटिक सोसायटी
स्थापनकर्ता (३) २३७, ३४६
- जोमोगलमा गोमाता शिगर-गौरीशकर
शिखर (तिपेट) (३) ४७८
- जोगी (कुट्टुड्रे) जमात व देवता
(३) ३८०
- जोहार (१) ३०३, ३०६
- जोहार गुहा व रजपुतरमर्णा बलिदान
(चित्तौड) (१) ३०३, ३०७,
३०८
- ज्ञा देवता (१) ६३, ६४, (२)
१०-११, १२, अर्थ (२) १०,
११, १२, देवाच्या सख्या सह-
चारिणी (१) ६३, (२) ११,
नामे (१) ६३-६४, (२) ११,

- निरनिराले अर्थ (सायणाचार्य) (२)
१०, ११-१२; पौराणिक देवता
(१) ६३, ६४; ब्रह्मवाग्निनी, देव
जोडिदारिणी (२) ११; वर्ग देवता,
स्त्रीवाचकशाक्ती (२) १०
- ज्ञानजा भ्रामदेवता (३) ११२
- ज्ञानप्रसन्नावा देवता (कलहस्ती-
आम्र) (३) ५०६
- ज्ञानवती योगिनी (२) ३७४
- ज्ञानशक्ति (२) ७, १६, १७,
४१, ४४, ४५; अष्टशक्तीपैकी एक
(२) २७८
- ज्ञानसिद्धि बौद्ध तंत्र ग्रंथ (२) ४१२
- ज्ञानेश्वर संत (४) २२८, ३६४,
३७२, ३७८ (पसायदान); समाधी
कथा (३) ७०, ९३-९४;
(वडापूर-सोलापूर)
- ज्ञानेश्वरानंद वेदांत मंडळ स्थापन-
कर्ता (शिकागो-अमेरिका) (४)
२२९
- ज्ञानेश्वर्यशक्ति (२) १६
- ज्ञानोवा जमातदेवता (३) ३८३
- ज्ञान-वर्ग देवता (२) ११, १२; व
शक्ति (२) १०
- ज्ञास्पति (२) ११
- ज्युष्टाङ्गम हेतुबंध-धर्मबंध (४)
२८; धर्मश्रद्धा (४) ३१; भ्रंशान-
ंतर जीवन (४) ३३; विश्वबंधुत्व
(४) ३२
- ज्युनो देवता, ज्युपिटर वहिण व
भार्या (१ वि) ४४, (४) १३०
- ज्युपिटर (१ वि) ४४, ५०, (१)
२९, (४) ९०, १२८, १३०,
१३८, १४८; अथवा इद्र (१ वि)
५०; ज्यूस (ग्रीक) (४) ९०;
त्रिमूर्तीपैकी एक (इराणी) (४)
१४८; देवता-मूलस्वरूप द्यौस
(लॅटिन) (१ वि) ५०; देव
(१ वि) ४४, (४) १२८,
१३०, १३८ (ग्रीक)
- ज्युलियस सीझर पराक्रमी, महत्वा-
काशी राजा (रोमन) (४) १५२
- ज्यू (हेब्रु) संस्कृति (४) २८,
३१, ३२, ३३, ८३-८८; देवाच्या
दहा आज्ञा (४) ८७-८८; देवाधि-
देव (४) ८४, ८५
- ज्येष्ठा गौरी महानुभाव पंथीय देवता
(२) ४५८; नक्षत्र-तारे कथा
(ताहिटी बेट) (४) ३२०;
वहणपत्नी (३) १७३; (आणखी
पहा, ज्येष्ठा गौरी)
- ज्योतिबा केदारलिंग (ट्रेकटी-
कोल्हापूर) (२) २६१, २७०;
जमात देवता (३) ३७६ (गवंडी
-रत्नागिरी), ३८० (तोडा), ३८२
(वेरड), ३८४ (माग), ३८५
(वैश्य-कोल्हापूर), ३८६ (सनगर)
- ज्योतिबुवा महाभागवत प्रधान
(जांशी राज्य), १५०० क्षेत्री
पांडुरंग मूर्तीची स्थापना (३) ३२
- ज्योतिर्लिंगे नावे व स्थळे (१) २५६
- ज्योत्स्नामुखी मातृका (२) ३८४
- ज्वलंती पीठ (ज्वालामुखी) (१) २७७

- ज्वालामुखी योगिनी (२) ३८४
ज्वाला (२) ४१३, देवी (१)
११, (२) १६९-१७४, १७८,
(३) ३९०: शक्तिदेवता (उत्तर-
प्रदेश) (३) ४८०, ४८१
ज्वाला-मायी देवी (नेपाळ) (२)
१५६
ज्वालामालिनी जैन यक्षिणी (३)
४४२; जैन विद्यादेवता (३)
४३९, ४४६
ज्वालामुखी देवी (१) २८६,
(पंजाब), पीठ (१) २७७, २८१
२८६ (पंजाब); पीठदेवता
(२ प्र) १०; बौद्धदेवता (३)
४३३; माता (शिवनिर्मित)
(२) १७०; मातृका (शिव-
निर्मित) शुभदेवता (काली) परि-
चारिका (२) ३८५
ज्वालिनी गणेशशक्ति, तांत्रिक देवता,
क्षेत्र, गरम पाण्याचे क्षरे (३) १९५
ज्वाला देवी, (३) १९५
झफ्रा जमातदेवता (ओरायन-
ओरिंसा) (३) ३७०
झप्रेगस (डायनोसिस) इडूस-पॅरोपेना
पाथून जन्म (चीक) (४) १३५
झंकर जमातदेवता, पर्जन्य-धान्य देवता
(गदव, आदिवासी) (३) ३७६
झंकारी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
झॅपोटॅक्म मयवंश पोट्टागसा
(अमेरिका) (४) १८५
झम पृथ्वीदेवता, पृथ्वीविषयक कार्य
(इराणी) (४) १४८
झरतुष्ट्र इराणी-पारसी धर्म-संस्कृति
संस्थापक (२) ३१४, (४)
१४५, १४६
झलाई जमातदेवता (खंडेलवार-
राजपुताना) (३) ३७५
झॅन्ह (Xav) देवता पशुविषयक
कार्य (इराणी) (४) १४८
झाईप देव (मय) (४) २१३
झापीस देव (मिनाँन संस्कृति) (३)
१०
झामोरीन बादशहा (काल्किंत) (४)
३९, ४०
झांबिसी देवता, पृथ्वी समृद्धकर्ता कार्य
(आफ्रिका) (४) १७७
झारखंडी जमात देवता (निहाल-
बन्हाड-मध्यप्रदेश) (३) ३८२
झारामामा मकादेवता, वृक्षदेवता
(पेरु-मेक्सिको-इंका-संस्कृति) (४)
२०७
झाला रजपूत जमात व देवता (३)
३८४
झिउट्टुटली (Xiuhtētl) (मेक्सिको)
अग्निदेवता, निशुक्ती (४) ११०
झिकुराट (Zikkurat) बॅबिलोन मंदिरे
(४) ७१-७३
झिगरम इआ विश्व व जल उत्पातिकर्ता
देवता (बॅबिलोन) (४) ६९
झिगापू जपान देशाचे एक नाव (४)
२६२
झिशिलिया व्हीनस देवतासमान
(रशियन) (४) १७३
झिनिटर युद्धदेवता (ट्युटानिक)
(४) १५५
झुझोतिया ब्राह्मण (३) ३६१

सुल्ल आम्बिकन जमात व देवता (४)
१७७

झेजस देव (४) ३७, ३८ (ग्रीक);
व हायरा देवी-अर्पनारी नटेश्वर पुतळा
(१) ३१७; हिरा वहीण व पत्नी
(४) ५४

झेन्स (चौंस) आकाशदेवता (इराणी)
(४) १४७

झोर्टिंग पुरुषप्रकृति त्रिशाच्चदेवता
(३) २१३

झोरोष्ट्र धर्मतन्त्रोत्ता (शोरोस्ट्रान)
(४) २७

झोरोस्ट्रान धर्म, धर्मग्रंथ (४)
२७; धर्मग्रंथ (४) ३०; मरणा-
नंतर जीवन (४) ३२; विश्वबंधुत्व
(४) ३१

झोलाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी-जिल्हा)
(३) १०२

झोलाटगा-बाधा सुवर्णदेवता (रगियन)
(४) १७३

झ्यूस (१ पि) ५०, (३) २२९,
२३०, (४) ९०, ९२, ९३, ९६,
९७, ९९, १००, १०१, १०२,
११०, ११२, ११३, ११४, ११५,
११७, ११८, ११९, १२०, १२१,
१२६, १२८, १३१, १३४-१३५,
१३६, १४०, १४१, १४२,
१४३; अथगा इद्र (१ पि) ५०;
गरुड आवडता प्राणी (४) ९३;
देव (१ वि) ५० (मूलस्वरूप चौंस),
(४) ९२, ९३, ९६, १४२ (ग्रीक);
देवांचा राजा (४) ११४; नाणक-
मुद्रा देवता (३) २२९ (फ्रीट),
(३) ३३० (येसली), मानव देव

(ग्रीक) (४) ९०, १३५; व
अथेनादेवी (४) ११०, ११२; व
अम्बोदिता देवता (४) ११३; व
आयोदेवी (४) ११७, ११८; व
जार्टिमिन्स देवता (४) ११५; व
एलेथिया देवी (४) ११९; व
वॅलिस्टो देवता (४) १२०; व
किन्डली देवता (४) १२१; व
फोनीस टेंग (४) १४१; व
डायोनी देवता (४) ११३, १२६;
थेमीस देवता (४) १३५; व देव-
यात्रेतील सामने (ग्रीस) (४) १०१,
१०२; व नानादेवी (४) ९७; व
पॅटोरादेवीची पेट्री (४) ९९, १००;
व पॅसेफोन देवता (४) १३१, १३५
व मेडुसाराअशीण (४) १३६; व
मेतीस देवता (४) १३४-१३५; व
न्हिया देवी (४) १४२; व हिरादेवी
(३) २२९, (४) १२८, १३५,
१४०; व हॅक्वेटीदेवी (४) १४२;
चुष्टिकर्ता देव (४) ११०, १२७,
१३४, १३५, १४०

टकार देवता तंत्रकारदृष्ट्या प्रत्येक
अक्षरी देवता (२) ३९०

टकारी जमात व देवता (३) ३८०
टॅक्सकॅटली पोका देवाधिदेव (मेक्सिको
इंकासस्कृती) (४) २०२

टंक मुसलमानी नाणे (३) २२६

टॅझलटिओटल (Tlazotteotl) पर्जन्य
देवता (मेक्सिको) (४) ११

टॅन देवता (अक्वेडिअन) (४) ४, १२

टॅने देव (पॉलेनेशिया) (४) ३१३;
प्रमुल देव-लिंग प्रधान (पॉलेनेशिया)
(४) ३१८

- टॅने-काटाका लिंगरूक्ष (न्यूझीलंड) (४) ३१८
- टॅनेच जिवंत पाणी क्षेत्र, अमृततुल्य पाणी-नवजायन प्राप्ति देणारे (मौरी-न्यूझीलंड) (४) ३१८-३१९
- टॅने-तुतारी लिंगदेवता (४) ३१८ (पॉलेनेशिया)
- टॅने-पेपेके लिंग देवता (४) ३१८ (पॉलेनेशिया)
- टॅने-युएटी लिंगदेवता (४) ३१८ (पॉलेनेशिया)
- टॅलोक देव (Talo) (४) २१२; वरुण देवता, मंदिर (इंका संस्कृति-मेक्सिको) (४) २०५-२०६
- ट-वर्गे-कुमारिका देवता शक्ति (२) ४३, ३८९
- टाओ (ताओ) (चीन) (४) २४७; धर्मग्रंथ (४) २५०; मिश्र नियमन करणारी शक्ति (४) २४७
- टाओइझम (ताउझम) कान्फुशसने शिकविलेला धर्म (चीन) (४) २४६-२४७; धर्मग्रंथ (४) २९; धर्मवेत्ता (४) २४६; धर्मश्रद्धा (४) ३१; धार्मिक समजुती (४) २४७; मरणांतर जीवन (४) ३३; विश्वबंधुत्व (४) ३२
- टाओक (Tao) वरुण देवता (मेक्सिको) (४) ११
- टाओ-ते-फिंग धर्मग्रंथ (टाओइझम) (४) २९
- टाकोलटेउटल भू देवता (मेक्सिको) (४) २२६
- टॉक्स कॅटल (Tox-catl) देववळी उत्सव (मेक्सिको) (४) २०२-२०४
- टांगो देवता मूर्ती १२ ते १८ इंच उच्च (मौरी वंश) (४) ३२९
- टांगो-नो-सेकु खास बालकांसाठीच असलेला उत्सव (जपान) (४) २७४
- टापु मंदिराचा पवित्र भाग (पॉलेनेशिया) (४) ३२६
- टामुझ देव (सेमेटिक आशिया) (४) ७६, ७७, ७८; (आणग्नी पहा 'तामुझ')
- टालेमो इटालियन प्रवासी व अंदमान बेटे (४) २८०
- टिओकली (Teocalli) देव हवेली मंदिरे अथवा देवघर (इंका-संस्कृति) (४) १९४, २००; मंदिरे (मेक्सिको) (४) ७१
- टिकी देव (मौरी-न्यूझीलंड) (४) ३१८; लिंगदेव (पॉलेनेशिया) (४) ३१७
- टिपू सुलतान व गंगाजल (३) १८६
- टिपेरा पीठ (१) २७८
- टिळक (लोकमान्य) मंडाले कारावासात गीतारहस्य ग्रंथ लिहिला (ब्रह्मदेश) (४) २८४
- टी-कानपू वायु देवता (पॉलेनेशिया) (४) ३१६
- टीन आकाशदेवता (चीन) (४) १८०
- टी-यीरा त्रिमुल्लता देवता (पॉलेनेशिया) (४) ३१६
- टेकरपदा आदिशक्ति, पर्जन्यवृष्टी देवता (फोमोसा) (४) २७९

- टेपिश्चेत् (Tecciztecatl) देवता,
इंद्रयज्ञ देवता (मेक्सिको) (४) ११
- टेगाशिया परित्र शूथ (जपान) (४)
२६७
- टेगरी आकाशदेवता (४) १८०
(मोंगोलिया), (४) १७४ (रशियन)
- टेसकाटलीपोका (Tezcatlipoca)
शुभे, रुद्र (मेक्सिको) (४) ११;
दी-रेट (मेक्सिको) (४) ११;
ब्रह्मदेव (मेक्सिको) (४) १९५
- टेतुलारिकता गर्भधाष्णा प्रगुती-
देवता, वन्यजमान देवता, (४)
२१६
- टेनलाई (त्वंजुगी) देवी (२)
२६०, २६१, २७०; यथा (२)
२६०; टेकटी (२) २६०; य
महाशमी (२) २६०-२६१
(कोल्हापूर)
- टेरोदेयता पृथ्वी मूलस्वरूप (लॅटिन)
(१ वि) ५०
- टेलस देवता (रोमन) (४) ८२
- टोलेआ (टोंगाटाश्वेट), फाईटोका
(प्रेते पुरण्याचे मंदिर) (४)
३२६, ३२७
- टेल्लम मदर भूदेवता (ग्रीक) (४)
१३९
- टेसडेल्प्युगो आकाशदेवता (मेक्सिको)
(४) १८०
- टेहुआ तारका (ताहिटी बेट) (४)
३२०
- टोंगा (Tonga) देव (न्यूझीलंड)
(४) ३२२
- टोनो चंद्रदेवता (न्यूझीलंड) (४)
३२२
- टोपा (निगू) रंका राज्यसंस्थापक
(पेद) (४) १९२
- टोल अल्हा अग्निदेवता (रशियन)
(४) १७२
- टोलेन्स वंश (Tolocs) (मेक्सिको)
(४) १८५
- टयुटानिक संस्थाति (४) १५२-
१५५; देवता (४) १५३-१५५
- ट्रॅव्हर्नियर फ्रेंच प्रवासी, व औषधी,
मगाजल (३) १८५
- ट्रॉजन युद्ध (ग्रीक) व ग्रीक वगिष्ठ
देवता, व थीर देवत्व (४) ९५;
व सृष्टिकर्ता श्यूस देव (४) ९१,
९३-९५, १२६
- ट्रॉस्टेव्हीरू संता मरिया देवता
(इसाई) (४) १५८
- ट्रिटन देव (ग्रीक) व अथेना देवी
(४) ११२
- ठाकुर जमात (मुंबई प्रांत), व देवता
(३) ३८०
- ठाकुरदेव घामदेवता (विलासपूर
विभाग) (३) १२१
- ठाकुराणी माता जमात देवता, रोग-
निवारक (गदय, आदियाणी) (३)
३७६
- ठाणेश्वर शक्तिस्थान, भवानी देवी
(१) २९२
- ठगड देव (टयुटानिक), मॉरगॉन
देवी पत्नी (४) १५५
- ठॅगोन देवता मूल स्वरूप सागर
(सिरिया) (१ वि) ५०
- ठन्न देवता (इराण) (४) ७९
- ठमराई जमातदेवता (होलार-
खोलापूर) (३) ३८६

- डाकिणी (१) १८१, १८४, (३)
 ३९८, ४०२, देवता पूजन व माल
 रक्षण (१) १८४, बौद्ध देवता
 (३) ३९८, ४०२, शिवदूत्ति
 देवीपामून उत्पत्ति (१) १८३
 डाकिनी तांत्रिक देवता (३) ४७०,
 देवता (१) ४१४, मातृकारूप
 योगिनी (२) ३७६, बौद्ध तत्र
 देवता (३) ४२७, योगिनी (२)
 ३७४, (३) ३११, योगिनी वर्ग
 (तिपेट) (४) ३७२
 डाकिनीजाल बौद्धतत्रग्रथ (२) ४१२
 डाकीण जलदेवता, तिक्टीपरील देवता,
 पिशाच्चयोनी देवता (३) २१३
 डाकीण जलदेवता, जलमच तटाकी
 वास, भूतयोनी देवता (३) २११
 डाकैतरकाली चोर लोकाची देवता
 (जगल), देवी स्वरूप निगूळ (३)
 ४७२ ४७३
 डागी जमात (मध्यप्रदेश, राजस्थान),
 व देवता (३) ३८०
 डानी व झ्यूसदेव (ग्रीक) (४) १३६
 डामकिना देवता (बॅविलोन) (४)
 ५२
 डायकोवू महलक्ष्मी स्वरूपापैकी एक
 (जपान) (४) २७१
 डायना (३) २३१, (४) ७०,
 १०८, ११६, १२६ १२९, १४८,
 १४९, इफेसिस देवता (४) ७०,
 १२९ (रोमन), इफेसर (४)
 १०० फ्रॉमवेज (४) १२०,
 निमूर्तीपैकी एक (४) १८८
 (इराणी), देवता (४) १०८
 (इफेसिस), (४) १४९ (इराणी),
 (४) ७० (बॅविलोन), देवी (४)
 ११६, १२६ १२९ (ग्रीक रोमन),
 नाणकमुद्रा देवता (रोमन) (३)
 २३१
 डायाना देवता, मूळ स्वरूप चंद्र
 (लॅटिन) (१ वि) ५०, नाणकमुद्रा
 देवता (रोमन) (१ वि) ४८
 डायोनिस देवी (ग्रीक मीजिजन),
 भग अथवा भगवान शब्द अपभ्रंश
 (१) १००
 डायोनिसस झ्येगसदेव (४) १३५,
 देव (४) ३७, ३८, १३५, १६०,
 देवता (ग्रीक मीजिजन) (४) ८२,
 पाश्चिमात्य नाणकमुद्रा देवता (३)
 २३२
 डायोनी देवता (ग्रीक) झ्यूसदेव पत्नी,
 सहचरी (४) ११३, १२६
 डायोनीस देव (ग्रीक) (४) १२८
 डिडाला देवता (ग्रीक) (४) १२८
 डिडो देवता (ग्रीक रोमन) फोनेशियन
 (४) १२६
 डिडोही एलिस देवता (ग्रीक) (४)
 १२६
 डिडिमनी आदिशक्ति स्वरूप देवता
 (१ वि) ४९, मिडिली देवी (१
 वि) ४५, येन्मडर देवता (४)
 २०८ (ग्रीक), नामोत्पत्ति (१ वि)
 ४५, पर्वतीय देवता (मिनई पर्वत)
 (१ वि) ४५, (१) ३५७,
 (४) १०८
 डि ग्लाटिस डित्री जनस्थिति शास्त्र ग्रथ
 २५ भागांत (३) २४०
 डिमिटर (१ वि) १८, ४६, ४९,
 (३) २३२, (४) ६४, ८२,

९३, ९५, ९९, १०८, १२३,
 १२४, १२८, १०९, १३०, १३१,
 १३२, १३५, १४२, आदिशक्ति
 स्वरूप देवता (१ वि) १८, ४६,
 ४९, (४) १३०, इमिस (मिस्र)
 (४) ६४, कुमारी देवता (४)
 ९९, घोडा आवडता प्राणी (४)
 ९३ डुकर जानडता प्राणी (४) ९३,
 देवता (४) ६४ (एलशियन), (४)
 ८२, १०८, १२९-१३० (ग्रीक),
 घान्य देवता (ग्रीक) (४) १०८,
 १०९, नाणकमुद्रा देवता (३)
 २३२; पशुवली देवता (१ वि) ४६;
 मानुशक्ति स्वरूप देवता (१ वि)
 १८, ४६, ४९, व आयसॉन देव
 (४) १३२, व कोरा देवता
 (४) १२३, १२४, १२०, १३०,
 १३५, व झ्यूस देव (४) १२८,
 १३१, १३५; व पर्सेफोन देवता
 (४) १०९, १३१, १३५; व
 पोसेडेन सागरदेवता (४) ९५, व
 न्हिजा देवी (४) १४२; स्वर्ग,
 पाताल, पृथ्वी देवता (४) १३०
 श्री देव चंद्र-रात्री प्रतीक (भय) (४)
 २१३
 श्री असुरीया (जाटार गाटीस)
 (ग्रीक) (४) ११९
 श्री टॉसिटा देवता (ग्रीक) (४) १३४
 श्री मात्रिस देवता (ग्रीक) (केल्टिक-
 जर्मन) (४) १३०
 श्री मिरिया (१ वि) ४५, जाटार
 गाटीस देवता (ग्रीक-रोमन) (४)
 ११९, नामोत्पत्ती (१ वि) ४५

बहुम देव (कुचपिहार), व पर्जन्य-
 अवर्षण (३) १७७
 छेछेरा प्राचीन शिल्प देवालये (इजिप्त)
 (३) २४३, २४४
 छेरव्होनी मातृका देवता (मेडेटरेनियन
 वश) (२) ३९३
 टेरसोटो देवता (ग्रीक), जाटार
 गाटीस देवता (४) १०८, ११९
 छेलफी देवता (ग्रीक) (४) ४२,
 १००, १०३, १०४, १०८,
 ११९, कुलदेवता (४) १०८,
 कौल प्रसाद व राहुनवन्ती देवता (४)
 ४०, १०३ (पारनासस पर्वत), देवी
 उत्सव व ग्रीक सामने (४) १०२,
 देवी शक्तिदेवता (४) १०४, व
 धानिक ऑफिकिटजस सव (४) १०४,
 व अटलस देव (४) ११९
 डोंगरा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०२
 डोंगा देवता (दक्षिण भारत) (३)
 ४७२
 डोडोना देवता (ग्रीक) व कौल प्रसाद
 (४) १०३
 डोन देवी (केल्टिक), यशवृद्धी व
 सस्कृति रक्षणकार्य (४) ७९
 डोनर मेघगर्जना देवता (ट्युटानिक)
 (४) १५५
 डोम जमात (गगाकिनार), व देवता
 (३) ३८०
 डोभिनी देवता (केल्टिक) (४) ७९
 टोंबारी जमात (कुर्नूल, नेलोर), व
 देवता (३) ३८०
 डोंबी (गौरी) देवता (बौद्ध वज्रयान
 पथ) (१) ११४

- ड्रॅगून (चीन) (४) २४४; जल-
 देवता (चीन) (३) २१८, (४)
 २४७, २४९, २५०, २५६; जल-
 देवता (जपान) (४) २७२; भूतल
 उत्पात देवता (चीन) २५६-२५७;
 व वेन्टेन देवी विवाह (४) २७२
 डोर जमात (वेळगाव, विजापूर, महा-
 राष्ट्र) व देवता (३) ३८०
 तगोला देव (सॅमोआ) (४) ३१३
 तंगोरा देव, कानोला देव, मत्स्य व
 सागरदेवता (न्यूझीलंड) (४)
 ३२२
 तटस्थशक्ति ही जीवशक्ति (२) ५४
 तटातका ईश्वरी, भीनाक्षी देवी (१
 वि) ४२, (२) २७५
 तत्पुरुष तिरोभावशक्ति (२) २५;
 शंकरमुद्र (३) ४४८; शिवनाम
 (२) ४७; शिवस्वरूप (२) २५
 तंत्र (१ प्र) २, ३, (१) २७७,
 २७८, (२ प्र) १८-२१, (२)
 १४९, ४०९-४२३; आगम-निगम
 (२) ४१६-४१७; उपास्य देवता
 (२) ४११; कर्मकांड (२) ४१३
 -४१४; वाराची षष्ठी (१ प्र) ३;
 मंथ-उगम व स्वरूप (२) १४९,
 ४१०, ४१७; जैन तंत्रे (२)
 ४११; दीक्षाविधि (२) ४१२;
 देवता (२) ४२०-४२३; पीठे
 (१) २७८; पूजाविधि (२)
 ४१२-४१३; पोटभेद (२) ४१६;
 यौद्धतंत्रे (२) ४११-४१२; मत-
 प्रकार (२) ४१४-४१५; व
 पाश्चिमात्य (२) ४१८-४१९; व
 भीमिया (२) ४१५-४१६; व
- संसारीपीठे (१ प्र) २, ३; विचार
 (२ प्र) १८-२१; विद्यापीठे (१)
 २७७; शास्त्र पाचवा वेद (२)
 ४०९;
 तंत्र-मंत्र-यंत्र देवता (२) ३९६-
 ४३३
 तथागत धर्मतत्त्व पालन करावयास
 लावणारा बुद्ध (४) २४९
 तप-प्रकार (१) १४७-१४८
 तपलोक (१) ३९३, ३९६
 तपसिद्धी शक्तिदेवता (२) ३७३
 तप्तसूर्मा नरक (२) १०८
 तम-नेवू-ते-रा सूर्यदेव (पोल्लेनेशिया)
 (४) ३१४
 तमा-नुई-की-तेरंगी मौई देवता व
 राक्षसश्या (पोल्लेनेशिया) (४)
 ३१५
 तमोचन (Tamonchan) प्रजापति
 देव (मेक्सिको) (४) ११
 तय्यलनायकी देवी (तंजोर जिल्हा)
 (३) ४७३
 तरंग ग्रामदेवता प्रतीक (गौमंतक,
 दक्षिण रत्नागिरी) (३) ४७३
 तरस्कन नय पोटशाळा (४) १८५
 तराई वंश (अंदमान) (४) २८०
 तरांगा मौई देवतेची माता (४)
 ३१४, ३१५
 तरारा-हीई मिथुन राशीतील दोन तारे,
 थया (हयाई) (४) ३१९-३२०
 तलडंग जमात (ब्रह्मदेश) (४)
 २८२
 तलातल भूलोक-मृत्युलोक (१) ३९६
 तचर्गे-नारायणी देवताशक्ति (२)
 ४३, ३८९

- तन्हाकी देवता (४) ३१३; विद्युत्-
देवता (पॉलेनेशिया) (४) ३१६
ताईवंश (स्याम) (४) ३०२-
३०३, ३०४, ३०५
तावझम (टाओइझम) कान्फुशसने
शिकविलेला धर्म (चीन) (४)
२४६-२४७
ताऊ-यू देवता, उत्तरध्रुवमाता, बुशेल-
माता (चीन) (४) २५५
ताओ (टाओ) (चीन) (४) २४७
धर्मग्रंथ (४) २५०; विश्वनियमन
करणारी शक्ति (४) २४७
ताकापुटा युद्धदेवता (फोर्मोसा) (४)
२७९
तांत्रिकविद्या न्हास-कारणे (१ प्र)
५, १२
तांदळा पाषाण स्वरूप देवता (३) २२
तांदळे ग्रहदेवतांचे पाषाणरूपी स्वरूप
(बालीवेट) (४) ३४९
तामरघर देऊळ प्रकार (आसाम)
(३) ३७८
तामशेरीमाई जमात देवता (च्लुतिया-
आसाम) (३) ३७८
तामिश्च नरक (२) १०८
तामुज (३) १०, ३१, (४) ५२,
५७; देव (३) १०, ३१ (सुमे-
रिअन); व इष्टदेवता (३) ३१
(सुमेरिअन, हिटाइट), (४) ५२,
५७ (आणखी पहा, टामुझ)
तामुझ देवता मूळ स्वरूप सूर्य (अक्के-
डिअन) (१ वि) ५०
तांबट जमात व देवता (३) ३८१
तांबडी जोगेश्वरी यामदेवता (पुणे)
(२) १९३-१९४
तांबी जमातदेवता (संडेलवाल-राज-
पुताना) (३) ३७५
ताम्र-गौरी देवी, कथा (गोकर्ण-महा-
बलेश्वर) (३) ४७३-४७४
ताम्रयंत्र शक्तिदेवता पूजायंत्र (तांत्रिक)
(तिबेट) (४) २३९
ताम्रेश्वरी दिक्करवाहिनी (३) ५१३
देवी (३) ५१२-५१३ (सादिया,
लखमीपूर-आसाम); नरवळी देवता
(३) ५१२-५१३; शिवपत्नी
स्वरूप देवता (१) २२५
तारका देव संतती व मुक्त्वसमृद्धी-
साठी (चीन) (४) २५२-२५३
देवता (न्यूझीलंड) (४) ३१९-
३२१
तारकासुर दैत्य (१) २५; व काल-
रात्री देवी कथा (१) १०१-१०२;
व तपश्चर्या (१) १४७-१४८; वध
कथा (१) १०१-१०२
तारकेश्वरी देवी व अघोरी नवस
(उत्तरप्रदेश, ओरिसा-बंगाल) (३)
३०१
तारणा देवी (मोदेरा-गुजरात) (३)
११२
तार-तारका (बौद्धदेवता) युगुल
व अर्धनारीनटेश्वर (२) ९५
तारा (१) २७९, २९३, ४२३,
४२४, (२) ९४, ९५, १३९,
१४९, १७५, १७८, ३७३,
४०६, ४१२, (३) ३९७-३९८,
४०२, ४०८-४१०, ४१४,
४१७, ४२६, ४२७, ४३१,
४४३, (४) २३७, २८७,
३२०; अष्टतारा देवतापैकी एक

- (२) ९५ (सात्रिक), कालीकुळ देवतापैत्री एक (२) १३९, जैन देवता (३) ४४३, देवी (१) २९३ (किष्किधापर्यंत), (२) ९४ (मग्नदुमपूर), दशमहाविद्या देवतापैत्री एक (१) ४२३, ४२४, (२) १४९ ध्यान (३) ४०८, नव दुर्गापैत्री एक (२) १३९, पीठ (१) २७९, पीठदेवता (२) १७५, १७८ (जालदर), प्रकार (३) ४०८-४०९, बौद्ध तन्मय (२) ९४, ४१२, बौद्ध देवता (२) ४०६, (३) ३९७, ३९८, ४०२, ४०८-४१०, ४१४, ४०६, ४२७, ४३१, (४) २८७ (कलसन चडी नावा), मंत्र (३) ४०९-४१०, योगिनी बौद्धसात्रिकदेवतासमूह (३) ४०९, रगप्रकार (३) ४०८, व उमतासा एकरूपच (२) ९६, शक्तिदेवता (२) ३७३, (४) २३७ (बौद्ध)
- तारानंदतीर्थ कौन्डाचार तन्मयमूर्ती (२) ४१५
- ताराविद्या तन्मयविद्या (२) ४१५
- तारा-शक्ति सूर्य शक्ति (१) ४०७, (३) ३९६ (बौद्ध)
- तारावती जैन यक्षिणी देवता (३) ४३९
- तारामुंदरी देवी मूर्ति (२) १४०
- तारिणी अष्टभुजा देवी, मूर्ति (२) १७५, गोनदेवी (१) १११, दशमहाविद्या-रामरूपी (१) ४२५
- तारी पेन्नु पृथ्वी देवी, नरबली देवता (द्रविड) (१) २४४
- तारोत्भव कुस्कुला बौद्ध देवता (३) ४०६
- तालजघेश्वरी देवता (२) ३७३
- तालिका द्वार देवता (३) ४३, (३) ४१३ (बौद्ध)
- तालेशी शक्तिदेवता (२) ३७३
- ताधिफ मक्कायात्राविधि, काबला प्रदक्षिणा घालणे (मुस्लीम) (४) १६५, १६६
- ताश्मिंत (नेवो) नाणकनुद्रादेवता (३) २२२, (४) ६९ (बॅविलोन)
- तिरुटीवरच्या देवता चव्हाट्या-वरच्या देवता हल्क्या स्वरूपाच्या (१ वि) ४७, (४) २७६ (जपान)
- तिरिकाका मंदिर भव्यकलाकृती (इका काओटी नेट) (४) २२३
- तिथि व्रते (३) २७६
- तिवेट संस्कृती (४) २३६-२४०; देवता (४) २३७-२३९, लामा-धर्म (४) २३६; व धर्ममठ ग्रंथ (४) २३९-२४०, व बौद्ध धर्म (४) २३६ २३७
- तिरगूळ ब्राह्मण व देवता (३) ३६१, ३६५-३६६
- तिरुकारिणी तन्मय देवता (२) ४२२
- तिरहुत पीठ (१) २८६
- तिरुपति जमात देवता (सागर गगडी) (३) ३७६
- तिरुवन्नमलाई अमितत्व लिंग (२) १२५
- तिरोभावशक्ति अथवा अव्यक्तभावा शक्ति (२) ४७, व तत्पुरयप शिव स्वरूप (२) २५

- तिलोकराज राजा, बौद्ध मदिरे उभारली
(ताई वंशीय) (४) ३०८, ३०९
- तिलोग (Tloggo) त्रिलोचनाथ
मंदिर (नवसंस्कृति) (४) १९२
- तिलोत्तमा अम्बरा (३) २११;
आमरा (३) २११; देवी (१)
२९३
- तिन्नोवा पीठ (१) २८१, २८६
- तीक्ष्णघांता कामाख्या देवी अवतार
स्वरूप (१) १०६; ताम्रेश्वरी देवी-
रूप (आशाम) (३) ५१२; बौद्ध
देवता (३) ४१०
- तीक्ष्णोष्णीष अष्ट दिक्पालापीठी एक
(बौद्ध-चक्रयानी पंथ) (४) २३८
- तीन-यू विदुल्लतेची माता, मेघगर्जना
देवता, एक सरदार (चीन) (४)
२५३
- तीर्थकर जैन धर्मतत्त्वविवेचक (३)
४३६-४३७, ४३९-४४०
- तीर्थकरमाता देवता (३) ४३९
- तीव्रकपीठ भैरव (१) २८१
- तीव्रा गणेशशक्तिदेवता (२) ४१०
(तात्रिक)
- तुकाई (१) २७९, ३२२, ३२३,
३२४, (२) १७८-१८४, २८३,
(३) ७९, ८०, ३८१, ३८३,
३८५, ३९०; अंबा (कोंडणपूर-पुणे)
(२) १८२, (३) ८०; कमळा-
देवी (३) ७९; कुलस्यामिनी (२)
१८१; जमातदेवता (३) ३८१
(घनगर), (३) ३८३ (माळी)
(३) ३८५ (नार्वेकर); डोंगरमाळ
(नदिड) (२) १८२; तुळजा-
भवानी (तुळजापूर) (१) ३२२;
- देवी (१) २७९, ३२३, ३२४,
(२) १८२ (कोंडणपूर-पुणे),
(२) १७८, १८३, १८४, २८३
(तुळजापूर), (३) ७९; नामोत्पत्ति
(२) १७९, (३) ३९०; मंदिरे
(१) ३२३, (२) १७८ (तुळजा-
पूर), (२) १८१ (भेट, रोती-
पुणे); यमाई (२) २८४; रामर-
दायिनी (१) ३२२; व राम-सीता
(२) १७८, १७९, १८०, १८१,
१८३, २८४, (३) ३९०
- तुकामाई योगीराज कथा (येद्रेळगार-
नादेड) (२) १८२-१८३
- तुकी जमातदेवता (माग) (३) ३८४
- तुमेश्वरी देवी, मंदिर, दुर्गा देवी
(गोलपारा आशाम) (३) ४७५
- तुत्तेरंगीयर्मा राजा (आरिया बेट-
पॉल्लिनेशिया) याने फळेआयात मंदिर
(नरखळी मंदिर) वाघले, उंची
१२०० फॅदम (४) ३२७
- तुना सकटनिवारणार्थ उत्सव (अलास्का)
(४) २२२
- तुंधर जैनयज्ञ (३) ४४०
- तुरजा अपभ्रंश तुळजा (१) ३१५;
उत्पत्ति कथा (१) ३९४-३९५;
देवी (१) ३१५, ३३२; नामो-
त्पत्ति (१) ३१५; स्मृतिमंथ
(१) ३२५
- तुरियानंद व शातिआश्रम (अमेरिका)
(४) २२८
- तुर्की-टारटर संस्कृति (४) १७५
- तुळसी कथा, व शखचूड, व विष्णु
(२) १२९, १३०, १३१, १५०,
१५१, (४) ७७

तुळादान जिजाई (शिवछत्रपति
माता) (३) ३०९; तुळापूर (३)
३१०, हेतु (३) ३०९-३१०
तुळी देव (संमोआ) (४) ३१३,
३१४
तुपु-लक्ष्मी नत (३) ३४४-३४५;
देवी स्वरूप (३) ३४५; समृद्धीची
देवता (३) ३४५
तुष्टि अष्टशक्तीपैकी एक (२) २७८;
देवी (विश्वेश्वर क्षेत्र) (१) २९३;
लोकमाता (१) ७४
तुष्ट्या-सुसर्तु नदी (सप्तसिंधु प्रदेश)
(४) १४६
तुळजा पीठ (१) २७६; भवानी
देवी (१) २९५, ३१४, ३३१,
३५१ (तुळजापूर), (१) ३३१-
३३३ (नेपाळ); महानुभाव पंथीय
देवता (२) ४५८
तुळजापूर पीठ (२) १७८-१८१
तुळजापूर भवानी (१) १०
तुळजा भवानी (१) २९५, २९८,
३०७, ३१४-३३३, ३५०-३५१,
३५३, (२ प्र) १०, (२) १७८,
२५८, (३) २४, ३१५, ३६६,
३६७, ३६८, ३७०, ३७३,
३७६, ३७७, ३८२, ३८३, ३८४,
३८५, ३८६, ३९०, ३९३, ४११,
(४) ३७५; देवी अगात संचार
देवता (३) ३१५; अष्टभुजा (१)
३३२, (२) २५८ (मामदेवता-
रत्नागिरी जिन्हा), आख्यायिका
(१) ३२५, ३३३; आरादीण
(आरावी) देवी छेवेकरीण (३)
२४; ऐतिहासिक देवता (१)

२९५, ३१४-३३३; कथा (१)
३१४-३१५; कुलदेवता (३)
३६६, ३६७, ३६८; जमात देवता
(३) ३७०, ३७३, ३७६,
३७७, ३८२, ३८३; ३८४,
३८५, ३८६; तुरजा अपभ्रंश (१)
३१५; त्वरितादेवी (१) ३१५,
(३) ४११; देवी (१) ३१५,
३१७, (२) १७८, (४) ३७५
(तुळजापूर), (१) ३३१-३३२
(नेपाळ), नवरात्र उत्सव (१) ३१८-
३१९; नामोत्पत्ती (३) ३९०;
पीठ (२ प्र) १०; मंदिरे (१)
३२३, ३३०-३३१; मूर्ति (१)
२९८ (चितोडगड), ३०७, ३५३;
रामवरदायिनी (३) ३९३; राष्ट्र-
देवता (१) ३२२; व जपझुलखान
(१) ३२०, ३५१; व रामदास
(१) ३२५; व शिवछत्रपती (१)
३१९-३२१, ३२२, ३५०-३५१;
शकुनवती देवता (३) २४; स्वरूप
(१) ३१६
(आणखी पहा, ' भवानी ')
तुळस (३) १३६, १३८, १५७-
१६७, (४) १००; औपधीय वृक्ष
(३) १६३-१६४; कथा (३)
१५७-१५८, १६०, १६१; काठ-
मणि माला (३) १६६; देवता
(३) १६२, १६४; नामे (३)
१५७, १६३; पत्र-त्रिणुप्रिय (३)
१३६; पूजन (३) १६५-१६६;
पूजनीय पत्रि वृक्ष (३) १५७,
१६३; प्रकार (३) १३८, १६२;
रासायनिक गुणधर्म (३) १३८,

- १६४; व शाळीग्राम (३) १५९-
१६०; विवाह (३) १६४-१६५;
(४) १००
- तुळसी (२) १२९, १३०, १३१,
१५०, १५१, (३) १५७, १६२,
१६३, १६४, १६५-१६६, (४)
७७, १०० देवता (३) १६०,
१६४; पूजन (३) १६५, १६६;
व पिष्णु (२) १२९-१३१; (४)
७७; व शंभूचूट (२) १२९-
१३१, १५०-१५१; विवाह (३)
१६४-१६५; वृक्ष (३) १५७,
१६३, (४) ७७
- तुळा देवी, नामोत्पत्ती (३) ३९०;
देवी-व्रत (३) ३०८-३१०; देवी
स्वरूप (३) ३०८; मंदिर (३)
३०८; मिथी, हेतु (३) ३०८-
३१०
- तेई फिर्जी जमातदेवता (तोडा वन्य-
जमात-निलगिरी पर्वत) (३) ३८०
- तेजाजी जमात देवता (जाट-राजपुताना-
मारवाड) (३) ३७८
- तेजोष्णीप अष्ट दिग्पालापैत्री एक
(बौद्ध-वज्रयानी पथ) (४) २३८
- तेनोचिलन (Tenochtitlan)
मेक्सिको राजधानी शिव मंदिर (४)
१९४-१९५
- तेरंवा दुर्गादेवी रूप (१) १२८
तेरंवी दुर्गादेवी रूप (१) १२८
- तेलजू गोरखनाथपथरक्षकदेवता
(खाटमाट्ट) (३) ४७५
- तेलफाया देवी, उत्पत्तिरथा, मंदिर
(पुणे) (३) ४७४-४७५
- तेली जमात व देवता (३) ३८१
- तैमत (Taimat) आदिशक्तिस्वरूप
देवता (४) ५१; सृष्टी-उत्पत्ति
देवता (१) १९२ (बॅविलोन)
- तोकोसी-नरुये वन्यजमात देवता,
धान्य, भाजीपाला देवता (मेक्सिको)
(४) २१६
- तोजी पंगोडा ५ मजली, १८७ फूट
उच (जपान) (४) २६४
- तोडा जमात (निलगिरी पर्वत) व देवता
(३) ३८०-३८१
- तोडाजी बुद्धमंदिर (नारा-जपान)
(४) २६४
- तोतेक (Totec) सूर्यदेव, नरवली-
देवता (इन्ना संस्कृति) (४) २०१
- तोतोनेक मय पोटशाखा (४)
१८५
- तोतंतझीन (Totantzin) मातृदेवता
(आम्निफवंश) (४) २२५
- तोमन-मदर कुलदेवता, (ओस्ताक
वश) (रशियन) (४) १७४
- तोरणेश्वरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२
- तोरी देवता, निचनाच्या प्रतिकृति
अर्पण करतात, पाईन वृक्षाच्या खाली
स्थान (जपान) (४) २७७
- तौ आ रेहुआ व जेष्टा नक्षत्रतारा
कथा (४) ३२०
- तौवाई देवी तामिळ-गौर (३)
३०४
- त्यागराज शंकर स्थान (त्रिखवनमयूर-
मद्रास) (३) ४६८
- त्रिगुणार्तीतानंद व वेदातमडळ
इमारत (अमेरिका) (४) २२९
- त्रिगुळ जमात व देवता (३) ३६६

त्रिजगन्माता शक्तिदेवता (२) ३७३	त्रिपुरा (१) ३४-३७, १०२, १२३, २२५, २८१, ३८४, २८६, २९४, ४२३, ४२४, (२) ११६, १३९, १४१, १७५, १७८, ३७३, ४१६ (३) ३९० अवतार (१) ३६, आदिमाया शक्ति (१) ३७, १२३, (३) ३९०; कालीकुल- देवता (१) ४२३, (२) १३९; ग्रथ (१) ३७, दशमहाविद्या देवता (१) २८४, ४२३, ४२४, (२) ११६; दुर्गादेवी रूप (१) १२२; देवी (१) २९४; नामो- त्पत्ती (३) ३९०; नात्रे (१) ३५-३६; पीठ (१) २८१, २८६, पीठदेवता (२) १७५, १७८ (जाल्दर), प्रौढा (१) ३६, बाला (१) ३६, यत्र (१) ३७; योगमाया (१) ३७; रहस्यग्रथ (१) ३७, (२) १४१; व कालीदेवी (२) १४१; व शंकर (२) १४१; विद्या (१) ३७; वैदिक देवता (१) ३४-३७, व्युत्पत्ती (१) ३४-३५, (३) ३९०, शक्ति (१) ३७, (२) ४१६; शक्तिदेवता (२) ३७३; शिवपत्नीरूपा (१) २२५
त्रिजटी मातृमा (२) ३८४	त्रिपुराक्ष पीठभैरव (१) २८१
त्रिपथगा (गंगा) (३) १८३	त्रिपुरांतका योगिनी (३) ३११
त्रिपदा शक्तिदेवता (२) ३७३	त्रिपुरांतिका योगिनी (२) ३७४
त्रिपिटिका बौद्ध मुख्य धर्म (४) २५	त्रिपुरामैरवी बौद्ध तान्त्रिक देवता (३) ४१२
त्रिपुरतापिनी शक्तिदेवता (२) ३७३	त्रिपुरासुर, शंकर, त्रिपुरा व दुर्गादेवी कथा (१) ३५, १२२
त्रिपुरनाशिनी पीठदेवता (जाल्दर) (१) २८१	
त्रिपुरभैरवी भैरवीशक्तीचे उपनाम- (१) ४१५; शक्तिदेवता (२) ३७३	
त्रिपुरमालिनी पीठदेवता (जाल्दर) (१) २८१	
त्रिपुरशक्ति मानवशरीर सचलनशक्ति (१) ४२६	
त्रिपुरसुंदरी (१ नि) ६६, (१) ३६, २९४, ३२५, ४१०, ४२६, (३) ४११-४१२, ४७५; अष्टक- स्तोत्र (१) ३२५, (३) ४११; आद्य शंकराचार्य भक्त (३) ४११; तत्रदेवता (३) ४११; त्रिपुरादेवी स्वरूप (१) ३६; दशमहाविद्या देवता (१) ४२६. देवता (१ नि) ६६; देवी (१) २९४ (त्रिपुरा- पीठ), (३) ४१२, ४७५, बौद्ध- तत्रदेवता (३) ४११-४१२; मंदिर (३) ४१२ (अल्मोडा, बासप्रडा, राजपुताना), (३) ४७५ (मोरवी-काठेगाड), महा- शक्ति (१) ४१०; मूर्ति (३) ४१२ (बासप्रडा-राजपुताना), व शक्ति (३) ४११	

त्रिपुरासुंदरी आदिशक्तिस्वरूप देवता
 (१) ४९; कामाग्नी देवीस्वरूप (२)
 ११९; पीठदेवता (१) २८१;
 वामाचारी तंत्रदेवता (२) १४९
 त्रिपुरेण पीठभैरव (१) २८१
 त्रिपुरेश्वरी देवी (उदुपूर-टिपेरा) (३)
 ४७५;
 त्रिसुवनेश्वर मूर्ति (चंपादेश) (४)
 २९४
 त्रिसुख जैन यज्ञ (३) ४४०, ४४५
 त्रिसुखी धामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 त्रिमूर्ति यात सर्व देवताचा वास; सर्व
 घमांत व सर्व संस्कृतीत (१) २१०
 -२११, अनु-एनलिन-एनकी (ग्रीक)
 (४) १२४; अनु (स्वर्ग), बेल
 (लक्ष्मी), आ (जल) (वॅविलोन) (१)
 २११; अनु (स्वर्ग), येळ (पृथ्वी),
 आप (जल) (वॅविलोन संस्कृती)
 (१ वि) ४६; आटार-गॅटिस-हडाड
 (सेमेटिक सिरियन) (१ वि) ४६,
 (१) २१०-२११, (४) ७७; जहुर-
 मज्द-अनाहिता-मित्र (इराणी) (४)
 १४८; उत्पन्नकर्ता-पालनकर्ता-संहार-
 कर्ता प्रतीक ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र (१ वि)
 ४६, (१) २१०-२११; ऐनाँव-
 काळादेव-लालदेव (आफ्रिका) (४)
 १७७; ज्योसिरस-इसिस-होरस (इजिप्त)
 (१) २१०-२११; का (आत्मा)-खु
 (वासना देह)-शरीर (इजिप्त) (१ वि)
 ४६, काने-कू-छोनो (पॉलेनेशिया)
 (४) ३१३; केने-कू-छोनो, प्रकाश-
 स्थैर्य-गर्जना प्रतिक (पॉलेनेशिया)
 (४) ३२२; चंद्र-पृथ्वी-पाताळ

(इजिप्त, भारत) (१ वि) ४६,
 (१) २१०-२११; ज्युपिटर-
 अपोलो-डायना (इराणी) (४)
 १४८; तत्त्व (१ वि) ४६; ब्रह्मा-
 विष्णु-महेश (सत्य-रज-तम प्रतीक)
 (भारत) (१ वि) ४६, (१)
 २१०-२११, (मेक्सिको) (४)
 १८७; वाम् (सरस्वती), श्री (लक्ष्मी
 अगर राधा), उमा (दुर्गा अगर
 काली) (वेदकाल-भारत) (१)
 २१०-२११; शामस (सूर्य)-चंद्र-
 तारे (१ वि) ४६; सत्य-रज-तम
 प्रतीक (ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र) (भारत)
 (१) २१०-२११; सरस्वती
 (सावित्री)-लक्ष्मी-पार्वती (भारत) (१
 वि) ४६; सरस्वती-लक्ष्मी-दुर्गा (वेद-
 काल-भारत) (१) २१०-२११,
 मुचिंग-शॅगचिंग-लावोत्सु (ताओ
 संस्कृति-चीन) (४) २४९; सूर्य-
 वायु-अग्नि (प्राचीन भारत) (१)
 २१०-२११; सूर्य-विद्युत्कृता-अग्नि
 (प्राचीन भारत) (१) २१०-
 २११; स्वर्ग-आकाश-पृथ्वी (प्राचीन
 भारत) (१) २१०-२११
 त्रिलोकसुंदरी देवता (२) ३७३
 त्रिवक्त्रा शक्तिदेवता (२) ३७३
 त्रिवर्ग शक्ति (२) ४३-४४
 त्रिसंध्या देवी (गोदावरी तीर) (१)
 २९२
 त्रिसंध्येश्वर पीठभैरव (१) २८०
 त्रिस्रोता गंगा नदी (३) १८३;
 नदी (१) २८६; पीठ (१)
 २८१, २८६
 त्रिहुत पीठ (१) २८६

- प्रीता देवता मानवी जीवननिपयक
कार्य (इराणी) (४) १४८
- त्रैलोक्यगणेश तान्त्रिक देवता (३)
४११
- त्रैलोक्यमोहिनी नृसिंहनिर्मित शक्ति
देवता (२) ३८५, (३) ४११
- त्रैलोक्यविजय तान्त्रिक देवता (३)
४११
- त्रैलोक्यविजया दुर्गास्वरूप (१)
१२२ शक्तिदेवता (२) ३७३
- त्रैलोक्यशंकर तान्त्रिक देवता (३)
४११
- त्रैलोक्यसमोहन तनूदेवता (३) ४११
- त्रैलोक्यसुदरी शक्तिदेवता (२) ३७३
- त्र्यक्षरा शक्तिदेवता (२) ३७३
- त्र्यंबक बारा जोतिर्लिंगांपैकी एक (१)
२५६ पीठभैरव (१) २८२, रुद्र
(१) २५७
- त्र्यंबकेश्वर सप्तगुणी परिक्रमा (नव
नाथ पंथीयाची) (२) ३९२
- त्र्यमुळी देवी (टॅमलाई) कथा (२)
२६०, २६१
- त्र्यैलोक्यमोहना बौद्ध देवता (३)
४११
- त्र्यैलोक्यविजय बौद्ध तनूग्रथ (२)
४१२
- त्र्यैलोक्यस्तम्भिनी बौद्ध शक्तिदेवता
(३) ४११
- स्वरिता कालीकुल देवता (१)
४०३, (२) १३९, तुळजाभवानी
देवी नाम (१) ३१५ (३)
४११ दशमहाविद्या देवता (१)
४०३ बौद्ध तनूदेवता (३)
४१०, योगिनी (३) ३१२
- त्वष्ट देवता, अमृत देवता (ऋग्वेद)
(३) २०
- थरोसा आप देवता (ब्रह्मदेश) (४)
२८४
- थाई वंश (युनान) (४) २३३
- थाणेश्वर स्थाणुभैरव (कर्नाळ) (१)
२८४
- थालवेत्ती पोरथिअमू शासन संस्था
(मलबार) व राजा (४) ४०
- थिकुट्टी जमात देवता (उल्लादन वन्य
जमात) पाषाण रूपात पूजन (३)
३७०
- थीसस देवता (ग्रीक) (४) ११३
- थेमिस (Themis) आकाशदेवता
(ग्रीक) (४) १३७
- थोर देवता (१) २४४, (४) १५३
१५५ (ट्युटानिक), देवी (१)
२४४, नरबळी देवता (१) २४४,
(४) १५४, मदिरे (४) १५३,
१५४, १५५, मूर्ति (४) १५३,
१५५
- थोरगेथर ओडिन कन्या, देवता
(ट्युटानिक) (४) १५५
- थ्रिओफ्रास्टस वनस्पतिशास्त्रज्ञ व
सशोधक (३) १४०
- दक्ष (१) २६३ २६४, अदिति पुत्र
(१) २६३, कन्या (१) २६३,
प्रजापति (१) २६३ २६४, (३)
४, यज्ञ (१) २६५ २६६, २७२
२७३, ४२२, (४) १००, यज्ञ
भूमि (१) २७१ २७२, २७३,
राजा (मलाया जावा) (४) २८९,
शंकर वैर (१) २६३ २६४, (३)
४, (४) १००

- दक्षायणी पीठदेवता (१) २८१
 दक्षिणपंथीय (शाक्त) (२) १४९
 दक्षिणभारतीय स्तूप (३) २४०,
 २४१
 दक्षिणा ब्रह्मवादिनी वैदिक देवता (१)
 ७७
 दक्षिणा-काली-नऊ-भेद कालीपैकी
 एक (२) १२८, १५१
 दक्षिणाचार तत्राचार (२) ४१२,
 ४१८
 दक्षिणाचारी पंथ (१ वि) ५५
 दक्षिणेश्वर-काली मूर्ति शिल्प (३)
 ४०२-४०३
 दंड देवी, जमात देवता (गदव-आदि-
 वासी), पशुपासन संरक्षण करणारी
 देवता (३) ३७६
 दंडपाणी पीठभैरव (१) २८०
 दंडहस्ता योगिनी (२) ३७२
 दत्तात्रय तत्रत्रय उगमस्थान देवता
 (२) ४१०; यंत्र (२) ४०८
 दत्तात्रेय औदुंबर वृक्ष निवासस्थान
 (३) १३६
 ददरिया देवी (छत्तिसगड) (३) ४७६
 दधिमक्षि कुलदेवता (राजस्थान) (३)
 ४७६
 दधिमधीमाता कुलदेवता, मंदिर
 (नागौर-राजस्थान) (३) ४७६
 दधीची ऋषि व इद्र-वृत्रासुर कथा
 (३) ११, व दधीमधीमाता देवता
 (बहीण) (३) ४७६
 दनु देवता (४) ४, १२ (अक्के-
 टिअन), मातृका (२) ३८४
 दनुजेंद्रभयंकारी शक्तिदेवता (२)
 ३७३
 दनू कश्यप ऋषि कन्या, दानव दैत्य
 माता (४) ७९
 दंतिदुर्ग राजा (राष्ट्रकूट) व धृष्णेश्वर
 मंदिर (३) २५१
 दंतिश्वरी (३) ७०, ८४-८७, ३९०;
 कथा (३) ८५, ८६; कुलस्वामिनी
 (३) ८५; देवी (बस्तर-वरगळ)
 (३) ८५, ८७, नरगली देवता
 (३) ८६, नामोत्पत्ती (३)
 ३९०, निमही देवता (३) ७०,
 ८४-८७; मूर्ति (३) ८६
 दंदशूक नरक (२) १०८
 दंष्ट्राला मातृका (२) ३८४
 दमकिन्ता जलदेवता (त्रिलोभियन)
 (३) २१७
 दमनरुद्र अकरा रुद्रापैकी एक (१)
 २५६
 दमरी मुसलमानी नाणे (३) २२६
 दयामाव्वा जमात देवता (कुडवळ,
 महाराष्ट्र-म्हैसूर) (३) ३७३
 दर्दुरी (आसरा) सात आसरापैकी
 एक (३) २१२
 दर्यापीर जमातदेवता (लोहाणा-
 काठेवाड कच्छ) (३) ३८५
 दधी देवता युद्ध व शातताप्रियक
 कार्य (इराणी) (४) १४८
 दश मुज-गणेश (लक्ष्मी गणेश)
 (टिटवाळा) (३) ४७५
 दशमुजा महाप्रतिसरा बौद्ध देवता
 (३) ४२५

- दशमुजा-मारिची बौद्ध देवता (३)
४२२
- दशमहाविद्या (१) २८४, ३९२-
४२७, (२) ११६, १४९,
४१३, आद्यस्थान (कामाख्या
पीठ) (१) २२४, (२) ११६,
गुण प्रधानात्मक (१) ४२३,
तत्त्व (१) ३९३-३९९, ४०४-
४०५, देवता (१) ४०५-४२७,
(२) ११६, देवता व दशावतार
(१) ४२५, देवता-वर्गवारी (१)
४२३, नावे (१) ४२३-४२४;
निरूपण व्याप्ति (१) ४०४-४०५,
मूळ कार्य (१) ४२३; रूपक (१)
४२२-४२३; व तन्मार्गीय देवता
(२) १४९, ४१३, त्रिपरण (१)
३९२-४२७, शक्तीचे स्थान (१)
२८४, ४२४, (२) ११६, स्थाने
(१) २८४, ४२४, (२) ११६
- दशमास वर्ष (भारत, पॅलेनेशिया,
मेक्सिको) (४) ३१४
- दशविध ब्राह्मण (३) ३६१
- दशहराविद्या क्षातरज (सोंगटी) खेळाची
माडणी पद्धत (अरबस्तान) (१)
३९५
- दशावतार व दशमहा विद्यादेवता (१)
४२५; (वेदळ लेणे) (३) २५१,
२५३, २५४
- दशाशुभहारी देवता (३) ३९०
- दसरा विजयादशमी पहा
दहन-शक्ति (२) १६
- दह्युमा देवता राजकीय कार्य (इराणी)
(४) १४८
- दहाक देवता राजकीय कार्य (इराणी)
(४) १४८
- दहोमन नियमो जमात वश (४) १७९
- दाक्षायणी दक्षकन्या, शकर-पत्नी (३)
३९०
- दाक्षिणा काली (खाटमाडू) चामुडा
देवी मूर्ति (१) १४१
- दारवटकरीण आमदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२
- दात देवता राजकीय कार्य (इराणी)
(४) १४८
- दातन आमदेवता (दक्षिण भारत)
(३) १००
- दानव (३) ८
- दांतवाली कुलदेवता (बस्तर) (१)
२४४, दत्तेश्वरी (३) ८४-८५,
देवता (१) २४४, (३) ८५
नरबळीदेवता (१) २४४
- दामर (मुसलमानी नाणे) (३) २२६
- दामोदर जमातदेवता (भडारी
वाजनी) (३) ३८३
- दायमा ब्राह्मण जमात (राजस्थान)
(३) ४७६
- दारुक असुर व काली देवता (२)
१२८
- दारुणारात्री शक्तिदेवता (१) ४२२
- दारुल जलाल स्वर्ग (मुस्लिम धर्म)
(४) १७०
- दारुल सलाम स्वर्ग (मुस्लिम धर्म)
(४) १७०
- दाहिमा ब्राह्मण जमात (राजस्थान)
(३) ४७६
- दिकत्याना देवता, भेट भदर देवता
(मीक) (४) १०८

- दिक्कत्याना आदिशक्ति स्वरूप देवता (१ वि) ४९
- दिक्करवासिनी, ताम्रेश्वरी देवी (३) ५१२; देवी (१) २७८, (३) ५१२ (सादिया-आसाम)
- दिक्कत्याना, त्रिटोमार्टिस देवता (ग्रीक) (४) १३३
- दिक्कतोतिना, इसिस, देवता (क्रेटन) (४) ६४
- दिक्कतोयानी, अष्टार्टे देवता (१ वि) ४५; आर्टिमिस देवता (ग्रीक) (४) ११६; देवी (१ वि) ४५, (४) ११६ (ग्रीक)
- दिक्कपाल जैनपंथ (३) ४३७
- दिक्कपालिका बौद्धदेवता (३) ४१२
- दिग्गवर जैनपंथ (३) ४३५-४३६
- दिग्गवरी नाणकमुद्रादेवता, हिंगुळा (१) २८९
- दिग्गरसेर देवता (सुमेरियन) (४) ७६
- दिति (१) २९, ३८, (२) ३८४, (३) १२, २०; अमूर्त-देवता (३) २०; दैत्यमाता (१) २९, (३) १२; मर्यादित विश्व (१) २९; मातृका (२) ३८४; व अदिति (१) ३८; व इंद्र (१) ३८; वैदिकदेवता (१) ३८
- दित्तराज राजा (लाम्पून-सयाम) (४) ३०४
- दिनारी (रोमन नाणे) (३) २३१
- दिमित्तर अथवा डिमिटर, नाणक मुद्रा देवता (पार्थिया) (३) २३१-२३२
- दिलवारा मदिरे (अबूपहाड) (३) २६९
- दिल्ली-कालिका (१) ३०८, ३८०
- दिल्ली-श्वरी देवी (३) ८५
- दिवोदास व ब्रह्मदेव, शंकर, चाराणशी क्षेत्रपीठ कथा (२) ३०३-३०४, ३७२; व योगिनी (२) ३७२
- दिव्यदेवता (३) २०
- दिव्ययोगी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- दिव्य्यांचे प्रकार (२) २१८-२१९
- दिशाई जमात देवता (गदारिया-उत्तर-प्रदेश-मध्यप्रदेश) (३) ३७६
- दीक्षा योगिनी (३) ३१२
- दीधकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- दीतार मुगलमानी नाणे (३) २२६
- दीपलक्ष्मी देवता, मूर्तिस्वरूप (१) ५२-५३
- दीपा बौद्ध उपदिशा देवता (३) ४१३
- दीप्ता तंत्रदेवता (२) ४२२
- दीप्तिशक्ति अष्टशर्कापैकी एक (२) २७८
- दीर्घदेशी मातृका (२) ३८४
- दीर्घतमा ऋषि व बली पत्नी (४) ३३०
- दीर्घलंबोष्ठी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
- दुग्गा देवता, दुर्गा शब्दाचा अपभ्रंश (आफ्रिका) (४) १७७
- दुबळी जमात व देवता (ठाणे-मुस्त) (३) ३८१
- दुमान्त्र लेणे (वेहळ) (३) २५१, २५३, २५५
- दुरुपतिअम्मा ग्रामदेवता (तात्रिक) (३) ४७६

दुर्गम दैत्य (१) १०२, (३)
३९०, ४५६, व कनकदुर्गा (३)
४५६, व दुर्गा (१) १०२, (३)
३९०

दुर्गमासुर कथा, व दुर्गा, शताशी व
शाकभरी देवताची उत्पत्ती (१)
१८१, १८२

दुर्गम्मा कॉलरा साथ देवता (कर्ना
टक) (३) १२६, ग्रामदेवता (३)
१४, जमात देवता (३) ३७०
(उप्पर-म्हैसूर-ग्रावणकोर), देवता
(कर्नाटक) (३) १४, १२७-
१२९, ३७०; पशुबळी देवता (३)
१४, पार्वती अवतार (३) १२५
मूर्ति स्वरूप (३) १२६; यात्रा-
उत्सव विधी (३) १२७ १३०

दुर्गव्वा अवर्षण देवता, ग्रामदेवता
(कर्नाटक) (३) १०५; जमात
देवता (३) ३७१, ३७३
(कव्बलगीर-कुडवक्कळ)

दुर्गा (१ मि) १८, २७, २८,
३१, ३२, ४२, ४३, ४८, ५०,
(१) ४, ५, ३३, ३५, ४०,
७८, ८६, ८९, १२०-१३३,
१५७, १८२, १८३, २२०,
२३५-२३६, २४६, २८८,
३६१, ४२३, ४२५, (२) २२,
२४, २६, ५५, ५६, ५७, ९९,
१०३, १३२, १३९, १८४,
२०४, २२९, २३५, ३७६,
३७७, ३९९, ४१८, (३) १,
२१, ४३, ६०, ६२, ११२,
२६५, ३१२, ३५३, ३७१,
३७२, ३७३, ३८०, ३८२,

३८३, ३८६, ३८८, ३९०,
३९१, ४०६, ४१३, ४४२,
४६४, ४८३, ४९३-४९४,
५०९, (४) ५, ११, १३, ९६,
१००, २६९; २८२-२८३,
३१०, ३१८, ३३४, ३५८,
अभिज्योति (२) १३२, अथवा
जुनी (१ वि) ५०, अष्टभुजा (३)
३९१, आदिशक्ति स्वरूप (१ वि)
१८, (१) ४, १३२, (२) २४
(३) २१, ६२, उग्र स्वरूपा
(१ मि) २७, (१) ८६, १३३,
(३) ३५३, उत्पत्ती सर्व देवांच्या
तेजापासून (४) ३१८, कल्की
अवतार (१) ४२५, मातार
वासिनी (२) २०४, कालीकुल
देवता (२) १३९, गायत्री (१)
३३, (२) ९९, गौरी (१ वि)
४२, जमात देवता (३) ३७१,
३७२, ३७३, ३८०, ३८२,
३८३, ३८६, तत्रदेवता (२)
४१८, त्रिगुणात्मिका (१) १२१-
१२२, त्रिपुरादेवी भेद (१) ३५,
दुष्काल (१) १२५, १२७, (४)
३५८, देवता (१ मि) ३१, ४२,
४३, (१) ८९, (३) १, (४)
३३४ (बालीपेट), देवी (१) ४,
२३५, २४६, ३६१, (२) १०३
१३२, २०४, २२९, २३५,
३७७, (३) ६०, ४०६, ४४२,
४६४, ४८३, (४) ११ (जावा),
९६, १००, २६९, देवी मय (१)
१२८-१२९, द्वारदेवता (३) ४३,
४१३ (बौद्ध), नवदुर्गा (१)

- १२१, १२८, १३३, १८३; नवरात्र-पूजा उत्सव (१) १२९-१३२, २३५-२३६; नाणकमुद्रा देवता (१ वि) ४८; नामोत्पत्ती (१) ४, ५, (३) ३९०; नारायणी (३) ४८३; नावे (१) १२१, १२२; पटेश्वरी देवी (२) १८४, (३) ३९१; परिचारिका योगिनी (२) ३७७; पशुवली-देवता (२) १३९, ४१८; पूजा (१) १२९, १३०, २२०, २३५-२३६; पौराणिक देवता (१ वि) २८, (१) ७८, १२०-१३३; धीजमंत्र (२) ३९९; बेलान (इजित) (४) ५, १३; भगवती देवी (१) ४०; मंदिरे (१) १२४-१२५, १८३, (२) ९९, २२९; महाबलिपुरम (३) ४९३-४९४; महिषासुरमर्दिनी (३) ४९३; मूर्ति (१) १२७-१२८, ३६१, (२) १८४, २२९, (३) ११२, २६५, ३८८, (४) ३१० (प्रयनन-सयाम), २८३-२८४ (ब्रह्मदेश); योगिनी (३) ३१२; योगिनीची रूपे (२) ३७६; रूपे (१) १२१, १२२; लक्ष्मी (१ वि) ४२; व अरण्येश्वरी देवी (३) ५०९; व दुर्गम राक्षस (२) १०३, (३) ३९०; विष्यवासिनी (१) ४; शक्तिदेवता (१) ८६, (२) २२, २६; शक्तिदेवता पूजन-स्तवन (२) ५५, ५६, ५७; शंकर पत्नी (१ वि) ३२, (३) ३५३, (४) ३१८; शिवा (१ वि) ४३; सेरीदेवी (सयाम) (४) ३१०; समदानदेवता (४) ३५८
दुर्गाडी देवी (१) १२५
दुर्गाडीचा दुष्काळ (१) १२५-१२७, (४) ३५८
दुर्गाम्मा मामदेवता (दक्षिण भारत, कर्नाटक) (३) १००, १०३
दुर्गाभवानी जमातदेवता (लमाण) (३) ३८४
दुर्गाव्वा देवता (१ वि) ६४
दुर्गोत्तरिणी बौद्ध देवता हरित तारा प्रकार (३) ४०८
दुर्दम दैत्य व वरदायिनी देवी, व विष्णु (२) ३००, ३०२, (३) ३९३
दुर्भागा मालुका (२) ३८४
दुर्मुखी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
दुर्वाकुर गणपतीला प्रिय (३) १३६
दुर्वास ऋषि व अंबरिष राजा व विष्णु कथा (१) २७१
दुल्हा देव ग्रामदेवता (वन्हाड प्रांत) (३) १४, ११८; जमात देवता (३) ३७१ (कमार-आसाम, बंगाल, मध्यप्रदेश), ४७६-४७७ (गंडा, कोष्टी-ओरिसा, मध्यप्रदेश)
दुल्हा देवी ग्रामदेवता (वन्हाड) (३) ११८; जमात देवता (३) ३७१ (कमार), ३८३ (भूमिया-वन्हाड) ४७६-४७७ (गंडा-कोष्टी-ओरिसा, मध्यप्रदेश)
दुशारा देव (नवीष्टिअन) (४) १६०
दूती तंत्रदेवता, नित्यादेवता प्रकार (२) ४१३

दृतीसुभगा मातृमा (२) ३८८
 दूरश्रवण, सिद्धि (बौद्ध) (३) ३९८
 दृक-शक्ति (२) १६
 दृष्टचंद्रा मिनीवाली वैदिक देवता
 (१) ७४
 दृष्टिअय निवारण मंत्र (४) ३८३
 देऊळवाडे, देवघर आणि देवता (३)
 १ ते ६९
 देव अश्यात्मिक महत्त्व (३) १२-
 अतरिक्ष देव (३) २०; अर्थ (३)
 ७; आदित्य (१) २९; औपधियु
 वनस्पतियु-अग्ने (३) १३६; चैतन्य
 युक्त शक्तिकेंद्रे (३) १३; तेजा-
 पासून उत्पत्ती (१) २९; दर्शन
 (३) ५५-५८; पत्न्या (१) ७६
 (३) २८; पूजन (३) ४९-५१;
 पूजा इतिहास (३) ४५; प्रतिमा
 (३) ४६; प्रतीकोपासना (३)
 ४६; प्राकृत (३) २७; प्राणप्रतिष्ठा
 (१ वि) ३७; माता (१ वि)
 १९-२०, (१) २९२ मानवाचे
 देवकरण (३) ५; मानवीकरण-
 (३) ४; मूर्तिप्रतिष्ठापन (३) ४५;
 मूर्ति-प्रमाण (३) ४४; मूर्ति-पैठक
 (३) ४४; मूर्ति सरकणे (३)
 २५; संस्कृत (३) २०; स्थाने
 (३) २९
 देवकी व कंकाली देवी (३) ३८९;
 शक्तिदेवी (१) २९२, २९४
 देवछोटा शक्तिस्थान, अखिलेश्वरी
 (१) २९४
 देवगर्भा पीठदेवता (१) २८०;
 मातृदेवता लक्ष्मीस्वरूप (१) ११९
 (२) १३

देवगिरी अंवा ऐतिहासिक देवता (१)
 २९५, ३३३-३३८
 देवता अतिमानवी (३) १९;
 अथर्ववेदीय (३) १३; अंतरिक्ष
 (३) २०; अमूर्त (३) २०;
 आद्यदेवीच्या स्वरूपापासून (२ प्र)
 २; आयुधे-उपयुक्तता (३) ३९९-
 ४००; इतर जमातीय (ब्राह्मण जात
 सोडून) (३) ३६९-३८६;
 उत्कर्षापकर्ष (३) ३१; उत्पन्नित
 (३) ३४६-३५८; उत्पन्नने
 (त्याबद्दलची) (१ वि) ३०-३३;
 उत्पत्ति (१) २१९-२२०; उप-
 निपदीय (३) १३; उपपत्ति (२
 प्र) ६-७; ऋग्वेदीय (३) ११-
 १२; एक परब्रह्माची रूपे (१)
 २०३; ऐतिहासिक (१) २९५-
 ३५५; कल्पना (३) १; कल्पना
 सर्वत्र सारसी (१ वि) १९; काल-
 वाचक (इराणी) (४) १४८;
 कुल (देवता) (३) १४, (३)
 ३६०; क्षुद्र (देवता) (३) १४;
 गृहविषयक (इराणी) (४) १४८;
 (गोत्रे प्रातीय) (२) १५६-१५८;
 ग्राम (स्थ) (१ वि) ५९, (३)
 १४, ९८-१३०; जल (देवता)
 (३) १७१-२२१; जातीजमातीय
 (३) ३५८-३८६; जैनपंथीय
 (३) ३८६-४४७; तंत्र (देवता)
 (२) ४०९-४२०; तीर्थ (३)
 ५३; दर्शन (१ वि) ६०; दश-
 महाविद्याशक्ति (१) ३९२-४२७;
 दिव्य (देवता) (३) २०; देऊळ-
 वाडे आणि देवघर (३) १-६९;

- २२, शस्त्रवारी (१ वि) ४६, (१)
 २१७ २१९ ग्रामनाधिकारी (चीन)
 (४) २४९, शि पफलेतील (१
 वि) ३४ ३५, शिल्पातील (३)
 २३५ २७०, शेतीविषयक (इराणी)
 (४) १४८ सकीर्ण (३) ४४८-
 ५१६, सघ (देवता) (३) २१,
 सचार (१) ३२८, ३२९, सचार
 (अगत येण) (वाली) (४) ३४०
 सद्गुण दुर्गुणविषयक (इराणी) (४)
 १४८, समाज उत्थाति (२ प्र) २१,
 साक्षात्कार (१ वि) ६०, सामाजिक
 (२) ४३४ ४८७, सृष्टिनिर्मिती
 करणाऱ्या (इराणी) (४) १४८,
 स्त्री (देवता) (३) २१, स्त्री पुरुष
 स्वरूप (१ वि) ४४-४५, स्वयंभु
 (३) २२-२३, स्वरूप, संस्कृति,
 परपरा धर्म यास अनुसरून पश्चिम
 गोलार्ध (४) १-१४४, १४५-
 २३१; स्वरूप पूर्व गोलार्ध (४)
 २३२-३६०, स्वरूप व उत्पन्नने
 (१ वि) ३०-३३, स्वरूप हेच
 शक्तीचे स्वरूप (२) ३१
 देवदत्ता जैनमातादेवता (३) ४३९
 देवदाख्वन शक्तिस्थान पुष्टिदेवता
 (१) २९३
 देवदासी पद्धति सिध्दान्त (४)
 २१७-२१९, रुढी (३) २९८,
 २९९, ३००
 देवदूत देवता मूल स्वरूप (१ वि)
 ५०
 देवदेवता भोग रग प्रदक्षिणा भुज-
 सख्या-पूजन व व्याप्ति, चरणतीर्थ-
 पूजक दर्शक (३) ४७-५४
 देवनागरी लिपी (४) १९, २०
 देवनाथ ठाकूर तनकार (२) ४११
 देवनायकी मंदिर (तजावर, धारासूर)
 (३) ४७७
 देवपत्न्या (१) १७, ७६, (३) २८
 देवबळी (इकासस्कृति मेक्सिको)
 (२) २०१-२०४
 देवमाता (१ वि) १९-२०, शक्ति
 देवी (सरस्वती तीर्थ) (१) २९२
 देवमूर्ति बैठक प्रतिमा प्रमाण प्रति
 घापना इतिहास (३) ४४ ४६
 देवयानी तारा (१) २९, देवता
 (सावर सरोवर गजपुताना) (१)
 ४७७ ४७८, व कच ययाती शुका
 चार्य (१) ४७७-४७८, (४)
 १०८
 देवराज धर्मपथ (कंगोडिया) (४)
 २३४
 देवरुरे (देवर्षि) ब्राह्मण (३)
 ३६६
 देवर्षि (देवरुरे) ब्राह्मण (३)
 ३६६
 देवसरणी मामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 देवसेना ब्रह्मदेव कन्या, पृथ्वीदेवी
 (३) ३९४, मातृशक्ति देवता
 (तात्रिक) (२) ३७६
 देवांग जमात व देवता (३) ३८१,
 गिणकर जमात व देवता (३)
 ४६८
 देवाच्या दहा आज्ञा, टेन कमांडमेंट्स
 (इस्लाम) (४) ८७
 देवाची माता अदिति (१ वि) ४६,
 (१) २७-२९

देवांच्या माता (१ वि) ४६, (१)
२७-२९

देवार जमात व देवता (३) ३८१

देवात्मक शक्ति (२) १४

देवालय दर्शक (३) ५४-५५; देव-
दर्शन (३) ५५-५८; बांधणी (३) १;

भजन इतिहास (इसाई, इस्लाम, बौद्ध,
संस्कृतीमूलक) (१) ३००-३०१,

३०५, (४) १८१, १९३-१९४,
(३) ६५-६७; मूर्ति (३) १,

मूर्ति शिल्प (१ वि) ३६; योग्येम-
धीनती (३) ६३; विघ्नल-मुधारणा

(३) ६७-७०; शिष्टणमंत्र (३)
६४; शिल्पप्रगती (३) ३४; शिल्प

व शैली (३) ३४-४३

देवाश्रमा ऋषि कन्या व जेमिनी पुत्र
व सामवेदी ब्राह्मण (१) ३६८

देविकानदीतटी शक्तिस्थान, नदिनी
देवी (१) २९२

देवी अठरा भुजा (२) ३४६ (सप्त-
शृंगी), अनुमह (१ वि) ६८; अष्टा-

दशभुजा (भोकरधन, औरंगाबाद)
(२) ३४६, उपनिषद (३) ६१;

एकशेआठ (१०८) भुजा (विध्य-
प्रदेश) (२) ३४६, कुट्ट (१) २७७,

कुमारी (नेपाल) (३) ४७८,
कृपा छत्रपति शिवाजी महाराज यावर

(३) ३४४-३५५; केकावली
(काव्य) प्रभुदेसाई कृत (४)

३६३-३७६, यथ (३) ६१; -ची
पञ्चमहाभूतात्मक प्रथा (१ वि)

४९ ५०; जमात देवता (३) ३७१
३७४, नामरूपे (३) ६०-६१;
नामाभिधान (३) ६०-६३; नामो

त्पत्ति (१ वि) ४५, ४६, (३)
३८७-३९५; पुराण (३) ६१,

प्रनुष्ठ स्थाने (१) २९१-२९४;
भागवत (३) ६२, भुजगल्या (३)

४८; मंदिर स्थाने (१) २३७,
मंदिरे (आयोप्या सयाम) (४)

३०८; महात्म्य (३) ६२; महा-
देवी देवता (नवादेश) (४)

२३४, माऊली (०) १६५-१६७;
मूर्ति (नॅनेनेनाया) (८) २८२,

वीरभुजा (यत्ररगड, ग्यान्देर) (२)
३४६, विषयक जनान (१ वि)

१५-१७, ब्रा (३) ६१, प्रते
(देवी भागवत) (३) २७२-

२७३, सूत (३) ६२, स्वरूपे व
रूपे (३) ६०

देशदेवी शिगरदेवता (हिमाचल)
(३) ४७८

देशवालीनाद यामदेवता (३) ३७०
देशस्थ ब्राह्मण (३) ३६१

देशस्थ ऋग्वेदी स्मार्त ब्राह्मण (३)
३६६

देशस्थ वैष्णव ब्राह्मण (३) ३६६
देशस्थ सहवासी ब्राह्मण (३)

३६६
देवीदेवा देवता (वाली) (८)

३३४
देवताभिनी शक्तिदेवी (२) ३७३

दैत्य (१) २९, (३) ८, १२,
१३, वश्यप्रजापति पुत्र (३) १३,

दितिपुत्र (१) २९, (३) १२,
मृणजे रूपक (१ वि) ५९, शक्ति

(१ वि) ५८-५९, (३) ८

- दैत्यगर्भा मातृदेवता जगदात्री देवी
 स्वरूपा (१) ११९
 दैविकशक्ति (२) ८, ३१, चे बीज
 (२) ९
 दौग्री शक्तिपीठ देवता, भुवनेश्वरी
 परिचारिका (१) १४६
 दौडवसप्पा मंदिर (दभोळ) (३)
 ३१
 दौरागांठीशास्त्र (मेक्सिको) (४)
 २२६
 दौगन गुरु व आसरा कन्या कथा
 (गोंड) (३) २१२
 द्यावम्मा उत्पत्तीकथा (३) १२६;
 ग्रामदेवता (कर्नाटक) (३) १०५;
 जमात देवता (३) ३७१
 (कव्पलिगर-कर्नाटक), यात्रा-उत्सव-
 विधि (३) १२७-१३० लक्ष्मी
 अनतार (३) १२५-१२९ (कर्नाटक)
 द्यावा-पृथिवी युग्मदेवता (३) २१
 द्युति लोकात्मता देवता (१) ७४
 द्यौस देवता (४) १४७; देवता
 मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०;
 नाणकमुद्रा देवता (पार्थिजा) (३)
 २३१; प्रजापतीची कन्या (४)
 १५०
 द्रम भारतीय नाणकमुद्रा (३) २२५
 द्रविडशैली देवालये (३) ३८
 द्रविडियन संस्कृति देव (१) ८५
 द्रौपदी (४) ११७; मूर्ति (महा-
 बालेपुरम गुहा) (३) २६५
 द्वारका शक्तिस्थान, रुक्मिणीदेवी (१)
 २९२
 द्वारगुसाई ग्रामदेवता (दक्षिण भाग)
 (३) १००
 द्वारदेवता बौद्धदेवता (३) ४१२
 द्वारनायकी देवता (३) ५०६
 द्वारपाल देवाल्यातील (३) ४३
 द्वारवासिनी ग्रामदेवता (मोढेरा-
 गुजरात) (३) ११२
 द्वारश्री (द्वारदेवता) (३) ४३;
 बौद्धदेवता (३) ४१३
 द्वारावती (अयोध्या-सयाम) द्वारका
 क्षेत्र (काठेवाड) त्याचा अपभ्रंश
 (४) ३०७; (ब्रह्मदेश) (४)
 २३३
 द्विमुजा-लक्ष्मी (२) २६३; वीर-
 लक्ष्मी (२) २६३
 धटक भारतीय नाणे (३) २२६
 धन-कालिका तंत्रदेवता नऊकाली
 भेदापैकी एक (२) १२८
 धनगर जमात व देवता (३) ४६३;
 उमाज (३) ३८१
 धनद बौद्ध देवता (३) ४०८; तारा
 (बौद्ध देवता) (३) ४१४, ४२७
 धनदा द्वारमातृका (३) ३२९
 धनलक्ष्मी अष्टलक्ष्मी देवतापैकी एक
 (२) १२२, १२३
 धनाई जमात देवता (३) ३६९
 (अतारी), (३) ३८५ (कोकण)
 धनेश्वरी योगिनी (२) ३७४
 धन्या योगिनी दुर्गादेवी परिचारिका
 (२) ३७७
 धमामी मुसलमान पोटभेद (४)
 १६९
 धरण भारतीय नाणे (३) २२६
 धरणकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२

- धरतीमाता ग्रामदेवता (उत्तरप्रदेश)
(३) ११०, ४७८-४७९;
जमात देवता (३) ३७२ (कांची-
उत्तर-मध्यप्रदेश); देवता (३)
४७८-४७९; शितलादेवी (३)
११०
- धरा शक्तिदेवता (गंगोदरतीर्थ) (१)
२९३
- धर्मिका ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- धर्मग्रंथ आधुनिक संस्कृतीतील प्रमुख
(४) २५-३०
- धर्मघोष जैन तंत्रकार (२) ४११
- धर्मनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६
- धर्मरक्षक देवता (बौद्ध) (३) ३९८
- धर्मरथ मंदिर (महाबलिपुरम) (३)
२५०
- धर्मराज (३) २८०; ग्रामदेवता
(बंगाल) (३) ४७९; देवता
(जावा) (४) ११; मूर्ति (महा-
बलिपुरम-गुहा) (३) २६५
- धर्मश्रद्धा (मुस्लिम संस्कृति) (४)
३०-३३
- धर्मसंवर्धिनी देवी (तिरुवाक्षी क्षेत्र)
(३) ४८०
- धर्मा ग्रामदेवता (बंगाल प्रांत) (३)
३७०
- धर्मा जमातदेवता (रांची-ओरिसा)
(३) ३७०; सूर्यदेवता (बंगाल)
(४) १२८
- धातृ देवता अमूर्त देवता (३) २०
- धान्या ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- धान्यमंजरी बौद्ध देवता (३) ४३३
- धारणी जैन देवता (३) ४४३
- धारिणी जैन देवता (३) ४१४;
बौद्ध मंत्रसमूह, बौद्ध देवतासमूह
(३) ४१४, ४१५
- धार्मिक समजुती (चीन) (४)
२४७, (जपान) (४) २६६-
२६७, (वाली) (४) ३३३-३३५
- धावजी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- धिपणा शादेवतांपैकी एक, ब्रह्मशानी
देवता (२) ११
- धुडिया जैन उपग्रंथ (४) ४३६
- धुमाकाली योगिनी (२) ३७४
- धुमावती तामची स्वरूपा (१) ४२३
- दशमहाविद्यादेवतांपैकी एक (१)
४१५-४१७, ४२३; धुमिनी (१)
४२४, (२) ११६; मत्स्यावतार
रूपा (१) ४२५
- धुमिनी दशमहाविद्यादेवता (१)
२८४, (२) ११६; धुमावती
(१) ४२४, (२) ११६
- धुम्रा मातृका (२) ३८४
- धूपतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- धूपा बौद्धदेवता (३) ४१३
- धूमावती कालीकुलदेवता (२)
१३९; तांत्रिकदेवता (३) ४१५-
४१६; बीजमंत्र (२) ३९९
- धूम्रलोचन दैत्य व देवता (१ वि)
४३, (४) ३७५; व कौशिकीदेवी
(१) १०५, १०६; व हुंकारेश्वरी
देवी (१) २४०
- धूम्राक्षी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११

धृति मातृका (२) ३८४; लोकमाता
 देवता (१) ७४; शक्तिदेवता (२)
 ३७३; शक्तिदेवी (१) २९३
 (पिंडारकतीर्थ); सप्तमातादेवता (३)
 ४३८
 धेड जमात (माहती) (३) ३८१
 धेडवाडा (वेरूळ लेणे) (३)
 २५१
 धैर्याकर्पिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 धोजा पर्जन्यदेवता उत्सवविधि
 (सहारा-आफ्रिका) (३) १०७
 धोडिया जमात व देवता (३)
 ३८१
 धोंडिलजग्या पर्जन्यदेवता उत्सव-
 विधि (कैकाडी व ओंड वन्य-
 जमातींचा) (३) १०५
 धोंडिलाजग्या एक महाराष्ट्रीय पर्जन्य-
 देवता उत्सव (३) १७६
 धोतराफूल शंकर प्रिय (३) १३६
 धोम गुप्तकालीन बांधणीची मंदिरे
 (कंबोडिया) (४) २९४
 धोरी जमात व देवता (३) ३८१
 धोलागढवाली अरासूर अंबा (१)
 ३६४, (३) ४८१
 धोलागढवारी देवी (धोलागड-उत्तर-
 प्रदेश) (३) ४८१
 ध्यानी बुद्ध (३) ३९६, ३९७,
 ४१७, ४१८
 ध्यानी बोधिसत्त्व (३) ३९७
 ध्रुव-तारा (१ वि) २९
 ध्रुवा योगिनी (३) ३१२
 ध्वजामकेयुरा बौद्ध देवता (३) ४२३

ध्वजोष्णीश अष्टदिक्पाल (बौद्ध वज्र-
 यानी पंथ) (४) २३८
 नऊ शक्तिपीठ देवता (१) १४४
 नकुली योगिनी (२) ३७४
 नकुलेश पीठभैरव (१) २८०
 नकुलेश्वरी देवी व भंडासूर दैत्य (३)
 ४८०
 नगरकाली देवी (उज्जैन) (२)
 ३५५
 नगरकोटकी देवी (२) १७१;
 नगर-कोटवारी शक्तिदेवता (उत्तर-
 प्रदेश) (३) ४८१
 नगर-कोटवारी (नगर कोटकी)
 (उत्तर प्रदेश) (३) ४८०, ४८१
 नम्रकबंधा देवता (अलमपूर-रायचूर)
 (३) ४८०
 नम्रमूर्ती अवस्था-पूजन (३) १७७,
 १७८
 नजमे जमात (आफ्रिका) (४) १७८
 नझांधी देवी (आफ्रिका) (४)
 १७८, १७९
 नट देवता (मिसर-इजिप्त) (१ वि)
 ५०
 नटराज मंदिर (तंजावर) (३) २६८
 नडीविढी शक्तिदेवता (३) ४८१
 नत आकाशदेवता (मिसर) (४) ६३
 नदी देवता (२) १२, (३) २१
 ननपथा ब्राह्मणशिल्पमंदिर (मियान-
 काबा-ब्रह्मदेश) (४) २८३
 नंद-यशोदा युग्मदेवता स्वरूप (३)
 २१
 नन्दा देवी (१) ७४, २९२,
 ३५६, ३८८-३८९, (२) ४१०,
 (३) ११२, ३२९, ४७८,

- ४८४, कथा (१) ३८८, ३८९,
गणेश शक्तिदेवता (तत्र) (२)
४१०; ग्रामदेवता (३) ११२;
चंद्रदेवता (१) ७४, तान्त्रिकदेवता
(३) ४८४, दुर्गादेवी स्वरूप (३)
४८४; देवी (देवेश) शिखरदेवता
(हिमालय) (३) ४७८, ४८४,
द्वारमातृका (३) ३२९; नामोत्पत्ती
(१) ३८९; पर्वतीयदेवता (१)
३५६, ३८८-३८९, व वेनासूर
(१) ३८९, शक्तिदेवता (हिमालय)
(१) २९२, स्वरूप (१) ३८९
नन्दिकेश्वर पोठभैरव (१) २८२,
भैरव (१) २९०
नंदिनागरी लिपी, ब्राह्मीलिपी (४)
१९
नंदिनी (१) २६३, २८२, २९०,
२९२, (२) ३८४, (३) ४३२
४३३; पार्वती (१) १६३, पीठ-
देवता (नंदीपुरा) (१) २८२,
२९०; बौद्ध रक्षकदेवता (३)
४३२-४३३; मातृका (२)
३८४; शक्तिदेवता (१) २९२
नंदी परिवार, पशुदेवता (३) ४,
२०
नंदीपुरा पीठ (१) २८२, २९०
नन्ना देवी (२) ३६४
नपुंसक मंत्र (२) ३९९
नन्नो देवता (३) २२२
नन्दा ताश्मी बँविलोन नाणकमुद्रा
(३) २२२
नम्रकर्ण पीठभैरव (१) २८१
नम्रेक्षी जैनयक्षिणी देवता (३)
४३९
नयना देवी (१) ३५६, ३८८
नर-आई पर्वत काननदेवीचे मंदिर
(जपान) (४) २७०
नरक एकोणतीस यादी व देवी भागवत
(२) १०८; देवता मूळस्वरूप
(१ प्रि) ५०;
नरकारी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नरकासुर (१) २८, ८३, (२)
१०८-१११, ३७५, (४) ५६,
कथा (२) १०८-१११; व
कामाख्या देवी (१) ८३, (२)
१०८, १०९, व नरक (२)
१०८, १०९; व योगिनी (२)
३७५; व श्रीकृष्ण (१) २८,
(२) १०८, ३७५; (४) ५६
नरदत्ता जैनदेवता, यक्षिणी (३)
४१६; जैनयक्षिणी देवता (३)
४३९, ४४०
नर-नारायण युग्मदेवता (३) २१;
वैष्णव सांप्रदायदेवता (३) २४८
नरबली (१) २४३-२४४, (३)
५१२-५१३, नरमेघ पापाण (४)
२००; (मेक्सिको) (४) २००,
२०१
नरबळी (४) २१२; प्रथा व जल-
देवता (जपान) (४) २७४-
२७५
नरभोजनी योगिनी (२) ३७४;
(३) ३११
नरमेघ व मय संस्कृति (४) २१०
नरसिंही मातृका (२) ३८४;
वामाचारी तान्त्रिकपंथीय देवता (२)
३८४

- नरसोबा (नरसिंह) जमातदेवता (३)
३७४ (कोमटी), ३७८ (चेंचू)
नरोत्तम सिंहनुक राजा (कन्नोडिया)
(४) २९३
नर्मदा देवी (१ वि) ६१, (१)
२८१, २८६, ३५६, (३)
१९८-२०६ उत्पत्ती कथा (३)
२००-२०३, देवी (१ वि) ६१,
(१) २८६, ३५६, (३) १९८
२०६ नदीदेवता (१ वि) ६१,
(३) १९८-२०६, परिक्मा (१
वि) ६१, (३) २०५-२०६,
पीठ (१) २८१, २८६, मंदिर
(१) २८६, (३) २७३, रूपक
कथा (३) १९९, २००-२०३,
व गजानन महाराज व धीडकर महाराज
(१ वि) ६१, (३) २०४
नर्मदा पीठ (१) २८१, २८६,
पीठदेवता (१) २८१
नर्मदीय ब्राह्मण (३) ३६६-३६७
नलेश्वरी (वीरभूम बगाल) (३)
४८३
नलहाटी पीठ (१) २७८
नलीश पीठभैरव (१) २८०
नलो ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नव काली कालीचे तनवाब्ज्यातील
नऊ भेद (२) १२८
नव गौरी परिवार देवता (३) २१,
पार्वती (१) ११३, यात्रा (वाराणसी
क्षेत्र) (१) ११३, (२) ३०९
नवग्रह (२) ४१०, (३) ४३८
नवचने शरीरातील कुवल्िनी जाग्रत
करणारी (१) २४७ २४९
नवदुर्गा (१) ११३, ११७, १२१
१२२, १२७ १२८, १८३, (२)
७६, १६०-१६४, १६५, ३०७,
(३) १०२, ३६१, ४८२, कुल
देवता (बोरी) (३) ३६१, ग्राम
देवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३)
१०२, देवी (२) १६५ (कन्याळ
रेडी वेंगुर्ला), (१) १६० १६४
(मडकई गोवा), नऊ नावे (१)
११३, ११७, १२१, १२२, नव
लाई (३) ४८२, पूजाप्रकार (१)
१२७ १२८, मंदिर (१) १८३,
(२) ३०७ (वाराणसी), वर्ष
(१) १२८, श्रीराजराजेश्वरी (२) ७६
नवनाथ मालीका व आखाडे (२)
३४८ ३५१
नवनीतगणपति (१) २५
नवनीतेश्वर शंकरमंदिर (सिक्कल
तजाऊर) (३) ५०२
नवबालक निर्मूलन, काही संस्कृतीतील
(४) ४१ ४३
नवरत्नवहा (१) १४४
नवरात्र (१) १३१, २२०
२३७, २५४-२५५, (२) २०४
२०५, (४) ३७७, उत्सव (१)
२३० २३७, अश्विन (१) २२४
२२६, आपाढ (१) २२०, चैत्र
(१) २२० २२३, पूजा (१)
२५४ २५५, पौष (२) २०४
२०५, माघ (१) २२०
नवलई (१ वि) ६४, (३) २७,
१०२, २११, नवदुर्गा (हेदवी,
नरवण-रत्नागिरी), ग्रामदेवता (३)
४८१-४८२

नवसरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नष्टचंद्रा कुहु चंद्रदेवता अमागास्या
भेद (१) ७४
नसई जमातदेवता (३) ३८५
नहुआवंश (अमेरिका) (४) १८३,
१८५; संस्कृति (४) २१०
नहुश-शची व इद्रपद (२) २७६,
२७७
नाईओ-शृक्ष (मौरीय) (४) ३२१
नासोना राजे-बौद्धवंशीय (ब्रह्मदेश)
(४) ३०७; अयोध्या राजधानीची
धुळघाण केली (४) ३०७
नाग देव (२) ३८१; देवता (२)
३८१; पूजन (पेनाग-मलाया)
(४) २९१-२९२, (४) १९०
(मेक्सिको), मूर्ति-अवशेष (प्रिहार-
कमोडिया) (४) २९८
नागनकी (१) २९५, ३३८-३४०,
(३) ३९०; ऐतिहासिक देवता
(१) २९५, ३३८-३४०; कुल-
देवता (राठोड) (१) ३३८;
राष्ट्रसेना देवी (३) १३९, ३९०
नागम्मा (३) १४; कुलदेवता (३)
३६६; ग्रामदेवता (३) ४८३-४८४
नागर कोटकी देवी (२) १७४
नागर ब्राह्मण (१) ९३; हाटेश्वर-
कुलदेवत (१) ९३
नागरशैली-देवालय (३) ३५
नागेश्वर जमातदेवता (३) ३७४
नागापट्टण (द. भारत) अष्टदिक्पाल-
मंदिर (४) २३८
नागार्जुन टेक्क्या गुहा (३) २४६;
बौद्ध देवता (३) १९८, ४१८

नागिन जमातदेवता (३) ३७५
नागेश कुलदेवता (३) ३६९;
जमातदेवता (३) ३७६; वारा
ज्योतिर्लिंगापैकी एक (१) २५६
(दारुकावन)
नागेश्वर (सिन्नर-नाशिक) (३) ४२
नाजरोथ देव, फेया मुलगी (स्कॅडेनि-
व्हिया) (ग्रीक) (४) १३९
नाट (३) १५; देवता (मिस्सूरदेश)
(४) ६४; भूतयोनी देवता (ब्रह्म-
देश) (४) २८३
नाटी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नाटीश्वरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२.
नाठाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
नाणकमुद्रा देवता (३) २२२-२३४
नात आकाशदेवता (इजिप्त) (४)
५७; जमात (३) ३८२
नाथद्वारा देवता, केशव (३) ७०,
८७-८८
नाथपंथ (२) १४९; शैव (४)
१५६-१५७
नानई देवता (इराण) (४) १५०
नाना देवता (अक्वेडिजन) (१ वि)
५०, (वॅविलोन) (४) ६९; इस्टर
(सेमेटिक-आशिया) (४) ७८;
देवी (१ वि) ३३, (२) १३२,
(४) ९७, १२१, १२४
नानिआ (१ वि) ४८; देवता (४)
१४९; देवी (२) ३६४; देवी
(कनिष्क नाणकमुद्रा) (३) २२७

- नानी देवता (वॅनिलोन) (४) ६९
 नानी विवि हिंगुळा देवीचे नाव (२)
 ३५९, ३६३, ३६४
 नांदगावकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 नांदी पठार व मसाई वशदेवता
 (आफ्रिका) (४) १७७.
 नामदेव सत (४) १०५, ३६४
 नामिनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६
 नामूदेवता (ग्रीक) (४) १२४
 नायक शैली देवालये (३) ४२
 नायकी योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका
 (२) ३७७
 नायगी जमात व देवता (३) ३८१
 नायस देवता (ग्रीक) (४) ११८,
 १३०-१३१
 नारा शहर (जपान) (४) २६३
 २६४
 नारायण व कुरुकुला देवी (३) ४०१,
 व प्रल्हाद (३) १३४; मुनि व
 चादलापरमेश्वरी देवी कथा (३)
 ७३-७४
 नारायणी तवर्गदेवता (२) ४३,
 ३८९, देवी (३) ६२, ४८२-
 ४८३, (४) ३७९; नारायण पत्नी
 (२) २६, पीठदेवता (१) २८२;
 शक्तिदेवी (१) २९२, (२) ३७३
 नारी ब्रह्माग्निदेवता (१) ७७
 नारोराम मंत्री, पेशवे, छत्रपति व
 मातादुर्गा (२) ३३४
 नार्थर ओडिन पुत्र (ट्युटानिक)
 (४) १५५
 नार्थेकर वैश्य जमात व देवता (३)
 ५०२
 नाळदा विद्यापीठ (४) २३३, २३६
 नाळिवार्मी पर्जन्य आणणारा तावटा
 सर्प (मेक्सिको) (४) २१६
 नाशिक बौद्ध गुहा (३) २४६
 नासित्य देव (४) ८१; (मिटा
 निभन) (४) ८२, (मेसोपोटे
 मिया) (३) ३५७
 निष्कृती देवता, उमा (४) ११
 निओटिक निग्रो व देवता (आफ्रिका)
 (४) १७७
 निकुंभा मातृका (२) ३८४
 निगडभंजनी शक्तिदेवता (२) ३७३
 निग्रही देवता (३) ७०-९७
 निग्रो संस्कृति व देवता (४) १७७-
 १८०
 निहान महिना (वॅनिलोन) (४)
 ७०
 नितंवा शक्तिदेवी (१) २९२
 नित्यनैमित्तिक व्रते (३) २७३
 नित्या ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२; देवता (तांत्रिक)
 (२) ४१२-४१३, योगिनी (२)
 ३७४, (३) ३१२; शक्तिपीठ
 देवता, भुवनेश्वरीदेवी परिचारिका
 (१) १४४
 निदान शब्द उगम व उत्पत्ती (१)
 ४०२-४०३
 निद्राप्राप्ति मंत्र (४) ३८२
 निघडा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 निधी शक्तिदेवी (१) २९३
 निन-गिरसू पूरनियत्रणदेवता (वॅनि-
 लोनियन) (३) २१७

- निनव्हां देवता (केल्टिक) (४) ८०
 निनलिल देवी (१ वि) ४८
 निना देवता (सुमेरियन) (४) ७६;
 स्वर्ग देवता (बॅविलोनियन) (४) ७६
 निना-अमा-दरी देवता (सुमेरियन)
 (४) ७६
 निनाई देवी क्षुद्रदेवता (चाफळखोरे)
 (२) ३६४
 नीनांवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 निनी देवता (इस्टर) (सेमेटिक-
 आशिया) (४) ७८
 निनिम्ब-शनि-ग्रहदेवता (बॅविलोन)
 (४) ७०
 निनिव्ह देवी (१ वि) ४५
 निनी देवता (इराण) (४) १५०
 निंदित-रुद्र (१) २५६
 निमजाई जमातदेवता (३) ३७२,
 ३८१
 निमासर शक्तिपीठ (२) २९४
 निमिश पीठभैरव (१) २८०
 निम्बजा ग्रामदेवता (मोदेरा-गुजरात)
 (३) ११२
 निम्बवृक्ष स्वर्गीयवृक्ष (३) १३६
 नियाझ देवता गृहविषयकार्य (इराणी)
 (४) १४८
 निरती तिकटीवरची देवता (पाश्चिमात्य)
 (१ वि) ४७
 निरव (भारतीय नाणे) (३) २२६
 निराळी (रगारी) जमात व देवता
 (३) ३८२
 निरिती नैऋत्य दिशा दिक्पाल (तिबेट)
 (४) २३८
 निरुपा त्रिपुरादेवी नामभेद (१) १५
 निर्जला एकादशी (३) २८१
 निर्भया मातृका (२) ३८४
 निर्वाणी जैन यक्षिणी देवता (३)
 ४३९-४४०; जैन विद्यादेवता (३)
 ४४३
 निळलिलु देवता (बॅविलोन) (४)
 ५२
 निलो ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 निशाचरी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 निशुंभ दैत्य (१) १०५, १०६,
 ४१४, (४) ३७५; व कौशिकी-
 देवी कथा (१) १०५, १०६; व
 छिन्नमस्तादेवी (१) ४१४
 निष्क भारतीय नाणक (३) २२५
 निष्टिमी वैदिक देवता (१) ३८-३९
 निष्पन्नतारा बौद्ध दैवता (३) ४०६
 निष्पन्न योगावर तंत्रग्रंथ (२) ४१२
 निष्फळा योगिनी (३) ३१२
 निस्तार मुसलमानकालीन नाणे (३)
 २२६
 निस्काई मातृका (मेडिटरेनियन वंश)
 (२) ३९३
 निस्काम देवता, मातृका (मिस्र)
 (४) ६७
 निस्क जलदेवता (केल्टिक) (४) ७९
 निस्के-अव्हा देवता (रशियन) (४)
 १७२

- निष्केपर अल्हा मघमाशाच्या पोळ्याची
देवता (रशियन) (४) १७२
- निस्फी मुसलमान-नाणे (३) २२६
- निहाळ जमात व देवता (३) ३८२
- निहोंगी जपानी धर्मग्रंथ (४) २८,
२६२
- नीथ आदिमाता, देवमाता (१ वि)
४६, मातृशक्तिस्वरूप आद्यशक्ति
देवता (१ वि) ४६
- नीलकठी दुर्गा (१) १२१
- नीलप्रीवाशक्ति (१) ४०९
- नीलजेष्ठागौर व्रतदेवता (३) ३०४
- नीलतारा बौद्धदेवता (३) ३९७,
४०८
- नीलपताका तत्रदेवता, नित्या देवता
प्रकारातील (२) ४१३
- नीटराक्षस व शंकर सेनापती नदी
(२) ३८३
- नीलसरस्वती तत्रदेवता (१) १३३,
(२) ४०६ (बौद्ध, चीन, तिबेट),
पौराणिक देवता (१) ७८, १३३
(आर्य, चीन, तिबेट), मंदिर (१)
१८३ (नेपाळ), व वसिष्ठ-ऋषि
(२) ४०६
- नीला तत्र तारा देवता (२) ९५
(बौद्ध), दशमहाविद्यादेवता (१)
४२४
- नीलायताक्षी देवी (नागापट्टण) (४)
२३८, शक्तिदेवता (नागापट्टण) (३)
४८४
- नीळकठ (बेरूळ लेणे) (३) २५१
- नीळकठेश्वरी देवता (३) ४५८
- नुकुवा सृष्टिमूर्ती देव (चीन) (४)
२४४
- नुकुलुम्मा जमातदेवता (३) ३०९
- नूह देवता (मिसर) (४) ५२
- नृऋती (जेष्ठागौरी) (३) ३०६
- नृत्य वैशिष्ट्य (वाली बेट), प्रयोगनृत्य
छायाचित्रे नृत्य, सधयाग नृत्य (४)
३५३ ३५४
- नृसिंह कृत मातृगण (२) ३८५
- तत्रदेवता (२) ४११, रूपा छिन्न
मस्ता (१) ४२५, व औदुंबर वृक्ष
(३) १५७
- नृसिंहाभैरवा मातृका (२) ३८५
- नेत देवता (ट्युटानिक) (४) १५५
- नेपच्युन अथवा वरुण (१ वि) ५०
(लॅटिन), समुद्रदेवता (ग्रीक)
(४) १०८, १३०
- नेपथिस देवता (मिसर) (४) ६४
- नेपाळ तुळजामवानी (१) ३३१,
पीठ (१) २८१, २८६, वीरलिंग
(२) १२५
- नेबू देवता (बॅबिलोन) (४) ७०
- नेकी देवता (बॅबिलोन) (४) ६९,
७२, बुध महदेवता (बॅबिलोन)
(४) ७०, ७२
- नेमिअन सामने व देवता उत्सव
(ग्रीक) (४) १०१, १०२
- नेमीनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
४४३
- नेरगळ देवता (बॅबिलोन) (४) ७०
- नेरनळ देवता (अफेडिअन) (१ वि)
५०
- नेवासे उत्पन्न (३) ३४८-३४९
- नेवासे (निधिनिवास) क्षेत्र (२)
२४२-२४४, २४६

- नेवो देवता (अधिरिअन) (१ वि) ५०
- नैऋत जैन दिक्पाल (३) ४३७
- नैऋति अष्टशर्कीपैकी एक (२) ४३;
शक्ति, धूमावती, अलक्ष्मी (१)
४१६
- नैऋती मातृका (२) ३८४
- नैमिषारण्य तपोवन (२) २९२,
२९३; व निमिषऋषि (२) २९१;
शक्तिस्थान (१) २९१
- नैरात्मा बौद्धदेवता (३) ४१६,
४१७, ४२३
- नोधेमियन मुस्लिम पोटभेद (४)
१६९
- नोराव्ह-अव्हा धान्यदेवता (रशियन)
(४) १७२
- नोव्हाची होडी व जगत् उत्पत्ती
(इसाई) (४) ८४
- नौसंडी देवता (खडकवासला-पुणे)
(३) ४८४-४८५
- नौशावा व ज्वालामुखी देवी (२)
१७१
- न्यूट्टु देवता (रशियन) (४) १७३
- न्यायशास्त्र व शक्ति (२) ३३
- न्यु-कुवा-शिह देवी, मानव व प्राणी
कर्ता (४) २४५
- न्यूगिनी व देवता (४) ३१०-३११
- न्यूझीलंड व देवता (४) ३१८-३२२
- न्यूटेस्टामेंट (४) २७
- न्यूमिस नदी देवता (ग्रीक) (४) १२६,
न्हायवाय देवता (रशियन) (४) १७३
- न्हावणकरीण भामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२
- पक्ष ग्रंथे (३) २७६
- पंरिनी देवी कुलदेवता (राठोड)
(१) ३३८
- पंचकृष्ण देवता (महानुभाव पंथ)
(२) ४५८
- पंचकोण यंत्र (२) ४०८
- पंचगौड ब्राह्मण (३) ३६१
- पंचगंगा मंदिर (घोम-महाबलेश्वर-
सातारा) (३) ४८६-४८७
- पंचदशी तंशाल श्रीविद्या (२) ४१५
- पंचद्रविड ब्राह्मण (३) ३६१
- पंचनदीश्वर (तिरुवारी क्षेत्र)
(३) ४८०
- पंचमकार तांत्रिक आचार, आध्यात्मिक
रहस्य, व पर्याय (२) ४१४, ४१५
- पंचमहाभूतात्मक देवता (पॉन्डेनोशिया)
(४) ३१६-३१७; पुरुष देवता
(इराणी, वैदिक) (४) १४७; स्त्री
देवता (इराणी, वैदिक) (४) १४८;
संस्कृतीतील (१ वि) ४९-५०
- पंचमुखी शिव (१) ४०९
- पंचरक्षक बौद्धदेवता, भक्तरक्षक समूह
(३) ३९८, ४२४, ४२५
- पंचलिंगे (पंचतत्त्वांची) (२) १२५;
व शंकराचार्य (२) १२५
- पंचसागर पीठ (१) २८१, २८५
- पंचाग्निसाधन (१) १४९
- पंचायतन पूजा (२) ४१७
- पंचोपासक पंथ (३) २४८
- पटघारिणी बौद्धदेवता (३) ४१४
- पटवेगार जमात व देवता (३) ३८२
- पॅटेकॅटल (Patacatl) इंद्र
(मॅक्सिको) (४) ११
- पटेनी देवी (नागोद-मध्यप्रदेश) (३)
४८५

- पटेश्वरी शक्तिपीठ देवता, अष्टभुजा
दुर्गा देवी (पाटण) (२) १८४,
(३) ३९१
- पट्टिनी देवळे (सिलोन) (४) २०२
- पण भारतीय नाणक-मुद्रा (३) २२५;
विजयनगर नाणे (३) २२६
- पणी संस्कृति (४) १७३
- पॅडोरा देवी पेटी (ग्रीक) (४) ९९-
१००
- पंढ्ये धतनी धदेवाईक पूजक (३)
५३-५४
- पतन-कुमई देवता, स्त्रीसम्राज्ञी तादूळ
देवता (कंबोडिया) (४) २९५
- पत्तिनी देवी (तामिळनाड) (३)
४८५
- पथिसाद देवी, तंत्रदेवता (२) ४२२
- पद्धारिणी द्वारदेवता (३) ४३
- पद्दुवाई (पद्मावती) ग्रामदेवता
(रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२,
१०३
- पद्मजालिनी बौद्धदेवता (३) ४३३
- पद्मबाकिनी बौद्धदेवता (३) ४२८,
४३३
- पद्मतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- पद्मपाणी मूर्ति (इच्छीपूर-हुगळी)
(३) ४६८; वज्रपाणी (द्वारपाल)
(३) ४३
- पद्मपेशी शक्तिदेवता (२) ३७३
- पद्मप्रभा जैन तीर्थंकर (३) ४३६,
४४१
- पद्मवासिनी शक्तिदेवता (२) ३७३
- पद्मव्या मातृका (३) ३८५
- पद्मसंभव बौद्धदेवता (३) ३९८;
- पद्मसंभव ब्राह्मण, लामाधर्म-संस्थापक
(४) २३६, २३७
- पद्मसाळी जमात व देवता (३)
३८२
- पद्मा देवता (चंपादेश) (४) २३४,
देवी (१) १३४, ३८७;
द्वारदेवता (३) ४३; द्वारमातृका
(३) ३२९; बौद्धदेवता (३)
४१३; मातृकाशक्ति (तांत्रिक) (२)
३७६; शक्ति (२) २
- पद्माकरा मातृका (२) ३८५
- पद्मावती जैनतंत्रदेवता (२) ४११;
जैन मातादेवता (३) ४३९, ४४४;
देवता (२) ४०५; नामोत्पत्ती
(३) ३९१; पद्दुवाई (३) १०२;
पौराणिक देवता (१) ७८, १३४;
वदामा (ब्रह्मदेश) (१) १३४;
शक्तिदेवता (२) ३७३
- पद्मास्था शक्तिदेवता (२) ३७३
- पद्मिनी देवी शकुनवंती देवता (हुंब-
कर्नाटक) (३) २४
- पद्मोष्णीप अष्टदिकपाल (बौद्ध वज्र-
यानीपंथ) (४) २३८
- पद्ये ब्राह्मण (३) ३६१
- पनकल नृसिंहस्वामी शक्तिदेवता
(मंगलगिरी) (३) ४९६-४९७
- पनतरन क्षेत्र मंदिरे (४) २८९
- पनमाई जमातदेवता (जत) (३)
३८५
- पनोमवन शहर, संस्कृत शीलालेख,
हिंदु मंदिरे (कंबोडिया) (४) २९४
- पनोमरंग शहर, हिंदु मंदिरे (कंबोडिया)
(४) २९४, २९५
- पंतकटेरी शक्तिदेवता (३) ४५५

पद्मग देवी जैन देवता (३) ४४३
 पंपावती नामोत्पत्ती (१) २४०,
 (३) ३९१, पौराणिक देवता (१)
 ७८, १३८-१३९
 पयोष्णी शक्तिस्थान (१) २९२
 परकंपिनी मातृका (२) ३८४
 परकायाप्रवेशासिद्धि (३) ३९८
 परंतप रुद्र (१) २५६
 परभृता जैन यक्षिणी देवता (३)
 ४३९
 परमा योगिनी (३) ३१२
 परमाणु शक्ति (२) ६
 परमात्म्य शक्ति (१) २०१-२०३
 परमार रजपूत जमात व देवता (३)
 ३८४
 परमेश्वर शक्ती (२) १६
 परमेश्वरी शक्तिदेवी (२) २९२
 परशुराम (१) ४२५, (२) १५८,
 १५९, १६१, १७५, २८२,
 २८३, ३२५-३२६, ४४३, ४४५,
 ४४६, ४५८, ४६१, ४६३,
 ४६४, ४६५, ४६८-४७३, ४७५
 ४७६, ४७७-४८२, (३) ५,
 १२२, २०३, ३६८, ३६९, ३८४,
 ३८८, ३९३, (४) ५, १२, ८३,
 ३३१, कुलदैवत (३) ३६५, कुंड
 (१) ३६१; मंदिर (२) ४६८;
 माता (२) ४७४; मानवदेव (३)
 ५; रूपा-सुंदरी (दशमहाविद्या अवतार
 स्वरूप) (१) ४२५; व अईहोल
 क्षेत्र (२) २८२; व अर्बुदाचल-
 तारादेवी (२) १७५; व अस्त्रविद्या
 (२) ४७०; व एकवीरा देवी (२)
 ४४३, ४४५, ४७२, (३) १२२,

३८८; व कौकण वसाहत (२)
 ४७२, ४७६; व गावडे (२)
 १६०, १६१, व गोवाप्रातवसाहत
 (२) १६०, १६१; व गौड सारस्वत
 (२) १५८, १५९; व जमदग्नी-
 रेणुका (२) ४५८, ४६१, ४६२-
 ४६४, ४६५, ४६६, ४६८,
 ४६९, ४७७-४७९, ४८०-४८२
 व निःक्षत्रिय पृथ्वी (२) २८२,
 २८३, ४४६, ४६९; व रगारी
 जमात (३) ३८४; व रेणुका (२)
 ४४३, ४४५, ४४६, ४६१, ४७१,
 ४७२, ४८०-४८२, (३) ३९३;
 व शकर (२) ४६९; शस्त्रधारी
 देव (१ वि) ४६, व शेणवी
 (२) १५८, १५९; व सहस्रार्जुन
 (२) ४७०, (३) २०३, (४)
 ८३, व सामवेदी ब्राह्मण (३) ३६८;
 व सारस्वत (२) ३२५-३२६,
 (३) ३६९
 परसिडस (बास्फरस नाणकमुद्रा)
 (३) २३१
 परसोफीन देवता (ग्रीक) (३) ११९
 परसोफोन देवी (नाणक मुद्रा) (३)
 २३२
 परा अथवा अघोरा शक्ति (२) ४३-४४
 पराजिता योगिनी (२) ३७४
 पराडाफिनी छिन्नमस्ता देवी (१)
 ४१५
 परापरा अथवा घोराशक्ति (२) ४३-
 ४४
 पराशक्ति (१) २१६, (२) २१,
 २२, २५, ४४, ४५, २९०,
 २९४; कालीदेवी (२) १२७

- पराशराशक्ति (२) ४४
 परिचारिका योगिनी (२) ३७७
 परिवर्तिनी एफादशी (३) २८१
 परिवार देवता (३) २०
 पॅरिस देव (ग्रीक) (४) ९४, ९७
 परीट जमात व देवता (३) ३८२
 परुष्णी (रावी) नदी (४) १४६
 पर्जन्यदेवता (३) २०
 पर्णेश्वरी जमातदेवता (३) ४१७,
 बौद्ध देवता (३) ३९७, ४०८,
 ४१५, ४१७, ४२३
 पर्णेश्वरी बौद्धदेवता (३) ४०८
 पर्यावर्तन नरक (२) १०८
 पर्वतवर्धिनी (पार्वती) (२) ९९
 पर्वती देवी (२) १९४, १९५,
 १९८, नामोत्पत्ति (३) ३९१
 पर्वतीय देवता (१) ३५६-३९१
 पशुपूजन (जपान) (४) २७७ २७८
 पर्सिडस देव (ग्रीक) (४) १०८,
 १३६, १३७, १३८
 पर्सिडस देवता (२) ३१४
 पर्सोफिन आदिशक्ति स्वरूप देवता (१
 नि) ४९
 पर्सोफिन देवता (ग्रीक) (४) ९३,
 ११४, १२३, १२४, १२९,
 १३१-१३२, १३५, १४२, १४३,
 प्लेवाळ ग्राहण (३) ३६१, ३६७
 पवन देव (३) २१२
 पवर्गे धाराही देवताशक्ति (२)
 ४३, ३८९, योगिणी देवताशक्ति
 (२) ४३, ३८९
 पवाउ नवस (३) ३००, ३०१
 पशुपति द्रवीडियन संस्कृतिदेव (१)
 ८५
- पशुपतिनाथ शंकर, ज्योतिर्लिंग (१)
 २८६, (२) १५४-१५५
 (नेपाळ)
 पश्चिम गोळार्धातील देवता स्वरूप
 भाग १ (४) १-१४४, भाग २
 (४) १४५-२३१
 पळस वृक्ष, ब्रह्मदेवनिवास (३) १३५
 पाईन पवित्र व शुभ वृक्ष (जपान)
 (४) २६८, २७७
 पाकस् अळ्हा क्षेत्रदेवता (रशियन)
 (४) १७२
 पाचपीर ग्रामदेव (राजस्थान) (३)
 १२२, १२३
 पांचवीर ग्रामदेव (३) १२२
 पांचाळ जमात व देवता (३) ३८१,
 कम्मालर जमात (३) ३७२
 पाटकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०२
 पाटण देवी शक्तिपीठ देवता (३)
 ५१३
 पाटणा देवी (३) ४८५
 पाठारे (पाताणे) प्रभु ज्ञाति (१)
 ३८६
 पावड्या शक्तिदेवी (१) २९२
 पांडव मदिरे (दक्षिणप्रांत) (१)
 २२४-२२५
 पॉडिक्सर (माइल्स) अमेरिकन
 वकील व मथसंस्कृति (४) १९२
 पांढरवासिनी बौद्धदेवता (३) ४०९
 पांढरा शक्ति (३) ३९६
 पांढरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 पांढरी तुळस (३) १६२
 पाताणे पाठारे प्रभुज्ञाति (१) ३८६

- पाताल (१) ३९६
 पाताललोक (१) ३९६
 पाताला हिमवान कन्या (१) १२२
 पाताळ (१) २९२, (४) २४०;
 वालीपेट (४) ३२९
 पाताळ्यक्ष जैनयज्ञ (३) ४४०
 पाथरवट जमात व देवता (३) ३८२
 पान-कू सृष्टिकर्ता देव (चीन) (४)
 २४४-२४५, २४७; रोगनिवारक
 औषधी मडळदेवता (चीन) (४)
 २५९
 पानबुडी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 पानशाही सीतळादेवी वहीण, बालक-
 रक्षक देवता (३) १०८
 पापदंडी रामपुरी देवता व गोलकासुर
 वध कथा (परमणी) (३) ४५५
 पापमोचिनी एकादशी (३) २८१
 पावू (पीर) (३) १२२, १२३
 पॉम पेह राजधानी (कंबोडिया) (४)
 २९२
 पायहंघ्री योगिनी (२) ३७२
 पायथेंगोरस चीक धर्मतत्त्ववेत्ता (४)
 १०५-१०६
 पायाजूव्यान जमातदेवता (३) ३७७
 पारथेनान अथेनी देवता (१ मि)
 ४५
 पारधी जमात व देवता (३) ३७३
 पारशी संस्कृति व देवता (इराणी
 संस्कृति) (४) १४५-१५२
 पारसनाथ (वेरुळ लेणे) (३)
 २५१, २५६
 पारानदीतट शक्तिस्थान (१) २९२
 पारावारा शक्तिदेवता (१) २९२
 पारिजातरु पवित्र वृक्ष, स्वर्गीय वृक्ष
 व अमृतमंथन (३) १३६
 पारिंछी देवता, अहुरमज्द पत्नी (इराणी)
 (४) १४८, १५०
 पार्थिव देवता (३) २१
 पार्वती (१ मि) १८, ३२, ४६,
 (१) १०, २१, ६५, ७८, ८९,
 १०१, ११२, १२३, १२४,
 १३७, १५३, २२०, २२५,
 २४२, २६३, २९३, ३८३,
 ४२३, (२) ९७, ९९, १२०,
 १२१, १२२, १९४, १९५,
 २७४, २९५, ३१०, ३४७,
 ३५४, ३५७, ३५९, ३६४,
 ३६८, ३७१, ३७२, ३७६,
 ३८१, ३८३, ४१०, ४१८, (३)
 १, ४, ६, २१, १२०, ३१३,
 ३३७, ३५३, ३८८, ३८९,
 ३९१, ३९३, ३९४, ३९५,
 ४०५, ४१५, ४६१, ४७३,
 ४७७, ४९९, ५०१, ५१३, (४)
 ५, १३, ५३, ५४, ६९, ११८;
 उमा (३) ३८८, कोल्हंबिका
 (३) ४६१; कौशिकी (१) ११३,
 (३) ३८९; गौरी (१) ११२-
 ११३, (३) ४७३, (४) ३१९;
 जमातदेवता (३) ३७६; दक्ष-
 प्रजापति कन्या (१) १३७; देवता
 (१) ८९, (२) १९४, १९५;
 (३) १, ४, (४) ५, १३,
 धूमावती (३) ४१५; नाणक-मुद्रा
 देवता (३) २२९; परिवारदेवता
 (३) २१; पर्वतवर्धिनी (२)
 ९९; पर्वतीय देवता (१) ७८,

१३७-१३८; मंदिर (२) ९९,
 (३) ३९१, ४७७, (४) २९४
 (चपादेश), मातृशक्ति अवतार (१
 पि) १८, ४६, (१) १०, ६५;
 मूर्ति (२) ३८१, (३) २६२
 (अवरनाथ), (३) २६४, २६९
 (घारापुरी लेणी), (३) २६४-
 २६५ (जोगेश्वरी लेणी), (३)
 २५४, २५५, २५८ (वेरूळ लेणी),
 (४) २८९ (लॉरोजोरग जामा),
 रुद्राणी (३) ९२; लज्जागौरी (३)
 ४९९; व अंधकासुर (२) ३८३;
 व कक्कू टेकड्या (२) ३५७;
 व कामाक्षी (२) १२०, १२१,
 १२२; व काळरात्री देवी (१)
 १०२; व कुमारी (२) ९७; व
 गजानन (१) २१, (४) ११८;
 व गिरनार जवा (१) ३८३; व
 जीणमाता (३) ४७१; व तंत्रमंथ
 (२) ४१०, ४१८; व दुर्गादेवी
 (१) १२३, १२४, व बृहद्गौरी
 प्रत (३) ३१३; व भिलात ग्राम-
 देवता (३) १२० व महिषासुर-
 मर्दिनी (१) १५३; व मीनाक्षी
 (३) २७४; व योगिनी (१)
 ३७१, ३७२, ३७६; व वज्रेश्वरी
 (२) २९५; व हरतालिका (३)
 (३) ३३७, ३९५; वर्ण (१) ११२,
 ११३, २४२, (४) ३१९; पिंध्य-
 वासिनी (३) ३९४; वेदनायकी
 (३) ५०१; शक्तिदेवता (१)
 २९३; शंकरपत्नी (१ पि) ३२,
 (१) १०१, १३७, १३८, २२५,
 २६३, ३८२-३८३, ४२३, (२)

३१०, ३४७, ३५४, ३५९,
 ३६४, ३६८, (३) ३५३,
 ४०५, (४) ५४, ६९; शरीर-
 कोश निर्मित शक्तिदेवता (वाराणसी)
 (२) ३७३; हिमालय मेनावती
 कन्या (१) १०१, ११२, १३७,
 २२०, (३) ६, (आणखी पहा-
 उमा, सती)

पार्श्व जैन यक्ष (३) ४४०

पार्श्वनाथ जैन तीर्थंकर (३) ४३७,
 ४४४

पालनशक्ति व वामदेव (२) २५
 पॉलिओडास तपस्वी, पशुयोनीतील
 प्राण्यांचे गुणधर्म जाणणारा, व सर्प-
 कथा) (ग्रीक) (४) ९८

पॉलेनेशिया (४) ३११-३१८
 भारतीय बसाहती, ब्यासी-हवाई,
 मार्शल, फिनिक्स, सोमायटी, कुक,
 फिजी, मॅडली, टोंगा, मगाईआ,
 ऑस्टर, सॅमोआ, ताहिटी बेटे

पालेस (Palles) देव (ग्रीक) (३) २
 पाचकुवान भूतवाचा प्रमुख देव
 (चीन) (४) २५९

पाचणार्ई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२; देवी (३) ४८२;
 भूतनाथ (३) ४७३

पाचनाथ ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२

पावळार्ई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२

पावागड कालिका (१) ३७५-३७९

पाशपाणी शक्तिदेवता (२) ३७३

पाशहस्ता योगिनी (२) ३७२

- पाश्विमात्य उत्खनन (३) ३५६-
३५८; शानिलालया (१ वि) ५१,
५२, ५३; देवता-व्याप्ति, धर्म व
व सस्कृती (४) ५१; नाणक-मुद्रा
(३) २२९-२३२
- पासई देवी-आदिशक्ती (आफ्रिका)
(४) १७७
- पाहुणजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०२ ,
- पिंगला मातृका (२) ३७७, ३८४
- पिंगळा जमात व देवता (३) ३८२
- पिंगळाई देवी (मोशी-अमरावती) (३)
४८५
- पिंगळेश्वरी शक्तिदेवता (१) २९२
- पिचू शंकरमुल (३) ४४८, ४४९
- पिच्छिळा मातृका (२) ३८४
- पिझारो स्पॅनिश लुटारू-इंका संस्कृतीचा
नाशकर्ता (२) २०९, (४) १९३,
१९४
- पिझारो (पेट्रो) स्पॅनिश प्रवासी (४)
२२२-२२३
- पिठोरा देवी (अफी-सिंध) (३)
४८५
- पिठोरी (३) ३१०-३१२; नामो-
त्पत्ती (३) ३९१; माता (१) ९३;
व्रतदेवता (३) ३१०
- पिछा जमातदेवता (कोयी) (३)
३७४
- पिंडालिव्हा मातृका (२) ३८४;
माता (२) १७०
- पिंडमंत्र वीस अक्षर मंत्रनाम (२)
३९९
- पिंडारक तीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- पिंडीयाग (३) १७२
- पितर अश्वत्थ निवासी (३) २४४;
जमात देवता (३) ३८१; पूजा
(चीन) (४) २४७, २४८,
२४९, २५०
- पितळ खोरे (बौद्धगुहा) (३) २४६
- पिथिअन सामने व श्रीरुदेवता उत्खन
(मीक) (४) १०१
- पिनाकी रुद्र (१) २५६, २५७
- पिपरी तारना (ताहिटीबेट) (४)
३२०
- पिपलाद ऋषि दधीचीऋषि पुत्र व
दधीमयी मातादेवता (३) ४७६
- पिप्पळी गोनदेवी (१) १११
- पिमई हिंदुमंदिरे (कॅनोडिया) (४)
२९४
- पिपळ पहा अश्वत्थ
- पिपळाज देवकन्या (३) १४६
- पियू जमात (ब्रह्मदेश) (४) २८२
- पिरॉमिड (४) १९०; (फाइटोका)
टक्लाबू राजाने बाघला (पॉलेनेशिया-
टोंगा-बाबू बेट) (४) ३२७; मृत-
स्मृति (इजिप्त) (३) २४१-२४२,
(४) ५६, ६०, ६१; (पेरु देश)
(३) २४५
- पिरुआ मकादेवता धान्यदेवता (इका-
पेरु-मॅक्सिको) (४) २०७
- पिठीपिच्छिका मातृका (२) ३८४
- पिवळी जोगेश्वरी ग्रामदेवता (पुणे)
(२) १९४
- पिशाची मातृका (२) ३८४
- पिशाच (३) ३९८; योनीकल्पना
(पेरु) (४) २०९; सावनाविद्या
(२) ४१९-४२०

- पिष्टपूरिका देवी (मध्यप्रदेश, नागोद) (१) १२४
- पी देवता (४) २१४
- पीच-उत्सव सी-वॅग यू देवतेचा वृक्ष-उत्सव (चीन (४) २५६
- पीठ देवता (१) २८०-२८२, २९१-२९४, नामे (१) २८०-२८२, २९१-२९३, निर्णय (१) २७४-२७६, निर्मिति (१) २६९-२९३; निर्मिति व दक्षयज्ञ (१) २५६-२९४, भैरव (१) २८०-२८२; व सतीचे पडलेले अवयव (१) २८० २८२, सख्या (१) २७६-२८२; स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-२९४
- पीठजा देवी (१ वि) ७८, (२) १८४-१८७, (२) २५४; शक्ति-पीठ देवता (१) १८४-१८७
- पीठिका योगिनी (३) ३११
- पीडानिवारण-मंत्र (४) ३८१
- पीततारा बौद्धदेवता (३) ३९७, ४०८
- पीतरुद्र (१) २५६
- पीर (३) १२२, १२३; अग्निदेवता (इराणी) (४) १४७; सोहेव जमात-देवता (३) ३७०
- पुटकारी सरस्वतीदेवीनाम (१) ६३
- पुणतांवादेवी (३) ८९
- पुणेशहर-शक्तिपीठे (२) १९२-१९९
- पुंनू बलिपुत्र (४) ३३०
- पुंनूकेतु मंडराक्षय सेनापति व अक्षरा-देवी (३) ४२१
- पुंनूवर्धन क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
- पुत्रदा-एकादशी (३) २८१
- पुत्रोद नरक (२) १०८
- पुरंध्री ज्ञानर्गदेवता (१) ६३, (२) ११; पारेंडी देवी तुल्य (४) १५०; मातृदेवता (१) ६५, (२) १३; वैदिक देवता (१) १७
- पुराण ब्राह्मण (३) ३६७
- पुराणकथा (जपान) (४) २६२
- पुराणकाली दैत्यवस्ति (१ वि) ५७, ५८
- पुराणग्रंथ-महत्त्व (१ वि) २०-२५, श्रेष्ठत्व (४) ५७-६०
- पुराणा योगिनी (३) ३१२
- पुराणे मूल्यमापन (१ वि) २३, व शक्ति (२) २०-२५
- पुरुवरस अग्नि (३) १४५
- पुरुष आणि प्रकृति (३) ३९६, मंत्र (२) ३९९
- पुरुपदत्ता जैन यक्षिणी (३) ४४१, जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४१, ४४६
- पुरुपोत्तम पीठ (१) २९३
- पुरूहुता (१) २९२
- पुलकेशिन (दुसरा) (४) २८५
- पुलुगु आकाशदेवता (अदमान) (४) १८०
- पुष्करक्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
- पुष्करावती शक्तिदेवी (१) २९२
- पुष्कलावती नागकमुद्रा देवता (१ वि) ४८
- पुष्काशी (गौरी) देवता (बौद्ध-वज्रयानी पथ) (१) ११४; अष्ट-मातृका (तिबेट) (४) २३७

- पुष्ट्री देवी (१) २९३; शक्ति (२)
२७८; सप्तमाता (३) ४३८
- पुष्प देवता (इंडो-मैक्सिको) (४)
२०३, २०८
- पुष्पतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- पुष्पदंत व महिम्नस्तोत्र (३) १७८
- पुष्पा बौद्ध-देवता (३) ४१३
- पू-टी स्वर्गातील अमरलोकीचा राजा
(चीन) (४) २६१
- पूर्णगिरी कालिका पर्वतीय देवता
(१) ३८१-३८२; पीठ (१) २७६,
२७८, (२) ४२७
- पूर्णभद्र जैन यक्ष (३) ४४०
- पूर्णमसी देवता (वैदिक) (४) १४८
- पूर्णशैला पीठदेवता (पूर्णगिरी) (१)
२७६.
- पूर्णा पीठदेवता (पूर्णगिरी) (१)
२७६
- पूर्णगिरीदेवी कुलदेवता (३) ३६४
- पूर्णगिरी पीठ (१) २७०
- पूर्णेश्वरी पीठदेवता (पूर्णगिरी) (१)
२७६, २७८
- पूर्वकौल (२) ४१०
- पूर्वगोलाधीतील देवता स्वरूप (४)
२३२-३६०
- पूर्व व पश्चिम गोलाधीतील देवता
दिग्दर्शन (४) १-६०
- पूर्वज जमातदेवता (३) ३८१
- पूर्वा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- पूपा देवता (३) २०
- पूष्णी देवता (३) २१
- पृथ्वी (१) १७; तत्त्व-लिंग (कांची)
(१) १२५; देवता (१) ३५७,
- (४) १४७; देवता मूलस्वरूप (१
त्रि) ५०; देवी (१) ३९-४०,
(२) ३८१
- पृथ्वीपेणा जैन जमातदेवता (३)
४३८
- पृथ्वी मरुताची माता, वैदिक देवता
(१) १७,
- पेठकरिण ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०२
- पेठवेडू (रेणुका) जमात देवता (३)
३८०
- पेदान्दा (४) ३३३, ३५४, ३५५,
३५८ (वाली), कर्मकाण्ड (४)
३२६-३३९; धर्मगुरु, धार्मिक पुजारी;
शिक्षणक्रम, धार्मिक कार्यक्रम (४)
३३५-३३६
- पेन्टा देवता (इराणी) (४) १४९
- पेप्लॉस देव (ग्रीक) (४) १०२
- पेमेंको ग्रामदेवतेचा पुजारी (वाली)
(४) ३३५, ३३९-३४०
- पेयी क्षुद्रदेवता (सयाम) (३) १५
- पेरियानगी देवता (शक्तिमुकुटम्-
कुंभकोणम्) (३) ४८५-४८६
- पेरु-मोक्सिकन संस्कृति (४) १८०-
२०९; व देवता (४) १९२-२०९
- पेलियस देव (ग्रीक) (४) १००
- पेले देवता (ताहिटी-हवाई), जल-
देवता व अग्निदेवता (४) ३२३
- पेसीडीन देवता (फ्रीट-नाणक-मुद्रा)
(३) २२९
- पैठणदेवता (२) १८७-१९२
- पैशुन्य दुर्गुणप्रतिनिधित्व मातृका-
चामुंडा (२) ३८६

- पो देवतावाचक शब्द (क्योडिया) (४) २९४
- पो इनो नोगार जमातदेवता (३) ७७
- पो कोसी गराई देवी (क्योडिया) (४) २९५
- पोगोडा डायनादेवतासमान (रशियन) (४) १७३
- पोचम्मा देवता, मूर्ति (कुमारवाडा मुबई) (२) २२९
- पोतुराज व द्यावम्मादेवी यात्रा (३) १२९
- पोतुराजा मरिआईदेवीचा भक्त प्रचारक (३) ११२, ११४, ११५, ११७
- पो नागर (उमा भगवती) देवी, मिश्रमाता, विश्वजननी (क्योडिया) (४) २९५
- पोनी कावेरी नदी (३) २०८
- पोपलवृह मयसस्कृति पुराणमथ (४) १८३, २१०
- पोमोना फलदेवता (ग्रीक) (४) १३४
- पोयनार ग्रामदेवता (१) २४१
- पोयानदरी रोगराईची देवता (क्योडिया) (४) २९५
- पोयानदारी जमातदेवता (३) ३७७
- पोरसराना व धुगड (ग्रीक नाणकमुद्रा) (३) २२५
- पोरेनो भाह (पूर्णमठी, कुहू) पौर्णिमेचा चंद्रदेवता (हराणी) (४) १४८
- पोर्येअर (अदमान) जन्मटेपेचे धेदी टेवीत (४) २८०
- पोरंडे ग्रामदेवता (पजाय) (३) १०८
- पोलेरम्मा ग्रामदेवता (दक्षिण भारत) (३) १००, ११४, ११६, जमात देवता (३) ९५, ३७४
- पोवई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२
- पो सहा इनो आद्य कुमारी मातादेवी (क्योडिया) (४) २९५
- पोसिडिन सागरदेव (ग्रीक) (३) २१६
- पोसेडन सागरदेव (ग्रीक) (४) ९५, १०२, ११४, ११५, ११८, १३७, १४२
- पोहाकू ए कोन लिंगदेव (मुना, केष कामुका हवाई) (४) ३१७
- पौराणिककथा उत्पत्ति (४) २४५-२४६, (चीन) (४) २५९, २६१, व नैतिक मूल्ये (१ वि) २५
- पौराणिक देवता (१) ७८-१९०, (३) १३, यादी (१) ७८
- पौराणिककाळदेवता (१ वि) २८
- पौलोमही रावणाचा पिता (४) १४७
- प्रकांडचळिका छिन्नमस्ता (१) २८४, दशमहाविद्यादेवता (१) २८४ (कामगिरी), (१) २२४, (२) ११६
- प्रकृति आणि पुरुष जोडी (३) ३९६, व शक्ति (२) ३२-३३
- प्रचंडभैरव (कैलास लेणे) (३) २५९
- प्रचंडा जैनयक्षिणीदेवता (३) ४४२, ४६८, नवदुर्गापिकी एक (१) १२८, योगिनी (२) ३७२, शक्तिदेवता (१) २९२
- प्रजापति अश्रत्यप्रतीक (३) १४६, कन्या (१) ७३, व आयुर्वेद (३) व

- १४०; व कारिरिट्टि प्रयोग, पर्जन्यवृष्टि प्रयोग (३) १७२; व देव-असुर (३) १३; व देवांचे अमरत्व (३) ९; व पंचकर्मद्रियेक्या (३) २७१; वैदिक-देवता (३) २४८; सर्वश्रेष्ठ देव, सृष्टिकर्ता देव (३) १२-१३ (यजुर्वेद), (४) ११
- प्रजापत्य व्रते (३) २७३
- प्रजेडी-चेत-तेओ (सयाम) येथे बौद्ध-सूप लहान लहान सात जोळी आहेत (४) ३०५
- प्रजेडी-लुआंग (सयाम) पाचूची बुद्ध-मूर्ति (४) ३०६
- प्रज्ञादेवी बौद्धदेवता (३) ४२५
- प्रज्ञा-पारमिता (३) ३९६; बौद्ध देवता (३) ४१८, ४२३
- प्रज्ञाप्ति जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४१, ४४५
- प्रज्ञावर्धिनी बौद्ध तंत्रदेवता (३) ४१५
- प्रताप विजयनगर नाणे (३) २२६
- प्रतापगड देवी (३) ३०९; देवी-संस्थान मुद्रा (३) २३३
- प्रतिकूल-अनुकूल-मंत्र (४) ३८१
- प्रतिकोपासना (३) ४६
- प्रतिभास्वरूप-शक्ति (२) ७
- प्रत्यंगिरा कालीकुलदेवता (१) ४२३, (२) १३९; दशमहाविद्या देवता (१) ४२३, ४२४; नामोत्पत्ति (३) ३९१; पौराणिकदेवता (१) ७८, १३५-१३७; फिरगाई-देवी (१) १३६, (२) २५९; योगिनी (२) ३७४, व अगिरस-ऋषि (१) १३५, (३) ३९१,
- ४२५; स्वरूप (१) १३५, १३७
- प्रदीपतारा बौद्धदेवता (३) ४०६, ४३३
- प्रपातम शहर (सयाम), बौद्धमठ अशोकाचे धर्मप्रचारक शोण व उत्तर यांनी स्थापिले (४) ३०७
- प्रवनन (सयाम) हिंदु मदिरे व शीला-लेख (४) ३०९-३१०
- प्रवोधिनी एकादशी (३) २८१
- प्रभा देवी (२) २२९, २३०, २३५, (३) ३९१; प्रकाश देवी जमातदेवता (३) ३७४; लोकमाता (१) ७४; शक्तिदेवी (१) २९३
- प्रभावती जैनमाता देवता (३) ४३९
- प्रभावानंद (अमेरिका) (४) २२९
- प्रभास क्षेत्र (१) २९२; पीठ (१) २८१, २८७
- प्रभासरखंड पीठ (१) २७९
- प्रभू जाती शक्ति (कायस्थ, चाद्रसेनीय, पाताणे, पाठारे) (१) ३८६-३८७
- प्रमुदेसाई (प्र. कृ.), देवी काव्यपंक्ति-अथेचा लोगवा (४) ३७६-३७७; -आदिशक्तीचे स्तवन-आवाहन (१) १०-११, २५१-२५५; -ऐतिहासिक देवता-कालिका (चितोड, दिल्ली) (१) ३०७-३०८, ३०९, चासुंडा (१) ३१४, तुळजाभवानी (१) ३३१-३३३, देवगिरी अंघा (१) ३३८, भवानी देवी, (१) ३४१, (प्रतापगड) शिवछत्रपती याच्यावर कृपा (१) ३५३-३५५, शिवाई (शिवनेरी) (१) ३५३-३५५; -ग्रामदेवता (३) ९८-९९, मातंगी (३) १११, मरिआई (३) ११६-

- ११७; -जलदेवता, गंगादेवी (३)
 २२०-२२१; -दक्षयज्ञ व सती (१)
 २७२-२७३; -द्रुममहाविद्या देवता
 (१) ४२५; -देवी-वेकावली (४)
 ३६३-३७२; -देवी प्रार्थना विनवणी,
 व शेवटचे भागणे (४) ३७३-
 ३७६, -निग्रही-देवता, दंतेश्वरी (३)
 ८७, पर्वतीय देवता, अरासुरी अंबा
 (१) ३७०, जर्बुदादेवी (१) ३६२
 ओसाममाता (१) ३७५, कालिका
 (कालीमठ) (१) ३८०, कालिका
 (दिल्ली) (१) ३८०-३८१, कालिका
 (पाप्पागड) (१) ३७८-३७९,
 कालिका (पूर्णगिरी) (१) ३८१-
 ३८२, गिरनार अंबा (१) ३८६,
 जननीदेवी (१) ३८७, नयना देवी
 (१) ३८८ भीमेश्वरी (पुणे जिल्हा),
 (१) १९०; -पौराणिक देवता,
 अलक्ष्मी, (१) ९७, उमा (१)
 १००-१०१, काळरात्री (१) १०३,
 कुडिका (१) १०४, कुलकुल्या
 (१) १०५, कूष्मांडिणी, चंद्रघटा,
 ब्रह्मचारिणी, - महागौरी, शैलपुत्री,
 स्कंदमाता (१) ११६-११७, कौशिकी
 (१) १०७, गजांतलक्ष्मी (१)
 ११०-१११, जगद्धात्री (१) १२०,
 दुर्गा (१) १३२-१३३, नील-
 सरस्वती (१) १३३-१३४,
 पपानती (१) १३९, प्रत्यंगिरा (१)
 १३६-१३७, वगलामुखी (१) १४१,
 भुवनेश्वरी (१) १४५, महाकाली
 (१) १६२-१६३, १६५, महिषा-
 सुरमर्दिनी (१) १५८-१६०,
 विद्यावती (१) १७९, दाताक्षी (१)
 १८२; -विश्वाचा वेध (आइन्स्टाइन)
 (१) ३९४; वैदिक -देवता, योगमाया
 (१) ४६-४७, लक्ष्मी (१) ५४-५५,
 संध्यादेवी (१) ६९-७०, सरस्वती
 (१) ६८, सिनिवाली (१) ७६-७७;
 -व्रत देवता, उपाग ललिता (३) २७८-
 २७९, एकादशी (३) २८२,
 कोजागरव्रत (३) २८६, गजगौरी
 (३) २९३-२९४, ज्येष्ठा गौरी (३)
 ३०६, तुळा देवी (३) ३१०, पिठोरी
 देवी (३) ३१२, बृहद्गौरी (३) ३१३,
 महालक्ष्मी (३) ३१६-३१७, मंगळागौरी
 (३) ३१९, ललितागौरी (३)
 ३२१-३२२, वटसावित्री (३) ३४१,
 वरलक्ष्मी (३) ३२३, (३) षष्ठीदेवी (३)
 ३३०-३३१, संक्रातीदेवी (३) ३३६-
 ३३७, स्वर्णगौरी (३) ३३९,
 हरतालिका (३) ३३९; -शक्तिपीठ-
 देवता, अंबाभवानी (अमरावती)
 (२) ८७, अंबेजोगाई (२) ९२,
 आदिशक्ति (चाफळ) (२) ८१,
 उग्रतारा (२) ९५, कन्याकुमारी
 (२) ९९-१०१, कात्यायनी (२)
 १०४, कामाक्षी (२) १२५-१२६,
 कामाख्या (२) ११७-११९, काली
 माता (२) १५०-१५३, गुह्येश्वरी
 (२) १५६, ज्वालादेवी (२) १७८
 तुर्फाई (२) १८४, पटेश्वरी (२)
 १८४, पुणेशक्तिपीठदेवता (२)
 १९८-१९९, वनशंकरा (२) २०७,
 बहुचरा (२) २१५, भवानी सीता-
 कुंड (२) २२१, भद्रकाली (२)
 २२४-२२५, महालक्ष्मी (कोल्हापूर)
 २६९-२७०, महालसा (२) २४८-

- २४९, मीनाक्षी (२) २८१-२८२,
मुंबई शहर शक्तिपीठ देवता (२)
२३४-२३५, मोहनीराज (नेवासे)
(२) २४६, यमाई (२) २८७-
२८८, ललिता (२) २९४, वर-
दायिनी (२) ३०२-३०३, विंध्य-
वासिनी (२) ३१८, विद्या देवी
(२) ३२१, शांतादुर्गा (२)
३३५-३३६, शारदा (२) ३३९-
३४०, श्रीराजराजेश्वरी (२) ७६-
७७, सप्तशृंगी (२) ३५०-३५२,
हरासिद्धि (२) ३५७, हिंगुळा (१)
३६४, ३६९-३७०; -शिल्पदेवता
(३) २६९, -सप्तमातृका (२)
३९५; -सामाजिक देवता, एकत्रीरा
(२) ४४५-४४६, कन्यकापरमेश्वरी
(२) ४५३-४५४, यलमा (२)
४६१, रेणुका (माहुर) (२)
४८०-४८२, लुविनी (२) ४८३,
श्रीकरणीदेवी (२) ४४२-४४३;
-सृष्टिचक्र (३) ३३२-३३३;
-विषयप्रवेश (१ वि) १४-८०
- प्रभू ब्राह्मण (३) ३६१
प्रमो अष्टमातृका (लिपेट) (४) २३७
प्रमोदतीर्थ शक्तिस्थान, पीठ (१)
२८८
प्रमोदमहायुग (२) ४१२
प्रमोदा मातृका (२) ३८४
प्रयाग क्षेत्र (१) २९१, पीठ (१)
२७८, २८१, २८७, शक्तिदेवी
स्थान (१) २९३
प्रलयशक्ति (१) ४०८
प्रल्हाद (१) ७१, (३) १३४
- प्रविहार क्षेत्र (कयोडिया) मंदिर
शिल्प (४) २९७-२९८
प्रवासनिर्विघ्नता मंत्र (४) ३८३
प्रवासस्थळ सुखसोयीसाठी मंत्र (४)
३८३
प्रवृत्तिशक्ति (२) १६
प्रसन्नतारा बौद्धदेवता (३) ४०१,
४०२, ४०६, ४०८, ४३३
प्रसन्नलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक (२)
२६३
प्र-सिंहिंग (उयाम) सिंहली बुद्धमूर्ति
२६ इच उच (४) ३०५
प्रसूति मनुप्रजापतिकन्या, दक्षपत्नी (१)
२६३; यत्र (२) ४०८, ४३०
प्राकृत देव (३) १२७
प्राँक्झिनी मातृका (मेडेटरेनियनयश)
(२) ३९३
प्राँक्सिमिया मातृका देवता (मिसर)
(४) ६७
प्राडोमास बोटॉनिक वनस्पतिशास्त्र-
ग्रथ (बौहिन-कृत) (३) १४०
प्राणदान सिद्धि (३) ३९८
प्राणरोध नरक (२) १०८
प्राणशक्ति (२) १३
प्राणायाम (३ पुर.) ५
प्रा-प्रांग-साम-न्योत बौद्धक्षेत्र (कयो-
डिया) (४) २९५
प्रियकारिणी जैनमातादेवता (३) ४३९
प्रीतिशक्ति (२) २७८
प्रेतभाषिणी योगिनी (२) ३७५,
(३) ३११
प्रेतयाना मातृका (२) ३८४
प्रेतवाहिनी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

- प्रेताक्षी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
- प्रेमाक्षी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
- प्रेषित (४) १७०, चमत्कार (४)
१७१
- प्रेकुक्क (कबोडिया) गुप्तकालीन बांध-
णीची मदिरे (४) २९४
- प्रोमेथिअस देव (ग्रीक) (४) ९१,
९२, ९६, १००
- प्रोसरफीन देवता (सिविली) (४)
६४
- प्लीच ब्लॉसम तारादेव, जाकडी व
वेडेपण प्रभुत्व गाजविणारा (चीन)
(४) २५३
- प्लीनी शास्त्रज्ञ (३) १४०
- प्लूटो अथवा यम (१ वि) ५०;
देव (४) १२३, १२४, १३०,
१३२; देवता (लटिन) (१ वि)
५०
- प्लेया देवी मानवजात उत्पन्नकर्ती
(जावा-सुमात्रा) (४) २८१
- प्लौसनचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा)
(४) २८७-२८८
- फझोकल जमात व राजा (४) ३९
- फरेस्ती देवता अहुरमज्द पत्नी
(इराणी) (४) १४८
- फलुस मुसलमानी नाणे (३) २२६
- फ्लेआयस नरवळी देण्याची मदिरे
(सॅमोआ बेट) (४) ३२७
- फाइटाम राक्षस (ग्रीक) (४) ९३
- फाईटोका प्रेते पुरण्याची मदिरे
(पॉलेनेशिया) (४) ३२६-३२७
- फांसेपारधी जमात (लगाटी चिता-
शिलानित वाघा-पघळवाला) व देवता
(३) ३८२
- फायटी शुकतारा (हवाई) (४) ३१९
- फार्चूना देवता (ग्रीक-रोमन) (४)
१३३
- फाल्गुनी हिरण्यकश्यपु बहीण व प्रल्हाद
कथा (१) ७१
- फाहिनान चिनी प्रवासी (४) २३५
- फिजी-सॅमोआ-टोंगा बेटे (४) २४२
- फिडीशिआ ग्रीक शिक्षणसंस्था (४)
१०७
- फिदी आकाशदेवता (आफ्रिका) (४)
१४०
- फिरंगाई (१) १३५, १३६; देवी
(१) १३६; देवी (प्रत्यगिरा)
(२) २५९
- फिलिरा देवता (ग्रीक) (४) १४२
- फुकुरो-कुजो सात लक्ष्मीस्वरुपांपैकी
एक (जपान) (४) २७१
- फुलारा पीठदेवता (१) २८२
- फुजियामा देवी (१) ३५७
- फुटकी-आई देवता (फोंढणपूर) (३)
८१
- फुलमती जमातदेवता (३) ३७१
- फुलमाता सीतळादेवी बहीण, बाल-
रक्षक देवता (३) १०८
- फूसी देव, रोगनिवारक औषधी मडळ
देवता (चीन) (४) २५९
- फॅंग-पो वायुदेवाचा एक सरदार (चीन)
(४) २५३-२५४
- फैरो सकाळचा तारा (हवाई) (४)
३१९
- फोर्मोसा बेट संस्कृति (४) २७९

- फौना देवी (ग्रीक) (४) १३३
 फ्रान्सी देवता, गृहविषयक कार्य
 (इराणी) (४) १४८
 फ्रान फ्रैन्स गहर (क्योडिया) बुद्धमूर्ति
 १२० पीड सुमर्गाची (४) ३०९
 फ्रिडो देवता (ट्युटानिक) (४)
 १५५
 फ्रिजा देवता, ओडिनपत्नी, देव माता
 (ट्युटानिक) (४) १५५
 फ्रिजिअन संस्कृति (४) ८२-८३
 फ्रिजिआ देवता (ग्रीक) (४) ५२;
 ओडिनकन्या (ट्युटानिक) (४)
 १५५
 फ्रिय देव (ग्रीक) फ्रियादेवी चहीण
 (४) १३९
 फ्रिया आदिशक्तिस्वरूप देवता (१ नि)
 ४९
 फ्रेया (फ्रेजा) देवता (ग्रीक, स्कॅन्डे-
 नेव्हिया) (४) १३८-१३९
 फ्लोरा देवी (ग्रीक) (४) १३०
 फ्लोरा देवी, जमातदेवता (३) ३८१
 बगल-नमस अथवा चक्रपूजा (३)
 ३००, ३०१, ३०२, (४) १९०
 (भारत, मेक्सिको पेर)
 बगला दशमहाविद्यादेवता (१) २८४,
 ४२३, ४२४
 बगलामुखी (१) १३९-१४१,
 ४१७-४२१, ४२३, (३) ४१५,
 कर्म (१) ४२५; दशमहाविद्या
 देवता (१) १३९-१४१, ४१७-
 ४२१, पौराणिक देवता (१) ७६,
 ७८, १३९-१४१
 बगला दशमहाविद्या देवता (१ नि)
 ६६, (२) ११६, श्रीकृष्णदेवता
 (२) १३९
 बगलामुखी पौराणिक देवता (१)
 १७८; नामोत्पत्ति (३) ३९१; यंत्र
 (२) ४०८, ४३०
 बॅकॉक गहर (स्याम) (४) २९१,
 ३०५, ३०७, ३०९ (इंडोनेशिया)
 राष्ट्रीय संग्रहालयात अनेक राममूर्ति
 (४) २९०
 बॅकी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 बॅखव बुद्धदेवता (ट्युटानिक) (४)
 १५५
 बखवे बतनी धंद्याईक पूजक (३) ५३
 बला तायोज काया शिल्लेजपळील चक्र
 प्रतिमा (मुस्लिम) (४) १६६
 बलाबुद्ध-बोरोबोदर (जावा) गौड-
 शिल्प मंदिर (४) २८६-२८७
 बळीमाता सीतलादेवता चहीण, बाल-
 रक्षक ग्रामदेवता (३) १०८;
 जमातदेवता (३) ३७१
 बत्तार सार्वभौम देव (स्याम) (४)
 ३१०
 बदरीवन देवीस्थान (१) २९३
 बदामा देवी (ब्रह्मदेव) (१) १३४
 (४) २८४, पद्मावती देवी (१)
 १३४, (४) २८४
 बद्धवेशा मालुना (२) ३८५
 बद्रिनारायण (३) ६५
 बॅन देव (सुमेरियन) (४) ७६

- वाहिरोवा (१ वि) ६४, (३) २७;
 भ्रामदेवता (३) १००, १०१;
 जमातदेवता (३) ३६९, ३७३,
 ३७४, ३७६, ३८०, ३८३,
 ३८४, ३८५, ३८६; भैरव (३)
 ११७
- बहुचरा देवी (२) ७२, २०७-
 २१५, ३१३; देवी जमात देवता
 (३) ३७१, ३७५, ३८५;
 नामोत्पत्ती (३) ३९१; शक्तिपीठ
 देवता (२) ७२, २०७-२१५
- बहुचराजी देवी, मूर्ति (सौराष्ट्र) (१)
 ९३, ३७७
- बहुतेर दैत्य (३) ३९१
- बहुपुत्री मातृका (२) ३८४
- बहुमाया शक्तिदेवता (२) ३७३
- बहुरूप रुद्र (१) २५७
- बहुरूपिणी जैनदेवता (३) ४४३
- बहुला देवी (१) ६५, (२) २०७,
 २०८; पीठ (१) २८१, २८७;
 पीठदेवता (१) २८१; शक्तिपीठ
 (१) २९४
- बहुलाक्षी देवी (१) २९४
- बहुशालिनी मातृका (२) ३८४
- बहुसुवर्णक यज्ञ (मलाया) (४)
 २३५
- ब्रह्मातिब्रह्म पौराणिक देवता, व रक्ता-
 सुर (१) ७८, १४१
- बळी राजा (३) १८३, (४) २४०;
 (बालीवेट) (४) ३२९-३३१
- बाकस देव (४) १६०; सोमसदृश-
 देव (ग्रीक) (४) २१५
- बांकळमाता सामाजिक देवता, कथा
 (२) ४३४, ४५४-४५६
- बांका देव, आदिपुरुष (आफ्रिका)
 (४) १७७, १७८
- बाट्टू लेणी (कौलालपूर-मलाया) (४)
 २९६
- वाटो-क्यातन अश्वमुख स्वरूप देवता
 (जपान) (४) २७०
- बाणासूर बळीपुत्र (३) ४५९; व
 कन्याकुमारी कथा (२) ९५, ९६,
 ९९
- वानवेन प्रेमदेवता (केल्टिक) (४) ७९
- बाँती-वंश (आफ्रिका) (४) १७७,
 १७८
- बांदेजाई भ्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
- बापदेव वीरगळ (३) १२२
- बाबा आदम पहिला मानव, पहिला
 प्रेषित (४) १७०
- बावुरी जमातदेवता (३) ३७५
- बात्री जमात व देवता (३) ३८२
- बाभूळ वृक्ष (३) १३९
- बाम्य उषादेवता (इराणी) (४)
 १४८
- बारदेशकर ब्राह्मण (३) ३६१
- बारा ज्योतीर्लिंगे (१) २५६
- बारादेवी प्रमुख स्थाने (१) २९३-
 २९४
- बारामुजा देवी (२) ३१६
- बारामुखी देवी (२) २३०, २३१
- बारा-बने (२) ३१९
- बारिंगा पर्वत (आफ्रिका) (४)
 १७७
- बाल देव (३) २९९, ३००; देवता
 (४) ४२; देवता (कनाइट) (४)
 ७९

- वॅन-अमा देवता (वॅविलोन) (४)
७६
- वन-अव्हा न्हाणीघर देवता (रशियन)
(४) १७२
- वनशंकरा (१ वि) ६६; कुलदेवता
(३) ३६५, ३६६; दुर्गानाम
(३) ३९१; नामोत्पत्ति (३)
३९१, शक्तिपीठ देवता (२) ७२,
१९९-२०७
- वन-हिन-कोन शहर, संस्कृत शिलालेख
(कंबोडिया) (४) २९४
- वनाई देवी (३) ३२९
- वनाली जमातदेवता (३) ३०५
- वंतेनसेरी क्षेत्र (कंबोडिया) हिंदु
मंदिरे शिल्पकाम (४) २९६-२९७
- वॅविलोन संस्कृति (४) ६८-७६
- वभूत देवी (३) ३९१
- वरसाना देवी (१) १७९, (२)
३१९
- वर्गर (श्रीमती पलबेन) वनस्पति-
शास्त्रज्ञ (३) १४१
- वर्जेस (जेम्स) भारतीय पुराणवस्तु
संशोधन अधिकारी (३) २३७
- वर्नियर पाश्चात्य प्रवासी व गंगाजल
(३) १८५
- बलप्रमाथिनी-शक्ति (२) ४३
- बलमोहिनी मातृका (२) ३८४
- बलराम मानवरूप देवता (३) २४८
- बलविकरणी-शक्ति (२) ४३
- बल-शक्ति (२) २७८
- बलसुद्रेष्ठ तारादेव, कोर्टदरबार निवारण
करणारा (४) २५३
- बला शक्तिदेवता (२) ३७३, ३७४
- बलाका तांत्रिकदेवता (२) ४२२
- बलातिवला देवी (प्रभासतीर्थ) (३)
३१२
- बलाथ देवता (सिरिआ) (१ वि) ५०
- बालि राजा, आर्यकुलोत्पन्न, सुतापा
राजाचा पुत्र (४) ३३०; वैरोचन
पुत्र (४) ३३०; सहा पुत्रनावे रूपक
(४) ३३०
- बालितुंग राजा (मलाया-जावा) (४)
२८९
- बलोत्कटा शक्तिदेवता (२) ३७३
- बलडोर (Balduar) देव व स्फॅन्डेने-
गिअन कथा (३) ३८१
- बल्ल भारतीय नाणे (३) २२६
- बल्लाळ देवी (१) ३४०
- बल्लाळ्वाई देवी (राहुरी-अहमदनगर)
(३) ४८७
- वंशमन (ऑगस्टस) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
(३) १४०
- वसंती सीतळादेवी बहीण, बालारिष्ट-
देवता (पंजाब) (३) १०८
- वसवण्णा जमातदेवता (३) ३७३
- वसवी देवदासी (कर्नाटक) (३)
३७१
- वसुमती जमातदेवता (३) ३८०
- वसुली जमातदेवता (३) ३८०
- वाहिभाट उच्चवर्णीय जात (राजपुताना)
(४) ३५७
- वाहिरंग-शक्ति (२) ५४
- वाहिरी (१ वि) ६४, (१) १२५;
ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३)
१०२; जमात देवता (३) ३७०,
३७२, ३७७, ३८०, ३८४; देवी
(गडहिंग्लज-मोन्हापूर) (३) ४८७;
भवानी जमातदेवता (३) ३७२

- वाहिरोवा (१ नि) ६४, (३) २७;
 ग्रामदेवता (३) १००, १०१;
 जमातदेवता (३) ३६९, ३७३,
 ३७४, ३७६, ३८०, ३८३,
 ३८४, ३८५, ३८६; भैरव (३)
 ११७
- बहुचरा देवी (२) ७२, २०७-
 २१५, ३१३; देवी जमात देवता
 (३) ३७१, ३७५, ३८५;
 नामोत्पत्ती (३) ३९१; शक्तिपीठ
 देवता (२) ७२, २०७-२१५
- बहुचराजी देवी, मूर्ति (सौराष्ट्र) (१)
 ९३, ३७७
- बहुतेर दैत्य (३) ३९१
- बहुपुत्री मातृका (२) ३८४
- बहुमाया शक्तिदेवता (२) ३७३
- बहुरूप रुद्र (१) २५७
- बहुरूपिणी जैनदेवता (३) ४४३
- बहुला देवी (१) ६५, (२) २०७,
 २०८; पीठ (१) २८१, २८७;
 पीठदेवता (१) २८१; शक्तिपीठ
 (१) २९४
- बहुलाक्षी देवी (१) २९४
- बहुशालिनी मातृका (२) ३८४
- बहुसुवर्णक यज्ञ (मलाया) (४)
 २३५
- बळातिबळा पौराणिक देवता, व रक्ता-
 सूर (१) ७८, १४१
- बळी राजा (३) १८३, (४) २४०;
 (बालीवेट) (४) ३२९-३३१
- बाकस देव (४) १६०; सोमसदृश-
 देव (ग्रीक) (४) २१५
- बांकजमाता सामाजिक देवता, कथा
 (२) ४३४, ४५४-४५६
- बांका देव, आदिपुरुष (आफ्रिका)
 (४) १७७, १७८
- बाहू लेणी (कौलालपूर-मलाया) (४)
 २९६
- वाटो-क्वानन अश्वमुख स्वरूप देवता
 (जपान) (४) २७०
- बाणासूर बळीपुत्र (३) ४५९; व
 कन्याकुमारी कथा (२) ९५, ९६,
 ९९
- वानवेन प्रेमदेवता (केल्टिक) (४) ७९
- बाँनी-वंश (आफ्रिका) (४) १७७,
 १७८
- बांदेजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
- बापदेव वीरगळ (३) १२२
- बाबा आदम पहिला मानव, पहिला
 प्रेषित (४) १७०
- बावुरी जमातदेवता (३) ३७५
- बात्री जमात व देवता (३) ३८२
- बामूळ वृक्ष (३) १३९
- बाम्य उषादेवता (इराणी) (४)
 १४८
- बारदेशकर ब्राह्मण (३) ३६१
- बारा ज्योतीर्लिंगे (१) २५६
- बारादेवी प्रमुख स्थाने (१) २९३-
 २९४
- बारामुजा देवी (२) ३१६
- बारामुखी देवी (२) २३०, २३१
- बारा-वने (२) ३१९
- बारिंगा पर्वत (आफ्रिका) (४)
 १७७
- बाल देव (३) २९९, ३००; देवता
 (४) ४२; देवता (कनाइट) (४)
 ७९ -

बालकांचे देवास वलिदान रुढी (४)

४२-४३

बाला निपुरादेवी भेद (१) ३६;

दशमहाविद्या देवता (१) ४२३,

४२४, देवी (२) २१५; बहुचरा

भगिनी (३) ३९१; बोलाई शाक्त-

पथीय देवता (३) ४९०; मातृका

(२) ३८४, श्रीकुलदेवता (१)

४२३, (२) १३९, श्रीविद्यादेवता

(तांत्रिक) (२) ४१५

बालाई देवता, सडोवा सेवेकरी (जेजुरी)

(३) २९७

बालाजी कुलदैवत (३) ३६४;

जमातदेवता (३) ३७७, ३८३,

३८४

बालात्रिपुरसुंदरी दशमहाविद्यादेवता

कथा (१) ४२६, ४२७; व जगन्नाथ

पंडित (३) १८८, १९०

बालीद्वीप सस्कृति-भारतीय सस्कृति

साम्य (४) ३२९-३५९

बायन मंदिरे (अकोरतोम-कवोडिया)

(४) ३०१-३०२

बाल्डर राक्षस (ट्युडानिक) (४)

१५३

बालडोर (बलराम) देव, तेजाची देवता

(४) १५५

बाबर्ची ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)

(३) १०३, जमातदेवता (कौमण-

प्रांतीय) (३) ४९०, देवी (ताम्हाने-

राजापूर) (३) ४६५

बाशेरी सुखमान पोष्टभेद (४)

१६९

बाभर देवी (३) ४८८-४९०

वास्ट आदिशक्तिस्वरूपदेवता (इजिप्त)

(१ वि) ४९, शस्त्रधारी देवता (१ वि)

४६, (१) २१९, (मिसरदेश) (३),

३२९; देवी (मिसर) (४) ६१, ६५

बाहु राजा बौद्धपथीय (सिलोन)

(४) २८१

बाहुवली जैन देवता पुतळा (श्रवण-

बेलगोळा) (१) ३४०-३४१

बाहुला पीठदेवता (१) २८१;

पीठ (१) २८१, २८७

बाळ देवता (सिरिया) (१ वि) ५०

बाळकरी देवी (२) २५८

बाळा (१ वि) ६६; देवी (बाळापूर-

वन्हाड) (३) ४८८

बाळाजी जमातदेवता (३) ३७६

बाळाताई जमातदेवता (३) ४८७-

४८८

बाळासुंदरी देवी (कानपूर, गोरखपूर-

उत्तरप्रदेश) (३) ४९०

बिगोगामी देवता (जपान) (४)

२६७

बिडकर (रामानंद) व नर्मदा देवी

(१ वि) ६१, (३) २०४

बिडाली मातृका (२) ३८४

बिंदु राजा (३) ३६८

बिंदु शक्ति (२) २५

बिमाला देवी (पुरी) (३) ५१५

बिरकंगन यत्र (२) ४२४

बिरजा देवी (जयपूर) (३) ५१५

बिरोहा देवी (जयपूर-राजस्थान)

(३) ४९०

बिर्ला जेठ व मंदिरे (३) ३२

बिलई माता शक्तिपीठ देवता (२)

७२, २१५-२१७

विलकु आदिमाता (अंदमान) (४)
 २८०
 विल्वक पीठ (१) २९२
 विल्वपत्र शंकरास प्रिय (३) १३६
 विल्वपत्रिका शक्तिदेवी (१) २९२
 विल्वा मातृका (२) ३८५
 विशोपन बुद्धदेवता, सप्तलक्ष्मी-
 स्वरूपापैकी एक (जपान) (४)
 २७२
 वी देवता, कुकुलकन, जन्ममृत्युदेव
 (मय) (४) २१२
 वीजभावा मातृका (२) ३८५
 वीजमंत्र वर्णजाति (२) ३९९
 वीजशक्ति (२) १६
 घुडीमाता जमातदेवता (३) ३७६
 बुद्ध (३) ५, १०, ४०२, ४३२,
 ४३३; अश्वत्थ-साक्षात्कार (३)
 १४४; (गौतम) (२) ४११-
 ४१२, ४८२, (४) २५, १०४;
 देव (४) २३७; धर्म-त्रयी-शाक्य,
 अभित व तथागत (४) २४९;
 पाचूची मूर्ति (बँकॉक) (४) २९१;
 पुतळा ९० फूट लांब, शयनावस्थेत
 (अयोध्या-सयाम) (४) ३०८;
 ५०४ (पाचशे चार) पुतळे बुद्ध-
 जीवनावरील १२० चित्रांचे शिल्प
 (जावा) (४) २८७; पुतळे व
 मूर्ति (सिलोन) (४) २८१;
 मंदिरे (इंडोनेशिया) (४) २९१;
 मूर्ति (३) २५६; मूर्ति पुतळे
 (नारा-जपान) (४) २६४, ९०
 फूट लांब (अयोध्या सयाम), ५०
 फूट उंच ब्रॉझ (अयोध्या-सयाम),
 १९० पौंड मुवर्णमूर्ति (फ्रान-फेन-

कंबोडिया), ५६ फूट उंच (गोमटे-
 श्वर-भारत), ८० फूट उंच (नालंदा
 भारत), ९८ फूट उंच (मामल-
 पुरम-भारत) (४) ३०८-३०९;
 प्रासीला (चेंगमाई-सयाम) (४)
 ३०५; सिंहीली बुद्धमूर्ति (प्रसिंहिंग-
 सयाम) (४) ३०५-३०६; पाचूची
 बुद्धमूर्ति (प्रजेडालुआंग-सयाम) (४)
 ३०५-३०६; मस्तकावर शेषफणा
 असलेली बुद्धमूर्ति (प्रा-प्रांग-सामयोट-
 कंबोडिया) (४) २९५; मूर्ति
 निद्रिस्त स्वरूपात १६० फूट लांब
 (इंडोनेशिया) (४) २९१
 बुद्धडाकिनी बौद्धदेवता (साधना)
 (३) ४२६
 बुद्धि शक्ति (२) ३७८; शक्तिदेवता
 (२) २७३; सप्तमाता (३) ४३८
 बुद्धिप्राप्ति-मंत्र (४) ३८२
 बुद्ध्याकर्षिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 बुंदेलखंडी शैली देवालये (३) ३७
 बुरादेव जमातदेवता (३) ३८३
 बुरिआट जमात (रशियन) (४) १७४
 बुरुह जमात व देवता (३) ३८२
 बुन्ही जमातदेवता (३) ३७०
 बुशेल माता देवता, ताऊ-यू, उत्तरभुव
 माता (चीन) (४) २५५
 वृत्त देवी (२) २०७, २०८
 वृद्धीश्वर मंदिर (तंजावर) (३) ४७७
 वृहत्तरभारत व भारतीय संस्कृति (४)
 ३-१७; संज्ञा-पूर्वकडील भाग-
 ब्रह्मदेश, मलाया, जावा, इंडोचायना,
 कंबोडिया, वाली, वगैरे भागास लागू
 (४) २८६

- बृहदीश्वर मंदिर (तंजावर) (३) २६८
 बृहदेश्वर (तंजावर) (३) ४९१
 बृहद्रौरी व्रत (३) ३१२-३१३
 बृहद्दिवा वैदिक देवता (१) १७
 बृहन्नायकी मंदिर (तंजावर) (३)
 २६८; शक्तिदेवता (तंजावर) (३)
 ४९१-४९२
 बृहस्पति देव (ब्राह्मणवर्ण) (३) ४
 बेचाळीस योगिनी (२) ३७२-
 ३७३
 बेंद्रिस देवता (ग्रीक) (४) १०८
 बेनानचंडी शिल्प-क्षेत्र (जावा-सुमात्रा-
 मलाया) (४) २८७, २८८,
 २८९
 बेन्टेन सागरदेवता, सप्तलक्ष्मीपैकी एक,
 वाक्देवता, संतती देणारी देवता
 (जपान) (४) २७१, २७२,
 २७३; ड्रूगूनशी विवाह (४) २७२
 बेन्तेनसामा सरस्वती देवी (जपान)
 (४) २६३
 बेरस जमात व देवता (३) ३८२
 बेरेज्य देवता, शेतीविषयक कार्य (इराणी)
 (४) १४८
 बेलतु देवता (अभिरियन) (१ वि)
 ५०
 बेलनपस ग्रामदेव (रशियन) (४)
 १७२
 बेलवृक्ष व शंकर (३) १३५
 बेलान देवता अथवा दुर्गा (इजिप्त)
 (४) ५, १३
 बेलाम्बानी देवी (प्रतापगड-उत्तर-
 प्रदेश) (३) ४९०
 बेलानचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा)
 (४) २८७
 बेली-सामा देवता (केलिटक) (४)
 ८०
 बैकुल सरोवर (४) १७३
 बैरागी वैष्णव मंदिरातील वतनी घंटे-
 वार्दक-पूजक (३) ५४
 बैरोसिधिआ देवी (केलिटक) (४)
 ७९
 बैलोनभमानी देवी (उत्तरप्रदेश) (३)
 ४८१
 बोगुस देव (रशियन), भग वान्दाचा
 अपभ्रंश (४) १७१
 बोधिसत्व काननदेवी स्त्रीस्वरूप
 (३) १०१

- बोस (जगदीशचंद्र) भारतीय
वनस्पतिशास्त्रज्ञ (३) १४१
- बोसा कावा पापाणाचा चुंबनविधि
(मक्का यात्रा) (४) १६६
- बौद्धगुहा (वेरूळ) (३) २४७-२४८
- बौद्ध तंत्रे (२) ४११-४१२; धर्म
(ब्रह्मदेश) (४) २८२-२८३;
धर्म व मातृका (२) ३९३; पंथ
व चीन (४) २४९; पंथ व मंत्र
(२) ४०६; पंथीयदेवता (३)
३९६-४३४; भिक्षु व धर्मप्रसार
(४) २३२-२३५; भिक्षुधर्म-
प्रचारक (छिलोन-ब्रह्मदेश) (४)
२८१-२८२; मठ-विहार (अयोध्या-
सयाम) (४) ३०८, ३०९;
मंदिरे (जपान) (४) २६४;
चसाहती (मलाया-जावा) (४)
२८४, २८५, २८७; संस्कृति-धर्म-
ग्रंथ (४) २५, धर्मश्रद्धा (४)
३०, भरणानंतर जीवन (४) ३२,
विश्वबंधुत्व (४) ३१; संस्कृति व
देवालयमंजन (३) ६५; स्त्रीदेवता
(३) ३९७
- बौद्धरूपा-कमला (१) ४२५
- बौहिन वनस्पतिशास्त्रज्ञ (३) १४०
- ब्रचला देवी (खाटमाडु-नेपाळ) (३)
४८७
- ब्रंटन (पॉल) ग्रंथकार (४) २
- ब्रह्म (३) ३९६; व शक्तिसंबंध (२)
२७
- ब्रह्मचारिणी नवदुर्गापैकी एक (१)
११७, (२) ३१०; पौराणिक देवता
(१) ७८, ११६
- ब्रह्मचारी व्रत (३) २७५
- ब्रह्मणस्पति (ऋग्वेद) (४) १५३
- ब्रह्मतुंडा योगिनी (२) ३७२
- ब्रह्मदेव (१) ५७, ५८, ५९, ६०,
६१, ६२, ६३, ६६, (२) ३०३
३०४, ३६६, ४२३, (३) १११,
१३५, १४०, १४३, १७९,
१८०, २५८, २६४, ३८९,
३९१, ३९४, ४३७, ४४५,
४४९, ४५६, ४७४, (४) ७६,
१९५; अश्वत्थनिवासी (३) १४३;
गर्वहरण कथा (३) १७९-१८०;
जैन दिक्पाल (३) ४३७; दिवोदास
व काशीविश्वेश्वर (२) ३०३,
३०४; पल्लसवृक्षप्रिय (३) १३५;
मंदिर (४) १९५ (मेक्सिको);
मूर्ति (३) २५८, २६४ (वैलास
लेणे, पुरी लेणे); व अजादेवी (३)
४४९; व आदिशक्ति (२) ४२३,
व आयुर्वेद (३) १४०; व कन्या
(४) ७६; व कमलजा देवी (३)
४५६; व ताम्रगौरी देवी (३)
४७४; व पपावती देवी (३) ३९१
व पार्वती (३) ३८९; व ब्राह्मण
जात (३) १११; व मोहिनी
अप्सरा कथा (३) १७९-१८०;
व श्रुतिदेवी (जैन) (३) ४४५; व
षष्ठी देवी (३) ३९४; व सरस्वती
(१) ५७, ५८, ५९, ६०, ६१,
६२, ६३, ६६, (३) ४४५, (४)
१५१; व द्विगुळा देवी (२) १६६
आणखी पहा 'ब्रह्मा' 'सरस्वती'
ब्रह्मदेश व बौद्धधर्म (४) २३३;
संस्कृति (४) २८२-२८४
ब्रह्मपुत्रा नदी, कावेरी नदी (३) २०८

ब्रह्मपूर महाशक्ति (१) ४२६
 ब्रह्ममयी विद्या (२) ४१५
 ब्रह्मयक्ष जैन यज्ञ (३) ४४०
 ब्रह्मराक्षस (३) २१३
 ब्रह्मवादिनी देवता (१) ७७
 ब्रह्मशक्ति (२) १७, २१, २९०
 ब्रह्मा चतुर्मुख (४) ३१०, तारा (१)
 ५८-५९; देवता (४) २३४
 (चपादेश), (४) २६४ (जपान), (४)
 ३३४ (वाली), मंदिर (४) २८९,
 ३१० (प्रबनन-जावा), मूलपच-
 भूतात्मक स्वरूप आकाश (१ वि)
 ५०; राजहंस वाहन (४) ९३; व
 त्रिपुराशक्ति (२) ४१६; व देवी-
 प्रेरकशक्ति (३) ६१; व बौद्धधर्म
 देवता-ब्रिटवना (३) ४००, ४०१,
 ४०२, ४०४, ४१२, ४३०; व
 ब्राह्मीशक्ति (२) ३८३; व मातृशक्ति,
 धृति (१) २५१; व योगिनी (२)
 ३७६; व राजराजेश्वरी (३) ३९३;
 विष्णु-महेश (१) २५१, (२)
 ३७६, ३८१, ४१६, (३) ११,
 १२, २८, ६१, ४००, ४०१,
 ४०२, ४०४, ४१२, ४३०, (१
 वि) ४६, (१) २१०-२११, (४)
 १८७ (मेक्सिको), (४) ३७७,
 संस्कृत देव (३) २७; सरस्वती
 पत्नी (३) २८ (आणसी पहा,
 ब्रह्मदेव, सरस्वती)
 ब्रह्मा-विष्णु-महेश त्रिमूर्ति (१ वि)
 ४६
 ब्रह्माणी अष्टमातृका देवता (३) ४३९
 ब्रह्मांडनायिका आदिशक्ति परब्रह्म-
 स्वरूपी, विश्वस्वरूपी (१) १, २

ब्राह्मण व अन्यजमार्तीच्या देवता
 (३) ३५९-३८६
 ब्राह्मणगुहा (वेरुळ) (३) २४७,
 २४८
 ब्राह्मणग्रंथातील देवता (३) १३
 ब्राह्मणजमात व देवता (१) ९३,
 (३) ३५९-३६९
 ब्राह्मणा योगिनी (३) ३१२
 ब्राह्मणी अवर्ग, देवताशक्ति (२) ४३,
 ८९; अष्टशक्तीपैकी एक (२) ४२;
 दुर्गुण प्रतिनिधी मातृका (२) ३८६;
 शक्तिस्वरूपी देवता (२) ३१; स्वरूप
 (१) ३८७
 ब्राह्मणोक्त्या सनातनधर्म (जपान)
 (४) २६३
 ब्राह्मी उत्पत्ति (२) ३८३, (३)
 ३९१; मंदिर (२) ३९३, ३९४
 (मातृका), मातृका (२) ३८२,
 ३८४; मूर्ति (२) ३८० (योगिनी),
 योगिनी (३) ३१२; वामाचारी
 पंथीयदेवता (२) १४९; शक्तिदेवता
 (२) ३७३; सरस्वती (१) ६३
 ब्रिआरिस रावण (ग्रीक) (१) २५४
 ब्रिटानिया देवी (हॉंगकॉंग-नाणकमुद्रा)
 (३) २३१
 ब्रिटोमार्टिस आदिशक्तिस्वरूप (१ वि)
 ४९, देवता (दिकयाना) (ग्रीक)
 (४) १०८, ११७, १३३
 ब्रुन्फेल वनस्पति शास्त्रज्ञ (३) १४०
 भक्तरक्षक देवता (बौद्ध) (३) ३९८
 भक्तिप्रोळू (बौद्ध गुहा) (३) २४६
 भगमाळिनी तंत्रदेवता (श्रियंत्र) (२)
 ४२७; नित्या-तंत्रदेवता (२) ४१३;
 मातृका (२) ३८४

- भगराक्षम व भगवती देवी (१) २४०
 भगरुद्र एकादशरुद्रांपैकी एक (१) २५६
 भगवती ग्रामदेवता (१) २४१, (३) ४९२; जमातदेवता (३) ३७१, ३७३, ३८५, त्रिपुराभेद (१) ३५; देवता (२) २२४, देवी (१) २९७, (४) ०३४ (चपादेश), (४) ३६८, ३७१, ३८४, नामोत्पत्ति (१) २४०, (३) ३९९; भूदेवता (१) २४१, मंदिर (१) २९७ (देवास), (२) २२४ (गोंधळ्याची-नासिक), व भगराक्षस (१) २४०; वैदिकदेवता (१) ४०
 भगवत्पदी (गंगा) (३) १८३
 भगानंदा मातृका (२) ३८४
 भगिरथ राजा सगरपुत्र व गंगा-नदी कथा (३) १८०
 भट्ट ब्राह्मण (३) ३६१
 भट्टप्रभू ब्राह्मण (३) ३६७
 भट्टयोगिनी ग्रामदेवता (मोढेरा गुजरात) (३) ११२
 भट्टारिका कुरुकुला बौद्धदेवता, (३) ४०६, कुलदेवता (१) ११२, गोत्र-देवता (१) १११, ग्रामदेवता (३) ११०, योगिनी बौद्धदेवता (३) ४२८
 भट्टारी योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
 भडमुंजा जमात (३) ३८३
 भंडराक्षस (३) ४११
 भंडारी चाजंत्री जमात (हलर) (३) ३८३
 भंडासुर दैत्य (१) १४८, (२) २११, २८९, २९४, (३) ४८०; व नकुलेश्वरीदेवी (३) ४८०, व बहुचरा देवी (२) २११; व शंकर कथा (१) १४८, (२) २८९, २९४
 भद्रकर्णिका शक्तिदेवी (२) २९२
 भद्रकाली (१) २८४, २८५, (२) ९५, ९८, १२८, १३०, २२१-२२५, ३३७, ३७३-३७४, ८२१, (३) ६०, १२४, १२५, ३७१, ४९२, अष्टतारादेवतांपैकी एक (२) ९५, उत्तर्किया (२) २२१-२२२, कन्याकुमारी सती (२) ९८; ग्राम देवता (२) २२३, (३) १२४, १२५, ४९२, जमातदेवता (३) ३७१, देवी (२) २२३, २२४, २२५; नऊ कालीभेदांपैकी एक (२) १२८, पीठदेवता (१) २८४; मंदिर (१) २८५ (वरगळ हैद्राबाद), (२) २२३ (नासिक), महारौद्ररूप (३) ६०; मूर्ति (२) ९८, २२२, २२५ (नासिक), (१) २८५, (२) २२४ (वरगळ, शृंगेरी), (२) २३७ (द्वारकामठ), योगिनी (२) ३७४, व शंखचूड दैत्य कथा (२) १३०, शक्तिदेवता (२) २२, ३७३; शक्तिपीठ देवता (२) ७२, २२१-२२५, शाक्तपंथीय देवता (२) ४२१, (३) ६०
 भद्रकाली उमस्वरूप देवता (१) ८६, कुलदेवता (३) ३६४, देवता (१ वि)

६६ मिश्रउत्पादनकर्ती शक्ती (२)
 २४, शिवपत्नी (१) २२५
 भद्रवर्मन हिंदुराजा (चपादेश) (४)
 २३४
 भद्रसेन पीठभैरव (१) २८०-२८१
 भद्रा देवता (१ वि) ४८, शक्ति
 देवता (१) २९२ शक्ति (२) २२,
 २७८ शक्तिदेवता (१) २९२
 भद्रिका योगिनी दुर्गा देवी परिचारिका
 (२) ३७७
 भद्री गोनदेवी (१) १११
 भद्रेश्वर (१) २०२, शिवालय
 (चपादेश) (४) २९४, स्वामी-
 शिवालय (मासन चपादेश) (४)
 २३८
 भमानी (भवानी) (३) ४८१
 भयकरी योगिनी (२) ३७४, (३)
 ३११
 भयनिवारण मंत्र (४) ३८१
 भया बौद्ध तांत्रिकदेवता (३) ४०९
 भरदुर्गा मामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 भराडी गौर (३) ३०७-३०८,
 मामदेवता (चिपळूण-आंगणेवाडी-
 रत्नागिरी) (३) १०२, ४९२,
 वतनी धदेवाईक बहिरोवा भदिर भक्त
 (३) ५४
 भराडीण मामदेवता (३) ४९०
 भय पीठभैरव (१) २८१
 भयमाळिनी नृसिंहनिर्मित अधोरमानृका
 (२) ३८५
 भयाई मामदेवता (३) ४९२
 भयानी धानदीदेवी (१) १४१
 १४२, गौर (२) ३०९, माम

देवता (१) २४१, चिन (दिन
 छत्रपति कुलस्वामीनी, सातारा) (१)
 सुरवातीस, जमातदेवता (३) ३६९,
 ३७०, ३७३, ३७४, ३७८,
 ३८०, ३८१, ३८३, ३८५,
 ३८६ तुळजा (१) २९५, ३१४,
 देवी (१) १४५, ३४०, ३४१,
 ३५३, (४) ५, १३, (१) ३२१,
 ३४३, ३४६, ३५१, ३५३,
 ३५४, (३) २८, ३१ (प्रतापगड)
 नवरात्र (१) २२८, नामोत्पत्ति
 (३) ३९१, पीठदेवता (१)
 २८०, पृथ्वीदेवी (३) ३७४, भमानी
 (३) ४८१, भावकई (३) १०२,
 १०३ (मामदेवता), भूदेवता (१)
 २४१, भदिर (३) ४९२ (भयानी
 पेठ पुणे), माता (३) ३७७,
 ३८५ (जमातदेवता), (३) २०२
 (महेश्वर नगर), मूर्ति (३) २५६,
 शक्तिदेवी (१) २९२, शातस्वरूप
 देवता (१) ८६, (३) ६०,
 शीतारुद्र (२) २१७ २२१,
 श्राणखी पहा, तुळजाभवानी
 भस्मचर्चित शकर (१) २५९
 भाऊका देवी, मामदेवता (३) १०२
 भागदेवी जमातदेवता (३) ३७९
 भागादेवता कामाख्या देवीची अड
 चरी (२) १०६
 भागिरथ्यम्मा जमातदेवता (३)
 ३७०
 भागीरथी (गंगा) (३) १७१,
 १८१, १८३
 भाषे बौद्धगुहा (३) २४६

- भांडारीण कृषिदेवता, जमात देवता (३) ३७६
- भारत-पाश्चिमात्य देवता तौलनिक स्वरूप (१ वि) ४३, ४४
- भारतमाता देवी, देशमाता (३) ३९१
- भारतांतील मुसलमानी शिल्प (३) २६६-२६७
- भारताश्रमतीर्थे शक्तिस्थान (१) २९३
- भारती शा-वर्गदेवता (२) ११; त्रिपुराभेददेवता (१) ३५, द्वार-देवता (३) ४३; बौद्धदेवता (३) ४१३, सरस्वती (१) ६३
- भारतीय देवता व पाश्चिमात्यदेवता परस्पर साम्य (१ वि) ५०; नाणक मुद्रा (३) २२४-२२९; पुराण मय व पाश्चिमात्य (१ वि) २१-२४, भाषा, प्रसार व प्रभुत्व (४) १८-२५, माहेश्वरी ब्राह्मीलिपी सर्व भाषा-लिपींचा उगम (४) १८-२१, वसाहती (पॉलेनेशिया) (४) ३११-३१२, वाङ्मय-धार्मिकचमत्कार (४) ३४-३५; संस्कृति-अवशेष (इंडोने-शिया) (४) २९०-२९१; संस्कृति व अमेरिकन मयसंस्कृति (पेरु-मेक्सिको) (४) १८२-१८३, १८४, १८७-१९२, संस्कृति घाडसी प्रचारक व भारतीय हिंदुवसाहती (४) २३२-२३५, २३९-२४४, संस्कृति-धर्ममय (४) २५, धर्मश्रद्धा (४) ३०, धार्मिक चमत्कार (४) ३४, मरणानंतर जीवन (४) ३२, विश्वबधुत्व (४) ३१, संस्कृति श्रेष्ठता (४) १-२५
- भार्गव-लक्ष्मी देवता (वज्रेश्वरी-ठाणे) (२) २९५, २९९
- भार्गवी आदिशक्तिरूपदेवता (१) १००, (४) ८३
- भावकाई प्राकृतदेवता (३) २७, भवानी (ग्रामदेवता) (३) १०२, १०३
- भावगम्या योगिनी (३) ३१२
- भावर्था ग्रामदेवता (३) १००
- भावसार जमात (३) ३८३
- भाविण देवदासी (३) ३००
- भासी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०२, शक्तिदेवता (०) ३७३
- भास्करराय तनकार (२) ४११
- भास्करा दुर्गादेवी स्वभाव आविष्कारी रूप देवता (१) १०२
- भास्कराचार्य लीलावतीग्रंथकर्ता, गणिताचार्य (३) २२५
- भिरुका पीठभैरव (१) २८१
- भिलात ग्रामदेवता, कथा (३) १२०
- भिष्ट जमात (३) ३८३
- भिष्टी अजैकोदेवीनाम (३) ७८
- भिषक् देवता, सरस्वती (२) १२
- भीम मूर्ति (महाबलिपुरम गुहा) (३) २६५
- भीमचंडी देवता (२) ३७३; मंदिर (जावा) (४) २३५; शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा) (४) २८७, २८८
- भीमरूपा पीठदेवता (१) २८२
- भीमलोचन पीठभैरव (१) २८२
- भीमशंकर ज्योतिर्लिंग (१) २५६
- भीमसेन मातामई बधू (३) १२२
- भीमा देवी (१) २९३, ३५६; देवी पीठ (२) १०८; बौद्ध तान्त्रिक

देवता (३) ४०९; मातृका (२)
 ३८४; योगिनी (२) ३७४; शक्ति
 देवता (१) २९३, (२) ३७३
 भीमाशंकर ज्योतिर्लिंग (१) ३९१
 भीमेश्वरी पर्वतीय देवता (१) ३५६,
 ३८९-३९१
 भीरुपर्वत पीठ (१) २८१, २८७
 भीषण पीठभैरव (१) २८१
 भीषणा देवता (२) १०७; योगिनी
 (२) ३७४, (३) ३११
 भीषणिका मातृका (२) ३८५
 भीष्मभगिनी बौद्धदेवता (३) ४३३
 भीष्मसू (गंगा) (३) १८३
 भीष्माचार्य, गंगा, शंतनुकथा (३)
 १८७
 मुक्तेशी दशमहाविद्यादेवता (२) ११६
 मुत्या देवीमंदिरातील वतनी घंटेवाईक
 पूजक (३) ५४
 मुमका ग्रामदेवता (३) १४
 मुलोभा जमातदेवता (३) ३८१
 मुचना कालीकुळदेवता दशमहाविद्या,
 शाक्तपंथीय (१) ४२३, (२)
 १३९
 मुचनेत्री दशमहाविद्यादेवता (१)
 ४२४; पीठदेवता (१) २८०
 मुचनेश्वरी (१) ७८, ९३, १४३-
 १४५, १८१, २८४, ४१०-
 ४१३, ४१५, ४२३, ४२४,
 ४२५, (२) ७४, ३७४, (३)
 ३११, ३६५, ३९२, ३९३,
 ३९४; कुलदेवता (३) ३६५;
 दशमहाविद्यादेवता (१) १४३,
 २८४, ४१०-४१३, ४२३, ४२४,
 (२) ७४; नामोत्तरी (३) ३९२;

पौराणिक देवता (१) ७८, १४३-
 १४६; मंदिर (१) १४४ (औदुं-
 बर क्षेत्र); मूर्ति (१) ९३; योगिनी
 (२) ३७४, (३) ३११; राज-
 राजेश्वरीशक्ति (१) ४१५, (३)
 ३९३; राजसप्रधानदेवता (१) ४२३;
 व तारकामुर (१) १४५; वामना-
 वताररूपा (१) ४२५; शताक्षीदेवी
 (१) १८१, (३) ३९४; सत्व-
 गुणात्मिका (१) ४२३; स्वरूप
 (१) १४४, ४११
 मुवलोक (१) ३९३
 भू देवता ग्रामदेवता, पर्जन्यवृष्टिदेवता
 (१) २४१, (३) १०५; देवता-
 पृथ्वी (१) ३५६; देवी (३) २१
 भूचरी बौद्धदेवता (३) ४३३;
 योगिनी (२) ३७४
 भूतडामर बोधीसत्व अवतार, बौद्ध-
 देवता (३) ४०१
 भूतडामरी मातृका (२) ३८४
 भूतडांवरी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 भूतनाथ-पावणाई शंकर-पार्वतीस्वरूप
 (३) ४७३
 भूतप्रेतत्राधा निवारण-मंत्र (४)
 ३८२
 भूतभवानी जमातदेवता (३) ३८२
 भूतमाता पार्वतीनाम (१) २६३
 भूतमाला दुर्गादेवी स्वभावरूपदेवता
 (१) १२२
 भूतली योगिनी (२) ३७४, (३)
 ३११
 भूतळी योगिनी (२) ३७४, (३)
 ३११

भूतेश पीठभैरव (१) २८२
 भूपुरचक्र (२) ४२९
 भूमकरी मामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)
 (३) १०२
 भूमाता मानुशक्तिरूपा (१ नि) १८
 भूमिअन्मा ज्मालदेवता (३) ३७८
 भूमिका भूदेवता, मामदेवता (१)
 २४१
 भूमिया मामदेव (उत्तर-भारत) (३)
 १००; जमाल (३) ३८३
 भूमियान देवी जमालदेवता (३)
 ३७९
 भूवनेश्वरी राजराजेश्वरी (२) ७५
 भूलोक (१) ३९३, ३९६
 भूशक्ति अष्टमन्त्रीपैकी एक (२) २७८
 भृकुटी जैनयम (३) ४४०; जैन-
 यक्षिणी देवता (३) ४४२; तारा-
 बौद्धदेवता (३) ४१८; बौद्धदेवता
 (३) ३९७, ४०८, ४०९; मातृका
 (२) ३८४
 भृगुशक्ति (१) ३९२, (४) ८३
 भृगुलोक मित्रिअन (४) ८२, ८३
 भृगुंठी मातृका (२) ३८४
 भैरुंडा कुलदेवता (१) ३१२;
 चानुंडादेवी (१) ३१०-३१२;
 नित्या तंत्रदेवता (२) ४१३;
 योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका (२)
 ३७७
 भैरव काल (१) ४१५, (३)
 ११७; मामदेवता (३) १४,
 ११७, १७७; जमात देवता (३)
 ३७६; जैन देवता (३) ३९८;
 दंतेश्वरी देवी जोडीदार (३) ८६;
 देवता (१) २७९-२८२; परिवार

देवता (३) २१; पर्वत पीठ (१)
 २८१, २८७; पीठ (१) २८०-
 २८२; यद्विरोवा (अपभ्रंग) (३)
 ११७; यद्र (१) ४१५; य मातृका
 (२) ३८५; शक्ति-भैरवी (२)
 ४३, (३) ३९२; शंकर (३)
 ११७; शिवस्वरूप (२) ३८५;
 महधर्मचारिणी शक्ति (२) ४३,
 ३८९
 भैरवकपाली पीठदेवता (१) २८६
 भैरवकामेश्वर पीठभैरव (कामेश्वरी
 देवी) (१) २७६
 भैरव-कृष्णनाथ मामदेवता (रत्नागिरी
 जिन्हा) (२) १०३
 भैरवचामुंडा शक्तिदेवता, मूर्ती (कोन्हा-
 पूर) (२) २६४
 भैरवजगन्नाथ पीठभैरव (कात्यायनी
 देवी) (१) २७६
 भैरवध्वंसिनी योगिनी (२) ३७४
 भैरवनाथ ज्योतिर्लिंग (१) २६३;
 निमही देवता (३) ७०, ८८-८९;
 मंदिर (२) १५५ (साटमांड,
 नेपाळ), (३) ८८ (सिद्धर)
 भैरव-भूतेश पीठभैरव (कात्यायनी
 देवी) (२) १०३, ३१९
 भैरव-महादेव पीठभैरव (१) २७६
 भैरव-महानाथ पीठभैरव (१) २७६
 भैरविध्वंसिनी योगिनी (३) ३११
 भैरवी अपराटाकिनी (१) ४१५;
 उमस्वरूप शक्तिदेवता (१) ८६,
 (३) ६०; काळभैरवशक्ति (१)
 ४१५; जमातदेवता (३) ३७७;
 त्रिपुरभैरवांशक्ति (१) ४१५;
 दशमहाविद्यादेवता (१) २८४,

- ४१५, ४२३, ४२४, (२) ११६; नामोत्पत्ती (३) ३९२; बौद्धतांत्रिक देवता (३) ४०९; भैरवसहचारिणी (२) ४३; वराहअवताररूपा (१) ४२५; शक्ति (१) ४१५; शक्तिदेवता (२) ३७४; श्रीकुलदेवता (१) ४२३, (२) १३९
- भैरोबा सडोबा (३) २९५; जमात देवता (३) ३७१
- भोई जमात (३) ३८३
- भोगदा गणेशशक्तिदेवता, तंन देवता (२) ४१०
- भोगलिंग (शृगेरी मठ) (२) १२५
- भोगावती गगानंदी (३) १७९
- भोगेश्वर ज्योतिर्लिंग-पाताळात (१) २५९
- भोवे देवता (महानुभावपंथ) (२) ४५८
- भ्रमरांबा देवता (शैलपर्वत) (१) ३५६; नामोत्पत्ती (३) ३९१
- भ्रमरांबा पीठदेवता (१) २८३; शक्तिपीठदेवता (२) २२५-२२६
- भ्रमरांबिका पीठदेवता (१) २८३
- भ्रमरी बौद्धतांत्रिकदेवता (३) ४०९
- भ्रामरी देवी (१) २९३ (मलय पर्वत); (२) २२५ (श्रीशैलपर्वत); पीठदेवता (१) २८०, २८१; योगिनी (२) ३७७, (३) ३१२
- मकरी (आसरा) (३) २१२
- मका देवता (इका-मेक्सिको-पेह) (४) २०३, २०४, २०६, २०७
- मका सुसलमानधर्म-धर्मक्षेत्र (४) १६०, १६२, १६२, १६३, १६८
- मकेश्वर (४) १६१
- मॅक्सिकन देवी (२) १३६
- मस्तक-ए-सुलतानिया मंत्रालय (४) १६७
- मॅगिओर संतामरिया देवता (४) २५८
- मगोडा आही कुलदेवता, गोत्रदेवता (१) ११२
- मंगलकारक सर्वकार्यसिद्धि मंत्र (४) ३८२
- मंगलचंडी देवता (३) ४१०; पीठ देवता (१) २८०; व्रत देवता (३) ३२५
- मंगलनायकी शक्तिदेवता (कुंभकोणम) (३) ४९६
- मंगला देवी मंदिर (काकटपूर) (३) ३१८; द्वारमातृका (३) ३२९; पीठ देवता (१) २८०; मातृका (२) ३८४; योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका (२) ३७७; शक्तिदेवी (१) २९२; शक्तिपीठदेवता, भुवनेश्वरी सेविका (१) १४४
- मंगलागौरी नवगौरीपैकी एक (वाराणसी क्षेत्र) (२) ३०९
- मंगलामति नैनमाता देवता (३) ४३९
- मंगलावती देवी (१) २९३
- मंगळचंडी दुर्गा देवी नाव (१) १२९
- मंगळगौरी देवी नामोत्पत्ति (३) ३९२; देवीस्थान (३) २०२ (महेश्वर नगर); मंदिर (३) ३१८; व्रत (३) ३१७-३१९
- मच्छिंद्रनाथ (४) १६१, १६२; जमातदेवता (३) ३८४; व सप्तशृंग (२) ३४६-३४८, ३५१

- मच्छोदरी देवी (अंबड-औरगाबाद)
(३) ४९२-४९३
- मंजुघोषा जलदेवता, सात आसरापैकी
एक (३) २११
- मंजुश्री (२) ४१२; ध्यानीबोधि-
सत्य (३) ३९७; बुद्ध (३) ४२६
- मॅट देवता (१) १००
- मॅडोना ज्युदेवता, येशूची माता,
दयादेवता, मेरी (४) १५८
- माणिकर्णिका पीठ (१) २८१, २८७
- माणिक्यमा बौद्धदेवता (४) २३७
- माणिक्यचक्र (१) २४८
- माणिक्य जैनयज्ञ (३) ४४०
- माणिक्य राक्षस (३) २९५, २९७
- माणिक्यदेवी (२) ९५, ४०६;
बौद्धदेवता (४) २३७
- माणिक्य पीठ (१) २७९, २८१,
२८७
- माणिक्य पीठ (१) २८१, २८७
- मंडनमिश्र व शंकराचार्य (३ पुर) ९,
(३) २०२
- मंडलेश्वरी देवी, मापौडी देवीनाव
(३) ५१४
- मत देवता (मिस्र), मातृदेवता (४)
६५
- मत्या राजा (इंका-पेरू) (४) १९२
- मत्सर दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका ऐंद्री
(२) ३८६
- मत्स्यावतार व मीनसंस्कृति देवता
(२) २८१, २८२
- मत्स्यी आसरा (३) २१२
- मत्स्येन्द्रनाथ राष्ट्रदेवता (नेपाळ) (२)
१५५, १५६; व हिंगुळादेवी (२)
३६५, ३६९
- मथ देव (केन्टिक) (४) ७९
- मथुरा शक्तिस्थान (१) २९२
- मॅथ्रोनिथा देवता-मातृका (मिस्र)
(४) ६७
- मॅथ्रोनी मातृका देवता (मेडिटरेनियन-
वश) (२) ३९३
- मद दुर्गुण प्रतिनिधित्व मातृका ब्राह्मणी
(२) ३८६
- मदनवाण आम्रमजरी (३) १५१
- मदन-रति व शंकर (२) २८९,
२९४
- मदर सुकृथ आदिशक्तिस्वरूप देवता
(असिरियन) (१ वि) ४९
- मदुरा-मीनार्क्षी शक्तिपीठ देवता
(२) २७७, २७८, २७९, २८२
- मदोत्कटा शक्तिदेवी (१) २९१
- मदोद्धता मातृका (२) ३८४
- मद्रेस देवता, मातृका (मिस्र) (४)
६७
- मधु दैत्य व योगमाया (१) ४१,
४२; व कैटभराक्षस (२) ३००
- मधु-कैटभ दैत्य व महामाया-महाकाली
(१ वि) ५९, (१) १६१, (२)
२३, (४) ३६३, ३७५
- मधुदंष्ट्री मातृका (२) ३८५
- मधुपुरी पीठ (१) २७७; (मथुरा)
(१) २९४
- मधुमती देवी (२) १३, १३९
- मधुवन शक्तिस्थान (१) २९२
- मनको इकाराज्य संस्थापक (पेरू)
(४) १९२
- मनन-शक्ति (२) ८
- मनशम्मा देवी (दक्षिण तेलंगण)
(३) ४२०

- मनःशांति प्राप्ति-मंत्र (४) ३८२
मनसा अयोनिर्भवता (३) ८;
उत्पत्तिकथा (३) ४१९; कुलदेवता
(१) ३३८; दंतेश्वरी (३) ८६;
देवी (१ वि) ४१, (३) ८६,
३९३, ३९४, ४०७, ४४७;
ध्यान व स्वरूप (३) ४१८, ४२१;
नागमाता कद्रु (३) ४२०; नामो-
त्पत्ती (१) २४०, (३) ३९३;
बौद्धदेवता (३) ४१८-४२१;
ब्राह्मणदेवता (३) ४४३; माणके-
श्वरी (३) ८६; मूर्ति (३) ४१९,
४२१; व कश्यपऋषि (१ वि) ४१,
(१) २४०, (३) ३९३, ४१९;
व कामाख्यादेवी उत्सव (३) ४२१;
व चादसगरकथा (३) ४२०; विष-
हारीदेवता (३) ३९४, ४०७; सर्प-
देवता (३) ४४३, ४४४
मनासिओ स्पॅनिश विजेता इंकाराज्य
(४) १९७
मनिया देवी (२) ३७९ (खजुरहो);
(४) २३८ (रोमन)
मनी देवता (पॅलेस्टाइन-नाणक-मुद्रा)
(३) २३०
मनुष्य नशीमदेवता (नवीटियन) (४)
१६०
मनोतिजा योगिनी (३) ३१२
मनोरथसिद्धि-मंत्र (४) ३८१
मनोरमा मातृका (२) ३८४
मनोवेगा जैनयक्षिणीदेवता (३)
४३९, ४४१
मंत्र इच्छित घर प्राप्ती (४) ३८१;
कुंटलिनी जाग्रति (४) ३८५; गत
वस्तुप्राप्त (४) ३८३; दृष्टिधय-
निवारण (४) ३८३; निद्राप्राप्ति
(४) ३८२; प्रतिकुल अनुकूल (४)
३८१; प्रवास निर्विघ्नता (४) ३८४;
प्रवास-स्थळ-सुखसोयीसाठी (४)
३८४; बुद्धिप्राप्ति (४) ३८२;
भयनिवारण (४) ३८४; भूतप्रेत-
वाधा निवारण (४) ३८२; मंगल-
कारक सर्वकार्यसिद्धि (४) ३८२;
मनःशान्तिप्राप्ति (४) ३८२; वाचा-
सिद्धि (४) ३८४; विद्याप्राप्ति (४)
३८४; विवाहप्राप्ति (४) ३८५
शक्तिप्राप्ति (४) ३८२; शारीरिक-
रोग निवारण (४) ३८१; संकट-
नाश (४) ३८२; संततीप्राप्ति (४)
३८५; सवेदना जाग्रती (४) ३८४;
संसारआपात्ति सुसह्यकर (४) ३८१
सर्पभयनिवारण (४) ३८३; सर्व
कामजयार्थ (४) ३८५; सर्व पीडा
निवारण (४) ३८२; सर्वमनोरथ
सिद्धि (४) ३८१; सुखनिद्रा (४)
३८३; सुपत्नीलाम (४) ३८२;
सौभाग्य वृद्धि (४) ३८४
मंत्र-तंत्र-यंत्र देवता (२) ३९६-
४३३
मंत्र-तंत्र-यंत्र विचार (२ प्र) ११
मंत्र-तंत्र विद्या व गुरुमुख (१ प्र)
९-१०; व धर्मपीठे (१ प्र) २-३
मंत्रदेवता (२) ३९६-४०८
मंत्रपठण (वाल्मीकेट) (४) ३४०
मंत्रमहार्णव मंत्र (२) ४०८
मंत्रमहोदधी मंत्र (२) ४०८
मंत्रमाता शक्ति (२) २४
मंत्र-यंत्र-तंत्र (१ प्र) ३; (३ प्र).
१-३

- मंत्रयोगिनी योगिनी (२) ३७४
 मंत्रविचार (२ प्र) ११-१२
 मंत्रशक्ति (१) २५३
 मंदाकिनी गंगानदी (३) १७९,
 १८०
 मंदारपर्वत (२) ३०३, ३०४;
 शक्तिस्थान (१) २९१
 मंदावरी जमातदेवता (३) ३८४
 मंदिर आवश्यकता (३) २९; नास-
 धूस (४) २१२; बाधणी (वाली)
 (४) ३३२; म्हणजे देवता व मनुष्य
 या दोघाच्या संगमाची पवित्र जागा
 (पॅलेनेशिया) (४) ३२५-३२६;
 वाढीची कारणे (३) ३२; विध्वंसन
 (४) १५४; शिखरे का ? (३)
 ४३; स्थापना दृष्टांताने (१ वि) २८
 मंदिरे व सुसलमान संस्कृति (२)
 १७५-१७७; व शिल्प (पॅलेनेशिया)
 (४) ३२४-३२५; विध्वंस व
 विध्वंसक (४) ७३-७४; व हिंदु-
 राज्ये-मुसलमानी विध्वंसन (ब्रह्मदेश-
 इंडोचायना-मलाया) (४) २३५; व
 बौद्धसंस्कृति-देवालयभंगन (३) ६५
 मंद्राद्रिनिवासा मंद्राद्रिपर्वतनिवासिनी
 देवी (१) ३५६
 मन्मथा शक्तिदेवी (१) २९३
 मन्यु देवता अमूर्त देवता (३) २०
 मन्योशू जपान धर्मपुराण ग्रंथ (४)
 २८
 ममाल्लपुरण देवालये (३) ३८
 मयदेवता (मेक्सिको) (४) १९१
 मयवंश (४) ८, ९, १५
 मयसंस्कृति (अमेरिका) (४) २०९-
 २१६; देवता (४) १९१-१९२;
 भारतीय संस्कृतीशी साम्य (४)
 १८२, १८३, १८७-१९२; राज्य
 (अमेरिका) (४) १९१; व वाल्मिकी
 (४) १८१, १८३
 मयसभा (३) २३९
 मयहुएल (Mayauel) देवता धान्य-
 देवता, रसायनदेवता, विष्णुदेवता (४)
 ११, २२४
 मयासुर दैत्य (१ वि) ७८, (२)
 १८५; व त्रिपुरे, मयसंस्कृति (१ वि)
 ५५-५६
 मयासुरसंस्कृति (१ वि) ५५, ५६,
 ५७
 मयूरकवि (मोरोपंतकवी) केकावली-
 काव्य (४) ३७२
 मयूरी योगिनी (२) ३७२
 मयूरवदना शक्तिदेवता (२) ३७३
 मय्याअधिकारी जमातदेवता (३)
 ३८१
 माया शक्तिदेवता (२) ३७३
 माया-शक्ति (२) ७
 मरगाई जमातदेवता (३) ३८२
 मरणानंतर-जीवन मुख्यधर्म संस्कृती-
 मधील (४) ३२-३३
 मरम्मा जमातदेवता (३) ३८६
 मरहाई देवी (३) ११८
 मराठी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०३
 मरिअम्मत ग्रामदेवता (पुन्नाइनलूर)
 (३) ४९३

- मरिअम्मा (१ पि) ४७, (३)
३५३ जमातदेवता (३) ३७४,
३८४, ३८५ देवता (२) २२९
- मरिआई जमातदेवता (३) ३७४,
३८०, ३८३, ३८४, ३८५,
३८६
- मरियम्मा ग्रामदेवता (दक्षिण भारत)
(३) २००, २०८
- मरी देवी, जमातदेवता (३) ३७८
- मरीआई ग्रामदेवता (३) १४, ८१,
९८, ९९, १००, १०८, ११२
११७, ११८, (३) ३५९,
तिरुटीवरची देवता (१ वि) ४७,
प्राकृतदेवता (३) २७, विंध्यवासिनी
देवी (२) ३१३
- मरीचिऋषि (२) ३०३
- मरुत देवता (३) १७२, पर्जन्य-
देवता (भारत) (४) २५३,
वैश्वानर देव (३) ४
- मरुद्गण अतरिक्ष देवता (३) २०
- मरुदेवी जैन मातादेवता (३) ४३९
- मर्कट देवता (चीन) (४) २६०-
२६१
- मर्कुळ्या देवी (३) ४९९
- मर्क्युरी देवता (लॅटीन) (१ वि) ५०
- मर्झना सीरीज धान्यदेवते समान (४)
१७३
- मर्दिनी कालीकुल दशमहाविद्या देवता
(१) ४२३
- मसिअस युद्धदेवता (रोमन) (४)
११२
- मलयगाधिनी योगिनी दुर्गादेवी परि
चारिका (२) ३७७
- मलयपर्वत शक्तिस्थान (१) २९२
२९३
- मलयाचल पर्वत (१) २९२
- मलायासंस्कृति व देवता (४)
२८४ २८६
- मलालम्मा जमातदेवता (३) ३८०
- मलिक इनाहिम हिंदुराये बुडविली
(मलाया जावा) (४) २८६
हिंदुसाम्राज्य बुडविले (जावा) (४)
२९०
- मलुखान (सडोबा) (३) २९५
- मल्लारी (सडोबा) (३) २९५
- मल्लारी मार्तंड (म्वडोबा) (३)
२९५
- मल्लिकार्जुन जमातदेवता (३) ३८२,
३८५, ज्योतिर्लिंग (१) २५६ शक्ति
पीठ (१) २८३, शिवक्षेत्र (२) २२५
- मल्लीनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६
- मल्लेश्वर (३) ४५५
- मल्लहारी मार्तंड कुलदेवता (३) ३६२
- मॅश युद्धदेवता (ट्युटानिक) (४)
१५५
- मसणबाबा ग्रामदेव, जमातदेवता
(तेली) (३) ११८
- मसाई वंश (आफ्रिका) व देवता
(४) १७०
- मसानी सीतलादेवी वहीण, बालरिष्ठ
देवता (पंजाब) (३) १०८
- महत्तरी बौद्ध देवता (३) ४०८
- महत्तरीतारा बौद्ध देवता (३) ४२२
- महमद कासीम भारतावरील पहिला
आक्रमक (३) ६५
- महमद पैगबर (३) ११, (४)
२६, २७, धर्मसंस्थापक (४)

१६०, १६२, १६३, १६८,
१६९; प्रेषित (४) १७०, १७१
महंमुद वेगडा हिंदु देवालय भंजक
(३) ६५
महलोक (१) ३९३, ३९६
महाकान्तिदेवी (१) २९४
महाकामेश्वर (२) ४१६
महाकाया ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
महाकाल ज्योतिर्लिंग (१) २५६,
तंत्रमंत्र (२) ४१२; पीठदेवता
(२) २९२; बौद्ध धर्मरक्षक देवता
(३) ३९८
महाकाल भैरव (३) ४६८
महाकालाची शक्ति (१) ४०७
महाकाली (१) ३६, ७८, ९३
१६१-१६५, २८१, ३७७, ३८२,
४०५-४०७, (२) ९९, १२८,
२३३, २३४, २५४, २५६, २६३,
२६४, ३१६, ३८४, (३) ६२,
६३, ३८५, ३८६, ३९२, ३९५,
४३९, ४४१, ४४२, ४४६,
४५९, ४६५, ५०५, ५१३,
(४) ५, १३, ३८४; उत्पत्तिकथा
(१) १६१; काळरात्री (१)
४०६; जमातदेवता (३) ३८५,
३८६; जुनो (४) ५, १३;
जैन यक्षिणीदेवता (३) ४३९, ४४२
जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४१,
४४६, तामसरूप (३) ४६५;
त्रिपुरा अवताररूप (१) ३६; दक्षिण-
काली (१) १६१; दशमहाविद्यादेवता
(१) ४०५-४०७, देवी (१) १६२
(अडिवरे), १६३, १६५ (अडर,

चाटा), (२) ३१६ (त्रिध्यात्रल),
(२) १२८, २६३ (अणहिलमाड-
गुजरात), (३) ६२, ३९५, ४५९;
ध्यान स्वरूप (१) ४०५; नामोत्पत्ति
(३) ३९२; पौराणिक देवता (१)
७८, १६१-१६५; मंदिर (१) १६४
(वडारपूर) (१) ३८२ (अकोला),
(२) ९९ (रामेश्वर), (२) २५४,
२५६, २६४ (कोल्हापूर), मातृका
(२) ३८४; मूर्ती (१) ९३, १६४,
१८१, ३७७, (२) २३३, २३४
(३) ५१३; व शंकर (१) १६२
व हरिकाळी देवी (३) ५०५;
शरीरबलरूप (३) ६३
महाकाल ज्योतिर्लिंग (उज्जयिनी)
(१) २८३
महागणपती (२) ४११; पय (१)
२४
महागौरी नवदुर्गापैकी (१) ११७,
(२) ३१०; पीठदेवता (१) २८४;
पौराणिक देवता (१) ७८ ११६;
स्थान (२) ११६
महाचंडा योगिनी (२) ३७४
महाचित्रा मातृका (२) ३८४
महाचीन बौद्धदेवता (३) ४०८;
तारा बौद्धदेवता (३) ४२३-४२४
महाज्वाला जैन विद्यादेवता (३) ४४६
महातंत्रा तंत्रदेवता (२) ४१४
महातल (१) ३९६
महातात बौद्धधर्मीय कलाकृति (४)
२९६, ३०५; मंदिर (लवपुरी-
सयाम) नागाच्या फण्याळाळील बौद्ध
मूर्ति प्राचीन बौद्ध संस्कृति साक्ष
(४) ३०७

- महात्रिपुरसुंदरी तत्रदेवता (ध्रीयत्र)
(१) ३७, (२) ४२६, ४२७,
देवता (१) ३६, नित्या तत्रदेवता
(२) ४१३, राजसुप्रधान दशमहा-
विद्यादेवता (१) ४२३, ४२६, व
श्रीविद्या (२) ४१५
- महादुर्गा दशमहाविद्यादेवता (१)
४२४, देवी (२) ११६, मूर्ति-
स्वरूप (१) १०७
- महादेव (४) १६२, जमातदेवता
(३) ३७७, ३७८, ३८२
- महादेवी (१) १११, २९२, (२)
२६३; योगिनी (३) ३१२
- महानस्ता मातृका (२) ३८४
- महानिद्रा शक्तिदेवता (२) ३७३
- महाप्रतिसरा बौद्धदेवता (३) ४१४,
४२४-४२५
- महाप्रत्यंगिरा बौद्धदेवता (३) ४२५,
४२६
- महावलिपुरम (गुहा) (३) २६५,
दुर्गा (३) ४९३-४९४
- महावली बौद्ध तांत्रिकदेवता (३)
४०९
- महावळा गोत्रदेवी (१) १११
- महावज्रेश्वरकर (बाळ गोपाळ शेट)
(मारिणस वेट) (४) २४३-
२४४
- महाभगवती देवी (चपादेश) (४)
२३४
- महाभद्रा योगिनी (३) ३१२
- महाभागा देवी (देविमुद्द-वगाल)
(१) २७८; देवी (महालय क्षेत्र-
घसतीस्यान) सती (१) २९२
- महाभागा अग्निशेखरी देवी (वाण-
गड, जि. दिनाजपूर), देवकीग महा-
पीठ (१) २९४
- महाभारत जापानीज भाषेत तीन पर्व
भाषांतरित (३) २८९
- महारामा देवी (१) २९४
- महाभीष राजा (३) १८७
- महामंत्रानुसारिणी बौद्धदेवता (३)
४१५, ४२३, ४२४, ४२५
- महामयी (२) २३५-२३७, (३)
१०८, ३९२, ३९३, जमातदेवता
(३) ३८३; देवी (१) २२१,
(२) २३५-२३७, महामाई (३)
१०३
- महामयूरी बौद्धदेवता (३) ४१४,
४२३, ४२५, ४३१, ४३३
- महामाई (महामयी) (३) १०३
- महामाता गोत्रदेवी (१) १११
- महामातृका (२) ४२, ४३
- महामानसी जैन यक्षिणी (३) ४४३;
जैन निद्यादेवता (३) ४३९, ४४७
- महामाया तांत्रिक देवता (२) ४१४,
पार्वती (१) २६३, पीठदेवता (१)
२८०; बौद्ध भक्तरक्षकदेवता (३)
३९९; महाकालीचीमाता (२) १२८;
यन (२) ४१४, योगिनी (३)
३१२; शक्ति (०) ५१, शक्ति-
स्वभाव व कार्य (२) २३-२५,
शिवपत्नी (१) २२५, हिंगुळा
(२) ३६३
- महामायी देवता (२) २२७
- महामारी घृतमारी देवी (३) २९७;
देवी महारुद्ररूपा (३) ६०
- महामुखी मातृका (२) ३८४

- महायज्ञ जैनयज्ञ (३) ४४०
 महायशरुद्र (१) २५६
 महायानपंथ (बौद्ध) (३) ४०२,
 ४३३, (४) २३६
 महायोगी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 महारजमात व देवता (३) ३८३
 महारक्ता मातृका (२) ३८४
 महारवाञ्छा (वेरुळ हणे) (३)
 २५१, २५३
 महारात्री बौद्ध तांत्रिक देवता (३)
 ४०९; शक्ति (१) ४२२
 महाराष्ट्र तुळजाभवानी (१) ३१४;
 राज्य मुद्रा (३) २३४
 महारुद्र पीठभैरव (१) २८१
 महारौरव नरक (२) १०८
 महालक्ष्मी (१ वि) ४३, ७८,
 (१) ११, ३६, १६२, १६६,
 १८१, २८०, २९२, २९३,
 ४२३, (२) ४३, ७८, ९९,
 १२३, १५७, १५९, १६७,
 १८५, १८९, २०२, २२४,
 २३२, २३३, २३४, २४९-२७०,
 २७३, ३०९, ३७३, ३७४,
 ३७५, ३८९, ४१५, ४७२,
 (३) ३१, ६१, ६२, ६३,
 ३०३, ३११-३१२, ३१४-३१७,
 ३५९, ३६२, ३६३, ३६५,
 ३६६, ३६७, ३६८, ३६९,
 ३७७, ३८१, ३८२, ३८५,
 ३९२, ४९४-४९५, ५१३;
 अवर्ग देवता शक्ति (२) ४३,
 ३८९; अष्टलक्ष्मीपैकी एक (२)
 १२३, २६३; उत्पत्तिकथा (२)
 २५१-२५२; औटपीठाभैरी एक
 (२) ४७२, कुलदेवता (३)
 ३६२, ३६३, ३६५, ३६६,
 ३६७ ३६८, ३६९ (कोल्हापूर),
 (३) ३८१, ३८२, (३) ३६८
 (डहाणू-ठाणे), (३) ३८५,
 (नागेशी), गौरी (२) ३०९;
 जमातदेवता (३) ३७७ (कोल्हापूर),
 (३) ३८२ (कवळे), (३)
 ३८५ (डहाणू-ठाणे), व्रत (३)
 ३१४-३१७, जुनो (४) ५, १३,
 त्रिपुरा अवताररूपा (१) ३६,
 त्रिमूर्तिदेवता (१) १६६, १८१,
 (३) ६२, ५१३, (४) ३८४;
 दशमहाविद्यादेवता (१) ४२३;
 देवता (१ वि) ४३, (१) ११
 (मुंबई), १६२; (२) १५७,
 १५९, (२) १६७ (बादिवडे),
 (२) १८५ (पैठण), (२)
 २०२ (करवीर), (२) ३७५,
 (३) ३१ (झाशी), (३) ६१,
 ४९४-४९५ (केळशी); देवी-
 गायत्रीमंत्र (३) ६१; नामोत्पत्ति
 (३) ३९२, पीठदेवता (१)
 २८०; मंदिर (२) ९९ (रामेश्वर),
 (२) १८९ (पैठण), (२)
 २२४ (नाशिक), (२) २६३
 (गोरेपळे, कुमळगड, अणहिलवाड),
 (२) २६४ (दोडुगदवलील, कुडाळ,
 वाई); मूर्तिस्वरूप (२) २५२,
 २६३; योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११, ३१२; व कोल्हापूर
 (२) २५४, २६०, २६१; व
 जेष्ठागौरी व्रत (३) ३०३; व

- ज्योतिषा (२) २६१, व महिपासूर (२) २५२; व्रत (३) ३१४-३१७, शक्तिदेवता (२) ३७३, शक्ति-देवी (१) २९२, २९३, शक्ति-पीठ देवता (१ वि) ७८, (२) ७८, १८५, २३२-२३३, २३४, २७३ (मुंबई), (२) २४९-२५१ (डहाणू), (१ वि) ७८, (२) १८५, २५१-२६३, २६८-२७०, (३) ३५९, (४) ३७५ (कोल्हापूर), (२) २६३-२७० (गोरेपळे, कुमळगड, अणहिलवाड, कुडाळ, वाई, माद्रे, पेडणे, झाशी), श्री (२) ४१५; सध (२) २६३, सपत्तिमलरूपदेवता (३) ६३
- महालय क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
महालया देवी (२) २४३, २४४, (१) ११ (नेवासा-अहमदनगर)
महालसा देवी (२) २४४, (४) ३७५, (३) ३०१ (गोवा)
महालिंग क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
महावज्रांगधारी बौद्धदेवता (३) ४३३
महाविद्या श्रीकुल दशमहाविद्या देवता (१) ४२२, ४२४, (२) १३९
महाविद्यामधुमति श्रीकुल-दशमहा-त्रिपादेवता (१) ४२३
महाविद्येश्वरी नित्या-तत्रदेवता (२) ४१३
महाविश्वरचना (१) ३९२-४०१; चौदा भुवने (१) ३९३-३९४; जगन्नियत्याचे स्थान (१) ३९६
महावीर जैनतीर्थंकर (३) ४३७, ४४४, (४) २६
- महाशक्ति गोत्रदेवी (१) १११;
आणि विश्वगोल (१) ३९७-३९८ (२) ७
महाशीतवती बौद्धदेवता (३) ४१४
महासमन गावदेवता (सिलोन) (३) १५
महासरस्वती (१ वि) ४३, (१) ३६, ६३, ७८, १६२, १६५-१६६, १८१, (२) २३३, २३४, २५४, २५६, २६४, (३) ६२, ६३, ४२२-४२३, ४६५, ५१३, (४) ५, १३, ३८५; जुनो (४) ५, १३; ज्ञानबलप्रतीभदेवता (३) ६३; त्रिमूर्तिदेवता (१) १६६, १८१, (२) २३३, २३४, (३) ६२, ६३, ५१३ (पाटणा); नि-पुरा अवतारस्वरूप (१) ३६; देवी (१) ६३, १६२, (२) २६४; पौराणिकदेवता (१) ७२, १६५-१६६; बौद्धदेवता (३) ४२२-४२३; मंदिर (१) २५४, २५६ (कोल्हापूर), व कौशिकी (१ वि) ४३, (१) १६६, व चड-मुड दैत्य (१) १६६, विप्राची देवता (२) २३३; शिवादेवी (१ वि) ४३, सात्विक-स्वरूपा (३) ४६५; स्वरूप-ध्यान (१) १६५
महासहस्रप्रमर्दिनी बौद्धदेवता (३) ४१४, ४२५
महासिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३
महासीतावती बौद्धदेवता (३) ४२४, ४२५, ४३३
महासुरी मातृका (२) ३८४
महास्थवीर बौद्धदेवता (३) ३९८

- महाळसा कुलदेवता (२) २४८,
 (३) ३६१, (३) ३६३ (म्हार-
 दोळ-गोवे); देवता (२) १५७,
 २४६-२४९ (महाडदोळ-गोवे),
 (२) १५९, २४३ (नेवासे),
 (२) १८९ (पैठण); नारायणी
 (१) २४१; पंचरत्नपोथी (२)
 २४८; मंदिर (२) १८९ (पैठण);
 मूर्ति (२) २४६; व चंडासुर (२)
 २४७
- महिकावती देवी नामोत्पत्ती (३)
 ३९२; नगरी (२) २७१-२७३;
 नरवळीदेवता (२) २७२; मातृका-
 देवी (२) २७२; शक्तिपीठ देवता
 (२) २७१-२७४
- महिमा-सिद्धि (३) ३९८
- महिरावण व महिकावती देवी (३)
 ३९२
- महिषघ्नी शक्तिदेवता (२) ३७३
- महिषमुंड देवता-अश्वत्यनिवाशिनी
 (३) १४४
- महिषासुर (१ वि) ४१, ४२, ५९,
 (१) ३, १४६, १४७, १५१,
 १५२, १५३, १५४, १५९,
 ३१३, (२) २४, १०२, १०३,
 १२१, १२८, २५२, ३४०, (३)
 ६२, ११७, ३९२, (४) ११८,
 ३७७; जन्मकथा (१ वि) ४२, (१)
 १४६, १४७, १५१, (४) ११८;
 दैत्य (१ वि) ४१, ४५, ५९, (१)
 २, ३, १५१, १५९, (२) २४,
 (३) ३९२; म्हसोना-अपभ्रंश
 (३) ११७; व इंद्र (१) ३१३,
 (२) १०३, २५२; व कात्यायनी
 देवी (२) १०२, १०३, १०४;
 व काली (२) १२८; व चामुंडा
 (१) ३१३; व पार्वती कथा (१)
 १५२-१५३; व महालक्ष्मी (२)
 २५२; व महिषासुरमर्दिनी (१ वि)
 ४१, ४५, (१) १५१, १५४,
 (२) १२१, (३) ३९२; व
 योगेश्वरी (१) २५२; व सप्तशृंगी
 (२) ३४०; वध रूपक (१) १४७,
 (२) १२८, (३) ६२, (४)
 ३७७; हिरण्याक्ष दैत्य पुत्र (१) १५२
- महिषासुरमर्दिनी (१ वि) ४१, ४५,
 (१) ७८, ८५, १२४, १४५-
 १६०, २२०, २८०, २८२,
 ३८२, (२) ५७, १२१, ३८०,
 (३) ६०, २५०, २५४, २६५,
 ३९२, ४२९, (४) ३७३; अष्ट-
 भुजा मूर्ति (१) १५१, (३) २६५
 (महाबलिपुरम्); आदिमाया (२)
 ५७; दशभुजा (१) १५१, (३)
 ४२९; दुर्गादेवी-स्वरूप (१) १२४,
 १५७, १५९, २२०, (३) ६०;
 देवता (१) १५४; देवी (१)
 ८५, १५१, १५५, (३) ६०,
 ३७३; नामोत्पत्ती (१ वि) ४५,
 (१) १५१, (३) ३९२; पीठ
 देवता (१) २८०, २८२; पौराणिक
 देवता (१) ७८, १४५-१६०;
 मंदिर (१) ३८२ (अकोला); मूर्ति
 (१) १५४, १५५, १५६, १५७
 (महाबलिपुरम्, वेरुळ) (३) २५०,
 २५४ (वेरुळ); मूर्तिस्वरूप (१)
 १५६; योगिनी (२) ३८०; व

- महिषासुर (१ वि) ४१, ४५, (१) १५४, (२) १२१
 महिषी जमातदेवता (३) ३८०;
 व इद्राणी (१) १४६, व महिषासुर (१) १४६, १५१, व शक्ति (२) ४२
 माहिष्मती देवीस्थान (१) २९४;
 नगरी (महेश्वर) (१) १४६, (३) २०२, २०३, व राजा कार्तवीर्य कथा (३) २०३, मिप्रचिताची कन्या (१) १४६, १४७
 महीसन्मा शर्मा रोगाची देवता (बन्हाड), महादेवाची पत्नी, तादळा स्वरूप (३) ११६
 महेंद्र अशोकपुत्र, राजदूत (सिलोन) (४) २८२; शक्तिपीठ (१) २७८
 महेश शंकर (१) २५१, (२) ४१६, (३) ४१२, (४) ३७७
 आणखी पद्मा शिव
 महेशानी च-वर्गे देवता शक्ति (२) ४३, ३८९
 महेश्वर पीठ (१) २९४; लिंग (१) २५९
 महेश्वरी पाठारे प्रभु जमात देवता (नवीनवाडी-मुंबई) (३) ४९५
 महोमा अष्ट ताराप्रकार, तंत्रदेवता (२) ९५
 महोत्पला शक्तिदेवता (१) २९२
 महोदर गणपति (तामिळ) (२) ४११
 महोदरा पीठभैरव (१) २८१
 महोदरी मानुषा (२) ३८४, ४२२
 महोल्कारथा शक्तिदेवता (२) ३७३
 मा आदिशक्ति स्वरूपदेवता (१ वि) ४९; देवता (भारतीय) (४) ८३;
 देवता (हिटाइट) (४) ८१;
 मातृशक्ति स्वरूप आद्यशक्तिदेवता (१ वि) ४६; शस्त्रधारीदेवता (१ वि) ४६, (१) २१९
 मा वेलोना देवता (रोमन) (४) ८१
 माई देवी, जमातदेवता (३) ३७१
 माऊली भूदेवता ग्रामदेवता (१) २४१
 माओ संस्कृति (४) १४५
 मार्का-तुरारा मौई देवतेचा पिता (पॉलेनेशिया) (४) ३१४
 मायन देवी (रतनपूर-गुजराथ), पौराणिक देवता (१) ७८, १६६
 मासाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
 मागध पीठ (१) २७८
 मांग जमात व देवता (३) ३८४
 मांग-तम हिंदुमदिरे (कंबोडिया) (४) २९४
 मांगालिया (पीर) (३) १२२
 मांगुवाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी-जिल्हा) (३) १०३
 माडिग जमात व देवता (३) ३८३
 माणकावती राणा, दंतिदुर्ग राजा पत्नी, येळुराजा पत्नी, व कैलासलेणे कथा (३) २५१, २६०, २६१
 माणकेश्वरी दातवाली देवी (३) ८५;
 मनसादेवी (३) ८६, ३८६
 मांभवी शक्तिदेवी (१) २९२
 मांभुव्य पीठ (१) २९२
 मांढरा देवी (लोहमगाव - सातारा जिल्हा) (१) ३२७, ३२८

- मात सूर्यदेवता (मिस्र) (४) ६४-६५
- मातंग जैनयक्ष (३) ४४०; दैत्य (३) १११; राक्षस (१) २४०
- मातंगी (१ वि) ६६, (१) १११, २४०, २८४, २९४, ४२१, ४२३, ४२४, (२) ११६, १२४, १३९, ३८४, (३) ११०-११२, ४०२; गोनदेवी (१) १११; आम देवता (१) ४२१, (३) ११०-११२; तम्मर्षी गुणात्मिका (१) ४२३; दशमहाविद्यादेवता (१) २८४, ४२१, ४२३, ४२४, (२) ११६; देवता (१ वि) ६६; देवी (१) २९४, (३) १११ (मोटेरा), (२) १२४ (गोरगाव); नामोत्पत्ती (१) २४०; बौद्धदेवता (३) ४०२; मंदिर (२) १२४ (गोरगाव); मातृका (२) ३८४; मूर्ति (३) ११२; व मातंगराक्षस (१) २४०, (३) १११; श्री-कुलदेवता (१) ४२३, (२) १३९; स्वरूप (३) ११०, १११, ११२
- मातमरुद्र (तिबेट) (४) २३७
- मातंभ देवीस्थान (१) २९४
- मातर भू-देवी (कैलिक) (४) ७९
- मातरिश्वा अग्नि उत्पन्न करणारी देवता, अंतरिक्ष देवता (३) २०
- माता देवी (१ वि) ३१, (१) २९३, (३) ३५३; जमात देवता (३) ३७१, ३७८, ३८१; धान्यदेवता (मामा) (४) २२३-२२४ (पेठ)
- माताजी (अमथेर) देवी (१) २३
- माता-निम्से देवता (रशियन) (४) १७२
- मातापूर देवी कुलदेवता (३) ३६२
- मातापूर (माहूर) क्षेत्र व परशुराम-रेणुका देवी कथा (२) ४६५, ४६६, ४६७, ४६८
- मातामई आमदेवता (उमरावती भाग) (३) ११८, १२२
- माताली योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका (२) ३७७
- माती देव, जमातदेवता (३) ३७६
- मातुःलिंग अष्टलक्ष्मीचे डोक्यानर शिवलिंग (२) २२३; महाळुग (२) २५६, २६३
- मातृका (२) २४, ३८२-३९५, ४१०; कुलदेवता (३) ३६३; क्षेत्र (कोल्हापूर) (२) २५४; देवी (२) २७२; मूर्ति (नेवासे उत्खनन) (३) ३४९; मूर्ति (हरप्पा-मोर्हेजदारो) (३) ३५२, ३५३, ३५४, व मेडेरेनियनवंश (२) ९३; शक्ति (२) १०, ४४, ४५, ५५
- मातृगण (२) ३८५
- मातृ देवता (१) ११९, ३५२
- मातृतमा देवता सिंधु नदी (२) १३
- मातृशक्ति (१ वि) १८-१९, (१) ६५, २०३-२०७, २५१-२५२, (२) ३७६, (३) ९८; अवतार देवता (१ वि) ४६; देवता (१ वि) ४६; पूजन मुख्यधर्मसंस्कृतीतील (४) ५१-५३; मूर्ति (१ वि) ३२-३३
- मात्रा तांत्रिक देवता (२) ४१२

- मात्री आदिशक्ति (१) १००, देवता
(४) ८३
- माधवी देवी, शक्तिदेवता (१) २९२,
२९४
- माध्यादिन ब्राह्मण (३) ३६१,
३६८
- मानतुंगसुरी जैन तत्रकार (२)
४११
- मानमोडी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०३
- मानव दुःख रोगनिवारण पद्धती
मुख्य संस्कृतीतील (४) ४६-४८
- मानवदेवसुरी जैन तत्रकार (२)
४११
- मानवदेह चक्रे (०) ४२९
- मानवरूप देवता (३) २४८
- मानवशक्ति (२) २५
- मानवाचे देवताकरण (३) ५-७
- मानवाचे देवतास्वरूप (४) २४८-
२४९
- मानवी जैन यथिणी (३) ४४२,
जैन त्रिद्यादेवता (३) ४३९,
४४६, ४४७
- मानवीकरण (देवाचे) (३) ४, ५
- मानसजप (२) ३९९
- मानसर्पाठ (१) २८१, २८७
- मानसपूजा (१) २५०-२५१
- मानससरोवर शक्तिस्थान (१)
२९१
- मानसादेवी जमातदेवता (३) ३७२
- मानसिक मते (३) २७३; शक्ति
(२) ६
- मानसी जैन त्रिद्यादेवता (३) ४३९
४४३, ४४७
- मानाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- मानावाई जमातदेवता (३) ३८३
- मानुवाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- मांदारवासिनी पर्वतीय देवता (१)
३५६
- माधाता राजा, जन्मकथा व मंत्र (२)
४०४
- मापौडी देवता (बिहार) (३)
५१४-५१६
- मामई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- मामकी बौद्धदेवता (३) ४३३,
शक्ति (३) ३९६
- मामलोपेठी जमातदेवता (३) ३७४
- मामा (माता) देवता, धान्यदेवता
(पेरु) (४) २२४-२२५; देवी
गगेर (उदयपूर) (३) ४९५-
४९६, शब्द देवतायाचक (पेरु)
(४) २२४
- मामाची जमातदेवता (३) ३८३
- मामिका बौद्धदेवता (३) ४०९
- मामो तिबेटी भाषेत अष्टमातृकाचे नाव
(४) २३७
- मायन (मायसीन) देवता (ग्रीक-
रोमन) (४) १३९
- मायसीन (मायन) देवता (ग्रीक
रोमन) (४) १३९
- माया आदिशक्ति (१) १२३, (३)
३९६, अदिती (११५३)
(मेक्सिको) (४) ११; देवी जैन-
देवता (३) ४३८; देवी बुद्धमाता
(पनोमरग कचोडिया) (४) २९६,

- देवी (मायापूर) (३) ४९६, देवी
 व मय संस्कृति (४) १९१; बीज-
 मत्र (२) ३९९; ब्रह्म (३) ३९६;
 मातृका (२) ३८४, ३८५; शक्ति
 (२) २६
- मायाजाल तंत्रग्रंथ (२) ४१२
- मायापुरी शक्तिस्थान (१) २९२
- मायाराणी सामाजिक देवता, कथा,
 लुब्धर्म (२) ४३४, ४५६-४५८
- मायावती देवी, मूर्ति (२) ४८३,
 पीठ (१) २७७; रक्षकदेवता
 (गात्रदेवी) (१) २३८
- मायावी योगिनी (३) ३१२
- माया-शक्ति (२) १७, २२, २५,
 ३४, ५४; क्षेत्र (२) ३-५
- मायुल देवता, मिष्णु (मेक्सिको)
 (४) ११
- मार देवता (३) ४०४; हिंदुराजा
 (चंपादेश-अनाम) (४) २३४
- मॉरगॉन देवता (ट्युटानिक) (४)
 १५५
- मारवत पोळ्याचा सण उत्सव, यावेळी
 दुःखरोगराईपतीक मिरवणूक (नागपूर)
 (३) ११९
- मारिकोरिको देवता टिकी देवपत्नी
 (मौरी-न्यूझीलंड) (४) ३१८
- मारिची देवी बौद्धदेवता (३) ३९७,
 ४०१, ४०७, ४२१-४२२, ४२७
- मारिची शिशुव बौद्धदेवता (३)
 ४२२
- मॉरिसन (रॉबर्ट) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
 (३) १४१
- मारी (२) ३८४; अथवा मारु
 म्हणजे पवित्र मंदिर. अशा मंदिरात
- प्रेते पुराण्याची नाहीत (ताहिटी-
 पॉलेनेशिया) (४) ३०४, ३२६;
 जमातदेवता (३) ३७०, देवी (२)
 १२५, (३) ११४, ११६; बौद्ध-
 तत्रदेवता (३) ४१५; मरणदेवी
 (३) ३७४; मातृका (२) ३८४
- मारुती मामदेवता (३) १००, १७७
- जमातदेवता (३) ३७७, ३८१,
 ३८२, ३८४
- मारु अथवा मारी म्हणजे
 पवित्र मंदिर. येथे प्रेते पुराण्याची
 नाहीत (ताहिटी-पॉलेनेशिया);
 (आणखी पहा ' फाईटोका ')
- मार्क ट्वेन (फ्रेंच प्रवासी) व गगा-
 जल (३) १८५
- मार्कडेय ऋषि (२) ३४०, ३५०
- मार्गी जमातदेवता (३) ३८१
- मार्जनी योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका
 (२) ३७७
- मार्डेविन जमात व देवता (रशियन)
 (४) १७२
- मार्डुक देवता (ऋग्वेदात उल्लेख)
 (बॅविलोन) (४) ७०
- मार्तंड (खंडोवा) (३) २९५;
 मंदिर (काश्मिर) (३) ३६
- मार्शल (जॉन) भारतातील पुराण-
 संशोधन अधिकारी (३) २३७
- मार्स अथवा कार्तिकेय (१ वि) ५०;
 देव (ग्रीक) (४) ११३, १३०,
 मंगळ, महदेवता (बॅविलोन) (४)
 ७०
- मालव पीठ (१) २८१
- मालाई मामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०३

मालिनिका नित्या-तत्रदेवता (२)
 ४१३
 मालिनी मातृका (२) ३८४; योगिनी
 (२) ३७४, (३) ३११, ३१२
 मालेकी मुल्सिम पोटभेद (४) १६९
 माघ चंद्रदेवता (इराण-नाणक मुद्रा)
 (३) २३१
 माघ भारतीय नाणे (३) २२५
 मासिकुली जमात देवता (३) ३८०
 मास्टर-अब्हा पृथ्वी देवता (रक्षिथन)
 (४) १७२
 माहसलेनी चंद्रदेवता (इराणी) (४)
 १४७
 माहादेवी मातृका (२) ३८४
 माहानादा मातृका (२) ३८४
 माहामाया देवता, कथा (रतनपुर)
 (२) ४८३
 माहिष्मती नगरी (महेश्वर) (१)
 १४६, १४७
 माहुर (मातापूर) क्षेत्र, रेणुकादेवी, व
 परनुराम कथा (२) ४६५-४६८
 माहुर-रेणुका (१) १०
 माहुली देवी (कुणकुची-बेळगाव)
 (३) ४९६
 माहेश्वरी उत्पत्ती (२) ३८३; क्रोध
 दुर्गण प्रतिनिधित्व मातृका (२) ३८६;
 मातृका (२) ३८०, ३८२, ३८३,
 ३८४; मूर्ति (२) ३९३ (तारापूर-
 बुलदागा), (२) ३९४ (यवतेश्वर-
 पुणे), शक्ति (धंजर) (२) २२,
 ३९२, (३) शक्तिदेवी (१) २९२,
 (२) ३७३; शिवनिर्मित मातृका
 (२) ३८३, ३९२; स्वरूप (२)
 ३८७

माहेश्वरीपूर शक्तिस्थान (१) २९२
 माह्य देवता-कालवाचक कार्य (इराणी)
 (४) १४८
 माळवा शक्तिस्थान (१) २९३
 माळी जमात व देवता (३) ३८३,
 ४६७
 मिओस देवता (पॅलेस्टाईन नाणक-
 मुद्रा) (३) २३०
 मिक्कडो पमित्र राजा (जपान) (४)
 २९, ३६-३७
 मिकलन यमदेवता (इका-मेक्सिको)
 (४) २०५
 मिग-टो राजा (चीन) (४) २३२-
 २३३
 मिझाबूर, रहिमा (दया-मुख) व
 कावा शिळा (४) १६६
 मिटला शहर (मध्यअमेरिका) व
 मयसंस्कृति (४) २१२
 मितमुक्त व्रते (३) २७३
 मिता तत्रदेवता (२) ४२२
 मित्र दिव्यदेवता (३) २०; देव (४)
 ८०, ८१; देव (मिटानिजन) (४)
 ८२; देव (भारतीय) (४) ९५;
 देवता (इराणी) (४) १४८,
 १४९, (मेसापोटेमिया) (३)
 ३५७; वैदिकदेवता (३) २४८,
 (४) १४७
 मित्रनेत्रा शक्तिदेवता (२) ३७३
 मित्रा-वरुण युग्मदेवता (३) २१
 मिथिला पीठ (१) २७८, २८१,
 २८८; (युनान) (४) २३३
 मिथुनराशी जुळे तारे, उप्तिकया
 (४) ३१९-३२० (न्यूझीलंड)

- मिश्र सूर्यदेवता (हराण-नाणक-मुद्रा)
(३) २३१
- मिनकामीयामा देवांचा पर्वत
(मात्सुशिरो-जपान) (४) २६५
- मिनव्हा (४) ५, १३; अथवा
सरस्वती (१ वि) ५०; देवता
(अथेनिअन) (४) ६४; देवता
(ग्रीक-रोमन) (४) ११३, १३८
देवी (पोर्तुगीज-नाणकमुद्रा) (३)
२२८
- मिनोस देव (ग्रीक) (४) १३३;
राजा (४) ८९, ९७
- मिरा अप्सरा (कंबोडिया) (४) २९३
- मिराई देवी ग्रामदेवता (३) ११९
- मिळीता तारा आदिशक्तिस्वरूप देवता
(बॅविलोन) (१ वि) ४९
- मिळीता देवी (बॅविलोन) (३)
२९९
- मिशनरी अत्याचारी-रानटी (४) ९,
१६
- मिश्रमतवादी तांत्रिक पंथ (२) ४१४
- मिसर संस्कृति व देवता (४) ६०-
६७
- मीकांग पत्रिच नदी (कंबोडिया)
(४) २९३
- मीकात मक्कायात्राविधि (४) १६५
- मीठा गोत्रदेवी (१) १११
- मीनरूपा घुमावती (१) ४२५
- मीन संस्कृति देवता व मत्स्यावतार
(२) २८०, २८१
- मीना दरी व मक्कायात्रा (४)
१६५, १६७
- मीनाक्षी (१ वि) ४२, (१) ११,
२३८, २४०, (२) १२१, २७४-
- २८२, (३) ४२, ९९, २६८,
३५९, ३६९, ३९२, (४) ११७;
अयोनिभंमवा (१ वि) ४२, (२)
२७५, (४) ११७; ईश्वरी (२)
२७५; कदंबवनवाठिनी (२)
२७५, कुलदेवता (गोवा) (३)
३६९; ग्रामदेवता (३) ९९; जन्म-
कथा (१ वि) ४२, (२) २७४,
२७५, २८१; तटातका (१ वि)
४२, (२) २७५; देवी (१) ११,
(४) ११७; नामोत्पत्ति (२)
२७५, (३) ३९२; मंदिर-गोपुरे
(१) २३८, (२) २७६, २७७;
मीनसंस्कृतिदेवता (२) २८०,
२८१; मूर्ति (२) २७८; व मीना-
सूर (१) २४०, (२) २२१; शक्ति-
पीठदेवता (२) ७२, २७४-२८२;
संस्कृत-उच्चवर्णिय-देवता (३) ३५९;
सुंदरेश्वर (२) २७५, २७६, २७९,
२८२
- मीनासूर दैत्य व मीनाक्षीदेवी (१)
२४०, (२) १२१, २७८,
(३) ३९२
- मु देवी, तामिळगौर (३) ३०४
- मुकुटेश्वरी गोत्रदेवी (१) १११;
शक्तिदेवी (१) २९२, (२) २४०
- मुकुलु आकाशदेवता (आफ्रिका)
(४) १८०
- मुक्तकेशी देवी अजैकादेवी (३) ७८
- मुक्तकेशरी देवता, मूर्ति (२) १४०
- मुक्ता जमातदेवता (३) ३७५
- मुक्तांबिका (३) ४९६
- मुक्तिका मातृका (२) ३८४
- मुक्तिक्षेत्रे (१) १६७

- मुक्तिनाथतीर्थ पीठ (१) २८५
 मुक्तियंत्र (तांत्रिक) (२) ४२८
 मुक्तिर्लिग (केशरनाथ) (२) १२५
 मुरानिर्मालिका गौरी (२) ३०९
 मुरमडिका मानुका (२) ३८४
 मुग्दी मानुका (२) ३८४
 मुग्देविला मानुका (२) ३८४
 मुगडी देवी, तानिलगौर (३) ३०४
 मुग्धा योगिनी (२) ३७४
 मुझेम सस्वती देवता (श्री) (४)
 १०५
 मुंजुश्री बौद्धदेवता (३) ४२३
 मुंडधारिणी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 मुंडमालिनी देवी, मूर्ति (२) १४०
 मुंडाप्रधारिणी योगिनी (२) ३७५,
 (३) ३११
 मुंडेश्वरी देवी (रामगड-मिहार) (३)
 ५१६, (शहाबाद-बंगाल) (३)
 ४९६
 मुद्रानित्या तंत्रदेवता (२) ४२२
 मुद्रांचे प्रकार व तांत्रिक पद्धति
 (१ प्र) १०-११
 मुनिमुद्रत जैन तीर्थंकर (३) ४३६
 मुंबई शहर शक्तिपीठे (२) २२६-
 २३५
 मुंबादेवी (२) २२६-२२८,
 २३४, २३५, (३) ३९३
 मुंबारक देव व मुंबादेवी (२) २२७,
 (३) ३९३
 मुरडी मातदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०२
 मुरडी मंडेःदा देवाची भक्ती, देवदायी
 (१) २९८, ३००;
 मुराने राक्षसी (श्री) (४) १२५
 मुरुकन (स्कंद) (१) ८५
 मुरुगन मुद्रहण्यम् कार्ळदेवी पुत
 (३) २४८
 मुर्गवा जमातदेवता (३) ३८५
 मुलुंग आदिशक्ति देवता (आकिका)
 (४) १७७
 मुल्लर (मॅक्स) जर्मन पंडित (४) १
 मुशावेही मुसलमान पोठभेद (४)
 १६९
 मुसळा देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०३
 मुसाहर जमात (३) ३७५
 मुहर मुसलमान नाणे (३) २२६
 मुहुर्ता देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०३
 मूकांविका पौराणिक देवता, मुक्ति क्षेत्र
 (१) ७८, १६७
 मूर (कु. मारशिया) अमेरिकन योगिनी
 (४) २३०-२३१
 मूर दैत्य व एकादशी कथा (३) २८१
 मूर्तिकरण (देवतांचे) (३) २-४
 मूर्तिपूजा (१) २०१; अस्तित्व
 (१ प्र) १-२; भारतातील (१)
 १६
 मूर्तिभंजन इंकासंस्कृति सूर्य मंदिराचे
 स्पॅनिश लुटाक यांचे कडून (४)
 १९३-१९४; इतिहास, (इसाई)
 इस्लाम, बौद्ध संस्कृतीकडून, (३)
 ६५-६७
 मूर्तिशिल्प व देवता (१ वि) ३६
 ३७
 मूलमंत्र दहागणरपयंत मंत्रनाम (२)
 ३९९

- मूलवर्मा राजा (दृष्टतरभारत) बहु-
सुवर्णक यजुर्ता, राजाधिराज उपाधी
लावणारा (८) २८६, हिंदुनाक्षण
(मलाया) (४) २३५
- मूलाधार चक्र, शरीर व कुडलिनी
(१) २४७
- मूपकट्यज गणपती नाम (१) २३
मूपकनाहन गणपती नाम (१) २३
मूळ नक्षत्र तारा कथा (हार्वे वेट)
(४) ३२०
- मृगव्याध रुद्र (१) २५६
मृगाक्षी योगिनी (२) ३७२
मृगावती शक्तिदेवता (१) २९२
मृडाणी पार्वती (४) ३६३, ३७४
मृतांसाठी उत्सव (जपान) (४)
२६८
- मृत्यु मिरवणूक मुख्यधर्मसंस्मृतीतील
(४) ४३-४६; मातृका (२) ३८४
मृत्युंजय ज्योतिर्लिंग (१) २६३
मृत्युवंचना बौद्धदेवता (३) ४०८
मृत्युवंचना तारा बौद्धदेवता (४)
४०१
- मृदुमान्य दैत्य, कुभदैत्य पुत्र व एका-
दशी देवी कथा (३) २८०, २८२,
३८८
- मे (रोजिनाल्ड) सशोधक (जावा)
(४) २९०
- मेकोसा मेघदेवता (ब्रह्मदेश) (४)
२८४
- मेळांग (मेनका) नदीकाठी काल-
व्याचे शहर अयोध्या (४) ३०७-
३०८
- मेक्सिकन-पेरु-संस्कृति (४) १८०-
२०९
- मेक्सिको शहर, एझतानीपोका प्रहदेव
मंदिर (४) १९५
- मेखला पीठ (१) २७८
- मेगुती देवी (२) ७२, २८२-२८३
(अईहोळ कर्नाटक), मंदिर (२)
७२, २८३
- मेगराय बौद्धपथीय राजा (सयाम)
(४) ३०४
- मेगाई देवी (तोरणगड-मानळ) (३)
४९७
- मेघाविजय जैन तत्रकार (२) ४११
- मेझेल्डी चंद्रदेवता (इका मेक्सिको) (४)
२०५
- मेट्रिस मातृका देवता (मेडेटरेनियन-
वश) (२) ३९३
- मेहुसा आदिशक्ति स्वरूपदेवता (१
त्रि) ४९, देवता (बास्परस नाणक-
मुद्रा) (३) २३०, राक्षसी (ग्रीक)
(४) ११२, १२५, १३६-१३८
- मेडेटरेनियन वंश व मातृका (२)
३९३
- मेतीस देवता (ग्रीक) (४) ११०,
१३४-१३६
- मेदिनी देवी कालीकुळदेवता (२)
१३९
- मेधलो विधि पर्जन्यदेवता प्रार्थना
विधि (गुजरात) (३) १०५
- मेधा ब्रह्मवादिनीदेवता (१) ७७;
मातृका शक्ति (२) ३७६, शक्ति-
देवी (१) २९३
- मेधाश्रुति आश्रम (२) २३५
(दिघवारा), व अग्नि (१) ६९;

- व महामायी देवी कथा (२) २३६;
 वसिष्ठऋषि (३) २३५-२३६
 मेनका मातृका (२) ३८४; मेकांग
 नदी-कान्ठ्याचे शहर अयोध्या
 (मयाम) (४) ३०७-३०८;
 योगिनी (३) २११
 मेनदूतचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-
 सुमात्रा) (४) २८७-२८८
 मेनावती हिमालय पत्नी, पार्वतीमाता
 कथा (१) १३७, २२०
 मेने देवी, मादेवी (हिटाइट) (४)
 ८१
 मेमोसिन स्मरणशक्तिदेवता (ग्रीक)
 (४) १३५
 मेर देवता (अफेडिअन) मूल स्वरूप
 द्यौसदेवता (१ वि) ५०
 मेरिआ देवता, मातृका (मिसर)
 (४) ६७
 मेरी (२) ३९३; (कुमारी) (४)
 १७१, देवी (इसाई) (४) ५२;
 येशुख्रिस्त माता (४) १५८; स्त्री
 देवता (इसाई) (४) १५५,
 १५६; स्त्री-पुरुष देवता (इसाई-
 पथ) (४) २५४
 मेरू अथवा ऑलिंपस (१ वि) ५०;
 पर्वत (४) ९०
 मेरो राजे (इथोपिया) (४) ३८
 मेरोलाक गुरु, महदेवता (बॅविलोन)
 (४) ७०, ७२, ७३
 मेळरी माता जमातदेवता (३)
 ३८२, ३८५
 मेळानिपास देव (ग्रीक) (४) ९५
 मेसाई मामदेवता, शक्तिदेवता (१ वि)
 ६५
 मेमाघाई मामदेवता, शक्तिदेवता (१
 वि) ६५
 मेहन्तु नदी (उत्तमिंधुप्रदेश) (४)
 १४६
 मेहा (पीर) (३) १२२
 मेहुटो विधि पर्जन्यदेवता प्रार्थना
 विधि (गुजरात) (३) १०५
 मेत्रायणी आराध्यण व देवता (३)
 ३६१, ३६७
 मेत्रेय ध्यानी बोधिसत्व (३) ३९७;
 मानुषी बुद्ध स्वरूप (३) ३९७
 मेन्यू देवता, सृष्टि निर्मितो कार्य (इराणी)
 (४) १४८
 मेय्या देवता (रोमन) (४) ८२
 मेराळ (खडोवा) (३) २९५
 मेराळी मामदेवता, शक्तिदेवता (१
 वि) ६६
 मेळार (सडोवा) (३) २९५, ३०१
 मेळार-मगसूली कुलदेवता (३)
 ३६६
 मेळारलिंग जमातदेवता (३) ३७१
 मेळाळ (खडोवा) (३) २९५
 मोकलमुता (नर्मदा) (३) २०२
 मोकाट क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
 मोकोश व्यापारवृद्धी देवता (रशियन)
 (४) १७३
 मोक्षदा एकादशी (३) २८१
 मोक्षलिंगम (चिदंबरम्) (२) १२५
 मोक्षवंश (४) १७१
 मोझदरी मुसलमान पोटभेद (४)
 १६९
 मोझेस प्रेषित (४) १७०
 मोटाझली मुस्लिम पोटभेद (४)
 १६९

- मोहेश्वरी देवी (३) १११
 मोतला ब्राह्मण (जंबुद्वीप) (३)
 ३६२
 मोन जमात (ब्रह्मदेश) (४) २८२
 मोन वंश (म्याम) (४) ३०२;
 हंसपक्षी मोनसंस्कृति मानचिन्ह
 (४) ३०३, ३०७
 मोरेयवा देवता (आफ्रिका) (४)
 १७७
 मोरोको जमातदेवता (३) ३८६
 मोर्टिमुमा राजा (मेक्सिको) (४)
 १८८
 मोल्लोंगादेव यात्रा (फीन्सलंड) (४)
 २२२
 मोवदा एक धार्मिकविधि (वाली-
 बेट) (४) ३३९
 मोह दुर्गुणप्रतिनिधित्व मातृका
 कौमारी (२) ३८६
 मोहना मातृका (२) ३८४
 मोहनीराज विष्णूचे मोहिनीरूप,
 आदि महाळसेचे रूप, (नेवासे)
 (२) २३७-२४६
 मोहरात्री दशमहाविद्याशाक्तिदेवता
 (१) ४२२
 मोहिनी अप्सरा व ब्रह्मदेव कथा (३)
 १७९-१८०; एकादशी (३)
 २८१; तंनदेवता (श्रीपंथ) (२)
 ४२८; त्रिपुरारूप (१) ३६; रूप-
 विष्णु (२) २३९, २४८ (४)
 ३७५; शाक्तिदेवता (२) ३७३
 मोहेंजोदरो उत्पन्न (३) ३४८,
 ३४९, ३५२, ३५३, ३५४
 मोहोनीराज आदि महाळसेचे रूप
 (१) २४१ (नेवासे)
 मोई प्रमुखदेवता (पॉलेनेशिया) कथा
 (४) ३१४-३१६, ३१७
 मौतगन उत्पन्न (प्रोम-ब्रह्मदेश)
 (४) २८२
 मौरीवंश पुराण, देवता (न्यूझीलंड)
 (४) ३१८, ३२१; (पॉलेनेशिया)
 मौर्यचा अपभ्रंश (४) ३१२;
 (स्वीडन, पॉलेनेशिया) (४) ३२१
 म्युझेस नऊ बुद्धिदेवता (ग्रीक) (४)
 १३५
 म्हसोदा ग्रामदेवता (३) १०८,
 ११७, ११८; जमातदेवता (३)
 ३७०; तादळात्वरूप (३) २२;
 प्राकृत देव (१ रि) ६४, (२) २७
 म्हांदे पर्जन्य देवता (आफ्रिका) (४)
 १७०
 म्हाळसा कुलदैवत (३) ३६६,
 ३६७, ३६८; गंडोवा (३) १५;
 जमातदेवता (३) ३८५; देवी (१)
 २४१, (३) ३२९; देवी गंडोवाची
 पत्नी (३) २९५, ३०१; देवी
 (नेवासे) (३) २९६; नामोत्पत्ति
 (३) ३९२
 म्हाळसाकांत (गंडोवा) (३) २९५
 म्हैसमाळची देवी (वेरुळ) (३)
 ४६४
 यक्ष (जैनपंथ) (३) ४३९,
 ४४०, ४४४
 यक्षिणी (३) १७६; (जैनपंथ)
 (३) ४३९, ४४०, ४४२, ४४४

यक्षी देवता, मूर्ति (कंबोडिया) (४),
२९२

यक्षेद्र जैन यक्ष (३) ४४०

यंग व चीन आय जोडी भूसृष्टिकर्ती
(चीन) (४) २६२

यजुर्वेदातील देवता (३) १२

यजुर्वेदीय ब्राह्मण (३) ३६४, ३६७

यज्ञगर्भा मालुदेवता, जगद्धात्री (१)
११९, (२) १३

यज्ञ-सृष्टि (१) ४११-४१३

यज्ञीयवृक्ष औदुंबर (३) १५५

यज्ञेश्वर जैन यक्ष (३) ४४०

यदुतुर्वसु भारतीय व्यापारी व इराण-
मध्ये वसाहत (४) ३, ११

यंत्र देवता (२) ४२२-४३३

यंत्र-तंत्र-मंत्र देवता (२) ३९६-
४३३

यंत्रयोगिनी (३) ३१२

यंत्रराज (२) ४२९

यंत्रविचार (२ प्र) १३-१७

यम अथवा प्लूटो (१ वि) ५०;

अश्वत्थनिवासी (३) १४४; जैन-

दिम्पाल (३) ४३७, ४४६;

दक्षिणदिशा दिम्पाल (तिबेट) (४)

२३७; देवता (१ वि) ५०, (३)

१४; देवता (नंपादेश) (४)

२३४; बौद्धधर्म रक्षकदेवता (३)

३९८, (मेक्सिको) (४) १८७;

चामुंडा उत्पत्ती (२) ३८३; व

यर्मा (४) २६२; वैदिकदेवता (३)

२४८; संस्कृतदेव (३) २७,

(४) ११; हिंदुदेवता (३)

४२५, ४२६

यमद्यूती योगिनी (२) ३७४, (३)
३११

यमधर्म देव व ऋषि शापकथा (३)
४७७

यमनस्तंभ (४) १६६

यमराज देवता, मुले माणसे खाणारा
देव (बाली) (४) ३३४

यमा देवी (राशिन-अहमदनगर)
(३) ४९७

यमाई कुलदेवता (३) ३६८; जमात
देवता (३) ३८१, ३८४; देवी

(१ वि) ६१, (२) १८३,
२५०, २६१, २८४, २८५

(ऑष-सातारा), (३) ८९, (२)
२८८ (माडी); नामोत्पत्ती (३)

३९३; यल्लमा (२) २८४; शक्ति-
पीठदेवता (२) २८३-२८९;

साखरगडवाशिनी (३) ३९४

यमांतक तंत्रग्रंथ (२) ४१२; भक्त-
रक्षक देवता (३) ३९८

यमांतका बौद्धदेवता (३) ४२५

यर्मा ब्रह्मवादिनी देवता (१) ७७; व
यम (४) २६२

यमुना नदी (४) १४६; पीठ (१)
२९२; मूर्ति (वेरुळ) (३) २५०

ययाती राजा, देवयानी शर्मिष्ठाकथा,
नक्षत्र (४) १०८

यल्लमा मामदेवता (३) १००, १०३,
३९३; जमातदेवता (३) ३७०,

३७१, ३७३, ३७६, ३८१,
३८२, ३८४, ३८५; देवी (१)

१४३, (२) २०६ (देवगिरी);
नामोत्पत्ती (३) ३९३; यमाई (२)

२८४, ४७४, (३) ३८५

- (सौदनी); सामाजिक देवता (२)
४३४, ४५८-४६१
- यल्लवा जमातदेवता (३) ३७३
- यव भारतीय नाणे (३) २२५
- यवतेश्वर (भुलेश्वर डोंगर-पुणे निल्हा)
(३) २६३
- यवर्गे ऐन्नी देवताशक्ति (२) ४३,
३८९
- यशोधरापुर (ओन्कारवँट) मदिरे
(कंबोडिया)
- यशोरा पीठ (१) २८०, २८९
- यशोरेश्वरी पीठदेवता (१) २८२
- यशोवती योगिनी (२) ३७४
- यशोवर्मन सूर्यवंशीय राजा (कंबो-
डिया) (४) २९२; हिंदुराजा
(कंबोडिया) (४) २३४; (दुसरा)
राजा (कंबोडिया) (४) २९४
- यशोविजय जैनतत्कार (२) ४११
- यहोद महमद-दासी (४) १६३
- यहुदा देव (इस्लाइल) (४) ८३
- याकोबा देव (इस्लाइल) (४)
८५, ८६
- याज्ञवल्क्यऋषि व जनकराजा,
कनिष्क नार्णी दान (३) २२६
- यामरी बौद्धदेवता (३) ४२५-४२६
- याम्याशक्ति (२) ४२
- यावद्वीप (जात्रा-सुमात्रा) (४) २४०
- यावन जमातदेवता (३) ३७५
- यावस्ती देवता, अहुरमज्द पत्नी
(इराणी) (४) १४८
- यास्तन अरेस्ता धर्मग्रथाचा पूजा विधि,
होमहवन भाग (झारोस्ट्रिजन)
(४) २७
- याहने देव (ज्यू) (४) ६३; देवता
(३) २९९, ३००; युद्धदेवता
(इस्लाइल) (४) ८३, ८८
- याहोवा देव (इस्लाइल) (४) ८४,
८६, ८७
- यी-चिंग चिनी प्रधासी (सुमात्रा)
(४) २८४
- युगाद्या पीठदेवता (१) २८१; पीठ
(१) २८१, २८८
- युग्म देवता (३) २१
- युमल आकाश देवता (लॅपिडा) (४)
१८०
- युरेनस देव (ग्रीक) (४) १९३
- युलगेन देवता (इराणी साम्राज्य) (४)
१५२
- युवा पर्जन्य देवता (पॉलेनेशिया) (४)
३१७
- यू-गीह पर्जन्याचा मानक (चीन)
(४) २५३-२५४
- येफोसा वृक्षदेवता (ब्रह्मदेश) (४)
२६४
- येखी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- येडवा जमात देवता (३) ३८४
- येन हुने पेले देवता पुत्र (ताहिटी-इथार्ई)
(४) ३२३
- येमझ देवता (आफ्रिका) (४) १७९
- येरेनम्मा जमातदेवता (३) ३७९
- येरुण (रशियन) वरुण (४) २५
- येलम्मा जमात देवता (३) ३८०
- येशू ख्रिस्त (जीझस फ्राइस्ट) (३) ११;
(४) १५३; धर्मसंस्थापक (इथार्ई)
(४) १५३; प्रेषित (४) १०७,
शिवभक्त ईशनाथ (४) १५६-१५७

येमकाई मानदेवता (३) ११८
 येळ्छोट संडोवाचा (३) २९८
 येळ्छू राजा व वेरुळ्छेणी कथा (३)
 २६०, २६२
 यो-इन आद्य सृष्टीकर्तो जोडी (जपान)
 (४) २६२
 योगगम्या योगिनी (३) ३१२
 योगपीठिका योगिनी (२) ३७५,
 (३) ३११
 योगमाया जोगेश्वरी (३) ३९०; व
 एकादशी देवी (३) २८१; वैदिक-
 देवता (१) ४१-४३, (१)
 ४३-४६ (काश्मीर), (१)
 ४६-४७ (दिल्ली)
 योगलिंग (कुंभफोणम) (२) १२५
 योगशक्ति (२) ३५
 योगशास्त्र व शक्ति (२) ३४-३६
 योगसद्भावा योगिनी (३) ३१२
 योगसिद्धि शक्तिदेवता (२) ३७३
 योगिनी (२) ३७१-३८२, (३)
 २१; आनरा (पजाब) (३) २१०;
 उत्पत्ति (२) ३७२; एकादशी (३)
 २८१; नाथे (२) ३७२-३७४;
 मंदिर (२) ३७७, ३७९; मंदिरे
 (अमरकंटक) (३) ३१२; मंदिरे
 (गजुरहो) (३) ३१२; रुद्राच्या
 मुर्ती (लामाधर्म) (४) २३७;
 यादी (३) ३११, ३१२; व
 मानुका (२) ३८८, ३८९; वर्णन
 (२) ३७१-३७४; संख्या (२)
 ३७२-३७४; संचार (२) ४१२
 (आणखी पहा चौसष्ट योगिनी)
 योगिनी देवता शक्ति-रवर्गिका (२)
 ४३, ३८९

योगिसा पीठभैरव (१) २८२
 योगिणी शक्ति (२) ४२
 योगेश पीठभैरव (१) २८२
 योगेश्वरी (१) ३६, ७८, १६२,
 १६७-१६८, (२) ८७, ८८,
 ८९, ९२, १९४, २७२, ३८३,
 ३८६, ३८८, ४०९; (३) ३९०;
 अबेजोगाई पीठ (२) ८८, ९२;
 उत्पत्ति कथा (१) १६८, (२)
 ८७, ८८; कुलस्वामिनी देवता (२)
 ९२, ९३, २७२; जोगेश्वरी (अप-
 भ्रंश) (१) १६८, (२) ८७,
 ८८, ९२, १९४, (३) ३९०;
 तंनदेवता (२) ४०९; निपुरा
 अवतारभेद (१) ३६; देवी-पंचायतन
 (१) १६२ (अडिवरे); पौराणिक
 देवता (१) ७८, १६७-१६८;
 महात्म्यग्रंथ (२) ९०; मंदिर (२)
 ८९; मातृका (२) ३८३, ३८६,
 ३८८; मूर्ति- तांदळास्वरूप (२)
 ८९, ९२ (पिरंदवणे); व दंतासुर
 (२) ८९; शिवशक्ति मानुका (२)
 ३८३; स्वरूप (२) ८७, ८८,
 ३८८
 योनिकुंड (१) २७६
 योनिसेयन जमात (रजियन) (४)
 १७४
 योळ्छू अन्मा देवता (३) ३९३
 यौ-मु-न-न-ह यज्ञाचा दिवस (मका-
 यात्रा) (४) १६७
 रक्तकटोरी शक्तिदेवता (३) ४५५
 रक्तफाली फालीबुल-दशमहाविद्या
 देवता, तंत्रदेवता (१) ४२३, (२)
 १३९

- रक्तमंथना मातृका (२) ३८४
 रक्तचामुंडा योगिनी (१) ३१०
 रक्तजेष्टा-गौर (३) ३०४
 रक्तडाकिनी बौद्धदेवता (३) ४२८
 रक्ततारा बौद्धदेवता (३) ३९७,
 ४०८
 रक्तदतिका देवी व रक्तबीज राक्षस
 (१) २४०, महारौद्ररूपादेवी (३)
 ६०
 रक्तबीज (१ वि) ४३; राक्षस व
 रक्तदतिकादेवी (१) २४०, (४)
 ९३
 रक्तबीजासूर व रक्तदतिका (१)
 २४०
 रक्त्यामारी बौद्धदेवता (३) ४२६
 रक्ता मातृका (२) ३८४
 रक्ताक्षी योगिनी (२) ३७२
 रक्तांबरा देवता, मूर्ति (२) १४०
 रक्तासूर व बळातिथळा देवी (१)
 १४१
 रक्षा काली नरु भेदकालीपैकी एक
 काली, स्वरूप (२) १२८
 रक्षोगणभोजन नरक (२) १०८
 रक्षोधी शक्तिदेवता (२) ३७३
 रसाकाली देवता (नारायणगज क्षेत्र)
 (२) ४७५
 रंगनाथ (श्रीरंगपट्टण) (३) ४०८
 रंगसाति पीठ (१) २८६
 रंगारी जमात व देवता (३) ३८४
 रजनी लोकमाता, चंद्रमाता देवता (१)
 ७४
 रजपूत जमात व देवता (३) ३८४
 रक्षणसंबु शक्तिपीठ (१) २९४
 रणचंडिका देवी, सामरकरुत वर्णन
 (१) १०
 रणप्रिया शक्तिदेवता (१) २९१
 रंडेलमाता जमातदेवता (३) ३८५
 रतमा (लग्नदेवी) जमातदेवता (३)
 ३७१
 रति देवता व बौद्धदेवता (३) ४०२
 रतिप्रिया शक्तिदेवी (१) २९२
 रती अथवा व्हीनस (१ वि) ५०
 रत्नपाणी ध्यानी बोधिसत्व (३) ३९७
 रत्नसंभव ध्यानी बुद्ध (३) ३९६,
 ३९७, ४०३, ४२३, ४२४, ४२६,
 ४३१, व्याण्णव (९२) मूर्ति (जावा)
 (४) २८७
 रत्नागिरी जिल्हा मामदेवता (३)
 १०२, १०३
 रत्नाब्जनायकी शक्तिदेवता (मानार-
 गुडी तजार) (३) ५०६
 रत्नावली पीठ (१) २८१, २८८
 रत्नोल्का बौद्ध तनदेवता (३) ४१५
 रत्नोष्णीप अष्टदिक्पाल (बौद्ध-
 वज्रयानी पय (४) २३८
 रभसा मातृका (२) ३८४
 रमणा शक्तिदेवता (१) २९२
 रमणदेश (ब्रह्मदेश) (४) २८३
 रमा एकादशी (३) २८१, देवता
 (४) ८३
 रमा-लक्ष्मी नियही देवता, कथा (३)
 ७०, ९५-९७
 रमौन (बॅविलोन) राम (४) ५,
 १३
 रंभ असुर व इद्रदेव कथा व महिषा
 सुरमर्दिनी (१) १५०, १५१

- रंभ करम जसुर, इद्र व महिषासुर-
मर्दिनी कथा (१) १५८
- रंभा जम्बरा (३) २११, मातृका
(१) ३८४, शक्तिदेवी (१) २९२
- रवरळाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०३
- रवळदेव (खडोरा) (३) २९५
- रवळनाथ ग्रामदेव, यन्त्रायतन देव (१
वि) ६४, (१) १६२, (२)
१६१, (३) १४; खडोरा (३)
२९५
- राशियन सैवेरियन संस्कृति व देवता
(४) १७१-१७६
- रसशायरा देवता (ग्रीक) (४) १३९
- रसाकर्पिणी तनदेवता (श्रीयन्त्र) (२)
४२८
- रसातल पाताल लोक (१) ३९६
- रस्ता नदी (सप्तसिंधु प्रदेश) (४)
१४६
- रा देव (४) ६९, सूर्यदेव (इजिप्त)
(४) ३१४, सूर्यदेव (मिस्र)
(४) ६१, ६५, ६६
- राई-रसमावाई देवी (२) २५८
- राऊर जमात व देवता (३) ३८५
- राका ली देवता (ऋग्वेद) (३) २१
- राकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
- राक्षसी मातृका (०) ३८४, योगिनी
(०) ३७४, (३) ३११
- राक्षमेश्वर पीठभैरव (१) २८२,
भैरव (१) २९०
- राका चंद्रमाता देवता (१) ७४,
देवता (वैदिक) (४) १४८, देवी
(१) ७९; स्त्रीदेवता (वैदिक)
(१) १७
- राकिणी देवी (३) ४५६
- राकिनी नरनळीदेवता (१) २४४,
पीठदेवता (१) २७९, २८०
- रागणाई देवी (रागणाजिल्हा कोन्हा
पूर) (३) ४९८
- राघवचैतन्य समाधी (जाळद)
(१) १४१, १४३
- राजगिरी पीठ (१) २८१
- राजनागर राजा (जावा) (४)
२८९
- राजनायकी देवता (मानारगुडी
तजाऊर) (३) ५०६
- राजन्या जमातदेवता (३) ३७९
- राजघुरी ग्रामदेवता (पगाल) (३)
४७९
- राजराजेश्वर मंदिर (तजावर) (३)
४९१
- राजराजेश्वरी कुलधर्मदेवता (२)
२०७, ४५७, देवी (४) ३८४,
नवदुर्गा (१) १८३, नामोत्पत्ती
(३) ३९३, भुवनेश्वरीशक्ति उपनाम
(१) ४१५, (०) ७७, श्रीविद्या
(तानिक) (२) ४१५
- राजला देवी कुलधर्मदेवता, राजराजे-
श्वरी (२) २०७, ४५७
- राजवह्मी ठाकुराणी देवी, कथा
(पगाल) (३) ४९८
- राजवा देव ग्रामदेवता (३) १२१
- राजश्रीतारा रौद्रदेवता (३) ४३३
- राजा ईश्वरी अन्न मुख्य संस्कृतीत व
धर्मातील (४) ३५-४१
- रानाई देवी कुलसामिनी देवता
(पिजयनगर), कथा (१) १६९,
१७१

राजापूर गंगा (३) १९२, १९३,
१९४
राजा-लखन ग्रामदेव (दक्षिण भारत)
(३) १००
राजेश्वरी देवता पीठदेवता (बंगाल)
(१) २७९
राजलक्ष्मी देवी (जङ्गिरीपल्ली-आंध्र
प्रात) (३) ४९८
राणादेवी जमात-कुलदेवता (३)
४९७
राणूवाई जमातदेवता (३) ३७५
राता देव (पॉलेनेशिया) (४) ३१३
रात्री ऋग्वेदकालीन स्त्रीदेवता (१)
१७, ७७, (३) २१; देवता (१)
४७, (३) २१; ब्रह्मवादिनीदेवता
(१) ७७
राधा तंत्रे (२) ४१७; पीठ (१)
२७८; शक्ति (२) २५, २६;
शक्तिदेवी (१) २९२
राधाकिशोरपूर पीठ (१) २८६
रानतुळस (३) १६२
रानवट ब्राह्मण (३) ३६७
रायकरी जमात (३) ३८४
रायभागिनी ग्रामदेवता (बंगाल) (३)
४७९
राम (१ वि) ४६, (२) १७८,
१७९, २८४, ३६२-३६३, ३७८,
(३) ५, १०, २७, ७२,
१४३, १४४, ३१९, ३२०,
३२१, ३२२, ३६४, ३७०,
३८२, ३९०, ३९३, ५११,
(४) ६, ७, १३, १४, ६७,
९१, १००; कुलदेवता (३) ३६४;
नमस्तदेवता (३) ३७०, ३८२;

देव (४) ६, ७, १४, ६७,
(इटली) (४) १३, १४, (इतर
संस्कृति) (४) ९१, १००;
मानवदेव (३) ५, १०; व अश्वत्थ
वृक्ष महिमा कथा (३) १४३-
१४४; व आहिल्योद्धार कथा (पुन्हेर
क्षेत्र); व चादला परमेश्वरीदेवी कथा
(३) ७२-७४; व तुकाईदेवी (२)
१७८-१७९, २८४, (३) ३९०;
व यमाईदेवी (२) २८४, (३)
३९३; व योगिनी शक्ति कथा (२)
३७८-३७९; ललितागौरी व्रत कथा
(३) ३१९-३२२; व हिंगुळा देवी
३६२-३६३; शस्त्रधारी देव (१
वि) ४६; संस्कृत देव (३) २७
रामकहेंगा हिंदुराजा (स्याम) (४)
२३३
रामकामहेंग राजा, याने ताईसाम्राज्य
वाढविले (४) ३०४
रामकियेन रामकिर्ति रामायणाचे
भाषांतर (थायलंड-जावा-सुमात्रा)
(४) २९०
रामकृष्ण तंत्ररूपदेवता (२) ४११
रामगिरी पीठ (१) २८१, २८८
रामचंडी देवी जमातदेवता (३) ३७३
रामचंडेश्वरी देवता, परशुराममातादेवता
(२) ४७४
रामचंद्र नाणकमुद्रा व सीतादेवी (३)
२२२; मानवदेव (४) २४८
रामतीर्थ शक्तिस्थान (१) २९२
रामत्रिबोधी राजा (दुसरा) (स्याम)
सरपेट मंदिरात ५० फूट उंचीचा
बुद्धाचा पुतळा याने उभारला (४)
३०९

- रामदाम् (समर्थ) (४) ३७८;
 देवी आदिशक्तिस्तवन (१) ६-७;
 (४) १०५
- रामदे (पीर) (३) १२२
- रामन देवता (बॅनिलोन) (४) ७०;
 गृहनिष्यक्त कार्य (इराणी) (४)
 १४८
- रामनेरुडा यानी रामायण ग्रंथ जाया-
 निज भाषेत 'रामकियेन रामकीर्ति'
 या नावानी भाषातरीत केला (४)
 २९० (जाया)
- रामनाथ जमात देवता (३) ३७६
- राममुद्रिका व सीतादेवी (३) २२२
- रामरूपा तारिणी दशावतार व दश-
 महाविद्या देवी संबंध (१) ४२५
- रामलिंग जमात (३) ३८५
- रामवरदायिनी तुफाई (१) ३२२-
 ३२३, ३२४, (२) १७९; तुळजा-
 भवानी (१) ३२२, ३२३, ३२४;
 देवी (तुळजापूर) (२) १८३;
 नामोत्पत्ती (३) ३९३
- राम-सीता (नाणक मुद्रा) (३)
 २२८, विवाह (इफासस्फुति-पेरु)
 (४) १९८
- रामहस्त रामाने नाव (अक्झेडियन)
 (५) ६, १३
- रामायण (जात्रानीज भाषेत) (४)
 २८९
- रामायण काकथिन (रामायण)
 (इडेनेशिया) (४) २९०
- रामायण रामकेर (रामकीर्ति रामायण)
 (म्बोज) (४) २९३
- रामेशं ज्योतीर्लिंग रामेश्वर (१) २५७
- रामेश्वर मंदिर (१) २३८, लिंग
 (२) ९८-९९; (वेरुळलेणे) (३)
 २५१, २५५
- रामोशी जमात (३) ३८४
- रावण व अश्वत्यवृक्ष (३) १४३;
 (वेरुळ लेणे) (३) २५५, २५८
- रावणार्चीसाई (वेरुळ लेणे)
 (३) २५१
- रावणानंद पीठभैरव (१) २८०
- रावत जमात (३) ४७०
- रावपुरी माता जमातदेवता (३)
 ३८६
- रावळनाथ जमातदेवता (३) ३७३,
 ३७६
- राप्सेना देवता (३) ३९३; देवी (१)
 ३३८
- रासई देवी कुलदेवता (१) १६९
 (यादव-देवगिरी), पौराणिक देवता
 (१) ७०, १६८-१७७, मूर्ति (१)
 १६८, १७७ (विजयनगर), राजई
 (१) १६९-१७०; स्वरूप (१)
 १७६
- रासकीखा (३) २८७, २८८, २८९
- रासनु देवता (इराणी) (४) १४९,
 १५०
- रामेश्वरी रासईदेवी (१) १७७;
 रागा (१) १७७, (२) २६;
 सर्वशक्तिस्वरूपिणी (१) १७७
- राहुळ सांस्कृत्यायन (पडित) (४)
 २३९-२४०
- राहोआ वर्षारभतारा (हवाई) (४)
 ३१९
- रिआ देवता (ग्रीक) (४) ५२

- रिज् मकायाना विधि (४) १६५,
१६७
- रिपुमारी दुर्गा नवदुर्गापैकी एक (१)
१२१
- रिमॉन देवता (असीरिअन) (१
वि) ५०
- रुई (पानेफुले) हनुमानाठ प्रिय (३)
१३६
- रुक्मिणी (१) २९२; देवी (१)
२७९
- रुद्र (१) २९, २५६-२५७, ४१०,
४१५, (३) १३, ३०, ३९२,
३९३, ४०१, ४०२, (४) ११,
(४) १६०; अंतरिक्षदेवता (३)
२०; उपापुत्र (१) २५६; एका-
दशरुद्रनावे (१) २५६-२५७;
कालभैरव (३) ३९२; तारा (१)
२९; देव (३) १३, (४) ११,
१६०; भैरव (१) ४१५; व बौद्ध
देवता अधमानित (३) ४०१,
४०२; शक्ति (कामाक्षी) (२)
१२४; शंकर (३) ३९३; शरीर
सर्पवेष्टित (१) ४१०; शिव (१)
२५६; हर (अपभ्रंश) (४) १६०
(अरवस्तान)
- रुद्रकाली योगिनी (२) ३७४
- रुद्रकोटीतीर्थ शक्तिस्थान (१) २९२
- रुद्रचंडी नवदुर्गापैकी एक (१) १२८
- रुद्रम्मा जमातदेवता (३) ३८०
- रुद्रयामलतत्र (२) ४२७
- रुद्रवर्मन सूर्यवशीय राजा (बंबोडिया)
(४) २९२
- रुद्रसुंदरी शक्तिदेवी (१) २९२
- रुद्रसुसदा मातृका (२) ३८४
- रुद्राक्ष (१) २६०-२६३
- रुद्राणी अष्टमातृकादेवता (३) ४३९;
बौद्ध तान्त्रिक देवता; (३) ४०९;
शंकरपत्नी पार्वती (३) ३९३,
(४) ३७४; शक्तिदेवी (१)
२९२, (२) ३१; स्त्रीदेवता (वैदिक)
(३) २१
- रुद्रांशदुर्गा नवदुर्गापैकी एक (१)
१२१
- रुद्राभिषेक (३) १७४
- रुद्रेशी मातृका (२) ३८४
- रुधिरपापिनी योगिनी (२) ३७२
- रुनिया जमातदेवता (३) ३८०
- रुरु पीठभैरव (१) २८०
- रुरू दैत्य व शिवदूती देवी कथा (१)
१८३
- रूपाकर्पिणी तत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८
- रूपावती श्रीवरदायिनीदेवी, शक्ति-
पीठदेवता (२) ३००
- रूपिणी बौद्ध तंत्रदेवता (३) ४२७
- रूमिनी देवी (कपिलवस्तु) (२)
४८२
- रुरू भैरव (कैलास लेणे) (३) २५९
- रेडजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिन्हा)
(३) १०३
- रेणुका (१ वि) ३१, (१) १०,
(२ प्र) १०, (२) १२५, १८९,
२२४, २८४, ४३४, ४३५,
४४३, ४४५, ४५८, ४६१-
४८२, (३) २२, २४, १२२,
३५३, ३५९, ३६२, ३६६,
३६७, ३६८, ३७५, ३७७,
३८०, ३८८, ३९३, ४७४,

- ४८०, ४९७, (४) ८३, ३७५, ३७७, जयोनिमभरा (०) ४७२, एकवीरा (०) ४६३, ४७८, ४६३, ४६६ एलमादेवता (भृगुलोक) (४) ८०, कथाचरित्र (२) ४५८, ४६१, ४६२, ४६४, ४८०, ४८१, ४८०, कुलदेवता (०) ४४५, (३) ३६५, ३६६, ३६८ गर्गाची (२) २०४, विप्र (३) सुरवातीस, जमात देवता (३) ३७५ ३७७, ३८०, देवता (१ मि) ३१, (२) १८९, ४३५, ४४३, ४६७, ४८० (माहूर क्षेत्र), देवी (३) ४७४, ४९०, पीठ देवता (२ प्र) १०, ४४९, ४८० (मातापूर माहूर), ब्रह्मरूपिणी (२) ४७२, मदिरे (२) १८९ (पैठण), (२) ४६८ (माहूर), (२) १२५, ४७३ (पेहुवेहु), (२) ४७९, माता (३) ३६७, ३६८, (४) ३७५ (मातापूर), (१) १०, (३) २२, (४) ३७७ (माहूर), (३) ४९७, माता यमाई (२) २८४, मूर्ति तादळास्वरूपदेवता (२) ४६८, ४६९, यमाई (२) २८४, यलमा (२) ४५८, ४६१, रेणुराजा कन्या (२) ४६१, ४६२, ४७३, व जमदग्नी (२) ४५८, ४६१, ४६२, ४६४, ४६५, ४७८, ४७९, व परशुराम (२) ४४३, ४५८, ४६३, ४६६, ४६९, ४७७, ४७८, ४७९, ४८२, सामाजिक देवता (१) ४३४, ४६१ ४८२ (आणखी पहा जमदग्नि, परशुराम)
- रेवती मातृका (२) ३८४, योनि (३) ३१२
 रेवानदी (नर्मदा) (३) २०१
 रोरराजा ताईगीय (सयान) (४) ३०४, ३०६
 रोगनिवारणार्थ उत्सव (पेरदेश) (४) २२१-२२२
 रौगा चंद्रदेवता (पॉन्नेशिया) (८) ३०१, शेतकीप्रधानदेवता (न्यूझीलंड) (४) ३२३
 रोगाप्ररोध धान्यदेवता (हवाई-न्यूझीलंड) (४) ३१९
 रोचना मातृका (२) ३८४
 रोपी आकाशदेवता (आर्जेन्टायना) (४) १८०
 रोमशा ब्रह्मवादिनी, वैदिकदेवता (१) ७७
 रोमा देवता (ग्रीक-रोमन) (४) १२९
 रोमो देवी (रोमन नाणक मुद्रा) (३) २३१
 रोहिषेश्वर मंदिर (पुणे जिल्हा) निवाजी व त्याचे सगळी यांच्या स्वराज्य शपथेप्रदल प्रसिद्ध (४) ३२५
 रोहिणी ग्रामदेवता (१) २४१, जैन विद्यादेवता (३) ४३९, ४४५, भूदेवता (१) २४१ यक्षिणी (३) ४४१
 रौद्राकारि योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
 रौद्रवेताली योगिनी (२) ३७४
 रौद्रवेताळी योगिनी (३) ३११
 रौद्रा दुर्गादेवी स्वभावरूप (१) १२२

- मानित (३) ४०१, ४०२, ४१२, व
विष्णु (१) ४७, ४९, ५१, ५४,
(३) २८, व समुद्रमथन (१) ४८,
४९, ५०, ५४, वर्णन (१) ५१,
५५, वैदिक देवता (१) ४७-
५२, श्री (१) ४७, ५५, ११९,
संस्कृत देवता (४) ५४, सप्तमाता
पैकी एक (३) ४३८, ४४७, सात
(४) २७१ (जपान)
- लक्ष्मी नरसिंह जाणत देवस्थान
(नराधिगपूर-पुणे) (३) ४९९-५००
- लक्ष्मी नारायण कुलदेवता जोडी (३)
१४, बौद्ध देवता (३) ५००,
मंदिर (४) २८० (अदमान),
(३) ५०० (राणीगळ माठमाह), मूर्ति
(३) ८२६, युग्मदेवता (१ वि)
३११, (३) १४, २१,
- लक्ष्मी भार्गव देवता, मूर्ति (वज्रेश्वरी)
(२) २९५, २९९
- लक्ष्मीविनायक तान्त्रिक गणपती
उपास्यरूपे (२) ४११
- लक्ष्मी व्यंकटेश कुलदेवता (३) ३६७
- लक्ष्मी सिद्धि (३) ३९८
- लंका पीठ (१) २८२, २९०
- लंकामुख (मलाया-जावा) (४) २८४
- लज्जागौरी-नंदिकेश्वर (मिजापूर)
(३) ४९९
- लॅटिन संस्कृति देवता व देवतांचे
मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०
- लॅटोना देवता (ग्रीक-रोमन) (४)
१२८
- लडा (डाय-गोर्डी) विशप, मय
संस्कृति षडविधसक (४) १८१,
१९३
- लत्रकारिया सीतळादेवी बहीण, बाला-
रिष्टदेवता (पजाव) (३) १०८
- लंपवंश व देवता (४) १७६
- लमाण जमात व देवता (३) ३८४
- लंबकर्ण पीठभैरव (१) २८१
- लंबमेखला मातृका (२) ३८४
- लंबसटा मातृका (२) ३८४
- लंबस्तनी मातृका (२) ३८४
- लंबा मातृका (२) ३८४
- लंबोदर तान्त्रिक गणपतीचे स्वरूप
(२) ४११
- लयराई देवी शक्तिपीठदेवता, तादळा-
स्वरूप (शिरगाव) (२) १६७-
१६८
- ललाजिव्हा योगिनी (२) ३७२
- ललितकर्ता पीठदेवता (कामरूप)
(१) २७८, (२) १०६
- ललितपूर देवीस्थान (१) २९४
- ललिता (१) ३५, १००, २८१,
२९१, २९३, २९४, (२) ५७,
१४९, २७२, २८९-२९४, ३०९
३७३, ४१५, ४१६, ४२७, (३)
२७८-२७९, ३१९-३२२, उत्पत्ति-
कथा (२) २८९, २९०, २९४,
उपागललितान्त (३) २७८, कामे
श्वरी (२) २९०, कुलदेवता (२)
२७२, गौरी (२) ३०९ (वारा-
णसी), (३) ३१९, ३२०, ३२१,
गौरीव्रत (२) ३१९-३२२, तत्र-
देवता (१) १००, (२) ५७,
१४९, ४२७ (श्रीचक्र),
त्रिपुरादेवी भेद (१) ३५, देवी
(१) २९३, २९४, ४२७, (२)
२९४, (३) २७८, २७९, ३२०,

- पंचमीव्रत (३) २७९; पराशक्ति (२) २९०, २९१, २९४; पीठ-देवता (१) २८१; मंदिर (२) २९३ (श्रीनगर); मूर्ति (१) २९३; हृदयस्तोत्र (२) २९३; व भडासूर (२) २९०, २९२, २९४; शक्ति-देवी (१) २९१, (२) ३७३; शक्तिपीठदेवता (२) ७२, २८९-२९४; श्रीविद्या (२) ४१५, ४१६ (तानिक); सहस्रनामस्तोत्र (२) ५७, २९२
- ललिताम्बा देवी, त्रिपुरादेवी भेद (१) ३५
- ललिताम्बिका शक्तिदेवी (१) २९२
- लवपुरी (चंपारण) (४) २९३, २९४, २९५, २९६; (लोवबुरी) (जाया-सुमात्रा) (४) २९०
- लासत्से चीन धर्मतत्त्ववेत्ता (४) १०४, १०५
- लाओत्से टाओइझम पंथ स्थापनकर्ता (४) २९
- लाफा वनदेवता, पेलदेवता कन्या (हवाई-ताहिटी) (४) ३२३
- लाकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
- लाक्ष्या ब्रह्मवादिनी, वैदिकदेवता (१) ७७
- लांगलावती मातृका (२) ३८४
- लांगली मातृका (३) ३८४
- लाझेस संस्कृति (४) १७५
- लाझोलेओल (Tlazolteotl) विद्या-देवता (इका-वेद-मेक्सिको) (४) २०८; वायुदेवता, मेघदेवता (मेक्सिको) (४) ११
- लांजकी देवता, मूर्ति महामायेची (वालाघाट- मध्यप्रदेश) (३) ५००
- लात् अरवी स्त्री देवता (४) १६८
- लांय आसरा, जलदेवता, भूतयोनीदेवता (३) २११, २१३-२१४
- लामा धर्म (तिबेट) (४) २३६; बौद्ध देवता (३) ४२७
- लाम्पून शहर (स्याम) पूर्वांचे नाव हरिपजर, मोनवशीय राजधानी (४) ३०३, ३०४
- लारुंडा पाताळदेवता (श्रीक) (४) १३४
- लाल देव पर्जन्यदेवता (४) १७७
- लाल फुले शक्तिदेवतेला प्रिय (३) १३६
- लालाभक्षक नरक (२) १०८
- लावोत्सु तिसरा स्वर्ग अधिकारीदेव, भूतमात्ररक्षक (चीन) (४) २४९
- लिओनहार्ड जर्मन सशोवक व वनस्पति शास्त्रज्ञ (३) १४०
- लिगोर शिलालेख (मलाया) (४) २३५
- लिगतत्त्व व शिव (२) ४७-४८, ५१-५३
- लिग देवता हुना, नालोजा, योकाव्हा (मिजी) (४) ३१७-३१८
- लिगधारिणी शक्तिदेवी (१) २९१
- लिगनामाची उत्पत्ति (१) २६०
- लिगपूजा (पॉलेनेशिया-हवाई) (४) ३१७-३१८; व शकर (१) २५८-२५९
- लिगराज मंदिर (भुवनेश्वर) (३) ३६
- लिगायत संप्रदाय व शक्ति (२) ४५-५३

- लिजा नरक (४) १७०
 लिविअन नीथ (मा) देवता
 (आशिया-मायनर) (४) ८१
 लिलिथ देवता (इन्नाइल) (४) ८३
 लिसा सूर्यदेवता (आफ्रिका) (४)
 १७९
 ली चिनी मेरूपर्णत (४) २५०
 ली-की (धार्मिक बधने) ग्रंथ (चीन)
 (४) ३०
 ली कुंग मेघगर्जनादेवता, एक सरदार
 (चीन) (४) २५३-२५४
 लीलावती गाणदेवी, गावरक्षकदेवता
 (१) २३८; गणितग्रंथ-भास्कराचार्य
 कृत (३) २२५
 ली-सू मेघगर्जना वादळदेवता (चीन)
 (४) २५३
 लुझोरचे मंदिर (३) २४२ (इजिप्त)
 लुनग जैन उपपथ (३) ४३६
 लुमा देवी आमदेवता (रत्नागिरी
 जिल्हा) (३) १०३
 लुंविना बुद्धमाता, बौद्धदेवता (३)
 ३९३ . . .
 लुंविना बुद्धमाता (पनोमरंग-क्योडिया)
 (२) ४३४; (४) २९६; सामा-
 निकदेवता (२) ४३४, ४८२-४८३
 लुसीना बालरक्षकदेवता (ग्रीक) (४)
 १००
 लेगिनी मातृका (२) ३८५
 लेजेसामा स्पेनिशविजेता इशाराज्य
 (४) १९७
 लेटो देव (ग्रीक) (४) १३५, १४२
 लेयफ्स भुक्तेपेले (बाल्गेट) (४)
 ३५४
 लेलिहाना मातृका (२) ३८८
 लोकमाता आदिशक्ति स्वरूपदेवता
 (१) १००, (४) ८३, लक्ष्मी
 (१) ५०, व चंद्र (१) ७३-७४;
 शरिनीडामिनी (१) १८४
 लोकेश्वर बुद्धमूर्ति (अफोरतोम-
 क्योडिया) (४) ३०१
 लोकेश्वरी बौद्धदेवता (३) ४३३
 लोचना बौद्धदेवता (३) ४०९;
 शक्ति (३) ३९६
 लोचिआ (आर्टिमिड) देवता (ग्रीक)
 (४) ११७
 लोचिंग-हीन स्वर्गीय-सत्यदेव (चीन)
 (४) २४९
 लोट (माओ) (४) १४५
 लोटची मुले माओ सस्कृति (४)
 १४५
 लोटलीकर ब्राह्मण (३) ३६१
 लोणारी जमात (३) ३८४
 लोटार ग्रामीण पुजाऱ्याकरिता वंश-
 परपरेने चालत आलेला धर्मग्रंथ
 (बाल्गेट) (४) ३३९
 लोट्ट रुद्र (जापा) (४) ११
 लोधी जमात (३) ३८४
 लोनो गर्जनादेवता, पावनकर्ती देवता
 (पॉलेनेशिया) (४) ३२२
 लोपामुद्रा (१) ७७, (३) २०६
 लोभ दुर्गुणप्रतिनिधित्व मातृका-वैष्णवी
 (२) ३८६
 लोला शक्तिदेवता (१) २९३
 लोव लव (ग्रीक) (४) ५, १२
 लो-सुवान देव आकाशदेवता प्रधान
 मंडळ प्रनुग (४) २५३ (चीन)
 लोहाणा जमात व देवता (३) ३८५
 लोहार जमात व देवता (३) ३८५

लोहामुरी लोखंडभट्टीवरील देवता
(भारत) (३) ५००
लोहिता मातृका (२) ३८४
ल्हादिनी शक्ति (२) २५, २८, ५४
वक्रतुण्ड गणपति तांत्रिक स्वरूप (२)
४११
वक्रतुण्डा पीठभैरव (१) २८१
वक्रनाथ पीठभैरव (१) २८२
वक्रेश्वरपीठ (१) २७८, २८२, २८९
वगई चमार ग्रामदेवता (३) ४५०
वंग बलिपुत्र (४) ३३०
वंचना मातृका (२) ३८४
वज्र बौद्ध देवता (३) ४०८
वज्रकंदक नरक (२) १०८
वज्रगांधारी बौद्ध देवता (३) ४०६
वज्रघंटा बौद्धदेवता (३) ४१३
वज्रचर्मिका बौद्धदेवता (३) ४३३
वज्रचर्मिका बौद्धदेवता (३) ४२३
वज्रवाकिनी बौद्धदेवता (३) ४२८
वज्रतारा बौद्धदेवता (३) ३९७,
४२६-४२७; शक्ति देवता (२) ३७३
वज्रधातुवीश्वरी मारिची बौद्धदेवता
(३) ४२२; शक्ति (३) ३९६
वज्रपाणी ध्यानी बोधीसत्य (३) ३९७
वज्रपाणी बौद्धदेवता (३) ४१३
वज्रभृकुटी देवता (३) ४६८
वज्रयानी पंथ (बौद्धपंथ) (३) ४००,
४०२, ४०४
वज्रयोगिनी बौद्धदेवता (३) ४२४,
४२७, ४२८
वज्रवर्णी बौद्धदेवता (३) ४२८
वज्रवाराही (३) ४०६; बौद्धदेवता
(३) ४२२, ४२७, ४२८

वज्रवालाननार्का देवी बौद्धदेवता (३)
४०१
वज्रवार्ही बौद्धदेवता (४) २३७
वज्रविदारिणि बौद्धदेवता (३) ४३३
वज्रवीणा सरस्वती बौद्धदेवता (३)
४२३
वज्रवेताली बौद्धदेवता (३) ४०६
वज्रवैरोचनी बौद्धदेवता (३) ४२७,
४२८
वज्रदृंखला जैन यक्षिणीदेवता (३)
४२९; जैनविद्यादेवता (३) ४३९,
४४१, ४४५; बौद्धदेवता (३)
४३३
वज्रसरस्वती बौद्धदेवता (३) ४२३
वज्रसोटा बौद्धदेवता (३) ४१३
वज्रहस्ता मातृका (२) ३८४
वज्रहस्ती शक्तिदेवता (२) ३७३
वज्रा अष्ट तारा प्रकार देवता, तंत्र-
देवता (बौद्ध) (२) ९५
वज्रांकुशा जैन विद्यादेवता (३) ४३९,
४४५
वज्रांकुशी बौद्धदेवता (३) ४१३
वज्रांगधारी बौद्धदेवता (३) ४३३
वज्रेश्वरी कुलदेवता (१) २३०;
गरम पाणी झरा (३) १९५; तंत्र
देवता (श्रीयंत्र) (२) ४२७;
देवी (२) १७२, १७३, १७८
(जालंदर); नामोत्पत्ति (२) २९५,
(३) ३९४; पीठदेवता (२)
१७५, ४२७; मातादेवी-जमातदेवता
(३) ३८१; विद्यादेवी (२) १७५;
शक्तिपीठदेवता (२) ७२, २९५-
२९९; स्यानक (२) २९५ (वगई)

- वज्रोष्णीय अष्ट दिक्पाल (बौद्ध-
 वज्रयानी पथ) (४) २३८
 वंजार (वजारा, वजारी) जमात व
 देवता (३) ३८६
 वट (वड) वृक्ष (३) १३९, १४१,
 १६७-१७०, व विष्णु (३)
 १३६, व सदाशिव (३) १३५
 वटसावित्री व्रत (३) ३४०-३४१
 वड वृक्ष पहा वट वृक्ष
 वडर जमात व देवता (३) ३८५
 वडाली बौद्धदेवता (३) ४२२
 वत्तली बौद्धदेवता (३) ४२२
 वत्सलादेवी पार्वतीदेवी (३) ३९३;
 पौराणिकदेवता (१) ७८, १८३
 (नेपाळ)
 वनजारी देव ग्रामदेवता (३) १२२
 वनदुर्गा देवी (३) ४५३, ४५४,
 (३) ५०१ (मैमनसिंग-पजाय), नव-
 दुर्गापैकी एक (१) १२१; मूर्ति
 (३) ४५३; रक्षणकर्तीदेवता (३)
 ४५४
 वनदेवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०३
 वनराजपत्नी जमातदेवता (मुसाहर)
 (३) ३८३
 वनस्पति औषधीय, ज्ञानविज्ञान, शास्त्र,
 सशोधक (३) १३८-१४१, जमात
 देवता (मुसाहर) (३) ३८३;
 माता (१ वि) १८
 चंदनीया पीठदेवता (१) २८३
 चण्डिकासिनी नित्यातत्रदेवता (२)
 ४१३
 चण्डिस्तंभन सिद्धि चोवीस प्रकारच्या
 सिद्धीपैकी एक (बौद्ध) (३) ३९८
 चप्रा जैनमातादेवता (३) ४३९
 चयी-कन्नलु-अन्मावरू देवी, १०००
 डोळे, स्वास्थ्यरक्षणकार्य (३) ५०१
 चरद बौद्धदेवता (३) ४०८
 चरदंघ्रिका ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 चरदा देवी (१) २९४
 चरदायिनी देवी नामोत्पत्ती (१)
 २४०, (३) ३९३, व दुर्दम-
 राक्षस (२) ३००, (३) ३९३;
 व श्रीरामप्रभु (१ वि) ७९, (२)
 ३००, (३) ३९३; शक्तिपीठ-
 देवता (२) ४०, ३००-३०२
 चरलक्ष्मी देवी, नामोत्पत्ती (३)
 ३९४; व्रत (३) ३२२-३२३
 चराजाक्षेत्र पीठ (उत्कल) (१)
 २८२, २८८
 चरारोहा देवी (१) २९४; पार्वती
 (१) २६३, शक्तिदेवी (१) २९२
 चरालिका बौद्धदेवता (३) ४३३
 चराली बौद्धदेवता (३) ४२२
 चराह अवतार (२) ३८१, ३८३;
 क्षेत्र (देवीस्थान) (१) २९४;
 पर्वत (शक्तिस्थान) (१) २९२,
 (४) १८७ (मेक्सिको)
 चराहसुरी बौद्धदेवता (३) ४२२
 चराहरूपा-भैरवी दशमहाविद्यादेवता
 (१) ४२५
 चरुची ज्ञानगंदेवता, ब्रह्मवादिनी (२)
 ११
 चरुथिनी एकादशी (३) २८१
 चरुण अथवा नेपच्युन (१ वि) ५०;
 आर्यदेव (४) १४६, १४९, १५२,
 क्षत्रियवर्ण-देव (३) ४; जलदेवता

- (३) १३, १७२-१७३, १७६; जैन दिक्पाल (३) ४३७; जैन-यक्ष (३) ४४१; देव (३) १०५, १०६, (४) ८१, ८३, ९५, देव (मिटानिअन) (४) ८२, (मेसा-पोटेमिया) (३) ३५७; देवता (४) १८०; पञ्चमहाभूतात्मकदेवता (३) १; पर्जन्यप्रमुखदेव (भारत) (४) २५३, पश्चिम दिशा-दिक्पाल (तिबेट) (४) २३८; यत्र (२) ४०८; व सोमरस (४) २१५; वैदिकदेव (३) २४८; संस्कृतदेव (३) २७
- वरुणानी ज्ञानर्गदेवता (१) ६३, (२) ११; वरुणदेव स्त्री (१) १७, ६४; वैदिकदेवता (४) १४८; शक्ति (२) ४३
- वरुणावती देवी (लोयल-काठेवाड) (३) ३५१
- वरुत्री ज्ञानर्गदेवता (वैदिक) (१) ६३
- वर्ग-अक्षरसमूह-देवताशक्ति (२) ३८९
- वर्गभीमा बौद्धदेवता (३) ४२८-४३०
- वर्णमाला व मालुका (२) ३८९, ३९०; वर्णमालेतील प्रत्येक अक्षर देवता (२) ३९०
- वर्णिनी देवता (१) ४१४
- वर्तकतीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- वर्मा-अब्हा देवता, वायुदेवता (रशियन) (४) १७२
- वली ओद्दिन देवता पुत्र (ट्युटानिक) (४) १५५
- वाशिनी तंत्रदेवता (श्रीयत्र) (२) ४२८
- वश्य बौद्धदेवता (३) ४०८
- वश्यतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- वषटकारा मानुका (२) ३८४
- वसंतचंडी ग्रामदेवता, सीतलादेवी (बंगाल) (३) १०८
- वसंतबुराही ग्रामदेवता (बंगाल) सीतलादेवी (३) १०८
- वासिष्ठ ऋषि (४) ३७३; व इन्द्रदेव (२) २९५, २९९, (३) ३९४, (४) १००; व उर्वशी (३) २११; व तीक्ष्णकाता देवी (३) ४१०; व नीलसरस्वती देवी (२) ४०६; व युवानाश्व राजा (२) ४०४, व वज्रेश्वरी देवी (२) २९५, २९९, (३) ३९४
- वसु देवता (ब्राह्मणकाल) (३) १३; लोकमाता व चंद्रदेवता (१) ७४
- वसुजा गोत्रदेवी (१) १११
- वसुदेव मानवरूपदेवता (३) २४८; देवकी (३) २१
- वसुधारा बौद्धदेवता (३) ३९७, ४२३
- वसुधारिणी बौद्धदेवता (३) ४३३
- वाहिआ-लोआ देवता, पेले देवतापत्नी (४) ३२३ (हवाई)
- वाक् आकाश देवता (जॅविथिनिया) (४) ४२, देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३; ब्रह्मवादिनी-

- देवता (१) ७७; ब्रह्माप्रजापति पत्नी (२) ११; वैदिक देवता (१) ५६, (२) १२; शक्तिदेवता (२) १०, १३, ४५; स्त्रीदेवता (वैदिक) (१) १७, (३) २१
- वाकूसिद्ध-सिद्धि (३) ३९८
- वागजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
- वागजाय ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३) १०३
- वागिशी योगिनी (२) ३७४
- वागीश्वरी सरस्वती देवीचे नाव (१) ६३; मातृका (२) ३८५; बौद्ध विद्यादेवता (३) ४४७
- वागेश्वरी बौद्ध विद्यादेवता (३) ४४७
- वाग्वादिनी दशमहाविद्यादेवता (१) ४२४; योगिनी (२) ३७४
- वाघजाय जमातदेवता (३) ३८१
- वाघदेव ग्रामदेवता (३) १२२
- वाघमारी जमातदेवता (३) ३८४
- वाघरी जमात व देवता (३) ३८५
- वाघिआ जमातदेवता (३) ३८०
- वाघेधरी जमातदेवता (३) ३८३
- वाघेश्वरी पार्वतीस्वरूप स्त्री दैवत, ग्राम-देवता (१ वि) ६४
- वाव्या खंडोवाचा भक्त (३) २९८; जमात (३) ३८५
- व्याघ्री योगिनी (३) ३११
- वाचासिद्धि मंत्र (४) ३८४
- वाचिक व्रते (३) २७३
- वाज-माध्यंदिन ब्राह्मण व देवता (३) ३६१, ३६७
- वांझा (विणकर) जमात (३) ३८५
- वाट-कुकुट मंदिरे (सयाम) (४) ३०४
- वाट-सी-लीम मंदिर (सयाम) (४) ३०४
- वाडेश्वर कुलदैवत (३) ३६५
- वाणी उमादेवीशक्ति (२) ३१; गोत्रदेवी (१) १११
- वाणी जमात (लिंगायत, काठेवाडी, वैश्य, नार्वेकर) (३) ३८५
- वात (वायु) देवता (इराण नाणक-मुद्रा देवता) (३) २३१
- वात्वा जमात (आफ्रिका) (४) १७९
- वानरमुखीदेवी (कांगरा-पंजाब) (३) ५००-५०१
- वानरानना योगिनी (२) ३७२
- वापरीयामा पर्जन्य आणणारा निळा सर्प (४) २१६ (मय)
- वामकेश्वर तंत्र (२) ४१७
- वामदेव शंकरमुख (३) ४४८; पालन-शक्ति (२) २५
- वामन अवतार (४) २४०; देव (३) ५; पीठभैरव (१) २८०; (मेक्सिको) (४) १८७; रूपा-भुवनेश्वरी (१) ४२५; रूपी विष्णु (३) १८३
- वामनावतार (कैलास लेणे) (३) २५९; व बली (४) ३२९, ३३१
- वाममार्गी व तंत्रशास्त्र (१ वि) ५३, ५४
- वामलोचना पार्वती नाम (१) २६३
- वामा पार्वती देवी (३) ३९४; शक्तिवर्ग देवता (२) ४२.

- वामाचार तांत्रिक आचार (२)
४१२, ४१८
- वामाचारी तंत्राचा न्हास (१ प्र)
५
- वामाचारी पंथ (शाक्त) (२)
१४९; पथीय देवता (२) १४९
- वामा-शक्ति (२) ४१
- वामेश पीठभैरव (१) २८०
- वायनमाता जमातदेवता (३) ३७७
- वायव्या मातृका (२) ३८४
- वायु देवता (पंचमहाभूतात्मक) (३)
१३, (४) ११ (जावा); जैन दिक्पाल
(३) ४३७; देवता मानवी जीवन-
विषयक (इराणी) (४) १४८;
वायव्यादिशा-दिक्पाल (तिबेट)
(४) २३८
- वायुतत्त्व-लिंग (कलहस्ती) (२)
१२५, (३) ५०६
- वायु-पात अंतरिक्षदेवता (३) २०
- वायुस्तंभनसिद्धि चोवीस सिद्धीपैकी
एक (३) ३९८
- वार व्रते (३) २७६
- वारली जमात व देवता (३) ३८५
- वाराणसी क्षेत्र (१) २९१,
(२) ३०३-३११; क्षेत्ररक्षणदेवता
(२) ३७३; देवता (२) ३०३-
३११; पीठ (१) २७७; व काशी-
विश्वेश्वर मंदिर (२) ३०८; व
दिवोदास कथा (२) ३०३, ३०४,
३०५; शक्तिस्थान (१) २९३
- वाराणर (गया) गुहा (३) २४६
- वाराही अष्टमातृका (३) ४३९;
अमुया दुर्गण प्रतिनिधित्व मातृका
(२) ३८६; देवता मूर्ति (२)
३०९; प-वर्गेदेवताशक्ति (२) ४३,
३८९; पीठदेवता (१) २८१;
बौद्धदेवता (३) ४३३; माता मूर्ति
(१) ९३ (सौराष्ट्र); मातृका (२)
३८२, ३८४; योगिनी (२) ३७२,
३७४, (३) ३११; वराहशक्ति
(२) ३८३; शक्तिदेवता (२)
३७३; स्वरूप (२) ३८८
- वारुणा देवी (लोथल बंदर-खंवायत)
(१ वि) ३४
- वारुणाख्या देवी (अबू पहाड) (४)
१६१
- वारुणी चामुंडा (१) ३१२; भृगु
(४) ८३; मातृका (२) ३८४;
वरुणपत्नी (३) १७३
- वालगामुखी अर्धशक्ति, अर्धभ्रंश
बगलामुखी (१) ४२१, (३) ३९१
- वाल्मिकी व मयसंस्कृति (४) १८१,
१८३
- वासचूर्जिनी मातृका (२) ३८४
- वासुकी जैन दिक्पाल (३) ४३७;
सर्प (३) ४१९, (४) १७९
- वासुदेव विष्णुरूप (२) ४११;
जमात (३) ३८५
- वासुपूज्य जैन तीर्थंकर (३) ४३६
- वाहिरो देवता (पॉलेनेशिया) (४)
- ३१३
- वालुकेश्वर देवत (माहिम-मुंबई) (२)
२७३
- विकट गणपति उपास्यरूप (तांत्रिक)
(२) ४११
- विकयनना योगिनी (२) ३७२
- विकटलोचना योगिनी (२) ३७२
- विकरा गोत्रदेवी (१) १११

- विकारवशा गोत्रदेवी (१) १११
 विकृत पीठभैरव (१) २८०
 विकृत भैरव (२) २२४
 विकृताक्ष पीठभैरव (१) २८०
 विकृताक्ष भैरव (२) २२४
 विक्रमप्रशस्ती (कविता) (४)
 १६७, १६८
 विक्रमादित्य राजा (उज्जैन), देवता-
 भक्त, दत्तकथा (२) ३५४-३५५,
 ३५६, ३५७; ३५८; व सर्व-
 मंगलादेवी (३) ५०३
 विक्षेप-शक्ति (२) ७
 विघ्नपार्षदा (जेष्टागौरी) (३) ३०६
 विघ्नराज गणपती उपास्यरूप (तांत्रिक)
 (२) ४११
 विघ्नेश-गायत्री पाच प्रकारांपैकी एक
 रूप (१) ३३
 विचित्ररूपा मातृका (२) ३८४
 विजय जैनयज्ञ (३) ४४०; हिंदु-
 राजा (मलाया) (४) २३५ -
 विजयदुर्गा अष्टभुजा, कुलदेवता (२)
 १५९, (३) ३६१, ३६३ (केरी)
 विजयनगरशैली देवालय (३) ४०-
 ४१
 विजयबाहू राजा, हीनयान पर्याय
 (सिलोन) (४) २८१
 विजयसाम्राज्य (हिंदु) (मलाया-
 जावा) (४) २८४-२८५
 विजयसेन ग्रामदेवता (३) १००
 विजया एकादशी (३) २८१; जैन
 दक्षिणद्वाररक्षकदेवता (३) ४६९;
 जैनमातृदेवता (३) ४३९, ४४३;
 जैनपिद्यादेवता (३) ४३८, ४४२,
 ४४३; देवता (१) २९४; नित्या
 तंत्रदेवता (२) ४१३; पीठदेवता
 (१) २८२; भुवनेश्वरीदेवी सेवे-
 करीण (१) १४४; मातृका (२)
 ३८४, ३८५; मातृका शक्तिदेवता
 (२) ३७६; योगिनी (२) ३७४;
 शक्तिदेवता (२) ३७३
 विजयादशमी दसरा उत्सव (१)
 २२७-२३७
 विजयालक्ष्मी तंत्रदेवता (श्रीचक्र),
 अष्ट लक्ष्मीपैकी एक (२) १२२
 विज्रंभिणी जैनयक्षिणी देवता (३)
 ४३९
 विठला देवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 विठलाई ग्रामदेवता (देवळे-रत्नागिरी)
 (३) ५०१
 विठाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
 (३) १०३; देवी (४) ३६४
 विठारेणुकानंदन संत व तेलफळा देवी
 कथा (पुणे) (३) ४७४
 विठोवा जमातदेवता (३) ३७१,
 ३७३, ३७४, ३८१, ३८३
 विठ्ठल लुळशी (प्रिय) (३) १६१;
 मंदिर (४) २८१ (अंदमान),
 (३) ४१ (हंपी); महाराष्ट्र दैवत
 (३) १०१ (पंढरपूर); व संत
 भानुदास (१) १७१-१७६
 विठ्ठल-रखुमाई युग्मदेवता (३) १४
 विठ्ठलेश्वर हेमाडपंती शैली मंदिर
 (सिन्नर) (३) ४२
 वितल (१) ३९६
 वितस्ता (झेलम) नदी (४) १४६
 वितृष्णा-शक्ति (२) २७८

- विध्वर ओडिन देव पुत्र (ट्युटानिक)
(४) १५५
- विदर्भचडिका (१) २९५, ३४२-
३४३, (३) ३९४
- विदेह प्रांत (युनान) (४) २३३
- विद्या जैन देवता (३) ४३९, ४४४
देवता सरस्वती (१) ६३, ६४, देवी
(१) ७८, (२) ३१९, ३२१, देवी
कमल व शर्कीची माडणी (२) ४३,
देवी चण्डेश्वरी (२) १७५, देवी
सरस्वती (१) ६३, ६४, योगिनी
(२) ३७४, (३) ३१२
- विद्यागणपति गणपति उपास्यस्वरूप
(ताम्रिक) (२) ४११
- विद्याप्राप्ति मंत्र (४) ३८४
- विद्यारण्य स्वामी व शारदादेवी (२)
३३८
- विद्यालक्ष्मी तत्रदेवता (श्रीचक्र),
अष्टलक्ष्मीपैकी एक (२) १२२
- विद्यावती पौराणिकदेवता (१) १७८
- विद्याशक्ति (दशमहा) विवरण (१)
३९२-४२७
- विद्यास्वप्रवर्ती दशमहाविद्यादेवता,
कालीकुलदेवता (१) ४२३
- विद्युज्जिह्वा शक्तिदेवता (२) ३७३
- विद्युज्ज्वालाकराली बौद्धदेवता (३)
४३०
- विद्युत्प्रभा योगिनी (२) ३७२
- विधिप्रभा योगिनी (२) ४११
- विनता मातृका (२) ३८४
- विनयतोष भट्टाचार्य तत्रमथलेखक
(२) ४२०
- विनायक क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२,
देवता (४) २३४ (चपादेश)
- विनायका योगिनी (२) ३७४
- विनीता गरुडमाता (इराण नाणक-
मुद्रा (३) २३१
- विनुता जैनमातादेवता (३) ४३९
- विन्धाटवी बौद्धदेवता (३) ४३३
- विन्ध्य पर्वत (१) २९२, शक्तिस्थान
(१) २९३
- विन्ध्यवासिनी कुलस्वामिनी (२)
३१६, कौशिकी (२) ३१६, ३१७,
ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा) (३)
१०३, जमातदेवता (३) ३७४,
३८४, दुर्गा (१) ४, १२१, देवी
(१) २९२, २९३ (विन्ध्याचल),
(२) ३१८ (चिपळूण), नामो-
त्पत्ती (३) ३९४, नीळकण्ठेश्वरी
(३) ४५८ (दामोदर व्हॅली),
पर्वतीयदेवता (अष्टभुजा) (१ वि)
४५, (१) ३५६, (२) ५५,
१०३, मूर्तिस्वरूप (२) ३१३, व
वसुदेवदेवकी कृष्णकथा (२) ३११-
३१२, शक्तिपीठदेवता (२) ७२,
३११-३१८
- विन्ध्यशेखर पीठ (१) २७९
- विन्ध्याचल शक्तिस्थान (१) २९२
- विन्ध्यावली बलि माता (४) ३३०
- विपुलक्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
- विपुला द्वारमातृका (३) २२९,
शक्तिदेवी (१) २९२
- विप्राचित्ता तत्रदेवता (२) ४२१
- विभास पीठ (१) २८२, २८९
- विभूति पार्वतीदेवी नाव (१) २६३;
शक्ति (२) २७९
- विमर्शशक्ति (२) १४, ४५, ४७,
५०

- विमलनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६
विमला अष्टशक्तीपैकी एक (२)
२७८, कुलदेवता (३) ३६५,
तत्रदेवता (श्रीचक्र) (२) ४२८,
पीठदेवता (१) २८०, २८२,
शक्तिदेवता (२) ५५ (जगन्नाथ-
पुरी), शक्तिदेवी (१) २८८, २९३
विरगळ वीर घामदैवत (३) १२२
विरंची ब्रह्मदेव (४) ३६६
विराट पीठ (१) २८२, २९०
विरिगणपति गणपति उपास्यस्वरूप
(तांत्रिक) (२) ४११
विरूपाक्ष एकादशरुद्रांपैकी एक (१)
२५६, देव (द्रविडियन संस्कृति)
(१) ८५, महादेव मंदिर (१)
१३८ (अनगुडी बेल्लारी), (३)
२५०, २५६ (पट्टकळ-त्रिजापूर)
विरूपाक्षी मातृका (२) ३७३,
योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
विरोचन देवता (जपान) (४)
२६४, घ्यानीबुद्ध ७२ मूर्ति (जावा)
(४) २८७, प्रल्हादपुत्र (४)
३३०
विरोचना दुर्गा, सूर्याची मुलगी (१)
१२२
विरोधिनी तत्रदेवता (२) ४२१
विलांबिनी मातृका (२) ३८४
विलासिनी नऊशक्तिपीठदेवतांपैकी
एक, भुवनेश्वरी सेवेकरीण (१)
१४४, योगिनी (२) ३७४
विलो लीफ राणी (क्वोडिया) (४)
२९२
विल्का होमत्त पुतळा (पेह मेक्सिको)
(४) १९६
विल्सन (एन्. एस्) प्राच्यविद्या
सशोवक (२) ४१८
विवस्वान दिव्यदेवता (३) २०
विवाहप्राप्ति मंत्र (४) ३८५
विविदिशानंद (अमेरिका) (४)
२२९
विविध शक्ति (२) २८
विवेकानंद (स्वामी) (४) २२७-
२२८
विशसन नरक (२) १०८
विशाखा क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
विशालदंष्ट्रिनी मातृका (२) ३८४
विशाल जगन्नाथपुरी शकराचार्यमठ-
देवी (२) ३३७
विशालाक्षी गौरी (२) ३०९; देवी
(१) २९१, (२) ३०५, ३१०
(वाराणसी), (३) ११२, पीठ-
देवता (१) २८१, मंदिर (२)
३०५ (वाराणसी), शक्तिदेवी (१)
२९३, (२) ३७३
विशुद्धचक्र (१) २४८
विशोका मातृका (२) ३८४
विश्वकर्मा (वेदळ लेणे) (३) २५१
विश्वकामा शक्तिदेवी (१) २९१
विश्वजननी गायत्रीशक्ति (१ प्र) ९
विश्वडाकिनी बौद्धदेवता (३) ४२८,
४३३
विश्वदेव वैश्यवर्णीय देव (३) ४
विश्वपाणी घ्यानी योषिसत्व (३)
३९७
विश्वबंधुत्व मुख्य धर्मसंस्कृतीतील (४)
३१-३२
विश्वब्राह्मण (३) ३७२
विश्वमाता बौद्धदेवता (३) ४०८

सूची-निर्देशिका

- विश्वमुखी शक्तिदेवी (१) २९३,
(२) १७५
विश्वमुजा शक्तिदेवता (२) ३७३
विश्वरूपा पार्वतीदेवी नाव (१) २६३
योगिनी (२) ३७४, (३) ३११
विश्ववसूगंधर्व व उर्वशी (३)
२११
विश्ववारा ब्रह्मवादिनी देवता (वैदिक)
(१) ७७
विश्वसंकल्प बौद्धदेवता (३) ४१३
विश्वानित्र ऋषि व मांसमक्षण (४)
२७०
विश्वेश पीठभैरव (१) २८०, २८९
विश्वेशी पीठदेवता (१) २८०
विश्वेश्वर क्षेत्र शाक्तिस्थान (१) २९९

- परिवार देवता (३) २०, २१;
 पिंपळ (अश्वत्थ) वृक्षनिवासी (३)
 १३५; प्रेरक शक्ति, देवी (३) ६१;
 मंदिर (३) ५०७ (मडुरा), (४)
 २९०, २९८, ३०० (अंकोरवट),
 (४) २८९ (प्रमचनन-जावा), (४)
 ३०८ (अयोध्या-सयाम), (४)
 ३०१ (प्रमचनन-सयाम), (४)
 २९४ (ओंकारधोम-फ्योडिया);
 मूर्ति (२) २८१, २८२ (संजुरहो),
 (३) २५८ (कैलास लेणे), (४)
 ३०४ (ताईवशीय-सयाम), (४)
 २८९ (बेलहूनचडी-जावा), (४)
 २८२ (ब्रह्मदेहा), (४) २४२
 (मॅलेनेशिया); मूर्ति व अंदलदेवी (३)
 ५०८, ५१३; लक्ष्मी (१) ५१,
 ५४; (३) ३९२, लक्ष्मी पत्नी (३)
 २८; व अंधकासुर (२) ८८, ३८३;
 व एकादशी देवी (३) २८१; व
 कामाक्षी देवी (२) १२२; व कावेरी
 देवी (३) २०६; व चक्रेश्वरी (३)
 ४४०; व चातुर्मास्यकाल (३) ११९;
 व जेष्ठागौरी (३) ३०५; व तुळशी
 कथा (३) १६१, १६६; व तुळशी
 शखचूड कथा (२) १३१; व त्रिपुरा
 शक्ति (२) ४१६; व देवकी-कृष्ण
 (२) ३१२, ३१३; व पार्वती शाप
 (२) १२१; व चाणासूर (३) ४५९;
 व बौद्ध देवता अवमानित (३) ४००,
 ४०१, ४०४, ४१२, ४३०; व
 मधुकैटभ दैत्य (१) ४१, १६१,
 (२) ३००; व महाकाली (१) १६१;
 व महालक्ष्मी कथा (२) २५१-
 २५२; व मातृशक्ती (१) २०३,
 २०४, २५१, २५२; व मृदुमान्य
 दैत्य (३) २८२; व योगमाया (१)
 ४१; व योगिनी (२) ३७६
 व राजराजेश्वरी (३) ३९३;
 वैष्णवी शक्ति (२) ३८३, ३८७;
 व सध्यादेवी (१) ६८, ६९; वामन
 रूप (४) ३३१; शक्ति (१) १४६;
 शंकरसुद्ध व मातादुर्गा (२)
 ३२२, ३२३, ३३५, ३३६;
 शाळिग्राम कथा (३) १५८, १५९,
 १६०, १६१, १६२; शेषशायी
 लोकेश्वर (३) ५०३; संस्कृतदेव
 (३) २७; स्यळे-अठरा (२) ११
 १२५. (०)
 विष्णुपदी (गंगा) (३) १८०,
 १८३
 विष्णुश्री जैनमाता देवता (३) ४३९
 विष्वक्सेन विष्णु परिवार देवता (३)
 २१
 विसटा मातृका (२) ३८४
 विसणु विष्णु (टर्किश) (४) २४
 विसा यंत्र (१) ३६५ ३६६
 विस्फेरादात अवेस्ता पारशी धर्मग्रंथा-
 तील दैनंदिन पूजा भाग (४) २७
 विस्र देवता, राजकीय कार्य (इराणी)
 (४) १४८
 विहार बौद्धगुहा, संघाराम, मठ (३)
 २४६, २४७
 वीणा देवी (२) २५८ (कोल्हापूर);
 सरस्वती (१) ६३
 वीर (पीर) (३) १२२
 वीर-अव्हा अरण्यदेवी (रशियन)
 (४) १७२

- वीरकोचापाचा-याचासिद्ध ज्ञान दान
करणारा देव (इका-पेरु) (४) १९२
वीरकौमारी योगिनी (२) ३७४,
(३) ३११
वीरगळ वीराचे स्मारक (४) १०३
वीरचंडी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३
वीरजा देवी (१) २९४
वीरबायस देव (ग्रीक) (४) १२७
वीरभद्र जमातदेवता (३) ३७३,
३७४, पाडय वराज व दिल्लीश्वरी
देवी (३) ८५, रुद्रगण (१)
(२६७, व दक्ष यज्ञ (१) २६७,
(३) २५५ (वेरुळ लेणे), शिव-
प्रमुख परिवार देवता (३) २१
वीरभद्रा योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
वीरलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक (२)
१२३, २६३
वीरलिंग (नेपाळ) (२) १२५
वीरशैव संप्रदाय पोटभेद (२) ५०,
संप्रदाय व शक्ति (२) ४५-५३
वीरा देवी, दुर्गादेवी आविष्कारस्वरूप
(१) १२२
वीराकर्षणी यंत्र (२) ४०८
वीर्यलक्ष्मी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र), अष्ट-
लक्ष्मीपैकी एक (२) १२२
वीसायंत्र आकृति (१) ३६६, (२)
४०६
बुडॉफ (जॉन) ताम्रय सशोधक (२)
४१०
बू-युवेह साधीरोगदेवता (चीन)
(४) २५८
बृहदेवता (३) १३१-१७०, बृह-
पूजन (जपान) (४) २७६-२७७
बृत्र (मेक्सिको) (४) १८७
बृत्रासुर व इतर संस्कृति कथासाम्य
(४) ६९, १५३, व इद्र दधिची
ऋषी (३) ११, ४७६, व विश्वे-
श्वरीदेवी (१) ४
बृद्धीश्वर मंदिर (तजाऊर) (३) ३८
बृंदा जालदर दैत्यपत्नी व विष्णुकथा
(३) १६१, पौराणिक देवता (१)
७८, १७८
बृंदावन पीठ (१) २८२, २८८,
(२) १०३, शक्तिस्थान (१)
२९२
बृंदावनी (तुळसी) (३) १५८
बृपकपि (हनुमान) (१) ८५
बेगळी देवता, ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०३
बेणानदीतटी शक्तिस्थान (१) २९३
बेणीमाधव भैरव (१) २८७
बेताळ ग्रामदेवता (३) २७, १००;
जमातदेवता (३) ३८०, देवता
(मडकई-गोपा) (२) १६१; पुरुष
दैवत (१ वि) ६४, पुरुषप्रकृति
पिशाच (३) २१३, २१४; प्राकृत
ग्रामदेव (३) २७, यंत्र (२) ४०८
बेताळी (गौरी) देवता (बौद्ध चक्र-
यानी पथ) (१) ११४, अष्ट
मातृका (तिबेट) (४) २३७
बेद (४) २५; काळ पूजा, उपासना
(२ प्र) ७-८; काळ स्त्रीदेवता (१)
१७, वाङ्मय व शक्ति (२) ८-१५
बेद-अझरव्हा जलदेवता (रशियन)
(३) २१७

- वेद-अव्हा जलदेवता (रशियन) (३)
: २१७, (४) १७२
- वेद-गर्भा मातृदेवता (१) ११९,
(२) १३; योगिनी (२) ३७४;
शक्तिदेवता (२) २२
- वेदनायक (संकर) (३) ५०१
- वेदनायकी शक्तिदेवी (विदारण्य) (३)
५०१
- वेदवती वैदिकदेवता, नामाभिधान, व
रावण (१) ५७
- वेदवदन तीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- वेदाचार तानिकाचा एक आचार (२)
४१२
- वेदान्त आणि शक्ति (२) १५-१८;
संप्रदाय व शक्ति (२) १८-२०
- वेदार्थजननी योगिनी (३) ३१२
- वेद जमात व देवता (३) ३८६
- वेदिदाद अवेस्ता पार्शी धर्मग्रंथ
यातील धर्मगुरूची वागणूक भाग
(४) २७
- वेरूळ लेणी (गुहा) (३) २४७-
२६२
- वेरेन्न (वृत्र) देवता (हरण-नाणक-
मुद्रा) (३) २३१
- वेरेन्न्य देवता, युद्ध व दांतताप्रियकर
कार्य (हरणी) (४) १४८
- वेसरशैली देवालये (३) ३९
- वेसाकोट देव (रशियन) (४) १७३
- वेळणेश्वर कुलदेवता (३) ३६५
- वेकापती जमातदेवता (३) ३८५
- वेकुंठमाता शक्तिर्पाठदेवता (२) २३३,
२३४, २३५, (३) ३९४
- वेजनाथ व योगेश्वरीदेवी कथा (परळी)
(२) ८९
- वैतरणी नरक (२) १०८
- वैताली मातृका (२) ३८४
- वैतुपवंश (पिजीवेट) (४) ३१३
- वैदिक काळदेवता (१ त्रि) २७-२८;
अथ व मत्र (२) ४०४; देवता
(१) १२-७७, (३) २४८;
देवता-उपासना (२ प्र) ७-८;
देवता व नतरच्या देवता उपासना-
तुलना (२ प्र) ८-९; देवता व
शक्ति (२) ९, देवता सख्या (१)
१७; देवता समूहवाचक-शक्तिवाचक
(२ प्र) ३
- वैद्यनाथ ज्योतिर्लिंग (परळी) (१)
२५७; पीठ (१) २८२, २८८;
पीठभैरव (१) २८२; मंदिर
(झाडी-देगड) (३) ३६;
शक्तिस्थान (१) २९२
- वैनायकी मातृका (२) ३८४
- वैरोचन ध्यानीसुद्ध (३) ३९६,
३९७, ४०४, ४२२, ४२३,
४३१; वलि-पिता (४) ३३०
- वैरोटी जैन त्रिद्यादेवता (३) ४३९,
४४२, ४४३, ४४७
- वैश्रवण देवता (जपान) (४) २६४
- वैश्रवणालय क्षेत्र, शक्तिस्थान (१)
२९३
- वैष्णव तंत्र (२) ४११; पंथ (३)
२४८; सांप्रदायदेवता (३) २४८;
शक्ति (विष्णु) (२) २२; शैव
वैश्वाय व चित्रमादेवीकथा (२)
४४९, ४५०, ४५३
- वैष्णवाचार तांत्रिक मात आचारापेकी
एक (२) ४१२

वैष्णवी (१) ११, ७८, १४६,
१८०-१८१, २९३, (२) २२,
२६, २७, २८, ३१, ४२, ३८२
३८३, ३८४, ३९३, ३९४,
३९५, (३) ४३, ३९४, ४४०,
४८३; अष्टमातृकापैकी एक (३)
३९४, ४३९; देवी (१) ११,
१८०-१८१, २९३, (२) ३७३,
(३) ४३, ४८३; नामोत्पत्ती (३)
३९४; पौराणिकदेवता (१) ७८,
१८०-१८१; मातृका (२) ३८२,
३८३, ३८४, ३९४; मूर्ति (१)
१८१, (२) ३९३ (तारापुर-
बुलढाणा), (२) ३९४ (यवतेश्वर-
पुणे); व महिषासुर (१) १४६;
विष्णुशक्ति (१) १४६, १८०,
(२) २२, २६, ३८३, (३)
३९४; शक्ति (२) २२, २६,
३१, ४२, ३८३, (३) ३९४;
शक्ति त्रैमूर्ति स्वरूप (२) २८;
शक्तिनामाभिधाने (२) २७; सप्त-
मातृकापैकी एक (२) ३८२,
३९४, ३९५
वोडन देवता (ट्युटानिक) (४)
१५५
व्यक्तजप (२) ३९९
व्यंकटरामन्ना जमातदेवता (३)
३८२, ३८३
व्यंकटेश्वर (तिरुपती) (३) ५०६;
विद्यापीठ (२) १७७-१७८
व्यंकोजी राजे व मरिअम्मनदेवी
(तंजाऊर) (३) ४९३
व्यंकोबा कुलदेवता (३) ३६६,
(गिरी) (३) ३६७, ३८२;

जमातदेवता (तिरुपती) (३) ३७१,
३८५
व्याघ्रांवरी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
जिल्हा) (३) १०३, (१) २४०,
(४) ३७०
व्याघ्रासुर व व्याघ्रांवरी देवी (१)
२४०
व्याघ्री योगिनी (२) ३७५
व्याघ्रेश्वरी देवी (२) २३०, २३१
(परळ-मुंबई), ४७४ (होसपेट)
व्योमचारिणी मातृका (२) ३८५
व्रतदेवता (३) २७१-३४५
व्हाइटहेड भारतीय नाणक अभ्यासक
(३) २२४
व्हाई-तेरी मेघगर्जनादेवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१६
व्हाटू वादळी-पर्जन्यदेवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१७
व्हाव्ही-रो शेडे नक्षत्रदेवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१७
व्हीनस (४) ५, १३; अथवा रति
(१ वि) ५०; देवता (४) ११९,
१२४; देवता (सायप्रस) (४) ६४,
देवता (सेमेटिक-आशिया) (४)
७७
व्हीवुस जलदेवता (ग्रीक-रोमन)
(४) १२८
व्हेस्टा (काकस) देवता (ग्रीक)
(४) १२३
व्होल्लेस पशुपाल देव (रशियन)
(४) १७१
व्होलगा नदी (४) १७३ (रशिया)
शकुनवन्ती देवता (३) २४
शकुनी मातृका (२) ३८४

- शक्ति (३) ३९६; अनेकविध स्वरूपे (२) ६-५९; आणि चैतन्य संप्रदाय (२) ५३-५४; उद्भव तेथे देवता (२ प्र) ५; उपासना व संत (१ प्र) ३; उपासना स्वरूप (१ प्र) १-२; उपासनेची प्रतीके (१ प्र) ६-७; तत्त्व (१ वि) १४, २९, ३०; तत्त्वज्ञान (२) १-७१; तीन वर्ग (२) ४२, ४३; त्रिकोण (१) २९७; देवता उत्पत्ति काळ (१) ८२-८५; देवता व तंत्रविचार (२ प्र) १८-२१; देवता (पार्वतीशरीरकोश) (२) ३७३; देवता पूजनकाल (१) ८५-८८; देवताप्रसार (१) ८८-९९; देवता व भारत सन्निध राष्ट्रइतिहास (१) ९०-९१; देवता व भारतीय इतिहास साधने (१) ७८, ७९; देवता व मंदिरे (१ वि) २८-२९; देवता-रूपे (१) ४०७; देवता व लाल फुले (३) १३६; देवी (१) २५३, (४) ३८४; देवी-आपळी वृक्ष (३) १३५; देवी (जमात-देवता) (३) ३७४, ३८४; देवी स्थाने (१) २९१-२९४; देवी स्वरूपे (१) ८६; पंथ (३) २४८; पंथ व तान्त्रिक वामाचार (१ वि) ५३; (पराभङ्गारिका) वंशावळ (२) ४४; पीठ (१) २७८; पीठ आणि वर्णमाला (१) २९०; पीठ (कन्याकुमारी) (२) ९८; पीठ (गुह्येश्वरी) (२) १५५; पीठदेवता (१) २८०-२८२, २९१-२९४, (२) ७२-३७०;
- पीठनामे (१) २७९-२८२, २९१-२९४; पीठमैत्र (१) २८०-२८२; पीठवर्णन (१) २७९-२९४; पीठसंख्या (१) २७६-२८८; पीठ स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-२९४; पीठे (१) २७६-२९३, (२) ७२-७३; पीठे एकावन्न (१) २७९-२९०; पीठे एकशेआठ (१) २९१-२९४; पीठे चार (१) २७६-२७८, पीठे (पुणे शहर) (२) १९२-१९९; पीठे (मुंबई शहर) (२) २२६-२३६; पीठे व श्रीयंत्र (२) ४२९; पूजक आचार्य-संत महात्मे (१ प्र) ३-६; पूजक सर्व थोर निभूति (१ प्र) ४-५; पूजा व संत (१ वि) ६४-६७; पूजाप्रसार (२) १५०; पूजन (२) ५५-५६; पूजन (तिथेट) (४) २३९; पूजन इतिहास (२) ५५-५६; प्रकटीकरण (२) ६-५९; मंदिरे (चंपादेश-अनाम) (४) २३४; मंदिरे (ओंकारधाम कंबोडिया) (४) २९४; व अक्षर-समूह (२) ४३; व अणु (२) ५९-७२; व न्यायशास्त्र (२) ३३-३४; व पंचमहाभूते (२ प्र) ६-७; व पुराणे (२) २०-२४; व प्रकृति (२) ३२-३३; व ब्रह्मसंबंध (२) २७; व मीमांसा (२) ३३-३४; व योगशास्त्र (२) ३४-३६; व वीरशैव संप्रदाय (२) ४५-५२; व वेदवाङ्मय (२) ८-१५; व वेदान्त (२) १५-१८; व वेदान्त संप्रदाय (२) १८-२०; व वैष्णव

शक्ति (३) ३९६; अनेकविध स्वरूपे (२) ६-५९, आणि चैतन्य संप्रदाय (२) ५३-५४; उद्गम तथे देवता (२ प्र) ५; उपासना व सत (१ प्र) ३; उपासना स्वरूप (१ प्र) १-२; उपासनेची प्रतीके (१ प्र) ६-७; तत्त्व (१ प्रि) १४, २९, ३०, तत्त्वज्ञान (२) १-७१; तीन वर्ग (२) ४२, ४३; त्रिकोण (१) २९७; देवता उत्पात्ति काळ (१) ८२-८५; देवता व तत्रप्रिचार (२ प्र) १८-२१; देवता (पार्वतीशरीरकोश) (२) ३७३; देवता पूजनकाल (१) ८५-८८; देवताप्रसार (१) ८८-९९; देवता व भारत सन्निध राष्ट्रइतिहास (१) ९०-९१; देवता व भारतीय इतिहास साधने (१) ७८, ७९; देवता व मदिरे (१ प्रि) २८-२९; देवता-रूपे (१) ४०७; देवता व लाल फुले (३) १३६; देवी (१) २५३, (४) ३८४; देवी-आवळी शृंख (३) १३५; देवी (जमात-देवता) (३) ३७४, ३८४; देवी स्थाने (१) २९१-२९४; देवी स्वरूपे (१) ८६; पंथ (३) २४८; पंथ व तांत्रिक वामाचार (१ प्रि) ५३; (पराभट्टारिका) वंशानळ (२) ४४; पीठ (१) २७८; पीठ आणि वर्णमाला (१) २९०; पीठ (कन्याकुमारी) (२) ९८; पीठ (गुणेश्वरी) (२) १५५; पीठदेवता (१) २८०-२८२, २९१-२९४, (२) ७२-३७०;

पीठनामे (१) २७९-२८२, २९१-२९४; पीठभैरव (१) २८०-२८२; पीठवर्णन (१) २७९-२९४; पीठसख्या (१) २७६-२८८; पीठ स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-२९४; पीठे (१) २७६-२९३, (२) ७२-७३; पीठे एकावन्न (१) २७९-२९०; पीठे एकशेआठ (१) २९१-२९४; पीठे चार (१) २७६-२७८, पीठे (पुणे शहर) (२) १९२-१९९; पीठे-(मुंबई शहर) (२) २२६-२३५; पीठे व श्रीचंद्र (२) ४२९; पूजक आचार्य-संत महात्मे (१ प्र) ३-६; पूजक सर्व थोर विभूति (१ प्र) ४-५; पूजा व सत (१ प्रि) ६४-६७; पूजाप्रसार (२) १५०; पूजन (२) ५५-५६; पूजन (तिबेट) (४) २३९; पूजन इतिहास (२) ५५-५६; प्रकटीकरण (२) ६-५९; मदिरे (चंपादेश-अनाम) (४) २३४; मदिरे (ओंकारधाम कंचोडिया) (४) २९४; व अक्षर-समूह (२) ४३; व जगु (२) ५९-७१; व न्यायशास्त्र (२) ३३-३४; व पंचमहाभूते (२ प्र) ६-७; व पुराणे (२) २०-२४; व प्रकृति (२) ३२-३३; व ब्रह्मसंबंध (२) २७; व मीमांसा (२) ३३-३४; व योगशास्त्र (२) ३४-३६; व धीरशैव संप्रदाय (२) ४५-५२; व वेदवाङ्मय (२) ८-१५; व वेदान्त (२) १५-१८; व वेदान्त संप्रदाय (२) १८-२०; व वैष्णव

शक्ति (३) ३९६; अनेकविध स्वरूपे (२) ६-५९; आणि चैतन्य संप्रदाय (२) ५३-५४; उद्भव तेथे देवता (२ प्र) ५; उपासना व सत्त (१ प्र) ३; उपासना स्वरूप (१ प्र) १-२; उपासनेची प्रतीके (१ प्र) ६-७; तत्त्व (१ वि) १४, २९, ३०; तत्त्वज्ञान (२) १-७१; तीन वर्ग (२) ४२, ४३; त्रिकोण (१) २९७; देवता उत्पत्ति काळ (१) ८२-८५; देवता व तत्रविचार (२ प्र) १८-२१; देवता (पार्वतीशरीरकोश) (२) ३७३; देवता पूजनकाल (१) ८५-८८; देवताप्रसार (१) ८८-९९; देवता व भारत सन्निध राष्ट्रइतिहास (१) ९०-९१; देवता व भारतीय इतिहास सावने (१) ७८, ७९; देवता व मंदिरे (१ वि) २८-२९; देवता-रूपे (१) ४०७; देवता व लाल फुले (३) १३६; देवी (१) २५३, (४) ३८४; देवी-आवळी वृक्ष (३) १३५; देवी (जमात-देवता) (३) ३७४, ३८४; देवी स्थाने (१) २९१-२९४; देवी स्वरूपे (१) ८६; पंथ (३) २४८; पंथ व तान्त्रिक वामाचार (१ वि) ५३; (पराभट्टारिका) वंशावळ (२) ४४; पीठ (१) २७८; पीठ आणि वर्णमाला (१) २९०; पीठ (कन्याकुमारी) (२) ९८; पीठ (गुह्येश्वरी) (२) १५५; पीठदेवता (१) २८०-२८२, २९१-२९४, (२) ७२-३७०;

पीठनामे (१) २७९-२८२, २९१-२९४; पीठभैरव (१) २८०-२८२; पीठवर्णन (१) २७९-२९४; पीठसंख्या (१) २७६-२८८; पीठ स्थाने (१) २८३-२९०, २९१-२९४; पीठे (१) २७६-२९३, (२) ७२-७३; पीठे एकावन्न (१) २७९-२९०; पीठे एकशेआठ (१) २९१-२९४; पीठे चार (१) २७६-२७८; पीठे (पुणे शहर) (२) १९२-१९९; पीठे-(मुंबई शहर) (२) २२६-२३५; पीठे व श्रीयंत्र (२) ४२९; पूजक-आचार्य-संत महात्मे (१ प्र) ३-६; पूजक सर्व थोर विभूति (१ प्र) ४-५; पूजा व संत (१ वि) ६४-६७; पूजाप्रसार (२) १५०; पूजन (२) ५५-५६; पूजन (तिबेट) (४) २३९; पूजन इतिहास (२) ५५-५६; प्रकटीकरण (२) ६-५९; मंदिरे (चंपोदेश-अनाम) (४) २३४; मंदिरे (ऑंकारधाम कंबोडिया) (४) २९४; व अक्षर-समूह (२) ४३; व अणु (२) ५९-७१; व न्यायशास्त्र (२) ३३-३४; व पंचमहाभूते (२ प्र) ६-७; व पुराणे (२) २०-२४; व प्रकृति (२) ३२-३३; व ब्रह्मसंबंध (२) २७; व मीमांसा (२) ३३-३४; व योगशास्त्र (२) ३४-३६; व वीरशैव संप्रदाय (२) ४५-५२; व वेदवाङ्मय (२) ८-१५; व वेदान्त (२) १५-१८; व वेदान्त संप्रदाय (२) १८-२०; व वैष्णव

पथ (२) २५-२८, व शकराचार्य
 (२) १६, व शून्य (२) ४१,
 व शैवपथ (२) २९-३१,
 व शैव संप्रदाय (कादिमर)
 (२) ३६-४५, व साख्यशास्त्र
 (२) ३१-३३, वर्ग (२) ४२
 ४३, वसतीस्थाने (१) २९१-३९४,
 व्यक्तस्वरूपदेयता (२) २२, व्याख्या
 व क्षत्र (२) १-२, शब्दाच्चा वापर
 (२) ६, ७, ८, ९, १३, १४,
 १६, १७, २१, २२, २५, २८,
 ३१, ३४, ३५, ४१, ४४, ५१,
 ५४, ५५, ५९, शिवजोडी (३)
 ३९६, सगमत्र (२) ४२०, स्तोत्रे
 (२) ५६-५८, स्वरूपे (अनेक
 विध) (२) ६ ५९
 शक्तिगणपति गणपती उपास्यस्वरूप
 (तांत्रिक) (२) ४११
 शक्ति गणेश (१) २२
 शक्तिगळुर्गी पीठदेवता (२) १५५
 शक्तिप्राप्ति मंत्र (४) ३८२
 शंकर (१) ३०, ३१, ३२, ३५,
 - १०१, १०२, ११२, १२२,
 १३७, १५३, १८३, २५७
 २५८, २५९, २६३, ४२२
 ४२३, (२) ८८, ९५, ९७,
 ११९, १२०, १२१, १२२,
 १३०-१३१, १४१, १७०, २७५,
 ३०३, ३०४, ३०५, ३२२, ३२३,
 ३३५ ३३६, ३४७, ३५१, ३५४,
 ३५६, ३५७, (२) ३५९, ३६४,
 ३६९, ३७२, (३) ९२, १००,
 १०१, १०४, १०५, १०८,
 ११७, १२० १२१, १३५, १३६,

१७२, १७४, १७८, १७९, १८०,
 १८१, १८२, २०१, २२८,
 २५४, २५५, २५८, २६२,
 २६३, २६४, २६५, २६९, २८०,
 २८२, २९५, २९७, ३०७, ३१३,
 ३३७, ३५३, ३८८, ३८९, ३९०,
 ३९१, ३९२, ३९३, ३९४, ३९५,
 ४०१, ४०२, ४०३, ४०४,
 ४०५, ४१५, ४२१, ४२४,
 ४३०, ४४८, ४५६, ४७३,
 ४७७, ४८५, ४९९, ५०५,
 ५०६, ५११, (४) ५४, ६९,
 ९१, ९३, १००, ११८, १६१,
 १६६, १८७, २३७, २४२, २४८,
 २६५, ३४०-३४१, अभिषेक व
 पर्जन्यवृष्टि (३) १०४, १७२, १७४,
 आत्मलिंग व रावण (३) ९२, अर्धेतर
 देवता (३) १०८, एकानर (२)
 १२२, ऐरावतेश्वर (धारापूर तजोर)
 (३) ४७७, कपालीश्वर (३) ४५६,
 कालभैरव (३) ११७, कैलास निवासी
 (४) २४८, २६५, खडोबा (३)
 २९५, आमदेवता (३) १००, १०१,
 निपुरारी (१) ३५; विशूल शस्त्रधारी
 (४) ९१, देव (३) १८०, नदी
 नाणक मुद्रा (सीलोन) (३) २२८,
 नदी वाहन (४) ९३, निर्मित मातृगण
 (२) ३०४, पत्न्या (३) १५३,
 पादरे फूल प्रिय (४) १६६, पांच
 मुग्गी का ? (१) २५७ २५८, (३)
 ३५३, पार्वती (१) १०२, ११२,
 १३७, १३८, १५३, (२) १२०,
 ३४७, ३५७, (३) ३१३, ३३७,
 ३५३, ३९१, ४१५, ४७३, ४९९,

पार्वती-पत्नी व मगिनी (४) ५४;
 बहिरोद्या (३) ११७; बिल्वपत्र-
 कमळ-धोतराफूल प्रिय (३) १३६;
 वेलवृक्ष प्रिय (३) १३५; बौद्धदेवता
 अवमानित (३) ४०१, ४०२,
 ४०३, ४०४, ४०५, ४२४,
 ४३०; भवानी पत्नी (३) ३९१;
 भस्मचर्चित (१) २५९; भैरव (३)
 ११७; भ्रमरवा देवी (३) ९१;
 मंत्र (बालीवेट) (४) ३४०-३४१;
 मंदिर (३) २६२ (जंवरनाथ),
 (४) २९४ (चपादेश), (४)
 २८२ (सीलोन); महाकाल (२)
 १४१; महिम्नस्तोत्र (३) १७८;
 महेशगायत्री त्रिपाठ (१) ३२;
 मूर्ति (३) २६२ (अवरनाथ), (३)
 २६३, २६४, २६९ (धारापुरी
 लेणी), (३) २६४, २६५,
 (जोगेश्वरी लेणी), (४) २४२
 (मॅलेनेशिया), (४) १८७
 (मेक्सिको), (३) २५४, २५५,
 २५८ (वेरुळ लेणी); रुद्राणीपत्नी
 (३) ९३; लिंग (३) ३५३;
 लिंगपूजा (१) २५९; लिंग व
 कावा (४) १६१; व अजादेवी
 (३) ४४८; व अंधकामूर
 (२) ८८; व ईश्वरी (२) २७५;
 व कन्याकुमारी (२) ९५, ९७,
 (३) ३८८; व कमलजादेवी (३)
 ४५६; व कान्चीक्षेत्र (२) ११९;
 व कामदेव (२) १०५; व
 कामाक्षीदेवी (२) १२०, १२२,
 (३) ३८८; व कालीदेवी (२)
 १३१, १४१; कागी क्षेत्र (२)

११९; व कालरात्री (१) १०१; व
 कैरकलदेवी (३) ५१०-५११; व
 गंगा (२) ३५९, ३६४, (३)
 १७९, १८१, १८२; व गणपती
 (१) २०, २१, (४) ११८;
 व गुह्येश्वरी देवी (३) ३८९;
 व धृतमारी देवी (३) २९७; व
 जालदर दैत्य (२) १७०; ज्योतिर्लिंगे
 (१) २६३; व तारकासुर तीन पुत्र
 कथा (१) ३५; व त्रिपुरा देवी (२)
 १४१; व त्रिपुरासुर (१) १२२;
 व दक्षप्रजापति (१) २६३, २६४,
 २६८; व दक्ष यज्ञ (१) २६४,
 २६६, २६७, ४२२, (४) १००;
 व दिवोदास (२) ३०५, ३७२;
 व दुर्गादेवी (१) १२२-१२३; व
 धुमावती देवी (३) ४१५; व
 नर्मदानदी (३) २०१; व नील-
 राक्षस (२) ८८, ३८३; व पेरी-
 यानगी देवी (३) ४८५-४८६; व
 बाणासुर (२) ९७; व बुद्धदेव (४)
 २३७; व भराडीगौरउत्सव (३) ३०७;
 व भिलात ग्रामदेवता (३) १२०-
 १२१; व माणमल्लदैत्य (३) २९५,
 २९७; व मदन (४) ११८; व
 मनसादेवी (३) ४२१; व महिषा-
 सुर (१) २५३; व मृदुमान्य दैत्य
 (३) २८०, २८२; व मीनाक्षी (२)
 २७५; व लज्जागौरी देवी (३)
 ४९९; व वत्सला देवी (१) १८३,
 (३) ३९३; व विष्णु (२) ३२२,
 ३४७, ३५१, (४) ६९; व
 शक्ति त्रिपुरा (३) ३९०; व शक्ति-
 माहेश्वरी (३) ३९२; व शंखचूड

- दैत्य (२) १३०-१३१, १४१; व शशिणी-डाकिण (१) १८३-१८४, (२) २६५; व शातादुर्गा (२) ३२२, ३२३, ३३५-३३६, (३) ३९४, व शिवदूती (१) १८३, (३) ३९४; व सती (१) २६६, २६७, ४२२, ४२३; व हरतान्त्रिका व्रत (३) ३३७; व हर-सिद्धि देवी (२) ३५४, ३५६, व हरिकाळी देवी (३) ५०५; व हालाहल विष (३) १७९; व हिंगुळा देवी (२) ३५९, ३६४; विश्वेश्वर काशी (२) ३०४, ३०५, ३७३; विषपान करणारी मूर्ति (वेथोन-चपा देश) (४) २९४; शिव (२) ३३५-३३६, ३५१; सात मुखे (३) ४४८; सुंदरेश्वर (२) २७५; (आणखी पहा शिव)
- शंकर- पार्वती (१ वि) ३१, (१) ३५६, ३८३, (२) १३७, १७९, १९९, २२१, २२२, २८९, २९४, (४) १७७, २९७; कैलासपर्वतनिवासी (१) ३५६, ३८३, (४) १७७; गणेशमूर्ति (वत्तेनसेरी-कबोडिया) (४) २९७; मंदिर (पार्वती-पुणे) (२) १९९, युग्मदेवता (१ वि) ४३, (२) ३७; व गिरनारअबाकथा (१) ३८३; व तुकाई (२) १७९, व भद्रकालीदेवी कथा (२) २२२; व रामसीता कथा (२) १७९; व रावण आत्मलिंग कथा (२) २२१-२२२; विवाह व मदन कथा (२) २८९, २९४
- शंकरप्रिया योगिनी (३) ३१२
- शंकराचार्य (२) १६-१८, १२५, ३३६, ३३७, ३३९, ४११, ४१७, ४२४, ४२६, ४२७, ४३३, (३ पुर) ९, (३) ६५, ७१, ७४, १३५, १९८, १९९, २०२, ४११, ५०६, (४) १०५; कृत नर्मदाकाण्ड (३) १९९; कृत शतश्लोकी व सौंदर्य-लहरी काव्यग्रथ (२) ४३३; तत्रकार (२) ४११, ४१७; त्रिपुर-मुदरी तत्रदेवता भक्त (३) ४११; पाच तत्त्व लिंगाची स्थापना (२) १२५, (३) ५०६; मठसंस्था स्थापन (२) ३३७; माता आर्यवा व अश्वत्थवृक्ष (३) १३५; मानलेले शक्तिप्रकार (२) १६; व गंगादेवी (३) १९८; व चादला परमेश्वरी देवी, अष्टोत्तर शतस्तोत्र (३) ७४; व बद्रीनारायण मूर्ति स्थापना (३) ६५; व वैदिक धर्मग्रथ (३) ४०२; व मडनमिश्र (३ पुर) ९, (२) २०२; व शारदादेवी मूर्ति स्थापना (२) ३३६, ३३७, (३) ७१ (शंभेरी); वेदान्त ग्रथ (२) ३३७; श्रीयत्र रचनाकार व पूजक (२) ४२४, ४२६, ४२७, संप्रदाय व शक्ति (२) १६-१८; हिंदुधर्मतत्त्व प्रसारक (२) ३३७, ३३९
- शंक्रुकर्णी मातृका (३) ३८४
- शंखचूड तुलसी कथा (२) १२९, १३०, १३१ (३) १५७-१५८; व कालीदेवी (२) १३१, १४१
- शंखनिधी द्वारपाल (३) ४७७

- शखिणी आसरा (गुजराय) (३)
२१०, व शिवदूती देवी व रुरु दैत्य
(१) १८३, १८४
- शरिनी मातृका (२) ३८४
- शंभोधर तीर्थ शक्तिस्थान (१) २९३
- शॅग-चिंग दुसरा स्वर्ग अधिकारी देव,
घार्मिक पुस्तके मोजदाद, सरक्षक,
काल मोजदाद करणारा (चीन)
(४) २४९
- शॅगटी राजा मानवदेव (चीन) (४)
२४८
- शची इद्रपत्नी (२) ११; व नुहुप
राजा (२) २७६; व इंद्र पूर्व दिशा
दिवपाल (बौद्ध) (३) ४३७
- शचीपति इद्र (२) ११
- शतद्रु नदी (सतसिंधु प्रदेश) (४) १४६
- शतमान (भारतीय नाणक-मुद्रा) (३)
२२५
- शतमुरारायण व सीतादेवी, व
ललिता देवी कथा (३) ३१९,
३२०, ३२१, ३२२
- शताक्षी देवी (२) २०६; नामोत्पत्ति
(३) ३९४; पौराणिक देवता (१)
७८, १८१-१८२; व दुर्दम दैत्य
कथा (१) १८१-१८२; शाकंभरी
(१) १८१, (२) २०६
- शतानंदा मातृका (२) ३८४
- शंतनु राजा व गगामाता व भीष्माचार्य
(३) १८७
- शंनोवरुण भारतीय नौकादलाचे मान-
चिन्ह (३) १७३
- शशर जमात व देवता (३) ४१७
- शशरी (गौरी) देवता (बौद्ध-धम्मयानी
पथ) (१) ११४
- शशरोत्सव नवरान उत्सवाचे एक नाव
(१) २२५
- शब्दाकर्षिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- शमस देवता (सिरिया) (१ वि)
५०
- शमीपत्र गणपती (प्रिय) (३)
१३६
- शमीवृक्ष सरमादेवी प्रियवृक्ष (३)
१३५
- शयनी एकादशी (३) २८१
- शरभानना योगिनी (२) ३७२
- शरयु नदी जलदेवता (३) २०८
- शरारोसर देवता (रशियन) (४)
१७४
- शरासना शक्तिदेवता (२) ३७३
- शरीरदेह व त्यातील शक्ति (२) २५,
व त्यातील कुंडलिनी शक्तिचक्र (१)
२४७-२४८
- शरीराकर्षिणी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
(२) ४२८
- शर्मिष्ठा असुरकन्या जनुराजाची माता
ययतीची पत्नी (४) ३३०; तारा
(१) २९, (४) १०८; व देव-
यानी (४) १०८
- शर्मा योगिनी (३) ३१२
- शर्याणी धीठदेवता (१) २८०
- शशिप्रभा योगिनी (२) ३७४
- शस्त्रधारी देवता (१ वि) ४६,
२१७-२१९, (४) ३७५;
- आयुषाची उपयुक्तता (३) ३९९-
४००
- शहाजीफी डेरी स्तूप (३) २४०

- शाओदमाता घान्यदेवता (पंजाब) (३) ५०१
- शाकंभरी उग्रचंडादेवी सखी (१) १८१; जमातदेवता (बदामी) (३) ३८५; देवी (२) २०२-२०५, २०६, २३०, २५८ (कोल्हापूर); देवी नवरात्र (२) २०४-२०५; नामोत्पत्ती (३) ३९४; प्रमादेवी (२) २३०; यतानीदेवी (१) १८१
- शाकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
- शांकरा मातृका (२) ३८४
- शाक्त पंथ (२) ४१३; सांप्रदाय (२) ४२४
- शाक्ति मातृका (२) ३८४
- शाक्य बुद्धधर्म प्रतिपादक बुद्ध (४) २४९; मुनि (२) ४१२, (३) २४८, (३) ३९७; मुनि सशान्या रूपात इंद्रास देहार्पण (४) २७८
- शास्त्रिणी शक्तिदेवता (२) ३७३
- शांत-पाईन पवित्र वृक्ष (जपान) (४) २७७
- शांतया योगिनी (२) ३७४
- शांतादुर्गा (१) १०, (२) १५७, १५९, (२) ३२१-३३६, (३) ३९४; कुलदेवता (कवळे) (३) ३६१, ३६३, ३६९; जमातदेवता (३) ३७६; जैनयक्षिणीदेवता (३) ४३९, ४४१; जैनपिद्यादेवता (३) ४४१; देवता (१) १०, (२) १५७, १५९ (कवळे); नामोत्पत्ती (२) ३२२-३२३; मदिरे (२) ३३५; शक्तिपीठदेवता (२) ७२, ३२१-३३६; सातेरी (२) ३३४, (३) ५०४
- शांतादेवी ग्रामदेवता (मोटेरा-गुजरात) (३) ११२
- शांति अष्टशक्तीपैकी एक (२) २७८
- शांति सतमाता (३) ४३८, ४४७
- शांतिका मातृका (२) ३८४
- शांतिराक्षित पद्मसभवाचा भाऊ (४) २३६
- शांतिसुरी जैनतंत्रकार (२) ४११
- शांतीकारी योगिनी (३) ३१२
- शांतेरी जमातदेवता (म्हाडदोल) (३) ३८५
- शामवर्णा देवी (महीदपूर-हंदूर) (३) ५०२
- शामस देवता (बंबिलोन) (४) ७०
- शाम्मा जैनदेवता (३) ४४१; तारा बौद्धदेवता (३) ४२२, ४३०-४३१; देवी बौद्धदेवता (३) ४३३
- शामादेवी ख्मेरवशीय राजकुन्या, महत्त्वाकांक्षी कर्तव्यगार राणी (सयाम) (४) ३०३-३०४
- शांभवी पार्वतीदेवी (१) २६३; योगिनी (३) ३१२
- शारदा कुलदेवता (३) ३६४; क्षेत्र (१) २८५; देवी (शृंगेरी मठ) (२) ३३७, (३) ७१; पीठ-देवता (काश्मीर) (१) २७६; मूर्ति (शृंगेरी) (२) २२४; पिद्या-देवता (२) ३३६; शक्तिपीठदेवता (२) ७२, ३३६-३४०; सरस्वती (१) ६३, (२) ३४०

- शारदातिलक तंत्र ग्रंथ (२) ४१०,
 शारदानंद (अमेरिका) (४) ४२८,
 शारदी क्षेत्र पीठ (१) २८५
 शारदीय नवरात्र (१) १२८-१२९,
 २२१, २२५
 शारीरिक रोग निवारण मंत्र (४)
 ३८१
 शाला देवता (इराण) (४) १५०
 शालिभद्र जैन यज्ञ (३) ४४०
 शालिवाहन (पैठण) (४) ९२;
 शककर्ता, मित्रभाचा नातु, येशु-
 सिस्तकालीन (४) १५७
 शाल्मीली नरक (२) १०८
 शाशीहुर्वातिकु देवता, टॅलोक, वरुण
 देवपत्नी (इंडो-मेक्सिको-पेरू) (४)
 २०५
 शाश्वती ब्रह्मवादिनी, वैदिक देवता
 (१) ७७
 शासन देवता जैन तीर्थकराच्या (३)
 ४४१-४४७
 शास्त्रिभामः क्षेत्र ! शक्तिस्थान (१)
 २९२; व इंमजसंधोधक (३) १६०;
 व चंद्रहास राजा (३) १६०; व
 तुलसी पाने (३) १५९; व तुलसी विवाह
 (३) १६५; व म्रिया (३) १५९;
 त्रिष्णुरूप (३) १५९
 शिकोत्री जमातदेवता (३) ३८०,
 ३८१
 शिकोमेफोहुल ममादेवता, धान्यदेवता
 (इंडो-पेरू-मेक्सिको) (४) २०६
 शिंगो देवता (आफ्रिका) (४) १७९
 शिंदो आकाश देवता (जपान)
 (४) १८०
 शिंदो धर्म, धर्मग्रंथ (४) २८; धर्म-
 श्रद्धा (४) ३१; मदिरे (जपान)
 (४) २६४; विश्ववधुत्व (४) ३२
 शितव्या ग्रामदेवता (३) १०९
 शिदोवा जमात देवता (३) ३८०
 शिया पंथ (मुस्लिम) (४) १६९
 शिराब्शोट स्मृतिदिन कथा (१)
 १२६-१२७
 शिलालेख मंदिर (मय) पालकूशहरी
 (४) २१४
 शिलुक जमात (आफ्रिका) व राजा
 (४) ३९
 शिल्पकला व देवतास्वरूप (१ वि)
 ३४-३५
 शिल्पदेवता (३) २३५-२७०
 शिव (१) ७८, ८५, २५१,
 २५२, २५३, २७८, २८१,
 २९२, ३७४, (२) ३, १०,
 २४, २५, २९-३२, ३७-
 ३८, ४६, ५०-५१, ९८, ११९,
 १२५, १२६, ३७५, ३७६,
 ३८१, ३८२, ३८३, ३८४,
 ३८५, ३९२, ४०९, ४१०,
 ४१६, ४१७, ४१८, (३) १,
 ६, २१, २८, ६१, १८७, २२७,
 ३५४, ३७३, ३८२, ३९६,
 ४००, ४०१, ४०५, ४११,
 ४१५, ४३०, (४) ६७, १९२,
 १९४, १९५, २६४, २८२,
 २८९, २९४, ३०८, ३०९,
 ३१०, ३३४, ३६८; आणि शक्ति
 (पुरुषप्रकृति) (३) ३९६; आत्र-
 गुरु (३) ६; कल्याणमंदिर शिष्य
 (३) ४०५; कांची (२) ११९;

कालस्वरूपी मूर्ति (४) ३१०
 (प्रमदनन-सयाम); कुट (१) २९२;
 गंगा-गौरी विवाह कथा (३) १८७;
 जमातदेवता (३) ३७३, ३८२;
 त्रिगुणात्मक शक्ति (१) २५२;
 त्रिमूर्ति (१) २५२, (३) ६१;
 देवता (४) २६४ (जपान), (४)
 ३३४ (वाली); द्रविडियन संस्कृति
 देव (१) ८५; नाणकमुद्रा
 (कनिष्क) (३) २२७; निर्मित
 मातृगण (२) ३८४, ३८५, ३९२;
 पंचस्वरूप (२) ४६; पार्वती पत्नी
 (३) २८; पार्वती मूर्ति (२)
 ३८१ (खजुरहो); पार्वती व
 कामाक्षी देवी (२) १२६; पार्वती व
 योगिनी (२) ३७६; पीठ (२)
 ९८ (रामेश्वर); पीठभैरव (१)
 २८१; पीठे (१) ७८, २७८;
 पुतळा ७ फूट उंच (४) ३०९
 (अयोध्या-सयाम); पौराणिक देव
 (३) ६; प्रमुख परिवार देवता
 (३) २१, ३५४; बौद्धदेवता
 विटंबित (३) ४००, ४०१, ४३०;
 मंदिरे (४) १९४-१९५ (अस्ट्रिक-
 मेक्सिको), (४) २८९ (प्रमदनन-
 जावा), (४) २८९ (लोरोनोगो-
 रंग व वेलाहन-जावा), (४)
 ३०८ (अयोध्या-सयाम), (४)
 २९४ (ओंकारधाम-कंबोडिया);
 मातेप्रमाणे रागणारी देवता (३) १;
 मानसपूजा स्तोत्र (१) २५१; मूर्ति
 (२) ३८२, (४) १९५ (मेक्सिको);
 योगेश्वरी शक्ति (२) ३८३; लिंग (४)
 २८२ (कलगन गाव-ब्रह्मदेश);

लिंग क्षेत्र (१) २९२; लिंगपूजन
 (४) १९२ (इंका मेक्सिको);
 लिंगे (वाराणसी) (२) ३७४,
 (४) ३६८; व असुर (४) ३६८;
 व कौल (२) ४०९, ४१०; व
 गंगा नदी (४) ६७; व तंत्रग्रंथ
 (२) ४१०, ४१७; व त्रिपुर-
 सुंदरी (३) ४२१; व धूमावती
 देवी (३) ४१५; व मातृका (२)
 ३७५, ३७६, ३८३, ३९२;
 शक्ति (१) २५३, (२) १०,
 २४, २५, २९-३२, ३७-३८,
 ५०-५१, ४१०, ४१८, (३)
 ३९६; शक्तिरूप आकृती (२) ३;
 स्थळे (२) १२५; स्वरूपाचे पाच
 प्रकार व शक्ति (२) २५; (आणखी
 पहा, पार्वती, शंकर)
 शिवकपिलेश्वर मंदिर (चंपादेश)
 (४) २९४
 शिव-गायत्री पाच गायत्रीपैकी एक
 (१) ३३
 शिवगौरी पूजा, चरकपूजा (ओरिसा-
 बंगाल) (३) ३०१
 शिवछत्रपति देवीकृपा (१) ३४३-
 ३५५; राजमुद्रा (३) २३३
 शिवदूती उमचंडादेवी सखी (२)
 ४२२; नामोत्पत्ती (१) २४०, (३)
 ३९४; पौराणिक देवता (१) ७८,
 १८३-१८४; मातृका (२) ३८४;
 योगिनी (३) ३१२; व स्वरूपाचे
 (१) २४०, (३) ३९४; शक्ति-
 देवता (२) ३७३
 शिवधारिणी शक्तिदेवी (१) २९३

- शिव-पार्वती मूर्ति (तार्क्षीय स्याम)
(४) ३०४; व कामाक्षीदेवी
उत्पत्तीकथा (२) १२०-१२१; व
मल्लिकार्जुन (१) २२५; विजयनगर-
नाणकमुद्रा (३) २२८; विवाह व
रति-भदन (२) १०५; संवादरूप
नाथपंथीय तंत्रग्रंथ (१) १४९
- शिवराई जमातदेवता (३) ३७४
- शिवशासन राजशासन ग्रंथ (जावा-
नीज भाषेत) (४) २८९
- शिव-सती व रामकथा (२) १७९-
१८०
- शिवसमुद्रम कावेरी नदी धवधवा
(३) २०७
- शिवसूर्य शक्तिषोडशीदेवी, उत्पत्ति-
कार्यकर्ता (१) ४०९-४१०
- शिवा काली (१ वि) ४२, ४३;
कौशिकी (१ वि) ४२, ४३; गौरी
(१ वि) ४३; जैनमातादेवता (३)
४३९; त्रिपुरादेवी भेद (१) ३६;
पार्वतीकोश उत्पत्ती (१ वि) ४२,
४३; पीठदेवता (१) २८१; मातृका
(२) ३८४; योगिनी (३) ३१२
- शिवाट्टदेवी ऐतिहासिकदेवता (१)
१०, ३४५-३४६ (गिवनेरी-
निह्ना-जुन्नर); नामोत्पत्ती (३)
३९८; व गिमाजी महाराज (१)
२४७, (२) ३४५-३४६, ३५३
- शिवाजी महाराज (१) २४७, (२)
३४५-३४६, ३५३; (३) ५,
६६, १९३; तुलादान (३) ३०९
- शिवाणंद पीठभैरव (१) २८०
- शिवानी पीठदेवता (१) २८१
- शिवाभवानी शक्तदेवता (१ वि) ६६
- शिवा-माता (जालंदर) शक्तिदेवता
(२) १७१
- शिवारवा शक्तिदेवता (२) ३७३
- शिवरावा योगिनी (२) ३७२
- शिशुनि योगिनी (२) ३७२
- शिस्तदेव (१) २७६
- शीखधर्म धर्मग्रंथ (४) २६; मरणा-
ंतर जीवन (४) ३३
- शी-चिंग-हू आकाशदेवता, दुय्यम-
प्रधान, अध्यात्मिक हत्तीदेव (चीन)
(४) २५३
- शीतला ग्रामदेवता (१ वि) ४७,
(३) १०९; जमातदेवता (३)
३७४; तांदळास्वरूप (३) १०९,
देवतामूर्ति (३) ४१७; देवी (१)
९३ (सौराष्ट्र); प्राकृतदेवता (१ वि)
४७; मारीदेवता (३) १०९;
साथीरोग निवारण देवता (३) १०९
- शीतलासप्तमी व्रत (३) ३४१-३४२
- शीतवाडिया कुलदेवता, गौत्रदेवता
(१) ११२
- शीतळा ग्रामदेवता (३) १०९;
देवी (२) २२९
- शीतळाभवानी जमातदेवता (३)
३७६
- शीतळामाता जमातदेवता (३) ३७३,
३७५, ३७६
- शीलादेवी (अंबेर-जयपूर) (३)
५०१-५०२
- शीहकिंग (श्लोक) धर्मग्रंथ (चीन)
(४) ३०
- शुकी योगिनी (२) ३७२; शक्ति-
देवता (२) ३७३
- शुक्र इंद्र (जावा) (४) ११

- शुक्राचार्य दैत्यगुरु, मूर्ति (राजपुताना) (३) ४७७
- शुक्रा अभिदेवता (जावा) (४) ११
- शुक्रतीर्थ (१) १८९-१९०
- शुक्रप्रज्ञा बौद्धदेवता (३) ४१८
- शुक्यजुर्वेदी किस्ती ब्राह्मण (३) ३६६, ३६७; किस्ती (रानवट) ब्राह्मण (३) ३६७; माध्यंदिन ब्राह्मण (३) ३६८; वाज-माध्यंदिन ब्राह्मण (३) ३६८
- शुद्धा योगिनी (३) ३१२
- शुद्धिकाया शक्तिदेवी (१) २९३
- शुभा मातृका (२) ३८४
- शुभाचारा योगिनी, दुर्गादेवी परि-
चारिका (२) ३७७
- शुभानन्दा शक्तिदेवी (१) २९२,
(२) ३७३
- शुंभ अमुर (४) ३७३, ३७५; व
कौशिकीदेवी (१) १०५, १०६
- शुंभ-निशुंभ दैत्य (१) ३१३; रूपक
(१ वि) ५९; व काली (१ वि)
४३; व कौशिकी (१ वि) ४३, (१)
१०५-१०६, १६६; व महासरस्वती
(१) १६६, (३) ६२; व शांता-
दुर्गामूर्ति (२) ३२३
- शुभ्रतारा बौद्धदेवता (३) ३९७,
३९८, ४०८
- शुरगण इंद्र (जावा) (४) ११
- शुष्करेवती मातृका (२) ३८४,
३८५
- शुष्कांगी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
- शुष्कोदरी योगिनी (२) ३७२
- शू देवता मूळस्वरूप द्यौष (इजित)
(१ वि) ५०
- शूकिंग धर्मग्रंथ इतिहास (चीन)
(४) ३०
- शून्यशोध व योध (१) ३९४-३९५
- शूलप्रेत नरक (२) १०८
- शृंगारगौरी नवगौरीपैकी एक (वाराणसी)
(१) ३०९
- शृंगी ऋषि, रामप्रभु व वरदायिनी देवी
(२) ३००
- शृंगेरी मठ भोगलिंग (२) १२५;
शारदादेवी (२) ३३७-३३८
- श्रेणवी ब्राह्मण (३) ३६१
- शेन बुद्धदेवता (जपान) (३) १५
- शेन-नंग देव, रोगनिवारक औषधी-
मंडलदेवता (चीन) (४) २५९
- शेवडेई ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- शेशीवू चित्रकार (जपान) (४)
२६६
- शेषनाग जमातदेवता (३) ३७६
- शेषशक्ति जगत्पालक शक्तीचा एक
भाग (१) २४८
- शेषशायी भगवान (कैलास लेणे)
(३) २५९
- शैलपुत्री नऊ देवीपैकी एक (वाराणसी)
(२) ३१०; पौराणिक देवता (१)
७८, ११७
- शैलमुखी मातृका (२) ३८४
- शैला पीठ (१) २८१
- शैलेंद्र राजे (जावा) (४) २८५,
२८६, २८८
- शैलेश्वरी, शक्तिदेवता (२) ३७३

- शैव पथ (२) ४२४; पथ व शक्ति
 (२) २९-३१, पथीय तने (२)
 ४१७; पथीय-वाली लोक (४)
 ३४०-३४१, वैष्णव वैरभाव चंद्रमा
 देवी कथा (२) ४४९, ४५०,
 ४५३, (२) ३२४, सप्रदाय
 (काठिमर) व शक्ति (२) ३६-४०
 शैवाचार एक तत्राचार (२) ४१२
 शोइनस व अदलादा कन्या देवी
 (ग्रीक) (४) १०९
 शोण बौद्धधर्म प्रचारक (प्रपातम-
 सयाम) (४) ३०७, राजा (३)
 १९९
 शोणनदासंगमतीर्थ शक्तिस्थान (१)
 २९३
 शोणपीठ (१) २८१
 शोणा देवता (१) २८१, देवी (१)
 २८६; पीठदेवता (१) २८१
 शोणेश्वर (३) २०२
 शोनामा अष्टमातृका (तिबेट) (४)
 २३७
 शोभना योगिनी (३) ३१२
 शोलास (डॉ. पॉल) जर्मन सशोधक
 (४) २१२
 श्रद्धा अगिरा ऋषि पत्नी (१) ७३,
 अमूर्त देवता (३) २०; ब्रह्मवादिनी,
 वैदिक देवता (१) ७७, (३) २०
 श्रावणेकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
 जिन्हा) (३) १०३
 श्री (१) ७७, ११९, (२) २७,
 ३७४; देवी (१) ७८, ९२, (२)
 २६३, देवी (जात्रा) (४) २९०;
 देवी (महिदपूर) (३) ४४८;
 पर्वत पीठ (१) २८०, २८३;
 ब्रह्मवादिनी, वैदिकदेवता (१) ७७,
 मानुदेवता (१) ११९, यज्ञ (१)
 प्र) ७८, (२) ४२४, ४२६,
 ४२८, ४२९, ४३०, योगिनी (२)
 ३७४, मिद्या (१) ३४, (२) ४१५,
 ४१६, ४२३, वैष्णवीशक्ति (२)
 २७; शक्ति (२) २७८, सप्तमाता
 (३) ४३८
 श्रीइन्द्रादित्य राजा (ताई वंशीय-
 सयाम) (४) ३०४, ३०६
 श्रीकंकाळी पौराणिक देवता (१)
 ७८, १०७-१०८
 श्रीकरणजी देवी ऐतिहासिक देवता
 (निकानेर) (१) २९६
 श्रीकरणी देवी कुलदेवता (२)
 ४४१, ४४३, (४) २६५; नामो-
 त्पत्ती (३) ३८७, मंदिर (देवानोक-
 विकानेर) (२) ४३६, ४४१;
 सामाजिक देवता (२) ४३४, ४३६-
 ४४३
 श्रीकुल देवता शाक्तपथियाची, दश-
 महाविद्या देवताचा एक वर्ग (१)
 ४२३
 श्रीकुळ देवता शाक्तपथियाची, दश-
 महाविद्या देवताचा एक वर्ग (२)
 १३९
 श्रीकृष्ण मानवदेव (३) ५, (४)
 २४८, लीला (१ वि) ५२, व गोपी-
 रासक्रीडा (३) २८७-२९१, व
 जरासब, साँगिआजी देवी (२)
 ३५२; व नरकामुर (२) ३७५, व
 सादिपनी गुरु (२) ३५५
 श्रीक्षेत्र (ब्रह्मदेश) (४) २३३;
 राजसस्था (प्रोम-ब्रह्मदेश) (४) २८३

- श्रीखंडी मंदिर (जावा) (४)
२३५
- श्रिगुरु औदुंबर वृक्ष निवासी (३)
१३५
- श्रीगौरमालवीय ब्राह्मण (३) ३६५
- श्रीचक्र (१) ३७ (तात्रिक); व कामाक्षी
देवी (२) १२३, १२६; व कावा
शिळा (मक्का) (४) १६६; व
महालक्ष्मी मंदिर (कोल्हापूर) (२)
२५७; व शंकराचार्य (२) १२३
- श्रीचांदला परमेश्वरी अवतार कथा
(३) ७२, ७३; कुलदेवता
(३) ७४; निग्रहीदेवता (३)
७०, ७१-७४; मंदिर (३) ७१
(नलवार स्थानक), (३) ७२
(वृद्धगुंटी); व सेतु राजा (३)
७३, ७५,
- श्रीछायाभगवती देवी (नारायणपूर-
गुलबर्गा) (३) ४४९
- श्रीतामराज शहर (कंबोडिया)
(४) २९४
- श्रीधर्मोशोकराज (सयाम) ६ फूट
८ इंच उंच शिवाचा पुतळा याने
उमारला (४) ३०९
- श्रीभास्करराय तंत्रमंत्रकार (२) ४१५
- श्रीभैरव (१) १२५
- श्रीमहालक्ष्मी व महात्रिपुरसुंदरीदेवी
(२) ४१५
- श्रीमाता गोत्रदेवी (१) १११
- श्रीरंग मंदिर (श्रीरंगम) (३) ४१
- श्रीराजराजेश्वरी उत्तरी (२) ७४;
भुवनेश्वरी (२) ७४, ७५ (दश-
महाविद्यादेवता); मंदिर (२) ७४
(उत्तरप्रदेश), (२) ७५ (बन्हाड);
- व बीजाक्षरे (२) ७५; शक्ति-
पीठदेवता (२) ७२, ७४-७७
- श्रीवरदायिनी शक्तिपीठदेवता; व
दुर्दमदैत्य; व राम (२) ३००-
३०३
- श्रीशंकरनारायणस्वामी हरिहररूप
मंदिर (तिरुनेरवल्ली) (३) ४६६
- श्रीशंकरा (वनशंकरा) क्षेत्र, देवी व
अगस्तीऋषि (२) २०२
- श्रीशैल ज्योतिर्लिंग क्षेत्र (मल्लिकार्जुन)
(१) २५६, (२) २२५; पर्वत
व भ्रमरवादेवी (१) ३५६, (२)
२२५, (३) ३९१; पीठ (१)
२८०, २८३
- श्रीशैव शक्तिस्थान (१) २९२
- श्रीसंक्रष्टी देवी (महाडदोड) (२)
२४८
- श्रीहृष्ट पीठ (१) २८०, २८३
- श्रीहेरुराजदेवसंग्रामहिंसी बौद्धदेवता
(३) ४२७
- श्रुतवर्मा राजा (चंपदेश) (४)
२९४
- श्रुति देवी, जैनविद्यादेवता (३) ४४४,
४४५
- श्रेयांसनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६
- श्रेष्ठपूर कंबोजांची राजधानी (४)
२९४
- श्यामा मातृका (२) ३८४
- श्येनी योगिनी (२) ३७२
- श्वदंष्ट्रा योगिनी (२) ३७२
- श्वेतबंध शक्तिस्थान (१) २९४
- श्वेता बौद्धदेवता (३) ४०९
- श्वेतांबर जैनपंथ (३) ४३५-४३६

- श्वेती नदी (सतसिंधु प्रदेश) (४) १४६
- पद्तीळा एकादशी (३) २८१
- पडकर्मसाधने (ताम्र-शाल) (२) १३९
- पद्मजतारा बौद्धदेवता (३) ४३३
- पडमुजा बौद्धदेवता (३) ४०८
- पटानना शक्तिदेवता (२) ३७३
- पृष्ठी उत्तरीकथा (३) ३२३, ३२४, देवीपूजा व अग्निणी-डाक्किणी (१) १८४ देवीपूजा प्रकार (३) ३२४-३२५; नामोत्पत्ती (३) ३९४; नृननवाल्क व गाल्तीण रक्षकदेवता (३) ३२५-३२६; पूजन (नव-वाल्क जन्म) (३) ३९४; ब्रह्म-देवकन्या देवसेना (३) ३९४; व्रत देवता (३) ३२३-३३१; सटवाई (अपभ्रंश) (३) ३२९
- पोडशी दशमहाप्रियादेवता (१) ४०९-४१०, ४२३, ४२४, (२) १४९; नामोत्पत्ती (३) ३९५; महाविद्या (२) ४१५, राजसप्रधानदेवता (१) ४२३; शिवसूर्यपत्नी (१) ४०९, (३) ३९५; श्रीप्रिया (२) ४१५
- सकर नरक (मुस्लिम) (४) १७०
- सकर पीठ (१) २८४
- सफाईमाता जमातदेवता (३) ३७५
- सगिखाट मोईन स्वर्गदेव (रशियन) (४) १७४
- सगर राजा (३) १८१, १८४, (४) ५७; सुत (४) १९६
- संकटनाश-मंत्र (४) ३८१
- संकटा योगिनी, दुर्गादेवी परिचारिका (२) ३७७
- संकुळम्मा जमातदेवता (३) ३८०
- संकर्षण-वासुदेव युग्मदेवता (३) २२
- संकर्षिणी मातृका (२) ३८५
- संकुळम्मा जमातदेवता उप्परजमातीची (३) ३७१
- संकीर्णदेवता (३) ४४८-५१६
- संक्रांतीदेवी नत (३) ३३१-३३७
- संकर पीठभैरव (१) २८२
- संक्षिप्तवज्रा बौद्धदेवता (३) ४३३
- संख्या (१) १७, ३९५-३९६
- संगानि उत्सव वर्षारभी साजरा करतात (जपान) (४) २७४
- संगमा मातृका (२) ३८४
- संगीतस्तंभ (२) २७९
- संगेअस्वद संगमरवरी पाषाण (४) १६५ (मक्का)
- संघदेवता (३) २१
- संघमित्रा अशोककन्या, राजदूत (सीलोन) (४) २८२
- संघशक्ति (२) १४
- संधाराम गुहाविहार (३) २४६
- सर्ची म्हणजे शक्ति (वेदिन) (२) ११
- संजूसंजोडो मंदिर (क्योटो-जपान) ३३, ३३३ मूर्ति (४) २६४
- संज्ञा देवी (१) ७८, १८५-१८९, देवी-रूपात्मक (१) १८७-१८८; पौराणिक देवता (१) ७८, १८५-१८९; प्रजापती कन्या (१) १८५-१८७; सूर्यपत्नी (१) १८५, ४०७-४०८, (४) ९५; (सूर्य-पत्नी) मंदिर (कोणार्क) (३) २६६

- सटवाई ग्रामदेवता (३) १०८, ११८; जमातदेवता (३) ३७७, ३८१, ३८२, ३८३, ३८५, ३८६; देवता (३) २१४; पष्ठी-देवी (३) ३२९, ३३१
- सटवी देवी, सटवाई देवी (पष्ठीदेवी)
नूतन वालक रक्षकदेवता (३) ३२४, ३२५
- सॅडीलोस-डी-अटिकोस पर्वत
(आफ्रिका) (४) १७७
- सती (१) १३७, २२०, २६३, २६५, २६९, २७३, २७७-२८२, २९१-२९२, ३६३, ४२२-४२३, ४२४, ४२५, (२) १०५, ११९, १२६, ३०५, ३१९, (३) ४४९, ४५०, ४६०, ४८१, ५१३, (४) ५३, ६७, अवयव पडलेली स्थाने (१) २७७-२८२; दक्षप्रजापति कन्या (१) १३७, (४) ५३; पडलेले अवयव नावे (१) २८०-२८१; पडलेले अवयव व पीठे (१) २८०-२८१; पार्वती (१) २६३; मृतदेह व विष्णु-सुदर्शन चक्र (१) २६९, २७३, २९१, (२) १०५, (४) ६७; मेनामती कन्या (१) १३७, २२०; व दक्षयज्ञकथा (१) २६५-२६९, २७३, ४२२, (४) ६७, व दश-महाविद्या उगम (१) ४२२, ४२५, व पीठनिर्मिती (१) २६९; व शंकर गर्वहरण (१) ४२२-४२३, ४२४, ४२५; वसतीस्थाने (१) २९१-२९२; शिव (शंकर) पत्नी (२) १२६, (३) ४४९, ४५०, ४६०, ४८१, ५१३
- सतीची चाल (२) ४८४-४८७;
चे देवालय (२) ४३४, ४८३-४८७, सस्या (१ वि) ४०
- सतीदेवता (इसीस) जलदेवता (३) २१६
- सतीनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६
- सत्ताबाई ग्रामदेवता (३) १०३
- सत्ययतक्षी देवी, सुब्रह्मण्य व पद्मासुर
दैत्य (सिक्कल-तजाऊर) (३) ५०२-५०३
- सत्यलोक (१) ३९३, ३९६
- सत्यवादिनी शक्तिदेवी (१) २९३
- सत्या योगिनी (२) ३७४
- सदंग नरक (२) १०८
- सदाशिव लिंग (१) २५९, वटवृक्ष
निवासी (३) १३५
- सदाहासा मातृका (२) ३८४
- सद्गति योगिनी (२) ३७४
- सद्योजात शिवपंचस्वरूपापैकी एक
(२) ४६, शंकरमुद्रा (३) ४४८;
सर्जनशक्ति (२) २५
- सॅन-इ-को देवता मंदिर (चीन) (४) २५८
- सनगर जमात (३) ३८६
- संततिप्राप्ति मंत्र (४) ३८३, ३८५
- संतान क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
- संतानगणपति (१) २५
- संतानलक्ष्मी अष्ट लक्ष्मीपैकी एक,
तत्रदेवता (२) १२२
- संतामरिया देवता (४) १५८
- मंथाल जमात व देवता (३) ३७९, ३८६

मन्धिर्ना-शक्ति (२) २८, ५४
 मंत्र्यादेवी ब्रह्मदेव मानसकन्या, व
 त्रिष्णु कथा व वसिष्ठ ऋषि (१)
 ६८-७०
 मन्मार्गदायिनी देवी (१) २९४;
 शक्तिदेवी (१) २९२
 मंत्र्यामी व संमारीधर्मपीठे (१ प्र) २
 मंत्रर्त पीठभैरव (१) २८०
 संशित्-शक्ति (२) २८, ५४
 मंत्र्येदनाजागृती मंत्र (४) ३८४
 संमारी जैनयक्षिणी देवता (३) ४३९
 मन्मृतदेव (३) २७
 संहार पीठभैरव (१) २८२
 संहार भैरव (वैलास लेणे) (३)
 २५९
 संहार-शक्ति व अघोर (२) २५
 मंहारी गोत्र देवी (१) १११
 सप्तमन्थका देवी (सप्तमातृका) जमात
 देवता (३) ३७०
 सप्तगोदा शक्तिस्मान, अपिलेश्वरी देवी
 (१) २९४
 सप्तधातुघटा नदी व भुवनेश्वरी देवी
 (१) १४४
 सप्तपाताल (१) ३९३, ३९६
 सप्तपाताळ (४) २४०
 सप्तमहामातृका देवता, प्रत्येक अक्षर
 समूह एक देवता; प्रत्यक्षात आठ
 अक्षरसमूह देवता (२) ४३, २८९
 सप्तमाता जैनदेवता, जिनमाता (३)
 ४३८
 सप्तमातृका (२) ३८२, ३८३,
 ३८९, ३९३ ३९४, (३) २९,
 ४३, ३९३; मंदिर (मायावरम)
 (१) ९३; (मिसर) (४) ६७; मूर्ती

(अहिहोळगुहा) (आठ मूर्ती) (३)
 २६९, (वैलास लेणे) (३) २५९,
 (महावलिपुरम् गुहा) (३) २६५,
 (वेदारण्य) (३) ५०१; सेव्हन
 मामन्स (मेटिटरेनियन वंश) (२)
 ३९३; जाण्णी पहा, मातृका
 सप्तमी बौद्ध तांत्रिक देवता (३)
 ४०९
 सप्तरत्नविद्या देवी (२) १३९
 सप्तशती देवीमहात्म्य चालुओ श्लोकी
 मंत्र (१) १२८; मंत्र (२) ४३०
 सप्तशृंगी उत्पत्ती कथा (२) ३४०,
 ३४१, ३५०; आठ पीठापैकी एक
 पीठ (२) ३४०, ४७२, (४) ३७५,
 ३७७; कुलदेवत (३) ३६२, ३६७,
 ३६८; क्षेत्र महत्त्व (२) ३४६,
 ३४७; चतुःशृंगी (२) १९७-
 १९८, (३) ३८९; चित्र (२)
 सुरवातीय; देवतापीठ संप्रदाय (२ प्र)
 १०, (२) २५०-२५१; देवी (३)
 ४३, ११५; देवी व माकडेय ऋषि
 (१ प्रि) २८, (२) ३५०;
 नाथपंथीय पीठ (२) ३४६-३४९,
 ३५१-३५२; नामोत्पत्ती (१) २४०,
 (२) १९७-१९८, ३४४, (३)
 ३९४; मूर्तिस्वरूप (२) ३४५,
 ३५०; शक्तिपीठ देवता (२) १७२,
 ३४०-३५२
 सप्तसिंधु प्रदेश (४) १४६, १७३
 सप्तरवंग (१) ३९३, ३९६
 सपळा एकादमी (३) २८१
 समदंसी देवता (गणेशन) (४)
 १७६
 समयमतवादी (२) ४१४

- समराज्य पीठभैरव (१) २८०
समस देवता (असीरियन) (१ वि)
५०
समादेवी जमात देवता (३) ५०२
सॅमार्दड जमात देवता (रशियन)
(४) १७३
समानी देवी कुलधर्म (नागपूर)
(२) ४५७
समासर्वा मातृका (२) ३८४
समियन पंथ (शाक्त) (२) १४९
समुद्रमंथन (३) ३०४, ३०५, (४)
९५
समुंदरिया दौगनगुरुन्यका व
पमनदेव, जलदेवता (३) २१२
समृद्ध जैनयज्ञ (३) ४४०
सॅमोआ बेट उत्पत्ति कथा (४) ३१३-
३१४
सॅमोआ-टोगा-सोसायटी-हवाई बेटे
(४) २४१
संपतसरस्वती तत्रदेवता (२) ४२२
संवरोदय तत्रमथ (२) ४१२
संभय मातृका (२) ३८५
सभवनाथ जैनतीर्थकर (३) ४३६,
४४५
सयाम व देवता (४) ३०२-३१०
सयारी पृथ्वीदेवी, जमातदेवता (३)
३७१
सरअफा इद्रधनुष्यावर सत्ता गाजणारी
देवता (रशियन) (४) १७६
सरकरारा पीठ (१) २८०, २८४
सरण्यु वैदिक स्त्री देवता (३) २१
सरनावुन्ही जमातदेवता (३) ३७०
सरपेट मंदिर (अयोध्या-सयाम) ५०
फूट उंच बुद्ध पुतळा (४) ३०९
सरमा (१) ७७; देवी (शमीवृक्ष-
निवासी) (३) १३५
सरस्वती (१ वि) १८, ४६, ५०,
(१) ३२, ५७-६८, ७४, ११२,
११९, २४२, २९२, २९३,
(२) १०, ११, १२, १३, २५,
९५, २७८, २९२, २९५, ३७४,
३८१, ४०५, ४०६, ४११,
(३) २१, २८, २५०, ३९८,
४२२, ४४४, ५०१, (४) ५,
१३, १४६, १४८, १४९, १५१,
२३४; अवीतमा-श्याडुमाता (१)
६५, (०) १२, आदिदाक्ति देवता
(१ वि) १८; कठाभरण (काव्य-
ग्रथ) (१) ६८; गगा मत्सर (१)
६२, ६३; गुणगान (वैदिक) (१)
६२; जगद्धात्री (१) ११९, (२)
१३, जैनतत्रदेवता (२) ४०५,
४०६, ४११; जैन पिद्यादेवता (३)
४४४; ज्ञानर्ग देवता (१) ६३,
६४, (२) ११, १२; तारा (तत्र
देवता) (२) ९५; तीर्थ (१)
२९२; त्रिफालरूपापैकी एक (१)
३२, देवता-उत्पत्तीकथा (१) ६०-
६३; देवता (४) २३४ (चपादेदा);
देवी (२) १०, (३) ४२२,
५०१; नदी (१) ५७, ६०, ६१,
६५, (४) १४६; नदी उत्पत्तीकथा
(१) ५७-५९, ६०, नदीदेवता (२)
१२, (४) १४८, १४९, १५१;
नार्वे (१) ६२; नृत्यसंगीत देवता
(१) ६६, पीठदेवता (१) २९३;
बुद्धिदेवता (२) १२; बौद्धदेवता (३)
३९८; ब्रह्मदेवपत्नी (१) ६०,

- ६१, ६२, (३) २८, (४) १५१;
 भाषा-कला-अलंकार जननी (१)
 ६६; मंदिर (१) ६६ (पुष्कर),
 (१) ६८ (गदग-धारवाड),
 मातृतमा (१) ६५, (२) १३;
 मानुशक्ति (१ वि) ४६; भिनव्ही
 समस्वरूप (१ वि) ५०, (१)
 ६२, (४) ५, १३; मूर्ति (२)
 २९५ (वज्रेश्वरी), (२) ३८१, (३)
 २५० (वेङ्कळ); योगिनी (२) ३७४;
 व अश्विनी कुमार (१) ६४, (२)
 १२; व ब्रह्मदेव (१) ५८, ६०-६१;
 व वाल्मिकी ऋषी (१) ६३; वाम्देवता
 (२) १२; विद्यादेवता (१) ६३,
 ६४, ६५; विष्णुपत्नी (१) ६२;
 वैदिक देवता (सामवेद) (१) ३२,
 ५८-६८, (३) २१; शक्ति (२)
 २५, २७८; शुभ्रवर्णा (१) ११२,
 २४२; सरोवर (पुष्करतीर्थ) (१)
 ६१; स्वरूप वर्णन (१) ३२, ५७,
 ६३, ६५, ६६, ६८; हंसवाहिनी
 (१) ६६; जाणली पहा, ब्रह्मदेव
 सरस्वती-लक्ष्मी-पार्वती निमूर्ति (१
 वि) ४६
 सरानिआ जमात (काठेवाट) व देवता
 (३) ३८६
 सरामामा मकादेवता, मातादेवता (४)
 २२४
 सरोसा देवता (इराणी) (४) १५०
 सर्ग-शक्ति (२) १६
 सर्जन-शक्ति व अघोर (२) २५
 सर्पकर्णी मातृमा (२) ३८४
 सर्वभयनिवारण-मंत्र (४) ३८३
 सर्पार्या शक्तिदेवता (२) ३७३
- सर्फोजी राजे (३) ५०८-५०९
 सर्वेच्छाफलप्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 सर्वकाम जैनयज्ञ (३) ४४०
 सर्वकामज्ञपार्थ-मंत्र (४) ३८४
 सर्वकामप्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वगता योगिनी (३) ३१२
 सर्वज्ञा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वज्ञानमयी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वडाकिनी बौद्धदेवता (३) ४३३
 सर्वेण जैनयज्ञ (३) ४४०
 सर्वतोभद्र यंत्र (२) ४२९
 सर्गदुःखाविमोचिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 सर्वद्वंद्वक्षयंकारी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
 (२) ४२८
 सर्वधारा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वनिर्वाण विशकंभिन ध्यानी बोधी-
 सत्व (३) ३९७
 सर्वपापहरा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वप्रियंकरि तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
 ४२८
 सर्वबुद्धडाकिनी बौद्धदेवता (३)
 ४२८
 सर्वभूतदमनी-शक्ति (२) ४३
 सर्वमृत्युप्रकाशमयी तंत्रदेवता (श्री-
 चक्र) (२) ४२८
 सर्वमंगलकारी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
 (२) ४२८

- सर्वमंगला देवी (गारपेटा-मिनदापूर)
(३) ५०३; देवीमूर्ति (२) १४०
(कलकत्ता); नित्यातंत्रदेवता (२)
४१३; योगिनी (३) ३१२; शक्ति-
देवता (२) ३७३
- सर्वमंत्रमयी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
(२) २४८
- सर्वम्बा देवता (भृगुलोक) (४) ८३
- सर्वरक्षा तंत्रदेवता (श्रीचक्र) (२)
४२८
- सर्वराजिनी तंत्रदेवता (श्रीचक्र) (२)
४२८
- सर्ववशंकरी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
(२) ४२८
- सर्वविघ्ननिवारिणी तंत्रदेवता (श्री-
चक्र) (२) ४२८
- सर्वविद्राधिणी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
(२) ४२८
- सर्वव्याधिनाशिनी तंत्रदेवता (श्री-
चक्र) (२) ४२८
- सर्वशक्तिप्रदा तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
(२) ४२८
- सर्वसंक्षोभिणी तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
(२) ४२८
- सर्वसंज्ञ रुद्र एकादश रुद्रापैकी एक
(१) २५६
- सर्वसत्त्वशंकरी मातृका (२) ३८५
- सर्व-सर्वनाम भगवती (पर्ण-शयरी)
जमातदेवता (३) ४१७
- सर्वसिद्धिप्रदा तंत्रदेवता (श्रीचक्र)
(२) ४२८
- सर्वसुंदरी शक्तिदेवता (२) ३७३
- सर्वसौभाग्यदायिनी तंत्रदेवता (श्री-
चक्र) (२) ४२८
- सर्वसंपत्तिपूरणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्वसंपत्प्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्वसंमोहिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्वस्तंभिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्वाकर्षिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८
- सर्वागमुंदरी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८
- सर्वाणी बौद्धदेवता (३) ४३१-४३२
- सर्वानंद पीठभैरव (१) २८२
- सर्वानन्दमयी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्वार्थसाधिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्वाह्लादिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८
- सर्वेश्वरप्रदा तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्वेश्वरी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र) (२)
४२८
- सर्वोन्मादिनी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
- सर्पभ भारतीय नाणकमुद्रा (३) २२५
- सलकोमहुआ मयसंस्कृतीतील ग्रंथ-
कार (४) १९२
- सलंबो आदिशक्ति स्वरूपदेवता
(आफ्रिकन) (१ वि) ४९
- सलिला मातृका (२) ३८४

- सलेनी जाग्रगति स्वरूपदेवता (१ वि) ४९, मानृशक्तिस्वरूप आद्य शक्तिदेवता (१ वि) ४६
- सलोनी देवी (कनिष्क नाणकमुद्रा) (३) २२७
- सवरानंद पीठ (१) २८०
- सवर्गे चामुडा देवताशक्ति (२) ४३, ३८९
- समारी जमातदेवता (३) ३८४
- सविता दिव्यदेवता (३) २०
- सश्रुत संहिता चरक संहिता, अभिवेश-
कृत औषधीय चिकित्साग्रथ (३) १४०
- ससा देवता, चंद्रदेवतेच्या अकावर
शून्य औषधी कुटण्याचे काम करते
(टाओ चीन) (४) २७८, पूज-
नीय प्राणी (जपान) (४) २७८
- सहजा योगिनी (३) ३१२
- सहजासी (मराठे) ब्राह्मण (३) ३६१
- सहस्रकाष्ठमाता पौराणिक देवता (१)
७८, १८४ (सिद्धपूर-गुजरात)
- सहस्रचक्र शरीरातील एक चक्र व
कुडलिनीशक्ति (१) २४८
- सहस्राक्ष क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
- सहस्रार्जुन राजा, कर्तवीर्य पुत्र (३)
२०२, २०३
- सहा मुक्तिमुक्ति क्षेत्रे (२) २००
- सहामष्ट योगिनी (२) ३७५
- सह्याद्रिपर्वत (१) २९२
- साओ चुन न्ययपाकरदेवता (चीन)
(४) २५८
- साप्रेटोम श्रीकतत्प्रेता (४) १०६,
१०७
- साखरगखवासिनी नामोत्पत्ती (३)
९०, नियर्हीदेवता (३) ७०, ८९-
९२, यमाईदेवी (३) ९०
- सागर देवतामूलस्वरूप (१ वि) ५०
- सागरदेवी (वासरदेवी) (वासरस्थानक)
(१) ४८९
- सांख्य व शक्ति (२) ३१-३३
- साख्या योगिनी (३) ३१२
- सांची स्तूप (३) २४०
- साजिया जमात व देवता (३) ५०२
- सात आसरा (३) २१२, २१७
- सात जलदेवता (३) २१७
- सात नरक (मुस्लिम) (४) २७७
- सात मुवने (१) ३९३
- सात मुक्तिक्षेत्रे (२) २००
- सात लक्ष्मी (जपान) (४) २७१-
२७२
- सात स्वर्ग (मुस्लिम) (४) १७०
- सातवाहन राजे (३) २४६
- साती आसरा जलदेवता, आसरा सात
(३) २११
- सावनमाला त्रयय (२) ४१२
- सातेरी मामदेवता (१) २४१, (३)
१४, १०३ (रत्नागिरी जिल्हा),
देवी (३) ५०४ (मालवण रत्नागिरी),
शातादुर्गा (२) ३३४ (गोवा)
- सापाशिअस युद्धदेवता (फोर्भोसा)
(४) २७९
- साफा मारव्हा पर्वत व मक्कायात्राविधि
(४) १६५, १६६
- सावरमत्र (२) ४०८
- सामताभद्र ध्यानी बोधीसत्व (३)
३९७
- सामलम्मा जमात देवता (३) ३७९

- सामवेदी ब्राह्मण (३) ३६१,
३६४, ३६८
- सामाजिक देवता (२) ४३४-४८७
- सामान्यलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक
(२) १२३
- सामान्या मातृका (२) ३८४
- सामुद्री देवी (मुबई, लका, स्याम) (२)
९५, जमातदेवता (३) ३८५, माता
(३) ३९४, माता जमात देवता
(३) ५०४ ५०५ (मुबई, भावनगर)
- सामैच्या जमात देवता (३) ३८०
- सायकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३
- सायणाचार्य देव्यापराधस्तोत्रकर्ता (२)
३३८
- सायनशेजी देवीभक्त, तपस्वी (जपान)
(४) २७०
- सायप्रिस देवी (१ वि) ४५,
वृक्ष-सूर्यदेवतेची माता (४) ४, १२
- सायवाय ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- सायरस देव (ग्रीक) (४) ९६
- सायरिर नरक (मुस्लिम) (४) १७०
- सायुनिक शिल्प (ओलट्री पेंद
मेक्सिको) (४) १९६
- सारनाथ स्तूप (३) २३९
- सारमेयादन नरक (२) १०८
- सारस्वत ब्राह्मण व देवता (३)
३६१, ३६८, ३६९, मुनी दधीची
पुत्र (३) ३६९, वर्ग ३०४ ३२६
- सरावती सरस्वती देवता (ब्रह्मदेव)
(४) २८४
- सावैराज्ञी ब्रह्मवादिनी वैदिकदेवता
(१) ७७
- सालवाकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३
- सालेजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३
- सावझी देवता, शेतीविषयक कार्य
(इराणी) (४) १४८
- सावणेकरीण ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३
- सावरकर (वि दा) कृत छिन्नमस्ता
देवीपणन (१) ४१४, कृत आदि-
शक्तिस्तवन (१) १०
- सायग्रामतीर्थ पीठ (१) २८५
- सावित्र रुद्र एकादशरुद्रांपैकी एक (१)
२५७
- सावित्री पीठदेवता (१) २८०,
ब्रह्मवादिनी देवता (१) ७७, मंदिर
(१) २८७, मातृका शक्तिदेवता
(तांत्रिक) (२) ३७६, मातृशक्ति
अवतारदेवता (१ वि) ४६, मूर्ति
(२) २९७, २९९ (वज्रेश्वरी),
यत्र (२) ४०८, ४३०, वैदिक-
देवता (१) ३२, शक्तिदेवी (३)
५०३ (दतन-मिर्झापूर)
- सासनाहू देवता (ग्याल्हेर) (नायगा
राजस्थान) (३) ५०९
- सासुरी योगिनी (२) ३७४, (३)
३११
- साळशी ग्रामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
- सिककोटल हाकामारी देवता (मेक्सिको)
(४) २२६
- सिक्तरूप पीठभेरव (१) २८०
- सितप्रज्ञा बौद्धदेवता (३) ४१८

मितला ग्रामदेवता (३) १०९,
 ११८, तादळास्वरूप (३) १०९,
 सप्तमी व्रत (३) ११०, सासर्गिक
 रोग निवारक देवता (३) १०९
 आणखी पहा, शितळा, सीतला
 सितातपत्रा बौद्धदेवता (३) ३९७,
 ४३१
 सिताळा देवी शक्तिदेवता (२) ३७३
 सितुआ रोगनिवारक उत्सव (पेरु)
 (४) २२१-२२२
 सिथेरा देवी (१ वि) ४५
 सिद्धदात्री देवी (वाराणसी) (२)
 ३१०
 सिद्ध पुरुष चौन्याशी (बौद्ध) (३)
 ३९८
 सिद्धपूर स्थानक (सहस्रनाळमाता देवी)
 (१) १८४
 सिद्धयोगी योगिनी (२) ३७४,
 (३) ३११
 सिद्धलक्ष्मी योगिनी (२) ३७४
 सिद्धमन शक्तिस्थान (१) २९३
 सिद्धनिद्या दशमहानिद्या (१) ४२४
 सिद्धा गोत्रदेवी (१) १११, योगिनी
 दुर्गादेवीच्या परिचारिका (२) ३७४,
 ३७७
 सिद्धान्ताचार तत्र शाक्ताचार (२)
 ४१२
 सिद्धादिद्या जैनदेवता (३) ४४४
 सिद्धार्थिका जैन तत्रदेवता (२) ४११
 सिद्धार्था जैनमातादेवता (३) ४३९
 सिद्धि मातृका (२) ३८४, शक्ति
 देवी (२) ३७३
 सिद्धि चोपिस (बौद्ध) (३) ३९८

सिद्धि काली नऊ भेदकालीपैकी एक
 तत्रदेवता (२) १२८
 सिद्धिदा पीठदेवता (१) २८१
 सिद्धिदात्री पौराणिक देवता (१)
 ७८, ११६-११७
 सिद्धिप्राप्त साधना तीनशे वारा (३)
 ३९८
 सिद्धियत्र (२) ४२४
 सिद्धीकरी शक्तिदेवता (२) ३७३
 सिद्ध चंद्रदेवता (बॅविलोन) (४)
 ३२१, (सिनीवाली) (४) ७८,
 सिनीवाली (भारतीय) (१ वि) ५०
 सिनीवाली अगिराऋषि व श्रद्धा याची
 कन्या (१) ७३; चंद्रदेवता (१)
 ७३, ७४, ७६, (४) १४९,
 ३२१, दृष्टचंद्रा (१) ७४, देव-
 पत्नी (१) ७६, धाता-आदित्य
 पत्नी (१) ७३, मूर्ति (१) ७५
 (रायर), वैदिकदेवता (१) ७३-
 ७६, स्त्रीदेवता (वैदिक) (१) १७,
 (३) २१, स्वरूप (१) ७५, ७६
 सिंदुर दैत्य व गणपति (१) २६
 सिंधु जलदेवता (३) २०८, खोरे
 सस्कृति (१, वि) ३३-३४, नदी
 (१) ६५, (३) २०८, (४)
 १४६, सस्कृति (३) ३४८-३५६
 सस्कृति व अश्वत्थ (३) २४४
 सिंधुद्वीप अवरीष पुत्र (३) २१९
 सिंधोक राजा (मलाया जात्रा) (४)
 २८९
 सिंहानाथ ज्योतिर्लिंग (सिंहलदेश)
 (१) २५९
 सिंहमार दैत्य व वज्रेश्वरी देवी (२)
 २९५

- सिंहमुग्दी योगिनी (२) ३७२
सिंहल पीठ (१) २७८
सिंहवाहिनी (गारेची) (२) २५९,
देवी (२) १७३
सिंहशार्दूल देवीस्वरूप, मूर्ति (मधु-
परी उत्तरप्रदेश) (१) १०७
सिंहाल देश ज्योतिर्लिंगस्थान (१)
२५९
सिंहिका शक्तिदेवी (१) २९२
सिपिअन सहामाही उत्सव (बालीपेट)
(४) ३३२
सिबिल आदिशक्ति स्वरूपदेवता (१
वि) ४९
सिबिले देवी (१ वि) ४५
सिबेल देवता (फ्रिजिअन) (४)
२८२; देवता (१) ३६४
(पाश्चिमात्य)
सिबेले (क्विविली) देवता (ग्रीक)
(४) १०८, १३९; देवता (४)
८१, देवता-अनाहिता देवीची
सहचरी (इराणी) (४) १५२;
देवता (ग्रीक) (४) ५२
सिभिळी देवता (ग्रीक) (४) १०८
सिमेन देवता (रशियन) (४) १७६
सिरिज देवता (रोमन) (४) ८२
सिलेनी देवता, चंद्रदेवता हॅथोर
(मिस्र) (४) ६६
सिलोन संस्कृति व देवता (४)
२८१-२८२
सिल्लेट पीठ (१) २८३
सिरिया संस्कृति देवता व देवतांचे
मूलतत्त्व स्वरूप (१ वि) ५०
सिरीज देवता (ग्रीक) (३) ११९
सिरोज अथवा लक्ष्मी (१ वि) ५०
सिवान महिना (वॅनिलोन) (४)
७०
सिस्ती देवता, सद्गुण दुर्गुण कार्य
(इराणी) (४) १४८
सी देव तारास्वरूप (मय) (४) २१३
सीतलनाथ नैनतीर्थकर (३) ४३६,
४४२
सीतला ज्येष्ठागौरी (३) ३०६, देवी
(३) १०७, १०८-१०९, ११०,
देवी जमातदेवता (३) ३७३
सीता (१ वि) ४६, (१) २८५,
२९२, (२) २१७, २१८, २२०,
३६२, (३) ३२०, ३२१, ३२२,
३९०, ३९३, ४०३, ५११, (४)
१००, ११७, ११८, अयोनिमवा
(४) ११७, ११८, कुड (१)
२८५, (२) २१८, २२१
(जनकपूर), तीर्थ (२) ३६२,
दिव्य (२) २१८, २२०; पीठ-
देवता (१) २९२; भूमिकन्या (२)
२१७, मातृशक्ति अवतार देवता (१
वि) ४६, रामप्रियाह (४) १००;
ध तुमाई (३) ३९०; व कुल्हेर-
क्षेत्र (३) ५११, ५१२; व मातृका
(३) ३२०, व यमाई (३)
३९३, व ललितागौरी (३) ३२२,
४०३, व शतमुखराजयध (३)
३००, ३२१, ३२२, ४०३
सीना चद्रतास्कादेवता (सॅमो-१ पेट)
(६) ३२१

- सीमा देवी (१) १२५ (मुद्द-
गुहागर); मामदेवता (३) १०३
सी वॅंग-यू देवता, सुवर्णकासवमाता,
फुन-ल्ह-पर्वतनिवासी (चीन) (४)
२५५-२५६
सुकाई मामदेवता (रत्नागिरी जिल्हा)
(३) १०३
सुकी-युमी चंद्रदेवता (जपान) (४)
२६३
सुकेशी सात आसरा, अप्सरापैकी एक
(३) २११
सुकोताई रामनामहेंग राजाची राजधानी
(सयाम) (४) ३०४, ३०५
सुखदा मामदेवता (३) ११२
सुखनिद्रा-मंत्र (४) ३८३
सुगंधा पीठदेवता (१) २८२;
शक्तिदेवता (१) २९२
सुगंधिनी जैनयक्षिणी देवता (३)
४३९
सुबुलम्मा जमातदेवता (तेलगूसमाज)
(२) २२९
सुचिंग स्वर्गात राहाणारा सत्यदेव
(चीन) (४) २४९
सुचिरा मातृका (२) ३८४
सुतल (१) ३९६
सुतार समाज व देवता (३) ३८६
सुतारझोपडी गुहा (वेदळ लेजे)
(३) २५१, २५३
सुतारा जैन यक्षिणी (३) ४३९,
४४२
सुदेष्णा बलीपत्नी (४) ३३०
सुशुम्ना योगिनी (३) ३१२
सुधामाया-शक्ति (२) ५१
सुधा-सिंधु नदी व भुवनेश्वरी (१)
१४४
सुनंदा जिनमातादेवता (३) ४३९;
पीठदेवता (१) २८२; मातृका
(२) ३८४
सुनंदानंद पीठभैरव (१) २८०
सुनी पंथ (मुस्लीम) (४) १६९
सुनृतवैदिक-देवता सरस्वती (२)
१०
सुंद-उपसुंद राक्षसकथाचित्रण (वंतेन-
सेरी कन्नोडिया) (४) २९७
सुंदरबल्ली शक्तिदेवता (नागापट्टण)
(३) ४८४
सुंदराचार्य तंत्रकार (२) ४११
सुंदरानंद भैरव (२) २२५
सुंदरी परशुराम (१) ४२५; पीठ-
देवता (१) २८०; मातृका (२)
३८४; शक्ति (२) २२५; श्रीकुळ
दशमहाविद्यादेवता (१) ४२३,
(२) १३९
सुंदरेश्वर मंदिर (मद्दुरा) (३) ४२;
मीनाक्षी (२) २७५, २७६,
२८२; सोकालिंगम (२) २७९
सुपत्नी-लाभ-मंत्र (४) ३८२
सुपर्णा गोनदेवी (१) १११
सुपली जमातदेवता (३) ३८०
सुपार्श्व शक्तिस्थान (१) २९२
सुपार्श्वनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६,
४४१
सुप्रभा जिनमाता देवता (३) ४३९
सुफी पंथ (४) १६९
सुब्रह्मण्य देव, पद्मासूर दैत्य व सत्यवती
देवी (सिक्कल-तंजाऊ) (३)
५०२-५०३

- सुब्रह्मण्यम् कालीदेवीपुत्र, सुरेश्वर
 मुरुगन (दक्षिण भारत) (३)
 २४८; मंदिर (तंजावर) (३)
 २६८
- सुभगा कामाख्या देवीची अनुचरी,
 मातृदेवता (२) १३; सरस्वती
 (२) १३
- सुभगानंद तत्रकार (२) ४११
- सुमंगला पार्वतीनाम (१) २६३
- सुमती बौद्धदेवता (३) ४१५
- सुमतीनाथ जैनतीर्थंकर (३) ४३६,
 ४४१
- सुमनभद्र जैनयक्ष (३) ४४०
- सुमालिनी बौद्ध देवता (३) ४३३
- सुमित्रा जिनमाता देवता (३) ४३९
- सुमेधा ऋषि व आदिशक्ति उपासना
 व सप्तशती देवीमहात्म्य ग्रंथ कथा
 (३) ६२-६३
- सुमेरु कुन-लुंग-हिंदुकुश (वॉविलोन-
 जवळ) (४) २४४
- सुंभा बौद्ध देवता (४) ४१३
- सुरनिम्नगा गंगा (३) १८०, १८३
- सुरभी मातृका (२) ३८४
- सुरसा मातृका (२) ३८४
- सुराप्रिया योगिनी (२) ३७२
- सुरेश्वर सुब्रह्मण्यम् देव, कालीपुत्र,
 मुरुगन (३) २४८
- सुरेश्वराचार्य संस्कृत विद्यापीठ
 (आळद) (१) १४९
- सुलोचना मातृका (२) ३८४
- सुवर्णग्राम (युनान) (४) २३३
- सुवर्णमाला लामाधर्मतत्त्वे-ग्रंथ (४)
 २३१
- सुवर्णाक्षी देवता, दुर्गादेवी स्वभाव
 आविष्कारीरूप (१) १२२
- सुविधीनाथ जिनतीर्थंकर (३) ४३६
- सुवृत्त मुनी (जैन) (३) ४१६
- सुव्रता जिनमाता देवता (३) ४३९
- सुश्रुत भारतीय औपधीय सशोधक (३)
 १३७
- सुपीमा जिनमातादेवता (३) ४३९
- सुपेणा जिनमातादेवता (३) ४३९
- सुह्य वशिपुत्र (४) ३३०
- सुळू देवता (सिरिया) (१ मि) ५०
- सूकरमुख नरक (२) १०८
- सूक्षाशक्ति (२) २७८
- सूक्ष्मशक्ति (१) २१६
- सूक्ष्महृदया मातृका (२) ३८५
- सूचीमुख नरक (२) १०८
- सूर्य (कनिष्क नाणकमुद्रा) (३)
 २२७, देवता (२) ३८१, (३)
 २०, ३५४, (४) ७०; देवता-
 उत्सव (हंका) (४) २२०-२२१;
 देवता (चंपदेश) (४) २३४;
 देवता तोतेक (हंकासंस्कृति); (४)
 २०१; मंदिर (हंका-पेरु) (४)
 १९२-१९४, २१९-२२०; मंदिर
 (फोणार्क) (३) ३६; मंदिर
 (मेक्सिको) (४) १८७; मूर्ति
 (ब्रह्मदेश) (४) २८२; मूर्ति
 (मॅलेनेशिया) (४) २४२; मूल-
 स्वरूपदेवता (१ मि) ५०; यत्र
 (२) ४२४, ४३०; व प्रजापति
 (३) १३, व मृत्युवचना तारा-
 देवी (बौद्ध) (३) ४०१
- सूर्यगर्भा मातृत्वदेवता, लक्ष्मी (१)
 ११९, (२) १३

सूर्यनारायण जमातदेवता (३) ३७८
 सूर्यवंशी लोक (पेरु-मेक्सिको) (४)
 १९६
 सूर्यवर्मन (पहिला) राजा (कंबोडिया)
 (४) २९४
 सूर्यवर्मा राजा, ख्मेर वंशीय (कंबो-
 डिया) वैदिकधर्म, संस्कृत भाषा,
 हिंदुकरण प्रवर्तक (४) २८६;
 (चंपादेश) (४) २९४; दुसरा
 (कंबोडिया) ख्मेर राजवटीचे सुवर्ण-
 युग (४) २९८
 सूर्या ब्रह्मवादिनीदेवता (वैदिक) (१)
 ७७; वैदिकदेवता (१) ७७; स्त्री-
 देवता (वैदिक) (१) १७
 सूर्या चंद्रमसा युग्मदेवता (३) २१
 सूळ देवता (केल्टिक) (४) ८०
 सृष्टीची उत्पत्ती (१) १९१-१९६
 मय संस्कृतीनुसार (४) २१०
 सेकोश्या प्रचंड वृक्ष (कॅलिफोर्निया)
 (३) १४१
 सेखेत देवता सिंहवाहना (इजिप्त)
 (१) ३१७; मातृशक्तिस्वरूप आद्य-
 शक्तिदेवता (१ वि) ४६
 सेंजु-घानन सहस्रबाहुदेवता (जपान)
 (४) २६९
 सेट देव (मिस्र) (४) ६३, ६७;
 देवता (इजिप्त) (१ वि) ५०
 सेतुबंध अथवा श्वेतबंधशक्तिपीठ,
 महाभीमादेवी (१) २९४
 सेतुराजा व नारायणमुनिपत्नी चंद्र-
 वदनीकथा (३) ७१, ७३, ७४,
 ७५
 सेथ देवता (मिस्र) (४) ६४, ६७

सेन-जेन पुजी पर्वतावरील देवता
 (जपान) (४) २६८
 सेनावागवल्ली अथवा हेमाब्जनायकी-
 देवी (मानारगुडी-तंजावर) (३)
 ५०६
 सेप्त देवता (इसिस), जलदेवता
 (लिवियन) (२) २१६
 सेफेशिअस मुसलमान पोटभेद (४)
 १६९
 सेव देवता (इजिप्त) (१ वि) ५०;
 (मिस्र) (४) ६४; पृथ्वीदेवी
 (मिस्र) (४) ६३
 सेव्रेक देवी (मिस्र) (४) ६१
 सेमर्गला शीत व धुक्याची देवता
 (रशियन) (४) १७३
 सेमेटिक संस्कृति (४) ७६-७८
 सेरी (दुर्गादेवी)-(भलायन) (४)
 ३१०
 सेरेज देवता (ग्रीक) (४) १२४,
 १३९-१४०
 सेल्जलिपतो (अँट्रे) वनस्पतिशास्त्रज्ञ
 संशोधक, ग्रंथकार (३) १४०
 सेवारिया क्षेत्ररक्षकदेवता (वन्हाड)
 (३) १-१९
 सेवूचंडी शिल्पक्षेत्र (जावा-सुमात्रा)
 (४) २८७, २८८
 सेस्टरेटी (रोमन नाणे) (३) २३१
 सेव्हन मामन्स सप्तमातृका (वेल्स-
 इंग्लंड) (२) ३९३
 सेंघव महादेश (४) १६१
 सैन्यशक्ति (२) १४
 सैरभ दैत्य व महालक्ष्मी अवतार (२)
 १२५३
 सोकालिंगम (सुरेश्वर) (२) २७९

सोट्या न्हसोवा (३) ११७ (पुणे)
 सोनकाथा ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 सोनसाखळी ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 सोना राजदूत अशोकराजाचा (४)
 २३३
 सोनारी जमातदेवता (३) ३७३
 सोन्टा देवता, सृष्टिनिर्मितीचे कार्य
 (इराणी) (४) १४८
 सोफीझम ग्रीकमतप्रवाह (४) १०७,
 १०८
 सोब्रादेवी जमातदेवता (३) ३८३
 सोम चंद्रदेवता (४) २१५; देवता
 पृथ्वीविषयक कार्य (इराणी) (४)
 १४८
 सोमजाई ग्रामदेवता (रत्नागिरी-
 जिल्हा) (३) १०३
 सोमनाथ ज्योतिर्लिंग (१) २५६,
 २६३ (सौराष्ट्र), छेला शंकरलिंग
 (प्रभासपट्टण) (३) ८४, तीर्थ
 क्षेत्र, अधरादेवी (प्रभास-ठाठेवाड)
 (१) २८७, मंदिर (३) ३२,
 ४०; मंदिर व गझनीचा महमद (३)
 ६५
 सोमपा आसरा (३) २१२
 सोमयाग (मेक्सिको) (४) १९१
 सोमरस पेय (४) २१४-२१६
 सोमलाईमाता जमातदेवता (३)
 ३८५
 सोमवेल (४) २१५
 सोमशर्मा राजा (चंपादेश) (४)
 २९४

सोमेश्वर मंदिर (नल्घार) (३) ७१,
 ७२; शक्तिस्थान (१) २९२, २९४
 सोमेश्वरी योगिनी (२) ३७४
 सोशिवळी पुष्पदेवता (इंफा-पेरु-
 मेक्सिको) (४) २०८
 सोसी पॅलिस देवता (ग्रीक) (४)
 १२०
 सोहन संस्कृति (३) ३४७-३४८
 सोहनपूर्व संस्कृति (३) ३४७,
 ३४८
 सोळा विद्यादेवता (जैन पंथ)
 यज्ञ समारंभाचे वेळी आवाहन (३)
 ४३९, ४४४
 सौदा महमद पत्नी (४) १६९
 सौंदर्यनायकी देवी, घोषारिका देवी
 (पुलवनेश्वरम तजाऊर) (३) ५०३
 सौपर्णी मातृका (२) ३८४
 सौभाग्यलक्ष्मी अष्टलक्ष्मीपैकी एक
 (२) १२२
 सौभाग्यवृद्धि मंत्र (४) ३८४
 सौम्या मातृका (२) ३८४
 सौर-शक्ति (१) ४०४
 सौर संप्रदाय (२) ४२४
 सौरिम्मा अष्टमातृका (तिपेट) (४)
 २३७
 सौरी मातृका (२) ३८४
 सौर्य पंथ (३) २४८
 स्कंद मानवीदेव (३) ४, शंकर
 परिवार देवता (३) २०, शंकर-
 पार्वती पुत्र (४) ३१८, ३७३
 स्कंदमाता पौराणिकदेवता (१) ७८,
 ११७, (२) ३१० (वाराणसी)
 स्कवास अब्हा देवता (रशियन)
 आकाशदेवता (४) १७२

- स्काज देवता (रशियन) (४) १७२
स्कायला देवता (ग्रीक) (४) ११९
स्खलंती मातृका (२) ३८४
स्टोव्ह देव स्वयपाकगृह देव (चीन)
(४) २५८
स्त्री-बोग वायु अगर युद्ध देवता
(रशियन) (४) १७३
स्तनकुंड सीताकुंड (गौरीशिखर)
(१) २७७
स्तंभादेवी जैनदेवता (३) ४३८
स्तंभिनी जैनदेवता (३) ४३८;
शक्तिदेवता (२) ३७३
स्तूप (३) २३९-२४१
स्त्रीदेवता (३) २१; (वेदकालीन)
(१) १७
स्त्रीपुरुषस्वरूपदेवता (१ वि) ४४-
४५
स्त्रीमंत्र (२) ३९९
स्त्रीराज्य पीठ (१) २७८
स्थाणु पीठभैरव (१) २८०
स्थाणु भैरव (१) २८४
स्थाणु रुद्र एकादशरुद्रापैकी एक (१)
२५६
स्थानकवासी जैन उपपंथ (३) ४३६
स्थूलरूपाशक्ति (१) २१७
स्थेनो राक्षसीण (ग्रीक) (४) १२५
स्नायु पीठभैरव (१) २८०
स्पर्शाऋषिणी तंत्रदेवता (श्रीयंत्र)
(२) ४२८
स्पार्टन वंश व राजा (४) ४१-४२
स्फिन्क्स (Sphinx) (इजिप्त)
शिल्पाकृति, माणसाचे डोके असलेली
सिंहाकृति (३) २४२, २४३
स्मरहर यंत्र (२) ४२९
स्मशानकाली तंत्रदेवता, कालीचे एक
रूप (२) १२८
स्लाववंश (रशियन) (४) १७३
स्वछंदशक्ति (२) २८
स्वत रुद्र एकादशरुद्रापैकी एक (१)
२५६
स्वधा शक्तिदेवता (२) ३७३, ३७६,
३८४
स्वप्रवाराहिका तंत्रदेवता (२) ४२२
स्वप्नेश्वरी शक्तिदेवता, (२) ३७३
स्वयंकार्ळी देवी तंत्रदेवता, ५० वर्णांचे
बीज कण्ठात असलेली (२) १२९
स्वयंबू देवता (३) २२
स्वरमुखी शक्तिदेवता (२) ३७३
स्वरस्तंभ (३) ४६०
स्वरात्मिका शक्तिदेवता (२) ३७३
स्वरूप-शक्ति (२) ५४
स्वरोम देव (रशियन) (४) १७१
स्वर्गकल्पना भारतीय (मॅलेनेशिया)
(४) २४२-२४३
स्वर्गलोक (१) ३९६
स्वर्णगणपती (१) २५
स्वर्णगौरी-व्रत (३) ३३९-३४०
स्वर्लोक (१) ३९३
स्वलोक (१) ३९६
स्वर्गांगआजी कालिका (२) ३५३;
कुलदेवता (२) ३५२, ३५३
(जेसलमीर); शक्तिपीठ देवता (२)
७८, ३५२-३५४
स्वाधिष्ठानकुरुकुला बौद्ध-देवता (३)
४०६
स्वाधिष्ठान चक्र व कुंडलिनी (१)
२४८
स्वाभदेवी बौद्धदेवता (३) ४३३

- स्वाहा अग्निपत्नी (३) ४३७; देवी (१) २९४, (३) २०२ (महेश्वर-नगर); मातृका (२) ३८४, मातृका-शक्ति (तान्त्रिक) (२) ३७६; मानवीकरण देवता (३) ४; शक्तिदेवता (१) २९२, (२) ३७३
- हज् मुसलमान यात्राविधि (४) १६१, १६५, १६८
- हज्रुल्ल अस्वद पवित्र काळापाषाण (मक्का) (४) १६६
- हजारा राममंदिर (हपी) (३) ४१
- हटकेश्वर ज्योतिर्लिंग (पाताळ) (१) २५०
- हटसा देवी (जुन्नर-पुणे) (३) ५०५
- हड्ड भूतयोनीतील एक स्त्री स्वरूप, देवता, वाळतस्त्रीमृत्यु जीवात्मा (३) २११, २१३
- हडाड मेघ त्रिगुलता देवता (सेमेटिक-आशिया) (४) ७७
- हंधोर आग्निशक्तिस्वरूप देवता (१ पि) ४९; (इजिप्त) (३) ४६७, चंद्रदेवता (मिस्र) (४) ६६; देवता (१) ३५७; देवता (इजिप्त) (३) ३५५; मातृशक्ति स्वरूप आग्निशक्ति देवता (१ पि) ४६
- हददरिमान राम (दमास्कस) (४) ५, ६, १३
- हदाद देवता (सिरिया) (१ पि) ५०
- हनबारा (घनगर) जमात व देवता (३) ३८१
- हनिफाई मुसलमान पोटभेद (४) १६९
- हनुमान (४) २६१; कुलदैवत (३) ३६६, ग्रामदेवता (१) १००, १०४, २४१; जमातदेवता (३) ३७०, ३७१, ३८६; नागकमुद्रादेवता (३) २२८, मर्कटदेवता (चीन) (४) २६०-२६१; मूर्ति (टोकियो-जपान) (४) २६३, मूर्ति (ब्रह्मदेश) (४) २८२, रुईपाने फुले प्रिय (३) १३६; राममुद्रा व सीता (३) २२२
- हनुमानमुठिया गोठणीरील देवता (भडारा-बन्हाड) (३) ११८
- हंसी योगिनी (२) ३७४
- हंसेश्वरी देवता (हुगळी) (३) ५०५-५०६
- हमहेंदु (सतखिंदु) (४) १४६
- हन्मूरवीचे कोड कायदा संग्रह (वधिलोन) (४) ६८
- हयग्रीव तंजय (२) ४१२; तन देवता (२) ४११; धर्मरक्षक बौद्ध देवता (३) ३९८, ब्राह्मण देवता (३) ४००, ४१७
- हयग्रीवा योगिनी (२) ३७२
- हयनकी-त्रैशु (विष्णु) एक कवि व वेन्टेन देवी (जपान) (४) २७३
- हर आर्यदेव, अरवी देव, रुद्रचा अपभ्रंश (४) १६०, (४) ३६६, पीठभैरव (१) २८१, रुद्र (१) २५७
- हर-गौरी जमात देवता (३) ३७५
- हरतालिका (१) ३९५, व्रत (३) ३३७-३३९
- हरत्पापा मातृका (२) ३८४
- हरदसे देवता मूळस्वरूप नरकदेवता (भीक) (१ पि) ५०
- हरदासदेवी जमात देवता (३) ३७५
- हरदोळी ग्रामदेवता (३) ११८

हरदौलाला ग्रामदेवता (३) ११९-
१२०

हरदौळ ग्रामदेवता (३) ११८

हरप्पा उत्पन्नन (१ वि) ४०,
३४८, ३४९, ३५२, ३५३, ३५४

हरभद्र-सुभद्र (द्वारपाल) (३) ४३

हरभू (पीर) (३) १२२

हरम पवित्र परिसर (४) १६५

हरमिस देवता (ग्रीक) (१ वि)
५०

हरयतमाता ग्रामदेवता (३) ११८

हरसिद्धि उत्पत्ति (२) ३५४, कुल-
स्यामिनी (२) ३५७; देवी व

त्रिकमराजा (उज्जयिनी) (१)

३१९; नामोत्पत्ती (३) ३९५;

योगिनी (३) ३१२; व चंडमुड-

राक्षस (२) ३५४, ३५६, (३)

३९५; शक्तिदेवता (२) ३७३;

शक्तिपीठदेवता (२) ७२, ३५४-

३५७; स्वरूप (२) ३५६

हरिकळी देवी व्रत, हरतालिका (३)
३३८

हरिकाली व्रतदेवता (उत्तर-प्रदेश)
(३) ५०५

हरित-वर्ण-तारा बौद्धदेवता (३)
३९७, ४०८

हरिती बौद्धदेवता (३) ४७०

हरिद्रवेय कृष्ण यजुर्मंडाची पोटशाळा;
क्षरतुष्टाचा आठवा पूर्वज (४) १४६

हरिद्रागणपति (१) २४

हरिद्रागणेश (२) ४११

हरिपंजय शहर (सयाम) (४) ३०३

हरिमिथा लक्ष्मीचे नाव (१) ५०

हरिध्वंश पीठ (१) २९२

हगिसिद्धिदुर्गा नवदुर्गांपैकी एक (१)
१२१

हरिहर देवता (२) ४११; देवता मूर्ति
(कंबोडिया) (४) २९२; मंदिर

(सिमफिंग-जावा) (४) २८९; मूर्ति

(सभोर-चंपादेश) (४) २९४; व

शातादुर्गा देवी (३) ३९४; शिल्प-

कलामूर्ति (खजुरहो) (२) ३८१

हरि-हरीवाहनोद्भव बौद्ध देवता
(३) ४००

हरी पीठभैरव (१) २८१

हर्षुलस (ग्रीक) (४) ९७, १०२;
देव (वॅविलोन) व बोना-डो देवी

(४) ६९, १३३, १३४; व

सामने (४) १०२, १३४

हर्दिया जमातदेवता (३) ३७३

हर्मिस देव (ग्रीक) (४) १००,
११७

हर्मस देव (ग्रीक) (४) ९१

हर्षदमाता ग्रामदेवता (३) १०५;
देवता (१) ११; नामोत्पत्ती (३)

३९५; पर्जन्यसंक्रुतदेवता (३) १०५;

शक्तिपीठदेवता (२) ७२, ३५७-
३५८

हर्मवर्मा (दुसरा) राजा (चंपादेश)
(४) २९४

हवाईवंश (४) ३१३-३१४

हयोमा सोमदेव (इराणियन) (४)
२१५

हव्या बाबा आदम पत्नी (४) १७०

हसलादेवी ग्रामदेवता (रत्नागिरी
जिल्हा) (३) १०३

हस्तगौरी देवी व्रत (३) ३३८

हस्तागौरी-व्रत (३) २९१

- हस्तिनापूर शक्तिस्थान (१) २९२
हस्तिमुखा (जेष्ठागौरी) (३) ३०६
हाकामारी सक्काचे काळी हाका-
मारणारी देवता (३) ५०६
हाकिनी योगिनी (२) ३७४, ३७६
हाजी मक्याना विधियुक्त पूर्ण करणारा
यात्रेकरू (४) १६७
हाटकर जमात (३) ३८६
हाटकेश्वर घाकर प्रमुखस्थान, जुल
दैवत (सौराष्ट्र) (१) ९३
हातकुन्हाळ सस्कृति (३) ३४७,
३४८
हाथावथी हसावती देवी (ब्रह्मदेश)
(४) २८४
हाथोर देवता (ग्रीक) (४) ५२
हादीमततत्र पंथ (जैन) (२) ४११
हामजाई जमातदेवता (३) ३७२
हानवाळी मुस्लिम पोटभेद (४) १६९
हात्र कालगणना वर्ष (इका पेरु)
(४) १९९
हात्रिया नरक (मुस्लिम) (४) १७०
हायडोर आपदेवता (इराणी) (४)
१४७
हायरा देवी व झेजस अर्धनारी नटेश्वर
स्वरूप (१) ३१७
हारा किरा आत्मघात (जपान) (४)
२६८
हारित ऋषि व आयुर्वेद (३) १४०
हारिती बौद्धदेवता (२) २८०, (३)
३९८, ४१९, ४२०, ४३२ ४३३
हासिनी मातृका (२) ३८४
हिअन मदिरे, नरवळी देण्याकरिता
बांधलेली जागा (इस्टरनेट पॉलेनेशिया)
(४) ३२७-३२८
हिकायतसगसाव भौमकाव्याचे
मलायिन भाषांतर (४) ३१०
हिकायत-सिरिराम (रामायण)
(मलाया) (४) २९०
हिंगळजामाता देवी, हिगुळादेवी नाव
(२) ३६३
हिगुळजा देवी (३) ४८७ (गड-
हिंगळज)
हिगुळाक्षी देवता, मापौडीदेवता (३)
५१४
हिगुलाजवारी देवी, आदिमवानी
(उत्तरप्रदेश) (३) ४८१
हिगुळा योगिनी (२) ३७४
हिगुळाविका देवता (१) १४५
हिगुळा आदिमवानी (बडुचिस्थान)
(३) ४८१; उत्पत्ती (२) ३५९,
देवी (१) ३८४, (३) ४३,
(४) १६१, नावे (२) ३६३,
नामोत्पत्ती (३) ३९५, पीठ (१)
२७८, २७९, मदिरे (कोङ्गप्राती)
(२) २३६, (२) ३६५, ३६८
(चौल), शक्तिपीठदेवता (२) ७२,
३५९-३७०, स्वरूप (२) ३६८
हिगुळाविका देवी (२) ३६८, (४)
३४१ (सोलापूर), मूलस्थान
(बडुचिस्थान) (४) ३४२
हिगुळज देवता (२) २२७ (सिधु-
सस्कृति), देवी जमातदेवता (३)
३७२, ३७५, ३८३, ३८५
हिटाइट सस्कृति (४) ८०-८२
हिडिंब राक्षस, भीम व ओसाममाता
देवी (३) ३८७
हिडिंबा ग्रामदेवता (कुडु सोरे),
भीमाची राक्षसी पत्नी (१) ३७१

- हिथियन संस्कृति ट्युगानिक संस्कृति
(४) १५३-१५४
- हिदारी जिगारी शिल्पकार (जपान)
(४) २६६
- हिना देवी चंद्रदेवता (मौरीवश) (४)
३२१, देवी लक्ष्मी शामणी, नतर
गौरवणी झाली (पार्वती पहा) (४)
३१९
- हिनाउरी नवमालकाची देवता (पॉलेने-
शिया) (४) ३१७
- हिनै को-अटाटा टिकीदेवपुन
(न्यूझीलंड) (४) ३१८
- हितुवुहेत आदिशक्तिस्वरूपी देवता
(न्यूगिनी) (४) ३११
- हिंदुकुश (कुन लुन, सुमेरु) पर्वत
वॉलॅनजवळ (४) २४४
- हिंदुदेवता बौद्धपथीयाकडून विटपना
(३) ४०० ४०३
- हिंदु ब्राह्मण वर्ग वसाहती (मलाया-
जाना-सुमात्रा बाली) (४) २३५
- हिंदुमदिरे (अमेरिका) (४) २२७
२२९
- हिंदुमदिरे मूर्तीभजन (अदमान बेटे)
(४) २८०
- हिंदुवसाहती (मलाया जाना) (४)
२८४, २८५, २८६,
- हिंदुसंस्कृती, देवता व देवतांचे मूल-
तत्त्वस्वरूप (१ पि) ५०
- हिपोटास राक्षस (ग्रीक) (४) ९३
- हिपोमेनस व अटलाटा देवी शर्यत
(ग्रीक) (४) १०९
- हिप्पीरस तडागदेवता (नाणक मुद्रा)
(३) २२३
- हिप्पोबोमिया देवता (ग्रीक) (४)
१०२
- हिमालयपर्वत शक्तिस्थान (१) २९३
- हिरणाक्ष क्षेत्र शक्तिस्थान (१) २९२
- हिरण्यकश्यपु अवतार (कैलास लेणे)
(३) २५९, व नृसिंह अवतार
(३) १३३-१३४, १५७, व
हुताशनी देवी (१) ७० ७१
- हिरण्यगर्भविद्या सौरशक्ति (१) ४०७
- हिरण्यदास बौद्धपंडित (४) २३३
२३४
- हिरवा नमातदेवता (३) ३७४,
३८०, ३८४
- हिरा देवता (१ पि) ४४, (३)
२२९, २३२, (४) ५४, ९०,
९३, ९४, १००, १०१, १०२,
११५, ११७, ११९, १२०, १२६,
१२८, १३५, १४०-१४१, १४२,
एलेथिया कन्या (४) ११९, कुमारी,
पत्नी, विधवा देवता (४) १४०
चंद्रदेवता (४) १४०, जुनो (४)
९०, झ्यूस देवपत्नी व बहीण (४)
५४, ९०, १३५, १४० (ग्रीक),
देवी (१ वि) ४४, (४) ९४,
१००, ११७, १२०, १२६
(ग्रीक), नाणक मुद्रा देवता (३) २२९,
२३२ (क्रीट), पूजन व पर्जन्यवृष्टि
(४) १०१, भूदेवता (४) १४०,
मूर्ति (४) १२८, १४१, मोर
आवडता प्राणी जवळ (४) ९३,
१०१, हिआदेवी कन्या (४) १४२,
व ग्रीक सामने (४) १०१-१०२
व पेलिअसदेव (४) १००, व
लोचिआदेवी (४) ११७, वार्षिक

- विवाह समारंभ (४) १४१; शनी-
 आम्बकन्या (४) ९०; स्वरूप (४)
 १४०
 हिरावाई देवता, तांदळास्वरूप (३)
 ८१
 हिरोडोटस इतिहासकार (४) १५१
 हीनयान पंथ (बौद्ध) (४) २३६
 हीरा देवता जलदेवता (ग्रीक) (४)
 १४९
 हुइचोळ मय पोट शाखा (४) १८५
 हुइझिलोपोकिल शंकर, युद्धदेवता
 (अस्ट्रिक-मेक्सिको) (४) १९५
 हुंकारी मातृका (२) ३८४
 हुंकारेश्वरी (१) ७८, १८९-१९०,
 २४०, (३) ३९५; नामोत्पत्ती (१)
 १९०, (२) २४०, (३) ३९५;
 पौराणिक देवता (१) ७८, १८९-
 १९०; व घूम्रलोचन दैत्य (२)
 २४०; व विष्णुमूर्ति (१) १८९
 हुतमा नरक (मुस्लिम) (४) १७०
 हुताशनी देवता उत्पत्ती कथा (१)
 ७०-७१; वैकारिक देवता (१)
 ७१-७२; वैदिक देवता (१) ७०-
 ७३; होलिका उत्सव (१) ७२-७३;
 हुनहौ मरणाची देवता (मय) (४)
 २१२
 हुनाव-कू देव (मय) (४) २१३
 हुराकन वायुदेवता (मय) (४) २१०
 हुला नृत्याचा प्रकार (ताहिटी बेट)
 (४) ३२३
 हुयाका धुवडदेवता, ग्रामदेवता, शेती-
 राखणदेवता (मेक्सिको) (४)
 २२७
 हुवास्टेक्स मय बोलभाषा (४) १८५
 हुवी-लु आकाशदेवता दुय्यम प्रधान,
 गृह-अग्निदेव (चीन) (४) २५३
 हुवेनसंग चिनी प्रवासी (४) ३०७
 हेकाटी देवता बीभत्सस्वरूप (पाश्चिमात्य)
 (१ वि) ४७
 हेकेटी (१ वि) ४७, ४९, (४)
 ५, १३; देवता (ग्रीक) (४) १०८,
 ११७, ११८, १२५, १४२-१४३;
 आदिशक्तिस्वरूपदेवता (१ वि) ४९;
 ग्रेटमदर स्वरूप देवता (४) १०८;
 चंद्रदेवता (४) १२५; जन्मकथा
 (४) १४२; जादुटोणा देवता (४)
 १४३; झ्यूस-अॅस्टरी कन्या (४)
 १४२; त्रिमूर्ति स्वरूप देवता (४)
 १४३; देवता (१ वि) ४७, (४)
 ११७, १२८ (ग्रीक); बीभत्स-
 स्वरूपदेवता (१ वि) ४७, (४) ५,
 १३, १४३
 हेडिस पातालदेव (ग्रीक) (४)
 १३१, १३२, १४२
 हेफायस्टॉस अग्निदेव (ग्रीक) (४)
 ११०, ११३, ११४
 हेब्रुपंथ ज्युडाइझम-धर्मपंथ (४) २८;
 धर्मश्रद्धा (४) ३१; मरणानंतर-
 जीवन (४) ३३; विश्वबंधुत्व (४)
 ३२
 हेब्रु-संस्कृति-ज्यू-संस्कृति (४) ८३-
 ८८
 हेमकूटपर्वत शक्तिस्थान (१) २९३
 हेमा देवता (पॉलेनेशिया) (४) ३१३
 हेमाडपंत कथा, शिल्पमंदिरे (२)
 ३६७, (३) ४२
 हेमाडपंती शैली देवालये (३) ४२

- हेमाद्री (हेमाडपंत) देवगिरी राजाच्या पदरी अभिकारी व शिल्पमदिरे (२) ३६७, (३) ४२
- हेमाब्जनायकी शक्तिदेवता (मानार-गुडी-तजाऊर) (३) ५०६
- हेयिटिअन मुस्लिम पोटभेद (४) १६९
- हेरंच गणपति उपास्यरूप (तात्रिक) (२) ४११
- हेरुख भक्तरक्षक बौद्धदेवता (३) ३९८, ४२७, ४२८
- हेल देवता, मरणदेवता (स्कॅडिनोव्हियन) (३) ३८१
- हेलिआसे देवता (ग्रीक) (१ वि) ५०
- हेलिओस (भिन्न) सूर्यदेवता (इराणी) (४) १४७
- हेलिनास देवता (ग्रीक) (४) ९८
- हेवञ्ज भक्तरक्षक बौद्धदेवता (३) ३९८
- हेसटिया देवता (ग्रीक) (४) १४२
- हेस्टिआ देवता (ग्रीक) (४) १४३-१४४
- हैमावती शक्तिदेवी (हिमालयपर्वत) (२) ५५
- होटेई सप्तलक्ष्मी स्वरूपापैमी एक (जपान) (४) २७१
- होन शिवकालीन नाणे (३) २२३, २२८
- होमाई बौद्धदेवता (३) ४३३
- होयसळ शैली देवालये (३) ४०
- होयसळेश्वर मंदिर (हव्हेरीड) (३) ४०
- होरस देव (४) ६९, (मिसर) (४) ६३, ६७; देवता (इजिप्त) (१ वि) ५०; हरि (इजिप्त) (४) ५, १३
- होराई देवता (ग्रीक) (४) ९९
- होलार जमात (३) ३८६
- होलिका हुताशनीदेवता उत्सव (१) ७१
- होली ओक वृक्ष (३) १४२
- होळकर (अहिल्यामाई) दानशूर राणी अनेक मंदिरे उभारली (३) ३२
- होळरिया जमातदेवता (३) ३७७
- होई-तरारा मिथुन राशीतील दोन जुळे तारे व कथा (४) ३१९ (न्यूझीलंड)
- होस्टे-कुपुरी पर्जन्य आणणारा सर्प (मेक्सिको) (४) २१६
- हु एन-सांग चिनी भिक्षु व प्रवासी (४) २३३
- हुएनत्सांग चिनी प्रवासी (३) २४०

- गंगाधरशास्त्री जांभेकर चरित्र
 गंगालहरी : द. गो. पाध्ये
 गाजती दैवते : पं. महादेवशास्त्री जोशी
 गुरु गोविंदसिंह : बळवंत वष्ट
 गुळावरावमहाराज चरित्र : मिलिंद
 गोदावरी महात्म्य : सतकवि दासगणू
 गोमांतकांतील गौड सारस्वत ब्राह्मण व कुलदैवते : वि. र. शैलडेकर
 चंडिकार्चन पद्धति : नीळकंठ जोशी, पॉडेचरी १९५६
 चतुर्वर्गचिंतामणी-व्रतरंज : हेमाद्री
 चातुर्यचंद्रोदय : शानेश्वर मांदरे
 चित्तपावन : नारायण गोविंद चापेकर
 जगांतील धर्मपंथ : डॉ. द. ल. सहस्रबुद्धे
 ज्ञानकोश : डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर
 तंत्रचुडामणी ग्रंथ
 तीर्थरूप महाराष्ट्र : पं. महादेवशास्त्री जोशी
 तुळजा-महात्म्य : पां. ग. पांगारकर
 त्रिपुरा-रहस्य : सुकुंदलालशास्त्री, व पं. गोपीनाथ कविराज
 त्वरिता-आख्यान : नारायण रामचंद्र सोहोनी
 दासगणू चरित्र : अ. दा. आठवले
 दीक्षितमहाराज चरित्र : संकरस्वामी
 देवाच्या दहा आज्ञा : अनुवादिका, पंडिता रामाबाई
 देवीभागवत : वा. गो. उपासनी, १९३५
 देवीभागवत : नारायण गंगाधर ओक, १९६९
 देवीभागवत : त्रिपक्षकर मंडळी, पुणे
 देवीभागवत : काशीनाथ वामन लेले, १९०२
 देवीभागवत (हिंदी) : श्रीराम शर्मा, १९६८
 देवीमहात्म्य : जगदीश्वरानंद, मद्रास १९५३
 देवीमहात्म्य : रामबाबा वर्णेकर अयिहोत्री, १९१४
 नवशक्ति, मुंबई : भाविकांची श्रद्धास्थाने

- नाणकशास्त्र : ज्ञानकोश (न)
 नाना शंकरशेट्ट चरित्र : पु. वा. कुलकर्णी
 नामजपाचे महत्त्व : रामचंद्र कृष्ण कामत, चंदगडसर
 नारायणस्वामी चरित्र : जैरेशास्त्री
 नेपाळचा प्रवास : संपतराम गायकवाड
 नेपाळचा मार्गदर्शक : महादेवशास्त्री हेवळे, काटमांडू
 पंडित जगन्नाथ चरित्र : रामराव मातंड भाबुरकर, वडोदा
 परशुराम चरित्र : श्रीपाद महादेव माटे
 पुणे शहर वर्णन : गायकवाड
 पुराणप्रसिद्ध अटकावती : भीमाशंकर देशपांडे, आळदकर
 पुरुषार्थ भासिक, देवता अंक, जून, जुलै १९६३
 प्रतिष्ठातिलक : नेमिनाथ आचार्य, सोलापूर
 प्रसाद भासिक, पुणे : शंकर वासन दाडेकर, य. गो. जोशी
 प्राचीन चरित्रकोश : पं. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव
 प्राचीन ताम्रपट व शिलालेख : डॉ. मो. ग. दीक्षित
 वनशंकर-महात्म्य : शंकर महादेव जोशी
 बृहत्तर भारत (व्याख्यान) : प्रा. रमेशचंद्र मुजुमदार
 बृहत्स्तोत्ररत्नाकर : निर्णयसागर प्रेस, मुंबई
 बृहन् नारदीय पुराण : हरिकृष्ण शास्त्री
 भक्तिसुमने : काका कालेलकर
 भगवान परशुराम चरित्र : कन्ह्यालाल मुनशी, भापांतर कुंदर दिवाण
 भविष्योत्तर पुराण :
 भारतीय संस्कृति कोश : प. महादेवशास्त्री जोशी
 भारतीय सुमेरियन संस्कृति कोश : दाजी नागेश आपटे
 भावार्थ रामायण : सत एकनाथमहाराज
 मत्स्य पुराण :
 मध्ययुगीन चरित्र कोश : प. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव
 मनोहर अंबानगरी : डॉ. ल. शा. काळेगावकर
 मंत्रमहार्णव : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई

- मंत्रमहोदधी : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई
 मंत्रशास्त्र : शंभुक मास्कर खरे, पुरीपीठ आचार्य
 मंदिरांची कथा आणि व्यथा : ना. ह. पालकर
 मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : ल. रा. पागारकर
 मराठी-संशोधन-पत्रिका
 महाकाली अडिवरे : चिं. कृ. दीक्षित
 महापीठ निर्णय : कृष्णानंद आगमवागीश
 महाभारत : व्यास मुनि
 महाराष्ट्र धर्माचे प्रणेते : नभोयणी खाते, १९५८
 महाराष्ट्र-परिचय : चिंतामण गणेश कर्वे
 महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका
 महाराष्ट्राची कुलस्वामिनी तुळजाभवानी : डी. एम. कुलकर्णी
 महाराष्ट्राची चार-दैवते : ग. ह. खरे
 महाराष्ट्रातील उत्पन्नने : डॉ. शाताराम भालचंद्र देव
 महिकावतीची बखर : वि. का. राजवाडे
 माझा प्रवास : विष्णुभट्टजी गोडसे
 मार्कंडेय पुराण
 योगिनीतंत्र, योगिनीपुराण, योगिनी हृदयदीपिका
 योगिनीहृदयम् : संपादक गोपीनाथ कविराज. १९६३
 राजाछत्रपति : व. मो. पुरंदरे
 रामदासांचे प्रपंचविज्ञान : श्री. म. माटे
 ललिताहृदय : एच. वी. भिडे, पुणे १९५०
 विष्णुदास चरित्रामृत : नरहरशास्त्री खर्शीकर
 विष्णुधर्मोत्तर पुराण : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई
 वैदिक देवतांचे अभिनव दर्शन : रामचंद्र नारायण दाडिवर
 वैदिक देवतांचे वर्णन : ज्ञानकोश, खंड २
 वैदिक संस्कृतीचा विकास : तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
 घतराज : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई
 शक्तिदायी विचार : स्वामी त्रिवेकानंद

- शक्तिसंगम तंत्र : विनयतोष भट्टाचार्य
 शाक्त उपनिषदे : प. महादेवशास्त्री, अडथार येथील
 शांकरभरी-महात्म्य : महार वनभट्ट पुजार, बटामी
 शांतादुर्गा इतिहास : विष्णु रंगाजी शेलटेकर
 शांतादुर्गा चतुःशताब्दी महोत्सव ग्रंथ
 शुक्ल यजुर्वेद : धुंडिराजशास्त्री वापट
 श्रीगजाननविजय : संतकवि दासगणू
 श्रीगोविंदलेकरमहाराज चरित्र : प्रा. के. वराव बेरसे, गौतमबुवा पाठक
 श्रीदेव्यथर्वशीर्ष
 श्रीयंत्रवर्णन : भगवती प्रसाद सिंह, कल्याण, शक्तिअंक १९३४
 श्रीरणवीर रत्नाकर ग्रंथ : व्यंकटेश्वर प्रेस, मुंबई
 श्रीस्वामीसमर्थ अकलकोटनिवासी : मीमांसातीर्थ,
 श्रीपादशास्त्री किन्नवडेकर

- सणांच्या कथा : व्होरा कंपनी, मुंबई २
 सप्तशती अथवा देवी-महात्म्य : कृष्णाजी विठ्ठल सोमण
 सप्तशती : निर्णयसागर प्रेस, १८८१
 सप्तशती रहस्यसंग्रह : एम्. आर. द्विवेदी, १८९९
 सुबोध स्तोत्र संग्रह : पं. पादुरंगशास्त्री गोस्वामी
 सृष्टिज्ञान मासिक : आर्वभूषण प्रेस, पुणे
 सोमनाथ चरित्र : गौतमबुवा पाठक
 स्कंद पुराण, मार्कंडेय पुराण, यज्ञ पुराण, ३०

- हरिवरदा : कृष्णदयार्णव कृत, दयार्णव खुनाथ कोपडेकर
 हिंदी शिल्पशास्त्र : के. व्ही. वझे
 हिंदुओंके व्रत और त्योहार : कुवर कन्हैयाजू
 हिंदु संस्कृति (पूर्णकडील) : स्वामी सदानंद गिरी
 हिमालयाचे कुशीत : स्वामी अखडानंद

(आणखी संदर्भ ग्रंथ खालील पृष्ठांवर आढळतील : ख. ३, पृ. २३४, २७०, ४३४, ४४७; गं. ४, पृ. १४४, ३६०

ENGLISH

- Account of Polynesian Races : A Forander
Ancient Hindu Mythology : Col Vans Kennedy
Ancient History of India · R. C. Majumdar
Ancient Khmer Empire · Lawrence Briggs
Ancient Monuments of Burma : Government Printing Press,
Rangoon
(The) Ancient Monuments, Temples and Sculptures of
India · J. Burges
Ancient Text of Casting Metal Images · S. K. Saraswati
Archaeological Excavations, Official Report : John Marshall
Archaeology in India : Government of India Publication
Brahmins-Theist-Muslims : John Campbell Oman
Bali Dwipa : Swami Sadanand
Bali Enchanted Isle : Hellen Eva Yates
Bali Temples and Festivals : Jane Belo
Biographical Dictionary of Pauranic Personages' :
Srimati Akhya Kumari Devi
Bliss in Bali : Jaques Chegagry
Books of Monograph Series No. 2 · D. R. Amaladi
Brahmanical Gods in Burma · Nihar Ranjan, Calcutta
Brahma-Vaivarta Puran : Rajendra Nath Sen
Buddhist Art in India, Ceylon, Java · J. Vogel
Catalogue of India Coins in British Museum : James Allen
Chandu-Daroo Excavations · Earnest Mackey
(A) Charm of Indo-Islamic Architecture : John Terry
Classical Dictionary of Hindu Mythology : John Dowson
Coins of Arakan, Pegu, Burma · Sir A. Phayre
Coins of Southern India : Sir Walter Elliot
Comprehensive History of India : K. A. N. Sastri

- (The) Cult of Mother Goddess · E O James
 Culture of South-East Asia : Reginald May
 Development of Hindu Iconography · J N. Banerjee
 Devi Kamakshi in Kanchi : R K. Venkatraman
 Dilwara Temples : Government of India Publications
 (The) Doctrine of Shakti in Indian Literature : P C.
 Chakravarti
 Early History of Ceylon : G C. Mendis
 Early Indian Iconography · Coomarswamy
 Early Sessenian Inscriptions Edward Thomas
 Elements of Hindu Iconography T. A. Gopinath Rao
 Encyclopaedia of Religion and Ethics : 12 Vols. : James
 Hastings
 Excavations of Rairh · K. N. Puri
 Foundation of Iranian Religion : Prof. L. H. Gray
 Ganesh—Monograph of the Elephant Faced God : Alice
 Getty
 Gazetteers of All Indian Districts : Government Publication
 Glorification of Great Goddess : Vasudevasharan Agarwal,
 Varanasi, 1963
 Gods and Goddesses in Art and Legends : H. F. Wessler
 Gods in India · Rev. Martin E. Osborn
 (The) Gold Coinage of Asia · Percy Gardner
 Golden Bough · Frazer
 (The) Great Mother : Erich Neumann
 (A) Guide to Elephanta · Hiranand Shastri
 (A) Guide to Khajuraho · B L. Dharma
 (A) Guide to Sanchi : Sir John Marshall
 (A) Guide to Taxila : Sir John Marshall
 Haihayas of Tripuri and their Monuments : R D Banerjee
 (A) Handbook of Greek Mythology : H. J. Rose
 Hindu America Bhukku Chamanlal
 Hindu Holidays and Ceremonies B A. Gupta

- Hindu Mythology : W. J. Wilkins
- Hindu Pantheon and Indian Wisdom : Moore
- Hinduism and Buddhism : Sir Charles Elliot
- History of Ancient Coinage . Percy Gardner
- History of Ancient India : Rama Shankar Tripathi
- History of Culture of Indian People, 6 Vols. : Bharatiya-
Vidya Bhavan
- History of Dharma Sutras Prof P. V. Kane
- History of Indian and Indonesian Art : A. K. Kumar-
swamy
- History of Indian Architecture - Alexander Cunningham
- History of Malenesian Society : W. H. R. Rivers
- History of Rise of Mohamedan Power : Lawrence Briggs
- Hood of Beauty : W. Norman Brown, Cambridge 1958
- Hymns to the Goddess Kali : Arthur Avelone
- Iconography of Buddhist and Brahminical Sculptures in
Dacca Museum : N. K. Bhattacharya
- Immortal India : Nawarath
- Immortal India Publications : J. H. Dave
- Indian Buddhist Iconography : Vinoy Bhattacharya
- (The) Indian Dogs : W. V. Soman
- Indian Folk-tales : E. M. Gordon
- Indian Iconography : Vrindhavan Bhattacharya
- Indian Images : V. Bhattacharya
- Indian Temples : Bruhe Odette
- Indo-Portuguese, Ceylon Coins : Government Press, Madras
- (The) Indus Civilization : Earnest Mackey
- (The) Influence of Indian Art on Cambodia and Java :
A. Foucher
- Inscription of Harrappa and Mohinjodarro : Pran-nath
- (The) Jain Iconography : B. C. Bhattacharya
- Kingdom of Gods : Geoffrey Hudson (Adyar Society)
- Lalita Cult : V. R. R. Dixitar

- Legends of Punjab and Bombay · R. C. Temple
- Living Biographies of Religious Leaders · Henry Thomas
- List of Antiquarian Remains in Madras · Robert Sewell
- Matrica-Bheda Tantra · Chintamani Bhattacharya
- Mexican and Central American Mythology · Irene
Nicholson
- Mother Goddess · S. K. Dixit
- Myths and Legends of Ancient Egypt · Lewis Spence
- Myths and Legends of Babylon and Assiriya : Lewis
Spence
- Myths and Legends of China · W. T. C. Werner
- Myths and Legends of Japan : F. Hedland Davis
- Myths and Legends of Mexico & Peru : Lewis Spence
- Myths and Legends of Middle East · Guerber
- Myths and Legends of Polynesia : J. S. Anderson
- Myths and Rituals in Ancient Near-East : E. O. James
- Myths of Mystic East : R. H. Elliot
- Nepal, 2 Vols. : Percival Landan
- Origin and Antiquity of Karhada Brahmans : P. K. Gode
- Origin of the Shailendras in Indonesia : G. Coedes
- (An) Outline History of World : H. A. Davis
- Paithan Coins : Percy Gardner
- Paithan Excavations : Yusuf Sayyed
- Photographic Analyses of Balanese Character : Mead,
Margaret
- Poona and Suburbs : K. M. Kumthekar
- Popular Dictionary of Buddhism : Christmas Humphray
- Prehistoric Civilization of Indus Valley : K. N. Dixit
- Principles of Tantras · Arthur Avalon
- Ras-mala, 2 Vols. : Rawlinson
- (The) Religion of Good Life of Zoroastrian : R. P.
Masani
- Religious Thoughts and Life of India : Monier Williams

- Report of Amaravati Tope : Robert Sewell
- Rock-out Temples Around Bombay : K. H. Vakil
- Sacred Writings of World Great Religions : S. E. Frost
- Sahyadri-Khand : D. A. Cunha
- Sex and Sexual Worship : O. A. Wall
- Shaktas E. A. Penn, London 1933
- Shakti Cult in South India · K. R. Venkatraman, 1956
- (The) Shakti or Divine Power : S. K. Das
- (The) Shakti Peethas : R. A. S. Journal, Bengal, Vol. XIV (1948)
- Shakti Upanishadhas : A. G. K. Variar, Madras 1967
- Shakti Worship and Shakta Saints : Chintaharan Chakravarti, 1965
- Some Hindu Shilpa Shastra · T. A. Gopinath Rao
- Some Survivals of Harappa Culture · T. G. Aravamuthan
- South Indian Gods and Goddesses : Krishna Shastri
- South Indian Iconography · J. Dubreuil
- South Indian Shrines, Madras P. V. Jagdish Ayyar
- Studies in Indian History · Elliot Dowson
- Studies in Jainism and Buddhism : Upendra Thakur
- (A) Study of History : Sir Arnold Toyenbee
- Tata Review Periodical : Tata Press, Bombay 25
- (The) Temples and Legends of Andhra · N Ramesen
- (The) Temples and Legends of Assam · B K Barua
- (The) Temples and Legends of Bengal : P. C. Roy-Choudhari
- (The) Temples and Legends of Bihar : P. C. Roy-Choudhari
- (The) Temples and Legends of Maharashtra : Madhukar S Mate
- Temples of North India : Government of India Publications
- Temples of Tamilnad : R. K. Das

Thoughts of a Shakta · Pandit Madhav Pundlik, Madras,
1940

Type of Greek Coins : Percy Gardner

Village Gods of South India · Henry Whitehead

Yishwakosh of Peethas · N N. Vasu

Zorastrian Deities on Indo-Scythian Coins

(Some more reference books will be found on the following
pages : Vol II, page 71, Vol III, pages 234, 270,
434, 447 & Vol IV, pages 144, 360)

ग्रंथातील चित्रे

प्रदीप मूर्तीने तसेच ग्रंथ समजण्यास सहाय्य होते तसेच चित्ररूप दर्शनानेही होते. यासाठी काही चित्रे या कोशात देण्यात दिलेली आहेत. वास्तविक देवतांचे वर्णन आणि त्यांचे चित्ररूप एके ठिकाणी असण्यास पाहिजे. ग्रंथ लेखनाचे वेळी मूर्ती तीच मनीस होती, पण मला पाहिजे तशी छायाचित्रे त्या वेळी उपलब्ध न झाल्याने ती मनीस तथेच विराम पावली. चित्रे निवडताना माझा दृष्टीकोन असा—

(१) चित्र सगुण मूर्तीचे मूळ स्वरूपातील असणे म्हणजे सफळी असण्यातून घालताना जसे दिसते, तसे असणे. या मूर्तीमध्ये कलाकौशल्य दिसते, भुजसंख्या जागृते दिसतात त्यातील जागृतेचे निरीक्षण करता येते आणि देवतेचे स्वरूप ठरविणे सोपे जाते.

(२) राजारात जा चित्रसमूह मिश्रीसाठी असतो, तो जलकार, पुतांच्या माला, डोळ्यांसारखे यंत्रे यंत्रे सजविल्या असतो, त्या मुळे मूळ मूर्तीची कल्पना येत नाही व स्वरूप जाणता येत नाही. कोल्हापूरच्या देवीच्या छायाचित्रांमधील मीनाशी लिहीने तरी चालण्यासारखे असते.

(३) काही ठिकाणी मूळ मूर्ति तादळा स्वरूपात असून त्यावर मुक्कवटे निरनिराळ्या आकाराने वसवितात आणि तेच देवीचे स्वरूप म्हणून भक्ताना दाखविले जाते, अमरावती येथील अनादेवीचे रूप असेच छायाचित्र असते.

(४) ज्या ठिकाणी मुक्कवटे असतात, त्या ठिकाणी अगर अन्य ठिकाणी देवीचे मूळचे छायाचित्रच घेऊ देण्यात येत नाही, त्यामुळे मत्सराख्या सशो भक्तांची रुचरणा होते आणि मूळरूप दाखविता येत नाही.

(५) तुलना करायसाठी झाली, तर त्या मानाने बौद्धपंथीय देवतांची उत्तम छायाचित्रे उपलब्ध आहेत. एक तर बौद्ध माली मूर्तिरूपा प्रगत शाही असल्याने त्यांच्या मूर्ति बौद्ध, रेणवी, आर्यक दिसतात तथा प्रथम वैदिक देवतांचे यादृतीत कमी जाडे मूर्ती, मारिची, महाप्रतिमरा देवतेची छायाचित्रे, बौद्धपंथातील देवतांचे चित्री स्वरूप दाखवितात.

(६) त्या मानाने पाश्चात्य संशोधकांनी सुशोधन करून जी छायाचित्रे अगर रेणवकृति दिल्या आहेत त्या चर्चानुसार सुरळ वाटतात आणि मूळ स्वरूपात असतात. गौरीय देवीचे स्वरूप भयानक व भारतीय दृष्टीकोनातून चित्ररूप आहे, पण ते तसे देण्यात त्यांना सुशोध वाटत नाही, मात्र दालीनतंत्र्या बुद्ध्याच्या भारतामध्ये अगुणी स्वरूपे कोणी दिवी नसती. देवीचे स्वरूप चर्चे दिसावे म्हणून मुक्कवटा चर्च दाखवतात आणि तादळातून देत नाहीत हाच अर्थ आहे.

चित्रे पहाण्यासंबंधी सूचना

१५० चे वर चित्रे समाविष्ट केलेली आहेत. स्थूलमानाने चित्रांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे (१) भारतीय हिंदु-देवता, (२) जैन व बौद्ध देवता (३) नाणक मुद्रा - भारत व जग, (४) इजिप्त व आफ्रिका देवता, (५) मध्य आशिया व युरोप देवता, (६) पूर्व आशिया, चीन, जपान, ब्रह्मदेश, सयाम, पॅलेनेशिया, जावा, कंबोडिया देवता, (७) अमेरिका, मेक्सिको, मध्य अमेरिका देवता, (८) बाली बेट देवता वगैरे.

चित्रे खं. ४ याच्या शेवटी अनुक्रम चौकटी कंसात देऊन छापलेली आहेत. या व्यतिरिक्त ख. १ ते ४ यांत निरनिराळ्या ठिकाणी घातलेली काही चित्रे, आकृति व नकाशे आहेत. अनुक्रम-चित्रसूची-यादीत ज्या चित्रापुढे प्रथम चौकटी कंसात आकडा व नंतर कंसाच्या बाहेर आकडा असेल त्या ठिकाणी खंड ४ या शेवटी दिलेला अनुक्रमानुसारी चित्रानुसार व त्या पृष्ठांनुसार चित्र पहावे, ज्या चित्रापुढे प्रथम गोल कंसात आकडा व नंतर कंसाच्या बाहेर आकडा असेल ते चित्र त्या खंडात व त्या पृष्ठांनुसार पहावे. सदा. गजाननाची मूर्ति [३] १ याचा अर्थ ख. ४ या शेवटी जी अनुक्रमाने चित्रे छापलेली आहेत त्यांतील क्रमांक [३] व पृष्ठांक १ हे गजाननाची मूर्ति हे होय; मीनाक्षी [४८] १७ याचा अर्थ ख. ४ या शेवटी जी अनुक्रमाने दिलेले [४८] क्रमाकाचे, पृष्ठांक १७ वर मीनाक्षी हे चित्र आहे. विसायंत्र (१) ३६६ याचा अर्थ ख. १ पृष्ठ ३६६ वर विसायंत्र चित्र पहावे.

चित्रांची सूची-यादी

★

अथेनी (ग्रीक) [१००] ३६	इष्टर देवता (मेसापोटेमिया) [९०]
अथेनी/ऑलिम्पियन (ग्रीक) [७७]	३१
२७	इसिस व होरस (इजिप्त) [८७] ३०
अथेनी/पेगासस (ग्रीक) [७७] २७	उग्रतारा (बौद्ध) [७०] २४
अथेनी/बैल (ग्रीक) [७६] २६	एकजटा (बौद्ध) [५७] २०
अन्नपूर्णा (तामीळनाड) [८] ५,	ॐकाररूपी श्रो मायारूप (२) ३
(वाराणसी) [७] ५	ओंकारशक्ति घटकाचयव (४) २१
अपोलो/डिमिटर (ग्रीक रोमन)	कन्यकापरमेश्वरी [१६] ८
[७८] २७	कन्याकुमारी [१५] ८
अवाजा अरासुरी [१४] ७	कामाक्षी (शिरोडे गोवा) [१७] ८
अघादेवी व रेणुकादेवी [९] ५	कामोज्ञान (मेक्सिको) [११६] ४२
अवावाई (गोरगाव-मुंबई) [१०] ६	कारुण्यदेवी (जपान) [११२] ४०
अविका (जैन) [५२] १९	काली [२०] १२
अविकालक्ष्मी/कुमारगुप्त (१ ला)	काली माता [१९] ९
[७२] २५	कुमाइली मोकु (हवाई) [१०६] ३८
अवेजोगाई [११] ६	कुमार गुप्त १/अविका लक्ष्मी [७२]
अरासुरी अवाजी [१४] ७	२५
आदिवासी स्त्रिया (मेक्सिको) [१२३]	कुमारी मेरी [९६] ३३
४५	कृत नेता द्वापार कली युगचक्र
आदिशक्ति (बंगलोर) [१२] ६	(मेक्सिको) [१२] ४४
आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप (२) ३	कृतमुग्ध (जावा) [१११] ४०
आदिशप मंदिर (मेक्सिको) [११४]	कोटली म्यू (मेक्सिको) [११७] ४३
४२	सादिरवनी तारा (बौद्ध) [१६] २०
आनंद मंदिर (ब्रह्मदेश) [१०३] ३७	गजानन मूर्ति (मेक्सिको) [३] १
आप्रोदिता/सिंहमुग्ध (ग्रीक) [७३]	गणेश मूर्ती (जावा) [२] १
२५	गरुडपत्नी राष्ट्रीय निशाण वाहक
आर्यादुर्गा (अफेला) [१३] ६	(मेक्सिको) [११५] ४२
आलिम्पियन/अथेनी (ग्रीक) [७७]	गॉर्गन (गॉरगन) (ग्रीक) [९१]
२७	३२

गौरी (जैन बौद्ध) [५९] २०
 घटा २०० टन वजनी (रशिया)
 [८३] २९
 घुवड देवता (मेक्सिको) [११६] ८२
 चक्रेश्वरी (जैन) [५५] १९
 चंद्रगुप्त (० रा)/लक्ष्मी [७२] २५
 चामुंडा (जैन) [६९] २४
 चामुंडा देवी-महिपासुर पुतळा
 (म्हैसूर) [४५] १६
 चामुंडादेवी-नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
 जवान (मध्य-अमेरिका) [११८] ४३
 जाकीर हुसेन राष्ट्रपति व
 प्रभुदेसाई (१) सुरुवातीस
 जांगुली [५४] १९
 जीवदानी [३०] १२
 डिमिटर (ग्रीक) [८४] ३०
 डिमिटर / अपोलो [७८] २७
 तुळजापूर भवानी [४] २
 तोनतझान (मेक्सिको) [११९]

देवीचा दगडी पुतळा (इस्टर बेट)
 [१०८] ३९
 देवीमूर्ति मातीच्या पेट्रीत [३३] १३
 देसाई श्रीनिवास, वायुसेना विभूषित
 (२) सुरुवातीस
 नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
 नरवली देवता [२३] १०
 नवदुर्गा (बन्याळ) [१८] ८
 नवरान्न-कुमारी पुजन [६] ४;
 दुर्गापूजा उत्सव (बंगाल) (५) ३
 नाथ (इजिप्त) [८५] ३०
 न्यास मुद्रा (बाली बेट) (४) ३३७
 पर्णेश्वरी (बौद्ध) [५८] २०
 पर्सोफिन/त्रिजय रथ (ग्रीक) [७९]
 २७
 पशुदेवता (ग्रीक) [१०१] ३६
 पश्चिम आशिया (नकाशा) (४)
 सुरुवातीस

प्रेतयात्रा डोलारा (वाली वेष्ट) [१३७] ५१	मातृशक्ति (कांगो) [८०] २८
बगड नयम (मक्सिको) [१०६] ४६	मातृशक्ति-योर्वा (नायजेरिया) [८१] २८
बगलामुग्नी (हुगाराद) [७२] १०	मारिची (बौद्ध) [६३] २१
वनशकरी (रक्षामी) [४२] १६	मीनाक्षी (मदुराई) [४८] १७
बैल/अथेना (ग्रीस) [७६] ३६	मुद्रा पंचप्रकार (वाली) (४) ३३७
भद्रकाली (तामळिनाम) [२१] १०	मुले चारणारी देवी (वाली) [१३३] ४९
[४३] १६, (नागिक) [७४] १०	मृत्युदेवता (सुमेरिया) [८६] ३०
भजानी (तुळजापूर) (४) ०	मेरी (कुमारी) [९६] ३३
भवानामाता (सातारा) (१) सुरुवातीस	यंत्रदेवता (नेपाल) [७५] १६
भूदेवा (माद्रा गोया) [७०] ०	यमार्ड (जॉर्ज सातारा) [४६] १७,
भृकुटी (बौद्ध) [६७] २१	[४७] १७
मनसा (बौद्ध) [६८] २४	युद्धदेवता हवाईपेट [१०६] ३८
मयहुबल (मक्सिका) [१३०] ४७	योर्वा (नायजेरिया) [८१] २८
महाचीन तारा (बौद्ध) [६७] २१	रागडा देवी (वाली) [१३३] ४९
महाप्रतिसरा (बौद्ध) [६७] २१	राम लक्ष्मण सीता (राम) [०३] ३२
महालक्ष्मी (मल्लापूर) [२२] ११	राष्ट्रीय निशाण वाहक गरुड (मक्सिको) [११५] ५२
[२७] ११ (डहाणू मुनई) [२६] ११	रेणुका देवी (माहुर) (३) सुरुवातीस
माहिला (मक्सिका) [१२५] ४६	रेणुका देवी व अवा देवी (अमरावती) [९] ५
माहिला नैवद्य नेणान्या (वाली वेष्ट) [१३६] ५१	लक्ष्मी / चंद्रगुप्त (२ रा) [७२] २५
माहिपासूर पुतळा (मॅक्सूर) [४२] १६	लक्ष्मी नारायण (बास्ता) [३७] १४
माहिपासुरमदिनी (गहिहाळ) [२८] ११ (साक्ता) [४४] १६	लक्ष्मी/समुद्रगुप्त [७२] २५
मातदनी (इजिप्त) [९९] ३५	लाकोआळ (मेक्सिको) [१२८] ४६
माता (आर्मेनियन) [१३९] ५२	लिगातील देवता (म्याडिया) [१०७] ३८
माता (जॉर्जियन) [१३८] ५२	लिलिथ (सुमेरिया) [८६] ३०
शेवटचे पान	रज्रतारा (बौद्ध) [६५] २२
माता (मेक्सिको) [१२७] ४६	वज्रवाराही (बौद्ध) [६६] २३
मातीची भाळी बाजार (मेक्सिको) [१२९] ८७	रागीश्वरी (नेपाल) [३९] १५

- गौरी (जैन-बौद्ध) [५९] २०
घटा २०० टन वजनी (रशिया) [८३] २९
ध्रुवदेवता (मेक्सिको) [११६] ८२
चक्रेश्वरी (जैन) [५५] १९
चंद्रमुम (० रा)/लक्ष्मी [७२] २५
चामुंडा (जैन) [६९] २४
चामुंडा देवी-महिपासुर पुतळा (म्हैसूर) [४५] १६
चामुंडादेवी नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
जवान (मध्य अमेरिका) [११८] ४३
जाकीर हुसेन राष्ट्रपति व प्रभुदेसाई (१) सुरुवातीस
जांगुली [५४] १९
जीवदानी [३०] १२
डिमिटर (ग्रीक) [८४] ३०
डिमिटर / अपोलो [७८] २७
दुर्गापूर भयानी [४] २
तोनतझान (मेक्सिको) [११९] ४३
दसरा मिरवणूक (बंगाल) [५] ३
दुर्गा देवी (मेक्सिको) [१२१] ४४
दुर्गापूजा उत्सव (बंगाल) [५] ३
देवता (नेपाळ) [७४] २६
देवता (अनातोल्या) [९२] ३२;
(बाली बेट) [१३६] ५०; (साय-
प्रस) [९४] ३३; (सिरिया)
[९५] ३३; (हिटलर) [९७] ३४, [९८] ३४
देवता पुतळा (पेशावर) [३१] १२
देवाकोश संपादक (१) शेती
महाणी (२) भात शेती (१) (२)
(३) (४) सुरुवातीस
- देवीचा दगडी पुतळा (इस्टर्न बेट) [१०८] ३९
देवीमूर्ति मातीच्या पेट्टीत [३३] १३
देसाई श्रीनिवास, वायुसेना मिभूपित
(२) सुरुवातीस
नंदी (म्हैसूर) [३४] १३
नरवली देवता [२३] १०
नवदुर्गा (कन्याळ) [१८] ८
नवरात्र-कुमारी पुजन [६] ४;
दुर्गापूजा उत्सव (बंगाल) (५) ३
नीथ (इजिप्त) [८५] ३०
न्यास मुद्रा (बाली बेट) (४) ३३७
पर्णेश्वरी (बौद्ध) [५८] २०
पर्सोफिन/विजय रथ (ग्रीक) [७९] २७
पशुदेवता (ग्रीक) [१०१] ३६
पश्चिम आशिया (नकाशा) (४)
सुरुवातीस
पूर्व आशिया (नकाशा) (४) २३२
पेगासस/अथेनी (ग्रीक) [७७] २७
प्रज्ञापारमिता (बौद्ध) [६०] २१
प्रत्यागिरा (नेपाळ) [३२] १२
पेदान्दा धर्मगुरु, ध्यानमग्न, जपसाधना,
शिवसूत्र धारणा (बाली बेट) [४] ३३७
प्रभुदेसाई प्र. क. (१) (२) (३)
(४) सुरुवातीस
प्रवेग दरवाजा देवता (पॅन्नेशिया)
[१०९] ३९
प्रसन्नतारा (बौद्ध) [६४] २२
प्रसूर्तादेवता (मेक्सिको) [१२८] ४६

प्रेतयात्रा डोलारा (वाली वेट) [१३७] ५१	मातृशक्ति (कांगो) [८०] २८
बगड नवम (मेक्सिको) [१०६] ४६	मातृशक्ति-योरुवा (नायजेरिया) [८१] २८
बगलामुन्गी (हुगाराड) [२२] १०	मारिची (बौद्ध) [६३] ०१
बनशंकरा (बदामी) [४२] १६	मीनाक्षी (मदुराई) [४८] १७
बेल/अथेना (ग्रीस) [७६] ३६	मुद्रा पंचप्रकार (वाली) (४) ३३७
भद्रकाली (तामलिनाड) [२१] १०	मुले चोरणारी देवी (वाली) [१३३] ४९
[४३] १६; (नामिक) [०४] १०	मृत्युदेवता (सुमेरिया) [८६] ३०
भवानी (तुलजापूर) (४) २	मेरी (कुमारी) [१६] ३३
भवानामाता (सातारा) (१) मुरुवातीस	यंत्रदेवता (नेपाळ) [७५] २६
भूदेवी (माद्रा-गोगा) [००] ९	यमाई (जोध सातारा) [४६] १७, [४७] १७
भृकुटी (बौद्ध) [६०] २१	युद्धदेवता हवाईवेट [१०६] ३८
मनसा (बौद्ध) [६८] २४	योरुवा (नायजेरिया) [८१] २८
मयहुवल (मेक्सिको) [१३०] ४७	रांगडा देवी (वाली) [१३३] ४९
महाचीन तारा (बौद्ध) [६७] ०३	राम लक्ष्मण सीता (रोम) [९३] ३२
महाप्रतिसरा (बौद्ध) [६१] २१	राष्ट्रीय निगाण वाहक गरुड (मेक्सिको) [११५] ५२
महालक्ष्मी (कोल्हापूर) [२०] ११, [२७] ११; (डहाणू-मुम्बई) [२६] ११	रेणुका देवी (माहुर) (३) मुरुवातीस
माहिला (मेक्सिको) [१२५] ४६	रेणुका देवी व अवा देवी (अमरावती) [९] ५
माहिला नैवेद्य नेणान्या (वाली वेट) [१३६] ५१	लक्ष्मी / चंद्रगुप्त (२ रा) [७२] २५
माहिपासूर पुतळा (म्हैसूर) [४५] १६	लक्ष्मी नारायण (वास्ता) [३७] १४
माहिपासुरमदिनी (अहिहोळ) [०८] ११; (सास्ता) [४४] १६	लक्ष्मी/समुद्रगुप्त [७२] २५
मातृदेवी (इजिप्त) [९९] ३५	लाकोआल (मेक्सिको) [१२८] ४६
माता (आर्मेनियन) [१३९] ५२	लिगातील देवता (क्योडिया) [१०७] ३८
माता (जॉर्जियन) [१३८] ५२	लिथिथ (सुमेरिया) [८६] ३०
शेवटचे पान	बज्रतारा (बौद्ध) [६५] २२
माता (मेक्सिको) [१२७] ४६	बज्रचाराही (बौद्ध) [६६] २३
मातोची भांडी-वाजार (मेक्सिको) [१२९] ८७	वागीश्वरी (नेपाळ) [३९] १५

वाद्यवृद्ध (वाली बेट) [१३५] ५०	सप्तशृंगानेवासिनी (२) सुवर्णातीस
वायुसेना विभूषित-श्रीनिवास	समुद्रगुप्त/लक्ष्मी [७२] २५
देसाई (२) सुवर्णातीस	समुद्रमथन (अकार) [१०४] ३७
विनयी रथ / पर्सोफीन [७९] २७	सर्पदेवता (मिनाँन) [८८] ३१
विशालाक्षी (वाराणसी) [४०] १५	सरस्वती (बौद्ध) [७१] २४
विश्वनाथ मूर्ति, सुवर्ण-मंदिर	सिंहमुग्ध/आफ्रोदिता [७३] २०
(वाराणसी) [४१] १५	सुवर्णमंदिर विश्वनाथमूर्ति (वाराणसी)
विष्णु मूर्ति (जापान) [१०५] ३८	[४१] १५
(मोक्सका) [१३१] ४८	सूर्यदेवता (सोनारग) [३६] १४
विसायन (१) ३६६	सूर्यनागायण मूर्ति (मेक्सिको)
शाताहुर्गा (कवळे गोरा) (४)	[१२२] ४५
सुरुवातास	सूर्यसुवर्णचक्र (मेक्सिको) [१२४]
शिवछत्रपती कुलस्वामिनी (तळजा	४५
पुर) [४] २ (सतारा) (१)	हरि हरि हरिवाहनोद्भव [५३] १९
सुरुवातीस	हिंदुदेवता मूर्ति (जापान) [११०]
शिवताडव नृत्य (मेक्सिको) [३५]	३९
१४	हिंदुमम्राट (मेक्सिको) [११३] ४१
शिवमंदिर (मेक्सिको) [१३२] ४८	हेकेटी (अथेनियन-ग्रीक) [१०२]
शिवलिंग (रोम) [८९] ३१	३६
शिवाईदेवी (जुजर पुणे) [३८] १४	हेरब (बौद्ध) [१] १
श्रीचक्र (शृंगेरी मठ) [४९] १७	होरस व इसिस (मिथर) [८७]
सप्तमातृका (इजिप्त) [८२] २८,	३०
(कुभकोणम) [५१] १८, (वेरुळ)	
[५०] १८	

आदिशक्तीचे विश्वस्वरूप

अर्थात्

देवीकोश

चित्रसंग्रह

एकूण चित्रे - १३९

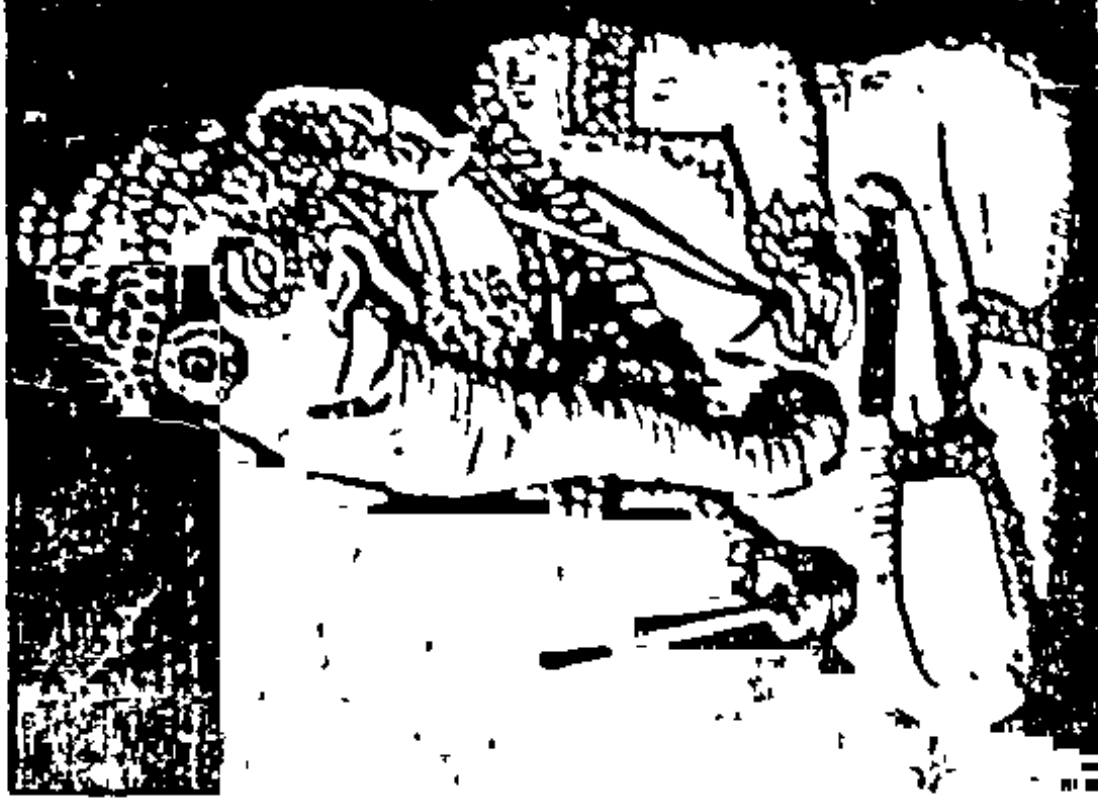
श्रीगजानन मूर्ति

[१] हेरब-मुनशीगंज वीढ
(२) ४११.

[२] जावा येथील गणेशमूर्ति वैशिष्ट्य असे, मस्तक, बैठक,
नरखंडानी अलंकृत आहे. (४) ११, २८९.

[३] श्रीगजानन मूर्ति, भेक्सको
(४) १८७

[४] श्री छद्मपति शिवाजी महाराज याची कॄत्यामिनी
८८जापूर-भवानी (१) ३१४-३२३

[५] बंगाल प्रांती नवरात्र उत्सवांत दुर्गापूजा भव्य प्रमाणात साजरी केली जाते. शेवटच्या दसऱ्याच्या दिवशी विसर्जन मिरवणूक देखावा. (१) २३५-२३६

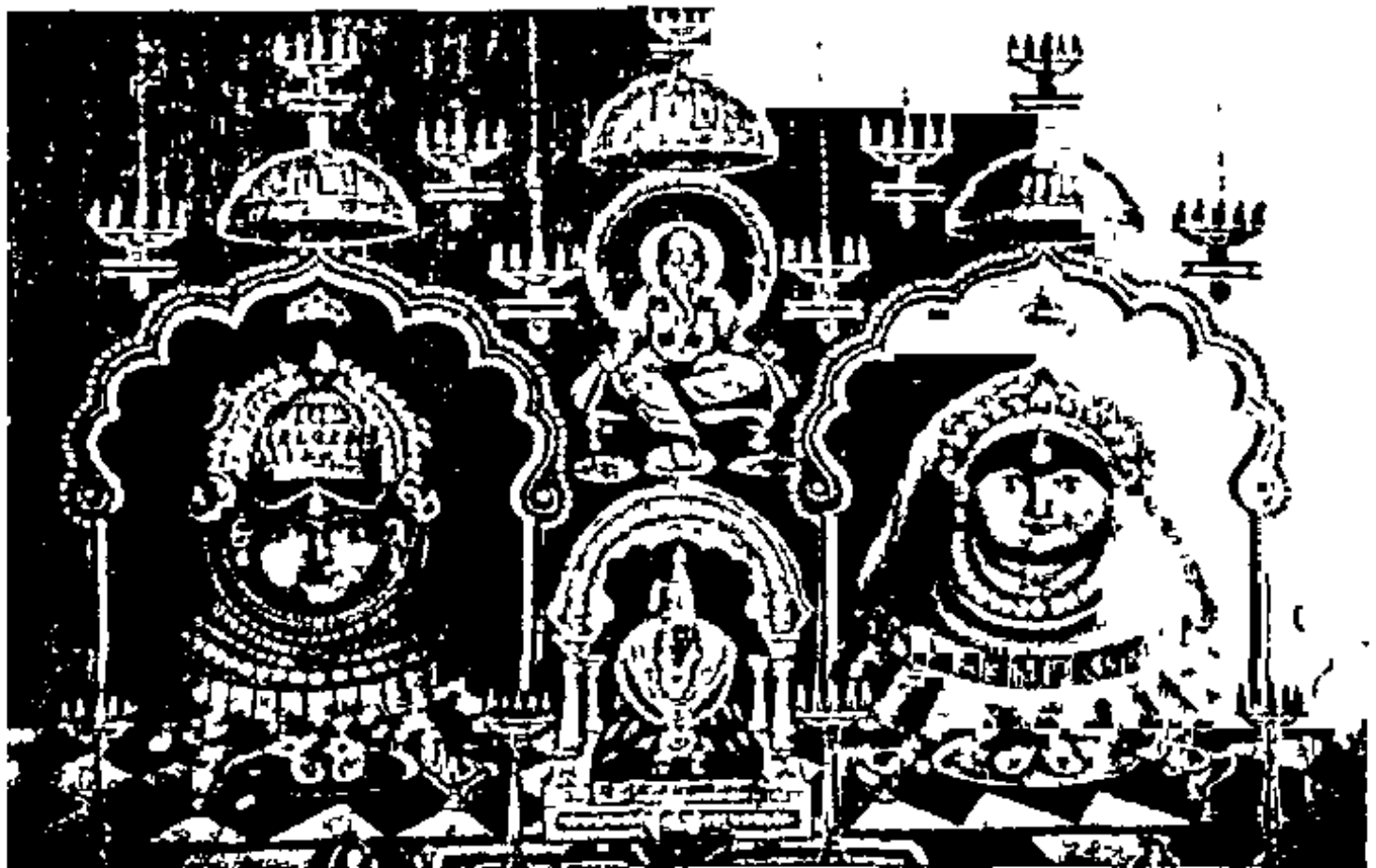

[७] अन्नपूर्णेची मुवर्ण मूर्ति, वाराणसी
(२) ३०६-३०७, ३१०.

[८] अन्नपूर्णा-नामिळनाड
(हस्तिदंतावरील प्रतिकृति) (२) १२२.

[९] अबादेवी व रेणुकादेवी मुखवटे, अमरावती
(मूळ स्वरूपात छायाचित्रे घेऊ देत नाहीत). (२) ८२-८७.

१०] देवीची त्रिमूर्ति मूर्ति, पितळेची व आसन माठी
तलेली, अंबाबाई मंदिर गोरेगाव-मुंबई (२) १२४

[११] अंबेजोगाई-मराठवाडा
(२) ८७-९२

[१४] बरासुरी अबाजी (गुजरात) प्रतिदिनी निरनिराळी वहाने असतात,
हे वैशिष्ट्य होय (१) ३६२-७०

[१०] देवीची त्रिमुख मूर्ति पितळेची व आसन मांडी
तलेली, अबाबाई मंदिर गोरेगाव-मुंबई (२) १२४

[११] अवेजोगाई-मराठवाडा
(२) ८७-९२

[१२] आदिशक्ति उत्सव मूर्ति, बंगलोर
(१) २२८, २३५

[१३] आर्यर्गा कवला म्हैसूर
(३) ३६१, ५०७

[१४] - अरासुरी अंबाजी (गुजरात). प्रतिदिनी निरनिराळी वहाने असतात,
हे वंशिष्ट्य होय. (१) ३६२-७०

[१५] कन्याकुमारी देवी (२) ९५-१०१ [१६] वयका परमश्वरी देवी (२) ४४६-
(३)

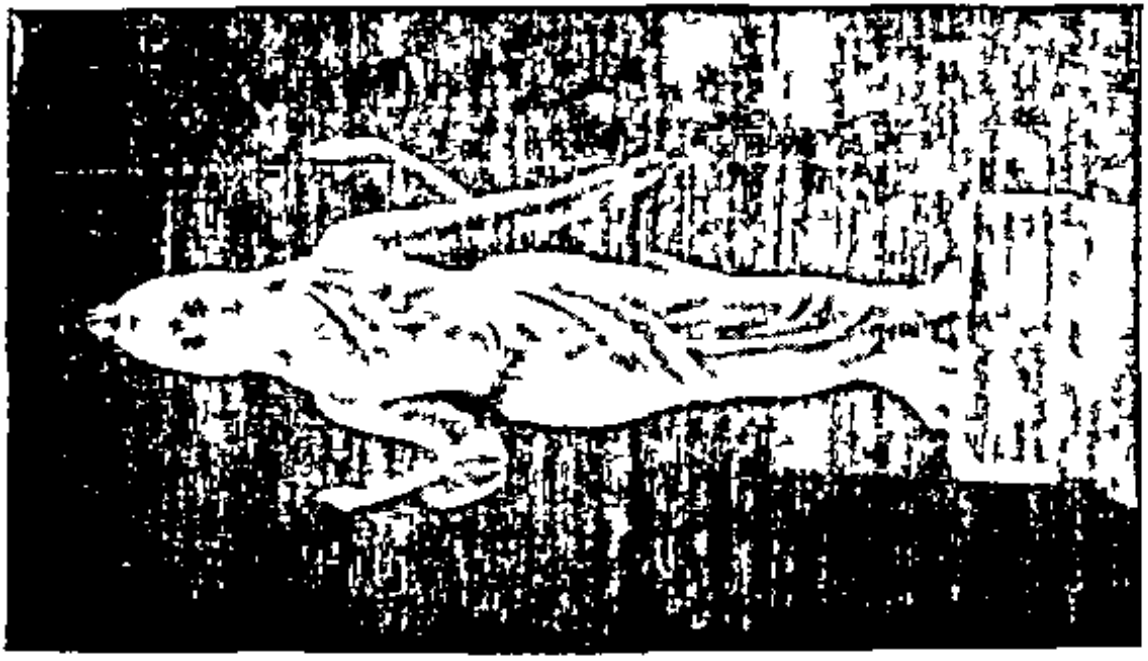

[१७] कामाक्षी देवी शिरोढे-गोवा चतुर्भुज
महिषासुर मर्दिनीचे स्वरूप (२) १६०

[१८] नवग्रहदेवी (कायाळ रेडी-गोवा
चतुर्भुज महिषासुर-मर्दिनीचे स्वरूप
वेरुळ थपे हेच स्वरूप आहे पण ३
मारलेला न २ (१६१)

[१९] वालीमातेचे चित्र पॅरीसमध्ये एका दवाखान्यात आहे (२) १४०-१४१

[२०] भदेवी (माद्रा-गोवा) (१) ३९, २४१

[२५] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, वज्रलेपानंतर
(२) २५१-६३

[२६] महालक्ष्मी-डहाणू (मुंबई)
(२) २४९-५१

[२७] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, सन १९५५
वज्रलेपा पूर्वी (२) २५१-६३

[२८] अष्टभुजा महिषामृगमदिनी अहिहाळ शिल्प
६ वे शतक वेळील यथ हेंच रूप जाह (२) २६५

[२१] ब्रह्म भद्रकाली देवी,
तामिलनाडु (२) २२४

[२२] बगलामुखी देवी पीतावरा, हुशगावाद-
मध्यप्रदेश (१) १३९-४१

[२३] नखली देवता (ठग-पेंडारी)
(१) २४४-४५

[२४] भद्रकाली देवी-नासिब
(२) २२३, २२५

[२५] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, वज्रलेपानंतर
(२) २५१-६३

[२६] महालक्ष्मी-डहाणू (मुंबई)
(२) २४९-५१

[२७] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, सन १९५५
वज्रलेपा पूर्वी (२) २५१-६३

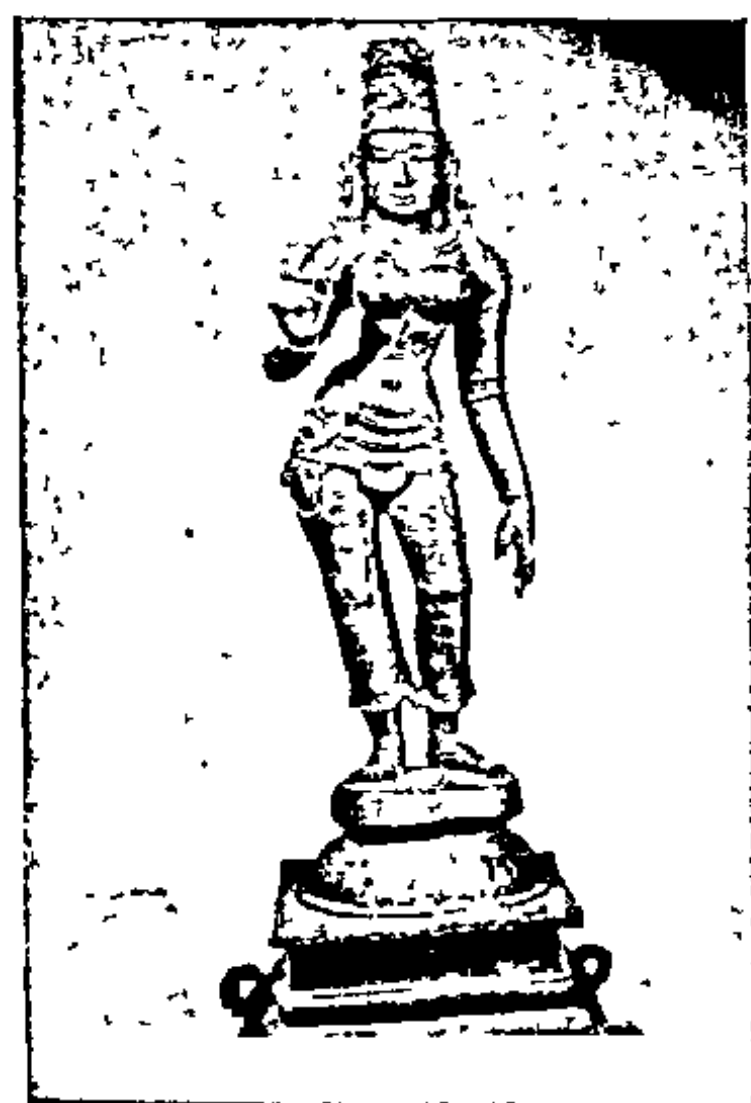
[२८] अष्टभुजा महियामुरमदिनी अहिहाळ शिल्प
६ वे शतक वेरुळ यथे हच रूप जाहे (२) २६५

[२१] ब्राह्म भद्रकाली देवी,
तामीळनाड (२) २२४

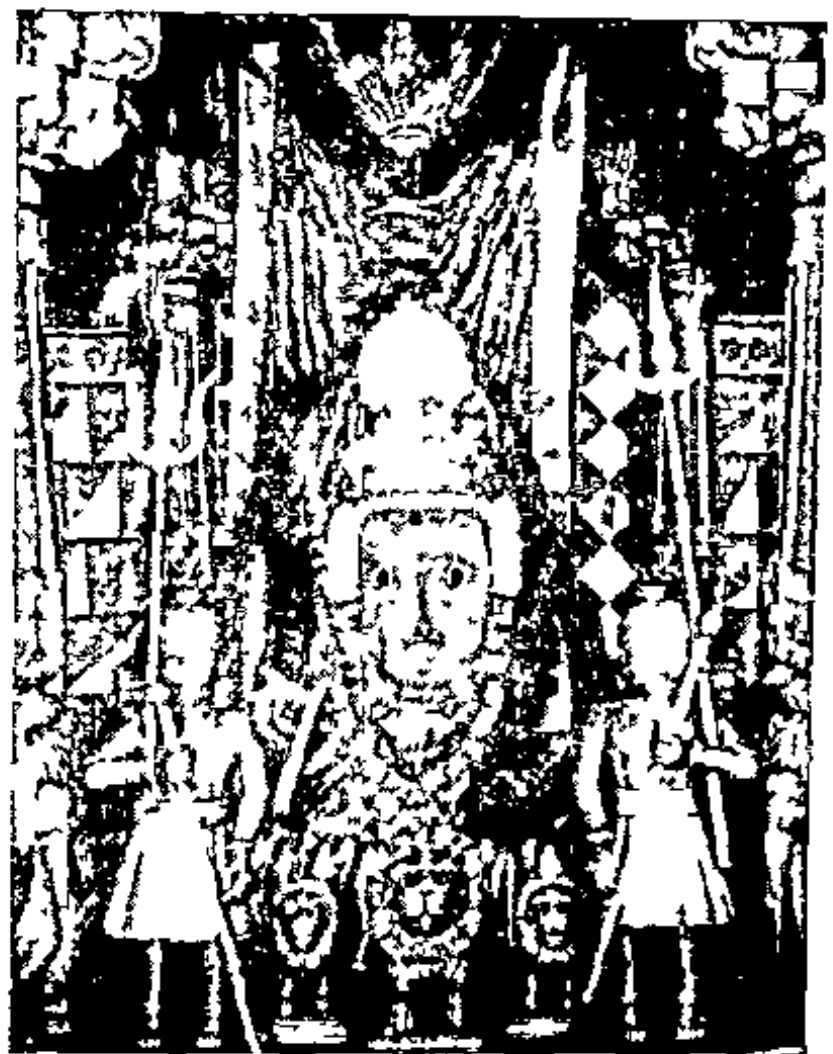
[२२] बगलामुखी देवी, पीतांवरा, हुशगाबाद—
मध्यप्रदेश (१) १३९-४१

[२३] नरवळी देवता (ठग-पेंढारी)
(१) २४४-४५

[२४] भद्रकाली देवी—नासिक
(२) २२३, २२५

[२५] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, वज्रलेपानंतर
(२) २५१-६३

[२६] महालक्ष्मी-डहाणू (मुंबई)
(२) २४९-५१

[२७] महालक्ष्मी-कोल्हापूर, सन १९५५
वज्रलेपा पूर्वी (२) २५१-६३

[२८] अष्टभजा महिषामुरमर्दिनी अहिहाळ शिल्प
६ वे शतक वेरुळ यथे हेच रूप जाहे (३) २६५

[१] काली देवता ठग-पेंढारी (१) २४०

[२०] जगन्माली विरार-ठाण (२) १६८-६९

[३१] सनपूव ४०० वर्ष, पेशावरजवळील
देवताचा पुतळा (३) ३५२

[३२] प्रत्यगिरा देवी, नपाळ
(१) ४२३, २४

[२५] शिवाचे नाचवृत्य-मक्सिका
(४) १९५

[३६] सूर्यदेवता-सोनारग
(२) ३८१

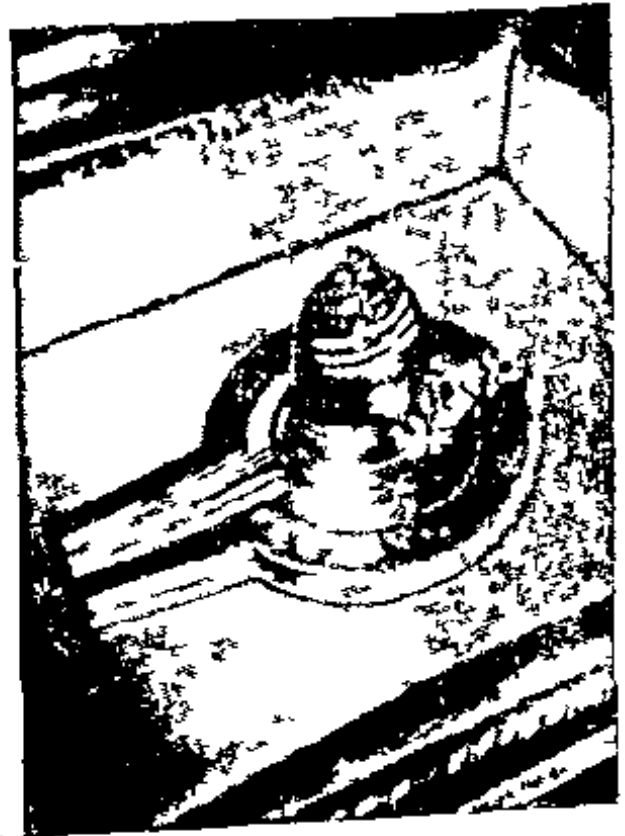

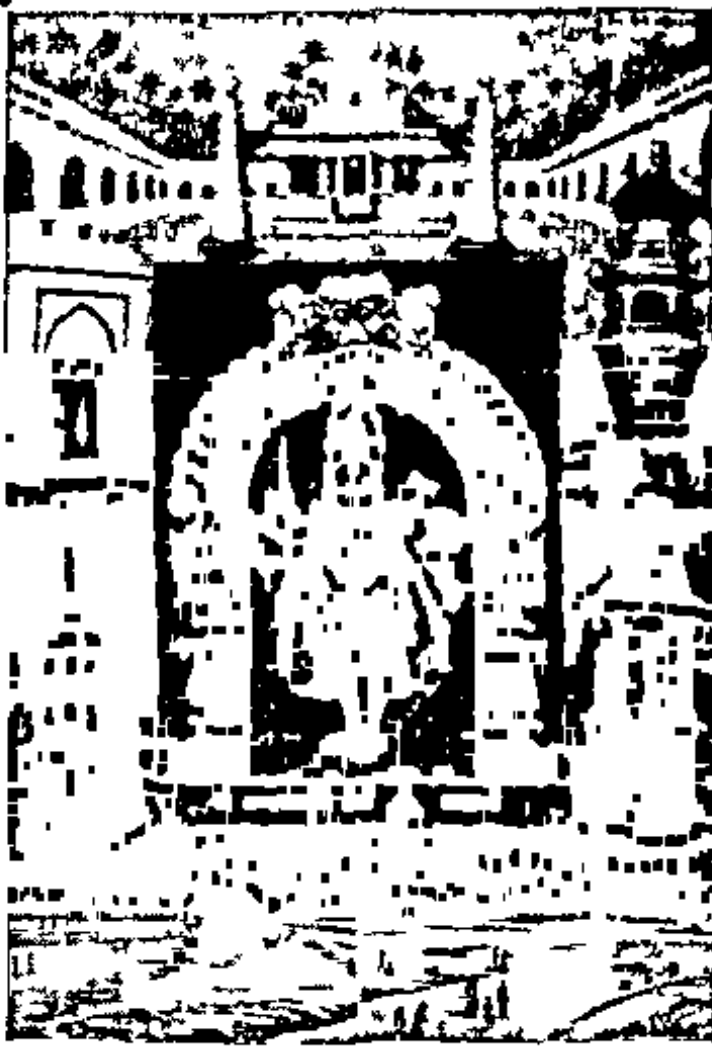
[३९] वागीश्वरी-नेपाळ, (३) ४४७,

[४०] विशालाक्षी (शृगार स्वरूप
वाराणसी, (२) ३०५, ३१०.

[४१] सुवर्ण मदीर व श्रीविश्वनाथ मूर्ति, वाराणसी (२) ३०७-८

[४२] वनशकरी-वदामी
(२) १९९-२०७

[४३] ब्राह्मणी भद्रवागी देव
समोलनाड-भारत (३)

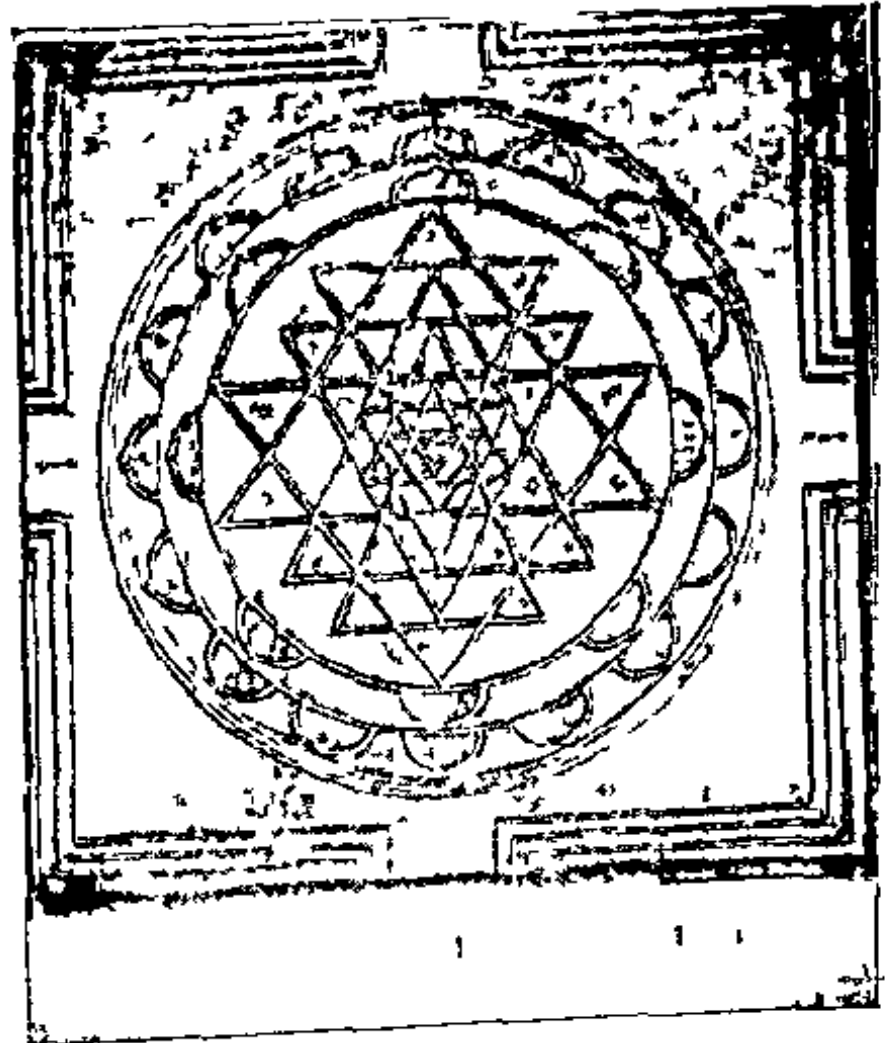
[४६] मूलपीठ—यमाई, ओध,
(२) २८४-२८५.

[४७] यमाई (ओध दरवार मदीर)
(२) २८४-२८५.

[४८] मीनाक्षी—मदुराई,
(२) २७४-२८२.

[४९] श्रीचक्र-शृंगेरी मठ (म्हंसूर)
(२) ४२७-४२९

[५०] सप्तमातृकाचे वेरूळ येथील शिल्प

१ वीरभद्र, २ ब्राह्मी, ३ बुमारी, ४ वैष्णवी, ५ वाराही, ६ इद्राणी, ७. चामुडा, ८. गणेशी. (३) २५९-

[५२] अविष्ठा (देवगड-बिहार)
जैनपथीय (३) ४४३

[५३] हरि-हरि-हरि-वाहनोद्भव
(सिंह गरुड विष्णवर स्वार झालेला)
बौद्धपथीय (३) ४००

[५४] जागुली देवी (बौद्ध) (३) ४०७

[५५] चण्डेश्वरी-देवगड(बिहार) (३) ४४०

[५६] खादिस्वनी-तारा, बौद्धपंथीय
(३) ४०७.

[५७] एकजटा (बौद्ध)
(२) ३१३; (३) ४०४-४०५

[५८] पणशवरी (डाका), (३) ४१७. [५९] गोरी-जैन व बौद्धपंथीय, (१) ११४.

[६०] प्रजावारमिता देवी, बौद्धपथीय,
(३) ४१८.

[६१] महाप्रतिसरादेवी-बौद्धपथीय,
(३) ४२४-२५

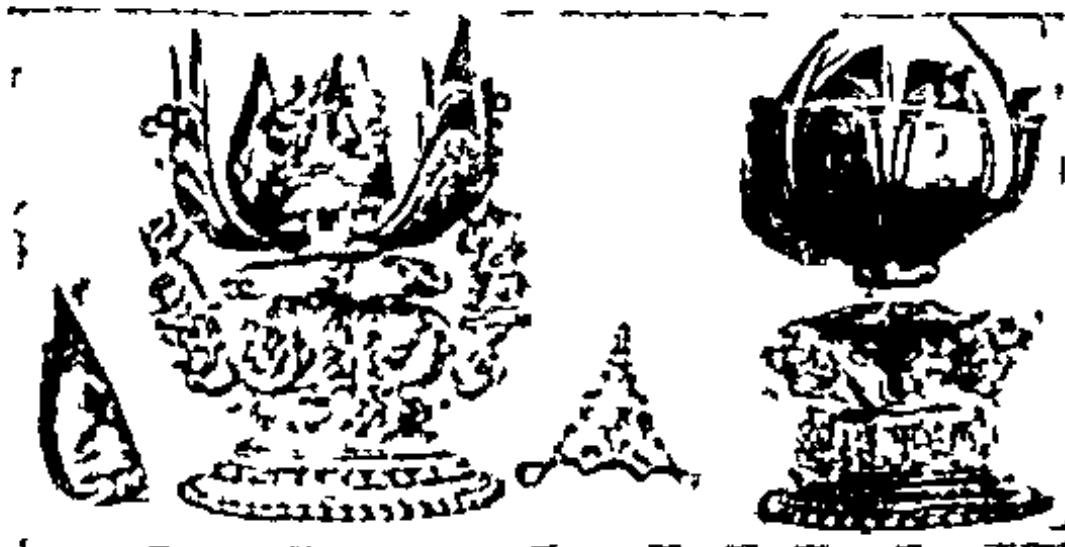

[६२] भकुटी-देवी (बौद्ध), (३) ४१८ [६३] मारिची देवी (बौद्ध), (३) ४२१-२२

[६४] प्रसन्नतारा-बौद्ध (३) ४०८

[६५] वज्रतारा-परीदपूर कमळाच्या पावठ्यानील देवताचे शिल्प
(३) ४०६-२७.

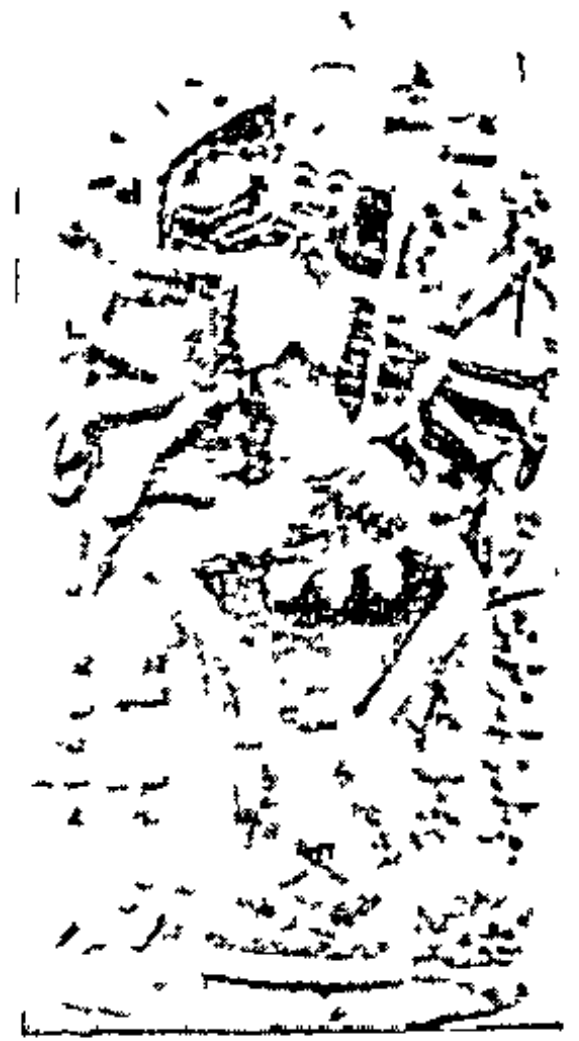
[६६] वज्रवाराही देवी (बौद्ध), (३) ४२७

[६७] महाचीन वारा (बौद्ध), (३) ४२३-४२४.

[६८] मनसादवी-कलकत्ता (३) ४१८-२१

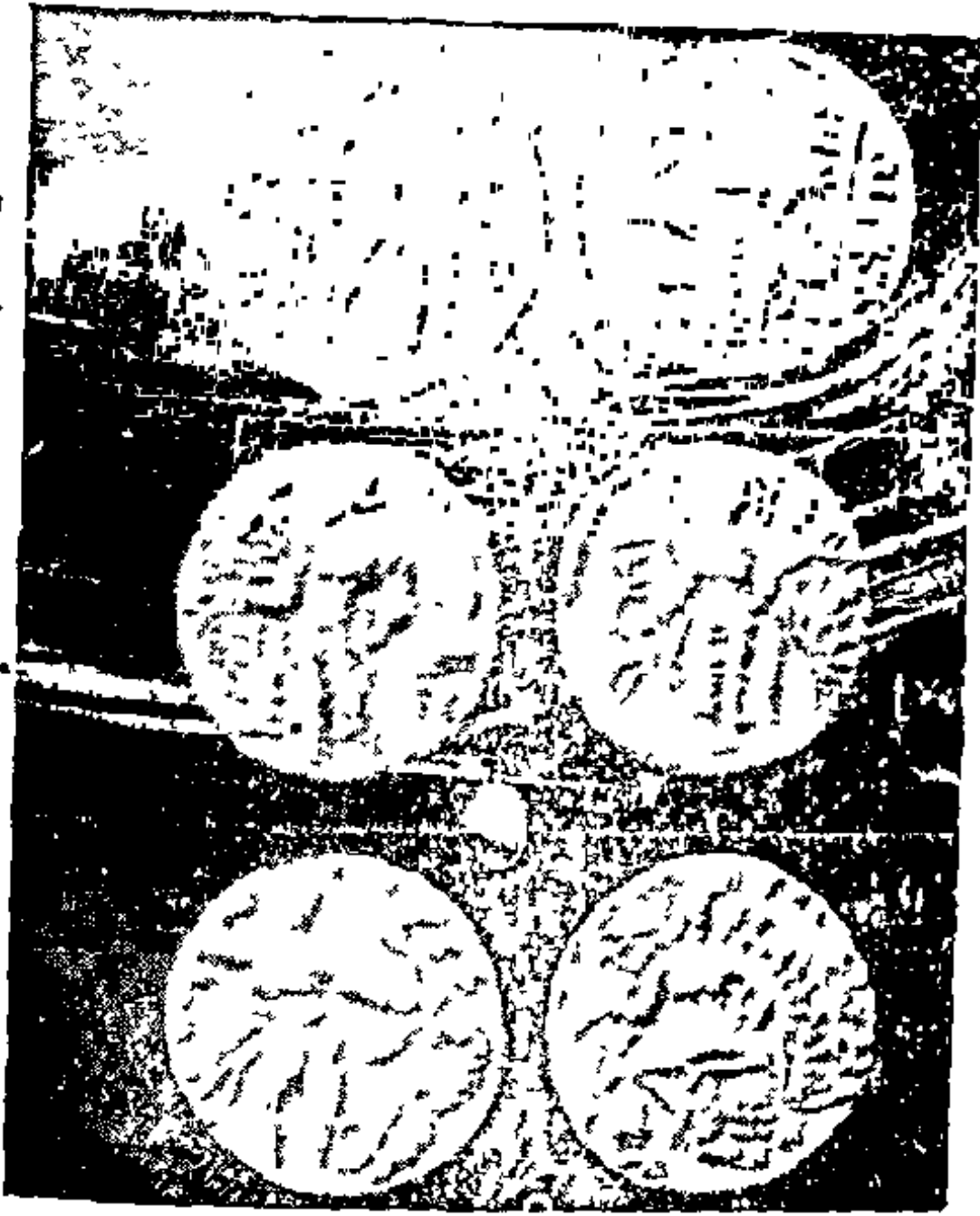
[६९] चामुडा-जैन देवता (३) ४४३

[७०] उग्रतारा (शिकारपुर) बौद्ध देवता
(२) ९३-९५

[७१] सरस्वती देवी बौद्धपथीय
(३) ४२२-२३

- [७२] १ समुद्रगुप्त यज्ञवेदीसमोर उभा । लक्ष्मी राजसिंहासनावर
 २ चंद्रगुप्त (२ रा) यज्ञान धूपाची आहुती । लक्ष्मीदेवी हाती कमलदंड
 ३ कुमारगुप्त (१ ला) सिंहाची शिकार ।

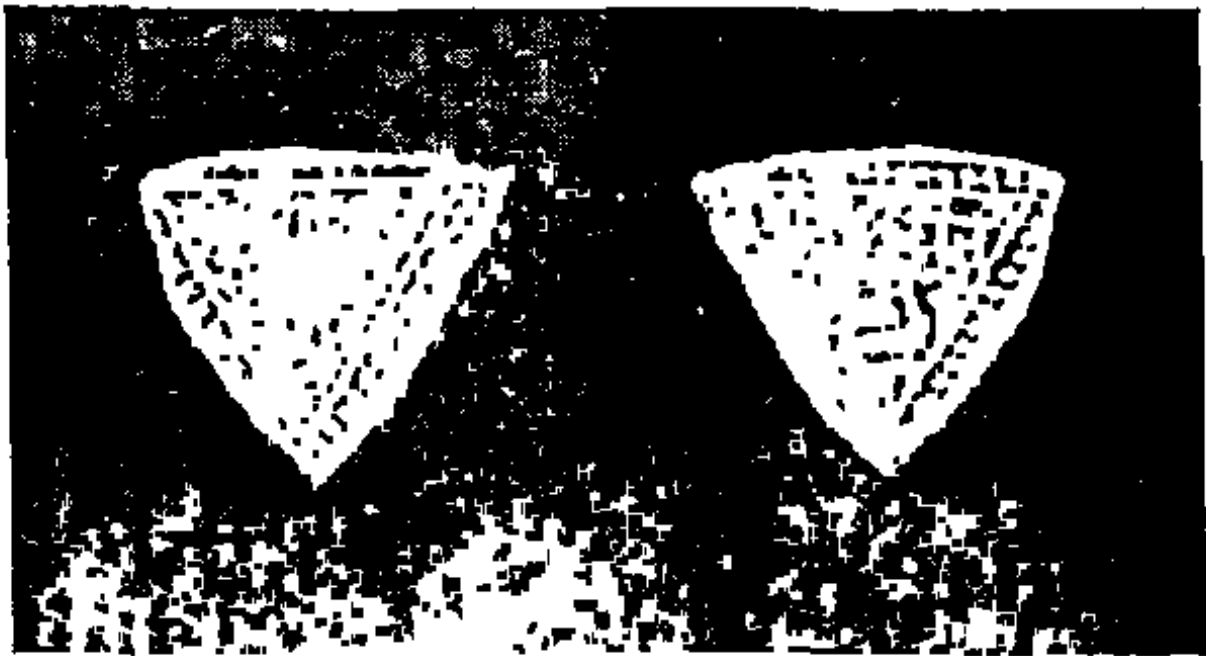
अधिका-लक्ष्मी सिंहाखंड, हाती कमलदंड (३) २२७

- [७३] आभोदिता । सिंहमुख, सन पूव ४००, (३) २३२

[७४] नेपाली नाणे, पुढे देवता, मागे उभो तरवार, बाजला गोलाकार, वर्तुळ ठिपके.

[७५] यंत्र देवता-नेपाल, पुढे उभो तरवार, मागे कलशावर देवता उभो

[७६] अघेनी। बेल, सन पूर्वे ५०० (३) २३२.

[८०] मातृशक्ति (बेलजम-कांगो,
आफ्रिका), (४) १७७-१७८.

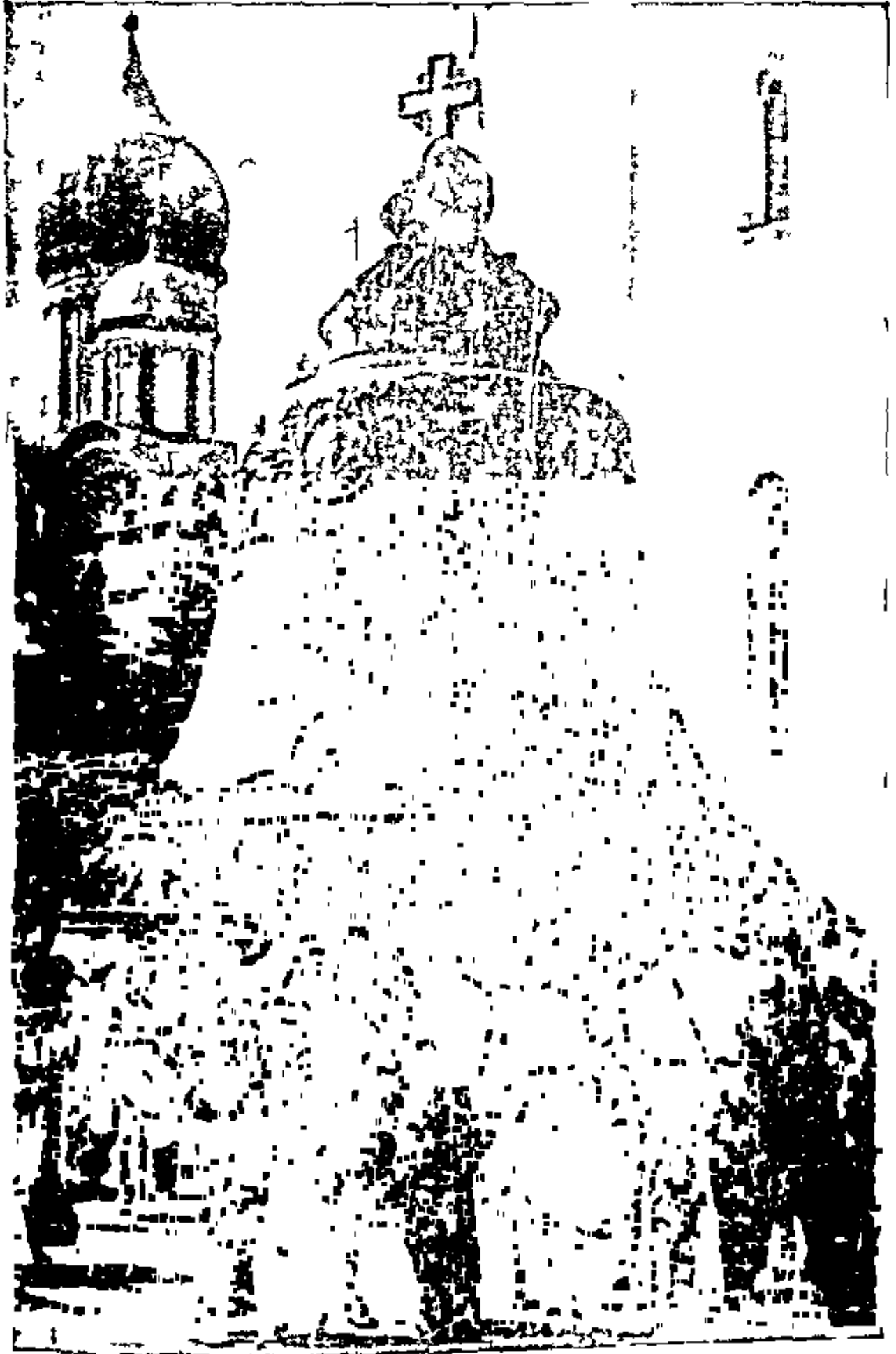

[८१] मातृशक्ति देवता-योस्वा,
नायजेरिया, (४) १७७.

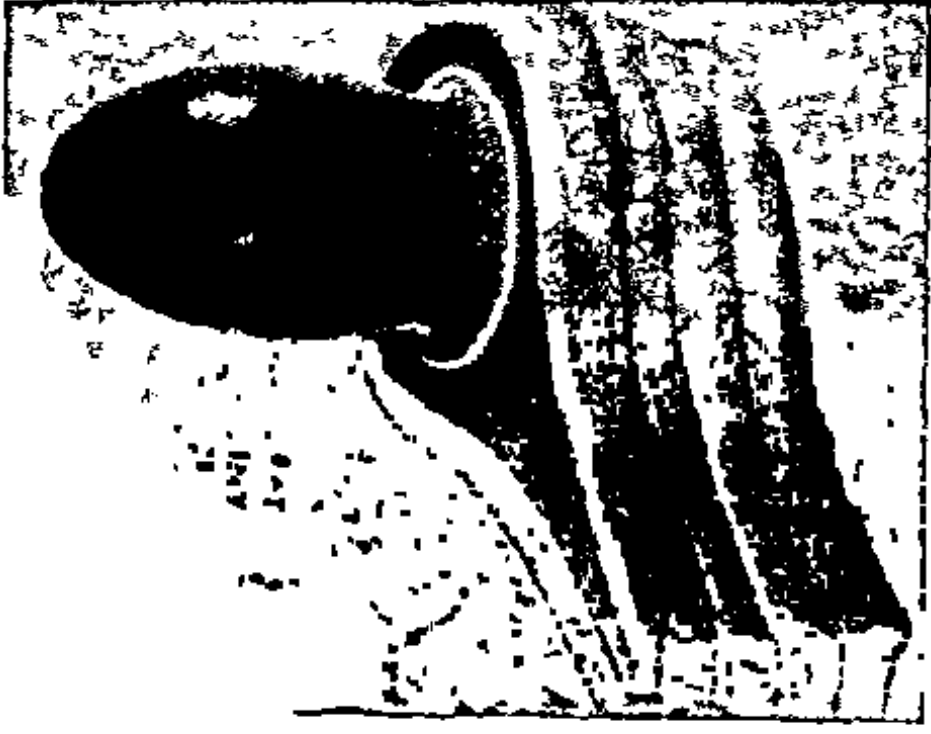

[८२] सप्तमातृका-इजिप्त, सनपूर्व ६००० वय, (४) ६७.

मध्य आशिया व युरोपातील देवता

[८३] रशियन राजवाडा क्रेमलिन, येथील २०० टन वजनाची प्रचंड घटा
६ मीटर चूच व ६३ मीटर रुंद आहे याला घटाघर म्हणतात (४) २७९

[८९] रोम ब्रूटिकनमधील सनपूर्व २६००

वपत्ति शिवलिंग

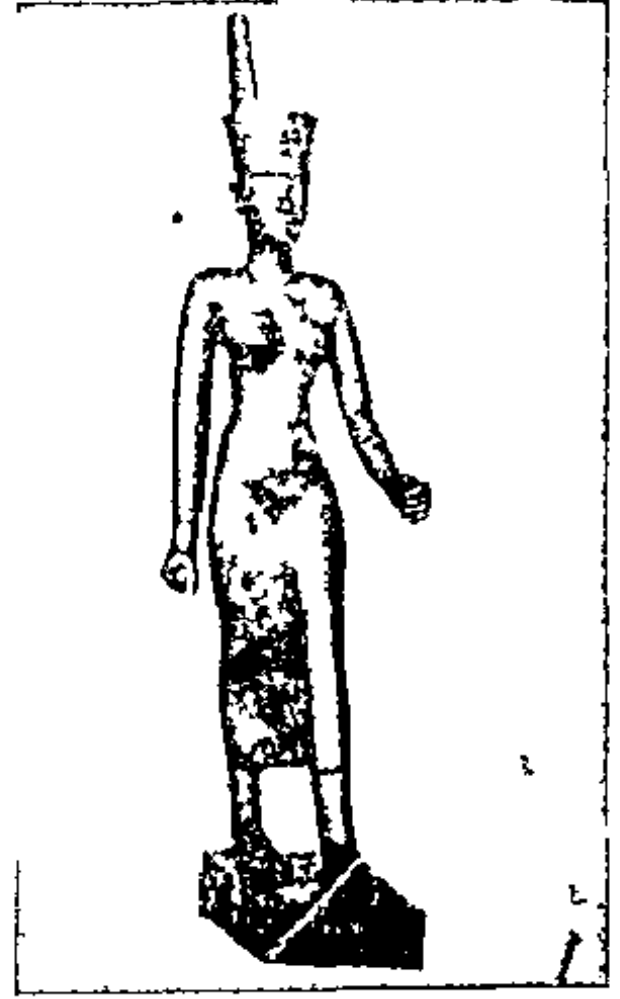

[९०] सिंहावाहनी इष्टर देवता, मेसापोटेमिया,

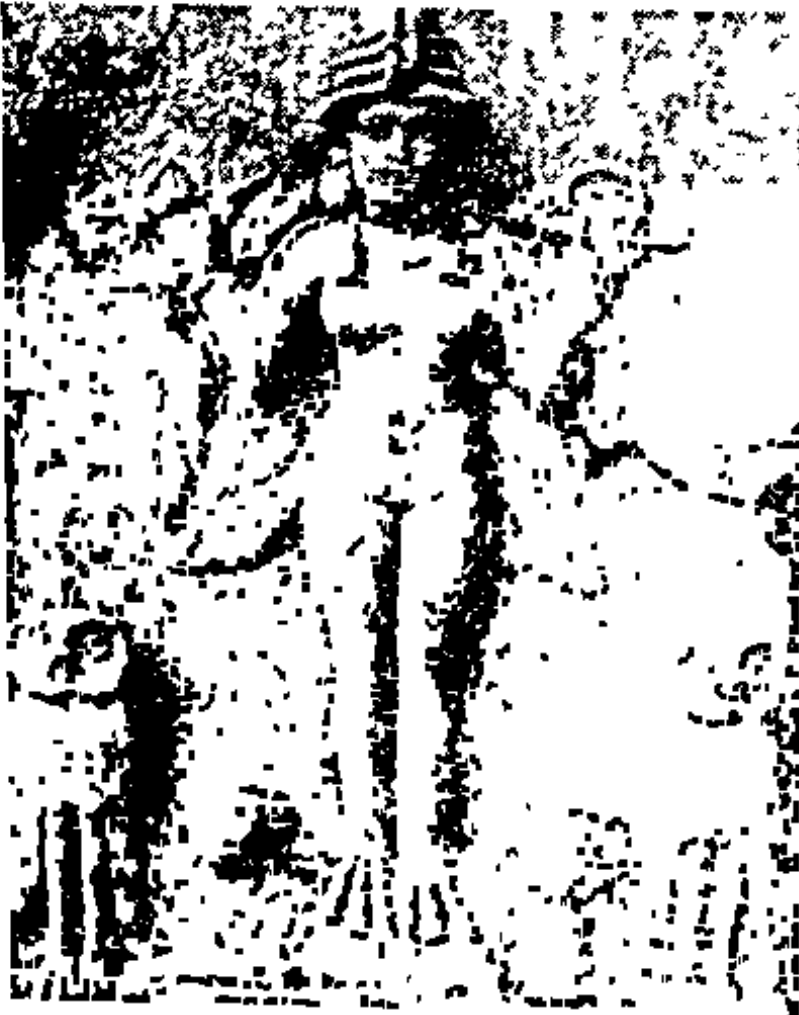
सनपूर्व ४००, (४) ७७-७८, (२) १३२

[८४] डिमिटर देवता सनपूव ४००
८) १२९-३०

[८५] नीथदेवी-इजिप्त सनपूव ३५०
(१ वि) ४६

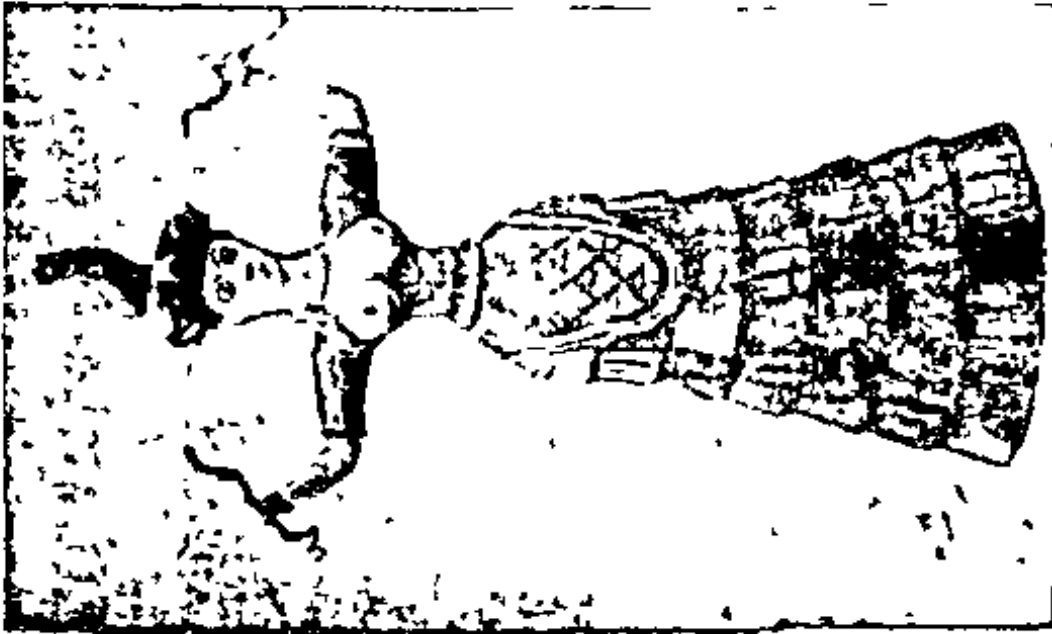

[८६] मृत्युदेवता-लिलीय सुमेरिया
वि पू २०००, (४) ८३

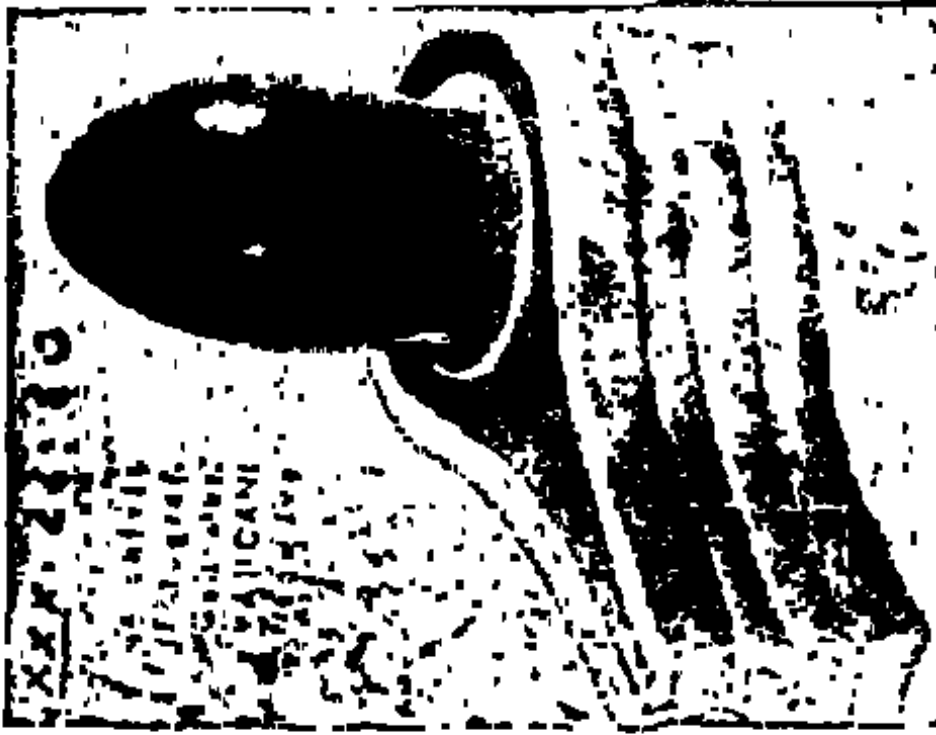

[८७] इसिस व हारस इजिप्त
सनपूव ६००, (४) ६३-६४

[८८] संपदेवता-मिनाँन संस्कृति,
सनपूर्व ३०००, (४) ११५.

[८९] रोम व्हॅटिकनमधील सनपूर्व २६००
वर्षांचे शिबलिंग.

[९०] सिहवाहनी इष्टर देवता, मेसापोटेमिया,
सनपूर्व ४००, (४) ७७-७८, (२) १३२

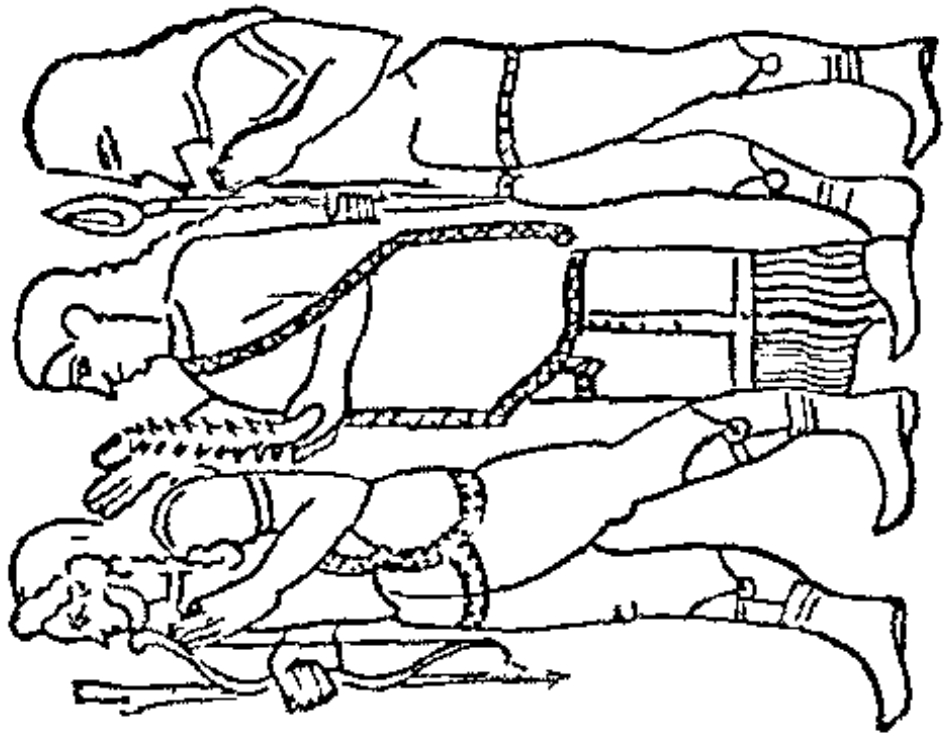
[११] गौण देवी-शाही वाजूना मिहाना धरले आहे.

(४) १२१-२६

[१२] बाहुलीस्वरूप देवता अनातोत्रिया,

सनपूर्व २००० वर्ष (४) १०८

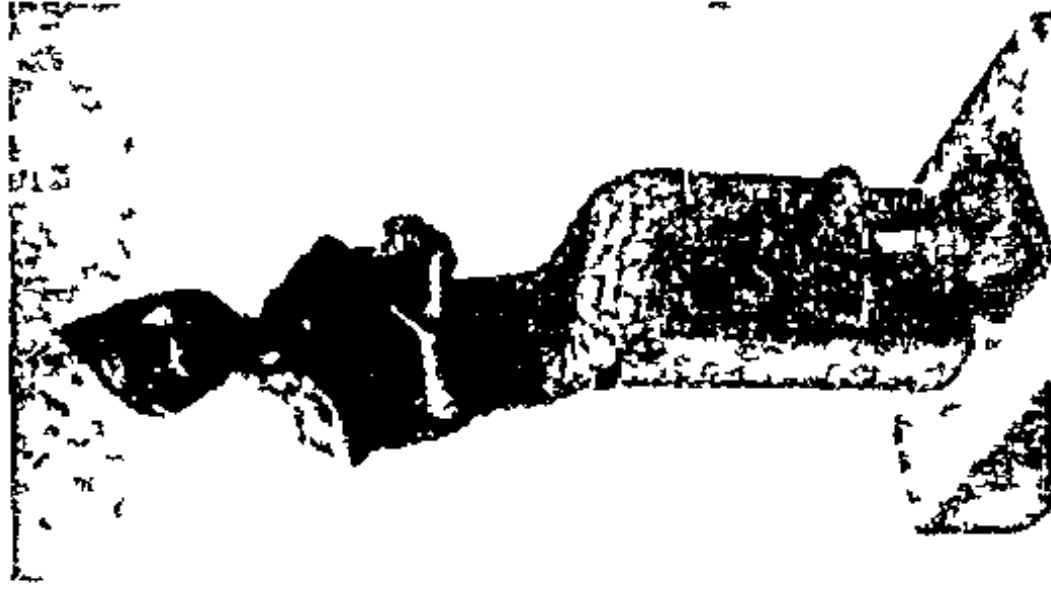
राम रामस व लक्ष्मण रामे आपसंगिता
(म्युजिकमार्शल एड एटवलय विद्या)

[१३] रोममधील सन पूर्व २६०० वर्षे,

राम सीता-लक्ष्मण यांचे चित्रण (४) १४

[१४] मा पू २४०० वर्षे सायप्रस
घटातीठ देवता मा गीच, पुतळा

[१५] मा पूर्वे १००० वर मिस्रिया
देशातीठ देवता (४) ११९
(१ वि) ५०

[१६] कुमागे मरी (४) ११८

[९८] हिटाइकालीन देवता, ख्रि पू १५०० वर्षे
सिंहवाहन आहे, मूल पीत आहे (४) ८०-८१

[९७] हिटाइकसस्कृति
देवता सनपूर्वे १००० वर्षे
(४) ८०-८१

[९९] सत्यवचनी मात देवी, इजिप्त, सनपूर्व ५०० वर्ष, (४) ६४-६५

[१००] अयेनी देवता, सनपूर्व ५०० वर्ष, (४) ११०-१२.

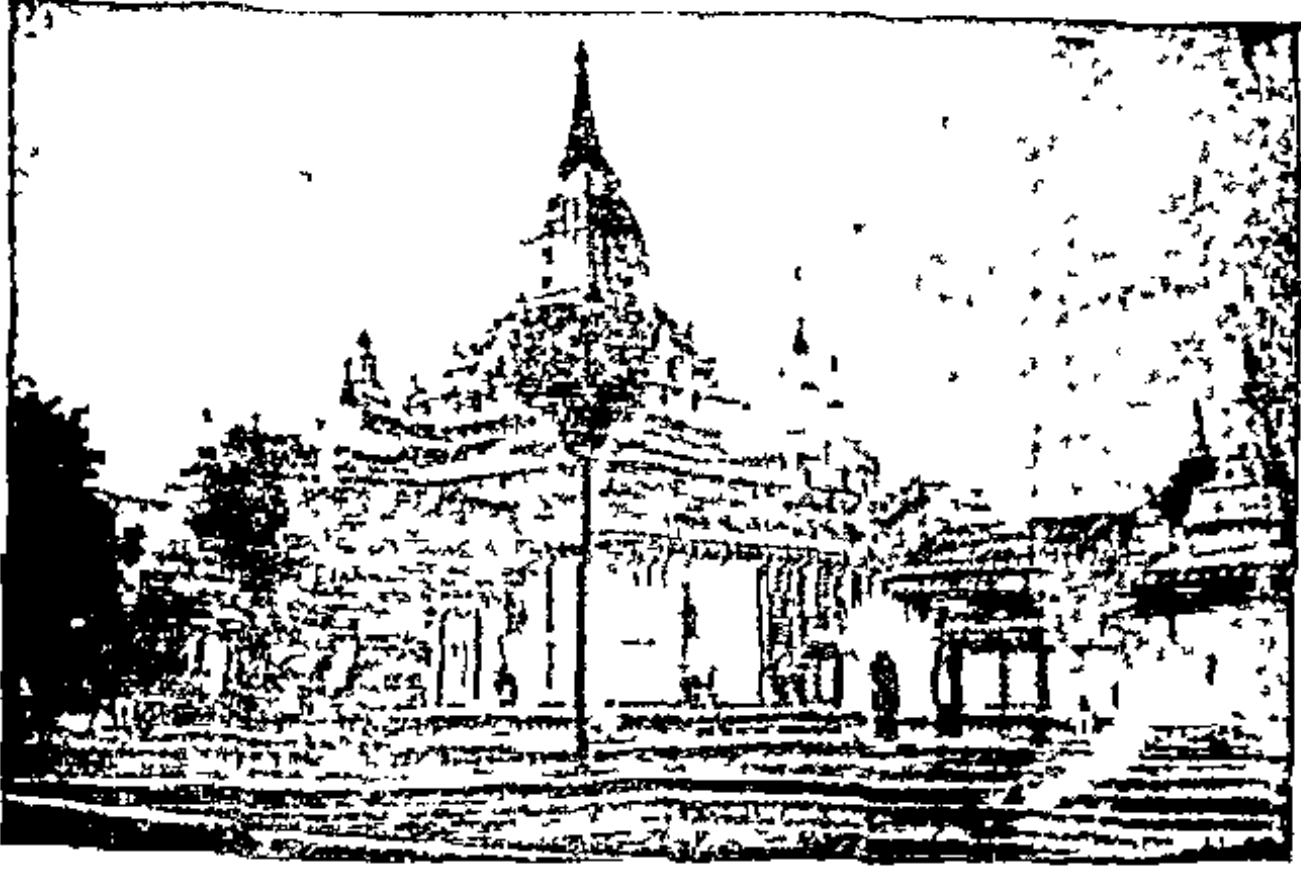

[१०१] पशुदेवता-ग्रीककालीन खि पू ६०० वर्ष, (४) १२७

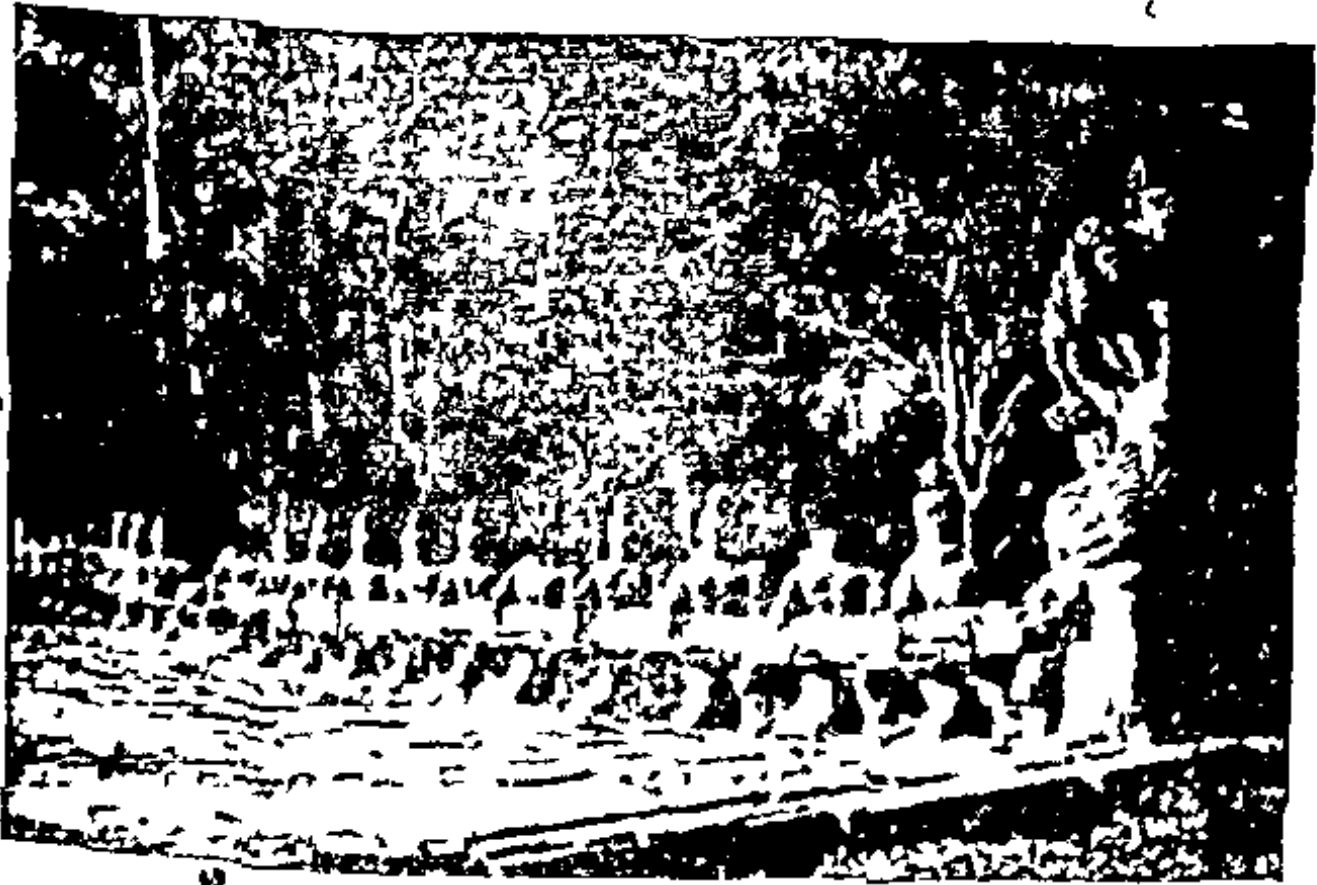

[१०२] हेक्टेटी (४) ११६, १४२

(पूर्व) आशिया (ब्रह्मदेश, सयाम, जावा, कंबोडिया,
पॉलिनेशिया, जपान, चीन) मधील देवता.

[१०३] आनंद मंदिराचे उत्तम शिल्प-ब्रह्मदेश, (४) = ८३-८४

[१०४] अकोर मंदिराचे प्रवेशमार्गावर, दोन्ही बाजूला उभारलेले देव-दानवानी
केलेल्या समुद्रमथनाचे शिल्प (कंबोडिया), (४) ३०९

[१०५] जावा मदिरातील विष्णूची मूर्ति, (४) २९८-९९

[१०६] कुकाहली माकु मुद्ददेवता हवाई बेटे (४) ३२४

[१०७] लिंगातील देवता, कंबोडिया (४) २९७

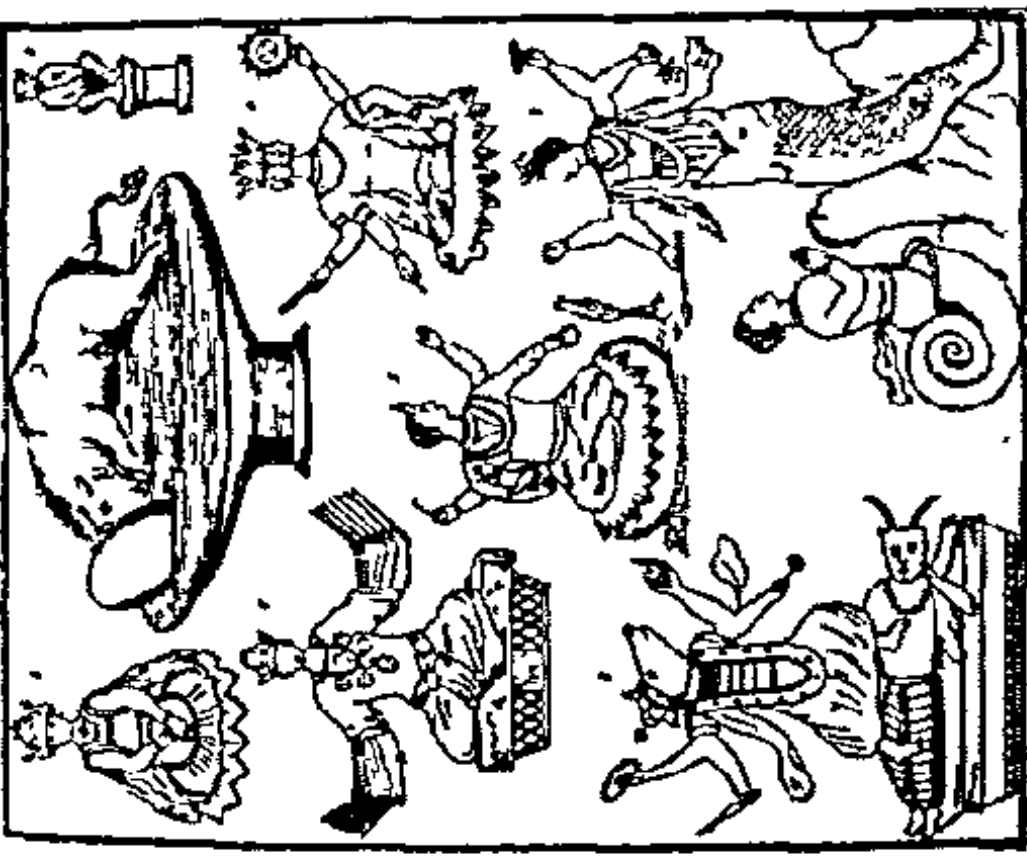

[१०८] इस्टर वेदातील (पॉलिनेशिया) देवीचा
दगडी पुतळा, (४) ३२७-२९

[१०९] प्रवेश दरवाजा देवता
(पॉलिनेशिया) (४) ३२७-२९

[११०] हिंदु देवताच्या अनेक मूर्ति, जपान,
(४) २६३-६४

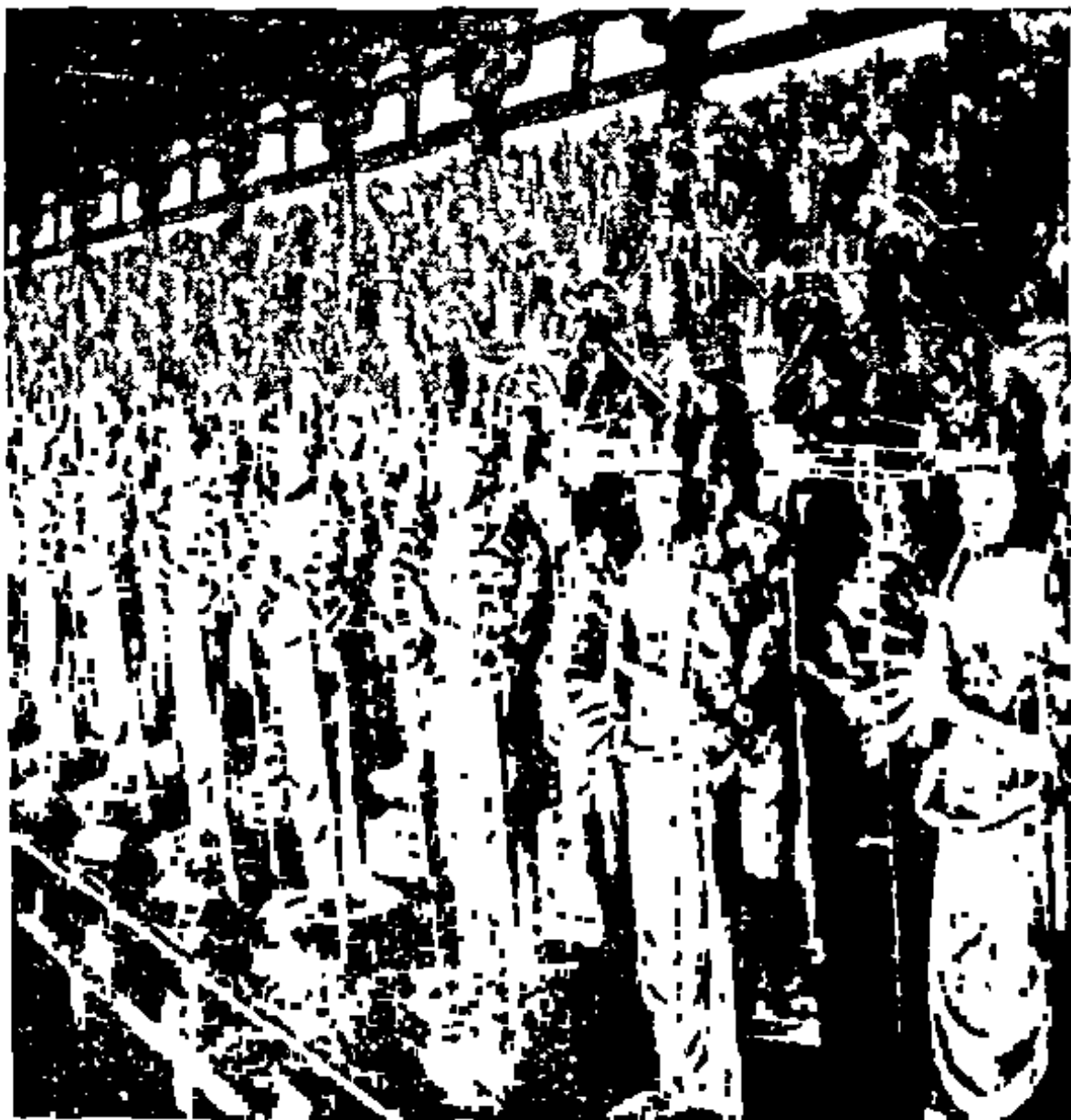

अमेरिका (मेक्सिको मध्य अमेरिका) मधील देवता.

[१११] जात्रा वेदातील, हिंदु मंदिरात कृतमुख याचे शिल्प (८) २१२

[११२] काश्यपदेवी-जपानमध्ये एकाच मंदिरात एक सहस्र मूर्ति आहेत (४) २६४

अमेरिका (मेक्सिको मध्य अमेरिका) मधील देवता

[११३] मेक्सिको यथीउ शबटचा हिंदुसभ्राट (१६ व शतक) (४) १६-१८ १८८

[११४] लादि-शय, (नाग) मदीर मेक्सिका, (४) १९०

[११५] राष्ट्रीय निशाणवाहक, गरुडपक्षी,
मेक्सिको

[११६] कामीशोन-घुबडदेवता,
मेक्सिको (४) २२७

[११७] कोटली-क्यू, सर्व देवताची माता,
मेक्सिको, (४) २२५.

[११८] हा भारतीय हिंदु जवान.
नव्हे, मध्य अमेरिकन आहे (४) १९०

[११९] तोनंतलिन देवता-मेक्सिको, (सर्व देवताची माता) (४) २२५.

[१२०] छत-त्रैता-द्वापार-कली या चार युगाचे हिंदुसंस्कृतिदशक चक्र-मेक्सिको, (४) १८३-८४

[१२१] दुर्गादेवी ध्यायवाहिनी-मेक्सिको, (४) ११

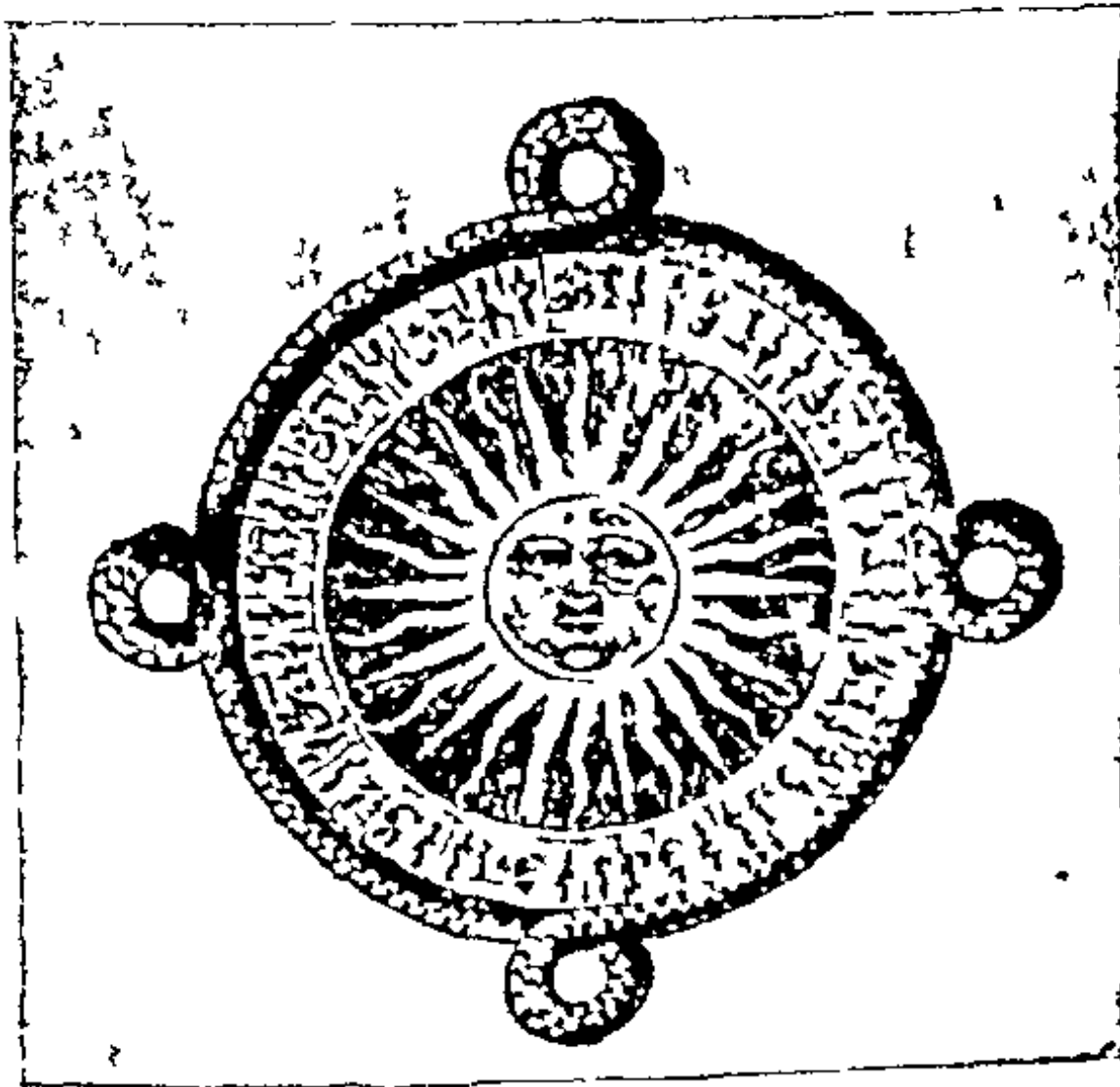

[१२२] सूर्यनारायणाची मूर्ति मेक्सिका
(४) २१९-२२१

[१२३] मेक्सिकन आदिवासी स्त्रिया
(४) १९०

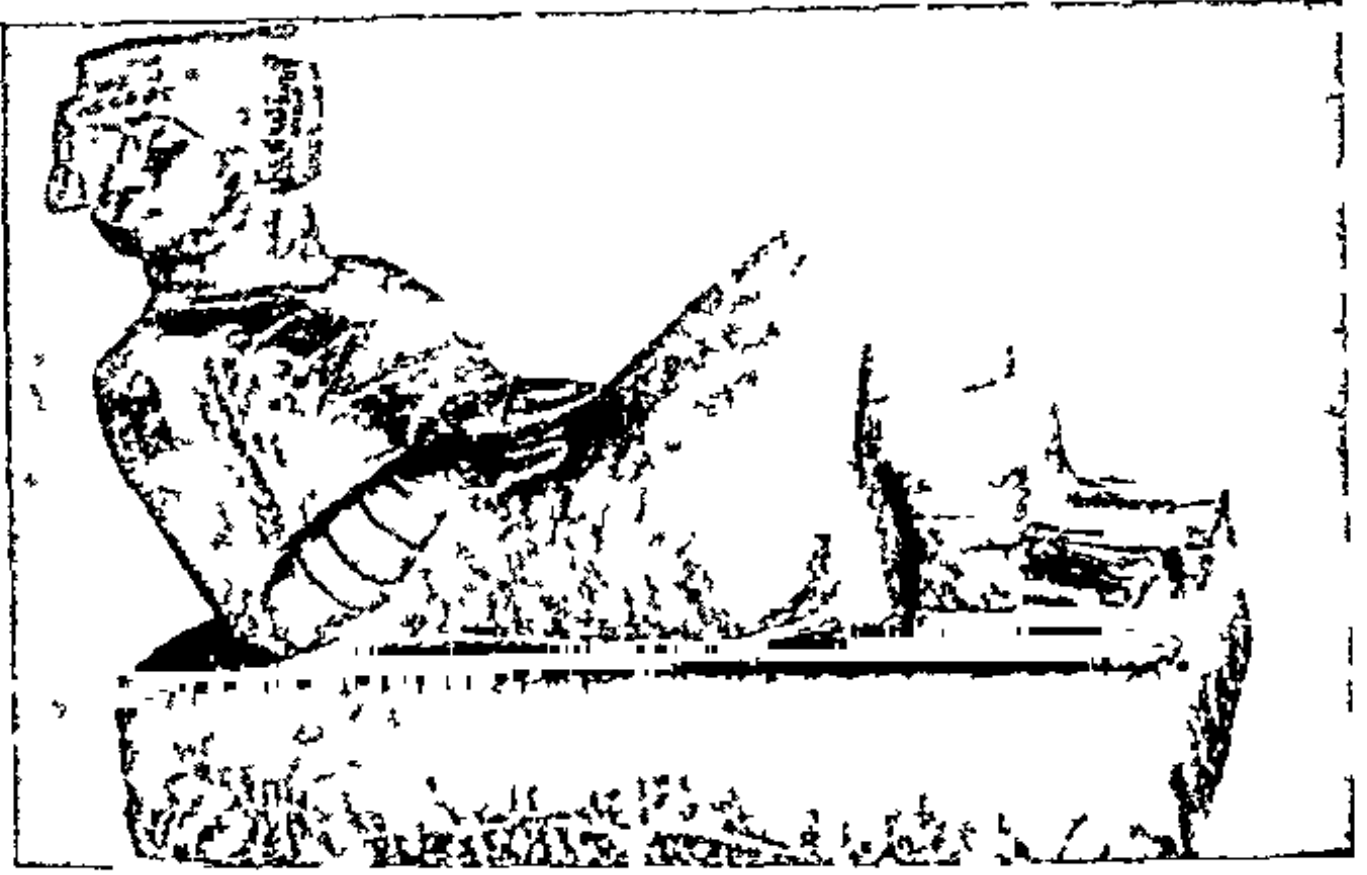
[१२४] मेक्सिकोतील हिंदुसंस्कृति निदर्शक, सूर्याचे सुवर्णचक्र (४) १९२-९३

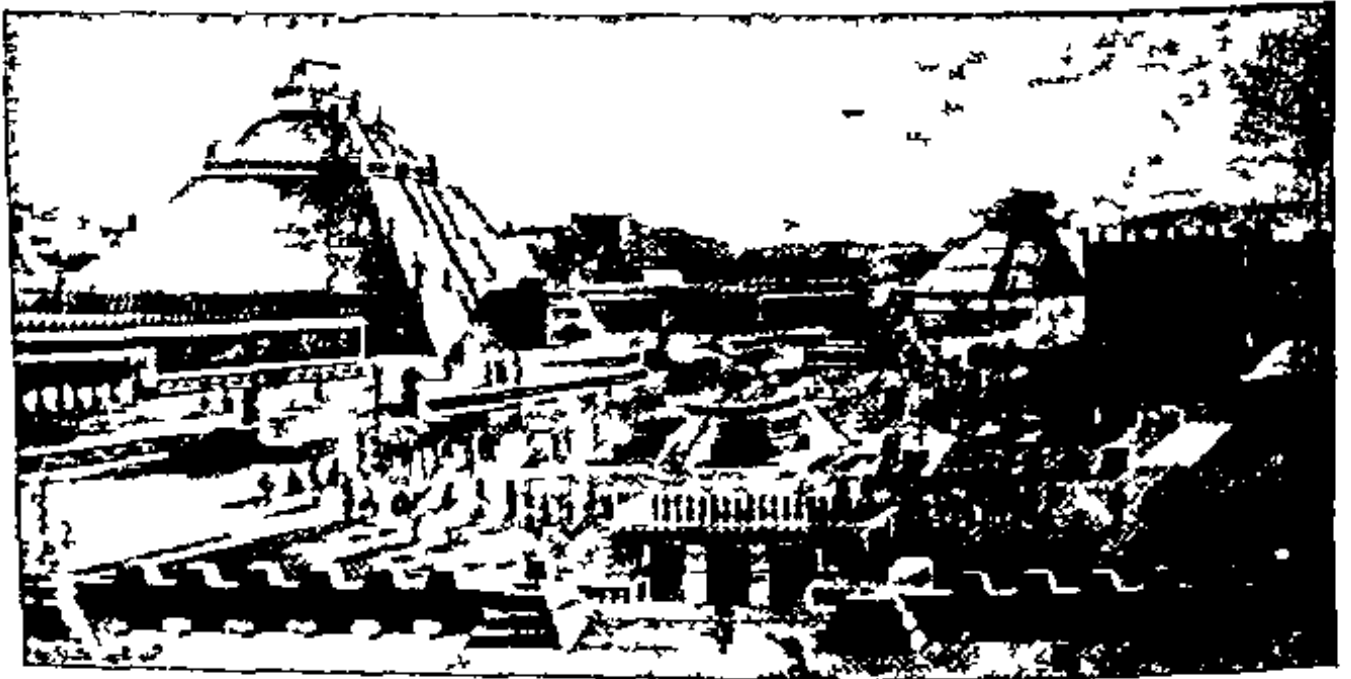
[१२९] मातीची भाडीविनी वाजार मक्मको (४) १८३

[१३०] मयद्वेल देवता, कासव व सर्पाविर आरुढ मक्मका (४) २२४-२५

[१३१] भक्तिको येथील विष्णु मूर्ति (४) १८७

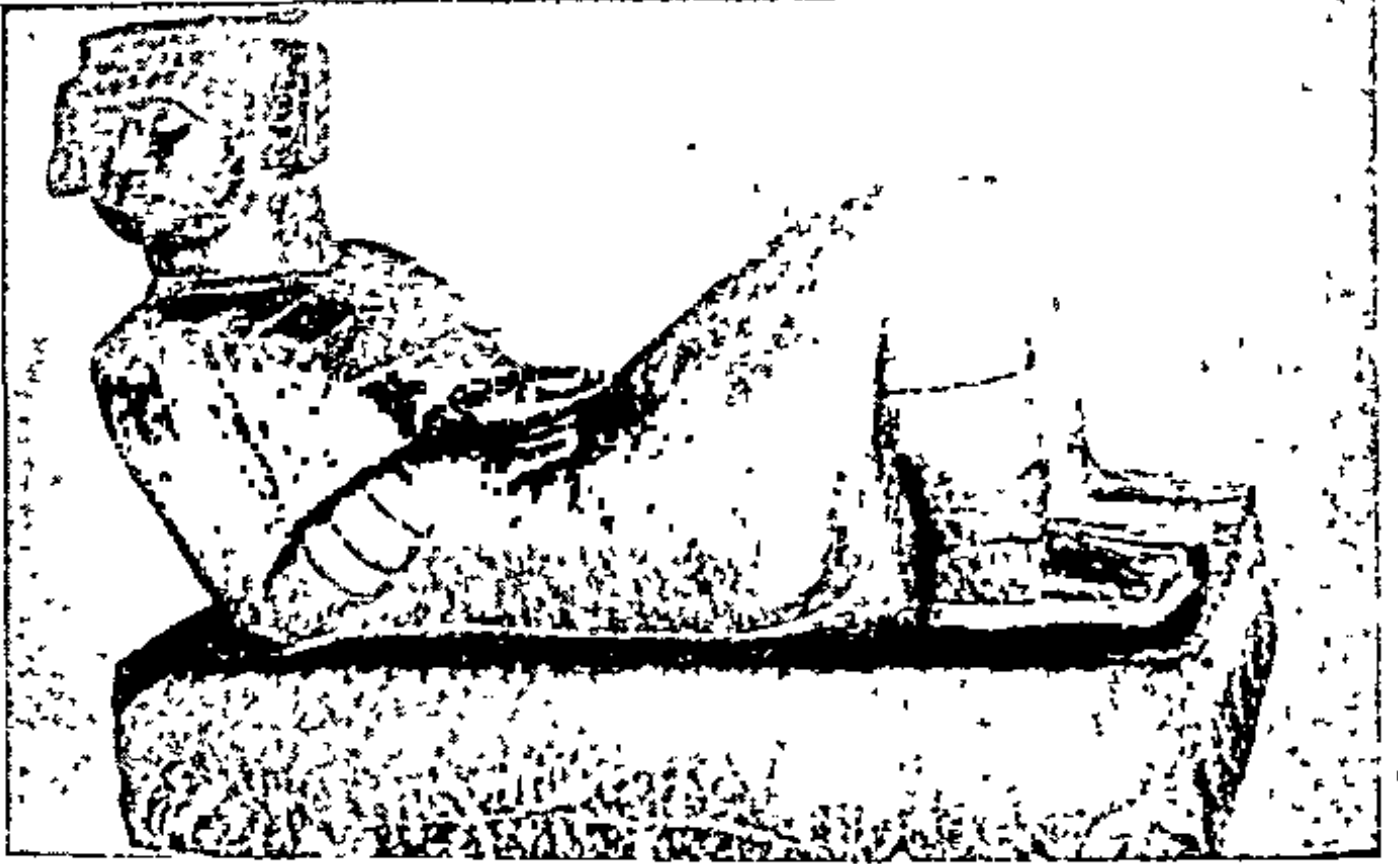

[१३२] मक्लिमातीत भन्त्य शिवमदिर यथ २००० देवदासी सवना हाया
मग इतर वभवाची कपनाच करावी ह उत्तम (४) १९८-९९

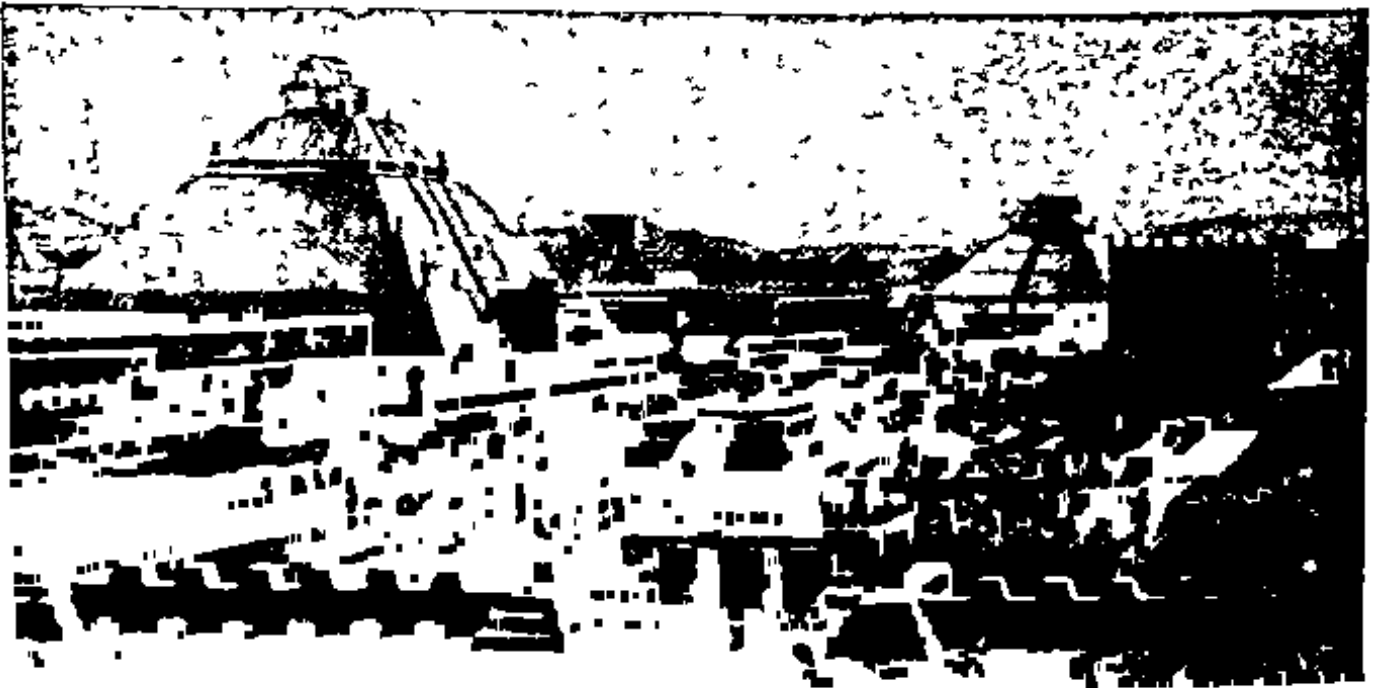
बाली बेटातील देवता वारे

[१३३] मुले चोरणारी रागडा देवी (बाली बेट), (४) ३४६

[१३१] मेक्सिको येथील विष्णु मूर्ति, (४) १८७.

[१३२] मेक्सिकोतील भव्य शिवमंदिर, येथे ३००० देवदासी सेवेला होत्या.
मग इतर वैभवाची कल्पनाच करावी, हे उत्तम. (४) १९४-९५.

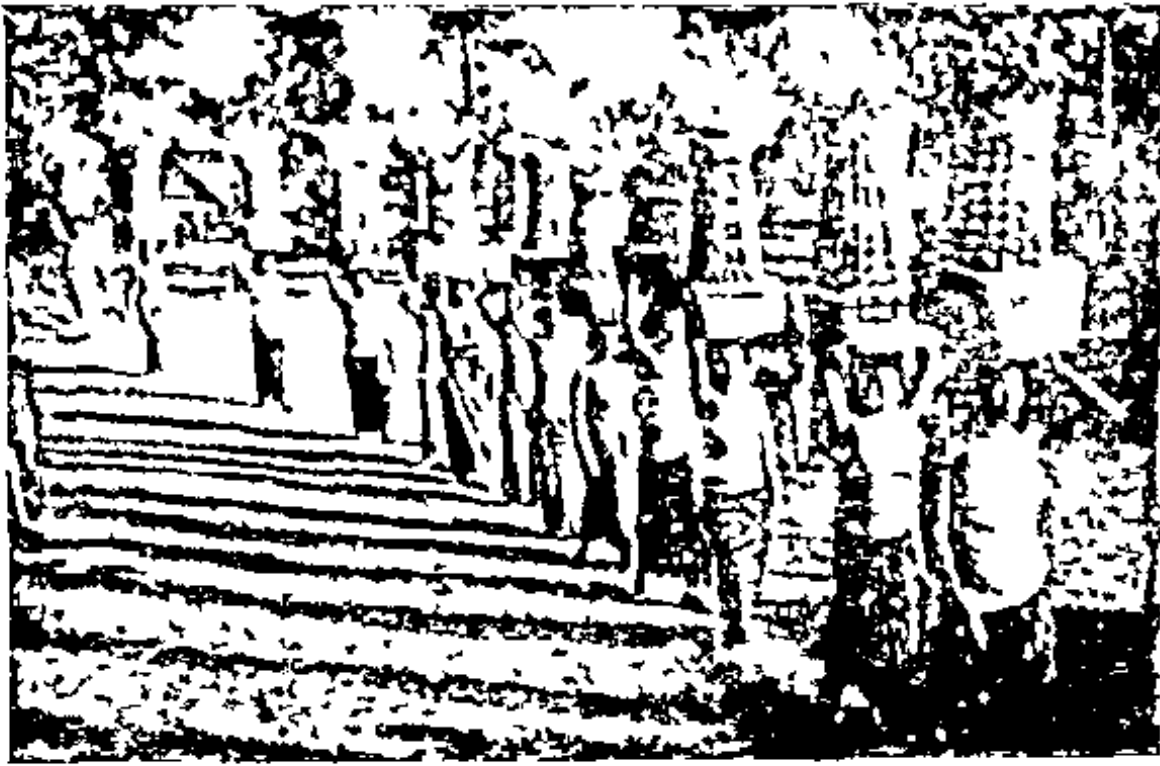
[१३३] मूले चोरणादी रागदा देवी (बाली बेट), (४) ३४६

[१३४] बाभी वटातील-दवता (४) ३४६

[१३५] उत्सव प्रसंगोचा वाद्यवद वाली वट (४) ३४७

[१३६] उत्सव प्रसंगी देवाला नैवेद्य, डोकीवरून मिरवीत नेणान्या महिला,
(वाली बेट) (४) ३४८-४९

अधिकारी विद्वानांचे अभिप्राय

आगतिक धर्मपरिपदेमध्ये भारतीय तत्त्वज्ञानाचा हिरिरीने प्रचार करणारे, आधुनिक प्रेषित श्री दत्ता वाळू कोल्हापूर यांचा अभिप्राय:—

श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी संपादित केलेला देवीकोश ग्रंथ मी पाहिला. सत्ता व सृजन जी अस्तित्वाची मूल आद्यांगे आहेत, त्यांचेच प्रतिकात्मक रूपक शिवशक्तीच्या रूपाने अस्तित्वात आहे. शक्ति ही आध्यात्मिक व भौतिक उद्यती-वाढी नुसती आवश्यक नाही, तर अपरिहार्य आहे.

शक्ति-उपासनेच्या विविध पद्धति व तिची भारतराज्यातील स्थाने यांची महत्त्वपूर्ण माहिती प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी देवीकोशात संग्रहित करून, साधकांना व भक्तांना बहुमोल मदत केली आहे, यात शंकाच नाही.

अनंत व सान्त यांना जोडणारा प्रकाशमय पथ देवीउपासनेतूनच दिसू लागतो व साधकाला येथेच वळून येते की, अनंत हे देवीचेच अंतरंग रूप असून सान्त हे बहिरंग रूप आहे. जेथे व्यक्ति व विश्व यांच्या सीमा अंधुक होतात, तेथे अनादि सृजनशक्तीचा आविष्कार होतो. हा आविष्कार साधकाच्या गंजनेनुसार घांत किंवा रौद्र असू शकतो.

केनोपनिषदांमध्ये देवांनाही अचिन्त्य ठरलेली उमादेवी ही, व्यक्ति व विश्व यांच्या सीमा जेथे अंधुक होतात, तेथे पूर्ण आविष्कृत होते. योगशास्त्रकारांनीही मनाचा लय प्राणांत, प्राणांचा लय चित्कलेत या रूपकात्मक परिभाषेद्वारे हेच मूल्य मांडलेले आहे.

श्री. प्र. कृ. प्रभुदेसाई यांनी आपल्या देवीकोशाद्वारे, देवीचे विराट्दशन साधकाला घटविणे आहे. यावद्वारे साधक निश्चितच कर्तव्य राहतील.

Minguel S. Pinto, B. A. (Hons) B. Ed., Member of the Senate, University of Bombay.

I purchased, at the instance of my Guruji Shri Alavan-Shastri from Katta, the three Volumes of Devikosh edited by Shri P. K. Prabhudesai. Curiosity led me to go through the three Volumes which, I found interesting, as well as informative

Shri Prabhudesai has taken great pains for over a decade and half to collect and arrange the enormous amount of information about the deity, the images of various temples, the modes and customs for worship of Adishakti, in every minute detail. He had dealt with the nature of Adishakti as manifested through about 400 deities in India and over 200 from other countries of the world. " The author's style of presenting the information makes the understanding of the nature of Adishakti easy and interesting, even for a common man. "

While reading the volumes one does not get impression that one is reading about the deities of a particular religion, but one rather feels that the author is trying to analyse scientifically the nature of the Prime-force of creation through the ages in its various manifestation, the latest being ' Atom '.

I warmly commend Shri Prabhudesai for the perseverance he has shown in undertaking and completing this gigantic work of exploring and explaining the nature of Adishakti, which I believe, must have been a " Divinely Ordained task. "

Needless to say that that these Volumes of Devikosh are a must for every personal as well as institutional Library, including High School and College Library.

M. S. Pinto

10-11-1971

Jesuit Training College, Vinalaya, Andheri, Bombay - 60.

October 2nd, 1971.

To,

Mr. P. K. Prabhudesai, Goregaon, Bombay - 62.

Sub— D E V I K O S H

It is true that I have been teaching Marathi to those studying for the Priesthood, but I have never been known as a Scholar in Marathi.

I found the Volumes most interesting and useful. As I read the volumes I become more and more aware of your labours over the books. You have been scientific and objective in your approach to the subject. The presentation of the subject whether it was purely mythology or reality, whether it was historical or creation of the mind to convey lessons, or whether it was just traditional based on certain longing of the people, I failed to decide, during the short survey of the volumes.

But to know the cult of Devi in India, the books are most useful.

I am sending Rs. 34/— by Money Order for the copy to our Library.

Yours faithfully,

Sd/— Fr. Joe M. Pithekar,

Professor of Marathi,

▼

School of Oriental and African Studies, University of London
London WC1E

Dated 4th Sept 1971

Dear Shri Prabhudesai

Your letter received by me long time ago, please excuse me for not having replied before

In fact there was no need to tell me of the existence of Devkosh I bought my own copy while I was in Poona in 1969 and the three Volumes are on the shelf beside me, as I write

It is indeed a very useful reference book and as matter of fact it was Father Deleury and Leatherlay, who first told me about it When I returned I ordered another copy for the School Library and I dare say that the British Museum and the India Office Library also have it

I am the only person that I know of, who is doing research on Marathi and those Western Scholars who are interested in India religion cannot, I think, read Marathi fluently

Sd/— J. Rayside,
Professor of Marathi